

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ő T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ-TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

1899

TIZENEGYEDIK ÉVFOLYAM.

I—X. FÜZET.

A VIII. FÜZET A DEBRECZENI GYŰLÉS EMLÉKKÖNYVE.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA.

1899.

EVANGELIKUS
KÖNYVTÁR

TARTALOMJEGYZÉK

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lap
A brit és külföldi bibliatársulat hazánkban. <i>Balogh Ferencz</i>	589
Adatok Brunczvik Tóbiás életéhez. <i>Havrán Dániel</i>	606
Alvinczi és a kassai vértanúk. <i>Révész Kálmán</i>	517
A lelkészképzésről, különösen Németországban. <i>Schneller István</i> : 1., 78., 147., 238.,	383
A svájcki reformátusok új énekeskönyve. <i>Lic. Rácz Kálmán</i> 229., 321.,	396
A vallásbölcsezet főbb problémái. <i>Dr. Antal Géza</i> . . . 254., 335.,	410
Az erdélyi ref. egyház területi beosztásáról. <i>Pokoly József</i>	301
Irodalmi tömörülés az egyházban. <i>Szöts Farkas</i>	137
Istenről. <i>Dr. Erdős József</i> 27., 101.,	172
Jézus és Buddha, keresztyénség és buddhizmus. <i>Rácz Lajos</i> 547.,	599
Kierkegaard és a keresztyénség. <i>Dr. Szilávk Máttyás</i>	69
Protestáns jogakadémiáink és az új tanulmányi terv. <i>Várnai Sándor</i>	468
I. Rákóczi György és a pápas renaissance. <i>Kovács Sándor</i>	536
Schlauch bibornok beszédei <i>Várnai Sándor</i>	274
Schleiermacher Beszédei a vallásról. <i>Stromp László</i> . . . 13., 90.,	157
Szegedi Gergely és énekeskönyve. <i>Barla Jenő</i> 375.,	445

II. Tárca.

Bucsúztató Bocskay István fölött. <i>Sámuel Aladár</i>	614
Háromszázéves egyháztörténeti és nyelvemlék. <i>Révész Kálmán</i> . . .	481

III. Egyházi szemle.

Külföldi egyházi élet. <i>p—f</i> . 41., 113., 191., 278, 352., 428., 494., 557.,	624
Hazai egyházi élet. <i>Krónikás</i>	184

IV. Irodalmi szemle.

a) Hazai irodalom.

Baksay Dániel: Mennyei Szövétnek. <i>Váradai F.</i>	640
B. Barkóczy-Dömök A.: Az én imáim. <i>Sz.</i>	641
Bernstein Béla: Az 1848/9. szabadságharc és a zsidók. <i>V.</i>	126
Derzsi Károly: A keresztyén hittudomány összege. <i>Sz. F.</i>	632
Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomt. a XVII. száz. <i>Sz. F.</i>	290
Dézsi Lajos: Szcenci Molnár Albert Naplója. <i>Sz. F.</i>	48
Fináczy Ernő: A magyar közoktatás története I. k. <i>Sz. F.</i>	570
Földváry László: Adalékok a dunam. egyházker. történetéhez. <i>Sz.</i>	121
Győry Vilmos: Egyházi beszédek. <i>Grotius</i>	287
Hallgató János: Temetési beszédek. <i>Péter Mihály</i>	360
Hegedüs István: Apáczai Cseri János paedagógiai munkái. <i>Sz. F.</i>	506
Horváth Ödön: Újabb dolgozatok a jogi okt. kör.	130
Ifj. Imre Sándor: Alvinczi Péter élete. <i>R. Gy.</i>	57
Izr. Irod. Társ.: Szentírás. <i>Radácsi György</i> 52.,	198
Kőrösi László: Egyiptom. <i>Sz. F.</i>	127

	Lap
Lévay Lajos: Ujabb egyházi beszédek. <i>Grotius</i>	124
Lukácsi Imre: János evangéliumának magyarázata. <i>F.</i>	285
Masznyik Endre: Protestáns Esték. II. füz. <i>Váradi F.</i>	576
Nagy István: Czeglédi István polémikus író. <i>Sz.</i>	364
Nagy Károly: Keresztyén vallásán. I. füz. s—s.	636
Piszter Imre: Szent Bernát élete és művei. s—s.	638
Rácz Károly: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai. <i>Marosi F.</i>	502
Réz László: A Drugethek és Homonna reformatioja. <i>Váradi F.</i>	504
S. Szabó József: A tiszántúli tanár-egylet Évkönyve. <i>Eugenius.</i>	362
S. Szabó József: A tiszántúli tanáregyesület Évkönyve. <i>Marosi F.</i>	634
Szeberényi Lajos: Utazásom a külföldön. <i>Sz—s.</i>	435
Tirtsch Gergely: A socialismus erkölcsi alapja. <i>Sz.</i>	580
Tolsztoi Leo: Mi a művészet? <i>Sz. F.</i>	442
Tompa Mihály: Ünnepi egyházi beszédek. <i>Sz. F.</i>	366
F. Varga Lajos: Egyházi beszédei. <i>Grotius</i>	288

b) Külföldi irodalom.

Baldensperger: Der Prolog d. v. Evangeliums: <i>Raffay Sándor</i>	294
Cremer: Die chr. Lehre v. d. Eigenschaft Gottes. <i>Sz. M.</i>	135
Friedländer M.: Der Vorchristl. jüdische Gnosticismus. <i>Raffay Sándor</i>	61
Friedrich: Die Weltanschauung e. mod. Christ <i>Sz. M.</i>	298
Förster: Das Christenthum der Zeitgenossen. <i>Sz. M.</i>	442
Harnack: Lehrbuch d. Dogmengesch. <i>Sz. M.</i>	134
Hauck: Realeencyclopaedie f. prot. Theol. und Kirche. <i>Sz. M.</i>	509
Hilty: Glück III. theil. <i>Sz. M.</i>	514
Karl: Johannische Studien. <i>Raffay S.</i>	131
Köstlin: Christliche Ethik. <i>Sz. M.</i>	225
Krarup: Grundriss der christl. Ethik. <i>Sz. M.</i>	66
Kunze: Glaubensregel, Heilige Schrift etc. <i>Sz. M.</i>	584
Müller: Der Reformkatholicismus. <i>Sz. M.</i>	649
Öttingen: Lutherische Dogmatik. <i>Sz. M.</i>	647
Rade: Die Religion im modernes Geistesleben. <i>Sz. M.</i>	65
Report of the British and Foreign Bible Society. <i>Sz. F.</i>	643
Schmidt: Die Geschichte Jesu. <i>Sz. M.</i>	367
Schneller: Die Kaiserfahrt durch's heilige Land. <i>Sz. M.</i>	223
Schoeller: Der Catholicismus als Princip des Rückschrittes. <i>z—s.</i>	586
Seeberg: Lehrbuch der Dogmengeschichte. <i>Sz. M.</i>	225
Stein: Die sociale Frage im Lichte der Philosophie. <i>Sz. M.</i>	581
Überweg: Grundr. d. Gesch. der Philós. <i>Sz. M.</i>	369

Az Emlékkönyv tartalma.

Imádság az istenitiszteleten. <i>Gyurácz Ferencz.</i>	1
Egyházi beszéd az istenitiszteleten. <i>Petri Elek.</i>	6
Elnöki megnyitó a nagygyűlésen. <i>Gyurácz Ferencz.</i>	16
Üdvözllet a Magyar Protestáns Irodalmi Társasághoz. <i>Kiss Aron.</i>	23
Elnöki beszéd a nagygyűlésen. <i>Hegedüs Sándor.</i>	24
Titkári jelentés a Társaság működéséről. <i>Szöts Farkas</i>	31
A reformáció és a magyar nemzeti szellem. <i>Balogh Ferencz.</i>	38
Költemények <i>Szabolcska Mihály.</i>	52
Jegyzőkönyvek, számadás, költségvetés, tagok névsora, stb.	57

A LELKÉSZKÉPZÉSRŐL, KÜLÖNÖSEN NÉMET-ORSZÁGBAN.

(Első közlemény.)

A főiskola és a gyakorlati élet közt mindkét hivatási kör természete szerint ürr létezik. Ez ürért az élet az iskolát. az iskola az életet teszi felelőssé ; s vádak és nem ritkán heves szavak szálnak az egyik táborból a másikba. Az élet embere gúnyolódva oda szól a theoretikushoz : „Alle Theorie ist grau“ ; „el kell felejtteni azt, a mit a theologián tanultak“ ; s „elhagyva a theológiát még keresztelni sem tudnak“ stb. ; míg viszont a türelmet vesztett elmélet férfja kiméletlenül ráolvassa a gyakorlati képzést sürgetőre : „megtanulja ezt az én theologusom az egyházfítól“.

Ha e vádakát és azok visszautasítását tárgyilagosan vizsgáljuk : nem ítéhetjük el csak úgy egyszerűen sem az egyik. sem a másik szavát. Igaza van a gyakorlat férfjának, hogy az a theologia, mely akár a multak megjegeczesedett theol. rendszerébe, akár egy teljesen subjectiv értékű theol. rendszerbe kívánja hallgatóit olyformán bevezetni, hogy azoknak csakis befogadó tehetségére számít — szürke elmélet, a melylyel szemben a végzett theologus tényleg okosabbat nem tehet, mint azt, hogy ezen elméletnek magára vett palástját vállairól le is veti ; s viszont igaza van az elmélet férfjának, midőn egy külső egyházi cselekvénynek gyülekezetenként változó, tehát egyes véletlen, bármely egyházi tagtól megtudható vonásaival mit sem törődik, annak tudatában, hogy ő hallgatóját egy élő theológiába bevezette. Az élő theologia a

kulturával folytonos kölcsönhatásban a vallást, személyi életünk ezen központi tényét vizsgálja, behatol a vallás, a keresztyén vallás, a protestáns vallás lényegébe; kíséri annak erejét az erkölcsi, társadalmi élet terén nem kevésbé, mint a tudomány és művészet termékeiben; belemélyed az egyes vallási cselekmények természetébe, lefolyásának üdv-oekonomiai logikájába; sőt az élő theologia birtokosa még ezen theoretikai ismerettel sem elégszik meg, azon van, hogy az ismerés maga is élő legyen, személyiségével teljesen összeforrjon, egységes világnézetének legértékesebb részét, hivatásérzetének leghatékonyabb mozgató elvét képezze.

Ily theológiát végzett egyén tényleg előkészült magára az életre; az élet jelenét annak multja alapján megértette s a jelen élet környező változatait, szükségleteit, bajait élő vallásossága alapján megfigyeli, észreveszi s a szeretet elve által vezérelt vallásosságával a szükségleteken és bajokon segíteni, s így építőleg hatni örömteljes hivatásának tartja.

Ily személyévé vált theologia birtokában nyugodtan léphet ki a theologus az élet piaczára; ő nagy könnyen feltalálja magát: vallásos érzeke, theologiai képzettsége s a mindeneket megújító, megvilágosító szeretetnek hatalma minden mesternél megbízhatóbb módon fogja őt vezetni az oly sok alakú élet egyes konkrét, semmiféle sablon alá nem helyezhető esetiben.

Ezért is határozottan állíthatjuk, hogy az a theologiai főiskola, mely hallgatóit ily élő theologia birtokába juttatja, minden más intézménytől eltekintve, már magában is elvégzi a lelkészképzés művét.

A baj azonban csakis az, hogy az ily theológiát nem lehet megrendelni s hogy nem lehet parancsszóra elrendelni azt, hogy az ily theologia egyszersmind leszálljon a hallgatók lelke mélyébe. A valódi hivatottság és e hivatottságnak kellő érvényesítése nem minden tanár s még kevésbé minden hallgatónak osztályrésze. A lelkési pályára lépőknek nagy részét nem a hivatásérzet, hanem az anyagi kényszer helyzet, az olcsó és aránylag rövid theologiai studium hozza e pályára; s még jó, hogy ha a szülők s nevezetesen az anya kegyes

lelkének nemes óhaja, kívánata kíséri az útra s valódi szerencsének mondható, ha a hallgatók nagyobb részét, ha nem is a kedv és lelkesültség, de legalább a külső törvénynek megfelelő komoly kötelességérzet vezérli theologiai studiuma közben. A törvényszerűség mankóján haladók elvégzik pontosan a reájuk szabott kötelességet, lelkiismeretesen készülnek a vizsgára, s ezt szép eredménnyel le is teszik; külső magaviseletük is, melyet esetleg az internátus vagy otthon szorgosan irányít és figyelmesen ellenőriz, a törvényeknek nemcsak megfelel, hanem példás: s mégis-mégis mily kevéssé készültek ezek az életre!! Tanulásuk csakis befogadó volt, nem a tárgy iránti érdeklődés, hanem a vizsga érdeke volt tevékenységük mozgatója s így igen természetesen nem emelkedtek fel a theologiai tananyagban érvényesülő elvek felfogására és ez alapon az anyag fölötti szabad uralkodásra. Magaviseletüket is külsőleg adott szabványokhoz, esetleg még a szokás háttalmához mérték s minden korrektségük daczára nélkülözték a valódi erkölcsiséget, melynek forrása a belső törvény, a sajátos isteni cél-gondolat, a sajátos egyéniesült hivatásérzet által bensőleg meghatározott s ezért is igazi szabadság. Ily egyén tanul, de nem tanulmányoz; korrekt, de nem szabad; miért is elméletileg és gyakorlatilag más által meghatározott s ezért a más és új viszonyok közt ingadozik, tehetetlen, gyámolatlan.

Ily lelkület és érzület mellett nagyon is érthető, hogy az ily theologus, midőn a gyakorlati életnek új terére lép, nem találja meg azon fonalat, a mely az elméletet és a gyakorlati életet egymáshoz fűzi s távol attól, hogy az ő benne élő sajátos eszmény alapján határozná meg magát a gyakorlati életet; ellenkezőleg ő az, kinek ép ezen eszménynélküli, bár esetleg sokat tudó lelkét az új élet, az új környezet határozza meg.

Emez új élet, új környezet pedig a legtöbb esetben tényleg majdnem semmiféle összefüggésben sines a főiskola külső tudásával; s gyakorlati szempontból is vajmi gyakran igen alacsony színvonalon mutatja be a lelkészi működést. A végzett theologus ugyanis a leggyakrabban nagyobb gyülekezet elaggett, munkaképtelen és tehetetlen lelkésze mellé kerül

segédlelkészül. A lelkész belefáradt a munkába, néhány év óta úgy a hogy még végezte a legszükségesebb functiót; könnyített munkáján a hogy csak lehet, de végre is belátta, hogy még így sem győzi a munkát; szeretne ugyan nyugdíjba vonulni: de az egyház vagy épen nem gondoskodott nyugdíjról, vagy oly csekélyt nyújt, hogy abból meg nem élhetne; s így néha nagy nehezen mégis csak ráveszi gyülekezetét arra, hogy segédlelkészt hívjon. A segédlelkészt a munkától szabadulni vágyó lelkészen kívül számos mindennapi functio várja; még a confirmációra való előkészítés, esetleg egy-egy iskolában a vallásnak oktatása is őt terheli. Képtelen minderre úgy, a mint azt lelkiismerete sugalja, készülni. Kétségbeesetten principálisához fordul, a ki ennek lelkiismeretét már csak saját érdekében is megnyugtatja, a magáét pedig azzal, hogy segédlelkészének immár fakult papiroson átnyújt néhány általa írott casualis és pericopalis predikációt, megjegyezvén, hogy évek óta legfeljebb csakis dispositiót készít — különben természetesen improvisálva beszélt; ezen felül átnyújt esetleg még néhány régebbi magyar, sőt tán német szent beszéd-gyűjteményt is s ama vigasztalással, hogy biz ily nehézségek leküzdése minden kezdőnek közös sorsa, boesátja el a megkönnyebbült lelkészt.

S a segédlelkész ez adott mankókra támaszkodva s szorgosan követve a szokást, im elvégezheti teendőit! Az el nem kényeztetett, az új és az ifjú férfiút különben is szívesen üdvözlő hívek még szép szavakban meg is dicsérik a széphangú oratort. Néha ugyan eszébe jut a segédlelkésznek egyik tanárának gyakran ismételt szava, hogy az evang. lelkésznek főteendője nem a predikáció tartása, hanem a lelkigondozás: de hisz a lelkész sem foglalkozott ilyesfélével s ő hozzá a fiatal emberhez épen az ilyesfélének kezdeményezése nem illene; sőt ily irányú törekvése úgy tűnhetne fel, mintha ő a még élő lelkészt kívánná megszégyeníteni, illetőleg már ennek éltében korteskednék a lelkész állására.

Egy évi praxis meggyőzi őt arról, hogy azon munkát, mely kezdetben oly soknak tűnt fel, könnyen győzi s hogy ily mankókou járva s működését iy határok közé szorítva

tulajdonképen egészen kényelmes életet élhet. Ezen önmegelégtelt s kényelmes álláspontról sajnálkozással tekint vissza főiskolai éveire, a sok írásbeli kényszerű dolgozatokra, s a vizsgák előtti kemény emlékelésre; bizonyos fölényes s könyörülettel vegyes mosolylyal emlékezik meg tanáraitól, kik a tanulmányozásért lelkesülve szegényes fizetésért annyit fáradtak, dolgoztak. Óh neki minderre nincs szüksége. A mintaprédikációk kényelmes csapásán ő is könnyen haladhat; az élet különböző eseteiben józan esze útbaigazítja; s szabad idejét a gazdálkodás és a szokott szórakozás mellett lefoglalja a minden magyar embert egyformán érdeklő politikai élet folyása. Politikai lapra szükségből, tán egyházi lapra még tisztességből van pénze; de theol. tudományos művekre bizony nem költekezik.

Ily tapasztalaton nyugvó érzülettel jut önálló lelkészi állásra. Néhány év alatt kiprédikálja magát, folyton ismétli önmagát s ezzel mindinkább teljesen a hívek közepes színvonalára száll alá. Önállósággal, sajátos vallásierkölcsei világnézettel sohasem bírt; s így nincs, mi őt világnézetének sokoldalú kiépítésére s építő érvényesítésére indítaná. Nem ő a meghatározó, hanem ő a meghatározott. Tekintélye ezért is mindinkább süllyed. A lelkipásztorkodással mit sem törődőtől a hívek szivei is elfordulnak, a szeretet adományai, a szokásos ajándékok elmaradoznak. A lelkész mindinkább elszigetelve érzi magát, a lelketlen hivatalnok szelleme szállja meg őt is, mely önállósít a publikummal szemben, de függésbe hoz szemben felettes hatóságával. Az ily gyülekezetében is elszigetelt s magában önállótlan lelkésznél biz nem csoda, ha egyházát sem szereti, s egyháza autonómiája, önállósága iránt nem is bír érzékkel, sőt azt saját maga érdekében kész el is adni.

Tán túlságos komor színben festettem.

Ítéljen e fölött a gyakorlat embere, ki nemcsak egy vidéknek lelkészeit ismeri, ki mint ilyen bizonyára még nélkülözni fogja e sötét képen is a gyakran oly sértő kirívó színeket. S e kép mi mellett bizonyít?!

A mellett, hogy a theologiai intézeteken nem lehet elég súlyt fektetni a főntebb érintett élő theologióra, s bizonyít

továbbá a mellett, hogy a theologiai intézetek tevékenységével a lelkészképzés műve nincs befejezve.

Nem szándékom, hogy a lelkészképzés legfontosabb tényezőjével, t. i. a theol. intézetekkel, ezek közelebbi feladatával e helyen tüzetesen foglalkozzam. Hisz erre vonatkozó nézeteimet nemcsak életem java munkájában, mint tanár kívántam érvényesíteni, hanem kifejtettem e felfogásomat, törekvéseim célját az ez iránt netán érdeklődők számára egyes dolgozataimban.¹

Ezért is utalva e dolgozataimra e helyen inkább csakis azon intézményekről kívánok megemlékezni, melyek a főiskola mellett, de nevezetesen a főiskolai tanulmányok befejezte után igyekeznek a lelkészjelölteket a gyakorlati élet munkakörébe bevezetni s így azon ürt, a mely a főiskola és az élet közt tátong céltudatosan és tervszerűen áthidalni.

Erre vonatkozó nézeteimet bárcsak aphoristikus módon kifejtettem² ugyan, de értekezésem alkalomszerű jellege azonban nem engedte meg azt, hogy positiv javaslatomat az ily irányú kezdeményezések s alkotások ismertetése alapján világosítsam meg.

De magával az anyaggal sem rendelkeztem akkoriban úgy, mint ma. A vallás és közokt. minister úr Ó nagyméltósága kegyes támogatásával ugyanis ez évben a tanárképzés tanulmányozása érdekében Németországban nagyobb utat tettem, mely alkalmat felhasználtam arra is, hogy a tanárképzéssel, nevezetesen a gymnasialis seminariumokkal közel rokon lelkészképzéssel s nevezetesen a lelkészi semináriumokkal is foglalkozzam s az erre vonatkozó intézményekkel, azok vezetőivel személyesen is megismerkedjem. Utam mentén Wittenbergben a „Prediger Seminar“-t, Berlinben a „Dom Kandidatenstift“-et, Magdeburgban a „Kandidaten-Konvikt“-ot, Friedbergben a „Prediger Seminar“-t; Heidelbergben ugyancsak a protest. „Prediger Seminar“-t és Tübingenben a „Stift“-et

¹ L. „Beszédék és a theol. akadémia fejlesztésére vonatkozó dolgozatok“ Pozsony, 1891, ezek közül különösen a „lelkészképzésről“ szóló értekezésemet 154—187. l.

² L. u. o. 169. stb. lapokat.

meglátogattam és tájékozódtam ez intézmények közelebbi célja és berendezés felől. A látottak közül mindegyik a lelkészképzés egy-egy sajátos típusát képviseli. E változatosságban látom tapasztalataimnak különösen tanulságos voltát. S ezen meggyőződésem s nemkülönben Kenessey kedves barátom többszörös szives biztatása indít e tapasztalataim közlésére s így főntebb utalt aphoristikus nézeteim kiegészítő megvilágosítására.

A németországi evang. lelkészi semianriumok (Prediger Seminar) lényegesen különböznek a római kath. papi semianriumoktól (Priester Seminarien).

Míg a papi semianriumok a tridentinum alapján ép az egyetemekkel szemben, mint különálló, elszigetelt papnevelő intézetek szerveztettek a püspökök által: addig az ev. lelkészi semianriumok az egyetemen folyó lelkészképzést csak *kiegészítik*. A protestantismus sajátos klerikális nevelést nem ismer. Az egyetemes papság eszméje tiltakozik ez ellen. Az evang. lelkész Németországban ép úgy, mint minden akadémiailag képzett egyén, az egyetemet tekinti alma materének; az egyetem felé tekint az úgynevezett laikussal egy padon már a középiskola ideje közben is; s az egyetemen folytatott szabad tanulmányozás éveiben látja a szak- és emberképzésének legkedvesebb emlékű, leghatásosabb tényezőjét. Németországban ezért is a szakképzés minden más tényezője az egyetemivel szemben alárendelt jellegű.

Áll ez a lelkészi semianriumokról is; ezek is az egyetemi lelkészképzést csakis kiegészítik és pedig nevezetesen közelebb az által, hogy a főiskola eszményi álláspontját és a mindennapi élet és baj gyakorlati terét áthidalják és kimutatják azt, hogy amaz eszményi állásponton hatásos elveket. működő erőket mikép lehet a gyakorlati élet terén is értékesíteni és érvényesíteni.

Az egyetemes papság elve és a lelkészi semianriumok ezen accessorikus jelleme már magában véve is megérteti velünk azt, hogy sem Luther-Melanchton Wittenbergben, sem Fülöp tartományi gróf Marburghban, sem végre Frigyes választófejedelem Heidelbergben nem állított fel az egyetem mellé

lelkészi seminariumot. Volt azonban a seminariumok teljes mellőzésének még egy más oka is. A vallás és pedig közelebb az *egyháziasság* szelleme hatotta át akkoriban az egész életet s így nevezetesen az iskolát is. A felekezetieskedés szellemirányzata a háború és a polemia közben mindinkább kiélesedett: úgy hogy a római kath., valamint protestáns, de különösen a lutheránus táborban az orthodoxia törvényszerűleg és inquisitori módon nehezült nemcsak a theológiára, hanem ép az uralkodó theologiai fakultás útján magára az egyetemre.¹ Ily viszonyok között minden egyes fakultás az által, hogy törvényei s szabályzatai alapján részt vett az egyház kultusi cselekvényeiben, hogy maga a tanulmányozás is mindinkább egyházi célzatúvá vált, már is átvezetett magára az egyház gyakorlati életére. Természetes tehát, hogy ily kor nem szorult oly intézményekre, a melyek a főiskolát az éllettel egybe-

¹ Hogy ezen irányzat mennyire tagadta meg a renaissance és a reformáció elvét: nem szükséges megemlíteni. Hogy pedig a theol. fakultás orthodoxiája mikép szövetkezett itt és ott a fejedelem abszolutismusával a tudomány önállósága és szabadsága ellen: ennek megvilágosítására szolgáljanak a következő adatok: Lipésében még az egyetem vivő- és lovász mestere is a concordiae formulára esküdött meg; s az észre és bibliára az orthodox dogmatikánál nagyobb súlyt fektető Thomasius, Francke Lipéséből elűzetnek. Bécsben végre is a jezsuiták húzódnak be az egyetem theol. és philos. tanszékeibe. Hazánkban Pázmány a nagyszombati egyetemet egészen a jezsuitákra bízta; III. Ferdinánd pedig a nagyszombati egyetemet megerősítő szabadalmi levelében (1635. okt. 18.) kijelenti, hogy alattvalói lelki üdvéről való gondoskodás lévén feladata, az egyetem feladata: „ut in iis consummata quaedam virtutum omnium affloresceret dignitas et Religionis catholica veritas, ubi vigeat incontestata persisteret, ubi labe factata fuerat, separaretur, cultusque ubique propagaretur, status ecclesiasticus simul et politicus nativum sibi servaret splendorem“. (Pauler is közli az egyetem történetében az okmányt.) Ugyancsak III. Ferdinánd 1656. decz. 2-án kelt rendeletében eskütelletel kötelezte az egyetem rectorát és egész testületét, úgyszintén az akadémiai fokozatokra felavatandókat a tridentinum hitvallása mellett a boldogságos Szűz szeplőtlen fogantatásának tanítására és védelmére, sőt ezen eskünek évenként december 8-án ünnepélyes megújítására. Ez esküre való kötelezettség 1782-ig fennállott. (L. az egészre nézve az Athenaeum VI. évfolyamának I., II., III. számában megjelent értekezésemet: „Az egyetemi tanulmányozás feladata, nev.“ 216. stb. I. Behatóan tárgyalja e kort Tholuck 2 kötetes műve: Akadémiai Levéltárban.)

kötik ; sőt még az is megérthető, hogy a theologiai fakultáson még a gyakorlati theologianak sem volt külön tanszéke.¹

Egyes magántudósok által önállóvá vált philosophia a pietismusnak subjectivismusa, az államfenségnek, a nemzeti alapon nyugvó államnak eszméje, megtörte az orthodoxianak, a középkorinál sokkal szűkkeblűbb s alantabb színvonalú protestáns scholastikanak hatalmát : az egyetemek a halleinek alapításával önállósultak, a nemzetnek váltak büszkeségévé,

¹ L. erre vonatkozólag D. Schenkel : Die Bildung der evang. Theologen Heidelberg, 1863. 28. l. Schenkel az egyetemi életnek egyházas irányát és gyakorlatát figyelmen kívül hagyja s így tévesen állítja, hogy nem voltak semmiféle intézmények, a melyek a theologust a német egyetemeken, különösen a lutheránus egyetemeken a gyakorlati egyházi életre előkészítették. Hazai tanintézetünk, melyek különösen e századokban a németországiak szerint alakultak, s melyekben elvégezheték a theológiát is, még a theologusokat sem különítették el a civilis pályára lépőktől. (Eperjesen az 1665-ben fellállított collegium, melynek X. osztálya classis theologorum volt, már 1671-ben megszűnt lenni. Pozsonyban még csak 1729 ben válnak ki a primából a „theologiae studiosi“ és a „civilis vitae studiosi“ L. erre vonatkozólag A „Magyarhoni ág. h. ev. ker. egyház theologiai oktatásügy“ értekezését „A felső oktatásügy Magyarországon“ Budapest, 1896. 703—727. l. nev. 708—710 l.) S az előadott tantárgyak sorozatában a gyakorlati theológiával nem is találkozunk. E tényből vont azon következtetés, hogy theologusaink gyakorlati képzése el volt hanyagolva, teljesen téves. A pozsonyi levéltárból vett adatok szerint a pozsonyi diákok és pd. mind, tehát nemesak a theologusok, vasár- és ünnepnapon délelőtt és délután a templomba jártak, a hol különösen a német templomban az ott alkalmazott 3, sőt néha 5 lelkész, többnyire a theológiának magisterei, leggyakrabban 4—5000 főnyi hallgatóság előtt *mintaprédikációt* mondott; a quartarusok, quintarusok és sextarusok, mindnyájan ünnepnapokon a templomba tartott katechetikai vizsgán résztvettek; a felsőbb osztályúak, valamint az alumnusok naponta eljártak a reggeli és az esti istentiszteletre; az alumnusok, kik Bél rectorátusáig mind „musicus“-ok voltak, mint ilyenek a temetéseken az alkalmi beszédek is végig hallgatták. Volt alkalom tehát prédikációk és katechetikák meghallgatására. De e *mintaprédikációkat* nemesak hallgatták. Ünne- és vasárnapot követő napon különösen a felsőbb osztálybeliek be is számoltak az úgynevezett examen pietatisban a hallottakról. és pedig úgy, hogy nemesak a beszéd felosztását, hanem annak érvelését is írásban bedták az illető tanárnak. Inductio homiletica — katechetika. E mellett az előadásban való gyakorlásról sem feledkeztek meg. A conrector rendezte a conrectorral egyetértően a művészi előadásokat és ünnepélyeket. Volt négy szavalati ünnepély az

azon emporiummá, a melyen a tudományt a tudományért, s nem annak hasznavevőségéért művelték és művelik.¹

Ezzel az egyetemek teréről lezorzult az egyház szolgálatában álló theologiai fakultásnak hatalma, sőt még a theologiai fakultásról is az egyháziasságnak jellege, az asketikai épületes gyakorlatok kötelezettsége. Az „új humanizmus“ eszméje Halle, Göttingen, Jenán át a berlini egyetem alapításában (Wolf, Fichte, Schleiermacher, Savigny) teljesen győzedelmeskedett.

Ezen megható s lelkesedésre ragadó idealizmus az élet szükségleteit nem nézte. Az élet azonban és így az államkormány is az élet szükségleteivel is számolni kívánt az egyetemen is. A theologiai tanárok egyházas érzülete s gyakorlati érzéke a theológustól nemcsak a tudást, hanem a gyakorlati élet terén szükséges ügyességet is sürgette. Így keletkeztek a theologiai fakultáson belül a gyakorlati theologia szolgálatában álló seminariumok (már a pietizmus idejében).

Ezeket nemsokára követte, kezdetben a theologiai fakultáson belül, mint a theol. seminarium egy osztálya, a philologiai seminarium. Az államkormány ezen philologiai seminariumokban nevezetesen a gyakorlati szükséglet kielégítését, a közép-

iskolai évben; Márton és a Bacchinailak napján a felnőttek szónokoltak és más napokon meghívott tekintélyes közönség előtt disputációkat rendeztek; a három főünnep vigíliái alkalmával pedig a tanárok egyike tartott alkalmi beszédet. Ugyanesek az ékesszólást és az ügyes előadásban való gyakorlást szolgálták a divó iskolai színi előadások. Az új épületben (akkoriban Pozsony egyik legszebb — még most is fennálló épülete) egy nagy terem színpaddal is bírt; hét scenikus változata és nagy ruhatára meglepő. A XVII. század közepén volt ez intézetnek külön Comoedia componistája is. Nagy közönség látogatta az előadásokat. A szónoki képzés mellett még a zeneiről is gondoskodtak. A kántor vezette be az alumnistákat a figurális és ehorális zenébe és pedig nemcsak gyakorlatilag, hanem elméletileg is. Az építés szempontjából oly fontos zenét ez intézkedések alapján igen természetesen fejlesztettek a lelkészek is. Így tehát annak dacára, hogy a pozsonyi intézeteken a gyakorlati theologia tantárgyaival névleg nem találkozunk: az iskolai élet tényleg mégis bő alkalmat nyújtott a gyakorlati képzésre. L. a theol. akadémia 10 éves fennállását ünneplő beszédemet Pozsony, 1892. 37. l. Kül. 11. stb. lapokat.

¹ L. ezen átalakulást „Az egyetemi tanulmányozás feladata“ cz. tanulmányom Athenaeum VI. 213—227. Hazai viszonyainkra nézve l.: Idézett ünneplő beszédem 16—21. és már idézett „Theologiai oktatásügy“ 708 stb.

iskola igényeinek tekintetbevételét követelte; ellenben az ezzel megbízott egyetemi szaktanár e seminariumokban is első sorban s majd később kizárólag tudományos érdeket tartott szem előtt (így Fr. Aug. Wolf, Halleban s Gedicke követője Berlinben, Gessner Sauppe Göttingában). Ezen tudományos szellem érvényesülése a theol. fakultások seminariumában, de méginkább a gyakorlati elemnek szűk tere indította az egyházi hatóságok útján az államkormányt külön lelkészi seminariumok felállítására, a mint ugyancsak az iskola szükséglete majdnem 100 esztendővel később indítá ugyancsak az államkormányt tanári vagyis gymnasialis seminariumok létesítésére. A kormány itt és ott teljesen respektálta az egyetemnek önálló feladatát a tudománynak, mint tudománynak művelésében, de ép úgy respektálta a gyakorlati életnek követelményét. Ezért is mind az egyház, mind az iskola számára seminariumokat emelt, a melyekben az egyetemet *végzett* lelkészjelölt, illetőleg tanárjelölt megtalálhassa azon intézményt, mely a tudományt az étellel közvetíti.

Az újabb lelkészi seminariumok keletkezésének ez a közös történeti alapja. A seminariumok közt mutatkozó eltérés attól függ, hogy vajjon a gyakorlati életre mint ilyenre, vagy pedig annak elméleti alapon való megértésére fekteti a fentartó és vezető hatóság a fősúlyt. Igen természetes, hogy a helyi viszonyok is befolyanak a lelkészi seminarium alakulására; természetes, hogy a társadalmi élet és baj központjában (Berlin) más feladat várja a lelkészi seminariumot, mint ugyanazon állam idyllikus, de a protestantismus története szempontjából nagy jelentőségű városában (Wittenberg).

A *gyakorlati életet* mint ilyent egyoldalulag hangsúlyozza a berlini Dom Kandidatenstift, valamint a hannoverai lelkészi seminarium. Az elmélet alapján kívánják a gyakorlati életet megérteni, illetőleg az elméletet gyakorlativá tenni a többi lelkészi seminariumok; csakhogy ezek közül az intézetbe felvett jeleseknek *elméleti* mélyítésére is súlyt fektet Wittenberg; míg ellenben a herborni és friedbergi a leipzigzi seminariumok, melyeket az állam minden egyes candidátusa köteles legalább két semestereu át látogatni, az elméleti mozzanatot sokkal

inkább a gyakorlatinak alárendeli. A heidelbergi evang. prot. lelkészi seminarium ily utóbbi irányzattal tulajdonképen amphibialis állást foglal el az egyetem és másrészt a herborn—friedbergi seminariumok közt.

Ezen történeti összefüggésen kívül esik még néhány intézet, a melyeket nem a protestantismus szelleme létesített, hanem a melyeket, mint zárdai jellegűeket, a reformáció átvett ugyan, de sajátos szellemével mindinkább áthatott. Ilyenek wittenbergi tyussal a loccum Hospicium és a wolfenbütteli seminarium ; inkább heidelbergi tyussal a tübingai seminarium.

Sem az utóbbiakról, sem végre a lelkész és másrészt a tanárképző közt helytfoglaló magdeburgi „Kloster zu Unserer lieben Frau“ Candidaten Convictusról mint a protestáns lelkész-képzőkkel szorosan egybe nem függőkről e helyen nem emlékezem meg.

Schneller István.

SCHLEIERMACHER „BESZÉDEI A VALLÁSRÓL“.

(Jubiláris megemlékezésül.)

1799-ben, tehát épen százéve, Berlinben egy névtelen könyv jelent meg, a mely nyomban mindenfelé a legnagyobb érdeklődést keltette s az egyházi, tudományos és felsőbb társadalmi köröket szinte lázas forrongásba ejtette. Czíme:

„*Ueber die Religion.
Reden, an die Gebildeten, unter ihren Verächtern*“.

A vallásról szólott, és pedig azokhoz, a kik a vallás megvetői között a művelt osztályt képviselik.

Nem annyira a tárgy, a melyről ez a könyv szólott, nem is a czimzettek társadalma, a kikhez bátor nyíltsággal intézve volt, okozták azt a szinte lázas forrongást: mint inkább a titokteljes írónak a könyv minden sorában megnyilatkozó, szinte szokatlanul erős egyénisége, a melyet bámulatos tartalmi mélység, vaskos bölcselmi tudás, előkelő ízlés, emelkedett eszmekör, a tárgyalás ragyogó dialektikája, a felfogás eredetisége s a kedély nemes szeretetreméltósága jellemeztek.

Hasztalan kutattak kezdetben a névtelen író után, a nagy közönség számára rejtve maradt az még jó ideig; csak a beavatott jó barátok bizalmas kis köre tudta, hogy a kinek rejtekhelye felé oly sok kíváncsi tekintet fordul, az egy csapással irodalmi magaslatra emelkedett szerző nem más, mint a berlini „maison de Charite“ (szeretet-kórház) lelkésze, Schleiermacher, a kit ők egymás között, részben vézna testi alkatára való tekintetből, részben szellemi kiválóságának s egyéni szeretetreméltóságának elismeréseképen, csak amúgy kedélyesen „a kis bijou“ néven emlegettek. E bizalmas kör előtt a mű készülte sem volt titok. Schleiermacher levelezéseiből kitünik, hogy e könyvet ő néhány meghittebb barátjának s barátnéjának, különösen a magas műveltségű Herz Henriette asszonynak úgyszólván szeme láttára irogatta, a míg Potsdamban 1799 februárjától kezdve a megbetegedett Sack udvari lelkész

s püspököt kellett helyettesítenie; innen küldözgette rokonlelkű barátnéjához az érdekes levelekkel együtt a még érdekesebb beszédek kézíratait; innen tudatta vele április 15-én délelőtt fél tíz órakor, hogy munkájával „épen most“ készült el.¹ Így hát úgyszólván perczre meg tudjuk állapítani az időt, a mikor szerzőnk e nevezetes könyvének az utolsó tollvonást megtette.

Vajjon sejtette-e akkor a harminczéves ifjú prédikátor, hogy munkájától, a melyen oly nagy ambícióval dolgozott, sokan a legújabb kor theológiájának keltét fogják számítani; hogy az egy évszázadot ifjú erőben, zománczának teljes frisségével fog átélni, sőt hogy megjelenésének százéves fordulója alkalmából ünnepies megbeszélés tárgyát fogja képezni mindenfelé, a hol csak protestáns tudományosság él? Csak olvassuk el első beszédjét, mindjárt ennek elején azt a csodálatos apologiát, a melyvel fellépését indokolja s nyomban megértjük, hogy e kérdések korántsem oly naivak, mint a melyeknek talán első elolvasásra látszanak. Az az isteni elhívás érzete, a melyre itt hivatkozik s a mely őt öntudatában az emberiség szellemhősei, prófétái közé emeli, nem ígérhete-e eszméinek győzedelmet, örök ifjúságot, csak úgy, a mint kedélyét is mind halálig örök ifjúságban megtartotta?

Ki tudna e kérdésekre biztos feleletet adni! — Manapság azonban csak a való tényt jelezzük, a midőn Schleiermachernek korszakos jelentőségéről beszélünk s odaállítjuk őt a nagy egyházatyák sorába, mint az „újkor egyházatyját“, a kivel egyik legkiválóbb tanítványának, a kegyes Neandernek tanusága szerint a theológiának, mint tudománynak, új epochája kezdődik. Még legélesebb megbirálója, a göttingeni Ritschl, a ki pedig theologiai világnézeteért nem nagyon lelkesedik, kénytelen elismerni, hogy „a reformáció óta Schleiermacher az egyetlen, a ki a theológiában a tudományos bizonyítást alkalmazta“; s bárha tartalmi okoknál fogva Schleiermachert a kezdő theologus mesterévé tenni vonakodnék is, mint a mely szempontból Luther tulajdonképen való reformátori iratain kívül még Kálvin Institutióit ajánlja: viszont a módszeres theologiai gondolkozás elsajátítására jobb mestert Schleiermachernél nem ismer, mint a kihez e tekintetben csak az egy aquinói Tamás fogható.²

¹ Aus Schleiermachers Leben in Briefen. Berlin, 1860. I. Band. 196. s különösen 218. l.

² Ritschl A. „Schleiermacher Reden ü. d. Religion u. ihre Nachwirkungen auf die ev. Kirche Deutschlands“. Bonn, 1878. 18. és 20. l.

Schleiermachernek e tartalmi s alaki kiválósága egyaránt okozták, szellemének végtelen sokoldalúsága mellett, hogy neve már egy évszáz óta a legkülönfélébb iskolák homlokzatán tündököl. Orthodoxia és rationalismus kezdettől fogva egyenlő jóhiszeműséggel s buzgósággal igyekezett őt a maga pártjára lefoglalni, avagy vele minden szellemi közösséget megtagadni; pantheismus, atheismus, mysticismus, herrnbutismus, spinozaismus vádjából is bőven része jutott, míg másrészt jelentékenyen többen voltak és vannak, a kik benne a keresztyén theologus mintaképét ünneplik. Ennek oka pedig az, hogy szellemébe, mint egy finom gyűjtő lencsébe, korának összes eszmesugarait végtelen fogékonysággal tudta összegyűjteni, hogy e sugarak onnan ismét szertelöve, rokon világosságot támaszszanak mindenfelé. Ámde éppen e versengések, a melyek az ő neve s szellemi öröke fölött folyton folyva tartanak, a legékesenszólóbban bizonyítják nagyjelentőségét s hatását. „Az emberi dolgok természete hozza már azt magával — mondja erre vonatkozólag Schleiermacher egy másik hű tanítványa, Duncker¹ — hogy ha bárhol a szellemi téren egy-egy új erő megmozdul s a létező viszonyokra újjáalakítólag hatni kezd, az csakis az ellentétes irányokkal s törekvésekkel vívott küzdelem útján s csak lassan jut érvényre s diadalra. S minél hevesebb és tartósabb e küzdelem, annál teremtőbb amaz új erő s annál tágasabb a mező, a melyre hatása kiterjed.“

Nem czélunk ezúttal Schleiermacherrel a belőle kiindult hatások összessége szerint foglalkozni. Bölselet és nyelvészet, nevelés és államtudomány, de főleg a prot. theologiai tudomány, mind-mind a maga halhatatlanai közé sorozza őt s csak ha e legutóbbi munkamezőn nézzük is, alig tudnánk — nem is szólva mint egyházi szónok s mint gyakorló lelkész jelességeiről — a theologiai tudománynak egyetlen oly ágára utalni, a hol az ő mély, sokszor egyenesen irányt jelölő hatását kimutatni képesek ne volnánk. E folytonos munkában, sok küzdelemben, de még több dicsőségben és áldásban oly gazdag theologiai irodalmi pályafutásnak megnyitója a vallásról írt „Beszédek“ könyve, a melylyel egyszerre a halhatatlanság ormára hágott s a melyben vallásos és bölcselő egyénisége, mintegy a forrásnál, a legtisztább közvetlenségében s sajátosságában jelenik meg.

E „Beszédek“ képezik kizárólag a jelen megemlékezés

¹ Jahrbücher für deutsche Theologie XIV. „Zum Gedächtniss Schleiermachers“ 1868. Külön kiadásban is.

tárgyát, a melylyel mi is a jubiláris ünneplők mindenesetre népes társaságához csatlakozni sietünk. A magyar protestáns theologiai tudomány mintha eddig sokkal mostohábban bánt volna el e nagy theologussal, semhogy az akár hozzá, akár hozzánk méltó lett volna. Legyen azért e megemlékezés ama „Beszédek“ első megjelenésének százéves fordulója alkalmából és ha még oly csekély elégtétel is a multért. a jövőre nézve pedig az első olajfalevél, egy megnyíló gazdag munkamező virányairól. Meggyőződésem, hogy Schleiermacher beható tanulmányozása magyar prot. theologiai tudományosságunk fejlődésére is korszakos jelentőségűvé válnék.

* * *

Hogy a Schleiermacher „Beszédeinek“ jelentőségét kellőleg felfoghassuk, szükséges, hogy egy pillantást vessünk a korba, a melynek méhéből azok születtek s a melynek szánva is voltak. Bele kell magunkat élnünk a vége felé hanyatló XVIII. század világába, nemünk fejlődésének ezen a bomlás kovászelemeivel annyira szaturált forrongó epochájába. a mely elemésztett mindent, a mit előző időktől hagyományos szellemi s erkölcsi örökségképen átvett s végül is tetőpontját elérvén, borzasztó leszámolást végzett a multtal a nagy francia forradalomban. a melynek viharai közben az állami és egyházi társadalom s a tudományos és a művészeti élet mezején egyaránt összetörte a régi, elavult formákat s megvetette az újkorban a legújabb kornak szellemi alapjait. a melyeken századunk egész művelődése nyugszik.

Nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy e nagy leszámolást a multtal első sorban épen a böleselet idézte elő.

A renaissance és a reformáció az egyént tudás és hit dolgában felszabadították az őt nyügző egyházi tekintély alól s életelvként szívébe oltották a tudományos kutatás és a lelkiismeret szabadságát, önállóságát. Minek tovább az egyházi tanhoz fordulni, a mely úgysis ellentmond a természetnek, mikor a természet maga szíves készséggel megfelel összes kérdéseinkre. csak nyílt szemmel s buzgó kitartással kérdezzük őt? S minek a scholastikus doktorok összes körmönfont, pöffeszkedő deductiói, mikor a természet maga feltárja nekünk azon alapigazságokat, a melyekből szellemvilágunk egész tartalma, tudásunk összes elemei a matematika csalhatatlan és kérlelhetlen következetességével végig levezethetők? A középkori egyház tekintély épülete összeomlott, a scholastikus kommentárok s tantételek hitele teljesen megingott; a felszabadult

s önállóságának tudatára jutott szellem, elfordulva a scholastika szolgabölcseletétől, új, megbízhatóbb utakat keresett s meg is találta azokat a verulami Baco-féle tapasztalati és a Descartes-féle idealisztikus bölcseletek módszereiben, a melyekkel egyszerre két hatalmas forrására nyílt meg az újkori bölcselet folyamának. Ezen bölcseletekkel új, az egyházi scholastikának halálmérgét képviselő elvek jutottak a gondolkozásban diadalra: a fizikai kutatás és a tekintélyhitben való kételkedés, s lomtárba kerültek mindazon okok és metaphizikai lényiségek, a melyek a scholastikának ragyogó, de egyúttal üres spekulációját jellemezték. Tévednénk azért, ha azt gondolnók, hogy az új philosophia vallástalan volt. Nem vallástalanság, csak a tekintélyvallás által irányított spekuláció iránti közöny volt azon meder, a melyben ezen új bölcselet megindult s a gondolkozás nagy problémáira nem többé elerőtlenedett tekintélyek, hanem a természet és matematika segítségével kereste a megfelelő választ, a theológiát pedig teljesen magára hagyta, hogy dogmaival ám tegyen, a mit akar. — A theologia viszont hagyta a természetet a philosophiának s magasabb igazságainak fellelőjébe visszavonulva, azon munkálkodott, hogy ez igazságokat az inspirálnak vallott szentírásból minél meggyőzőbben beigazolja, minél tökéletesebb rendszerbe foglalja s nekik minél kötelezőbb tekintélyt biztosítson: a mihez eszközei a philologia, a bölcselet formális felhasználása és a symbolumok tekintélye valának. Így lett a reformáció theológiája is szükségszerűleg scholastikává; a mely magának az egyedüli helyes úton járó orthodoxia szerepében tetszelgett.

Természetes dolog, hogy habár egyideig philosophia és theologia el is lehettek egymás mellett, ez a békés viszony köztük tartós nem maradhatott. Fel kellett okvetlenül bomlania abban a perczen, a mint egyik a másiknak területére lép; a mi ismét kikerülhetlen volt azon benső rokonságnál fogva, a melyben philosophia és theologia egymással tárgyuknál fogva állanak. S ha az orthodoxia, dogmáinak igazolására, tisztán a kijelentéshez, tehát legalább az ő felfogása szerint — merőben természetfeletti principiumhoz fordult: a philosophia viszont, a „principium rationis sufficientis“ elve alapján, csak a maga lényegéből cselekedett, midőn az ismeret összes mezőin uralomra törekedve, a theologia problémáit is teljesen naturalistikus módon, kizárólag az ész által igyekezett megfejteni s ezzel a természettudományt és matematikát a philológiával szemben diadalra jutatta. Így fejlődik ki a philosophiából a physika és matematika befolyása alatt, a dogmatikai ratio-

nalismus s a sensualistikus skepsis; a honnan aztán csak egy lépés volt még a vulgáris rationalismusig s a tömegek skepsiséig, a mely ponton aztán minden hagyományos történelmi intézménynek, első sorban az egyháznak és teológiának s velük együtt a vallásnak is lefokozása állott be.

Csak egy futó pillantás a XVIII. század második felének bölcseletére, meggyőz teljesen következtetéseink valóságáról. A kijelentett vallás a philosophia ítélőszéke előtt elveszti teljesen a pörét s helyére a természetes vallás kerül, mint az észbeli természetes kijelentésnek folyománya s egyúttal azon mérték, a melylyel minden positiv vallás, tehát a keresztyén-ség is megítélendő. Az angol deismus e felfogása átplántálódva Franciaországba, itt már a vallás tantételeinek tagadásával magának a vallásnak megtagadására vezetett, mint erről a francia encyklopedisták materialismusa, atheismusa tanuskodik. Még legyenhébb a végkifejldés Németországban, a hol, főleg a Leibnitz szellemének mérsékelő befolyása alatt a rationalismus az ú. n. felvilágosodás teológiájába fejlík át, a mely a keresztyén-ség üdvigazságaival szemben teljesen subjectiv és utilitaristikus állást foglalt el s a keresztyén vallásból csakis annyit ismert el értékesnek, a mennyi az egyén erkölcsi és anyagi hasznára és boldogulására szükséges.

Ily súlyos csapások alatt, a melyeket a theológiára a bölcselet mért, ez részben compromissum által akart magán segíteni, a mennyiben t. i. különbséget téve a természetszerű és természetfeletti ismeret között, elismerte a természetes vallás és kijelentés jogosultságát is, de ezzel szemben a természetfeletti kijelentés és vallás elsőbbségi jogát vitatta, a mely elsőbbségi jognak persze ő a letéteményese; avagy csökönyösen megmaradt régi jogigénye mellett s összes tantételeit, mint metaphysikai megdönthetlen s csalatkozhatlan igazságokat a tekintély egész dühével s a hatalom összes kényszereszközeivel igyekezett megoltalmazni s másokra kényszeríteni. E tekintetben felette érdekesek az 1788. évi porosz vallási és könyvcensura-edictumok, a melyeket a nagy Frigyes korlátolt utódjának, II. Frigyes Vilmosnak tanítójából igazságügyministerre lett Wöllner lelkész adott ki (július 9. és december 19.) s a melyek szerint véleménye ugyan mindenkinek lehet — titkon, de ha „lelkészek avagy tanítók a sociniánusok, deisták, naturalisták nyomorult s már rég megczáfolt tévedéseit az ú. n. felvilágosodás cége alatt felmelegíteni s titkon vagy nyilvánosan hirdetni merészelnék, hivatalvesztésnek, sőt még súlyosabb büntetésnek teszik ki magukat“. Ezen szájkosár- és censura-törvényt, a melylyel Kantnak is kellemetlen összeütközése

volt, illetőleg az orthodoxiának e rendeletekben nyilvánvalóvá lett lelki tehetetlenségét s türelmetlenségét a legélesebben jellemzi s egyúttal el is ítéli az a kabinetrendelet, a melylyel II. Frigyes Vilmos utódja, a valami különösen felvilágosodottnak egyáltalán nem mondható III. Frigyes Vilmos 1798-ban Wöllnert elbocsátotta, szemére lobbantván, hogy „régbben ugyan nem volt vallási edictum, de bizonynyal több vallás s kevesebb képmutatás, mint most“. A könyvcensura azonban mindemellett csak megmaradt s jó Schleiermacher „Beszédei“ is a nyomdafestéket megelőzőleg a censor kezényomától kaptak foltot.

Csak egy irány volt még, a mely ha hivatva nem is lehetett, de igenis hivatva érezte magát arra, hogy az általános vallási s egyházi felforduláson segítsen, t. i. a pietismus. Mint az orthodoxia tanmerevségével és formalismusával szemben a vallásos szív érzelmi ügyének a szószólója, a pietismus el is ért annyit, hogy az orthodoxia, elismerve a dogmatikai „cognitio“ és „eruditio“ elégtelenségét, az erkölcsi életre is nagyobb súlyt kezdett fektetni, úgy, hogy Schleiermacher jellemző szavai szerint e korban mint „a metaphysika és morál rongyaiból összetákolt férczelmény“ („übel zusammengeñahte Bruchstücke von Metaphysik und Moral“) szépelgett: ámde a bajon magán a pietismus segíteni képtelen volt, és pedig két okból. Egyrészt azért, mert a pietismus maga is az orthodoxiával egyazonos kijelentési alapon állván, a rationalismussal szemben egyformán harczképtelen volt; másrészt pedig azért, mert maga a pietismus is, mint kizárólag subjectiv vallásos szükségérezetből fakadó irányzat, már kezdettől a bomlás elemeit hordozta méhében, a mennyiben az egyháznak ecclesiolákra való feldarabolására, az élet kerülésére, asketikus formalismusra vezetett s a „Krisztus seibeiben való vájkálás“ (Hase jellemző szavai) s a Krisztussal való szerelmi édelgés és érzelés mellett az álszenteskedésnek, a szemforgató kegyeskedésnek is tág ajtót nyitott. Schleiermachernek volt alkalmá a herrnhutiak gyülekezetében eltöltött ifjúkori évek személyes benyomásai és tapasztalatai alapján közvetlen meggyőződést szerezni arról, hogy a vallásos intuitio egymagában a kor nagy kérdéseinek megoldására épen nem elegendő. A kételynek, a mely a vallás szent területére oly pusztító erővel nyomult be, útját állni, a mint dogmatikus merevséggel, úgy vallásos érzélgéssel sem lehet.

Főleg a mikor ez a kétely oly rengeteg erőt nyer támaszul, mint a milyen egy Kant morálphilosophiájában állott ki a harcmezőre. Kant alapvető kritikai munkái, a melyekkel az

egész addigi philosophiai fejlődésnek megálljt kiáltott s a philosophiai kutatásnak határmesgyéit oly bámulatos elmével s dialektikával megjelölte, e korban már közkézen forogtak, Schleiermacher maga is nagy figyelemmel tanulmányozta át e kritikai bölcseletet (a „Kritik der reinen Vernunft“-ot még barbyi seminarista korában, lopva olvasta el), a melytől az orthodoxia, mint a gyűlölt ellenségtől rettegett, a mely neki a halálos döfést készül megadni. „Az elméleti ész kritikája“ feje tetejére állítja az egész addigi ismeretelméletet s tönkrezúzza a régi, orthodoxok s rationalisták által egyaránt nyútt metaphysikát; „a gyakorlati ész kritikája“ meg hasonló kopernikusi eljárással feje tetejére állítja az egész eddigi theologiai moráleméletet s fennen hirdeti, hogy nem a vallás az erkölcsiség forrása; hanem épen ellenkezőleg erkölcsi létünk egyedüli alapja maga az autonóm erkölcsiség; s a vallás nem egyéb, mint jámbor meggyőződés arról, hogy az erkölcsi törvények, a melyeket a gyakorlati ész autonóm törvényhozása (melylyel szemben pedig a theonomia is heteronomia) állapít meg, isteni parancsok. Kant nem is késett az ideális moralismus elveit, a keresztyén vallással szemben, teljes mérvben diadalra juttatni, a mennyiben a Schleiermacher beszédeit csak rövid hat évvel megelőzőleg kiadott „Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft“ (1793) cz. művében a keresztyénség összes üdvigazságait s mysteriumát, a symbolumok összes tantételeit a pusztá ész kohójában elemzi s oldja fel.¹ S hogy e vegybontó munkájának mily szörnyű hatása volt, mutatja az, hogy immár a rationalismus, a melynek összes speculatióit Kant felforgatta, most ő hozzá magához fordul s az ő Istenre, szabadságra s lélek balhatatlanságára vonatkozó postulatumaiban látja minden positiv vallás kriteriumát, az orthodoxia pedig a reámért újabb szörnyű csapások súlya alatt a keresztyénségből legalább azt igyekszik megmenteni, a mi bibliai s ez alapon positiv, sőt absolut igényű. E benső felbomlás processusa tehát egyenesen a Schleiermacher szemei előtt folyt le; s látni fogjuk, hogy ő a vallásnak ily moralizáló felfogása, mondhatnók lefokozása ellenében, épen „Beszédeiben“, mily határozott és éles álláspontot foglal el.

A kanti bölcselet jelensége azonban, kapcsolatban a német irodalom akkori állapotával, még egy más, eddig tán nem eléggé méltatott szempontból is fontos. Míg ugyanis Franciaországban a philosophia teljesen destructivvá fajulá-

¹ E pontra nézve lásd bővebben szerzőnek „Kant vallástana“ című értekezését az „Athenaeum“ 1898. és 1899. évfolyamaiban.

sával a materialistikus gondolkozásmód, az atheismus és pantheismus, a fatalismus és a természeti jogokra támaszkodó egoismus mindinkább a felszínre törnek, míg végül a positiv kereszténység után a józan természetszerű philosophia is elveszti méltóságát s minden történeti tekintély s hagyományos intézményi pengellőre jut, a minek végső gyakorlati következményeit a nagy francia forradalomban szemléljük: addig a német nemzet geniusa, hiányozván nyilván a kellő politikai indítékok is, e végtől szerencsésen megóvatott s az átalakulás a XVIII. századból a XIX. század modern világába inkább akadémikus lefolyású volt azon kérdések felett, melyik a legjobb világ s a legtökéletesebb államforma. A felvilágosodás bölcselei ez irányban a mértéket az emberi természetben s a vele született jogokban s szükségletekben állapították meg; jelszóvá vált a „humanismus“, s e jelszó vezetése alatt fejlődik át a német nemzet bölcsellete a rationalismusból azon idealismusha, a melynek korszakos képviselője Kant s a melynek nagystylű irodalmi előharczosai egy Lessing, Herder, Klopstock, Haman, Lavater, Jungstiling stb., a kik a bölcselmileg s theologiailag annyira elszegényedett korszakban, a felvilágosodás sivársága s a dogmatismus merevsége ellenében az eszmék egész seregét szőlítják csatasorba, s a német irodalomtörténet fénykorszakát vezetik be. Különösen Lessing az, a ki az isteni kijelentést, mint az emberi nem lassan előre haladó nevelését („Erziehung des Menschengeschechts“) fogta fel s ezzel ama kijelentésnek otthonát az ember lelkivilágában mutatja meg; Herder ez alapon a bibliában, az isteni kijelentés e csodás könyvében, éppen mert isteni, az örök ideális emberit látja, miért is e biblia tanulmányozásának is a legjobb módszere — az emberi; uralkodóvá válik a Lavater-féle *πνευθ θεϊα ανθρωπινα* elv, főtörekvéssé az emberiségen a humanismus megdicsőítése; és egy Göthe, mint az emberiségnek ifjú erőre varázsló élet-eszményét, a megújhodás varázsigejét hirdeti ki a tiszta emberiséget, a melyet csak az universum törvényei kötnek s a mely saját élettartalmának szabad kifejezésében bírja igazi hivatását s egyúttal boldogságát. Ezen aesthetiko-philosophiai idealismus egyik sajátos korhajtása a romantika, a melynek virágzási ideje a XVIII. század utolsó s a XIX. század első tizedeire esik s a mely nemcsak a költészetben, de a theologiában, a történelemben s a jog- és államtudományokban is erősen éreztette az individuum öntudatát a dagályosságig duzzasztó s a prózai valót s ennek formáit megvetni s a végtelent s csodásat hajhászni készítő hatását. Másrészről pedig amaz aesthetico-philosophiai idealismus hatalmas böl-

cselmi továbbfejlesztést talált Fichter subjectiv idealismusában s Schelling azonosságai bölcseletében, a melylyel a keresztyén vallásnak egyenesen hadat üzentek, sőt az utóbbi a keresztyén kijelentést pl. a buddhizmussal szemben dethronizálva, a vallások igazságainak forrásaiul, szemben a szenírással, a történeti fejlődést s a bölcseleti speculatiót jelölte meg.

Az idealismus tehát épen nem volt alkalmas a vallás ügyének teljes diadalra juttatására, de még csak biztos megoltalmazására sem. A „műveltek“ elfordultak tőle, minthogy intézményeiben, az egyházban s ennek instituczióiban, magát lejártnak s tanaiban és üdveszközeiben, szóval theológiájában képtelennek s észszerűtlennek tekintették s nem láttak benne egyebet, mint ócskaságok halmazát vagy legfeljebb policziális szükséges rosszat, a tömeg fékentartására szolgáló fegyvermező eszközt.

Addig, a míg az ellenszenv a vallás intézményei, az egyház és theologia ellen fordult, a baj csak közvetve fenyegette; de a midőn a hitelenség a közöny, a skepsis, sőt a megvetés közvetlenül a vallás ellen fordult, akkor a veszedelem elérte legfenyegetőbb fokát, mert a vallásban az emberiség legszentebb életelve, mondhatnók lelki életfeltétele lett egyenesen megtámadva. Meg kellett tehát menteni a vallást, hogy megmenthetővé váljanak intézményei, az emberiség lelki világában az eszményiség hivatott ápolói. S e végből rá kellett mutatni arra, hogy a vallás nemcsak amolyan kívülről a lélekre ragadt, accidentális függelék, hanem az ember lényegtermészetével adott egyetemes és substantiális benső életvalóság, a mely egyedül van hivatva arra, hogy nemünkön a humanismust megvalósítsa és megdicsőítse. Ki kellett békíteni a vallást a műveltséggel, a tudással, hogy legyen, a mi műveltségünket, tudásunkat megszentelje . . .

És épen e nagy feladatra vállalkozott Schleiermacher.

* * *

Valóban Schleiermacher erre a feladatra egyenesen praedestinálva volt. Kegyes szülők gyermeke, kinek lelkében a vallásosság melegét főleg a szerető édes anya áldó gondja ápolja. Alig mult el 10 éves, sorsa már is a herrnhuti közösséggel hozza benső érintkezésbe, a hol lelkébe szívja azon mély mysticismust, a mely őt a skepsis összes ostromai között fentartani képes. Pedig e kétely már igen korán szívébe vájta

karmait, hiszen a 11 éves fiú hosszú álmatlan éjszakákat tölt a felett való tépelődésében, vajjon megfelelő-e a viszony a Krisztus helyettes szenvedése és a büntetés között, a melyet helyettesít, s később is ott rágódik lelke mélyén a kétségbejéjtő töprengés, vajjon Jézus szeretetáldozatának van-e kihatása a bűnösre s így ő reá is? . . . Ez a skepsis kényszeríti őt, hogy vallásos és bölcséleti téren szemeit folyton nyitva tartsa s minden jelentőséget vallási és tudományos téren gondos figyelemmel megmérlegeljen. E skepsis világításánál ismeri meg később a herrnhutismus ereje mellett annak gyengéit is, nevezetesen, hogy a világkerülő conventiculumok nem az az út, a melyen Isten országa megvalósul s hogy e visszavonultság kizárja az eleven kölcsönhatást a tudománnyal és étellel; s ezért meg is válik a gyülekezettől, a melynek pedig már tanítójává volt kiszemelve, hogy olthatatlan tudományszomjától vezetettve, az egyetemi tudományok s heterodox felfogások tanulmányozásába merülhessen. Ámde az e közösségben töltött évek hatását lelkéből semmi többé kitörölni képes nem volt. Herrnhutinak vallotta magát később is, csak „magasabb értelemben“ mert itt tanulta meg jókorán az önmagába való elmélyedést, a mindenségnek az önmagában felfedezett eszme szempontjából való szemügyrevételét, egyszóval itt szerezte meg individualitásának azon mintegy indelebilis characterét képező sajátosságát és mélységét, a mely őt mindvégig, szellemének minden megnyilatkozásában oly kiváló mértékben jellemzte.

A barbyi herrnhuti seminariumból kilépve, mint egyetemi tanulót Halléban s majd mint candidatum főleg „az emberi vélemények története“ érdeklő és foglalkoztatja, theologiai s philosophiai téren egyaránt s egymásután tanulmányozza át a legkiválóbb gondolkozók műveit, „auf Mord“ — mint maga mondja — vagyis a legmegfeszítettebb, testöklő szorgalommal. Már ekkor specifikus feladatának tartja a tudományok felkutatott egész körét a kegyességgel élő vonatkozásba hozni s ez által a vallásnak szelleméletünk, szellemi törekvéseink mezején sajátos helyét, jogát biztosítani. A rengeteg tanulmányanyag nyomása alatt sajátos aggodalma támad, nem meri hinni, hogy maga valamikor kész rendszerre jusson, de komoly elhatározása minden irányban kutatni, vizsgálni, a legellentétebb tanukat és pártokat türelmesen kihallgatni, hogy biztos ítéletre juthasson. Mint a schlobitteni Dohna gróf gyermekeinek nevelője, majd mint landsbergi vicarius az e két helyen eltöltött hat évet a legintensivebb studiumokkal teszi termékenynyé szellemére. E mellett élénk figyelemmel,

sőt érdeklődéssel kíséri a koreseményeket. A francia forradalom nem kevésbé érdekli, mint idehaza a Wölner-kabinet tényei, az állam és egyház viszonya pedig, a nemzeti ébredés e nevezetes korszakában, a legközvetlenebbül foglalkoztatja. Felfogásában, ítéletében, a melyet, mint imént említettük, a leglelkiismeretesebb kritikával, szigorú történeti s pszichológiai igazságossággal igyekezett megállapítani, a legfeltünőbb sajátosságot tanúsította. Ezért meg a legellentétebb álláspontokat a legnagyobb tárgyilagossággal megítélni törekvő eljárásra miatt legtöbbszörre félre is értették. „Mindenütt elrontom a dolgot — panaszolja atyjának egy e korbéli (1793. decz. 14-én kelt) levelében — és én szegény ember, a kinek egyes dolgokról ritkán van megállapodott véleményem s így annál kevésbé tartozhatom valamely párthoz, a demokraták szemében nem ritkán mint a despotismus védelmezője s a régi slendrián híve szerepelek; a fortyondiak (Brauseköpfe) előtt mint köpönyegforgató, nyilatkozataiban óvatos és tartózkodó politikus; a royalisták jakubinusnak tartanak s az „okos emberek” könnyelmű fraternek, a kinek a nyelve nagyon eljárógat.

Épen így vagyok a theológiával is már régóta, s emlékezem, hogy ugyanazon negyedórában az egyik lavateri keresztyénnek nevezett el, a másik legalább is naturalistának bélyegzett, a harmadik szigorú dogmatikus orthodoxnak minősített. a negyedik . . .“ nem folytatja tovább, de bizonynyal a saját nevére czélt, a mint hogy ellenfelei később is gyakran alkalmazták reá a „Schleiermacher“ (jó magyarul: köpönyegforgató) szójátékot.¹

A landsbergi adjuncturából mint korának összes műveltségével felszerelt tudós ifjú lelkész jön a berlini Charité-korház gyülekezetébe 1796-ban, a hol a politikai élet mozgalmainak közvetlen szemlélőjévé lesz s egyúttal a porosz főváros akkori legelőkelőbb köreivel érintkezésbe jut. Csakhamar benső tagjává lesz ama szalónnak, a melyben mintegy „bureau d'esprit“-ben a társas élet művészete, a költészet, a zene, festészet és a bölcsелеm, egyszóval a genialitás szolgált az egyén belépti jegyéül s mértékéül s a hol ő maga csakhamar a dédelgetett „kis bijou“-vá válik. E kör központjai azon kor és társadalom legszellemesebb asszonyai. Veit Dorottya asszony (Mendelssohn Mózes leánya), Lévi Ráchel s mindenekfelett a portugall származású Herz Henriette asszony, kit

¹ „Aus Schleiermachers Leben in Briefen“ I. k. 108 - 109. l.

Schleiermacher. finom szellemének az övével való rokonsága miatt, a hódolatig tisztelt és magasztalt. A férfiak sorából leginkább kiváltak Lajos Ferdinánd herceg, Brinckmann, a két ifjú Humboldt s főleg Schlegel Frigyes, a kinek bölcselmi mélységgel párosult idegesen romantikus szelleme ifjú lelkészünket a legnagyobb mérvben elragadta, úgy hogy ez Schlegelben találta fel mintegy lelke mását. kívül karöltve aztán maga is egyidőre a romantika fellengős gyönyörét élvezi. Ezen aesthetikus körben, főleg Schlegel hatása alatt új periodus kezdődik itt Schleiermacher életében s épen e korból, sőt mondhatnók körből valók a „Beszédei“ is, a melyeknek sokszor az érthetelenségig emelkedő dagályát épen ez eredetök magyarázza meg.

A mint látjuk tehát. Schleiermacher lelke egy érzékeny fényképlemezhez hasonlítható, a melybe korának összes szellemirányai és mozgalmi mélyen beképlelődtek s ezért ha valaki, hát ő volt arra elhivatva, hogy e zavaros korban a kibontakozás jelszavát megadja s a továbbhaladás útját megjelölje.

Tisztán látott — mintegy magaslatról — maga körül s ha az otthon és a herrnhuti közösség benyomásaképen örökké megmaradt lelkében a meggyőződés, hogy lelki világunk legbecsebb, mert substantiális birtoka s ereje a vallásban rejlik: viszont tisztában volt azzal is, hogy ez a vallás az emberek által róla alkotott és ő általa oly gonddal tanulmányozott különféle véleményekkel egyáltalán nem azonosítható. De tisztában volt azzal is, hogy a vallás és bölcselmi speculatio között épen szelleméletünk egységénél fogva feltétlenül összhang létesítendő, a mi pedig épen nem lehetetlen, hiszen ez összhang valóságát ő maga a saját lelkében közvetlenül tapasztalta.

A feladat tehát, a melyet maga elé tűzött, a midőn a műveltekhez fordul, a kik a vallást megvetik: lényegében nem más, mint kiegyeztetni a vallást a bölcsélettel, a kegyességet a speculatioval, a keresztyén hitet a természetes ismerettel, az által, hogy kiindulva a kegyesség mivoltának tudományos kutatásából, speculativ módon rámutasson az emberi lélek azon sphaerájára, a melyben a vallásnak, mint a lélek substantiális tulajdonának fészke, gyökere van. Hogy megmutassa, miként a vallás ellen való fellépésünk valójában embervoltunk megtagadása, hiszen emberré épen a lélek tesz, ez pedig a vallás nélkül el nem lehet. Schleiermacher e feladatot tisztán szem előtt tartja. és épen annak kitűzésében

és biztos megoldásában lett ő, mindjárt első művével, „Beszédeivel“, a theologia modern epochájának alapvető mesztérévé.¹

Stromp László.

(Befejező közlemény következik.)

¹ A t. olvasó természetesnek fogja találni, hogy Schleiermacher életét, a mely pedig még csak a „Beszédek“ megjelenése után válik igazában tartalmassá, e ponton túl itt nem tárjuk fel. A feladat, melyet magunk elé tűztünk, t. i. hogy a „Beszédek“ kortörténeti és pszichológiai feltételezettségükben mutassuk be, e ponton túl menni nem engedett. A ki azonban e nagy lélek további életfejlődése iránt is érdeklődnek, azt *Gass V.*, „Schleiermacher“ cz. tartalmas cikke mellett (Herzog J. „Realencyklopaedie“: hol theol. szempontból a Schleiermacherrel foglalkozó művek is fel vannak sorolva) még *Baczmann* „Fr. Schleiermacher (Eberfeld 1868.) s különösen *Dilthey V.* „Leben Schleiermacher's“ (Berlin 1870.) cz. műveire és a tanulmányunkban már említett „Aus Schleiermachers Leben in Briefen“ cz. munkára utaljuk. E munka első kötetének elején találjuk Schleiermacher felette érdekes *önéletrajzát*, melyet hivatalos felszólításra a landsbergi vikariatust elfoglalása előtt (1794) írt. Mi az ő jellemének megrajzolásánál főleg e munkát tartottuk szem előtt. Jelentőségének igen szép és velős meghatározását látjuk még *Schwarz K.* „Zur Geschichte der neuesten Theologie“ cz. művében (Erste Kapitel „Die moderne Theologie“), a mely magyarra is le van fordítva: „Adalékok a legújabb theologia történetéhez“ czímen. Természetesen ez utalás itt néhány forrásra korán sem tart csak némi teljességre sem igényt, csupán az érdeklődőknek óhajt némi utbaigazítást nyújtani. S. L.

I S T E N R Ó L.

(Első közlemény.)

I.

Isten léte és lénye.

Istent az ő tökéletes lényében sem érzékeinkkel, sem a véges emberi ész kutatásai nyomán, sem a természeti világ szemlélete révén valósággal meg nem ismerhetjük. Mert érzéki szerveink csupán a látható, hallható, tapintható s általában a való világnak rajtunk kívül létező tárgyai s jelenségei felől nyujthatnak fogalmat, tájékozást, ismeretet s szerveink belső mozgató eleme, a megismerésre képesítő lelki tehetség merőben elégtelen arra, hogy az érzékek segélyével oly dolgok vagy gondolatok mivoltáról is meggyőzőn bennünket, a melyek a tapasztalati lét korlátain túlterjednek és így a természetfelettség körébe tartoznak. Már pedig Istent soha senki nem látta, beszédét, szavát közvetlenül nem hallotta, sem őt nem érintette.

Ám a véges emberi értelem sem képes elvezérelni a végtelen Isten tiszta tudatára. Mutatják ezt a különböző bölcselmi kísérletek s a pogány vallásrendszerek meddő elméletei egyaránt. Mily üres, tartalmatlan p. o. a Spinoza-féle úgynevezett eszményesítő pantheismus rendszere. E szerint minden alanyi mozzanat az isteni lényeg módosulata és Isten számtalan járulékokkal felruházott substantia. Spinozával rokon Schelling, a kinek természet pantheismusa szerint a mindenség az absolutból való végtelen fejlődés, viszont az Istenség az absolutban való felbomlás. E két zűrzavaros elméletnél, mely mindkettő a végtelen Istent és a véges világot azonos substantiának tartja, semmivel sem ér többet a materialisták nézete, a kik a látható, természeti világon kívül semmi létezőt el nem ismernek és mindent a természet gépies mozgásából eredeztetnek. De a mi Istenünk nem pusztá észigazság, sem nem merő fogalom, mint a hogy a racionalisták tévetegen

gondolkoznak; sem nem a világtól egészen külön álló s azzal nem törődő lény, mint a hogy a deismus vélekedik, hanem igenis élő, személyes, örök valóság, a kihez minket a racionalismus összes kísérletei és elméletei elvezérelni nem képesek és a kinek lételét csupán a schleiermacheri függési érzetből sohasem tudjuk megérteni és igazolni. Az emberi értelem e fogyatékos voltát érezték a pogány vallások reformátorai épen úgy, mint ma érezi minden józan gondolkozó s épen ezért — bár sejtlemileg — a természetfeletti létkörben lakozónak hitték azt a világ kormányzót, a kinek dicsőséges lényét semminemű képzetek, kiábrázolások, nevek és imádási formák által sem tudták megérthetővé tenni. Mikor tehát mi azt mondjuk, hogy Isten létezik, ezzel arról teszünk vallást, hogy Isten valósággal, objektíve önmagában élő lény, a ki nem a térben és időben létező dolgok módjára ismerhető meg, hanem természetfeletti csodás módon, úgy, a mint önmagát kijelentette.

Kétségtelen, hogy Isten, mint legtökéletesebb, lény az emberi léleknek legszentebb, legfőbb eszménye s az istentudat többé-kevésbé minden emberben, még a legműveletlenebb fajknál is feltalálható. Ezt a viszonylagos tudalmat velünk született ismeretnek (notitia Dei nobis insita) nevezhetjük. Ez olyanemű képzet Istenről, mint a minőt nagyobbára a pogányoknál észlelünk, a kik is az Isten létezésének minden további bizonyítás nélkül elismert alapelvéből a legkülönbözőbb következtetéseket vonják le. Ezek a velünk született fogalmak azonban csak törekeny támaszok az Istenhez vágyódó földi vándorra nézve; csak tételek, melyeket elmélődés által kell megvilágosítani; csomók, melyeket fáradalmas verejtékkel kell bontogatni; határkarók, melyek jelezik az utat, a nélkül, hogy elsegítenék a vándort a célhoz, a hol az erő, a világosság, a bölcsesség örök kútfeje van. Mindamellett ez a notitia Dei nobis insita vagy innata igen nagy értékű, mert e nélkül Istent még az ő kijelentéséből sem tudnók megismerni.

Nagyfontosságú továbbá Isten megismerésére nézve a természeti világ szemlélete révén nyert tudalom és tapasztalat, mely szintén azt igazolja, hogy a velünk született istentudat nem képzelődés, nem látszat, de valóság. Pál apostol épen erre az alapra utalva, tárja fel a pogányokból lett római hívők előtt, miként az isteni igazságnak bünt büntető nyilvánulása, (ὁργή θεοῦ) mint fenyítő, tanító és üdvre vezérlő eszköz nyilvánlátható a pogányokon, mivel ők az igazságot igazságtalanságban tartják fogva, azaz békóba verik az igazságot, hogy ne hathasson közöttük szabadon, akadálytalanul. Ránutat az apostol arra a tényre, mely szerint az Isten ismerete, illető-

leg az, a mi Istenről megismerhető, kijelentetett a pogányoknak, a mennyiben az Ő örök hatalma és istensége, mint láthatatlan lényének tanubizonysága, a világ teremtésétől kezdve a teremtményekből megfigyelés útján észlelhető a végre, hogy a kik mindezt látják, menthetetlenek legyenek (Róm. I: 19, 20.). Ez más szavakkal azt teszi, miszerint a láthatatlan Isten az ő lényét kezeinek látható munkáiban kinyilatkoztatta és így azt láthatja és tudomást vehet róla mindenki. Az ő tökéletességei lángbetűkkel vannak felírva a természet nyitott könyvének lapjaira s még sem ismerték meg s nem dicsőítették úgy a pogányok, mint Istent. sem nem úgy adtak neki hálát, a mint kellett volna. sőt gondolataikban hiábavalókká lettek és értelem nélkül való szívök elsötétedett. Ám Isten, a ki őket saját akaratak szerint engedte élni, mindamellert sem hagyta magát tanubizonyság nélkül, mert jót tett velök s mint hűséges Atya, nevelői gondoskodásának számtalan áldásaival halmozta el őket.

Istennek a természet útján szerezhető megismeréséről tanúskodik még a biblia számos klasszikus tételei között különösen a XIX. zsoltár, mely a népek figyelmét a mindenség dicsőítő énekére hívja fel. Az egek beszélik Isten dicsőségét s kezeinek munkáját hirdeti az égbolt; a nappal és az éjszaka fenséges hangjai harsona módjára hatnak el mind a világ végéig s a természet oly hangon beszél, melyet mindenki megérthet. Természetes azonban, hogy a véges világ, mely az örökkévaló igéje által létrejött s egyetlen fuvallatára ismét megsemmisülhet, nem lehet hű képmása a Teremtőnek, csupán halk visszhangja az ő hatalma szavának. Innen van az, hogy az ember, kit a testiség, a bűn lenyűgözve tart s folyton akadályoz az Istenhez való közeledésben, nem képes megismerni a természet révén a természetfeletti csodálatos és imádandó legfőbb lényt.

E tétellel kapcsolatosan még két jelentőségteljes bizonyítékra kell utalnunk, mint oly érvekre, melyek a notitia dei naturalis mellett szólnak. Egyik a lelkiismeret, azaz a lélek erkölcsbirói tevékenysége (Róm. 2. 15.), melynél fogva az ember különbséget tud tenni jó és rossz között s ha tudatosan a rosszat választja s végrehajtja, hallja a benső bíró kárhoztató szavát s fél az ítélettől, mely a bűnt sújtja. Ez a félelem onnan ered, mert az ember önmaga felett egy hatalmas lényt ismer el, a kinek tekintete előtt nincs semmi elrejtett, sőt a ki mindent lát, tud. Ez az érzet már a gyermeki szívben megvan és Schleiermacher is e függési érzetre alapította elméletét. Mi azonban azt mondjuk, hogy a lelkiismeret

csak halvány mécsfény a szellemerkölcsi világ tükkelegében, mely mellett bűneinkben maradunk, mint a pogányok, a kiknek szívök táblájára szintén beväste Isten az ő törvényét s mégsem jártak az ő utain. Jóllehet a lelkiismeret segélyével megismerhetjük erkölcsi tetteink rugóit s ez most vádolólag, majd védelmezőleg szót emelhet mellettünk, avagy ellenünk, de nem tagadható, hogy emberi énünk ez organuma gyarló, megbízhatatlan akkor és ott, a mikor és a hol az Isten igazságáról van szó. Annyi jelentősége azonban van a lelkiismeretnek, hogy az embert a bűnt büntető isteni igazságtól való félelemmel tölti el s ezáltal a természeti istenismeret valószínű létezését igazolja.

A másik érvünk a népek és nemzetek egybehangzó bizonyosságtétele a mellett, hogy van Isten. Az ókori népek mindenike visszatarthatlan ösztönszerűséggel hódolt valamely istenségnek, úgy, hogy atheista nép nem volt, nincs és nem is lesz e földön soha. A pogányok, noha képzelt bálványoknak hódoltak s az egységes isteni lényt a természeti tárgyak sokféleségében vélték feltalálni, de annyi tény, hogy Isten nélkül nem lehetett el az emberiség soha. Még az a fetisimádó is, ki szellemi vakságában egy kődarabot vagy göröngyöt választ magának imádása tárgyául, ez is azt igazolja, hogy az ember inkább képes arra, hogy maga készítsen magának bálványokat, sem mint arra, hogy egyáltalában Isten nélkül ellehessen. Ezért mondjuk, hogy az atheismus nem egyéb, mint az emberi szellem erőszakos megtévesztése, merő hóbort, mely az emberiség és az egyes ember legősbibb tudalmát igyekszik elfojtani az emberben. Az atheismus legerősebb czáfolata maga az atheista, a ki saját jobb tudalma ellenére akarja megtagadni azt, a mi nek tényleges birtokában van t. i. a veleszületett istentudatot. És valóban azt látjuk, hogy az alanyi és tárgyi jelenségek összhangját kutató valódi nagy elmék egytől-egyig vallást tettek Isten létezéséről s többé-kevésbé theisták voltak.

Ezek meggondolása után arra a meggyőződésre jutunk, hogy Isten lényének megismerhetésére sem a tiszta emberi ész, sem érzékeink, sem a természeti világ nem képes bennünket elvezérelni, noha mind értelmünk, miud a való lét, mind a népek egyező bizonyossága a lelkiismerettel együtt tanuskodik a mellett, hogy Isten, kit a mindenség összhangzó éneke magasztal, valósággal élő, személyes, örök lény.

Ezt az igazságot az ember, tisztán az ész segélyével is, sokképen igyekezett kimagyarázni, még pedig az Isten lételemnek igazolására vonatkozó ama bölcselmi érvek útján, a melyek

alapgondolatilag mind, az igazságnak sejtelméből indulnak ki, de a véges elme eszméinek hézagos lánczolatán át nem képesek meggyőzni bennünket a végetlen Isten valóságos létezéséről. Ez érvek közül említendő első sorban a lénytani érv, melynek körvonalozója Anselmus canterbury érsek (1032—1109), a ki a hit igazságait az ész elvei és a tudomány vívmányai útján próbálta megvilágítani és felfoghatóvá tenni. Elmélődésének kiindulási pontja az a tétel, hogy mivel a legtökéletesebb valóság fogalma bennünk meg van, tehát a legtökéletesebb valónak létezni is kell. Szerinte tehát a legtökéletesebb lény fogalmából következik annak tényleges létezése is. Ezt az érvelést már aquinói Tamás elégtelennek tartotta, mert az eszme világából minden átmenet nélkül zökken le a természeti létbe. Mi meg azt kérdezzük, vajjon a létezés eszméje azonosítható-e magával a valósággal? vajjon a gondolatbeli jelenségek bírnak-e általában személyes létezéssel? Hiszen mennyi nagy eszmény van személyes lét nélkül s már Plátónál is a jó eszméje azonos az istenséggel, holott a jó, mint eszme, nem ruházható fel személyes léttel. Ez elmélet szerint az isteneszme lehetne akármely általános elv is, pedig az ilyenek senki sem tulajdoníthat reális létezést. Ez az argumentum nem egyéb, mint petitio principii.

A világtani érv, melyet már Plató és Aristoteles kozmologiája tanít s melyet — aquinói Tamás által kifejtve — ref. dogmatikusok is, mint Turretin Ferencz elfogadtak, az okiság törvényén alapszik. Kiindulási tétele az, hogy a világon minden létező egy rajta kívül eső októl függ, ez ismét a másiktól és így tovább a végső ősokig, a mely már causa sui, azaz minden létezőnek önmagában elégséges ős oka, vagyis Isten. E szerint a látható világ dolgai és jelenségei esetlegesség alá vannak vettelve, a mennyiben nem önmagokban és önmagoktól léteznek, hanem mástól erednek és függenek. Az egész való világ ilyen esetleges, muló dolgok kapcsolata, a miből következik, hogy lenni kell olyan ős oknak, a mely egyedül önmagában létezik, a melytől függ az egész lét. Ez az ős ok maga a legteljesebb lét, a legvalódibb igazi örök lény: Isten. A mint látható, ez az érvelés sem elégítheti ki tudásvágyunkat, mert az okok és okozatok lánczolatának folyamán kénytelenek vagyunk az első mozgató erőre átsikamlani a nélkül, hogy a még előtte levőket is kifürkészhetnők; különben sohasem jutnánk el az okok sorozatának végén levő primum movenshez.

A czéltani érvelés meg a világban mindenütt észlelhető összhangból, rendből s czélirányosságából következtet a minden-

ható, bölcs és jó Isten lételére. Ez érvet, mint természeti cél-tani bizonyítást már Anaxagoras és Sokrates is magáévá tette s mindenestre van is ennek valami értéke, de csak a természeti világ megfigyelése szempontjából, a honnan régebben physico-teleologiai érvek is neveztek. Igaz ugyan, hogy a világrend szabályos volta, valamint a mindenségben tapasztalható tervszerűség és harmonia tökéletes bölcs elmére, viszont a vég-célok kitűzése és az ezek elérésére képesítő erő feltétlen hatalomra vall s ez nem lehet más, mint Isten: ámde mit mondunk, ha azok a több rendbeli viszasságok, természetellen-es jelenségek és bűnök ötlenek elibénk, a melyek előtt szemet nem hunyhatunk? Bizonyára csak a világalkotó és kormányzó iránt érzett imádat sugalja nekünk azt, hogy Isten bölcs, igaz és örök mindenható lény, a kinek létezését nem a teleologia, de egyedül a hit igazolja. Végül:

az erkölcsi érv onnan vette nevét, mert az ember erkölcsi természetéből, a feltétlenül parancsoló erkölcsi törvényből következtet a legfőbb törvényadónak, Istennek létezésére. E szerint az ember kettős természeténél fogva erkölcsiségre és boldogságra törekszik; de e törekvése csak akkor valósulhat meg, ha engedelmeskedik az ő egész én-jét feltétlen tekintélyvel szabályozó erkölcsi törvénynek, mely miként a gonoszokat folyton kinozza, akként a jókat állandóan vigasztalja, boldogítja. E törvényt nem ember alkotta, hanem egy tökéletes fővalóság, a ki a természet folyamát úgy egyengeti, hogy az erény és boldogság győzedelmeskedjék a bűn és kárhozat felett. E törvényhozó a valóságban létező Isten.

Mily egészen más, de épen azért hasonlíthatatlanul szilárdabb meggyőződésre jutunk a kinyilatkoztatás okmánytárának, a bibliának ismerete nyomán. Innen tudjuk, hogy az örökkévaló Istennek lényét csak senki sem látta; csak az egyszülött Fiú, a ki az Atyának kebelén vagyon, ő jelentette őt ki minékünk (Ján. 1, 18.) E szerint ha nincsenek is közvetlen tapasztalati bizonyosságaink arra nézve, hogy Isten létezéséről és lényéről kétségtelen s teljes meggyőződést szerezhessünk, de megvan a legmegbízhatóbb tanubizonyosság, nevezetesen Istennek örök Fia és az ő örök kinyilatkoztatása. A szent írás szerint a mi Istentudatunk örök, üde, tiszta forrása a megígért és testben megjelenő Ige által közlött kijelentés és a legfőbb lelki jó az Ő vele való egyesülés. Az Isten lételéről és lényéről tanuskodó eme természetfeletti kijelentés azonban már az Istenige testben megjelenése előtt évezredekre terjedő hosszú időn át nyilvánvaló volt az emberiség, közelebbről a választott nép előtt Mózes és a próféták irataiban s a mely igazságokról Jézus

és apostolai az élő szó hatalmával vallást tettek, azok már századokkal előbb, mint üdvigéret és bizonyos remény tárgyai ismeretesek voltak a választott nép előtt s boldogították a megvalósulás után epedő lelkeket. Az újszövetségi irás pedig közelebbről a megvalósult üdvtényekről szóló hiteles okmánytár, mely épen úgy, mint egykor az élő szó, a hitre felebbez, melynek lényegét legszabatosabban körvonalazza: Zsid. 11: 1. E kijelentési okiratok nem tartalmazznak semminemű fogalmi meghatározást Istenről, de igenis nyomról-nyomra utalnak bizonyos nevekre, melyek az isteni lény mivoltát fejezik ki s utalnak egyes tökéletességekre, melyek az istenség kifürkészhetetlen lényének elidegeníthetlen sajátjai. Vegyük ezeket közelebbről szemügyre.

Istennek nevei közt első sorban említjük az *Elóhím* nevet, melynek jelentése nem félelmes, hanem erős, hatalmas. E szerint e névvel nem a félelem, hanem a mindenhatóság fogalma van összekötve. A többes számú kifejezés nem érthető sem számbelileg pl. valami hatalmasokról, sem elvontan pl. mint mindenhatóság, hanem nyomatékos jelentéssel, mint egyetlenegy hatalmas lény fogalma. legfőbb legteljesebb egésze, tehát „Mindenható“. Névelővel ellátva há-elóhím kizárólagos értelemben ó θεός, az egyedüli, igaz Isten (Deut. 4, 35; I. Kir. 18, 21), a kin kívül több Isten nem létezik; de ezzel azonos jelentésben áll névelő nélkül — elóhím — is. (Gen. 1: 1.) És így e név jelenti Istent, mint feltétlen abszolút lényt, a ki létezéséről kezdettől mind a végig mindenütt, folyton-folyvást, mint teremtő és fentartó lény, bizonyosságot tesz s hatalmának birodalmát dicsőséges győzelemre vezérli. Ő az erős Isten, uraknak Ura, királyoknak Királya, a ki minden méltóság és hatalmaság felett megkülönböztetett tiszteletet érdemel. épen ezért nevének hallatára bizonyos nemű szent félelem, üdvös hatású függési érzet támad az emberi szívben.

Noha az ószövetségi írók néhol az angyalokat (Zsolt. 97: 7), máshol a birákat (Exod. 21: 6; 22: 8.) is elóhím néven említik, de ez csak onnan van, mert a mennyben és földön feltétlen hatalommal bíró bármely lény, Istentől nyeri tisztét megbízatását és az annak teljesítésére képesítő tehetséget. Ám az egyes angyal vagy bíró mint olyan, sohasem elóhím, csakis azok összeségéről használatos e kifejezés abban a biztos tudatban, hogy mindezek eszközök Isten kezében.

Látni való, hogy ez a név bármily széles körű is, nem fejezi ki egész teljességében Istennek tökéletes lényét, miért is a bibliában ezen kívül több más kiválóan jellemző névvel is találkozunk. Ilyen név a *Jehova*.

Jehova Istennek az a kizárólagos tulajdonneve, melyben az ő Én-je a leghivebben tükröződik vissza. E név őseredetileg négy betűből állott és így ejtendő ki: Jahve. Időmultán e tetragramm mássalhangzói alá az eredeti vocálok helyett az adónai magánhangzóit rakták azzal a különbséggel, hogy a jód alá chatéph—pathach helyett egyszerű svát írtak s így állott elő ez a szó Jehova. Fogalmilag és lényegileg Exod. 3: 4.-ből kell kiindulnunk e név jelentésének megmagyarázásánál, a hol nevezetesen Isten az ő történelmi személyes lényét akként nyilatkoztatja ki Mózes előtt: ehjeh, aser ehjeh. Ebből világos, hogy e név a héber hájáh (= lenni) igétől származik. És így e névben ki van fejezve:

α) hogy Isten *személyes* lény, mint ilyent ismeri őt már az első ember (Gen. 2, 4.), így jelentette ki magát Mózesnek (Ex. 3, 14.) s isteni énjének e név által jelzett folytonos kinyilatkoztatása révén biztosítékot nyújt a felől, hogy mi, földi gyermekei, kik az ő Lelke által élünk, vagyunk és mozgunk, nem semmisülünk meg a halálban, hanem tovább élünk a síron túl is. Ki van fejezve e névben:

β) hogy Isten *örök* lény, a mi azt jelenti, hogy ő a ki volt, az ma is és ugyanaz lesz mindörökké, a mint maga mondja: Én vagyok az első és én az utolsó (Ézs. 48, 12.) és a mint a zsoltáriró énekl: Te ugyanaz maradsz (102, 28.). Kifejezi e név:

γ) hogy Isten *hűséges* és *igaz*, a ki ígérését beváltja (Deut. 7, 9; Malak. 3, 6; Ézs. 26, 4.); *egyedüli* feltétlen hatalmú *Úr*, a ki mindent megeselekszik, a mit akar (Ézs. 44. 24.) és dicsőségét, senki mással meg nem osztja (Ézs. 42: 8.) Ez az a központi név, a melyből meríti a megváltásra szorult bűnös emberiség vigaszát, reményét; ez az a név, a melyből megértjük Pál apostolnak Istenről tett ama nyilatkozatát; Ő tőle és Ő általa és Ő rá nézve vannak mindenek. (Róm. 11: 36). Jelentőségteljes név még:

El, voltaképen a legáltalánosabb ős neve Istennek és = Mindenható, a kitől nyerik hatalmukat a föld nagyjai, uralkodói egyaránt. Leggyakrabban jelzőkkel kapcsolatban használatos, mint p. o. él-eljón = felséges Isten (Gen. 14: 18. 19.); Él-gibbór = erős Isten (Ézs. 10: 21.); Él-ólám = örök Isten. (Gen. 21: 33.); él-saddaj = mindenható Isten (Gen. 49: 25.); él-élim = istenekIstene, azaz legfőbb Isten (Dán. 11: 36.). E név tehát kifejezi: α) Isten mindenhatóságának, β) jóságának, irgalmasságának fogalmát, mely utóbbi szempontból a patriarchai kor hittudalmának forrása gyanánt épen e név tekinthető. Ám mindezeket a neveket bensőség és mélység tekinte-

tében felülmulja Istennek az a fenséges megszólítása. melyre ldvezítők tanított bennünket. midőn azt mondotta. hogy Istent ekkép hívjuk segítségül: *Atyánk!*

Krisztus azért tanította. hogy Istent „Atyánk“-nak szólítsuk. hogy mindjárt felé közeledésünk, hozzájárulásunk és esedezésünk kezdetén felköltse bennünk az Isten iránt való gyermeki félelmet és bizodalmat, a mi imádkozásunk alapja tartozik lenni; t. i. hogy Isten a Krisztus által Atyánkká lett és mi az Ő gyermekei lettünk s a mit tőle kérünk, sokkal inkább megadja nekünk, mint szüleink, a kik pedig fölünk a földi jókat meg nem tagadják (Máté 7: 11; Ézs. 49: 15. 16; v. ö. heidelbergi káté 120. kérdésével). De bár Isten egy és részekre nem osztható; sem az ő lényét az emberek tulajdonságainak elsorolása módjára egyes jellemző tulajdonok elszámolásával kifejezni nem tudhatjuk, mivel ő tökéletes: mindamellett a tudomány feladatához képest megkíséreljük, ha szinte halvány töredékes vonásokban is, az ő lénye teljességének a szertírás alapján történő vázlatos felmutatását

Az egyházi atyák e tulajdonságokat *ἀξιώματα, ιδιώματα, νομίματα*, praedicata. perfectiones, proprietates néven nevezték s egyértelműleg úgy vélekedtek, hogy ezeket nem lehet Istenre sem ráruházni. sem tőle elvitatni A dogmatikusok meg különböző csoportokba osztották e tulajdonságokat; így pl. némelyek feltétlen és viszonylagos; mások tétlen és működő; mások kezdődőleges és származékos vagy származott; majd abstract és concrét; vagy természetfeletti, természeti és erkölcsi tulajdonságokat különböztetnek meg. a mely eljárás azonban merőben egyéni feltevéseken alapszik. Pál apostol Róm. 1: 20-ban a nélkül, hogy ilyesnemű osztályozásokra gondolna, az *ἀίδιος θόνατος* és *θειότης* szempontjából hirdeti Isten tökéletes örök voltát s ezzel mintegy támpontot szolgáltat nekünk is arra nézve. miszerint szólhatunk Istennek elsöben szélesebb. aztán szűkebb értelemben vett fökéletességeiről. Az előbbi körben felmutatjuk Isten mindenhatóságát, mindenütt jelenvalóságát, mindentudóságát, bölcsességét; a második körbe pedig sorozzuk szeretetét, igazságosságát és szentségét. Tehát mindenek előtt Isten láthatatlan. de nyilván szemlélhető hatalmát hirdeti az irás. midőn azt tanítja, hogy *Isten mindenható*, a mi azt teszi, hogy az ő akaratát sem idői, sem térbeli határok nem korlátozzák. mert előtte semmi sem lehetetlen és a mit gondol, azt meg is valósítja (Zsolt 115, 3; 135, 6). Hatalmát emberi ész fel nem érheti, természeti erő nem gátolhatja. előtte mindenek lehetségesek. Megeleveníti a holtakat és a nem létezőket létezőkül előhívja (Róm. 4, 17). A természeti erők hatása és

az emberi akarat törekvése is csak annyiban érvényesülhet, a mennyiben mindez Isten mindenhatóságával ellentétbe nem jó. És így Isten hatalma semminemű természeti vagy emberi erőttől nem függ; tetteinek indoka önmagában, de éppen nem rajta kívül létezik.

Ezeket tudva, nem találjuk indokoltnak azt a bölcsészeti vélekedést, mely szerint némelyek azt mondják, hogy Isten akarata vagy szükségképen működő, a mennyiben nemcsak a célt, de az ahhoz vezető módot is ő állapítja meg; vagy megengedő, a mennyiben az embert a jó és rossz választásában és végrehajtásában magára hagyja. Mi az ilyes megkülönböztetéseket igazolatlanoknak tartjuk, mert úgy tudjuk, hogy Isten akarata, hatásaiban folyton-folyvást szemlélhető s egyedül az örök tanácsvégzés szolgálatában áll. E tanácsvégzés pedig az Isten gondolatainak, útjainak megvalósítására irányul, mely tekintetben az ő mindenhatóságát sem emberi akarat, sem természeti erő nem korlátozhatja.

Isten *mindenütt jelen való*, a mit Augustinus így fejez ki: *nullo contentus loco*, sed in se ipse ubique totus, ez azt teszi, miként a mindenségben nincs sehol olyan hely, a hol Isten jelen ne volna (Zsolt. 139:7—10; Ézs. 66:1; Csel. 17:27. 28.). Mi emberek is Ő benne vagyunk, élünk és mozgunk mindnyájan, mindenütt. E tökéletességről azonban nem úgy kell gondolkoznunk, mintha Isten csak hatása és munkája révén volna jelen mindenütt, hanem úgy, hogy ő valósággal essentialiter et praesentialiter betölti jelenlétével az universumot, ha szinte ezt szemekkel nem látjuk s értelmileg meg nem foghatjuk is. Ez isteni tökéletességgel nincs ellentétben az a természeti jelenség, melyet érzékeinkkel tapasztalunk, hogy t. i. a jelenlétével mindent betöltő Istenen kívül még a világegyetem, mint anyagi lét, szintén valósággal létezik; hiszen Isten munkája a mindenség s ennek fennmaradása az ő hatalmának ténye, mert minden Ő általa áll fenn.

Ha tehát titokzatosnak tűnik is fel előttünk a bibliának Isten mindenütt jelenvalóságáról szóló tanítása, mindamelllett vigasztalóbb, megnyugtatóbb lelkünkre nézve ez a tudat, mint az a bölcselkedés, mely Isten szellemi lényét kizárólag a mennyekbe utalja s az itt alant lévő anyagi világot különálló léttel ruházza fel. Ez dualismus. Viszont nem fogadhatjuk el azt az okoskodást sem, mely azt tartja, hogy az anyagi világ minden paránya az Isten szellemiségének részese. Ez pantheismus. Mindkét téves feltevés ellenében az írás tanítása és a tapasztalat tényei egyaránt igazolják, hogy Isten mindenütt jelenvalóságában vetett keresztyén hitünk valóság.

Isten *mindentudó*, azaz multat, jelent, jövődőt tisztán lát és ismer. Előtte a természeti világban s a szellem-erköletesi életben nincs semmi kinyomozhatatlan (I. Kor. 2: 10); minden cselekedeteit öröktől fogva tudja (Csel. 15: 18). Előtte legtitkosabb gondolataink, érzelmeink sincsenek elrejtve (Zsid. 4: 13). Sőt mikor még nyelvünkön sincs a szó, ő már egészen érti azt (Zsolt. 139: 1—4.). Ily isteni tökéletességet a gvarló emberi ész természetesen nem képes önerején felfogni; ily tudás csodálatos, magasságos az ember előtt s nem értheti azt (Zsolt. 139: 6); de a hit az emberi léleknek itt is segítségére jó s az írás nem engedi, hogy bennünket a kételkedés örvénye nyeljen el. A kijelentésből tudjuk, miként Istennek a mi megismerési képességeinket felülmuló tökéletes mindentudóságát feltételezi az ő örök tanácsa, terve, végzése, melyet még a világ teremtése előtt megállapított, mely szerint eleve kellett tudnia azt, a mi jövődő lészen. Az a jezsuita ötlet, mely szerint valami úgynevezett scientia media is létezik, a mi abban állana, hogy Isten bizonyos dolgok iránt közömbös és ezeket az emberek Isten közreműködése nélkül önkényesen is végrehajthatják, ez a felfogás elvileg korlátozna s véges emberi lények elhatározásától tenné függővé Isten mindentudóságát s ellenkezik az írással, mely egyedül Istennek, de nem embereknek adja a dicsőséget (Zsolt. 115: 1; Róm. 11: 36).

Isten tudása tehát mind intensive, mind extensive a legtökéletesebb; időhöz nincs kötve és így állandó és örök, melynek folyamában nincs egymásután, mert mindent egyszerre teljes mivoltában ismer és tud; csakis anthropopathice szólunk tehát az isteni eleve tudásról, a mely kizárja mind a túlzó determinismust, mely bárminemű szabadságot hiú, képzelt agyrémnek tart, mind az egyoldalú deismust, mely a világot alkotó minden lénynek és elemnek szabad ténykedési képességet tulajdonít. Tertuliannal tartunk, a ki így szól: praescientia Dei tot habet testes, quot fecit prophetas és az írással, mely azt tanítja, hogy Isten eleve elhatározta, miszerint az általa tudott dolog megtörténjék. (Csel. 4: 28).

Isten egyedül *bölcs* fővalóság, a ki csak oly dolgokra nézve határozott s akarátának kivitelére csak oly eszközöket és módokat választott, melyek az ő legtökéletesebb belátásával, azaz mindentudóságával és szentségével megegyeznek, szóval, a melyek legjobbak és legigazabbak (Róm. 11: 33; 16: 27). Isten bölcsesége rokon tökéletesség a mindentudósággal s mintegy biztosítéka annak annyiban, mert nyilvánulása által igazolva látjuk azt, miszerint Isten mindentudósága befejezett, tökéletes. Az ő bölcsesége látható a világ

rendiben s folyamán mindenütt s ennek magasztalásával telve van az irás (Zsolt. 104:24. 25; Példab. 3:19. 20; Jer. 10:12). Látható kiváltképen a váltság terén. a hol minden üdvteny forrása az Isten bölcsesége (Róm. 11:33). E tökéletesség előtt meg kell hajolni a világi bölcsnek, még ha romlást, homályt s mélységet lát is maga körül. mert Isten gondolatai nem a mi gondolataink (Ézs. 55:8. 9); és az egyedül bölcs Istent illeti a dicsőség mindörökké (1. Tim. 1:17).

Most már szólunk Istennek ama tökéletességeiről, a melyek nyilvánulásaiban mi az Ő isteni lényét értelmileg könnyebben felfoghatjuk, velünk való bánásmódját közvetlenebbül érezhetjük, mint a hogy ez a tágabb értelemben vett tulajdonságai útján történhetik. Míg ama csodás örök hatalom és főbölcsesség meggondolása semmiségünk érzetét növeli bennünk, addig a θεοτης dűstartalmú eszméje révén a szerető, igaz és szent Istent ismerjük meg.

Isten szeretet — mondja János apostol (I. Ján. 4:8. 16), a mi azt jelenti, hogy Isten minden teremtményei felett hűséggel őrködik s noha dicsősége, isteni lénye azok nélkül is teljesen tökéletes, mindamellet jóságával, irgalmával, hosszútűrésével, kegyelmével környül veszi őket. Természetes dolog, hogy a mennyiben a szeretet az én-nek egy rajta kívül levő, hozzá méltó lény iránt érzett benső vonzalma, ennyiben Isten szeretetéről emberileg nem beszélhetünk. Lényévé teljesen méltóan egyedül a Fiút és a szent Lelket öleli át szeretetével, de már a balandó embert és a muló világot csakis Krisztusban és Krisztus által választotta szeretete tárgyául. Ezt nem úgy kell értenünk, mintha Krisztus, az örök Fiú, szintén az emberiséghez hozzátartozó és az emberek közül kiemelkedő eszményi lény volna, a kit érdeméért kedvelt meg oly felettébb az Atya, hiszen ilyen felfogás mellett a Fiúról szóló összes bizonyosságok az ő benne vetett hitünkkel együtt csalfa látszatként foszlanának szét: sőt inkább erről a tényről akkép kell gondolkoznunk, miszerint Isten Krisztust a világért és érettünk adta halálra váltságul. (Ján. 3:16; Róm. 5:8) és ő benne s általa bizonyította be irántunk való szerelmét.

Az isteni szeretet különböző nyilvánulásai közül bensőség tekintetében üdvösen hat reánk a *jóság*, mely az anyának gyermeke iránt való odaadó szeretetét is felülmulja (Ézs. 49:15); a *jóakarát*, mely minden érző lénynek annyi örömet és megelégedést nyújt, a mennyire annak szüksége van (Zsolt. 36:7; Máté 5. 45; 6. 25—33); a *kegyelem*, mely szerint jótéteményeivel érdemetlenül áraszt el bennünket, sőt méltatlanok iránt is gyakorolja szeretetét (Róm. 11. 35; Eféz. 2. 5—8);

az *irgalom*, melylyel a nyomorultak és ügyefogyottak segítségére siet (Zsolt. 25 : 6; Jer. 31 : 20; Luk. 6 : 3); a *hosszútűrés*, melynél fogva a bűnös büntetését halogatja, időt nyujtván neki a megtérésre (Róm. 9 : 22); a *gyöngédség*, elnézés, a mennyiben a bűnhődés súlyát könnyebbíteni, enyhíteni kész (Zsolt. 89 : 31—34; Róm. 2 : 4). Bármily kifogyhatatlan is azonban Istennek szeretete, azért ez legkevésbé sem korlátozza az ő igazságát és szentségét, mert az Ő szeretete nem emberi természetű, azaz ment minden elfogultságtól és részrehajlástól, a mint a régi dogmatikusok mondani szokták: amor Dei est amor ordinatus. Ő igaz és szent akkor is, mikor a nyomorult bűnös gonoszságát megbocsátja s rajta kegyelmességének gazdagságát megsokasítja (Eféz. 2 : 8—10), mert hí marad lényéhez s ellenmondásba önmagával nem jön (II. Tim. 2, 13), ha a lényében rejlő s lényét alkotó szeretetet gyakorolja.

Isten *igazságos*, a ki a gonoszt jónak és a jót gonosznak nem tekinti, sem a sötétséget világossággá s a világosságot sötétséggé, sem a keserűt edessé és az edeset keserűvé nem teszi (Ezs. 5, 20); sőt mint az egész föld bírása, igazságot szolgáltat (Gen. 18 : 25); ítéletet tart (Róm. 3 : 6) s a bűnért elégtételt kíván (Róm. 3. 25—26). E szerint Isten igazsága abban határozódik, hogy értelemmel felruházott teremtményei elé törvényeket szab s azoknak követőit megáldja (Deut. 7 : 12, 13), ellenben az ellene cselekvőket megbünteti (Deut. 27 : 26), miért is megkülönböztethető a törvényhozási és ítélkezési, viszont ez utóbbiban a jutalmazó és büntető isteni igazság. Úgy a szellem-erkölesi világ rendje, összhangja, mint a mindenség egyensúlya Isten tökéletes igazságáról tanuskodik melyet a szeretet ép oly kevésbé korlátozhat, mint a hogy az igazság nem érvényesülhet a szeretet rovására; e kettő a többi tökéletes tulajdonsággal együtt a legfenségesebb harmoniába olvad Isten lényében, a ki változatlanul mindörökké ugyanaz.

Isten *szent*, a kinek lényétől az árny, a folt legesekélyebb vonása is végképen távol van, mert lénye merő tisztaság, világosság és élet.

Minden gondolatában s cselekedetében bölcsességének és akaratának tökéletes harmoniája nyilatkozik meg. Ő egyedül szent (Jelen. 15 : 4). E tulajdonságát a szent írók képileges kifejezésekkel igyekeznek felfoghatóvá tenni, midőn p. o. a zsoltáríró azt mondja, hogy Isten öltözete világosság (Zsolt. 104 : 2), vagy az apostol szerint Isten megközelíthetlen világosságban utazik (I Tim. 6 : 16), a kinek szemeiben még az egek sem tiszták (Jób 15, 15). Ebből következik, hogy ővét is minden tisztátalanságtól és homálytól távol tartja;

mint az aranyat és ezüstöt a salaktól megtisztítja (Malak. 3, 3) s a bűn sötétségéből az ő csodálatos világosságára vezérli (I. Pét. 2 : 9). Viszont az övéinek is hivatása, kötelessége hozza azt magával, hogy tisztaságban járjanak (I. Thess. 4 : 7) s Jézus Krisztust felöltözve feddhetetlen, szeplőtlen életet folytassanak (Róm. 12: 13).

Negatív nyilvánulása Isten szentségének a harag, a mi abban áll, hogy a bűnöstől elfordítja szent orcáját s mint megemésztő tűz megsemmisíti a konok istentelent (Zsid. 12, 29.) Nála nem lakhatik a gonosz (Zsolt. 5. 5.). Másfelől féltékenyen őrködik nevének tiszta imádása felett és a bálványoknak áldozó hitleneket eltörli a föld színéről (Deut. 31 : 29 ; Zsid. 10 : 27.) s szent felháborodásában még meg is bánja, hogy életet adott a meg nem térő bűnösnek (Gen. 6 : 6, 7.). Mindez azt igazolja, hogy Isten nemcsak irgalmas, de egyszersmind igazságos is. minélfogva azt kívánja, hogy az Ő szent felsége ellen elkövetett bűn ideig és örökkétartó büntetéssel lakoljon (Heidelbergi káté 11. kérdés).

Am él a mi mindenható, hűséges idvezítőnk, az Úr Jézus Krisztus !

Debreczen.

Dr. Erdős József.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Midőn a külföldi egyházi életnek a mult évben legkiemelkedőbb és legjelentősebb mozzanatára, a német császár palesztinai útjára újból visszatérünk, nem azért teszszük ezt, mintha Mátyás királytól eltérő nézetben lennénk, a ki — tudvalevőleg — a három legrosszabb dolog közül valónak tartotta a „ius recoctum“-ot is, hanem mert a császárnak a beszéde, mely hiteles alakban csak nem régen lett ismertté, oly szép, az evangéliumi szellemnek oly megkapó vonásait tükrözi vissza, a melyek mindnyájunk törekvéseinek irányelvi lehetnének, de a melyeket szorgos figyelésünk mellett is alig vagyunk képesek az életben megvalósult alakban feltalálni.

A német császár ezen beszédet Betlehemben intézte a keleten működő evang. lelkészekhez. Kiindulva abból, hogy a mit várt az üdvözítő szülötte földjén, ott, hol az Úr tanításai a mennyei atya szeretetéről hangzottak, azt nem találta s hogy felette csalódott, arra intette a lelkészeket, hogy ne hitvallási jellegüket állítsák előtérbe, hanem az általuk birdegett tudománynak megfelelő élet, tehát példa által hassanak. Az a fogadtatás, melyre ő és kísérete Jeruzsálemben találtak, és az a körülmény, hogy a szeretetlenség és felekezeti gyűlölködés épen itt, a szent helyeken olyannyira kiáltó módon nyomul előtérbe, szívét fájdalommal tölti el és most már képes megérteni, hogy miért nincsen az evangéliumnak semmi hatása a mohamedánokra. Azt kell megmutatni, hogy az evangélium a szeretetnek az evangéliuma és hogy ez teljesen másnemű gyümölcsöket képes teremni, mint egyéb vallásos tanok és maximák. Bizonyos vizsga előtt állunk — úgy mond — melyet protestáns hitünk és hitvallásunkról teszünk, hogy bizonyosságát adjuk annak, hogy mi a keresztyénség; a mi által vallásunk és keresztyén hitünk iránt érdeklődést kelthetünk.

Csakhogy a mit a császár beszéde az evangélium igazi szellemének megfelelően kíván, oly nehezen valósítható az életben. Talán idegen földön, talán a pogányok között, oly helyeken. hova a keresztyén felekezetieskedés lábát még be nem tette, remélhető ily eredmény, azonban egyéb helyeken, mikor az istenországát építjük. mintha a Babel tornyát építenénk: nyelveink megzavarodnak, nem értjük meg egymást. A róm. katholicismus és protestantismus kiegyenlíthetetlen ellenfelekként állanak egymással szemben. De ugyan ez a jelenség tapasztalható a protestantismus kebelén belül is, hogy evangélikus és református, vagy unionált, positiv vagy modern irányú theologus, sőt a munkás keresztyén életet sürgető s a keresztyéni könyörülő szeretet nem csak hirdető, de tetteleg ápoló és munkáló irányzatok se lehetnek meg egymás mellett békességgel.

Nem régen adtunk arról hírt, hogy Németországon két ev. egyesület, mely a belmissiói munkásság folytatásában a keresztyén szellemű, vallásos népiratok terjesztését is feladatául tűzte, összekülönbözött a miatt, hogy egyik a másik búzájába vágta a maga sarlóját. a minek a kiadó-társulatok adták meg az árát. Az üzleti érdek aztán heves polemiát keltett a két társulat között. a mi épenséggel nem szolgált az ev. ker. szellem emelésére. Most hasonló jelenséggel találkozunk két hatalmas segélyegyesület, a Gusztáv-Adolf-egylet és luther. „Gotteskasten“ viszályában, a minek oka az, hogy az utóbbi egyesület elhatározta. hogy nagyobb mérvű agitációt fog jövőben kifejteni az adományok gyűjtésében és Szászországban még arra is kísérletet tett. hogy a maga számára oly köröket is megnyerjen. a melyek eddig a Gusztáv-Adolf-egyletet támogatták. A felekezetieskedés a viszály oka, mert a luth. Gotteskasten. mint határozottan evangélikus színezetű egyesület, épen azokra számít újabb actiójában, a kik jó és szigorú lutheránusok ugyan. de „együtt úsznak az általános evangéliumi szeretet munkásság áradatával és azon jelszó által, hogy „a katolikus ellen megy a dolog“, hypnosíthatnak. Tehát még a szeretet is felekezeti válik nála s ezáltal felidézi azt, hogy a Gusztáv-Adolf-egylet részéről repressaliákkal fenyegetőznek, p. o. hogy a nemconfessionalista köröktől befolyó segély adományozása megvonassék a felekezeti vezetés alatt álló lipcsei missiótól és más, nem határozottan felekezeti missió-egyesületnek adassék.

Ugyancsak a luth. Gotteskastennek. idei választmányi gyűlésén Braunschweigban, dr. Ahner elnök bemutatott egy Magyarországból jött iratot, mely keményen elítéli D. Seeberg

erlangeni theol. tanárnak Berlinbe való menetelét. Látható volt ez iratból — mond a tudósítás — hogy még ott is és épen ott (t. i. Magyarországon) ezen sajnálatos esemény a legkinosabb feltűnést keltette. A magyar testvérek, kiknek folyton résen kell állaniok a különböző alakban feltűnedező unionáló törekvések ellen, megszokták volt, hogy küzdelmeikben a németországi anyaegyháztól vegyenek erősödést és különösen az erlangeni egyetemet tekintették a lutheranizmus erősségének. Mily zavaró hatást gyakorolhatott tehát ezen nehéz helyzetben levő atyafiakra, hogy ezen főiskolának egy tekintélyes tanára az unió szolgálatába szegődött. A Magyarországból származó ezen hír, valamint a többi hasonló természetűek is, igen jó intőjel azoknak, kik még mai napság is buzognak az unió mellett a négy folyam vidékén. Azt hiszszük, hogy nem csalódunk, ha állítjuk, hogy ama szigorú lutheránus magyar körök, melyek az uniónak oly kérlelhetlen ellenségei, tulajdonképpen óhajtói az uniónak. Nem a maguk részére óhajtják azt, hanem az unionált protestantizmus nekik igen jó alkalmat szolgáltatna arra, hogy a mit a pápens idejében el nem értek, most megvalósítsák. A gyűlölt és épen azért takart nemzetiségi velleitások így az unió folytán beállt separatóriában megtalálnák azt a tisztességes takarót, a melynek leple alatt szabadon érvényesülhetnének. A kik testestől lelkestől híve vagyunk is annak, hogy a magyarországi két prot. testvérelekezet, mely hosszú századok alatt együtt élvezte és élte át úgy az öröm, mint a megpróbáltatások korát, egyesült erővel, egy szervezetben küzdjön a létét most is fenyegető róm. katholicizmus ellen: a jelen viszonyok között magunk sem óhajtjuk az uniót. A jelen század negyvenes éveiben nemzeti okokból akarták ezt megvalósítani; ma is ezt fogják az unió barátaira: azonban ez a lehető legnagyobb tévedés vagy mistificatio, mert a magyarországi protestáns uniót épen nemzeti okokból nem lehet megcsinálni, mert ezzel csak a nemzetiségeknek tennék szolgálatot.

Általánosan ismeretes, hogy bennünket, magyarokat, főleg az orthodox lutheránus német egyházi sajtó folyton azzal vádol már szinte félszázad óta, hogy egész egyházi életünk a világi politikának szolgálatában áll. Hazai hitsorsosok, kik elég ügyességgel bírtak és bírnak arra, hogy politikai célzataikat vallásos buzgalom köpenyével takargassák, miként a multban, úgy a jelenben is élesztik és terjesztik felőlünk ezt a véleményt. Annál inkább jól esik aztán látnunk, hogy a vallásos és nemzetiségi érdek még a külföldön sem különül el egymástól oly élesen, a mint ezt tőlünk megkövetelnék.

Most, hogy a szláv áramlat a németiséget annyira háttérbe szorította Ausztriában és csaknem megsemmisítéssel fenyegeti Csehországon, a német, még ha orthodox lutheránus is, sem tagadhatja meg magát. Az a mozgalom, mely Csehország német katolikusai között megindult s a melynek célja, hogy a római egyház szlávositó, illetőleg czehesítő irányára tekintettel, a csehországi németek elszakadván a római egyháztól vagy az ó-katholicismus, vagy a protestantismus falai közé vonuljanak; épenséggel semmi megrovásra nem talál az említett vallásos körökben. Persze nem magyarról, hanem németről van szó. A mi nálunk politika lenne, ott nem az. Igaz ugyan, hogy skeptikus hangon szól a Luthard-féle lap a csehországi németek ezen szándékának eredménye felől, de előttünk most nem ez a fődolog, hanem az, hogy a vallás és politika ily nemű összetalálkozásának megítélésénél hiányzik az a hang, a melylyel a magyar viszonyokat elbirálni szokta. Nem szabad sok reményt fűznünk — úgy mond — a több ezerre menő tömeges áttéréshez, de azért nem lehet belátni a jövőt, ha egyszer a kő mozgásba jön s gurulni kezd.

Pedig a kő már gurul a lejtőn lefelé. Erőtjeljes politikai irányzatok indítják itt és amott egyaránt. Az ember sohasem szűnik meg ember lenni és ha vágyai, törekvései valamely vallásos irányzattal parallel futásban találkoznak, a legtöbb esetben össze fog találkozni a két folyam, hogy egymás erőiből merítsenek. De megfordítva is áll, t. i. hogy a vallásos irányzatok simulnak az általános emberi törekvésekhez és ez adja meg nekik a specificus felekezeti jellem sajátos politikai irányzatát is. Így a róm. catholicismus minden körülmények között számíthat azon törekvésekre, a melyek a stabilismusban találják fel élet-eszményöket. Ezért lett ez olyan hatalommá Németországon, hogy most valósággal, szinte hivalkodva játsza politikailag szervezett alakjában, a centrumban az állampolitikai mérőserpenyő nyelvének a szerepét. Bismarck herczegnek legutóbb megjelent emlékirata, a „Gedanken und Erinnerungen“, midőn megemlékezik a német kulturkampf történetéről, határozottan reámutat arra, hogy a róm. catholicismus, illetőleg a róm. kuria oly független politikai hatalom, mely midőn szabadságaért küzd, ugyanakkor uralomra tör és ha nem uralkodhatik, jogosultnak érzi magát arra, hogy Diocletian-féle üldözésekről panaszkodjék.

Így használta fel a politikai eszközöket is uralmának a gyarapítására. Láthatjuk Bajorországban, hogy a protestáns lelkészeknek a tartományi tanácsban való képviseltetését mindenképen megakadályozza, bár hogy sokáig-e, az már nem

bizonyos. Még az egyházi belső ügyek is szorosan róm. kath. politikai szempontok szerint ítéltetnek meg a leggyakrabban. p. o. Münchenben a prot. templomnak villamvilágításra való berendezését, a külvárosokban emelendő evangélikus templomok építését is megakadályozta a tartományi kormány s csak az államministeriumnak közbelépése tette lehetővé a protestánsok igyekezteinek megvalósulását. Hasonlóképen követ politikai czélzatokat a cseh romanismus is és vajjon lehet-e esodálnunk, ha a protestantismus is politikai érdekekkel egyesül olykor-olykor. Ezért oly érthetetlen előttünk, ha bennünket, magyarokat annyira vádolnak, hogy egész egyházi életünk politika. Holott a protestantismus, mely az egyéniségnek teljes érvényreemelésében birja legfőbb eredményét, nemcsak, hogy ki nem zárja, sőt egyenesen megengedi, hogy az egyén, a valláserkölcsei alapnézet adta meggyőződését mindenütt, s így politikai téren is érvényesítse.

A róm. catholicismusnak az az iránya, melyet Bismarck oly találóan jellemez, ma már mindenütt uralkodóvá váltott. Ezzel együtt jár a belső tartalomnak is bizonyos fogyatékos-sága, mivel nem annyira nézeteit, mint intézményeit viszi a küzdelembe. A római egyháznak ezen újabb elvilágiasodása bizonyára épen úgy meg fogja találni a maga Lutherét, mint a XVI. század eleje; és a fejlődés iránya is meg van már jelölve a Franciaországi papi mozgalmakban. A hol a romanismus leginkább kivetkezett vallási irányzatából, ott támad elsőben is ellene a reactió. Az eddig kilépett papokat folyton újabbak követik és legutóbb is egy kapuczinus szerzetes. Smetz Jenő, ki korábban missionárius volt Armeniában, hagyta oda egyházát s csatlakozott a protestantismushoz. De nem csak papok, hanem egész gyülekezetek is térnek át, p. o. Madriange, Corrèze departementben, mintegy 500 lélekből álló róm. kath. egyházközség, melyet egy evangéliumi ügynök nyert meg az evangéliumnak s a melynek már rendes prot. lelkésze is van. Különben a franciaországi ezen róm. kath. állapotokról elég tiszta képet nyújt az, hogy a konvertált papok párisi menhelye igazgatójának, Corneloups lelkésznek jelentése szerint ezen menhelybe 81 volt róm. kath. pap véte-tett fel s egyben még azt is állítja, hogy Franciaország 70,000 róm. kath. papja közül körülbelől 20,000 titkos apostata.

Hasonló jelenségek könnyen volnának Spanyolországban is elérhetőek, azonban a nép fanatizmusa és a protestantismus lényegesen kisebb ereje lehetetlenné teszik, hogy a róm. kath. pap elhagyja egyházát, habár szívében szakított is már azzal. Az „El Christiano“ című spanyol evang. lap szerint az áttér-

tek megélhetési feltételei, ezek megszerzéséhez a kellő eszközök teljesen hiányozván, ez akadályozza meg az áttéréseket. Az evangélium Spanyolországban is hódít, de a különböző politikai és társadalmi nyomások következtében, a melyek között a legfőbb épen a megélhetés nehézsége, csak titokban vallják a legtöbben az evangéliumi igazságokat és még az istentiszteleteket sem merik felkeresni. Ha képes volna a protestantismus a hozzá átlépő kath. papot tényleg segíyezni, rövid idő alatt a spanyol klérus nagy része protestánsná lenne. Azonban az akadályok daczára is terjed az evangéliumi protestantismus. Jelenben Spanyolországban 56 ev. lelkész, 35 evangelista és 16 segéderő működik. A fennálló 116 iskolában 61 tanító és 78 tanítónő vezetése alatt 2500 fiú és 2100 leánytanuló nyer oktatást. A vasárnapi iskolák száma 80, melyeket 3250 gyermek látogat. A spanyol protestánsoknak hat rendes lapjuk van szolgálatukban. Ezen adatok alapján — aligha tévedünk ha — 15—20.000-re teszszük a spanyol protestánsok számát, a mi mindenesetre feltűnő szám Francia- és Olaszország protestánsainak számával egybeahasonlítva, különösen ha tudjuk még azt is, hogy minő sorsa volt Spanyolországban a reformationnak s hogy ott még mai napig is spanyol és róm. katolikus teljesen egyet jelent.

Ez a két róm. kath. állam, Francia- és Spanyolország. meglehetősen erővel áll ellent a protestantismus terjedésének, de azért azt megakadályozni még sem tudja. Fliedner Frigyes, ki még csak a múlt évben vette át a madridi protestantismus vezetését, egy igen tekintélyes munkamezőnek áll az élén. Az ő felügyelete alatt áll a madridi egyházközség, melynek temploma, a Jézus-templom mellett három fiú- és két leányosztálylyal, továbbá két, kisebb gyermekek számára berendezett osztálylyal ellátott iskola áll fenn. Van egy fiúk s leányok számára épült árvaház és egy kórház. Ugyancsak a Fliedner felügyelete alatt áll egy ifjúsági otthon, egy gymnasium, szünidei telep és két könyvkereskedés. A francia protestánsok munkásságáról legyen elég megemlíteni azt, hogy a nov. 8-án Párisban tartott lutheránus zsinat egy templom építését határozta el Normandiának, Elbeuf nevű iparúzó városában, a mi 40.000 frankba fog kerülni; hogy Párisban két lutheránus templom épül 363,200 frank költséggel; hogy Madagaskar szigetén a jezsuita missió minden akadályozó törekvései daczára is, a norvég missióval karöltve haladó franczia luth. missió szép eredménynyel működik. Azonban a protestantismusnak egy fenyegető veszélyét a francia protestánsok nem tudják elkerülni, t. i. a lelkészhiányt.

Azt mondhatjuk, hogy a lelkészhiány általános tünemény a kontinens protestáns egyházaiban. Franciaország református egyházában az 1897. évben 35, 1898-ban 33 lelkészi állás volt üresedésben. Hollandiában jelenleg 305 ev. ref. gyülekezet van lekipásztor nélkül, azonban ez még kedvező a régibb helyzethez képest, a mikor tíz évvel ezelőtt 355 üresedés volt. A németországi egyetemeken is folyton száll a theológusok száma alább, mit még a lelkészi fizetések újabb rendezése sem volt képes megszüntetni. Úgy látszik, hogy ezzel áll összefüggésben a luth. Gotteskasten már említett újabb erőlködése; ugyancsak ezzel a tüneménnyel hozhatjuk kapcsolatba, hogy Württembergben lelkész-fiúk számára otthont, vagy a mi terminusunk szerint szeretetházakat akarnak felállítani. Ezen ú. n. „Luther-alap“ magán kezdeményezésre és tisztán magán adakozásokból gyarapodott eddig s fog valószínűleg gyarapodni jövőre is. A gyűjtő s szervező bizottság élén Schmaidt dékán Göppingenből. áll. Legközelebb Stuttgartban 33,725 márkáért telket is vásároltak, de mivel az építkezéshez legalább 100,000 márka szükséges s a bizottság ez idő szerint még csak 32,000 márkával rendelkezik e célra, azért az építkezés egyelőre elmarad, mivel nem akarják az új intézetet adóssággal túlterhelni. A tervezett otthon 60 lelkész-fiúnak fog lakásul szolgálni.

Az egyházi és vallásos életnek mezeje, bár mennyire dulják is azért a pártharczok, számos felemelő jelenséggel szolgál részünkre. Ha nem tudunk is egyesülni a szeretetnek világot átölelő gondolatában, de azért a helyhez és a kizárólagos eszmékhez kötött emberi igyekezet is képes sokat s nagyot produkálni a maga kicsiny és szűk köréhez képest, ha nemesebb indulat hevíti és lelkesíti.

p. — f. —

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Szenczi Molnár Albert Naplója, Levelezése és Irományai. A M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának megbízásából jegyzetekkel ellátva kiadta *Dézsi Lajos*. Budapest, 1898, a M. T. Akadémia kiadása, nagy 8-adrétben 520 lap, ára 4 frt 50 kr.

Alig egy éve, hogy Dézsi Lajos fiatal tudósunk Szenczi Molnár Albert életrajzát megírta, most naplóját, levelezését és más irományait bocsátja közre, azt a M. Történelmi Társulat, ezt a M. T. Akadémia megbízásából. S mi csak meglelégedéssel regisztráljuk azt az örvendetes tényt, hogy hazánk e két tekintélyes tudományos intézete nyomban egymásután ily szép elismeréssel adózik a XVII. század ez európai hírvű tudósának, a magyar irodalom és protestáns kultúra e lánglelkű apostolának. Mert Szenczi Molnár Albert közhasznú irodalmi működése valóban megérdemli az utókor háláját, úgy is mint magyar tudós, úgy is mint egyházi férfiú. Neki köszönjük az első tudományos szótárt, neki egyik első tudományos nyelvtanunkat; a magyar protestáns egyház pedig neki köszöni a Károli-biblia első revízióját, Kálvin Intitutiójának magyar fordítását s mi reformátusok mai napig is az ő erőteljes fordításában használjuk Szent Dávid hatalmas zsoltárait.

A sokat hányódott apostol számított is az utókor hálás elismerésére. Féltekeny gondossággal őrizte meg a működése méltatásához szükséges adatokat és okmányokat. Életrajzi és működése adatait most az ajánló levelekben, majd az előszókbán szórta el; ezen kívül Naplót írt, melybe pontosan feljegyezte, hol, melyik városban meddig tartózkodott s művein mettől meddig dolgozott; s végül gondosan megőrizte bizonyítványait, családi okmányait, rokonai, barátai és pártfogói leveleit és üdvözlő verseit. Ezeket gyűjtötte össze és adta most ki egy vaskos kötetben értékes jegyzetekkel ellátva Dézsi Lajos, a m. t. egyetemi könyvtár tudós könyvtártisztje.

A becses könyvben első helyen a *Napló* van közölve s életrajzi adatok tekintetében ez a legértékesebb is. Eredeti kézírata, egy kis nyolczadrét alakú könyv 516—544. lapjaira beírva, a marosvásárhelyi Telekkönyvtárban őriztetik. A *Napló* a gyermekkor eseményeitől az oppenheimi rektori székhelyig, vagyis 1617. május 12-dikéig nyomon kíséri Molnár életét. A hozzáadott két függelék némileg folytatásul szolgál s itt-ott pótolja a *Napló* hiányait. Az egyik egy rövid családi krónika: felesége, gyermekei születési, keresztelési éveiről stb.; a másikban arról ad számot, hol és mely évben vett úrvacsorát. E *Napló* azonkívül, hogy bepillantást enged írója lelki világába s életrajzához és irodalmi működése ismeretéhez részletes adatokat nyújt, egyzersmind a külföldi egyetemi életnek s a magyarországi egyházi és műveltségi állapotoknak is hű képét rajzolja meg.

Külső története is viszontagságos e *Naplót* magában foglaló jegyzőkönyvnek. Molnár halála után, talán családja révén, Páriz Pápaihoz került, kinek már a külföldi egyetemeken létében birtokában volt s ő is arra a célra használta, mint Molnár: jegyezgetett bele s nevezetesen ebbe írta a maga naplószerű feljegyzéseit. Később több ízben gazdát cserélt s a marosvásárhelyi ref. kollégium könyvtárába került; de itt se sokáig maradhatott, avatatlán kezek «kimustrálták» mint értéktelen kéziratot s ekkor egy deák (Borosnyai Lukács Simon) vette meg. Valószínűleg tőle szerezte meg gróf Teleki Sámuel, a Teleki-könyvtár nagyérdemű alapítója, megmentve ez által a további hanyódástól s esetleg az elkallódástól.

E *Naplót*, bár régóta ismeretes, Molnár életrőri nem használták fel érdeme szerint. Bod Péter, úgy látszik, csak akkor kapta kézhez, a mikor már elkészült Molnár életrajzával, s ezért nem dolgozta bele a munkájába annak adatait, hanem csak kijegyzett belőle egy s más fontosabbnak vélt tényt. Toldi Ferencz, a ki a legtüzetesebben foglalkozott Molnár életrajzával, a *Napló* kéziratát nem is látta, bár létezésétől neki is volt tudomása. Végre 1876-ban a K. Pap Miklós által szerkesztett «Történeti Lapok»-ban nyomtatásban is megjelent a *Napló*, de nem teljesen, hanem önkényesen megcsonkítva, s a mi különös, épen a legérdekesebb részek (pl. Molnár találkozása Lépes Bálint nyitrai püspökkel, Molnár lakodalma stb.) kihagyásával, a nélkül, hogy a közlő jelezte volna azokat a kihagyásokat, mi által a szöveg összefüggése is meglehetősen összekuszálódott.

Molnár *Levelezése és Irományai*, melyek gyűjteménye «Album» s korábban «Molnariana collectio» néven az irodalomtörténészek előtt régóta ismeretes, egy könyvalakban összekötött okmánycsomó, mely 1845. óta gróf Kemény József ajándékából a M. T. Akadémia könyvtáráé. A gyűjtemény könyvszerű bőrtokjának fedelében belül aranykeretben, fehér selyemlapon, üveg alatt, sárga selyemfonállal

összekötött babékoszorú van, mely egy aranszegélyű papirlapot vesz körül, rajta Molnárnak e sajátkezű jegyzetével: «Corona mea laurea, multis aerumnis et sollicitudinibus in Argentinensi Lycaeo parta. Anno Christi 1595. mense Majo».

Az «Album» tartalma nagyobb részt azokból az eredeti levelekből áll, melyeket Molnárhoz a testvérei, rokonai, magyarországi és külföldi barátjai és pártfogói írtak. Hazulról különösen testvére, Molnár Benedek, egy középmódú parasztgazda, Szcenci Sziójyártó Lukács nagy-megyeri, Ambrosius Sebestyén késmárki pap, Taksonyi Péter és Miskolczi Pásztor István barátai s Asztalos András tekintélyes nagyszombati polgár és városi tanácsos keresték föl gyakrabban a leveleikkel. A külföldi levelezők csaknem kivétel nélkül tudósok, tanárok és lelkészek. Legtöbb levelet írt Molnárnak Rem György nürnbergi ügyvéd, városi tanácsos és dilettáns tudós, továbbá Rittershausen Konrád altdorfi egyetemi tanár. A levélírók között a következő hírneves tudósok és írók nevével is találkozunk, u. m.: Pareus Dávid heidelbergi tanár, Scultetus Abrahám heidelbergi lelkész, Hartmann János physica-tanár, Piscator János theologiai tanár stb. A gyűjtemény többi része Molnár ajánló leveleit, bizonyítványait, a hozzá intézett üdvözlő verseket tartalmazza. A legkorábbi okmány (a Pisky István tihanyi várkapitánytól kiállított útlevél) 1590. november 10-dikéről, a legutolsó (Szcenci Csene Péter levele) 1613. május 20-dikáról van keltezve. Sajnos, hogy a gyűjteményből hiányzik néhány levél, melyeket Molnár említ, pl. Unverzagt Farkas bécsi kamarai elnök, továbbá a Bethlen Gábor. Gelei Katona István, Keserői D. János levele s valószínűleg több más is, mert már Bod Péter megjegyezte, hogy a Molnariana Collectioból sok írást elrabortak és megsemmisítettek, pedig a gyűjtemény korántsem jutott olyan állapotban reánk, a milyenben Bod Péter látta.

A levelek és irományok gyűjteményét először Bod használta, ki Gyula-Fehérvárt látta és kivonatolta a nevezetesebb darabokat «Redivivus Albertus Molnár» című kéziratban fenmaradt munkájában. Bod példájára gróf Kemény is közölt kivonatokat belőle az «Új Magyar Múzeum»-ban 1553-ban. E kivonatoktól eltekintve, a teljes gyűjtemény, valamint a Napló is teljes szövegében most jelenik meg nyomtatásban először. Régi és sokszor kifejezett óhajtásnak tett eleget a M. T. Akadémia a becses ereklyék kiadásával. Szathmári Pap Zsigmond már 1837-ben szóba hozta kiadásokat, mert »sok szép adatok vagynak ezekben, melyek a tudományos és vallásos dolgokra nagy világosságot önthetnének, s bűn volna azokat mennél előbb világ eleibe nem bocsátani«. Később Lichner Pál pozsonyi ev. lyceumi tanár, majd Szilágyi István mármaros-szigeti ref. főgymn. igazgató készültek kiadására, de elhaltak, mielőtt szándékukat megvalósíthatták volna. Így maradt a munka az Akadémiára, melynek

irodalomtörténeti bizottsága Dézsi Lajost bizta meg a Molnár-féle Napló, levelezés és más irományok kiadásával.

És Dézsi derekasan megoldotta feladatát. A Naplót Marosvásárhelyről, az Albumot Budapestről a M. T. Akadémia gyűjteményéből gondosan lemásolva, az utóbbiba a megfelelő helyekre beosztotta a külföldi s több hazai könyv- és levéltárakban fenmaradt, Molnárra vonatkozó összes leveleket. A stuttgarti kir. könyvtárnak 23, a göttingai egyeteminek 5, a baseli egyeteminek 1, a kopenhágai kir. könyvtárnak 1, a Magyar Nemzeti Múzeumnak 1 s a kassai városi levéltárnak 1 Molnár-féle levelét közli Dézsi a levelezések között. Nevezetesebbek ezek között Molnár és Asztalos levelei a göttingai kir. egyetemi könyvtárból, Kepler levele Molnárhoz, Rem György, Rittershausen s Mauritius György több levele, valamint Bakay, Samarjai, Szepesi Bényes, Velichinus több levele. A leveleket megelőzőleg az I. részben a latin nyelven szerkesztett «Napló» olvasható; ezután megszakitás nélkül, időrendi sorban a «levelek» következnek egymásután a II. részben; az Irományok, ajánló levelek, üdvözlőversek a III. részben vannak csoportosítva; végül a függelékben *Makai* Máthé történeti verse (latin nyelven), olvasható az 1609-diki nagyszombati vallási üldözésről, azon az okon, hogy a vers kézírata az Akadémiának ugyanazon levélgyűjteményében van, melyben a Molnariana Collectio.

Am Dézsi érdeme nem szorítkozik csupán csak az anyag gondos összeszedésére és kiadására. Nagyon becses munkát végzett azokkal a nagyszámú magyarázó jegyzetekkel, melyekkel különösen a Sz. Molnár Naplóját, a levelezését és más irományait is kíséri. Minden egyes életrajzi, történeti, irodalmi stb. adatot, mely bármi tekintetben megvilágítást igényel, gondosan és pontosan megmagyaráz, miáltal a magában véve is nagyon értékes irodalom- és egyháztörténeti anyagot még becsesebbé teszi. Ekként ez a gyűjtemény nemcsak nélkülözhetetlen forrásmű a Szenczi Molnár Albert viszonytagságos életéhez és sok oldalú irodalmi működéséhez, hanem valószínűségi korrajzává bővül a XVII. század első negyede irodalom- és egyház-történetének. Mi protestánsok pedig bizonyos jóleső örömmel vehetjük, hogy a magyar tudományosság legelső intézetei miként versenyeznek a sokáig csekélyre tartott biblia-revizor, zsoldár-átíró és Kálvin-fordító Szenczi Molnár irodalmi méltatásában.

Egyházi könyvtárak, irodalom- és egyháztörténészek siessenek megszerezni ezt a nagyértékű forrásművet; a szorgalmas gyűjtőnek és gondos kiadónak pedig velem együtt nyujtsanak elismerést fáradságos munkájáért.

Sz. F.

Szentírás. Kiadja az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat*. Első kötet. *A Tóra. Mózes öt könyve*. Budapest. Lampel R. 1898. 8-adrét nagyságú 410 lap.

Egy általános tiszteletre méltó, nagy és hazafias vállalatba fogott az «*Izraelita Magy. Tud. Társulat*»,¹ a mely maga is a hazafias szellem gyümölcse, mert célja nem kisebb, mint átalakítani a hazai zsidóságot nyelvében és — a mi ennél még nehezebb feladat — isteni tiszteletében is a «Szentírás»-nak magyar nyelven való terjesztése és olvasása által.

A cél nem új, de — sajnálatos — még mindig sok előtte az akadály.²

Báró Eötvös József eszményektől terhes lelkét is erősen nyugtalanította már a hazai zsidóság beolvasztásának vágya s e végre az ébredő Magyarország lelke által jótékonyan érintett *Bloch Móriczot* szemelte ki jó segítő társul, a ki — tudvalevőleg — azáltal szerzett nevének országos feltűnést, hogy a zsidóság részére lefordította és kiadta a *Mózes öt könyvét* héber és magyar nyelven, a lapok alá nyomtatott magyarázó jegyzetekkel Budapesten 1840/41-ben.

Ez volt az első jelentékeny irodalmi kísérlet a magyarországi zsidók isteni tiszteletének megmagyarosítására. A Magy. Tud. Akadémia meg is becsülte érte *Bloch Móriczot*, de a zsidóság — leszámítva bizonyos életképes magot — hideg maradt s a legnagyobb részének tudomása sem volt arról, hogy valaki nagyot gondolt és lelkesen megfáradt érte a saját fiai közül. Az egyiptomi sötétség még ott ült a többség lelkén — teljes sűrűségével.

Hét évvel a *Bloch Móricz* kísérlete után, *Lőr Lipót*, a tudós pápai s később szegedi rabbi «*A magyar zsinagóga*» című füzetében (Pápa, 1847) egy társaság alakítását sürgette a szentírás átültetése végett s javaslatát különösen a *pesti egyesület* (az izraeliták magyarosításán működő) figyelmébe ajánlotta.³ Az önvédelmi harc s az arra következett iszonyú csendesség nem kedvezett a

¹ Az „*Izraelita Magyar Irodalmi Társulat*“ („IMIT“) 1894-ben alakult s mint a neve is mutatja, irodalmi uton kíván szolgálni a zsidóság magyarosodására és a zsidó-öntudat erősítésére. Ez ideig már több értékes kiadvánnyal, egyebek közt „Évkönyv“-ekkel is igyekezett nevének tisztességét fentartani és öregbíteni. „*Szentírás*“ című kiadványának első része már a VIII. kötet a sorban.

² Művelteknek tartott felvidéki izraeliták még hírét sem hallották az „IMIT“ működésének és „Szentírás“-ának. A sárospataki rabbi p. o. magyarul sem tud, pedig „főtől bűzösödik a hal“. A Galicziából beözönlő zsidók a magyar biblia szükségét nem érzik; nyelvünket csak üzleti célokra használják s ezen felül közülök a legkiválóbbaknak tetszők sem emelkednek.

³ Lásd a „*Magyar Zsidó Szemle*“ III évfolyamában „*A biblia új magyar fordítása*“ és mult évi XV. évfolyamának 1-ső számában az „*Izraelita magyar biblia*“ czinű közleményt, a mely, noha sok hézagossággal, az új biblia történeti előzményeit ismerteti.

Lőw eszméjének s egészen 1862-ig a babiloni fűzfákra függesztett hegedűk sorsában osztakozott, a mikor aztán a több szabadság derűjénél megszólalt az «*Izraelita Magyar Egylet*» s a haza sorsa és a hazai irodalom által szívéig érdekelt zsidóság néhány kiválóbb képviselője — élükön Lőw Lipóttal — a szentírás átültetésének mind szellemi, mind anyagi oldalára nézve egy kimerítő tervezetet bocsátot ki. De a bárkából kiröppentett hollónak nem volt szerencséje, mivelhogy a nagy vízözön iszapja lefogta vala a hazai zsidóság szemét.

Az eszme azonban nem halt meg, mert 1869-ben «*a magyar és erdélyhoni izraeliták egyetemes gyűlése* (XXX-dik) szintén szóvá tette a magyar biblia ügyét s az iskolai alapot különösen a magyar biblia fordítási és kiadási költségére óhajtotta maghasználtatni.

Az ilyen testületi és irodalmi mozgolódások okozhatták és a nagy tanító-mester: a tapasztalás, hogy a «*Magyar Izraelita Tanító-egylet*» megbízott egyeseket a biblia átültetésének megkezdésével s *Führer Ignác*z gyak. isk. tanító és képezdei tanár 1879-ben kiadta a Tóra első könyvét, úgy a mint 1840-ben Bloch M. héber és magyar nyelven, de jegyzetek nélkül, az *izraelita iskolások használatára*; ugyanő adta ki két évvel később a Tóra harmadik könyvét, közbül pedig *Stern Mór*, szintén tanító, a Tóra második könyvét.¹

De a Tóra iskolai használatra való lefordítása és terjesztése a magyar zsidóság irodalmi vezéreit nem elégítette ki. «Szomorú fejezete a jelen zsidó életnek» — írja *Lőw Immánuel*² 1884-ben a «*Magyar Zsidó Szemlé*»-ben — «a szentírás elhanyagolása.» Az eredeti szöveg mind idegenebbé válik és a 60,000-nyi magyar zsidóság beéri, *ha kevesebb nem*, itt-ott egy képes német bibliával és a népiskolákban tárgyalt pentateuchus magyar fordításával. Egy nemzedék már kihalt, mely a magyar-zsidó bibliát várta, megteremtését, mint kötelességet érezte s utána akar, úgy látszik, a mi nemzedékünk menni ugyanazon hiábavaló várakozással, ugyanazon teljesítetlen kötelességgel. Negyven éve prédikálunk magyarul s magyar bibliánk még mindig nincs. Kezdeményezés volt elég, de eredmény kevés. Pedig egy magyar-zsidó tudós biblia fordítása nemcsak vallásos, nemcsak hazafias, hanem irodalmi tett volna».

¹ A *Führer-Stern*-féle Tóra 1886-ban már harmadik javított kiadásban jelent meg (*Füredi Ignác* és *Stern Mór* képzőtanárok magyarosított s részben összefoglalt nevek alatt), de a javítással nem voltak szerencsések, mert sok helyen a magyar szörendet rontották meg, hogy az eredetihez annál közelebb maradhassanak.

² *Lőw Lipót* fia, atyja hazafias szellemének örököse. Több műve közt közelről érdekel bennünket „*Az énekek éneke*“, a mely az ismeretes bibliai költeménynek tömör (túlön túl is tömör) fordítása, rövid bevezetéssel, a melyben tiltakozik az ellen, hogy az Énekek énekét művészi drámának tekintsük; szerinte az „*jelenetek sorozata*“. Szeged, 1885. 16-odrét. 45 lap.

1886-ban — Löw szellemében — de még határozottabban követelik a biblia magyarra fordítását a «Magyar Zsidó Szemle» akkori jeles szerkesztői, *Bacher Vilmos* és *Bánóczy József*, a kik az irányelveket is közlik, a melyek szerintök «hivatvák a fordítás egyöntetűségét biztosítani». «A bibliafordítás nem a magyarosítás eszköze többé — mondják ők a valóságnak túlzó eszményítésével — hanem a meglevő, az eleven szükség követelménye . . . Elégge magyarok vagyunk már arra nézve, hogy zsidók is merjünk lenni. Nekünk a biblia kell mint taneszköz az iskolában, mint olvasmány a családban; tartozunk vele nemzeti irodalmunknak, mert magyarok vagyunk és tartozunk vele felekezetünknek, mert zsidók vagyunk».¹

A tudós magyar-zsidó biblia azonban ilyen harsonahangokra sem született meg hamarosan. Volt pedig huszonhat fordító munka — készen s meg voltak már az irányelvek is s Bacher és Bánóczy már álmodozni is kezdtek s mindamellet is négy évvel a gazdag aratásra való kilátás után, a mikor a «Magyar Zsidó Szemle» szerkesztésétől is visszaléptek (1890), kénytelenek voltak bevallani, hogy «a bibliafordításra irányuló tervük kudarcot vallott». A vizsolyi biblia 300-ados ünnepén a magyar zsidók legjava pironkodással gondolt az «istenes vén ember» megdicsőíttetésére s fájdalmas megilletődéssel várta a protestánsok reveidált ó-szövetségének megjelenését.

Valami személyes, sőt testületi restség és féltékenység állta útját a szent munka megindulásának s újabb és újabb megakadásának. A tanítók és rabbik mintha nem tudták volna egymást megérteni a közös érdekű feladat körül. Az iskolai biblia készítői mintha nem látszottak volna elégge tudósoknak a rabbik szemében a magasabb igéjű biblia átültetéséhez! . . .²

A többszöri sikertelenség közmeggyőződésé emelte azt a felfelvetődő jó gondolatot, hogy a magyar-zsidó Szentírással csak egy okosan szervezett *irodalmi társulat* ajándékozhatja meg a magyar zsidóságot s egy ilyennek alakítása képezte aztán a «Magyar Zsidó Szemle» új szerkesztőinek egyik legfőbb gondját.

Mielőtt a tervezett társulat megalakulhatott volna, *Deutsch Henrik*, az országos izraelita tanítóképezde igazgatója — bizonyos magasabb fokú iskolai szükséglet kielégítésére — megkezdte a Tóra kiadását egészen a Bloch Móricz modorában, tehát jegyzetekkel is s az 1887-ben Budapesten megjelent két első könyvet «a hazai izraelita lelkes tanuló ifjúságnak ajánlotta buzgó tanulmányozásra».³

¹ „Magy. Zsidó Szemle“ 1886. évfolyamában „A biblia új magyar fordítása“ 676. l.

² Ugyanaz a Szemle 1894. évf. „Irodalmi társulat és ifjúsági lap“ című közleményében nyomai láthatók a két testület ellentétes gondolkodásának vagy érdekeik összeütközésének.

³ Teljes címe az első könyvnek: Genesis, vagyis Mózes első könyve.

A zsidók kritikája nem találta e művet eléggé zamatosnak, teljesen magyaroknak, mivel ez is, miként a Führer (Füredi) és Stern-féle fordítások, nagyobb tekintettel volt a hűségre, mint a jóízű magyarságra; ¹ pedig csak az olyan bibliafordítás számíthat köztünk, zsidók közt, általános kielégítésre — mondja a Deutsch bírálója (x. v.) — mely egyaránt tekintettel van a szövegre és a nyelvezet magyarságára.

A «Magyar Zsidó Szemle» által sürgetett Irodalmi Társulat 1893-ban már odáig jutott, hogy alapszabályait a belügyminiszter jóváhagyta s 1894-ben lehetővé vált aztán nemcsak a társulati szervezkedés, hanem biztos kilátás nyílt a Szentírás átplántálására is a Löw Immánuel, a Bacher és Bánóczy magasabb igényei szerint.

Kohn Sámuel budapesti rabbi, mint a «IMIT» elnöke a társulat munka-programmját vázolván, egyebek közt így szól. ² «Élég utalnom arra, hogy a mai napig sincsen egyáltalán magyar bibliánk, mely a héber eredeti szöveg szerint hiven adná vissza az ó-szövetség könyvét» E kijelentéssel az IMIT elnöke ítéletet tartott az összes magyar-zsidó biblia-fordítások felett, egyúttal pedig megjelölte a magyar-zsidó «Szentírás» munkásainak feladatát s a leendő mű helyét és célját hazai irodalmunkban.

Most, hogy végre félszázados követelőzés, kísérletezés és vajudás után a «Szentírás» első kötete megjelent, méltó okunk van nekünk protestánsoknak is az örömrre s a nemesebb fajta kíváncsiságra, mert — esetleg — a zsidók nagy igényekkel indult bibliafordítása tükörré válhatik számunkra, a melyben a magunk fogyatkozásait is megismerhetjük és a melynek segítségül hívásával azokat ki is igazíthatjuk. Ma napság nemzeti nyelvünk fejlesztése s rendszerbe foglalása körül a zsidó tudósok vannak előtérben; annál inkább érdekelhet tehát bennünket, hogy milyen az az ő szájak íze szerint való biblia s milyen a sároni rózsa s a libáni czedrus valódi illata átplántálva a magyar éghajlat alá?! Az irodalmi előzmények után s kicsinylése mellett mindannak, a mi eddig ebben az irányban történt, joga van mindenkinek a legvérmesebb várakozással gondolni a magyar zsidók «Szentírás.-ára, a melyre egyebek között az a szép sors is várakozik, hogy — mint a mi Károli-bibliánk — alakítólag működjek közre a hazai zsidóság magyar nyelvére és megkedveltesse azzal a hazai nyelven való áhitatoskodást a templomban épűgy, mint a családi körben és meglássék a

masszoretikus szöveggel. Magyarra fordította és nyelvtani s tárgyi magyarázatokkal ellátta *Deutsch Henrik* stb. A második könyvé: Exodus vagy Mózes második könyve stb.

¹ Ismertetését lásd a Magy. Zsidó Szemle 1887. és a Prot. Egyh. és Isk. Lap szintén 1887. évfolyamában.

² Magy. Zsidó Szemle 1894. évfolyam februári szám.

nyoma a magyar-zsidó irodalomban is, annak főként vallásos termékein. De hát megfelel-e a felcsigázott igényeknek s olyan magasan áll-e a megelőző kísérletek felett, a mint azt a boldog tervezők reménylették ?!

A «Tájékoztásul» című előszóban azt olvassuk, hogy *Löw Immánuel* szegedi főrabbi átadta az Izr. Magy. Irod. Társulatnak «a szentírás majdnem összes könyveinek fordítását, a melyet a magyar rabbi kar több lelkes tagja végzett». E fordításokat aztán a szerkesztő-bizottság (Bacher Vilmos, Bánóczy József és Krausz Sámuel) elfogadta alapul és «1895. őszén hozzá fogott a Mózes öt könyvéhez, a melyet *Bernstein Béla* szombathelyi rabbi ültetett át; kézírata egy részét *Blau Lajos* rabbi képző tanár nézte át, a M. Zs. Sz. mostani szerkesztője.

A szerkesztőket két főelv vezérelte: *hűség és magyarosság*. «Ehhez képest — mint mondják — egyfelől a szent szövegnek legkisebb árnyéklatát és stílusbeli sajátosságát is tükröztetni igyekeztünk, másrésztől meg azon iparkodtunk, hogy a mai magyar nyelv-érzék benne sehol meg ne ütközzék s egyaránt óvakodtunk a neologismustól, valamint az archaismustól is. A költői részeket az eredetihez alkalmazkodó nyelvezet által emeltük ki.» Alapul (miként a Károli-biblia átdolgozó) a «masszórai» szöveget fogadták el. Az egyes verseket nem választották külön, hanem csak az összefüggő nagyobb részleteket különböztették meg kikezdések által s tekintettel voltak a nyomtatásnál a liturgiai érdekekre is (heti szakaszok megjelölése). «Reméljük — így végződik a «Tájékoztásul» — hogy a jelen kötetet megfelelő rövid időközökben követi majd a szentírás fordításának többi három kötete *s a nagy mű, melyre vállalkoztunk, nem lesz méltatlan a magyar zsidósághoz, melynek számára készül.*»

Csak sajnálnunk lehet, hogy a boldogan számító szerkesztők véleményében nem osztozhatunk. Szerintünk ez a «Szentírás» sem a mi várakozásunknak, sem az érte annyi hévvel buzgolkodók igényeinek nem felel meg, mert hűbb s tapadóbb ugyan az eredetihez, mint a Führer, Stern-Deutsch-féle kísérletek, de ezzel a tapadós hűségével annyi sértést követ el a magyar nyelv szellemén s úgy meggázolja ennek törvényeit, hogy minden jó léleknek azt kell kívánnia: bárcsak ez a mű mennél szűkebb térre szoruljon a magyar zsidóság körében, hogy annak fejlődő nyelvérzékét meg ne vesztesse s kedvét a magyar biblia olvasásától el ne vegye!

Keményen hangzó ítélet, de nem jár nagy nehézséggel az igazolása.¹

Radácsi György.

¹ A bírálat tudós írója, kit munkájában itt Szász D. erdélyi püspök halála és a temetésére való hirtelen elutazása tartóztatott föl, a zsidó „Szentírás” kritikáját a „Szemle” februári füzetére volt szives megígérni. *Szerk.*

Alvinczi Péter kassai magyar pap élete. Irta s *dr. Imre Sándornak* ajánlja *íjjú Imre Sándor*. Nyomatott „Hódmező-Vásárhelyi-Részvény-Nyomda“-társaságnál. 1898. 8-adrét 130 l.

A «Protestáns Szemle» 1898. évi 9-ik füzetében jelent meg Alvinczi életéről egy részlet, mely a most megjelent műnek 3. fej. II. része. A munka három fejezetben — minden fejezet öt részre osztva — tárgyalja az adatokhoz képest elég bőven Alvinczi életét, nevezetes szereplését, működését. Szorosan az Alvinczire vonatkozó adatokat tartja szem előtt, nem ad hosszas történeti fejtegetéseket, bárha az alkalom csábíthatná: igen vigyáz arra, hogy országos ügyek tárgyalásával csak akkor foglalkozzék, mikor A. szereplése ezt megkívánja.

Pedig ezen szereplésnek kidomborítása s általában A. életének megírása nem kevés nehézséget adott a kutatónak s életírónak. Mivel nagyon hézagosak voltak az A. életére vonatkozó adataink, ismereteink; elvesztek vitatkozó munkái jórészben, eltűntek kora nagyjaival váltott levelei; a meglevők pedig nagyon szétszórta vanak az ország különböző részeiben. A később A.-val foglalkozó írók homlokegyenest ellenkező nézetet vallanak nem egy esetben. Sőt szembe kellett szállnia Fraknói tekintélyével, annak igen sok róm. kath. elfogultság-sugallta hamis állításaival. S e téren igazán becses munkát adott. Kétségbe nem vonhatóan bizonyította be, hogy Alvinczi vitatkozási modora tudományosság, elfogulatlanság s jóízűség dolgában határozottan felülmúlta Pázmányét; s megtisztította Alvinczi emlékét sok hamis ráfogástól.

Mindjárt a munka rövid történeti bevezetésében igen ügyesen jelzi A. nagy jelentőségét s kiválóságát, midőn az enyészet szélén álló romanismus megmentésére haza küldött Pázmány, a protestáns papok között oly ellenfelet keres, a ki állásánál, képzettségénél, hírénél fogva tekintélyesebb volt a többinél s kinek legyőzése ily módon egyszerre dicsőséget és tekintélyt szerez neki. Ezt az ellenfelet találja meg Alvincziben, a volt váradi iskolatársában, az akkori-ban már országos hírnevű kassai prot. papban, a Bocskay tanácsadó-jában.

Alvinczi Nagy-Enyeden született 1570 körül. Családjáról nem tudunk semmi határozottat; talán fia volt a szent-háromság-tagadó Alvinczi György kolozsvári, majd nagyharsányi iskolamesternek. Iskoláit Enyeden kezdte, majd Nagyváradon folytatta Pázmány P. és Pécsváradi Péterrel egy osztályban s kora szokása szerint külföldön végezte be. Járt Wittenbergben és Heidelbergben, hol a nagy-tudományú, európai hírvű tanár Pareus Dávid, barátságával tüntette ki. Az ő hatása alatt erősödött meg lelkében már hazulról magával vitt gondolat s lett egész élete küzdelmének céljává: a kalvinista és lutheránus felekezetek egyesítése. Egy évi heidelbergi tartózkodás

után a kitünő képzettségéről és éles elméjéről híres ifjút 1601-ben a debreczeni ref. iskola hívta meg tanárának, majd 1603-ban a váradi iskola tanára lett a csak nem rég kiváló tanulója; 1604-ben pedig mielőtt fölszentelt pap lett volna, váradi református pappá és esperessé választották (a papszentelés u. i. az esperesválasztás után történt). Pedig a váradi egyház papsága igen exponált állás volt. Váradtól függött a környéke is egyházi tekintetben is. Ezért tették oda a katolikusok a jezsuitákat s a protestánsok kiváló papjaikat.

Ebben az időben már erősen üldözték Erdélyben és Magyarországon a vallásukat s a nemzet szabadságát védő protestánsokat; folyt a templomok erőszakos elvétele; a törökök, német zsoldosok rablása; a jezsuita hatás alatt álló Básta, Barbiano zsaroló kegyetlenkedése. Nem csoda, ha a hitében, szabadságában, vagyoni jólétében megtámadott magyarság elszántan sorakozott a *bihari* földesúr, Bocskay zászlaja körül. A felkelés előkészítésében az ékesszavú, éleseszű ifjú váradi papnak nem csekély része lehetett; s talán épen ezen alkalommal kifejtett tevékenysége szerezte meg részére Bocskaynak később oly élénken nyilvánuló rokonszenvét. Így kell a dolognak lenni, mert a közben Barbiano elől, Váradról Kerekibe vonuló Alvinczinek kassai pappá való megválasztása érdekében 1606-ban a ref. egyház (magyar) meghívása mellett, Bocskay fejedelmi szavát veti latba, az Alvinczi feltételeit teljesíteni habozó kassai tanácsnál.

Szükséges volt ugyanis a felvidéken annyira fontos Kassa támogatására s Kassán oly kiváló és megbízható embernek állandóan az ő s a magyarság érdekében való működésére; szüksége volt a magyarságnak s a protestantizmusnak is oly kiváló helyen lévő erőselkű, lángoló hitű örrre s vezérre. Meg is választották. Jelentősége, működési tere ezzel nagyon megnövekedett. *Része is volt azután a magyar nemzet szabadságáért, a protestantizmus egyenjogúságáért, a Bocskay és Bethlen alatt vívott küzdelem minden jelentősebb mozzanatának intézésében, főként előkészítésében,* a nélkül, hogy a küzdelemben csak pillanatra is feledte volna eredeti célját. De hisz a kétféle (egyházi és politikai) működésnek ugyanazon célja volt: a protestánsok egyesítésével, a protestantizmus erejének s vele a nemzeti szabadságnak biztosítása.

Becsülte, szerette is őt Bocskay, kinek tanácsosa s minden ügyében bizalmasa volt. Csak fokozódott a szeretet és bizalom a Bocskay halála után Pázmánynyal diadalmas, irodalmi párbajt vívó Alvinczi iránt Bethlen Gábor részéről. A ki ezentúl (1613) egész haláláig mind sűrűbben keresi fel fontos leveleivel; a protestáns felkelések, békekötések, országgyűlési tanácskozások előtt és alatt mindig megbeszéli a dolgokat Alvinczivel. Újra ő védi Bethlen felkelését, mint előbb Bocskayét, a katolikus királypártiak gyanúsításai ellen; igazolja önvédelmük jogos voltát, kimutatja, bebizonyítja, kik

a bajok okozói. Igen sokszor kéri Bethlen Alvinczi tanácsát vallási, politikai, közművelődési ügyekben. Így a nikolsburgi béketárgyalások idején magához kéreti, *mert a döntés előtt még «szólni akar vele»*; neje halálakor «inti, hogy hozzá siessen, ilyen keserves állapotunkban mellettünk legyen». Általában sokat ad véleményére. Midőn 1624-ben újra megköti a fejedelem a királyllyal a békét, a protestánsok elégedetlenek. Megírja ezt Alvinczi fejedelmének, a ki megdöbbenéssel olvasta hű papja «elméjének megháborodott, habozó discursussát s abból származott vacilláló titubálását», (mert Alvinczi is elhinni látszott az önzés és álnokság vádját). S épen nem halogatja, hogy azonnal «hosszú levélben csendesitse Alvinczi elméjét», a melyben elmondja Alvinczinak maga a fejedelem a béke egész történetét s okait. Alvinczit kéri, hogy ajánljon híres fejérvári iskolájához külföldi tanárokat; rábizza öccse fia nevelésének felülvizsgálását; jóindulattal ajánlja utóda, Rákóczy György figyelmébe. S még Bethlen G. halála után is a Bethlen-család ép oly tisztelettel viseltetik iránta s minden nevezetes alkalommal bizalmával tünteti ki; a mint életében ugyanilyenre méltatta Thurzó Imre, a buzgó lutheránus főúr is.

S ez a kora nagyjaival ily benső viszonyban élő prot. pap mindvégig megtartotta szerény egyszerűségét, önértetét, soha el nem tagadta meggyőződését; szolgálataiért nem kért, nem nyert jutalmat. Munkálkodott kötelesség-szeretetből, meggyőződésből hitéért, hazájáért. Egész életén át egy célért küzdött szóval, tollal, tettel, eszével, hitével, tudásával: a felekezeti elfogultságból kivegye s egyesítse a két prot. egyházat. A biblia az alap; a kisebb jelentőségű tényeket higgye, magyarázza kiki bite szerint; s mikor ez «igaz biblica religióban», a magyar vallásban felszabadította a felekezeti gyűlölködés nyügeiből a két prot. egyház erejét. s ebben egyesítette a nemzet jobbait: összes erejét nemzeti céljai megvalósítására, szabadsága biztosítására vezérelje.

Igazán mélyen gondolkodó, ideális ember, szabadelvű férfi, jövőbe látó politikus áll előttünk. Ha terve sikerült volna! . . . Mennyivel nemesebb, magasabb, a nemzet jövőjét inkább biztosító felfogás az, mint a Pázmányé, vagy elfogult paptársaié.

Nem csoda, ha korabeli Európa egyik legkiválóbb politikusa, Bethlen Gábor oly benső viszonyban volt vele. Nem csoda — hisz a nagyság rendes átka — ha elfogult kartársai nem értették meg; sokat gyanusították.

Mint ember rokonszenves, mint férfi törhetetlen, mint politikus higgadt, mint pap szabad szellemű, de hitéből jöttát nem engedő; mint író világosan, logikusan, meggyőzően s eredeti magyarsággal de kevesebb grombasággal ír; ez ellenkezett természetével, nagy

műveltségével; sohasem csűr-csavar, nem vádol nagyhangúan, mint ellenfele Pázmány, hanem mindig argumentál, állításait bizonyítja.

Igy rajzolta meg Alvinczi alakját Imre Sándor. A kényes vallási kérdéseket mindig nyugodtan tárgyalja; de tanulmányaiból meritett ítéletét határozottan kimondja. Minden tényt, minden eddig elhangzott állítást fontolóra vesz; igen sokat helyre igazít Bod P., Paikos, H. Kiss K., Fraknoi stb. állításaiból. Nem egy kérdést tisztáz, a mi a forrásokra való tekintettel nem kis érdeme.

Ügyesen állította össze a fontos és jellemző adatokat; Alvinczi élete történetét mindenki érdeklődéssel olvashatja s megszereti Alvinczit. Szinte sajnáljuk, hogy mélyebben nem bocsájtkozik Alvinczi theológiája fejtegetésébe; a mit eleve kizárt azzal, hogy műve inkább irodalomtörténeti mű. Jó magyaros, egyszerű, kifejező irálya csak emeli a nagy szorgalommal és sikerrel megalkotott munka értékét.

R. Gy.

b) Külföldi irodalom.

Fricländer M. Der vorchristliche jüdische Gnosticismus. Göttingen (Vandenhoeck und Ruprecht). 1898. 123 l. Ára 2 m. 80 pf.

E rendkívül érdekes és ítéletem szerint igen nagybecsű munka komoly tudományos kutatás eredménye s egyszersmind fontos theologiai kérdések megvilágosítását kívánja szolgálni.

Miként előszavában a szerző maga megmondja, bűvárkodásunk célja kielégítő feleletet szerezni arra a két évtized óta folytonosan helyes megoldás nélkül szűkölködő kérdésre, mit kelljen a Talmúdban Sabbath 116-ban említett giljonim és a minek iratai alatt érteni. A közönséges felfogás szerint minim a zsidókeresztyének, a giljonim pedig az evangéliumok neve. Ez azonban bármily természetesnek lássék is, bármennyire gyökerezett is meg a tudományos világ tudatában, nem helyes.

Ennek kimutatását célozta szerzőnek már egy múlt évben megjelent irata is (Das Judenthum in der vorchristlichem griechischen Welt. Wien, 1897. Ára 1 m. 25 pf.), a melynek a jelen mű csak mintegy a folytatását képezi.

Szerzőnk nemcsak azt vitatja, hogy a minim semmikép sem jelölheti a keresztyéneket, hanem azt is kimutatni igyekszik, hogy kiket kell tehát ezek alatt értenünk.

Alapgondolata, hogy Jézus korában a diasporában élő zsidóság mindenütt annyira telítve volt idegen s nevezetesen philosophicus elemekkel, hogy a conservativek és a radikálisok hatalmas két pártjára szakadt, a melyek mindenike szemben állott a hagyományos törvényzsidósággal.

Ez alaptételét mult évi művében fejtette ki, de a tudósok (Schürer a Theol. Literaturzeitung 1897. évi 12. számában) lebírálták s a már ismeretes hagyományos nézetek igazát védelmezték. Most hát e művében elsőbb is a «keresztyénség előtti zsidó diasporák radicalisait» 1—43, azután pedig «a keresztyénség előtti zsidó gnosticismust» 43—123. ismerteti. Forrásai: a Talmúd, Philo és a keresztyénség első századának iratai.

Szerző, igen helyesen, elsőbb is annak a maig is uralkodó nézetnek az igazságát vitatja el, hogy Pál apostol volna a zsidó törvény érvénytelenítésének első harczoza. Kimutatja, hogy az allegorizálás régi mestersége a törvénytartó és a törvényt csaknem semmire sem becsülő philosopháló zsidóságot már jóval előbb teljesen elkülönítette egymástól.

E kettéválást igazolja Eusebiussal, támogatja Philoval s azt a következtetést vonja le, hogy «már a keresztyénség előtt létezett a

zsidó diasporában olyan szekta, a mely az allegorizáló magyarázat révén a szertartási törvényekkel szakított, a körülméltelkedést, szombatot, ünnepeket nem tartotta meg, a nemzeti zsidóság és a zsidó közösség kötelékeiből kilépett, miáltal nemcsak a betűhívők nagy tömegének, hanem a Philo-féle liberálisan gondolkodóknak az ádáz fenekedését is magára vonta».

Hogy azonban ezek nem azonosak a palestinai essenusokkal avagy az egyiptomi terapeutákkal, maga Philo igazolja, megdicsérvén ezeket, mint a kik bár allegorizálva értelmezik a törvényt, de nagy tiszteletben is tartják s a zsidósággal való összetartozásuknak mindenkor kifejezést adnak. Hasonlóképp nem lehet őket a Sybillák negyedik könyvében említett «kegyesekkel» sem azonosítani.

Justinus Martyr és Hegesippus feljegyzései a zsidóság körében élő egész sereg szektáról tesznek említést. Maga Ap. csel. 6, 9 s köv. igazolja, hogy ezek a törvényről nem tápláltak egyező véleményt, hanem két pártjuk volt: a conservatívek és a radikálisok pártja. Az apostolok maguk is többször megemlékeznek ezekről a zsidó okoskodókról és a hiveket óvják az ő álnok tanításaiktól.

Mindazok a gnostikus eretnekségek tehát, a melyeket a mai meggyőződés a keresztyénség kebeléből előállónak tart, tulajdonképp a zsidó-gnosisnak ker. talajon való természetes továbbfejlődése.

Igy nevezetesen kimutatható ez úgy az ophytákról, kainitákról és sethoitákról, mint a melchisedekismusokról is. Mindnyájának közös jellemvonása a törvényellenesség, a mit nyilvánvalólag kifejeznek azzal, hogy valamennyi egy még a mózesi törvényhez nem kötött hősből látja az «isteni dynamis» megtestesülését.

Az ophyták az ismeretet először közlő kigyóban, a melynek kiváló tekintélyét maga Mózes is elismerte, a mikor ércből megcsináltatta a képét, találják az isteni bölcsesség teljességét. Szerzőnk azért is az ophyták e tanát az alexandriai dynamistan logosából kivánja leszármaztatni, mint a melynek szellemében itt az isteni bölcsesség öltött érzéki testet.

A kainitákat már Philo jól ismerte s kárhooztatta is a tanukat, hogy Kainban, az öntelt, balga gondolkodóban, a szelidet, az erényest, az istenest lenyűgöző erőszakos emberi bölcsesség e képviselőjében látják a legfőbb isteni erőt. Ezek a törvényt teljesen elvetve, önmagukat tették mindennek törvényévé.

A sethoiták az előbbiekkal teljesen egyező nézetűek azzal a különbséggel, hogy Sethben látják az isteni erő megtestesülését.

Mindezek pedig nem a keresztyénség kebelében keletkeztek, hanem a mint azt Origenes Contra Celsumja és Philo iratai bizonyítják, már jóval a keresztyénség előtt léteztek, mint az allegorizálók legtúlzóbb radikális szárnyai. «Az a sok zsidó szekta, melyből a keresztyénség megalakult s melynek tömege világhódító útján

árnyékként kísérte, csak azt mutatja, hogy a vallásos élet a zsidó szórványban mily elevenen lüktetett.»

Hasonlóképp kell a melchisedekianusokról is itélnünk, a kik Epiphanius szerint a Messiást az apa, anya, s általán minden geneologia nélkül való dynamisban, az Isten fiában, az igazság pneumatikus fejedelmében, az égben Isten mellett ülő Melchisedekben látják megtestesítve.

A keresztyénség e szektákon részben változtatott, a mennyiben pl. a sethoiták Seth új megjelenésének tekintették Jézust, a héberekhez írott levél melchisedekianus szerzője pedig azzal emelte a földi szülők és geneologia birtokában sokkalta alacsonyabb Jézust Melchisedek fölé, hogy e világra való jelentőségét, mint a földi emberek közbenjárójáét, különösen kiemelte s papságát így Melchisedek rendje szerintinek tüntette fel.

Hogy ez a szekta is eredeti zsidó volt, mutatja az, hogy Philo leg. alleg. I. P. 102-ben egyenesen ezekkel foglalkozik.

Mert e szekták mind a törvénytől való felszabadulás és az isteni dynamis incarnatiójának gondolata alapján állottak, csak természetes, hogy részint a keresztyénségben, részint a mellett tovább is fennmaradtak. A keresztyénség azonban, mindkét szempontot tekintve, felettük állott, mert az igazi szabadságot meghatározta s incarnatiója még azt is meghozta, a mit eddig oly nagyon nélkülöztek, de a mit némelyek még ezután is, mint philosophia ellenest semmiképp sem akartak elfogadni s ezért a keresztyénségen kívül is maradtak, t. i. a halálból való feltámadás hitét.

Hogy a zsidóságnak ez a gnosticisusa a diasporák hellenizálódásának természetes következménye, abban szerzőnknek tökéletes igazsága van, de már abban ő sem képes az uralkodó nézettől szabadulni, hogy e keresztyénség előtti zsidó gnosis sem egyéb, mint az alexandriai iskola terméke és hatása. Itt bizonyosan téved a szerző, mert a fejlődésnek a diasporákban ép oly önállónak kellett lenni, mint volt magában Alexandriában. Hogy Alexandria valaha rajokat, térítőket, vándorapostolokat bocsátott volna ki s épen a diasporákba, nincs rá adatunk, s bárha a palestina zsidóságnak nem egyszer kerekedett kedve Alexandriába ellátogatni, alig hihető, hogy ezek a roppant nagy számban előállott gnostikus eretnek felekezetek e ritka érintkezésből és nem az egytetemes hellenizálódásból keletkeztek volna.

Sokkal helyesebb alapon áll a szerző, a mikor a szekták keletkezésének okát az allegorizálásban keresi, mert ez nemcsak minden gnosisnak közös tulajdona, hanem tényleg ezak is a törvény érvényének csunkulását vagy megszűnését eredményezhette.

A keresztyénség előtti kor bölcselkedő zsidósága különösen a kosmogoniával és a theosophiával foglalkozott, a minek bizonyosságára

szerzőnk a Talmud egykorú irataiból szemelvényeket közöl, s mert e zsidó gnosisnak a keresztyén gnosisal való időbeli elsőbbségi összefüggését biztos alapokon kimutatni nem képes, azt állítja, hogy «a keresztyén gnosticizmus inkább önállólag, a zsidótól függetlenül, ugyanazon viszonyok hatása alatt fejlett ki». Miként látjuk, ez ellent látszik mondani alapnézetének, de az ellenmondás megszűnik, ha tekintetbe vesszük, hogy szerzőnk e kijelentést a philonizmus közrehatásának kiemelése végett teszi.

A minim is ilyen zsidós gnostikusokat rejteget. Hogy ezek nem keresztyének, bizonyosságul elég legyen csak annyit felhozni — a mi különben ép a minim ker. vonatkoztatásának az alapja, hogy egész a második század derekáig a Talmud iratai a keresztyénekről nem vesznek tudomást, se az akkori zsidó történetírók meg nem emlékeznek sem Jézusról, sem híveiről, kik csupán csak zsidó eretnekeknek tekintettek. Kimutatja, hogy a minim az ophyták egyik ága volt, mert az egykorú iratokban róluk található feljegyzések ezt bizonyítják.

A giljonim pedig ép oly kevésbé evangéliumok, mint a minim keresztyének.

A talmúd szerint giljonim = táblák, a melyeken az Isten nevei — askaróth — állottak. Ezt bizonyítja Tarphon rabbi. Itt tehát az evangéliumokra annál kevésbé lehet gondolni, mert a giljonim teljesen az Origenes által leírt ophyta diagrammával azonosak. Ennek részletes ismertetése után Origenes feljegyzésével bizonyítja, hogy a diagrammának Origenes korában már senki sem tulajdonított jelentőséget. Idézi még Mischna Berachoth 54. b) pontját; a mely szerint a minim általában zsidó eretnekséget jelent, s hogy a keresztyénséggel azonosítani semmikép nem lehet, mutatja e mondat: «Izrael nem küldetett előbb számkivetésbe, míg kebelében a mín szekták 24 neme nem képződött.»

Szerzőnk bizonyítja, hogy még a keresztyénség második századában is maguk közt a zsidó írástudók közt is voltak minék, mint pl. Acher rabbi, a ki Chagiga 15 b) szerint még tanácskozás közben is egész csomó mín iratot tartogatott az ölében s megesett, hogy ha fel kellett állania, elmerülésében mind a földre hullatta. Ez az Acher a kat'exochén mín, de mellette a Préd. 7., 6-hoz írt midrasch még egész sorát említi a minéknek, köztük azt a kephar-sahanjai Jakabot is, a kit a köztudat a Jeruzsálemi Jakabbal azonosít.

De a minim és a zsidó keresztyénség azonosítása semmikép nem helyes végül még azért sem, mert míg ezek épen a törvény megtartásának buzgóságával tűntek ki, addig amazokat a törvénytől való teljes felszabadulás törekvése jellemzi.

Szerzőnk ezek után már csak azon fírad, hogy az új-szövetségi szent iratokban említett, illetve érintett téves. szabados irány-

zatoknak, a hamis tanokat hirdető bölcseledőknek az ophytákkal s általán a minimmel való azonosságát kimutassa, levonván vizsgálatai eredményéül azt a sarktételelét, hogy a «gnosticismus régibb, mint a keresztyénség». Abban azonban téved, hogy ez a keresztyénség előtti szórványbeli zsidó gnosis «a zsidó alexandrinismusnak a habár elfajult sarjadéka, de viszont annál igazabb az a ma még talán kissé szokatlanul hangzó végső következtetése, hogy «a mit zsidó keresztyénségnek és pogány keresztyénségnek neveznek, nem egyéb, mint konservatív és radikális zsidó keresztyénség».

Általában e kis mű igen sok érdekes adatot, komoly kutatás becses eredményét tartalmazza, miért is a szakemberek figyelmére teljes mértékben érdemes.

Raffay Sándor.

Rade, Die Religion im modernen Geistesleben. Mit einem Anhang über das Märchen von den drei Ringen in Lessings Nathan. Freiburg i. Br. (Mohr — P. Siebeck). 1898. 124 l. Ára kötve 4 márka.

E füzet azt a hat előadást tartalmazza, a melyet Rade m.-frankfurti lelkész, a «Christliche Welt» ismert nevű kiadója, prot., kath., zsidó és felekezetenküli hallgatókból álló vegyes közönség előtt tartott M.-Frankfurtban. Az előadások célja bemutatni a vallást a modern szellemi élet világánál, vagyis tájékoztatni a nagy közönséget a vallás központi jelentőségéről.

Az 1-ső előadás *a vallásnak a történehez való viszonyát* ismerteti. A vallásnak központi érvényét és jelentőségét a történelem bizonyosságai szerint mindenha elismerték, s ha a vallást magánügyvé tették vagy akarták tenni, az mindenkor az egyéni belső és a társadalmi külső élet ziláltságát mutatta. Meg kell értetnünk a modern emberrel, hogy a vallás mindenkifőlött «történeti jelenség», s hogy az egyháztörténelem a szent lélek története az emberiségben. A vallás nagyságát legfényesebben a történelem bizonyítja.

A 2-ik előadás *a vallásnak a természettudományhoz való viszonyáról* szól. A vallás nem kerül ellentétbe a természettudománnyal, ha az utóbbi ismeri a maga vizsgálódásainak a határait. A természettudomány tekintélyeket nem ismer, míg a vallás tényleges tekintélyeken alapul. A természettudomány közelebből a causalitás, a vallás a cél fogalmán alapul. Itt behatóbban tárgyalja aztán a jeles szerző a teremtés bibliai történetét és a csuda fogalmát.

A 3-ik előadás *a vallásnak a művészethez való viszonyát* fejtegeti. Ez a viszony nagyon bensőleges, sőt vannak aesthetikai vallások is. A kultusnak mindenha művészetre volt és lesz szüksége, de különbséget kell tennünk aesthetikai és vallásos érzések

között. A vallásnak a művészettel szemben is sajátos határai és törvényei vannak.

A 4-ik előadás «*a vallást és a morált*» ismerteti. Az igaz vallás lényegesen morális s az egészséges morál mindig tiszta vallási kútfőből fakad. A helyes viszonyt legáltalóbban a hegyi beszéd tünteti föl, mely minden ízében ép annyira vallásos, mint a mennyire morális.

Az 5-ik előadás *a vallásnak a politikához való viszonyát* tárgyalja. A hatalom politikai világában maig is hatalmas faktor a vallás. Vannak határozottan politikai vallások, a melyeknek klasszikus hazája a keleten keresendő. A keleti kérdés egyenesen vallásos kérdés, s épen ebben rejlik a megoldásának rendkívül nagy nehézsége. Politikai jellegű a római pápás vallás is, mely az ultramontanismus vezérlete alatt világalalomra törekszik az egész vonalon, míg a prot. vallások épen nem politikai vallások.

Végül az utolsó előadás *a vallás lényegével* foglalkozik. Némelyek a vallások tanulmányozása útján igyekeznek behatolni a vallás lényegébe, mások pszichológiai alapon akarják azt meghatározni, míg ismét mások a jelzett öt előadás útján próbálják a vallás lényegét megállapíthatni. A vallás a szellemi élet minden alakját befolyásoló centralis hatalom; de maga is befolyása alatt áll azoknak. Egyéni oldala közeli viszonyba hozza a művészettel, míg a tekintély elvénél fogva a morálhoz áll közel; a politikától kölcsönzi a szervezés erejét, a philosophiától az eszmények után való törekvést. A vallás legjellemzőbb sajátása az, hogy teremtő egyéneket kíván. Ilyenek Jezsaiás, Jeremiás, Jézus, Pál, Assisi Ferencz, Luther, Kálvin stb. Az egyéneket a «tanok» vagy «elvek» soha sem pótolhatják a vallás terén. Függelékül ismerteti a szerző a *három gyűjtről szóló mesét* Lessing «Náthán»-jából.

Mint hajdan Schleiermacher a «művelteket», szerző folyton a «moderneket» tartja szem előtt a maga előadásáiban. Ezeket akarja a vallás szentélyébe bevezetni s előttük a vallás rendkívüli gazdagságát feltárni. Mélység, elevenség és finomság jellemzik fejtegetéseit.

Sz. M.

Ararup: Grundriss der christlichen Ethik. Autorisirte Übertragung aus dem Dänischen von C. Kühler. Freiburg i. Br. Verlag von J. C. B. Mohr (P. Siebeck) 1897. 226 lap. Ára 3 márka.

Valóban nagy szolgálatot teljesít a Mohr-féle könyvkiadó vállalat a theológiai tudománynak az által, hogy évek óta sorra bocsátja közre a legilletékesebb theol. szakírók tollából a használható tan- és kézikönyveket. Egy *Harnack* és *Loofs* dogmatörténete, *Möller* és *Müller* egyháztörténete, *Saussaye* és *Siebeck* vallásbölcselete,

Achelis gyakorlati theológiája, *Krüger* egyházi atyák gyűjteménye, *Nietzsch* és *Kaftan* dogmatikája, *Hoffmann* és *Krarup* etikája, *Windelband* és *Eitle* bölcsélettörténete és *Weiss* és *Lobstein* rendszeres theol. dolgozatai ma már sokkal ismertebbek, hogy sem azokra külön kellene föl hívnunk a «Szemle» olvasó közönségének szíves figyelmét.

Krarup erkölcstana eredetileg dánul jelent meg Kopenhágában 1894-ben. Úgy látszik, szerző *Martensen* iskolájából való, kinek positiv keresztyén álláspontja és rendszeres felfogása e műben is kellemesen hat az olvasóra.

Jól mondja szerző, hogy ma a dogmatikai metaphysikával szemben magát a való életet kell ismernünk. Olyan vallásos-erkölcsi világnézetre kell törekednünk, mely alapul szolgálhasson egy nemes és egészséges emberi élet folytatására. Az élet ideális becse pedig vallásos világnézetünkre vezethető vissza, ép azért «a morál és a vallás» egymáshoz való viszonyának meghatározása az etikának elsősorú érdeke.

Szerző a fősúlyt a rendszeres fogalommeghatározásokra fektette, a mit azzal indokol, hogy a további kifejtésekkel rendkívül gazdag mértékben a német prot. theol. irodalom etikáiban találkozzunk. Az ethika az érettebb ifjúságnak vezérstudiuma legyen s a vallásos ismeretet is az ethika alakjában kellene vele közölni.

A mű bevezetésből (1—25. l.) és 3 fejezetből (37—221. l.) áll. Bevezetésében tárgyalja azt, a mit mi az alapvető rész alá soroznánk. A fősúlyt inkább a kifejtő részére fekteti.

A bevezetésben mindenekelőtt az erkölcsinek fogalmával foglalkozik. A morál vagy ethika «az emberi cselekvés tudománya», a melyhez a szabadság, felelősség és tartozás vagy köteleztetés értékfogalmai tartoznak egész teljességükben. A morál eminens értelemben véve gyakorlati tudomány, mert minden. cselekvésben sajátos praktikus szükségesség foglaltatik. Az erkölcsi cselekvés czélok szerint való cselekvés, a mint Kant szerint már a természet is a czélok országa. Az erkölcsi követelmények iránti engedelmesség teszi az embert a szónak legnemesebb értelmében véve, s korántsem a törvény észszerűsége.

Különös részletességgel tárgyalja szerző «a vallásnak az erkölcsiséghez» való viszonyát. A vallás segítségével lesz az erkölcsi cselekvés az emberre nézve «ein freudiges Rechtthun». A keresztyén vallás a szó teljes értelmében «erkölcsi vallás», a melynek Isten fogalma «személyes tiszta erkölcsi hatalom». Jól esik ezt olvasnunk a mai vallástalan morálok korszakában.

A bevezetés 3-ik főkérdése «az ethika beosztásával» foglalkozik. Az ethika legelső alapfogalma, vallásos jellegénél fogva, a *legfőbb jó*, mely magában foglalja az embereknek a Krisztussal

való szeretetközösségét s a benne nyilvánuló helyes érületet és akarattelhatározást. Az ethika második alapfogalma az *erény*. Az erényt «Isten- és felebaráti szeretetnek» definiálja, mely a kereszténységnek specifikus sajátossága. Az ethika 3-ik alapfogalma a *kötelesség*, a melyet a szerző «az Isten iránti hűséggel» azonosít, s magában foglalja a természetes emberi élethivatásnak betöltését ép úgy, mint az embernek Isten szent akarata iránti kötelességét.

A 3. rész alá foglalja az egész erkölcs-tananyagot, a melynek tárgyalásánál különben az eddigi erkölcs-tan rendszerek keretében mozog a szerző.

Az erkölcsi jónak kérdését következő fejezetekben tárgyalja: a) az ember vallásos alapviszonya, mint az Isten iránti teljes bizalom viszonya; b) az emberi élet erkölcsi rendeltetésének teljes világossága; s c) az erkölcsi személyiség érdekeinek megóvása a társadalmi életben való viszonyában.

Az erényről szóló 2-ik részben tárgyalja az erény keletkezését s a kifelé és befelé (alázat, türelem, imádkozás) irányuló erényességet.

Végül a kötelességről szóló 3-ik részben tárgyalja a felebaráti szeretetből eredő kötelességteljesítésnek főbb tételeit s a társadalmi élet iránti kötelességeket.

Sz. M.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZÖTS. FARKAS,
THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST,
HORNÝANSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1899.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok :

	Lapszám
1. Kierkegaard és a keresztyénség. <i>Dr. Szlávik Mátvás.</i>	69
2. A lelkesképzésről különösen Németországon II. <i>Schneller István</i>	78
3. Schleiermacher «Beszédei a vallásról.» II. <i>Stromp László</i>	90
4. Istenről. II. A Szentháromság. <i>Dr. Erdős József</i>	101

II. Egyházi Szemle :

Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	113
--	-----

III. Irodalmi szemle :

a) Hazai irodalom :

1. Földváry László: Adalékok a dunamelléki egyházkerület tört. <i>Sz.</i>	121
2. Lévy Lajos: Ujabb egyházi beszédek. <i>Grotius</i>	124
3. Bernstein Béla: Az 1848—49-iki m. szabadságharc és a zsidók. <i>V.</i>	126
4. Kőrösi László: Egyiptom. M. tanárok tanulmánykönyve. <i>Sz. F.</i>	127
5. Horváth Ödön: Ujabb dolgozatok a jogi oktatás köréből.	130

b) Külföldi irodalom :

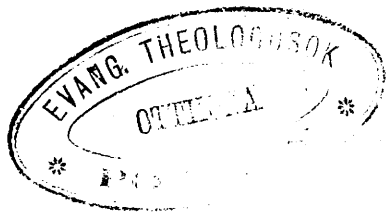
1. Karl: Johannische Studien. <i>Raffay Sándor.</i>	131
2. Harnack: Lehrbuch der Dogmengeschichte. <i>Sz. M.</i>	134
3. Cremer: Die christl. Lehre v. d. Eigenschaften Gottes <i>Sz. M.</i>	135

Tájékozás és kérelem.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely műveit honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX., Kálvintér 7. sz.), vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV., Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. *Pártfogó* tagok kapják a Társaság összes kiadványait; *alapító* tagok a Prot. Szemlét, a Monografiákat és a Koszorú füzeteit; *rendes* tagoknak Prot. Szemle és Monografiák a tagilleményök; *pártoló* tagoké a Protestáns Szemle. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezzen a Társaságnak.

Szöts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

KIERKEGAARD ÉS A KERESZTYÉNSÉG.

Kierkegaard¹ (olvasd Kjerkegór) a kis Dánia szülöttje, annak a Dániának, a hol az újabb theológiának egyik legnagyobb tudósa, *Martensen*, élt és működött. Dánia hitélete maig is élénk, papsága buzgó, bel- és külmissziói tevékenysége hatalmas alkotásokat mutat s harcza a római propagandával és az irvingianus szektával csak élesíti az ev. prot. hitbuzgóságot. Egyházi szervezete hierarchiai, püspöki. A nemzeti jellegű protestantismus legszélsőbb képviselője *Grundrig*, míg a keresztyenség nyilvános társadalomalkotó jellegét tagadó legszélsőbb liberalismus híve a jeles tollú *Brandes*.

Ennek az újabb dán protestantismusnak egyik legsajátosabb alakja *Kierkegaard*, a keresztyén individualismus egyik leglelkesebb, de egyúttal legszenvedélyesebb harczosa. Komoly keresztyén jelleme és mély vallásos gondolkozása minden egyes iratából kitűnik. Csak újabban méltatta figyelmére a német prot. tudomány s nagyobb művei azóta német fordításban is ismereteseek. Iratainak olvasása rendkívül vonzólag, sőt izgatólag hat a kedélyre. Szinte forradalmi lázba hozza a lelkeket. Megértésök sok időbe és sok fáradságba kerül, de a velök való komoly és beható foglalkozás gazdagon jutalmazza az olvasót. Egyoldalú individualismusánál fogva elveiben túlhajtott, kritikájában túléles, sőt kiméletlen, az egyházzal szembe fordított nézetei tévesek és egyoldalúak, de sokat tanulhatunk tőle ott, a hol az egyéni keresztyén hit gazdagságát

¹ Főforrásom *Schrenpf* és *Dorner* „Sören Kierkegaards Angriff auf die Christenheit“, Berlin, 1858. cz. műve.

tárja föl s a hol a mély és őszinte igazság szeretete sugárzik felénk az irataiból.

A németek között egyik legalaposabb ismerője és méltatója *Schrempf*, ki a „Zeitschrift für Theologie und Kirche“ I. és VIII. évfolyamában foglalkozott Kierkegaardnak a keresztyénséghez, az egyházzal és a dogmához való viszonyával. Foglalkozott vele *Graue* is a „Christliche Welt“ mult évfolyamának 7—9. számaiban. Kierkegaard egyéniségéről még *Brandes*, az irodalomtörténész és *Höffding*, a philosophus is írt. Iratait több tanulmányban Bärthold ismertette meg a németekkel. *Ibsen*, a hírneves drámaíró is az ő befolyása alatt áll. Nálunk legelőször *Szeberényi Lajos* méltatta az „Evang. Szemle“ I. évfolyamában.

Kierkegaard Sören született 1813. május 5-én Kopenhágában gazdag polgári szülőktől. Szigorú vallásos nevelésben részesült. Az Istent házi orvosukhoz hasonlóan fájdalmat okozónak képzelte. Atyjától mélyelműséget, anyjától vidámságot örökölt. Középkolai és theol. tanulmányait befejezve, a magánéletbe vonult vissza, lelkészi állást, bár alkalma lett volna rá, nem vállalt s csak irodalmi munkásságával vélt használni a keresztyénség ügyének. Kopenhágában visszavonulva, kizárólag irodalmi munkásságának élt. Sorra egymásután kiadta „Vagy-vagy“, „Stádiumok az élet útján“, „Félelem és remegés“, „A félelem fogalma“, „Philos. adagok“ stb. cz. ästhetikai műveit, a melyeket aztán „A halálra való betegség“, „Begyakorlás a keresztyénségbe“ és „Az önvizsgálat“ cz. építő jellegű művek követtek.

A 40-es éveekben Kopenhága legkedveltebb egyházi szónoka *Mynster* püspök volt, a kiról Kierkegaard azt tartotta, hogy inkább az érzelemre, mint az akaratra hat s hogy viszonya a keresztyénséghez csak askétikus, hogy igehirdetése ellenében áll az életével. A theol. katedrán ellenben nagy befolyása volt *Mynster* vejének, a nagy theol. írónak, a későbbi seelandi püspöknek, *Martensen*nek. Mikor az általánosan tisztelt *Mynster* meghalt, *Martensen* tartotta felette az emlékbeszédet, azt mondván róla, hogy „egyik szent láncszeme volt az igazság ama tanúinak, a kik az apostolok óta napjainkig az

egyházban föllelhetők“. Most tört ki a maga igazában a rég lappangó küzdelem közte és Martensen között, mely, *Höfding* szavával élve, Pascálnak a jezsuitákkal és Platonnak a sophistákkal folytatott éles vitáira emlékeztet. Egy félévig folytatta támadásait a sajtóban, később pedig „Pillanat“ cz. röpirataiban kelt ki a hivatalos egyházi keresztyénség ellen. Egy agitátornak a szenvedélyével támadja Mynster a kompromissumokat kereső keresztyénséget és annak védőjét Martensent. Különösen vádolja azzal, hogy Martensen a maga műveiben össze akarja egyeztetni a keresztyénséget a humanissal (de nem az Istentől elszakadt „prometheusi“ emberivel), holott Kierkegaard szerint „a keresztyénség lényege épen a paradoxonban, az észfeletti hitben, az Istennel és a Krisztussal való legegységben van“.

De nem soká élte túl a hivatalos dán keresztyénséggel való szakításának keserűségét. Utolsó röpiratának megjelenése után megbetegedett, az utcán összerogyott és a kórházba került. „Ide jövök, hogy meghaljak“, mondotta a belépéskor. Egy komoly keresztyénhez méltó nyugodtsággal halt meg 1855. nov. 11-ikén 42 éves korában. Siriratát, mely a vita befejezését jelzi, maga készítette el. Az úrvacsorát nem lelkész, hanem egy laikus kezéből vette föl. Így múlt ki „megbékülve a maga Istenével, de meghasonlva a hivatalos keresztyénséggel“.

Hogy Kierkegaard túlságosan szigorúan bánt el Mynsterrel és Martensennel, az különösen a keresztyénségről alkotott főbb gondolataiból tűnik ki. Nem győzi eléggé hangsúlyozni, hogy „a mai keresztyénség egy nagy érzéki csalódásban szenved“, és csupa „aesthetikai és ethikai meghatározásokból él“ — „a megnyugvás és a vigasz vallása ez, minden szigorúbb lelkiismereti komolyság s eredeti hatalmi erő nélkül“. Világias a mai keresztyénség minden izében, a melyben az érzelem bensősége s az akarat energiája helyére „az értelem és az okosság istenítése“ lépett. Pedig a keresztyénség lényege nem az, hogy azt megértsük és felfogjuk, hanem az, hogy higgyünk benne. Egy Sokratesre van szüksége a mai keresztyénségnek, a ki figyelmeztesse az embereket arra, hogy ismer-

jék önönmagukat, ismerjék egyéniségüket, és ezen az úton nem a keresztyén ismerethez, hanem a valódi ker. hitre eljuthassanak.

Majd így végzi: „Oh Luther, 95 tételt függesztettél ki. Rettenetes. S mégis áll az, mennél több a tétel, annál kevésbbé rettenetes. A dolog sokkal rettenetesebb: csak egy tétel van, s ez az, hogy *az új-szövetség keresztyénsége ma nem létezik*“. S ki e mai nyomorúság oka? Mindenekelőtt a hamis igehirdetés. E tekintetben már Luthert is vádolja, bár műveit, különösen a prédikációit is nagy szorgalommal olvasta s „a legigazabb alaknak“ mondotta „az új-testamentom mellett“. A reformáció szerinte meg nem engedhető modifikációja a keresztyénségnek, a melyben az emberinek és természetesnek az isteni ellen való reakciójával van dolgunk. Luther találmánya, hogy a keresztyénség arra való, hogy megnyugtasson és megvigasztaljon, a helyett, hogy izgalmat és nyugtalanságot keltsen a hívő kedélyekben. Azt tartja, ha a középkori keresztyénséget szerzetesi askétikusnak, akkor a mai professori tudományos keresztyénségnek lehet nevezni. A professor ma minden keresztyéninek a mértéke és ideálja s a professor ma a valódi keresztyén. Azért annyi a tudomány s annyi a kétely, annyi a pro et contra. Pedig a keresztyénség valódi képviselői nem a doktorok és a professorok, a kik azt tudományosan és intellektualisan kifejezik, hanem a confessorok, a hitvallók, a kik azt életükkel bizonyítják. S ne is csak igaz hívők, hanem igazán hívők legyenek a valódi keresztyének. A keresztyénség lényege ma is az, hogy az ember higgyen a Krisztusban, az istenemberben, s kövesse híven urát, mert csak az hiszen a Krisztusban, a ki követi őt. Az önmegtágadás, az önfeláldozás, a kereszt ma is oly feltétele a valódi keresztyén életnek, mint 19 századdal azelőtt volt. Ezzel szemben a mai ferde irányú igehirdetés pénzzel és tisztségekkel jutalmaz, s Krisztus keresztrefeszítettése a ker. retoroknak és docenseknek eledelül, sőt karrierül szolgál. Luthert is hibáztatja, hogy még életében hatalomra és befolyásra tett szert, a miből aztán az a téves nézet keletkezett, mintha az igazság valódi képviselőjének s a reformátornak az volna a valódi kriteriuma,

hogy még életében elérje a győzelmet, míg szenvedni, küzdeni és rettegni csak a tökéletlenebbeknek kellene. Luther a keresztyénséget úgy adta elő, a mint az az emberi érdekeknek megfelel, holott Krisztus és az apostolok az isteni érdekeknek képviselték. Luthert csak az menti némileg, hogy ő a ker. hit vigaszát azokon alkalmazta, a kiknek lelkiismerete meg volt rettenve, a kik a belső lelki harcokat és küzdelmet már megizlelték. Így hát Luther sem fejezhette be a reformatió megkezdett művét. Pedig a keresztyén ideálokat és követelményeket nem szabad gyengíteni, hanem egész teljességükben kell nyújtani a hívőknek. Ezeket hangsúlyozza Kierkegaard a maga műveiben minduntalan.

Ennek az igaztalan, óvatos és diplomatikus igehirdetésnek teljesen megfelel az úgynevezett keresztyén élet kialakulása is. „A keresztyénségnek tömeges bataillonjai“ keletkeztek, a melyek ma mindenütt betöltik a földet. Van ma ker. világ, ker. állam, keresztyén társadalom stb. A világ garantiákat kívánt a keresztyénséggel szemben. S ma dicsekedhetünk a keresztyénség ama „olcsó kiadásaival“, melyek mint a világot kielégítő idyllek s a papok által búcsúvá átalakított kegyszerek minden közönségesnek eltakarására vannak hivatva.

Hogyan kell ezeken az állapotokon segíteni? Bizonyára nem külső szorgalmatoskodással vagy a formákban való újításokkal, hanem a keresztyénség lényegét tevő bensőséggel. A valódi segítség nem kívülről, hanem belülről jó. Krisztus meghívása mindenkinek szól, mert hát az emberi élet minden pontján el van terjedve a „halálra való betegség“, a bűn. A bűn engedetlenség az Istennel szemben; positio és nem negatio. A bűn ellentéte nem az erény, hanem a hit. Igazi ker. ellentét a hit és a bűn között van. Krisztushoz pedig a hit által jutunk el, a kiről a valóságban nem lehet semmit sem tudni, benne csak hinnünk kell. A keresztyén ember a Krisztusban hívő legyen, a mi pedig nem könnyű dolog, mert sok szenvedéssel és fáradsággal jár. A ker. igehirdetésnek is az a feladata, hogy bennünket mindig arra figyelmeztessen, hogy Krisztus földi életéhez hasonlóvá kell tenni a mi életünket. S hogy a

keresztyén embert Krisztus magához vonzza, szeretnie kell őt nemcsak felmagasztaltatásában, hanem megaláztatásában is. A megalázott Krisztust nemcsak hirdetni és „csodálnunk, hanem követni is kell. Krisztus nem pusztán „szemlélődést“, hanem „követést“ kíván mi tőlünk, a mi nem kis áldozattal és önmegtagadással jár. A követésnek a Krisztus által jelzett szűk és keskeny életúton kell haladnia. A belső lelki fájdalom, a szabadon választott szenvedés a ker. ember valódi ismertetőjele. Ez a keresztyén ige és igazság valódi követelménye. Azért lényege a ker. hitnek az észfeletti, a „paradoxon“ és korántsem a Hegel-féle pantheista philosophia s ennek újabbkori gnosticizmusa. Az „enyhe és mégis szigorú új-szövetségi keresztyénséget“ kell helyreállítanunk az egész vonalon, mert „ez a valódi ker. vallás és morál elengedhetetlen követelménye“. A mai „középszerűség“ csak gyengítése a keresztyénségnek és kisebbitése a Krisztusnak.

Im ez rövid vonásokban Kierkegaard gondolatmenete a keresztyénség valódi lényegéről.

Úgy látom, hogy Kierkegaard sok dologban téved s talán még többön túloz, de azért tőle is lehet tanulni. Műveit ha nem is táplálékul, de orvosságul mindannyian használhatjuk. Meggyőzően hat pl. az ő határozott és bátor fellépése a szellemi személyiség független eredetisége és ébresztő ereje mellett, a melylyel mindent, a mi az igazság körébe tartozik, önmaga produkál s a melylyel tiltakozik az igazságnak külső tekintélye és külső felfogása ellen. Helyesen tudja és mondja, hogy az igazság az egyéniséget átható és újjáteremtő belső isteni erő. „Isten segítségével sikerüljön neked emberré és személyiséggé lenned, s ne maradj soká ama személytelen valaminek s ama rettenetes képtelenségnek a hálójában, a mibe mi Isten képére teremtett lények ma bele vagyunk zavarodva“.

A személyiség érdekeiért küzdött a személytelennek zsarnoksága ellen s azért a bensőségért, a mely a keresztyén igazság érdekében szakított a „köznapias keresztyénséggel“. Oly igazságra van szükségünk, a mely szerint élnünk lehet s a mely a legszemélyesebb életérdekek kielégítésére van

hivatva. A miért is a hit pszichologiailag tekintve, az egyének legszemélyesebb cselekvősege s a Krisztus követéseinek szabad ténye, a mi más szóval annyit jelent, hogy az egész keresztyénség személyes életművészet és korántsem az értelemnek rendszerező működése vagy a phantasiának pusztá szemlélődése. Ennek a személyiségnek s a személyes igazságnak szolgálatában művészileg dolgozta fel Kierkegaard a hitnek különböző ismertető jeleit és nyilvánulási alakjait a ker. ember életében.

Igy védte a hit érdekeit mindenekelőtt a *tudománnyal* szemben. Azt tartotta, hogy a tudomány objektív, a hit subjektív valami. Előbbi szenvedélytelen, utóbbi tele van szenvedélylyel. A tudomány rideg, a hit tüzes. S mivel a tudomány a legfőbb kérdésekre felelni nem képes, a gondolkozás pedig csak a valószínű, nem pedig a közvetlenül bizonyos ismeret magaslatára emelkedhetik, azért a hit, mint személyes hitbizonyosság, messze fölötte áll a tudomány ú. n. objektív bizonytalanságának. A hit bizalom, közvetlen bizonyosság, az igazság személyesítése, a melynek, mint ilyennek az igazság külső formájához. tehát a dogmához is kevés a köze. Az intellectualismus ellen folytatott küzdelemben a személyes érdekében nem kiméli sem az apostolokat, sem a reformátorokat, — mi több, a reformációról azt tartja, hogy az „a Krisztus keresztyénségének a Pál-féle keresztyénséggel való helyettesítése“. Általában a tudománynak a keresztyénséghez való viszonyáról, a philosophiáról s különösen a mai historiai-kritikai tudomány munkásságáról nagyon zavaros és nagyon ingatag nézetekre tévedt. Szinte remeg „a keresztyén philosophia“ hallatára!

S védelmezte a személyes vallásos hitnek érdekeit a *művészettel* szemben is, a midőn tiltakozik az ästhetikai és vallásos érzések összezavarása ellen. Intentióját helyesnek kell tartanunk. Sajnos, hogy feledte, hogy a vallásnak szüksége van a művészetre s hogy a művészet a vallás szolgálatában az ember ästhetikai érzékén alapúl. A művészetből is csak a sok árt a vallásnak, az elég, a kellő mindig javára válik. Kierkegaard fejtegetései e ponton is szertelen túlzásokba és pietista aggodalmakba csaptak át.

S a mint a keresztyénit szembeállítja a tudománynyal és a művészettel, épúgy statuálja a keresztyénségnek „abszolút ellenségeskedését“ a világi kultúrával és erkölcsiséggel szemben is. Bár Kierkegaard is ismeri tisztán a humánus morált és lelkesedni is tud a világi hivatásszerű életnek önmegtagadása és szépsége iránt, de azért a mai kultúra istenítésével és mindent behálózó hatalmával szemben Platonra emlékeztetőleg a világ megvetését hirdeti. Teszi ezt azért, hogy tanulják meg ismét a keresztyének, hogy több a lélek, mint a világ, hogy nagyobb értékű a vallás, mint a morál, s hogy a kegyesség minden külső foglalatosságnak vagy szorgalmatoskodásnak fölötte áll.

A keresztyénséget tehát egyoldalú ellentétbe helyezi a világgal s nem veszi figyelembe, hogy a különbség mellett harmóniának is kell lennie a keresztyénség és a világ között. Kierkegaard szerint Isten és ember kvalitatív ellentétek, pedig hát beszélünk az ember isteni eredetéről és rendeltetéséről és hirdetjük az evangéliummal egyezőleg az Istennek testté lételét, a mi épen a keresztyénségnek a világhoz való *positiv* viszonyáról tesz bizonyosságot. Kierkegaard nem tudta vagy nem akarta megérteni, hogy a keresztyénség isteni lételeme egyfelől világfeletti transcendens, de másfelől világhoz való immanens erő, mely egymástól soha el nem szakítható, mely két külön lélekké soha sem tehető. Az egyoldalú panteizmus ép úgy ellenére van a valódi keresztyénségnek, mint a kijelentést tagadó deistikus világnézet. Jézus is nemcsak az Istenben, hanem egyúttal a világban is élt. A miért Kierkegaard e ponton is helytelenül ítéli meg az őskeresztyénséget s a romanizmust és protestantizmust a világi életfeladatokhoz való viszonyában, s érzi sincsen a történeti fejlődés megértése iránt.

Mint látjuk: Kierkegaard egyoldalúan fogja fel a személyes keresztyénség mivoltát, túlterjeszti az individuum jogkörét; de igaza van abban, hogy az objektív vallásos igazságnak minden egyes emberben individualizálódni kell, mert a vallás ereje a személyesben, az egyéniben áll. Igaza van abban, hogy a keresztyén vallásosság valódi bensőség, s a

léleknek Istenben és Istenből való élete, mely ma a legtöbb embernél a világi élet zajában elmosódik, lekopik. Ez oldalról Kierkegaard fejtegetéseiből sokat tanulhatunk s szívesen el is ismerjük őt az igazság egyik bátor harcosának és csendes tanújának, ki a mellett tesz bizonyosságot, hogy a keresztyén-ség oly isteni életerő és hatalom, a melyet lelki életünk elferdülése nélkül sehol és sohasem nélkülözhetünk.

Eperjes.

Dr. Szlávik Mátyás.

A LELKÉSZKÉPZÉSRŐL, KÜLÖNOSEN NÉMET- ORSZÁGBAN.

(Második közlemény.)

I. Wittenberg és lelkészi seminariuma.

Midőn a wittenbergi lelkészi seminariumot kívánom ismertetni, nem haladhatok el némán Luther életmunkájának színhelye, a régi egyetemi város mellett. Hisz nem véletlen, hogy a seminarium éppen Wittenbergben van.

Hajnalban indultam el Halleből, úgy hogy reggeli 7 óra előtt már Wittenbergbe érkeztem. Majdnem harmincz éve annak, hogy e várost először láttam. Míg Németország többi városai majd kivétel nélkül óriási módon növekedtek, s egészen megváltoztak — Wittenberg, a mult dicsőség városa, alig változott. A várfalak, kapuk ledőltek ugyan s betemették az erőd árkait és új az is, hogy szép sétányok övezik a várost, úgy hogy a sok fák közt alig veszi az ember észre az Elster-kapu felé haladva a Luther-tölgyet, mely a pápai bulla elégetésének helyét jelezi: de a város maga, mely csak 16,000 lakossal bír, megmaradt a régi. A régi dicsőség emlékein csügg a város; ezeket tartja jó karban, ezeket reformálja a reformatio városa.

Az Augusteumot, a lelkészképzőt kerestem fel először; hisz ennek parkirozott udvarában van a régi zárda épülete is, a melyben Luther lakott, s melyet a választófejedelem Luthernek ajándékba adott. Kora volt még, sem hogy az Augusteumnak, a lelkészi seminariumnak igazgatóját meglátogathattam volna s így először is újra megnéztem a renovált Luther házat. Földszint a kapus lakik s ugyanott két népiskolai tanterem van elhelyezve. Az épület hosszának közepéhez épített torony mellett van azon góth ivezetű szép ajtó, a melylyel Luther neje, Luther távollétét felhasználva, férjét meg-

tisztelve, meglepte. Az ívezet alatti fejezetek egyikét Luther czimere,¹ a másikat arcképe díszíti e körülírással: „Im Stillsein und Hoffen wird meine Stärke sein“.

A torony lépcsője vezet az emlékek által megszentelt emeleti szobákba. Az *előszoba* őrzi a többek közt Luther nejének olvasóját, hímezéseit. Luthernek fából készült, továbbá Nagy Péter orosz czár által széttört üvegserlegét, Luther eredeti czimeres pecsétjét sajátkezűleg írt magyarázatával. Innen benyitunk Luther szobájába. A kályhát, melynek alakjai emeletenkint egymás fölé helyezkedve az üdvoeconomiát jelképezik, még Luther tervezte s az ablak mellett még ott áll az a támlás faszék, melyben Luther szokott ülni s vele szemben nejének támla nélküli széke; a szoba közepén pedig ott áll ama nehéz kemény asztal, a melyen Luther oly nehéz és kemény munkát végzett. A mellette levő hálószoba egész egy reformatori képtár. A szorgalmas Kranachnak számos képeivel találkozunk. Több kép ábrázolja Luthert, nejét és Melanchtont különböző korból, melyek közül különösen az 1560-ból készített Melanchtoni arckép érdekelt, a mennyiben e kép az ismert, tán tulságosan magas és kidomborodó homlok, a nyomott arcz és az éles vonások helyett hosszú arczot, arányos és szép vonásokkal mutat. Hogy Kranach festészete is mily élesen foglalt állást Luther mellett, mutatja azon *symbolicus* nagy kép, melynek jobbik oldala a protestantismus hatását, baloldala a katholicismus hatását hirdeti: amott művelik a szőlőt, itt pusztítják; amott kútból merítenek, itt befödik az élet vizét; amott szerényen térdelve imádják az Istent, itt díszpompában felvonulva. A jelenkor is hozzájárult a reformatio dicsőítéséhez. *Hübner* a thesiseket felfüggesztő Luthert örökíti meg — úgy látszik egyik utolsó, mert be nem fejezett mesterművében; a mély kedélyű *Spangenberg* Luther eljegyzését; *Plüddemann* pedig a wormsi löst; *Gay* túl fiatalos lelkesülő arcczal a bibliafordítót s *Teichs* ama jelenetet, midőn V. Károly a wittenbergi vártemplomban visszatartja a kegyetlen, sivár lelkű Albát Luther hullájának szétválásától e szavakkal: „Élők és nem holtak ellen harezolunk“. Itt találjuk Luthernek használt bibliáját; Melanchton a római levél fölött írt magyarázatának kéziratát; itt azon szöszéket és állványt, a melyen és mely mellett Luther prédikált a városi templom-

¹ Luther czimerét egy fekete kereszt vörös színben fehér rózsák közt nyugodva képezi. Jelszava: „des Christus Herz auf Rosen geht, Wenn's mitten unterm Kreuze steht“. Spengler Lázárhoz írt levelében mély magyarázatát adja e czimerének, illetőleg jelszavának.

ban, a hol még évekkel ezelőtt láttam mindezt az ugyanazon korból származó homokórával együtt. Még két szoba őriz számos rézmetszetet, kéziratot, emléket a reformáció korából. Az utolsó szoba, mely Luther dolgozó szobájával szomszédos, benyit Luther előadó nagy termébe. Az aula kettős katedrája díszíti e nagy termet, a melyben Luther szava annyi ezrek szívében, elméjében visszhangzott. Felmentem még a város másik végén levő vártemplomba. Alig ismertem rá. A csonka nehézkes vártornyot művészi szép kupola födi s a hosszú új fedelet könnyen üli meg a karesú tetőlovas.

Megmaradt az a hatalmas érezkapu, melyről a zivatar sem szakíthatja le Luthernek reá öntött thesiseit; de előtte áll egy új daliás alak, a boldogult nemes Frigyes császár szép alakja, ki lovas kalapját hódolva emeli a szellemvilág hőse előtt. S benn a templomban is majd minden megújult. Az osztrák által 1760-ban elrombolt szép boltozat — most *szép hálózatával* helyre van ismét állítva; s finom színárnyalatokban érvényesülnek a templom constructiv elemei. Az apsis kiépült: úgy hogy Luther és Melancthon sírfeliratai a templom hosszának majd közepére kerültek. Az apsis mindkét falán egész az oltárig végig húzódnak a szász és bajor kivételével az összes német fejedelmek ülései s külön az oltár és a baloldali ülések közt van a német császár kiemelkedő ülése. 1892-ben a templom új avatásának ünnepélyén mind ez ülések el voltak foglalva. A reformatiót dicsőítő ablakfestmények harmonikusan festik színváltozataikkal a németországi reformációnak Vischer Péter által is ékesített pantheonját. A szerényen meghúzódó Melancthon házáról, nevezetesen annak renoválásáról még csak most emlékezik meg a hálás utókor. Nem mehettem ezért is fel, de láttam kertjében levő azon kőasztalt, melyre 1551 van bevésve. Tán csakugyan e mellett pihent meg néha a nagy mester aggodalmas szíve, erre hajtotta le eszményi gondolatokkal küzdő fejét; avagy innen pillantott fel a praeceptor Germaniae nem egyszer házának második emeletére, a hol schola privataja volt elhelyezve.

Mennyi emlék vonul el az ember szeme, mennyivel több pedig elméje előtt. Wittenbergből, a protestantismus fellegvárából nem sokára kiköltözött az evangéliumi szeretet és az egyéni hit meggyőződésének szelleme s bevonult a gyűlölködő, türelmetlen, szegényes scholastikának halottakból feltámadó kísértete. A szász fejedelmek ott hagyták; a hétéves háború feldulta, a nemzeti és egyéni szellemet hirdető Halle elvonta mindenemű kedvezmények daczára is az egyetemi ifjúságot; a franczia 1813 ban fogva tartá, míg a város Tauentzien roha-

mával 1814-ben ismét németté és most már poroszszá vált. A teremtő erő azonban elhagyta Wittenbergét. 1811-ben az egyetemi hallgatók száma 68-ra, a következő téli félévben 42-re apadt le. A tanárok a francia ostrom elől a szomszéd szász helységekre menekültek s nagy veszélyvel mentették meg a könyvtárt.¹ Visszajöve azonban még a tanárok sem sürgették az egyetem újjászervezését; az egyetemnek vagy teljes megszüntetése avagy pedig a virágzó Leipzig, vagy a haladó Halleval való egyesítése mellett foglaltak állást. — A porosz kormány a szükséges nagy és esetleg meddő áldozatoktól visszarettenve, a hallei egyetemmel való egyesítés mellett döntött. Az 1816 márczius 6-ki királyi leirat ezt kimondja, az anyagiakat is óvatosan rendezzi;² de egyúttal megteremti a *lelkései seminariumot*, a következő szavakkal: „Wittenbergben pedig lutheránus lelkései seminarium rendezendő be, melynek átadandó az Ön számítása szerint az egyetemi alaphól évente 8690 tallér és 18 garas s ezenkívül az egyetemi erdőkből elégséges tüzelőfa és végre átszolgáltatandó az Augusteum épülete³.”

A tanárok nagy része a hallei és lipesei egyetemre ment át, egy része pedig 30—40, sőt 50 évi szolgálat után nyugalomba vonult.⁴ Nitzsch, Schleusner és Huebner tanárok végre, mint a lelkései seminarium vezetői, annak directoriuma, Wittenbergben maradtak. E férfiak személyisége már eleve is program volt a lelkész seminarium szellemére nézve. Nitzsch gyakorlati kegyes irányú volt, Schleusner a rationalismus felé hajló, philologiailag különösen képzett exegeta és Huebner komoly meggyőződésű, de emellett vallásos, mély kedélyű orthodox volt. Már e férfiak egyénisége is kizárta az egyoldalú theologiai iránynak az egyéni meggyőződés fölötti uralkodását. De különben is most, midőn épen itt Wittenbergben, e csendes tartományi városkában az egyetem megszüntével is minden a mulandóságot, s a kegyetlen és türelmetlen küzdelmek meddőségét hirdeté: most e csendben fellelte a centrálrt szellem azt, a mi minden mulandósággal szemben is az emberi méltóság egyik maradandó biztosítékául bizonyult be: az egyéni hit meggyőződés szentségének tudatát. Ha minden távozott is Wittenbergből, ugyanezen szegény Wittenbergből nem vihették

¹ L. Schrader: Geschichte der Friedrichs Universität zu Halle. II. kötet 51. l.

² L. u. o. 52. l. és magát a leiratot 534. l. A végleges rendezést még csak az 1817. április 12-ki resolutio adja meg.

³ L. u. o. 536. l. a 6-ik pont.

⁴ L. u. o. 54.

el Luther életmunkájának gazdag emlékeit, azon emlékeket, a melyek a minden földi hatalommal bátran és lelkesülten daczoló egyéni hitmeggyőződés mindenek fölött győzelmes erejére emlékeztetnek. Az Augusteum udvarában ott áll a Luther ház emlékeivel, néhány lépésnyire attól Melanchton háza, a piacon Luther és Melanchton szobra; azok mögött a városi templom, a hol Luther oly gyakran prédikált s a város tulsó végén a vártemplom thesises kapujával, a hódoló daliás császár szobrával. Ily vezetés és emlékek hatása alatt természetesnek tartjuk, hogy a lelkes seminarium különösen az evangéliumszerű és protestáns vallás elvi jelentőségének tudatos és ezen elveknek a gyakorlati életben való érvényesülésének módjaiban való ügyességre kívánt mindenek előtt vezetni; hogy a protestantismusnak önmaga és ereje fölötti eszmélődésének, önmagába való mélyedésének kívánt otthona lenni.

Ily munkára nem mindenki képes. Bár természetes volna az, hogy csak azok lépjenek theologiai pályára, a kik épen ezen elvi elmélyedésre és így elvi érvényesítésre képesek: tényleg mégis a theologusok között vannak, kik még az egyetemi előadások indítása daczára sem jutnak el e hivatásuknak ily magaslatról való felfogására. Ezen ne csudálkozzunk! Hisz a történet útja is aristokratikus. Korszakok egyes egyének neveihez kötvek s „a capite foetet piscis“ jó értelemben véve is a köznapi élet által igazolt. Jó vezetőkre, indítókra, példákra van szükségünk az életben. Ezért is természetes, hogy a wittenbergi seminarium mindinkább a kiválók intézetévé vált. Fejlődésének első korszakában, a mely 1817—1842-ig tartott, felvettek ugyan oly theológiát végzett hallgatókat is, a kik csak a candidaticumi vizsgát tették le, sőt volt eszt, hogy még e nélkül is csakis az „examen pro seminario“ alapján történt a felvétel. Ezek a seminariumban is teheték le a candidaticumi vizsgát a directorium előtt.

De már 1842-ben kiadott rendelet hangsúlyozza, hogy a seminariumba csak azok vehetők fel, kik vizsgájukat „pro ministerio“ (Wahlfähigkeitsprüfung) már letették; az 1862-ben hivatalos jeleggel kiadott értesítő¹ pedig oly intézménynek mondja e seminariumot, „a mely a porosz monarchia összes tartományaiból származó, nevezetesen oly candidátusok számára való, kik a lelkeszi hivatásra való határozott hajlamuk mellett ismereteik, lelki tehetségeik, erkölceik és érzületük alap-

¹ L. der könlgl. Prediger-Seminar in Wittenberg. Zur Nachricht für die Predigt amts Candidaten der ev. Landeskirche Preussens. Berlin, 1862. u. 12 lap.

ján *kiváló remények* táplálására feljogosítanak“. A jelenlegi gyakorlat dr. Reinecke, ephorus állítása szerint a követelményeket nem szállította alá, sőt az által fokozta, hogy megköveteli a felveendőitől azt, hogy vizsgáját „jó“ eredménnyel tette legyen le.¹ Helyesen mondja Schenkel e seminariumot némi célzatos éllel „elite-intézet“-nek. Hogy ezen szellemi aristokratikus jelleg, a mely az egyéni meggyőződésre való emelés elvét tudatosan megkívánja, már igen korán mutatkozott és egyik vagy másik tanár iskolamesterkedése és formalismusa daczára is érvényesült: e mellett tanuságot tesznek Rothenek, a XIX. század szerény prophetájának 1820–21-ben atyjához írt levelei.² Rothe két évet töltött itt, mint lelkészjelölt; később pedig több éven át, mint a seminarium tanára. Levelei tehát a seminarium szellemének megismerésére nézve megbízható jellemző történeti okmányok. Ezért is hadd közöljem legalább a következőket: „Régi idők maradéka még azon jó adagú pedanteria és a tudományos formalismus, mely pedig az intézet céljával meg nem egyeztethető, mivel kell, hogy az intézet célja az egyéniségek szabad kifejlődésére irányuljon. A ki tehát az intézet sorsát szíven hordja: az szükség-szerűen legjobb tehetsége szerint állást foglal e formalismus ellen . . . Fölöttem ugyan senki se aggódjék; mindnyájával ugyanis a legbarátságosabb módon oly lábra helyezkedtem, hogy nékem bizony békét hagynak; s ez úgy is lesz jövőben, mert nem szorultam arra, hogy bárki is számomra kaptafát rendeljen: megvan benső énemben kaptafám. Csak azt kívánom, hogy mindnyájan így járnának el. Fegyház-félének nézi — úgy látszik — a ministerium a seminariumot; vajha ezzé ne váljon! Szabadság uralkodjék a hitnézetek terén is; pedig itt az ellenkezőnek nyomaival is találkozunk. Teljes erővel kell ez ellen küzdeni.

Én a magam részéről ugyan mindezt nyugodtan szemlélhetném, mert még a legkonokabb eretnekemester előtt is megáll orthodoxyám. De gyűlölöm a rátukmált orthodoxyát,

¹ A lelkészi vizsgákon megvan ott is a mi középiskoláinkban divó négy osztályzat. Jelest (1) Reinecke szerint majdnem sohasem adnak a vizsgálók, sőt még a „jó“ is nagy ritkán fordul elő. Miért is a megkövetelt „jó“ érdemjegy a mi „jó“-nkat értékben túlhaladja. Nincs e szigorral ellenkezésben azon gyakorlat, a mely szerint kivételesen a *candidateum* alapján is vétetnek fel egyes lelkészjelöltek; mivel a következő vizsga (pro ministerio) esakis gyakorlati jellegű, s mivel eme vizsgát a seminaristák közül nem is teszik le mindnyájan.

² E leveleket közli Friedr. Nippold: *Richard Rothe, ein Lebensbild auf Grund der Briefe Rothes* entworfen 1877. művében. Különben érdekesen írja le ezt a kort és intézetet Beyschlag: *Nitzsch* életrajzában.

mely nem a kedély alapjáról nő ki szabadon; a becsületes heterodoxiát ennél ezerszerre jobban szeretem. Gyűlölöm az üreset és öblöset. A minék nem felel meg az emberben subjectiv igazság. Kétszeresen is kedves előttem, hogy idejöttem. Elesek az ellentétek egyéniségemmel szemben; ép ezek birnak reám fejlesztő hatással, ezek teszik kedélyemet oly nyugodttá és derültté . . . de e mellett élénkké és tevékenységében önérzetessé. Ily ellenzékeskedés legkevésbé sem bír a meghasonlás vagy ellenségeskedés jellemével. Ép ellenkezőleg együtt jár ez a legbensőbb személyi tisztelettel és barátsággal, csakhogy kiki alkalomadtával saját elvét képviseli, védi és fenntartja¹.

Ez érteti meg velünk nem a theológián, de igenis a valóságos mély kedélyen nyugvó azon boldogító bensőséget, a mely a lelkészjelöltek közös életét ugyancsak Rothe levcleiben jellemzi; „Bevallom, hogy . . . itt nagyon boldogan érzem magamat s nincs józan ok, mely a jövőben is más, mint szép és felemelő életre jogosíthatna. Oly jeles ifjú férfiak vannak itt, hogy sohasem lesz hiányom megnyugtató és felüdítő társaságban; s a mit máskülönben sehol sem találhatnék, t. i. egy-érmelműek közösségében folyó vallásos theologiai életet: im ezt itt találok meg . . . Nemesült diákéletet élünk itt; mely míg egészen lecsiszolta annak külső édességeit és nyereségét, mégis híven megőrizte az ember és emberiség magasabb érdekei iránt érdeklődő mindeneket átható érzéknek és nyílt, tekintetnélküli bizalmasságnak szép magvát. E mellett a különböző theol. véleményekkel szemben a legszigorúbb türelmességet gyakoroljuk, feltéve, hogy ezek a vallásosság közös alapjában egyesülnek“². Különösen szobatársáról nyilatkozik elragadtattással: „Mint a paradicsomban úgy élek Wiesmannal, s nincs az egész intézetben egyetlen egy sem, kivel ne élnék úgy, mintha együtt nőttem volna fel vele . . . Nagy várakozásaimat a tapasztalat sok tekintetben még felül is mulja.“³ Nem is változik meg később sem e nézete.

Tényleg jó a mi seminariumunk levegője; újra észlelem azt most, midőn egyideig azon kívül szívtam más levegőt.⁴

¹ L. Nippold i. m. I. 199. l. 1821. jan 18. irt levele.

² L. u. o. 195. l. Eme követelményt a „törvények“ 1. §-a a következőkép fejezi ki: „Szívvel, szájjal vallja a belépő az evang. egyház és kegyes őseink értelmében Jézus Krisztust egyedüli urának és megváltójának; vezettesse magát a szentlélek által, mint az erő, a szeretet fegyelem szelleme által, s czélként tartsa szem előtt, hogy keltse fel s képezze ki tehetségeit az ige szolgálatára és a keresztyén lelkipásztorkodásra“.

³ U. o. I 196. l.

⁴ U. o. I. 243. l.

Az együttélés, társalgás s így a sokoldalú érdeklődés és jellemeszerű kialakulás életét méltányolja Rothe még akkor is, midőn lelke az egy studiumban való elmélyedés után vágyódik¹ s nehéz szívvel búcsuzik a seminariumi meghitt baráti életből.²

Párton felül álló, tág látkörű egyén tapasztalatainak közlése alapján kívántam a wittenbergi seminarium szellemét bemutatni; s már most örömmel állíthatom, hogy a seminarium jelenlegi vezetőjének, dr. Reineckenek szavai teljesen egyeznek Rothe nézeteivel. „A seminarium intentiója, hogy egyrészt a lelkészek *tudományos színvonalát* emelje, másrészt pedig a theoretikai és gyakorlati képzés közti ürt áthidalja. Kell, hogy a gyakorlati ténykedés tudományos háttérről emelkedjék le. E tudományos háttér természetesen nem lehet egy. Ép a protestantismus kívánja az egyéni meggyőződés elismerését“. E szavaknak annál nagyobb a jelentősége, mivel tényleg a director, illetőleg directorium teljes önállósággal vezeti a seminariumot.

A seminarium kezdetben ugyanis a cultusministerium *közvetlen* felügyelete alatt állott; 1850 óta a főegyházi tanács (Oberkirchenrath) főfelügyelete alá került. Amaz, valamint ez is a *tényleges* vezetést a Wittenbergben maradt három egyetemi tanár és ezek utódaiból álló directoriumnak adta át. Ezen tanárok egyike, mint ephorus a seminariumban lakik s *gyakorolja* is a felügyeletet. A főegyházi tanács jogköre tényleg csak az ösztöndíjak megszavazására s a tagoknak felvételére szorítkozik, s e tekintetben figyelnek a kis consistoriumok ajánlataira. Sohasem tapasztalta a jelenlegi ephorus a Németországban nem jó hírnévnek örvendő főegyházi tanácsnak túlkapásait. Ez Oberkirchenrath nem intolerans, hanem a hitben gyöngékre való tekintetből óvatos (nicht intolerant, sondern ängstlich). Ezzel függhet össze, hogy a wittenbergi seminarium nemcsak kimondhatja, de követheti is ez elvet: „lehetőleg szabad theoretikai alakulás s ezen alapuló szabad discussio“.

S valamint theoretikai irányban a szabadság elve uralkodik: úgy a fegyelem dolgában sem találkozunk a törvényszerűség rideg elvével. A „törvények“ is csak a jövődő hivatás eszményét, mint elérendő czélt állítják a belépő elé,³ s ez

¹ U. o. I. 167. l.

² U. o. I. 177. l.

³ L. a törvények 2. §. „A seminarium tagja önkényt mondjon le mindenről, a mi ama czéllal (l. 1. §.) össze nem fér s a mi a keresztyén és evangéliumi szokás szerint hivatásához, mint a nyáj hivatott öréhez és minta-képéhez nem méltó.“

eszmény megzavartatása esetében a törvények az evangélium szellemében való fokozatos eljárást kívánják.¹ Természetes, hogy mint minden háznak, úgy az Augusteumnak is megvan a maga házi rendje s így mint minden életpálya: úgy ez is az ezzel járó kötelességek teljesítését megköveteli.²

Ilyen szellem fogadja a belépőt.

A belépő egy bebutorozott nappali, dolgozó- és egy hálószobát kap. Négy szobának két-két lakója van. A többi szoba csak *egy* lakós. Az ephorus a lakótárs megválasztását az érdekeltekre bízta. Mindenki évi 900 márka (520–530 frt) ösztöndíjban részesül, a mely összegért tartozik élelmezéséről is gondoskodni. Az élelmezést illetőleg kiki egészen szabadon intézkedik. Majd kivétel nélkül otthon szobájukban reggeliznek. Ebédre mindnyájan a városba egy jó és olcsó restaurációban találkoznak. A vacsorát többnyire otthon és pedig ketten-négyen együtt egy szobában költik el.

A napirend a következő. Nyáron reggel 6 órakor, télen 7 órakor kelnek fel. Félórára rá *közös ima*, melyben való részvételre az egyest nem a külső törvény, hanem saját lelkiismerete kötelezi (l. a törv. 7. §-át). Régebben a házirend szigorúan megszabta az esti órát, a mikor is mindenki köteles volt otthon lenni. A jelenlegi igazgató (ephorus), e szabályzatot elejtette. Mindenkinek van kapukulcsa. S e szabadsággal a candidatusok nem élnek vissza. Maguk is természetesnek tartják, hogy kiki esti 10 órakor otthon legyen, s hogy ha az éjjelt otthon nem tölténé, ezt az ephorusnak megokolva bejelentse. Dr. Reinecke ambíciója, hogy a lelkészjelöltek ő benne ne a felügyelőt, hanem az ifjúság barátját lássák. 14 év óta vezeti ő a seminariumot s mindeddig nem volt egyetlen egy fegyelmi ügye sem. A lelkészjelöltek a nap bármely órájában felkereshetik ephorusokat.

Az internatus ily alakja még az internatus ellenségét is kibékíti.

¹ L. törvények 11. §. „Elváratik, hogy a közösségnek jó szelleme meg nem engedi, hogy az általános testvérszeretet botrányai és zavarai lábra kapjanak, hanem Mt. 18, 15–17. kimondott elvek alapján azokat képes lesz legyőzni. Ha ez nem sikerülne: úgy a seminarium lelképásztora, a ki rendszerint az ephorus, azon lesz, hogy az ügyet elintézzé, feltéve, hogy az ügy elibe került. Ha ez néki sem sikerülne, úgy további intézkedés végett átadja az ügyet a directoriumnak. 12. §. „Elvárjuk továbbá, hogy közösségünkben a Krisztusi szeretet uralkodik mindenek fölött, s megadja mindenkinek az őt megillető tiszteletet, még az alacsonyabb állásúaknak is, a szegényeknek és szolgálóknak.“

² L. törvények 3. §. „Pontosságot és megbízhatóságot mutassanak mindenkiben, a mi a ház és az élet rendjéhez tartozik s ne kövessenek el önkényes mulasztásokat a köteles teendőknél.“

A mi már most a végzendő munkát illeti: az hármás. A candidatusok ugyanis előadásokat hallgatnak, gyakorlatokat végeznek és vegyes megbeszélésekben vesznek részt. (Unterhaltungen).

Az igazgatón kívül közreműködnek mint rendes tanárok még egy seminariumi theol. tanár és egy helyben működő superintendens.

I. Az *előadások* heti 6 órát foglalnak le.

Az egyházi élet történetére esik heti 2 óra; a gyakorlati exegesisre 3 óra és a prédikáció történetére heti 1 óra. Igen természetes, hogy a tantárgyak előadása egészen a gyakorlati érdeket szolgálja, a mennyiben még az egyházi élet történeténél is a súly az istentisztelet (liturgia, katechesis), az iskolaügy ismertetésén fekszik.

II. Ezen teljesen gyakorlati előadások az egyetemieknek kiegészítői s akroamatikus alakban folynak: míg ellenben a tudományos — theor. jellegűek — *gyakorlatokká*, illetőleg seminarium-szerűekké alakulnak. A lelkészjelöltek egyike s nem a tanár tartja ugyanis az előadást, egy másik fűzi ehhez a köteles bírálatot; mindkettőhöz hozzászólnak a többiek s végül a vezető is.

Ily gyakorlati, illetőleg seminariumi módon kezelik heti 3 órában a tudományos exegesiszt; heti egy órában a *topicat*, azaz egy-egy kényesebb theol. tantételt különösen azon szempontból, hogy ezt a prédikációban miként lehetne felhasználni és kifejteni. (Innen a neve: Prediger topik.) Hasonkint egyszerű latinul is disputálnak s egyszer havonta thesisekbe foglalt theol. kérdések fölött német nyelven. Mindenesetre érdekes, hogy a gyakorlati tudományok az elméletiek alakjában, míg az elméletiek a gyakorlatok alakjában lépnek fel.

Ezen elméleti irányzatú gyakorlatok mellett vannak még a practica theologia körébe tartozók is.

Ilyenek a *szent beszédek* tartása, a liturgiai, a katechetai gyakorlatok. A lelkészjelöltek néha-néha a városi templomban is fellépnek; de a szép és emlékezetes vártemplom liturgiai és homiletikai ellátása kizárólag a lelkészjelöltek feladata. Vasárnapoként egy éven át evangéliumi, más éven át epistolai perikopák fölött ők prédikálnak; a heti prédikációt pedig szabad textusok fölött tartják. Minden prédikációt dispositiójában, valamint megtartása után is szigorúan megbírálják hétfőn és kedden (a heti prédikáció) d. u. 3—4^{1/2}. A házi auditoriumban is gyakoroltatnak egyesek, szükség esetén a declamatióban, textus felolvasásában.

A *katechesist* az ügyesebbek a vártemplomban, a többiek

az auditoriumban végzik; a melyet szerdán 2—3 $\frac{1}{2}$ órában hetenként a társak és a vezetők egymást felváltva, megbirálnak.

A katechesis kapcsán a Luther-iskoláról és az abban végzendő gyakorlatokról kell közelebb megemlékezni. A Luther-iskola eredetileg szegények ingyen iskolája volt. Luther házában vannak az iskola helyiségei. Innen az iskola újabb neve. Az iskolának három osztálya van, de csak két tanítója és két helyisége. A tanítás mindég csakis egy osztálylyal folyik. Lehetséges ez olyformán, hogy az I. és II. osztályúak 7—9-ig és 1—3-ig vannak az iskolában; ellenben a III. osztályúak csakis 9—11-ig.

A lelkészjelöltek ez iskola két alsó osztályaiban hospitalnak és tanítanak és pedig kiki két féléven át. Hatos csoportban vezetni be őket egy-egy tanító a gyakorlati oktatásba. E hatan a tanítóval együtt képezik az osztály tanítótestületét, mely testület a főegyháztanács (Oberkirchenrath) közvetlen felügyelete alatt áll s így teljesen önállóan, esetleg kísérletezve viszi a tanítás és nevelés ügyét. A hat lelkészjelölt az iskolaév kezdetén rövid ideig hospital, azután pedig csakhamar átveszi a vallásoktatást az I. félévben; a második félévben pedig heti 4—6 órában a népiskola többi tantárgyait felváltva tanítja. Minden órán természetesen jelen van a tanító s minden óra végével a hospitaló társak s végül a tanító mond ítéletet a lelkészjelölt tanítása fölött. Közben-közben maga a tanító tart minta-előadást. Mint minden rendezett iskolában: úgy itt is havonta legalább egyszer tart a tanító az ő tanítótestületével (a hat lelkészjelölttel) értekezletet, a melyben a nevelési gyakorlati kérdéseken kívül az újabb népiskolai irodalom ismertetésével és megvitatásával foglalkoznak.

A lelkészjelöltek ugyancsak mint leendő iskolafelügyelők, de másrészt mint az istentisztelet liturgiai részének meghatározói, igen helyesen az orgonaismében (Orgelkunde) és énekben is nyernek oktatást.

A népiskolai oktatás ügyével való komolyabb és sokoldalú foglalkozás csak az újabb időnek vívmánya.¹

III. A lelkési teendőkbe való bevezetés harmadik módját a *megbeszélések* képezik. Havonta más-más tanár lakásán körülbelül ötös csoportban gyűlnek egybe a lelkészjelöltek egy-egy órára. A megbeszélések tárgyát gyakorlati egyházi kérdések

¹ *Schenkel*: „Die Bildung der evang. Theologen“ 1863. cz. művében csak a vallásoktatásba való bevezetésről beszél. *Eichhorn*: „Das evang. Prediger seminar“ 1888. cz. művében csak egy semestéri heti 2 óras oktatásról emlékezik meg. 40. l.

képezik: nevezetesen az anyakönyvek vezetése, a lelkipásztorokodás, az iskolafelügyelet stb. Régebben eme megbeszéléseket a wittenbergi lelkészek lakásain is tartották; jelenleg nincs semmiféle hivatalos érintkezés a lelkészjelöltek és a helybeli lelkészek közt.

A belmissió munkájában való részvétel szintén privát ügy. A lelkészjelöltek nagyobb része a belmissiót szolgáló ifjúsági egyletnek tagja ugyan, de az ily egyletben avagy a belmissió ügyében való ténykedés egy lelkészjelöltnek sem kötelessége.

A concentratio, a hivatásba való elmélyedés és a lelkési feladatoknak elvi alapon való megértése s így egy valóban ön- és céltudatos vezető papi aristocratiának képzése a wittenbergi seminarium főfeladata.

Schenkel idézett művében a seminarium ezen exclusiv irányzatát nem helyesli: de a ki tudja azt, hogy mennyi függ a vezetőktől az élet minden terén, bizonyára a wittenbergi seminarium ezen irányzatát kellőleg méltányolni fogja.

Hogy pedig a seminarium ezen elmélyedésre indító és alkalmat adó irányzatával mily tudatosan számol: erről tanuskodik azon újabb intézkedés, a mely szerint a 24—25 felvett lelkészjelölt közül 3—4 minden gyakorlati papi irányzattal járó kötelezettségek alól fel van mentve. Ezek ugyanis vagy vallásánári avagy egyetemi tanári pályára készülnek, doctoratust vagy theologiae licentiatust kívánnak tenni s itt lelik meg eddigi munkásságuk jutalmául az alkalmat arra, hogy az egész egyházra nézve oly fontos, tudományos pályájukra gondtalanul, zavartalanul készülhessenek.

Minden egyes lelkészjelölt belépésekor arra kötelezi magát, hogy két évet e seminariumban töltsön s hogy ha netán előbb hagyná el a seminariumot, az élvezett ösztöndíjat visszafizeti. Dr. Reinecke igazgató arról biztosított, hogy ez még mindeddig nem történt meg; mert mindenki igen szívesen tölti itt az időt, tanulva, tanítva, okulva.

A legkedvezőbb benyomással indultam délután Berlinbe.

Schneller István.

SCHLEIERMACHER „BESZÉDEI A VALLÁSRÓL“.

(Második közlemény.)

„Váratlan vállalkozás talán s kétségkívül csodálkozni fogtok a felett, — így kezdi, nem minden ironia nélkül, mindjárt az első beszédet, a melynek „Apologia“ (önigazolás)¹ nevet adott — hogy akadjon valaki, és épen azok sorából, a kik a közönségesen felülemelkedtek s a század bölcseségétől vannak áthatva, s meghallgatást kívánjon egy ilyen, általok teljesen elhanyagolt dologban.“ Érzi, hogy tetszésre nem igen számíthat, annál kevésbé arra, hogy lelkének égő tüzével olvasóit is hasonló lelkesedésre gyullaszsa: de ez épen nem riasztja vissza; szólni fog, mert szólania kell, benső ellenállhatlan szükségyszerűségből, lelkében élő isteni sugallat kényszeréből.

Ez az „Apologia“, a mely nevet nem ok nélkül írta mindjárt az első beszéd homlokára, azon pszichológiai és kortörténeti megokolást tartalmazza, a melynek előfeltételeit előző tanulmányunkban nyomoztuk fel, s a melyből kitünik, miért szólal meg most épen ő, és miért épen a vallásról, és miért épen azokhoz, a kik a vallást megvetik, és ezek közül is miért épen csak a műveltekhez : s egészében nyilvánvalóvá teszi, hogy — miként erre műve második kiadásának Brinkmann Gusztávhoz, egykori tanuló társához s barátjához intézett ajánlatában maga figyelmeztet — „a tárgyat és ennek tárgyalási módját kora s környezete kényszerítette reá“.

Azt tartjuk, hogy Schleiermacher e szavakkal maga adta az igazi kulcsot kezünkbe, a melylyel művébe bizton behatol-

¹ A III. kiadásban „Rechtfertigung“-nak nevezi. A szakértő olvasó tudja, hogy Schleiermacher beszédei első három kiadása között, a szövegezés s ennek terjedelme szempontjából, jelentékeny eltérések vannak, a melyeket *Pünjer* i. szövegkritikai kiadásaiban a leg gondosabban közöl. Mi ez eltérésekre itt nem fordítunk figyelmet, annyival inkább, mert a későbbi kiadásokban nem látunk az elsőtől lényegben eltérést. Egyébként az érdeklődő olvasót utaljuk e tekintetben *Pünjer* i. m. mellett *dr. E. Braasch* „Comparative Darstellung des Religionsbegriffes in den verschiedenen Auflagen der Schleiermacher'schen Reden“ (Kiel, 1883.) cz. művére.

hatunk s megérthetjük, miért teszi le itt a lelkes pap a theologus szemüvegét s miért jelen meg a helyett inkább a speculativ bölcselelő és romantikus rhetor magas kothurnuszában; mert tudja jól, hogy ahhoz a közönséghez, a melyet ő tart szem előtt, ez az út vezet el legkönnyebben. A bölcselelő és szónok álarcza mögött azonban ott rejtőzik a pap, a ki, bárha czéhe, olvasói előtt, már rég hitelét veszttette is, hivatottnak érzi magát arra, hogy a vallásról beszéljen; de nem akarja hivatása előjogát igénybe venni, hanem csak mint ember akar hozzájok szólni az emberiség legszentebb mysteriumáról; s ez emberben ismét ott rejtőzik a „herrnhuti, csakhogy magasabb értelemben“, a ki a spekuláció és dialektikus rhetorika merész és csillogó fegyvereit használja eszközül, hogy velök olvasói szive közvetlen közelébe férközhessék s megoltalmazza s diadalra juttassa ott az általuk megvetett vallásnak, vagy a mi Schleiermacher világnézetében egyazonos jelentségű, a kegyességnek örök, természetadta jogát.

Tisztán látja, hogy „különösen most“ a művelt társadalom teljesen elfordult a vallástól. „Tudom, hogy az istenséghez ép oly kevésé fordultok a magány szent esendjében, a mint nem keresitek fel az elhagyatott templomokat; hogy izléssel berendezett lakásaitokban a házi isteneket a bölcsek mondásai s a költők énekei helyettesítik; hogy emberiesség és társadalom, művészet és tudomány, a melyeket teljes mérvben bírní vélték, annyira eltöltik lelkeiteket, hogy amaz örök és szent lény iránt, a mely szerintetek a világon kívül esik, nincs érzés szívetekben. Sikerült a földi életet oly gazdagon sokoldalúlag berendeznetek, hogy már az örökkévalóságra nincs is szükségtek; s minthogy így magatok teremtettetek magatoknak egy universumot, feloldozva érzitek magatokat, hogy arra gondoljatok, a ki titeket teremtett . . .“ És mégis épen ő hozzájuk fordul, a vallás művelt megvetőihez, a kikben — épen bölcselmi jártasságuk s fogékonyosságuk alapján megvan a képesség, hogy az ő eszmemenetét kövessék s vele együtt a vallás mélyébe leszállhassanak. Nincs is más jogalapja arra, hogy hozzájuk fordul, mint épen — megvetésük a vallás iránt s legalább is azt szeretné elérni, hogy, mint metsző finom gúnynyal mondja, ha már a vallást megvetik, e megvetésükben igazán művelteknek és tökéleteseknek bizonyuljanak . . . Különben is, szemben az angolok nyárspolgári önzésével, a kiknek bölcselete nyomorúságos empiria, vallása holt betűkultusz, orthodoxyája csak a traditiók policziális szolgálata, s szemben a frivol közönybe, ledér materiális könnyelműségbe fült francziákkal (hogy az ósdi szokások s liturgikus formák

holt mechanizmusába merevedett görögkeleti egyházat ne is említse)¹ egyedül a saját honfitársai körében remélheti a meghallgattatást, mert itt még van böles mérséklet és csendes elmélyedésre való képesség.

Azaz, hogy van még egy más jögezime is a felszólalásra, de ezt nem olvasóitól, hanem a maga saját egyéniségéből veszi. S ez — amaz isteni elhivatás érzete. Isteni örök törvény szerint a lét két természeti őserő összműködéséből áll, a melyek egymást ellentétükben kiegészítik s így a világsrendet alkotják. A vonzás és taszítás ez őstermészeti törvényével teljesen párhuzamosan érvényesül az intellektuális világban is két ellentétes erő törvénye, a melyeknek egyike kívülről befelé, a dolgok elsajátítására, élvezetére irányul, másika belülről kifelé önmagunknak a kívülről levő világban való érvényesítésére törekszik. Nevezhetnők Kanttal a lélek receptív és spontán megnyilatkozásainak is. Amaz előbbi őszöztönön alapul végső fokon a telhetetlen érzékiség és közönséges élvezetvágy; ez utóbbin pedig az üres phantastikus idealismus, magában mindkettő szomorú véglet. Schleiermacher ugyan ismer e két véglet között egy nyugvópontot is, de ez amazoknál még veszedelmesebb, mert nem egyéb lomha középszernél, a melyből, a természet iránt való életteljes érdeklődés s az idealismus eltompultsága miatt, minden életrevalóság elpusztult: s ez a rideg, minden életet megölő közöny. Az élet tényleg — s ki ne ismerne itt közelebből éppen Schleiermacher korának, ennek a materialistikus érzékiség, üres és fantastikus idealismus és rideg közöny sivatagain vegyest bukdácsoló kornak rajzára — nagyban ily képet mutat; s ha az emberiség egészében e hármas tömkelegbe oszlanék meg, akkor vége volna az igazi életnek „a magasabb szellem megválnék a világtól s az istenség akarata egészben céljátévesztett lenne“. Ámde az „élő istenség“, a mely „mitsem gyűlöl jobban, mint a halált“, gondoskodik magáról, támasztván oly individualitásokat, a kik az intellektuális világ tökélyét lelkükben ama két végletnek igazi harmóniába való öntése által szolgálják, s míg egyrészt az őket környező világtól teljesen át meg át vannak hatva, addig maguk másrészt, a végtelenig mindent áthatni akarnak s mindenüvé szellemet és életet vinni törekeshnek. Az egyoldalú,

¹ E zárjel közötti passust csakis a III. kiadáshoz csatolt magyarázó jegyzetek között említi; de — legalább zárjelbe — felveendőnek tartottam, mivel az angolokban az elfajult protestantismust, a francziákban az elfajult pápás katholicismust érti Schleiermacher, kikhez sorakozik a harmadik nagy keresztényen dogmatikus egyház — a görögkeleti.

tétlen spekuláció idealismusával szemben ők a tevékenységnek, az érzékiséggel szemben pedig az emberiség magasabb rendeltetésének képviselői. Ily értelemben „közvetítők ők a véges ember és a végtelen emberiség között“. Költő, jósz, szónok, művész, herosz, törvényhozó, a természet ura, jó démon, Isten tolmácsa. küldötte az ilyen lélek, ideális értelemben vett magasabb papság, a mely egy magasabb világ eszméit, Istennek titkait hirdeti... Ámde az ily lelkek vajmi ritkák, csak nagyon gyéren vannak elszórva — böles takarékossgal. „Bölesen“ van pedig ez azért, mert így csak annál nagyobb bennök a közlés vágya, annál inkább keresik a hiányzó környezetet. Hát ilyen lélek ő is! „E törvénynek hatalma alatt állok magam is“ — vallja prófétai meggyőződéssel és ha ő mondja, ki merné szavait kétségbe vonni!? — „ez én természetem, hivatásom is!“ Ámde ne gondolják, hogy tán fenhéjázásból mondja ezt. „A mit a vallás mondat velünk, a sokkal lehet fenhéjázó, mert a vallás teljes alázattal“. S vallás volt „az édes anyja méhe, a melynek szent homályában ifjú élete táplálkozott s a még neki elzárt világ számára előkészített“, kegyesség volt ifjú korának életiehellete, az volt támasza, mikor lelkét a kétely szállta meg s Isten és halhatatlanság szemei előtt ködbe merültek. Vallás az ő egész lényege s ha róla szól, csak lényegéből szól. S mert lényege, hát neki róla kell vallást tennie.

Schleiermacher e szokatlanul erős öntudatról s vallásos bensőségéről szóló vallomásának, a melynek teljes kulcsát egyébként a „Beszédék“ után egy évvel kiadott „Monologok“ ethikai világnézetében találjuk meg, mi kiváló jelentőséget tulajdonítunk. Említettük, ő maga panasolja fel műve 3-ik kiadásának előszavában, hogy őt sokan, nyilvánvalólag orthodox oldalról, a sok mindenféle czim között vallástalansággal, egyenes atheismussal vádolták. Nos, e váddal szemben mi Schleiermacher ez „önigazolását“ teljesen elegendő védelemnek tekintjük. Ki mer a szívek és vesék titkai felett biráskodni? S ki meri ez ünnepeles és komoly vallomásnak, a melyet Isten színe előtt tesz, őszinteségét kétségbe vonni? Persze nem beszél a theologusok czéhbéli olvasói előtt hitelvesztett nyelven; de nem is akarja, nem is teheti; Pál apostollal ő itt a görögnek görög akar lenni, a művelt bölcsező társadalmat, a melyhez szavait intézi, a művelt bölcsező nyelv és dialektika fegyvereivel akarja ő itt meggyőzni; s nagyon helyesen jegyezte meg egy bírálója,¹ hogy „épen a műveltséghez való e viszony, a melyet a vallás-

¹ C. Schwarz: „Zur Gesch. d. neuesten Theologie.“ 1864. 31. l.

sal kibékíteni törekszik, a schleiermacheri theológiának mindig a legjellemzőbb tulajdona⁴.

Meg akarja pedig művelt olvasóit győzni arról, hogy a mit ők addig oly nagyrabecsültek, az nem volt egyéb korlátolt iskolabölcsesegnél, s a mit oly fölényvel megvetettek, nem a vallás volt, csupán ennek magukcsinálta torzképe, hogy ellenkezőleg a vallás nemcsak hogy a legfenköltebb műveltséggel megfér, de sőt ő egész szelleméletünknek erőforrása, a melyből minden nemes, minden jó, igaz és szép fakad.

Csakhogy nem szabad a felületen, a periferián maradniok. Nem az egyes konkrét vallásokból, helyesebben a történeti vallásos közösségekből, hanem magából a vallásból kell kiindulniok; hiszen az volt eddig épen a hiba, hogy olvasói csupán a különféle közösségi tanrendszereket tartva szem előtt, magát a vallást nem láthatták meg, s a helyett hogy a lényegbe merültek volna el, csodálatra méltó „önkéntes tudatlansággal“ a felületen maradtak meg. Vissza tehát a felületről a mélybe, a periferiáról a centrumba! Miként egykor a renaissance és a reformáció idején, úgy hangzik fel most ismét a megújhodást keltő jelszó: „ad fontes!“ Vissza a forráshoz, a hol a kegyesség életvize fakad s honnan egész valónkat előnti, hogy átlényegítse, megdicsőítse azt. Itt a forrásnál akarja és fogja Schleiermacher kimutatni, hogy a vallás nem önámítás, hanem szelleméletünk benső lényegével szükségszerűleg s magától fakad, a mely „minden lélek bensejéből szükségszerűleg s magától fakad, a hol sajátos provinciája a kedély“, s hogy ez a vallás „méltó arra, hogy legbensőbb erejével a legnemesebb s legelőkelőbb lelkeket mozgassa s ezek őt legbensőbb lényege szerint megismerjék“.

Ime az apologia ouverture-je, a melyben a következő négy beszéd alapmotívumai a leggondosabban le vannak téve. Világos dolog, hogy e helyen a keresztyénség alapproblemáit nem érintheti, de azért az egész symphonia, kiindulva a vallás lényegének tárgyalásából, végül az ötödik beszédben a keresztyén vallásos tudat hatalmas hymnusába fog felolvadni.¹ A keresztyénség szerzőnk bölcsező szempontjából egyelőre szintén csak egy konkrét vallás, tehát mint ilyen a periferián létezik, holott Schleiermachernek most tisztán a vallás lélektani centrumából kell és lehet csak kiindulnia. Tehetett-e bölcsebben egy olyan korban s társadalomban, a midőn s a

¹ Az öt beszéd címe: I. Apologia. II. Über das Wesen der Religion. III. Über die Bildung zur Rel. IV. Über das Gesellige in der Religion, oder über Kirche u. Priestertum. V. Über die Religionen.

hol egy Goethe szerint „a ki tudományyal és művészettel bír, az vallásos is“, s egy Schiller egyetlen valláshoz sem akar tartozni — épen vallásosságból!? Azért a legnagyobb igazságtalanság és a legdurvább félreértés volna, ha „Beszédeinek“ megítélésénél e szempontot csak egy pillanatra is figyelmen kívül hagynók. Sőt mi épen e ponton ismerjük fel Schleiermacher egyetlen és sajátos jelentőségét, a melyet — mint említők — Ritschl így fejezett ki: „Schleiermacher a reformáció óta az egyetlen, a ki a theológiában a tudományos bizonyítást alkalmazta“.

* * *

A vallás kegyesség. A kegyesség pedig tiszta érzelmi állapot, a melyet az Universum szemlélete szül és táplál. Ily értelemben a vallás, Schleiermacher szerint „érzék és fogékonyság az Universum iránt“, vagy alkotó elemei szerint, egész röviden „szemlélet és érzelem“. A szemlélet, vagyis a benyomás, a melyet az Universum reánk gyakorol, adja közelebről a vallás individuális karakterét; az értelem pedig, vagyis a kedély meghatározottsága, melyet benne a szemlélet szült, létesíti a vallás fokozatát. Ámde a kettő egymástól el nem választható; szemlélet és érzelem csakis egységben adják a vallást. Ez egység alapján érthető, hogy a vallás, mint az universum szemlélete által való érzelmi meghatározottság, teljesen receptív állapot, hozzá mindig teljesen subjectív és közvetlen; de egyúttal, épen e subjectív és közvetlen benső feltételezettségében mindenkinek lényegéből szükségszerűleg folyó, tehát egyetemes és általános lelkiállapot. Schleiermacher olvasói is — minden tagadásuk daczára — kénytelenek így elismerni, hogy a vallás bennök is él, mert miként lélek érzés nélkül, úgy érzés vallás nélkül egyáltalán el nem gondolható.

Hogy pedig lelkük e lényegállapotáról tudomással nem bírnak, annak oka, mert olyas valamit tartanak vallásnak, a mi lehet ismeret, lehet erkölcsiség, de nem érzelem, nem vallás. Azt vélik, s épen ebben rejlik az a végzetes „önkéntes tudatlanságuk“, hogy a vallás holmi a polgári élet és közrend érdekében hozott erkölcsi fegyelmező szabványokkal vagy a természeti megfigyelés bizonyos triviális kifejezésével, felületes philosophiai avagy morális közfogalmak bizonyos halmazával azonos; s észre nem veszik, hogy a mit ez alapon oly előkelő módon lenéznek és megvetnek, az valójában nem a vallás, csupán ennek sepreje, a metaphysica és morál rongyaiból összetákolt férczelmény. Schleiermacher első feladata tehát a vallást e reá aggatott rongyoktól megszabadítani s kimutatni,

hogy a vallás, mint tiszta szemlélet és érzelem, se a metaphysicával, se a morállal, se a kettővel együtt egyáltalán nem azonosítható.

Metaphysicának, morálnak és vallásnak tárgyuk igenis azonos, t. i. az Universum s ehhez való viszonyunk. S nyilván e tárgyi azonosságban rejlik azonosításuk oka is, a honnan ered aztán a műveltek megvetése is a vallás iránt. Mert bárha a metaphysicával és a morállal a vallás megegyez is tárgya azonosságában, de teljesen különbözik tőlük e tárgy miként való felfogásában. Míg ugyanis a metaphysica a transcendensnek, az Universumnak alapjaira megyen vissza, tehát a végső okokat fürkészi s felettük bölcselemileg spekulál: addig a vallás e végokokat nem keresi, hanem elfogadja, mint örök igazságokat, másszóval: amaz — Schleiermacher psychológiájának terminológiája szerint — „objectiv reflectált tudat“, holott a vallás „subjectiv közvetlen öntudat“. S viszont míg a morál az ember lényegmivoltából s az Universumhoz való viszonyából kötelességeket s tilalmakat von le, hogy ezek szerint az életet berendezze: addig a vallásnak semmiféle erkölcsi törvénycodexre nincs szüksége, mert mindenben és mindenképen az Universum által érzi magát meghatározva. A vallás tehát nemcsak hogy spekuláció és morál nélkül ellehet, de sőt ezeket egyenesen kizárja magából: ámde nem megfordítva, mert spekuláció vallás nélkül üres idealistikus formalismusra, morál vallás nélkül élettelen vázzá sorvad össze. Spekuláció magában az Universumot fel nem fogja, morál magában el nem éri: de a vallás, mert érzi, bírja azt.

Minden ember az Universum egy tagja, a mely őt folyton folyvást szemléletre készíti s érzelmében megindítja. A természeti világ s ennek benső harmoniája és gazdagsága; az embervilág, a melyben minden változások mögött ott vonul végig egy mélyebb alaphangulat; s a történet „az örök szeretet e megváltó folyamata“. mind-mind az Universum kijelentései: létünk mintegy az Örökkévalónak újból és újból való foganatása lelkünkben a szemlélet és érzelem útján s még csak ha e csodálatos és titokteljes érintkezés megtörtént lelkünk s az Universum között, leszünk képesek arra, hogy a dolgokat megismerőleg magunkba vegyük, avagy azokra cselekvőleg kihatni akarjunk. S minthogy minden érzelem az Universum által való meghatottságból ered, azért minden érzelem vallásos is; s mint ilyen, minden megismerést és akarást megelőző lelki állapot, az érzelem azon szent zene, a mely lelkünk összes megnyilatkozásai mögött ott zsong a lélek mélyében, hogy azt egészében megszentelje és megdicsőítse.

A szemlélet tehát forrása, tárgya az ismeretnek, de maga nem ismeret. hanem állapot. Az ismeretnek systemára van szüksége, a szemléletnek nincs, mert ő közvetlenségében bírja bizonyosságát; rendszerezni különben is csak végezt és korlátoztat lehet, a szemlélet pedig, a mely minden dologban, a legcsekélyebben és a legnagyobbban, mindig az egész Univerzumot érzi, mindig a végtelenre irányul. Az ismeret továbbá objectivitásra törekszik; a szemlélet pedig tisztán egyéni, sőt több, subjectivitasában csalatkozhatlan, mert az érzelem, a mely kiegészíti, egyéni mivoltában teljesen csalatkozhatlan. Mert az érzelem, mint ezt Schleiermacher a maga Psychológiájában kifejti, sohasem téved, hanemha a reflexio, mely azt kíséri.

Vizont a szemlélet (és érzelem) forrása, tárgya a morálnak, de maga nem morál. Az erkölcsiség a vallást kizárólag az embervilágra korlátozza s így a morállal azonosítja, ezzel pedig tulajdonkép magát az erkölcsiséget rontja meg, mert végtelen alapját megsemmisíti; a vallás pedig mindig az Univerzumra, a végtelenre irányul, neki a végtelenen belül az emberiség csak egy mozgó pont s viszonya az Univerzumhoz ugyanaz, a mi az egyes emberé az emberiség egészéhez.

A vallásnak ezen mindig az Univerzum által meghatározott teljesen individualistikus jelleménél fogva — vele mindig teljes tolerantia jár. A vallásos ember, tudva, hogy a miképen ő maga, úgy mindenki individualitásánál fogva, az Univerzum által egy bizonyos módon van meghatározva, mások e vallásos meghatározottsága iránt türelmes; nem kérdi a hogyant, de örül a ténynek magának. Az intolerantia mindig ott kezdődik, a hol a vallásba a philosophia, a spekuláció betolakodik. A vallással ellenkezőleg mindig teljes szabadság jár, mert az Univerzum által való meghatározottság nemcsak hogy függetlenné, önállóvá tesz minden tekintélylyel szemben, de sőt ezt egyenesen ki is utasítja légköréből. Sőt a vallás az, a mely az embert az universalitás magaslatára emeli. Ha az ember minden végesben a végtelent, az Univerzumot szemléli, ez Univerumban végezt végtelenítve, helyreállítja a vallás segítségével a mindenség s lelke harmóniáját — s ez lesz mintegy az ő „élete melódiája“. Az ilyen léleknek aztán minden egyaránt magasztos, egyaránt tiszta és szent, mert benne a Világ-szellem, az Univerzum maga él. Ilyen lélek volt „a szent, a megvetett Spinoza“, a kit Schleiermacher fennenszárnyaló szavakban ünnepel s felszólítja olvasóit, hogy áldozzanak tisztelettel emlékének egy hajfürtöt. Mert „őt egészen a fenséges Világ-szellem töltötte el; a Végtelen volt számára a kezdet és a vég; szent ártatlanságban s mély alázatossággal

szemlélte magát az Örök Világban s viszont ezt önmagában, mintegy egymás tükrében; teljes vallással és szent Lélekkel; s ezért is áll ott úgy, egyetlenül és utolérhetlenül, művészetében mester, de felülemelkedve profán czéhén, tanítványok és polgárjog nélkül“.

De hát ha a vallás pusztán „szemlélet és érzelmek“, akkor vajjon hová tartoznak a dogmák, a melyeket Schleiermacher olvasói közönségesen a vallással azonosítanak? Tényleg a vallás, mint közvetlen subjectiv bizonyosság, dogmákra nem szorul. Annyira nem, hogy még az Isten és a halhatatlanság képzelei nélkül is ellehet. Hiszen „Isten“ is csak az Univerzum egy szemléletformája; a halhatatlanság pedig a vallásos lélek számára, a földi élet megszakadta előtt is megnyílik abban a pillanatban, a midőn érzelmében az örök Univerzummal egygyé olvad... Nem a hitképzet, de a kedély érzülete képezi a vallást s ily értelemben a legegyszerűbb pogányban s a „szent“ Spinózában egyaránt el kell ismerni a kegyesség tényét.

A dogmák bizonynyal a vallásból fakadnak, de vele nem azonosak. Reflexiók azok, a melyek a vallásos igazságoknak értelmi megismerésére szolgálnak. Forrásuknál fogva azonban, tartalmuk szerint, ép oly igazak, mint a vallás, a melyből fakadtak. Ezért, ha nem is azonosak a vallással, de vele jól megférnek, sőt lényegéből szükségszerűleg következnek. A műveltek persze elfordulnak a vallásnak a természetfelettre irányuló mysticájától, de nem veszik észre, hogy ezzel maguk nevelik nagyra e neki természetes vonzalmat a természetfeletti iránt, mert ennek burkában keresi és találja meg a védelmet a rideg és lapos észszerűséggel szemben. Pedig csoda, kijelentés, inspiratio, jóslatok, kegyelemhatások és hit természetfeletti érzelmei egészen természetesen illeszkednek a vallásos kedély világába. Csoda — vallásos jel, valamely jelenségnek közvetlen visszavezetése az Univerzumra, tehát az események vallásos neve; kijelentés — az Univerzumnak minden új szemlélete; inspiratio — a szabadság vallásos neve; jóslás — következtetés egy vallásos tény egyik feléből a másikra; kegyelemhatás — minden vallásos érzelmek, mert hiszen az Univerzum kelti; hit — az Univerzum közvetlen megélése lelkünkben. Az a hit, helyesebben „elhívés“, a mint közönségesen gondolják „elhinni, t. i. a mit egy más cselekedett, utángondolni, utánérezni akarni, a mit egy más gondolt és érzett, kemény és méltatlan szolgálat s nem hogy a vallásban a legmagasabbra helyezzük, de sőt meg kell szabadulnia attól mindenkinek, a ki a vallás szentélyébe lépni akar. E hitet birni s megőrizni

akarni, mutatja, hogy a vallásra képtelenek vagyunk; másoktól megkövetelni, bizonyítja, hogy a vallást nem értjük Nem rabszolgaság ez; ellenkezőleg benne egészen magatokénak kell lennetek; sőt ez az egyedüli feltétel, a melynek alapján részeseivé lehettek. Bizonynyal minden embernek, igen csekély kivétellel, van ugyan közvetítőre szüksége, a ki fogékonyságát a vallás iránt szendergéséből felköltse s ennek irányt mutasson: de ez csak muló átmeneti állapot legyen; saját szemeivel lásson, szemléljen aztán mindenki s maga hozza fel a vallás mélyéből annak kincseit; különben annak birodalmában nincs helye, sem joga. Joggal vetitek meg azon utánimádkozókat, a kik vallásukat teljesen másoktól veszik, vagy egy holt iráson csüggnék, erre esküsznek, ebből érvelnek. Minden szentírás csak a vallás egy-egy mauzoleuma; emléke annak, hogy létezett egykor egy nagy szellem, a ki már nincs itt, mert ha még élne s működne, ugyan hogy fektethetne oly nagy súlyt a holt betűre, a mely neki csak halvány árnyéklenyomata. Nem az vallásos, a ki egy szentírásban hisz, hanem az, a kinek ilyenre egyáltalán nincsen szüksége, sőt ilyet maga is teremteni képes volna. És épen ez a ti megvetések, a vallásnak azon boldogtalan s erőteljes tisztelőivel szemben, a kiknek lelkében az, táplálékhiány miatt, már születése előtt meghalt, a legékesebben szóló bizonyíték az én szemeiben a mellett, hogy tibennetek megvan a vallásra való arravalóság; s a tisztelet, a melyet a vallás összes hősei iránt tanusítotok, valahányszor a mód ellen, a hogy emlékükkel visszaélnek, sőt azt bálványimádóan megfertőztetik, indulatra gerjedtek, csak megerősít engem e véleményemben“.

A vallásnak e teljesen subjectív s közvetlen jelleméből folyólag érthető immár, hogy, mint ezt Schleiermacher a 3-ik beszédben kifejti, annak tanításáról beszélni teljesen „izetlen és értelmetlen dolog“. Tantételeket igenis lehet tanítani, mert ezekhez szók kellene, mely szók szemléleteink s érzelmeink arnyai csak; de vallást tanítani egyáltalán nem lehet. Egyetlen megnyilatkozási formája a szabad önközlés, a melylyel kedélyvilágának összes birtokát beléönti az életmozgalom áradatába, hogy a homogén elemeket szárnyuk individualisticus kifejtésére költse. Ha czélt ér — jó; ha nem, megnyugszik, tudva, hogy órája még el nem jött: de kényszert egyáltalán nem ismer.

Schleiermacher ezért nem is érzi magát arra jogosítva, hogy olvasóit a vallásra oktassa, meg lévén győződve, hogy egyedüli oktatónk, nevelőnk e tekintetben maga az Universum, a mely végtelenségénél fogva végtelen számú eszközökkel rendelkezik a vallásos szemlélet és érzelmek felköltésére. Mint-

hogy pedig minden az Unversum műve, azért az ő kezében minden, tehát a vallás művelt megvetői is, csak eszközök a vallásra való nevelés szolgálatában.

Minden ember, mert érzéssel s szemlélő képességgel, azért vallásos arravalósággal is születik. S ez arravalóság, ha csak csirájában el nem fojtatik, meg is fogan, ki is fejlődik mindenütt; sajnos azonban gyakorta elfojtja csirájában a — „megértetés dühe“. A kételkedők, a gúnyolódók, de sőt még az erkölcstelenek sem ártanak annyit a vallásnak, mint azok az ú. n. praktikus emberek, a kik előlik a gyermekkedély vágyódását a csodás, a természetfeletti, a mystikus iránt (pedig ez a vallás első megnyilatkozása); a kik a gyermek ábrándos lelkét morális tételekkel untatják, közönséges dolgok fogalmi-
val töltik meg, aztán meg munkával, játékkal ölik agyon őket. csak a szemlélődésre nem juttatnak neki időt. Mindent csupán megértetni törekedvén, megnyirbálják a léleknek amaz érző fogékonyságát, a mely nélkül ugyan az Unversumot meg nem találja soha. Ez emberek nem vetik meg ugyau a vallást, mondja keserű gúnnyal Schleiermacher, csupán csak megsemmisítik azt... Szabaddá kell tehát tenni azt az „érzékét“, a mely nem a praktikus élet, nem a tudomány, izlés és művészet szempontjából, de az Unversum szempontjából szemlél mindent; s hogy ezt teheessük, ki kell ragadni a gyermekkort a filiszteres polgári élet őrlő malmából s vissza kell helyezni régi szentségébe. Fel kell költeni érdeklődését minden irányban, én és nem én s a kettő világában együtt, mert itt fakad (a szemlélet útján) a vallás. itt nyílik az út a léleknek az Unversummal való egységére. S e szempontból Schleiermacher, kiemelve olvasóinak a természet és művészetek minden szép és jó iránti rajongó tiszteletét, örömmel constatálja. hogy ők maguk is — a nélkül, hogy erről eddig tudomással bírtak volna — a vallás feltámasztásán munkálkodnak, hogy e kor is a vallás ügyét szolgálja, csak vallásos heroszai, „szent lelkei“ nincsenek...

(Vége köv.)

Stromp László.

I S T E N R Ó L.

II.

A Szentháromság.

Mindenható, tökéletes, örök lényében Isten egyedül egy és nem is képzelhető többnek egynél. Egyetlen egy isteni lényről tanít az egész biblia, egy isteni lényt imád a keresztyén világ, egy Istent hiszünk és vallunk mi is. Mindamellett a bibliában, a hitvallástételekben, a keresztyénség köztudatában s az egyes hívő lelkében egybehangzólag, megdönthetetlenül hirdették a Szentháromság örök léte. Természetes tehát, ha e tan igazságának kiderítése és megállapítása céljából a bölcsészeti és theologia egyaránt számtalan kísérletet tett a legrégebb időktől fogva napjainkig.

Am a véges emberi értelemre utalt bölcsészet teljesen tanácstalanul áll eme titokzatos kérdés előtt: miképen lehetséges az, hogy az egységes lényű Isten három személyben nyilatkoztatta ki magát? Hiszen az elvont egység nem jöhet egyszerre figyelembe, úgyis, mint rejtve levő elv, úgyis, mint működő erő: aztán a megoszthatatlan egységet miképen lehetesen gondolni három megosztott létező gyanánt? E rejtély megmagyarázása végett a pantheismus azt a képzetet tartja elfogadhatónak, mely szerint a Trinitásban a három személy, az Istenség által magára vett három különböző módosulat, vagyis az egységes abszolút lény háromféle nyilvánulási módja, úgy hogy három isteni személyről beszélni teljes lehetetlen. A deismus pedig a másik véglletbe csapongva azt vallja, hogy Isten személyes szellemi lény, a kívül ellentétben az ember, mint a való világ jelensége jöhet számba, minélfogva Krisztusról, mint az isteni Lény egyik Személyéről beszélni mérő képtelenség. A mennyiségtani számításokra utaló világi bölcsesek meg azt hozzák föl a Háromság ellen, miszerint az egy

nem három és a három nem egy, miért is a Trinitas, mint számtani lehetetlenség, pusztá képzelet ábrándszüleménye. Nyilvánvaló, hogy a szellemvilág természetfeletti titkai, melyek a hitet feltételezik, ilyes megoldási kísérletek révén örökre megfejthetetlenek maradnak. De hát egyszerűen tagadnunk kell-e mindazokat az igazságokat, a melyeket a tiszta, azaz elméleti értelem önerején megfejteni nem képes? Nincsenek-e a természetben is kifürkészhetetlen csudák, a melyeknek a valóságában mégis hiszünk? Hiszen a természetbuvár is látja az anyagot, de az erőt, melynek működését nyilván szemléljük, látta-e már valaki? Avagy a testi életet fentartó, mozgásra képesítő lelket szemeinkkel észrevehetjük-e? És Isten végetlen lényét véges számokkal kifejezhetjük-e? Oly kérdések ezek, melyeknek hallatára elnémulunk s csak semmiségünk érzetét növeljük magunkban.

Épen ilyen sikertelenek azok a megmagyarázási elméletek, melyek a lélektani tünetek nyilvánulási módja szerint iparkodnak a Trinitást igazolni. Már Augustinus megpróbálta ezt „De Trinitate“ című művében és vallástételi iratában. Úgy képzelte a dolgot, hogy miként az egységes emberi szellemenben az emlékezet, értelem és akarat, mint hármas nyilvánulás jelenik meg, mégis az emberi szellem ugyanaz marad: akként oszlik meg Isten fogalmában is az egy, háromság alakjában. Természetes, hogy az ilyen okoskodással szintén az előbbi útvesztőre tévednénk s Isten egységes lényét hármas módosulattá silányítanók. Így járt Melanchton, a ki a lét (esse), ismeret (nosse) és akarat (velle) analogiája nyomán képzelt háromságtól idejében megtért a három személyben élő egy Istenhez. A rationalismus szédítő elmeműveletei nyomán legfőlebb odáig juthatna el a kutató ész, hogy egy Isten helyett három Isten létezését állapítsa meg, a mi a mohamedánok, zsidók és unitáriusok élettelen, sivár, rideg vallási rendszerének ellentétébe, a pogányok polytheismusába sodorna bennünket. Hol találjuk meg a kinyilatkoztatás üdvényének örök igazságát? Mi módon közelít Isten az emberhez és a bűnös világához? Mi a végezlés?

El kell tehát ismernünk, hogy a Szentháromság titkának mélységeit a pusztá ész megvilágítani, az érzéki szervek fel-fogni, a rebegő nyelv kibeszélni, az emberi lélek fölérni nem képes: mindamellettt abban oly igazság van kijelentve, a mely minden lét alapfeltétele, üdvünk biztosítéka, épen azért hitünk sarktétele. Hogy ez valóban így van, arról meggyőz bennünket Istennek önkinyilatkoztatási okmánytára, a biblia. Am lássuk.

Abból indulunk ki, a mit a keresztyén theologia a biblia nyomán egyértelműleg vall és hirdet, mi szerint Isten e világ népeinek úgy jelentette ki magát, mint Atya, Fiú és Szentlélek. Az ezen tényről szóló tan kijelentési háromság tanának nevezhető. Ezzel szoros kapcsolatban mi azt tartjuk és tanítjuk, hogy ez a történelmi háromság egyszersmind örök lényi háromság, vagyis az az egy élő Isten, a ki mint Atya, Fiú és Szentlélek nyilatkoztatta ki magát: öröktől fogva három Személyben létező egy igaz Isten. Ezt nevezhetjük lényi háromságnak. Nyilvánvaló, hogy midőn a biblia Atyáról, Fiúról és Szentlélekről beszél, ez pusztán csak a korlátolt értelmi és szellemi képességgel bíró emberekre való tekintetből történik; mert például az Atyának a Fiúval és a Szentlélekkel való egységét avagy viszonyát nem szabad élettani analogia szerint venni, a mennyiben ez kizárólag természetfeletti, lelki, csodás tényekre vonatkozik. Istenben minden életnyilvánulás maga az Isten s a Fiú és a Szentlélek örökléte ép olyan tény, mint az Atya örökléte. Az egész bibliában a teremtésről szóló előadástól az Istenországa megvalósulásának vigasztaló profétiájáig mindenütt olvassuk, megerősítve látjuk azt az igazságot, hogy Isten az Ő örök üdvterve és üdvrendje érdekében folytonosan úgy jelent meg a természeti és szellemerkölcsi világban, mint Háromság. Lehetetlen is az, hogy a Fiú és a Szentlélek, évezredekken át tétlen visszavonultságban elrejtve maradt légyen s csak az új szövetségben lépett volna ki a világba, holott mind a Fiú, mind a Szentlélek, az örök Isten lényének azonos tulajdonosa! Ott is látjuk a Fiút már a teremtésnél, midőn Isten ekként szól hozzá: „Teremtsünk embert!” (Gen. 1, 26.), majd nyomban Ádám teremtése után ekként szól: „Íme az ember olyanra lett, mint közülünk egy” (Gen. 3, 22.). Kihez beszélt, kihez szólott az örökkévaló Teremtő? Hiszen rajta kívül nem volt más lény, ki az Ő szavát megérthette, felfoghatta volna! Valami olympusi monológiára meg bizonyára nem gondolhat itt senki, mikor Mózes ihletett ajaka az Örökkévalónak kinyilatkoztatásáról tesz vallást. A biblia itt is a lét egyedüli Kútfejéhez vezérli el lelkünket; azt tanítja, hogy Isten kinyilatkoztatásának öröklétű közvetítője az Ő Igéje a Logos, a ki az írás szerint Istennek gyönyörűsége, a kiben Ő kedvét leli, a ki megörvendezteti a földet és az embereknek fiait (Péld. 8, 30. 31. v. ö. Zsid. 1.); a kit a patriárkai kor Isten gyanánt tisztelt (Gen. 16, 13.); a kiről János apostol azt vallja, hogy ez az Ige Isten vala (Ev. 1, 1.). Szintén már a teremtés történetének legkezdetén hirdeti a biblia, hogy az Isten *Lelke* lebeg vala a vizek felett

(Gen. 1, 2.). Miért nem szól egyszerűen Istenről, Előhímről, hanem az *Ő Lelkéről*? Azért, mert azt akarja tudtunkra adni, hogy az Örökkévaló nemcsak önmaga lélek, de egyszersmind az *Ő* lényének megkülönböztetett alanya az a *Lélek*, a ki életet, mozgást tökéletesbűlést hoz létre a mindenségben. És ez a világalkotó Trinitas egy örök Isten, a ki a mindenség terem-tésekor teljes tökéletes lényében jelenik meg, változatlanul ugyanaz marad mindvégiglen. Midőn tehát hallja Izraél, hogy az *ő* Ura Istene egy (Deut. 6, 4.): ám tudja meg, hogy Istenen kívül nincs több isten, a kit imádni kellene, mert hozzá nem hasonlítható senki és rajta kívül több isten nem létezik. *Ő* az ároni háromszoros áldásban segítségül hívott szent Trinitas (IV. Móz. 6, 24—26.), az a teremtő, megtartó és megszen-telő Isten, a kinek lényét és csodálatos voltát sem a természet óriási alkotmánya, sem a pogányok bálványai ki nem fejezhetik, sem a világ böleselkedő elméi fel nem érhetik, de a kiről ihletett tolmácsai mindnyájan imádva tesznek vallást. Maga az ó-testamentom lánglelkű evangélistája, Ézsaiás is szent áhitattal s szilárd hittel hirdeti, miként az örök Isten alábocsátá e földre az *Ő* Messiását, az örök Igét testben és az *Ő* szent Lelkét (48, 16.), s maga a Messiás, mint az Örökkévaló engedelmes szolgálója, nyilván mondja, miként az *Úr* Lelke *Ő* rajta van, azért, mert felkente *Ő*t az *Úr* (61, 1.), a mely igéket ugyanő, mikor testben e földön járt, közvetlenül önma-gáról mondottaknak ismert el (Luk. 4, 21.). Alaptalan tehát az a sokak által sokszor hangoztatott frázis, hogy a Szent-háromság örök léte az ó-szövetségi iratokból nem igazolható. Dehogy nem igazolható! Csak olvassuk az írást érett észszel, józanon, ott találjuk a Trinitast mindenütt.

Természetes azonban, hogy mivel az ó-szövetségi előképek, kiábrázolások az *Úr* Jézusban megvalósultak: ennek következtében az evangéliom és apostoli levelek világánál tisztábban láthatjuk azt, a mit Izraél szemei elől még köd-fátyol fedett el. Rámutatunk itt nyomban a világ és emberi-ség megváltásának páratlanul álló történelmi mozzanatára, nevezetesen az *Úr* Jézus megkereszteltetésének tényére, a mely-nél a Szentháromság egy örök Isten mindhárom személyének kinyilatkoztatását szemléljük: az Atya szózata hallatszik a megnyilatkozott égből: „Ez az én szerelmes Fiam“; a Fiú megkeresztelkedik a Jordán vizében; és Istennek a Lelke galamb alakjában szálla *Ő* reá (Máté 3, 16, 17. Márk 1, 10. Luk. 3, 21. 22. Ján. 1, 32. 33.). Aztán megemlékezünk Krisztusnak tanítványaikhoz intézett eme vigasztaló és tényleg megvalósult ígére-téről: „*Én* kérem az Atyát és *Ő* nektek *más* Vigasztalót fog

adni“ (Ján. 14, 16.). Ez a más Vigasztaló pedig, a mint jól tudjuk, az Atya és Fiú személyes létével és lényével azonos létű és lényű isteni Valóság, t. i. a Szentlélek (v. ö. Ján. 14, 26; 16, 7—16.). Végül hivatkozunk az általánosan érvényben levő keresztesési formára (Mát. 28, 19.), a Pál apostoli áldó köszöntésre (2. Kor. 13, 13.) és több fontos apostoli bizonyágtételre (Ef. 4, 4—10; Tit. 3, 4—7; I. Pét. 1, 18—25; I. Ján. 5, 6—9.), a mi együttvéve mind a Szentháromság egy örök Isten lételet hirdeti és igazolja.

Hogy azonban az örök üdvterv és üdvrend megvalósításának folyamán eme három megkülönböztetett isteni Személyben nyilatkozó Háromság nem csupán az üdvtényekben ismerhető fel és így létezéséről nem egyedül az üdvoekonomia tanuskodik, sőt inkább mind a három isteni Személy örök lényű egy Isten: arról meggyőződünk akkor, ha fontolóra vesszük a kijelentés okmánytárának azokat a bizonyságait, a melyek úgy a Fiúnak, mint a Szentléleknek Istenségéről tanuskodnak.

A Fiú Istenségét és önálló személyes létét igazolják első renden a Reá ruházott nevek, a melyeknek sorozata már a Genesisssel kezdődik. Számos ó-szövetségi tétel mellőzésével csak a főbbek idézésére szorítkozunk. Mindjárt a kinyilatkoztatás első mozzanatának színrekerülésénél úgy ismerjük meg a Fiút, mint a ki *Adonai* — Úr (Gen. 16, 13; 18, 1. 3.), a kit már külső megjelenése megkülönböztet még az angyali lényektől is. Ő a „Jehova Angyala“ (Exod. 3, 2.), a ki tűznek lángjában nyilatkoztatja ki az örök Isten létét és hatalmát; „az Úr seregének Fejedelme“, a ki előtt Józsué is arczczal borul a földre (Józs. 5, 13—15.), az a „Gyermek“, az a „Fiú“, a kinek vállán a prófétai jóslat szerint uralom lészen és a kinek nevét hívják Csudálatosnak, Tanácsosnak, erős Istennek, örökkévalóság Atyjának, békesség Fejedelmének (Ézs. 9. 6.); „az Úr orczájának Angyala“ (Ézs. 63, 9.), a ki Istennek megközelíthetetlen színét tárja elének, a mikor ezt a mondását igazolja: „A ki Engem lát, látja az Atyát“ (Ján. 14, 9.); „közbenjáró Angyal“, „Egy az ezer közül“ (Jób 33, 23.), a ki Isten ügyét az emberek előtt, az emberek ügyét Isten előtt képviseli; „Király“, ki bölcsen cselekszik, méltányosságot, és igazságot gyakorol a földön (Jer. 23, 5.), sőt a szó igazi értelmében „a mi Igazságunk“ (6. v); „a szövetségnek követe“ Ő (Mal. 3, 1.), a ki Isten igazi, lelki szövetségét jelenti ki s közvetíti a néppel. Ezekhez hasonló nevekkel illeti Őt az ihletett zsolttáríró is, a mikor messiási vonatkozású prófétijában Őt *Adonai*-nak nevezi, a kinek minden angyaloknál fenségesebb

és méltóságosabb helye van a mennyekben Istennek jobbján (Zsolt. 110, 1.). Másutt az Ő neve egyenesen *Elóhim* (Zsolt. 45, 7. 8.), majd „erős Isten“ (Ézs. 9, 6.) „Mégváltó“, „Izraél Szentje“, a kin kívül más Idvezítő nincs. (Ézs. 43, 3—15.).

Mindezeket a bizonyágtételeket megerősíti az egész új szövetség, melynek számos klasszikus helyei közül kiemeljük Ján. 1, 1-et, a hol az apostol, mint szem- és fültanú, a lel-kében élő megdicsőült Megváltót *Logos*-nak nevezi, a ki Isten vala. Philo alexandriai bölcsező a Logost sajátlagos értelem-ben szintén Istennek nevezi, de csak mint alárendelt második principiumot; ellenben Jánosnál a Logos a legkiválóbb jelen-tésében = Isten. Tamás úgy tesz vallást róla, mint Uráról, Istenéről (Ján. 20, 28.). A szigorú monotheista Pál apostol min-denek felett örökké áldandó Istennek nevezi (Róm. 9, 5), a ki megjelent testben, megigazított lélekben, megláttatott az angyaloktól, hirdettetett a népeknek, a kiben hittek a világon, a ki fölvetett dicsőségbe (I. Tim. 3, 16). Az apokalypsisben (22, 13.) Jézus a Messiás így szól magáról: „Én vagyok az alfa és omega, a kezdet és a vég, az első és az utolsó“. Mind az evangéliumok, mind a levelek telve vannak a Fiú Istennek az Atya tökéletes kinyilatkoztatásának dicsőítésével, kiemelve azt a tényt, hogy Ő már testben megjelenése előtt és pedig öröktől fogva a legközvetlenebb, a legbensőbb, t. i. fiúi viszony-ban volt az Atyával. Máriának nyilván megjelenti az angyal, hogy a tőle születendő Szent az Isten Fiának fog nevezettni (Luk. 1, 35.). A sátán is a megkísértés alkalmával ismételen Isten Fiának szólítja (Máté 4.). Péter apostol arról a Krisztusról tesz ünnepélyesen vallást, a ki az élő Istennek a Fia (Máté 16, 16.), a ki Natánaél szerint belát a sziveknek leg-mélyebb rejtekébe (Ján. 1, 50.). Még Kajafás főpap is az élő Istenre hivatkozással így intézi Hozzá kérdését: „Te vagy-e ama Krisztus, az Istennek Fia?“ (Máté 26, 63. 64.) Magok a a zsidók szintén jól tudták azt, hogy a Messiás Istennek Fia, Isten, Úr örökké, csakhogy nem akarták megérteni azt az igazságot s szívök konoksága miatt hitetlenül tiltakoztak azon tény ellen, mely szerint az ő evangéliumi ígért (Gen. 3, 15.) immár megvalósult volna Jézusban. Találón mondja az apostol Róla: „Az övéi közé jött és az övéi nem vevék be Őt (Ján. 1, 11.). Ám mi hittel Hozzá menekülünk, mert Ő Urunk, Kőszalunk és Megváltónk, a mit nevéen kívül igazolnak azok az isteni tökéletességek is, melyeket az Irás neki tulajdonít.“

Mikor Jézus ezt mondja magáról: „Mielőtt Ábrahám lett volna, Én vagyok“ (Ján. 8, 58.), ezzel nemcsak azt akarja igazolni, hogy Ő általában előbb létezett Ábrahámnál, hanem

azt, hogy eleve, öröktől fogva létezett (Ján. 8, 28.), mert a ki volt, az ma is és az lesz örökké (Jel. 1, 4. 8). Ő az Isten teremtésének a kezdete (Jel. 3, 14.), öröklétű élő lény, a ki a világ fundamentomának lerakása előtt már isteni dicsőségben uralkodott a mennyekben (Ján. 17, 5.) s a kiben áll fen a mindenség (Kol. 1, 17.). Továbbá mindenható, a ki által lett a mindenség és Nála nélkül semmi sem lett (Ján. 1, 3.); a ki hatalmának szavával fentartja a mindenséget (Zsid. 1, 3.), a ki mindent megcselekszik, miként az Atya (Ján. 5, 19.); feltámasztja a halottakat (5, 25.) s híveinek örök életet ad (10, 28.). Mindenütt ott van, a hol övéi egybegyűlnek az Ő nevében (Mt. 18, 20.) s velök marad mind a világ végezetéig (28, 20.). E szerint tud is mindent (Ján. 21, 17.); meghallgatja a Hozzá intézett könyörgést (Ján. 14, 13. 14.) és az Atya előtt közbenjár érettünk (Zsid. 7, 25.), a mit bizonyára nem tehetne, ha nem ismerné, nem tudná ügyünket.

Tényei, melyeket földön jártában természetfeletti, csudás erejével véghez vitt, épen úgy mint azok, a melyek örök főpapságához s királyi méltóságához fűződnek, egytől egyig Istenségéről tanuskodnak.

Áldozata s ez által szerzett elégtétele örökérvényű (Zsid. 10, 12.); trónja és országa mozdíthatatlanul megáll mindenha (Zsolt. 45, 7. Zsid. 1, 8.); hatalma van a bűnök megbocsátására (Mt. 9, 6. Luk. 5, 20. 21.), a mit pedig egyedül Isten tehet; megtartja azt, a mi Nála nélkül elvész (Luk. 19, 10. Ján. 3, 17. Róm. 5, 9.), miért is méltó a tiszteletre és imáadásra, s hogy minden nyelv vallja, miszerint Jézus Krisztus Úr az Atya Isten dicsőségére (Fil. 2, 10. 11. v. ö. Jel. 5, 8.).

A *Trinitás* harmadik személye a **Szentlélek**, kinek jelképezésére a biblia többféle szemléltető jelzést használ, a minő pl. a víz (Ján. 3, 5; 7, 38. 39.); a szél (Ján. 3, 8.); a tűz (I. Kir. 19, 12; Jer. 23, 29; Mát. 3, 11; Luk. 3, 16.); az olaj (Zsolt. 45, 8; 133, 2.); a pecsét (II. Kor. 1, 22; Ef. 1, 13; 4, 30); a galamb (Mát. 3, 16; Mrk. 1, 10; Luk. 3, 22; Ján. 1, 32.); a hang (I. Kir. 19, 12. 13.); a nyelvek (Csel. 2, 3.). Mindez azonban távolról sem képes kifejezni azt a számtalan módon nyilvánuló csodás hatást, melyet a Szentlélek a természeti és szellemekölcsi világra gyakorol, még pedig nem mint elvontan képzelt szellemi vagy lelki erő, hanem mint személyes, örök isteni lény.

Személyes létéről tanuskodik az a tény, mely szerint saját Énjét kinyilatkoztatja, midőn pl. szól Péterhez (Csel. 10, 19. 20); választott eszközéül rendeli Pál apostolt (13, 2—4.); irányítja az apostolok első konventi megállapodását (15, 28.); közelép

Pál apostol missói útjának megváltoztatása érdekében (16, 6. 7.); és az égi dicsőségbe visszatért Megváltó igérete szerint, mint vigasztaló, oktató, bátorító Lélek folyton munkálkodik az anyaszentegyházban és ennek tagjaiban (Ján. 14, 16. Mikor pedig Péter apostol a Szentlélek ellen elkövetett bűnt az Isten ellen való bűnnel azonosnak tekinti (v. ö. 4. v.); meg mikor János apostol így szól: „Bizonyágot tesz a Szentlélek“ (I. Ján. 5, 6.), a mely bizonyágtétel Isten bizonyágtétele (v. ö. 9. v.); avagy mikor Pál apostol a hívőket most az Isten templomának, majd a Szentlélek templomának nevezi (I. Kor. 3, 16; 6, 19.): mindannyiszor mindannyian arról tesznek vallást, hogy a Szentlélek Istennel azonos lényű örök Valóság. Ezt igazolják a neki tulajdonított tökéletességek is, nevezetesen a *szentség*, a mi Őt minden képzelhető más lénytől kiválóan megkülönbözteti s egyedül Istent illeti meg. Ő a szentség kizárólagos forrása s egész lénye merő tisztaság, szeplőtlen ártatlanság, szóval a szentség teljessége. Ő *örökkévaló* (Zsid. 9, 14.), a ki a teremtés előtt a leendő minden-ség felett lebegett, életet fuvalva a még rendezetlen egyvelegbe (Gen. 1, 2.); *mindenható*, a kinek felérhetetlen hatalmáról tanúskodik úgy az első teremtés, mint az újjáteremtés csudálatos ténye (Ján. 3, 5.) és mindaz, a ki kegyelmi ajándékaiban részesül (I. Kor. 12, 8–11.); *mindenüttjelenvaló*, a ki elől nem rejtőzhetik el senki (Zsolt. 139, 7.), felkeresi mindenhol a hívőket, hogy támogassa erőtlenségöket (Róm. 8, 26. v. ö. I. Kor. 6, 19.). *Mindenhatósága* megtetszik abban, hogy mindeneket megvizsgál még az örökkévalónak mélységeit is (I. Kor. 2. 10).

Áldásos hatásaiban kifogyhatatlan, tényeiben imádandó Isten Ő eleitől fogva. Általa van létünk halhatatlan eleme: a lélek (Gen. 2, 7. 15.); Nála nélkül nincs élet e földön (Jób 34, 14. 15.); Ő vezérli a királyokat (I. Sám. 10, 6; 16, 13.), profétákat (Mik. 3, 8.) és kegyeseket (Zsolt. 51, 13; Agg. 2, 5.) Ő emeli fel választottait a nemzetségek fölibe (Num. 11, 17; 27, 18.; Bir. 6, 34.) és rendkívüli képességekkel ruhazza fel őket (Gen. 41, 38; Ex. 31, 3.); viszont harczra kél azok ellen, a kik szent személyét megszorítják (Ézs. 63, 10); kiváltképen megbizonyítja istenségét az első pünköszt csoda óta, a mikor állandó szállásra beköltözött Krisztus igaz híveinek szívébe s mint a dicsőségbe visszatért Istenfiának helyettese, övéivel marad mindörökké (Máté 10, 20; Ján. 14, 16.). Csakis általa juthatunk el a teljes igazságra (Ján. 16, 13.) és a hol Ő van. ott szabadság honol (2. Kor. 3, 17.). Pál apostol azt is tanítja a Szentlélekről, hogy közbenjár érettünk (Róm. 8. 26. 27.) épen úgy, a mint a Fiú (Zsid. 7, 25.). Minden ténye, tökéle-

tessége és neve tehát azt igazolja, miszerint Ő személyes örök isteni lény. Ezért történik a keresztség szereztetési igéi szerint a keresztelés a Szentlélek nevére is, épen úgy, mint az Atya és Fiú nevére; ezért esedezik Pál apostol a Szentléleknek a hívőkkel való közöltetéséért (2. Kor. 13, 13.); ezért nem bocsátatik meg az ellene elkövetett bűn sem ezen, sem a más világon (Máté 12, 31. 32.). Feltűnő lehet tehát sokak előtt az a körülmény, hogy a biblia a Szentlélek közvetlen imáadásáról nem szól. Ennek magyarázó oka az, miszerint a Szentlélek, a ki képessé tesz az imádkosásra és a könyörgéseket Isten elé juttatja, egyenesen arra útal bennünket — a mire Krisztus Urunk is tanított (Ján. 16, 13.) — hogy t. i. Átala az Atyához forduljunk imádságainkkal a Fiú nevében. Nyilvánvaló azonban, hogy mivel Istennek Lelke és a Fiúnak Lelke teljesen egy és ugyanazon isteni személy (Róm. 8, 9; Gal. 4, 6.): ennél fogva mikor Istenhez intézzük imádságunkat, akkor egyszerűs mind a Trinitas mind a három Személyét magasztaljuk, épen úgy, mintha az Atyához imádkozunk a Fiú nevében a Szentlélek által.

Az emberi értelemre nézve legtitkosabb a Trinitasról szóló bibliai tannak az a tétele, mely szerint az egy valószínű örök Isten három megkülönböztetett Személy, azaz a három Személy mindegyike önálló, egymástól különböző személyes lény és mégis mind a három az egyedüli egy örök Isten. Ezt a titkot értelmileg annál nehezebb kimagyarázni, mert sem a természeti, sem a szellemi világon nem vagyunk képesek ehhez hasonló, vagy ennek megfelelő analógiákat találni s még a hívőknek Istennel való egyesülése a Krisztusban — az úgynevezett unio mystica — is, a Trinitas három személye örök egységének csak halvány, elmosódó képmása gyanánt tekinthető. Mindamellet a biblia itt is támogatásunkra, segítségünkre van s a kijelentés szövegénél megtaláljuk a tömkelegetől kivezető utat. Nevezetesen — a mint már tudjuk — a Trinitas mind a három Személye külön-külön tökéletességgel bír s az üdvháztartásban mindenknek megvan a saját munkatere. Ezzel tehát ki van mondva az, hogy a Trinitasban az alárendeltség kizárása mellett mindegyik Személy önálló s lényében mégis egy az Isten.

E szerint a lételt illetőleg — quoad modum existendi — az örök Istenségben első az Atya, második a Fiú, harmadik a Szentlélek. Ezt azonban csakis emberileg mondjuk így, a nélkül, hogy valami fokozatra, vagy elsőségi megkülönböztetésre gondolhatnánk. Az írás azzal a kijelentéssel világítja meg ezt a titkot, hogy a Fiút az Atya hívta létre (Zsolt. 2, 7;

Csel. 13, 33; Zsid. 1, 5; 5, 5.), a mely isteni tény nem az Idvezítő emberré levésének idején, sem nem csupán a halálból való feltámasztásakor, hanem az örökkévalóságban, még a világ teremtése előtt történt, a mikor Őt az Atya az üdvterv megvalósítása érdekében az idvesség Fejedelmévé kente föl. És így mikor az irás a Fiúnak létrehívásáról, születéséről, e világba való bevezetéséről szól, ezzel képilegesen azt fejezi ki, hogy a Fiú a legbensőbb lényi egység mellett is különbözik az Atyától, ámde nem a hatalom, vagy valamely más tökéletesség kisebb-nagyobb mérvét tekintve, hanem csakis kinyilatkoztatása módjára nézve, a mennyiben épen a Fiú létrehívása következtében érvényesül a Trinitas kinyilatkoztatása, a nélkül azonban, hogy ez által valami alárendeltségi viszony jönne létre. Viszont a Szentlélek, János apostol szavai szerint, az Atyától származik (*ἐκπορεύεται*, Ján. 15, 26.), és Jézus úgy szól Róla, mint a kit az Ő nevében küld el az Atya (Ján. 14, 26.) és ismét úgy, mint a kit a Fiú küld el az Atyától (15, 26; 16, 7.). Pál apostol a Szentleket most a Fiú Lelkének (Gal. 4, 6.), majd Isten Lelkének és a Fiú Lelkének nevezi (Róm. 8, 9. 11.), a mi azt mutatja, hogy ezek a jelzések egy és ugyanazon isteni Személyt jeleznek. Igen fontos e titokra vonatkozólag Jézus azon nyilatkozata, mely szerint a Szentlélek a Fiúnak és az Atyának teljességéből nyeri azt, a mit övéivel közöl, s minthogy a mik az Atyáéi, mindazok a Fiúéi is: ebből következik, hogy a Szentlélek, mind az Atyától, mind a Fiútól származik (Ján. 16, 13—15.). A származás, az eredet tehát itt is csupán annyit jelent, hogy az örökkévaló Isten az Ő lényét közli a Szentlélekkel, de nem az időben, nem a saját léte után, mert ekkor a később kijelentett személyről nem ismerhetnők el az öröktől fogva való létezését, a mi pedig a Szentháromság egy Istennek tökéletessége.

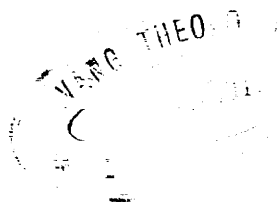
De ha mindezt tudjuk is, a titkok e titkát még mindig nem magyaráztuk meg s ekként kell felfohászokodnunk a nagy apostollal: „Óh Isten gazdagságának, bölcseségének és ismerésének mélysége!” (Róm. 11, 33)

A lényi háromság tükröződik vissza a Trinitas üdvténykedéseiből is. Nevezetesen az Atya mindeneget magától cselekszik, s az üdvháztartás legfőbb kútfeje (Kol. 1, 15—16; Zsid. 1, 2 3.). A Fiú mindent cselekszik, a mit az Atya cselekszik (Ján. 5, 17—19; 12, 49. 50; Zsid. 10, 9.). A Szentlélek pedig az Atya és a Fiú akaratát valósítja meg s Nála nélkül senki sem mondhatja, hogy Jézus az Úr (I. Kor. 12, 3.). Legegyszerűbben így fejezhetjük ki a három isteni személy működését, misze-

rint az Atya munkája a teremtés, a Fiúé a megváltás, a Szentléleké az üdvre vezérlés.

A Trinitas dogmája a szentírás tanítása nyomán a legősibb és legszabatosabb alakban jelenik meg az apostoli hitvallásban, a mely, alaptételeit tekintve már a II. század végén a keresztyén egyházi hittudat megállapításaként jutott érvényre, de a mely mai tartalmában az idők folyamán bővült kiegészítésekkel megtoldva csakis a IV. század végén nyert végleges befejezést. Az ezen symbolumban foglalt tanfogalmat fejtette ki a niceai zsinat (325), a mely Arius tévtanai ellenében a Fiúnak az Atyával való egyenlő lényegét (homousia), majd a konstantinápolyi (381), mely a macedoniánusok ellenében a Szentlélek istenségét hitvallási tételként megállapította, úgy a mint mindezt a VI. században keletkezett úgynevezett athanasiusi (Quicumque) symbolumban találjuk. E keresztyéni evangéliomi tanfogalom élő tiltakozás úgy Praxeas (c. 192), Noétus (230), Theodotus (192—202), valamint Sabellius ptolemaisi presbyter (250—260) azon téves felfogásai ellenében, mintha a Trinitas három személye nem különböző, hanem csak egy isteni lény háromféle módosulata volna; de egyszersmind nyílt hitvallás ez Samosatai Pál antiochiai püspök (260—272) abbéli eretnokségével szemben is, a mely Jézust a Szentlélek által létrehívott pusztá embernek tartja és így a három megkülönböztetett isteni személyről szóló tant tagadja. E bibliaellenes úgynevezett egyelvűség képviselői monarchianusok néven ismeretesek s hiú bölcsekedéseik nem egyebek, mint eredményei azon tehetetlen kísérleteknek, melyeket már az első század végén egyes gnostikusok megpróbáltak arra nézve, hogy a Fiú és Szentlélek kilétét és mivoltát a véges értelem által felfoghatóvá tegyék. Ilyen elméletezés folytán jutott Macedonius konstantinápolyi püspök is (360) arra a tévelygésre, hogy a Szentlélek teremtmény és Istennek szolgálja, de nem személyes Isten.

Nem kevésbé romboló hatású volt az egyetemes keresztyén hitéletre Arius alexandriai presbyter (312) ismert tan tétele, mely szerint a Fiú nem Istentől született, hanem Isten által semmiből teremtett, ennél fogva az Atyával nem egyenlő, hanem Attól egészen különböző lény, a ki alárendeltségi viszonyban van az Atyával. Az így képzelt subordinatianismus több Isten lételének gondolatára vezet s merőben evangéliumellenes. Ariust követték a későbbi keletü monarchianusok, nevezetesen az unitáriusok, a kik az egyetemes keresztyén egyház által vallott trinitásdogmát elvetve a Krisztus isteni kegyelméből kirekesztették magukat. A dogmák történelméből ismer-

retes ezen negatív árnyalatok ellenében egyedül az egyházi tannak van bibliai alapja és hitelre méltósága, a mely tan az iskolás műkifejezések sallangjaitól teljesen ment alakban és tartalommal a szentírásban tárul föl előttünk.*

- * **Irodalom.** *Kálvin*. Instit. Lugd. Bat. 1654.
Maresius, Systema theologicum. Gron. 1673.
Turretinus Franc., Instit. theol. elenct. Genev. 1679—85.
 3 kötet.
Melanchthon, Loci theol. edit. Augusti. Lips. 1821.
Böhl Ed, Dogmatik. Amsterdam 1887.
Bretschneider, Dogmatik Leipz. 1825.
Schleiermacher, Der christl. Glaube . . . Berlin 1831.
 2 kötet.
Dorner. System d. christl. Glaubenslehre Berlin 1879.
Martensen, Die christl. Dogmatik. 3 A. Leipz. 1886.
Schultz, Grundriss d. ev. Dogmatik. 2. A. Götting. 1892.

Debreczen.

Dr. Erdős József.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Bár az időnként fel-felmerülő hírek, melyek a római pápa egészségi állapotáról kedvezőtlen tudósítást adnak, rendszerint azonnal megkapják czáfolatukat, azért mostanában mind jobban-jobban kezd a figyelem Róma felé fordulni, hol IX. Pius utódja s az olasz állammal szemben folytatott politikájának örököse, a második vatikáni fogoly, nemsokára, márcz. 2-án, 89-ik évét betöltve, 90-ik születési napját fogja ünnepelni. Ennek a magas életkornak, ezen kor háta mögött levő nagy sikereknek, nemkülönben az épen e miatt talán nem sokára beállható pápai trónváltásnak lehet betudni, hogy ha nem is épen minden héten, de legalább minden hónapban, hol egyszer, hol meg többször is, olvashatunk híreket a Vatikánból, a melyek XIII. Leó egészségi állapotával, a Curiában uralkodó egyház- és állampolitikai irányzatokkal s a pápai szék jövődő betöltésére vonatkozó combinatiókkal foglalkoznak.

Nemrégiben egy olasz journalistának, Giovanni Berthelnek egy irata keltett feltűnést, mely „Kibékülés, egyház és állam közötti viszonylatok“ czímen igen érdekes dolgokat közöl a pápaság jövőjét illetőleg a Vatikánban uralkodó nézetek felől. A Rómában székelő 22 biboros között — az újság író szerint — háromféle irányzat található. Az egyik, Rampollával az élén, az eddigi politikának a folytatását kívánja továbbra is fentartani. A másik azt szeretné, ha a római püspök az ő eredeti tevékenységéhez, a lekipásztorsághoz térne vissza és szakítana a diplomatiával. Míg a harmadik irány a kettő között középutat kíván tartani és közvetíteni. A Rómán kívül székelő 41 bibornok szintén óhajtja ugyan, hogy olasz pápa legyen, de nem hajlandók magukat a Curiában élő bibornokok által vezetetni. A pápai székre a különböző körök, más más egyént szeretnének juttatni. Rampolla jelöltje a milanói érsek, 48 éves Ferrari volt, a ki azonban már azóta lehetlenné lett. Az intransigensek jelöltje Parrochi bibornok-vicarius;

a többi jelöltek: Serafino Vanutelli, mint Rampolla ellenfele; Goti, karmelita-generalis, a túlzó politika ellensége, s végül a velencei patriarcha Sarto, a ki a Rómán kívüli bibornokok előtt a legkedveltebb és a ki legtöbb kilátást nyújt a dán királysággal való megegyezésre.

Meglepően hangzik, hogy a Curiában oly párt is volna, mely a pápa egyházi főnökségével megelégednék, sőt egyenesen erre tör az eddigi világi hatalmi igyekezetekkel szemben. Ha e pártnak sikerülne többséget szerezni, mindenesetre ropant változás állana be az egész róm. katholicismusban, mert ez úgyszólván egyet jelent az eddig, több mint ezer éven át követett irányzat elejtésével s a római katholicismus erejének intenzívebbé válásával. Egy második reformationnak vettetnék meg az alapja, mely épen úgy újra szülné a római katholicismust, mint a XVIII. században a szerzetes rendek tették volt. avagy az angol protestantismust a methodisták. Az egy akol és egy pásztor felé kétségtelenül hatalmas lépéssel közelednének ez által. Csakhogy erre, ez időszert, alig lehet valami kilátás; nem a legkisebb remény sem. Hiszen a történelem tanulsága szerint, a reform-pápáknak soha sem volt jó sorsuk. Az a tömeg, melynek élén állanak, nem kormányoztatik általuk, hanem ők vitetnek, s ha ellentállanak, elsodoratnak.

Manapság a pápai világi hatalomért s az egyház csalatkozhatatlanságáért folyó és mindenféle eszközökkel vitt küzdelem közepette állunk. Ennek megváltoztatásához nem 30—40 kardinális, hanem évszázadok és emberek ezreinek nevelő munkája kell. A róm. egyház ma is kész kitaszítani legjobb fiait, ha van bennök némi önállóság, mint ez Aquilanti domokosrendi atyával is megesett nem régen. Ugyanis nevezett szerzetes, ki már ötven év óta rendtag s a ki több éven át theologiai professor is volt s a mellett az orvosi tudományokkal is foglalkozva, mint a homoeopathikus gyógyműd reformátora elismerést szerzett az orvosi világban, nemrégiben egy a Vatikán által kitűzött vitakérdésre pályamunkát írt. És midőn művét beadja, nemsokára a bírálatból arról kellett értesülnie, hogy ő, ki évtizedeken át teljes beható alapossággal tanulmányozta Aquinói Tamásnak iratait, oly művet írt, a mely egyházellenesnek és thomista philosophia ellen irányulónak bélyegeztetett. Erre a jámbor öreg ellagya rendje kolostorát, szakállt növelt s ha még nem lépett is ki egyházából, de polgári életmódot folytat s az olasz viszonyok között nem sokára kénytelen lesz lépése végső következményeit is levonni.

Még világosabban nyilatkozik a szabad vizsgálódás és

tudományos kutatás ellen irányuló római szellem a freiburgi róm. kath. egyetem esetében. Az egyetemnek szabad mozgását megsokalván a róm. egyház. a tanszékek többjét s az egyetem vezetését a dominikánusoknak adta át, mi több liberalis professor részéről erős ellenmondást szült. Erre a római iskolaügyi congregatio praefectusa, Satolli biboros, az egyetem rektorához egy oly iratot küldött, mely tulajdonképen nemcsak az illető tanároknak, hanem egyúttal a szabad szellemnek is elítélése. Az illető, most már az egyetemből kilépett és Poroszországban állást talált, tanárok mozgalmát a bibornok rossz indulatú durva izgatásnak nevezi s tudtul adja a hivatalban maradt professoroknak ő szentsége legmagasabb tetszését a felett, hogy a tiszta s valódi katolicismus eredeti iránya mellett hűségesen kitartottak. A maroknyi izgatók által a dominikánusok ellen szórt azon szemrehányás, hogy a növendékekből rendbeli ujonczokat a freiburgi egyetemből zárdát csinálnak, hamis állítás, melyet a való dolgok és tények megczáfolnak, és egyúttal rosszakaratu is, mert olybá tüntettetik fel, mintha az állami törvényekbe ütköznék. Azonban Satolli úr ő eminentiájának ezen vehemens nyilatkozata még a schweizi és német katkolikusoknál sem talál kedvező fogadtatásra, sőt a „Kölnische Volksztg.“, bár elismeri a pápa ítélkezési jogát, kifejezést ad annak, hogy az efféle iratok fogalmazása előtt jó lenne a körülményekkel alaposan ismerős emberek véleményét is meghallgatni.

Különben maga ez a római kath. szellemű újság is elismer némi bajokat a freiburgi egyetemnél, a miknek fennállása iránt nem is kételkedhetünk, látva a dominikánus vezetéset, ha más oldalról azt is tudjuk, hogy még ott is, hol nem szerzetesek kezében vannak a tanszékek, p. o. Bonnban vagy Münchenben, mindent felhasználnak a theol. professorok, hogy a theologusokat tudományos önképzésökben lehetőleg akadályozzák. E miatt a bonni Albertinum kollégiumban valóságos diák-forradalom volt. A „Bayerische Kurir“ a bonni zendülés hírére arról értesít, hogy a müncheni katolikus theologusok is többször fordultak már a theologiai dékánhoz panaszkodva a bonninál is alább álló tudományos viszonyok felől, de még eddig sikertelenül. A cultusminister, ki jól ismeri a helyzetet, nem mer semmit tenni a professorokkal, illetőleg az egyházzal szemben. Különben Bajorországban a papok túlnyomó részét a királyi és püspöki seminariumokban képezik, hogy minél jobban elzárják őket az orthodoxiát mételyező tudománytól. Ezek a szerencsétlenek sokkal rosszabb helyzetben vannak, mint egyetemi kartársaik, kik legalább a

protestánsokkal való érintkezés folytán kiemelkednek a thomista bölcészet és theologia homályából, de a miért viszont kevésbé szívesen alkalmaztatnak a püspökök által.

Természetesen ez a törekvés, a tudomány háttérbe szorítása, az egész római egyháznak a törekvése, a mit legjobban bizonyít magának a pápának a múlt év nov. 25-én, a minorita rend generálisához intézett levele a biblia exegesise tárgyában, melyben int „bizonyos nézetek“-től, a merész és túlságosan szabad magyarázati módtól“ és „az akatholikus exegetáktól, kiknek zabolátlan szellemi irányzata által a Szentírás inkább elhomályosíttatik, mint megmagyaráztatik“. Azonban a pápának ezen nézetei a würzburgi egyetem köréből meglehetősen kemény kritikát provokáltak, a melyben tiltakozás foglaltatik a felsőbb parancsra hallgató philosophia és a régi bürokratikus stylu római praelatusok ellen.

De nemcsak a tudomány, hanem a gyakorlati élet mezén működő szabadabb szellemű róm. kath. egyének is megérik az egyetemes római törekvések súlyos bilincseit. Így p. o. Belgiumban Daëns abbé, ki híveinek anyagi nyomora által indíttatva, mindent elkövetett ezek socialis helyzetének javítására, a klerikális kormánytól felszólítást kapott, hogy ilyen social-politikai tevékenységtől tartózkodjék. Nem lévén nevezett abbé erre hajlandó, állásától felfüggesztetett, azaz minden megélhetési forrástól elzárattott. Azonban most már hívei és ezekkel együtt a liberalisok vették fel ügyét és ország-szerte gyűjtik az ú. n. „Daëns-fillér“-eket, minek ellensúlyozására a klerikális sajtó a pápa számára adandó újévi ajándékot gyűjt. Daëns nem szándékozik kilépni az egyházból, hanem épen azért, mert ellenfelei őt apostasiába akarják üldözni, megmaradt katolikusnak, csak hogy — mint mondja — kezében az evangéliummal azon fog működni, hogy a klerikális képmutatók s pharisaeusok a templomból kiűzessenek.

Ha a római egyház saját kebelében is így küzd a szabadság ellen, akkor természetesen még nagyobb mértékben indítja és folytatja a harcot a protestáns haeretikusok ellen. Dániában, hol csak 7000 róm. kath. van, ezek gondozásán, no meg a róm. kath. propaganda fejlesztésén 242 szerzetes és apácza dolgozik. Németországban egy berlini nuntiatura felállításán dolgoznak, a jezsuiták bevitelét kívánják kieszközölni és erős mozgalom indult meg, hogy a róm. kath. egyházi ügyek vezetésére egy róm. kath. osztály állíttassék fel a cultusministeriumban. Nem valószínű, hogy e három közül bármelyik is beteljesüljön, habár kétségtelen, hogy a római egyháznak talán sehol sem mennek jobban az ügyei, mint épen a protestantismus

szülötte földén. Csakhogy a politikai helyzet ügyes felhasználásával nagyra nőtt centrum már is oly tekintély, a melynek növelése, illetőleg állandó nuntius által való erősítése nem állhat a kormánynak érdekében. A jezsuiták bebocsátását, ha hajlandó is engedélyezni a birodalmi tanács, a senátus újból meg fogja akadályozni. A róm. kath. egyházi ügyosztály pedig, mely bizonyos nagyfontosságú államokiratok el-eltünése miatt szüntettetett be, ugyancsak ezen okból nem fog újból felállíttatni. A missiókban diszcreditálják a protestánsokat is, midőn a mindenáron sikerre való törekvés folytán úgy gyarapítják egyházukat, hogy ez a keresztyénységnek gyalázatára és veszedelmére szolgál. Így legközelebb Chinában Poklo városban kitört keresztyénüldözés és gyilkosság felidézése — a Kanton tartományi prot. missionárius, Maus, jelentése szerint — egyenesen a róm. kath. missió által történt. Ugyanis ez minden elővigyázat nélkül vesz fel mindenféle embereket, olyanokat is, kik a chinai igazságszolgáltatás elől menekülve, a büntetés elkerülése végett keresztyénekké lesznek s valamely nyugati hatalom védnöksége alá jutnak. A missionárius által felhasznált francia oltalom nemcsak megszállított közönséges gonosztevőket, hanem egyuttal a chinaiakat is fájdalomdíj fizetésére kényszerítette. A nagy méltánytalanság, melynek így a benszülöttek teljesen ki voltak szolgáltatva, bosszúra ingerlé ezeket s a bosszú a róm. kath. pap, ennek gyülekezete, majd általában az idegenek és a keresztyének ellen irányult és egy véres üldözésben nyerte befejezését, a mely által az összes keresztyénfelekezetek és missiók szenvedtek.

A róm. catholicismusnak a protestantismus ellen irányuló minden közvetlen és közvetett támadása körül azonban jelenben kétségtelenül a legfőbb fontosabb az, melynek helye Franciaország. Ennek egyik legújabb szülötte egy könyv, „Le péril protestant“ czímmel, melyről Párisból a következő értesítést küldözi zét a kiadó a bel- és külföldre: „Épen most jelent meg Renauld Ernőtől a Protestáns veszély (570 l.), egy alkalmi polemikus mű, mely az összes katolikus lapok által ajánltatik. Ebben a könyvben fel lehet találni departementonként a protestánsok neveit, hivatalát, valamint az akadémiai képzettségű protestáns egyéneket Párisban és a vidéken. Ezen kívül tartalmaz egy csomó „pap-históriát“, melyek igen sikamlósak. Kapható Tolra, kereskedőnél a szent József-könyvkereskedésben, Párisban. Ára 3.50 Fr.“ Hogy a protestánsoknak ezen névsora mitől jó, azt könnyen eltalálhatjuk. A szerző azt állítja ugyan, hogy nem a protestánsok ellen való

izgatás, hanem történetírás a célja, de azért feladatával összeférőnek tartja, hogy így nyilatkozzék: „Rablás, polgárháború, kapzsóság az az alap, melyen a német protestantismus — a francziának atyja — nyugszik.“ „A hugenották 1898 óta karöltve haladnak a hazaárulókkal s azon idegenekkel, kik Franciaország ellenségei.“ Szerző szerint, a nautesi edictum fel függesztése egyike a legokosabb gondolatoknak, melyek valaha XIV. Lajos agyában megfogamzottak. Karácsonykor „Croix de Tarn-et-Garonne“ cz. kath. lap a protestantismusról írva, egyebek közt ezeket is mondja: „A protestantismus az ellenség! Már 20 év óta fáradhatatlan kitartással dolgozik Franciaország és a kath. vallás romlásán. A protestáns veszély nemcsak vallási, hanem egyenesen nemzeti veszedelem. Minden eszközt felhasználnak, hogy Franciaországban megöljék a hazafiságot és a becsületérzést, mert hiszen a protestánsokra nézve hazafiság és becsületérzés nem létezik. Ha egykor, az ő működésük folytán, Franciaország az ő testvéreik között, kik a csatornán és a Rajnán túl laknak, fel fog oszlatni, akkor ők diadalünnepet fognak ülni. Ha legalább a hadsereg, mely védelemre való, beszélné és nem játszáná a meggyalázott némát, a nép vele menne, hogy kiirtsa a kettős veszedelmet. De az idő siet; talán már holnap egyesülnek a becstelének és francia hadsereg csak volt.“

Az efféle szenvedélyes és elvetemült támadásokra protestáns részről mint egy indirect feleletül szolgál az, hogy Sabatier professor és több lelkész január és február hónapokban előadásokat tartanak a következő tárgyakról: „Protestánsok és francziák“, „A hazafias kötelesség a keresztyén lelkiismeret előtt“, „A mi zászlónk“, „Franciaország emelkedése a protestantismus által“. Ezen előadások a Taitbout kápolnában fognak megtartatni és ez alkalommal szépszámú interconfessionális közönségre számítanak. De ha egyéb nem mutatná is, eléggé megmutatja a francia protestánsok hazafiságát az a roppant áldozat, melylyel a francia gyarmatokon levő missiókat fentartják, s midőn ezzel az evangélium ügyét szolgálják, hazájuk erejének gyarapodását is munkálják. Madagascar szigetén a norvég luth. missióval együtt folytatják a térítés munkáját a francia protestánsok, átvéve az angolok örökét, kiket innen a francia féltékenység kiüldözött. Ez a 700,000 lélekből álló francia protestantismusra oly terhet rótt, mely legalább is 34 krt tesz ki fejenként, holott Németország különböző tartományaiban az egy-egy lélekre eső költség 10—11 krajczárnál semmi esetre sem megy feljebb. Pedig ehhez járulnak még a többi missiók is, p. o. Tahiti szigeten, a Zámbsesi vidé-

kén. Ez utóbbi missziót már fel akarták adni, midőn a madagascari is reájuk nehezedett, de a missió vezetője, Coillard, oly lelkesedést keltett ennek fentartása érdekében is, hogy a múlt év november 25-én 135.000 franc adománynyal és újabb segéd munkásokkal szállhatott hajóra, hogy virágoztassa munkáját tovább is folytassa.

Különben a jezsuiták által vezetett protestáns-ellenes mozgalom teljesen érthető ügy Franciaországban, mint egyebütt. A Dreyfus-ügy háta megett levő egyházi és politikai reactio sehogy sem tűrheti meg békében a szabadelvűségnek a barátait. Emellett a róm. kath. papok kilépése és csatlakozása a protestantismushoz szerfelett aggasztónak tűnhetik fel, a mi ellen az izgatottság palastolására csakis az izgatás látszik alkalmasnak. Bár egyes túlzó optimista katolikusok azt hirdetik, hogy ha XIII. Leó pápa még 20—25 évig élne, az egész világ katolikussá lenne, azért nem tagadhatják, hogy épen a lefolyt évben roppant csapások érték a róm. katholicismust. Hogy ily heves az ultramontanismus támadása jelenben, azt csakis az elkeseredettség magyarázhatja kellőleg, mert különben lélektanilag érthetetlen lenne az egész actio hazánkban és a külföldön egyaránt. A nagy veszteségeket sikeres rohamok által eszközölhető foglalások útján akarják pótolni.

Ha végig tekintünk a múlt év eseményein, azonnal szembe tűnik, hogy a róm. katholicismus izgatottsága nagyon is indokolt. Ott vannak az eddig spanyol és kath. kézben volt Kuba, Portorikó és Fülöp-szigetek, melyek a protestáns északamerikai Unió fenhatósága alá jutottak s az amerikai protestantismus, alighogy felmerült az itteni lakosok evangélizálásának a kérdése, egyszerre 112,500 dollárt hozott össze s megteremtette a prot. missziót ezen szigetek részére. Franciaországban nagy mérveket öltött az antiklerikalis mozgalom a papság között, úgy hogy csak Corneloup már 81 volt papot vett fel a konvertiták asylumába. Ausztriában, illetőleg az osztrák császárságban, a róm. katholicismus szlávizáló iránya oly erős katolikusellenes német-nemzeti mozgalmat hozott létre, melynek igen nagyfontosságú következményei lehetnek. Olaszországban a királyság és a Curia közötti viszony a lehető legfeszültebb, a mióta a milánói zavargások után a kormány keményen megrendszabályozta a zabolátlan klerikális sajtó izgatásait. Északamerikában pedig a római egyház nemzeti jelleme mindjobban kezd kifejlődni s ha így halad, megteszi az első lépést a római katholicismusként a nemzeti katholicismussal való feleseresülésére.

Mielőtt ezen a római egyházra vonatkozó szemlénket

befejeznék, megemlékezünk még kissé a részletekben is arról, a mi a szomszédságunkban, Ausztriában történik. Már hírt adtunk volt, hogy a mult év második felében mind erősebbé változott az a mozgalom a németiség körében, mely a Rómától való elszakadást írta zászlajára. Bécsben dr. Zimmermann és Antonius lelkészek több mint 300 egyént vettek át a protestantismus kebelébe. Saatzban 600 katolikus tért át protestánsná. Mostan pedig január 16-án, Bécsben, Schönerer ismert nevü német nemzetiségi képviselő elnöklete alatt egy nagy gyűlés tartatott, melyen körülbelöl 800-an vettek részt s általános lelkésedés között mondták ki, hogy Rómától elszakadnak. Schönerer indítványa azt foglalja magában, hogy a római egyházból való kilépés mondassék ki és pedig inkább egyedül nemzetiségi motívumok tekintendők e kilépésnek ; továbbá, hogy a kilépés akkor fog megtörténni, ha ehez való hozzájárulásukat 10,000 en írásban kifejezik. Már a gyűlés folyama alatt erős hangok emelkedtek a mellett, hogy a kilépés megokolására a nemzetiségi motívumok nem elegendők, valamint hogy a negativum helyébe egyenesen a protestantismushoz való csatlakozást kell positivum gyanánt odahelelyezni. Stein szerkesztő Egerből és dr. Eisenkolb Karpitzból, voltak ez iránynak szószólói. Azonban ez irányban sem történt teljes megállapodás, de magának Schönerernek indítványa egyhangúlag elfogadtatott és midőn az ellenőrző kormányhivatalnok a gyűlést feloszlatta, a termet „Éljen a nagy Németország! Éljen Luther! El Rómától!“ kiáltások tölték be s a jelenvoltak a „Wacht am Rhein“ éneklése mellett távoztak el.

A mint látni, itten csaknem teljesen nemzetiségi mozgalomról van szó és épen ez az oka annak, hogy a prot. lelkészek közül többen nem rokonszenveznek az egész Rómellenes irányzattal, mint ezt Johanny lelkésznek Bécsben, december 2-án tartott beszédéből láthatjuk. Azonban a mint a positivum is kezd fejlődni az elszakadási törekvésben, a protestánsok rokonszenve is élénkül. A német nemzetiségieknek ugyanis lehetetlen be nem látniok, hogy törekvéseik annál nagyobb rokonszenvvel fognak találkozni Nagynémetországon, minél inkább, tehát vallásban is közelednek ahhoz. Igen sokan nem várják a 10,000 aláírás összegyűlését, hanem már is protestánsokká lesznek. Ugyanez a mozgalom az olaszok között is észlelhető, kik a szlovénizáló katolicismus elől menekülnek a protestantismushoz. Vajjon a Schönerer kívánta 10,000 aláírás összegjön-e, azt majd megmutatja az idő.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Adalékok a dunamelléki egyházkerület történetéhez.

Közli *Földváry László* váczhartányi ev. ref. lelkész. II. rész. öt térképpel, nagy 8 ad részben 370 + XIX lap, ára 4 korona, Budapest, 1898, kiadja a dunamelléki egyházkerület, Werbőczy könyvnyomda nyomása.

A nagybecsű «Adalékok»-ból, melyeknek I. részét e folyóirat múlt évi 9-ik füzetében ismertettük, most küldetett szét a II-ik rész, melyben dunamelléki egyházkerületünknek a baranyai püspökséggel való egyesülés után lefolyt történetéhez (1715—1780) közöl-
tetnek adatok.

A közlésben ez a II-dik kötet az I-sőnek a módszerét követi. Nevezetesen a superintendentialis feljegyzések nyomán közli az egyházkerületi összejöveleteket s az ott elintéztett ügyeket, mely utóbbiakra vonatkozólag magokat a fontosabb okmányokat is lenyomatja. Továbbá ismerteti az egyházaknak és prédikátoroknak ezen időkből fenmaradt névsorát, mindenütt feltüntetve az elpusztult egyházakat s elbeszélve a pusztulás történetét.

A fellelt időszakból három püspök vagy superintendens életrajzát és működését ismerteti szerző. Névszerint *II. Pathai B. János*t, a ki 1731-től 1739-ig, *Helmecei K. István*t, a ki 1740-től 1753-ig, *Csáthi Dániel*t, a ki 1753-tól 1757-ig izgatta dunamelléki egyházkerületet.

A jelzett időszaknak mindjárt a kezdetén nevezetes esemény az egyházkerületben, hogy a baranyai püspökség az alsó dunamellékkel egyesül. Ennek idejéül Földváry az 1713—1715 közötti éveket jelöli ki. 1713 előtt az egyesülés nem történt még meg, mert különben az 1713-dik évben N.-Kőrösön tartott generalis synoduson a seniorok és prédikátorok névsorában láthatnánk a baranyaiakat; de hogy 1715-ben már megtörtént a csatlakozás, mutatja az, hogy az ez évben Dömsödön tartott synoduson már jelen vannak a baranyai seniorok és néhány pap, sőt baranyai ügyek is tárgyaltnak.

Maga az egyházkerület belső élete szomorú képet mutat ebben az időszakban. Az 1714/15-diki törvények betiltják a generális synodusokat, melyek addig szabadon tartattak, s helyettük csak szűkebb körű összejöveteleket volt szabad tartani, melyeken a püspök elnöklelte alatt csak a seniorok és assessorok jelenhettek meg. Más tekintetben is mind nagyobb és nagyobb lőn a reformátusok szorongatása. A protestánsok üldözése, kivált Pestmegyében, Somogyban és Baranyában nagy hévvel felújított, minek tiz év (1715—1725) alatt, a budai, váczi, gyöngyösi és jászberényi fényes egyházak után, csak Pestmegyében a kosdi, cselőtei, a kisémedi-i, bottyáni, ujfalui, szödi, rátóti, vácz-hartyáni, kisszentmiklósi, veresegyházi, szadai, mogyoródi, tarcsai, dunabogdányi, verőczei, tápió-sági, üllői, szentmárton-kátai, alsó-némedii és rádi egyházak estek áldozatul. Sok gyülekezetet pusztított el mindjárt a törökök kiűzetése után Radonai Mátyás pécsi püspök erőszakoskodása Baranyában és Tolnában is.

1731-dik évről nevezetes esemény az *egyházkerületi főjegyzői állás szervezése* s erre *Veresmarti* Lázi Péter megválasztása Szabadszálláson, hol az új superintendenst, *II. Pathai* Jánost, is ugyanakkor iktatták be hivatalába. De még nevezetesebbek, mert országos érdekű esemény szülői lettek, a következő évek, melyekben először (1731-ben) a nyilvános istentiszteleteket tiltották el, a nem artikulált helyeken papjainkat a plébánusok elé rendelték s majd a Carolina resolutio által 1734-ben a *superintendentiák határait* a kormány önkényesen megszbja, mely törvényellenes intézkedés a Dunamelléket arról az oldalról is érintette, hogy ama belső-somogyi egyházakat, melyek még Szegedi Kis István püspöksége idején a felsőbaranyai egyházmegyéhez csatlakoztak, ez a Károly-féle rendelet a Dunántúli egyházkerülethez csatolta.

A kormánytól és a klérustól szenvedett erős nyomást egyfelől a folytonos felterjesztések és felségfolyamodványok által, másrészt az újabb belső rendezkedések által igyekeznek ellensúlyozni. Így 1736-ban a szigetszentmiklósi összejövetelel elhatározzák egy *közös pénztár*, az úgynevezett superintendentiális cassa *felállítását*, hogy belőle a közköltségeket fedezzék. 1739-ben a superintendensnek 50 frt tiszteletdíjat határoznak, mit 1740-ben 100 frtra emelnek. *1740-ben* a világi uraknak bodrogkereszturi korábbi megállapodása értelmében Dunamellék is elfogadja azt az elvet, hogy a világi elem az egyházkormányzatban részt vegyen és *Nagy-Kőrösön megválasztja* az első *superintendentiális főkurátort Gyürki István* nógrádvármegyei alispán személyében.

Am azért a vallási sérelmeknek és szorongatásoknak se vége, se hossza. A túlbuzgó királyné, Mária Terézia, támogatása által vérszemet kapott klérus és a felbátorított Helytartó Tanács

újabb és újabb módját találják ki a protestánsok s köztük a dunamelléki reformátusok háborgatásának. A Károly-féle rendeletekhez, melyek a prot. lelkészeket «in spiritualibus» csaknem egészen a a klérus «canonica visitatioja» alá rendelték, most még a bába-keresztvári és az ugynevezett építkezési rendeletek járultak. Most már tehát nemcsak templomokat foglaltak el, papokat úztek ki, a hol tehettek, hanem a megyék által a H. T. rendelete alapján szigorú ellenőrzés alá fogták a prot. templomok és imaházak építését, sőt kijavítását is s a hol csak lehetett, minden kigondolható ürügy alatt megakadályozták. Templomépítés és javítás miatt Mária Terézia korában Medina, Siklós, Dunavecse, Solt, Szabadszállás, Bugyi, Csákerény, Seregélyes, Tabajd, Keresztur, Pátka, Mány, Szabad-Battyán, Ondód, Csabdi, Gárdony, Baracska, Vadkert, Lovas-Berény s a kecskeméti kollégium és több más gyülekezetünk szenved sérelmet és sarcot.

Még több kárt okoztak a gyakori templomfoglalások, papeltűzések és stóla megvonások, melyekben különösen a pécsi, veszprémi és váci püspökök versenyeztek egymással. Az «Adalékok» egész csomó egyház okmányát közli, melyektől hol a templomot vették el, hol a lelkészt úzték ki, hol az iskolát, temetőt, harangokat, szent edényeket foglalták el erőszakkal a klérus emberei. Így nyomorgatták meg Foktő, Pátka, Vaiszló, Bogdása, Úszód, Duna-Szentgyörgy, Pécsvárad, Csákvár, Felcsúth, Ettyek, Gödöllő, Úny, Tengőd, Ireg, Büdösfá, Kis-Peterd, Zaláta, Besencze stb. egyházait, a melyekre vonatkozólag az adatokat szintén részletesen közli a Földvály könyve.

Nagyon gyakori volt a vallási háborgatásnak az a módja is, hogy kivált nagyobb helyekre, ha volt, ha nem volt rá szükség, karhatalommal plébánost küldött, plébániát szervezett a politikai hatóságokkal szövetkezett klérus. Így erőszakoltak plébánost 1778-ban Nagy-Kőrösre s vele egy időben Kunszentmiklósrá, már korábban (1753) Czeglédre, hol a reformátusok templomát is erőszakkal elfoglalták. Az erre vonatkozó tárgyalások folyamodványok, végzések stb. szóval az ügy iratai gondosan összegyűjtve mind megtalálhatók Földvály L. Adalékjaiban.

A közlöttekéből is látható, mennyi beces kútfő, adat és eddig ismeretlen emlék kerül fölszínre szerző szorgalmas kutatása és közlése folytán. Ezért az Adalékok mind-mind megbízható, hiteles kútfők, mert vagy az eredeti okmányoknak vagy az egykorú másolatoknak pontos közlései. Oly számosak ezek a közlemények, hogy jóformán alig van oly gyülekezete a dunamelléki egyházkerületnek, melyre vonatkozólag történeti adatot és emléket ne lehetne találni a vaskos kötetben.

A nagybecsű forrásmunkára különösen fölhívjuk a történet-

kedvelők figyelmét. Oly adattárt kapnak e műben, mely minden lépten-nyomon szolgált nekik egy-egy új vonást a református egyház viszontagságos történetéből. Dunamelléki papnak és gyülekezetnek meg nélkülözhetetlen segédkönyv a Földvály-féle Adalékok. Általában véve pedig oly kútfő-kiadvány ez a könyv, melylyel szilárd alapra helyezkedik s tájékoztató fényt nyer a dunamelléki egyházkerületnek eddig ingatag és a bizonytalanság ködébe borult multja. Földvály L. megtette az első döntő lépést az egyházkerület történetének megírásához, mert közzétett egy csomó érdekes és becses adatot s ki is dolgozott néhány részletet (pl. a püspökök életrajza). Most már jönnie kell annak a férfiúnak, a ki ezeket az adatokat *szerves történelemmé fel is dolgozza*. Ám azért a gyűjtés és első rendezés dicsősége és érdeme a váczhartányi szorgalmas kutatóé és gyűjtőé marad, ki ezzel a munkájával elévülhetetlen érdemeket szerzett s nagy hálaára kötelezte a dunamelléki egyházkerület és az egyháztörténet barátjait.

A munka kiállítása csinos, nyomása tiszta, szövege úgyszólván hibátlan.

Sz.

Újabb egyházi beszédek. Irta *Lévay Lajos* sárkeresztúri ref. lelkész. Szerző egyházi beszédednek III-ik kötete. 190 oldal. Ára 1 frt 20 kr. Kapható szerzőnél és Kókai Lajos könyvkereskedésében Budapesten.

A testes kötet tizenhét egyházi és öt esketési beszédet tartalmaz. Az egyházi beszédek közül négy közönséges, a többi pedig mind alkalmi.

Lévay beszédei nem lepnek fel nagyobb igényekkel. Valamelyik kötetének előszavában maga mondja ezt. Ugyanott azt tűzi ki czélul, ha jól emlékszem, hogy a népiest, az egyszerűt classissá tegye. Ez az elv az aesthetikai elvek netovábbja minden művészet terén. Ha ez sikerül vala szerzőnek, úgy elérte, mire vágyott. De vajjon sikerült-e? A kezünk 'alatt levő kötet olvasása után, még mindig reménykedünk, hogy Lévaynak sikerülend elérnie. Nyelve, hangja, tárgyalási modora szerencsés népiesítése a mi classikus egyházi beszédeink nyelvének és modorának.

De a classikusok tanulmányozása a gyengéje is Lévay beszédeinek. Kevés bennük az új, a friss gondolat. A tanulmány mintha az inventio rovására menne, eklatánsan látszik ez meg e kötet esketési beszédein, a melyeknek majdnem minden gondolata locus communis.

Mi a magunk részéről nem is a népiességet tartjuk az egyházi beszédek erejének, hanem az evangéliumot. Jól esett látnunk, hogy Lévay beszédjeinek a középpontja is az.

Ez annak a nagy hatásnak titka, melynek Lévay beszédei

örvendenek. Mert az evangélium erő s ez erőnek nyelve a legértetőbb, mert az visz s magával ragad.

Lévaynak ezen harmadik kötetében is lüktet, lelkesít az evangélium. Csak itt-ott lesz a beszéd halavány, színtelen, a hol az író nem értette meg egészen a Szentírást, pl. a III., VII., és a XII. beszédekben; vagy pedig ahhoz nem eléggé hű; vagy csonkán veszi fel a textust, mint a X., XIII. és némileg a XVII. beszédekben.

De eltekintve ez elmondottaktól, melyek a tudós szerzőnek szólnak, sok jó tulajdonsággal ékes e kötet s méltán sorakozik öregebb testvérei mellé.

Valami bámulatos perfectséggel vannak ezek a beszédek írva. Olyanok, mint a csiszolt márvány. Szerető nagy gond látszik meg mindeniknek a nyelvén, okoskodásán, szerkezetén. Nyelve méltóságos, bibliás, kenetes. Sohasem virágos, de egyszerűségében nemes, idézetekben gazdag és szerencsés, költőinket, énekeinket, a szentírást nagy ügyességgel és, mondjuk ki mindjárt, nagy olvasottsággal idézi.

Okoskodása átlátszó, egyenes, könnyen megtartható. S ez nem a legkisebb jó tulajdonságai között a kötetnek, s nem eléggé ajánlható másoknak. Az a legtökéletesebb egyházi beszéd, melyet bárki is elmond egyszeri hallásra. A Lévayéi között több akad ilyen. Eszmeköre nem túlságosan tág ugyan, de saját határain belül azután jól tudja a járást.

Kiváló rhetor a szerző, különösen erős a szerkesztésben, csak óvjuk a formák ismétlésétől, mert a sablon megölnő betűje minden művészetnek, de semminek annyira, mint az élő beszédnek. Beszédeinek szerkezete kerek, összhangzatos. A részek arányosak, találóak az egészhez.

A beszédek hangulata az evangélium hangulata. Mint a szelid holdfény fák lombjain: úgy szívódik át Lévay beszédein az evangélium szelid, éltető fénye. Nem perzsel, nem éget, nem mámorosít meg; de meglep, elbájol, leköt. Ah! milyen szép, édes Istenem! Mért nem mindig ilyen szép és mért nem mindenütt ilyen édes ez élet: ezt sóhajtja a hallgató a beszéd végén.

A kötet Hegyemegi KISS Áron tiszántúli püspöknek van ajánlva, fiui kegyelettel.

A kik szeretik az egyszerű, könnyen tanulható és megérthető, evangéliumi fénytől át meg át sugárzott beszédeket, azok sok gyönyörűséget fognak találni Lévay legújabb kötetében, mely a szokott szép nyomással és csinos kiállításban s igazán mérsékelt áron kapható.

Grotius.

Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók.
 Irta *Dr. Bernstein Béla* szombathelyi rabbi. *Jókai Mór* előszavával. Bugapest, 1898. Az Izr. M. Irod. Társulat kiadványa. Kis 8-adrétben 344 lap, Franklin-társulat nyomdája, ára ?

Az érdekes könyvről Jókai azt mondja az Előszóban: «Magyarországon a Mózes-hitvallás népe, a héber faj mindenkor legbuzgóbb híve volt és maradt a magyar állameszmének, a szabadságnak. A legnagyobb megpróbáltatás korszakában, az 1848/48-iki szabadságharcz alatt bizonyította ezt be legigazabban. A midőn a hazának minden más ajkú népfajai, a melyekkel a magyar a szabadságát megosztotta, a melyeknek fiait a jobbagyságból felszabadította, földéin urrá tette, fegyverrel támadtak ellene, ugyanakkor a héber faj vérét, vagyonát és szellemét hozta áldozatul a magyar nemzet, az alkotmányos szabadság megvédelmezésére. Az a héber faj, melyet egyedül felejtett ki a törvényhozás az alkotmány sáncaiból; az a zsidó nép, mely egyedül nem kapott polgárjogot, egyenlőséget e haza milliói között. Mégis szerette a hazáját. Ezen csudálatos hazaszeretnek nagyszámú adatait találjuk e könyvben összegyűjtve. Én, a ki e tanulságos multnak dicső és gyászos eseményeit keresztül éltem, az akkori intéző körök közvetlen közelében, csak arról tehetek tanúságot, hogy ezek a rendbeszedett adatok valódiak. A történetirodalom köszönettel tartozik értük az összegyűjtő és rendező kéznek. A magyar közönség sok megszívlelendő tanulságot fog ezekből meríthetni. A magyar zsidók előtt pedig ama bibliai tűzoszlopként fog vezetőül világitani követésre méltó elődeik példája».

Ezt a hangulatkeltő, meleg ajánlást meg is érdemli a Bernstein könyve.

A magyar zsidók története 1848/49-ben felekezeti és nemzeti szempontból egyaránt nevezetes, mert kézzelfoghatóan bebizonyította, hogy a magyarországi zsidók lelkileg már akkor beolvadtak a magyar állameszmébe, ha nyelvileg nem nagy mértékben voltak is még magyarok. Odaadó részvétükkel kimutatták azt, hogy bár jogokat nem adott nekik a haza törvénye, mert az általános szabadság és a nagy reformok korszaka egyedül őket hagyta sorompóin kívül, ők Magyarországot mégis édes hazájuknak tekintették, a melyért minden áldozatra készek voltak.

A könyv, miután a Bevezetésben a forrásairól beszámolt, 8 fejezetben mutatja ki a zsidók részvételét az 1848/49-iki szabadságharczban. I. A zsidók jogi helyzete 1848 elején. II. Márczius tizenötödike és a zsidók üldözése. III. A nemzetörség és a zsidók. IV. Önkénytes sereg, honvédség, népfölkelés és a zsidók. V. Adakozások a haza oltárára és a zsidók egyéb szolgálatai. VI. A zsidók belügyei. VII. Az osztrák győzők és a zsidók. VIII. Zsidók az emigrációban.

A kép, melyet e keretben a tudós szerző megrajzol, élénk, színdús, élethű és aránylag elég teljes. Fajszertetete és hithűsége erős, de nem érvényesül a tárgyilagosság rovására. Világosan és elég tárgyilagosan tünteti föl azt a történetet, melyet a magyar zsidók az 1848/49-iki szabadságharcz alatt és annak hosszú folytatásában egyrészt szenvedőleg, másrészt cselekvőleg átéltek. Szenvettek mint zsidók és szenvettek mint magyarok. Küzdöttek, harczoltak és áldoztak mint zsidó magyarok. Abban a dicső munkában, mely a magyar állam csudálatos ujjaszületését a negyvenes években megteremtette, nem volt ugyan részök, de abban a munkában, mely az ujjaszületett magyar állam fegyverrel való megvédését eszközölte, a magyar zsidók hűségesen megosztottak más vallású polgártársaikkal.

Szerzőnek, ki szorgalommal és gondosan gyűjtötte adatait, ki az összegyűjtött adatokat kiváló történeti érzékkel rendezte és szerves egészszé fűzte, s ki e mellett fogékony magyarsággal, mondhatni szépen ír: derék munkájáért elismeréssel és köszönettel adózhat a magyar történeti irodalom.

V.

Egyiptom. Tanulmánykönyv a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium által 1896. január és február havában a tanárok számára rendezett tanulmányútról. Többek közreműködésével szerkesztette *Kőrösi László*. Negyedrébten 351 lap, száz eredeti képpel. Budapest, 1899., a „Patria“ nyomásó, ára díszes vászonkötésben 6 frt.

A magyar tanárok 1896. évi egyiptomi utazása nem tudományos expedíció volt, hanem tanulmány-út. Ennélfogva, mint *Beöthy Zsolt* mondja az Előszóban, ez a könyv is az útnak nem eredménye, hanem csak emléke. Hivatva van egyszerűen bizonyosságot tenni róla, hogy a részt vett tanárok az út viszontagságait, benyomásait, tapasztalatait a magyar közművelődés javára igyekeznek gyümölcsöztetni, a minthogy az általok irt és kiadott könyv tényleg számos tanulságot nyújt a keleti ősműveltség, történelem és élet iránt érdeklődő közönségnek.

A díszes kiállítású könyv gyűjteményes munka, melyet a tanulmányban részt vett tanárok irtak. *Beöthy Zsolt* az Előszót, *Kőrösi László* a tanulmányút történetét, *Platz Bonifác* Ó-Egyiptom történetét írta meg. *Fogarasi Albert* Egyiptom mythosairól, *Sarmaságh Géza* Egyptom biblia vonatkozásairól, *Platz Bonifác* Ó-Egyiptom irodalmáról, *Gresits Miksa* a mai Egyiptom történetéről, *Bodnár Bertalan* Egyiptom földrajzáról, *Laudon István E.* növényvilágáról, *Marcssiss János E.* klímájáról, *Szádeczky Gyula* az egyiptomi építkezések közetairól, *Goldzieher Ignác* az egyiptomi iszlámról, *Vita-*

is István Kairóról, *Szép Rezső* Felső-Egyiptomról, *Gecsányi* Gusztáv Suezről, *Kőrösi* László az egyiptomi szépségekről értekezik. Mindenik egy-egy szép tanulmány, melyek gondos utánjárásról, a régi és mai Egyiptom alapos tanulmányozásáról s a közvetlen szemlélet élénkségéről tanuskodnak.

A tanulmányok között legelsőbb is *Platz* Bonifácznak a régi Egyiptom történetéről írott cikke ragadja meg az olvasó figyelmét. Rövid, de világos és élénk áttekintést nyújt Egyiptom történetelőtti és történeti idejéről, ez utóbbit a szokásos ó-birodalom (2300-ig Kr. e.), a középső birodalom (Kr. e. 1700-ig) és az új-birodalom (Kr. e. 342-ig) korszakára osztva föl. Az ó-birodalom idejére esik a nagy piramisok, e díszes sírházak építése s Egyiptom első virágkora. A középső birodalom idejében főleg az Uzortázen nevű faraók korában külsőleg is terjeszkedik, de belterjesen is fellendül az ország, kivált az irodalom és művészet terén. De talán leghatalmasabb és legvirágzóbb volt Egyiptom az új-birodalom idejében, a Ramzesz faraók korában, a mikor a gyönyörű karnaki templom-építkezések történtek.

Tárgyánál fogva érdekes *Fogarasi* Albert tanulmánya, mely Egyiptom mythosairól szól általában. Az alapos, de kissé nehézkes fejtegetés arra az eredményre jut, hogy «az egyiptomiak vallása jó uton volt a monotheismus felé, de arra soha sem jutott el; maga az eszme csak csirájában, a henotheismus (területi egyistenség) szűk korlátai között maradt és enyészett el; és így a Nilus vidékén született és ápolt vallásos eszmék a történelem roppant kincses házában, az emberi művelődés tényezői között, mindig a polytheismus főczime alatt fognak leltárszámot nyerni».

Még érdekesebb a *Sarmaságh* Géza tanulmánya, mely Egyiptom és a Biblia czím alatt azokat a vonatkozásokat tárgyalja, melyek az idők folyamán Egyiptom és az ó-testamentum között fennállottak. Az egyiptológia színvonalán álló tanulmány bebizonyítja, hogy mikor az izraeliták Egyiptomban tartózkodtak, itt már a durva polytheismus járta, tehát az izraeliták és Mózes a monotheismust nem vehették Egyiptomtól; hogy a Genezisben a genealogiákban felsolt nevek és őseredeti népek részben az egyiptomi emlékeken is előfordulnak; hogy Ábrahám Egyiptomba való beköltözésének ideje, a biblia szerint Kr. e. 2000 év, egészen beillik az egyiptomi chronológiába; hogy a József történetének bibliai előadása a legkisebb részletekben is annyira megegyezik Egyiptom akkori viszonyaival, hogy azt csak olyan ember írhatta, a ki nemcsak az egyiptomi tudományokban volt jártas s a nép között megfordult, hanem alaposan ismerte az udvari életet is; hogy a zsidók beköltözése Egyiptomba, későbbi sanyargatása a faraók által, a Mózes története, a nép csudás menekülése Egyiptomból, bolyongása a sinai félsziget pusztáin stb., mind-

mind igazolást nyernek az egyiptológia felfedezései által s egytől-egyig hiven magukon viselik az egyiptomi jelleget. Sarmaságh a bibliai vonatkozások között utolsónál fölemlíti még azt az eseményt, mikor menekülnek, hol a mai Kairó mellett a régi Heliopolis helyén, tamariskok, pálmák, sykomorok lombjai közt fekszik Mataryie helység, melynek egyik sykomor fájának öblös üregében talált csudás menedéket az üldözött család.

Sok tanulságos részlet olvasható *Platz* Bonifác Ó-Egyiptom irodalma című tanulmányában is, mely az ó-egyiptomi írásjegyekkel, a *hieroglifekkel* ismertet meg. Az őskor irodalmából a *Halottas Könyvet* és *Plahotep* bölcs mondásait mutatja be, mint legérdekesebbeket. A középkor irodalmából a fenmaradt bölcsészeti reflexiókat, regényes elbeszéléseket és vallásos hymnusokat (köztük a Nilushymnust) ismerteti. Az újkor irodalmából még több prózai és verses irodalmi emlék maradt fenn, melyeket a tudós szerző egyenként ismertet és méltat.

A mai Egyiptom története cz. tanulmányban *Gresits* Miksa a modern Egyiptom történetét beszéli el J. Napoleon idejétől napjainkig. Tanulságosan írja le, mint állította lábra lassanként ezt a kincses országot az utolsó negyven év alatt a francia és angol ügyesség és szorgalom s hogy ez a keresztyén protektorátus mint szorítja háttérbe az egyiptomi kormány hatalmát s állítja előtérbe a hatalmas Anglia uralmát. A török szultán felsőbbsege alatt álló s nemzeti alkirály (khedive) által kormányzott Egyiptomban ma voltaképp az angol az úr.

Mellőzve az Egyiptom földrajzát, növényvilágát, klímáját, közeiteit stb. ismertető szintén érdekes cikkeket, a tudományos közleményekből még a *Goldzieher* Ignác tanulmányát akarom kiemelni, mely az egyiptomi iszlámról szól. Az iszlám alapos ismeretével írott cikkely előrebocsátva azt, hogy az iszlám kanonikus és dogmatikus egységét a moszlimok Egyiptomban is megőrizték, kiemeli, hogy az egyiptomi iszlám egy ideig a *süismus* alapján állott, de a XII. század óta a *szunnita* ellenreformáció az orthodox iszlámot juttatta uralomra Egyiptomban. Ám azért az egyiptomi iszlámnak is megvan a maga nemzeti jellege, melyet egyrészt a Nilus ősi tiszteletéből fenmaradt hagyományok, másrészt az *idsma* néven ismeretes köznévtől vagy közhitudat nyomott az orthodox iszlámra. Az ideozma tekintélye oly nagy, hogy a szunnát, vagyis az ősi szenthagyományt is módosíthatja, vagy érvényen kívül helyezheti.

Az egyiptomi élet más ágait feltüntető cikkek közül dicsérrel emelhetem még ki *Szép* Rezső «Felső-Egyiptom»-át, *Vitalis* István «Kairó» cikkét és *Kőrösi* László «Egyiptomi szépségek» című tanulmányát. Az élénkség és közvetlenség nagyon kedves

olvasmányokká teszi ezeket a cikkeket, melyek után egész tarkabarkaságában áll előttünk Egyiptomnak elég csudálatos élete és világa.

A minden tekintetben tanulságos és érdekes munka valószínű erejét és szemléletességét nagyban emelik a nagyszámú eredeti illusztrációk, melyek valóságos díszművé avatják a magyar tanárok Egyiptomról szóló tanulmánykönyvét.

Sz. F.

Újabb dolgozatok a jogi oktatásügy köréből. Irta dr. Horváth Ödön képviselő, egyetemi m. tanár, az eperjesi jogakadémia dékánja. Eperjes, 1898, kis 8-adrétben 100 lap, ára 60 kr., kapható Kósch Arpád könyvnyomdájában Eperjesen.

Dr. Horváth Ödön jogtanár évek óta azt a dicséretes szokást követi, hogy évről-évre figyelemmel és szakszerű bírálattal kíséri a jogi oktatásra vonatkozó miniszteri rendeleteket és szőnyegen forgó reformkérdéseket. Ilyen fajta dolgokat már 1888-ban, 1890-ben, 1891-ben, 1892-ben, 1893-ban, 1895-ben is adott ki.

Mostani munkája szintén a jogi oktatás körébe vág s két fejezetben foglalkozik a jogakadémiák reformjával.

Az első fejezet (1—28. lap) nyolcz ide vágó miniszteri rendeletet ismertet és bírál, melyek 1895 óta jelentek meg s melyek a bennök foglalt újításokkal mindinkább és inkább előkészítik a talajt arra, hogy a jogi oktatásnak felette szükséges általános reformja megérlelődjék és törvényhozási úton megvalósíttassék.

A második, nagyobb (24—100. lap) fejezet a jogi oktatás napirenden levő reformkérdéseivel foglalkozik. A miniszternek készen levő, de nyilvánoságra még nem hozott reformjavaslatát szerző nem tárgyalja; hanem hosszas tanári és dékáni tapasztalatai alapján a saját nézeteit és javaslatait terjeszti elő az eszközlendő reformokra vonatkozólag. Sürgeti és nyomatékosan megokolja a következő reformokat: Kötelező vizsgálatok és colloquiumok. Az előadások támogatásának szigorú ellenőrzése. A hét féléves rendszer megszüntetése. Legfontosabb reformeszméje az, hogy a jogakadémiák államsegélyben való részeltetés által tanerők, tanszervezet és taneszközök tekintetében teljesen az egyetemi jogi fakultásokkal egyenlő színvonalra emeltessenek.

Az időszerű kérdéseket nagy ügyszeretettel és szakavattotlan tárgyáló munka figyelemreméltó dolgozat.

b) Külföldi irodalom.

Karl A. W. Johannische Studien. I. Der erste Johannesbrief. Freiburg, i. B. Mohr. 1898. 104 lap. 2. M. 40 Pf.

Szerző maga kijelenti, hogy nem akar egy minden tekintetben kimerítő kommentárt nyújtani. Nem is használt több és más kommentárt, mint Holtzmann, Weiss és Huther magyarázatát. Célja csak az, hogy e fontos levelet «új módszerrel és eljárással világossítsa meg s a megértésnek új szempontjait szolgáltatssa». Ő maga is elismeri, hogy magyarázata sok helyütt ugyancsak hypothetikus jellemű, «de hát hypothesisek nélkül mi már egyáltalán nem tudunk megélni».

E kis mű nem akar egyéb lenni, mint az első jánosi levél tartalmára és gondolatmenetére vonatkozó tanulmány, miért is sem a szerző személye, sem a szerzés kora, sem semmi egyéb kritikai kérdés nem esik vizsgálódása keretébe. Mindössze csak annyit árul el, hogy e levelet, keletkezése időpontját tekintve, a páli nagy levelek «közvetlen szomszédságába» helyezi el, de a negyedik evangéliummal való egybevetése nélkül közelebbről ezt sem meri meghatározni, azzal pedig még behatóbban nem foglalkozott.

Ily módon a levél tartalmának és gondolatmenetének vizsgálatára szorítkozik csak. E feladatát megoldandó, munkáját a következő három részre osztja:

1. A levél magyarázata 1—80. 2. Fordítás, beosztás és körülírás. 81—96. 3. A levél tartalmának rendszeres összefoglalása 97—104.

A magyarázatban kifejti, hogy e levelet tisztán önmagára kívánja vizsgálni, miért is az evangéliumra még csak nem is óhajt reflectálni. Ez alapon a levél célját 5, 12-ben találja, mit igazol a 13. v. is. Szerző ugyanis arról akarja olvasóit biztosítani, hogy az életnek birtokában vannak, a mely biztosítás azonban mégis isteni — pneumatikus, azaz ekstatikus bizónyságokra (*μαρτυρεῖν*) támaszkodik (7., 72., 98. lap).

E cél érdekében a szerző előbb is 1, 1—2, 11 kimutatja, hogy az a tan, a melyet hirdet, igen régi és pedig kijelentésen nyugvó isteni igazság, a mit bizonyít annak tartalmával és igazságával.

Szerzőnk szerint e levélben a lógos *της ζωής* nem személyt jelöl, hanem a mint azt a neutrum ő bizonyítja, a lényegét, az abszolutomot, a Krisztusban megjelent istenit. E logosnak igazi tartalmát szerzőnk így fejti ki: «Az életről szóló igének, melyet az író

az olvasóknak hirdetni akar, tartalma az, hogy az Isten nekünk örök életet adott és pedig az Istennek és a Krisztusnak (2, 25; 5, 11—12) bennünk lakozása alapján, a minek ismertetői az árnyék nélküli világosságban való vándorlás (1, 5), a felebaráti illetve testvéri szeretet (2, 10; 4, 12—13), a parancsolatok megtartása (2, 3—6) stb. és a Jézus messiás voltának vallása (2, 24; 4, 15; 5, 15).» A logos egyáltalán nem vonatkozik a földön élt Messiásra, mert ha úgy volna, semmi értéke sem volna a levél céljára vonatkozólag: «A Logoskrisztus, a ki az élet, mint Ján. 1, 1. és 4. v.-ben alapuló combinatio úgy nyelvtanilag, mint tárgyilag el nem gondolható; a λογος a levélben sohasem a személyes Logos, hanem az έντολή-hez (2, 7) hasonlóan az életre vonatkozó istenileg kijelentett hirdetés, mint Phil. 2, 16. (v. ö. Róm. 15, 18—19)-ben is; tehát a λογος (1, 10; 2, 14) mint ἀγγελία (v. ö. 2, 7. és 3, 11-et) a tartalomnak isteni igazolása, hogy t. i. Isten azoknak, kikben az Isten illetve a Krisztus lakozik, örök életet ad (5, 11—13; 2, 25; 1, 2—3)». (4. l.).

Nagyon természetes, hogy így most már a hallás a hirdetett igére, mint az élet elnyerését eszközlő parancsra, az érintés pedig az úrvacsorai elemekre vonatkoztatandó. Az élet nem a Krisztus, hanem úgy a pneuma, mint a Krisztus csak előfeltétele az életnek, a mely nem egyéb, mint Isten illetve a Krisztus emberben lakozásával járó állapot, szemben a halállal, mint a mely nem egyéb, mint a daemoni megszállottság állapota, melylyel a halál is együtt jár (51).

Ez alapon különül el egymástól a φως ér a σκοτία világa. Amaz az isteni, ez a daemoni állapot, az a szeretet, ez a bűn világa (13).

Az Isten lényege a szeretet lévén, az Isten bennünk lakozása lehető sőt szükségszerű. Ezért lehet az életet is látni, mert hiszen az isteni lényeg bírása maga az élet. Ez életet bizvást lehet öröknek nevezni, mert hiszen az isteni lényeg birásán alapul.

Már most az emberek két csoportját az különíti el egymástól, kiben mi lakozik: szeretet-e avagy gyűlölet. Amazok az Isten, emezek az ördög gyermekei. E szeretetélet vagy világosságban járás azonban nem az ember önkényes műve, hanem egyedül az Istennek, illetve Krisztusnak bennünk lakozása által létesített mű. Ez isten-gyermekség feltétele és bizonyítéka az isteni szeretet gyakorlása. Nem lehet itt fontos a ritualék vagy bármely más előírt teendők sorozata, hanem egyedül csak a hiten épülő szeretetnek cselekedetei. E hit pedig arról való meggyőződés, hogy Jézus a Krisztus.

Ezért mondja szerzőnk, hogy e levélben «a christologiai vita a mennyei Krisztusnak a földi Jézushoz való viszonya körül forog» (57). Ezért is az volt az érdek már Pálnál is, hogy ki legyen mutatva

nemcsak az, hogy a Messiás testben is megjelenhetett — szemben a népies dánieli felfogással — hanem, hogy éppen Jézus volt az a Krisztus, mint e kiből az isteni lényeg, a szeretet testet öltött és így az ígéret valóra vált, de sőt annak befogadásával és elsajátításával mi is az isteni örök életnek részeseivé válunk, megszentelődünk, mint a milyen szent és tiszta volt ő.

E mystikus Istenbenélés hangsúlyozása, fejtegetése arra a következtetésre juttatja a tanulmány íróját, hogy a levél egy előbbi félreértett levél után, annak kimagyarázása végett íratott oly zsidó-keresztyén gyülekezethez, melynek zsidó tagjai közül sokan újra ott hagyták a keresztyénséget, de sőt ellene is fordultak s úgy adták ki magukat, mint akikben az igazi isteni szellem működik, mint akik igazán Isten gyermekei. A pogány tagok pedig még mindig benne voltak a bálványáldozatok nagybecsülésében, sőt szerzőnk szerint ez okért hagyták ott a zsidók a gyülekezetet.

Ezért most az apostol a zsidókkal szemben kimutatja, hogy egyedül csak a szeretetben önfeláldozó élet a bizonyosága az isten-gyermekségnek, az egyesekben megnyilatkozó lélek pedig csakis akkor isteni, ha a Jézusról, tehát a testben megjelent Krisztusról tesz tanúbizonyoságot. A pogányokkal szemben pedig kijelenti, hogy a bálványáldozás nem halálos bűn ugyan, de mégis nagy bűn, mely nem fér össze a vett kijelentéssel, mert aki a Krisztusban adott isteni kegyelem elégséges voltát ily módon megszegyeníti, az magát az Istent nevezte hazugnak.

Szerzőnk határozottan tagadja, hogy itt a gnostikusokra még csak távoli vonatkozás is volna található, mert hiszen világosan olyanok ellen harcol az apostol, akik egyáltalán nem ismerték el, hogy Jézusban a Krisztus jelent volna meg. Ilyent csakis a zsidók állítottak, míg a gnostikusok elismerték a Krisztus enoarkosisát, habár csak bizonyos időtartamra és működéskörre vonatkozólag is.

Érdekesnek tartom még megemlíteni, hogy 5, 16 kapcsán szerzőnk határozottan tiltakozik a szentlélek elleni bűn belemagyarázása ellen, mert az itt említett bűn alatt a levél írója a gyűlöletet érti.

Szerzőnk a levél tartalmának rendszeres összefoglalásában előbb is *a*) a gyülekezethez már fentebb érintett jellemét festi meg, s a levél főcélját, t. i. annak tudatra emelését, hogy az olvasók Isten illetve a Krisztus által lakottak s így örök élet birtokosai, fejtí ki. — *b*) Ezután Krisztus bennlakásának Istenhez és a Lélekhöz való viszonyát rajzolja meg, kijelentve, hogy ezt a levél írója szerint teljesen azonosnak kell tekintenünk. *c*) Felsorolja a bennlakás bizonyítékait, melyekkel az olvasók rendelkeznek. *d*) A bennlakás tényéből folyó következményeket mutatja ki a következő táblázatban:

Bennlakás hatásai:

Ismerete:	Akarása:	Érzése:
Jézus messianitásának.	A szeretetnek.	A parresziának,
Isten lényegének a szeretetnek,	A parancsok hatásának.	A gyermekségnek,
Az ember bűnösségének	A δικαιοσύνη-nak.	A bűnbocsánat és az imádság meghallgatása bizonyosságának.

e) Az ellenfelek megítélése. f) Gyakorlati következtetések.

Miként látjuk, szerző csakugyan meglehetősen eredeti csapáson halad, s bár igen sok érdekes új szempontot tár fel, mégis egészben jól jellemezte művét önmaga, amikor azt mondotta róla, hogy sok állítása egészen hypothetikus jellemű.

A mű igen tanulságos, érdemes a vele való foglalkozásra.

Raffay Sándor.

Harnack: Lehrbuch der Dogmengeschichte. III. Bd.: Die Entwicklung des kirchlichen Dogmas. III. verbesserte und vermehrte Aufl. Register zu den 3 Bänden. Freiburg i. Br. 1899 (J. C. B. Mohr). 840 lap. Ára 18 márka.

E kötettel Harnack berlini theol. tanár dogmatörténeti műve javított és bővített kiadásban befejeződött. Tulajdonképen az első javított kiadással van itt dolgunk, miután a mű első megjelenésekor változatlan alakban két kiadást ért. Monumentális munka, elsőrangú irodalmi jelenség, mely becstüetére válik az újabb német theol. irodalomnak.

Különösen javításon mentek át a szöveg alatti irodalomtörténeti jegyzetek, a melyek valóságos kincseshányái az újabb egyház- és dogmatörténeti irodalomnak. E mellett úgy az őskeresztény, mint a középkori dogmaképzés processusa egész teljességben tárul itt elének, miközben szerző folytonos figyelemmel van az egyes kérdések újabb monographiális irodalmára. Most kritikai polemikai irányban foglalkozik az egyes írőkkel, majd pedig átveszi azok kritikai resultátumait. Mert alig van oly theol. tudomány, a hol újabban annyit produkált volna a német prot. theologia szorgalma, mint épen a dogmatörténet terén. Így a semipelagiánus tanküzdelmek tárgyalásával sokat tanult és átvett Harnack Arnold F. nagy Cäsarius-biographiájából, az Athanasianum kérdésénél Loofs specialstudiumaiból, a középkori tanfoglalmaknál Cremer újabb Anselm-tanúlmányából stb. Folytonos figyelemmel kíséri továbbá Sabatier remek művét Assisi szent Ferenczről, s annak gazdag anyagát a középkori kolduló szeretetségről, teljesen méltányolja Müller Károly újabb fejtegetéseit a sakramentumok scholastikus meghatározásáról, úgy hogy nincs az a controvers kérdés, a melyet Harnack műve meg ne világítana. De ebben az irányban haladott az újabb dogmatörténeti kérdések megítélésé-

nél is. Így a Lutherre vonatkozó fejezeteknél sokat tanult Herrmann, Loofs, Sohm, Dilthey, Thieme és Schäfer újabb szakszerű fejtegetéseiből, a melyek részint önálló monographiákban, részint külön tanulmányok alakjában jelentek meg az egyes theol. folyóiratokban; még «a Luthernél megmaradt katolikus gondolattelemelek» kérdése sem kerülte ki Harnack körültekintő figyelmét.

Harnack angol nyelvre is lefordított nagy dogmatörténeti művének legerősebb oldala a kritika, a melyet azonban korántsem vagyunk hajlandók Luthardt-al «forradalmi jellegűnek» mondani. A kritika mellett sok pozitívumot is nyújt a szerző, kinek tájékozottsága a dogmatörténet rengeteg kérdésében valóban csodálatraméltó. E téren csaknem egyedülálló specialistának küzdötte föl magát az aránylag fiatal koru szerző. Kritikája különösen az ultraprot. szektaságra s itt is kiválóan a socinianismusra, továbbá a romanismusra s a lutherismus újabbkori degradálására, nemkülönben a kalvinismusra az egyes körökben észlelhető ignorálására vonatkozik. Itt helyénvalónak találok az ő kritikai megjegyzéseit épen a történelmi igazság szempontjából. Nem értem azonban ezt a paradox tételt: «A lutheri egyház hitvallásairól beszélni történelmi képtelenség» (811. l., I. kiad. 761. l.). Hisz az Augustana Confessio oly általánosan elismert közhitvallása az evangélikus egyháznak, hogy érvényét tekintve a ref. egyház hitvallásai közül még a Heidelbergi Káté sem helyezhető vele egy niveaura. Itt tehát a szerző túl lőtt a történelmi igazság czélján. Nem hiszem, hogy e téren valaki az újabb lutheri theologusok közül követhetné. De így is fölhívjuk prot. szaktudósaink figyelmét ez elsőrangú német theol. irodalmi jelenségre. Még megjegyezzük, hogy a mű végén található tárgymutató csak megkönnyíti e testes kötetek használatát.

Sz. M.

Cremer: Die christliche Lehre von den Eigenschaften Gottes. Gütersloh (Bertelsmann C.) 1897. 112 l. Ára 1.60 márka.

E monographia a *Schlatter* berlini és *Cremer* greifswaldi theol. tanárok által nemrég megindult «Beiträge zur Förderung christlichen Theologie» cz. vállalatban jelent meg, a melynek 4 kötetét képezi. Az eddig megjelentek közül megemlíljük *Schlatter* «Der Dienst des Christen in der älteren Dogmatik» és *Mathusius* «Die christlich socialen Ideen der Reformationszeit» cz. művét.

Örvendetes, hogy Cremer épen az Isteni tulajdonságok tanát választotta, a melyről azt tartja, hogy a keresztyén hittan összes kérdései közül legkevésbé szerepel az egyházi gyakorlati igehirdetés terén. Valósággal «ein Schmerzenskind der Dogmatik», a minek oka abban is keresendő, hogy a régi scholastikus tradíciónak még igen sok tisztátalan anyaga tapad e tanalakhhoz. Cremer kísérletet tesz az

Isteni tulajdonságokról szóló tannak a keresztyén üdvkijelentés központjából való kifejlődésére és beigazolására, a mely szerint a kijelentés maga utal a tanfogalom jogosultságára és szükségességére. Evégből nem indulhatunk ki a philosophia módjára « az abszoltnak fogalmából, » a melyből a tulajdonságok tana le nem vezethető és be nem igazolható. A ker. hitnek nem a természeti lét, hanem a történelem problémájával van dolga, a melynek megoldása a világot a bűntől és a haláltól megváltó Krisztusban van megadva. Krisztusban van az Isteni kijelentés, mely megoldja a világ talányát s kijelenti nekünk az Isten lényegét, akaratát és hozzánk való viszonyát. Tulajdonságai tehát « lényegét kifejező tulajdonságok », s korántsem értelmünknek subjektív produktumai, a miért is « irántunk való cselekvőségének attributumai ». Szerző plane odáig megyen, hogy azt mondja, hogy « Istennek tulajdonságai az ő akaratában állanak ». Minden egyes tulajdonsága egész lényegét fejezi ki, s mindegyikben a többiek is foglaltatnak. Nem előttünk elrejtett immanens isteni lényegéről, hanem a Krisztusban való kijelentés által közvetített hozzánk való viszonyáról van itt szó. Tehát a Krisztusban való kijelentés a tulajdonságok tanának egyedüli alapja és feltétele, mely tétellel Cremer a Ritschl-féle theológiának tett engedményeket. Az isteni tulajdonságokat épen « hitigazságoknak » mondja, mi mellett azonban Cremer is a kijelentésen alapuló tulajdonságok (szentség, igazságosság és bölcsesség) mellett vannak olyanok is, a melyek « az istenség » prédikatumából következnek, a melyenek p. o. a mindenhatóság, mindennütt-jelenvalóság, mindentudás, örökkévalóság és változhatatlanság, mely kettős ismeretforrást aztán az egyes tulajdonságok definitiójával is igazolja be. Őt fejezetben tárgyalja 1. az isteni tulajdonságok fogalmát, 2. a tulajdonságok levezetését és elrendezését, 3. a kijelentésből levezethető tulajdonságokat, 4. az istenfogalomban foglalt tulajdonságokat s 5. az isteni tulajdonságok egységét. Szerző álláspontja, úgy kiindulópontját mint az egyes tárgyi kifejtéseket tekintve, agnosticizmusnak mondható, a mely szerint az Isten lényegéről mit sem tudhatunk, hanem csakis irántunk való viszonyáról. A tulajdonságokról szóló ismeretünket a Krisztusban való isteni kijelentésre alapítja, mivel « az Istenről szóló oly kifejtések, a melyek megváltásunkkal direkt összefüggésben nem állanak, a hitre és a hittanra nézve értéktelenek ». A kijelentés fogalmának megszorítása az, mely különösen a mindenhatóság és mindennüttjelenlét tulajdonsága mellett bosszúlja meg magát. Egyebekben egy tartalmas, szellemes és érett dogmatikai monographiával van itt dolgunk, a melyből úgy tárgyunk egészére, mint a részletekre való tekintettel sokat tanulhatunk. Szívesen várjuk és ismertetjük a keresztyén üdvismeretet fejlesztő további monographiákat is.

Sz. M.

A Magyar. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1899. január 1-től 31-éig befolyt összegek kimutatása:

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok: 1899-re: Debreczeni ev. ref. egyház. 1898-ra: Tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület, Tiszán-inneni ev. ref. egyházkerület.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1899-re: Pozsonyi ág. h. ev. theol. akad. könyvtár, Marosközi unitár belső emberek, Szeremlei Sámuel ev. ref. lelk. H.-M.-Vásárhely, Gyulai ev. ref. egyház, Trsztyénszky Ferenc ág. h. ev. főesperes Pozsony, Szováti ev. ref. egyház, Haan Lajos örökösei B.-Csaba, Meczner József egyh. gondnok Korlát, Mezőföldi ev. ref. egyházmegye. 1898-ra: Gyoma ev. ref. egyház, Déva ev. ref. egyház, Gömöri ev. ref. egyházmegyei könyvtár, Fejérvár-csurgói ev. ref. egyház, Felsőbaranyai ev. ref. egyházmegye, Kún Bertalan ev. ref. püspök Miskolcz, Dévaványa ev. ref. egyház. 1898—1899-re: dr. Ajkay Béla Kisfalud (7 frt). 1896—99-re: Tiszafüred ev. ref. egyház. 1899—1901-re: Felsőborsodi ev. ref. egyházmegye.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1899-re: Csiskó János ág. h. ev. lelkész Kassa, Benkő István ev. ref. lelkész Rákospalota, Dömötör Lajos ev. ref. lelk. Böleske, Sárkány Sámuel ág. h. ev. püspök Pilis, Szikszóvidéki ev. ref. lelk. kör, dr. Kiss Károly Budapest, Vasi felső ág. h. ev. egyházmegye, Nagy József ev. ref. esp. Nagy-Szeben, Vén Mihály ev. ref. lelk. Bikfalva, Szabó Aladár Budapest, Poszvek Sándor lye. igazgató Sopron, Rédei Károly ág. h. ev. lelk. T.-Pöldvár, Fábian Dénes Budapest, Bodor Géza ev. ref. lelkész Alsóesernáton, Török József ág. h. ev. főesperes Czegléd, Soproni ág. h. ev. tanítóképezde, Somlyóvidéki ev. lelkészegylet, Szatmárnémeti ev. ref. főgymnasium, Fejes István ev. ref. lelk. S.-A.-Ujhely, Róka Lajos ev. ref. lelk. K.-kovácsi, Berghofer Károly tanár Gyömrő, Mészöly Győző ev. ref. lelk. Acsuth (3 frt). 1898-ra: báró Podmaniczky Gézáné K.-Kartal, Hetvényi Lajos ev. fűg. vallástanár Sopron, Szarvasi ág. hitv. ev. főgymnasium, Mezősasi ev. ref. egyház, Nagy-Károly ev. ref. egyház, Nyirbátori ev. ref. egyház, Gyurácz Ferenc ág. h. ev. püspök Pápa, Biebrauer Rikárd Budapest, Pozsony megyei ág. h. ev. egyházmegye, Anti ev. ref. egyház, dr. Erdős József Debreczen. Hollerung Károly ág. h. ev. lelk. Modor, Antal Gábor ev. ref. püspök Komárom. 1891-re: 1 frtos részlet Tolnay Dénes ev. ref. lelkész Léva. 1896-ra: Benedek Dénes ev. ref. lelk. Makfalva, Neupor Béla ev. ref. lelk. Derecske, 1895—96-ra: Szolnok Gerzson ev. ref. lelkész Hajdu-Böszörmény. 1898—1899-re: Zágoni ev. ref. egyház, Balogh Ferenc ev. ref. hittanár Debreczen. 1895-re: Lajos János ev. ref. lelkész Bögöz. 1897—98-ra: Vass Tamás ev. ref. lelk. M.-Vásárhely. 1896—98-ra: Szóts Sándor ev. ref. lelk. Déva.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1899-re: Thern László ev. vallástanár Igló, Bodolay István ev. ref. lelk. M.-Csáth, Mezey János Őri-Szt-Péter, Sztehló János ny. főesperes Rozsnyó, Tóth Benő lelk. Ivánca Czeecz András ev. ref. lelk. Atány, Gecey Péter ev. ref. lelk. Tarczal, Trnyik János ág. h. ev. lelk. T.-Szt-Márton, Barna Antal ev. ref. lelk. Körtvélyes, Padrah Sándor k. közjegyző H.-Szoboszló. 1898-ra: Csizmadia Lajos ref. lelk. Lepsény, Tirscher István gyógyszerész Bártfa, Gárdonyi ev. ref. egyház, Gáspár Albert ev. ref. lelk. A.-Doboly, ifj. Kutasi Ferenc ev. ref. lelk. M.-Komárom. 1897-re: Csabay Pál, Balog, 1896-ra: Péter Mihály ev. ref. lelk. K.-Azar. 1898—1899-re: Achim Ádám ev. főesperes Szarvas, Uzoni ev. ref. egyház, Melczér Gyula á. h. ev. lelk. Aesa, Benkő Imre fűg. tanár K.-Körös, Halász Árpád fűg. tanár Makó. 1897—1898-ra: Bodolai József ev. ref. lelk. Kesznyéte.

5. Alapító tagok tőkebefizetése: Dávid Gyula ev. ref. lelk. N.-Har-sány (10 frt), Sepsí ev. ref. egyházmegye (40 frt).

6. Előfizetés Szemlére: Magyar József ág. h. ev. lelkész Hódos 4 frt, Varga Márton ág. h. ev. lelk. Tokaj 2 frt, Révai Leo Budapest 3 frt 60 kr., Zilahi ev. ref. főgymnasium 3 frt 60 kr., Gibbon könyvkereskedő Kolozsvár 4 frt.

7. Könyvek: Csizmadia Lajos ev. ref. lelk. Lepsény, 1898. évi monografiáért 1 frt.

8. Népies kiadványokra: Mogyorósi ev. ref. egyház 2 frt.

Összesen befolyt 646 frt 20 kr.

Budapest, (IV., Deák-tér 4. sz.) 1899. február 1-én.

Bendl Henrik,
társulati pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 íven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Czikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon tanulmányszerűleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlét a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a XI-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 10 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító* és *rendes tagjai tagdíj fejében*, a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiterősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 50 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr.

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt, finom papíron diszkötésben 2 frt.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománysánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza).

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kövényileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra száz forintot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy mindenik bár egy uj tagot szerezzen a Társaságnak.

Szöts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára

IRODALMI TÖMÖRÜLÉS AZ EGYHAZBAN.

Az erők egyesítése minden téren erőnövekedést szül. Csak az szükséges hozzá, hogy a rokon erők közös célra egyesüljenek. A közömbös, az idegen, vagy épen ellentétes erők a társadalmi egyesülés terén sem növelik, hanem ellensúlyozzák, sőt gyengítik egymást. Mert a heterogen elemek miatt nem fejlődhetik ki erőteljes testületi szellem és a csak külsőleg társult egyént nem hathatja át a testület éltető lelke. Viszont, ha a társult erőket nem hatja át eléggé a közös cél tudata s a cél előmozdítására irányzott öntudatos törekvés : a rokon erők sem működnek jól össze ; bágyadság, közöny, ernyedtség s ezek következtében tengődés következik be. „Mert élni, hogy ha nem fajulva : tengés.“ Bármely tudományos, irodalmi, közművelődési, közjótékonyági és vallás-erkölcsi egyesülés csak akkor virágzik, ha a közös célra egyesült egyénekben a cél tudata eleven erőként él, hat és működik. Csak a hitnek és kitartó buzgóságnak van alkotó ereje az erkölcsi világban.

Az életteljes társulás irodalmi téren is nagy sikerre vezet. Miként a külföldön, úgy hazánkban is a szakegyesületek művelik és népszerűsítik legsikeresebben a szakirodalmat. A régészet, a nyelvészet, a történelem, a gazdasági és természeti ismeretek azóta számottevő tényezők a magyar nemzeti kulturában, mióta a megfelelő Régészeti-, Philologiai-, Történelmi-, Természettudományi stb. Társulatokban a rokon munkaerők hittel és buzgósággal egyesültek közös céljukra. Legeredményesebben a M. Történelmi- és a M. K. Természet-

tudományi Társulatok működnek, melyek aránylag rövid idő alatt virágzó történeti és természettudományi irodalmat teremtettek, lelkes apostolokat támasztottak, kiterjedt olvasó-pártoló közönséget toboroztak s már is becses szellemi kincsekkel gyarapították a magyar nemzeti kulturát.

Az egyházi téren való irodalmi tömörülés is számottevő immár hazánkban. Kedvezőbb anyagi, előnyösebb államjogi helyzete s nagyobb számbeli súlya miatt nálunk a római kath. irodalmi tömörülés korábban kezdődött és jóval elébe vágott a protestánsnak, míg külföldön, kivált német és angol földön, fordított a két felekezet viszonya. Nálunk pl. a Szent István Társulat jóval nagyobb, erőteljesebb és hatásosabb, mint a sokkal fiatalabb M. Protestáns Irodalmi Társaság; de pl. a világra szóló Brit- és külföldi Biblia-Társulattal vagy a szintén nemzetközi munkát végző angol Traktátus Társasággal távolról sem mérkőzhetik a földnek egyetlenegy római kath. irodalmi egyesülete sem. Ezek a világraszóló egyházi irodalmi társulatok a szó teljes értelmében millióknak és milliókkal, de a legtöbb hittel és a legkitartóbb buzgósággal dolgoznak. A Brit- és külföldi Biblia-Társulat évenként mástél millió példányban, négy és fél millió forint évi költséggel, negyedfélszáz nyelven adja ki és terjeszti Isten igéjét az egész föld kerekéségén; a vallásos iratokat terjesztő Traktátus Társaság közel háromszáz nyelven, évenként 4—5 millió frt értékben 10—12 millió példány kisebb-nagyobb evangéliumi keresztyén vallásos könyvet forgat a különböző népek körében. S rendkívül jellemző hogy ezek az evangéliumi protestáns irodalmi társulatok mindig csak tiszta és erőteljes evangéliumi irodalmi termékeket tesznek közzé s kiadványaikból minden kritikai vagy csak latitudinarius elemet feltétlenül kizárnak; s bizonyára ezért az erőteljes evangéliumi szellemért növekedtek nagyon kicsiny mustármagból fokozatos fejlődés útján ily hatalmas terebélyes fákká.

E nagy arányokban dolgozó irodalmi egyesületek láttára az elfogódás és a bámulás együttes érzésével tolul az ember ajkára a kérdés: vajjon lesz-e és mikor lesz ilyen szabású a mi M. Protestáns Irodalmi Társaságunk működése? S megfontolva a nálunk még mindig tapasztalható csekély érdek-

lődést és az eddigi irodalmi tömörülések mostoha sorsát a protestáns egyházban, komolyan föltehetjük azt a másik kérdést: mi az oka annak, hogy a protestáns irodalmi egyesülések nálunk még nem tudnak virágzásra emelkedni?

E kérdésre a feleletet egy kis történeti visszapillantással készítjük elő, mely az utolsó harmincz esztendő két legnagyobb protestáns irodalmi tömörülésére vonatkozik. A már csak néhai Magyarországi Protestáns Egyletet és a még élő Magyar Protestáns Irodalmi Társaságot értjük.

Nagy lelkesedéssel és széleskörű érdeklődés közben alakult meg a hetvenes évek legelején a M. Protestáns Egylet. Jól emlékezem zajos és népes alakuló gyűlésére, mely Budapesten a vármegyeház dísztermében folyt le. Ballagi Mór, Fördös Lajos. Szász Károly, Kovács Albert, Szász Domokos, Ferencz József. Simén Domokos. Szeremley Samu, dr. Kovács Ödön. Wéber Samu, Nagy Gusztáv stb. voltak a mozgalomnak irodalmi és gyűlési előharczosai. Az egyesület azzal a nemes czéllal alakult, hogy a „keresztyén hittudatot a modern műveltséggel az evangélium alapján összhangzásba hozza“. Lelkes hangulatban 7—8 száz tag sereglett csakhamar a kibontott zászló alá. „Theologiai Könyvtár“ czimű tudományos irodalmi vállalatának mindjárt az első évben 700 előfizetője verődött össze; „Keresztyén Család“ czimű derék vallásos néplapját kezdetben közel másfél ezer előfizető támogatta; „Egyházi Reform“ (később „Egyházi Szemle“) czimű élenken és magvasan szerkesztett havi folyóirata több mint ezer példányban forgott a közönség körében; nagytehetségű titkárja (Kovács Albert) csaknem emberfeletti erővel szolgálta az egyesület ügyét: kiadványait szerkesztette, gyűléseit vezette, ügyvitelét intézte, támadóival hatalmas polemiákat folytatott stb. stb. És mégis . . . A jobb sorsra érdemes irodalmi tömörülés, a kortársak vélekedése szerint, a Debreczenből támadt heves dogmatikai ellenzés miatt, tehát hitelvi okokból néhány évi rövid virágzás után szétmállott és minden irodalmi vállalata megszűnt. Lehet, hogy nem volt elég evangéliumi só és erő benne; lehet, hogy túlzott liberalismusa, mely az unitariz-mussal való hitelvi közösség hirdetésétől és gyakorlásától sem

riadt vissza, dogmatikai radicalismusba csapott át s ez okozta romlását: nem feszegetjük. Csak azt a kétségtelen tényt konstataljuk, hogy a dicséretes ügybuzgalomból származott és bámulatos energiával vezetett irodalmi egyesülés a lelkekben nem gyökerezett meg. Pedig sok jót akart és rövid idő alatt sok jót tett is az egyháznak. Ez kezdtemeg a magyar protestáns egyháztörténelem rendszeres művelését; ez indította meg néhány hírneves külföldi munka átültetésével s egy pár derék eredeti mű kiadásával a tudományos magyar (kritikai) theologiai irodalmat („Theologiai Könyvtár“); ez adta ki az első jó protestáns néplapot („Keresztyén Család“); ez az egyesület proklamálta először a belmisszió szükséges voltát s alapította Beregben (Bilkén) az első missziói egyházat; s végül ez az egyesület javasolta és gyakorolta hazánkban először a hit-és erkölcsi életnek vallás-erkölcsi felolvasások és társulati egyesülés („fiók-egyletek“, és erkölcsnemesítő egyesületek), tehát az önkényes társadalmi tevékenység útján való erősítést és a maga módja szerint való nemesítését.

A Protestáns Egylet csöndes kimulása után egy egész évtizedig siri csend és élettelenység uralkodott a magyar protestáns irodalomban. A nyolczvanas évek érdeklődését csaknem egészen a politikával meglehetősen szaturált egyházzervezeti és egyházgazdasági kérdések foglalták le, melyeket a debreczeni zsinat hozott szőnyegre. Csak a nyolczvanas évek végén kezdték a jobb lelkek ismét sürgetni, a bátrabbak tényleg munkába venni az irodalmi egyesülésnek a Prot. Egylet kimulásával egy időre elaludt eszméjét. Ismét Budapestről indult ki a mozgalom, de más szellemben és részben más emberek vezetése alatt. Rövid előkészület és az unitáriusok befogadása fölött újból Debreczenből támasztott heves, de fájdalmas vajudás után megalakult 1888-ban a M. Protestáns Irodalmi Társaság. Első öt évében inkább csak a tudományos theologiai, főleg az egyháztörténelmi irodalom művelésére és népszerűsítésére vetette erejét, 1894 óta azonban egyik választmányi tagjának, később másodelnökének áldozatkészségéből a népies vallás-erkölcsi irodalmat is felölelte. A társulat irodalmi tevékenységét benn az egyházban kezdettől fogva mai

napig csaknem általános elvi elismerés kísérte. Havi folyóiratát („Protestáns Szemle“) és tudományos könyvkiadványait („Monografiák“) több ízben nemcsak az egyházi sajtó dicsérte meg, hanem az 1896. évi ezredévi kiállítás irodalmi jury-je éremmel és dicsérő oklevéllel tüntette ki; „Koszorú“ című népies kiadványaiból évenként 25—35 ezer példány forog a nép kezén stb. stb.

Ám e kétségtelen irodalmi sikerek mellett és daczára a M. P. Irodalmi Társaság élete még sem elég erőteljes. Tagjai nagy részének fogycatékos az ügybuzgalma, nincs elég tevékenysége, sőt némelyikök az önkénynt elvállalt kötelességnek sem felel meg. Innen van az, hogy a Társaság közgyűléseit s részben a választmányi üléseit is aránylag kevesen látogatják. A vezetők régebben azt vélték, ha kimegyünk a vidéki központokba s közgyűléseinket felolvasó diszüléssel kapcsoljuk össze, akkor majd javul a helyzet. A vidéki vándorgyűléseknek mind Pápán, mind Kolozsvárott elég nagy és díszes vendég-közönsége volt, de magok a társulati tagok mind a két helyen aránylag nem nagy számban jelentek meg. Ám fogadjuk el itt mentségül a többségre nézve a szűkös anyagi helyzetet, a mely igen sok tagunknak a szokásos vasuti és elszállásolási kedvezmények mellett sem engedi meg a gyűlések látogatását. De mit szólnunk ahhoz a másik nagy bajhoz, hogy legtöbb tagunk annyi erőt és buzgóságot sem vett még magába a társaság közös céljából, hogy új tagok szerzésére vagy társulati kiadványaink terjesztésére vagy bárcsak a Társaság erkölcsi támogatására egyetlen lépést tegyen. Már pedig az irodalmi társulásnak, miként akárminő önkénytes egyesülésnek, egyik jelentősége épen abban áll, hogy a tagok magukévá tévén a társulat célját, azt a maguk tehetsége és módja szerint minden alkalmas eszközzel előmozdítani igyekezzenek. Az bizonyos, hogy egy irodalmi társulatnak minden egyes tagja nem lehet sem író, sem Maecenás; de bizonyos tevékenységgel, erkölcsi támogatással mindenki szolgálhatja a társulat célját. A M. P. Irodalmi Társaságnak pl. egyik igen fontos hivatása a vallásos iratok terjesztése, a mely célra immár két értékes kiadvány-sorozatából, a „Házi Kincs-

tár“ című magasabb és a „Koszorú“ című népies vallásos kiadványából immár jelentékeny készlet áll rendelkezésre. Vajjon nem tehetné-e meg a jó ügy iránt való buzgóságból minden olyan társulati tag, a ki a néppel és a serdülő ifjúsággal közvetlenül érintkezik, hogy ezeket az elismert jóra való iratokat ajánlgassa, terjesztgesse? Vajjon ha akarjuk, pedig minden lelkésznek, tanítónak, presbyternek akarnia kell, a nép- és a gyermek-sereg valláserkölesi nemesítését, nem kellene-e azon igyekeznünk, hogy a gondozásunkra bízott lelkeket a Társaságnak erre alkalmas kiadványaival a hit-tévelyítő klerikalizmus és az erkölcsromboló szocializmus lélek-mérgező irataitól távol tartsuk és esetleg leszoktassuk? És e nagy népnemesítő ethikai tekintetek mellett vajjon maga a Társaság czélja és másodelnökének példás áldozatkészsége iránt való méltánylási érzetünk nem ösztönözhetné e arra, hogy legalább a szorgalmas terjesztéssel viszonzzuk e derék Maecenásunk ritka jóindulatát? Vagy ott van a taggyűjtés mezeje, a melyen még szintén sok a feltöresre, a művelésre váró parlag. Nem indulhatna-e el a mellett a 10—15 tag mellett, a kik a választmány megkeresésére az új tagok gyűjtésében sikeresen közreműködtek, nem indulhatna-e el még 100 meg 150 társulati tag s csak 1—2 új erő toborzásával nem növelhetné, nem erősíthetné-e az anyagi erőben szintén szegényes és fogyatékos társulatunkat? Ennyi apostolkodást nem kérhetne bizalommal, nem várhatna joggal a Társaság a maga tagjaitól?

Az élők világában, mind a testi, mind a lelki téren, a mi nem fejlődik, nem halad, az elsatnyul, visszamarad. Az önkénytes társuláson alapuló irodalmi tömörülések is olyan élő szervezetek, melyek saját belső eleven erejük, tagjaik, vagy szerveik erejéből belsőleg növekednek, vagy ha ezt nem teszik, belső satnyulásban sorvadoznak. A M. P. Irodalmi Társaságban ez a belső növekedés is csekélyke még, mert kevés benne az élő hitű, az apostoli buzgóságú tag. Az elhunyt és itt-ott kilépett tagok helyét csak legújabbán pótolgatják és még mindig gyöngén fölözik a belépő új tagok. Pedig a veszteség pótlása az élők világában még nem növekedés, csak stagnálás.

Új erők, új szervek, új tagok felvétele által támad életerőre valló növekedés.

De még ezzel sincs vége a kedvezőtlen diagnózisnak. Most jön a legnagyobb baj: a *Társaság tengeri kígyója*, a *tömérdék hátralék*, mely több társulati tag hanyagságából ered. A tagdíj-hátralék a múlt évben immár 7936 frt 75 krra szaporodott. Vannak, a kik két-három, négy-öt stb. évről nem fizettek, de vannak olyan hanyag tagok is, a kik a társulat fennállása óta még soha semmit sem fizettek, noha a kiadványokat elfogadták. Ez a rengeteg hátralék már is deficitbe sodorta s ha tovább is így tart, végromlásba dönti a Társaságot. Pedig a Társaságra nézve életkérdés, hogy jogos követelése hiány nélkül befolyjanak, mert jó fizető tagjaival szemben mulhatatlanul teljesítenie kell elvállalt kötelezettségeit. Ezért az igazgatóválasztmány szigorú rendszabályok fogantatását rendelte el a legutóbbi ülésében. Hatósági és törvényes jogsegélyhez fordul e rosszfizető vagy teljességgel nem fizető tagjaival szemben.

Azt hiszem, az itt elmondott szomorú tények önkényt megadják a leverő feleletet a fentebb feltett ama kérdésre: mi az oka annak, hogy a protestáns irodalom nálunk még nem tudnak igazi virágzásra emelkedni? Az *apostoli hiterő elégtelensége*, az *a belső erőtlenség*, mely abban nyilvánul, hogy a tagok nagy részénél hiányzik az erőteljes élethez szükséges lelkes buzgóság, az ernyedetlen tevékenység, az áldozatra való készség, sőt némelyiknél még az önkényt vállalt kötelesség teljesítése is megakad. Ily fogyatékos erkölcsi felszerelés mellett nem csuda aztán, ha nincs pezsgő élet, nincs elég propagáló erő, nincs kellő hódító hatás, nincs növekedés.

Ebben a gyengeségben tovább hagyni nem szabad a társulatot. Növelnünk kell életerejét, fokoznunk életképességét, erősíteniünk irodalmi és társadalmi hatását. Én meg vagyok róla győződve, hogy mindez lehetséges, csak komolyan akarjuk.

Ime a Társaság élet- és fejlődés-képességének kétségbevonhatatlan jelei. Vannak a társulatnak számos és derék irodalmi munkásai: kiadványai alig képesek befogadni a sok jóra való terméket. Ezeket csak meg kell tartani és erősíteni a

társulat iránt való munkás-szeretetben. Ez az egyik. Van immár a kiadványoknak néhány buzgó terjesztője; ezeket meg kell kétszerezni, ötszörözni, tízszerezni. Ez nagyon fontos dolog, nehéz is, de nem lehetetlen. Az eddigi tapasztalatok megmutatták, hogy hazánkban is sikeresen lehet terjeszteni a jó vallásos iratokat. Ha Veress József Orosházán, Harsányi Sándor Chicagóban, Kutas Bálint Törökszentmiklóson, Szolnok Gyula H.-M.-Vásárhelyen, Illyefalvi V. Kálmán Budapesten ezeket tudnak eladni a vallásos kiadványokból: miért ne tehetnék meg azt mások is a maguk körében. Csak hinni kell az ügy szentségében, fölemelkedni a szent hivatás magasztos tudatára: akkor megjő a lélek munkakészsége is. A buzgóság találékony és fáradhatatlan. Ime egyik buzgó terjesztőnk (a lelkesi karból) ifjúsági- és nőegyesületet, protestáns olvasókört, népkönyvtárt szervezett s ezeknek a tagjai állandó vásárlói lettek a vallásos iratoknak. Másik kiválogatja s az egyház pénzén vagy valamelyik buzgóbb presbyter ajándékából beszerzi a „Koszorú“ megfelelő füzeteit és iskolai vizsgálat, meg konfirmáció alkalmával jutalom és emlék gyanánt osztja ki a gyermekek között. Harmadik a nép- és középiskolában állandó raktárt tart s úgy terjeszti a tanulók között a valláserkölcsei érzület nemesítését célzó kiadványokat. A viszonyoknak megfelelő módon minden helyen lehet valamit tenni a vallásos irodalomért, csak legyen bennünk buzgóság és jóakarát. Ez a második. Van továbbá a Társaságnak az ezer között néhány tagja, a kik magok szívesen támogatják az egyesületet: tagdíjkat készséggel fizetik s a társulati kiadványokat buzgón olvassák. Ha az ily elvtársak azzal fokoznák buzgóságukat, hogy a társulattól még távol álló köröket és egyéneket az irodalmi tömörülés szent munkájába bevonni igyekeznének: mennyivel erősebbé válnék a társulat szellemileg és anyagilag? *Exempla trahunt, exempla docent.* Néhai Lukács Ödön f.-szabolcsi esperes annak idején egyházmegyéje minden gyülekezetét bevonta társulatunkba s buzgó hivatali utódja, Görömbei Péter, hűségesen megtartja őket a társulat kötelékében. Ha az egyházmegyéknak csak a fele, csak a harmadrésze követné ezt a jó

példát, mily nagy erkölcsi és anyagi lendületet venne ebből a M. P. Irodalmi Társaság?! Ez a harmadik útja a Társaság fejlesztésének és erősítésének. Van végül a Társaságnak egy-két Maecenása is. Ott van a Társaságnak áldozatkész másod-elnöke, ki a „Koszorú“ írói és szerkesztő tiszteletdíjait immár hatodik éve, hogy évenként 450—470 frttal fedezi; ott van néhai Szász Domokos, a ki a mult évben tett 1000 frtos alapítványával a theologiai tudományos könyvek kiadásának vetette meg alapját, mely alapítványnak első zsengeje talán még a folyó év őszen megjelenik Kálvin Intitutiójának magyar fordításában. Vajjon ha egy kissé mozognánk, zörgetnénk s inkább buzgólkodnánk, nem lehetne-e újabb és újabb irodalom-pártoló Maecenásokat szereznünk a hazai protestantismus tehetősebb hívei közül?

Ezek a kétségtelen életjelek nemesak a csüggedéstől óvhatnak meg, hanem irányjelzőül, útmutatóul is szolgálnak arra nézve, hogy miként, hol és mely tényezők által igyekezzünk föllendíteni társulatunkat. A választmány érzi, látja az idők követelményeit. Tudja, hogy erre az egyetlen nagyobb irodalmi egyesületre a magyar protestantismusnak oly égető szüksége van, mint a mindennapi kenyérre. Hivatása magaslatán állva, nyitott szemekkel látja, hogy egyházi életünk főfő bajai, hite lankadása, erkölcse gyengülése, szelleme erőtlenülése, hatása csökkenése: mind-mind ama belső erők megfogyatkozásából erednek, melyeknek irodalmi erősítésén a Társaság fáradozik. A sok szorongattatás és nyomás alatt az életösztön erőfeszítésével igyekezik maga köré csoportosítani a jobb, a hitbuzgóbb, a hitet és egyházat szerető lelkeket, hogy talpraállítani segítsék a gyengülő magyar protestantismust. Fog-e ez a törekvése sikerülni? lesznek-e munkatársai az alvók fölserkentésében? föllendül-e maga s át tudja-e majd önteni ébresztő lelkét, nemesítő erejét, termékenyítő szellemét a köztudatba meglátja-e az általános ébredést?

Én hiszem, hogy igen. A társulat átesett a gyermekbetegségek kritikus évein. Életre valóságának kétségtelen jeleit adta. Van szelleme, lelke, ereje, mely az evangéliumból táplálkozik. Vannak apostolai, munkásai, Maecenásai, kik

tenni, áldozni tudnak érette. Van oka, sőt életszükség rá nézve, hogy a megsokasodott bajok nyomása alatt sokszorozott erővel lásson munkája után. Van magasztos hivatása, sok-sok feladata, melyekről le nem mondhat. Van hite a jobb jövőben, bízik a kegyelmes gondviselésben, mely a neki tett sző emberi munkát áldás nélkül soha sem hagyja. Ily erők birtokában bizton nézhetünk a jövő elé, csak ki-kí tegye meg a maga kötelességét; bátran hihetjük, hogy megizmosult erőben, nagyobb áldást terjesztve hat, alkot gyarapít a Magyar Prot. Irod. Társaság!

Szóts Farkas.

A LELKÉSZKÉPZÉSÉRŐL, KÜLÖNÖSEN NÉMET- ORSZÁGBAN.

(Harmadik közlemény.)

II. A «Domcandidatenstift» Berlinben.

Berlinben, 28 évvel ezelőtt, egy semestert töltöttem, tanulmányaimra és élettapasztalataimra nézve a legfontosabbikat. Berlin akkor is nagy város volt; de az „Unter den Linden“ e Belle-vue, Potsdamer-Strassetől eltekintve, minden csínytól és nagyvárosi fényűzéstől ment. A nagy városból világváros lett, a házakból paloták, az elővárosi lakókaszárnyákból a színes téglák felhasználásával és erkélyek, loggiák alkalmazásával, virágok, tropikus növények diszítésével a szemet is gyönyörködtető épületek. A falvak pedig, melyek Berlint környezik, Schöneberg-Steglitz stb. többnyire sűrű parkokká változtak, a melyekben emelkednek az egyetemi tanároknak is szép villái. Felejthetlen, kedves órákat töltöttem különösen Paulsen és Pfeiderer tanárok ez idyllikus otthonaikban. Az egyetemről való távolságot a városi vasút, mely majdnem minden öt perczen indul, nem különben az Anhalti és Potsdami indóházból minden $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ órában induló helyi vonatok megszüntették. Bámulatos a közlekedés. Ezenkívül a villanyos, a lóvasút, sőt az özönvíz előtti nehézkes omnibusz is járja. Berlin északi részén fekvő August-Strasseban laktam s naponta használtam a Leipziger-Platz-hoz vezető lóvasutat, mert az ehhez közel levő királyi Wilhelm gymnasiumban hospitáltam. Sietős volt utam. Az ismert jelvényű lóvasút épen a keresztutczára érve haladt el előttem, utána futok; de megelőz egy hosszabb kabátú komoly fiatal ember; felugrik a vasút lépcsőjére, én utána, csakhogy amaz is ügyetlenül állva maradt a föllépőn s így nem ő, hanem csakis tornászi vérem meglepő felpezsdülése

mentett meg attól, hogy hanyatt ne vágódjam. Mindketten megijedtünk, de a következő perczben már is mintha mi sem történt volna, egymás mellé ültünk. A szerencsétlenség gondolata csakhamar felidézte a baj és bűn kérdéseit, a socialis kérdés lényegét, s nagyon sajnáltam, hogy az ifjú férfiú oly korán hagyta el a vasutat. Melegen kezét szorítva, mint barátok bucsúztunk, egyik sem tudva azt, hogy kitől bucsúzott. Másnap — egy vasárnap — ebédre voltam hivatalos a Steglitzben lakó Paulsenhoz. A mint fel akarok szállni az épen most érkezett s azonnal visszainduló vonatra: ugyancsak azon szakaszból kilép tegnapi ismerősöm. Ismét csakis kezét szorítottunk. A hétfői programom elvitt a Domcandidatenstiftbe. Keresem az inspectort, Thielet; benyitok szobájába s ime íróasztala mellől felugrik barátom. Végre ráértünk a kölcsönös bemutatásra. Nagy szívesen fogadott, kalauzolt és megadta a szükséges felvilágosító adatokat. Nemsokára egyik adjunctusa is szólt. Ez pedig két évvel ezelőtt meglátogatva ez erdélyi szászokat, Kolozsvárt is járt. Ismerősök közt voltam.

A *Domcandidatenstift* bár mostani alakját még csak az ötvenes években nyerte, már régebbi intézmény. Comenius unokája, az oly kegyes lelkű és mégis tág látókörű Jablonski indítására alapítá ezt 1714-ben I. Frigyes Vilmos és pedig a református vallás és egyház érdekében. közelebb azon célból, hogy a berlini ref. gyülekezet számára alkalmas segéd-lelkészeket, és a református egyház számára világlátót, gyakorlati lelkészeket nyerjen.¹ A gyakorlati képzettségen és képzésen fekiüdt kezdettől fogva a fősúly, úgy hogy alig maradt idő a különben is csak mellékesen megemlített tudományos munkásságra. A felvett 4—6 candidatus közül kettő 500 tallérnyi utazási ösztöndíjat kapott azon közelebbi utasítással, hogy a református országokat, nevezetesen Hollandiát, Angliát és annak egyetemeit járják be.

Munkakörük és munkásságuk felett a református egyház

¹ Az 1714. jún. 29. rendelet szövege: „A király Isten tiszteletének emelése és az evang. református egyház és vallás java érdekében, a melyet a királyi Felség Poroszországban szájjal és szívvel vall, gondoskodik korlátolt számú reform. theologiai lelkészjelölteknek Berlinben az ő residentiájában való szükséges elátásáról s azután ugyancsak ezeknek idegen földre, más reformált egyetemekre való küldéséről“.

A felveendők felvételi vizsgát tettek, a melynél különösen a prédikálásban való jártasságra néztek. A szabályzat szerint a candidatusok feladata Berlinben abban áll, hogy a papok utasítása és példája szerint a református gyülekezetben tartsanak vasárnapi délutáni és heti prédikációkat, az ifjúsággal imaórákat és catechizációkat, oktassák a proselytákat, látogassák meg a betegeteket, a foglyokat és az elítélteket.

directoriuma vitte a főfelügyeletet, a melynek gyakorlásával s a fegyelmiék végleges elintézésével a király az udvari papok közül kinevezett két ephorust bízott meg. Internatus nem volt s így hetenkint tartott értekezletekben számoltak be a lelkészjelöltek tapasztalataikról, s nyertek utasítást az ephorusok részéről.

Ösztöndíjuk csekély volt; kezdetben 150, később 250 tallér. Kaptak ezenkívül egy rövid fekete köpenyt, s azt az ígéretet, hogy lelkési és iskolai állások betöltésénél ők részesülnek előnyben.

A Dom-gyülekezetbe 1809 ben bekebelezetett a lutheránus Szent Péter-gyülekezet, úgy hogy a lutheránusok a református jellegű Dom-gyülekezetben többségre jutottak.

A reformatio saecularis ünnepélyei alkalmából a reformporosz király az uniót proclamálta. Ezen tények hatása alatt a Domcandidatenstift is 1822-ben elveszté kizárólagos református jellegét. Csakis az Uniót vallókat vették fel ezután.¹

Gyökeresebben alakult ez intézmény 1853-ban IV. Frigyes Vilmos által kiadott statumok alapján s nevezetesen dr. Hoffmann udvari lelkésznek, mint a Domcandidatenstift ephorusának szervező működése által.

Az intézmény, míg eddig „Dom-Candidaten-Alumnat“-nak neveztetett, most nyerte „Dom-Candidaten-Stift“ nevét. Az eddig

¹ A lutheránusok közül az első Domcandidat: Friedrich Ferdinand volt. Ő volt az első, ki Magyarországot látogatta meg majd háromnegyed évig tartó tanulmányi útjában (1823-ki év őszén indult el s 1824. év nyarán tért vissza.)

Tapasztalatait s tanulmányait „magyar jóakarói és barátjai iránt táplált hálája őszinteségének és hódolatának gyöngé jeleként“ 1825-ben: „Vertraute Briefe über die äussern Lage der evangelischen Kirche in Ungarn“ 203. l. című művében adta ki. 10 évre rá meghalt neje. Friedrich ekkor Wernigerodeban gróf Stolberg udvari papja volt. A gróf a mélyen sujtott férj felüldítése végett teljesíté Friedrich kedvenc óhaját, az által, hogy lehetővé tette néki azt, hogy Magyarországot ismét felkeresse. 1833-ban őt ismét Magyarországbán találjuk.

Tapasztalatait még csak 30 év mulva adta ki. „Fatra, Tatra, Matra. Beschreibung einer im Jahre 1833 dahin unternommenen geistlichen Reise“. Gnadau 1863. 216. l. című munkában. Míg első művében inkább tárgyilagosan, történetileg világosítja meg a magyar egyházi, de nevezetesen politikai életet: addig az utóbbi műben Magyarország társadalmának, nevezetesen az egyház iránt érdeklődő köröknek valóban értékes leírásával találkozunk. Utóbbi műnek kéziratát bírom. Nemcsak a tárgyi összefüggés és ezen ismeretlen munkák érdekes és értékes volta, hanem részről a hála érzelmei is indítanak arra, hogy megemlékezzem arról, kinek barátságát és vendégszeretetét Gnadauban, a herrenhuti kolóniában, a hová az illető visszavonult, nem egyszer élveztem. A gnadaui temetőben nyugszik ő, ki büszkén vallotta magát mindig „a magyarok barátjának“.

a városban elszórtan lakó candidatusok internatusban telepedtek le, kezdetben bérházban, de 1857 óta saját szép tágas házukban a királyi Monbijou-park szomszédságában (Oranienburgstr. 76/a), mely ház mellé épült a 700 embert befogadó esinos kápolna.

Az eddigi főczél helyébe, mely a prédikálásban és catechesisben való segédkezést tűzte ki, most leghatározottabban a lelkipásztorkodásban való gyakorlás, segédkezés és működés lépett.¹ A vezetés is, mely eddig a Dom lelkészei közül kettőnek rendelte alá a lelkészjelölteket, most tagolttá és mégis a szellemieket illetőleg egy egészszé vált.

A legfőbb felügyelet ugyanis a cultusministerium (kgl. Ministerium der Geistlichen Unterrichts und Medizinal-Angelegenheiten) és a főegyháztanács (Ober-Kirchenrath) kezében van ugyan, de ezt hatósági megbízásából a külső dolgokra nézve egy *igazgatói tanács*, a szellemiekre nézve az *ephorus* gyakorolja. Az igazgató-tanács tagjai a Dom-gyülekezet lelkészei, a cultusministeriumnak és a főegyháztanácsnak egy-egy képviselője. Az igazgató-tanács intézi az anyagi ügyeket, kinevezi az ephorus ajánlatára az internatus inspectorát, ennek segédeit, nemkülönben az oeconomust, a szolgákat; határoz végre a lelkészjelöltek felvétele felett, illetőleg a főegyháztanács meghallgatásával egyeseknek tanulmányútra való kiküldetése fölött.² Az ephorust, a ki a Domcandidatenstift szellemi vezetője. Ő Felsége nevezi ki, és pedig a cultusministeriumnak a főegyház-tanácsal egyetértő ajánlata alapján a Dom-gyülekezet lelkészei sorából. A kinevezés nemcsak teher, hanem kitüntetéssel és anyagi haszonnal is jár.

Az ephorust távollétében helyettesíti, de máskülönben is munkásságában támogatja a háznak anyagiakban és szellemiekben felügyelője, az inspector, a ki többnyire a licentiatus theologiai gradusát bírja. (L. Instruction des Inspector. Schenkel i. m.-nek 175. l.) Az inspector kezére jár még 3 adjunctus. Kettő közülök a lelkészjelöltekkel, és pedig az egyetemi hallgatókkal foglalkozik.

Az épület 25 candidatus számára van berendezve. Jelenleg csak *tiznegy* a lelkészjelöltek száma. Felvételi feltétel, hogy a második theologiai vizsgát is jó eredménnyel tette legyen le. Egy anhalti alapítványi helytől eltekintve, a helyeket mind poroszokkal töltik be. Régebben már az első vizsgának „jó“ megállása is feljogosított a felvételre. Most is van eset rá, hogy az, ki

¹ L. a Statum 2. §-át.

² L. a Statum 8. §-át.

kellő sikerrel nem tette le a második vizsgát, mégis felvétetik; azonban csak azon esetben, ha önmaga gondoskodik fentartásáról, havi 80 márka lefizetése által. A rendes tagok teljes ellátás mellett még havi 31 márka zsebpénzt is kapnak, a rendesek közül évente pedig ketten tanulmányi utazási nagyobb ösztöndíjat (1500 márka) részletes útitervvel és kérdőpontokkal.

Találkozunk végre itt jelenleg még nyolcz szegény, de szorgalmas egyetemi hallgatóval. Az alapszabályok 4-dik §-a már is célba vette e most létesült intézményt. Az egyetemi hallgatók teljes ellátásáért semesterenkint 30 márkát fizetnek. Egy adjunctus külön gonozza ezek lelki és szellemi szükségseit. Naponta tanulóiban útbaigazítja őket, egy óráig foglalkozva velük; szombaton pedig két órán át ó- és új-testamentomi magyarázatokat és elmélkedéseket tart velük.

A felvett lelkészjelöltek egy évig kötelesek a „Stift“-ben maradni. Ki előbb hagyná el az intézetet, megtéríti a reá fordított költséget, vagy legalább is önmagát arra lekötelezi, hogy első gyakorlati hivataloskodása jdejében a kérdéses összeget lefizeti. A ki pedig egy évnél tovább kívánna a Stiftben maradni: a fentartási mérsékelt költségdíjat tartozik fizetni, és pedig a nélkül, hogy ez által bárminemű előnyben részesülne.

E szabály alól kivételt csakis az inspector és ennek adjunctusai képeznek, a kikre nézve ellenkezőleg kívánatos, hogy több éven át működjenek az intézetben.

A felvételnél ezen intellectuális, esetleg anyagi feltételeken kívül a házi rend még egy meghatározott kegyes érzületet, vallásos, illetőleg theologiai meggyőződést is tételez fel.¹

Már ezen körülmény is mutatja, hogy a Domcandidatenstift nem ezen meggyőződés érlelése, hanem érvényesítése tulajdonképi feladata, vagyis, hogy feladata lényegileg gyakorlati.

S tényleg a gyakorlatin és pedig közelebő nem is annyira a homiletikai és katechetikai tevékenységén (a mint az 1853-ik úgy volt), hanem a lelkipásztorin fekszik a főszűly.

¹ „Minden convictualistától elvárjuk a kegyes érzületet és életmódot, mintaszerű erkölcsöket és méltó magaviseletet“ (§. 4.). „Mint hogy a lelkipásztori munkásság csak élő hiten alapulhat, az élő hit pedig tartalmáról vallomást is tesz: azért is senki szem vehető fel az intézetbe, a ki nyiltan és igazán nem vallja az evang. igazságot, úgy a mint a szentírás azt kijelenti. E vallomás adott mértékeként minden egyes convictualistánál feltételeztetik, hogy az illető szívből egyetért a nagyobb oekenemiai hitvallomások tartalmával és az ágostai hitvallás positiv czikkeivel (1—22). Mint hogy a Dom-gyülekezet unialt, ezért is az is követeltetik, hogy a belépő az említett hitvallási alapon az Uniónak is híve legyen.“ (§. 5.)

Az intézet alapszabályai a Domcandidatenstift feladataul kitűzik:

a) a „*lelkipásztorkodást*”, a melyet annak tagjai, mint a Dom-gyülekezet segédlelkészei családokban lelki gondozás útján gyakorolnak, nemkülönbén lelkiekben szűkölködőknek, betegeknek és haldoklóknak látogatása útján s végre a szegényügy felkarolása útján látogatva, buzdítva is azokat, s prédikálva nékik;

b) a *belmissió ügyének lehetőleg támogatását* és pedig a már létező ily irányú ker. egyesületekhez tapintatosan alkalmazkodva;

c) egy „*Pastoral-seminarium*” *alakítását* a tudományos, valamint a gyakorlati theologia művelése érdekében, a mely művelésnél azonban az a) és b)-ben kifejtendő munkásság útján szerzett tapasztalatok szolgálnak kiindulási pontul;

d) a *gyakorlati egyházas felfogás megszerzését* utazások segélyével¹.

E feladat pedig nem áll csak a papiroson, hanem igazi nagy voltában még csak gyakorlati alkalmazásában tűnik fel. A candidatusok *lelkipásztorkodása* tervszerű.

A Dom-gyülekezet ugyanis nem szorítkozik bizonyos városrésztre, nem localis, hanem *személyes* jellegű, azaz bárki Berlinben e gyülekezethez tartozhatik. Így történik meg az, hogy nevezetesen igen sok szegény ember, a kik az olcsóbb lakás miatt a világáros végső kerületén laknak — tekintettel arra, hogy a Dom-gyülekezet nem adóztatja meg híveit — épen a Dom-gyülekezethez tartozik. A világárosban szétszórta laknak a Dom-gyülekezet hívei. A gyülekezet hatósága azért is az egész várost 13 kerületre (Sprengel) felosztotta, úgy hogy egy-egy udvari papra négy kerület esik (egyikre természetesen öt). A papok már most maguk mellé vesznek kerületeik számának megfelelő számú candidatusokat. Mindegyik kerületben nevezetesen a szegény és különösen lelkigondozásra szoruló családok evidentiában tartatnak. Egy-egy candidatusra a pap körülbelül 30—40 ily családot biz. Ezen candidatus köteles már most hetenkint legalább 30 családi látogatást végezni. Gyakran az anyagi nyomor enyhítése útján jut el a család szívéhez. A főteendő természetesen az, hogy a candidatus a híveket a templomhoz, a prédikációhoz, a sacramentumok igénybevételéhez szoktassa. E szoktatásnak azonban csak úgy van értéke, ha az a mindennapi szükségérzetnek tényleg megfelel. Ezért is e munkásságnál is a fősúly a házi

¹ L. alapszabályok 2. §-át.

istentisztelet meghonosításán fekszik. Kezdetben maga a candidatus vezeti a házi istentiszteletet, míg végre annak vezetését a családfőre bízhatja. Az ily irányú törekvések néha-néha eredménytelenek, miért is a legtöbb kerületben a candidatus rendelkezésére egy szoba áll, a melyben hetenkint, esetleg naponkint tart ily házi jellegű istentiszteletet.

E lelkipásztorkodásnak igen természetesen nagy fogyatkozása az, hogy az áldásos munka közben esetleg egy évnek lefolyása után kénytelen a candidatus e munkakört ismét új embernek átadni. A munkásság folytonosságának hiánya kockáztatja a munka eredményét. E bajon a családi könyvek (Familien-register) kívánnak segíteni. Minden egyes candidatus minden egyes reá bízott családról külön könyvet vezet. Ebbe beírja a család eseményeit, adja az egyes tagok jellemzését, anyagiak és lelkiek körül szerzett tapasztalatait; a melyekhez hozzáfűzi saját megjegyzéseit. E könyvek tapasztalati anyaga képezi havonta az udvari lelkésznel tartott kerületi konferenzia megbeszélésének (Sprengel conferenz) *főtárgyát*. E könyveket veszi át az új candidatus, úgy hogy így már ismert körbe lép az új ember is.¹

A candidatus munkássága azonban nem szorítkozik csak a családok ily gondozására. Ő fogadja a temetőben kerületének minden halottját s imát mond azok sírja fölött. Az elaggottak házában (Bethesda) minden vasárnap felváltva ők prédikálnak; ők segédkeznek a domtemplom liturgiái részében; minden péntek este a házi kápolnában ők tartják az egyházi beszédet; télen este pedig minden kedden a bibliai órákat.

Ezenkívül résztvesznek a belmissió ügyeiben; nevezetesen az ifjúsági egyesületek vezetésében nagy segédkező tevékenységet fejtenek ki; évente egy-egy candidatus két hónapig a híres Bodelschwing-féle intézetekben is tevékeny.

Ehhez járulnak még a próbapredikációk, a melyeket a kápolnában az ephorus jelenlétében tartanak. Ha Kügel ily candidatusra szigorúan merev tekintetét szegzé: nem egyszer benn rekedt még a jeles candidatus is. Szigorú kritika követi e próbabeszédet.

S a mint a candidatusok: úgy az inspector adjunctusaival együtt is igen le van foglalva a gyakorlati élet követelményei által. Eltekintve attól, hogy az illetők vezetik be a candidatusokat a főntebb megjelölt munkakörbe, ők végzik a Dom-

¹ Vajjon nem volna-e jó ily családi könyvek vezetése az egyes parochiákban is? E könyv a pastoralisnak tanulságos kincsébányája, a jövő korra nézve pedig a kulturtörténet gazdag, megbecsülhetlen forrása lehetne.

templomban az esti istentiszteletet, ők a kereszteleseket, az esküvőket, valamint vasárnap és ünnepnap délelőtt is a liturgia főrésztét. Néha-néha még vasárnap délelőtt is ők prédikálnak. Az inspector különös gondjára van bízva a domhoz tartozó Domhospital (elaggott nők) lelki vezetése; az egyik adjunctus pedig a confirmációra készíti el az ifjúságot.

Van végre még egy gyakorlati tér, a melyről az alapszabályok meg sem emlékeznek s mely jelenleg mégis hetenkint elég időt vesz igénybe t. i. a népiskola. A candidatusok ugyanis hetenkint egyszer (kedden d. e. 11—1) a kir. városi tanítóképzőbe (Kgl. Stadt-Schullehrer-Seminar) látogatnak el, a mely kilenczosztályú népiskolával bír s a mely népiskolában a candidatusok egy órán át katechizálnak s az ezt követő órában a hallott katechizációt megbirálják.

Az idő a gyakorlati sokoldalú munkásság által annyira van lefoglalva, hogy a Pastoral-Seminariumi tudományos munkásságra alig gondolhatunk. Mégis marad idő erre is. Heti három órában Ó-Testamentomi és heti három órában Új-Testamentomi magyarázatokkal foglalkoznak egy-egy adjunctus vezetése alatt, míg a heti 1—2 órás dogmatikai gyakorlatokat maga az inspector vezeti. Hogy ezen elméleti irányú gyakorlatoknak tudományos színvonala nem lehet magas: azt a gyakorlati élet terén való nagymérvű elfoglaltság természetesen megérteti velünk.

Az intézmény szervezete is tulajdonkép az elméleti, dogmatikai megállapodottságot feltételezi, a mennyiben a belépőtől már is kívánja a symbolikus iratokkal megégyező vallomást.

E szerint a berlini „Domeandidatenstift” éles ellentétben áll a wittenbergivel. Wittenbergben a theologus egységes világnézetének tudatos kialakulásán fekszik a súly, Berlinben ellenben e kialakulatnak életben való érvényesítésén. Amott nagy tért enged az intézmény a contemplationnak: itt lefoglalja az intézmény az ember tetterejét; amott a tudatosságon, itt az élet követelményein fekszik a súly; amott megvan annak lehetősége, hogy a candidatus tisztán tudományos irányban haladjon tovább, itt pedig megvan annak veszélye, hogy a hivatás az opus operatumban lealacsonyul s hogy az ember mások keresésében, másokért való munkásságában elveszítse önmagát s az ember lelkében élő sajátos isteni eszményt.

A napi munka különben itt szigorúan be van osztva. Legkésőbb 6 $\frac{1}{2}$ órakor kelnek fel; 10 perczcel 7 előtt áhítatoskodásra köteles mindenki megjelenni. Ezután közösen kávéznak. 7—8 folyik naponta az exegetikai munkásság; 8—9, esetleg 9—10 hetenkint egyszer vagy kétszer a dogmatikai. A lelki-

pásztorkodásra valók főleg a délutánok. Este bárki is kimehet, mivel mindenkinek van kapukulcsa. E szabadsággal azonban senki sem él vissza.

A lakások szépek. Mindenkinek megvan a nappali és hálószobája. A szobák elég tágasak, világosak, jól szellőzöttek s igen tiszták. A tanulmányozást szolgálja a nagy könyvtár, mely nevezetesen a gyakorlati theológiára vonatkozó munkákban igen gazdag. A könyvtárt az adjunctusok egyike kezeli és pedig lehetőleg liberalis módon. Berlin ezenkívül még számos szellemi kulturkincset nyújthatna a candidátusoknak, ha a túlerős gyakorlati irányzat ennyire le nem kötné őket.

Kolozsvár.

Schneller István.

SCHLEIERMACHER „BESZÉDEI A VALLÁSRÓL“.

(Befejező közlemény.)

Schleiermacher nem állapodik meg a vallás lényegére s a reá való nevelésre irányuló puszta pszichológiai spekuláció mellett, hanem végezvén e kérdésekkel, immár a negyedik beszédben a gyakorlati életbe markol, oly czélből, hogy megmagyarázva olvasóinak a vallásos közösségek keletkezését, lényegét, meggyőzze őket arról, hogy mily igazságtalanok akkor is, a midőn az egyházat s a papságot minden további gondolkozás nélkül egyszerűen megvetik. Be kell látniok, hogy egyházban s papságban sincs semmi olyan dolog, a mely az ő műveltségükhöz s általán a legnagyobb műveltséghez méltatlan volna: csak ne maradjanak itt sem a felületen, hanem hatoljanak vele együtt a dolog velejébe.

Az olvasók nagy része a vallásban nem lát egyebet, mint kedélynyavalyát, a mely míg csak egyeseket bánt, hagyján; de ha egész közösséget megmetelyezi, akkor veszedelmessé válik az egészségesekre is: s innen az ellenszenvük az egyház és a papság iránt. Mások ismét a vallást nem annyira nyavalyának, mint inkább különczködésnek tartják s ez okból vetik meg az egyházat és papságot, mely intézményekben a sajátos és szabad éniség szolgálai feláldozását, léleknélküli mechanismust, üres szokások raktárát látják csak, sőt egyenes szemfényvesztést, a melylyel egyesek másoknak imponálnak. holott dolgukat ugyan akárki elvégezhetné. Schleiermacher nem foglalkozik e vádakkal, sokkal fontosabb s mélyrehatóbb munkába fog: e fogalmakat egészükben akarja új megvilágításba helyezni.

A vallás, mint alanya az ember, csak társaságos lehet. Lényege, hogy érzelmeit közölje, kicserélje, ápolja, növelje. Életvalóság lévén, mindenütt az életet keresi „s csak ha kiűzetik az élők társaságából, kénytelen gazdag életét a holt betűkbe rejteni“. Közösséggé kell tehát organizálódnia s e szervezkedés mozgató eszközei a beszéd és a hallás, a szellem-

közlés és befogadás élő szervei. Érthető azonban, hogy tárgya fenséges voltánál fogva ez nem a közönséges avagy kedélyes beszélgetés, hanem a szónoklat műformájában „a nyelv művészetével s a művészetek nyelvén“ történhetik csak. S a ki feláll, hogy szóljon, a pap, nem hivatalból vagy megbeszélés alapján, de lelke szabad megnyilatkozása alapján teszi azt; s midőn a saját lelke szemléletét, érzelmét szavakban feltárja, csak objectum ő a többiek számára, ezekével ugyanazon egy közös érzelem tükröire. Szent mysterium az, melyet közösen éreznek s ünnepelnek. Szent harmoniája az az egymást megértve kicserélő érzelmeknek („Musik ohne Gesang und Ton“) s a hol ez hangozik, ott nincs különbség pap és laikus között személyileg, csak állapot és berendezkedés szempontjából. Mindenki pap itt s mindenki laikus: „Papi nemzetség az, tökéletes köztársaság.“

Ily közösségben ellenségeskedések, szakadások nincsenek. Minél feljebb emelkedik a vallás az universalismus felé, annál inkább egy egésznek fogja fel az egész vallásos világot; a törekvés elkülöníteni — alacsony fok: az emelkedett lelkek az universum szempontjából egyetemes közösséget látnak s mert így látják, meg is alkotják azt. Ily közösségből a vak térítési düh, az „extra nos nulla salus“ elve ki van zárva; hiszen csupán a kölesönös közlés közössége az; itt pedig már kész vallásról, már kész vallásos lelkekről lehet csakis szó.

Mindebből Schleiermacher olvasói azt következtethetnék tán, hogy miután ő az egyháztól mindent megtagad, a mi ezt — sajnos! — jellemzi, tehát velök egy véleményen van. Oh nem. Ő nem egy utópiáról, hanem az igazi egyházzal beszél, a mely tényleg létezik is, a triumfáló egyházzal, t. i. a mely ott él azon lelkek mélyén, a kikben a vallás tényleg vezető elemmé lett s kikben megvan e közösség élénk érzete. E közösség láthatatlan, de megvan azoké, a kik az ú. n. „egyházat“ helyes értékére le tudják szállítani.

Az a közösség, az az „egyház“, a mely ellen Schleiermacher művelt olvasói kikelnek, nem vallásosak közössége, hanem olyanoké, a kik a vallást még csak keresik; s nem esoda aztán, ha épen e miatt az igazi közösségnek csak fonákját, visszképét alkotja. Már a formája is a két közösségnek egészen elütő. Az igaziban a közlés kölesönös, a felszegben egyoldalú. A közösség elve is más s az a keresők közössége valójában még csak „negatív religio“; nem vallás még, csak egy kis érzék iránta s törekvés utána. Sejtetem, inger, mely minthogy az Universum helyett a praktikus életre irányul, idegen segítséget keres. Tehát nem bírják, csak keresik még

a vallást, a melyről azonban még csak képük, fogalmuk sincs; s ezt ismétlik ezerszer s — maradnak a kik voltak. De ha öntevékeny módon, idegen segítség nélkül törekednek a válásra, akkor az egyházból annyival is inkább kiválnak. Valóban tehát az egyházban csak azért vannak s csak addig, mert nincs s a míg nincs vallásuk. A vallás tanításmódja is más a két közösségben. Az igaziban az előadótól individuális lélettényt várnak, a fonákban meg fogalom- és tanabstractiót; amott a symbolumok az egység jelei, itt önmagukra álló s bizonyos időkre szóló intézmények. Azért is e közösség tanítványszerű, mechanikus, a holt betűhöz tapadó; s a symbolikus cselekmények tulajdonképen csak ingereszközök arra, a mien alapulniok kellene, t. i. a vallásosságra.

Schleiermacher kelleltenül nyúlt „a földi dolgok e labirintusába“, a melyről, mint látjuk, súlyos ítéletet mond; de azért tiltakozik a feltevés ellen, mintha ő e közösséget szétrombolni akarná. Van ennek is és pedig igen fontos missiója s ez az, hogy kapcsoló pontul szolgáljon az igazi közösség számára; s e hivatását akkor tölti be, ha vezetőit az igazi közösségből veszi. Avagy csak a vallásos közösség maradjon az egyetlen emberi intézmény, a melyben ne legyen tanító és tanítvány? . . . Csakhogy persze ez intézménynek egészen másnak kellene lennie, mint a mi; s viszonyának is az igazi közösséggel szemben egészen másnak, mint a milyenben tényleg van.

Vajjon mi e félszeg állapot oka? A vallás nem lehet; de igenis oka az egyház maga, a mely tanfelfogásával szemben minden más felfogást lázadásként kizár (holott az Univerzum ezt éppen megköveteli!) s tanítási módszerében is a tekintélyen alapul. Nem a szemléleten és az érzésen, hanem a megértésen s a cselekedeten fekszik itt a súly — s ezért nem is lehet az igazi vallásos közösséggé soha! Az ilyen közösség, igaz, nem lehet el pap és laikus nélkül, mert a ki már nem laikus, az nem is maradhat az egyházban tovább; de e megkülönböztetés s összes nyomorúságos következményei az igazi egyháztól távol állanak.

Ámde az a bökkenő, hogy ha ez az egyház tanítóit — mint Schleiermacher kívánja — az igazi közösségből veszi, vajjon ezek miként tűrhetnek el olyan dolgokat, melyek a vallás szellemével ellenkeznek? Hol a tőlük, mint „virtuózoktól“ megkivánt magasabb szellem? . . . Schleiermacher csak a „Soll“-t állította fel, az eszményről beszélt, a melynek itt is a való ellentmond. De nem akar igazságtalan lenni azokkal szemben, a kiket így maga is vádolni kénytelen. Kéri

olvasóit, ne tekintsek retorikai retorziónak (mivel t. i. a vallás ellen a philosophia, az egyház ellen az állam nevében keltek ki), de kénytelen kimondani, hogy a baj oka egyenesen az állam politikai befolyásában rejlik.

Minden új kijelentés iskolát teremt a mester körül s ez egy töredéke azon igazi nagy közösségnek, a mely felé tökéletesednie kell. Belső tüze missiói prédikációkra készti. E tűz mihamar ezereket megfog — s épen ezen ezerek a veszedelem, mert a tömegek az egyház elfajulásának az okai. Így volt az mindig, mindenütt. Ha még minden magára hagyatnék, nem tartana a baj sokáig, mert az igazi egyház ismét kiválnék, az igazi papok, ennek tulajdonképi tagjai megmaradnának birtokukban s kiki keresné azt a kört, a melyben leginkább hathat: s így számtalan apróbb közösség keletkeznék s a népnek alkalma volna, a vallást a legkülönfélebb formákban szemlélni. Ez volna az aranykorszak! Ez volna a természetes fejlődés!

Hanem itt nyul be az állam és a politika. A fejedelmek a vallás mennyei épületének egyszerű fenségét eltorzították földi dicsőségük ezifra rongyaival, az egyházat „corporatióvá“ tették, jogokkal, kiváltságokkal elhalmozták s az igaz és hamis elemek így, a helyett hogy elváltak volna, összekeveredtek. „Mint a rettenetes Meduzafő, úgy hat a politikai existencia ily alkotmányozó ténye a vallásos közösségre: mindent megkövít benne, a mit csak napfényre hoz“ . . . Így merevedett meg az egyházban is minden élet. A papok („virtuózok!“) földi dolgokhoz lánczoltatnak, a melyek nekik egyúttal kenyér is, s ha aztán sokan csak ez utóbbi okból lesznek papokká s kiszorítják a „virtuózokat“, ugyan ki ennek oka más, mint az állam? „Boldogtalan jótétemény“ volt ez az államtól, a melyért viszonzásképp az egyházra három felette fontos kötelességet rótt (persze az állam szolgálatában), t. i. a nevelést, az erkölesi policziát s az állampolgárhűség ápolását. S e szolgálatok fejében megrabolja a vallás szabadságát, megszabván, ki lehet annak a papja! Sőt az államérdek a vallás bensőbb mysteriumaiba is beavatkozik, a mennyiben az egyes kultusz-cselekményeknek állami jelleget s érvényt ad s így azokat elvilágiasítja. Ez ugyan nagy tisztelet a vallás iránt, de másrészt annak megrontása is, mert nincs így az egyháznak egyetlen institutiója sem, a mely kizárólag a vallásra vonatkoznék s így az állam mindazt eredeti rendeltetésétől s fogalmától eltereli. Ezért vannak aztán az egyház vezetői között sokan, a kik a vallást nem ismerik s tagjai között, a kiknek eszébe sem jön azt keresni.

Ime ez az oka, hogy az egyház miért nem igazi vallásos közösség, hanem csak ennek fonák torzképe: holott az igazi közösségnek nincs semmi egyébre szüksége, mint egy bizonyos térre („Raum“) és a beszédre („Sprache“); ez pedig nem függ fejedelmek kegyétől!

Az eddigiek alapján önkénytelenül is előtérbe nyomul a kérdés, hogy milyen legyen tehát az egyház, hogy rendeltetésének meg is tudjon felelni, a mi abban áll, hogy közvetítsen az igazi vallásos közösség és a profán materiális világ között: s hogy miképpen volna megszabadítható romlásának beszívott elemeitől? Ez a jövő dolga! Schleiermachernek csak arra irányul a törekvése, hogy kimutassa, miszerint olvasói itt sem a vallástól és ennek törekvéseitől fordultak el tulajdonképpen, hanem annak materializált torzképétől. Az egyház fő lényege mégis csak az, hogy az igaz vallás felé nevelj azokat, a kikben erre arravalóság van... Hogy ez a dolgok jelen állapotában nem történhetik meg, annak oka (nem tekintve, hogy az állam maga minősíti és választja a mestereket, mert lehet valaki kiváló paedagogus és moralista, a nélkül hogy a valláshoz még csak konyítana is) a tanítványok egyenlőtlen előismerete. Nem lakásuk, de érzékük s képességük szerint kell a hallgatókat összegyűjteni. Mester és tanítvány szabadon keressék s találják meg egymást. E mellett valaki, mint pap, lehet moralista is, csak ne egyszerre mind a kettő. A „virtuoz“ sohasem fogja magát megalázní az államnak, ily inconsequens munkára.

Félre tehát az ily viszonyokkal egyház és állam között! A ki pap, legyen igazán pap („Priester“)! Hulljon szét minden köteték, a melyet a symbolumok „szentségtelenül“ egybeforrasztottak s következménye: az áldás, el nem marad. „A külső vallásközösség az igazi egyház egyetemes szabadságához s fenségese egységéhez csak úgy juthat közelebb, ha mintegy folyó tömeggé válik, a melyen nincsenek lékek, a hol minden rész majd itt, majd ott jelen meg s minden békésen összeolvad. Az utálatos szekta- és proselytaszellem, a mely a vallás lényegétől mind távolabbra vezet, csak akkor pusztul el, ha senki sem érezheti többé, hogy egy bizonyos körhöz tartozik s az, a ki másképp hisz, egy másikhoz“.

Schleiermacher óhajta itt olvasóiéval ugyanazonos — s a mennyiben az akadály is egyazonos mindkettőjük útjában, közösen kell annak elhárítására is iparkodniok. Hogy ez ismét mikép történik meg: nagy rázkódtatás árán-e (mint a francia forradalomban); avagy békés megegyezés (illetőleg elválás) útján-e az állammal; avagy benső reformáció útján-e? arra

nem felelhet, míg azonban e téren valami történik, igyekezni fog a neki legszentebbet tágasabb körben is hirdetni.

Az állam által behelyezett papok ám prédikálják hát hivatalból a morált, de a mellett hirdessék életükkel a vallást s legyen ez a legszentebb jutalmuk és vigaszuk. Tán e „néma beszéd“ nyitja meg majd sokaknak szívet a vallás iránt. Így tán majd azok is, a kik a vallást megvetik, meghajolnak igénytelen méltóságuk előtt s hatásuktól az emberiségre jót várnak. A kiknek pedig nincs módjukban — mert nem végezték az előírt tudományokat előírt módon — papnak lenni. vonuljanak vissza penateseikhez, legyen családuk az Universum otthona. E szentélyt építsék: „e papság volt első a szent hajdankorban s bizonynyal ez lesz az utolsó is, a midőn majd más papságra nem lesz már többé szükség“.

„Igen, ennek a csinált műveltségnek végeztével várjuk azt az időt, a midőn a vallás számára nem kell más előkészítő közösség, mint a kegyes családi kör...“ Elhozza pedig ez időt a tudományok és művészetek tökélyre jutása, mert azok végül is csak az Universum minél intenzivebb szemléletére képesítenek. Ezért hát ő csak köszönettel adózik művelt olvasóinak, a kik maguk is a vallás e diadalának előmunkásai. Ez lesz majd az igazi „papok akadémiaja“, „barátok kórusa“, „testvérek szövetsége...“ Ekkor minden emberi szent lesz, mert minden istenivé lett. Nem is emberek lesznek akkor többé, hanem — emberiség, a mely önmagából kilépve, önmaga felett triumfálva, a halhatatlanság és örökkévalóság útjára tért... „Nos, ha az emberi élet más mezőin, vagy a bölcsesség egy más iskolájában valami fenségesebbet találtatok, közöljétek velem: én a magamét elmondottam!“

E diadalmas öntudatában Schleiermacher szentül meg van győződve, hogy igazán vallásos ember, értve e szót az ő terminológiája értelmében, igaz tisztelet tárgya olvasói szemében is. Ép ezért nem is akar a mondottakból következtetéseket vonni le számukra, hanem még ötödik beszédében új témára tér át, hogy új balvéleményeket megdöntsön. El akarja vezetni olvasóit „Istenhez, ki testté lett“, meg akarja mutatni, mint jelent meg a vallás külsőleg a legkülönfélébb vallásalakulatokban: hogy lássák meg e különféle vallásokban magát a vallást, az eltorzított egyes vonásokat ismerjék meg örök mennyei szépségükben, úgy, a mint azt nekik ő lelkük elé rajzolni iparkodott.

A vallás lényegében fekszik s láttuk is már, hogy a legkülönfélébb formákban jelen meg, vagyis hogy „jelenségekben organizálódik“, a melyeknek fokozati különbségét az

Universum szemlélete által felköltött érzelen határozza meg. Az ember véges, a vallás végtelen, innen amaz individuális megjelenési formák különbözősége, a melyek külön-külön egyazon vallás töredékei, együtt — maga a vallás.

S ha a vallást nemcsak általános lényege, de tényleges jelenségei szerint is meg akarjuk érteni s ezt vallásos lélekkel teszszük: akkor fel kell adnunk a hiú kívánságot, hogy csak egy vallás legyen s le kell tennünk ellenszenvünkről a sokkal szemben. „A világszellemnek a végtelenbe menő műve“ ez, a melynek folyamán a maga helyén mindegyik egyaránt fenéséges, egyaránt igaz és egyaránt szent. „Positiv“ avagy „természetes“ vallások mind csak egyazon lényeg individualisatiói. sőt e megkülönböztetésnek csakis relativ jelentősége van, mert még az ú. n. „positiv“ valláson belül is van helye az egyéni sajátos felfogásnak. Ép ezért olvasóinak az ú. n. „positiv“ vallás elleni panasza nem is jogosult, az ú. n. „természetes“ vallás iránti rajongása pedig értelmetlen. E természetes vallás lényege tulajdonkép a negatív mindennel szemben, a mi a vallásban positiv és charakteristikus; s méltó terméke az olyan kornak, a melynek „vesszőparipája egy nyomorúságos általánosság és üres józanság, melyekkel mindenben az igazi műveltség ellen dolgozik“.

Így vezeti vissza Schleiermacher művelt olvasóit a megvetett positiv valláshoz, de itt figyelmezteti őket, hogy ne abstraháljanak, egy tanquantumból, mert a vallás ép oly kevésbé szorítható bizonyos tantételekbe, a mint a természetes ész reflexiói által sem pótolható; de nézzék e vallásban is azt, a mi individuális, a mi neki sajátos szemléletlényegét alkotja. S így emeli fel őket a gyermekileg nagyszerű zsidóság vallásos világnézetén át, a melynek alapjellemét az általános, közvetlen megfizetés, a végtelennek minden egyes végessel szemben való saját reactiója adja meg, a keresztyénséghez, a melynek megkülönböztető lényegét abban látja, hogy benne véges és végtelen az őket egymástól teljesen elszakító bűn romlását megszüntető váltságban teljesen összeolvad s egygyé válik. A bűn folytonossága: az az ellen való folytonos küzdelem adja meg a keresztyén vallásnak sajátos alaphangulatát is, ama „szent fájdalmat“ („heilige Wemuth“), a mely lényegén átömlik; ez képezi az ő alapítójának közvetítői öntudatát; s az a fenséges világosság, a melylyel a tudat lelkében élt, „hogy minden végesnek magasabb közvetítésre van szüksége, hogy az istenséggel egybeforrhasson, az az igazán isteni ő benne“.

Miképp keletkezett benne e tudat, azt kutatni hiábavaló vakmerőség; de fontos igenis az Universum élő szemléletét.

a mely az ő lelkét eltöltötte, a maga individualisticus tökéletességében vizsgálni meg. „Ha minden végesnek szüksége van egy magasabb közvetítésre, hogy összeköttetése az Univerzummal fenmaradjon s maga ennek tudatára is emelkedhessék: akkor e közvetítő maga, a melynek lehetetlen ugyan-csak közvetítésre szorulnia, nem lehet pusztán véges, hanem . . . részese az isteni természetnek ép úgy, a mint részese a végesnek is. Azonban mit látott ő maga körül egyebet, mint végest, a mely közvetítésre szorul s hol magán kívül egyéb közvetítőt? Senki sem ismeri az Atyát, csak a Fiú s a kinek ez megjelenti. Ezen öntudatban, a mely az ő vallásának egyetlenségéről, felfogásának teljes eredetiségéről s azon erőről tanuskodik lelkében, a melynél fogva magát másoknak is közölni s ezekben is így vallást teremteni képes: nyilatkozik meg egyúttal az ő közvetítői s isteni öntudata is . . . S a mint semmi egyéb, mint csupán ez érzelem által támogatva, habozás nélkül kiejtette ama 'Te mondád' ígét, a legfenségesebb vallomást, a mely valaha haldokló ajkáról elrebbent: ez volt egyúttal az ő legfenségesebb apotheosisa is s nem lehet istenség önmagában bizonyosabb, mint az, a mely magáról így nyilatkozik meg . . .“

Ime a symphonia, melynek alapmotívumait abban a nevezetes „Apológiában“ hallottuk megzendülni, így emelkedik fel végezetül a legfenségesebb hymnuszban, hogy ennek harmonikus akkordjaival a keresztyénségben az embert apotheisálja. S e keresztyénség örökké való. Élni fog mindig, mert alapfeltétele, véges és végtelen amaz ellentéte mindig megmarad. De élni fog nem despotikus módon, hanem az individuális szemlélet teljes szabadságában. „A vallások vallása sohasem fogy ki az anyagból, hogy legbensőbb szemléletének legsajátosabb oldalát gazdagíthassa; s miként nincs vallástalanabb, mint az emberiségben egyáltalán csak az egyformaságot hajszolni, úgy nincs keresztyénellenesebb, mint a vallásban egyformaságot követelni“.

Úgyde „a vallás gyűlöli a magányt s főleg ifjú korában, a mely kor mindenben a szerelem ideje, elpusztítná a magány sorvasztó vágya“. Most is mintha ifjúságának e hajnalpirja derengene. Azért Schleiermacher most egyenesen olvasóit aposztrofálja: „Ha megmozdul majd bennetek s életének első megnyilatkozását lelketekben megérezitek, óh lépjetez be azonnal a szenteknek egy és oszthatatlan közösségébe, a mely minden vallást magába fogad s a melyben egyedül fejlődhetik valamennyi. Azt vélték tán, hogy mert e közösség annyira szétszórt és távoli, szentségtelen füleeknek kellene beszélnetek?

Kérditek tán, melyik beszéd eléggé titokzatos a nyelv, az írás. a test, a lélek csendes mimikája? Valamennyi, mondom én, és lássátok, én nem féltém a lehangosabbtól sem. Mindegyikben a szent titkon marad s a profán előtt elrejtve. Hagyjátok ezeket a kérgen rágódni; de mi ne vonakodjunk azt az Istent imádni. a ki ti bennetek leszen“.

* * *

Valóban nem tudjuk hirtelen, mit csodáljunk inkább, a dialektika finom előkelőségét, a felfogás eredetiségét és mélységét, a szókimondás fenséges bátorságát, avagy azon ügyes diplomatiát-e, a melylyel olvasói lelkét behálózza, fogságba ejti. Annyi bizonyos, hogy e „Beszédek“ minden sora, minden gondolata egy teljesen kiforrott, vallásosan mély, speculative emelkedett individualitásról tesz tanúbizonyságot.

S ha már most felteszszük a kérdést, vajjon Schleiermacher e „Beszédeinek“ alaphangja keresztyén-e, egyházas-e? — feleletünk bizonynyal csak az lehet, hogy igen; de nem a hétköznapi értelemben, hanem úgy, a mint erre őt vallásos mystikája és speculatiója determinálják.

S e tekintetben első sorban figyelembe jön az a sajátos pantheistikus felfogás, mondhatnók szemléletforma, a mely az egész munkán végig megnyilatkozik s a romantikától öröklött túlpezsgő enthusiasmus szárnyain, a „szent Spinoza“ szellemével ölelkezve, az Universumban való teljes érzelmi egygyeolvadásig fokozódik. Kétségkívül ennek a pantheismusnak vádja a leg súlyosabb, a mely Schleiermacher ellenében felhangzott s a mely már Sack udvari lelkészt, Schleiermacher hivatalbeli főnökét s volt pártfogóját arra készítette, hogy vele minden összeköttetést megszakítson. „E könyvet én — így ír — figyelmes olvasás után, sajnos, nem tekinthetem egyébnek, mint a pantheismus szellemes apologiájának, a Spinoza-féle rendszer szónoki előadásának . . . Nem értem, hogy egy férfiú, a ki e rendszert vallja, mikép lehet a keresztyénségnek őszinte tanítója . . . kit minden szónál, melyet a szöszéken kimond, szive kétszínűséggel, alakoskodással s az igazság meghamisításával kell hogy vádoljon . . . Fájó szívvel mondok hát Önnek hűcsüt. Az Ön útja nem az enyém“. Ismeretes Schleiermacher férfias és méltóságos válasza, a melyet főnökének e levelére adott¹ s a melyben e vád ellen a leghatározottabban tiltakozik

¹ Mind a kettőt lásd a „Theol. Studien u. Kritiken“ 1850-iki évfolyamában, „Briefwechsel zur den Bischof Sack u. Schleiermacher“ cz. a. 145-162. l.

s kiemeli, hogy neki nem volt célja a személyes Isten hitét megingatni, csupán azt kimutatni, hogy „a vallás nem abban áll, vajjon az abstract gondolkozásban a világ végtelen, természetfeletti okát a személyiség praedicatumával látjuk-e el avagy nem“ s erre hozta fel ép a Spinoza példáját. bárha ő „maga ép oly kevéssé spinozista, mint bárki más“. Tisztán speculativ szempontból véve az egyáltalán mellékes, hogy a vallás Istent hogyan képzei, a lényeges az Univerzum szemléletén alapuló érzelmi meghatározottság, a mely nélkül metaphysikáról, morálról lehet szó, de vallásról egyáltalán nem. Vallásos szempontból értve e szót, a maga legáltalánosabb lélektani közvetlenségében, „mindenség“, „Univerzum“, „Világszellem“, „Isten“, mint a vallásos szemlélet forrása és tárgya teljesen azonos; Schleiermacher e fogalmakat tényleg a legnagyobb szabadsággal használja is „Beszédeiben“, de maga tiltakozik a pantheismus vádjá ellen, sőt a műve harmadik kiadásához csatolt magyarázó jegyzetekben¹ egyenesen kijelenti, hogy a kik művéből pantheismust magyaráznak ki, helyesebben „bele magyaráznak“ abba olyas valamit, a mi benne nincs. Sőt — és ez a legfontosabb — műve ugyane kiadásának előszavában, a mely tudvalevőleg névezetes Dogmatikájával egyidejűleg jelent meg. fennen hirdeti, hogy „gondolkozása e dologban egészen abban a formában volt kezdettől kifejlődve, a melyben azóta meg is maradt“, hogy tehát vallásos felfogásában szakadás egyáltalán nem állott be. Ez öntanubizonyosság alapján tehát Schleiermacher, a „Beszédek“ lángoló lelkű „pantheista“ bölcselője, teljesen azonos a Dogmatika positiv „theista“ theologusával: oly kontraszt, a melybe mi bele nyugodni nem tudunk, s a melynek megoldása végett azért a kulcsért bölcséleti világnézetéhez kell fordulnunk.

Schleiermacher egész világnézetére² nézve alapvető jelentőségű, miként ezt Dialektikájából tapasztaljuk, az ideális és reális világ. a szellem és természet közötti alapellentét, melynek közelebbi meghatározásánál, úgy látszik, Schelling azonossági bölcséletéhez csatlakozott, a mire terminológiájuk egyezéséből következtetünk. Minden lét szellem is, természet is fokozatilag; csak a szemponttól függ, honnan vesszük szemügyre azt. Ez ellentét azonban egységre vezetendő vissza, a melyből eredetileg kifejlődött. Ez az egység absolut, a két ellentét teljes

¹ Pünjer f. kiadás 31 l. 4. j.

² Ez egész pontra nézve bővebben lásd Schl Dialektikáján kívül *Schärer E.* „Schleiermachers Religionsbegriff und die philosophischen Voraussetzungen desselben“ Leipzig, 1868. s *Quäbicker R.*: „Ueber Schleiermachers erkenntnisstheoretische Grundansicht“ Berlin 1871. ez. művét.

identitása. Isten az, a kivel szemben az ellentétek közt lévő lét — a világ. E világnak előfeltétele (a melyből az t. i. mint ellentétek léte kifejlődött) Isten. Minthogy pedig Isten a gondolkodás és lét (szellem és természet) abszolút identitása, azért nem gondolható, vagyis „transcendentális“. Tudásunknak nem tárgya, csak előfeltétele. Schleiermacher csak épen hogy az „indifferenz“-szót nem használja, egyébként mindaddig Schellinggel azonos felfogást mutat. Ámde felette esalódnánk, ha mi őt minden további kétség nélkül az identitás-bölcselet hívének vallanók. Isten Schleiermacher szerint „transcendentális“ (és pedig teljesen Kant értelmében, vagyis mint olyan, a mely „teljesen tudásuk körén kívül esik“) s egyúttal „immanens“ (Schelling értelmében); Schleiermacher tehát itt sem tér el Schellingtől: nem t. i. Isten és — világ viszonyának, de igen is eltér tőle a viszony módjának felfogásában Isten és a világ között. Isten és világ ellentéte ugyanis Schelling szerint nem reális, ép úgy tehát, mint ezt Spinoza tanította; ám Schleiermacher szerint, ki itt sokkal inkább Kant és Fichte befolyása alatt áll, teljesen reális, a mely tannal Schleiermacher a világ realitását s ezzel amaz ellentét realitását akarta megóvni. Neki nem az a célja, mint pl. Spinozának, hogy Isten és világ között minden ellentétet kizárjon, ellenkezőleg célja épen a kettőt lehetőleg elkülöníteni. Isten igenis immanens ugyan a világban, de ezzel épen nem azonos. Ki ne látná, hogy itt Schleiermacherben a consequens bölcselet, a ki monismusát a pantheismusig érvényre juttatja, háttérbe szorította az életet a maga reális állapotával s viszonyaival szem előtt tartó praktikus ember felfogása, a mivel — tagadhatlan — önmagával jött ellenmondásba s innen az ő ingadozása pantheismus és theismus között, illetőleg innen az ingadozás alapja az ő megítélésében is . . . Az azonosság-bölcselet theologusban, még mielőtt ez a pantheismus végső consequentiáit levonná, szavát jókor felemelé a „magasabbrendű herrnhutinak“ kegyes misztikája, az élet praktikus megfigyelőjének empiriája s lesz belőle, mint ellenségei gúnnyal mondogatták: „Schleiermacher“, kinek „Beszédei“ ép úgy látszólagos képviselője a pantheismusnak, mint Dogmatikája való képviselője a theismusnak . . . Consequens merev pantheismussal, spinozismussal azonban joggal nem vádolható. Ennek ellentmond az ő világnézetében oly nagy szerepet játszó erkölcsi individualismus gondolata is, holott ez Spinozánál teljesen idegen; s valóban nagyon tévednek, a kik azt mondják, hogy Schleiermacher, a midőn Psychológiájában az ismerést és akarást, mint a tudás befogadó és kiható mozzanatait, („abbildliches“ és „vorbildliches“ Denken)

identificálja, benne van a spinozismus közvetlen közepében, mert míg Schleiermacher szerint az akarás oly tudás, a mely célgondolattal jár, addig Spinoza a cél fogalmát nem ismeri. minden létet s létmozzanatot sub specie aeternitatis szemlélvén. s az akaratot így csupán a dolgoknak szükségszerűségükben való felismerésére redukálván.

De hát — s ez a legfőbb panasz e „Beszédék“ ellen, miért nem áll meg akkor Schleiermacher a keresztyén theis-muson, miért tagadja meg ezt s vele a keresztyénséget, a melynek pedig Dogmatikájában oly classikus apologiáját adja? Mi azt hiszszük, hogy e szemrehányás egyáltalán jogtalan, sőt méltatlan. Először is azért, mert ki ne látná — és épen Schleiermacher theol. felfogásának s rendszerének keretén belül, a hol a dogmatika, mint a keresztyén s közelebbről az evan-géliumi alapon álló keresztyén hittudat állapotana szerepel, a melyből a böleselő spekuláció ki van zárva, holott a speku-lációnak a vallás és a keresztyén világnézet beigazolását feltáró előkészítő szerep jut¹ — ki ne látná, mondjuk, hogy a kettő nem egymás mellé, de egymásután van rendelve; azután meg ki tagadhatná, hogy Schleiermacher, ki a keresztyén egyház és vallás művelt művelt akarta ezek számára visszahódítani, e cél elérésére sokkal helyesebb utat választott akkor, a midőn szívökhöz, mely tele volt spekulációval, épen a vallás lényegére irányuló spekuláció útján akart férközni, hiszen csak ismerjék el egyszer, hogy a vallás az ember lényegéhez tartozik s így az ő lényegük is: s bizonyynyal máskép fognak a keresztyénségről is gondolkozni; s ki tagadhatná, hogy Schleiermacher e cél felé a leg tudatosabb energiával tör, s hogy e törekvésében a legmélyebb keresztyén meggyőződésről tesz önbizonytságot. Megtagadta magában a papot, a theologust, de mint ember, ki olvasóihoz csupán emberileg akart szólni az emberiség legszentebb mysteriumáról, ez önme-gtagadásában épen ama „magasabbrendű papnak“ bizonyul, a kiből maga, negyedik beszédében, az eszményt látja és magasztatja . . .

Nem tudunk azon benyomás alól kibontakozni, hogy Schleiermachert nem annyira „pantheismusa“ miatt vádolták, üldözték, sőt átkozták annyian, mint inkább e negyedik beszéd forradalmilag merész hangja ellen, a mely maró válaszó-vizként kellett, hogy égesse a betű és institutiók merev forma-lismusába veszett orthodoxia, nem kevésbé a politikai állam lelkiismeretét, s felforgatással fenyegette legédesebb ábrándjait.

¹ V. ö. „Kurze Darstellung des theol. Studiums“ cz. nevezetes művét.

Ám, ha ezért hullott, sőt hull még mindig reá az átok: Schleiermachernek bizonynyal ez egyik legnagyobb dicsősége. S ha tán deductiói az egyház és papság kérdéseiben tulságosan merészeknek látszanak is: ne feledjük, hogy ő csak az eszményt akarta megrajzolni (s ki tagadhatná meg itt igazát?!), mert ez eszmény által gondolta a művelteket megnyerhetni; egyébként, a praktikus élet szempontjából maga tiltakozik azon felfogás ellen, mintha az egyház közösségét, a melyet dogmáival s összes institutióival együtt maga a vallás lényegéből indokol meg, szétrobbantani akarná.

Igaz, a „dogmák“ . . . Hát bizony láttuk, Schleiermacher azokat ugyan alaposan kiforgatja — ősi metaphysikai burkukból s e tekintetben csak ép úgy jár el, mint akár Kant, akár Hegel, a kik ugyancsak a dogmákat a maguk bölcseleti világnézetének megfelelő tartalommal töltik meg: de itt se feledjük, hogy itt a bölcseelő Schleiermacher áll előttünk a bölcseelő olvasóval szemben, a ki spekulációja vegykohójában felbontja a vallás őseleméből támadt képzeteket s visszavezeti ősi forrásukra, hogy ezzel együtt őket is igazolja.

Hogy mily bravurral oldja meg mind e feladatot, arról műve ismertetéséből eléggé meggyőződhattünk. Az egész telve termékenyítő, sőt teremtő gondolatokkal, eszmékkal, melyek, mint új, éltető forrás ömlöttek át a theológiába. De legtermékenyítőbben épen az a gondolata hatott, hogy a vallás sem nem ismeret, sem nem akarat, hanem tisztán érzelmi állapot; hogy az, mint szemlélet és érzelem sem a metaphysikával, sem a morállal nem azonosítható, sőt ezektől merőben idegen. Hogy e gondolatnak mi jelentősége volt akkor, a mikor kimondatott, az az eddigiek alapján, hiszszük, eléggé világos. Hogy mi a tartalma: világosítsa meg Schleiermacher maga úgy, a mint ennek alapjait Psychológiájában tárja elénk.¹

Miként a nagyvilág, úgy a kisvilág, az ember is szellem és természet egyszerre és együtt. Ezt nála lélek és testnek nevezzük — s e kettő együtt adja az „én“-t. A nagyvilággal való e benső rokonság alapján az emberi lélek tulajdonkép az egyáltalános világszellem része, oly viszonyban van ehhez, mint a különös az általánoshoz s ez alapon a léleknek tulajdonképen csak egyetlen egy alapképessége van, t. i. az intellectus, a gondolkodás. Schleiermacher e felfogása igen fontos és jelentős, mert igazolja, hogy a midőn egyesek néki érdemül akarják betudni, hogy a vallás számára, az érzelemben, az értelem és akarattól különböző lelki organumot fedezett fel

¹ Erre vonatkozólag is lásd még *Schürer* i. m.

akkor a legalaposabban félre értik őt. Ellenkezőleg lelki tehetőség — mint ráuntunk — csak egy van, t. i. az intellectus, az én e par excellence lényege, — ismeretről, akaratról, érzelemről tehát csak mint lelki functiókról lehet beszélnünk. mindezen functiókban azonban az én mindig egészen benne van. különben az élet egysége és continuitása volna megszakítva. E lelki functiók alapja pedig azon állandó kölcsönhatás, a melyben az én a kívülötte lévő világgal áll — és viszont. Életünk minden mozzanata e két tényező együttlétének resultatuma. Innen a léleknek befogadó és kiható functiója, mely előbbinél a vezérszerepet az énré ható világ, utóbbi esetben az erre visszaható intellectus viszi. De a két functio, persze megfordított mértékben és sorrendben, egymástól elválaszthatatlan. Tehát a lelki functiók két sora s mindkettő ismét kétféle. Nevezetesen a befogadó lelki functiónál, ha a tárgy a vezérszerep, keletkezik az észrehevés, ha pedig azzal szemben az én mozzanata kerül felül, támad az érzet. Viszont a kiható képességnél, ha a tárgyon fekszik a hangsúly, létrejő az ismerés, ha a kifelé ható énen, akkor az akarás. E négy functión alapul az élet időszertint lefolyása. Egész életünk nem egyéb, mint folytonos átmenet spontaneitásból receptivitásba és viszont, de a kettő mindig együtt, csak túlsúly szerint különbözve, a szerint a mint az egyik inkább vezet, a másik inkább kitér. Az intellectuális gondolkodás, tisztán magára, nem is tényleges gondolkodás, csak ennek a formája, mert minden gondolkodásban meg kell lenni a tárgynak is, a mit gondoljunk. Vagyis, a mint Kant kifejezte: fogalmak érzékek nélkül üresek, a mint érzékek fogalmak nélkül viszont vakok. A gondolkodás csak a lélek kiható functiójának elvi kezdete, de hogy tényleges gondolkodássá legyen, ahhoz az én és a tárgyi világ (természetesen e szót a legtágabb értelemben véve, tehát kiterjesztve mindenre, anyagi, erkölcsi, szellemi téren egyaránt, a mi a gondolkozó énnel, mint tárgy, szemben áll), érintkezése szükséges. A receptív lelki functiónál már most az a kérdés, honnan a két affectio (t. i. az észrehevés és érzet) közötti különbség, holott az érzéki affectio, épen mert érzéki, alapjában azonos. A különbség köztük csak fokozati. Az érzéktevékenységek ugyanis, a mint minden combinatio nélkül, tisztán magukban hatnak az énré, adják az érzetet; combinatiójukban az észrehevést. Az észrehevésnél tehát a különféle érzetek combinatiójából álló tárgyon, — az érzetnél viszont az általa bennünk előidézett változáson van a hangsúly. Amaz „objectív, reflectált tudat“, ez „subjectív közvetlen öntudat“. Subjectív, mert az érzetben implicite benne

van a tudat; öntudat, mert mindig önmagunkat érezzük és pedig így vagy úgy, kellemesen vagy kellemetlenül meghatva; s közvetlen, mert tárgyától nem különbözik. (Ein unmittelbares Innewerden unserer selbst als so und so bestimmter“). Az érzet tehát az én egy bizonyos állapota, a melyet egy az énen kívüli lét az ében létrehozott, és pedig egyszerre minden közvetítés, reflexio nélkül; minthogy pedig az érzet („Gefühl“) nem valami másnak, de önmagunknak tudata, azért bárha ez a más benne is van, de tudatunkban nem tárgy-, hanem állapot-szerű, velünk egy, és pedig közvetlen módon. Subjectum és objectum tehát az érzetben egyek. Ezért az érzet absolute nem tévedhet, a tévedést, mint említettük, csak a reflexio hozza. Hasonló egység tapasztalható — mint az észrebevés és érzetnél — a lélek spontán funkcióját képező ismerés és akarásnál, melyek lényegükben azonosak, csak a viszonyuk a léthez fordított, t. i. az ismerés (tudás) a léten alapul, az akarás pedig az alkotandó lét alapja. De lelkünk összes funkciói mögött, melyek a lét és a gondolkozás (természet és szellem) mozzanatait ölelik magukba, ott rejlik végül mint e kettőnek s általuk a lélek összes funkcióinak végalapja, „transcendentális egysége“, tehát egész szelleméletünk „terminus a quo“-ja Isten. E transcendentális egység az alapja tehát nemcsak létünknek, hanem előfeltétele tudásunknak és akarásunknak, tehát szellemi öntevékenységeinknek is: s épen ez a meghatározottság Schleiermacher vallásfogalmának megértésénél döntő jelentőségű. S a mire mi felette nagy súlyt fektetünk, e pszichológiai és fentebb vázolt ontológiai tételek képezik Schleiermacher a vallás lényegére vonatkozó tanának alapját Beszédeiben s Dogmatikájában egyaránt.

A vallás sem nem ismerés, sem nem akarás, hanem „szemlélet és érzelem“. Hogy Schleiermacher miért jött a vallás fogalmi meghatározásánál az „érzelemre“ („Gefühl“), azt megmagyarázza egyrészt herrnhutismusa, részben romanticismusa, de másrészt mindenestre dialektikája és pszichológiája. Hiszen körülöttünk minden, magunkat is beleszámítva, együtt az Univerzum s a legelső, a mi szelleméletünkben megnyilatkozik, az én afficiáltsága az által, a mi körülötte van, vagyis az Univerzum által. Ez afficiáltság pedig sajátos egység érzelmünk tárgyával, és pedig teljesen subjectiv és közvetlen módon. Míg a tudás és akarásban subjectum és objectum, bárha egymást kiegészítik is, de egymással szemben állanak: itt a kettő egy, az érzelemben a tárgy közvetlen módon belénk olvad. Minden egyes dolog pedig az Univerzum egy része. érzelmünkben tehát az Univerzummal is érintkezünk; ez Uni-

versum, vagyis „Isten“ él így az érzelemben mi bennünk s lesz egygyé mi velünk és mi is ő vele. Minden érzelem kijelentés, mert Isten közli magát benne mi velünk. Ezért, hogy vallásosak legyünk, földolog, hogy adjuk át magunkat az Universumnak, hogy ez által minél többoldalulag, minél teljesebben afficiálódjunk, s hogy így azt mintegy magunkba szívjuk s individuális életünkbe felvegyük. S épen a midőn az én ily módon a végesség közepette egygyé válik a Végtelességgel: akkor áll be a vallás. A vallás tehát csakugyan „érzék és fogékonyság az Universum iránt“, teljesen subjectiv, teljesen közvetlen, s belőle minden reflexio, minden tudás (ismerés, akarás) ki van zárva. Ezért lehet el még „Isten“ és „halhatatlanság“ képzelet nélkül is, épen mert képzetek, holott a vallás mindig csak a kedély érzülete, melyet az Universum szemlélete támaszt.

Igaz, hogy a „Reden“ és a dogmatika felfogása között e tekintetben van némi különbség, az t. i., hogy míg a „Beszédek“ szerint minden érzelem vallásos, addig a Dogmatika e jelleget az „egyáltalános függésérzelem“ számára foglalja le: de az eddigiek alapján a kettő között csupán fokozati különbség van; az egyáltalános függés érzelem itt azonos az öntudat legmagasabb fokával s épen ezen vallásos öntudat különféle fokozatain alapulnak a különféle vallások is, általán az egész vallástörténeti fejlődés, úgy, a mint ennek pragmatikus menetére a „Beszédekben“ csak rántalt, hogy azt a Dogmatikában tudományosan kifejtse.

Valóban Schleiermacher nem ismerte félre tehát magát, a midőn „Beszédeinek“ harmadik kiadása előszavában azt állította, hogy felfogásában szakadás vagy ugrás a Beszédek s Dogmatikája között nincsen. Mint minden lelki functionak, szelleméletünk összes megnyilatkozásának alapja szerepel ott is itt is a vallásos érzelem, a mely az én egységénél fogva mindennek kell, hogy kiinduló pontját képezze.

És épen ebben rejlik Schleiermacher egész vallásbölcseletének a főjelentősége s értéke. „Az a gondolat, hogy a vallás primitiv erő, a mely a gondolkozás és cselekvés összes közvetítését megelőzi, mindenfelé a legtermékenyítőbb hatással volt“, mondja Schwarz Károly (i. m. 32. 1) s e hatása első sorban is épen dogmatikai téren érvényesült, a mely bárha egyideig a Hégel-féle metaphysikai spekuláció járma alatt nyögött is, hovatovább elfogadta az alaptételt, hogy ha helyes úton akar haladni, a vallásos érzelemből kell kiindulnia s bármennyire is tiltakozzék például a modern orthodoxia Schleiermacher egész theológiája ellen, még egy erlangeni

Frank is, a midőn a vallásos „Gewissheit“-ból indul ki, tulajdonképen csak az általa megvetett Schleiermachert plagizálja.

Igy lett Schleiermacher a keresztyén dogmatika újjáteremtője. Szóljunk-e e mellett azon mély hatásról, a melyet bámulatosan fenséges tolerantiájával, irenikus mély jellemével, a lelke igaz valóját alkotó s ezért teljes igazságában hirdetett keresztyén szabadsággal s individualismussal a theologiai tudomány szabadbá fejlesztésére s a gyakorlati életben az Unió eszméjének megérlelésére gyakorolt? Szóljunk-e azon nagy tudományos és erkölcsi haszonról, a mely a keresztyén theológiára a vallástörténet és vallásbőleület útján háramlott, mely tudományoknak (utóbbinak Kanttal egyidejűleg) ő a megteremtő atyja? Szóljunk-e azon haszonról, a melylyel a keresztyén theológiát, a keresztyén vallásos szemlélet és érzélem alapforrásába, a Jézus vallásos öntudatába való elmélyedés által, a „Jézus élete“ nevét viselő új exegetikai tudomány megteremtése útján gazdagította? S általán azon nagy hatásról, a melylyel a „vallásnak új és eredeti felfogása következtében az egész keresztyén theologiai tudomány lényegfelfogásának s rendszeres kifejtésének egészen új fejlődésirányt mutatott? . . .

Valóban, ha egyebet sem tett volna, csupán annyit, hogy a közönyös, makacs és ellenséges philosophiát a vallással, theológiával és egyházzal kibékítette: már ezzel is az evangéliumi alapon álló theológiának új megalapítójává tette volna magát . . .

Íme, mind e hatások gyökere, alapja már itt van letéve, halhatatlan „Beszédeiben“. Nem volt azért felesleges azokkal épen most, első megjelenésük százéves fordulóján foglalkozni. S ha e munka harmadik kiadásának előszavában tőle magától olvassuk, hogy „most már sokkal inkább a kegyeskedőkhöz és a betű szolgálóihoz kellene beszédet írnia, mint a vallás művelt megvetőihez“: gondoljuk meg, nem vonatkozik-e e mondása korunkra, magyar nemzeti theologiai életünkre is; s rajta legyünk, hogy fejlődésnek indult zsenge theologiai tudományosságunk a legsokoldalúbb és legintenzívebb hatások között az ő szellemének is minél gazdagabb áldásában gyönyörködhessek.

Stromp László.

I S T E N R Ó L.

III.

Isten és a világ.

Isten, kit a biblia tanítása szerint Atya, Fiú és Szentlélek egy igaz örök, tökéletes fővalóságnak ismerünk, nyilván kijelentette lényét és hatalmát a mindenségben, a rajta kívül levő véges teremtmények összességében, a mit egyszóval világnak nevezünk. Közlebbi megfigyelés tárgyává téve e világot, szemünkbe ötlik mindenekeelőtt annak anyaga, vagyis az egyes létező valóságok állománya és azután az az alak, a melybe egy láthatatlan kéz a megszámlálhatatlan parányokat és elemeket bölcs törvények szerint egybe alkotta s csodálva kérdezzük: kicsoda műve mindez? E kérdésre a tapasztalati jelenségek összhangját és törvényét nyomozó természettudomány azzal felel, hogy a mindenség valamely alakatlan, sötét, de öröktől fogva létező anyagból állott elő (hylozoismus), oly módon, hogy Isten az élettelen és formátlan tömegnek mozgást és világosságot kölcsönzött. A jelenségek és dolgok végökát kutató bölcsélet pedig azt tanítja, hogy a világ az Isten lényének kisugárzása, folyománya (emanatio), vagy egyszerűen Isten és a világ ugyanazon gondolat. Egészen más, de hasonlíthatatlanul meggyőzőbb megoldásra jutunk a biblia nyomán, a mely egyáltalában nem oda törekszik, hogy e kérdést mint természettudományi tételt döntse el, hanem hogy minden tudóskodó elméletezést kerülve a világ teremtéséből fakadó üdvigazságot tüntesse fel. Azt mondjuk tehát már előre is, miszerint a teremtés bibliai fogalma a természetbuvárlat és a bölcselés körén teljesen kívül esik.

Mi a kijelentésből úgy tudjuk, hogy a világot Isten semmiből teremtette. Ez azt jelenti, miszerint Isten, a ki Lélek, nem rejtegetett magában valami ős anyagot, a melyből aztán teremtette volna a mindenséget, hanem a mint Pál

apostol bölesen mondja: a nem létezőt, mint létezőt hívta létre igéje által (Róm. 4: 17.). Ez más szavakkal azt teszi, hogy a teremtés Isten örök akaratának ténye, mely szerint az idő kezdetén, a mely előtt tehát fogalmilag és tényleg még sem idő, sem tér nem létezett, a Teremtő „légyen“ szavára elkezdett a mindenség létezni. E szerint a világnak van kezdete és lesz vége is. Mert még ha feltételezők is azt, a mit különben a józanabb természettudósok velünk együtt egyértelműleg tagadnak, miszerint volt valami ős anyag, valami rendezetlen tömeg, melyből a mindenség sajátlagos törvények szerint kifejlődött: az a kérdés merül fel, honnan vette eredetét az az ősanyag s kicsoda adta meg az első lendítést a további mozgásra, kiválásra s rendezettségre nézve? Gondolatunk utoljára is az ős-kezdet első pontjánál pihen meg, melyet véges értelmünkkel felérni nem leszünk képesek soha, mert ennek felfoghatása tisztán a vallási hit körébe tartozik. A vallási hitre nézve még teljesen közömbös az a kérdés, vajjon mi módon nyerte a föld jelenlegi alakját, vagy miképen forog saját tengelye körül s mily helyzeti viszonyban van a világűr többi bolygóival: üdvünk igazsága mind ettől nem függ, de igenis függ attól, hogy elismerjük, miszerint a világ teremtése kizárólag Isten műve és így annak léte végképen Ő rajta áll. A teremtésről szóló e bibliai tanban jut leghatározottabban érvényre Istennek háromsága az által, hogy már mindjárt a teremtés tényében az egységes isteni lény mindhárom személyét eleve megállapított terv szerint megnyilatkozni szemléljük. Az Atya, a kiből mint forrásból fakad és a kihez mint végcélhez tart a mindenség (Róm. 11: 36.), megjelenik mint Teremtő; Ő a kizárólagos feltétlen kezdet s mindennek végső célja (Jelen 1, 8.). A Fiú, a kinek az Atya önmagában való örök életet adott (Ján. 5: 26.), a ki az Atya lényének képmása és örök szeretetének közvetlen tárgya, végrehajtja a teremtés munkáját (Ján. 1: 1 kk.), s az Atyának és Fiúnak Lelke életet lehel a világba, célzott tűz elébe s tökéletességre juttatja azt (Gen. 1, 2.). A trinitás ama titka nélkül a világ léte örök rejtély maradna. Mindkét kapcsolatos tényben azonban oly igazság van kinyilatkoztatva, a mely minden titokzatossága mellett is vigasztaló, erősítő és üdvös hatást gyakorol a lélekre.

Es csakugyan ebben a forgandó világban minden mozzanat az Isten tökéletességére vall. Már a teremtés idejének bibliai jelzése azt mutatja, hogy Isten örök terv szerint tesz mindent s a muló létben is az Ő örök üdvtanácsának igazságát tárja elének. Így p. o. a teremtés rendjében a legki-

válóbb természettudósok által is csodálattal szemlélt fokozatot és egymásutánt tartja meg egészen az ember teremtéséig. A hatodik napra következő hetedik napot örökérvényűleg testi és szellemi nyugalom napjául rendeli (Gen. 2 : 3; Exod. 20 : 8 kk.). A nőnek a férfi enjéből való teremtésével a legfontosabb erkölcsi törvényt állapítja meg (Gen. 2 : 21.) s a házasság szent frigyét előképíleg mint a tiszta élet alapfel-tételét tünteti fel előttünk. Mindez a teremtés folyamatának oly jelentőségeltjes mozzanata, a mely nem a természettudo-mány, hanem csupán a hit kapcsolatos tényeinek megérthe-tése alapján bírálható el. S ha szinte a kijelentés ez üdv-igazságai a keresztyén hívőre nézve minden ismeret mellett is titokzatosaknak látszanak, ámde legalább nincsenek meg bennök azok az ellenmondások, melyekkel a physikai és bölcséleti okoskodások telve vannak.

Hogy mi czélból teremtette Isten a világot, arra nézve sokan sokféleképen gondolkoztak s gondolkozhatnak, de előt-tünk ez a kérdés is tisztában áll. Ő, ki mindeneknek életet, leheletet és mindeneket ad és semmiben nem szűkölködik (Csel. 17 : 25 ; Róm. 11 : 35.), bizonyára nem önmaga érde-kében adott lételt a nem létezőknek. A végczél Isten dicső-sége. Erre irányul a természet bámulatos összhangja, erről tanuskodik a halandó ember számára nyújtott boldogság, ezt igazolja a tökéletesbülés szakadatlan folyama, melyből a Teremtőnek kormányzói bölcsesége és czélos működése tik-röződik vissza. Mert nem valamely még fel nem talált örök mozdony módjára mozog és halad a világ, hanem Isten fen-tartó és gondviselő ténye által áll fenn minden. Ő általa va-gyunk, élünk és mozgunk, minthogy az Ő nemzetsége vagyunk (Csel. 17 : 28—29.). A világ fentartásának és végczélra jutá-sának eme gondolatai mint valóságos igazságok szemlélhetők az isteni gondviselés tényeiben. A gondviselés alatt tehát értendő „Istennek mindenható és mindenütt jelenvaló ereje, mely által a mennyet és földet minden teremtménnyel egyetemben mintegy saját kezével fentart és úgy igazgat, hogy fák és füvek, eső és szárazság, termékeny és terméketlen esztendő, étel és ital, egészség és betegség, gazdagság és szegénység, szóval minden nem történetesen, hanem az Ő atyai kezéből jő.“ És így az isteni gondviselés kiterjed nem csak általában minden teremtett lényre (providentia universalis), hanem köze-lebbről az emberekre (providentia specialis) és kiváltképen az idvesség örökösire (providentia specialissima), úgy hogy akár a természet rendes menete szerint (providentia ordinaria seu mediata), akár a természeti erők mérvét felülmuló rend-

kivüli, azaz csodás módon (providentia extraordinaria seu immediata miraculosa) történik is a fenntartás, mindenben és mindenütt a trinitás akarátának érvényesülését szemléljük. Az Atya áldó jóságos tekintete nélkül a mindenség semmivé válnék (Zsolt. 104 : 29.), míg másfelől a Fiu az, a kinek hatalma fenntartja a mindenséget (Zsid. 1 : 3 ; v. ö. Koloss. 1 : 17.) és a Szentlélek mindeneget megelevenítő erejének megvonása esetén a teremtett világ páráként foszlana szét (Jób 34 : 14 15 ; Zsolt. 104 : 30) ; a miből világos, hogy a legkisebb parányok épen úgy, mint a legóriásibb égi testek egyaránt csakis a Szentháromság élő és mozgó hatása következtében állanak fenn. A világfenntartó isteni működés kiterjed emberre, állatra. érző és érzéketlen valóságokra egyaránt (Zsolt. 36 : 7 ; 145 : 9 ; Zsid. 2 : 4—11). Ez által neveli erényre s vezérli boldogságra Isten az értelemmel és erkölcsi tulajdonokkal felruházott embert (Zsolt. 18 : 31 ; 145, 17 ; Jel. 15 : 3) ; ez által érvényesíti mindenhatóságát oly módon, hogy a természeti erők működését elősegíti (Zsolt. 89 : 12—14 ; 147 : 16—18), továbbá mindentudóságát oly módon, hogy minden lényt nyilvántart (Máté 6 : 26. 28—30 ; 10 : 29. 30.) és bölcseségét annyiban, hogy céljai elérésére mindig a legmegfelelőbb eszközöket választja (Zsolt. 104 : 24.), a melyeknek czélszerűségét, alkalmazásuk szükséges voltát és irányát mi, elménkkel a legtöbbször nem vagyunk képesek felfogni (Zsolt. 73 : 16 ; Jób 36 : 22 kk. Róm. 11 : 33 kk.). Épen ebben rejlik a világkormányzás titka, mely szerint Isten nem csak a teremtett valóságok összhangját tartja fenn, de minden változást és alakulást akként igazgat, hogy azok az ő végcéljának megvalósulását mozdítják elő. Istennek ebbeli működését feltételezi az Ő változhatatlan tökéletessége, mely szerint a mindenséget abból a czélból teremtette, hogy abban minden mozzanat az embereknek mint erkölcsi lényeknek tökéletesbülését és az ő örök bölcs terveit elérését segítse elő, a mint erről a világtörténet is nyomról-nyomra tanuskodik. Fenséges hymnust zeng az isteni világkormányzásról különösen a 148. zsoltár, mely a látható és láthatatlan lét minden egyes tényezőjét az Örök-kevaló magasztalására hívja fel. Minthogy tehát minden lény, valamint minden jelenség a nap alatt feltétlenül Istentől függ, ennek következtében ki van zárva a véletlennek, a vaksorsnak a lehetősége, sőt még a gondolata is.

E vizsgáló bibliai tan mellett azonban kétség támad lelkünkben az iránt, vajjon Isten világfenntartó ténye és világkormányzó tudalma alól nincsen-e kivéve a gonosz és mindaz, a mi azzal összefügg? Vajjon a gonosz cselekedetek, a

bűnök az ő tudtával és hozzájárulásával történnek-e? Vajjon nem ellenkeznek-e mindezek az Ő bölcseségével, szentségével és igazságával? E töprengő kérdezősködékre szintén feleletet ad nekünk a biblia, a melyből tudjuk, hogy az a szerető Atya, a ki minket nemcsak teremtett, de újjá is teremt (Ezék. 36 : 26—27 ; Ján. 3 : 6 ; I. Pét. 1 : 23), úgy általában, mint különösen az Ő vezérletétől tette függővé a mindenséget (Zsolt. 37 : 5 ; 91 : 1—7 ; 145 : 13 ; Máté. 6, 25 kk. 10, 29 ; Csel. 17, 25 kk. I. Kor. 12, 6.) és így a mint az emberi cselekedetek végrehajtását előmozdítja, akképen meg is változtathatja avagy meg is akadályozhatja azokat (Gen. 50 : 20 ; Zsolt. 33 : 10 ; Ézs. 8 : 9—10 ; I. Kor. 16 : 7 ; Jak. 4 : 13—16.). Akarata nélkül az ember bizonyára nem volna képes végrehajtani a bűnt sem, mert Isten nélkül a balandó semmire sem képes. Ámde e tekintetben lelkiismeretesen szem előtt kell tartanunk az apostol ama mondását, mely szerint Isten senkit sem csábít gonoszra, hanem ki-ki saját kívánságától indítatva és csalatva kísértetik (Jak. 1 : 13—14) ; továbbá Isten igaz. szent marad, ha szinte a bűnös cselekményt megtörténni engedi is (Róm. 3, 4), mert lényére szenny nem tapadhat, szentségét folt meg nem homályosíthatja. E részben úgy kell gondolkoznunk, miszerint Isten a jó cselekvények végrehajtására nemcsak erőt és segédelmet nyújt, hanem közvetlenül önmaga is előmozdítja azokat ; ellenben a gonosz tényeknél csupán a lehetőséget engedi meg, azaz nem akadályozza, hogy a bűnös cselekmény megtörténjék ; de alaki vonatkozását, irányát, célját tekintve, minden bűn tisztán az ember ténye s ezért mint bűnért egyedül az ember felelős. Isten ugyanis az embert felruhazza a cselekvés feltételeivel, azaz mind a választási, mind a végrehajtási képességekkel (ez a cselekvés anyagi oldala), csak hogy a végrehajtást szabadakaratral bíró okos teremtményeire rábizza, úgy, hogy az, a mi az ember cselekményét erkölcsileg rosszszá, bűnössé teszi, az merőben az embert terheli (ez a cselekvés alaki oldala). Sőt néha az is előfordul, hogy Isten a kísértőt szabadjára engedi és ez Isten tudtával ingereli bűnre az embereket (Jób 1—2. r.).

Ha most már mind az Irásból, mind a tapasztalatból elvitázhatatlanul meggyőződünk arról, hogy Isten világkormányzói ténykedése és közreműködése (concursum divinum) kivétel nélkül mindenre, tehát a jelzett módon az erkölcsi rossz jelenségeire is kiterjed : az a kérdés merül fel, vajjon nincs-e szükség theodicéára, azaz nem szorul-e igazolásra Isten a miatt, hogy a világban a rosszat, a gonoszt, a bűnt megtűri a jó mellett? Erre a kérdésre a philosophia részéről

helyesen felelt meg Leibnitz, midőn oda nyilatkozott, hogy a természeti bajok nem egyebek, mint a büntetés és nevelés eszközei, viszont az erkölcsi rossz végleges megsemmisítése az erkölcsi szabadság megszüntetését vonná maga után. A kijelentés azonban még ez értelmi megoldásnál is megnyugtatóbb módon igazolja Isten bölcsességét, szeretetét és igazságát, a midőn több meggyőző példán kívül felmutatja az Úr Jézusnak a hitetlen zsidók által történt keresztre feszítését (Csel. 2 : 23 ; 4 : 28), a mit Isten, noha hatalmában lett volna, még sem akadályozott meg. Nem akadályozott meg azért, mert örök kegyelmi végezése szerint szent Fiának a hitetlenek által gonoszul kieszelt halálát is jóra, még pedig az egyetemes bűnös emberiség váltságára fordította és épen e legszörnyűbb bűn végrehajtásának megengedésével igazolta azt, hogy míg egyfelől ezen ártatlan áldozat által a bűnök bocsánatának új szövetségét létre hívta, addig másfelől minden gonoszt jóra képes fordítani, mert a mily igazságos, épen olyan kegyelmes is.

Nem ütközhetünk meg tehát azon, ha a biblia azt tanítja, hogy Isten világhormányzói működése még a gonosz tettekre is kiterjed, mert különben e ténykedése nélkül le kellene mondania Istennek arról a felség-jogáról, hogy a bűnöket korlátozza, illetőleg jóra változtassa s célja elérésére fordítsa. Az Ő tanácsa szerint a későbbi bűnök az előbb elkövetett gonoszságok megannyi büntetési is, a mit az ó-kori pogányok valláserkölsi történelme bizonyít (Róm. 1. r.). És a philosophia itt sem képes a tömkelegből kivezető utat felmutatni, mert szerinte vagy közömbös Isten minden emberi cselekmény iránt s az ember kénye-kedve szerint tesz jót avagy gonoszt ; vagy pedig Isten mindent maga visz véghez, mely esetben az ember önálló cselekvéséről nem lehet szó. Mind az előbbi dualistikus, mind ez utóbbi pantheistikus elméletek csupán útvesztő kitérések, melyeknek helyes irányba terelésére csak a kinyilatkoztatás képes.

Am ha a földi élet szövvényeiben s zürzavaros folyamában gyakorta eltévedve kételkedni kezdenénk a felől, ha vajjon minden dologban Isten akarata érvényesül-e ? megalázkodva kell elismernünk Isten feltétlen világuralmát s az erről szóló bibliai tanban meg kell nyugodnunk. Mert hánykódó lelkünk az Isten teremtői munkájának és gondviselésének igazi megismerése folytán utoljára belátja s bevallja azt, miszerint Krisztus híveinek nincs biztosabb menedéke és erősebb vigasztalása, mintha mindennemű viszontagságban tűrők, a boldogságban háládatosak s miként a multa nézve megnyugodnak, úgy a jövőt illetőleg jó reménységben vannak

a felől, hogy semmi sem szakaszthat el Istennek ama szerelmétől, mely van a mi Urunk Jézus Krisztusban (Róm. 8: 35.).

Idáig érve, akár be is fejezhetnők az Istenről szóló keresztyéni tan célbavett fejtegetését; mindamellett ajánlatos hogy az eddig előadottak alapján még egy olyan bibliai fogalmat ismerjünk meg, a mely Isten létével van kapcsolatban. Értjük ez alatt a csodát. Miképen gondolkozunk mi a csodáról.

A *csoda* világhormányzási tény és abban határozódik, hogy Isten bizonyos alkalmakkor, az Ő üdvézeljái megvalósítása érdekében, a természet törvényeivel bár nem ellenkező, de a természeti erők rendes mérvét jóval felülmuló olyan jelenségeket és változásokat idézett és idézhet elő, a melyek szokatlan voltuknál fogva ámulatot és félelmet keltenek a lélekben.

Ezeknek a biblia nyomán elismert csodáknak lehetőségét az emberi elme sokféleképen igyekezett kétségbe vonni; némelyek pl. o. úgy vélekednek, hogy ha Isten a természet törvényeit egyszer megalkotta, azokat nem is szüntetheti meg a nélkül, hogy önmagával ellentmondásba ne jőjjön s a mennyiben Ő mindenható, annyiban a céljai elérésére megkívántó csodás hatásokat is már eleve be kellett illesztenie a természeti fejlődés rendes menetébe. Mások azt az ellenvetést teszik, hogy mivel az ember csak az érzékekkel észrevehető okozatokról képes tudomást szerezni, ennek alapján a természetfeletti okok tapasztalati bizonyosságáról beszélni merő képtelenség. Továbbá azt is mondják, hogy némely csodásnak feltüntetett tény a körülmények tisztább megismerése után és közelebről elemezve, ma már egészen természetesnek tűnik fel, pl. o. a vörös-tengeren való átmenetel, a manna, és így tovább, a miből következik, hogy ezeknek igazolása folytán a többi csoda okisági kapcsolata is megállapítható, a mivel aztán a csodák egészen természetes jelenségekké válnak. Jézus csodatételeire nézve pedig azt jegyzik meg, hogy ő azokat a természeti erők beható és sokoldalú ismerete alapján egészen rendes úton hajtotta végre, a midőn pl. o. gyógyszereket is használt, titkos barátai közreműködését is igénybe vette, a szellemi-lelki betegeknél pedig megkívánta a gyógyítás sikerébe vetett hitet, a melynek hiányában nem is tett csodákat.

Az üdvtörténelem folyama és tanubizonyossága azonban ez okoskodások ellenében épen a csodák lehetőségét és valószínűségét igazolja. E bizonyosságok szerint ugyanis a csodák nem egyebek, mint Isten nevelői bölcseségének és

világkormányzói hatalmának megannyi eszközei, a melyeknek időről-időre való alkalmazása által örök létéről, dicsőségéről és viláгурalmi feltétlen tekintélyéről győzi meg azokat a nemzedékeket, a melyek őt a természet útján elismerni nem akarják. A ki tehát hisz a mindenható élő Istenben, az hisz abban is, hogy Ő a világ rendes folyamát bár nem zavaró, de abból ki nem magyarázható jelenségeket is képes létrehozni akkor és ott, a mikor és a hol azoknak szükségét látja. Innen van az, hogy a csodákkal gyakrabban találkozunk Mózes kora után, mint azelőtt, a mit az a körülmény magyaráz meg, mely szerint ekkor a természetről alkotott közfelfogás és köztudalom már annyira fejlett volt, hogy az emberiség a természetfeletti csodás tények mivoltát és horderejét kellőbben tudta mérlegelni és saját javára értelmezni, mint előbb. Noha a természet-imádó pogány népek évkönyvei is szólnak ilyen rendkívüli szokatlan jellegű természeti jelenségekről, mindamellett a kijelentés okmányai azok a hiteles tanubizonyságok, a melyek valóban kiválóbb csodákról tesznek vallást. A legnagyobb csoda kétségkívül a világ teremtése, a melyből a csodák szakadatlan folyama fakad

A mi most már a bibliai csodák indokát illeti, ezek egyáltalában nem ellenkeznek Isten örök tökéletességeivel, sem az általa megszabott világrenddel, sőt éppen azt igazolják, hogy valahányszor a népek a természet rendes folyamából nem győződtek meg Isten létéről, Ő mindannyiszor rendkívüli uton is kinyilatkoztatta létét és hatalmát, hogy mindeneket megtérésre bírjon (Róm. 2 : 4.). És így a csodák főfő indoka nem physikai, hanem kizárólag üdvtörténelmi jellegű s ezeknek a természeti világ szokott rendje mellett mindig megvan a jogosultságuk és a helyök. A világ elég nagy arra, hogy tért nyujtson az isteni világkormányzás ilyen tényei számára, a melyeknek oki s okozati kapcsolatát a tudomány százszer kérdésessé teheti ugyan, de annak megtörténtét egyízben sem lesz képes elvitatni. Természetes azonban, hogy a pantheista által képzelt isten nem tehet csodákat, hiszen ő szerinte Isten léte a világ létevel azonos; ámde más oldalról éppen olyan természetes az is, hogy a saját kezei alkotásit kormányzó személyes élő Isten áttöri a természet elé kimért korlátokat s féltve őrzött okos teremtményei megmentése érdekében csodákat mivel, a melyek ránk nézve lehetnek meglepők, de a világ fenntartását, azaz a folytonos, szakadatlan teremtés munkáját teljesítő Istenre nézve egészen természetesek.

Am a bibliai csodák és az apokrifus evangéliumokban vagy a szentek legendáiban olvasható csodás elbeszélések

között óriási különbség van. E szempontból bírálva a kérdést, mi habozás nélkül megvetjük azokat a költött meséket, melyek az üdvtörténelem bizonyosságaival kapcsolatban nincsenek, s a komoly irodalmi kritika által elfogadhatóknak nem ösmert kétes értékű apokrifusokban vagy az önző érdekekből szerkesztett legendákban olvashatók; viszont annál hívebben elismerjük azoknak a csodáknak a lételetét, a melyekről mint valóságos tényekről a kánoni hiteles iratok meggyőző bizonyossággal tanuskodnak. Ez utóbbiak közé tartoznak az Izrael népe körében végrehajtott természetfeletti tények és a Messiás csodatételei egytől-egyig. Mindezek azt igazolják, hogy a világmindenség nem valami gépezet módjára mozgó óriási tömb, hanem célzatos terv szerint fejlődő alkotmány, melynek a Teremtő akaratótól függő törvényein semmi csorba sem esik az által, ha Isten azt cselekszi, amit cselekedni jónak lát. Avagy mondhatja-e a múlt teremtmény az örök Teremtőnek, hogy új okok és okozatok létrehívásától tartózkodjék? Avagy a ki jeleket és csodákat tett Egyiptomban s ezek által nevet szerzett magának Izraelben és a népek között (Jerém. 32 : 20.), lemondana-e arról a jogáról, hogy hatalmát és dicsőségét rendkívüli módon is kinyilatkoztassa övének üdvére? Az meg egészen rendén van, hogy az isteni kijelentésen nyugovó, de még csupán előkészítő jellegű ó-szövetségben épen olyan nagy számú csodákkal találkozunk, mint akár az új-szövetségben. Ott mint itt, egyedül Isten az, a ki csodákat mivel (Zsolt. 72 : 18.), hogy jóságának, irgalmának, béketűrésének eme hangosan beszélő jelei által mentse azt, a mi különben elveszett volna.

Mi tehát nem bocsátkozunk vitába sem azokkal, a kik az általunk elismert bibliai csodákat akár természeti, akár lélektani okokból akarják kimagyarázni; sem azokkal, a kik a bibliai csodás elbeszéléseket most allegoraiilag majd jelképesen, majd mythikusan szokták értelmezni; sem azokkal, a kik a hiú bölcselés és meddő phylosophiai elemzés révén erőlködnek kérdésessé tenni a csodákat; mert ránk nézve minden kételkedő elméletnél meggyőzőbb hatása van Mózes és a próféták, valamint az evangéliomok megbízható történeti előadásainak s mi a legesodásabb módon földre szállott Messiás minden üdvtényében örök életünk előzalogait szemléljük. Az általa tett csodák mind az Isten országa fejlődésével és egykori teljes győzedelmével állanak czélos, rendezett, szükségképen való kapcsolatban és valóságos megtörténésök lehetőségét, indokát, erkölcsi hatályát úgy saját életünkben, mint az üdvtörténelem folyamán megerősítve látjuk. Lehetetlen is

az, hogy az isteni tökéletességekkel teljes mérvben felruházott Idvezítő ne cselekedhette volna azokat, a miket cselekedett Egészen rendén való dolog az is, hogy Jézus az ő csodatettei iránt való feltétlen hitet megkívánta. Hit nélkül nincs élet a lelki világban. Mikor tehát az Úr betegeket gyógyított, csüggedezőket erősített, holtakat feltámasztott, mindannyiszor előzetesen Isten nagyságos hatalmára és az örök létre kellett irányítania az illetők szívét-lelkét s csakis ilyen szilárd tudatos hit láttára tehetett csodás munkái által bizonyosságot arról, hogy Ó az Atyának amaz örök Fia (Ján. 5 : 36 ; 10 : 25.).

Ily értelemben az ó-testamentomi csodák az új-szövetségben megjelent üdv megannyi előjelei, egyetemlegesen pedig a bibliai csodák az örök lét biztos előzalogai, a melyekre mint ilyenekre a világkormányzás szempontjából és az üdvháztartás érdekében felette nagy szükség volt.

A mindenségről és a csodáról szóló bibliai tan függeléke gyanánt szólanunk kell pár szót az angyalokról is, mivel rólok a biblia gyakorta tesz említést. Az ég ezen lakosainak eredetéről csak annyit tudunk, hogy őket a teremtés során Isten hívta létre titokzatos módon. Lényöket illetőleg úgy jelennek meg, mint fényből s világosságból álló szellemek (Máté 28 : 3 ; Luk. 1 : 22 ; 2 : 9 ; II. Kor. 11 : 14 ; Zsid. 1 : 14.), a kik az embereknél hatalmasabbak (Máté 26 : 53 ; II. Thess. : 1 : 7 ; II. Péter 2 : 11.), bölcsőbbek, belátóbbak (Eféz. 3 : 10 ; I. Pét. 1 : 12), noha sok dolog, pl. o. az itélet napja el van rejtve előttök (Márk 13 : 32.). Erkölcsi tekintetben bár előbbvalók az embereknél (Luk. 15 : 10.), mindamellert szentségre nézve igen messze állanak Istentől, a ki ő bennök is talál bünt (Jób 4 : 18 ; 15 : 15 ; Máté 25 : 31). Lakhelyök az ég (Máté 18 : 10 ; 22 : 30 ; Eféz. 3 : 10 ; Zsid. 12 : 22 kk.) s társaságuk jelzésére használja a Zsoltáriró az előhim nevet is (Zsolt. 97 : 7.) arra való tekintetből, hogy tisztök teljesítésében Isten hatalma és dicsősége tükröződik vissza.

Neveik híven kifejezik azt, hogy miben határozódik hivatásuk, tisztük ; ők nevezetesen „Isten küldöttéi“ (maleachim *ἄγγελοι*), a kiket Isten az ő parancsai teljesítésére rendelt ; „Isten gyermekei“ (Jób 2 : 1 ; 38 : 7.), „a hívőknek szolgatársai“ (Jel. 19 : 10 ; 22 : 9.). kiknek a száma beláthatatlan, megszámlálhatatlan (Dán 7 : 17 ; Máté 26 : 53 ; Zsid. 12 : 22). Közelebbi hivatásuk az, hogy a hívőknek szolgálatára legyeknek (Zsid. 1 : 14.) s a Krisztus nevéért háborúságot szenvedőket oltalmazzák. Máté 18 : 1—14. alapján a róm. kath. egyház azt tanítja, hogy a kis gyermekeknek külön védő angyalaik

vannak az égben, holott helyes értelmezés szerint itt nem a kisdedeknek, hanem a gondolat-kapcsolatnál fogva az Úrert megpróbáltatást tűrő hívőknek oltalmáról van szó. Az apostoli tanítás és intés szerint az angyalok semmiesetre sem részesítendőek tiszteletben (Kol. 2 : 18 ; Jel. 19 : 10 ; 22 : 9). A régi systematikuskok az angyalok között bizonyos rangfokozatokat is különböztettek meg ; szerintök legkiválóbbak a chérubok (Ezék. 1 : 10 ; 10 : 14.), vagyis azok a lények, a melyeknek tekintetét az ember, az oroslán, a bika és a sas tekintetéhez hasonlónak gondolta az ó-testamentomi néphit ; azután jönnek a seráfok (Ézs. 6. r.), vagyis azok a lángszellemek, melyek mindenikének hat-hat szárnya van, melyek közül kettővel arcukat, kettővel lábaikat fedezik be s kettővel repülnek mint a vihar. Az Úr feltámadásakor megjelent angyal tekintete pedig olyan vala mint a villámlás (Máté 28 : 3.).

Ezekkel a jó szellemekkel merő ellentétben állanak a tisztátalan gonosz daemonok, melyeknek örök büntetés az osztályrészők. Ezek feje a sátán, a tévelység, bálványozás és minden gonoszság szülője és istápolója.

Az újabb korban csakis a rajongásra hajló theologusok szeretnek foglalkozni a túlvilág szellemi lényeivel, míg a keresztény tudományosság szempontjából elegendő megjegyeznünk annyit, hogy e felsőbb szellemi valóságokról a kánoni iratok szintén megemlékeznek, de azoknak bárminemű tisztelését határozottan tiltják. Meg vagyon írva : „A te Uradat Istenedet imádjad és egyedül csak Ő néki szolgálj !“

Debreczen.

Dr. Erdős József.

EGYHÁZI SZEMLE.

a) Hazai egyházi élet.

(Szász Domokos és a M. P. I. T. — Az erdélyi püspökválasztás fontossága. — Az egyházi statisztika szomorú adatai. — Fordulat az egyházi állapotok megítélésében. — Politika és egyház. — Belmissziói munkák és értekezletek.)

Gyászszal köszöntött be az . . . esztendő, gyászba borítva erdélyi egyházkerületünk s a magyar protestantismust. *Szász Domokos* halála nemcsak a közegyházra, de az irodalomra nézve is nagy csapás. Mert a nagyhirű püspök a M. P. Irodalmi Társaságnak alapítása óta buzgó pártfogó és választmányi tagja volt, a ki a korábbi 500 frtos alapítványa mellett mult évben külön alapítványt (1000 frt) is tett a társulatnál, hogy a tőke fele részével tudományos theologiai művek kiadása segítették elő. Kiadásra első sorban Kálvin Institutióját jelölte ki a boldogult, ki a munka lefordíttatását már életében megindította s a felkért fordító, *Nagy Károly* kolozsvári theol. tanár, a munkával immár annyira előhaladt, hogy a folyó év őszén sajtó alá is bocsáthatja a kéziratot, melyet *Eröss Lajos* püspökladányi lelkész és *dr. Bartók György* szászvárosi lelkész, erdélyi püspökhelyettes revideálnak. A néhai püspök tudányszeretetének köszönhetjük tehát, hogy Szenci Molnár Albert elavult fordítása mellett nemsokára lesz a mai kor nyelvén hozzánk szóló Kálvin-fordításunk.

Az elhunyt püspök helyének betöltése végett márav jában folynak a mozgalmak. Magán úton és hirlapok útján eddig *dr. Bartók György* szászvárosi lelkész, egyházkerületi főjegyző és püspök-helyettes, *Szász Gerő* kolozsvári lelkész és volt főjegyző, *Kenessey Béla* kolozsvári theologiai igazgató nevét emlegetik; de legutóbb a hivatalos jelölés is kezdetét vette. A hunyadmegyei választók és a szászvárosi Kún-kollegium előljárósága egy értelemmel *Bartha Lajos* hunyadmegyei esperest és egyházkerületi közügyigazgatót jelölték, és átiratilag csatlakozásra szólították föl az összes egyházmegyéket

és kollégiumi előjáróságokat. A választás, mely az erdélyi szervezet értelmében nem a gyülekezetek presbyteriumai útján, hanem az egyházkerületi közgyűlési tagok által történik, annyival inkább élénknek ígérkezik, mert a tanárokat is ide számítva, az erdélyi egyházkerületi gyűlésen a világiak száma kétszer akkora, mint a lelkészeké. Maga a választás kétségtelenül a legsajátabb belügye Erdélynek, de állásánál fogva konventen és a zsinaton az erdélyi püspök egyszersmind köztisztviselője az egyetemes református egyháznak is. A közegyházra nézve sem közönyös tehát, hogy kit ültetnek majd az erdélyi püspöki székbe. És ezt annyival inkább hangsúlyoznunk kell, mert az Erdélylyel létesült „fentartásos“ uniónak a közegyház ügyeinek egészséges fejlődhetése érdekében hova-tovább teljesen feltétlen unióvá kell átalakulnia. Az erdélyi püspökválasztás tehát az egyetemes egyháznak is első rendű kérdése, és felette kívánatos, hogy olyan férfiú helyeztessék a püspöki székbe, a ki korán kidőlt elődje alkotásait megszilárdítani, a ki az Erdélyben is rendkívül elbágyadt egyházi életet fellendíteni, s a ki az egyházi unió továbbfejlesztését előmozdítani képes is, akarja is.

Egyházi életünk belső erőtlenségét hónapról-hónapra mind megdöböntőbb módon bizonyítja reánk az egyházi statisztika. Csak egy év alatt 410 lutheránus és 522 kálvinista vegyes vallású házaspár, az új törvények életbeléptetése óta összesen 1179 lutheránus és 1557 kálvinista házaspár ígérte el születendő gyermekeit idegen vallásnak. Csak egy év (1897.) alatt 1520 lutheránus és 2725 kálvinista gyermeket nem kereszteltettek meg hitközönyös szülők. Csak egy év (1897.) lefolyása alatt 1769 lutheránus és 586 kálvinista házasság nem áldott meg egyházilag. És mennyi lehet azoknak a száma, a kik egy vagy más okból hithagyás bűnébe esve, a pápistaság a szektáskodás vagy a felekezetenélküliség karjába vetették magukat? Iszonyú ez a belső elvészés, ez a szemlátomást való sorvadás, mely ellen még mindig nem védekezik eléggé, nem lépett erélyes actióba a hazai protestantismus. Meddig és mire várnak még lekipásztoraink, gondnokaink, egyházi felügyelőink? Még mindig azt hiszik, hogy elégséges a kényelmeskedők által hangoztatott: hadd hulljon a férgese? Hiszik-e még most is, hogy államsegélylyel, közalapi támogatással tehát csupán *anyagi* eszközökkel gyógyíthatók ezek a főként és csaknem kizárólag *erkölcsi* bajok? Térj magadhoz, magyar Sion; serkenj fel, te ki aluszol és lásd be, hogy ezek a belső bajok, ezek a lelki fogyatkozások főleg és első sorban erkölcsi úton, erkölcsi gyógyszerekkel gyógyíthatók. Beteg

hitet csak ép erőteljes hit gyógyíthat meg; minden külső gyógyítás csak tüneti kezelés, mely a bajnak csupán körtüneteit enyhítheti, de okát meg nem szünteti.

Ez a belátás, melyet az evangéliumi irányzat már régebbi idő óta hangoztat, sőt az egyházpolitikai törvények életbeléptetése előtt is hangsúlyozott, most már kezd egyetemessé válni. A legconservativebb Debreczen és a legliberálisabb Sárospatak egyházi sajtója, melyek eddig rémlátásnak, vak lármának minősítették a pesti és pápai lapok gyakori vészkiáltását és még gyakoribb védekezésre buzdító felhívásait, most már szintén eljutottak annak beismerésére, hogy baj van, tenni kell valamit. Lapjaik ez évi számai telve vannak vészkiáltásokkal, melyek most már úgy látszik, szerintök se vaklármá, hanem indokolt följajdulás. Végre valahára tehát egy értelemre jutottunk abban, hogy mindnyájan látjuk a bajokat. S ez nem csekély vívmány, sőt jelentékeny haladás, mert negatív beismerése annak, hogy az eddigi egyházi gondozás nem kielégítő, hogy az eddigi rendszeren javítani kell, hogy a hit- és erkölcsi életet intenzívebb módon kell ápolnunk, ha élni akarnak. A bajok eme őszinte beismerése remélnünk engedi, hogy a kimondott A-ra most már következni fog majd az elmaradhatatlan B is, minek következtében a helyes diagnosist nem sokára a helyes gyógykezelés is követni fogja. Ez az örvendetes fordulat a két egyházi lap helyzet-isméjében és helyzet-bírálatában, ha állandó marad, biztosítékot nyújt arra nézve, hogy lassanként majd az igazi gyógyszer alkalmazásában is egy értelemre jövünk. Az egyetlen igazi gyógyszer pedig visszatérés a Jézus evangéliumához. Hit- és erkölcs és szellemjavulás nem emberi szerektől, hanem egyedül csak az Isten szent fiában nyilvánkozott isteni erőttől várható.

Az egyházi közgondolkodás javulására vall a beregi egyházmegyei gondnok esetének elbírálása is. A gondnok úr a régi iskola hívének látszik, melynek dogmája szerint az egyház lépeső a politikához, politikai előiskola. E hagyományhoz híven, úgy is mint egyházmegyei gondnok, úgy is mint „a beregi függetlenségi párt elnöke“ egyik napilap hasábjain a szerkesztőhöz intézet nyílt levélben nem is nagyon változtatott szavakkal kijelenti, hogy a kálvinista papság a kilátásba helyezett kongrua-minimum reményében eladta politikai meggyőződését. A jelzett ígéretre „a mi szegényebb papságunk eddigelé hathatós politikai szereplése egyszerre megszűnt s ha egyesek szavaztak is a függetlenségi pártra, sokan a nagyobb jelentőségű választási szerepléstől tartózkodtak“. Az tehát a valóttan vád, hogy a ref. papság régebben az egy-

házi törvény ellenére „nagyobb jelentőségű választási szereplést“ folytatott s hogy a kongrua reményére már megtagadta elveit, függetlenségét. Majd meg azzal kedveskedik az egykori elvtárs a papságnak, hogy „ezek a jövedelmek összeírásánál valóságos árlejtést tartanak, hogy minél kevesebb jövedelmet mutathassanak ki, hogy a prezent-pénzből minél többet kapjanak“. Maga az a fizetésrendezés is nem az egyházi élet föllendítésére fog szolgálni, hanem „majd látni fogunk kihízott pásztorokat és alig lézengő sovány nyájakat“, mert az eddig független lelkészek ezután „a husosfazékok köré gyülekeznek és hagyják lézengeni a nyáját“.

A hivatásáról meglepedkezett gondnok emez igaztalan vádjai ellen egyhangúlag tiltakozott a protestáns sajtó. Visszatartva a vádat, rámutattak arra a káros és kóros jelenségre, hogy „mily veszedelmes dolog, ha egyházi hivatalosaink az egyház ügyeit is pártpolitikai szempontból tekintik és kezelik. Talán sehol a világon nem történhetnék efféle jelenség, hogy egyházi hivatalos személy egyházzal, lelkészekről, ezekben s a híveknek egymáshoz való viszonyáról a nagy közönség számára ily hangon írjon“. A határozott visszautasításra, mely a debreczeni és a pesti egyházi lapban volt a legerélyesebb, a meghátrált gondnok ur újból nyilatkozott és nagyon mentegetődzött. A gondnok meghátrálása is érdekes, de még érdekesebb és hevesebb az az örvendetes fordulat az egyházi gondolkodásban, mely sok tekintetben eltérve a korábbi felfogástól, egyértelműleg kárhóztatja a pártpolitikának az egyházba való behurcolását, mely erélyesen tiltakozik az ellen, hogy „az egyház világi jellegű hivatalosai az egyházi élet jelenségeit pártpolitikai szempontok szerint tekintve korigálják, idomítsák vagy csak megítélhessék is“. Ez a változás is az egyházi közszellem tisztulásának és nemesülésének a jele, a mire szükségünk is van. Mert el kell immár jönni annak az időnek, mikor az egyház csak egyházi szellemet, törekvést és irányzatot tűr meg az egyházban s úgy a választásoknál, mint más lényeges egyházi kérdésekben nem azt kérdezik, ki melyik politikai párthoz tartozik, hanem csak azt mérlegelik, ki mennyire érdeklődik, mennyire hitbuzgó és minő áldozatra kész egyháza ügyei iránt?

Örvendetes lendületet kezd venni hazánkban a belmissiói tevékenység, melynek áldásai már is szemmel láthatók.

Előljár Budapest a maga Lorántfy- és Ifjúsági egyesületeivel, melyek minap tartották évi közgyűléseiket. A Református ifjúsági egyesület *Szilassy* Aladár elnök és *Szabó* Aladár titkár vezetése alatt heti összejövetelein ápolja az érettebb

ifjúság körében az intensivebb keresztyén életet. Tagjai felolvasnak, szavalnak, bibliamagyarázatot hallgatnak, napi egyházi események fölött eszmét cserélnek, vallásos estéket rendeznek: mindezt a prot. hitbuzgóság és egyháziasság emelése végett. Az összejövetelök között kimagasló jelentőségűek voltak az új esztendő első hetében naponként tartott vallásos esték, melyeken nagy közönség előtt Szilassy Aladár, Szabó Aladár, Petri Elek, Szóts Farkas, Hamar István, Gergely Antal, Kovács Lajos stb. tartottak hitépítő előadásokat. Az egyesület tagjainak a száma 274, kik közül 52 a múlt évben lépett be. Van az egyesületnek iparos ifjúsági osztálya is, mely az iparos ifjak evangélizálásával foglalkozik. A mostani bőjt folyamán szintén a nagy közönség számára minden csütörtökön este volt és lesz vallásos este, melyeken dr. Bernáth István, dr. Zelenka Lajos (a német császár palesztinai útjáról), Petri Elek, Szóts Farkas és Szász Károly püspök tartottak és tartanak eszméltető, hitépítő és erkölcsnemesítő felolvasásokat és előadásokat. Még intensivebb és nagyobb arányú a Lorántfy Zsuzsánna-egyesület belmissioi tevékenysége, miről a februárban tartott közgyűlése és nyomatásban megjelent Évkönyve tesz fényes bizonyosságot. Közgyűlését a Kálvintéri templomban tartott isteni tisztelettel kezdte meg, hol *Gergely* Antal tartotta az alkalmi prédikációt; utána az egyesület tiszetviselői számoltak be a múlt évi munkásságról. Bizony ez derék, bizony ez valóságos apostoli munka. Segítik a szegényeket ruhával, élelemmel, pénzzel s a mi még nemesebb és fölemelőbb: lelki vigasztalással. Tizenkét züllésnek indult árva és elbagyott gyermeket neveltetnek Budapesten és Török-Szentmiklóson. Tíz vasárnapi iskolában vezetgetik a kisdedeket és a főváros barakjaiból összeszedett rongyos gyermekeket (közel 800-at) a Jézus Krisztushoz. Vasárnap délutánoként a szolgálatban levő és munkás leányoknak magyarázzák a bibliát, olvasnak fel traktátusokat, imádkoznak és énekelnek velük, hogy vallásos érzékeket és lelkületöket az evangélium erőivel nemesítsék. Hétfőn délután úgynevezett varró-órára gyűlnek össze az egyesület termében, s az összejövetel végén Istenigéjével és imádsággal erősítik lelköket a szent munkára. Öröm látni lelkes apostolkodásukat. De az is örvendetes s a jobb jövő záloga, hogy nemes működésöket évről-évre hatályosabban támogatják az egyházasabb körök. Múlt évben az egyesület helyiség-alapjára rendeztek gyűjtést, mely a nagybuzgóságú elnök (Szilassy Aladárné) és két főúri választmányi tag (Herczeg Odescalchi Gyuláné és gróf Károlyi Tiborné) tevékenységéből tizenhárom és félezer forintot eredményezett

úgy hogy az aránylag fiatal egyesületnek, mely minden folyó jövedelmét az elhagyottak istápolására szokta fordítani, most már mintegy 17 ezer frt tőke vagyona is van. Az egyesület ez évi közgyűlésének érdekes vendége is volt *miss Rheynolds* személyében, ki mint az evangéliumi keresztyén nőegyesületek Londonban székelő központi bizottságának a titkára, tíz napi itt tartózkodása alatt nagy érdeklődéssel és elismeréssel figyelte meg a derék Lorántfy-ak istenes munkáját, s bizonyára jó hírt vitt felőlünk az angol hittestvérek közé.

Szép belmissziói tevékenységet folytatnak *Pozsonyban* a lutheránus theologiai tanárok és *Török-Szentmiklóson* Kutas Bálint református lelkész. Az előbbieket a múlt évi adventi és a mostani bőjti napokban is, miként az előző esztendőben, minden szombaton „Protestáns esté“-re gyűjtötték és gyűjtik össze Pozsony város érdeklődő közönségét. A „Protestáns esték“-en valláserkölcsei és közművelődési tárgyakról felolvasást tartanak, felolvasás előtt és után műének- és zenedarabokkal, továbbá szavalatokkal élénkítik a rendkívül látogatott összejöveteleket, melyeknek e vegyes nemzetiségű határszéli városban nemcsak protestáns egyházi, hanem nemzeti kulturális jelentősége is van. Ez is szép egyházi munka, melyben a theologiai tanárok mellett az ottani kereskedelmi akadémiai, lyceumi tanárok s kívülök a városi intelligentia több tagja is cselekvőleg részt vesz. Az érdem oroszán része azonban a buzgó theologiai tanároké. — A török-szentmiklósi belmisszióban meg az az érdekes, hogy egy ember a maga nagy hitével és apostoli buzgóságával, hogy alakítja át a közönyösnek nevezett magyar alföldi köznépet Krisztus hívő és munkás követőivé. Ezek között az egyszerű földműves emberek között immár virágozó „Ifjúsági egyesület“, szegényeket és árvákat gyámolító „Szereget egyesület“ működik, van protestáns olvasóköri és létrejött a legelső magyarországi „Konfirmándusok menhelye“, az az áldásos intézmény, mely a város körül fekvő tanyaik és puszták elhanyagolt ifjúságát téli időszakban másfél-hét hónapi valláserkölcsei oktatásra a városban összegyűjti s a konfirmációra előkészíti. S mindezt létesítette, fentartja s életnek vízével táplálja *Kutas* Bálint egymaga, lángoló krisztusi hittel és törhetlen apostoli buzgósággal. Üdv és elismerés az ilyen derék lelkipásztornak!

A belmissziói érzék és tevékenység élesztésére szervezkedett Budapesten a „Belmissziói értekezlet“, mely az előkészítő üléssel együtt immár három összejövetelt tartott. Önkényes társadalmi egyesülés ez, mely a főváros evangéliomi protestáns elemeit minden hónapban bizalmas értekezletre

összegyűjti s a személyes érintkezés melegével és közvetlenségével az egyházi szükségek megbeszélésére, a bajok gyógyítására, a gyógyszerek megválogatására segíti a résztvevőket. Érdekes benne az, hogy a fővárosnak az evangélium alapján álló összes protestáns elemei érintkeznek és eszmét cserélnek ezeken az összejöveteleken. Magyar, német és tót lutheránus, magyar, német és skót kálvinista testvéri közösségben, lelki egyességben működik közre a protestáns egyházi és vallás-erkölcsi élet ébresztésén, termékenyítésén, erősítésén. Az előértekezleten január 27-én *Szóts* Farkas theol. igazgató az értekezletek tervét, keretét, tárgyait és munkásságát jelölte ki előadói beszédében, melyet egyértelműleg helyeseltek a fővárosi prot. egyházak összes lelkipásztorai s megjelent presbyterei. A február havi értekezleten (február 20) *dr. Moody* András skót lelkész értekezett a belső misszió szükségességéről, hit- és erkölnemesítő becséről s a külföldi egyházakban kivívott eredményeiről. A márczius hónapi (márczius 13.) ülésre a sajtó és a keresztyénség: I. Biblia-terjesztés, II. Traktátus-terjesztés van témául kitűzve és *Paulik* János ev. vallástanárr és szerkesztő tartja a bevezető előadást. A sokat ígérő kezdeményezés teljes mértékben megérdemli bizalmunkat s a hozzáfűzött remények is biztatók. Az értekezlet élén elnöki minőségben oly kipróbált erők állanak, mint *Bachát* Dániel ev. főesperes és *Szilassy* Aladár gondnok, kiket lelkes buzgósággal támogatnak a főváros mindkét hitvallású egyházasabb protestáns elemei.

Isten áldása legyen munkájokon s a magyar protestantismuson.

Krónikás.

b) Külföldi egyházi élet.

Most, midőn e sorokat írjuk, az összes lapok tele vannak a Rómából érkező s a pápa egészségi állapotát aggasztónak feltűntető hírekkel, a melyek mellett, bármennyire is forduljanak azok kedvezőre, folyton ott olvasható, hogy a conclave összeülésére is teszik az előkészületeket. Lehet, hogy mire e sorok napvilágot látnak, a conclave összeülésének a szüksége is fenn fog forogni. Azért kétségtelenül úgy a külföldi, mint a hazai egyházi életnek legfontosabb eseménye ez időszerint a pápai székek jövőjének betöltése.

Kétségtelenül az, mivel a pápa nem egy egyszerű ember, nem egy egyházfő vagy souverain uralkodó: a pápa egy világnézetnek, egy világnézletnek, a római katholicismusnak a megtestesítése. Protestáns felfogásunk tiltja, hogy a pápaságot kicsinyeljük, vagy esetleg kisebbítsük. Közel kétezer éves, való vagy költött, de mindenesetre a keresztyén világ egy tekintélyes része szemében fixirozódott traditio áll a háta megett s egy kétségtelenül biztos másfélezer éves mult, a melynek egyes szakaszaiban a keresztyén művelődés egyetlen és olykor nem is épen dicstelen hordozója volt. A világeseményeknek hatása alatt szent Péter állítólagos utódja személyében egy vallásos irányzat s ezzel együtt egy egész világnézet tömörödött össze, a mely a föltétlen emberi tekintélynek, az abszolút módon uralkodó társadalmi s állami formának, a mindenk fölé helyezett rend által megkötött egyéniség elnyomásának, minden bensőt külsőt s e külsőben approbáló, vagyis theologiai nyelven szólva, az egyedül üdvözítő egyháznak a látható központja. A mult század második fele, különösen vége, ennek a világnézetnek az összetörésén dolgozott, a jelen század, különösen ennek vége pedig épen ellenkezőleg ennek a felépítésében munkás. Jól tudjuk, hogy az infallibilitás daczára nem a pápaság vezeti a világeseményeket, hanem ő maga alkalmazkodik azokhoz és épen ezért a róm. katholicismus világnézlete is, mint minden emberi, mint minden relativ, árnyala-

tokkal bír: épen ezért mondjuk a pápai szék változását fontosnak, világtörténeti eseménynek, mert hiszen az infallibilisnak declarált főtől függ legnagyobb részben, hogy az általa képviselt világegyház intransigens, vagy pedig alkalmazkodóbb alakban nyul-e bele az emberi társadalom életébe. Lambertini vagy Ganganelli szintén a római egyházat képviselte, de azért mégis másképen volt róm. katolikus, mint Rezzonico. vagy gr. Mastai-Feretti.

Megszoktuk már, hogy mindannyiszor, midőn a róm. katholicismus az egyházi és vallásos életnek, a maga fel-fogásának megfelelő, intensivitásán dolgozik, ezt mint eszközt tekintjük egy valamelyes, olykor magától az egyháztól és vallástól nagyon távol álló cél érdekében. Ilyen jelenség volt a XVI–XVII. században az igehirdetés, a sajtó, az irodalom, a gyóntató szék stb. felhasználása az eretnokségbe tévelyedett milliók visszakényszerítésére. Hasonló buzgóság lángol ma is az egész szélső jobb mezőn, Gibraltártól az Uralig, hogy nemzetek békéje, társadalmak nyugalma felzavarása árán is a pápa világi uralma helyreállíttassék. Erre használtatik ki a francia Dreyfuss affaire a maga antiszemita és antiprotesztáns pendantjaival, ennek a szolgálatában áll az anglican ritualismus istápolgatása, erre a klerikális uralom Belgiumban, a centrum Németországon, a nyelvkérdés Csehországban, a legszentebb oltári szentséggel is üzőtt politikai korteskedés hazánkban, a socialis bajok mérgeztetése Olaszországban, a karlista tüntetések Spanyolországban. Az összes politikai mozgalmak és jelenségek háta megett ott van a diabolus rotae, a szentszék fiscalisa, hogy ellenvetéseivel, izgatásaival az egyháznak arasson.

Vajjon így fog-e ez továbbra is tartani, avagy pedig egy kis szünethez, egy kis lélegzetvételhez jut az európai emberiség: ez nagymértékben a jövő conclave-tól fog függeni. Mert ha a mai irány folytatattatik, akkor a legádázabb tusa, a protestantismus és róm. katholicismus legelkeseredettebb harcza, a mi eddig csak lappangva folyt, teljes erejével fog a napvilágra lépni.

A római széknak nyílt színen végzett politikai actióit mindenütt kudarcz kísérte. A jezsuita mellékutakon tett sakk-huzásai is már megteremtették a legtöbb helyen az elég erélyes, olykor kiméletlen oppositót.

A mi az elsőt illeti, láttuk már a keleti protektorátus kérdését, melyben a pápa a német katolikusok helyeslése mellett szenvedte az elég érzékeny vereséget. Mostan ki akarva köszörülni a csorbát, messzebb keletre. Chinára vetette tekintetét s itten a missióra való felügyelet végett egy pápai dele-

gatust állít be, a ki állítólag nem volna más, mint a párisi lazaristák főtitkára, a francia Battenbourg atya. Hogy nagyobb lesz-e itt a siker, mint Palesztinában, ez a jövő titka. De annál nyilvánvalóbbá vált a vatikáni politika kudarcza a legújabb két európai congressus alkalmával, a mikor kénytelen-kelletlen vissza kellett huzódnia onnan, hol állásánál fogva talán vezérszerepre vágyott. Így az anarchista-ellenes congressuson részt nem vehetett, mivel a házi gazda épen az olasz állam volt. Sőt azzal, hogy a congressus Rómában, magának a Vatikánnak közvetlen közelében ülésezett, az európai hatalmak indirecte elismerték újból az egységes Olasz államot s Rómát ennek székvárosául. Ha itten nem sikerült egy souverain szerepében megjelenni, annál inkább megmozdított minden követ arra nézve, hogy a szentpétervári lefegyverzési congressuson képviselve legyen. Úgy is látszott, hogy a czár és a többi hatalmak barátságos indulata be is juttatja a souverain államok képviselői közé a Vatikán követeit is, azonban az olaszok ellenállásán most is hajótörést szenvedett a hatalmi törekvés, mert midőn az olasz állam a pápának, mint souverainnek képviseltetése ellen tiltakozva kimaradásával fenyegetőzött, ismét csak a Vatikán volt kénytelen engedni s így az okosabb szerepébe öltözködni.

A nyílt színen szenvedett eme kudarczok annál hevesebbé teszik a praeparálás munkájával alattomban foglalkozó actiót. De itten nem szabad azt sem felednünk, hogy a különböző retrogád, vagy egyszerűen conservatív irányzatok nem mindannyian vezethetők a róm. catholicismus machinatióra vissza. A mai liberalismusnak és democrata irányzatnak bizonyos túltengése, a valódi liberális elveknek és democratiának a nyomukban felkapaszkodó parvenu szellem által való megvesztegetése és ez által a társadalmi nagy problémák megoldására való képtelensége, nemkülönben az emiatt felszínre került socialismus és ennek a mai társadalmi rendet felforgatással fenyegető törekvése még azon elemeket is félelemmel tölti el, a melyek különben elég erővel rendelkeznének a toluóló hullámok megfékezésére és lecsillapítására. De hát a képesség és a készség két különböző dolog. És sokkal könnyebbnek tűnhetik fel a formalismus tekintélyelvébe kapaszkodni, mintsem erős kézzel beleragadni a kavargó események chaosába. Ezért a conservatív áramlat emelkedőben van mindenfelé s közelnek látszik az idő, hogy a róm. catholicismusban megváltó messiását üdvözölje, mint tette már is Belgiumban. A két irányzat karöltve fog haladni, mihelyest a közöttük fennálló függő kérdések kellőképen tisztázódnak. Az állam

részéről a rend, a róm. katolicismus részéről a pápa világi uralma a jelszó s a kikötött ellenérték.

De azért talán még sincs elég ok az aggodalomra, mert hát a készség és a képesség is két különböző dolog. A világ kerekeit visszafelé forgatni nem lehet. Agliárdi nuntius bukása lehet ugyan oka a Bánffy bukásának, de azért Agliárdi mégis csak megbukott és nem támad fel egyhamar. Így áll az éledő szabad protestáns gondolkozás, nemcsak a protestantismus, hanem az általa képviselt világnézet, mindenütt a reakciónak az útjába s ha egyes képviselői leszoríttatnak is, de maga az elv, az eszme fennmarad és győzedelmeskedik.

Az anglican ritualistikus mozgalmak nincsenek minden római kovász nélkül, mert magának a formának túlhajtása s áltartalommal való kitöltése alapján véve arra a tekintélykedvelő s félnék retrogád szellemre vezethető vissza, melyről fentebb szólottunk. Csakhogy ez ellen ma már nemcsak Mr. Kensit, a londoni könyvtáros tiltakozik, hanem tiltakozik az anglican egyház valódi protestáns szellemű többsége is. Lord Kinnaird elnöklete alatt az Alberthallban tartott óriási meeting az angol lelkiismeretnek a megmozdulása. Vegyük még hozzá azt is, hogy talán ezen ritualismustól nem épen független az angol szabad egyházaknak roppant mértékben való erősödése sem, a mi pedig a ritualismusnak és Rómának nem eléggé kedvez. Az 1899. évi almanach szerint az angol szabad egyházak, vagyis a nonconformisták már jóval meghaladják erőben, számban az angol állami egyházat. Míg annak 7,848,804 templomi ülőhelye van, ezé csak 6,886.977; míg amaz 1,897.175 kommunikálót mutathat fel, emez 1,886.059-et; míg amaz 47,526 lélekkel gyarapodott, emez 45,708-czal; míg az evangéliumi szabad egyházaknak Anglián kívül, az angolul beszélők között 21 millió hitsorsosuk van, az episkopálistáknak csak 3¹/₂ millió.

Hallhatjuk, hogy a róm. katolicismus minő eredményekkel dicsekedik Amerikában. Erről sokat szoktak írni a lapok. De hogy ez a része a római egyháznak a legveszedelmesebb önmagára nézve, arról már kevesebb szó jár. Pedig ez a fontos dolog, mert ez az igazság. Az északamerikai demokratikus szellem átjárta ott a római egyházat is és igen könnyen megeshetik, hogy az amerikai katolicismus megcsinálja azt, a mit a vénhédt Európában nem tudtak, vagy legalább valamire való sikerrel nem; a Rómától független katolicismust. És ez áll nemcsak Észak-, hanem Dél-Amerikára is, melynek püspökeivel már sem a pápa, sem a kormányok nem bírnak s a kiket a pápa Rómába zsinatra rendelt, hogy megdoceálja

őket. Ezeknek függetlenségi törekvése viszont a protestáns szellemnek a hatása. Tehát a hatás kölcsönös.

Franciaországban az antiprotestáns áramlatnak visszhangja gyanánt az apostatált róm. kath. papok hadat üzentek a római egyháznak s neki indulnak a francia nemzet evangélizálásának. Csehországban és Ausztriában a protestantizmusra való áttérés folyton nagyobb mérveket ölt. *Csak mi nézzük tétlenül*, hogy jezsuita atyák a legnagyobb kálvinista helyeken „hitküldéri” szent beszédeket tartanak, hogy a pápista propaganda egymásután szorít le bennünket a sajtó és a nevelés teréről; hogy Debreczenben és Kolozsvárott kitört és sikeresen működik a római hittérítés. Uram Isten, hát meddig nézzük, várjuk e szörnyű romlásunkat összedugott kézzel, tétlenül?

A róm. catholicismus hatalmi törekvései jelenleg teljes dagályban vannak, de a sziklák még ellenállanak nekik. Vajjon a dagály apadásra fordul-e, vagy pedig erősebb vihar által korbácsolva, még a sziklákat is elborítandja: ez a jövő kérdése, mely részben a jövő pápa választásától is függ.

p.—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Szentírás. Kiadja az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat*. Első kötet. *A Tóra. Mózes öt könyve*. Budapest. Lampel R. 1898.

Minden arra vall, hogy a magyar-zsidó *Szentírás* készítője s illetőleg szerkesztői a *hűség* és *magyarosság* fogalmát nagyon egyénies képzetekből alkották meg. Így kellett lenni, mert — magasabb fokú elfogultság nélkül — vagy a munka folyása közben vagy annak végén okvetlenül észrevették volna, hogy megoldhatatlan feladatra vállalkoztak.

„*Tükröztetni*“ — a mint ők mondják — „*a szent szövegnek legkisebb árnyalatát és stílusbeli sajátosságát is*“ s ugyanakkor úgy fordítani, hogy „*a mai magyar nyelvérzék sehog meg ne ütközzék*“: ez a képtelenségek képtelensége! Hogy ilyesmi történhessék, ahhoz a magyar nyelvnek is sémi eredetűnek kellene lennie, vagy pedig az idők viharában úgy kellett volna mindkettőnek átváltoznia, hogy törvényeik mint a folyamba hulló jég- és esőszemek egygyé váljanak. Ez azonban nem így van; nincs így mai tudásunk szerint, mégha újabb Erdősi (Sylvester) Jánosok, Szenczi Molnár Albertek, Geleji Katona Istvánok, Komáromi Csipkés Györgyök, Otrókócsiak, Beregszászi Pálok, Somosy Jánosok bizonyítanak, vagy ha Stern Mórok bizonyítgatják is a héber és magyar nyelv kisebb-nagyobb rokonságát; — nincs így különösen a magyar-zsidó *Szentírás* első kötetének megjelenése óta, a mely kiáltó irodalmi bizonyosság a 300-adon át vitatott héber-magyar rokonság ellen.¹

Hiba, önámítás van tehát már a feladat kitűzésében. Mi csalhatta meg a különben boldog számítással indult munkáso-

¹ A héber és magyar nyelv rokonsága sok munkát adott a reformáció óta számos kiváló nyelvtudósunknak, a kiknek nagyobb részét *Venetianer Lajos* mutatta be együtt, „*A héber-magyar összehasonlító nyelvészet*“ című tanulmányában az IMIT 1898-diki Évkönyvében. Stern Mór még pár évtizeddel ezelőtt is bizonyította egy füzetkében, hogy a magyar nyelv a héberből alakult.

kat? Az elfogultság, az eredeti szöveg iránt való mélységes tisztelet

Előttük volt a hagyományok által sokszorosan szentté avatott héber biblia, az „angyalok nyelvén“, a „paradiesomi nyelven“ írott, az „Isten által diktált“ szöveg s ebből épen a Tóra, a Mózes öt könyve, a melyet minden jóra való zsidó könyv nélkül is tud, de a melyet tudnak kiváltképen azok, a kiket az „IMIT“ vezéremberei szeretnének rákapatni a szentírásnak magyar nyelven való olvasására és terjesztésére. Ezek s az ilyenek szerint minden szó egészen a maga helyén van a szent szövegben s csak úgy van jól és sehogymásképen. Ezeknek a magyar „Szentírás“ is csak a héber szövegen át szent és élvezhető, attól való elhajlásaiban könnyen és hamar válhatik profánná, izetlenné, hatástalanná . . . Részint az édes megszokás és hódoló tisztelet, részint pedig — s talán nem kisebb mértékben — az olvasókra való különös tekintet okozhatták azt, hogy a fordító és szerkesztők inkább tudtak és akartak *hűségese*k lenni, mint *magyarosak* s ez okozhatta továbbá azt is, hogy különben talán feltisztult és teljesen jó magyar nyelvérzékűket engedték megvesztegetni a héber nyelv törvényeinek rájuk nézve sokszorosan erős igézete által, sőt hogy talán önmaguk előtt is felőlő hibáikra, a magyar nyelv törvényei ellen elkövetett vétségeikre is megnyerték a jóvágyást a szent szöveg iránt való hűségük érzetében.

Akármilyen tisztos ok szülte is, a hiba megvan; az ellentét a hirdetett fordítási elv és annak alkalmazása között kiengesztelhetetlen, sőt sikerült a fordítónak és szerkesztőknek az általánosan elfogadott fordítási elveket is megtaposniok.

Tudvalevőleg a fordításnak első nagy titka és főtvénye, hogy úgy ültessünk át valamely művet, hogy az a maga átültetett minőségében is az eredeti mű hatásával hasson az olvasóra. E törvény szerint tehát nem az a fő követelni való, hogy „*az eredeti szöveg legkisebb árnyalatát és stílusbeli sajátosságát is tükröztessek*“ (mert ez esetben furesán járnánk — hogy messze ne menjünk — a görög és latin irodalom remekeinek átültetésével), hanem az, hogy p. o. a magyarra fordított mű ne láttassék — tegyük fel — hébernek, görögnek, latinnak, hanem kizárólag csak magyarnak.

„Tartalmilag hű fordításra törekedtem“ — így ír *Szász Károly* a magyar Dante előszavában („A pokol“).¹ „A hűség alatt nem a szó szerintiiséget értem; akkor olasz verset adtam

¹ „A pokol“. Írta *Dante Alighieri*. Fordította *Szász Károly*. Budapest, 1885. Kiadja a M. T. Akadémia. 10 l.

volna magyar szavakkal; a legképtelenebb valami. Nyelvünk, hála Istennek, fejlettebb s költői nyelvünk különösen az, sem-hogy fordításokért, kifejezésekért, szólamokért, sajátságokért idegen nyelvre szoruljon. Elmúlt az az idő, ha volt valaha, mikor a Kazinczy elve, a nyelvnek ily úton való gazdagítására érvényes lehetett. Hanem abban keresem a hűséget, hogy mindaz, a mit a költő gondolt, érzett, képzelt s kifejezni akart, kifejezést nyerjen, *nem a mint ő (olaszul) kifejezte, hanem a mint azt magyarul ki lehet fejezni s a mint ő kifejezte volna, ha nyelve magyar.*“

Érvényes ez a fordítási elv különösen a „Szentírás“-ra, a mely céljára nézve minden más könyv felett *nép-könyv* s a mely épen ezért minden más könyvnél inkább tartozik tisztelni annak a nemzetnek nyelvtörvényeit, a mely nemzet irodalmát és vallás-erkölcsi nagy céljait óhajtjuk vele és általa előmozdítani, mert különben ront, a helyett hogy építene és hamis fogalmakat támaszt arról a nyelvről, a melyet becsülettel s jó szándékkal kíván terjeszteni.

Hogy mire vitte a rosszul választott vezérelv a magyar-zsidó „Szentírás“ fordítóját és szerkesztőit, azt csak példákön mutathatjuk meg — „ad oculos“.

A *hűségre* való törekvés, „a *szent szöveg árnyalatainak tükröztetése*“ egész legióját szülte a bántó idegenszerűségeknek, az ízetlen, határozatlan, bizonytalan szólásoknak, a miknek számát nagyban szaporítja a kisegítő szócskáknak kerülése vagy a tömörségre való tulságos törekvés.

A teremtés történetében az első napi isteni munkával való beszámolás e szavakkal végződik „*jom ekhad*“. A fordító ezt nem merte „*első nap*“-nak fordítani, ép úgy, mint többi zsidó társai (Führer, Deutsch), hanem „*egy nap*“-nak fordítja (1. Móz. 1, 5). holott a 8-ik versben s a 13-ikban stb. szép renddel következnek egymásra a „*második, harmadik*“ stb. sorszámú jelzők. A *rákia* (6. v) neki *boltozat*, a mi ellenkezik a zsidó kosmogoniával, s ez a boltozat „*a vizek közepében*“ van, „*hogy legyen elválasztó vizek és vizek között*“. Mennyivel egyszerűbb volna így: *Legyen boltozat* (ha már csakugyan boltozattá kereszteljük a *rákiát*!) a vizek között, hogy elválaszsa a vizeket a vizektől. Csakhogy ez nem szó szerinti fordítás, így „nem tükrözik a szent szöveg árnyalata!“ . . . Az 1. Móz. 1, 9-ben így fordít: „*Gyűljenek össze a vizek az égen alul egy helyre*“. A szavakhoz való nagyobb tapadás mellett így lehetett volna „*alul az égen*“ . . . egy kis szabadsággal pedig így „*az ég alatt lévő vizek*“ . . . Sokkal könnyebb ezt a magyar embernek így megérteni, mint amúgy. Az 1. Móz. 1, 16

szerint Isten a két nagy világító test közül „a nagyobbik világítót a nappal uralmára és a kisebbik világítót az éjjel uralmára” alkotta, a mi ha jól meggondoljuk azt is teszi, hogy uralkodjék a nappal és az éjjel, holott a világító testeknek kell uralkodniok. Egészen áttetszővé válik a homályba burkolt kifejezés, mihelyt mellékmondattá alakítjuk (hogy uralkodjék nappal stb., a mint Károli, Káldy, Komáromy Csipkés, Deutsch fordították), de így az eredeti stílus sajátja elvész.

Aztán, ha már a *meorot* = *világító testek*, miért lesz az egyes alak csupán *világító*?! A 20-ik versben ezt a szójátékos kifejezést olvassuk: *Nyüzsgöjének a vizek élőlények nyüzsgésével*. Nagyon szép lehet ez így, mert hát a szójáték „tükrözése” sikerült; csakhogy a magyar ember nyelvérzéke szerint a víz mozog, hullámszik, zajlik, a bogár pedig nyüzsg, hemzseg, vagy a hal is, ha tömegesen jelentkezik, mint a balatoni gárda. Megszívlelendő fordítási elv az, hogy a szójáték-kedvelő író csak akkor utánozzuk szójátékkal, ha azt szerencsésen tehetjük és ott a hol épen jó módjával végezhetjük azt és így nem mindenáron ott, a hol a fordított műben találjuk az efféle díszítési alakzatokat. Ennek az elvnek különben a fordító is hódol, ha kénytelen-kelletlen is, mert p. o. a *„tohu vabohu”* (1. Móz 1. 2) szavakat meg sem próbálja szójátékosan fordítani, pedig lehetett volna velök annyi szerencséje, mint a „*jisreczu . . . serecz*”-cel, ha *sivár és kopár* szavakkal fordította volna.

A 2-ik részt így kezdi: *„Így befejeztetett az ég és föld és minden seregük. Befejezte Isten a hetedik napon művét, melyet alkotott és nyugodott a hetedik napon minden művétől, melyet alkotott”. És megáldotta Isten a hetedik napot és megszentelte azt, mert azon nyugodott minden művétől, a mit teremtett Isten és alkotott.*“ Az ember olvassa, látja, hogy a szavak a magyar nyelv szavai; de a lélek kimaradt a szavak összekötetéséből. Itt egy igekötő van rossz helyen (*befejeztetett*), amott elmaradt egy másik igekötő (*nyugodott* == *megnyugodott, megpihent, megszünt*) s az egész izetlenné vált, mint a sóatlan leves. A „*minden seregük*” helyett is szebb, világosabb lett volna így: minden rajtok lévő, vagy minden a mi rajtuk van. A „*vajjekullu*” és „*vajjekal*” kellemesebben fordítható az *elkészítetett* és *elkészítette* szavakkal, mert ezek mellett az egész két első mondat kisimul, vagy pedig úgy, mint a revideált Károli-ban látjuk: „*elvégezteték*” és „*elvégezésé*” szavakkal, p. o. így: *Így készítették el (vagy végezteték el) az ég és föld és minden rajtok levő. A hetedik napon készült el (vagy végezte el) Isten a maga munkájával (minden munkáját), a melyet alko-*

tott és a hetedik napon szünt meg minden munkájától, a melyet alkotott. A súly a hetedik napon van és nem a munka befejezésén, mert hiszen a teremtés hat napra való beosztása is épen csak arra való, hogy a szombat, mint nyugalom napja, mint ünnep igazolható legyen.

A 2. rész 5-ik verse ez: *„De a mezőnek semmi bokra nem volt még a földön, sem a mezőnek semmi füve nem nőtt még“*... Megint az is fordítási elv, hogy a semiták szólásmódjait annyiszor a mennyiszor az érthetőség és a nem *sémíta* nyelv természete megköveteli, át kell alakítanunk a *jáfetiták* nyelvének megfelelően. Tehát p. o. a birtokviszonyi összeköttetést át kell változtatni jelzői mondatviszonynyá s ez esetben nem a *mezőnek* lesz aztán *bokra* a földön, hanem a földnek, mint szülő anyának lesznek *mezei bokrai* vagy növényei. A „*nőtt*“ szó helyett már csak azért is, hogy ne legyen három egytagú szó egymás mellett, a „*sarjadt*“, „*fakadt*“ vagy „*hajtott*“ szavak közül lehetne inkább választani. A „*mezőnek semmi bokra*“ példájára kellene átalakítani „*a mezőnek semmi fűvé*“-t is. Az „*élet lehellete*“ ugyancsak e minta szerint lenne aztán *éltető lehelletté*, vagy megelevenítő lehelletté (7. v.).

Milyen szomorú tükrözteséi a stílusbeli árnyalatoknak a következők is: *„A kert minden fájáról szabad enned, de a jó és rossz tudásának fájáról — ne egyél róla, mert a mely napon eszel róla, meg kell halnod“*. Ezt az Isten nevében mondatja így a fordító, tehát annál inkább ügyelnie kellett volna a stílus szépségére, sőt méltóságára is. A „*szabad enned*“ nehézkes, széphangzat-ellenes, a „*róla*“ helytelenül választott szó az *arról* helyett (fáról lévén itt szó és nem személyről!), a „*meg kell halnod*“ nem simul a többihez és nem is „tükröztesíti“ az eredeti *mot tamut* szójátékos kifejezést. A fordító célzatának megfelelőbb lett volna így: *mulhatlanul meghalsz*, vagy a mennyiben a szójáték a halál bizonyosságát fejezi ki, fordíthatta volna így: *szörnyet halsz* vagy *menten meghalsz*. Mindenik szerencsésebb, mint a *meg kell halnod* s a bizonyosság is benne van mindenkiben. A „*szent szöveg*“ meggázolásával ad valami újat a fordító a 2, 18-ban: *„Nem jó, hogy egyedül legyen az ember“*; a 2, 20-ban pedig megint mutogatja a semita stílus sajátosságait: *„És megnevezte az ember nevével mind a barmot, az ég madarát és a mező minden vadját“*. A magyar ember *nevet ad* és nem *névvel nevez*; szokta a dolgot, a bajt, a kellemetlenséget *nevén is nevezni*, de ez már nem elnevezés, vagy névadás, hanem félelmetes őszintéskedés. A „*mind a barmot*“ szavak után egy újabb „*mind*“ szócskát várna az ember, mert a „*mind*“-del mint jelzővel másként

szoktunk gazdálkodni és sok esetben a fordító is másként gazdálkodik, sőt — a mi eléggé feltűnő lehet — magában a szóban forgó mondatban is („minden vadját“).

A határozatlanságnak egyik — de nem legkiáltóbb — bizonyossága ugyancsak a 2-ik részben ez: „*És bocsátott az Örökkévaló Isten mély álmot az emberre, hogy elaludt*“ (21. v.), ki aludt el *s azután* bocsátott-e az Örökkévaló mély álmot az emberre, hogy elaludt?!... Hogy Ő aludt el, vagy az ember aludt el?! Vagy ime ez is: „Akkor mondta az ember: „*Ez már csont csontjaimból és hús húsoból*“. Ugyan miért nem jó ez: „Csontomból való csont és testemből való test“? Hallott valaha valaki ilyen kifejezéseket: *virág kertemből, bor pinczemből, gyermek (fiú vagy lány) magamtól?!... Nagy baj az a minden áron való túkröztetés!!...*

Az *öv*-ről is sajátyszerű fogalma lehet a fordítónak, mert azt mondja a bűnössége tudatára ébredt első pár emberről: ... „és összefűztek *fügefalevelet* és csináltak maguknak *öveket*“ .. (3. 7.). már t. i. a mézitelenség eltakarására!!.. Ehhez a mai felfogás szerinti *övek* elégtelenek. Jó Károli Gáspár „*körülkötők*“-nek fordította a „khangorot“-ot, a mi jelent csakugyan kötényféle takarókat is. A szórend a mondatban szintén egészen héberes; a magyar így változtatna rajta: és *fügefaleveleket* fűztek össze és *kötényeket* csináltak maguknak. Híbas ez is: „*megszólította az Örökkévaló Isten az embert*“ (3, 9.), mert csak azt szólítjuk *meg*, a kit látunk, a ki előttünk van... itt pedig az Isten maga kérdezi: „Hol vagy?“ Elég tehát így: *szólította* vagy „kiáltotta“... A 49-ik rész első versében maga a fordító is így látja elégnek, tehát kijavítja mintegy előbbi tévedését.

A 3, 11-ben így beszélteti az Örökkévalót: „*Azon fáról ettél-e, melyről parancsoltam neked, hogy ne egyél róla?*“ *Valamiről parancsolni*... ilyen van ugyan és volt is a bibliai nyelvben, de nem jó és nem volt jó sehol és soha. Beszélek a szószeikről, az emelvénnyről, parancsolok a divánnyról, a trónról stb., de a *fáról* is csak úgy parancsolok, ha rajta vagyok, ha felmásztam rá. Nem szebb és jobb volna-e így: Talán ettél arról a fáról, a melyre nézve megparancsoltam neked, hogy arról ne egyél?! De lehetne így is: Tán ettél arról a fáról, a melyet megtiltottam neked, hogy...

Még különösebb képet mutat a szent szövegről a 15-ik vers. „*És gyűlölséget vetek közéd és az asszony közé, a te magzatod és az ő magzatja közé; ő megszébez téged a fejen, te pedig megszébez őt a sarkon*“. Zsidónak nem elegendően hű, magyar-nak pedig szörnyűséges. Az eredetiből hiányzik egy „*béin*“

szócskának a *tükröztetése* s a *rós* és *akéb* szók elé beerőszkolta a fordító a névelőt és tönkre tette az egészet. A „meg-sebzed őt a sarkon“ szavak alatt a magyar ízlés *utca-sarkat* ért. Így akarta talán a fordító: Ő fejen sebez meg téged, te pedig sarkon sebzed meg őt . . . De lehetne még világosabban is.

Hasonló különlegességek ezek is: „*Arczod verejtékében fogsz kenyeret enni, míg nem visszatérsz a földhöz, mert belőle vétettél; mert por vagy és porhoz térsz vissza.* (3, 19.) . . . „*És most átkozott légy a földről, mely megnyitotta száját, hogy befogadja testvéred elontott véré a te kezedből; midőn majd míveled a földet, nem adja meg neked többé az erejét*“ (4, 11, 12.) „*És jelt csinált az Örökkévaló Kainnak, hogy ne verje őt agyon, bárki rátalál*“ (4, 15.) . . . Mivé törpült az az isteni nagy kifejezés, vagy — ha úgy tetszik — átok a fordító kezében! „*Arczod verejtékében fogsz . . . enni . . . porhoz térsz, földhöz térsz vissza*“ . . . ugyan mit csinálna a magyar nyelv tanára az ilyen stílusú tanítványnyal? Hünek hű, zsidónak is zsidó, de magyarnak egészen galicziai. A magyar orczája veritékével vagy még inkább verejtékes orczával eszik s halála esetén nem a földhöz tér, hanem a földbe, mert *abból* és nem „belőle“ vétetett s *ismét porrá lesz* (ebben megvan a „súb“ eredeti jelentése is), mert por. A magyar illet sem mond soha: „*átkozott légy a földről*. A fordítót a „*min*“-szócska zavarta össze, de ha már azt is „tükröztetni“ akarta, akkor így kellett volna fordítania a kifejezésen: *Légy kiátkozott e földről!* Nincs különben semmi szükség a „*min*“-szócska betűhű fordítására, mert az „*átkozott légy e földön*“ is azt teszi, hogy ne legyen nyugodalmad e földön sehol. Aztán hol vette a fordító az „*elontott*“ jelzőt, a mi nincs az eredetiben?! És vajjon a 4. 12 a fordító szerint már nem tartozik az átok-szavakhoz?! Ha igen: akkor nem azt mondjuk, hogy „*nem* adja meg neked többé“ . . . hanem ezt: *ne* adja meg . . . stb. Az *erő* helyett jobb a *termő-erő*. A „*jelt csinált Kainnak*“ . . . szintén tökéletlen szólásmód, mert ennek így lehetne még jó jelentése is (érdemjel! . . .), holott a szent író itt a jelt csak rossz értelemben érti, vagyis a *megbélyegzés* értelmében. Van ennek a 4, 15-nek még egyéb baja is — a magyar nyelvérzék rovására. Az egész így lenne magyarrá: *És megbélyegezte az Örökkévaló Kaint, hogy senki meg ne ölje, a ki rátalál* (Lásd a protestánsok új bibliáját!)

Eltörpül a fordító kezében a Lámekh-féle dalocska is, mert őli a betű és nem bír szárnyat ölteni a tapadó hűség, vagy korlátolt magyarság miatt soha! . . . Nézzük csak egyszerre a javított Károli-szöveget és a magyar zsidót!

Károli (átdolgozott).

I. Móz. IV. 23, 24.

Akkor monda Lámekh az ő feleségeinek: Oh Háda és Czilla, hallgassatok számra; Lámekh feleségei, halljátok beszédem! Embert öltem, mert megbézzett; ifjat öltem, mert megütött.

Ha hétszeres a bosszú Kainért, hetvenhétszeres az Lámekhéért.

Magyar-zsidó.

I Móz. 4, 23, 24.

És szólt Lámekh feleségeihez: Áda és Czilla, halljátok szavamát; Lámekh nejei figyeljeteK beszédemre! Bizony férfit ölnék meg sebem miatt és ifjút sérülésem miatt; mert hétszeresen bosszútatik meg Káin, Lámekh pedig hetvenhétszeresen.

Miért panaszkodják az a Lámekh, a ki még csak *ölné a férfit a sebé miatt* s miért rettegne az isteni büntetéstől az, a ki a kaini bünt még meg sem kóstolta?! A magyar zsidó fordító Lámekh-dala indokolhatatlan és érthetetlen. A „ki” szócška miért legyen mindig okkötő és miért ne lehessen felteétele okhatározó jelentésű?!

De talán csak a mű eleje indul ilyen nehézkesen, döcögösen s ennyi feltűnő hibával?! Tovább haladásában talán megtalálja a fordító a kellő szókat, a legalkalmasabb kifejezéseket és kívánatossá válik inkább és inkább?! Nem és nem! Mindig ugyanaz marad: az a csökönyös, felvett szokásához makacsan ragaszkodó, hibáival mintegy kéjelgő egyén, jóllehet bajos volna rábizonyítani, hogy teljesen tiszta öntudat vezérli fordítói működésében!...

Mindjárt a vízözön leírása egészen lapos, ködös, élvezhetetlen, sőt érthetetlen. A bárkát *tapasztania* kell Noénak — *szurokkal* (I. Móz. 6, 14.). Nem *ablakot* kell rá csinálnia, hanem *világosságot*, nem *singnyire* (ezt a mértéket nem ismeri), hanem *könyöknyire* kell azt (már t. i. a világosságot!) befejezni felülről (Móz. 6. 16.). A szövetséget Isten nem *megköti*, de *megállapítja* Noéval; a bárkába a megszábott mennyiségű állatok nem bemennek, hanem *bejönnek* (I. Móz. 6, 20.) elébb s csak azután *mennek be* (7. 15.); a mélység forrásai nem felfakadnak vagy kitörnek, hanem *meghasadnak* (7, 11.), mint a kiszott föld vagy a cserépedény; az égnek nem *csatornái* vannak az eső számára, hanem *ablakrácsai!!* (7. 11; 8, 2.); a vizek elébb *viszik* a bárkát és az csak később *emelkedik fel* (7, 17). „*És kimult minden test — mondja a fordító — mely mozog a földön, madárból, baromból, vadból és mindabból, a mi csuszik-mászik a földön és mind az ember.*“ Kimult, a mely mozog... (7. 21.), meghalt, a mi él!... Milyen más ez a pont az átdolgozott Károli-bibliában: „És oda vesze minden földön járó test, madár, barom, vad és a földön nyüzsgő minden csúszó-mászó állat és minden ember“. Az is különöségei közé tartozik a vízözön történetének, hogy Isten szent

járat és úgy kezdenek csillapodni a vizek; a bárka az *Ararát hegyein* (nem hegységén!) nyugszik meg s Noé 40 nap mulva kinyitja a bárka *ablakát* (már nem a *világosságát!*) és „*kiküldi*“ (nem kibocsátja) a hollót, majd a galambot, de ez nem talál „*nyugvóhelyet lába talpa számára*“... hét nap mulva azonban „*jött hozzá*“ (talán = megjött?!)... „*egy olajfalevél leszakasztva szájában*“ = leszakasztott olajfalevél... Noé végre „*eltávolítja*“ a bárka fedelét (talán csak elfordítja, eltolja?!)... az Isten megígéri az áldozó Noénak, hogy „*nem fogom már többé megverni mind az élő*“ (8, 21.) = nem vesztek el többé minden élő...

A vízözön utáni Noé, a földműves, szőlőt ültetett... s megrészegeedett... „*És fölébredt Noé az ő borából s megtudta, mit tett neki kisebbik fia. És mondta: Átkozott legyen Kánaán, szolgálk-szolgája legyen testvéreinek*“ (9. 18—25.) Tehát Noé, a földműves ültetett szőlőt? Vagy földművessé kezdett lenni és szőlőt ültetett?!.. Nem a *borából* ébredt fel, hanem a *mámorából*, a mit a bor okozott; a *jajin* nemesak = bor, hanem annyi is, mint *mámor, részegség*. A magyar nem mondja: *mit tett neki?* hanem *mit tett vele*, ellene vagy mint hánt vele; azt sem mondja „*szolgálkszolgája legyen testvéreinek*“, hanem a szójátékos kifejezés helyett ezt használja: *rabszolgája legyen stb.*, vagy örökös szolgája legyen... A Noé fiairól azt állítja, hogy „*ezeztől széledt el az egész föld*“ (9, 19.)... „*És ezek nemzetségei Noé fiainak... Születtek nekik fiak az özön után*“ (10. 1.). Elszéled a föld = szétmegy, szerte bolyong, elbogarzik, pedig a szent író csak azt akarja mondani: *ezeztől népesedett be az egész föld*. A magyar szerint a Noé fiainak voltak nemzetségei és *nem fiak születtek nekik*, hanem fiak születtek... a vízözön után.

A milyen a vízözön története, olyan a törzsatyáké is általában. A népies elbeszélők modorát nem bírja a fordító elsajátítani s annak kedvességét, olykor naivságát utánozni teljességgel alkalmatlan. Keresgéli ugyan a megfelelő szókat, de választásában sokszor igen szerencsétlen, mert rendszerint többet vagy kevesebbet mond, mint épen kellene; erősebben vagy gyöngébben árnyal, mint a szöveg természete megköveteli s innen támad a törzsatyák történetében is az a félbizonyosság, az a félig-meddig való világosság, a melynek eddig már annyi példáját láttuk.

Az ő Ábrámja p. o. nem *segítségül hívja* (vajjikra) az Örökkévaló *névét*, hanem csak *szólitja* (12, 8.) még akkor is, mikor oltárt épít; az éhség neki nem *nagy*, hanem *súlyos*. (12, 10.), a Jordán környéke nem *bórizű*, hanem *ízlatott* (13,

10.). Lót és Ábrám — szerinte — nem egymástól válnak el, hanem *egyik a másiktól* (13, 11); Sodoma emberei nem az *Örökkévaló előtt vagy szemében* gonoszok és bűnösök, hanem az *Örökkévaló ellen* (13, 13.). Ábrám magzatát az Isten *olyanná teszi, mint a föld pora*, tehát nem *anyjivá* (13, 16.); Ábrám *fölosztva* támad éjjel az ellenségre, tehát nem csapatosan, vagy csapatokra osztva (14. 15) . . ., az Isten számára *veszi* az áldozatot és nem szerzi vagy hozza p. o. a nyájából (lakakh 15, 9, 10.). Szárajt „*elzárta az Örökkévaló, hogy ne szüljön* (16, 2.), miért is „*vette Száraj az egyiptomi Hagárt, a szolgálóját tíz év végével, a mióta Ábrám Kánaánban lakott és adta Ábrámnak. férjének, feleségül neki*“ (16, 3.) . . . A Száraj *elzárása* természetesen = méh-elzárás, magtalanság; *a tíz év végével* stb. szavak pedig ezt teszik: tíz évvel azután, hogy letelepedett Ábrám Kánaánban és feleségül adta Ábrámnak, az ő férjének.

A Hágár kevélysége miatt panaszkodó Száraj nem azt mondja a férjének: Bajom, vagy bántódásom van miattad (khamaszi álejka), hanem: *Sérelmem reád száll* (16, 5.); pedig a szent szöveg ilyen tükröztetésére semmi szükség, mert ez, így nem is illik a következőkhöz s nem is érthető; annál is kevésbé, mert a 3 Móz. 13, 3-ban már a poklos-fakadékat nevezi a fordító „*sérelem*“-nek.

Izmaélt így jellemzi: „*Ő pedig lesz vadszamár, az emberek között, keze mindenen és mindennek keze rajta és mind a testvéreinek színe előtt fog lakni*“ (16, 12.). A „*pere adam*“ = emberi vadszamár, szilaj, vad ember, a régibb fordítók szerint „*fene ember*“ (így a javított Károli is!), de semmiesetre sem „*vadszamár az emberek közt*“, mert akkor aztán miként lesz *a keze mindenen?! Hát az a „mindennek keze*“ mi lehet és mi ez: *mind a testvéreinek színe előtt?! Az eredeti szöveg ismerete nélkül alig fogja valaki még csak sejtteni is, hogy itt egy férközhetetlen, duhaj, dulakodó, öklelőző emberrel van dolgunk, a ki nem hagy békét senkinek és épen azért nincsen is békességben senki részéről és sehonnan, sőt a testvéreivel szemben is kihívó és türhetetlen.*

Hűség az is, a mikor Ábrámnak így adja tudtul a neve megváltoztatását: „*ne hívják többé a te nevedet Ábrámnak* (17. 5.), a mi helyett a magyar ezt szokta mondani: ne hívjanak téged többé Ábrámnak; vagy pedig ezt: ne hívjanak téged többé Ábrám néven. vagy pedig így: ne legyen többé a te neved Ábrám . . . A hűség békózza a fordítót akkor is, mikor ilyeneket mond: „*Metéltessetek körül előbőrötök husán és legyen szövetség jeléül köztetek és köztetek*“ (17, 11.). Mi az az *előbőrö-*

tök és mi legyen hát a szövetség jele?! Hűség ez is: „*Vajjon száz éves embernek szülessik-e, avagy Sára, vajjon kilenczven éves korában szüljön-e?* A fordítónak tudnia kell, hogy a héber félmulti forma a körülményekhez képest föltételes jelentésűvé válik s a „*hat-het*“ szócskák bevonásával is fordítható; tehát p. o. *születhetik-e és szülhet-e?* A „*taabru*“ szót ő is így fordítja (18, 5.) s így másokat is, de rendszertelenül, esetlegesen.

Abrahám történetét tarkítják az ilyen szólások is: „*Sicss, három mérték lánglisztet gyúrd meg és készíts lepényeket* (18, 6.)... „*megszünt Sárának úgy lenni, mint a nőknél szokás* (18, 11.)“... „*És mondta az Örökkévaló: Szodoma és Gomorrhá jajkiáltásai — mivel sok lett, és az ő hűnök — mivel nagyon súlyos lett: hadd szálljak alá és lássam, vajjon a jajkiáltása szerint, mely hozzám eljutott, cselekedtek-e egészen, és ha nem, hadd tudjam meg!* (18, 20, 21.)... „*És elment az Örökkévaló, midőn réig beszélt Abrahámmal* (18, 33.). Néha, mintha a kereskedői számla diktálását hallanók (18, 6.); máskor, mintha mesterséges vizesés hangja zuhogna, vagy üres hordót kongatna valaki (18, 20, 21.), vagy erőszakos műtéttel csavarná ki nyelvünket törvényes formáiból valami szörnyűséges reformátor (18, 33.).

Így történhetik aztán, hogy Lót úgy tűnik, fel vejei szemében „*mint tréfálkozó*“ (19, 14.); hogy az Örökkévaló „*tekintetbe veszi Lót ezen dologban*“ (19, 21.) s hogy „*az Örökkévaló esni hagyott Szodomára és Gomorrhára kénkövet*“ (19, 24.); Lót leányai azért adnak bort inni atyjuknak, „*hogy fentartsunk magzatot atyánktól*“ (19, 32, 34); Abimelekh „*fülük előtt*“ szól a szolgáltnak (20, 8.), Abrahámhoz pedig így szól: „*Mit láttál, hogy cselekedted a dolgot*“ (20, 10.); azután meg így: „*most esküdj meg nekem itten Istenre, hogy nem leszel hazug sen velem, sem sarjadékkal és ivadékkal*“ (21, 23.). Rebekáról ezt olvassuk: „*A leány pedig futott és jelentette anyja házának ezen dolgok szerint*“ (24, 28.); Abrahám pedig jó vénségben örege és napokkal telten hal meg és „*betér az ő népéhez*“ (25, 8.), épen így Ismaél is (25, 17.). Az Ismaelitákkal különben így végez a fordító: „*Laktak pedig Chavilától Surig, mely Egyiptom előtt van Assur felé; mind az ő testvérei előtt terült el*“. Hogy mi ez „*a mind*“ és az „*elterült*“, azt ugyan a magyar olvasó el nem találja. A zsidó tudja, hogy az „*al penéi kol akhaiv naphal*“ alatt az összes testvéreikkel szemben való lakás vagy sátorozás értendő.

Az Izsák és Jákób története még feltünőbb gyöngeségeket mutat, mint az Abrahámé, szintén a hűségre való törekvés miatt; de mindeniknél gyöngébb a József történetének átül-

tetése. Ezt a sajátos szépségekkel kinálkozó részletet teljesen összegázolja a fordító, úgy hogy hasonlít az egy olyan madárhoz, a melyet valamely éhes sas a felismerhetetlenségig szétmarczangolt. A mi kellem, szín, íz, meseszerű búbáj van eredetileg a József történetében, az mind elpusztul abból a fordító kezei közt. a miképen lehull a vaslemezre hányt vakolat. Néha nem bír az olvasó eléggé csudálkozni azon, hogy ezt is, azt is ki lehetett forgatni veleszületett szépségeiből!

Igy eshetik meg, hogy Faraó *örizetbe adja* az ő pohárnokát és „sütő“-jét és azok *egy ideig örizetben* vannak és nem fogságban (40, 3, 4.); *mindketten egy álmot álmodnak, mind-egyik a maga álmát egy éjjel, mind-egyik álmának megfejtése szerint* (40, 5.); Faraó *fölveszi* a pohárnok fejét (40, 13.) és *elveszi* a „sütő“ fejét *róla*; az első hét tehát „kövér húsú“, a második hét *vékony húsú* (az ellentét tehát = kövér és vékony és nem kövér és sovány vagy ösztövé!). . . Így eshetik meg az is, hogy Faraó így szól Józsefhez: „*hallottam rólad, mondván, értesz álmot, hogy megfejtse*“ (41, 15.) s József így felel: „*Nem én. Isten jelenti ki majd Faraó békéjét*“ (et selom Pareo). vagyis azt, a mi neki javára lehet (41, 16.). Így sülnek ki az ilyen sületlenségek: „*Hogy pedig megisméltődött Faraónak álma kétszer: minthogy megállapított dolog, az az Istentől és siet az Isten, hogy megtegye* (41, 32.) . . . „*És termutt a föld a bőségnek hét évében* (itt egyes szám a „hét“ mellett!) *marokszámra*“ (tele marokkal!! . . . a marokszámra egészen mást jelent és többfélét is jelent!!) . . . „*És összegyűjtötték az eleségit mind a hét éveknek* (itt már többes szám a „hét“ mellett!), *melyek Egyiptom országában voltak* (mik voltak: az évek-e. vagy az eleség?!) *és tettek eleséget a városokba; eleséget a város mezejének, mely körülötte volt, beléje tették. És felhalmozott József gabonát mint a tenger füvenye, igen sokat, a míg* („ad ki“ = mignem, annyira, hogy végre) *felhagyott a számlálással, mert szám nélkül volt* (ki volt, mi volt szám nélkül?!).

Ilyen tuskék és dudvák s nyesetlen hozótok közt halad az olvasó, azaz vergődik tova az egész első könyvön át. Mintha mindig keresztúton járna: alig lehet valahogy eliga zodnia, sőt minden pillanatban ki van téve az eltervedés kellemlenségeinek. „*Mindnyájunk egy ember fia* *vagyunk* . . . az ország meztelenségét megtekinteni jöttek. (42, 11, 12.) . . . *testvéretek fogva maradjon örizetetek házában s ti menjetek vigyete* *gabonát házaitek éhinségére* (42, 19.); *ősz fejemet búbánatban szállítjátok le a sírba* (ki lesz búbánatban?) . . . *És megkérdezte őket békéjük* (hogylétök?) *felől és mondta: Béke van-e öreg atyátokkal, a kiről szóltatok?* (43, 27.) Arczodat

látni nem véltem volna és imé látnom engedte Isten a magzatodat is. És kivezette József őket térdei közül és meghajtottta magát arczával földig (48, 11, 12.) . . . És vette (kézen fogta) József kettőjüket (mindkettőjüket), Efraimot jobbajával Izráel balja felől és Menassét baljával Izráel jobbjára felől és odaléptette őket (48, 13.) . . . mindegyiket az ő áldása szerint áldotta meg őket“, vagyis a nekik megfelelő s őket egyénileg is jellemző áldással.

A mennyire kevésbé szerencsés az elbeszélő részletek átültetésében, éppen olyan a törvényekkel is. Most alatta van, majd felette van, de ritkán van benne az igazság abban, a mit — mint törvényt — magyarul próbál tolmácsolni. A szabatosság, az átlátszóság, a félreérthetlenség — a törvényhozónak eme nagy érdemei — nem érnei a fordítónak.

Milyen szörnyűséges mindjárt a törvényadó Jehovánek bemutatkozása! „Megjelentem Abrahámnak, Izsáknak és Jákobnak, mint Isten a Mindenható, de nevémen: Örökkévaló nem ismertem meg magamat nekik“. Ennek az így bemutatott Istennek a szájából miként is származhatnának világos és szabatos törvények?! . . . Az ember — ha nem látná és nem betűzné, szinte hinni sem bírná, hogy magyarul így is lehet beszélni, egy egész felekezet nevében s hozzá még azzal a hittel, hogy az illető jó dolgot végez.

Eltekintve az egyiptomi ú. n. tíz csapás temérdek félszegségétől, lássunk csak a *pészach* (páskha) törvényéből némi száizelitőt! (2. Móz. 12, 3—44.) . . . „Szóljatok Izráel egész községéhez“ (más a község és más a közönség is!), mondván: Ezen hónap tizedikén vegyenek maguknak mindegyik (magyarul = vegyen magának mindenki) egy bárányt . . . Ha pedig a kisebb ház (háznép) semhogy kellene egy bárány, akkor vegyen ő és szomszédja (ki az az „ő“), ki legközelebb van házához a lélek száma szerint . . . Ép bárány, hímmű, egy éves legyen **nektek** . . . És legyen nektek őrizetül e hónap tizenegyedik napjáig (magyarul = legyen nálatok őrizet alatt stb.) . . . És ne hagyjatok belőle (abból t. i. a bárányból) **hátra** (!) reggelig . . . s a hetedik napon szent gyülekezés legyen **nektek** (= szent gyűlések legyen), semmi munka ne végeztessék azokon, (semmi munkát ne végezzetek azokon), csakis a mi evésre való minden léleknek (eledelére való valamely léleknek vagy embernek), az egyedül végeztessék nálatok (egyedül azt lehet elkészítenetek.) . . . Hét napon át kovász ne találtassék házaikban. mert bárki eszik kovászszal (magyarul: mert a ki kovászosat eszik), irtassék ki az a lélek Izráel községéből, akár jövevény, akár az ország honosa“ (ország szülöttje, bennlakos) . . . „és

érintessetek (magyarul = hintsetek) a felső küszöbre és a két ajtófélfára“ (elégs csak ajtófélre!) „a vérből, mely a medenczében van; ti pedig ne menjetek ki senki háza ajtajából reggelig (közületek pedig senki ne menjen ki házának ajtaján reggelig) . . . „Ez a pészach törvénye. Senki idegen ne egyék belőle (egyetlen idegen se . . .). valakinek pénzen vett minden szolgája pedig — metéld őt körül, akkor ehetik belőle (valakinek pénzen vett bármely szolgája pedig akkor egyék abból, ha körülmetélted őt).

Az első szülöttekről szóló törvényt így közli: „Szentelj meg nekem minden első szülöttet, minden anyaméhnek megnyitóját Izráel fiainál“ . . . (2. Móz. 13, 2). A „Kaddes li“ itt nem megszentelést, hanem csak szentelést, szent célra való odaajánlást jelent. Magyarul tehát így lenne: Nekem szentelj minden elsőszülöttet az anyaméhnek minden megnyitóját . . .; vagy: mindent, a mi megnyitja az anyaméhet Izráel fiai között Alább pedig ezt olvassuk (2. Móz. 13, 11—13.) ugyane tárgyban: És léssen, midőn bevisz téged az Örökkévaló a kánaáni országba . . . akkor *különítsd el* az anyaméh minden megnyitóját az Örökkévalónak és a barom minden első fajzatát, a melylyel bírni fozsz, a himneműeket az Örökkévalónak. A számárnak minden első fajzatát pedig váltsd meg egy báránnyal s ha nem váltod meg, szegd nyakát; *de az ember valamely elsőszülöttjét fiaidból, váltsd meg*“. Jobb magyarsággal így lehetne: És ha majd bevisz téged az Örökkévaló a kánaáni országba . . . akkor az Örökkévalónak *ajándékolj fel* (a „vehabarta“ most egy jelentésű a „kadas“-sal) mindazt, a mi az anyaméhet megnyitja, a baromnak is, a mi lesz neked, minden méhnyitó fajzását; a hímek az Örökkévalóé. De a számárnak minden első fajzását báránnyal váltsd meg; ha pedig meg nem váltod, szegd meg a nyakát. Az embernek is minden első szülöttét megváltsd a te fiaid közül. A fordító nem tud különbséget tenni (ezt sok példával igazolja) a „*valamely*“ és a „*minden*“ közt!

Jobb a bemutatottaknál a tizparancsolat, de ennek is vannak különlegességei (2. Móz. 20, 1—17.). A „*bosszuálló Isten*“ itt = *buzgó* Isten, noha büntetni készül; az „*ezeriziglen*“ helyett „*ezrediziglen*“ áll, tehát ezredekre is gondolhatunk miatta; a hetedik nap „*szombat az Örökkévalónak*“ . . . nem az Örökkévaló szombatja (betűhűséggel úgy is jó); a hetedik napon csak „*nyugodott*“ és nem megnyugodott az Örökkévaló stb.

Nagyobb vagy sűrűbb hibák mutatkoznak az ú. n. polgári vagy magánjogi törvényekben és a szent sátor felépítéséről

szóló utasításokban. Temérdek itt a félreérthető, hiányos törvényt, a tökéletlenül összerótt mondat. Most az alany, majd a tárgy rejtőzik el szemünk elől, különösen pedig az állítmány; egyszer határozott igeformát látunk határozatlan helyett, máskor megfordítva, sőt kétféle is vonatkozik ugyanegy tárgyra, vagy személyre. Néha a szórend zavarja az olvasót, máskor a szavak szintelensége és helytelen alkalmazása. Az értelem világosító pótlékoktól iszonyodik a fordító, pedig akár a héber, akár a magyar nyelv természete megengedi az ú. n. *italiquoknak* szerivel-módjával való igénybe vételét. Sokszor az alany többes, az állítmány pedig egyes és megfordítva.

Például: „Midőn *tusakodnak* (= *dulakodnak*) férfiak és meglöknek egy viselős asszonyt, úgy hogy elmegy a magzatja, de veszély nincsen: *birságotassék* meg, a mint kiveti reá az asszonynak a férje“ . . . (2. Móz. 21. 22) Ki *birságotassék* meg? A férfiak?! Az asszony?! „*Ha pedig veszély van, akkor adj lelket lélekért . . . kelevényt kelevényért*“. A fordító azt hiszi, hogy a *kelevény* valami külső ráhatás következtében szokott támadni a testen. tehát valami daganat-féle, a mit ütés, dőfés okoz (2. Móz. 21, 24, 25.) . . . „Midőn megdűf egy ökör férfit vagy nőt, úgy hogy meghal . . . (2. Móz. 21. 28.). Az „ökör“ a gyors olvasás mellett a „férfi“ jelzője gyanánt hangzik . . . Aztán ki hal meg, vagy mi hal meg?! „*Ha szolgát dűf az ökör, vagy szolgálót, harmincz sékel ezüstöt adjon az urának és az ökör köveztessek meg* (2. Móz. 21, 32.). Ki adjon és kinek adjon: a szolga, vagy az ökör? Vagy az ökör ura a szolga urának?! „*Midőn valakinek ökre meg-rúgja felebarátjának ökrét, úgy hogy elhull* (21. 35.) . . . Mi hull el? A „*muth*“ szónak kissé keresett fordítása az *elhull*. A „*meghal*“-t sokalja a fordító az ökörnek, a „*megdöglik*“-et talán restelli használni (pedig a 3-dik könyvben a „*dög*“ szót a hulla, holttest helyett egészen kedvtelve alkalmazza (10, 11, 26. fejezetek) s így folyamodott az „*elhull*“-hoz. a mit azonban inkább csak dögvészszel kapcsolatban szokott a magyar ember emlegetni és nem *egy ökörről* mondja, hogy az „*elhull*“. „*Midőn le legeltet valaki mezőt vagy szőlőt s elereszti marháját és legelteti másnak a mezején: mezejének legjával és szőlőjének legjával fizessen* (2. Móz. 22, 4.). Itt a második szakasza a mondatnak magyarázó természetű s így volna világosabban: *azaz elereszti a marháját és az a más mezején legel.* . . . Az utolsó szakasza a mondatnak szintén kétértelmű. Azt is teheti, hogy a legeltető a maga mezejéből vagy szőlőjéből (a területből!) tartozik egy részt és pedig a legjobbat kárpótlásul elszakítani és átadni. Pedig itt csak a termés (a fű, vagy a szőlő) legja-

váról van szó! . . . „*Midőn ad valaki felebarátjához pénzt vagy holmikat megőrzésre és ellopták a férfiú házából, ha megtaláltatik a tolvaj, fizessen kétszereset*“ (2. Móz. 22, 6.). A magyar felebarátjának ad és nem felebarátjához; ehhez *bead* valamit. A „*kétszeres*“ a rozsnak és búzának vegyülete; itt nem ezt kell fizetni, hanem az ellopott holmiért *kétannyt*, vagy annak kétszeres árát. „*Ha nem találtatik meg a tolvaj, akkor lépjen oda a ház ura a bíróhoz: hogy nem nyújtotta ki kezét felebarátjának dolga után*“ (2. Móz. 22, 7.). Az „*oda lépjen*“ legénykedést rejt magában, a „*nikrab*“ alatt csak tisztességes közeledés (járuljon) érthető. Mi az a „*dolog*“; miért nem *vagyon, szerzemény*? Az „*im lo*“ szavakat helyesebb kérdőre fordítani: ha nem t. i. nyújtotta-e ki kezét? Így egyszerre világosság támad a ködben. Mit értsen az olvasó az ilyen szavak alatt: „*az Örökkévaló esküje legyen kettőjük között*“ . . .?! Nemde ezt: az „*Úrra, a Jehovára való esküvés legyen vagy döntsön kettőjük között* .?! Milyen felleg ül az ilyen törvéypontokon is: (!) „*Midőn kölcsön kér valaki felebarátjától és megsérül vagy elhull, gazdája pedig nincsen vele, fizetnie kell*“ (2. Móz. 22, 13.), vagy: „*A ki Isteneknek áldoz, pusztítottassék ki, kivéve az Örökkévalónak egyedül*“ (2. Móz. 22, 19.) . . . „*Jövevényt ne zaklass és ne szorongasd*“ (2. Móz. 22, 20.) . . . „*Senkit övezgyet és árvát ne szorongassatok*“ (2. Móz. 22, 21.) . . . „*Birót ne átkozz és fejedelmet népedben ne szidalmazs*“ (2. Móz. 22, 27.) . . . „*Aratásod és szüreted adományát ne késleltesd*“ (2. Móz. 22, 28.) . . . „*Ne légy e sokaság mellett rosszra és ne vallj pörös ügyben, hajolván a sokaság felé joghajlításra*“ (2. Móz. 23, 2.) . . . „*Midőn látod gyűlölődnek szamarát roskadni terhe alatt, állj el attól, hogy magára hagyjad, föl kell segítened vele együtt*“ (2. Móz. 23, 5.).

És ez a temérdek kétértelműség mind egy jókora tenyérnyi területen található! A fordító mintha művészkedni akart volna a különlegességekkel, mintha a törvénykezési stílust valamely erre külön szervezett iskolában tanulta volna! Azt azonban nem lehet elvitatni tőle, hogy igyekezett hű lenni az eredetihez.

A sátorra vonatkozó utasítások is telve vannak a szent stílus árnyéklaival. P. o.: „*minden embertől, a kit szíve arra hajt, vegyétek az adományomat*“ (2. Móz. 25, 2.), t. i. a nekem szánt adományokat . . . „*És legyenek a kerubok szárnyaikkal kiterjesztők fölfelé, borulva szárnyaikkal a födőre, arcukkal pedig egyik a másikához*“ (2. Móz. 25, 20.); vagy: „*Készítsd a deszkákat a hajléknak: sittimfából* (A deszkákat a hajlékhoz sittimfából készítsd), *egyenesen állókat; vagyis: egyenesen*

állökká, felallogatva“... (2. Móz. 26, 15.)... „*Két csapatot az egyik deszkának, egybeillesztve egyik a másikkal: így készíts mind a hajlék deszkáinak*“ (2. Móz. 26, 17.). Ezt a pontot a javított Károliban így olvassuk: „Egy-egy deszkának két csapja legyen, egyik a másiknak megfelelő; így csinál a hajlék minden deszkáját“. A különbség eléggé jellemző. A hűség viszi a fordítót abba a hibába is, hogy az „*ekhad*“ szót nem meri „*egy-egy*“-nek fordítani s e miatt a 26. rész néhány pontját homályban hagyja (26, 17, 19, 21, 25.); a hűség eredményei az effélék is: „*Készítsd a hajlék udvarát; a délnek való oldalra vásznakat az udvarnak, sodrott byssusból.. és oszlopait huszat, meg lábaikat huszat, rézből; az oszlopok horgait és abroncsaikat ezüstmől*“ (2, Móz. 27, 9, 10.). A javított Károli ezt így közli: „Pitvart is csinálj a hajléknak a déli oldalon, a pitvarhoz függönyöket sodrott lenből... abhoz hús oszlopot, hús réz talpat és az oszlopok horgait és átalkötőt ezüstmől“.

A hűség okozza, hogy Áronnak és fiainak kezét megtölti Mózes t. i. olajjal, a mi magyarul *beiktatást, felavatást* jelent. (2. Móz. 29. 9.) s ezen az alapon lesz a *beiktatási* vagy *felavatási* kosból „*megtöltés kosa*“ (2. Móz. 29, 22, 26.). Így származik az ilyen rendelet is: „*A szent ruhák pedig, melyek Ároné, fiaié legyenek ő utána, hogy fölkenjék őket azokban és hogy megtöltsék azokban a kezüket*“ (2. Móz. 29, 29.) vagyis, hogy azokban állittassanak be tisztökbe. Vagy az ilyen: „*Midőn fölveszed Izráel fiainak összegét megszámláltjaik szerint, akkor adják kiki lelkének váltságát az Örökkévalónak*“ (2. Móz. 30, 11.)... „*És a füstölő szer, melyet készítesz, a mérték szerint (annak mértéke szerint) ne készítesek magatoknak*“... „*Valaki, a ki készít hozzá hasonlót, hogy szagolja, irtassék ki népeiből*“ (2. Móz. 30, 37, 38.)... „*s eltöltöttem őt (Becsalélt) Isten szeltemével... hogy dolgozzék aranyban, ezüstben és rézben és foglalásra való kövek metszésében és fának metszésében, hogy dolgozzék minden munkában*“ (2 Móz. 31, 3-5.). Ma már nem volna szabad így beszélni a magyarság nevében annak, a ki számot tart arra, hogy figyelembe vegyék. „*Ettünk a kenyérben, és ittunk a borban*“: az ilyeneket Károlinál még lépten-nyomon feltaláljuk. Ma is halljuk főként a vasúton. hogy X. Y. utazik *repcében, petroleumban, fehéreműben stb.* Amaz alól már kinőtünk; ebbe pedig — menten Isten! — hogy belenőjjünk. Az olvasó fáradjon meg egy kissé és hasonlítsa össze az idézett rendeleteket a javított Károli-bibliával s látni fogja, hogy mit is jelentenek azok valóban.

A harmadik könyv sem különb a két elsőnél s nem a

negyedik és ötödik sem. A szeretet szelleme, a mely ez utóbbit átlengeti, a fordítót nem bírta meghihletni, magára erőszakolt formáiból a lelkére, nyelvérzékére fonódott nyügökből kiforgatni, kiszabadítani; sőt vitte, vonta valami lidércz-fény beljebb és beljebb — az ingoványba.

A harmadik könyv áldozati, tisztasági, ünnepi, birtoklási stb. törvényei különösen igénybe veszik a fordító képességét s nem is állíthatja jogosan senki, hogy a szombathelyi rabbi rá nem fordította volna e könyvre összes papi tudását s magyar irodalmi képzettségét; de magyar nyelvi képessége nem volt s nincs arányban rabbinusi műveltségével. Szavakat keres bizonyos kultuszbeli tárgyak, eszközök, viszonyok lehető hű érzékeltetésére, a különböző testi-lelki bajokra stb. s merő jóakarattól a nevelés határáig csapódik el. Így lesz a kovásztalan kalács „*olajjal megkeverve*“ (3. Móz. 2, 4, 5.). Keverve talán a kézzel, kanállal . . . ? Elegyítve . . . olajjal . . . Így lesz a „*hamuak lerakódója*“ (3. Móz. 4. 12.); értsd azt a helyet a hová a hamut öntik a táboron kívül . . . Így lesz *rablássá* a rablott, *fosztogatássá* a zsarolt, vagy kierőszakolt tárgy (3. Móz. 5, 22. 23.) s *büntérítési nappá* a bűnbevallás napja (3. Móz. 5, 24., a Károliiban 6, 5.). Így támadnak az ilyen kifejezések: „*megtöltötte tenyerét belőle*“ (= vett belőle teli marokkal), „*lengtész szegye*“, „*adomány czombja*“ (3. Móz. 10, 14.) „*vízgyülemény*“ (3. Móz. 11. 36.), „*poklosság sérelme*“ (3. Móz. 13, 2, 3, 9. stb.), „*ótvar sérelme*“ (13, 31.); így válik az ótvar „*elterjeszkedővé*“ (13, 35.); így lesz a „*sérelemnek daganatja*“; így a „*kifakadó poklosság*“ (13, 42. 43.); így lesz a *sérelem* „*elzárhatóvá*“ (13, 49.); így lesz a köveken „*sérelem*“ (14, 40.); így lesz a porból „*vakolat*“ (14, 42.); így lesz a magfolyós, vagy magva-folyós „*testéből folyóssá*“ (15, 2.); így lesz a learatni valóból, vagy termésből *aratás*, az elhullott kalászokból pedig *aratási szedés* (19. 9.); a *szentelt tárgy*ből „*szentség*“ (22, 10, 14, 16.); így lesz az uzorából „*többlet*“ (25, 35. 36.); a kőszoborból „*képrő kő*“ (26. 1.); esőt adok nektek, helyett „*megadom esőzésteket*“ (26. 3.); a járom-szegből „*jármatok rúdja*“ (26, 13.); a dögvészből „*halálvész*“ (26, 25.); a holttestből „*dög*“ (26, 30, stb.); mást adni helyébe = „*elváltoztatni*“ valamit (27, 10.). De ki győzné az efféléket felsorolni?!

A negyedik könyv, a fordító szokásos különlegességein felül, a népszámlálásra és táborozásra vonatkozó részletekben szolgál újdonságokkal. Mindjárt az I. r. 2. versében ez áll: *Vegyétek föl Izráel fiai egész községének összegét . . . a nevek számával* = vegyétek számba Izráel fiainak egész gyülekezetét, vagy közönségét . . . névleg is megszámlálva azokat.

„Mindenkit, a ki *hadba vonul*“ (1, 3.), vagyis a ki hadi szolgálathoz mehet, vagy katonának való. A levitákról azt mondja: „*Te pedig* (t. i. Mózes) *rendeld a levitákat a bizonyosság hajléka fölé* (!) *és mind az edényei fölé* (!) *és mind a fölé a mi hozzá való: ők vigyék (hordozzák) a hajlékot és mind az edényeit és ők végezzék szolgálatát*“, (1, 50) vagyis ők szolgáljanak mellette . . . A „föle“ névutó szerencsésen helyettesíthető a „hoz, hez“ ragokkal, de így a fordító nem találja talán eléggé színesnek a kifejezést . . . „*S a mikor elvonul a hajlék* (mikor előbb kell annak indulnia) *bontsák azt le a leviták* (csak szétzedésről van itt szó, és nem lebontásról!), *a mikor pedig táborozik a hajlék* (azaz megáll a hajlék!) *állítsák azt föl a leviták*“ (1, 51.). „*Minden férfiszemély számával egy hónapostól fölfelé: nyolczezer és hatszáz a szentély őrizetének őrzői*“. (3, 28). Ez így egy teljes mondat s azt akarja kifejezni: Minden férfiszemélyt, vagy fineműt összeszámítva, egy hónaptól fölfelé: nyolczezeren és hatszázán valának vagy vannak a szenthely őrzői. „*És őrizetük* (t. i. a Kehátiaknak): *a láda az asztal* (3, 31.) *a takaró és minden szolgálat*“, a mi azt teszi: Az ő tisztök pedig ügyelni a ládára stb: vagy az ő őrizetük alá tartozik: a láda stb. „*A Lévi fejedelmeinek fejedelme pedig Eleázár, Áronnak, a papnak a fia a szentély őrizete őrzőinek felügyelőté*“ (3, 32.), a mit így lehet megérteni: A leviták fejedelmének fejedelme pedig Eleázár, az Áron pap fia, legyen a szenthelyre ügyelőknek (vagy a szent hely felett őrkdőknek) előjárója . . . „*Világíttassa az Örökkévaló az ő arcát te feléd és kegyelmezzen neked* (= Világosítsa meg azt rajtad stb. 6. 25.). Ujdonságoknak tekinthetők az effélék is: „*Vezessenek végig beretvát egész testükön*“ (8, 7.) „*Mikor pedig egybegyűjtitek a gyülekezetet, akkor egyenest fújjatok, de ne fújjatok riadót*“ (10, 7.), azaz egyszerűen, a szokásos mindennapi módon kürtöljétek . . . vagy az ilyen: „*emlékezetbe juttassátok magatokat* (a kürtölés által) *az Örökkévaló . . . színe előtt*“ (10, 9.); vagy: „*elvonultak Izrácliai vonulásaik szerint*“ (= menésük, táborjárásuk rendje szerint; vagy: „*lészen, ha velünk fogsz menni*“, tehát nem jönni (10, 32.). Az ilyenek is érdekes példái a *hűségnek*. a szent stílus mutogatásának: „*Menjetez ki hármatok*“ = ti hárman (12, 4.). „*És kimentek hármajuk s kimentek kettejük*“ (12, 8.) . . . *érezétek az én elfordultamat* (14. 34.) . . . *különdjetez el a község közepétől*“ (16, 21.) = *váljatok külön* vagy távozzatok el a közönségtől . . . Ilyenekkel tarka az egész negyedik könyv — a nagy hűség miatt!

Az ötödik könyv, a mely részben az előbbieket másolata, ismételve és együtt tünteti fel a fordítónak ismeretes tulajdon-

ságait. Itt-ott mintha csillámlana benne valami fény s mintha mozdulni kezdene benne a lélek; de tüstént belebotlunk egy botránykőbe, egy setét árnyékba: a hűségnek hajmeresztő tanúságaiba.

Legyen elég csupán pár példa! „Óvakodjatok, nehogy elcsábulyon szivetek és eltérnétek és szolgáljátok más Isteneket és leboruljátok előttük“ (11, 16). „Tegyétek eme szavaimat szivetekre és lelketekre“ (11, 18.) . . . „Rettegésteket és félelmeteket adja majd az Örökkévaló . . . az ország színére“ (11, 25.) . . . „ne tanulj cselekedni ama népek utálatái szerint“ (18, 9.). Midőn lesz valakin halálbüntetéssel járó vétek (21, 22.) = ha valakin halálos ítéletre való bűne van . . . „Midőn ér valaki egy szűz leányt“ = utolér vagy találkozik vele (22, 28.) . . . „neki legyen feleségül“ = legyen a feleségévé . . . „Ne keresd békéjüket és javukat minden napjaiddban sohasem (23, 7.). „Ne vidd be parázna nő jutalmát és ebnek az árát az Örökkévaló, a te Istened házába semmi fogadásnak, mert az Örökkévaló, a te Istened utálatá mind a kettő“ (23, 19.). „Midőn hitelezet felebarátodnak bármely hitelt“ (24, 10.) . . . Mert az Örökkévaló, a te Istened utálatá bárki ezeket teszi, bárki tesz jogtalanságot (25, 16.). Az utolsó pont a magyar-zsidó szentírásban ez: „És nem támad próféta többé Izráelben, olyan mint Mózes, a kit ismert az Örökkévaló színéről-színre: mindazon jelekben és csudákban (mindama jeleket és csodákat tekintve), a melyekkel küldte (elküldte) az Örökkévaló, hogy végezze (véghez vigye azokat) Egyiptom országában Faraón meg mind a szolgáljain (minden szolgáján) és egész országán és mind a hatalmas erőben (erőt) és mind a nagy félelmetességben, (félelmetességet tekintve), a mit végzett (véghez vitt) Mózes egész Izráel szemei előtt“ (34, 10—12). Méltó befejezés, csattanós záradék. A szent stílus árnyalatos ömledézése.

* * *

A mint nem sikerült a „hűség kitüntetése“, épen úgy nem a másik főelynek, a magyarosságnak igazolása. Pedig a fordító ezért a főelveért is nagy buzgósággal verejtékezett.

A magyarságra való törekvése abban mutatkozik legfeltünőbbben, hogy csak *egy elbeszélő mult alakot* használ mindenütt, a hol valami rendkívüli ok ez elvétől el nem tántorítja. Nála tehát az ú. n. félmult ige-alak számúzza van. Nincsenek: „lőn, vala, mondá, elválasztá, lebeg vala, hajta, teremé, megáldá“ igealakok, hanem *bevégzett mult* szerepel általában, kivévén egyes költeményeket, mint a győzedelmi ének (2. Móz. 15.), vagy a Mózes bucsú-éneke (5. Móz. 32, 1—43). De a fordí-

tónak ez az eljárása beleütközik az első főelvébe: a *hűség tükröztetésébe*, mivel a zsidó nyelvnek szintén megvan a maga félmulti igealakja, sőt a részesülői formája is szerencsésen fordítható sokszor a mi élénk elbeszélői ige-alakunkkal („lebeg vala, megy vala“ stb.). A magyar nép — az igaz — a legnagyobb részben szintén idegenkedik a mi félmulti-igealakunk használatától, de nem kivétel nélkül; az erdélyrészi testvérek p. o. kellemmel tudják azt alkalmazni és bizonyos törvényszerűséggel. Kivételképen azonban találunk ilyen elbeszélő mul-
tat is: *En pedig álltam volt* (5. Móz. 10, 10.) stb.

Magyarosságra tör a fordító az által is, hogy az „és“ kötőszó helyett tüntetőleg használja a „meg“ szócskát, de következetesség nélkül, bár sokszor teljes szerencsével (1. Móz. 33, 5; 4. Móz. 29, 27, 28. stb.), vagy pedig elhagyja az *és* kötőszót, a mit a magyar nyelv természete örömet elvisel.

Magyarosságnak tekinthető egyes népies igealakok használata is, p. o. „hová *mész*“ (1. Móz. 32, 18.), „*bemész*“ (1. Móz. 15, 15; 5. Móz. 9, 5; 28, 63; 30, 16; 31, 7.), „*kimész*. leszel, nemzel“ (5. Móz. 4, 25.), „*hagyj kérlek hörpintenem*“ (1. Móz. 24, 17.) stb., de ezzel szemben annyi tudós ridegséget árul el a magyar népies szólás-formák ellen, hogy ez a ritkaságképen előforduló néhány népies alakú szó szinte kirí az egész mű nyelvezetéből.

A népiesség s egyúttal a világosság *rovására* esik p. o. a „*nehogy*“ szóinak gyakori használata a népies „*hogy—ne*“ helyett... „*Ne nyuljatok hozzá, nehogy meghaljatok*“ (1. M. 3, 4.) ... „*nehogy* kinyujtsa kezét és vegyen az élet fájáról is“ (1. M. 3, 22) ... „*nehogy* elszéledjünk az egész földön“ (1. M. 11, 4.); „*nehogy* távozzanak szivedből“ (5. M. 4, 9.); „*nehogy* megromoljatok“ (5. M. 4, 16.); „*nehogy* fölemeljéd szemeidet“ (5. M. 4, 19.) stb. stb.

A népiesség s a jó magyar zamat ellenére használja a fordító az „*ezen, azon*“ mutató névmásokat, a melyektől csak véletlenségből tud olykor-olykor megszabadulni. P. o. „*azon* fának gyümölcséből“ (1. M. 3, 3.); „*azon* fáról ettél-e?“ (1. M. 3, 11.) „*És* elnevezte *azon* helyet“ (1. M. 28, 19.). „*Most ez* izben hozzám lesz csatolva“ (1. M. 29, 34). „*És* meghált ott *azon* éjjel“ (1. M. 32, 14.)... „*hogy* megtegyem *ezen* jeleimet közepette“ (2. M. 10, 1.)... „*És* szerezzen engesztelést *azon* pap“ (3. M. 16, 32.); „*Mi* elindulunk *azon* hely felé“ (4. M. 10, 29.)... „*el*magyarázta *ezt* a tant“ (5. M. 1, 5.)... „*e* gonosz nemzedék *azon* jó országot“ (5. M. 1, 35.)... „*el* fogtok veszni hamar *azon* országból“ (5. M. 4, 26.)... „*mik azon* bizonyságok, törvények és rendeletek“ (5. M. 6, 20.) stb. stb. Az „*ezen,*

azon“ mutató névmás a régi magyar nyelvben nem volt meg, a nép és a költők nyelvében nincs meg ma sem vagy csak rendkívüli kivételképen. Milyen visszataszító lenne az ismeretes régi népdalocska p. o. így modernizálva vagy eltudákosítva :

*Ezen kerek erdőt járom én,
Ezen barna kis lányt várom én,
Ezen barna kis lány viola,
Én vagyok a vigasztalója.*

A tudomány nyelve sem követeli az „ezen-azon“ névmás használatát s a bibliának teljességgel nincs rá szüksége, mert a nélkül izesebb, zamatosabb lehet. Az előadás tömörségét — ezt elismerjük — elő lehet vele segíteni s kivált testesebb, zsúfoltabb mondatalkotás közben előnyösen használható az.

A népiesség és a világosság kárával esik a fordítónak az a küzködése is, a mit a „mind és minden“-szókkal való bajvivás közben kifejt. Kerülni akarja a minden szó mellett a többes formákat (mert hát ez így esik jól csakugyan a jó nyelvértékű magyar embernek !); de olyan zűrzavart okoz ezzel a tisztos törekvésével, hogy szinte szánalmat érzünk, a mint vergődni látjuk a magára szedett bilinesekben. Például: ... „átkozott légy mind a barom és a mező minden vadja közül“ (= minden barom és minden mezei vad között... 1. Móz. 3, 14.) ... „ők és mind a vad (minden vad) a maga neme szerint és mind a barom (minden barom) a maga neme szerint, és mind a esüszómászó... és mind a madár... minden baromfi. minden szárnyas“ (1. Móz. 7, 14.). Az olvasónak joga van azt hinni, hogy itt a „mind“ szócska az „et et“ vagy „kai-kai“-nak a fordítása és nem a „kol“-nak. Valami változatosságra áhítozott a fordító és különb akart lenni az eddigi magyar bibliafordítóknál, különb Führernél és Deutschnál is, a kik e tekintetben hívek maradtak elődeikhez és a nyelv természetéhez. Alig van egy-egy nagyobbacska részlet, a melyben a „mind“ és „minden“ szavakkal való vergődés szemünkbe nem szökik... „És nem fogom már többé megverni mind az élőt“ (nem fogok megverni, megbüntetni minden élőt... 1. Móz. 8, 21); „Ugyanazon a napon metéltetett körül Ábrahám és fia Izraél, meg mind a házának emberei“ (1. M. 17, 26.) ... „és volt éhség mind az országokban (1. M. 41, 54.) ... „hirdessetek szabadságot az országban mind a lakóinak“ (3. M. 25, 10.) ... „És kivitte Mózes mind a vesszőket az Örökkévaló színe elől mind az Izraél fiaihoz, látták és elvitték mindegyik a vesszejét“ (4. M. 17, 24.). A „mindegyik“

az „is“ szó fordítása. . . „És fogva vitték Izraél fiai Midján nőit meg gyermekeiket, *minden* barmukat pedig és *mind* a nyájaikat és *egész* vagyonukat zsákmányul vitték“ (4. M. 31, 9.). Itt az „*egész*“ is ugyanannyi, mint a *mind*, mert az eredetiben valamennyi = *kol*. . . „Ha nem vigyázol, hogy megtedd ezen tannak *mind* az igéit“ (5. M. 28, 58). „Elszór téged az Örökkévaló *mind* a népek közé“ (5. M. 28, 64.).

De a „*mind*“ szóval való gazdálkodásában sem tanusít a fordító — mint látszik is — semmi következetességet. Számos esetben használja a helyett a „*minden*“ alakot és pedig gyakran egyes számú névhez, de sokszor többes számúhoz is. Az Adám-családfájában (1. M. 5. r.) következetesen így olvasuk: És voltak Sét *minden* napjai, Enos *minden* napjai, Lémek *minden* napjai stb. stb.; így szórványosan egyebütt is.

A magyarosság elleni vétség az *igekötők* erőszakolt használatá is. Például: „Ezen napon *meghasadtak* mind a nagy mélység forrásai = *hasadtak meg*, vagy helyesebben, fakadtak *fel* (1. M. 7, 11.) . . . „És *bementek* Noéhoz a bárkába kettőkettő minden testből“ = kettőkettő *ment be* Noéhoz . . . (1. M, 7, 15.) . . . „így *elváltak* egyik a másiktól“ = így *váltak el* egymástól (1. M. 13, 11.). „És *leszálltak* ragadozó madarak a hullákra = És ragadozó madarak *szálltak le* . . . (1. M. 15, 11.). „Nem tehetjük, a míg nem gyülekeznek mind a nyájak, akkor *elgördítik* a követ a kút szájáról“ = akkor *gördítik el* (1. M. 29, 8.) „Bizony *leszállok* fiamhoz gyászolva a sírba“ (1. M 37, 35) = Bizony gyászolva *szállok le* . . . „Ha barom az, melyből *bemutatnak* áldozatot = áldozatot *mutatnak be*“ . . . (3. M. 27, 9.). „És volt a ki *bemutatta* az első napon az áldozatát = És a ki az első napon *mutatta be* az áldozatát, Nachson volt . . . (4. M. 7, 12.). „Ez a tan, midőn valaki *meghal* sátorban“ = sátorban *hal meg* (4. M. 19, 14.) . . . „és midőn *kihoztál* számukra vizet a sziklából“ = vizet *hoztál ki* . . . (4. M. 20, 8.) . . . „nem hagyja büntetlenül azt, a ki *kiejti* nevét hiába = a ki az *ő* nevét hiába *ejti ki* (5. M. 5. 11.) stb. stb. E tekintetben a hiányok száma még csekélynek mondható.

A népiesség és érthetőség ellenére úz a fordító bizonyos káros takarékoságát a *névragokkal* és *névutókkal*. Például: „Alkossunk embert, hogy uralkodjanak a tenger hala, az ég madara és a barom felett, meg az egész föld felett“ . . . (1. M. 1. 26.). Az eredetiben = *bidgat*, *beoph* stb. mindenik szónál ott van a *be* rag s épen azért igen jó volt az az eddigi fordítás: *halain*, *madarain*, *barmain* stb. A változtatás indokolatlan és helytelen. . . „Száráj feleségednek ne hívjad nevét Szárájnak“ (1. M. 17, 15.) = Száráj_t, a feleségedet ne hívjad

Szárjajnak. . . és hívassék bennük az én nevem és atyáim, Ábrahám és Izsák neve = és atyáimnak, Ábrahámnak és Izsáknak neve . . . (1. M. 48, 16.) . . . Ha hallgatni fogsz az Örökkévaló, a te Istened szavára (. . . az Örökkévalónak, a te Istenednek szavára (2. M. 15, 26.). „Földed zsengejének elsejét vidd az Örökkévaló, a te Istened házába“ = az Örökkévalónak, a te Istenednek házába (2. M. 23, 19.) . . . „hogy megőrizzédtek az Örökkévaló, a ti Istentek parancsolatait“ = az Örökkévalónak, a ti Istenteknek . . . (5. M. 4, 2.) . . . „a mi rossz az Örökkévaló(-nak), a te Istened(-nek) szemeiben (5. M. 4, 25.) . . . „mert elpártolást beszél az Örökkévaló, a ti Istentek ellen“ (5. M. 13, 6.) = az Örökkévaló ellen, a ti Istentek ellen. Komárominál az ilyen könnyen mehetne, mert ő megtartja a *Jehova* nevet, miért is ilyen összeköttetések származhatnak: a ti Jehova-Istentek parancsára; a ti Jehova-Istentek ellen stb. stb.; de nem származnak s talán épen ezért nem a magyar-zsidó „Szentírás“-ban sem, a mely Komáromi figyelembe vételével készült.

De ezen a ponton sem következetes a fordító. Néha betűhíven kirakja a névutókat, máskor és sokszor egészen szépen és tisztán elbánik a ragokkal. P. o. „Ne tégy úgy az Örökkévalónak, a te Istenednek“ (5. Móz. 12, 31.) . . . „hogy téged eltántorítson az Örökkévalótól, a te Istenedtől“ (5. M. 13, 11.). Egy és ugyanazon a lapon találkozik az olvasó most az ilyen, majd az amolyan módosulatokkal. Sőt a másik túlságba is beesik a fordító. Például: „Midőn megüti valaki szolgájának a szemét vagy szolgálójának a szemét“ (2. M. 21, 26.) = a szolgálja szemét vagy a szolgálója szemét. Az effélék szép számmal vannak.

A *szenvedő igeforma* gyakori kerülgetésével is igyekszik a fordító a magyarosság és népiesség kívánalmait kielégíteni (2. M. 27, 8.; 3. M. 1, 15.; 3. M. 10, 3.; 11, 32. stb.) s e tekintetben eléggé sikerült munkát is végez, de nagyobb következetességgel ezen a ponton is többre vihette volna; mert nagy igaza van Arany Jánosnak, a mikor a „*tatom-tetem*“ szenvedő alakú formákat *éktelen czandrának*, a szenvedő constructiókat pedig *keletlen tésztának* nevezi (Arany János Prózaí dolgozatai 370 l.). Nagyobb vigyázattal az effélék is kikerülhetők lettek volna: „*Metéltessék* körül nálatok minden férfiszemély (1. M. 17, 10.) . . . „*irtassék* ki azon lélek“ (1. M. 17, 14.) „Izsákban *neveztetik* majd el magzatod“ (1. M. 21, 12.) „A len meg az árpa *elveretett*“ (2. M. 9, 31.) „ugyan mi által *ismer-tetnék* meg, hogy kegyet találtam szemeidben?“ = miről *ismer-hetnék* meg . . . (2. M. 33, 16.) vagy hogyan lehetne megtudni? . . .

... „mert így *parancsoltatott* nekem“ (3. M. 10, 13.) ... „Hat napon *végeztessék* munka“ = hat napon munkálkodjatok (3. M. 23, 3.) ... „a ki pedig kiejti az Örökkévaló nevét, *öllessék* meg“ = öljétek meg azt (3. M. 24, 16, 17.) ... „a kinél *találtatott* kék bibor“ (2. M. 35, 23) ... „Az ország *elhagyatva* lesz tőlük“ = elhagyják ők is az országot (3. M. 26, 43.) „Ekképen *tétessék* az egyes ökörrrel“ = ekképen cselekedjétek minden egyes ökörrrel (4. M. 15, 11.) stb. stb.

A magyarosságot rongja a magyar-zsidó Szentírásban az *igeidők egymáshoz való viszonyának* csudálatos „*tükröztetése*“ is. Elkezd a fordító beszéltetni valakit bizonyos mult dologról s átesap a jelenbe, s jövőbe és megfordítva — minden ok nélkül és az elbeszés törvénye ellen; vagy elkezd parancsolólag beszéltetni valakit s beviszi azt a jelentő módba stb.; vagy pedig úgy ragozza az igék által vonzott neveket, a mint azt senki sem szokta és a mint az nem is törvényszerű. Például: „*most esküdj meg nekem itten Istenre, hogy nem leszel hazug* (nem bánsz csalárdul) *sem velem sem sarjadékommal és ivudékommal*“ (1. M. 21, 23.) ... „Nehogy szövetséget *köss* az ország lakóival és paráználkodnának az ő isteneik után; *áldoznak* isteneiknek, *meghi* téged és *eszel* áldozataiból; *elveszel* leányai közül fiaidnak és paráználkodnának leányai isteneik után és *elcsabitják* fiaidat isteneik után“ (2. M. 34, 15, 16.). Alig hihető, hogy ez így legyen, pedig így van! Am próbálja valaki megérteni és az igeidők egymásra következésében próbáljon valami törvényt felfedezni! A mondatot ez a tilalom vezeti: *Ne köss szövetséget annak az országnak lakosaival* ... Ennek az indokolása a mondat többi része ... *hogy el ne csábítsanak téged, hogy egyél az ő áldozatukból... és hogy feleséget végy fiaidnak azok leányai közül* stb. De így az igeidőknek alkalmazkodniok kell a mondat vezérréséhez és nem lehet most így, majd amúgy alakulniok, óhajtómódra jelentőmodú igéknek stb. következnüök. Érdekes példa ez is: „Ne szentségtelenítsd meg leányodat, paráználkodni engedve őt, hogy ne paráználkodjék az ország és megtelnék az ország fajtalansággal“ (3. M. 19, 29.); vagy ez: „*Tegyétek meg* (!) *törvényeimet* ... *hogy megadja* a föld gyümölcsét és *ehettek* (ehessetek) *jóllakásig*“ (3. M. 25, 18, 19.) ... „*És a kik megmaradnak* közületek, azoknak csüggedést ejtek a szívükbe, ellenségeitek országaiban, *hogy üldözi* őket (üldözze őket) az elhajtott falevél (szállongó falevél) zöreje“ (3. M. 26, 36.); vagy ez: „*midőn bementek* lakhelyeitek országába, melyet adok nektek és *készítsetek* tűzáldozatot az Örökkévalónak = készítetek ... (4. M. 15, 2.); vagy ez: „*Midőn eltértek* tőle (az Örökkévalótól) *meghagyja* még (ott hagyja) továbbra

a pusztában és elveszíténétek (elveszítitek) ez egész népet" (4. M. 32, 15.).

A magyarság és népiesség ellenére van e műben az is, hogy az „*a ki, a mely*“ visszavivő névmás helyett rendszerint, de nem következetesen, a „*ki, mely*“ alakokat használja a fordító s a személyes, méginkább pedig a mutató névmást vagy a „*névhelyettesítő*“ szócskákat s a birtokos névmásokat elvszerűleg kerülni akarja s e miatt sokszor kétértelműséget, bizonyos szürkeséget, ködösséget támaszt a szövegben, valamint az által is, hogy helytelenül alkalmazza az ilyen szókat és a személyes birtokragokat. Például: „*És szólította Jákob fiait és mondta*“ (1. M. 49, 1.) Ki szólította s kinek a fiait? Jákob az ő vagy a maga fiait!... „Töltésétek meg kezéteket ma az Örökkévalónak“ (= Ma szenteljétek kezeiteket az Örökkévalónak) „*mert kiki fia és testvére ellen*“ (= kiki az ő fia vagy a maga fia és testvére ellen (2. M. 32, 29.) „*Áron testvéred lesz a prófétád*“ (2. M. 7, 1.) = Áron, a *te* testvéred lesz szószolóddá... „*Ötött neki* (az asztalnak!) négy arany karikát és tette a karikát *négy lábának négy sarkára*“ (2. M. 37, 13.) kié, mié a négy láb és négy sark? „*Oszlopait pedig ötöt és horgait* (t. i. készített a mester), bevonta *tetejüket* és *abroncsaik*at arannyal; *lábaik* pedig öt, tetteből“ (2. Móz. 36, 38.) ... „*vallják be vétküket, a melyet rezték, térítse meg büntette tárgyát az összegében és ötödét* toldja hozzá“ (4. Móz. 5, 7) = fizesse meg a kárt, a mit okozott, teljes értékében, és toldja *ahhoz* annak ötödét... Ez így már megérthető, amúgy aligha!

De az említett névmásokkal való illetén elbánásban sem mindig ilyen takarékoskodó a fordító, sőt néha versenyt fut e tekintetben a mi Károli Gáspárunkkal (lásd 1. M. 6, 20.; 1. M. 7, 14.; 2. M. 8, 19.; 2. M. 32, 7.; 3. M. 11, 44.; 5. M. 6, 17. stb.)

A legnagyobb a magyarság ellen szóló tévedései között a *szórendnek* keresztül-kasul gázolása. Ebből ered a legtöbb érthetlenség, a legnagyobb homály. Semmi törvénye nincs -- úgy látszik -- a fordítónak a szavak összekötésére nézve és pedig sem kőtblára, sem papirosra, sem szivbe írott! Elég volna maga ez az utolsó, de éppen ez hiányzik leginkább. Innen származnak aztán az ilyen mondások: „*kettő mindenből jöjjön be hozzád*“ (1. M. 6, 20.) = mindenből kettő menjen be hozzád. „*És teszlek téged nagy néppé*“ (1. M. 12, 2) = nagy néppé teszlek. „*Sálem királya kivitt kenyeret és bort*“ = kenyeret és bort vitt ki (1. M. 14, 18.) ... „*kihoztalak, hogy adjam neked ez országot*“ = neked adjam... (1. M. 15, 7.)

„És megszorítottlak téged igen nagyon és teszlek népekké“ = igen megszorítottlak és népekké teszlek (1. M. 17. 6.) ... „És adom neked és magzatodnak utánad tartózkodásod országát“ = ... neked adom és utánad a te magzatodnak; ... „ő pedig ült a sátor bejáratánál“ = a sátor bejáratánál ült (1. M. 18. 1.) „És adtak inni bort atyjuknak azon éjjel“ = ... azon éjjel bort adtak inni az atyjuknak (lásd a tömérdek közül: 1. M. 21. 21, 28, 32.; 1. M. 28, 18, 20.; 1. M. 29, 3, 13.; 1. M. 31, 13, 41.; 1. M. 49, 6.; 2. M. 31, 11, 13.; 32, 1, 34.; 3. M. 17, 3.; 18, 6, 26.; 19, 3, 33.; 21, 14.; 3. M. 20, 15.; 4. M. 3, 4.; 5, 12, 21, 22.; 7, 12, 10, 34.; 5. M. 7, 7, 20.; 16, 7, 13, 15.; 20, 3.; 21, 10.; 28, 67. stb.)

A jó, ép nyelvérzék hiánya tűnik ki számtalan szóössze-kötetéből, a viszonyragok alkalmazásából, a keresett, de rosszul talált szólásokból, a tömörségre s bizonyos különlegességre való törekvésből, a minek következményei aztán az ilyen szavak is: *jubbárány, vízkút* (1. M. 21. r.) „jár-jár“ = jár-kél; *létra csúcsa* (1. M. 28.); „szökő víz“ (1. M. 32); *mezőtelek* (1. M. 33) stb. s a *lenni* igének most „lesz“, majd „fogy lenni“ jövődő alakja, azt alig említve, hogy a nevek leírásában sem következetes a fordító; mert némelyeket héberes formájukban tart meg, másokat pedig a már megszokott magyaros módosítással. P. o. Assur-t nem mondja Asszírria-nak, de már Kkáva = Éva, Khebel = Ábel, József = József. *Mose* = Mózes · Phrat = Euphrates stb. Szolgálhatnánk a példák egész özönével. Sőt ilyeneket is találunk: moab, moabita; khitti, khittita, midjani, midjanita stb. stb; tehát a kerülgetett latin ragoktól sem bír a fordító megszabadulni. sőt több lefordítható latin szabású szót is megtart („therebinthus“ „byssus“ stb.), másokat pedig, mint az „*ítélő mellédsz*“ (khosen)-en levő drágakövek neveit egészen héber-kiadásban közöl.

* * *

A fordítónak és szerkesztőknek két fő vezérelve: a „*hűség és magyarosság*“ így mutatkoznak e Szentírásban. Megesalta őket a szépen kigondolt elmélet. Óvakodtak Károli Gáspártól, az ő körülíró, pótló, magyarázó modorától s vonzódtak Komáromi Csipkés felé s egyiket sem akarván, vagy tudván követni, sajátosakká lettek, de nem előnyükre és nem a hazai bibliafordítás dicsőségére. Fáradtak, izzadtak, ezt tisztelettel kell elismernünk; szépet, jót akartak, de *nem volt hivatottságuk* s ezzel a vállalat sorsa rosszra fordult. Egyes részletekkel csak ki tud békülni az olvasó, de *az egész, az nem versenyezhet az eddigi újabb biblia-fordításokkal, mert azokon jóval alul áll.*

Sajnálattal mondjuk ezt, mert nem ilyen eredményt várunk! A magyar zsidókat, mint bibliafordítókat nem feszélyezte, nem korlátozta semmi. Nekik a 300 éves megszokás, a tisztelet, a hódolat nem fogta meg a kezüket; ők a mai magyar nyelv összes kincseit, minden szépségét ragyogtathatták volna bibliájukon s elődeik vállain biztosan emelkedhetek volna mindnyájuk fölé. De nem emelkedtek! A főttebbiek talán ezt az állításunkat eléggé igazolják.

Kár, nagy kár, hogy ez a mű nem sikerült s a felcsigázott várakozásoknak távolról sem bír megfelelni! Egész bibliai irodalmunkra áldásos lehetett volna ennek mintaszerűsége és bizonyosan hozzájárult volna a protestáns biblia további javításának sürgetéséhez is. Nemleges haszna különben így is van; mert kiváló példákban mutatja meg, hogy miként nem lehet és nem szabad a bibliát magyar nyelvre fordítani.

Az „*IMIT*“, a melynek magyarosítási célja okvetetlenül tiszta és őszinte, bölcsen tenné, ha ezt a művet az olvasó közönségtől bevonná és siettetné legkiválóbb *stylistáit*, hogy azt lehető gyorsan újjal, igazi magyar „Szentírás“-sal helyettesítsék. Ez nemzeti érdek is, mert minden ép érzésű magyarnak kívánnia kell, hogy a magyar-zsidó a bibliája útján is mielőbb igazán magyar legyen s ennek a „Szentírás“-nak borzadalmas magyar nyelve miatt ne riadjon vissza a magyar nyelv szeretetétől.

Sárospatak.

Radócsi György.

Jegyzet. E bírálat első részletében az ez évi 1-ső füzetben az 52 lapon felülről az 5-dik sorban „*Tud.*“ helyett „*Irod.*“; az 54-dik lapon felülről a 22-dik sorban „*restség*“ helyett *irigység* olvasandó. A 23-dik sorban az „*ujabb*“ szó elől kimaradt ez: „*vált okává*“; a 27-dik sorban „*igéjü*“ helyett *igényü* gondolandó. — *R. Gy.*

b) Külföldi irodalom.

Schneller: *Die Kaisefarhrt durch's heilige Land.* Leipzig (Wallmann H. G.) 1899. 260 lap. Ára kötve 4 márká.

A német császárnak palestinai útja kétségtelenül egyik legnagyobb és hatásaiban legmaradandóbb eseménye a mult év történetének. E keleti útnak vallásos prot. és politikai jelentősége van egyaránt. Erősítése az a német protestantismus ügyének és hódítása a német politikai befolyásnak a keleten. Bethlehemi, jeruzsálemi és damaskusi beszédei a sajtó sokszor és sokféleképen kommentálta. —

Igy bírálatilag is a Beyschlag-féle «Deutsch: Ev. Blätter» I. füzeté s a «Chronik der Christl. Welt» jelen évfolyamának I-ső száma. Az ifjú német császár prot. buzgósága s erős német nemzeti tudata jóltevő hatással van e beszédek olvasójára.

A német császár keleti útját leíró rajzok közül legsikerültebbnek tartom Schneller, volt bethlehemi lelkész, a «Kennst du das Land?» és «Evangelienfahrten» cz. jeles mű megírójának a könyvét. Sok éven át volt a keleten, beutazta Palesztina földét, nagy bibliaismerete különös érdeket kölcsönöz az ő összes fejtegetéseinek, és kedves elbeszélő modora szinte elbűvöli a szent föld és históriája iránt érdeklődő olvasót. Az egyházi viszonyokat is alaposan ismeri, s tevékeny része volt éveken át az angol és német protestantismus áldásos keleti egyházépítő munkásságában. Schneller volt a leghivatottabb kalauzolója a német császárnak s mint a syriai árvaház hivatalos képviselője tevékeny része volt a császár tiszteletére rendezett összes ünnepegekben. A mit Schneller hosszú évek tapasztalatai nyomán megírt, meleg evang. prot. érzékkel írta meg, mi mellett nem szabad felednünk, hogy Schneller kitűnő stylista, éles megfigyelője a vidéknek, embereknek és viszonyoknak, s autentikus közlője a császári beszédeknek és okiratoknak. S ha még hozzávesszük azt, hogy a könyv gazdagon és jól van illusztrálva, kötése pedig igazán elegáns, úgy bátran mondhatjuk, hogy Schneller művében a császár keleti útjának legszebb, legkimerítőbb és legautentikusabb leírásával van dolgunk. A műnek kelendőségét legjobban igazolja az a körülmény, hogy az első két kiadás mindjárt megjelenése napján kelt el s egy harmadik kiadásnak sürgős közrebocsátására volt szükség. A kereszttyén olvasó világ különben is szereti Schnellernek Palestinától szóló remek rajzait, s így nem csudálhatjuk, ha e legújabb művét is mohón olvassák a hálás művelt prot. németek. — Magyar prot. olvasóinknak is melegen ajánljuk, hisz a mi egyházunk is méltóképen volt a jeruzsálemi ünnepélyen képviselve. És méltán. Hiszen a szent földön való zarándokolás örök benyomást tehet a lélekre. Azok a helyek, a melyeken az ó- és az új szövetség világot megváltó és átalakító eseményei lejátszódtak, nekünk is örök kegyeletünk tárgyai. Szentek azok a helyek, a melyeken le kell vetnünk sarnunkat. S aztán három világvallás, a zsidó, a kereszttyén és a mohamedán vallás érzelmei találkoznak abban a Jeruzsálemben, a hol ma különben a félhold az uralkodó, s mely mint Erődi mondja, ma az undorító piszoknak borzalmas otthona. Jaffa, Jeruzsálem, Bethlehem, Hebron, Jerichó, a Jordán, Galiläa, a Genezáreth tava, a Tábor hegye, Názáreth, Samária, Jákob kútja és Gárizim hegye valóságos stációi a szent földnek és irodalmának.

Sz. M.

Seeberg, Lehrbuch der Dogmengeschichte. Zweite Hälfte: Die Dogmengeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. Erlangen und Leipzig, 1898. (G. Böhme). 472 lap. Ára 8 márka.

Első kötetét, mely a keleten damaskusi Jánosig, a nyugaton pedig a semipelagiánus vitáig terjedő régebbi dogmatörténetet tárgyalta, a «Prot. Szemle» 1897. évi folyamában ismertettük. A második kötet két nagyobb részből áll, a melynek elseje a nyugati középkori dogmának Nagy Gergelytől a reformációig terjedő kifejlődését, másika pedig a Lutherrel kezdődő újabb dogmafejlődést mutatja be. Hogy a reformáció utáni korszak dogmaalkotásának több tért szentel, mint a középkornak, az a dogmatörténeti studium természetéből és feladatából önként következik. Művének egyik előnye abban is található, hogy szerencsésen elkerülte Harnack nagy dogmatörténeti művének aránytalanságait, míg másrésről Thomasiushoz hasonlóan szerző abba a hibába esett, hogy a lutheranizmus dogmatörténetét 1580-nal, a calvinizmusét pedig 1675-tel zárja be. Kivételt csakis a katolicizmusnál tett, a hol egészen helyesen annak dogmaalkotó processusát egészen a vatikáni zsinatig vitte föl. A dogmatörténetnek ilyen megszorítása lehetetlenné teszi a maradandó alapgondolatokban gazdag újabb és legújabb theológiának a megértését.

Forrásanyagával és segédeszközeivel a tudós szerző teljesen önállóan járt el. Szabadon választotta meg és önállóan csoportosította rengeteg dogmatörténeti tananyagát. A műnek olyan részletei is vannak, a melyek bővebb kifejtése túlmegyene egy kompendiumnak a feladatán. Így p. o. Nagy Gergelyt, ezt a «Semiaugustinust» tulságos részletességgel jellemzi s ugyancsak abba a hibába esik Duns Scotus és Occam Vilmos jellemzésénél is. Annál szívesebben vesszük Luther theológiájának majd 100 lapon át való részletes jellemzését, mivel e theologia szerintünk is a legalkalmasabb bázis a reformációval kezdődő dogmatörténeti fejlődés egészére nézve. Luther theológiájának eme klasszikus rajza (203—293. l.) egy Harnack, Köstlin, Lommatzsch, Kübel, Kawerau, Thieme és Dilthey kutatásai mellett is megtartja önálló érvényét és értékét, mi mellett a reformátornak Erasmussal, Agricolával és a rajongókkal folytatott kontroversiói sem kerülték ki szerzőnek körültekintő figyelmét. A lutheri egyház- és dogmaalkotó processus körébe Zwingli gondolatait is fölvette, míg a kálvini református dogmaképzésnek külön fejezetet szentelt. Hogy e ponton a Symbolikára s a legújabb theologia történetére kellt gyakran utalnia, az a dolog természetében rejlik. Hisz a ref. egyház hitvallást képző munkássága a maga egész teljességében a Symbolikának és nem a Dogmatörténetnek a tárgya. A kálvini dogmafejlődésnek és megindítója, Kálvin jellemzésének ily önálló és alapos rajza Seeberg művének egyik kétségtelen előnye Harnack műve fölött. Kár, hogy helyenként a lutheri felekezeti álláspont

megvesztegette szerző ítéletét. Azt megértenők, hogy Luthert fölébe helyezi Kálvin reformátori egyéniségének, de teljességgel nem értjük azt az eljárást, a melylyel Kálvint Zwingli és Melanchton mögé helyezi, sőt a prot. epigónok közzé sorozza. Mi több, a 383. l. azt mondja róla, hogy «éles és finom, de nem alkotó szellem» volt. Azt hiszem, hogy a lutheri hitvallászerű álláspont is megkívánja az objektív történeti méltánylást. Ugyanabba a hibába esett a szerző, a melyet Müller Károly, erlangeni ref. dogmatikusnál és symbolikusnál is meg kell rónunk, ki tavaly megjelent symbolikájában azzal lepte meg a tudós világot, hogy «újabbban a református egyházi szellem túlszárnyalja a lutherit». A felekezeti elfogultság különösen a reformáció és hőseinek megítélésében ri ki legélesebben.

Egyoldalúnak tartom szerzőnek Melanchtonra s a Formula Concordiaere vonatkozó jellemzéseit is. Melanchtonnak ingadozó dogmatikai álláspontja s a Formula Concordiaere merev felekezeti theologiai jellege valamivel objektivebb méltánylásban részesülhetett volna. A lutheri hitvallásképzést bezáró Formula Concordiaere egy történeti és dogmatikai szükségességgel keletkezett klasszikus theol. tankönyv és korántsem gyülekezeti hitvallás. Így kell azt megítélnünk innen és túlnan egyaránt.

A műnek legnagyobb hibája a prot. dogmatörténeti tananyag-
nak 1580-nal, illetve a ref. egyházban 1675-tel való erőltetett leírásában van. Mert ha a romanismustól figyelembe vette a jansenistákat, jezsuitákat, a gallicanismust, febronianismust és legújabbban az infallibilismust, figyelembe kellett volna vennie a belső prot. tanelleneteket is. Nevezetesen föl kellett volna vennie a Spener-Franckl-féle pietismust, a kenótikus vitákat, a Leibnitz-Wolff-féle bölcséletet és így tovább. Az 1580., 1675., és 1870. évek csak határjelzők az újabb dogmaalkotás történetében, a melyhez a belső tananyag elrendezésében nincsen kötve a dogmatörténetirő. Az újabb és legújabb theologia története a tanúm, hogy mennyit köszönhetünk a legújabb iskoláknak az egyházi dogma továbbfejlesztése terén. A dogmaalkotás csak előleges befejezését nyerte e határjelzőkkel.

De Seeberg művét így is nyereségnek tartjuk a dogmatörténet legújabb irodalmában és szívesen ajánljuk a komolyabb tanulmányozásra.

Sz. M.

Christliche Ethik, von *Julius Köstlin* Dr. theol. jur. et phil., Professor und Oberkonsistorialrath in Halle. Berlin (Verlag von Reuther & Reichard) 1899. 700 lap. Ára 10, kötve 12 márka.

Velem együtt Köstlin tanár magyar tanítványai közül is sokan várták irodalmi jelenség számába menő etikájának megjelenését

Hisz a keresztyén ethika tárgya, az ember akaratélete az Istenhez, az emberiséghez s a világhoz való viszonyában, közelről érdeklí a komoly keresztyént s a tudományos theológust egyaránt. Mi tanítványai tudjuk, hogy Köstlinnek 1862 óta évről-évre tartott ethikai előadásai a legélvezetesebbek voltak, s tudományos ethikai értekezései «Az erkölcsi törvényről» 1868, «A vallásról és erkölcsiségről» 1870, «A jogról, államról és egyházzal» 1877 s «Az ethika feladatairól és legújabb művelőiről» valóságos gyöngyei az ethika monographiális irodalmának Ethikájának korábbi megjelenésében részint nagyszabású Luther-művei, részint pedig a keresztyénség s általában a vallás alapkérdéseiről szóló munkálatai («Die Begründung unserer sittlich-religiösen Überzeugung» 1894 és «Der Glaube und seine Bedeutung für Erkenntniss, Leben und Kirche» 1895) akadályozták a nagytudományú szerzőt. 1896 óta előadásokat nem tart, s így idejéből a keresztyén erkölcsi élet tudományos rendszerének fölépítésére és közrebocsátására szentelte. Ezzel újabb rendszeres theol. irodalmunk egy valóban nagybecsű adalékkal gazdagodott mindnyájunk tanulására és épülésére. Köstlin ethikája a bevezetésen (1—29 l.) kívül két részre oszlik, melyeknek elseje a keresztyén erkölcsi élet alapfeltételeit (29—136. l.), másika pedig a ker. erkölcsi életet a maga megvalósulásában (136—680. l.) tárgyalja. A második rész viszont két alrészben a keresztyén erkölcsi életet, mint az ember belső életét ismerteti az Istennel való közösségében, a melyet aztán annak folyományaként a keresztyén embernek a világban való erkölcsi élete követ. Rendszere tehát nagyon világos. Lefekteti az alapot, föltárja a belső erkölcsi életet, mint forrást, s megnyilatkozást keres annak számára a világban.

A bevezetésben közelebbről a keresztyén erkölcsstan tartalmával és feladatával, annak a dogmatikához való viszonyával, tudományunknak «morális és ethika» elnevezésével, forrásaival, kath. és prot. ellentéteivel s a bölcseleti ethikához való viszonyával foglalkozik. Különös melegséggel tárgyalja itten a keresztyén erkölcsi életnek, mint a Krisztusban való életnek az egyetemes erkölcsi életben való gyökerezését. Sajnosan kell itt nélkülöznünk az ethos s a keresztyén ethika rövid történetét és irodalmát, a miben Luthardt jeles ethikai kompendiuma olyannyira kiválik az ethika legújabb irodalmában. Annnyival is inkább elvártuk volna ezt attól a szerzőtől, ki oly széleskörű tudással és bámulatos tájékozottsággal írta meg az «ethika» című cikket Herzog «Realencyklopädiája» legújabb kiadásában.

A mű I-ső vagy alapvető része a ker. erkölcsi élet alapfeltételeivel foglalkozik. Itt tárgyalja közelebbről az egyetemes erkölcsi képességeket, ú. m. az erkölcsi ismeretet, az akaratot, az egyén természeti és erkölcsi életét, az erkölcsiség és a humanitás egymás-

hoz való viszonyát, s az erkölcsi jónak hármias alakját: a törvényt, az erényt és a legfőbb jót, továbbá az erkölcsinek akadályát, a bűnt s az erkölcsiség megvalósulásának feltételét, az isteni üdvki-jelentést. Az erkölcsi ismeret s az erkölcsi akarat fejezetei valóban remek részletei Köstlin művének. Nincs az a részletkérdés, mely itt kikerülhetné szerzőnek körültekintő figyelmét. Az alapvető rész tárgyalása tekintetében alig tudom Köstlin művét más újabb etikával összehasonlítani.

A II. rész a keresztyén erkölcsi életet tárgyalja a maga megvalósulásában és pedig annak első alrészze feltünteti az életet, mint az erkölcsi egyén belső erkölcsi életét az Istenhez való viszonyában. Ez új életbe való belépés feltétele a megtérés és az újjászületés, további fejlődésének és ápolásának eszközei az ima, az erényeszközök, az erény, a törvény és a legfőbb jó. Az isteni kegyelem alapja ez új belső erkölcsi életnek. Melegség, közvetlenség, érett ker. vallásos-erkölcsi meggyőződés és élénk színezés jellemzik itt Köstlin fejtegetéseit. Egy vallásos psychologusnak ritka virtuozitásával tudott itt elmélyedni a keresztyén erkölcsi élet belső szentélyébe.

A keresztyén erkölcsi élet, mint e világban való élet tárgya a II. rész 2-ik alrészének. Ez életet, mint «geist-leibliches Naturwesen» és mint «Personwesen» éli az ember egyéni és társas vonatkozásaiban. A keresztyén erkölcsiség az ember testi és lelki életére, önfentartására, világi állására, hivatására stb. vonatkozik, megvalósulásának tulajdonképeni terrenuma azonban a felebarátok közössége, a mennyiben a szeretet ott találja meg a maga adaequát tárgyát. Az erkölcsi közösségi élet főbb alakjai a család, az állam és az egyház. Ez a ker. erkölcsiségnek a peripheriája szemben a belső étellel, mint az erkölcsinek centrumával. Ez is igazolja a keresztyén etikának «individuális és sociális etikára» való felosztását. Itt Köstlin fejtegetései a ker. ethika eddigi irodalmának megszokott medrében mozognak. Tárgyának gazdagságát igen ügyesen tudja csoportosítani és szemléltető és könnyen áttekinthető alakban előadni. Különösen szépen és meggyőzően tárgyalja a sociális ethika problémáit.

A részletekbe itt nem bocsátkozunk. Azokat meg kell olvasni és komolyan tanulmányozni Köstlin művében. Csak föl akartuk hívni az illetékesek figyelmét e mű megjelenésére, a melyből sokat tanulhatunk és még többet épülhetünk. Vajha mielőbb az ő dogmatikáját is megkaphatnók! Valóban előkelő helyet vívott ki magának e nagy német luth. theologus a legújabb protestáns theologia irodalmában

Sz. M.

EMLÉKKÖNYV

A

MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁGNAK

1899. SZEPTEMBER 20-ÁN DEBRECZENBEN TARTOTT

HARMADIK NAGYGYÜLÉSÉRŐL.

A NAGYGYÜLÉS HATÁROZATÁBÓL SZERKESZTETTE

SZÓTS FARKAS,

THEOL. IGAZGATÓ-TANÁR, A TÁRSASÁG TITKÁRA.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA.

1899.

I.

Imádság.

Elmondattott a M. Prot. Irod. Társaság nagygyűlését megelőző istentiszteleten, a nagytemplomban, Debreczenben, 1899. szept. 20.

Világalkotó és gondviselő Isten, mindeneknek Ura! Trónod a végetlen hatalom, nálad a bölcsesség s az igazság örök kútfeje. Gyöngeségünk érzete megaláz, de míg töredelemmel teszünk vallomást, hogy mindnyájan irgalmadat szomjúhozzuk: a hit atyai jóságodra emlékeztet és felemel. Hová is mennénk a Te lelked elől? Te benned bízta a mi atyáink; Te vagy a mi szívünknek is köszikládja és a mi reménységünk óh Isten mindörökké! Te benned imádjuk Teremtőnket, ki a halhatatlan lélekkel saját képedet lehelted az emberre, és úgy szeretted e világot, hogy Szent Fiadat adtad megváltóul neki. Tőled: a világosság atyjától száll alá minden jó adomány és tökéletes ajándék. Mindazért, a mi előttünk kedves, a mi boldogít, Téged illet Uram a hála adója.

Áldott legyen neved, e drága kincsért: a vallásért, mely mint szövétnek mutatja az utat végczélunkhoz: a Te országodhoz, mint hű útitárs kísér vándorútunkon, neked élni s Téged az öröm verőfényes napjain s a bánat csillagatlan éjszakáin lélekben és igazságban dicsőíteni tanít. Hála néked a gondviselésért, melylyel egyházunk felett őröködél s a multnak zivataros tengeréről a békés idők révpartjaira elhozád. Téged magasztalunk az áldásért, melyet általa az életre árasztasz.

Kériünk, fedezzen tovább is kegyelmed szent palástja. Add, hogy éleszthesse népedben ama láthatatlan erőt: a hitet,

mely hegyeket mozgat, a szenvedések sivatagján át is biztatva vezérel s a fájdalom kemény szirtjéből is vigaszforrást fakaszt. Szabadítsd ki erkölcsi rendeltetésünk tudata által lelkünket a mulandókhöz tapadó indulatok bilincseiből, hogy keressük mindenekelőtt a Te országodat és annak igazságát. Kelts világosságot szívünkben, hogy mindig teljesebben megismerjünk Téged és a kit elbocsátottál, a Jézus Krisztust. Erősítsd a ragaszkodást a boldogító örökséghez: a szent ígéhez. Add, hogy ez, mint jó mag, termőföldre találjon keblünkben és hozzon gyümölcsöt az istenfélelemben, emberszeretben.

Tartsd meg közöttünk az egyetértés kötelékét, ápolj a testvériségnek érzetét. Segélj, hogy a közös alapon nyugvó egyházak tagjai, hitük fejedelmének: a Krisztusnak lelkétől ihletve egyesült erővel munkálkodhassanak a világosság s az igazság uralmának terjesztésén és a szeretet nagy parancsának betöltésével az emberiség sebeinek orvoslásán.

Jó Istenünk, Atyánk! Ismered a célt, melyre mostan összegyűltünk. Add áldásodat törekvésünkre. Add, hogy mint üdítő harmat a vetést: nevelhesse társulatunk zajtalan munkássága az erkölcsi élet mezején a hit, szeretet, remény virágait. Gyujtsd új lángra lelkünkben a buzgóságot, mely a szent ügynek szolgálatában csüggedni nem enged s melyet azon tudat kísér, hogy áldozatával Tehozzád egyengeti a nép előtt az utat.

Áldd meg koronás királyunkat. Övezd a nagyszivű, hön szeretett fejedelem trónját dicsőséggel, támogasd őt népei boldogságát czélozó törekvéseiben. Gondviselésed őrködjék felette, hogy nemzetünk még sokáig üdvözölhesse uralkodói erényeivel a királyi széken.

Áldásodat kérjük hazánkra. Te óvtad meg a mult vihariban, Te hozz reá boldog jövendőt. Órizd meg s neveld lakosaiban az összetartozás érzetét, ez ingatlan hűséget a haza törvényeihez. Add, hogy a honszeretet legyen oltár, melyen a a különböző nyelvű és vallású polgárok mint testvérek közbuzgalommal áldoznak. Tartsd távol tőle a vész fergetegét, oltalmazd határai között a békességet s a megelégedést.

Áldd meg a közügyek vezetőit a bölcseségnek, igazságszeretetnek erejével. Éleszd a népben a törvénytiszteletet s a kötelesség tudatát.

Legyen áldásod minden embertársainkon. Add, hogy terjedjen, mint a mennyboltozatán járó nap sugara a természet ölen: szent Fiad evangéliumának. áldó, megszentelő hatása az erkölcsi világban.

Add, hogy lakozzék a Krisztus a hit által a mi sziveinkben s jőjön el hozzánk a Te országod, a mi Urunk Jézus által. Amen.

Gyurátz Ferencz,
dunántuli evang. püspök.

II.

Egyházi beszéd.

Luk. ev. 12. 132. v. „Ne félj kicsiny sereg, mert tetszett a ti Atyátoknak, hogy adjon nektek országot.“

Keresztyén Hallgatóim! A megilletődés érzésével eltelve jöttünk fel e szentegyházba, hogy mielőtt Prot. Irod Társaságunk tanácskozásait megkezdené, a vigasztalásnak, lelkesevésnek és megszentelődésnek lelkét kérjük Istentől. Oh mert a mai korban, ha anyaszentegyházunk érdekében akarunk dolgozni, igen nagy szükségünk van a vigaszra és lelkesevésre. A lelkeket talán sohasem fogta el a reménytelenség és bátortalanság érzete annyira, mint napjainkban. És nem is ok nélkül. Látjuk egyik oldalon a nagy tömeg közönyösségét, az isteni dolgok iránti érzéketlenségét, mely sokszor az egyháztól való elszakadásig fajul. Sajnálattal tapasztaljuk, hogy vallásosságunk élettelen, hideg; nem olyan, mint a folyam, mely parti közt halad tovább, felüldítve a természetet, hanem olyan, mint a tó, mely egy helyben áll. A másik oldalon pedig legió azoknak száma, a kik nem tudnak, vagy jobban mondva nem akarnak oda felemelkedni, a hova az igazságnak lelke elvezette az értelmesekeket; a kik aggodalommal őrzik a világ által rég túlszárnyalt rendszeröket, s háromszoros jajt kiáltanak, valahányszor az isteni gondviselés a szellemi fejlődés egy-egy magasabb fokára emeli nemünket; a kik vakmerő kezekkel nyúlnak bele a világtörténet kerekébe s vissza kívánnák forgatni azt egy évezreddel.

De vajjon a hitetlenségnek és türelmetlenségnek lelke győzedelmeskedhetik-e anyaszentegyházunk felett? Vajjon az evangéliumnak sava és világossága elveszett-e és többé

nem Istennek ereje, hogy mind azokat boldogítsa, a kik benne hisznek? . . .

Nem K. H.! ily reménytelenül, ily bátortalanul nekünk nem szabad a jövőbe tekintenünk. Nekünk hinnünk kell a keresztyénség állandó előhaladásában, Isten országának folytonos növekedésében a földön. Nekünk nem szabad lemondani az evangélium isteni erejébe vetett hitről, mintha Isten lelkének nem állana többé hatalmában a bűnös emberiséget áthatni és megnemesíteni. Nekünk nem szabad lemondani az emberiség jóra valóságába vetett hitről, mintha az többé nem volna képes az evangélium isteni erejét magába befogadni. Bárminő lényeges átalakulások történjenek is, nekünk arra kell törekednünk, hogy a keresztyénség lényege, az Isten országa ne legyen kérdéssé téve.

És óh, midőn ily szent elhatározással eltelve akarunk mi prot. egyházunk javára dolgozni, mily megnyugtatólag, mily lelkesítőleg hat Urunk eme nyilatkozata: „ne félj kicsiny sereg, mert tetszett a ti Atyátoknak, hogy adjon nektek országot!”

* * *

1. Jól megértsük K. H.! e szavakat. Midőn Jézus azzal vigasztalta kétségesskedő tanítványait, hogy a mennyei Atya nekik adta az országot, nem arra az Isten országára gondolt, melyet a zsidók vártak, s melynek eljövételétől reménylették minden bajaiknak orvoslását. Erről az Isten országáról korlátolt, szűk látkörű felfogás uralkodott a Krisztus idejében. Azt képzették, hogy annak helye Jeruzsálem leend, s midőn megvalósul, össze fog omlani a jelen világ és a zsidók élni fognak örök dicsőségben az ég kárpitjain belől. A Megváltó isteni lelke magasan állott az ily gyarlóságok felett. Beszédeiben sokszor kifejezte, hogy Isten országa nem szemmel láthatólag fog eljöni, hanem az emberi lélek mélységében. „Az én országom nem e világból való“, mondá Jézus Pilátus előtt.

Félre ne értsük azonban e nyilatkozatot. Idvezítőnk ezzel nem azt akarta mondani, hogy ez az ország csak a

földön túl, az égben van, mert hiszen ő épen azért jött, hogy a mennyet a földre hozza, hogy itt az emberek között a kegyelemnek és békességnek oly szövetségét létesítse, melyben a léleknek igaz üdvössége és boldogsága feltalálható legyen. A Krisztus által hirdetett Isten országa egyfelől új vallásos életben áll, a mennyiben Isten és emberek között egészen új viszonyt létesít; másfelől pedig új erkölcsi életben, a mennyiben országának tagjait a testvéri szeretet kötelekeivel fűzi egymáshoz.

A zsidó vallás tökéletlensége abban állott, hogy Istent haragvó és bosszúálló Jehovának tekintették, ki megbünteti az atyáknak álnokságát a fiakban harmad és negyediziglen. Jézus pedig e felfogással szemben azt hirdette, hogy Isten az embereknek Atyja, ki szerette őket a világ kezdetétől fogva, s ennek bizonyosságául utal a mezők liliomaira és az égnek madaraira. Hogy egy öröktől fogva való szeretet örökös az emberek sorsa felett, ezt először az ő szíve érezte meg, abban az Istennel való titokteljes összeköttetésben, mely azt mondatta vele: „Senki nem ismeri az Atyát, hanem csak a fiú”.

Ebből az új Isten-tudatból egy egészen új vallásos világ állott elő. Ha Isten haragvó és bosszúálló Jehova, úgy a vallásnak csak az a feladata, hogy azt a haragot kiengesztelje a különböző áldozatok s a mindennapi élet aprólékos viszonyaira vonatkozó rendszabályok pontos megtartása által. Ha ellenben Isten az emberiség atyja, akkor az emberre nézve az egyedüli vallásos kötelesség a szeretet kötelessége, s a kik ezt betöltik, azok mindnyájan Isten fiai. Az Isten országa e szerint a gyermeki szeretetnek, az Isten utáni vágyakozásnak új lelki világa, mely az alázatosoké, szelideké és irgalmasoké; azoké, a kik éheznek és szomjúhozak az igazságot; a tiszta szívűeké és békességre igyekezőké, mert ők mindnyájan Isten fiainak nevezetnek. Valóban K. H.! Isten országa nem egyéb, mint az embernek Istennel való kibékülése, a fiúság érzete, az embernek Istennel való benső közössége, s az ebből származó lelki nyugalom és megelégedés. Ennek eljövételét nem látja senki, de magunk megérezzük. Mindenütt feltalálható. a hol az ember egyesül Istennel és a Krisztussal hitben és sze-

retetben. A hol az embert Isten lelke a Krisztus evangéliumának isteni ereje hatja át, ott jelen van az Isten országa s megszenteli és átalakítja az emberi életet. A hol az emberi szív küzd, harczol az igaz boldogságért; a hol az ember a testi és lelki fájdalmak között, a szükségben és a halálban tántoríthatatlanul megáll az Isten mellett; ott van az Isten országa a maga békességével és boldogságával. Gyakran csak egy hang, mely a szívben megcsendül: ébredj fel te, ki alszol! és az ember ébredezni kezd. Gyakran csak egy sugára a szeretetnek, mely a Megváltó szeméből a lélekre esik, melyből a világ nem lát semmit, de a jégkéreg a bűnbe merült szív körül olvadozni kezd, s a megelevenítő erő átalakítja az emberi szívet. Mintha a menny szállana szívünkbe, úgy érezzük magunkat, midőn lelkünk nyugalját bűneink tudata nem háborítja meg. Vagy ha megtántorodunk, s a gyarló emberi szenvedélyek által már-már a kárhozat szélére sodortatunk: íme egyszerre csak mint fénylő villámlás, szívünkbe száll egy nemesebb érzés és mi újra felemelkedünk, újra vágyunk az elvesztett boldogság után.

Ez a törekvés, ez az érzület, ez a hit teszi az embert Isten országának tagjává, a szentek polgártársává. Ez által leszünk az apostol szavai szerint a Krisztus testének tagjaivá, tápláltatván annak lelke által, a ki az Isten dicsőségének jobbján ül. És ez az érzület, ez a hit K. H.! erősebb és ellenállhatatlanabb, mint az erőszak; mert nem az az igazi világhódító, ki fegyverrel kezében népeket igaz le, hanem az alázatos és szerető lélek. Az emberiség története példákkal igazolja, hogy az a diadal, melynek alapja a nyers erő, csak látszólagos, és állandó hódításokat csak az Istenben hívő lélek tehet, maradandó hatalommal csak a tűró és megbocsátó szeretet bírhat. Hiszen ti tudjátok, hogy a római világbirodalom hatalmas épülete mily gyorsan megsemmisült! És vajjon ki semmisítette meg? Az, a ki egy talpalattnyi földet sem mondhatott magáénak, a kinek egyedüli fegyvere a szeretet és egyedüli paizsa az alázatosság volt.

Látnivaló ezekből K. H.! hogy az az Isten országa, melylyel az Idvezítő kishitű tanítványait bízatta, nem *külső*

hatalom, hanem belső lelki erő. Az a belső világosság, melyben Jézus élt és mozgott; az az isteni erő, mely őt az emberi bűnös szenvedélyek elleni küzdelemben diadalra segítette; az az isteni béke, mely egész lényét áthatotta, s a leghevesebb küzdelmek óráiban is lelkének harmoniáját megzavartatni nem engedte; az Isten közellétének gondolata, mely minden érzését és egész valóját betöltötte, mely azt mondatta vele: „én az Atyától jöttem ki és úgy jöttem a világra“; ez az Isten lelkétől áthatott szellemi élet, ez az Isten országa. És a mennyben részt veszünk ezen szellemi életben, annyiban részt veszünk az Isten országában is. Mikor keressük az igazságot, akkor az Isten országát keressük, mert a hol az igazság van, ott van az Isten országa. Ha teljes szivünkben szeretjük a jót és Istenhez törekedünk, akkor az ég felé törekedünk, mert a hol az erkölcsi jó van, ott van az Isten országa. Ha a világi hiúságtól, az emberi önzéstől elfordulva, felemelkedünk az emberi élet ideáljaihoz, akkor az égbe emelkedünk fel, mert a hol az erkölcsi ideálok vannak, ott van az Isten országa. Ha a bajban, testi és lelki megpróbáltatások között kinyújtjuk kezeinket az isteni szeretet és hűség horgonya után és az életnek minden ellenmondásai dacára szilárdul ragaszkodunk azon gondolathoz, hogy a mit az Isten tesz, az jól van téve, úgy az Isten országa a mi szivünkbe költözik, mert a hol a tiszta szeretet és hűség van, ott van az Isten országa.

* * *

2. De vigyázzunk K. H.! ne hogy tévedésbe essünk. Ha az Isten országa, melyet a mennyei Atya adott nekünk, s a melylyel Idvezítőnk bízta hitben és kitartásban ingadozó tanítványait, nem más, mint az Istennel való belső szellemi közösség: úgy ebből világosan következik, hogy az egyáltalában nem függ a külső dolgoktól, nem függ az egyház külső hatalmi állásától sem. Meg lehet, hogy Isten országa egyik vagy másik egyházi szervezetben határozottabb alakot nyer, jobban érvényesül, s ez valóban úgy is van, de azért a különböző egyházi szervezetek csak pusztá formák, külső alakok

és Isten országa nincs kizárólag egyikhez sem kötve. Bárminő átalakulások történjenek is, azok nem fogják Isten országát megsemmisíteni; ez mindig érvényesülni fog úgy az államban, mint a társadalomban, úgy a családban, mint az egyesek életében. Hogy eljön-e valamikor az az idő, midőn az egyház, mely eddig Isten országának ápolója volt a földön, megszűnik és beolvad az államba vagy egy más instituczióba, azt én nem tudom. De azt tudom, hogy ha az egyház átalakul is, azért Isten országa még sem fog kivesszenni az emberi szívből. Az bizonyos, hogy Isten országa mindig megtalálja a helyes utat az emberi szívhez, hogy azt áthassa és megnemesítse. Épen azért K. H.! főtörekvésünk soha se legyen az, hogy az előforduló változások szerint az egyház a politika irányzója vagy szolgálója legyen, hanem arra törekedjünk, hogy Isten országa gyökeret verjen az emberi szívben. Volt idő, midőn a ker. egyház a legnagyobb külső hatalommal rendelkezett a földön, az állami és társadalmi viszonyokra a legnagyobb befolyást gyakorolta; de vajjon ezen hatalommal kapcsolatban Isten országa a virágzás legmagasabb fokán állott-e? Vajjon akkor képes volt-e az egyház minden hatalma mellett is felépíteni az emberek szívében a kegyelemnek és békességnek országát?

Az egyháziatlanság és vallástalanság, mi miatt mi annyit panaszkodunk, nem új dolog, nem kizárólag az újkori civilizáció következménye, nem a most uralkodó korszellem gyümölcse. Tekintsetek vissza magyar protestáns egyházunknak és az egyetemes egyháznak történetére, s meg fogtok győződni, hogy az indifferentismus, az erkölességnek és a vallásosságnak ezen megölő ellensége mindig megvolt, csakhogy ma nyíltan és tartózkodás nélkül lép fel, ezelőtt pedig az egyház világi hatalmától való félelem miatt csak titokban működött. Sőt a jövőre nézve se árnitsuk magunkat hiú ábrándokkal. Ne hitessük el magunkkal, hogy nemsokára eljön az az idő, mikor az egész föld meghódol az evangéliumnak és Isten országa büntől és romlottságtól menten fog uralkodni a földön. Míg emberek élnek a földön, addig mindig fogunk találni az emberi szívben irtani és gyomlálni valót. A jó és

rossz, a világosság és sötétség közötti harc sohasem fog megszűnni, s az emberiség erkölcsi átalakulásának processusa mindaddig tartani fog, míg az emberiség fennáll.

Igaz, hogy nekünk is szólanak az ígéretek a szeretet és békesség országa felől, melyben a koronás dalmok szavai szerint: *„az irgalmasság és igazság elől találják egymást; az igazság és a békesség egymást csókolják, s az igazmondás a földből csemetézik, . . . hogy lakozzék az Úrnak dicsősége a mi földünkön.“* De ez az ország még nem jött el; az épület, melynek szegletköve a Krisztus, még nincs befejezve. Nekünk tehát K. H.! a kik Isten országáért lelkesülünk, nem szabad ellankadnunk abban az istenes munkában, hogy az evangélium isteni ereje áthassa az embereket és Isten országa gyökeret verjen az emberi szívben. Hiszen e munka közben nekünk is szól az Idvezítő biztató szava: *„ne félj kicsiny sereg, mert tetszett a ti Atyátoknak, hogy adjon nektek országot !*

De ez a biztató szózat reánk nézve egyszersmind kötelezettség is, hogy kettőzött erővel dolgozzunk. Szükséges most inkább mint valamikor, hogy egyházunk tagjai élő hittel bírnak, mely kifejezést nyerjen életökben és cselekedeteikben is. Szükséges most inkább, mint valamikor, hogy magyar protestáns egyházunknak minden igaz fia a királyi papság elvéből kifolyólag valódi missziói munkát végezzen és egyenesse az utat mindazok szívéhez, a kik Isten országa után vágyakoznak. Mert tudnotok kell, K. H.! hogy a váltság szükségérzete nem veszett ki, az Istennel való kiengesztelődés utáni vágy most is meg van az emberi szívben és meg is marad mindörökké. A kérdés: *„mit tegyek, hogy az örök életet elnyerjem ?!”* felmerül még némely szorongó szívben, némely bűnbánó kebelben, s gyakran épen ott, hol legkevésbé gyanítanak. Tanulmányozzuk tehát az emberi szívet, hogy kipuhathassuk, hol ébred fel a váltság és kiengesztelődés utáni vágy, s igyekezzünk összegyűjteni, Jézushoz kapcsolni mindazokat, a kik Isten országa után vágyakoznak. Egyesíteni mindazokat, a kik még Istenről és az isteni dolgokról hallani akarnak, a kik evangéliumi keresztyéneknek vallják

magokat és Isten országában hisznek; a magyar protestáns egyház minden egyes tagjának ez a hivatása, ez a feladata, ez a kötelessége. Ne gondoljátok, K. H.! hogy ez a munka csak a papok feladata volna. Avagy sohasem hallottatok az egyetemes papságról? Nem tudjátok-e, hogy a királyi papság gondolata már az új-testamentomban kifejezést nyer, s hogy ezt a gondolatot épen a protestáns egyház hozta ismét napvilágra a feledés mélységéből, hova a középkori papság eltemette azt! Igen, mi mindnyájan királyi papság és szent nép vagyunk! Mindnyájunknak részt kell vennünk az apostoli munkában, mert mindenkire vonatkozik az apostoli intés: *„az Istennek lelkét meg ne oltjátok“*. . . *„mindeneket megpróbáltatjátok, s a mi jó, azt megtartsátok.“* Hogy e munkában Prot. Irod. Társaságunk milyen módon és milyen mértékben vegyen részt? azt nem szükséges fejtegetnem, hiszen ti mindnyájan tudjátok, hogy az igazság lelkének, a józan felvilágosodásnak hiánya mit tehet: itt fanatikus vakbuzgóság, babona, tudatlanság; ott pedig gunyos kétkedés és vakmerő tagadás a bizonyos eredmény.

E munka kétségenkívül nagy és nehéz, de jutalmazó is. Azért *„ne félj kicsiny sereg, mert tetszett a ti Atyátoknak, hogy adjon nektek országot!“* Ragadjuk kezünkbe tehát K. H.! az evangélium világosító fáklyáját, s világosítsuk meg azzal az emberi életet. Legyünk azon, hogy az egyház ismét a hit védbástyája, a vallás-erkölcsi élet ápolója és fejlesztője legyen. Oltzuk be az evangéliumi hitet az emberi szívbe, hogy az ezen földi életnek minden szenvedése és ellenmondása között szilárdul megálljon egy erkölcsi világrendbe, egy mindenható Istenbe vetett hitben, ki mindent javunkra fordít, s a jónak és igaznak győzelmet ad. Ki kell ragadni az embert az önzésből, a bűnös tétlenségéből, szent tűzzé kell éleszteni keblében az isteni szellem szikráját, hogy megtanulja az ő erkölcsi életfeladatát betölteni, s minden földi dolog felett az örökkévalót keresni. Az egyháznak hit és bűnbánat által létre kell hozni minden emberi szívben a lélek üdvét, hogy az ember a világ zajában el ne veszzen, hanem mint Isten országának polgára, boldog legyen a Jézus Krisztusban. Be kell hatolni

a nép életébe, fel kell használni minden eszközt, mit a társadalmi viszonyok nyújtanak, hogy a kitüzött célt elérhessük. Gondoljuk meg, hogy az istenitisztelet látogatásával még nem tettünk eleget vallásos kötelességünknek, hanem ki kell menni az életbe, élére kell állani minden közhasznú törekvésnek, az evangélium isteni erejét be kell oltani a társadalomba, hogy az átalakuljon és vallásos irányt vegyen. Így lassanként a közös munka megtermi közös gyümölcsét. Így a keresztyén hitnek és szeretetnek hatalma által a világ erkölcsi fogyatkozásai lassanként elenyésznek, az erkölcsiségnek és vallásos érzületnek új folyamai támadnak, s meg fogják termékenyíteni az egész életet.

De K. H.! ha az evangéliumi munkában részt akarunk venni, szükséges, hogy a hitbuzgóság lelke éljen mi bennünk; szükséges, hogy Isten szóljon hozzánk és hívjon el a munkára. Hallottátok-e Istennek ily szavát, mely küldött, mely hívott volna titeket? Hallottátok-e azt a magányban, midőn távol a világ zajától, a vallásos lélek egészen áthatva érzi magát az Isten fenséges jelenlététől? Hallottátok-e az imában, midőn a szív Istenhez kiált, tőle kér segílyt és kegyelmet, lelki békét és vigasztalást? Hallottátok-e a lelkiismeretben, mely vádol és büntet, felment és jutalmaz? Hallottátok-e főkép a Jézus Krisztusban, ki egész teljességében kijelentette a mennyei Atya akaratát? Óh, ha Istennek ily szava sohasem csendült meg füleinkben, ha sohasem éreztünk nemesebb fel-lángolást, elragadtatást: akkor a Krisztus egyházának nem vagyunk igaz tagjai. Nekünk K. H.! ha e munkában részt akarunk venni, hinnünk kell Isten országában; hinnünk kell az igaznak, jónak erejében és győzelmében. E hit nélkül a siker biztos reményével nem működhetünk. E hit nélkül karunk ellankad, lelkünk szárnyai megbénulnak és mi visszaesünk a köznapiság porába. E tekintetben is az Úr Jézus legyen a mi példányképünk. Ő hitt az Isten országában és e hitét a legmostohább körülmények között is megtartotta. S vajjon csatlakozott-e hitében? Nem K. H.! A keresztyén egyháznak kétezer éves multja kiáltó bizonyosságot tesz e hit igazsága és létjogosultsága mellett. Szilárdul ragaszkodjunk tehát Isten

országának előhaladásába, az emberiség erkölcsi tökéletesedésébe vetett hithez. Legyünk állhatatosak abban a hitben, hogy a váltság szükségérzete az embereket mindig ösztönözni fogja arra, hogy az Istent keressék. És ebben a hitben örömmel és fáradhatlanul dolgozzunk Isten országának felépítésén, megnyugvást és lelkesedést meritve Idvezítőnk eme nyilatkozatából: „*Ne félj kicsiny sereg, mert tetszett a ti Atyátoknak, hogy adjon nektek országot!*“ Amen.

Petri Elek,
budapesti ref. theol. tanár.

III.

Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt Nagygyűlés! Mielőtt társulatunk ügyeinek gyűlési tárgyalását megkezdendők: hivatva vagyunk a kegyelet adójának meghozatalára a mult évben gyászos halállal kimult feleséges királynénk emlékének, kit felejtetni nem tudó hűséggel sirat a magyar. Hogy mily áldás volt Erzsébet királyné élete nemzetünknek, arról a történet a későbbi korban is lelkesedve fog beszélni. — Fél század előtt a nemzeti újjászületésre csakhamar a honfíui öröm s reménynek temetése következett. A szabadságért fegyverbe öltözött magyar a sorskerék által letiporva magába zárt fájdalommal gyászolt. Fásult lemondással gondolt a jövőre, mint vesztett csatán a nehéz sebével roskadó bajnok, ki többé semmit nem vár, nem fél.

A bánat e zordon éjszakáján egy csillag tűnt fel hazánk egén. E csillag az ifjú királyné szive volt, mely oszlatni kezdé a lélekölő homályt. Erzsébet királyné megérté milliók fájdalmát s ennek orvoslására szentelé életét. Ő, a léleknemesség, női méltóság megszemélyesítője, megosztotta hazánk bánatát, örömét, s új életre hívta haldokló reményét. Nemzetünk óhaját, céljait mindig híven pártolta s a leghathatósban közremunkált azon idő előkészítésén, melyben a király esküt tett az alkotmányra s a magyar koronát tett a király fejére, kiben most alkotmánya legfőbb őrét, a legjobb, legbölcsebb fejedelmet tiszteli. Irodalmi társulatunk tagjainak, mint hű honpolgároknak keblén is átrezgett a hazát ért csapás hatása. Közgyűlésiünknek is feladata lesz ezt oly értelmű határozattal tanusítani, melyben kifejezést nyerjen a fájdalom a nemzeti nagy veszteség felett s egyszersemind a fogyhatlan halás tisztelet a megdicsőült királyné emléke iránt.

Tisztelt Nagygyűlés! A Magyar Prot. Irodalmi Társaság elfogadván a vendégszeretet szíves meghívását ez évre Debreczen szab. kir. városát jelölte ki tagjainak találkozási helyéül.

Itt jöttünk össze harmadik vándorgyűlésünkre. Ide kísért bennünket a tartozás tudata irodalmi társulatunk céljai iránt

• s egyszersmind a meggyőződés, hogy itt is oly kör fogad, mely lelkesül azért, a mi protestáns és magyar.

Debreczennek története — mint része az egésznek — híven emlékeztet hazánknak dicsőséges és siralmas eseményekben gazdag multjára. Itt is sokszor kibontotta ostorát a vész angyala, de csapásai, mint tűzlángja az arany fényének — csak az itt lakott nép életrealóságának rombolhatlanságát tanusíthaták. Világosan tünteti fel a lezajlott kor itt fajunk nemes jellemvonásait: az ingatlan ragaszkodást a joghoz, a kiirthatlan szabadságszeretetet, a hűséget a földhöz, melyet az elődök verejtéke, vére áztatott, átérzését azon igazságnak, hogy az életnek értéket ad, az átvett örökséget megőrzi és gyarapítja a munka.

Ily erényekkel vívott harc diadala az eredmény, mire e város a mivelődés s közjólét terén ma mutathat. De a magyar protestantismus multját is szívemelő képekben idézik elénk e város évkönyvei.

A reformatió által életre keltett elveknek Debreczen volt eleitől fogva egyik sziklavára. A vallásüldözésnek két századon át dült vihara a prot. egyházi élet mezején sok szép virágot letarolt, sok alkotást romba döntött: a debreczeni prot. Sion falain ostromló ereje kifáradt. E város ref. gyülekezetének élő hite, mint zivatarban a cser — a szakadatlan támadások alatt is mind mélyebbre bocsátá gyökereit, mind tovább terjeszté ágait. Elnémithatlanul zengett itt a zsolttár. hangzott a szent ige, fakadt a szívekből a hő ima, mely az örök szeretet s igazság ajtaján zörgetett. A nehéz időkben messze tájakról ide törekedtek a templomaiktól, iskoláiktól elvert, az igazságot éhező és szomjuhozó hívek, hogy csüggedő bizalmuknak támaszt keressenek. Buzgó áldozatkészséggel emelt e város tanintézeteket, melyekből a nevelés, az ige apostolait bocsátá távol vidékekre, hogy a pásztoraitól megfosztott, széledő nyáját összegyűjtsék s újra keltsék szívében a szebb jövő reményét.

Kétségbe nem vonható tény, hogy Debreczen prot. népe erős hitével, áldó hatásukat messze kiárasztó tanintézetek fentartásával kiváló részt vett, nagy érdemeket szerzett ama nemes harcban, melyen a magyar protestantismus megfogyva bár, de törve nem, végül is lefegyverzé az üldözők táborát s kiállította életjogáról a ezáfolthatlan bizonyítványt.

Tisztelettel emlékezünk a lithősökről, a prot. elveknek s a tudománynak vezérbajnokairól, kik Meliusz óta itt forgatták a szellem fegyverét, itt ápolták a Krisztus szent tanából fakadt hitnek virágait.

Ily emlékek hatása csak még inkább éleszti bennünk a tudatot, hogy a jó ügy szolgálatában csüggedni nem szabad, hogy a buzgó munkásság magvetés a jövő számára és hol van egyetértés, hittől ihletett lelkesedés: ott nincs legyőzhetetlen akadály, ott nem marad el a pályabér: a siker.

Irodalmi társulatunk nemes czélokért fárad, és áldoz. Működésének szükséges voltát igazolja ma is a tartozás népünk szellemi élete iránt.

A serdülő nemzedék ma már az iskolán át lép a nyilvános élet terére s viszi oda magával a vágyat a lelki táplálék után is. Az egyház, e hű dajka, a templomba hívja lelki épülésre hozzátartozóit, de a gondoskodás a hívek erkölcsi életéről nem maradhat vissza a templom küszöbén. Hivatva van otthonában is felkeresni a családot s eljuttatni hozzá oly műveket, melyek nemesítik az érzelmet, a jóra, igazra irányozzák a figyelmet.

A prot. egyházak hűtlenek lennének multjuk hagyományaihoz, félreismernék kötelezettségüket a haladás s a nép valláserkölcsei élete iránt, ha elhanyagolnák azt a fontos tényezőt, mely a nép gondolkodásának, figyelmének irányításánál a sajtóban kinálkodik eszközül. Itt a tértelenség annyi volna, mint a reánk bizottaknak lelki szükségleteik kielégítéséért idegenekhez utasítása, mint térnyitás ellenséges irányú, vagy a sajtó előnyeivel önző számításból visszaélő, a szenvedélyeknek hízogó s így csak káros hatású törekvések előtt.

Társulatunk azon munkálkodik, hogy oly irodalmi termékeket nyujthasson népünknek szellemi táplálékul, melyek a mellett, hogy a legszegényebb által is könnyen megszerezhetők; egyszersmind az olvasók erkölcsi fogalmaira nem zavarólag, hanem építőleg hatnak, erősítik bennük a törvény tisztetét, a köteles hűséget, az egyházas és hazafias érzületet.

Az egyházak utalva vannak saját multjoknak minél teljeseb megismerésére. A Magy. Prot. Irod. Társaság ide vonatkozólag is feladatául tekinti az ügybuzgó munkásságot. Serkenti a kutatás vágyát, törekszik mindjobban bevilágítani az ismeret szövéténekével a reformatió fellépte óta lefolyt kort, s gyűjtögetni a köveket ama megalkotásra váró épülethez: a magyarhoni protestantismus történetéhez.

A mult tengeréből felhordott gyöngy: a tiszta igazság tisztetletet parancsol s üdvös tanuságot nyujt a későbbi koroknak is. Prot. egyházaink multja nagy eszmékért vívott küzdelmeknek léczolata. Minél jobban feltárul a kutatás nyomán a mult, minél világosabban látják az utódok a lefolyt száza-

dok ködéből előtűnni azon elveket, melyek a társadalom rétegeit mozgásban tarták, azt a lelkesedést, mely az egyházzért kész volt áldozatul vinni nyugalmat, jólétet, életet: annál inkább érzik, hogy az embernek más hivatása is van, mint az érzékiség szolgáltatában pusztán anyagiak után törni. A mult küzdelseinek hű rajza emeli az unokák előtt is ama drága örökségnek: az egyháznak értékét, lángolni tanít szent czélokért. habár azok földi javakat nem ígérnek, sőt folyton új áldozatokat követelnek.

Társulatunk tovább működését az alapszabályai által kijelölt téren indokolja továbbá a vallásos érzés gondozása. Az embernek rendeltetése az értelmi és erkölcsi tökéletesbülés, ütegyengetés a legfőbb jóhoz: Isten országához. E tisztének betöltéséhez nem elégséges neki a természet adománya, nem az erő, a tudás: mindezek mellett szüksége van még ama titokzatos égi ajándéokra: a hitre is, mely őt a föld porából egy felsőbb eszményi világhoz emeli, a mely neki Istenről, mint alkotó örök hatalomról, megváltó szeretetről, megszentelő kegyelemről beszél s az életnek és igazságnak végdiadalát hirdeti. A hit a lelkiismeretnek öre, az erkölcsiség nélkülözhetlen támasza. E nélkül az ember elveszti az erőt az eszmék szolgálatára. A vallás elhanyaglását a történet tanúsága szerint is elmaradhatlanul követi a társadalomban az önérzet tompulása, a jellem törpülése, az erkölcsi kötelek lazulása.

A hit vigasztaló erő is; megnyugtat a mult fájó emlékei felett. kibékít a jelen bajjaival és a hűség megdicsőülésének reményével a szenvedések tüzeből is tisztítva, nemesítve emeli égfelé a szívet. Így a hit a lélekre nézve az antéusi talaj, melylyel valahányszor érintkezik, terhét könnyebbülni, erejét visszatérni érzi s újra éledt bizalommal folytatja a reá váró harcztot. Sem az egyénre, sem a családra nem lehet meghaladott álláspont, mert mély igazság rejlik azon állításban, hogy a fájdalomnak ikertestvére a vallás, és erre mint bízható utitársra reá szorul a halandó, míg a fájdalomnak is lakhelye lesz a föld.

A vallásnak legtisztább, legszentebb alapja a kinyilatkoztatott ige, ebben Krisztus élete és evangéliuma. melyből ezen intés is hangzik: „Bizzál, a te hited megtart tégedet“.

Az evangélium tünteti fel a legmagasztosb alakjában a viszonyt Isten és az emberek között, midőn azt hirdeti, hogy a Krisztusban mindnyájan a mennyei Atyának gyermekei vagyunk.

Jézusban áll előttünk az erkölcsi tökéletesség, az igazság, a szeretet eszményképe. mely örökké vonz. emel.

A prot. egyházak hittanaik egyedüli forrásául a Szent-írást fogadták el. Főtisztüknek ismerik a Krisztus szent tanában levő elveknek az életbe átültetésén munkálkodni, az értünk meghalt s feltámadott üdvözítőt hirdetni s ő hozzá, mint lelkeik főpásztorához vezetni el a hiveket. Az ő érdemében mutatják a megigazulás, az üdvösség zálogát, az ő életében az eszményt ezen intéssel: „Ugyanazon indulat legyen bennetek, a minő volt a Krisztus Jézusban“. Az ő példájával tanítanak megnyugvásra Isten akaratján, a hűségre az igazsághoz mind halálig. Az ő életével hirdetik az igaz szeretetet, mely nem zár ki másokat a mennyországból, de mindenkiben — bármely nyelven beszéljen, bármelyik templomban imádkozzék — elismeri és tiszteli a felebarátot.

A valláserkölsi élet ily irányban vezetésénél segédkezik irodalmi társulatunk. Az általa kiadott munkák nevelik a keresztyén hitbuzgóságot, ébresztik a kebelben a hűséget, mint édes anyához: az egyházhoz. E törekvése annál figyelemreméltóbb, minthogy más részről több és több helyen kísért a hitközöny, fel-felüti fejét az önző anyagelvűség, mely a föld javait bálványokul állítja fel és ezek elé áldozatul veti mind azt, a mi eddig szent és igaz volt. Veszélyes ellenség, kinek előtérbe nyomulása rombolólag hat a családi életre, megdöntéssel fenyegeti a társadalom s a nemzeti lét fentartó oszlopait.

A földhöz tapadt materialismus ellenében a Magy. Prot. Irod. Társulat a maga munkásságával az idealismust, e magas közérdeket is szolgálja.

Ezzel egyszersmind közremunkál a felvilágosodásnak, a szabadságnak védelmezésén is.

Világosságra, szabadságra az emberiségnek, hogy a haladás útján megmaradhasson, mindig szüksége lesz.

A felvilágosodás szélesbíti az ember látókörét, vezetni rendeltetésének s az igazságnak megismerésére. Üdvözítőnk mondja: „Megismeritek az igazságot és az igazság szabadokká teszen titeket“. Minél jobban megismeri az ember az igazságot, annál erősebb lesz benne a felelősség tudata, annál jobban mentve lesz a babonától, félelemtől, az elfogultságnak, az alacsony szenvedélyeknek béklyóitól. Annál inkább képes megőrizni magán a sors minden változásai között is az emberi méltóságot

A szabadság nyit tért a tehetségek kifejtéséhez s biztosítja a tökéletesbülést.

Igaz ugyan, hogy a szabadság mellett is helyet követel

a társadalomban a baj, gond: azonban, mint a történet tanusítja, a szabadság hasonlóan Herakles nyilához — az általa ejtett sebet meg is gyógyítja. Másrészről a szabadság bukása után is megmaradnak, sőt szaporodnak a sebek s ezek orvoslására a zsarnokság balzsamot nem talál.

A szabadságnak voltak és lesznek ellenségei, míg lesz elfogultság, önzés. A figyelmes szemlélőnek van alkalmja tapasztalni, hogy jelenleg is gyarapodik azoknak száma, kik minden bajért a szabadságot teszik felelőssé s nemcsak titokban ássák alá a vermet, hanem nyíltan is ellene izgatnak.

A ki elismeri, hogy a szabadságszeretetnek az egyénekben s a közönségben meggyökerezése biztosítéka a polgári s a nemzeti szabadságnak; a ki tudja, hogy e drága kincset úgy a prot. egyházak jövője, mint nemzetünk emelkedése szorosan összefügg: az csak tisztelettel gondolhat azon társulat működésére, mely a vallásos érzés, a prot. öntudat élesztésével a felvilágosodás a szabadság érdekében is önzés nélkül, hiven fáradozik.

Végül figyelmet érdemel ezen irodalmi társulat azért is, hogy közös munkatért tárt fel a két prot. egyház közönsége előtt.

Mind a helvét hitvallásnak, mind az ágost. hitvallásnak egy az alapja: az Isten igéje. Mind az evang. szerint reformált, mind az ág. hitv. ev. egyháznak egy és ugyanaz egyedüli lelki fejedelme: Jézus. Mind a két egyháznak éltető eleme a Krisztus által hozott lelki szabadság, mindkettőnek célja a világosság, s az igazság uralmának terjesztése. Mindez arra inti őket, hogy egymásban mindig a testvért tekintsék s becsüljék. Nem dogmai egyesítésről van itt szó; az ily irányú kísérletezés szükségtelen s eredménytelen is volna. De igen is a közös alap, a közös cél arra kötelez, hogy ne keressünk új és új elválasztó pontokat, hanem keressük azokat, a melyeknél testvérekké válva kezét foghatunk s közös feladatért egyesült erővel vívhatjuk a harcot. Erre hív fel a viharos multból hangzó tanulság is. Hithőseink, vértanúink együtt szenvedtek, egymást vigasztalva együtt zörgeték a bilincset a komáromi, sárvári, kapuvári börtönökben s a nápolyi gályákon. Együtt küzdöttek az elődök a hitszabadságért. — Ma is vannak, nemcsak közös céljaink, hanem közös ellenségeink is. A viszonyok alakulása a megpróbáltatások egész sorát indította a prot. egyházak életére. Nagyon is szükséges a két prot. egyház között a testvéri egyetértés, a mi fokozza a védelem erejét.

Jézus lelke: a szeretet tartsa fenn a kölcsönös bizalmat közöttünk. Erősítse az összetartó kapesokat. Ő, a mi hitünk fejedelme, adja áldását a szent nevének dicsőségeért folytatott közös munkánkra.

Ezek után, melegen üdvözölve a megjelent tagokat s kedves vendégeinket: a Magyar Prot. Irodalmi Társaság ez évi nagygyűlését megnyitottnak nyilvánítom.

Gyurátz Ferencz,
a társaság lelkész-elnöke.

IV.

Üdvözet a M. P. Irodalmi Társasághoz.

Nagyméltóságú Miniszter úr!

Főtiszt. és mélt. püspök, igen tisztelt Elnök urak!

A tiszántúli ev. ref. egyházkerület, a debreczeni egyház és város nevében üdvözlöm a nagyméltóságok böles vezetése alatti magyar prot. irodalmi társulatot

Üdvözlöm keresztyén szeretettel, kálvinista egyenességgel, és magyar emberséggel. Legyenek itthon s találják magukat így fogadtatva nálunk s általunk.

Üdvözlöm a magyar prot. irodalmi társaságot ez egyházban, e városban, melyet nem várerődítvényei, nem a természeti fekvés erőssége, hanem hitbeli és politikai vezetőinek bölesesége, lakóinak és híveinek crós lite, szívós kitartása s a tudományok bőkezű ápolása és az *Isten ama bárányához való ragaszkodása*, (kit nemesak városunk czimerében viselünk, hanem) a ki az irás tanusága szerint az Atya személyének kimetszett bélyege s szent lelkével megvilágosítván, lesz mindenha a mi szentségünk, igazságunk és váltságunk.

Üdvözlöm e föld. e nagy egyházkerület nevében, hol hitbeli őseink közösen megkezdték az 1545-iki első erdődi zsinattal egyházi hitvalló, törvényalkotó és egyházzvédő működésüket.

E városban, ez egyházban, ez egyházkerületben (miként egy képen láttam), a Krisztus keresztje alatt a magyar Luther és Kálvin összetalálkoznak, hogy Nagyméltóságok böles és szelid vezetése alatt a magyar nemzetnek, a magyar keresztyénségnek, a magyar protestáns s irodalmi társulat által, *közjavára munkáljanak*.

Legyenek üdvözölve! Isten hozta önöket.

Kiss Áron,
tiszántúli püspök.

Elnöki beszéd.

Tisztelt Nagygyűlés! Mindenek előtt fogadják hálás köszönetét Társaságunknak azért a lelkes fogadtatásért, melyben bennünket részesíteni szivesek voltak és azért a meleg üdvözlétért, melyet a debreczeni egyház és város s a tiszántúli egyházkerület nevében főt. püspök úr hozzánk intézni kegyeskedett.

Társulatunkat azon nagy czélokkal szemben, melyeket maga elé tűzött és a melyekért küzd, nem hasonlíthatjuk egyébhez, mint egy kis mécseshez, melyet, hogy észrevegyenek, hogy világítson, hogy melegéből minél többen részesüljenek. kénytelenek vagyunk helyről-helyre. városról-városra hordozni, és így sem vagyunk képesek csak megközelíteni is azon nagy czélokat, a melyeket elérni kívánunk. A tudománynak, a vallásnak és az erkölcsnek harmonikus magyar prot. alapon való fejlesztése: ez ennek az irodalmi társulatnak a feladata. Be kell vinni ezt a törekvést nemcsak a felsőbb körökbe, nemcsak a papnak katedrájába, nemcsak a tanár tanszékebe, de a nép közé is. Minél szélesebb körben, minél határozottabban s minél melegebben kifejtjük törekvéseinket ezekben a körökben, annál közelebb jutunk czélunkhoz; mert a mai korban már csak a népért és a néppel lehet dolgozni. A tudomány világát, a vallásnak melegét, az erkölcsnek balszámát és veszélyektől, megkísértésektől megóvó olaját akarjuk széthordani csekély kis mécsünkkel a protestáns világba Magyarországon helyről-helyre, és reméljük, erős hitünk van, hogy minél tisztább levegőbe viszzük. annál jobban fog táplálódni annak lángja, fénye. Ezért jöttünk Debreczenbe most.

A tudományt, a vallást, az erkölcsöt harmóniában és minden felfogásnak, minden izlésnek, minden érdeknek megfelelő alakban, de hamisítatlan valóságában széthordani a nép között és a nemzet minden rétegében: óriási nagy feladat, nagy nehézség akkor is, — a mi. fájdalom, gyakran kor-

szakonként elő szokott fordulni, — a midőn azok, kik hivatva lennének a tudományt, vallást és erkölcsöt ápolni, fejleszteni, az ellentétek kifejtésére fordítják erejüket és figyelmüket és ez ellentétek kifejlesztésében látják önállóságukat, tudományukat, felvilágosodottságukat. Azok a túlhajtások, a melyekben a vallási fanatizmus meg akarta akadályozni a tudomány fejlődését, ellenkező túlhajtásokkal találkoztak. Találkoztak a tudomány és a szocialistikus mozgalmak atheisztikus törekvéseiben, a melyek szeretnék megsemmisíteni a vallásokat és erkölcsöket, abban az öntelt hitben, hogy mind ezt pótolni tudják eszüknek okoskodása által; pedig jól tudjuk, hogy ennek következménye az volt, hogy a mint egyfelől a vallási fanatizmus a legvégzetesebb eredményeket idézte elő, úgy a tudomány elbizakodottsága felkeltette azt a hitet, hogy a tudomány esődött mondott.

A világi tudomány esődöt fog mondani ott, hol nincsen talaj a világi tudomány számára. De nem fog esődöt mondani, hanem termékenyítőleg hat ott, hol biztos talajon fejlesztői hivatását és nem akarja ostromolni a hit oszlopait. Mihelyt a tudomány arra vetemedik, hogy az égnek kapuit döngeti vagy a hit oszlopait ostromolja, esődöt fog mondani. És igen örvendetes jelensége korunknak az, hogy már kezd a határ világosodni, körvonalozódni; hogy a józan tudomány kezd lemondani azokról az aspiratiókról, a melyek körébe nem tartoznak és kezd visszatérni, — hogy sok fejtegetésbe ne bocsátkozzam — a maga illetékességi körébe. A józan tudomány úgy tesz, a mint a tudomány egyik legnagyobb bajnoka, Linné természettudós cselekedett. Mikor ő, a botanika atyja, kiment a nyílt mezőre, első dolga mindig az volt, hogy letérdelt és hálát adott az Istennek és azután vizsgálta a növényeket, gyökeröktől sporájokig és minél többet vizsgálódott, annál többször hajtott térdet a mindenség Ura előtt.

Szükségünk van, hogy a tudomány, vallás és erkölcs, főleg a mai korban, kezet fogjanak és erejüknek nem ellentétes, hanem harmóniában való működésére a tereket megtalálják, s feladataiknak világos elkülönítése mellett a párhuzamos haladásra képesek legyenek; mert a nép közé a legtöbb tudományt és a legtisztább erkölcsöket nem vagyunk képesek a mai világban sem másképp bevinni, mint a vallás segítségével. A vallás a jelenlegi és a jövő élet szankciójával ellátott szent ital; ha abba csepegtetjük az erkölcs keserű cseppjeit, akkor ezek édes méznek itálává válnak. Magunkba szállva, a mikor nem őriz sem az állambatalom, sem a rendőrség, emberi hivatásunknak megfelelni képesek

csak úgy vagyunk -- főleg a népnél, de azt hiszem mindenkinél, -- ha hiszünk a vallásban, hiszünk a jövő életben. Megpróbálták mindezt helyettesíteni a tudósok. Buvárokodtak, irodalom fejlődött ki, és ennek a küzdelemnek némely részben a tudomány és felvilágosodottságra nézve jó hatása volt; de mihelyt bizonyos határokon túlment, okvetlenül csődöt mondott minden kísérlet.

A népoktatást, felső nevelést hatalmasabb, szélesebb rétegekben elterjeszteni. minél mélyebbre hatni azzal a népben. korunk kiváló feladata. És érdeméül kell elismernünk, hogy e tekintetben bámulatos eredményeket ért el. De kérdem, minél jobban felnyitjuk a nép szemét és engedjük, hogy a tudomány útján felvilágosodják lelke, vajjon, akár az elemi akár a magasabb tudományokban vannak-e biztosítékaink, hogy a mint felvilágosítottuk és megismertettük e világ, jó és rossz oldalaival. -- mert a felvilágosultság ezt is feltárja, ismeretlen csábításokat és ismeretlen vágyakat és aspiratiókat kelt a betű, -- van-e biztosítékunk arra, hogy az a felvilágosítás egyúttal nemesak arra képesíti őt, hogy észre vegye a jót, hanem arra is, hogy észrevegye a rosszat? Van-e biztosítékunk arra, hogy a kettő közül a jót válaszsza és ne a rosszat? A tudománynak mely szankeziója, mely biztosítéka van ezekre nézve? Én ezekre nézve. -- csekély tudományom van ugyan, de másoktól sem hallottam, hogy a tudomány szankeciót nyujtana. A vallásnak megvan a szankeziója. A vallás Isten égise alatt, a jövő élet boldogságának szankeciójával viszi be az evangélium tanait a néplélekbe. És ezekben megvan a szankeció mind az önállóságra, mind a tiszta erkölcs megértésére. A ki ezektől el akar térni, az lehet tudós, de a népeket vezetni nem képes, vagy ha a népeket, vagy ezeknek némely rétegeit talán képes is vezetni, az romlásra fog vezetni. Hiszen látjuk -- és ezt nem megvetésképen mondom, -- hogy az újabb tudomány a szocialistikus törekvésekben maga elárulja azt, hogy szüksége van az erkölestanra és az erkölestannak szankeciójára. Azok a törekvések, melyek régebben csak a tudományos irodalomban fejlesztettek, s a melyek újabban a szocializmusban, sőt tisztán a társadalmi tudományok egy részében fejtegettetnek, új erkölcsi formákat keresnek és azon törik a fejüket, hogy azon törekvéseket, a melyekben a társadalmi viszonyok javításával a socialistikus viszonyok egésszégesebbé, könnyebbé tételével akarnak ezélt érni, milyen erkölcsi tényezők segítségével biztosítsák? Minek tulajdoníthatjuk az altruizmusnak kitüzését? Nem azon törekvés-e az, a melyet az evangélium ezelőtt 2000 évvel

sokkal sikeresebben megoldott? Általában mondhatjuk, ha jól értem az altruizmust, hogy az azt kívánja, hogy magáról megfeledkezve, embertársa érdekét vegye az ember kiindulási pontjául. Van-e szankciója vagy csak eszköze is eme tudománynak? Nincs sehol a tudósok könyveiben, fejtegetéseiben; ennek segélyével népeket vezetni nem lehet. Az altruizmus szép, de vakmerő dolog. Csődöt fog mondani, mert nincs szankciója, s nincs eszköze a tudománynak annak keresztülvitelére. Az altruizmus azt kívánja, hogy feledkezzünk meg magunkról és embertársaink érdekeit vegyük kiindulási pontul. Az evangélium sokkal természetesebb, sokkal nemesebb; azt mondja: szeresd felebarátodat, mint te magadat. Nem mondja, hogy megöljem magam, csak azt kívánja, hogy úgy cselekedjem és úgy gondolkozzam embertársamról, a mint én kívánom, hogy velem cselekedjenek. És ezt a sokkal kisebb mértékű követelményt is ellátta a jövő élet és az evangélium minden biztosítékaival és minden erkölcsi következményeivel. És mit tapasztalunk? Kétezer éves küzdelem után nem mondhatjuk, hogy ez a tan teljes mértékben uralkodik az emberek szívében, lelkében, s hogy kizárólagos úttörője, indoka lenne cselekedeteiknek. Mit kíván és remél tehát a tudomány, hogy sokkal többet, az emberi természettel nem annyira megegyezőt szankció nélkül valósítson meg? Ez csak vergődés, és minél jobban erőlködik, annál nagyobb lesz a csőd.

Mi ide nem megyünk, mi megmaradunk az evangélium alapján, ennek erkölcsi tanait akarjuk bevinni a népbe; ezzel beérjük teljesen, és annál nagyobb lesz győzelmünk, minél nagyobb eredményeket érünk el. Mi protestánsok a népet az isteni tisztelet minden mozzanatában segítségül hívjuk. A cura pastoralisnak feladata, hogy a nép minden rétegében és felfogásában összehozzuk, kibékítsük, elfogadtassuk az evangélium tanait. Meg vagyok győződve, hogy irodalmi társulatunk eme működése, a mikor egyfelől a tudományt ismerteti külföldi mozgalmakban úgy, mint belföldi kutatásaiban, s másfelől népies kiadványaival visszatér, hol a történelmi, hol az erkölcsi példákban azokhoz a felfogásokhoz, a melyekkel a nép rokonszenvez s a melyek a nép képzeletét, szívet megragadják: társaságunk működése a leghelyesebb nyomon jár. Azt hiszem, nem túlzok, ha azt állítom, hogy ezen a téren működhetünk legsikeresebben. És ha a tudomány legújabb vívmányait és a szocialisztikus mozgalmaknak minden — kétségtelenül humanus — szempontjait is érvényesíteni akarjuk, akkor is oda jutunk, hogy vissza kell térnünk az evangéliumhoz.

Nem tagadom, én, ki annyi anyagi kérdéssel foglal-

koztam az életben. a kinek hivatásomnál fogva a materialis dolgokkal kell foglalkoznom, érzem azt és az a rengeteg sok közügy, a melynek előrehaladása ez idő szerint gyöngé kezeimre van bízva, annak minden nyomora. minden küzdelme, minden baja még inkább meggyőz a felől, hogy anyagi gondok között az élet nemesebb feladatainak megfelelni igen nehéz, és ezért én egyházunkban is mindig arra törekedtem, hogy a kikre a mi tudományunk és annak terjesztése első sorban bízva van: papjainknak, tanárainknak. tanítóinknak anyagi ellátásáról minél jobban gondoskodjunk. Mert, igen tisztelt nagygyűlés, azt a tépelődést, melyet az élet gondjai előidéznek, azt a kísértést, a melyet az élet a szívbe becepegetet, főleg a vezetők szívében állandóvá tenni rendkívül veszélyes, s katói jellem és krisztusi lemondás kell ahhoz, hogy bajokkal küzdve, egész odaadással, teljes ruganyossággal, egész lelki frisseséggel és lelkesedéssel dolgozzék valaki. Pedig csak akkor lehet a népbe átönteni valamit, ha a pap és tanító teljesen oda adja magát szent hivatásának. Prédikáltak, ma is hallottam, azt a gyönyörű hasonlatot, a hol az evangéliumok beszélnek a liliumok ruházkodásáról és a madarak táplálkozásáról. A mindenható Istennek nagy hatalmát akarja kifejezni ez a kép, de nekünk ennek elismerése mellett is, a megnyugvásnak azon nagy mértéke mellett, melyet ebből meritünk, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy e hasonlatot gyakran tévesen magyarázzák. Mind ez nem zárja ki, hogy a lilium kedvező talaj nélkül el ne száradjon és a madár enyhébb égalj alá ne költözzék, a hol élelmet talál. Ne feledkezzünk meg tehát papjainkról és tanárainkról; mert isteni hivatás van ugyan náluk és ők azon megnyugvást, a melyet e hasonlat kifejez. teljes mértékben osztják, — de ne menjünk túl a hasonlat követelményein. A talajt kell alkalmassá tenni és az éghajlatot, hogy a működés egészen lelkes, sikeres és odaadó legyen.

Ép így kell törekednünk vezetőink szellemi színvonalának emelésén is. Ezért volt törekvésünk, az irodalmi társulat csekély forrásai mellett is, nemcsak monographiát, folyóiratot, de más tudományos theologiai műveket, pl. magyar Bibliai Lexikont is kiadni. Én ezt rendkívül fontosnak tartom; mert a biblia, midőn újabb tudományos kutatásait a pap és tanár rendelkezésére bocsátja, oly lelkierőt, felvilágosodottságot ad annak, melyvel nem vetélkedik semmiféle tudomány e földön. De annak a magyarázatnak sem a históriába, sem a geológiába, sem az archeológiába, sem a többi tudományos kutatásokba, sem a fejlődés történetébe ütközni nem szabad.

Ha az ember elmegy a templomba és hall olyan historiai, geográfiai, archeologiai botlásokat, a melyek a tudomány mai állása szerint meg nem állanak. akkor elvész a hatása a szent beszédnek és a pap is sablonszerűleg morzsolja le beszédét. De ha ott van a bibliai lexikon alapos, feldolgozott, magyarázó felvilágosításával, és ha az igehirdető abban a helyzetben van, hogy a tudomány színvonalán hirdetheti a vallást, ez nagy dolog; mert ott jó első sorban összeütközésbe a vallás a tudománnyal, a hol nem akar vagy fél tudomást venni a tudományos kutatások eredményeiről. Nem kell félni az evangéliumot a tudományos kutatásoktól! Kiállta az már 2000 esztendő kutatását, s minél többet kutatjuk eredetét, keletkezését, annál felvilágosodottabb, annál becsesebb, annál üdvösebb

Nem tagadom, nem zárkozhatom el azon aggodalmak, kételyek elől, a melyek főleg az utóbbi időben a protestantismus terén nálunk felmerültek Törvényeinkben lényeges változások történtek és ezek, — nem tagadom. — a helyzetben lényeges változásokat idéztek elő. Ezt öntudatosan és büszkén mondom, mert ezektől én nem félek, hiszen régebben a protestantismus küzdött azért, hogy a compelle intrare a törvényekből töröltessék. Ma minden talpalattnyi földet meg kell védelmezni, — minden lelket veszélyeztetve láthatunk és ennek következtében éjet és napot egybe kell tenni azok megvédésére. Ez óriási nehéz feladat. De akárhogy erőltettük volna a törvényhozási intézkedéseket, ez elől ki nem térhettünk volna; és én jobb szeretem, ha a föld fölött folyik a harc, mint ha a föld alatt üzik az aknamunkát. Azt mondják, csekély eszközeink vannak s az ellenség erős. Tagadhatlanul igaz. De kérdem: csak a lelkiekben, csak a protestantismus terén vagyunk-e így? Hiszen kérem, földmivelésünk minden nap, minden órában küzd; védelmeznünk kell szőlőinket, burgonyánkat, érdeinket, gabonánkat, s ezek miatt a legerősebb küzdelemben vagyunk. Nem tudjuk, hogy holnap reggel nem új fegyver-, ágyútalálmányra ébredünk-e, a mely semmivé teszi mindazt, a mit eddig alkottunk. A társadalomban új rétegek emelkednek fel, a melyekről eddig azt gondoltuk, hogy mozdulatlanok. Új vágyak, új szenvedélyek keletkeznek. — Ott van az ipar és kereskedelem nagy tere; — egy újabb találmány felforgatja mindazt, a mi eddig fennállott, s holnap talán újból kell kezdeni a küzdelmet Anyagi dolgokban azért feladjuk-e a küzdelmet? Nem!

Ha tehát anyagiakban a küzdelmet fentartjuk, akkor az evangélium melletti küzdelmet is folytassuk. Ha van kitar-

tásunk, ha van lelkesedésünk és bátorságunk anyagi érdekeink védelmére — és hogy van, azt a nemzet jelenlegi helyzete is bizonyítja, — akkor kell lenni kitartásunknak, erőnknek és lemondásunknak arra, hogy a lelki küzdelmet felvegyük reggeltől-estélig, estétől-reggelig. És ott, a hol nem az erőszak és kényszer, hanem a persvázio, hanem a teljes felvilágosultság, példa, ész és szív útján hódíthatunk: — hódítunk is! Én, mélyen t. nagygyűlés, olyan helyen állok, a mely nékem ezt az önérzetet biztosítja. Önérzettel, büszkén mondom el, hiszen hét püspök vesz körül; Debreczen levegőjét szívom, s a magyar protestantismus fókuszában vagyok. Én a békés küzdelmet felveszem, bátran, határozottan és biztos reménnyel a győzelemben — üdvözlöm a nagygyűlést!

Hegedüs Sándor,
a Társaság v. elnöke.

Jelentés

a M. P. I. T. 1898. évi működéséről.

Tisztelt Közönség!

Nagy örömemre szolgál, hogy a M. P. I. T. e nemes város, e híres egyház és e legnépesebb egyházkerület szives meghívásából a magyar protestantizmusnak e nagy metropolisában ily nagyszámú és díszes közönség jelenlétében tarthatja III-dik vándorgyűlését. Már maga a meghívás és az itt tapasztalt szívélyes és fényes fogadtatás is örvendetes változás bizonyítéka, mert azt mutatja, hogy Debreczen intéző köreiből a Társaság alakulásakor keletkezett tartózkodás és bizalmatlanság megszűnt s helyét egy jobb jövő zálogául tekinthető bizalom és békés egyetértés foglalja el; mely remélni engedi, hogy azokat a nagy szellemi és anyagi erőket, a melyek Debreczennek és nagy környezetének protestantismusában a Társaságra nézve kiaknázatlanul lappanganak, a Társaság iránt kifejlődő rokonszenves bizalom az általa képviselt szent ügy és nemes hivatás termékeny eleven-erőivé változtatja át.

Mert a M. P. I. T.-nak oly nemes hivatása van, a mely minden protestáns ember munkás szeretetére érdemes. Társaságunk nagy eszmét képvisel és kiváló missziót teljesít. Irodalmi tevékenység útján termékenyíteni, gazdagítani és virágzásra emelni a magyar protestáns egyházat és a nemzeti kultúrát: ez a mi társulatunk célja; a sajtó és egyesülés útján Jézus Krisztus isteni evangéliumából újjászülő és nemesítő erőket vinni be a magyar egyházi és vallásérvölcsi életbe: ez a mi magasztos hivatásunk; a sok oldalról szorongatott és sok tekintetben háttérbe szorult magyar protestantizmusnak sajnosan meglankadt életét erőteljes egyházi irodalom által régi jó hírnevére fölemelni: ez a mi állandó törekvésünk. Ilyen életnemesítő munkásságra minden időben szükség van, mert a földön élő intézmények, még az isteni eredetű keresztyén vallási és egyházi intézmények is, az emberi és társa-

dalmi véges tényezők ráhatása folytán az idők folyamán elbágyadnak, sőt néha tespedésbe jutnak, vagy éppen degenerálódnak; mint a legnemesebb állatfaj vagy növényi élet is elkorcsosul vagy elfajzik, ha időnként nem nemesíti meg vagy nem oltja be az emberi szorgalom és szakértelem. A jelen korban pedig, a mikor általános a panasz, hogy a keresztyén kegyesség meglankadt s a jó erkölcsök meglazultak, kétszeres a szükség, hogy az emberek elsatnyult vallása és degenerált erkölcsisége a Jézus Krisztus isteni erőiből lelki beoltás által megnemesíttessék.

E nagy és nehéz munka irodalmi ágában tíz év óta fáradozik a M. P. I. T. Szegényes eszközökkel, csendben és zajtalanul dolgozgatunk, de immár számottevő eredményekkel. Az ily ideális munkát rendesen kicsinylő közöny, kétkedés és féltékenység jegét sikerült immár a két protestáns egyház legnemesebb köreiből felolvasztanunk.

Nagy küzdelmekkel és erőfeszítésekkel teljes tíz éves pályafutása alatt megszilárdított és tekintélyre emelt ez a Társaság egy tudományos havi folyóiratot, a *Protestáns Szemlét*, melynek eddig megjelent tíz kötete a fejlettebb külföldi irodalmak hasonló szemléivel is kiállja a versenyt. Létesített egy *könyvkiadó vállalatot*, melynek egyháztörténeti és tudományos egyházi kiadványai az eddig megjelent tíz kötetben sok becses művet tartalmaznak. Hatvan füzet „*Koszorú*“ cz. népiratkáival a nép és az ifjúság számára immár egy kis könyvtárra menő vallásos iratot adott ki, melyek százhatvan ezer példányban forognak közkezen. „*Házi Kincstár*“ című kiadvány-sorozatával az elegendőnél is több, a vallásosságban meggyengült művelteket akarja megnyerni Krisztus urunknak és az ő evangéliumának. E négy ágú munkásságában igaz, hogy sok előítélettel, sok kicsinyléssel és még több közönyösséggel kellett e társulatnak megküzdeni; de az Úr, a minden áldások ura mutatott áldást, adott sikert is a hí munkásoknak. Megadta értünk azt, hogy lelkes és hivatásos írói gárda kezd kiképződni sorainkban; eljutottunk odáig, hogy az egyházi-irodalmi munkásság is kaphat immár jutalmul nemcsak köszönő szót és erkölcsi elismerést, hanem írói tiszteletdíjat is; megértük azt hogy buzgó lelkéseink és tanítóink soraiban immár nemcsak szörványosan tizen-huszan, hanem tömegesen, százan és százan fáradoznak irodalmi termékeink terjesztése körül. Már most remélhető, hogy áldozatkész világi elnökünk mellett az egyházi irodalomnak más meczenásai is támadnak.

Mult évi *kiadói terékenységünk* a négy kiadvány-sorozat

három első ágára szorítkozott. Havi folyóiratunk, a „Protesztáns Szemle“ 44 ívnyi terjedelemben a titkár szerkesztésében 1200 példányban nyomtatva, X-dik évfolyamát fejezte be és az egyházi tudományok népszerűsítésén fáradozott. Könyvkiadó vállalatunk X-dik kötetéül egy kötet Magyar prot. egyháztörténeti monografiát adtunk ki, melybe Zoványi Jenő, Révész Kálmán, Payr Sándor és Földváry László tagtársak írtak valóban becses egyháztörténeti tanulmányokat. Az alapító és rendes tagok számához mérten csak 800 példányban nyomattuk. „Koszorú“ című vallásos füzetekből a 41—50. számok jelentek meg a múlt évben 5—5 ezer példányban. „Hazi Kincstár“ című könyvsorozatunkban szünetelt az újabb kibocsátás, mert az e célra is szolgáló Károli-alap pénztárát nem akartuk teljesen kimeríteni.

Társulatunk *pénzügyei* még mindig nagyon szerények s a legutóbbi években deficizzel is kell küzdenünk. Van ugyan a Társaságnak közel 50 ezer frt tőketermészetű vagyona és külön rendeltetéssel még mintegy háromezer forintnyi forgó tőkéje. Amde mily csekély eszköz ez azokhoz a nagy célokhoz képest, melyeket Társaságunknak meg kellene valósítani. Sürgetik a Bibliai Lexikon kiadását, de nincs rá pénzünk; egy kis alapítványt kaptunk Kálvin Intitutiója lefordíttatására, a munka sajtókészen is volna, de a még legalább két annyi befektetést igénylő kiadáshoz nincs meg a szükséges alapunk. Aztán annak az ötvenezer frt tőkének is az a bibéje, hogy belőle csak 20 ezer frt van a Társaság pénztárában, a többi harmincezeret még nem fizették be az alapító tagok, a mi még nem volna épen baj, de sajnos, hogy a kamatok sem folynak be pontosan. Évdíjas tagjainknál pedig közel hétezer frt a hátralék, pedig szorgalmas pénztárnokunk évenként kétszer is, külön-külön is megkeresi a tagokat tagdíjaik befizetésére. Ez a nagy hátralék nagy égető sebe a pénztárunknak és nagy akadálya társulatunk szellemi tevékenységének.

Amde legújabban s talán épen a múlt év óta mintha némi javulás mutatkoznék e tekintetben is. Néhai Szász Domokos erdélyi püspök még életében ezer forint alapítványt fizetett be társulatunk pénztárába, hogy annak fele részével először is Kálvin Intitutiójának magyarra fordítását mozgassuk elő, azután pedig ha visszatérül a befektetés, más klasszikus theologiai munka kiadását segítjük. Néhai Busbak Ádám, a losonczyi takarékpénztár volt igazgatója, végrendeletileg 400 frtot hagyományozott Társaságunknak, mely összeg azonban csak a hagyományozó özvegyének a halála

után lesz befizetendő. Hegedüs Sándor másodelnök úr, Társaságunk régi Meczenása a „Koszorú“ füzetekre és a tervezett Bibliai Lexikon előmunkálataira 517 frtot adományozott s ő lesz kegyes fedezni az idei tíz új „Koszorú“ írói honoráriumait is. Említsük áldásban s foglaljuk hálánkba e nemes pártfogóink neveit, de egyszersmind igyekezzünk követni szép példájokat. Ne feledjük, hogy ez a nagyrahivatott Társaság csak akkor lesz képes nagyobb szabású munkásságra, ha mostani szegényes eszközei a reá váró nagy célokkal arányban megszorodnak.

Tagjaink más irányú munkásságában is észlelhető némi haladás a lefolyt évben. Az új tagok gyűjtésében ugyan még mindig kevesen serénykednek; de az elnökség által kibocsátott megkeresésre egyesek mégis hozzáláttak ehhez a fontos munkához is, a minék eddig is van annyi sikere, hogy a mult év közepétől mostanáig 132 új tag lépett be Társaságunkba; oly szám, a minót az alakulás ideje óta egy évből sem tud felmutatni a M. P. I. T. A taggyűjtésben legsikeresebben munkált a sárospataki theol. akadémia, melynek köréből 22 új tagot nyertünk és az abauji egyházmegye, melynek egyik lelkésze esperese támogatásával 32 új tagot jelentett be. Föl-emlitem e buzgó tagtárs nevét, mert megérdemli elismerésünket: Benke István hernád-szentandrás reform. lelkész. A mult évben kimutatott 1017 taghoz azóta 132 új tag járult, kik között 4 alapító, 57 rendes, 71 pártoló tag; meghalt és kilépett 19 tag s így a tagok létszáma most 1130. S azt hiszem, hogy ügyünk népszerűsítésére azok a rokonszenves nyilatkozatok és buzdítások is tettek valamit, melyek a sárospataki, pápai, orosházi és budapesti egyházi lapokban megjelentek. Általában, ha társulatunkat nagyobb virágzásra akarjuk emelni, a taggyűjtésben is nagyobb, egyetemesebb akcióba kell lépniünk, és nem szabad addig pihenniünk, a míg a két protestáns egyháznak minden jobbmódú híve és gyülekezete tagja nem lesz a Társaságnak.

Tagjaink társulati munkásságában is mutatkozik előmenetel. Annak a termékeny eszmének, melyet Társaságunk proklamált és valósított meg először Budapesten, hogy a téli időszakban népszerű vallásos felolvasásokat tartsunk, a prot. egyházi életet ez úton is fejlesztjük, termékenyítsük, eszméltessük: örömmel jelenthetem, hogy immár sok híve és nem egy apostola támadt hazánk különböző városaiban és falvaiban. Hogy csak egynéhányat említsek: Budapesten a Belmissziói havi értekezleteken, a Református ifjak egyesületében, a Lorántffy Zsuzsanna-egyletben vert gyökeret a vallásos fel-

olvasások eszméje; Kolozsvárott a vallásos estéken, Pozsonyban a „Protestáns Estek“-en, Pápán az evang. egyesületekben és a református egyházban, Komáromban, Békésen, Eperjesen az ifjúsági egyesületekben, Baranyában, Vértesalján, Somogyban, Felső-Szabolesban. Szatmárban, Borsodban, Gömörben stb. az egyházmegyei értekezleteken s ezenkívül nagyon sok helyen foly ily természetű irodalmi eszméltetés. Ennek a munkásságnak a prot. öntudatot termékenyítő s a valláserkölcsei életet nemesítő hatásán kívül az a közvetlen irodalmi hatása is van, hogy egyházunk tagjai megismerik, megkedvelik és itt-ott már kezdik meg is rendelni a protestáns kiadványokat s ezek között a mi Társaságunk kiadványait is. Üdvös és Társaságunkra nézve is hasznos dolog volna, ha a vallásos felolvasások minél szélesebb körben meghonosulnának; mert statisztikailag is bebizonyítható tény, hogy hazánkban is, épen mint külföldön, azokban a gyülekezetekben vásárolnak és olvasnak a legtöbb vallásos könyvet, a melyekben a vallásos felolvasások és összefüggések állandóan meghonosultak.

Legnagyobb haladást a *kiadványok terjesztése* terén tett társulatunk. Kiadványaink s különösen Koszorú-füzeteink iránt az érdeklődés a múlt évben jelentékenyen fokozódott, a terjesztők és elárúsítók száma növekedett s a kelendőség is szép emelkedést mutat. Ugyanis, míg öt évvel ezelőtt, mikor a Koszorú-füzeteket megindítottuk, csak nagy nehezen tudott a bizományosunk kétszáz elárúsítót összetoborzani, addig most közel nyolczszáz lelkész és tanító foglalkozik e kiadványunk terjesztésével. A kelendőség emelkedését mutatja az, hogy míg 1897-ben 21,557 Koszorú-füzetet s illetve 26,456 számot adtunk el, addig 1898-ban 27,888 füzet, illetve 32.834 szám kelt el. Ennek a vállalatunknak a pénzügyi oldala is javult. mert míg 1897-ben a Koszorúra a Károli Gáspár nevét viselő alapunktól 1008 frt 15 kr. külön befektetés volt szükséges, addig 1898-ban csak 38 frt 16 kr. kezelési defizitje volt a Koszoru-kiadványoknak. Ez a szép siker főleg azoknak a buzgó lelkész és tanító tagtársaknak köszönhető, a kik fel fogván a népies vallásos iratok hivatását, minden alkalmat felhasználnak arra, hogy olvasni szerető népünknel Koszorú-füzeteinkkel is éleszszék a vallásos buzgóságot, kiszorítsák az erkölcsrontó ponyvairodalmat s ellensúlyozzák a nagyban üzött szektás és pápás térítő propagandát. Udv és elismerés e jó munkáért a hivatása magaslatára emelkedett lelkészi és tanítói karnak. Csak előre, ne lankadjunk, t. tagtársak, e jelben győzelem ígérkezik számunkra!

De mint minden esztendő, úgy az elmúlt is, az örömök

mellett hozott veszteséget, pusztulást is társaságunkra. A halál nagyon sokat kivágott sorainkból az utolsó nagygyűlés óta. Választmányunkból kidőlt Szász Domokos erdélyi püspök, e mi társaságunknak is oszlopos, választmányunknak tevékeny tagja, ki a mult évben Kolozsvártt vendéglátó házigazdája és egy szép czélú alapítvánnyal megörvendezett vezető vezéralakja volt társaságunknak; elhunyt Szilágyi Sándor, a nagynevű történetíró; kidőlt Szöllősi Antal makói lelkész, a ki egy szép pályadíjjal segítette meg társulatunkat, és Tóth Sámuel debreczeni theologiai tanár, e nagyszorgalmú egyházkerületi és konventi főjegyző. Pártfogó tagjaink közül szentmártoni Radó Kálmán dunántuli főfelügyelőt, alapítóink sorából báró Radvánszky János ker. gyámintézeti elnököt, Giczey Sámuel és Arany László budapesti egyháztanácsosokat, Szabó Mihály hódmezővásárhelyi főgondnokot, Busbak Adám losonci egyházi felügyelőt, László József kocsai lelkészt. Nagy Ferenc kecskeméti tanárt szólította el az Úr; rendes tagjaink között Kis Gábor pápai, Tabajdi Lajos szatmári és Gergely Károly nagybányai református lelkészek a nevezetesebb halottjaink. Legyen áldott az elhunytak emlékezetete! Az élet Urát pedig kérjük, hogy újabb tagokban pótolja ki veszteségeinket, hogy a kidőlték helyére újabb aratókat bocsásson ki egyházunk és társulatunk munkamezejére!

T. Közönség! Végig tekintve Társaságunk tíz évi pályafutásán, a kik a munkában részt vettünk, e jubiláris esztendő bezárultán hálás szívvel elmondhatjuk az őtestamentomi patriarchával: idáig megsegített bennünket az Úr, mert Társaságunk mégis meggyökerezett a magyar protestáns köztudatban. S ez az első tíz esztendő, úgy hiszem elég hosszú próbaidő volt azoknak is, a kik eddig várakozó állást foglaltak el és meggyőzhette őket arról, hogy a M. P. I. T.-ban van „hit, jog és erő“ az életre. A meggyökerezés után most már hadd következék a gyors növekedés időszaka. Azért én nagy bizalommal arra kérem a kívülállókat: elég volt a várakozásból, lépjetekek be és fogjatok velünk kezet a szent munkában! A nagy apostol szavaival kérlek benneteket: áron is megvegyétek a jó alkalmatosságot, mert az idők gonoszak. Nem látjátok, nem olvassátok hónapról-hónapra, hogyan pusztulunk, veszünk a gyermekek eligérése, a folytonos kitérések által és a lelkekre nehezült álmoság miatt. Soha sem volt nagyobb szükség a vállvetett, az egyetértő, az erősítő és mentő munkára, mint napjainkban. Fel a munkára, ne késlekedjünk, nehogy kifogyjunk az erőnkéből. Különösen hozátok fordulok kérő szóval, debreczeni egyházunk hithű tagjai,

kiknek hires egyházatokat annyi dicső történeti emlék övezi körül, vegyétek eszetekbe az időök intelmeit s ne késsetek a multakhoz méltó munkába fogni. Rólatok azt tartja a historia: Debreczen nehezen indul meg, de ha egyszer megindul, nagyot lép. Tegyétek meg ezt a nagy lépést! Mutassátok meg, hogy nem fajult el ereitekben az ősi kálvinista vér! Szerezzétek meg magatoknak és Társaságunknak azt a dicsőséget, hogy ha az első tíz esztendőben életképes gyermekké nőtt, a második évtizedben a ti hathatós közreműködéseitekkel hadd izmosuljon erőteljes férfiúvá a M. P. I. T. Segítsen erre titeket, segítsen erre mindnyájunkat a kegyelem nagy Istene.

Szőts Farkas,

budapesti theol. tanár, a társulat titkára.

VIII.

A reformatió és a magyar nemzeti szellem egymásra hatása.

A keresztyén egyházat hasonlították hullámokon hanyatott hajóhoz, mely nem sülyed el. E hajó útja az egyháztörténelem. E hajó magába felvette a számos erős, művelt és műveletlen nemzeteket, így 900 év előtt eleinket, a magyarokat is. A mint haladt hódító útján e hajó, mindinkább terhelődött, mert az apostoli tartalomhoz rakódtak, vegyültek, az evangéliom lényegéhez nem tartozó részletek, kölcsönzettek, keresztyén szinnel, zománcczal felékesítve. Főleg a görög és római szellem, — melynek uralma alatt idomult a keresztyénség nyugoton — idézte elő a nagy változást a keresztyénség belsőjén és külsején, a latin nyelv ma is nyomakodik világszerte a róm. kath. egyház istentiszteletére, mint „eltörölhetetlen bélyeg“; teljes ellentétben az első korú görög, syr, armén, kopt stb. nemzeti nyelvű egyházakkal. A nemzeti nyelv és szellem nálunk is félreszorult és 500 évnek kellett elhúzódnia, míg újra eljött az idő teljessége, hogy a magyar magyarul imádhatta Istenét a protestáns területeken.

A hajó az első ezer év alatt már nagyon elnehezedett az új és idegen terhektől, de még I. István király korában, őseink keresztyénsége sokkal tisztább volt, mint a középkor alatti. Még a görög testvér-egyház hivatalosan eltaszítva nem volt Rómától, az csak Cerularius korában (1054) hajtattott erőszakkal végre; még az úrvacsora két szín alatt adatott, hiszen II. Paschál pápa († 1118) nem helyezte a kehely elvonását a néptől; még a hét szentség tana nem szilárdult meg, azt Lombárd Péter (1164) rögzítette meg; halottak napja sem volt, hiszen azt 1024-ben kezdeményezték egy zárdában. Mária külön officiuma az olvasóval együtt később keletű; a papnőtlenység is, e drákói törvény, csak VII. Gergely pápa alatt hozatott; a bűvészies átlényegülés vastag tanát II. Sylvester pápa nem helyeslé sem Berengár francia apát, sőt

kezdetben maga Hildebrand is ingadozott; az is később csontosult meg (1215); nem volt bucsúév, ez 1300-ban hozott be; nem volt úrnapi ünnep és körmenet 1264 előtt, mely földi találmányért oly sok száz protestáns öletett meg; nem volt hitnyomozó törvényszék, mely ádáz intézmény irtotta ki a reformatiót annyi igazságszomjas nemzetnél; nem volt állami hatalom fölé emelt pápaság Canossa előtt; Ottó és Henrik császárok, így Istvánnak kora ilyet nem ismert; nem volt a tisztas benzés és elugni barátokon kívül más szerzetesrend. Valóban az István király korabeli és Oláh Miklós esztergomi érsek idejebeli keresztyénség közt nagy eltérés fedezhető fel, őseink tisztább keresztyénségével rokonabb volt a reformatió egyháza, mint a Pázmány-féle katholicismus. Már Bod Péter kifejtette ezt.¹⁾

Már sülyedni kezdett az egyház hajója, volt idő, a pisai és constanti reformáló zsinatok idején, mikor az egész művelt Európa, élén az egyetemekkel és felvilágosult uralkodókkal, egyhangulag sóhajtozott a szabadulás után! — de az alapot, a bibliát, nem találták meg, lánczon volt az is őrizve.

A XVI. századi reformatió a felesleges terhektől szabadította meg a keresztyénség hajóját, de meghagyta mind az apostoli elemeket s így az ősi keresztyénséget egész tisztaságában élesztette föl.²⁾

A mi édes magyar népünkre is oly vonzó hatást tett a vallástisztítás, hogy az tömegestől csatlakozott a megszabadított egyházhoz, ez pedig, mint mindenütt, úgy nálunk is a nemzeti szellemet nem nyomta el, hanem táplálta. Igazolni ezt feladata tételemnek.

I. A reformatió a *magyar kebel vallásosságát* egyszerű

¹⁾ «Seculo decimo non hodiernam romano catholicam fidem Hungari sunt amplexi» P. Bod.: Hist. Hung. Ecclesiastica. Tom. I. 93 p.

²⁾ A történelmi érzék teljes hiányzásának róható fel az a vastag tévedés, mit a trienti zsinat elkövetett, midőn a reformatió által visszaállított bibliai igazságokat és tant eretnekileg elkárhoztatta és a keresztyén protestáns hívőket testvérekül nem tekintette. A történelem távesőve ma már tisztán igazolja, hogy a biblia tan-összlete (summa) és az Aquinói Tamás tan-összlete (summa) közt mily mérhetetlen különbözés és távolság van. Trientben ez utóbbit erősítették meg. Maga Fleury Kolozs, a legnagyobb róm. kath. egyháztörténetíró Franciaországban, elismeri, hogy a róm. kath. egyház eltért mintaképétől az ősi egyháztól. A történet bevilágító hatása alatt álló művelt róm. katolikusok nem tagadhatják meg a keresztyén testvér nevezetet a protestáns hitfelektől. «Excidat illa dies aevo!» melyben trienti anathémák Kovácsoltattak és Loyola sötét nézetei vakíták el a lélek szeméit. Művelt katolikus lélek a jesuitismust és christianismust egynek nem veheti.

és természetes alakjára vitte vissza. A természet áldásai, a föld, a mező, a halom, a vidék, az égbolt valának népünk mindennapi látományai, akár várakokban, akár csendes falvakban élt volt; a görög és római képzelem segítségével alakult mesterséges külszerek ¹⁾ feszületek, képek, fönjén, csillárok, tarka-barka papi díszletek féltetettek; a homályos szertartások mélyéről az öntudatos, tiszta hit hajnala kelt ki és népünk a mennyei atyához és szent fiához tért vissza, mert a bibliában található tartalomtól tárták fel reformátoraink a keresztyénség lényegét, és a nép legegyszerűbb fia is érezni kezdte, hogy magyar és mégis keresztyén a nélkül, hogy hellén vagy római leplekbe burkolná öntudatát.

A reformatió, mint felszabadító hatalom azonnal szárnyra keltette a nemzeti szellemet és a vallásosság hazai nyelven nyilatkozék meg. Áldozások helyett prédikátorok, fényes mise helyett Isten ígéjének hirdetése lón a központ, ének és imádság kíséretében érthető nyelven. A vallásos eszme és érzelm terjesztése és bensőítése végett a sajtót nemzeti nyelven szóltattatta meg, csakugyan a reformatió hatására jönnek létre a magyar nyomdák Nádasdi, Heltai, Huszár Gál, Juhász Péter működésére, ²⁾ vallásos olvasmányok, templomi és iskolai könyvek nemzeti nyelven mozgatják a nép ezreit. Hazánkban a XVI. század folyamán mintegy 30 nyomda működött, melyek a nagy-szombatin kívül, mind protestánsok birtokai, vagyis a reformatió szülöttei valának. (Révész: Figyelmező, 1873. 21. l.) Magát az ellenfelet is az kényszerítette a nemzeti szellem fegyverének megragadására, ha élni akar. Erdősit és Dévait majdnem egy század múlva követte Pázmány. Dicsőség a reformatiónak, a míveltség új tényezőjének megindításaért.

II. A reformatió a vallást és egyházat közkincesé tette. a kiváltságolt osztály (clerus) kezéből a hívők egyetemének adta át, így történt. hogy az egyház kormányzatába, irányzásába a *világi elemet* felvette, ekkép felkelté a közrészvét és érdeklődés termő szellemét, kiki munkálhat, mert a vallás

¹⁾ «Gyöngy olvasóját elveti a leány,
Képekre festett szenteket eltaszít,
Egy közbejáróját elégli
Tőle könyörgi a tiszta szívet».

(Révész : Figyelmező. 1872. 528. l.)

²⁾ A két magyar nyomda (kolozvári és debreczeni) volt a magyar irodalom fenntartó oszlopa a XVI. században, melynek folyamán 372 munka jelent meg, ebből Kolozsvárra 95, Debreczenre 91 munka esik, nem számítva a latin nyelvűeket («Debr. Ellenőr» 1895. 271. sz.)

mindenkire tartozik, az egyház mindenkié, a hívők gyülekezete többé nem pusztán engedelmeskedő, avagy vakon vezetett hajlongó tömeg, hanem minden egyháztagnak szabad és döntő tényező. Micsoda új világ nyílik fel a reformátorok nyomain! Világi nagyjaink, birtokosaink, városi hatóságaink, polgáraink versenyezve tűzik ki a reformatió szent lobogóját és védelmезik. Fényes sorozat kél fel a magyar nemzetből az Isten háza ügyében: a Perényi, Nádasdi, Enyingi, Petrovics, Drágfi, Mágócsi, Dobó, Nadányi, Thurzó, Révai családokban; műveltségi központjaink a városok: Tolna, Debreczen, Patak, Kolozsvár, Szeben, Brassó, Lőcse, Bártfa, Sopron, Eperjes, Pozsony, Czegléd, Kecskemét, a bányavárosok stb. versenyeznek, alkotórészt vesznek a reformatió szellemi munkájában.

A világi elem előtérbe lépése az *egyház kormányzásában* fokozatos volt, s hogy egyházi képviselőházzá a két protestáns egyház országos zsinata korább nem fejlődhetett ki, annak az ország politikai daraboltsága volt oka. Hordta magában a jegezcülő magvat eleitől fogva. A kolozsvári első nemzeti zsinaton (1557) és a szatmár-németin (1646) 3 ref. egyházkerület tömörült egymáshoz; a zsolnai zsinaton (1610) az ágostai hitvallásnak 3 kerülete nyilatkozik, mint kormányzó hatóság; a budai és pesti zsinatokon (1791) már négy-négy kerület alakul zsinattá; 1881-ben Debreczenben a politikailag egygyé lett államot a református országos zsinat is visszautkröztette.

Az ágostai hittestvérek e magas pontot még el nem érték, az csak még a remény tárgya, mert az erdélyi szász egyházkerület még mindig különálló tag (*Separatum membrum*). A történelmi mult pedig nem lehet akadály, hiszen a ref. egyházkerületek is századokig elkülönültek valának; a nyelv sem lehet akadály, hiszen a magyar állam nyelvét minden művelt honfi érteni tartozik s épen a lelkészek a legműveltebb réteghez tartoznak, kell, hogy tartozzanak. Hitvallása is egy, az ágostai; indító alakjai ugyanazok: Luther, Melancton, Hontér, Stöckel, Serpilius, Dévai, Lovesányi stb.

A bizantinizmus, azaz az államfő mindenhatósága az egyház felett és a hildebrandinismus, azaz az egyházfő a pápa és a papuralom mindenhatósága az állam és egyház felett: jogtalan lényekké törpítette a világi elemet a legfőbb fórumokon; a reformatió, különösen Kálvin a presbyterianismus megteremtésével biztosította a hívek törvényes nyilatkozását a hit, erköles birodalmában. Bevezette az önkormányzás, az autonomia hatalmas elvét a nemzet testébe, mely elv a borús időkben mint angyal jelent meg, valahányszor Péter börtön-

ben sínlett és ott világosságot támasztott (Csel. 12, 3—10.). Példa rá a patensi korszak is az újabb időben! Minél szabadabb hajlamú és művelt volt valamely nemzet, annál mohóbban fogadta az újítást. Dicsőség a reformációnak, hogy hazánk is mindjárt az elsők közt lépett ki a Luther szerinti „babilóni fogságból“ s minden absolutismusnak ellenszegült. A mely népek nem volt Luthere saját véréből... még most sem szemléli a lelki szabadság hajnalát, p. o. a nagy orosz nép! A német nemzetnél a ghibellin húr, nálunk a pápai rendelkezést ellenző Trencsényi Csák Máté-i húr rezdült meg, s a nemzeti szellem a külnyomás ellen felvértezte az egyetemes papsággá emelkedett nemzet szabad fiait. Dicsőség a magyar reformációnak, hogy a presbyteri elem által ma is hat, az ősi családok erényét ébren tartja, ime ma is a presbyteri elem gyöngye van jelen köztünk, mint az irod. társaság világi előlülője.

III. A magyar nemzeti szellemet *nyűgöző bilincseket a reformatio tépte* le hogy az az idegen befolyástól szabadon leplezze le benső nemes voltát és szépségét. Martinuzzi és Castaldó uralma után felszabadult Erdély a német igától, benne a protestantismus szelleme megnyilatkozék s ime vallásháború nélkül, egy csepp vér omlása nélkül, az 1557-iki tordai országgyűlés törvénybe iktatja az ágostai hitvallás egyenlő szabadságát; az 1564-iki másik tordai országgyűlés a reformátusok teljes vallásszabadságát is beczikkelyezi. Nagy esemény ez Uraim! Németország csak 9 esztendei u. n. schmalkaldeni háború s tömérdek vérontás árán jutott oda 1555-ben az ágostai békében; és ismét a rettenetes pusztító 30 éves háború után a westfáli békében, hogy a helvét hitvallásuk is egyenlő jogot élvezzenek keresztyén testvéreikkel. Ha Európa történetírói a kisdud Erdély tordai gyűléseire komolyan rátekintenének s mérlegelnék az elvek diadalát s módját: be kellene ismerniök, hogy a magyar nemzet előljárt, megelőzte a külföldet,¹⁾ mert alkalma volt a reformáció hatása alatt felszabadult magyar szellemnek saját sugallata szerint megnyilatkozni idegen nyomás nélkül.

Midőn a bécsi és prágai idegen szellem nyomása ellen

¹⁾ Gindely A. cseh-német történetíró (1884) magasztalja a brandenburgi nagy választó fejedelem atyját Vilmos Györgyöt (a ki 1640-ben halt meg), hogy ő volt Európa fejedelmei közt az egyedüli, a ki Németország számára a vallásszabadságot sürgette. Izabella, János Zsigmond, Boeckay fejedelmek nagy tényeiről tudomást nem vett. pedig ezek Vilmos Györgynél előbb vitték ki a vallásszabadságot. (Good: History of the Reformed Church of Germany. Reading. 1894. II. 121. l.)

felkél Bocskai lobogója alatt a magyar, hogy kettős szabadságát megvédje, az első szabad nyilatkozat a szerencsi országgyűlésen (1605. ápr. 18.) megtörtént, mind a róm. kath., mind a két hitvallású protestáns felekezet egyenjogú szabadsága kimondatik. Hagyd magára a magyar szellemet, az igazi szabadelvű marad, de mihelyt belevegyül megvesztegető elemül az idegen, a jezsuitai fuvallat, megmérgezi, mint tette a bécsi békekötéssel, ezért a nemes Bocskai halálos ágyán is felszólalt a szabadságot fojtogató jezsuita záradékok ellen, a gondolat ivét kiszélesíti, a falvak lakóit, a jobbágyokat is bevételni kívánja a lelki szabadság birodalmába, utat törölgek nekik a polgári szabadság jövőbeli élvezésére.

A református erdélyi fejedelmek hármasa (trias) Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György és gróf Thürzó György nádor. az ág. hitv. egyház önállóságának. függetlenségének államjogi megteremtője, ezek a nemzeti szellem példaképei (typusai), kikre alkalmazható Kálvin intelme, mit Bourbon Antal navarrai királyhoz intézett: „égő lámpások, nagyokat és kicsiket megvilágosítók“¹⁾ Ők, és nem az egykorú Pázmány, képviselik a világszellemet... a gondolat és függetlenség fenségét, mert Ők a reformatió által edzett lelkiülethől indultak ki, míg Pázmány Róma hatása alatt áll! Ó Rómától és idegen nagy hatalomtól tette függővé nemzetét, a vallást is annak eszkö-zévé törpítette. Mert fájdalom! az akkori szomorú politikai viszonyoknál fogva a magyar király is a pápasághoz és a római-német császársághoz volt köttetve, a türelmet nem ismerte, sőt kész volt saját birodalmában a német nemzetnél a 30 éves háború viharával perzselni szét a birodalom $\frac{2}{3}$ részét²⁾ s 200 évig meghátráltatni a nagy nemzet szabad és független megalakulását. A messzelátást is elvakította a tömjénfüst-politika. Azt a Berlint, mely a 30 éves háború alatt 6000 lakossal birt s ma Európa harmadik városa, az első protestáns német császár tette központtá s adta vissza a német nemzetet magamagának. Ó nem Róma, hanem a reformáció talaján állt, alkotása nem Loyola, hanem Luther és nagy társai nyomdokán épült.

Dicsőség a reformatiónak, mely a nemzet erejét nemzeti szellemével egyezőleg fejtette ki!

IV. Megérezte a reformatió hatását a magyar irodalom

¹⁾ Lettres de J. Calvin, par J. Bonnet II. 163. 1

²⁾ A 30 éves háború pusztítása miatt Németország lakossága 17 millióról 4 millióra fogyott le.

és költészet is, a hitújítás lényegét alkotó bibliai és puritán eszmekör a nemzeti szellemet megtisztította fokozatosan Róma és Hellász mythológiai alakjaitól, képzeleti világától, mely soha se mehetett át népünk természetes érzületébe, gondolatába. A dolog úgy állt, hogy a teljesen idegen pogány hitregetan fogalmai, képei, valamint a romanizmussal behonosított szentek serege,¹⁾ élökön álló Égkirálynéjával, továbbá a képek és feszületek csodái, zavarólag hatottak a nemzeti érzületre, sőt elnyomták a honalkotó tényeket, multunk befolyását a „Regnum Marianum“ fogalmával. Nem csoda, ha a nép képzelme, túl tömve a külföld szülte idegen elemekkel (Mária-Czell, Lorettó, Nepomuk, Rókus, Hubert, Vitus, Krisztof stb.), ellankadt s valódi élvezetet, táplálékot nem talált az ilyes irodalmi művekben.

Mily döntő befolyása van a valláskörnek az egyén jellemére, nézletére. elég rámutatni az egykorban élt két nagy költőre! — mindenik lángoló igaz hazafi volt, de ihletét, irányzatát más-más forrásból vette. Zrinyi, a költő, Máriához fohászkodik, a vele egykorú Milton meg a Szentlélekhez, attól esdi, hogy világosítsa meg benne, a mi sötét. (Paradise lost. I.)

A protestáns iskolákban, a kijelentés mezején tápláltatván az ifjúság, a biblia egyetemesen értett eszmeköre egyszerűbbé, tisztábbá tette a nép felfogását és értelmét; így következhetett be, hogy a pogány és katolikus Róma kettős nyomásától menekülve, lépcsőzetesen ölelhette fel a bibliai mellett a nemzeti szellemet. A klasszikus, idegen világ is Berzsenyi és Kazinczyval halványulni kezd, a félistenek, nymphák tünedeznek s Csokonaitól kezdve a nemzeti szellem dicsőséges emelkedést vesz s csucsponjtára emelkedik Aranyval és Petőfivel.²⁾

V. A reformáció páratlan lendületet és emelkedést idézett elő az *iskolák* által népünk felvilágosítása, a miveltség kiterjesztése ügyében. A XVI. században a reformátor rendszeren tanító is volt, p. o. Szegedi Kis István, Dévai. Erdősi; a templom mellől elmaradhatatlan az iskola, a lelkész mellől a tanító; a hitújítás hatalma a XVI. században 134 prot. iskolát alkotott, vele szemben a róm. katolicizmusnak csak 34 iskolája állt (Beöthy: Magyar Irodalom Történet, 1896. I. 295. l.). A török véz után sötét területét hazánkknak a „földi

¹⁾ Guizot a szentek számát 30,000-re teszi; névsorát Bollandisták 66 kötet munkája máig sem fejezte be.

²⁾ «Petőfi vallásos világnézlete». (Debr. Prot. Lap 1889. 31. sz. és Debreczeni Ellenőr 1883. 232. sz. B. F.-től.)

csillagok, az iskolák“ világitották be.¹⁾ A népoktatás kezdetét vette, előkelőink, városi, falusi hatóságaink egymásután állítják mindenütt a „veteményes kerteket“. Debreczen büszkén nevezi tanintézetét schola nostra, schola oppidi névvel. Patak, Pápa, Bártfa, Eperjes, Brassó, Kolozsvár és a többi dicső társak a reformáció tavaszi lehelletére a tudomány „semper virens“ élőfáit gyökereztetik meg. A reformáció nélkül a középkor még tovább is életben maradt volna, de az ifjú bajnok — a protestantismus — sikra szállásával az ellentél is versenyre edzette magát s a fénylő nyomokon Oláh Miklós érsek szervezi (1558) a nagyszombati első jelentékeny róm. katolikus iskolát. Az a nagyszámú — félezeret haladó — értelmi erő, mely a külföldi egyetemekről visszaözönlött a hazába (1522-től kezdve) Magyarországot a műveltség számára hódította meg; s Európa elsőrangú tanítói — minők Melanchton és társai — képezik új erővel vértelve a magyarság tanítóit is. Világiaink érdeke a tanügy iránt ekkor támadott fel s azóta e buzgalom folytonos, új erőforrást nyit meg a vassziklából.

A reformáció nálunk kopárságot talált a felső oktatás terén! a középkori magyar főiskolákat, *egyetemeket* — Veszprém, Pécs, Buda — pusztulni, megszűnni engedték királyaink s a gazdag papirend, mert nem ment át vérebe a nemzetnek a tudomány iránti olthatatlan szeretet, ezt a hitűjítás mindent mozgó ereje oltá be a magyar nemzetbe is. A harcziás vitéz nemzet, mihelyt érintve lett a hit derengő hajnalától és önrendelkezővé vált, nemzeti szelleme azonnal megnyilatkozik a tudomány hatalma előtt. Erdély első szabad lélegzet vételekor, az 1556. okt. 25-re Kolozsvárra gyűlt országos rendek kimondják Erdély függetlenségét a római királytól, visszahívják Izabellát s ugyanakkor két iskola felállítását rendelék el, t. i. Kolozsvárt, Vásárhelyen, egy év múlva pedig Váradon. Nem csak a hon nyers erővel való védelme, hanem erkölcsi és értelmi védelme, t. i. az iskola-ügy is, felvételék az ország gondjaiba!

A Bocskai-féle nagy szabadságharc csattogásai alatt a felszabadult nemzeti szellem főiskola felállítását hangoztatja kiváncsán (postulatum) alakjában a fejedelem előtt (n.-károlyi zsinat 1605. jun. 5.) s maga Bocskai a váradi és debreczeni iskolának, végrendeletében nem csekély összeget hagyományoz.

¹⁾ Lásd «Az irodalom és könyvnyomtatás kezdete Debreczenben» B. F.-tól. (Debr. Ellenőr 1895. 270. és 271. sz.) «Minden iskola egy-egy csillagként ragyogott, ily földi csillagokkal behintett térképpé vált hazánk is»

A 2-ik nagy szabadságharc idején Bethlen Gábortól (1619) akadémia állítását sürgetik országgyűlésileg s a mely pillanatban a nikolsburgi béke megkötötték, a magyar szellem hatalmas nyilatkozmányaként Bethlen Gábor megkezdé az első magyar egyetemnek Gyulafehérváron felállítását 1622-ben (Figyelmező: 1871: 221—224. ll.). Ezt ellensúlyozandó több mint egy évtized múlva buzdul fel Pázmány a nagy-szombati kath. egyetem megalapítására a római császár és pápa szentesítésével. Megelőzte a protestáns szellem az ő alkotását. Nem a protestantismus hibája és mulasztása, hogy a Bethlen-féle magyar egyetem az ellenfél gyászos erőszaka folytán nem fejlődhetett ki állandó egyetemmé; nem a reformáció felelős, hogy a Perényiek, Dobók, Rákócziak főiskolája Sárospatak: a Bethlen, Apafi főiskolája Debreczen nem egészülhettek ki egyetemekké, mert a protestáns szellem leszorításával felülkerekedett és Rómától sugalt hatalom I. Lipót és utódai alatt, támaszkodva a nyers erő cultusára, megkezdette a már szépen viruló főiskolákat, megannyi csonka egyetemet elüldözni vagy elnémitani. Európaszerte folyt az irtó háború, hol a jezsuita ármány felülkerekedett. Éppen 1659—1685-ig pusztítják el a hugonották európai hírvű négy egyetemét (Montauban, Saumur, Sedan stb.), éppen ez időben üzik el Pápáról, Patakról, Gyulafehérvárról a nemzeti szellem, tudomány képviselőit. A XVIII. század nagyobb fele a prot. iskolák letörpítése, elnémitása, lehetetlenné tevésére irányult s maga a debreczeni főiskola is 1753. óta a megsemmisülés felé nyomtatott, elvonatván tőle az Apafi sóalap és a városi segély. Megbecsülhetetlen az az erkölcsi s értelmi tőke és anyagi áldozat, a mit a két testvér prot. felekezet nagy iskolái 3 $\frac{1}{2}$ század alatt a hon oltárára hoztak; e hűségért, érdemekért törvényezikben «országos köszönet» sem szavaztatott részükre, míg Foglár egri kanonok és báró Szepessy Ignác pécsi püspöknek az országtól nyert javadalmakból, inkább csak visszaadott alapítványaik emlékéért az 1741. és 1836-iki törvényezikkek örökítik.¹⁾

Németalföld (Hollandia) négy egyetemet teremtett, a majdnem négyszer akkora Magyarországnak megférhetett volna a róm. katolikusoké mellett valamennyi prot. főiskola, ha az ellentábor irtó hadjárata nem fordult volna ellenök. Ha a mai korban a tisztább légkörbe jutott állam látszik tenni valamit

¹⁾ Liszka Nándor jogtanár székfoglalója: «Értesítvény a reformátusok debreczeni főiskolájában levő akadémiai tanfolyamokról» 1876. 35. 1.)

a prot. alsó és közép tanügyért, ez nem a Pázmány-Szelepcsényi szellem folyománya. Hódolat a tudomány iránt! Ez a reformáció jelszava. Dicsőség a reformációnak, hogy a tudomány művelésére buzdította a lakosság minden rétegét!

A nemzeti nyelvnek — a szellem csatornájának — útját a reformáció nyitotta fel. Luther első szózatát a nemes keresztény némethez nemzete nyelvén bocsátotta ki; a néphez szólt, a nép megmozdult.

Kálvin híres Institutióját francia nyelven 14 kiadásban bocsátja ki. Dévai magyar hittani kézikönyve, mely egykorú az Institutióval, tiszta magyar nyelven szól, alig találhatunk benne 3—4 idegen szót. A vitairadalom — ez a theologiai csatatér — kifejti a szenvedély és lángolás tüzeiben a nyelv eredeti erejét, maga az ellenfél biboros vezére, Pázmány is ezt a fegyvert ragadja meg s két oldalról szikráztatják ki a nemzeti csillámot a nyelv százados drága kövéből. Geleivel tetőpontra jut a magyar hittani tudományos nyelv. Ekkor a tudományt is megölő gályarabság sötét kora után következő szörnyű idő leszeli szárnyait a sajtónak, az írói tollakat bilincs váltja fel a sötét visszahatás korában, a nemzeti nyelv lehangyatlak. Toldy mondá Bessenyei felett: voltak mégis, kik a vigasztalatlan korban fentartották a nyelvet irmagul jobb napokra: a Kálvin hívei s a magyar nép . . . a nemes Bod Péter Magyar Athénásában a sirba hanyatlott magyar irodalmunknak emléket állított.

A puritán Tolnai Dali János sürgette legelőbb, hogy az iskolákban nemzeti nyelven kell tanítani. De a nemzeti szellem rövid fenhatalma után idegen vezérlés, irányzat másfelé terelte s hosszas tél után támad fel a nemzeti szellem tavasza. Az 1791. évi XVI. t.-cikk rendelte el a budapesti egyetemen a magyar nyelv tanítását. A tudományok azonban latinul és csak részben adtak magyarul; a jogi karnál 1848 óta kellett a leczkéket kizárólag magyarul tanítani. A tiszántúli ref. egyházkerület fenkölt végzése Domokos Lajosnak indítványára kimondta, hogy 1798 május 1-től minden tudományok magyar nyelven taníttassanak. Hasonlót tett Sárospatak. Bár egyszerre nem lehetett itt sem végrehajtani mindent, de a kezdemény megvolt. Ma már az ország kincsévé lett, amit a prot. felekezetek korább sürgettek és kezdeményeztek. Dicsőség a reformációnak, hogy világra hozni segítette a nemzeti szellem diadalát e téren is!

VI. Szóljunk még *szent könyvünkről*. A nemzet kezébe: fejedelmi, főúri asztalokra, árus népek, iparosok és földműveseknek egyaránt a reformáció szolgáltatta magyarul az Isten

írott igéjét. A lánczon őrzött bibliát Luther felszabadította s nagy nemzete nyelvére fordította és népkönyvvé tette (1522—1534). Olivétán és Kálvin a francia bibliát bocsatották ki (1534—36). Utánok mentek sorban a mívelt nemzetek; a szép koszoruba lép a magyar is, és Erdősivel (1541.) megindul a biblia magyar irodalma, a Károli Gáspár bibliája 1589-ben világot lát. E magyar biblia Vizsoly, Debreczen, a németországi, svájci, hollandi, pozsonyi, kőszegi és budapesti nyomdaműhelyekben újra meg újra nyomtatva, 300 éves diadalutat tett meg. Fejedelmek, hadvezérek, államférfiak, előkelő hölgyek,¹⁾ tudósok, városi hatóságok buzogtak, áldoztak, küzdöttek, véreztek dajkálásában . . . egy könyv iránt sem keletkezett oly nagy érdeklődés, egyetemes pártolás minden rétegben, mint a magyar biblia iránt.

Mikor az ellenfél útját állta a „szent foglalkozásnak“, a szorongatás s „az üldöztetés esztendeiben“ külföldre menekül a bibliai nyomtatás; Európa sajtói dolgoztak javunkra! Ez sem tetszett az ellenfélnek, a bibliát hazánk határán letartóztatták, fogolylyá tették, mint egykor Pál apostolt; ismeretes Debreczen hősi küzdelme és páratlan áldozata a Komáromi bibliája ügyében (1711—1723). Szégyenére a XIX. századnak, 1817. és 1853-ban újra megakasztotta a bulla és concordátum hatása alatt álló bécsi kormány a biblia szabad terjesztését.²⁾ Csak mikor visszanyerte a nemzeti akarat önrendelkezési jogát (1864—1867.) a felelős ministerium által, azóta röppül szabadon újra Isten igéje közöttünk, mert már nem Bécsben, hanem Budapesten felelős magyar kormánytól kelhet a szabad ütlevel.

Mint lőn népkönyvvé a nemzeti nyelvű biblia, mint hatolt az be a nemzet minden rétegébe, sőt vérebe, törhetlen bizonyosság a magyar biblia 100 kiadása, melyet 300 év alatt ért, szemben a róm. kath. biblia hét kiadásával. A reformáció nélkül nincs 100 kiadása bibliánknak, s hiányzik tartalmának

¹⁾ Mint p. o. Majláth Istvánné Nádasdi Anna (1561), Bebek Györgyné, Patócsi Zsófia és Mágócsi Gáspárné Massai Eulália (1565), Boeszkai Erzsébet (1580), Ecsedi Báthori Istvánné Homonnai Eufrozina (1608), Lorántfi Zsuzsanna (1657), Osztrósics Mátyásné Révai Szidónia (1682), gróf Bánfi Kata (1717), báró Zayné (1812).

²⁾ A fekete szellemű visszahatás pusztító eljárását igazolja, hogy 1853-ban osztrák csendőrök fedezete alatt kivitték a hazából a 330 ládába pakolt 58.000 bibliát; az angol Biblia-Társaság helyiségét bezárták, ügynökeit kitiltották. Ilyen is megtörténhetett a XIX. század közepén nálunk, mikor a nemzeti s az azt tápláló protestáns szellem leigázva volt. (VII. Pius 1814. visszaállítja a jezsuita-rendet, azután pedig kiatkozza a biblia-terjesztő társulatokat. Report of the Br. a. F. Bible Society. 1852—1853.)

és nyelvének megszentelő hatása népünkre, erkölcsére, jellemére, üdvére; sőt a protestáns hatás nélkül Káldi bibliája (1625) se jön létre; maga mondja Káldi előszavában: „tovább is ellehetett volna a magyar biblia nélkül“, így ha tőle függött volna, a nép között egyetlen róm. kath. nyomtatott magyar biblia sem jelent volna meg, hisz ugyancsak a jezsuita Káldi hirdette: „nem szükség, hogy mindenki olvassa a szentírást“.

Minő más a vezérlő szellem is, a forrás és czél is, mely alatt az első protestáns és első róm. kath. biblia megjelen: Káldi bibliája Mária képével, ki „Magyarország védnöke“ és az osztrák jezsuita főnök engedélyével jelen meg — Pál apostol nem helyezkedett levelei irásakor Mária védnöksége alá —; míg a protestáns magyar bibliát magyar főnemesei, Rákóczi Zsigmond és Báthori István, más főurak, nők, polgárok, városok közreműködésével, szabadon a Megváltó parancsa szerint: hogy tanítani kell minden népeket, a nemzeti akarát nyilvánulásaként bocsátják ki. Méltán és szépen üdvözölte Türi György költő (Pálnak fia) a vizsolyi bibliát, hogy népünk e könyv nélkül sötétségbe sülyedve, világosságot nélkülöző vak tömeg marad.¹⁾

Ez a szent könyv — mint a világtörténelem igazolja — nagy tényező volt szabad és művelt nemzetté emelkedésünkre. Segítő és kiegészítő társával, a magyar *Zsoltárokkal*, oszlopává vált a magyar nyelv és szellem erőfentartásának. Lehetett valamely korban valamely könyv (p. o. a Kalauz) híres és bizonyos érdekre hatásos, magasztalhatja azt ma is az irodalomtörténet, de nem versenyezhet hatásra nézve Károli és Szenczi száz-száz kiadásos művei folytonosságával; mely két könyv 300 éven át folytonos mannája volt nemcsak a kegyességnek, erényeknek, hanem a magyar nyelvnek is. Ezek nyelve zeng a szószékeken, templomokban százezrek ajkain ma is . . . könyv nélkül tudja ezt kicsi és nagy a Duna és Tisza partjain; némely zsoltárok nemzeti felemelő himnuszokká váltak, úgy az újkori babylóniai vizeknél, Nápoly tengerén szenvedő gályarabok ajkain, mint a vallásos felbúzdulások megrázó pillanataiban, p. o. a lelki tárogatóhoz hasonló 90. zsoltár, mely megráz, vigasztal és felemel.

Dicsőség a magyar reformációnak, hogy népünknek

¹⁾ „Pontificum tenebris alte plebs mersa jacebat
Et sine caeca libris et sine luce cohors,
Indoluit Gaspar Karolinus et *auspice Christo*
Praeside Rakoczio. Biblia versa dedit“.

(Bod: Magyar Athenás. 131. l.)

kezébe adta a magyar bibliát és zsolnárt s ez által a nemzeti szellemet nyelv- és érületben szakadatlanul erősítette!

Immár közeleg Szeenzi Zsolnárainak 300 éves fordulója: az 1907-ik év!

VII. *Összegezés.* A reformáció és a nemzeti szellem egymásra hatását senki e hazában igazabban, hívebben, kimerítőbben nem jellemezte, mint a magyar reformáció XIX. századi egyik nagy megtestesítője, kit magyar Kálvin és második Mélius jelzővel is szoktak illetni: *Révész Imre*, a ki bányász mécesével a történelem necropolisát bejárván, jövőnk múzeuma számára sok eltemetett igazságot mentett meg. Ó a kölcsönös hatást így tömörítette:

„A reformáció szült nyomdát, iskolákat; ezek szültek tudományt, népműveltséget és pedig nemzeti jelleműt és szelleműt, melynek az előtt híre sem vala; szültek közértelmiséget s ez által fokozott munkaképességet; a tömérdek ünnepek eltörlése folytán vagyonosodást; a hierarchia megtörése, az egyetemes papság nagy horderejű kimondása, és a szabad választás és népképviselőt elvén nyugvó zsinat-presbyteri egyház alkotmány által szült a reformáció több állam számára *demokráciáit és szabad alkotmányt*; a templomi és iskolai folytonos tanítás és vallásos nevelés folytán szült valódi *isteni félelmet*, boldog családi életet, nemesen egyszerű *puritán erkölcsöt* és lelkiületet, a mely minden haszontalan költségeket, fényűzést, czifraságot, képmutatást és hazugságot megvet s őszinte mély alázatossággal borul porba a Teremtő előtt, de emberi tekintet és földi vész előtt nem hajlik és nem retten meg soha.“¹⁾

* * *

Végül még pár szót. Hogy a reformációnak érdemtornyozata az egyptomi pyramishoz hasonló ne legyen, mely csak a multnak emléke, szükséges, hogy a reformáció egyháza a jelen és a jövőben is *életerőként* hasson nemzetünk szellemére, különösen népünk lelkiületére, földi és mennyei jólétére. Erre nézve a haladás eszközeinek folytonos kézbevétele elengedhetetlen. Az újkor egyik követelménye, miszerint az *egyházi gondozás kiterjesztessék minden egyes lélekre*, ne csak a templom szent boltjai alatt és az iskolák körében láttassék a munka, hanem új mezők nyitassanak a hit ébrentartására, a szeretet művek ápolására, hogy minden tag érezze, miszerint ő az egyház gondozott és szeretett gyermeke. Terjedjen ki

¹⁾ Emlékbeszéd Méliusz felett. (Figyelmező: 1873. év. 22. 1)

az egyházi gondozás a fiatal nemzedékre, művelt köreink felsőbb és népünk egyszerű rétegeire; a bibliaolvasás behonosítására a családokba, vallásos olvasmányok előállítására s a tudományos irodalom egyesült erővel való ápolására.

Mint új tényező a M. P. I. T. ime megjelent ma az Enyingiek és Méliusok városában a tudományos protestantizmus képviselőjeként. A szabad csatlakozás korát éljük; ha a vészes időben európai színvonalra képes volt emelkedni nemzetünk előkelősége és polgárai: a béke ölen mutassa meg a jelen nemzedék is erejét és hűségét, és a jövőre is erősítő, dicső munkára tömörült irodalmi Társaságot fogadja örömmel és tettekben nyilatkozó áldozatokkal. A nemes Zwingli szózatát ismétli hozzánk e Társaság „lampada porrigimus“, nyujtsa hát olaját e lámpához kiki hivatása és tehetsége szerint, szellemi vagy anyagi módon! A szent célra nyujtott olaj legyen elfogyhatatlan!

Balogh Ferencz,
debreczeni hittanár.

VIII.

K ö l t e m é n y e k.

Lelki árvák.

Ne vigasztald az olyan szenvedőt,
Ki tisztán áll saját szíve előtt,
Kit ártatlanul dobálnak halálra,
— Az még nem árva!

Ne szánd a bűnöst, ki felébredett,
És sir, zokogván bűnei felett.
Hadd mossa csak szívét a könnyek árja . . .
— Még az sem árva!

Hanem ha látsz mosolygó arczokat,
Kikről tudod, hogy szívben gonoszak:
Azok az árvák, mert nem érzenek,
— Azokat szánd szegényeket! *Szabolcska Mihály.*

Dal a betűről.

A kis fiunk immár könyvekre vágjuk,
S legörömebb játszik iskolásdit.
Ujjong az édes anyja szíve rajta,
Hogy lám-e, már a betűt rajzolgatja.

Ezúttal én egy árva szót se mondok;
Magamban mélyen, hosszan elborongok.
Rágondolok az egész életemre . . .
S szomorún nézek a játszó gyerekre!

— A hajótörött nézhet így fiára,
Mikor az, játszván, a hajót csinálja,
Abból a roncsból, melyen bizakodva
Szállt ő is egykor az álnok habokra!!

Szabolcska Mihály.

A magyar pap.

— Legenda. —

Fönt, a mennyország kapujában,
 Űtött-kopott magyar ruhában,
 Megáll egy ember, büszkén, daczosan,
 Mint a ki tudja, hogy itt helye van.
 — Péter is, szemben vele, látja:
 Hogy abból a sorból való a bátya,
 Kikből ide szinte naponta
 Megérkezik egy;
 S kiket neki:
 Már szótlantul kell beereszteni,
 Mert homlokukon az isteni jegy . . .
 Szabadjegy, a mennyei csarnokokba!

Ám Péter, mintha kételkedne most,
 Oda szól kurtán, hamarost:
 „Ki fia kend? Mit akar itten?”
 „Az apámé,
 — Felel nyugodtan az én emberem, —
 S ha nem tudná kegyed,
 Hogy én itten mit keresek,
 Majd tudja azt az én jó Istenem!
 Oda fölebbezek.
 Űgy is tudom, van ott nekem már,
 Külön könyvem az apellációkra;
 Szegény földönlakó koromban,
 Annyit fölebbeztem oda!”

A felelet Péternek tetszetős,
 De mivel a dolog nem sietős,
 Mert látja már, jóra oldódik:
 Színlelt mogorván tovább faggatódzik:
 „És mi vajon az érdemed ide?”
 De még vagy kétszer megismételi,
 Míg kint amaz szelíden feleli:

„Nincs semmise,
 Legalább itten nincs, tudom,
 Csak az én Uram drága vére,
 Mely odahullt a Golgotha kövére.
 Nincs érdemem, — csak az én Krisztusom!
 Azontúl a mit tettem odale,
 Kötelességem tettem csak vele!“

„S a kötelességed mi volt ugyan?
 Még kíváncsivá teszesz csakugyan.“

E gúnyolódó biztatásra,
 Csak vonogatja vállait a bátya.
 Míg végre egyet sóhajt:
 „Ám legyen.“

S számítja lassan, újjhegyen:
 „Tanítani a katedrában,
 Lenni az iskolába' pap,
 — Kiáltó szó a pusztaságban,
 Nehéz. ködös időbe': nap!
 Virrasztani a szenvedőkkel,
 Testvérül venni minden idegent,
 Békében élni a perlekedőkkel . . .
 Ez volt az első tisztem odalent.

Aztán: hogy a földi kenyérben,
 Szűköt ne lásson soha népem,
 — A mi *nekem* lett volna bűnömül, —
 Forgódnom kellett *e* kenyér körül.
 A munkában példát mutatni,
 Mástól sohse kérni, csak adni.
 A henyélőre *tettel* rábeszélni,
 Hogy ide nézzen: így kell élni!
 Ez is kötelességem volt nekem.
 De már azt magam is belátom,
 Hogy ez könnyen ment:
 Mivelhogy másként odalent,
 — Sok szép gyerekből állván a családom —
 Magamnak se lett volna kenyérem!“

„Megállj!“ — szólt közbe Péter meghatottan,
 Talán nem jól hallottam?
 Ha már ennyit bizott rád a hazád:
 Sorold el azt is, hogy mit ád
 Az ilyeneknek, mint te vagy?
 A rangodat . . . a jövedelmedet! . . .
 A mit te itten mondasz, nem lehet,
 A nagy munkáknak a jutalma is nagy!
 „A rangomat? a jövedelmemet?“
 (S arczán egy pillanatra,
 Az a mosoly futott át hirtelen,
 A melylyel nem rég odalenn.
 A kongruáról szóló hírt fogadta.)
 „Ha az a rangom. a mit érzek:
 Úgy bárki foghatott velem kezét.
 S fölemelve hordhatom a fejem!
 De odalenn biz énnekem
 Mivel a fizetésem
 Kétszáz forintokra sem ment egészen,
 Sokszor lenézték a kopott ruhám!
 De a hazámat, — azt ne bánts!..
 Ó tenne szegény, értem eleget;
 De csak nem adhat nekem kenyeret!..
 — Ezt tán szégyenlenénk is,
 Ó is, meg én is!..
 Meg a mije van, kell az neki másra,
 Ó tudja mire!
 Aztán szegénynek úgy sincs senkije;
 Olyan kevés a hű fia,
 Az önzetlen barátja . . .
 . . . Oh nekem nincs panaszom a hazámra!
 Sőt kintmaradnék szívesen,
 Azon az áron:
 Ha megtehetnéd velem a hazámon
 Hogy az boldog, nagy, és szabad legyem! . . .“

Am Péter repeső lélekkel,
 Hirtelen felkel:
 — S a hogy ott fent már meg volt írva,
 A kapu *mindakét* szárnyát kinyitja!

Szabolcska Mihály.

Ének a szeretetről.¹⁾

Nem vagy a Krisztus követője,
 Hiába tudsz mindent felőle,
 Ha nincsen benned szeretet.
 Ha a bölcsék követé birnád is,
 S szentkönyvünk könyvnélkül tudnád is,
 — Nem vagy a Krisztus követője,
 Ha nincsen benned szeretet!

Sőt nem vagy egész embernek sem,
 Hiába állsz köztiszteletben,
 Ha nincsen benned szeretet.
 Lehet, hogy szolgálád millió van,
 S jársz fényes üveges hintóban,
 — Mégse vagy egész embernek sem,
 Ha nincsen benned szeretet.

Külömb ember a koldus nálad
 S Isten előtt előbbre áll majd,
 Ha szíve, lelke szeretet,
 S látván magánál koldusabbat,
 Félfalatját oda adja annak,
 Külömb ember e koldús nálad,
 Mert szíve, lelke *szeretet!*

Szabolcska Mihály.

¹⁾ Egy szomorú alkalmi vers ez, mikor Majláth püspök valami csipp-csup dogmatikai nézeteltérés miatt egy szegény családos tanárembernek elvette a kenyerét.

IX.

Választmányi jegyzőkönyv.

Felvétetett a Magyar Prot. Irodalmi Társaság igazgatóválasztmányának 1899. február 25-iki üléséről. Jelen voltak *Hegedüs Sándor* elnöklete alatt *Bachát Dánjel*, *György Endre*, *Hegedüs István*, *Kiss Áron püspök*, *dr. Kiss Áron*, *dr. Masznyik Endre*, *Perlaky Elek*, *Petri Elek*, *dr. Szabó Aladár*, *Stromp László*, *Szilassy Aladár*, *Zsilinszky Mihály* választmányi tagok és *Szóts Farkas* titkár és jegyző.

1. Napirend előtt *Szóts Farkas* titkár a választmányi tagok nevében melegen üdvözli *Hegedüs Sándor* elnököt kereskedelmi miniszterré történt kineveztetése alkalmából, s kéri, hogy a társulat iránt eddig tanúsított példás buzgóságát jövőre is megtartani sziveskedjék.

Hegedüs Sándor köszönettel veszi a szivélyes üdvözlőt és igéri, hogy jövőre is a Társaságé kíván maradni.

Választmány nagy örömmel és hálás köszönettel veszi szeretett elnökének ezt a becses kijelentését.

2. Tárgysorozat rendjén olvastatott a pénzügyi bizottság következő jelentése:

A Társaság 1898. évi számadását és 1899. évi költségvetését *Hegedüs Sándor* elnöklete alatt a pénzügyi bizottság vizsgálta meg, melynek munkájában résztvettek *György Endre*, *Perlaky Elek*, *Petri Elek*, *Szilassy Aladár* és *Szóts Farkas* bizottsági tagok. A vizsgálat a pénztárt rendben találta. A pénztári kezelés pontos, a bevételi és kiadási tételek okmányokkal igazoltak, a számadás minden tekintetben kifogástalan. Helyesen találta a bizottság az 1899. évi költségvetést is és elfogadásra ajánlja a bizottságnak a fölmentés megadására vonatkozó indítványát, valamint a pénztári hiány megszüntetését célzó következő javaslatait is:

a) A hátralékok erélyesen behajtandók. A tagok nemcsak a sajtó útján általában, hanem tavasszal és őszszel egyenkint is fölszólítandók a fizetésre; továbbá azok a rendes tagok, a kik öt, és azok a pártoló tagok, a kik három év óta nem fizettek tagdíjat, az ügyész által is fizetésre szorítandók.

b) A társulat anyagi erősítése végett az új tagok gyűjtése egyesek és testületek körében minél erélyesebben folytatandó. E végből a tagtársakon kívül a püspök és esperes urak támogatása, valamint az egyházi sajtó közreműködése is kikérendő.

c) A társulati nyomtatványok jutányosabb előállítására érdekében a titkár tegyen lépéseket a társulat nyomdájánál.

Választmány a számadás, költségvetés és vagyonskimutatás főbb tételeinek kinyomatását elrendeli. A pénzügyi bizottságnak a számadás megvizsgálására, valamint a felmentvény megadására és a pénztári hiány megszüntetésére vonatkozó jelentését a közgyűlésnek elfogadás végett tisztelettel ajánlja.

3. Titkár jelentést tesz az 1898-ik évi kiadványokról. Nevezetesen :

a) a „*Protestáns Szemle*“ a titkár szerkesztésében 44 iv terjedelemben, 1200 példányban nyomva, a X-ik évfolyamát befejezte és a társulat alapító, rendes és pártoló tagjainak tagilletmény fejében megküldetett.

b) Könyvilletmény fejében 1898-ra egy kötet „*Magyar Prot. Egyháztörténeti Monographiák*“ I. kötete adatott ki 16 iv terjedelemben, melyet Zoványi Jenő, Révész Kálmán, Payr Sándor és Földvály László írtak. Nyomatott 800 példányban és megküldetett a pártfogó, alapító és rendes tagoknak tagilletmény fejében.

c) A „*Koszorú*“-sorozatban kiadatott a 41—50-ik füzet, melyeket Béri Gyuláné („Az öreg pap hagyatéka“), Vargha László („Hágár“), Bányai Géza („Angyal és ördög“), Borsos István („Tóth Pál János csutorája“), Vajda Ferencz („Baresay Ágnes“), Szentkúti Károly („Bálint ur“), Mészöly Győző („A jezsuita-rend feloszlatása“), Csekme Ferencz („A nagyasszony“), Forgács Endre („A szocialista“) és Jámborné Székely Lilla („Az igaz hit“) írtak. A füzetek 5—5 ezer példányban nyomattak a Károli-alap költségén, az írói díjakat 457 forintban Hegedüs Sándor elnök fedezte. A pártfogó és alapító tagok tagilletmény fejében kapják, a többi példányok a társulat könyvbizományosának adattak át a szokásos elszámolásra.

d) „*Házi Kincstár*“ című kiadvány-sorozatunkból a múlt évben nem adtunk ki újabb kötetet, mert Károli-alapunk nem bírt meg újabb befektetést.

Választmány a titkár jelentését tudomásul veszi. Hegedüs Sándor elnöknek a „Koszorúk“ írói honoráriumiért köszönetét nyilvánítja.

4. Titkár bemutatja néhai Szász Domokos erdélyi püspök 1000 forintos alapítványát s az alapítvány célját körvonalozó alapító-levelet, mely 1898. december 4-ikéről keelve a „prot. theologiai tudományok körébe tartozó általános becsű jeles művek megjelenését kívánja előmozdítani“, még pedig oly módon, hogy az alapítvány forgó tőkeként külön kezeltessék s a kiadott művek árából restituálandó. Először a Kálvin „Institutio“-ja adandó ki magyar nyelven.

Ezzel kapcsolatban titkár jelenti, hogy néhai Szász Domokos püspök a Kálvin „Institutio“-jának lefordíttatását tényleg meg is indította; a fordítást Nagy Károly kolozsvári theologiai tanárra, a revíziót Eröss Lajos püspökladányi lelkészre, a szuperrevíziót dr. Bartók György szászvárosi lelkészre bízta, kik a munkával felerészben készen is vannak.

Az alapító-levelet irattárba helyezteteti a választmány. A Kálvin „Institutio“-jára vonatkozó jelentést pedig tudomásul veszi. A munka kiadására vonatkozólag megbizza a titkárt, járjon utána, nem volnának-e hajlandók a fordító és a revizorok a kiadást magukra vállalni, még pedig oly módon, hogy a társulat az alapítvány erejéig támogatná a vállalatot, de kikötne magának annyi példányt, a mennyinek idővel befolyandó árából a tőkét restituálhatná.

5. Dr. Szabó Aladár választmányi tag jelentést tesz a „Bibliai Lexikon“ clichéi érdekében a „Calwer Verlags-Verein“-nál végzett tudakozódásáról. Jelenti, hogy a Verlags-Verein a lehető legnagyobb előzékenységet tanúsította. A kijelölt 64 minimal cliché használatáért 50% elengedésével 77 frtot, a kiszemelt 168 nagyobb cliché használatáért hasonló kedvezmény-nyel 437 frtot, összesen 514 frtot kíván, de ennek az 514 frtnak a felét vissza is fizeti, ha a clichéket teljesen ép állapotban neki visszaszolgáltatja a társulat.

A jelentés örvendetes tudomásul szolgál; valamint Hegedüs Sándor elnöknek azt az ajánlatát is elismeréssel fogadja a választmány, hogy az előfizetésekből remélhető összegben kívül szükséges 5—6 ezer forintnak társadalmi úton való összegyűjtését magára vállalni sziveskedik.

6. Az 1899. évi kiadványokra vonatkozólag titkár javasolja, hogy :

a) a „*Protestáns Szemle*“ a szokott alakban és terjedelemben tovább is kiadassék ;

b) az 1899. évi *könyvilletmény* ügye a „Bibliai Lexikon“-

nal való esetleges kombináció kedvéért pár hónapra függőben hagyassék ; hogy

c) a „Koszorú“-sorozatból tíz újabb füzetnek nyomdai költségét a Károli-alap még megbírja, de írói díjairól ismét más forrásból kellene gondoskodni ; hogy

d) a „Házi Kincstár“ sorozatából újabb kötet kibocsátására még mindig nincs kellő fedezet a Károli-alap pénztárában.

Választmány a javaslat a) pontját helyeslő tudomásul veszi ; a könyvilletmény (monographia) ügyét a b) javaslat értelmében függőben hagyja ; a „Koszorú“-sorozatból tíz új füzetnek kibocsátását elrendeli, mivel Hegedüs Sándor elnök úr az írói és szerkesztői díjak fedezését az ülés tetszésnyilvánítása kíséretében újlag magára vállalta ; a „Házi Kincstár“-ra vonatkozó javaslatot szintén magávé tette a választmány.

7. A Herczegszőlősi Kánonok ügyében titkár bemutatja a facsimiles szöveg kefelevonatát és bejelenti Mokos Gyula tanárnak azt az ígérését, hogy miután a hónapokig tartott szembaja elmúlt, most már a szöveghez szánt jegyzetek elkészítésével is annyira van, hogy a régóta húzódó kiadás a folyó évi közgyűlés idejére meglesz.

Szolgál tudomásul. Választmány el is várja Mokos Gyula tanártól, hogy az ígért időre a munkát teljesen elkészíti.

8. A folyó évi közgyűlés helyére és idejére nézve választmány fölhatalmazza az elnökséget, hogy belátása szerint intézkedjék, elsőséget adván a vándor-gyűlésnek, ha t. i. társulatunk valahová meghivatnék. A tárgysorozat kimerítettvén :

elnök az ülést bezárja.

Kelt mint fent.

Hegedüs Sándor,
a társulat másodelnöke.

Szöts Farkas,
társulati titkár, mint jegyző.

Közgyűlési jegyzőkönyv.

Felvétellett a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak 1899. szeptember 20-án Debreczenben tartott nagy- és közgyűléséről, melyeken *Gyurátz Ferencz* püspök és *Hegedüs Sándor* keresk. miniszter, társulati elnökök kettős elnöklete alatt jelen voltak : Kiss Áron püspök, gr. Degenfeld József egyházker. főgondnok és Simonffy Imre kir. tanácsos, főgondnok, mint a jelen gyűlésre fölkért díszelnökök ; Szász Károly, Kun Bertalan, Antal Gábor, Zelenka Pál és dr. Bartók György püspökök ; György Endre, dr. Kiss Áron, Petri Elek, Balogh Ferencz, Bartha Béla, Csengey Gusztáv, Csiky Lajos, Fejes István, Géresi Kálmán, Masznyik Endre, Mitrovics Gyula, Radácsi György, Révész Kálmán, Stromp László, Szabó János, Szlávik Mátyás, Zsigmond Sándor választmányi tagok ; Bernáth Elemér, Ferenczy Gyula, Hornyánszky Viktor, Ihász Lajos, Kiss Albert, Mayer Endre, Nagy Zsigmond, Szél Kálmán, Szemes László, Tüdős István, Varga József stb., alapító tagok ; Andrásy Kálmán, Benke István, Benkő István, Bodor Géza, Csik Dániel, Dókus László, Erdős József, Fekete Gyula, Hamar István, Horváth Ferencz, Horváth Ödön, Kátai Endre, H. Kiss Kálmán, Kutas Bálint, Lévay Lajos, Rácz Kálmán, S. Szabó József, Szabó Károly, Szánthó János, Tóth Lajos, Ujfalussy Béla, Szaboleska Mihály, Vargha László, Szuhay Benedek, Vén Mihály, Zajzon János, Zoványi Jenő, Zsigó Endre stb., rendes tagok ; Bendl Henrik, Bocsor Lajos, Csák Máthé, Földváry László, Gulyás Lajos, Kálmán Gyula, Kókai Lajos, Nagy Károly, Szele György, F. Varga Lajos, Székely József stb., pártoló tagok ; ezeken kívül nagyszámú férfi és női bizottság. Jegyző : Szóts Farkas társulati titkár.

A nagygyűlést isteni tisztelet előzte meg a nagytemplomban, a hol *Gyurátz Ferencz* dunántúli evang. püspök tartotta az alkalmi imádságot és *Petri Elek* budapesti ref. theologiai tanár mondott hatásos alkalmi beszédet.

Isteni tisztelet után a kollégium dísztermébe *nagygyűlésre* vonult föl a közönség, mely előtt *Gyurátz Ferencz* püspök, társulati elnök mondott nagy tetszéssel fogadott megnyitó beszédet, s utána *Kiss Áron* tiszántúli püspök üdvözölte a társulatot a tiszántúli egyházkerület, a debreczeni egyház és kollégium, valamint Debreczen város nevében, mire *Hegedüs Sándor* m. kir. kereskedelmi miniszter, a társulat másodelnöke mondott szívélyes köszönetet s egyszersmind viharos tetszéssel fogadott buzdító beszédet tartott a társulat feladatairól. Majd *Szöts Farkas* budapesti theologiai tanár, társulati titkár olvasta föl jelentését a társulat mult évi működéséről; *Balogh Ferencz* debreczeni theologiai tanár a protestantizmusnak a nemzeti életre gyakorolt befolyásáról értekezett, *Szabolcska Mihály* temesvári lelkész pedig vallásos költeményeket olvasott föl. A közel két óráig tartott nagygyűlést *Hegedüs Sándor* másodelnök rekesztette be néhány hatásos szóval.

A nagygyűlés végeztével a *tagok közgyűlésévé* alakult át az ülés, melyet *Hegedüs Sándor* másodelnök néhány szóval megnyitván :

1. *Gyurátz Ferencz* elnök indítványára

közgyűlés Erzsébet királyné elhunytá fölött mély részvétét nyilvánítja és a nagyszívű királyasszony emlékét jegyzőkönyvében hálás tisztelettel megörökíti.

2. Ugyancsak *Gyurátz Ferencz* elnök indítványára

közgyűlés Hegedüs Sándor másodelnöknek m. kir. kereskedelmi miniszterré történt kinevezetése fölött őszinte örömét nyilvánítja s nagy köszönettel és elismeréssel veszi, hogy mélyen tisztelt másodelnöke a miniszteri sok és nagy gondok és teendők mellett irodalmi társulatunk ügyeit ily példás buzgósággal és áldozatkészséggel szorgálja.

3. Elnökség indítványára

közgyűlés a tiszántúli egyházkerület, Debreczen egyháza, városa és kollégiuma előljáráóságának a társulat iránt tanusított kiváló szívességeért és magyaros vendégszeretetért jegyzőkönyvi köszönetet szavaz; egyben köszönetét nyilvánítja a templomi és nagygyűlési szónokoknak, felolvasóknak és előadóknak szives fáradozásukért.

4. Titkár jelenti, hogy a mult évi *számadást* és a folyó *költségvetést* a vagyonskimutatással egyben a társaság pénzügyi bizottsága Hegedüs Sándor elnöklete alatt 1899. február 25-én

vizsgálta meg, a mely munkában résztvettek György Endre, Perlaki Elek, Petri Elek, Szilassy Aladár és Szóts Farkas bizottsági tagok. Beterjesztett jelentések szerint a pénztári kezelés pontos, a bevételi és kiadási tételek okmányokkal igazoltak, a számadás helyesen van vezetve. A *költségvetés* fedezeti és szükségleti tételei a helyzetnek megfelelőleg vannak beállítva. A *vagyonkimutatás* a valóságnak megfelelő. A társulat értékei a Pesti Hazai Első Takarékpénztárban vannak elhelyezve.

E jelentés alapján, melynek részletes tételei a tábláskimutatásban olvashatók, a közgyűlés a pénzügyi bizottság javaslatai alapján elhatározza, hogy

a) Bendl Henrik társulati pénztárnoknak, a társaság köszönetének nyilvánítása mellett, a felmentvényt a szokásos fentartással az 1898. évre megadja;

b) a beterjesztett költségvetést és vagyonkimutatást helybenhagyja;

c) a sajnosan tapasztalt pénztári hiány megszüntetése végett elhatározza:

1. a nagy mértékben fölszaporodott hátralékok erélyes behajtását, mi végből a hátralékokat a tagok névsorával egyben az idén is kinyomatja; azután utasítja a pénztárnokot, hogy a hátralékosokat ősszel és tavasszal egyenkint fizetésre intse, az ügyészt pedig fölkéri, hogy az öt és három év, tehát egy teljes cyklus alatt nem fizető tagokat törvényes úton is fizetésre szorítsa; végül a társulat elnökségét fölkéri, hogy kérje meg az esperes urakat, sziveskedjenek becses támogatásukkal társulatunknak segítségére lenni a hátralékok behajtásában;

2. a taggyűjtés kitaró folytatását, még pedig mind a választmányi és a többi tagok közreműködésével, mind pedig az esperes és püspök uraknak ebben az irányban való elnöki megkeresésével.

E határozatokkal kapcsolatban közgyűlés méltánylással veszi tudomásul azt, hogy Hornyánszky Viktor, cs. és kir. udvari nyomdász, a választmány kezdeményezésére (a „Koszorú“ kivételével) az eddigi nyomdai egységárból 10%-ot a folyó 1899. évtől kezdve leengedett, s hogy a „Koszorú“ 45%-os bizományosi díját az első ezer forint után 40%-ra, azon fölül pedig 35%-ra leengedi. 5. A költségvetés tárgyalásával kapcsolatban

közgyűlés *Kun Bertalan* püspök, választmányi tag kérdésére, a titkár felvilágosítása alapján, a közönség megnyugtatóra felújítja a Társaságnak ama régebbi

határozatát, mely szerint a Károli Gáspár nevét viselő „Károli-alap“ forgó-tőkének tekintendő.

Zoványi Jenő társulati tag indítványára pedig, a Herczegszőlősi Kánonok kiadására vonatkozólag. határozatként kimondja, hogy ez a régóta húzódó kiadás ügye végre valahára lebonyolítandó, szükség esetén akár akként is, hogy az ügy a kiadást végző társulati tagtól elvétessek és más hozzáértő tagnak adassék által.

6. Titkár előterjeszti, hogy a „Koszorú“ és „Házi Kincstár“ 1898. évi nyomdai és forgalmi számadását, elnöki megbízás folytán Szóts Farkas titkár és Bendl Henrik pénztárnok vizsgálták fölül. A folyó évi május 22-én a Hornyánszky-nyomdában megejtett vizsgálat szerint:

a) A „Koszorú“ 1898. évi nyomdai számlája tett összesen 916 frt 42 krt, mely összeg a 41—50. füzeteknek 5—5000 példányban való nyomására, fűzésére, borítékozására és lemezelésére fordítottot. Régebbi füzetek utánnyomása a múlt évben nem eszközöltetett.

b) A „Koszorú“-füzetek forgalmi kimutatása a forgalom emelkedését mutatja. 1897-ben 21,537 füzet (26,456. sz.) kelt el, 1898-ban pedig 27,888 füzet (32,834. sz.), az emelkedés tehát 6,351 füzet (6,378. sz.). Az eddigi összes forgalom 169 ezer füzet.

c) A „Koszorú“-füzetek pénztári forgalma volt: összes bevétel 1328 frt 08 kr., ebből levonva a 45% bizományosi díjat, 595 frt 38 krt, marad a Társaság javára 727 frt 70 kr.

d) A „Házi Kincstár“-ból elkelt közönséges kiadás 221, finom példány 7; a miért befolyt $221 + 14 = 235$ frt, miből a $33\frac{1}{3}\%$ bizományosi díj levonásával marad a Társaság javára 156 frt 67 kr.

e) A két kiadvány-sorozat közös pénzügyi eredménye a múlt évről ez: Jövedelem a „Koszorú“-füzetekből 727 frt 70 kr., a kötésekből 17 frt 28 kr, a „Házi Kincstár“-ból 156 frt 67 kr., összesen 901 frt 65 kr.; de ezzel szemben kiadás nyomdára 916 frt 42 kr., az ingyenes és köteles-példányok postadíjára 23 frt 39 kr., összesen 939 frt 81 kr. Fizetendő tehát a bizományos Hornyánszky-czégnek 38 frt 16 kr., mely összegnek kiutalványozását most a czég nem kéri, hanem az összeget a jövő év terhére fogja átvinni.

A jelentés tudomásul vétetik. A „Koszorú“-k kelen-dőségének emelkedése megnyugvásra szolgál. A 38 frt 16 kr. deficit a jövő év számlájára viendő át.

Ezzel kapcsolatban a Társaság köszönetét és elismerését nyilvánítja a kiadványok terjesztésében huzgólkodó

lelkész és tanító uraknak s fölkéri őket, hogy jó munkájokban ne lankadjanak. Egyszersmind fölkéri a közgyűlés a Társaság minden tagját, hogy kiadványaink terjesztésében résztvenni sziveskedjenek. Esperes urakat pedig elnöksége útján külön is fölkéri, hogy társulatunk kiadványait a canonica visitatio alkalmával a gyülekezeteknek, a lelkészeknek és tanítóknak terjesztésre ajánlani sziveskedjenek.

A bizományos Hornyánszky-czégnek fáradságos munkájáért köszönetet szavaz. Egyszersmind utasítja a bizományos czéget, hogy az elszámolás végösszegeit a Társaság Emlékkönyve számára elkészíteni s azzal egyidejűleg a Társaság összes kiadvány-készletéről a Leltárt az Emlékkönyvben közrebocsátani sziveskedjék.

7. Titkár előadja, hogy 1899. évi kiadványokul a folyó évi február 25-iki választmányi ülés kijelölte:

a) havi folyóiratul a „*Protestáns Szemlé*“-t, az eddigi terjedelemben és módon szerkesztve;

b) könyvkiadványul: vagy *monographiát*, vagy a *Bibliai Lexikont*. Később látván, hogy a Lexikon kiadására nem gyűjthettünk kellő segítő-alapot, az elnökség intézkedésére, utólagos jóváhagyás mellett, Sámuel Aladárnak „Bod Péter élete és művei“ című monographiáját adtuk sajtó alá; előbb azonban a munkát Szalay Károly budapesti tanárnak, Bod Péter egyik legalaposabb ismerőjének, továbbá Széchy Károly kolozsvári egyetemi tanárnak bírálata alá bocsátottuk. A bírálat kedvező, a munka kinyomatása folyamatban van.

b) „*Koszorú*“-füzeteink kiadását tovább folytatjuk, a mit ismét csak az tett lehetővé, hogy áldozatkész másodelnökünk a folyó évi tíz új füzet szerkesztői és írói honoráriumát kegyes volt magára vállalni. A „*Koszorú*“ 51—61. füzetei íme készen vannak, bemutatom őket. Megjegyzem, hogy takarékoságból az eddigi külön borítékok helyett közös borítékot adtunk a füzeteknek és mindeniket 3—3000 példányban nyomattuk.

d) A „*Házi Kincstár*“-sorozatban az 1899-ik évre nem adhatunk új kiadványt, mert a fedezetül szolgáló Károli-alap nem bírja meg egy új könyv kiadási költségeit.

Közgyűlés a választmány intézkedéseit és javaslatát mind a négy kiadványra vonatkozólag helyeslő tudomásul veszi. egyszersmind Hegedűs Sándor másodelnöknek amaz áldozatkészségét, hogy az 51—60. számú tíz új „*Koszorú*“-füzet írói tiszteletdíjait 460 frt költséggel az idén is fedezni volt szives, hálás köszönettel és elismeréssel fogadja.

8. Titkár jelenti, hogy elhalálozás és más ok miatt a választmányban egy fővárosi és négy vidéki tagnak a helye betöltendő ; és javaslatot tesz a választásra nézve.

Közgyűlés közfelkiáltással a fővárosi választmányba *Farkas József* budapesti theol. tanárt, a vidéki választmányba *dr. Bartók György* erdélyi ref. püspököt, *Simonffy Imre* debreczeni polgármestert és főgondnokot, *Zoványi Jenő* tiszaföldvári lelkészt és *Payr Sándor* soproni theol. tanárt egyhangúlag beválasztja.

9. A jelentések során titkár előterjeszti, hogy könyvbizományosunk a „*Koszorú*“-füzeteknek *könyv alakjában* való értékesítésére nézve a mult évi elszámolás kapcsán azt az ajánlatot tette, hogy az általa kiválasztandó tíz füzetből egyenkint ezer-ezer, összesen tehát tízezer füzetet hajlandó 40%-kal megvenni s ezekből a füzetekből ötöt-ötöt csinos kötésben „Protestáns Családi Könyvtár“ gyűjtő ezimen a Társaság neve alatt példányonként 30 krért forgalomba hozni. Ez idén két ilyen kötetet bocsátana ki. Az elnökség a bizományos emez ajánlatát utólagos jóváhagyás reményében elfogadta s a „Prot. Családi Könyvtár“ két próba-kötetének kibocsátását engedélyezte. A két csinos kötetet titkár a közgyűlésnek be is mutatja.

Jóváhagyó tudomásul szolgál.

10. A „*Bibliai Lexikon*“ ügyében jelenti a titkár, hogy dr. Szabó Aladár tagtársunk Hegedűs Sándor másodelnök költségén Stuttgartban járt és a „Calwer Verlags-Anstalt“-tal személyesen érintkezett s ott kieszközölte, hogy a „Bibliai Lexikon“ számára kiszemelt 232 clichét, a szokásos használati díj jelentékeny mérséklésével, nevezetesen 514 frt helyett 257 frtért, Társulatunknak használatra átengedni hajlandók.

A munka kiadása ügyében még semmi sikert nem jelenthetünk, pedig sokat gondolkoztunk róla és próbálkoztunk vele. Legzeleszerűbbnek az a módózat mutatkozik, hogy embereljük meg magunkat és gyűjtsünk rá annyi pénzt, a mennyivel a kiadáshoz hozzá lehet fogni.

A „Bibliai Lexikon“-hoz szükséges clichék jutányos beszerezhetéséről szóló jelentés tudomásul szolgál

Magának a Lexikonnak kiadását a közgyűlés több lelkes és buzdító felszólalás alapján is ismételten szükségesnek nyilvánítja, s e végből fölkéri az igazgató-választmányt, hogy a kiadás módózatait megállapítani és a szükséges alap összegyűjtéséhez hozzáfogni sziveskedjék.

11. Néhai Busbak Ádám, losonczyi takarékpénztári igazgató, végrendeletileg 400 frtot hagyományozott a Társaságnak alapítványképen olyan föltétellel, hogy ennek fejében a losonczyi evang. egyház vétessék föl tagul. az alapítvány pedig az özvegy halálakor fizetessék ki. Az özvegy 300 forintban kiegyezést ajánlott föl; elnökségünk és ügyésziünk az egyezséget elfogadhatónak véleményyezték, de választ még nem kaptunk erre a nyilatkozatra.

Tudomásul szolgál.

12. Kálvin „Institutio“-jának magyarra fordítása ügyében jelenti a titkár, hogy miután néhai Szász Domokos erdélyi püspök által erre a célra forgó tőke gyanánt befizetett ezer forintos alapítvány a fordítási és nyomtatási költségek fedezésére nem elegendő, s mivel a fordító és a revizor a társulati választmány amaz ajánlatába, hogy a munkát az alapítvány segítségével ők adják ki, nem hajlandók belemenni: szükségesnek mutatkozik, hogy a kiadást maga a társulat vegye a kezébe.

Közgyűlés többek, de különösen Ferenczy Gyula társulati tag felszólalására, határozatilag kimondja, hogy a Kálvin „Institutio“-jának a Szász Domokos-féle alapítvány segítségével eszközendő kiadását megkísérli. Reményli a közgyűlés, hogy ily nagybecsű munka kiadásába a magyar protestáns közönség részéről kellő anyagi támogatásban részesül.

A kiadás módozatának megállapítására és a kiadás eszközöltetésére az igazgató-választmányt kéri föl.

13. A társulat anyagi erősítésével, valamint a „Bibliai Lexikon“ és Kálvin „Institutio“-jának magyar kiadásával kapcsolatban előbb *Radácsi György*, majd *Fejes István* választmányi tagok fölvetették a *lelkészi könyvtárak* gyülekezetenkint való szervezésének eszméjét, melynek megvalósítása most van tervben a tiszánineni egyházkerületben. Felszólalók meggyőzőleg kimutatták, hogy ha a lelkészi könyvtárak felállítását mindenik egyházkerület minden gyülekezetre nézve elhatározná, mily nagy anyagi erőt lehetne ebből gyűjteni az egyházi s különösen a tudományos theologiai irodalom támogatására.

Közgyűlés élénk rokonszenvvel fogadja a termékenynek ígérkező eszmét. Társulatunk tagjait s különösen az egyházkerületek püspökeit és más vezérférfiaint bizalommal fölkeri, hogy a lelkészi vagy parokhiális könyvtárak szervezését saját hatáskörükben az egyházkerületeken előmozdítani s ezáltal az Irodalmi Társulat anyagi erősítését elősegíteni sziveskedjenek

14. Az indítványok során *György Endre* választmányi tag előterjesztésére egyhangúlag magáévá teszi a közgyűlés a következő határozati javaslatot:

Közgyűlésünk nagy lelki örömmel vesz tudomást arról a mozgalomról, a mely boldogemlékű Révész Imre műveinek gyűjteményes kiadása tárgyában indult meg; kijelenti, hogy anyagi eszközök hiányában képtelen ugyan ebben az ügyben cselekvőleg befolyjni: mindazáltal magunk iránti legégetőbb szükségű feladatnak tekintvén Révész Imre örökbecsű műveinek minél hamarább való összegyűjtését és kiadását, az ez irányú mozgalmat teljes erkölcsi erejével pártolja és támogatja.

15. *Szász Károly* dunamelléki püspök, választmányi tag indítványára

közgyűlésünk, mint a magyarországi mindkét hitvallású evangélikus egyház íróiból és irodalom pártoló közönségéből alakult társaság, örömmel ragadja meg az alkalmat arra, hogy a Károli Gáspár-féle ó-szövetség revíziójának befejezése és az új-szövetségnek épen most munkába vett revíziója alkalmából a nagy munkát végzetető Brit és külföldi biblia-társulat Londonban székelő központi bizottságának hálás köszönetét és elismerését nyilvánítsa a magyar biblia ügye iránt tanúsított példás áldozatkészségeért; kijelenti továbbá, hogy társulatunk eme köszönetét dr. Duka Tivadar, Londonban lakó jeles hazánk-fia és buzgó hitfelünk által, mint a Biblia-társulat és a M. Prot. Irod. Társ. választmányi tagja által kívánja tolmácsoltatni, kit abból az alkalmából, hogy a budapesti tudományegyetem orvosi fakultása orvosi diplomájának ötvenedik évfordulóján tiszteleti tudornak nyilvánított, közgyűlésünk a legmelegebb rokonszenvvel üdvözöl, életére és munkájára Isten bőséges áldását egy szívvel-lélekkel kívánja.

Egyben *Révész Kálmán* választmányi tag indítványára közgyűlésünk az ó-szövetség revízióját végzett bibliai tudósoknak s különösen a revideáló-bizottság elnökének, *Szász Károly* dunamelléki püspöknek hálás elismerését nyilvánítja.

16. *Gyurátz Ferencz* elnök indítványozza, hogy Társulatunkban az egyházi testületek analogiájára társelnökség szerveztessék, hogy az eddigi „elnök és alelnök“ elnevezés helyett „egyházi és világi elnök“ kifejezése használtassék

Közgyűlés a javaslatot egyhangúlag magáévá teszi, az „egyházi és világi elnök“ elnevezés használatát elrendeli.

17. Titkár indítványára közgyűlés elhatározza :

hogy az isteni tiszteleten és a nagygyűlésen tartott beszédek, felolvasások és előadások a közgyűlési jegyzőkönyvvel, a tagok névsorával stb. egyben a szokásos módon külön Emlékkönyvben kinyomattassanak.

18. *Gyurátz Ferenc* e. elnök bemutatja a pozsonyi ág. hitv. evangélikus egyházközség közgyűlésének levelét, melyben Társulatunkat arra kéri, hogy a jövő 1900-ik évi közgyűlését Pozsonyban tartsa s magát az egyház szívesen látott vendégének tekintse

Közgyűlésünk a szíves meghívást köszönettel fogadja s ennek alapján a jövő évi közgyűlés helyéül határozatilag Pozsony városát jelöli ki.

A tárgysorozat kimerítettén :

elnökség a közgyűlési tagoknak, közgyűlés *Zelenka Pál* püspök indítványára az elnökségnek a tanácskozás tapintatos vezetéseért köszönetet mondva, a tanácskozás befejeztetett.

Jegyzette

Gyurátz Ferenc,
a társulat e. elnöke.

Hegedüs Sándor,
a társulat v. elnöke.

Szöts Farkas,
a társul. titkára.

XI.

A M. P. Irodalmi Társaság 1898. évi számadása.

A) Bevétel.

1. Tagsági díjakból :			
a) Pártfogó tagoktól	550	frt — kr.	} 3693 frt 97 kr.
b) Alapító tagoktól	676	" 75 "	
c) Rendes tagoktól	1805	" — "	
d) Pártoló tagoktól	662	" 22 "	
2. Értékpapírok kamataiból			838 " — "
3. Takarékpénztári kamatból			35 " 83 "
4. Adományokból			8 " 89 "
5. Könyvekért			56 " 50 "
		Összesen	<u>4633 frt 19 kr.</u>

B) Kiadás.

1. Protestáns Szemle nyomása és írói tiszt-dija	2158	frt 38 kr.	
2. Monografia nyomása és írói tiszt-dija	863	" 37 "	
3. Tiszti díjak (titkár, pénztárnok, ellenőr)	1150	" — "	
4. Vegyesek (beszedő $\frac{1}{10}$ -a, postadíjak stb.)	143	" 95 "	
5. Károli-alapnak kamat	57	" 66 "	
6. Herczegszőlősi kánonok alapjának kamat	15	" 16 "	
		Összesen	<u>4388 frt 52 kr.</u>
Maradvány			244 frt 67 kr.

C) Károli-alap számadása.

Állása 1897. december 31-én	3232	frt 96 kr.
Bevétele 1898. folyamán	<u>1510</u>	" <u>65</u> "
Kiadása 1898. folyamán		<u>3302</u> " <u>07</u> "
Állása 1898. december 31-én		1499 frt 20 kr.

D) Herczegszőlősi kánonok alapja.

Állása 1897. december 31-én	379	frt 08 kr.
Bevétele 1898. folyamán	<u>15</u>	" <u>16</u> "
Állása 1898. december 31-én		394 frt 24 kr.

E) Bibliai Lexicon.

1898. évi bevétel	110	frt — kr.
" " kiadás	<u>60</u>	" — "
Állása 1898. decz. 31-én		50 frt — kr.
F. Szász Domokos alapítványa		1000 frt — kr.

A M. P. Irodalmi Társaság vagyonkimutatása.

(1898. decz. 31-iki állapot.)

1. A társaság általános tőkéje (új alapítványokból 200 frt) . . .	49812	frt	69	kr.
2. Károli alap tőkéje	1499	"	20	"
3. Herczegszöllösi kánonok tőkéje	394	"	24	"
4. Bibliai Lexicon	50	"	—	"
5. Szász Domokos alapítványa	1000	"	—	"
6. 1898. évi kezelési maradvány	244	"	67	"
				<hr/>
	53000	frt	80	kr.

Ez a vagyon el van helyezve:

a) Értékpapirokban	20300	frt	—	kr.
b) Takarékpénztárban	1573	"	—	"
c) Tagok kötvényeiben	30350	"	—	"
d) Készpénzben	777	"	80	"
				<hr/>
	53000	frt	80	kr.

E szerint az általános alpnál a szaporodás 200 frt, a Károli-alpnál 1733 frt 76 kr. a fogyás, a Herczegszöllösi kánonoknál 15 frt 16 kr. a szaporodás — az 1897. évi állapothoz képest.

A M. P. Irodalmi Társaság költségvetése 1899-re.

A) Szükséglet.

1. Protestáns Szemle nyomása és írói tiszt.-díjai . . .	3892	frt		
2. Monografia	900	"		
3. Tiszti díjak (titkár, pénztárnok, ellenőr)	1150	"		
4. Vegyes kiadások	150	"		
5. Kamatokra (Károli-alap, Herczegszöllösi kán) . .	76	"		
				<hr/>
Összesen	6168	frt	—	kr.

B) Fedezet.

1. Tagdíjakból:				
a) Pártfogó tagoktól 12500 frt után 5% . . .	625	frt	—	kr.
b) Alapító tagoktól 17850 frt után 5% . . .	892	"	50	"
c) Rendes tagoktól (372 tag á 6 frt)	2232	"	—	"
d) Pártoló tagoktól (343 tag á 3 frt)	1029	"	—	"
2. Értékpapírok kamataiból	838	"	—	"
3. Takarékpénztári kamatokból	50	"	—	"
4. Tagdíjhátralékokból, adományokból és könyvekért	—	"	—	"
				<hr/>
Összesen	5666	frt	50	kr.
Mutatkozik hiány	501	frt	50	kr.

Hátralékok kimutatása.

(1898. december 31-iki állapot.)

Pártfogó tagok kamataiban	175	frt	—	kr.
Alapító	973	"	75	"
Rendes tagok tagsági díjaiban	4093	"	—	"
Pártoló	2695	"	—	"
				<hr/>
Összesen	7936	frt	75	kr.

	Nyomdai raktárban	Könyv- kereskedé- sünkben	Összes készlet
Koszorú 21. füzet	1301	212	1513
» 22. »	1303	190	1493
» 23. »	1216	264	1480
» 24. »	1407	178	1585
» 25. »	1386	90	1476
» 26. »	1291	103	1394
» 27. »	1481	150	1631
» 28. »	1408	234	1642
» 29. »	1339	213	1552
» 30. »	1154	155	1309
» 31 32. »	2551	147	2698
» 33. »	1909	247	2156
» 34. »	2384	211	2595
» 35 37. »	2457	351	2808
» 38 40. »	2378	442	2820
» 41. »	3175	53	3228
» 42. »	2460	211	2671
» 43. »	3159	45	3204
» 44. »	3076	117	3193
» 45. »	3069	186	3255
» 46. »	3058	189	3247
» 47. »	3020	113	3133
» 48. »	3208	113	3321
» 49. »	2966	101	3067
» 50. »	3154	94	3248
B) Prot. Szemle.			
1889. év I. 167., II. 167.			
1890. » I. 33, II. 27., III. 109., IV. 60.			
1891. » I. —, II. 34., III. 45., IV. 60.			
1892. » I. 87., II. 90., III. 96., IV. 104.			
1893. » I. 180., II. 201., III. 221., IV. 212.			
1894. » I. 250., II. 260., III. 277., IV.			
290., V. 284., VI. 295., VII.			
299., VIII. 306., IX. 311., X. 313.			
1895. » I. 326., II. 316., III. 325., IV.			
317., V. 320., VI. 325., VII.			
303., VIII. 344., IX. 324., X. 312.			
1896. » I. 146., II. 134., III. 155., IV.			
148., V. 166., VI. 158., VII. 170.,			
VIII. 180., IX. 181., X. 182.			
1897. » I. 193., II. 209., III. 214., IV.			
205., V. 209., VI. 217., VII. 213.,			
VIII. 233., IX. 200., X. 209.			
1898. » I. 211., II. 211., III. 223., IV.			
221., V. 228., VI. 226., VII. 219.,			
VIII. 232., IX. 212., X. 209.			
1899. » I. 123., II. 125., III. 123., IV.			
153., V. 151., VI. 160.			

Budapest, 1899. június 30.

Hornyánszky Viktor.

XIII.

A M. P. Irod. Társaság alapszabályai.

I.

A társaság czíme és székhelye; czélja és munkaköre.

1. §.

A társaság czíme: „Magyar Protestáns Irodalmi Társaság“. Székhelye: Budapest.

2. §.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság czélja: úgy a hazai protestáns tudományos irodalomnak, és pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése, valamint a nép között az erkölcsi s vallásos irányú közhasznú olvasmányok terjesztése és egyházközségi könyvtárak létrejöttének előmozdítása.

3. §.

E cél elérésére a társaság a hazai protestáns írók és és irodalom-pártolók egyesítésével, egyes egyházkerületek, egyházmegyék és egyházközségek közreműködésének bevonásával, a levél- és könyvtárak tanulmányoztatása és ismeretése, egyházmegyei dolgozatok iratása és kiadása, valamint erkölcsi és vallásos irányú népies dolgozatok közrebocsátása és egyházközségi könyvtárak szellemi támogatása s lehető anyagi segítése által törekszik.

II.

A társaság tagjai.

4. §.

A társaság tagjai ötfélék:

a) pártfogó, b) alapító, c) rendes, d) pártoló és e) segélyző tagok.

5. §.

Pártfogók azok, kik legalább 500 frtot vagy lefizetnek, vagy oly szabályszerű kötelezvény kiállítása által biztosítanak a társaság számára, melynek erejénél fogva, úgy magukat, mint jogutódaikat kötelezik arra, hogy az összeg 5% kamatait évenként a társulati pénztárba pontosan befizetik.

Ilyenek lehetnek egyesek és testületek egyaránt.

6. §.

Alapítók azon egyesek, a kik a társaság céljainak előmozdításához a fennebbi feltételek mellett legalább 100 frtnyi készpénzzel vagy alapítvánnyal járulnak; továbbá azon erkölcsi testületek (egyházkerületek, egyházmegyék, gyülekezetek és iskolák), melyek ez összeg 5%-os kamatának megfelelő összeg állandó évenkénti fizetésére kötelezik magukat.

A kamatok nem pontos fizetése esetén a megfelelő tőke esedékessé válik.

7. §.

Rendes tagok azok, a kik kötelezik magukat, hogy legalább 5 éven át 6 frt évi díjat fizetnek a társaság pénztárába.

8. §.

Pártoló tagok azok, a kik három évi kötelezettség mellett, legalább három frtot fizetnek évenként a társaság céljainak előmozdítására.

9 §.

Segélyező tagok azok, kik egyszer mindenkorra az alapítvánnyal kisebb összeget adományoznak.

III.

A társaság tisztviselői.

10. §.

A társaság tisztviselői: a) elnök, b) alelnök, c) titkár, d) pénztárnok, e) ügyész.

11. §.

Az elnök, vagy akadályoztatása esetén az alelnök a társaság képviselője a hatóságok és mások irányában; ő hívja össze a közgyűlést és a választmányi üléseket; mindezekon elnököl és csak szavazatok egyenlősége esetén szavaz, — mely esetben szavazata dönt. — Tiszti állásánál fogva a választmányynal együtt vezeti és igazgatja a társaság ügyeit. Felfogadja a titkár meghallgatásával a szolgáló személyzetet. Joga van a társulati pénztárt megvizsgálni; sürgősebb fizetéseket 200 forint erejéig utalványoz, de azt utólagos jóváhagyás végett a legközelebbi választmányi ülésen bejelenti.

Az elnökök a munkakört közös megállapodással egymás között megosztják.

12. §.

A titkár, ki a társaság pénzerejéhez képest évi tiszteltdíjban és irodai átalányban részesül, úgy a közgyűléseken, mint a választmányi üléseken előadói tisztet végez, vezeti a jegyzőkönyvet és a határozatok végrehajtásáról gondoskodik. Jelentést tesz a társaság tudományos működéséről; szerkeszti a társaság kiadványait, folytatja a levelezéseket; felügyel az irattárra; a társaság tagjainak névsorát nyilvántartja.

13. §.

A pénztárnok kezeli a kézi pénztárt, felügyel a társulat biztosított jövedelmeinek befolyására, a bevételekről és kiadásokról pontos számadást vezet, a pénztár állásáról és a pénztári kezelésekről a választmányi üléseken jelentést tesz; elkészíti a költségeloirányzat tervezetét és a közgyűlésnek beterveztendő részletes számadást; kifizeti az elnök által a kézi pénztárra utalványozott összegeket.

A pénztárnoki teendőket egyelőre a titkár fogja végezni.

14. §.

Az ügyész a társaság jogügyi képviselője.

15. §

Az elősorolt tisztviselek úgy a köz- mint a választmányi üléseken szavazattal bírnak.

16. §.

A tisztviselek a közgyűlés által, általános szavazattöbbséggel, 6 évi tartamra választatnak.

IV.

Az igazgató választmány.

17. §.

Az igazgató választmány, mely a tisztviselekön kívül 60 és pedig 20 fővárosi és 40 vidéki tagból áll, az elnökök egyikének vezérlete alatt a szükséghez képest üléseket tart; igazgatja a társaság ügyeit; meghatározza a tisztviselek díját, a kiadványokat s az azokra fordítandó összeget; megállapítja a közgyűlés tárgyait és napját. Gondoskodik a társaság vagyonának lelkiismeretes kezeléséről, a számadások megvizsgálásáról, a beérkezett művek megbíráltatásáról és ki nyomtatásáról. A választmány nevezi ki szükség esetén a helyettes vagy segéd tisztviseleket.

18. §.

A választmányi tagoknak jogukban áll egyháztörténelmi okmányokról és műtárgyakról akár írásban, akár előszóval jelentést tenni, egyházirodalmi nevezetességeket bemutatni és és indítványokat tenni.

19. §.

Határozathozatalra az elnökön kívül legalább tíz tag jelenléte szükséges.

20. §.

A választmány tagjait a közgyűlés viszonylagos szó többséggel 6 évi tartamra választja.

Minden harmadik évben fele a választmányi tagoknak kilép. Hogy az első három év leteltével mely tagok lépjenek ki, az sorshuzás útján döntenek el, azontúl mindig azon választmányi tagok fognak kilépni. kik már a 6 évet a választmányban kitöltötték. A kilépők újra megválaszthatók.

Választmányi tag lehet a társaság bármely tagja, tekintettel a társaság körül szerzett érdemeire vagy irodalmi tevékenységére.

V.

K ö z g y ű l é s e k.

21. §.

A közgyűlést alkotják:

A pártfogó, alapító, rendes tagok; továbbá a pártfogó, alapító és rendes tagul jelentkezett testületek képviselői és a társaság tisztviselői.

22. §.

A közgyűlés, tekintettel az esetleges meghívásokra, évenként egyszer a választmány által meghatározandó helyen és időben tartatik.

23. §.

Határozatok a jelenlevők többsége által rendesen nyílt szavazás útján hozatnak.

Titkos szavazásnak csak választásoknál avagy tisztán személyes kérdések eldöntésénél van helye.

24. §.

A közgyűlés tárgyai:

- a) titkári jelentés a társaság évi működéséről;
 - b) az évi számadások megvizsgálása, a jövő költségvetés megállapítása;
 - c) minden 6 évben a tisztviselők megválasztása és minden 3 évben az igazgató választmányból kilépett tagok helyének, s évenként az időközben netalán megürült tisztviselői vagy választmányi tagsági helyeknek betöltése;
 - d) netáni indítványok tárgyalása;
 - e) az alapszabályok módosítása. Ez azonban csak tiz tagnak a megelőző választmányi üléshez írásban beadott indítványára, s ha ott elfogadtatott, ennek véleménye kíséretében való beterjesztése mellett tárgyalható, mi a meghívókon mindenkor mint tanácskozási tárgy megjelölendő.
-

VI.

A társaság kiadványai.

25. §.

A társaság kiadványai egyelőre:

a) Időszaki folyóirat, melyben háromféle közlemények foglaltatnak, u. m.:

1. A prot. egyházi és iskolai élettel összefüggő tárgyakról szóló értekezések; bel- és külföldi szakmunkák ismeretesei és bírálatai.

2. Egyháztörténelmi Emlékek (Monumenta Eccles. Protestantum in Hungaria).

3. Kidolgozott egyháztörténelmi eredeti monográfiák, vagy hasonlóknak a külföldi tudományos irodalomból való átültetése.

b) Vallásos és erkölcsi irányú népies tartalmú olvasmányok.

26. §.

Ingyen kapják:

A társaság pártfogói az összes kiadványokat.

Az alapítók és rendes tagok a folyóiratot.

A pártoló és segélyező tagok tagilletményének meghatározása — a pártolás és segélyezés arányának, s a méltányoságnak tekintetbe vételével — az igazgató választmányra bízatik.

Gondoskodva lesz, hogy a társaság összes kiadványai könyvárusi úton is megszerezhetőek legyenek. A népies olvasmányok terjesztésére különös tekintet lesz.

VII.

A társaság jövedelmi forrásai, vagyona.

27. §.

A társaság bevételeit képezik: a fennebb meghatározott alapítványok, hat és három forintos tagdíjak s egyéb adományok. Az egyházkerületek, egyházmegyék és egyházközségek, főiskolák és egyesek alapítványai, melyeket akár egyszerre, akár örökös tagsági évdíjak gyanánt szolgáltatnak be a pénztárba.

28. §.

Az alapítványok kamatai és a tagdíjak a társaság költségeinek fedezésére fordítatnak; de az alapítványi összegek alaptőke gyanánt biztosan elhelyeztetvén, gyümölcsöztetnek, s el nem költhetők, sőt kamatjainak legfőlebb tíz százaléka visszatartatván, tőkésítendők.

29. §.

Felülfizetések és egyéb bevételek amennyiben alapítványi természettel nem birnak, bármikor folyóvá tehetők.

30. §.

A társaság tőke vagyonának kezelése iránt valamely első rendű hazai pénzintézettel fog egyességre lépni.

31. §.

A társaság vagyonát képezendik továbbá a tagok által e célra gyűjtött és ajándékozott egyháztörténelmi okmányok, naplók, jegyzőkönyvek, műtárgyak és könyvek, melyeknek elhelyezéséről, valamint hasznosításáról az igazgató választmány gondoskodik.

VIII.

A társaság pecsétje és feloszlása.

32. §.

A pecsét, mely a titkár őrizete alatt áll, a társaság czímének köriratával ellátva két egymásba fogó kezet, mint a testvér felekezetek barátságos szövetkezésének jelképét tünteti fel.

33. §.

A társaság fúloszlását csak oly közgyűlés határozhatja el, mely egyhavi előleges kihirdetés folytán egyenesen e célból hivatott össze, és melyen a jelenlevők kétharmada a feloszlás mellett van.

34. §.

Feloszlás esetében a társaság vagyona a tagok között semmi szín alatt fel nem osztható, hanem úgy alaptőkéje, mint minden egyéb vagyona a Baldácsy-alapítványi bizottság

kezelésére bizatik, mely azt letéteményképen mindaddig gyümölcsözteti, míg hasonló célú protestáns irodalmi társaság fog keletkezni, mely esetben a jövedelem annak szükségleteire lesz fordítandó.

35. §.

A társaság feloszlását vagy alapszabály módosítását célzó határozatok, foganatosítás előtt — megerősítés végett — a m. kir. belügyminiszter elé terjesztendőek.

36. §.

Ha a társulat a jelen alapszabályokban kitűzött céljától és működési körétől eltérne, annyira, hogy működésének folytatása az állam, vagy a társulat tagjainak anyagi érdekét veszélyeztetné: működése a kormány által felfüggesztetik, s az erre elrendelendő vizsgálat eredményéhez képest a társulat az alapszabályok pontos megtartására feloszlítás terhe alatt utasíttatik, esetleg végleg fel is oszlattatik.

XIV.

A Társaság tisztikara és igazg.-választmánya.

E. elnök: *Gyurátz Ferencz*, dunántúli ág. h. ev. püspök.

V. elnök: *Hegedüs Sándor*, kereskedelmi miniszter.

Titkár: *Szöts Farkas*, theologiai akadémiai tanár.

Pénztárnok: *Bendl Henrik*, a pesti ág. h. ev. egyház pénztárnoka.

Ügyész: *Dr. Fromm Lajos*, ügyvéd.

Választmányi tagok a fővárosban.

1. Bachát Dániel	11. Perlaky Elek
2. Beöthy Zsolt	12. Petri Elek
3. Csiky Kálmán	13. Prónay Dezső báró
4. Farkas József	14. Szabó Aladár
5. Györy Elek	15. Szász Károly
6. György Endre	16. Szilágyi Dezső
7. Hegedüs István	17. Szilassy Aladár
8. Horváth Sándor	18. Sztehlo Kornél
9. Kiss Áron	19. Tisza István gróf
10. Papp Károly	20. Zsilinszky Mihály.

Választmányi tagok a vidéken.

1. Antal Gábor, R.-Komárom	21. Mitrovics Gyula, Debrecen
2. Arday J. Dániel, Zsarnó	22. Német István, Pápa
3. Baksay Sándor, Kun-Szt-Miklós	23. Poszvek Sándor, Sopron
4. Ballagi Géza, Sárospatak	24. Payr Sándor, Sopron
5. Balogh Ferencz, Debrecen	25. Radácsi György, Sárospatak
6. Bartók György, Kolozsvár	26. Révész Kálmán, Kassa
7. Bartha Béla, Debrecen	27. Sárkány Sámuel, Pilis
8. Csengey Gusztáv, Eperjes	28. Schneller István, Kolozsvár
9. Csiky Lajos, Debrecen	29. Simonffy Imre, Debrecen
10. Duka Tivadar, London	30. Stromp László, Pozsony
11. Fejes István, Sátoralja-Ujhely	31. Szabó János, H.-M.-Vásárhely
12. Gércsi Kálmán, Debrecen	32. Szeremlei S., H.-M.-Vásárhely
13. Karsay Sándor, Győr	33. Szilády Áron, Halas
14. Kenessey Béla, Kolozsvár	34. Szlávik Mátyás, Eperjes
15. Keeskeméthy István, Kolozsvár	35. Trsztjénszky Ferencz, Pozsony
16. Kiss Áron, Debrecen	36. Warga Lajos, Sárospatak
17. Koncz József, Marosvásárhely	37. Wéber Samu, Szepes-Béla
18. Kun Bertalan, Miskolcz	38. Zelenka Pál, Miskolcz
19. Kuun Géza gróf, M.-Németi	39. Zoványi Jenő, Tisza-Földvár
20. Masznyik Endre, Pozsony	40. Zsigmond Sándor, H.-Szoboszló.

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság tagjai.*)

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898 év végével
	A) Pártfogó tagok.	frt
	(500 frt alapítvánnyal vagy ennek 5% kamatja biztosításával.)	
	Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület, Budapest	
	Békési ág. hitv. ev. egyházmegye, T. b.	
	Budapesti ág. hitv. ev. magyar egyházközség, Budapest	
5	Budapesti ev. ref. egyházközség, Budapest	
	Debreczeni ev. ref. egyházközség, Debreczen	25.—
	Debreczeni ev. ref. egyházmegye, Kaba	
	Dunamelléki ev. ref. egyházkerület, Budapest	
	Dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület, Pápa	
	Dunántúli ev. ref. egyházkerület, Komárom	
10	Erdélyi ev. ref. egyházkerület (1000 frttal), Kolozsvár	50.—
	Felső-szabolcsi ev. ref. egyházmegye, N.-Kálló	25.—
	Heves-n.-kunsági ev. ref. egyházm., Kisujszállás, T. b.	
	Halasi ev. ref. egyházközség, Halas	25.—
	Hódmező-vásárhelyi ev. ref. egyházközség, T. b.	
15	† Káldy Gyula, volt dunántúli ev. felügyelő, T. b.	
	Magyarhoni ág. hitv. ev. egyetemes egyház, Bpest, T. b.	
	Pesti ev. ref. egyházmegye, Kosd	25.—
	Pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség, Pozsony	
20	Br. Prónay Dezső, egyetemes felügyelő, Budapesten, T. b.	
	† br. Radák Adám, Mikeszázson, T. b.	
	† Szentmártoni Radó Kálmán, Répezelak	
	Solti ev. ref. egyházmegye, K.-Szt-Miklós T. b.	
	† Szász Domokos ev. ref. püspök, Kolozsvár	50.—
	Gróf Teleki József e. m. gondnok, Tetétlen (u. p. Solt)	25.—
25	Tisza Kálmán, főgondnok, Budapest	
	† Gr. Tisza Lajos, főgondnok, Budapest, T. b.	
	Tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület, Miskolcz	25.—
	Tiszáninneni ev. ref. egyházkerület, Miskolcz	25.—
	Tiszántúli ev. ref. egyházkerület (2000 frttal), Debreczen	100.—
30	Tolnai ev. ref. egyházmegye, Ócsény	25.—
	† br. Vay Miklós, volt konv. elnök, T. b.	
	Br. Vay Béla és neje gr. Teleki Zsófia, Miskolczon, T. b.	
	† Vályi János, tiszántúli ev. ref. főgondnok, T. b.	
	Veszprémi ev. ref. egyházmegye, Vámos	25.—

*) E névsort, a hátralékok kimutatásával egyben, a közgyűlés határozatából teszszük közzé. A T. b. = Tökét befizette. A nevek után kitüntetett összeg az 1899. év végéig való hátralékokat jelentik. Reklamációk a pénztárnokhoz (Bendl Henrik, Budapest, IV. Deák-tér 4. sz.) intézendők. A hátralékok törlesztését sürgősen kérjük.

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végéve l
	B) Alapító tagok.	frt
	(100 frt alapítvánnyal vagy ennek 5%-kamatja biztosításával.)	
	Abauji ev. ref. egyházmegye, Kassa	
	Ácsi ev. ref. egyházközség, Ács	5.—
	Ádám Gerzson, főgymn. igazgató, Nagy-Körös. T. b.	
5	Ajkay Béla, magánzó, Kis-Falud	
	Özv. Ajkay Imréné sz. Pálffy Kamilla, Pápa. T. b.	
	Alsó-baranya-bácsi ev. ref. egyházmegye, Új-Soóve	
	Alsó-borsodi ev. ref. egyházmegye, Miskolcz	5.—
	Alsó-némedi-i ev. ref. egyházközség (népies kiadványokra)	
	Alsó-szaboles-hajdúvidéki ev. ref. egyházmegye. Hajdú-Böszörmény	10.—
10	Alsó-zempléni ev. ref. egyházmegye, Semjén	10.—
	Antal Géza, ev. ref. főgymn. tanár, Pápa. T. b.	
	† Arany László, földhitelint. volt igazgató, Budapest	
	† Armós Bálint, egyhk. tanácsbíró, Debreczen. T. b.	
	Bács-szerémi ág. hitv. ev. egyházmegye, Újvidék	
15	Baksay Sándor, ev. ref. esperes. Kun-Szt-Miklós. T. b.	
	† Ballagi Mór, volt theol. tanár. T. b.	
	Balmaz-újvárosi magyar ev. ref. egyházközség Balmaz-Újváros. T. b.	
	Dr. Baltik Frigyes, ág. hitv. ev. püspök, Balassa Gyarmat. Tökére 80 frtot befizetett, 20 frt után 1899-re	1.—
	Gr. Bánffy György, egyhk. főgondnok, Bonczhida. T. b.	
20	Bánó József, esp. felügyelő, Ósztrópatak	5.—
	Barsi ág. hitv. ev. egyházmegye	5.—
	Bartalus János, ev. ref. lelkész, Bukarest	
	Bedő Albert, orsz. főerdőmester, Budapest. T. b.	
	Békés-csabai ág. hitv. ev. egyházközség, B.-Csaba	5.—
25	Beöthy Zsolt, egyet. tanár, Budapest	5.—
	Beregi ev. ref. egyházmegye, Munkács	
	Bernáth Elemér, kir. táblai elnök, Debreczen	5.—
	† Bernáth István, ev. ref. lelkész, Dráva-Szaboles	10.—
	Dr. Berzsenyi Janó, ker. felügyelő, Kemenes-Somjén. T. b.	
30	Bierbrunner Gusztáv, ev. lelkész, Ókér	
	Bihari ev. ref. egyházmegye, Nagyvárad	5.—
	Bodola László, gymn. tanár, Csurgó	5.—
	Bóné Géza, egyházmegyei gondnok, Budapest	
	† Breznyik János, volt igazg.-tanár, Selmeczbánya. T. b.	
35	Budai ev. ref. helyi bizottság, Budapest. T. b.	
	Budapesti ev. ref. főgymn. tanári kar, Budapest	
	Budapesti ev. ref. theol. önképző-kör, Budapest	
	† Busbak Ádám, volt bankigazgató, Losonez. T. b.	
	Büd-szt-mihályi ev. ref. egyházközség. B.-Szt-Mihály	
40	Csengey Gusztáv, theol. tanár, Eperjes	5.—
	Özv. Csikay Imréné ev. ref. lelkész özv., Kecskemét	
	Csurgói ev. ref. főgymn. könyvtár, Csurgó	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátalék 1898. év végével
		frt
	Czeplégi ev. ref. egyházközség (200 frttal) Czepléd . . .	10.—
45	† Czékus István püspök özvegye, Rozsnyó Czucz Lajos, ev. ref. lelkész, Nagy-Tótfalu T. b. Daniel Gábor, főgondnok, Budapest. T. b. Dávid Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Harsány, Tökére 80 frtot fizetett	
	Debreczeni hittanszaki önképző társulat, Debreczen . . .	15.—
50	Debreczeni ev. ref. egyházmegyei lelkési kör, Kaba . . .	5.—
	Debreczeni ev. ref. főiskola tanárai, Debreczen, T. b. Gr. Degenfeld József, főispán, Debreczen	10.—
	Derecskei ev. ref. egyházközség, Derecske	5.—
	Dévai ev. ref. egyházközség, Déva	
55	Dévaványai ev. ref. egyházközség, Dévaványa	5.—
	Dobosy Lajos, földbirtokos, H.-M.-Vásárhely. T. b. . . .	
	Dókus Ernő, földbirtokos, orsz. képviselő, Budapest . . .	
	Dregépalánkai ev. ref. egyházmegye, Diós-Jenő	5.—
	Dr. Duka Tivadar, orvos. London, 55. Nevern Square S. W. T. b.	
60	Eperjesi ág. hitv. ev. kerületi collégium, Eperjes. T. b. Eperjeskei ev. ref. egyházközség, u. p. Kis-Várda	20.—
	Erdővidéki ev. ref. egyházmegyei papi testület, Baróth Érmelléki ev. ref. egyházmegye, Asszonyvásár	
	Fabiny Teofil, bányaker. felügyelő, Budapest. T. b. Fehér komáromi ág. hitv. ev. egyházmegye, Veleg	
65	Fehérvár-csurgói ev. ref. egyházközség, F.-Csurgói	5.—
	Felső-alsó-józsai ev. ref. egyházközség, Józsa	5.—
	Felső-baranyai ev. ref. egyházmegye, Kis-Csány	5.—
	Felső-borsodi ev. rej. egyházmegye, Vadna	
70	Felső-nógrádi ev. ref. papi értekezlet, Szinóbanya. T. b. Felső-szabolcsi ev. ref. papi egylet, Nyiregyháza	5.—
	Felső-zempléni ev. ref. egyházmegye, Ladmócz	5.—
	Ferencz József, unit. püspök, Kolozsvár. T. b. Ferenczy Gyula, ev. ref. tanár, Debreczen. Tökéből 20 frtot fizetett 80 frt után 5% 1899-re	4.—
	Ferenczy Imre, ev. ref. lelkész, Krassó	5.—
75	Fodor Gyula, ev. ref. lelkész, B.-M.-Szt-Király	5.—
	Fogarasi ev. ref. egyházközség, Fogaras	
	Füzes-gyarmati ev. ref. egyházközség F.-Gyarmat. T. b. Gáborjani ev. ref. egyházközség, Gáborján	
80	Galamb Gyula, tanácsbíró, Pécs. T. b.	
	Geduly Elek Ferencz, ev. lelkész, Miskolcz. T. b.	
	† Geduly Lajos, volt ev. püspök, T. b.	
	Gégényi ev. ref. egyházközség, Gégény	5.—
	Géressy Kálmán, tanker. főigazgató, Debreczen. T. b. . . .	
	† Giczey Sámuel, ügyvéd, Budapest, T. b.	
85	Gózon Gyula, ev. ref. lelkész, Szt-Gál	35.—
	Gömöri ev. ref. egyházmegyei könyvtár, Tornallya	5.—
	Görbedi ev. ref. leányegyházközség, Aranyos-Medgyes . . .	5.—
	Görgényi ev. ref. egyházm. Péterlaka. Tökéből 70 frtot fizetett, 30 frt után 5% = 5 évre	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hatralék 1898. év végével
		frt
	Gyomai ev. ref. egyházközség, Gyoma	5.—
90	György Endre, akadémiai tag, Budapest, T. b.	
	Győri ág. hitv. ev. egyházközség, Győr, T. b.	
	Győry Elek dr., ügyvéd. Budapest. T. b.	
	Gyulai ev. ref. egyházközség, Gyula	
	Gyurátz Ferencz, ev. püspök, Pápa	5.—
95	† Haán Lajos volt ev. lelkész, Békés-Csaba	
	Hajdú-böszörményi ev. ref. egyházközség, H.-Böszörmény	5.—
	Hajdú-nánási ev. ref. egyházközség, H.-Nánás. T. b.	
	Hajdú-szoboszlói ev. ref. egyházközség, H.-Szoboszló	
	Hász Sándor, kir. tanácsos, Arad. T. b.	
100	Hat szab. kir. városi evang. egyházmege, Eperjesen	
	Haendel Vilmos, ág. hitv. ev. főesperes, Selnecezbánya	5.—
	Hegedüs Sándor, keresk. miniszter. Budapest. T. b.	
	Özv. Hegyi Mihályné, sz. Józsa Eufrozina, Debreczen. T. b.	
	Hódmezővásárhelyi ev. ref. főgymn. tanári kar, Hód- mező-Vásárhely	
105	Hornvánszky V., cs. és k. udv. könyvnyomdász, Bpest. T. b.	
	Horváth István, palóci, nagybirtokos, Örkény. T. b.	
	Horváth Sándor, ev. lelkész, Budapest. T. b.	
	Hörk József, ev. theol. tanár, Pozsony	20.—
	Ihász Lajos, földbirtokos. Hatalom	
110	Irinyi ev. ref. egyházközség, Iriny	5.—
	† Ivánka Imre, volt főrendiházi tag. T. b.	
	Jászberényi ev. ref. egyházközség, Jászberény	
	Jósa Károly ev. ref. lelkész. Ágya	10.—
	† Józsa Zsigmond, n-nyedi volt theol. tanár. T. a.	
115	Br. Kaas Ivor, lapszerkesztő, Budapest	
	† Kalmár Lajos, volt ev. egyh. felügyelő Ipoly-Nyék	25.—
	Karancsy Dániel, ev. ref. lelkész, H.-M.-Vásárhely	5.—
	Karczagi ev. ref. gymn., Karczag. T. b.	
	Kármán József, ev. ref. lelkész, Új-Verbász	
120	Gróf Károlyi Tiborné, Budapest. T. b.	
	Karsay Sándor, ev. püspök. Győr. T. b.	
	Kassai ev. ref. egyházközség, Kassa	
	Kecskeméti ev. ref. egyházközség, Kecskemét	
	Kecskeméti ev. ref. egyházmege, T.-Vezseny	
125	Keéki ev. ref. egyházközség, Kék	5.—
	Kemenesaljai ág. hitv. ev. egyházmege, Vönöczk. T. b.	
	Kenessey Béla, theol. igazg.-tanár. Kolozsvár. T. b.	
	Kézdi ev. ref. egyházmegei papi értekezlet, Léczfalva. T. b.	
	Gr. Khuen Héderváry Károlyné, Zágráb	5.—
130	Kiss Albert, ev. ref. lelkész, Debreczen. T. b.	
	Dr. Kiss Áron, tan. kép. igazgató, Budapest	
	Kiss Ferencz, ev. ref. lelkész. Püspök-Ladány	5.—
	Kisújszállási ev. ref. egyházközség, Kisújszállás. T. b.	
	Kolozsvári ev. ref. collegium, Kolozsvár. T. b.	
135	Kolozsvári ev. ref. theologiai fakultás, Kolozsvár	
	Kolozsvári theologiai fakultás ifjusági egylete. T. b.	
	Kolozskalotai ev. ref. egyházmege, Gyalu	5.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Komáromi ev. ref. egyházmegye, Perbete	5.—
140	† Kovács Ferencz volt kir. tanácsos, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
	Kun Bertalan, ev. ref. püspök, Miskolcz	5.—
	Kunhegyesi ev. ref. egyházközség, Kunhegyes	5.—
	Gr. Kuun Géza, kolleg. főgondnok, M.-Németi. T. b.	
	Küküllői ev. ref. egyházmegye, Dieső-Szent-Márton	20.—
	Külső-somogyi ev. ref. egyházmegye, Tengőd	5.—
145	† Láng Adolf, volt ev. esperes. T. b.	
	Laszkáry Gyula, ev. egyházker. felügyelő, Romhány	20.—
	† László József, volt ev. ref. ny. esperes, Kocs. T. b.	
	† Lónyay János, volt főispán, Máramarossziget	20.—
	Losonezi ev. ref. egyházközség, Losonez	
150	† Lukács Ödön, volt f.-szabolcsi esperes	30.—
	Madarasi ev. ref. egyházközség, N.-Kun-Madaras. T. b.	
	Madas Károly, földbirtokos. Budapest. T. b.	
	Magyarósy István. ev. ref. lelkész, Zilah. T. b.	
155	Máramaros-ugocsai ev. ref. egyházmegye. Tamásváralja.	5.—
	Marosi ev. ref. egyházmegye, Mező-Bánd	40.—
	Marosközi unit. belső emberek, Maros-Szt-Király	
	Marosvásárhelyi ev. ref. collegium, Maros-Vásárhely.	
	Maros-vásárhelyi ev. ref. egyházközség. T. b.	
160	Mayer Endre, ev. theol. tanár, Eperjesen	5.—
	Meczner Béla, zempléni egyh. gondnok, S.-A.-Ujhely	5.—
	Meczner József, aba-egyházmegyei gondnok, Vizsoly	
	Mészáros János. ev. ref. lelkész, Kecskemét	
	Mezőföldi ev. ref. egyházmegye, Székesfehérvár	
	Mezőtúri ev. ref. egyházközség, Mezőtúr. T. b.	
165	Mezőtúri ev. ref. gymnasium. Mezőtúr. T. b.	
	Miskolczi ág. hitv. ev. egyházközség, Miskolcz. T. b.	
	Mocsáry Lajos, földbirtokos, Andornak	5.—
	Módra Imre, ev. ref. lelkész, Kőröshegy	50.—
	Mokos Gyula, tanár, Budapest. T. b.	
170	Móricz Pál, volt orsz. képviselő, Berettyó-Ujfalú	
	Nagy Árpád, ev. ref. lelkész, Acsád, u. p. Pápa	15.—
	† Nagy Ferencz, ref. főgymn. tanár, Kecskemét	20.—
	Nagy Ignác, ev. ref. lelkész, Kölked	30.—
	Nagy István, ev. ref. lelkész, Bisse, T. b.	
175	† Nagy László, szilágysági volt esperes	45.—
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Tisza-Nagyrév. T. b.	
	Nagy Zsigmond, ev. ref. s.-lelkész, Dömsöd	40.—
	Nagy Zsigmond, ev. ref. tanár, Debreezen. T. b.	
180	Nagybányai ev. ref. egyházmegye, N.-Paládon	15.—
	Nagybányai ev. ref. egyházmegyei tanító-egyesület Krassó	25.—
	Nagyenyedi Bethlen-főiskola N.-Enyed	5.—
	Nagyenyedi Bethlen-főiskola ifj. olvasó-egylet, N.-Enyed	5.—
	Nagyenyedi ev. ref. egyházközség, N.-Enyed	10.—
	Nagykállói ev. ref. egyházközség, N.-Kálló	
185	Nagy-károlyi ev. ref. egyházmegye, Kántor-Jánosi	5.—
	Nagy-kőrösi ev. ref. főgymn. tanári kar, N.-Kőrös. T. b.	
	Nagy-szalontai ev. ref. egyházmegye, N.-Szalonta. T. b.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Nagyvárad ev. ref. egyházközség, Nagyvárad	5.—
	Nógrádi ág. hitv. ev. egyházm. Losonez	
190	Nyírmadai ev. ref. egyházközség, Nyírmada	5.—
	Ó-budai ev. ref. egyházközség, Ó-Buda. T. b.	
	Okányi ev. ref. egyház, Okány. Tökéből 70 frtot fiz. 30 frt után 5% 99 re	1.50
	Orbai ev. ref. egyházmegye	20.—
	Orosházai ev. ref. egyházközség, Orosháza, T. b.	
195	Öcsödi ev. ref. egyházközség, Öcsöd. T. b.	
	Órvényi Ottó, gyógyszerész, Debreczen	5.—
	Paikoss Endre, ev. ref. lelkész, Felső-Olaszvár	
	Pápai ev. ref. egyházközség, Pápa	
	Pápai ev. ref. egyházmegye, Takácsi	5.—
200	Pápai ev. ref. főiskola, Pápa	
	Pápai ev. ref. hittanhallgatók önképző köre, Pápa	5.—
	Pápai ev. ref. főiskolai ifj. képzőtársulat, Pápán	10.—
	† Papp Gábor, dunántúli volt ev. ref. püspök. T. b.	
	Pappszás Lajos, földbirtokos, Pusztá-Tenk. T. b.	
205	Perlaky Elek, magánzó, Budapest. T. b.	
	Pestmegyei ág. hitv. ev. egyházmegye. Czegléd T. b.	
	Pokoly József, ev. ref. theol. tanár, Budapest	
	† Polgár József, volt magánzó. T. b.	
	Pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum tanári testület, Pozsony	5.—
210	Pozsonyi ág. hitv. ev. theol. akad. könyvtára, Pozsony	
	Pozsonyi evang. theologusok otthona	5.—
	† Purgly Sándor, volt egyházmegyei felügyelő, Kőkút	5.—
	Br. Radvánszky Béla főispán, Sajó-Kaza. T. b.	
	† Br. Radvánszky János, volt e. felügyelő, Hatvan. T. b.	
215	† Ragályi György, volt egyházmegyei gondnok. T. b.	
	† Révész Bálint, volt ev. ref. püspök. T. b.	
	Révész Kálmán ev. ref. lelk., Kassa. Tökéből 40 frtot befiz.	
	Rév-Komáromi ev. ref. egyházközség, Rév-Komárom	10.—
	Rimaszombati főgym. tanári kar, Rimaszombat. T. b.	
220	Rohodi ev. ref. egyházközség, Rohod	5.—
	Rupprecht Taszilo, egyházm., felügyelő, Város-Hodász	5.—
	Sárospataki akad. ifj. könyvtár, Sárospatak	10.—
	Sárospataki ev. ref. főiskola, Sárospatak	5.—
	Schneller István, egyetemi tanár, Kolozsvár	
225	Schreiner Károly, egyházm. felügyelő, Sopron. T. b.	
	Selmezbányai ág. hitv. ev. főgym. t. k. Selmezbánya	5.—
	Sepsi-i ev. ref. egyházmegye könyvtára, Bikfalva. T. b.	
	Soltész Farkas, ev. ref. lelkész, Tetétlen. T. b.	
	Soltész László, ev. ref. lelkész, Hajdú-Szoboszló. T. b.	
230	Soproni alsó ev. egyházmegye, Vadosfa. T. b.	
	Soproni ág. hitv. ev. egyházközség, Sopron. T. b.	
	Soproni ág. hitv. ev. lyceum, Sopron	5.—
	† Stettner Ignác, nyáradi volt ref. lelkész. T. b.	
	Szabó János, ev. ref. esperes, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
235	† Szabó Mihály volt ügyvéd, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
	† Szalay József, ev. ref. lelkész, Martos. T. b.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Szalay Károly. ev. ref. főgym. tanár, Budapest	5.—
	Szatmári ev. ref. egyházmegye. Porcsalma	20.—
	Szász Gerő, ev. ref. lelkész, Kolozsvár	20.—
240	Szász Károly, ev. ref. püspök, Budapest. T. b. . . .	
	Szászvárosi Kún-tanoda, Szászváros	5.—
	† Dr. Szeberényi Gusztáv, volt ev. p. B.-Csaba. T. b.	
	Szeghalmi ev. ref. egyházközség, Szeghalom. T. b. . .	
	† Székely Károly, volt ev. ref. esperes, (Özv. Barcsay Janka, Debreczen	45 —
245	Sz - Udvarhelyi ev. ref. collegium, Sz.-Udvarhely. T. b.	
	Széki ev. ref. egyházmegyei papság. Szek. T. b. . . .	
	Széky Péter földbirtokos, Tisza-Igar. T. b. . . .	
	Szél Kálmán ev. ref. esperes, Nagy-Szalonta T. b. . .	
	Szell Ákos kir. közjegyző, Szeged	
250	Szemes László ev. ref. lelkész, Bors, Szent-János . . .	5.—
	Szentesi ev. ref. egyházközség, Szentes. T. b. . . .	
	Szent-Iványi Árpád ker. felügyelő. Gömör-Felfalu . .	10.—
	Szent-Iványi József ev. egyh. felügyelő, Liptó-Szt-Iván.	5.—
	Szeremley Sámuel ev. ref. lelkész, H.-M.-Vásárhely . .	
255	Szigethy Zoltán ev. ref. lelkész, Huszt	
	Szilády Áron ev. ref. lelkész, Halas	5.—
	Szilágyi Dezső egyházker. főgondnok, Budapest. T. b.	
	† Szilágyi József volt ev. ref. tanár özvegye, Pápa . .	5.—
	Szilágy-szolnoki ev. ref. egyházmegye	20.—
260	Szilassy Aladár közigaz. bíró, Budapest. T. b. . . .	
	dr. Szlávik Mátyás ev. collegiumi igazgató, Eperjesen .	
	Szobonya István ev. ref. lelkész, Györkén. Tökere 10 frtot fizetett	
	Szolnoki ev. ref. egyházközség, Szolnok	10.—
	Szontagh Miklós esperességi felügyelő, Új-Tátrafüred .	5.—
265	Szontagh Pál v. b. t. f. Horpács	5.—
	Szováti ev. ref. egyházközség, Szovát	
	Szöts Farkas ev. ref. theol. igazgató, Budapest T. b. . .	
	Tatai ev. ref. egyházmegye, Tata	
	† Tatár János, volt ev. ref. lelkész. Szeghalom. T. b. . .	
270	Tátraaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Nagy-Szalók . . .	5.—
	Özv. gr. Teleki Sándorné, Gyömrő. T. b. . . .	
	Thury Etele ev. ref. lelkész, Vámos	5 —
	Tiszafüredi ev. ref. egyház, Tiszafüred	
	Gr. Tisza István orsz. képviselő, Budapest. T. b. . . .	
275	Tizenhárom szepesvárosi ág. hitv. egyházm. Lőcse . . .	10.—
	Tornai ev. ref. egyházmegye, Zsarnó. T. b. . . .	
	Török-Szt.-Miklósi ev. ref. egyház	5.—
	Trsztyénszky Ferenc ev. főesperes, Pozsony	
	Turkevei ev. ref. egyházközség, Turkeve	
280	Tüdös István ev. ref. theol; tanár, Sárospatak	
	Unghi ev. ref. egyházmegye, Ungvár	20.—
	Vajai ev. ref. egyházközség, Vaja	5 —
	Vajdahunyadzarándi ev. ref. egyházmegye, Tordos . . .	5.—
	† Várady Károly volt főrendiházi tag, Budapest. T. b.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
285	Váradi Gábor volt orsz. képviselő, Máramaros-Sziget	55.—
	Varga József ev. ref. lelkész, Szikszó. T. b.	
	Vasvári Sándor ev. ref. lelkész, Csepely	5.—
	Vecsey Oláh Miklós földbirtokos, Tokaj	5.—
	Vértessaljai ev. ref. egyházmegye, Seregélyes. T. b.	
290	Vértessaljai ev. ref. egyházm. lelk. kar, Seregélyes. T. b.	
	Vetési ev. ref. egyhk. Vetés. Tökére 70 frtot befizetett.	
	Vizsolyi Ákos földbirtokos, Alsó-Pél. T. b.	
	Warga Lajos ev. ref. theol. tanár, Sárospatak. T. b.	
	Gr. Wass Béla földbirtokos, Szent-Gotthárd. T. b.	
295	Gr. Zay Miklós, esp. felügyelő, Zay-Ugrócz	15.—
	Zelenka Pál ev. püspök, Miskolcz	5.—
	Id. Zeyk József földbirtokos, Gombás	30.—
	Zólyomi ág. hitv. egyházmegye Besztercebánya. T. b.	
299	Zsilinszky Mihály államtitkár, Budapest. T. b.	
C) Rendes tagok.		
(6 frt tagsági díjjal minden évben.)		
	Ádám Imre ev. ref. s.-lelkész, Makád	6.—
	Adorján Miklós népiskolaí tanító, Csurgó	40.—
	Albert József ev. lye. tanár, Pozsony	6.—
	Alsó-nógrádi ev. papi értekezlet, Szirák	18.—
5	Ambrus Péter ev. ref. főgymn. tanár, Mezőtúr	6.—
	Andrássy Kálmán ev. ref. lelkész, Buj	
	Antal Gábor ev. ref. püspök, Rév-Komárom	
	Antal Károly ev. ref. lelkész, Felső-Görzsöny	6.—
	Antalfy László ev. ref. lelkész, Alsó-Vadász	6.—
10	Antalfy László ev. ref. tanár, Sárospatak	6.—
	Anti ev. ref. egyházközség, Ant	6.—
	Bachát Dániel ág. hitv. ev. esperes Budapest	
	Bácsy Gyula ev. ref. lelkész, Méra	
	Baczó Mózes ev. ref. papjelölt, Budapest	24.—
15	Bajji ev. ref. egyházközség, Bajj	36.—
	Bakóczy János ev. ref. lelkész, Haidu-Böszörmény	6.—
	Balázs József ev. ref. lelkész, Beszterce	24.—
	Bálint Dezső ev. ref. lelkész, Sárospatak	18.—
	Balkányi ev. ref. egyházközség, Balkány	6.—
20	Balla Dezső ev. ref. h. lelkész, Pápa-Kovácsi	12.—
	Balla Endre ev. ref. lelkész, Csetény	6.—
	Balla Lajos ev. ref. lelkész, Monor	32.—
	Dr. Ballagi Géza ev. ref. tanár, Sárospatak	
	Balogh Ferencz ev. ref. theol. tanár, Debreczen	
25	Balogh György ev. ref. lelkész, Bicske	
	Balogh István lelkész, Porrog-Szt-Király	6.—
	Bancsó Antal theol. tanár, Sopron	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		ftt
	Barabás Sámuel ev. ref. körlelkész, Magyar-Lápos	66.—
	Baráth Ferencz ev. ref. főgymn. tanár, Budapest	6.—
30	Barcza Adolf bányaigazgató, D.-Almás	24.—
	Bárczay Elemér földbirtokos, Tisza-Roff	36.—
	Dr. Bartha Béla jogakad. tanár, Debreczen	36.—
	Dr. Bartók György ev. ref. püspök, Kolozsvár	6.—
	Begedi Lajos ev. ref. lelkész, Gyöngyös-Mellék	36.—
35	Begedi István ev. ref. esperes, Istvándi	36.—
	Belényesi ev. ref. lelkészi kör, Belényes	6.—
	Beliczay Béla magyar egyh. gondnok, Budapest	
	Dr. Belohorszky János ügyvéd, Ujvidék	
	Berczeli ev. ref. egyházközség, Berczel	6.—
40	Berey József ev. ref. lelkész, Nagy-Ecsed	6.—
	Berghoffer Károly tanár, Gyömrő	
	Dr. Bernát István szerkesztő, Budapest	6.—
	Gróf Bethlen Sándor, Maros-Gezse	36.—
	Benedek Dénes, ev. ref. lelkész, Makfalva	12.—
45	Benedek Károly ev. ref. lelkész, Alvincz	24.—
	Benedek László ev. ref. lelkész, Pánd	
	Benke István kolleg. tanár, Sepsi-Szt-György	6.—
	Benkő István ev. ref. lelkész, Rákos-Palota	
	Bertók Béla ev. ref. lelkész, Fehér-Gyarmat	6.—
50	Biberauer Richárd ref. lelkész, Budapest	
	Bihar-diószegi ev. ref. egyházközség, B.-Diószeg	12.—
	Bihar-nagy-bajomi ev. ref. egyházak., Bihar-N.-Bajom	
	Bihar-udvari-i ev. ref. egyházközség, Bihar-Udvari	6.—
	Biki Károly, ev. ref. esperes, Győrtelek	
55	Bodolay Miklós, ev. ref. lelkész, Beret	6.—
	Bodon Barna, ev. ref. lelkész, Gagy-Bátor	6.—
	Bodor Domokos, ev. ref. tanár, Sepsi-Szt-György	12.—
	Bodor Géza, ev. ref. lelkész, Al-Csernáton	
	Borbély József, ev. ref. lelkész, Szászfa	6.—
60	Borbély Géza, földbirt., egyh. főgondnok, Tisza-Roff	26.—
	Boros György, theol. tanár, Kolozsvár	42.—
	Boross Kálmán, ev. ref. lelkész, Kamocsa	
	Borsos István, gymn. tanár, Pápa	60.—
	Borsos Károly, ev. ref. főgymn. tanár, Mezőtúr	
65	Boytár Sámuel, ev. ref. lelkész, Péder	6.—
	Böődi ev. ref. egyházközség, Böőd	
	Broeskö Lajos, árvaházi igazgató, Budapest	
	Budapesti ág hitv. ev. egyházmegye, Budapest	
	Budapesti ág hitv. ev. főgymn., Budapest	
70	Budapesti ág hitv. ev. hitoktatói testület, Budapest	
	Budapesti ev. ref. theol. akad. tanári kar, Budapest	
	Buzás Lajos, tanítókaplán, Duna-Vecse	36.—
	Buri Ferencz, egyháztanácsos, Szalacs	24.—
	Cseresnyés János, rendőrkapitány, Makó	36.—
75	Csertán Márton, ev. ref. lelkész, Kaposvár	66.—
	Csia Kálmán, ev. ref. lelkész, Etéd	6.—
	Csik Dániel, ev. ref. püspöki titkár, Miskolcz	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Csiky Kálmán, műegyetemi tanár, Budapest	6.—
	Csiky Lajos, ev. ref. theol. tanár, Debreczen	6.—
80	Csilléry Lajos, ev. ref. lelkész, Szada	54.—
	Csire István, ev. ref. lelkész, Somogy-N.-Bajom	6.—
	Csiskó János, ev. lelkész, Kassa	60.—
	Csürös József, ev. ref. lelkész, Nagy-Almás	36.—
85	Czell Ignác, ev. ref. lelkész, Kézdi-Mártonfalva	6.—
	Czike Lajos, ev. ref. lelkész, Ó-Szőny	12.—
	Palóczy Czinke István, ev. ref. lelkész, Rimaszombat	6.—
	Darányi Ignác, földmív. miniszter, Budapest	12.—
90	Daray Vilmos, földbirtokos, Kis-Kőrös	6.—
	Deák Lajos, kir. tanfelügyelő, Maros-Vásárhely	36.—
	Debreczeni Bertalan, főisk. jog.-igazgató, Sárospatak	6.—
	Deesi Gyula, ev. ref. esperes, Gyalu	6.—
	Deesi ev. ref. egyházmegye, Doboka	6.—
95	Gr. Degenfeld Sándor, földbirtokos, Erdő-Száda	6.—
	Demjén Márton, ref. lelkész, Veszprém	24.—
	Dézi Mihály, ev. ref. lelkész, Bia	6.—
	Diesőfi József, ev. ref. lelkész, Debreczen	6.—
	Dóczy Imre, gymn. felügyelő, Debreczen	12.—
100	Dókus Gyula, kir. kamarás, megyei főjegyző, S.-Ujhely	6.—
	Dókus László, megyei aljegyző, Sátoralja-Ujhely	6.—
	Dombrádi ev. ref. egyházközség, Dombrád	60.—
	Domján István, főgymn. tanár, Sepsí-Szt-György	6.—
	Domokos Antal, m. főpénztáros, Kolozsvár	6.—
105	Dömötör Lajos, ev. ref. lelkész, Böleske	6.—
	Elek Lajos, gymn. tanár, Debreczen	54.—
	Engisch Frigyes, ev. lelkész, Szeghegy	6.—
	Eötvös Károly Lajos, kir. tanfelügyelő, Szolnok	6.—
	Eöze Zsigmond, ág. hitv. ev. lelkész, Némedi	6.—
110	Eperjesi ág. hitv. ev. magyar és német egyhk., Eperjes	12.—
	Dr. Erdős József, theol. akad. tanár, Debreczen	6.—
	Fábián Dénes, ev. ref. lelkész, Kispeszt	6.—
	Fábián János, ev. ref. vallástaná, Budapest	12.—
	Fabiny Gyula, min. tanácsos, Budapest	6.—
115	Faragó János, kolleg. tanár, Papa	12.—
	Farkas József, theol. tanár, Budapest	12.—
	Farkas Kálmán, ev. ref. vallástaná, Kecskemét	36.—
	Fay József, földbirtokos, Ecsed	6.—
	Fazekas Sándor, reálisk. tanár, Debreczen	12.—
	Báró Feilitsh Arthur, cs. és kir. kamarás, orsz. képvis., Kolozsvár	6.—
120	Fejes István, ev. ref. lelkész, Sátoralja-Ujhely	6.—
	Fekete Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Kikinda	6.—
	Dr. Fekete Sámuel, megyei főorvos, Szatmár	60.—
	Feleki József, ev. ref. lelkész, Foktó	6.—
125	Felső-bányai ev. ref. egyházközség, F.-Bánya	6.—
	Felső-tüdődi ev. ref. egyházközség, Felső-Füged	24.—
	Földváry László, főszolgabíró, Budapest	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Frater Barnabás, főszolgabíró, Derecske	6.—
	Fülöp József, ev. ref. lelkész, Körmend	12.—
	Gáthy Zoltán, zenetanár, Pápa	18.—
130	Garzó Gyula, ev. ref. lelkész, Gyoma	6.—
	Gávai ev. ref. egyházközség, Gáva	6.—
	Gergely Antal, ev. ref. lelkész, Budapest	6.—
	Gérecz Károly, tanító, Sárospatak	54.—
135	Gonda Béla, m. o. tanácsos, Budapest	
	Gömöri Péter, ev. ref. lelkész, Selyeb	6.—
	Gönczvidéki ev. ref. lelkészi fiók-kör, Abaúj-Kömlös	
	Grátz Mór, ág. hitv. ev. lelkész, Kolozsvar	
	Gyalokay László, ev. ref. lelkész, Nemes-Orosz	36.—
	Gyarmathy Zsigmond, földbirtokos, Bánffy-Hunyad	6.—
140	Györffy József, ev. ref. lelkész, Réde	24.—
	Gyulay Pál, főrendiházi tag, Budapest	
	Günther M. Vilmos, kir. tanácsos, egyh. felügy., Pozsony	6.—
	Hajdu András, ev. ref. fegyintézeti lelkész, Lipótvár	12.—
	Hajas Endre, ág. hitv. ev. lelkész, Szent-András	12.—
145	Hajdú-bagosi ev. ref. egyházközség, H.-Bagos	6.—
	Hajdú-hadházi ev. ref. egyházközség, H.-Hadház	
	Halászi ev. ref. egyház, Halász	6.—
	Hamar István, theol. tanár, Budapest	
	Hamvas József, ev. lyc. tanár, Pozsony	6.—
150	Havadtői Mihály, ev. ref. lelkész, Angyalos	24.—
	Haypál Benő, ev. ref. lelkész, Buda	
	Hegedüs Károly, m. techn. iparm. főigazgató, Budapest	6.—
	Hegyaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Nyíregyháza	12.—
	Hermann Mihály, polgármester, Szatmár	6.—
155	Hernád-szt-andrási ev. ref. egyházközség, u. p. Foiró	6.—
	Hetvényi Lajos, ev. lyc. vallastanár, Sopron	6.—
	Hollerung Károly, ev. ref. gymn. tanár, Karezag	6.—
	Hornyánszky Aladár, ág. hitv. ev. s.-lelkész, Ó-Buda	
	Dr. Horváth József, ev. ref. theol. tanár, Pápa	18.—
160	Dr. Horváth Ödön, jogakad. dékán, Eperjes	
	Horváth Sámuel, ág. hitv. ev. lelkész, Téth	
	Hosszú-pályi-i ev. ref. egyházközség, H.-Pályi	6.—
	Höresik Lajos, ev. ref. lelkész, Vilmány	6.—
	Ibrányi ev. ref. egyházközség, Ibrány	12.—
165	Ibrányi Ferencz, ev. ref. lelkész, Hernád-Büd.	6.—
	Iglói ág. hitv. ev. főgymn. tanári kar, Igló	
	Ilosvay Aladár, földb., egyh. gondnok, Nyír-Megyes	36.—
	Illyefalvy V. Kálmán, ev. ref. segédlelkész, Budapest	6.—
	Incze Lajos, ev. ref. lelkész, Erzsébetváros	48.—
170	Jakucs Sándor, ev. ref. lelkész, Szováth	6.—
	Janka Károly, ev. ref. lelkész, Kovács-Vágás	6.—
	János Albert, ev. ref. lelkész, Hátszeg	24.—
	Jausz Vilmos, ev. theol. tanár, Sopron	12.—
	Ifj. Jeszenszky Károly, ev. lelkész, Mező-Berény	6.—
175	Jóba József, ev. ref. lelkész, Magyar-Atád	12.—
	Jónás János, keresk. akad. igazgató, Pozsony	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		írt
	Józsa Antal, kir. tanfelügyelő, Rimaszombat	6.—
	Juhász György, ev. ref. lelkész, Ipp	6.—
180	Juhász Sándor, esküdt felügyelő, Debreczen Kabai ev. ref. egyházközség, Kaba	6.—
	Kálmán Sándor, ev. ref. lelkész, Hirip	24.—
	Kalos Péter, ref. lelkész, Tisza-Becs	48.—
	Kanyaró Ferencz, főgymn. tanár, Kolozsvár	6.—
	Kapi Gyula, ev. tanképző-int. igazg, Sopron	6.—
185	Kápolnás-Nyéki ev. ref. egyházközség, K.-Nyék Kármán Pál, ev. ref. lelkész, Torzsa	36.—
	Karsay Imre, ev. lelkész, Szil-Sárkány	6.—
	Kassai ág. hitv. ev. egyházközség, Kassa	
190	Kátai Endre, ev. ref. lelkész, Duna-Szt-György Dr. Kecskeméthy István, theol. tanár, Kolozsvár	12.—
	Dr. Kelemen Mór, curiai bíró, Budapest	
	Dr. Kéler Zoltán, ügyvéd, Budapest	6.—
	Kemecsei ev. ref. egyházközség, Kemecse	6.—
	Kenessey Pongrácz, ügyvéd, kir. tanácsos, Rostói Puszta	12.—
195	Keresztesi Samuel, ev. ref. vallástanár, Budapest	30.—
	Kérészy Barna, ev. ref. lelkész, Tisza Nána	6.—
	Késmárki ág. hitv. ev. egyházközség, Késmárk	6.—
	Késmárki ág. hitv. ev. ker. Lyceum, Késmárk	
	Kis Gábor, ev. ref. lelkész, Pápa	
200	Kis-marjai ev. ref. egyházközség, Kis-Marja	6.—
	Id. Kiss Áron, ev. ref. püspök, Debreczen	
	Kiss István, ág. hitv. ev. lelkész, Sámsonháza	36.—
	Kiss József, ev. ref. theol. tanár, Pápa	6.—
	H.-Kiss Kálmán, tan. képző-int. igazg, Nagy-Körös	
205	Kiss Lajos, ev. ref. lelkész, Garbócz-Bogdány	
	Dr. Kiss Károly, ügyvéd, Budapest	
	Kisújszállási ev. ref. főgymnasium, Kisújszállás	6.—
	Kolozsváry Antal, ev. ref. lelkész, Fejérd	24.—
	Komáromi ág. hitv. ev. egyházközség, Komárom	6.—
210	Konez József, tanár, Maros-Vásárhely	6.—
	Konkoly Thege Imre, földbirtokos, Tagyos	6.—
	Konrád Géza, ev. ref. lelkész, Less	6.—
	Kónya András, ev. ref. lelkész, Hernád-Németi	
	Korda Lajos, földbirtokos, Pazony	54.—
215	Ifj. Kovács Antal, ev. ref. lelkész, Kilyén	6.—
	Kovács Béla, ev. ref. lelkész, Abauj-Szépsi	6.—
	Kovács Gábor, ev. ref. lelkész, Moesolád	6.—
	Kovács Gábor, ev. ref. missiói lelkész, Szinye	48.—
	Kovács István, ev. ref. lelkész, Bakta	6.—
220	Kovács Lajos, ev. ref. hitoktató, Budapest	12.—
	Dr. Kovács Pál, jogakadémiai igazgató, Kecskemét	6.—
	Kovács Sándor, ev. theol. tanár, Pozsony	6.—
	Dr. Kovácsy Sándor, min. tanácsos, Budapest	
	Könyves Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Debreczen	6.—
225	Körmendy Béla, szolgabíró, Pápa	18.—
	Krupecz István, ev. lelkész, Udvarnok	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Kubinyi Aladár, kir. törvényszéki elnök, Rimaszombat .	40.—
	Kurdi Béla, ev. ref. lelkész, Kopács (1900. évtől kilép)	
230	Kutas Balint, ev. ref. lelkész, Török-Szt-Miklós	6.—
	Lajos János, ev. ref. lelkész, Bögöz	24.—
	Laky Dániel, ref. főgymn. tanár, Budapest	
	Láposy János, ev. ref. lelkész, Tisza-Eszlár	
	Lator Sándor, árvaszéki ülnök, Máramaros-Sziget	30.—
	Lengyel Imre, járásbíró, Hajdú-Szoboszló	6.—
235	Lévay József, nyug. alispán, Miskolcz	
	Lévay Lajos, ev. ref. lelkész, Sár-Keresztúr	6.—
	Lipták Bertalan, ev. ref. lelkész, F.-Regmezt	6.—
	Lukács Dániel, ev. ref. lelkész, Mező-Túr	24.—
	Lukácsi Imre, ev. ref. lelkész, Félégyháza	6.—
240	Magyar egyesület, Halle a/S.	30.—
	Dr. Malatinszky József, ügyvéd, Hajdú-Szoboszló	6.—
	Báró Mannsberg Sándor, Kolozsvár	6.—
	Margócsy István, ev. lelkész, Vizesrét	
	Máramaros-Szigeti ev. ref. egyházközség, M.-Sziget	12.—
245	Mártha József, ev. ref. lelkész, Csenger-Bagos	42.—
	Marton Lajos, ev. ref. tanár, Budapest	6.—
	Marton Sándor, ev. ref. tanár, Keeskemét	
	Masznik Endre, theol. igazgató-tanár, Pozsony	6.—
	Máté József, ev. ref. lelkész, Mohács	6.—
250	Mátészalkai ev. ref. egyházközség, Mátészalka	12.—
	Matus György, Pápa	
	Meczner András, földbirtokos, A.-Bereczk	36.—
	Medgyaszay Gyula Vincze, ev. ref. lelkész, Balatonfő-Kajár	6.—
	Mészöly Győző, ev. ref. lelkész, Alesúth	
255	Mező-sasi ev. ref. egyházközség, Mező-Sas	6.—
	Mihálydi ev. ref. egyházközség, Mihálydi	12.—
	Miklós Géza, ev. ref. vallástanárr, Sepsí-Szt-György	6.—
	Miskolczi ev. ref. főgymnasium, Miskolcz	6.—
	Mitrovics Gyula, ref. lelkész, Debreczen	24.—
260	Molnár Albert, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár	6.—
	Molnár Gergely, ev. ref. s.-lelkész, Fülöpszállás	36.—
	Molnár Lajos, ev. ref. lelkész, Harasztkerék	42.—
	Molnár Hugó, ev. ref. lelkész, Ujvidék	12.—
	Molnár Albert, ev. ref. lelkész, Főth	6.—
265	Molnár János, ev. ref. s.-lelkész, Edinburg	6.—
	Dr. Möricz Károly, jogakad. tanár, Keeskemét	
	Mozsonyi Sándor, ev. ref. lelkész, Kadarkút	36.—
	Murányi János, ev. ref. s.-lelkész, Péczel	
270	Müllner Mátyás, ny. theol. tanár, Sopron	6.—
	Nádudvari ev. ref. egyházközség, Nádudvar	6.—
	Nagy Béla, ref. theologus, Sárospatak	24.—
	Nagy Dániel, ev. ref. lelkész, Vámos-Pércs	12.—
	Dr. Nagy Dezső, ügyvéd, Budapest	
	Nagy Gusztáv, theol. tanár, Sárospatak	36.—
275	Nagyhonti ág. hitv. ev. egyházmegye, Selmeczbánya	6.—
	Nagy Imre, ev. ref. lelkész, Ugra	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Nagy István, ev. ref. lelkész, Harasztos	6.—
	Nagy József, ev. ref. lelkész, Nagy-Szeben	—
	Nagy Kálmán, ág. hitv. ev. lelkész, Geese	18.—
280	Nagy Lajos, ev. ref. lelkész, Konyár	6.—
	Nagy-károlyi ev. ref. egyházközség, Nagy-Károly	6.—
	Nagy-kőrösi ev. ref. tan. képzőint. könyvtára, N.-Kőrös	6.—
	Német István, ev. ref. theol. tanár, Pápa	6.—
	Neupor Béla, ev. ref. lelkész, Dereske	18.—
285	Novak Lajos, theol. tanár, Sárospatak	6.—
	Nyakas Balázs, ev. ref. lelkész, Büd-Szent-Mihály	12 —
	Báró Nyáry Béláné, földbirtokos, Pozsony	6.—
	Nyirbátori ev. ref. egyházmegye, Nyirbátor	6.—
	Nyiregyházai ev. ref. egyházközség, Nyiregyháza	6.—
290	Öbey János, ev. ref. lelkész, Nagy-Rozvágy	36.—
	Panesovai ev. ref. egyházközség, Pancsova	42 —
	Pap István, ev. ref. lelkész, Mórág	6.—
	Papp József, ev. ref. lelkész, Tomor	6.—
	Papp Károly, ev. ref. lelkész, Budapest	—
295	Párizzy József, ev. ref. lelkész, Czigánd	30.—
	Parragh Béla, ügyvéd, Tamási	48.—
	Patonay Dezső, ev. ref. lelkész, Szent-Márton-Káta	12.—
	Pátrohai ev. ref. egyházközség, Pátroha	12.—
	Pazonyi ev. ref. egyházközség, Pazony	6.—
300	Péterfy Sándor, kir. tanácsos, Budapest	—
	Petri Elek, ev. ref. theol. tanár, Budapest	—
	Báró Podmaniczky Géziné, földbirtokos, Kis-Kartal	6.—
	Poszvék Sándor, ev. theol. tanár, Sopron	—
	Pozsonyi ev. theol. akadémiai olvasóköri, Pozsony	6.—
305	Pozsonymegyei esperesség, Bazin	6.—
	Dr. Pulszky Ágost, egyetemi tanár, Budapest	—
	Pukánszky Béla, ev. theol. tanár, Pozsony	6.—
	Rácz János, ev. ref. lelkész, Kecskemét	—
	Rácz Kálmán, ev. ref. lelkész, Balsa	—
310	Ráczkevy Károly, ev. ref. lelkész, Aszaló	6.—
	Radácsy György, theol. tanár, Sárospatak	—
	Raffai Sándor, theol. tanár, Pozsony	6.—
	Rákosy Lajos, ev. ref. lelkész, Lukafalva	—
	Rádai Károly, ág. hitv. ev. lelkész, Pusztaföldvár	—
315	Rimaszombati ev. ref. egyházközség	6.—
	Ritók Zsigmond, kir. táblai elnök, Nagy-Várad	—
	Róka Lajos, ev. ref. s -lelkész, Kis-Kovácsi	—
	Rosta Ferencz, lyceumi tanár, Sopron	18 —
	Ruszkay Gyula, ev. ref. lelkész, Jánosi	6.—
320	Sándor János, ev. ref. lelkész, Miriszló	—
	Sántha Károly, ág. hitv. ev. lelkész, Sár-Szt-Lőrincz	—
	Sárkány Sámuel, evang. püspök, Pilis	—
	Sárospataki főiskola «Erdélyi kör», Sárospatak	12.—
	Sárospataki ev. ref. hittanhallgatói egylete, Sárospatak	6.—
325	Schmidt Gyula, Pozsony	6.—
	Schulpe Alfonz, földbirtokos, Lontó	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Sebestyén Pál, ev. ref. lelkész, Korogy	60 —
	Segesváry József, ev. ref. esperes, Kántor-Jánosi	6.—
	Séra Ferencz, ev. ref. lelkész, Siter	6.—
330	Dr. Serédy P. Lajos, ev. főgymn. tanár, Budapest	48.—
	Simonffy Imre, kir. tanácsos, polgármester, Debreczen	
	Simonidesz János, ev. lelkész, Szécsény	
	Sinka Sándor, ev. ref. gym. igazgató, Debreczen	6.—
	Somlyóvidéki ág. ev. lelkészi kör Veszp., Nagy-Szöllös	
335	Soproni alsó ev. egyházmegyei lelkészi egylet, Vadosfa	6.—
	Soproni ev. lyceumi ifjúsági magyar társaság, Sopron	6.—
	Soproni ev. tanító-képzőintézet tanári kara, Sopron	
	Soproni ev. theol. önképző kör, Sopron	6.—
	Soproni felső ág. hitv. ev. egyházmegye	
340	Stromp László, theol. tanár, Pozsony	
	Sütő Kálmán ev. ref. lelkész, Ab-Nádasd	6.—
	Dr. Szabó Aladár, theol. tanár, Budapest	
	S. Szabó József, ev. ref. főgymn. tanár, Debreczen	6.—
	Szabó Károly, ev. ref. esperes, Nagy-Kereki	
345	Szabó Károly, ref. lelkész, Paks	6.—
	Szabó Lajos, ev. ref. lelkész, H.-Hadház	6.—
	Szalacsi ev. ref. egyházközség, Szalacs	24.—
	Szalai Ferencz, ev. ref. lelkész, Szaporcza	6.—
	Szalóczy Pál, ev. ref. lelkész, Tisza-Valk	6.—
350	Szánthó János, ev. ref. esperes, Kosd	
	Szarvasi ág. hitv. ev. főgymn. tanári kar, Szarvas	6.—
	Szatmári ev. ref. főgymnasium, Szatnár	6.—
	Sza'hmári Sándor, ev. ref. lelkész, Ermihályfalva	6.—
	Szászvárosi ev. ref. egyházközség, Szászváros	6.—
355	Szatmár-Németi ev. ref. egyházközség, Szatmár-Németi	
	ifj. Székely József, ev. ref. s.-lelkész, Budapest	6.—
	Ifj. Szekeres Mihály, ref. lelkész, Noszlop	12.—
	Szentkirályi Sándor, ev. ref. lelkész, M.-Madaras	48.—
	Szentpétery Sámuel, ev. ref. lelkész, Pelsőcz	6.—
360	Szerepi ev. ref. egyházközség, Szerep	6.—
	Sziksóvidéki ev. ref. papi kör, Sziksó	
	Szilágyi Farkas, ev. ref. lelkész, Nagy-Enyed	12.—
	Szilágyi Sándor, egyet. könyvtárnok, Budapest	6.—
	Szilágyi Márton, ev. ref. lelkész, Füzes-Gyarmat	
365	Szólnoki Gerzson, ev. ref. lelkész, Hajdu-Böszörmény	6.—
	Szóllósy Antal, ev. ref. lelkész, Ny.-Szt.-Erzsébet	6.—
	Szóts Sándor, ev. ref. lelkész, Déva	6.—
	Sztehlo Kornél, ügyvéd, Budapest	
	Szücs János, ev. ref. esperes, Enyeng.	
370	Tabajdi Lajos, ev. ref. lelkész, Szatmár	6.—
	Takaró Imre, ev. ref. s.-lelkész, Révbér	6.—
	Tamó Fyula, ev. ref. lelkész, Torda-Szent-László	54.—
	Tankóczy Gyula, városi tanácsjegyző, Szatmár	6.—
	Tatay Imre, ev. ref. lelkész, Székes-Fehérvár	
375	Tatay Lajos, ev. lelkész, B.-Tamási	36.—
	Tavaszi József, ev. ref. esperes, M.-Péterlaka	24.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Tisza, derzsi ev. ref. egyházközség, Tisza-Derzs	6.—
	Tisza-füredi ev. ref. lelkészi kör, Tisza-Füred	30.—
	Tisza-kürti ev. ref. egyházközség, Tisza-Kürt	12.—
380	Tiszaroffi ev. ref. egyházközség, Tiszaroff	24.—
	Tóháti ev. ref. lelkészi kör, Tisza Szalka	6.—
	Tokay Lajos, nyomda részv.-társ. igazgató, B.-Gyarmat	6.—
	Tompa Mihály, ev. ref. lelkész, Kis-Somló, u. p. Jánosháza	6.—
	Tordai unit. középiskola, Torda	
385	Tóth Béla, ev. ref. s.-lelkész, Miskolcz	
	Tóth Dániel, főisk. tanár, Pápa	
	Tóth Gábor, ev. ref. lelkész, Szabadszállás	6.—
	Tóth János, ev. ref. lelkész, Karancs	6.—
	Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Gárdony	6.—
390	Tóth Lajos, ev. ref. lelkész, Tisza-Dob	6.—
	Tóth Sándor, ev. ref. lelkész, Feketehegy	
	Török József, ág. hitv. ev. főesperes, Czegléd	
	Dr. Trauschenfels Jenő, Bécs	
	Turgyoni Lajos, ev. ref. lelkész, Mező-Túr	6.—
395	Udvarhelyszéki ev. ref. egyházm. könyvt. Sz.-Udvarhely	30.—
	Ujagh Károly, ev. lelkész, Szepes-Merény	42.—
	Ujfalussy Béla, felső szab. egyházm. tan.-bíró, Mihálydi	6.—
	Ujfalussy Endre, földbirtokos, Mártonfalva	36.—
	Ujj József, ev. ref. lelkész, Felső-Kazsmárk	6.—
400	Vágner Samu, ág. ev. lelkész, Varsád	12.—
	Vajda Ferencz, ev. ref. lelkész, Szász-Lóna	6.—
	Varga Gyula, ev. lelkész, Vönöczk	6.—
	Vargha Károly, ref. lelkész, Szap	12.—
	Varga Zsigmond, ref. lelkész, Mohács	6.—
405	Varga Lészló, ev. ref. lelkész, A.-Némedi	
	Vasi felső ág. hitv. ev. egyházmegye, Felső-Lövő	
	Vas Ádám, ev. ref. tanító, Győrke	
	Végvári ev. ref. egyházközség, Végvár	6.—
	Vékony József, földmives, Hódmező-Vásárhely	
410	Vékony Sándor, ev. ref. gymn. tanár, Mezőtúr	
	Vén Mihály, ev. ref. esperes, Bikfalva	
	Veres József, ev. főesperes, Orosháza	
	Veres Károly, ev. ref. lelkész, Papolcz	36.—
	Veress Ede, ev. ref. lelkész, Bucs	6.—
415	Veres Tamás, ev. ref. lelkész, Onga	6.—
	Özv. Vetsey Sándorné, háztulajdonos, Budapest	
	Virág István, ev. ref. s.-lelkész, B.-Ujfalu	12.—
	Vojtkó Pál, ev. lyceumi tanár, Sopron	18.—
	Vörös Károly, ev. ref. lelkész, Vác	6.—
420	Weber Samu, ev. lelkész, Szepes-Béla	6.—
	Zágoni ev. ref. egyházközség, Zágon	
	Zajzon János, ev. ref. lelkész, Erzsébetváros	
	Dr. Zelenka Lajos, törv. bír. Ujfalu	
	Gr. Zichy Kázmérné, Ujfalu	
425	Zih Sándor, ev. ref. lelkész, Berettyó-Ujfalu	6.—
	Zilahi ev. ref. kollégium, Zilah	12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Zitás Bertalan, ev. ref. lelkész, Pthrügy	6.—
	Zoltáni Elek, ev. ref. esperes, Léczfalva	30.—
	Zoványi Jenő, ev. ref. lelkész, Tiszaföldvár	6.—
430	Zsigmond Ferencz, ev. ref. lelkész, Artánd	12.—
	Zsigmond Sándor, ev. ref. esperes, H. Szoboszló	6.—
	Zsigó Endre, mérnök, Szalacs	6.—
	Zsoldos Benő, joghallgató, Sárospatak	24.—
D) Pártoló tagok.		
(3 frt tagsági díjjal minden évben.)		
	Abauji ev. ref. tanító egyesület, Nagy-Szaláncz	3.—
	Achim Ádám, ev. ref. lelkész, Szarvas	
	Antal Dénes, ev. tanító, Bana	30.—
	Antal Lajos, ev. ref. lelkész, Ászár	
5	Antos István, földbirtokos, Abony	3.—
	Arday Janka Dániel, ev. ref. lelkész, Zsarnó	3.—
	Atyai ev. ref. egyházközség, Atya	6.—
	Bajesy Lajos, ev. ref. lelkész, Duna-Mocs	3.—
	Bajkó György, ev. ref. lelkész, Kis-Borosnyó	21.—
10	Békai ev. ref. egyházközség, Báka	3.—
	Bakay István, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Balassa Lajos, ev. ref. lelkész, Pápa-Acsád	30.—
	Balázs István, ev. ref. lelkész, Türe	33.—
	Baltazar Antal, ev. ref. lelkész, Jolsva	
15	Baresi József, ev. ref. tanár, Pápa	6.—
	Barla Jenő, főgymn. tanár, Kisujszállás	
	Barna Antal, ev. ref. lelkész, Körtvélyes	
	Bartalos Dezső, ev. ref. lelkész, Tót-Vázsony	18.—
	Bartha József, ev. ref. lelkész, Vis	18.—
20	Barthalos Kálmán, ev. ref. lelkész, Dudar	18.—
	Dr. Bartóky József, megyei főjegyző, B.-Gyula	9.—
	Békés-bánfalvi ev. ref. egyházközség, B. Bánfalva	3.—
	Bélaváry István, ev. ref. lelkész, Csoknya	
	Bencze Zsigmond, ev. ref. tanár, Pápa	9.—
25	Bendi, Henrik, ev. egyet. pénztárnok, Budapest	
	Benke István, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Benkó Imre, főgymn. tanár, Nagykőrös	
	Benkó Lajos, ev. ref. lelkész, Hajdu-Nánás	
	Beregszászi György, ev. ref. theol. Sárospatak	3.—
30	Bezdédi ev. ref. egyházközség, Bezdéd	3.—
	Biber József, ev. ref. lelkész, Eszlár	3.—
	Bicskei ev. ref. egyházközség, Bicske	3.—
	Biró András, ev. ref. lelkész, Daróc	27.—
	Biró János, ev. ref. lelkész, Szeszta	3.—
35	Bitay Béla, ev. ref. lelkész, Csikszereida	
	Bitay Mihály, ev. ref. lelkész, Udrarfalva	18.—
	Boesor Lajos, ev. ref. lelkész, Tengőd	3.—
	Bodolay István, ev. ref. lelkész, Mező-Csáth	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Bodolay József, ev. ref. lelkész, Kesznyéten	3.—
40	Dr. Borosnyai L. Béla. orsz. tébolydai igazg., N.-Kálló	3.—
	Borsos Sándor ev. ref. lelkész, Kolozs	
	Bosznai István, kollég. tanár, Debreczen	
	Botor József, ev. ref. lelkész, Parasznya	
	Bögös Lajosné, ev. ref. lelkész neje, Csökmő	
45	Bölony György, főszoigabiró, Cséffa	21.—
	Buji ev. ref. egyházközség, Buj	3.—
	Burján András, m. á. v. raktárnok, Monor	6.—
	Butyka Boldizsár, gimn. tanár, H-Böszörmény	3.—
	Buza János, ev. ref. főgymn. tanár, Sárospatak	6.—
50	Csabay Pál, ev. ref. lelkész, Alsó-Balog	6.—
	Csák Máté, ev. ref. lelkész, Nagyvárad-Olaszi	6.—
	Csákány Miklós, ev. ref. lelkész, Szilágy-Cseh	24.—
	Cseresnyés Odön, ev. ref. körlelkész, Balázsfalva	3.—
	Csernák Béla, ev. ref. s.-lelkész, Szirák	3.—
55	Csiky József, ev. ref. lelkész, Mező-Záh	18.—
	Csiszér Gábor, ev. ref. esperes, Egerpatak	18.—
	Csizmadia Lajos, ev. ref. lelkész, Lepsény	3.—
	Csomár Béla, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Csulak Zsiamond, ev. ref. lelkész, Kóbor	3.—
60	Csürös Ferencz, kollég. tanár, Debreczen	3.—
	Czeez András, ev. ref. lelkész, Mány	
	Czibor József, ev. ref. lelkész, Neszmély	18.—
	Czibur Imre, ügyvéd, Jolsva	3.—
	Danyi József, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
65	Dávid József, ev. ref. lelkész, Hangács	3.—
	Debreczeni Gábor, ny. ev. ref. lelkész Sárospatak	3.—
	Demecseri ev. ref. egyházközség, Demecser	3.—
	Demeter Mihály, ev. ref. lelkész, Szotyor	27.—
	Derzsi Dénes, ev. ref. lelkész, Mező-Kölpény	33.—
70	Dezső Dániel, ev. ref. lelkész, Barabásszeg	18.—
	Dr. Dirner Gusztáv, orvos, Budapest	
	Dobronyovszky Gyula, ev. ref. lelkész, Alberti-Irsa	27.—
	Ózv. Domokos Mihályné, Tisza-Roff	12.—
	Dorogi Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Új Szállás	3.—
75	Dózsa Dénes, tanár, Szászváros	3.—
	Dózsa József, ev. ref. lelkész, Tata	
	Döghei ev. ref. egyházközség, Döghe	3.—
	Egerházy Lajos, ev. ref. lelkész, Torda	18.—
	Elek János, ev. ref. lelkész, Bábony	3.—
80	Eperjesi ág. hitv. ev. theol. önképző kör, Eperjes	3.—
	Érmihályfalvai ev. ref. egyházközség, Érmihályfalva	9.—
	Eröss Lajos, ev. ref. lelkész, Abauj-Szemere	3.—
	Farkas György, ev. ref. lelkész, Abauj-Szemere	3.—
	Farkas Károly, ev. ref. lelkész, P.-Keresztúr	9.—
85	Fehér Pál, ev. ref. lelkész, Sárospatak	3.—
	Fekete Sándor, ügyvéd, Hajdú-Szoboszló	3.—
	Fényes Endre, kir. járásbíró, Székelyhid	3.—
	Félegyházy Antal, koll. tanár, Székely-Udvarhely	3.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
90	Felvinczy Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Igmánd.	
	Fényeslitkei ev. ref. egyházközség, F.-Litke	3.—
	Földes György, ev. ref. lelkész, Zabola	
	Földesi ev. ref. egyházközség, Földes	3.—
	Földvári László, ev. ref. lelkész, Vác-Hartyán	
	Frenyó Lajos ev. vallástanár, Eperjes	3.—
95	Gaál Ferencz, ev. ref. h. lelkész, Poroszló	3.—
	Gajdács Pál, ág. h. ev. lelkész, Tót-Komlós	3.—
	Gárdonyi ev. ref. egyházközség, Gárdony	
	Gáspár Albert, ev. ref. lelkész, Aldoboly	3.—
	Gecsey Péter, ev. ref. lelkész, Tarczal	
100	Geréb Márton, gymn. tanár, Kolozsvár	3.—
	Dr. Gidófalvi István, kir. közjegyző, Kolozsvár	3.—
	Gombai ev. ref. egyház, Gomba	3.—
	Gózon Gyula, ref. lelkész, Somogy-Kiliti	18.—
	Gönczi Lajos, ev. ref. tanár, Székely-Udvarhely	3.—
105	Görgey János, Nagy-Ida	
	Dr. Gulyás István, tanár, Debreczen	3.—
	Gulyás Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Új-Szállás	
	Gyalokay Béla, ev. ref. s.-lelkész, Bokod	27.—
	Gyarmathy József, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
110	Györgyteleki ev. ref. egyházközség, Györgytelek	6.—
	Gyulaházi ev. ref. egyházközség, Gyulaháza	3.—
	Gyulaj-i ev. ref. egyházközség, Gyulaj	3.—
	Gyüre-i ev. ref. egyházközség, Gyüre	15.—
	Hajdu János, ág. h. ev. lelkész, Zsegnye	
115	Hajsó Gusztáv, ág. h. ev. lelkész, Plavmiza	3.—
	Halász Árpád, polg. iskolai tanár, Makó	
	Halász Zsigmond, földbirtokos, tanácsbíró, A.-Dabas	3.—
	Harsányi István, ev. ref. s.-lelkész, Abauj-Szántó	
	Harsányi Sándor, ev. ref. lelkész, Túrkeve	
120	Hegedüs István, egyet. tanár, Budapest	3.—
	Hegedüs Sándor, körállatorvos, Budafok	6.—
	Henter Pál, ev. ref. lelkész, M.-Jára	27.—
	Herepey Gergely, ev. ref. lelkész, Kolozsvár	21.—
	Hetesy Vincez, ev. ref. tanító, Mihályháza	21.—
125	Horváth István, ev. ref. lelkész, Bükös	9.—
	Horváth Sándor, ág. h. ev. lelkész, Veleg	3.—
	Hoznek Lajos, ág. hitv. ev. lelkész, Girált	24.—
	Hubay Bertalan, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Idrányi Barna, ev. ref. lelkész, Nagy-Szalarus	
130	Ignác Károly, ev. ref. lelkész, Bánffy-Hunyad	18.—
	Illyés János, ev. ref. lelkész, Borsod-Harsány	6.—
	Illyés Mihály, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Imre Sándor, nyug. egyet. tanár, H.-M.-Vásárhely	3.—
	Imre Sándor, tanárjelölt, H.-M.-Vásárhely	
135	Jakab Áron, ev. ref. s.-lelkész, N.-Acsád	24.—
	Jakab János, ev. ref. lelkész, Szala	3.—
	Janó Mihály, jegyző, Kis-Új-Szállás	24.—
	Dr. Jászi Viktor, jogakad. tanár, Kecskemét	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 898. év végével
		frt
	Jávory Nándor, ev. ref. lelkész, Viszló (Somogy)	
140	Jósvai Dénes, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Jeremiás Béla, ev. ref. lelkész, Pázmánd	21.—
	Jókay Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Ölved	
	Juhász László, koll. tanár, Debreczen	3.—
	Kálmán Gyula, ev. ref. lelkész, Ságvár	3.—
145	Özv. Kandó Sándorné, Ivánesa	3.—
	Kanyári ev. ref. egyházközség, Kanyár	3.—
	Karácson Béla, főgymn. tanár, Kis-Új-Szállás	3.—
	Karai Sándor, kolleg. tanár, Debreczen	3.—
	Karika László, közpirtokos, Csep	9.—
150	Kármán István, ev. lelkész, Feketepatak	11.—
	Kárpáti Vilmos, vasgyári tisztviselő, Krompach	
	Keeskeméty Jenő, ev. ref. lelkész, Duna-Almás	3.—
	Kelemen János, ev. ref. lelkész, Ács	3.—
	id. Kemény János, ev. lelkész, Kis-Kőrös	3.—
155	Kenessy Dezső, gymn. h. tanár, Budapest	
	Kenessy Kálmán, hajózási főfelügyelő, Budapest	
	Keresztury Sándor, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Kertész Mózes, ev. ref. lelkész, Csej	33.—
	Keviczky László, ág. h. ev. lelkész, Kondoros	3.—
160	Kiss Péla, ev. ref. lelkész, Vaal	21.—
	Kiss Ernő, ev. ref. tanár, Pápa	
	Kiss József, ev. ref. lelkész, Kákies	
	Dr. Kiss Károly, ügyvéd, Nagy-Kikinda	27.—
	Kiskereki ev. ref. egyházközség, Kiskereki	18.—
165	Kiss Gyula, ev. ref. lelkész, Telkibánya	3.—
	Kiss Lajos, ev. ref. lelkész, Étfalva	18.—
	Kiss Mór, községi jegyző, Kocs	3.—
	Kisvarsányi ev. ref. egyházközség, Kisvarsány	3.—
	Kocsordi ev. ref. egyházközség, Kocsord	21.—
170	Kodi Benő, ev. ref. lelkész, Ladháza	3.—
	Kókai Lajos, könyvkereskedő, Budapest	
	Kolbenhayer Soma, ev. lelkész, Nagy-Kürtös	33.—
	Kolumbán Ferencz, ev. ref. lelkész, Szepsi-Szt-Király	27.—
	Komjáthy János, ev. ref. lelkész, Adorjánháza	18.—
175	Kovács Elek, ev. ref. lelkész, V. Gálfalva	18.—
	Dr. Kovács Gyula, egyet. tanár, Budapest	
	Kovács János, ev. ref. lelkész, Takta-Kenész	21.—
	Kontra Sándor, ev. ref. lelkész, A. Dabas	3.—
	Kovács Gyula, polgármester, Hajdú-Szoboszló	3.—
180	Kulesár Endre, kolleg. tanár, Debreczen	3.—
	Kovács Károly, ev. ref. lelkész, Tisza-Palkonya	3.—
	Kovács Lajos, ev. ref. lelkész, Lozsád	21.—
	Kozma Zsigmond, ev. ref. lelkész, M.-Sass	3.—
	Közeghy József, ev. ref. lelkész, Kéttornyulak	18.—
185	Kusztos Gyula, ev. ref. lelkész, Györgyfalva	27.—
	Id. Kutasi Ferencz, ev. ref. lelkész, Mező-Komárom	3.—
	Kübeicher Albert, ev. lelkész, Duránd	21.—
	Lamperth Gyula, ev. ref. lelkész, Juth	2.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
190	Lányi Lajos, ev. ref. lelkész, Kocsord	21.—
	Lányi Lajos, főgymn. tanár, Mezőtúr	
	László János, ev. ref. lelkész, Lábatlan	
	Laucsek Jónás, ev. esperes, Vadosfa	3.—
	Lénárth József, ev. ref. lelkész, Magyaró	3.—
	Lénárth Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Újfalú	12.—
195	Lengyel József, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Limberger István, ev. lelkész, Késmárk	3.—
	Linczényi Lajos, ev. lelkész, Király-Lehota	3.—
	Lőrincz Gyula, ev. ref. lelkész, Kis-Bacson	14.—
	Lükő István, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
200	Maár Károly, ev. ref. lelkész, Zseliz-Kisfalud	18.—
	Madaras János, ev. ref. lelkész, Szövérd	21.—
	Magyary Dániel, ev. ref. lelkész, Kakasd	27.—
	Magyarósy Ferencz, gondnok, Hosszúfalú	30.—
	Magyary Kossa Lajos, földbirtokos, Tápió-Szt-Márton	18.—
205	Majtis ev. ref. egyház, Majtis	
	Mándi ev. ref. egyházköz-ég, Mánd	6.—
	Mandoki ev. ref. egyházközség	3.—
	Marikovszky Menyhért, igazgató, Máramaros-Sziget	3.—
	Máté Balázs, ev. ref. lelkész, Kis-Tótfalu	18.—
210	Máthé Samu, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Melezer Gyula, ev. lelkész, Acsa	
	Melkó István, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Mentovich Elek, kv. vezető, Maros-Vásárhely	27.—
	Menyhárd Elek, ev. ref. lelkész, Szász-Bréte	
215	Mezey János, ev. ref. lelkész, Óri-Szt-Péter	
	Mészáros Ilyés, ügyvéd, Kis-Új-Szállás	18.—
	Mészáros Károly, ev. ref. lelkész, Mócsa	21.—
	Mihajlovics Soma, ev. lelkész, Bér	3.—
	Dr. Mikler Károly, jogtanár, Eperjes	3.—
220	Mocsy Lajos, ügyvéd, Garam-Vezekény	18.—
	Mód Lénárt, ev. lelkész, Vas-Simonyi	
	Molnár Dénes, ev. ref. lelkész, Kéty	3.—
	Molnár József, ev. ref. főg. tanár, Miskolcz	3.—
	Molnár Lőrincz, ev. ref. lelkész, Kaposvár	27.—
225	Molnár Sámuel, ev. ref. lelkész, Vámos-Ladány	6.—
	Dr. Moravesik Gyuláné, Budapest	
	Moravesik Mihály, ev. ref. lelkész, Aszód	
	Morocz Mihály, ev. ref. lelkész, Ó-Gyalla	3.—
	Mozgay Mihály, ev. ref. tanító, Felső-Görzsony	
230	Nagy Albert, ev. ref. lelkész, Baczka-Madaras	27.—
	Nagy Elek, tanár, Debreczen	3.—
	Nagy Gida, ev. ref. lelkész, Diós-Jenő	3.—
	Nagy Kálmán, ev. ref. lelkész, Tarján	
	Nagy Károly, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár	27.—
235	Nagy Lajos, ev. rev. lelkész, Nagyfalú	
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Gyermely	21.—
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Hídvég	6.—
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Mohi	3.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
240	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Szomod	3.—
	Nagy-varsányi ev. ref. egyházközség	6.—
	Német Ferencz, ev. rev. lelkész, Alsó-Ilosva	3.—
	Német Péter, ev. ref. lelkész, Csomonya	3.—
	Dr. Neumann Mór, Galánta	3.—
	Nyilkos József, földbirtokos, Neszmély	21.—
245	Nyirbogáti ev. ref. egyházközség, Nyirbogát	3.—
	Nyirbogdányi ev. ref. egyházközség, Ny.-Bogdány	6.—
	Dr. Nyitray Pál, orvos, Kis-Ujszállás	18.—
	Olajos Pál, ev. ref. lelkész, Gesztely	3.—
	Orbán Ferencz, áll. isk. igazgató, Szász-Máté	33.—
250	Óri ev. ref. egyházközség, Óri	6.—
	Óváry József, Abaúj-Szántó	3.—
	Padiah Sándor, kir. közjegyző, H.-Szoboszló	3.—
	Palesó Károly, ev. ref. lelkész, Damak	3.—
	Pallagi Gyula, fög. igazgató, Kisújszállás	3.—
255	Papp István, ev. ref. lelkész, B.-M.-Berkesz	12.—
	Papi ev. ref. egyházközség, Pap	3.—
	Papolczi Károly, ev. ref. lelkész, Szatmárhegy	27.—
	Parádi Kálmán, gymn. tanár, Kolozsvár	3.—
	Parragh Lajos, ev. ref. lelkész, Ajka	12.—
260	Páskaháza ev. ref. egyház, Páskaháza	
	Paszabi ev. ref. egyházközség, Paszab	3.—
	Pataky János ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Payr Sándor, ev. theol. tanár, Sopron	3.—
	Dr. Peczkó Ernő, tanár, Debreczen	3.—
265	Pecsenye András, ev. ref. theol., Sárospatak	3.—
	Pelsőczy ev. ref. egyházközség, Pelsőcz	3.—
	Pénztáros István, főjegyző, H.-Szoboszló	3.—
	Petrovics Soma, ág. hitv. ev. főesperes, Szentés	
	Péter Mihály, ev. ref. lelkész, K.-Azar	3.—
270	Péterfy Dénes, kir. ítélő törv.-bíró, Budapest	33.—
	Placsó István, ág. h. ev. lelkész, Szarvas	3.—
	Polgár János, ág. hitv. ev. lelkész, Meszlen	3.—
	Pongrácz János, ev. ref. lelkész, Héreg	15.—
	Pónus Lajos, ev. ref. theol., Sárospatak	
275	Poor Endre, gyógyszerész, Makó	12.—
	Püspök-ladányi ev. ref. egyházközség, Püspök-Ladány	3.—
	Rácz Géza, ev. ref. lelkész, Moor	18.—
	Rácz Gyula, tanárjelölt, H.-M.-Vásarhely	
	Rácz József, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
280	Rácz Kálmán, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Rácz Károly, ev. ref. lelkész, Ete	3.—
	Rácz Lajos, gymn. tanár, Sárospatak	
	Rákossy György, ev. ref. lelkész, Nyárad-Szent-Anna	6.—
	Ifj. Rákossy Lajos, ev. ref. lelkész, Sámsond	24.—
285	Raksányi Károly, ev. ref. lelkész, Balaton-Henye	3.—
	Ramocsaháza ev. ref. egyház, Ramocsaháza	
	Régeni Ferencz, ev. ref. lelkész, M.-Bikal	33.—
	Reif Pál, ág. hitv. ev. theologus, Lipese	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		írt
290	Révay Pál, ev. ref. lelkész, S.-Szt.-György	27.—
	Révész Lajos, ev. ref. koll. tanár, Debreczen	3.—
	Révész Mihály, ev. ref. lelkész, Nagy-Bajom	15.—
	Réz László, ev. ref. lelkész, Homonna	3.—
	Rigó Lajos, ev. ref. lelkész, Bihar	24.—
295	Rózsay József, közjegyző, Vác-Hartyán	24.—
	Rupp Kornél, ev. ref. tanár, Budapest	
	Rupprecht Olivér, földbirtokos, Mesterháza	
	Sályi ev. ref. egyházközség, Sályi	6.—
	Sámuel Aladár, ev. ref. lelkész, Selye	3.—
	Sándor András, ev. ref. lelkész, Patakfalva	21.—
300	Sáros-zempléni ág. hitv. ev. egyházmegye, Budamér	
	Sass Béla, ág. hitv. ev. hitoktató, Budapest	6.—
	Scherffel Nándor, ág. hitv. ev. lelkész, Krompach	
	Schilling Ottó, kir. közjegyző, Szamos-Ujvár	24.—
	Sebestyén Dávid, ev. ref. lelkész, Bana	3.—
305	Seregély Dezső, ev. ref. lelkész, Nagy-Kanizsa	6.—
	Simon Elek, ev. ref. lelkész, Vadasd	27.—
	Somkerei Miklós, ev. ref. esperes, Szék	3.—
	Somogyi Kálmán, ev. ref. lelkész, Ádánd	3.—
	Sörös János, ev. ref. lelkész, B.-Szt.-Mihály	
310	Steinfeld Jenő, nyomdász, Sárospatak	
	Sylvester Domokos, ev. ref. lelkész, Szászváros	9.—
	Ifj. Szabadi Adolf, Budapest	
	Szabadi Béla, magánhivatalnok, Budapest	
	Szabó Dienes, ev. ref. tanító, Tápó-Szent-Miklós	21.—
315	Szabó Géza, ev. ref. lelkész, Ócsa	3.—
	Szabó Imre, ev. ref. lelkész, B.-Udvari	3.—
	Szabó József, ev. ref. lelkész, Ungvár	30.—
	Szabó Sámuel, ev. ref. tanár, Kolozsvár	3.—
	Szabó Sándor, ev. ref. lelkész, Turkeve	3.—
320	Szabó Zsigmond, ev. ref. lelkész, Győr	3.—
	Szabolcska Mihály, ev. ref. lelkész, Temesvár	3.—
	Szacsavay Sándor, Ördög-Keresztúr	3.—
	Szarka Károlyné, Kis-Geresd	
	Szarvas, ág. hitv. ev. egyházközség	3.—
325	Szász Márton, ev. ref. lelkész, Páva	21.—
	Száz Kálmán, ev. ref. s.-lelkész, Kádárta	18.—
	Szécsi Ferencz, ev. ref. lelkész, Felvincz	3.—
	Szécsi Miklós, polg. isk. igazgató, H.-Szoboszló	3.—
	Szekeres Mihály, ev. ref. esperes, Takácsi	3.—
330	Szele György, ev. ref. lelkész, Bakonyszeg	3.—
	Szendrey Gerzson, orsz. képviselő, Székes-Fehérvár	27.—
	Szendy Lajos, ev. ref. lelkész, Paacsér	12.—
	Szeremley Lajos, ev. ref. tanító, Taad	27.—
	Id. Szilágyi Lajos, ügyvéd, Rác-Keve	33.—
335	legifj. Szilágyi Lajos, tanuló, Rác-Keve	33.—
	Szilágyi László, ev. ref. lelkész, Kalota-Szent-Király	15.—
	Sziráczy János, ev. tanító, Szarvas	
	Ifj. Szitha József, ref. theologus, Sárospatak	3.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898 év végével
		frt
340	Szombath György, pénzügyi titkár, Rimaszombat	
	Szontágh Sándor, ev. lelkész, Szepes-Váralja	
	Szóke Károly, földbirtokos, Közép-Pusztá-Bogárd	6.—
	Sztehló János, nyug. ev. főesperes, Rozsnyó	
	Szuhay Benedek, ev. ref. lelkész, Kápolna	
	Szutorisz Frigyes, ev. kol. tanár, Eperjes	3.—
345	Szücs József, ev. ref. h.-lelkész Szt-K.-Szabadja	
	Szücs László, ev. ref. lelkész, Senyeháza	18.—
	Szücs László, ev. ref. lelkész, Vértes	3.—
	Tarszka Dezső, ev. ref. lelkész, Sárospatak	3.—
	Tárkányi György, ev. ref. vallástanár, Kolozsvár	33.—
350	Téglási ev. ref. egyházközség, Téglás	3.—
	Dr. Tegze Gyula, jogakad. tanár, Kecskemét	
	Teleki József, ev. ref. lelkész, Póka	21.—
	Terray Gyula, ág. hitv. ev. főesperes, Rozsnyó	6.—
	Thern László, ág. hitv. ev. vallástanár, Szepes-Igló	
355	Tirscher István, gyógyszerész, Bártfa	3.—
	Tisza-csegei ev. ref. egyházközség, T.-Csege	9.—
	Tóbiás Gyula, ev. ref. lelkész, Felső-Lánca	3.—
	Tokaji Aladár, főgyimn. tanár, Szászváros	27.—
	Tomory Endre, ev. ref. lelkész, Héth	
360	Tornyos-pálczai ev. ref. egyházközség, T.-Pálca	3.—
	Tóth Benő, ev. ref. lelkész, Ivánca	
	Tóth Dániel, ev. ref. esperes, Miskolc	
	Tóth István, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Tóth István, ügyvéd, Pozsony	
365	Tóth József, ev. ref. tanító, Pázmánd	24.—
	Tóth Pál, leányneveldei igazgató, Miskolc	6.—
	Tóthfalusi József, ev. ref. lelkész, M.-Vásárhely	33.—
	Träger Arvéd, Pinkafő	3.—
	Terényi János, ág. hitv. ev. lelkész, Tápió-Szent-Márton	
370	Trozner Lajos, ev. ref. lelkész, Somosd	18.—
	Turai ev. ref. egyházközség, Tura	3.—
	Turkevei Casinó, Turkeve	6.—
	Túry Sándor, ev. ref. lelkész, Hubó	21.—
	Tuzséri ev. ref. egyházközség, Tuzsér	3.—
375	Újfejtői ev. ref. egyházközség, Újfejtő	3.—
	Uzoni ev. ref. egyházközség, Uzon	
	Vadas Gyula, ev. ref. lelkész-tanító, Csermő	3.—
	Vajda Mihály, ev. ref. s.-lelkész, Böösháza	12.—
	Dr. Váradi Zsigmond, egyhlm. főjegyző, N.-Várad	3.—
380	Varanay Lajos, ev. ref. lelkész, Új-Bars	30.—
	Varga Ferencz, ev. ref. lelkész, Csitt-Szentiván	33.—
	Varga Lajos, ev. ref. lelkész, Majtis	
	Varga Lajos, ev. ref. lelkész, Tót-Szent-György	3.—
	Varga Sándor, ev. ref. lelkész, Győr	3.—
385	Varságh Béla, gyógyszerész, B.-Csaba	3.—
	Vas-megyeri ev. ref. egyházközség, Vas-Megyer	1.50
	Vass József, ev. ref. s.-lelkész, N.-Bánya	6.—
	Vaszkó Endre, ev. ref. tanító, Padrag	12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899 év végével
		frt
	Vencsellői ev. ref. egyházközség, Vencsellő	3.—
390	Veresmarti ev. ref. egyházközség, Veresmart	6.—
	Veress Bálint. ev. ref. lelkész. Henczida	27.—
	Vértesi Sándor, ev. ref. főgymn. tanár, Miskolcz	3.—
	Vörösmarthy István, egyh. gondnok, A.-Dabas	3.—
	Vitus Lajos, tanár, Szászváros	33.—
395	Vörösmártý Károly, ev. ref. s.-lelkész, Ó-Szöny	15.—
	Wass Lajos, ev. ref. lelkész, Bodok	33.—
	Záboji Gusztáv, tanító, Kis-Körös	18.—
	Zachár Samu, ev. lelkész, Ratkó	3.—
400	Zalai ev. egyházmegye, Nagy-Vázsony	3.—
	Zathureczky, Gyula, gondnok, Baróth	18.—
	Zeyk Gábor, földbirtokos, Diód	12.—
	Zeyk Károly, földbirtokos, Ajt	27.—
	Zoltáni Imre, ev. ref. lelkész, Sáromberke	3.—
	Zombory Andor, gymn. tanár, Sárospatak	18.—
405	Zombory Gedő, ev. ref. lelkész, Megyaszó	6.—
	Zsigmond Károly, ev. ref. lelkész, Hosszúfalú	18.—
	Zsoldos Sándor, ev. ref. lelkész, Mező-Eörs	3.—
	Zsurki ev. ref. egyházközség, Zsurk	3.—

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,
THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára: nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1899

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok :

	Lapszám
1. A svájcei reformátusok új énekeskönyve. <i>Lic. Rác Kálmán</i> . . .	229
2. A lelkészképzésről, különösen Németországon (IV. k.) <i>Schneller I.</i>	238
3. A vallásbölcsezet főbb problémái. (I. k.) <i>Dr. Antal Géza</i> . . .	254
4. Schlauch bíbornok beszédei. <i>Várnai Sándor</i>	264

II. Egyházi Szemle:

Külföldi egyházi élet. <i>p-f.</i>	278
--	-----

III. Irodalmi szemle:

a) Hazai irodalom:

Lukácsy Imre: János evangéliumának magyarázata. <i>F.</i>	285
Győry Vilmos: Egyházi beszédek. Közrebocsátja Margócsy J. <i>Grotius.</i>	287
F. Varga Lajos: Egyházi beszédek. <i>Grotius</i>	288
Décsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. <i>Sz. I.</i>	290

b) Külföldi irodalom:

Baldensperger W.: Der Prolog des vierten Evang. <i>Raffay Sándor</i> .	294
Friedrich: Die Weltanschauung eines modernen Christen. <i>Sz. M.</i> .	298

Tájékozás és kérelem.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság czélját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX., Kálvintér 7. sz.), vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV., Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. *Pártfogó* tagok kapják a Társaság összes kiadványait; *alapító* tagok a Prot. Szemlé, a Monografiákat és a Koszorú füzeteit; *rendes* tagoknak Prot. Szemle és Monografiák a tagilleményük; *pártoló* tagoké a Protestáns Szemle. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezzen a Társaságnak.

Szöts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

A SVÁJCZI REFORMÁTUSOK ÚJ ÉNEKESKÖNYVE.

— Ajánlva különösen az egyetemes énekügyi bizottság szíves figyelmébe. —

A vallásos léleknek őstulajdonságához tartozik az, hogy az ajkaira toluló szívérzelmek énekben nyilatkoznak s valóban alig tehet önmagának nagyobb szolgálatot valamely egyház, mint azzal, ha énekügye fejlesztésével, tökéletesítésével kapcsolja magához tagjait. Igaza volt a Cantus Catholici (1674.) szerzőjének, midőn a reformációra czélozva így szól: „a hívek nagyobb részét a római szentszéktől az éneklésbeli zengéseknek édesgetése vonta vala el“.

Az énekügy fejlesztésének fontosságát mindenkor érezte a mi magyar református egyházunk is. Ennek bizonyosságára hadd szedjem sorba közhasználatban volt énekeskönyveinket időrendben. Ime: 1. Gálszécsi Istváné (Krakó 1536.); 2. Székely István: Istenes énekek (Krakó 1538.); 3. Huszár Gál: Isteni dicséreték és psalmusok (Debreczen 1561.); 4. Kálmán-csehi Mártoné ugyanazon időből; 5. Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok (Komjáti 1574.); 6. Az ú. n. debreczeni énekeskönyv (1579., mely számos bővített és javított kiadást ért és Magyarországon 3 századon át majdnem általános használatban volt); 7. Beyte István énekese (1580—85.); 8. Bornemisza Péter: Énekek három rendben (Detrekő 1582, ez különböző szerzőktől gyűjtemény); 9. Gönczi Fábrius György: Keresztyéni énekek (Debreczen 1592, melyből 100 év alatt 15 kiadás ismeretes); 10. Senczi Molnár Albert zsoldárfordítása (Hernborn 1607.); 11. Geleji Katona István: Öreg Graduál (Gyulafehérvár 1636.); 12. Losonczy István: Éneklésben tanítómester (Pozsony 1754.); 13. Szőnyi Benjamin: Szentek hegedűje (Kolozsvár 1776.); 14. Az erdélyi új énekeskönyv (Kolozsvár 1778.); 15. A mai

napság használt énekeskönyv a Királyhágón inneni részen (Debreczen 1813.).

Valóban tiszteletre méltó tanúja ez a sorozat elődeink vallásos buzgalmának, egyházas érzületének és még egynek. Annak, hogy érzékkel bírtak a haladó kor kívánalmainak felismerése iránt. Mert jóllehet a vallásos érzés, a buzgóság századok, ezredévek alatt is ugyanaz marad, de annak kifejezése a fejlődés törvényei alatt áll. Ennek tudata indította meg azt a vajudásnak nevezhető mozgalmat a mi napjainkban is, melynek czélja használatban levő énekeskönyvünk reformálása.

Régi ideje, immár 42 éve, hogy felhangzott a tiszáninneni ev. ref. egyházkerületnek 1857. szept. 27-én tartott gyűlésében az óhajítás: „énekeskönyvünk javítandó és újonnan szerkesztendő“ s ezt a fontos ügyet a nevezett egyházkerület a többieknek is figyelmébe ajánlotta. Visszhangra is talált az ügy, bizottságok alakultak, központi bizottság szerveztetett, immár harmadik elnök vezetése alatt, tervek követtek tervet egyházi lapjainkban, Nagy Péter erdélyi püspök 3 füzetet bocsátott ki, majd az ő halála után programm készült 1890-ben, utóbb gyorsan adta ki egymásután a buzgó új elnök, Fejes István az „Előmunkálatok“-at 5 füzetben, de kívül eső okok következtében, mintha pihenőre tért volna az ügy, pedig nem igen van széles e hazában oly öntudatos jó református, a ki ne óhajtaná énekeskönyvünk javítását, akár conservatív, akár radikális érzelmű.

A sekélyes vizeken megfeneklett énekügyet ismét a sík tengerre vinni bizonyára általánosan óhajtanánk, hogy meg ne érjük a tervezetések félszázados jubileumát (!) még mindig a tervezetéseknel. Ez pirontságot hozna egyetemes egyházunk ábrázatjára . . . Ez az óhaj küldötte szerény tehetségemet is egy érett kalászokkal megrakott dús mezőre, hogy ott kalászokat szedegetve, azokat egyházam oltárára tegyem. Vajha ráirányozhatnám énekköltőink figyelmét egy idő- és korszerű énekeskönyvre, melyből ihletet, anyagot meríthetni s melytől az énekeskönyv összeállítására nézve is sokat tanulhatnánk.

A németnyelvű svájcei reformátusok számára készült s az alábbiakban bemutatandó énekeskönyv 13 év alatt született meg. Ezt megelőzőleg részint a lipcei és berlini, részint az aargai és szent-galleni énekeskönyvek voltak közforgalomban a német Svájcban. Egységesíteni óhajtván, a kántonok énekgyűjtését, a papság 1878-ban egy háromtagú bizottságot küldött ki egy énekeskönyv összeállítása végett, a mely aztán munkálatával 4 év alatt elkészülvén, 1882-ben egy szöveg-tervezetet bocsátottak közre, a mit 1884-ben a dallamgyűjtemény kiadás követett. E tervezetek a felhangzott vélemények szerint revideáltattak s az egyházi hatóságok elé terjesztettek, melyek próbanyomást eszközöltek 1886-ban. Ezeket hét kánton egyházi hatósága újból átnézte, átjavította, míg végre 1889-ben végérvényesen intézkedtek a megállapított énekeskönyv kinyomatása felől, kimondván, hogy többé egy kántonnak sem szabad azon a maga felelősségére változtatni s csak a felett lehet határozni, hogy elfogadják-e változatlanul vagy sem. Az énekeskönyvet a zürichi, berni, aargai, schaffhauseni, appenzelli és bázeli kántonok egyházi hatóságai el is fogadták és ajánlották a gyülekezetnek, hogy az új énekeskönyvet alkalomszerűleg vegyék közhasználatba, mint a mely emeli és élénkíti az istentiszteletet, a tanuló ifjúság által is használható és házi istentiszteletre is alkalmas. Kinyomatott három különböző nagyságú alakban 1891-ben.

A mű egy nagy vallásos irodalomra támaszkodik, a mennyiben a vallásos érzelméről ismeretes német nemzet összes e nemű termékei nyitva állottak előtte. Négy régi latin himnusz, a Cseh-testvérek énekes könyvéből átvett két éneken, a lipcei, berlini, aargai és szent-galleni énekesből kölcsönzött egy-egy éneken és tíz zsoltáron kívül, 170 ismeretes és tíz ismeretlen költő műveit öleli fel ez az anthológiának is nevezhető gyűjtemény, melynek legrégebbi darabja a IX. század közepén élt Notker, szent-galleni szerzetes tollából került ki. Majd a reformáció korának termékei, túlnyomólag a XVII. és XVIII. század vallásköltőinek alkotásai és a jelen, e nemben sívárnak nevezhető századnak jobb darabjai állnak előttiünk mind mai köntösben, a fejlett nyelv és ízlés kellékeinek

megfelelő alakban. Luther 5, Zwingli 1, Judä Leó 1, Decius Miklós, a Luther buzgó híve 2 darabbal szerepelnek a reformáció korából; Zinzendorftól, a herrnhuti testvérek alapítójától 7 ének jött e gyűjteménybe, Gerhardt Pálnak a legjelebb német énekszerzőnek 20 éneke vétetett be, 3 Klopstockot a „Messiás“ világhírű költőjét, ugyanennyi Hagenbachot, az első theol. encyklopaedia hírneves szerzőjét, egy Niemeyert, a hallei egyetem vallásos költői tehetséggel bírt rektorát, egy Gerok Károlyt, a nemrég elhalt nevezetes stuttgarti szónokot vallja szerzőjéül, egy darabnak Zaremba, e századbeli orosz gróf majd misszionárius a szerzője, öt nőtől is van 7 ének. Századok termékeny költészetének felölelése eredmény nélkül nem maradhat, a mint ez az alábbiakból ki fog tűnni.

A gyűjtemény 353 éneket foglal magában, kissé túlbő terjedelemmel, ha pusztán a templomi istentiszteletre gondolunk, de e kifogás ereje meggyengül, ha megfontoljuk, hogy a házi áhítatosságot is szolgálni akarja ez az énekeskönyv, valamint a temetési szertartást is kellő számú énekkel látja el.

Az énekek tartalom szerint vannak csoportosítva, a minthogy egy közhasználatra és nem irodalomtörténeti szempontból készült énekesben alig is lehet valamivel indokolni pl. a mi énekeskönyvünknek azt a beosztását, hogy a zsoltárok, mintha keresztyén életkörbe illeszthetők nem is volnának, külön legyenek szakítva a „dicserekek“-től. Ha már elfogadtuk a gyakorlatban azt az elvet, hogy az énekek nem eredetük szerint, s nem keletkezési sorrendben, hanem tartalmuknál fogva csoportosítottassanak, mindenik oda, a hol rokonaira talál: akkor a zsoltárokat is be kell osztani, ha és a melyek használhatók, az egyházi élet körébe. Tartalmi, eszmei rokonság lehet az egyedül helyes csoportosítási elv és nem irodalomtörténeti szempontok.

A svájcei énekeskönyv négy főrészebe osztja be darabjait. Az első rész *Isten dicsőítése és imádása*, a második *ünnepi énekek*, a harmadik *keresztyén egyház*, a negyedik *keresztyén élet* felirattal áll.

Az *első rész* az általánosabb érdekű énekek tárháza, melyekben a vallásos lélek nincs tekintettel sem hitczikkekre,

sem az egyházi évkörre, sem a nyilvános istentiszteleti alkalomokra, hanem ezektől a korlátoktól szabadon, úgyszólván őseredeti állapotában emelkedik Istenhez. Ezeknek költői mintegy lerázva magukról a felekezetiesség nyűgöző hatalmát, az általános emberit fejezik ki. s ha ihletet valami alkalom sugallt beléjük, szívérzelmeiket akkor is úgy terjesztik elő, hogy minden ember ajkára veheti énekeiket, a kiből van valami vallásos érzelem. Ezért nevezhető ezek általános emberi érzelmek termékeinek, mint a héber zsoltárok is jó részben, a melyekből 6 darab jutott be ebbe a csoportba.

Három kisebb részt foglal magában. Az első felirata: „hálaadó és dicsőítő énekek“, a második: „kérő énekek“, a harmadik: „a különböző időkre és viszonyokra“ készített énekeket öleli magába.

A 29 hálaadó és dicsőítő énekben az Isten jóságától áthatott és megindult lélek buzogja ki örömét, háláját a Gondviselő előtt, a ki a természeti és erkölcsi világban, annak megteremtésében épen úgy, mint igazgatásában és gondozásában végtelen szeretetét mutatta ki irántunk. A figyelő, gondolkodó lélek csupa érzelemmé olvad át s ezen érzelmeknek központja, tárgya, törekvése egy és ugyanaz: az Isten Megható és megindító ezek közt az énekek közt Gerhardt Pálnak egy alkotása (az énekeskönyv harmadik darabja), mely hadd álljon itt a mondottak bizonyosságául, habár gyarló alak- és tartalomhű fordításban:

1. Hadd dicsérjem a jó Istent
Örömeinek hangjain.
Jóvoltáról zeng itt minden,
Gondja őrzi nyomaim'.
Csak szeretet ég szívében.
Gondozgatja szüntelen
S ápolgatja melegen,
Ki nem rest tiszteletében.
Minden földi múlandó,
Ég szerelme állandó.
2. Nézd, miként a sas takarja
Szárnyával kicsinyeit:

- Úgy védett hatalmas karja
Életemben engem is.
Már mily őrző gonddal óva
Létem zsenge tavaszán ;
Védő karját nyujtá rám,
Még mikor nem tudtam róla.
Minden földi múlandó,
Ég szerelme állandó.
3. Szent Fiát érettem adja.
Óh mily drágán áldozott !
Kárhozatnak rémes árnya
Szent véérért távozott.
Óh csudálatos szerelem,
Mélységed kifürkészni
S gyenge észszel érteni
Nem tudom, bármint törekszem.
Minden földi múlandó,
Ég szerelme állandó.
4. Szent lelkét örök vezérül
Áldott igéjében ád,
Igy vezérl engem keresztül
Menny felé ez élten át,
Hogy betöltse szívem hitnek
Tiszta fénye, mely elől
A halál hatalma dől,
S poklok átkát csendesített.
Minden földi mulandó,
Ég szerelme állandó.
5. Lelkemet, ha bűn kísérti
Tőrivél, megóvjja Ő ;
Fájdalom s kín hogyha tépi
Testemet, rám gondja hő.
És ha olykor majd leroskad
Gyöngye vállam s csüggedek :
Friss erővel ébredek,
Mert hatalma új erőt ad.
Minden földi mulandó,

Ég szerelme állandó.

6. Ég s föld minden seregével
Nékem bőven szolgálnak.
Bármerre tekintsek szélyjel,
Minden táplál s élvet ad ;
Állat és kalász s a pázsit
Völgyeken s a halmokon,
Tengeren s a szárazon
Mind gyönyörködtetni vágyik.
Minden földi mulandó,
Ég szerelme állandó

7. Isten álmom őrzi, óvja,
Jóvoltából ébredek.
Szívem érzi, ajkam mondja :
Isten csupa szeretet.
Nappal őrködő szemével
Kisérgeti lépteim ;
Így tengerbaj s fájó kín
Szívem nem tépheti szélyjel.
Minden földi mulandó,
Ég szerelme állandó.

8. Mint az apa el nem zárja
Szívét gyermekétől. bár
Rosszasága sokszor bántja
S bűne megtorlásra vár :
Irgalommal Isten éppígy
Néz reám bűnösre le ;
Vétkem ostort érdemle,
De csupán vesszővel érint.
Minden földi mulandó,
Ég szerelme állandó.

9. Ottan-ottan hogyha megver,
— Sulyos ugyan a kereszt —
Mégse sujtoló e fegyver ;
Jól tudom, hogy csak jel ez.
Hogy szeret s reám is gondol ;
S hitvány földi életből,

- E sivár börtönömből
 Mennybe visz keservem s gondom.
 Minden földi mulandó,
 Ég szerelme állandó.
10. Bizom hittel s nem felejttem
 A nyomorban el soha :
 Vidúl még az ég felettem
 S nem lesz sorsom mostoha.
 Zúzmarás telet meleg nyár
 Váltogat e föld ölén :
 Így ha kínom átküzdeném
 Túrni tudva, boldogság vár.
 Minden földi mulandó,
 Ég szerelme állandó.
11. Mert határt nem ismer s véget,
 Isten, a te jóságod.
 Halld meg, Istenem, ha kérlek :
 Terjeszd rám ki szent karod.
 Adj kegyelmet, míg itt élek,
 Hogyha rám borul az éj,
 S majd ha napnak fénye kél,
 Teljes szívből szeresselek
 S mikor elmul életem,
 Véled legyek szüntelen.

Ekként dicsőítik a többiek is Isten hatalmát, a kinek szava ellenállhatatlan, a kinek intésére ég és föld szétvonulnak, minden ujja alakul, a ki adja az éjet és napot, a nyarat és a telet, a ki a pusztában is virulást idéz elő, megelégteti a legnagyobbat és a legkisebbet egyaránt, azért egyedül őt illeti minden dicsőség. Dicsőítik Isten jóságát, ki a kegyelemnek örök kútfeje, nemcsak táplál, gondoz, hanem türelemmel nézi bűnös voltunkat is, elveszi a bűnt és a tengerbe dobja, meghallgatja szívünk kiáltását, nem kicsinyli könnyeinket, hanem letörli, megvigasztal bánatunkban, segít szükségünkben, örömmel fordítja a siralmat. Mindezért örökké zengi a hálaérzettel megteljesedett szív Isten dicsőségét.

A költőt e csoportba tartozó énekek szerzésénél a zoltárok mély vallásos érzülete hatotta át. A zoltárok legjelesebb tulajdonságai: az élet jelenségeinek az Isten dicsőítésére állítása, az ő megtapasztalása, a hozzá törekvő önfelédtség gyakorlása, ezek mindannyian áteszállámlanak a vallásos léleknek ezen alkotásain. Nem szárnyalnak magasabbra a közérthetőségnél és a közkeletű eszméknél, de az ünnepélyes hangulat-szülte nemes idealismus aranyos fénybe burkolja a legegyszerűbb dolgokat is, hiszen a vallásos lélek mindent magasabbnak lát. Ez óvja meg az énekszerzót, hogy se túlmagasra nem törvén, se a köznapiságba el nem merülvén, a nép zömét is magával vihesse és a műveltebb lelkeket is megnemesítse, Istenhez ragadja. Úgy hiszem, hogy ez az a mérték, melyet el kell érnie minden egyházi énekeknek.

Az ezen csoportban található zoltár-átdolgozásokról (5 drb) majd később emlékezem.

A második csoport felirata: kérő énekek. Kilencz éneket (30—38) foglal magában. Általános tárgyú esedezések ezek, az élet legfőbb javaiul a lelki kincseket tartván, ezeket kéri az énekszerzők. Keresztyéni érzület, alázatosság, Isten kegyelme, vigasztaló szent ígéje, igazgató világozása, áldása, védelme, hűsége: ezekért buzog bennök az áhitatos lélek. Az egész csoport jellemvonásai különösen szembetűnnek a 36-ik számúból, melyben a bevezetésül szolgáló első vers általános segítség-hívó tartalma után a valódi és hamis javak szembeállításával egymással. Nem kér földi kincsek özönét, hanem csak bölcseséget és értelmet, hogy Istent, a Megváltót és önmagát megismerhesse; nem kér dicsőséget, csak azt, hogy a kötelesség hű betöltése által jó hírnevét fentarthassa; nem esedezik hosszú életért, csak hogy a boldogságban alázatos, a nyomorúságban béketűrő legyen s majd halála után kegyelmet találjon. Ezen énekek helyes kiválasztással összesimulhatnak a prédikáció tartalmával, a mi bizonyára csak emeli az istentiszteletnek kívánatosabb egyöntetűségét. — Itt is van egy zoltárnak, a XXV.-nek egészen keresztyén szellemű átdolgozása, de erről is majd később.

Lic. Rácz Kálmán.

A LELKÉSZKÉPZÉSRŐL, KÜLÖNÖSEN NÉMET-ORSZÁGBAN.

(Negyedik közlemény.)

A friedbergi lelkész-seminarium.

Giessenben, a középiskolai tanárok egyik híres Mekkájában a hirneves paedagogus és paedagogiai író Schiller középiskoláján és tanári seminariumban néhány igen tanulságos napot töltöttem. Itt Giessenben kedves baráttra akadtam egy egyetemi theol. tanárban, a kivel majdnem 30 évvel ezelőtt sokat voltam együtt Tholucknál. A közös drága emlék szíveinket is megnyitá. Ő, a derék Kattenbusch figyelmeztetett azon sajátságos tényre, hogy a giesseni theol. fakultáson a gyakorlati theológiát csakis elméletileg tanítják, mitsem törődve a gyakorlati ügyességekkel, és hogy a gyakorlati theológiának ezen alkalmazó irányát a közeli *Friedberg* seminariuma műveli. E seminarium igazgatója az egyetemnek volt jeles tanára. Utam különben is Friedbergen át vezetett s így feltettem magamban, hogy ha csak néhány órára is, kiszállok. A vasút a kies fekvésű Nauheim mellett vezetett el, mely zászló- és virágdíszben pompázott, mivel az nap várta boldogult királynénkat, ki itt talált életében utolszor üdülést és gyógyulást. Tíz percnyire Nauheimtől a frankfurti irányban van Friedberg. Friedberg régente szabad birodalmi város volt, mely hatalmas kőfalaival és várával szabadalmait meg is védte. Ma Friedberg egy csendes kerületi városka 6000 lakossal. A vasútról felvezető utcza egy széles hosszú, de csendes idyllikus utczára nyílik gothikus, emeletenként elődülő, de különösen csinos renaissancekori házakkal s a XIV. század első felében épült evang. főtemplommal (Liebfrauenkirche). Jobbra haladva a hosszú utcát az 1611-ben újra átalakított vár zárja le. Ma a várarkok szép sétányok, maga a vár pedig

néptanítói seminarium, a mely előtt jobb kéz felől emelkedik az egyszerű, de kényelmes és czélszerű berendezésű „Prediger Seminar“. A wittenbergi hangulat, de délnémetországi kedélyes színezésével fogott el, midőn az igazgatónak műizléséről tanuskodó és mért rézmetszetek szobájába léptem. A falon függő szép és ismert rézmetszetek azonban csak rövid ideig kötötték le az erre oly könnyen hajló figyelmemet. Hisz czélom csak *egy* volt s rendelkezésemre álló időm összesen csak 2 óra.

A friedbergi lelkész-seminariumot a harminczas években alapítá a Hesseni kormány. Nem magában álló tény volt ezen seminarium alapítása. A németországi szabadságharc a század elején felkeltette személyi életünk központi rugóját, mely a végtelen értékből, Istenből veszi erejét és a mint a nép, úgy a nemzet kormányai is belátták a vallásnak és így ezek szolgálainak társadami és állami szempontból is nagy jelentőségét és hivatását.

1816-ban Hannoverben emelt az állam ily lelkészseminariumot; 1817-ben, a mint láttuk, Wittenbergben s 1818-ban a Hessenhez közeli nassauai Herbornban a Napoleoni korszakban megszüntetett egyetem helyébe lelkészi seminarium lépett; Braunschweig pedig a Jeromos király által régebben felozlatott collegium candidatorumok (Riddagshausen és Michaelstein) helyébe 1836-ban Wolfenbüttelben emelte fel az új lelkészi seminariumot.

A friedberginek alakulására különösen a herborninak szervezete volt közvetlen hatással. A herborni seminarium alapító rendelete (1818-iki júl. 25.)¹ ugyanis feltétlenül kimondja, hogy a nassauai hercegség minden egyes evang. theologusa az egyetemtől való távozása után és a lelkészi hivatal elnyerése előtt kivétel nélkül köteles a seminariumban lelkészi pályájára előkészülni. Nassau mondta ki először a seminariumi átmeneti évrnek kötelező voltát minden egyes lelkészre nézve.

II. Lajos hesseni nagyherceg áthatva azon gondolat igazságától, hogy az egyházi állapotok áldásos irányban való javulása lényegileg a lelkészek személyiségétől és hivataloskodásukban való jelességüktől függ, 1837. márczius 21. kelt rendeletével Friedbergen lelkészi seminariumot állított fel tisztán közalapból.

¹ L. a rendeletnek bevezetését és 3. §-át. E rendeletet Sehenkel is közli művében; de megjelent az 1857-ben is külön lenyomatban, melyet én használtam.

E seminarium a leendő hesseni lelkészeket egyetemi tanulmányaik befejezte után tovább kívánja képezni és a gyakorlati hivatási életbe közvetlenül bevezetni (1. art.) Az alkalmaztatás igényéről mond le az, ki mint hesseni theologus a seminariumnak nem volt egy évig tagja. (6. art.) A főconsistorium külföldi candidatumot is felvehet a seminariumba esetről-esetre (6. art.).

Ezen általános kötelezettség mellett a friedbergi seminarium egy másik sajátossága az, hogy szervi kapcsolatban áll az ottani tanítóképzővel és pedig oly formán, hogy a lelkészi seminarium tanárai a képezdén tanítják a katechesist s vezetik az ottani gyakorló iskolában a vallásoktatást; míg másrészt viszont a tanítóképző tanárai is külön órákban foglalkoznak a candidatusokkal (1 5. art. és annak megokolása 9. §-át).

Egy harmadik sajátossága az, hogy a benlakást épen-séggel nem ismeri s a seminarium tagjait külső polgári és jogi viszonyaiban a rendes bíróságnak és a rendőri hivatalnak rendeli alá (8. art.).

Egy negyedik sajátossága az, hogy egyik tagjának sincs ugyan anyagi kötelezettsége az intézettel szemben: de mégis csak egyesek, és pedig csak a vagyontalanok és az erre méltó belföldi candidatusok részesülnek pénzbeli ösztöndíjakban (7. §. art.).

Végre egy ötödik sajátossága az, hogy a seminarium tanárai maguk is mintegy megszemélyesítik az átmeneti intézményt, a mennyiben mind a hárman az egyetemi theol. tanárok rangfokozatával bírnak, de egyszersmind mind a három gyülekezet prédikátora, sőt eltekintve az igazgatótól, a másik két tanár a friedbergi gyülekezetnek valóságos lelkipásztora is (9. §. art.).

Ezen vonások a friedbergi intézetnek egészen sajátos helyet biztosítanak a hasonló intézetek sorában. A friedbergi intézet az egész jövő papságnak átmeneti intézete, mely átvezet az evang. lelkész társadalmi szabad életébe, hivatásának az iskolával való összefonottsága tudatát érleli benne, s tanárai állásában is ép ezt az átmeneti jelleget szemlélteti. Mindezek alapján előre is kijelentjük, hogy ezen intézet szervezete felel meg leginkább a protestáns lelkészi állásba való átmenet követelményének.

A kérdés már most az, hogy mikép érvényesül ezen átmeneti hivatás a felügyelet és életmód tekintetében az elmelet és a gyakorlat terén.

A felügyelet dolgában a legfőbb hatóságot a bel- és igazság-

ügyi ministerium képezi, mely hatóság azonban a tényleges vezetést a főconsistoriumra bizza (11. art.), és pedig a felelősség kötelezettségével. Az évi igazgatói jelentést a főconsistorium haladéktalanul felterjeszti a ministeriumhoz (l. az 1841-iki máj. 4-én kelt rendelet 9. §.). Máskülönben azonban önállóan intézkedik a főconsistorium, egyenesen levelez a seminarium igazgatójával s szükség esetén kiküldött biztosok útján szerez magának tudomást a dolgok folyásáról (l. a megokoló utasítást 21. §.).

A közvetlen felügyeletet és vezetést az igazgató gyakorolja és pedig a legfőbb hatóság rendeletei, az intézet szabályzatai és tanterve értelmében. Az administratio külsőkre vonatkozó gondja is az igazgatót terheli. A néki alárendelt számoló tiszttel igazgatói felelősség mellett végzi az anyagiakra vonatkozókat; a könyvtár szabályzatát az igazgató állapítja meg s gyakorolja a könyvtárt kezelő tanárral szemben az ellenőrzést; ő veszi fel s bocsátja el a candidatusokat; ő vezeti az anyakönyvet s állítja ki a bizonyítványokat. A candidatusnak négy heti, a tanárnak egy heti szabadságot adhat, utóbbiaknak azonban csakis az esperessel egyetértve. Fegyelmi tekintetben önállóan intézkedik,¹ súlyosabb esetekben a főconsistorium elé terjeszt. Munkásságáról, valamint az intézet működéséről semestereként terjedelmes jelentésben számol be, egyenként jellemezve e jelentésében az intézet minden egyes tagját tudományos és valláserkölesi tekintetben (megokoló utasítás 18. §.).

Az igazgatót *tanácsával* támogatja a *tanárok értekezlete*, a melyet az igazgató havonta legalább egyszer hív egybe (szükség esetén az ő belátása szerint többször is). Ez értekezletnek közelebbi feladata: a seminarium ügyeinek fejlesztése kölcsönös megértés és közös felterjesztések útján, illetőleg a történt megállapodásnak az igazgatói beszámolóban való felterjesztése útján. Ugyan e czél érdekében megállapítja a conferenzia félévénként a tantervet a használandó tankönyvekkel (?); kiválasztja a könyvtár számára meghozatandó könyveket. E conferenziákon közlik a tanárok egymással a

¹ Az 1841. máj. 4-én kelt rendelet a tanári értekezletet is bevonja a fegyelem gyakorlásába, a mennyiben annak 4. §-a a fegyelmi büntetések legalsóbb fokozatánál, az igazgató általi egyszerű megintésnél már is a tanári értekezlet hozzájárulását kívánja (5. §.). A fokozatok: 1. egyszerű megintés az igazgató által; 2. szigorított megintés az igazgató által a tanári testület színe előtt; 3. az elbocsátó bizonyítvány megtagadásával adott meghosszabbítása a seminariumi tartózkodásnak; 4. ideiglenes kiutasítás; 5. végleges kiutasítás.

candidatusok tanulmányozási és erkölcsi magaviseletükre vonatkozó tapasztalataikat; állapítják meg a fegyelmi eljárásnak, illetőleg ily ügy felterjesztésének szükséges voltát. Hatósági felszólításra az értekezlet véleményes jelentéseket is terjeszt fel (l. a megokoló utasítás 19. §-át).

A felügyelet és vezetés ezen gyakorlása az egyetemi élet szabadsága és másrészt a jövődől lelkészi élet hivatalos exponáltsága között közvetít. Az egyetemi élet az individualis kialakulást a szabadság terén a studensre bizza s az ifjú kedv túlesapongásait s szilajabb nyilvánulatait is nyugodtan nézi. sőt elnézi; ellenben a lelkész életét minden nyilvánulataiban kiki megfigyeli, megítéli. kiki lelkészével szemben fejlesztve érzi magát arra, hogy azt még a családi élet szentélyébe is bíráló tekintetével kísérje. A paplak falai üvegből valók. A lelkészi seminarium tanári testülete minden egyes candidatus életével, annak a tudomány, valamint az erkölcsi élet terén való egyéni nyilvánulataival törődik, de nem a megszólás és gáncsoskodás, hanem az atyai szeretet és baráti vonzalom által irányított megfigyelés, megítélés, illetőleg figyelemtetés szempontjából.

S e megítélés kriteriuma nem egy törvénykönyv paragrafusaiban, hanem a lelkész eszményében, élőképében rejlik.

Oly papi jellem álljon előttük, a melynek „legfőbb alapja és leglényegesebb feltétele a jellemnek keresztyén tartalma“. Ezért is „a tanár feladata, hogy a lelkészképzés ezen végső czélját folytonosan szemük előtt tartásák minden gyakorlatnál és előadásnál, s hogy saját maguktartását is ehhez szabják, hogy az evang. keresztyénegyház alap- és tantételeit az intézet életében gyakorlatilag is terjeszszék elő s rendelkezésükre álló minden eszköz által hassanak a leendő lelkészek kedélyeiben a kegyes érzületekre s egyáltalában a derék, erkölcsi- leg tiszteletreméltó és ezért is a tisztelésre és becsülésre indító *személyiségnek* alakulására“ (l. a megokoló utasítás 7. §-át). Ezen vallás erkölcsi személyiséget szem előtt tartva, a melynek megvalósítására minden keresztyén, de különösen a lelkész, mint amazok példányképe hivatva van: a candidatusok viselkedése hivatalban álló lelkészhez illő léssen, a ki előjáróinak, valamint alárendeltjeinek tiszteletét, bizalmát és szeretetét kívánja megszerezni“. A lelkészi hivatásra készülve bizonyára hálásan kihasználják a tökéletesbülésükre szánt emez intézetben való tartózkodásukat s nevezetesen azt nemcsak szükséges ismereteik és ügyességük megszerzésére, hanem vallás erkölcsi jellemük folytonos és gondos kialakítására fogják fordítani“ (l. a megokoló utasítás 14. §-át).

A *személyi tényezőn*, ennek valláserkölcsei szellemben való kialakulásán fekszik a főszűly!

Ezért is egész következetesen jár el a friedbergi seminárium, midőn az internatust teljesen mellőzi. Az internátus az önálló életre még meg nem érett, az élettől önmagát elszigetelőknek többnyire a fölé helyezkedőknek együttélése, a mely minél szigorúbban kezeltetik, annál inkább alkalmas az álnokság, tettetés és hazugság férfiatlan bűneinek fejlesztésére. Az egyetem előtti évben a történeti éniség álláspontján van e törvényszerű s ezért is policealis életnek értelme, de az egyetemi és egyetem utáni élet és pedig a theologusnál is ellenkezik az internatusi intézménnyel is; mivel a protestáns theologus is a gyülekezetben a gyülekezetért él s annak oly élete, mely a polgári társas élet keretéből kiesik — a theologusnak protestáns jellegét is veszélyezteti. A friedbergi candidatusok a városban elszórtan laknak a polgároknál; nincs nekik semmiféle kiváltságuk, a mint ilyennel még az egyetemen bírtak; külső polgári és jogi viszonyaikat illetőleg ők a rendes birói és rendőri hatóságoknak vannak alárendelve (Utasítás 14. §.).

S a mint a felügyelet és a magaviselet dolgában: úgy a tanulmányozás terén is közvetít a friedbergi intézet az egyetemi és a gyakorlati lelkészi élet közt.

Maguk a tanárok is mint egyetemi tanári minőségűek és másrészt mint egy létező gyülekezet lelkészei személyiségükben is képviselik ezen átmenetet. De ugyancsak így vagyunk a candidatusokkal és a tantárgyakkal.

A candidatusnál most már nem a *theologus*-képzésen — mint az egyetemen — hanem a *lelkész*-képzésen fekszik a súly.

A tiszta, valamint az alkalmazott theologia egész körébe kívánt az egyetemi theologiai képzés bevezetni, s mind ennek *önmagába* mélyedő tanulmányozására indítani; míg ellenben a lelkészképzés immár feltételezi azt, hogy a candidatus a theol. tudományt főbb irányzatai szerint okszerűleg és összefüggően ismerje s ez alapon kívánja, hogy a lelkészjelölt most már az összes theologiai disciplinákat az életben életteljesen alkalmazza (l. Utasítás 2. és 7. §§-ait).

Ezen az életre átvezető irány magának a *studiumnak* is ily átmeneti jelleget kölcsönöz.

A friedbergi lelkészképző szervezetének és szervezőjének egyik kiváló érdemét abban látom, hogy a tanulmányozás, „a további elméleti képzés“ (szabályzat 1. art. Utasítás 1. §.)

terén nem elégszik meg a tudománynak és az életnek elvtelen megalkuvásával, a tudomány körének gépi megosztásával (az összes theol. tudományok ugyanis ez egyetemen, valamint itt a lelkészképzőn előadatnak, illetőleg tárgyalatnak); nem elégszik meg továbbá azon kijelentéssel sem, hogy e tudományok tárgyalásánál a gyakorlati, az alkalmazó szempontot hangsúlyozza; hanem egészen tudatosan megjelöli „azon elvet, azon képző eszközt“ is, a melynek érvényesülése és alkalmazása által a theologiai tudományt átvezeti magára az életre. Ezen elv és képző eszköz: A *szentírás*. A Szentírás a vallásos életnek forrása és forrásszerű normája; de ép úgy a protestáns theologianak is irányt adó anyaga s a Szentírásban rejlő életteljes és ezért mi bennünk is *élő ige* a theologiai gondolkodásnak *elve*. Nincs protestáns élet bibliaszerű szellem nélkül, nincs protestáns theologia bibliaszerű megalapítás nélkül. Ezért is a Szentírás a maga természete szerint a protestáns élet és tudomány közt az igazi közvetítő s ezért is az egyetem és a lelkész gyakorlati élete közt az átmenetel a tudományra nézve, a tanulmányozásra nézve az oly tanulmányozás képezi, a melynek nemcsak alapja, hanem folytonos vezérlő nézőpontja a *biblia*.

Az egyetemi tanulmányozás az által lesz egyetemivé, hogy csak a tudományra, mint ilyenre tekint; s a theologia is csak az által nyerhet helyet az egyetemen, hogy a tudománynak ezen öncélú jellegét elismeri s így azon tudományos módszereket, a melyek a tudományos élet haladásával fejlődnek ki, a theologia tárgyára is feltétlenül alkalmazza. A protestáns theologianak legszentebb tárgya: a Szentírás sem kiván semmiféle előjogot más történeti okmányokkal szemben a megítéltetésnél, sőt épen subjectiv nagy értékénél fogva is követeli az objectiv kritikának annál élesebb érvényesülését. A philologiai és a történeti akribia, valamint az általános vallástörténet tanulmányozásán alapuló összehasonlító módszer minden subjectiv kívánatra, kegyeletre való tekintet nélkül hivatott az egyes szent iratok szerzősége, kora, szerkezete, sajátosságos értéke kérdéseit s így összehasonlítva a többi vallások hasonló szent irataival, ezen őskeresztyénség sajátos jellemét meghatározni és kifejteni. A keresztyén vallás története az emberi fejlődés keretébe tartozik s a vallás bár az emberi szellemnek központi, de mégis csak *egy* tényezője, mely a többiek nyilvánulatai útján nyer még csak kellő világitást. Az *elméleti theologia* pedig, mint minden elmélet, a *kor* és az *egyén* értéképzeteinek vallási viszonyulásában való tudományos feldolgozása, a mely dogmákhoz nincs kötve. A cultus-

tan a vallás előterjesztő lényegének az aesthetikai szemponttal való megalkuvásából alakul; a katechetika a tudományos nevelés és oktatástan szempontjából nézi a vallás lényegét, míg a pastoralis theologia ugyancz az individual és social-etika szempontja alá helyezi, feltüntetve a lelkész személyi ténykedését egyesekkel és erkölcsi személyekkel szemben.

A *symbolicus* könyvek történeti okmányok, melyek csak bizonyos korra lehetnek tipikusak, esetleg a hívőkre nézve kötelezők, de a tudományra nézve nélkülözik e jelleget; s végre az *egyház* is, a mely mint üdvintézet kivételes állást igényel s uralkodni kíván legalább hivei hitmeggyőződésén, az egyetemen létező theológiával szemben tehetetlen, sem annak tanáraitra, sem azok tudománya alakulására nézve, mint ilyen nem lehet határozó befolyással, sőt ellenkezőleg az egyház, mint történeti és társadalmi tényező és jelenleg az objectiv kutatás és értékesítés *tárgyát* képezi.

Ezen, ha úgy tetszik elvont tudományos, egyetemi álláspontot közvetíti az éléttel a friedbergi lelkészseminariumnak álláspontja, midőn a theologiai tudományt a Szentírás és az abban nyilvánuló tipikus keresztyén vallásos élet szempontjából nézi. Ezen állásponton a szentírás nem a kortörténeti, sőt nem is a történeti, vagy tán természettudományi szempont alá esik, hanem a vallásnak örök szempontja alá, vagyis azon szempont alá, mely azon isteni tényeket keresi, a melyek mindig újak maradnak, melyek mindenkiben ismétlődnek és épen ezért mindég építőleg, emelőleg hatnak s így tényleg a hívőben is új életet keltenek. E tények éltető fénye alatt sajátos meleg színezésben tűnik fel a tudomány útján nyert világnézet, mint bibliai keresztyén egyetemes tan (*biblich-christliche Gesamtlehre*). A keresztyén vallásnak története nem esik az általános emberinek és az objectiv kutatásnak szempontja alá; a történettel szemben a kérdés az, hogy a keletkezésében és azért a legtisztábban megnyilatkozó keresztyén szellem mikép és mennyiben érvényesült a történetben; mennyiben nyert a *symbolicus* könyvekben alakot a bibliának igeszzerű *szelleme*, ezért is örökérvényű szelleme; mennyiben hű őre az *egyház* ezen szellemnek s a cultus cselekvényeiben mikép érvényesítendő és érvényesíthető a Szentírás szelleme s mikép léphet a lelkész egész személyiségével eme szellemnek szolgálatába szemben egyesekkel s erkölcsi személyiségekkel.

A theológiának összes disciplinái s azoknak egész anyaga a Szentírás ezen központi jelentősége következtében új *megvilágításba* kerülnek. Nincs a tisztán tudományos és bibliaszerű

felfogás közt *semmiféle ellenkezés*. A tisztán tudományos szempont az anyagot történeti és természeti feltételezett voltában kívánja felfogni és feldolgozni s nevezetesen a keresztyén vallást, vagyis a megváltás és üdvözülésnek keresztyéni sajátosságát vallási érzékével átélni és a többi vallásokkal, azok megváltási és üdvözülési útjával egybehasonlítva értékesíteni. (Csak tapasztaltat, átéltet értékesíthetünk. Vallási érzék nélkül ép oly kevéssé lehet vallási *tényeket* constatálni, mint aethetikai, ethikai érzék nélkül aethetikaiakat, ethikaiakat.) A theologiai anyagnak bibliaszerű vagy helyesebben igeszerű felfogása és feldolgozása *immár* nem törődik a történeti és természeti feltételezettséggel magában véve, sem pedig azzal, hogy más vallásokban mikép folyik le a megváltás és az üdvözülés, hanem áthatva a keresztyén vallás megváltó és üdvözítő feltétlen értékétől és ezért feltétlen éltető erejétől, az egész történetet, az egész világot ezen érték, ezen erő szempontja alá helyezi; mindenben, még az öntudatlan természetben is keresi a megváltás, az üdvözítés, az evangélium, a logosnak nyomait (l. az oly mélységes logosi evangéliumot, a héberetekhez irt levelet archetypusaival és Pál apostolnak üdvoeconomiáját egészen a természet *ἀποκαρδιωσία*-ig) a haladás és kultura összes tényezőit és tényeit e szempontból világosítja meg és mindenki, mindenben, mindenképen ezen értéknek tapasztalatát és átélését kívánja létesíteni és ez által mindenkit üdvözíteni. A theologianak ezen bibliaszerű feldolgozása, a tényeknek igeszerű megvilágítása csak azon esetben volna általában kulturelles, ha a ker. vallásnak egyetemes elvéről feledkezne meg. Megtörténik ez is s ezért érthető, hogy ezen bibliaszerű theologusok nem egyszer kicsinyléssel szólnak magáról a tudományról és így a tudományos theologiaról is.

A szeretet megnyitja a szemeket, míg a szeretetlenség vakít, úgy hogy ezen szűklátókörű szeretetlenségnek tényleg még azt sem látják be, hogy az evangélium igeszerű felfogásának, a történet és természet ezen sub specie aeternitatis-szerű értékesítésének, a keresztyén vallás sajátossága tudatra való emelésének tényét — lényegileg ép az objective kutató tudomány önzetlen munkájának köszönik. A hegytetőre más által felemelt, midőn a kép szépségét élvezi, vajmi könnyen megfeledkezik azon munkáról és fáradozásról, a mely őt e magaslatra felsegíté. Az egyén háladatlanlansága nem szünteti meg az egyén hálakötelezettségét. Nincs ellenkezés tehát a theologianak tudományos és bibliaszerű szempontja alá való helyezésnél, a mint a növénynek physiologiai, tisztán tudomá-

nyos szempont alá való helyezése nem ellenzi azt, hogy ugyan ezen növénnyt aesthetikai szempontból ne értékesítsük.

A friedbergi seminariumnak nagy érdeme, hogy a tudományos theologia jogosultsága teljes elismerése mellett, sőt és — pedig igen helyesen — ennek feltételezése mellett a seminariumon a theologia egész körű tárgyát a bibliaszerűség elve alapján kívánja megvilágosítani. A seminarium e szerint a theologiai studiumot nem akarja foltozgatni, esetleg kiegészíteni, hanem az egészet oly basisra állítani, a mely a tudományt magával az élettel közvetíti, a midőn a keresztyén vallást, mint mindenütt határos, életető és üdvözítő elvet kívánja feltüntetni s ez elv erejében keresztyén életet létesíteni (l. utasítás 7. §.) is.

De nemcsak a theológiával való foglalkozás szempontja és iránya, hanem annak módja is közvetítő az életre nézve, a mennyiben megvan ugyan itt is, mint Wittenbergben] az előadások, a gyakorlatok és a társalgás útján való foglalkozás a theologia tárgyaival, de itt is a súly a *gyakorlatokon* fekszik (utasítás 8. §.). E gyakorlatok szóbeliek és írásbeliek s nemcsak a tantermekben, hanem a népiskolában és a templomban is folynak, utóbbiban a privat, de a közisteniszteletekben is. (Utasítás 8. §.)

Ez utóbbi gyakorlatok átvezetnek a *gyakorlati* theologiának kezelésére. A hesseni theol. fakultásokon — a mint már említettem is — a gyakorlati theologia is csakis elvi megalapítása szerint adatik elő. A lelkészi seminarium ezt feltételezi s itt sem kívánja ezt ez alapon kiegészíteni, hanem e tudományt is igyekszik a gyakorlati élethez közel hozni és pedig az által, hogy magát a lelkészi ténykedést a multban és a jelenben bemutatja, megbeszéli és mint művészetet gyakoroltatja. Ezért is adja „a katechumenatusnak, szent beszédnek, a cultus és egyházi fegyelemnek történetét; mind ebből példákat és mintákat mutat be, ezeket analysáltatja. Maguk a tanárok is lehetőleg mintaszerű lelkészekként működnek; a candidatusok ezeknek hivatalos ténykedésénél, a mennyire csak lehet, tanukként, hallgatókként részt vesznek s e ténykedés fölött eszmecserét váltanak. Végül igen természetesen ép úgy a katechesisben, mint a liturgiában és a prédikációban is gyakorolják magukat, mindenben arra fektetvén súlyt, hogy ténykedésük művészi s minden részletében alaposan megokolható is legyen.¹ (L. utasítás 7. és 8. §.) E gyakorlatok mind-

¹ A művészet szempontját hangsúlyozza a gyakorlati theologia egyes részeinek megnevezése is: 1. die katechetische Lehr-kunst; 2. die Predigt-kunst; 3. die liturgische kunst; 4. die Pfarramts verwaltung kunst.

két semesterben szakadatlanul folynak (l. u. o. 10. §.), sőt ily irányú szorgalom fokozása végett különösen homiletikai munkákra évente pályadíjakat is tűz ki a seminarium (L. u. o. 8. §.). Azért azonban mégis távol áll a friedbergi lelkészképző attól, hogy e vallásos gyakorlatokat gépiessé tegye. A lelkész személyiségére és épen ezért vallási ténykedésének közvetlenségére s így benső szabadságára fekteti a fősúlyt; ezzel pedig ellenkezik minden kényszer az asketikus gyakorlatokra nézve. Vannak istentiszteleti gyakorlatok és különös vallásos-tudományos elmélgedések, de ezek sem időre, sem helyre, sem belső egymásutánjukra nézve nincsenek bizonyos szabályokhoz avagy rendeletekhez kötve (lásd utasítás 8. §. 4. pontját.).

A friedbergi lelkészképző a gyakorlati képzés terén sem szolgálja azon szerencsétlen routinet, a mely a berlini intézmény által szükségszerűleg kifejlődik. A gyakorlati képzés terén is a tudatos, lelkiismeretesen megfontolt és előre is minden részleteiben átgondolt ténykedésre fekteti a súlyt. A vallásos tudatos személyiségnek képzése s nem a vallásos functiók végzésének tudása a fődolog; miért is a vallásos asketikai gyakorlatokban való részvétel nem az előírt külső renden, hanem a személyiség szabad megnyilatkozásán és az alkalomszerűségeen alapul. Vajmi nehéz ép a lelkészképzés terén Krisztus Urunk e szavának megértése, hogy nem az ember van a sabbathért, hanem a sabbath az emberért. A friedbergi lelkészképző e szavakat megértette.

A lelkészi ténykedés azonban nem szorítkozik a felnöttek építő működésére. Az egyháznak régi s különösen a reformáció által hangsúlyozott elve, hogy az iskola az egyháznak veteményes kerjete. A kié az iskola, azé a jövő. Az egyházi érdek tényleg azt parancsolja, hogy lelkészeinek és tanítóinak működése összhangzó legyen. A multban, a midőn hazánkban az iskola tisztán egyházi ügy volt, s midőn a legtöbb tanító theologiaiilag képzett is volt, ezen összhangzóság magától megvolt. Most azonban, midőn az iskolaügy lényegileg az interconfessionalis államnak ügyévé vált s a tanítók majd kivétel nélkül nem theologiaiilag képzettek s a félműveltség átkaként nagyrészt a magasabbfokú műveltek iránt irigységgel és gyűlölködéssel vannak eltelve: igen természetes, hogy a tanítói és lelkészi ténykedés egymástól elválnak s a gyakori didaktikai tudatlansággal szövetkező papi arrogancia következtében egymással egyenes ellenkezésbe jut.

Az összhangzás érdekében tehát szükséges, hogy a tanító, valamint a lelkész, mielőtt a gyakorlati élet terére lépnének,

egymás működési terét a lehetőség szerint ismerjék és így kölcsönösen egymás ténykedését kellőleg méltányolják is.

A friedbergi lelkészképző már 1837. s nevezetesen 1841-ben kívánt ily irányban a normalis életre előkészíteni.

Friedbergen tanítóképző és pedig evang. tanítóképző intézet van. A lelkészképzőt e tanítóképzővel a kormány kölcsönös összeköttetésbe hozta.

Szászországban, a weimari nagyhercegségben, nemkülönben Poroszországban is már régi idő óta dívik az, hogy a lelkészjelöltek néhány hétre kötelesek tanítóképzőben hospitálni. Ez fél, sőt félszeg rendszabály. A tanítóknak e hat heti hospitálás épenséggel sem imponál, sőt a lelkészjelöltek részéről ez időben tanusított tudatlanság avagy ügyetlenség oly dolgokban, a melyekben ők, a harmadéves tanítók igen természetesen jártasak, a tanítóknak csakis önhittségét táplálja szemben a lelkészekkel. Hat heti hospitálás magában véve pedig tényleg kevés is arra, hogy a lelkészjelölt még nagy igyekezet mellett is a népiskola életébe nevelés- és tanítás-módjába beleélje magát. A hesseni kormány ezeu fél, illetőleg félszeg rendszabálylyal szemben a két intézet: a lelkész- és tanítóképző közt belső összefüggést létesít és pedig az által, hogy a lelkészképzőnek tanárai a tanítóképzőn s a tanítóképző tanárai a lelkészképzőn tanítanak. A lelkészképző tanárai ugyanis a keresztyén egyházi vallástant rendszeres összefüggésében, a káté magyarázatát és annak a tanításban való felhasználási módját bemutatják s így a tanítókat a vallás tanításába bevezetik; nemkülönben feltárják előttük azon kötelességek körét, a mely őket, mint az egyháznak szolgálait, mint a vallás tanítóit várja. A leendő tanítók képezdejükben meggyőződhetnek arról, hogy a módszerei kérdésekhez is értenek a theologia tanárai, s hogy nem csekély értékű dolog az egyház szolgálatában való ténykedés.

De a tanítóképző tanárai is közreműködnek a lelkészképzésben. Előadásokat tartanak, conversatoriumokat vezetnek, elvezetik a lelkészjelölteket az elemi iskolákba, relatiókat készíttetnek ez iskolátogatásokról s a seminariumi iskolában a jelöltekkel tartatnak órákat is és pedig a végett, hogy a lelkészjelöltek a népiskola feladatára, szervezetére nézve, a lelkésznek a népiskolához való viszonyára nézve, nemkülönben a tantárgyak módszerére, az iskolaszervezet és iskola-fegyelemre nézve kellő tájékoztatást nyerjenek. Mindezt pedig nem hallgatják s nem végzik a seminaristákkal együtt, hanem tekintettel magasabbfokú előképzettségükre külön. Fontosnak tartom ezen intézkedést nemcsak a fűntebb említett, a lelkész-

jelöltek szemben a seminaristákkal mindenesetre feszélyező körülmény miatt, hanem a különböző célhoz is alkalmazkodó didaktikai szempontból is. Meg van engedve továbbá a lelkészjelölteknek, hogy hangjuk képzése és az énekügynek ismerése érdekében az énekoktatásban is részt vegyenek, sőt a süketnéma-intézetbe is eljárjanak e szerencsétlenek tanításának módszere megismerése céljából (l. utasítás 9 §.).

Ezen elvek alapján mint igazán az egyetemtől a gyakorlati élet terére tudatosan átvezető intézmény szervezkedett a friedbergi lelkészseminarium. Elvi alapon nyugvó intézménynek nagy előnye, hogy az idő emez intézmény lényegén nem változtat, s hogy minden változás nem egyéb, mint a kor szükségleteire reagáló elvnek érvényesülése, hogy egy szóval a változás igazán fejlődés.

Áll ez teljes mértékben a friedbergi lelkészképzőről. Korunkat a socialis kérdés jellemzi s Németországban az életnek aesthetikai szempont alatti rendezése. Az egyház a belmissió útján küzd a socialis baj ellen és az istentiszteletben kívánja az aesthetikai szempontot érvényre emelni. Ezen kettős irányban tágult a friedbergi lelkészképzőnek munkaköre, a melyet a tanerőkre való tekintettel a helyszínén az igazgató szavai után tett feljegyzéseim alapján közlök befejezésül.

A lelkészképzőn öt tanerő működik. Ezek közül három theologiai tanár és kettő a tanítóképző tanára.

A theol. tanári tanszékek nem különülnek el ridegen egymástól. A képzőnek gyakorlati irányzata érteti meg velünk e sajátságot, melyet különben a bölc. utasítás 17. §-a is contemplált, a mennyiben meghagyja, hogy az igazgató a tanerők egyéni tulajdonai és hajlamai szerint ossza fel a tantárgyakat. Jelenleg a theol. tanszékeket rendszeres theologiai, katechetikai és homiletikai tanszékeként minősíthetjük.

I. *A rendszeres theologiai* tanszék birtokosa az igazgató. Heti óraszama 5.

A nyári félévben heti 2 órában az *ethikával* foglalkoznak. A candidatus e szakbavágó thesiseket állít fel és ezeket írásban behatóan megokolja. A thesisek alapján folyik a vitatkozás. 9 év óta minderről a candidatusok egymást felváltva részletező jegyzőkönyvet visznek. Egy-egyre négyszer kerül a sor.

A téli félévben szintén heti 2 órában ugyanily tárgyalási módon foglalkoznak a *dogmatikával*.

A *téli félévben* az igazgató heti 2 órában felolvasást tart az *egyházalkotmány történetéről*, a melyben lényegileg az egyház és az állam közti viszony történetét ismerteti. A *nyári félévben* pedig heti 2 órában a *hesseni egyházjogot* adja elő:

A téli semesterben ugyancsak az igazgató a *káté történetét* heti 1 órában tárgyalja

Az *egész éven át* pedig heti egy órában ó-testamentomi *gyakorlati magyarázatokban* foglalkozik a történeti, prophetiai könyvekkel és a zsoltárokkal és pedig a bibliai órákhoz hasonló czélzattal.

II. *A homiletika tanára* heti 8 órában kizárólag e szakmával foglalkozik; és pedig részben előadások, részben gyakorlatok útján. Tantárgyai egész évesek.

Előadja: 1. a prédikáció történetét heti 1 órában;

2. tárgyalja a perikopákat heti 2 órában;

3. vezeti a homiletikai gyakorlatokat heti egy órában, a mely órában minta-predikációkat olvasnak, gyakorolva magukat az előadásban, melyet szigorú bírálat követ;

4. külön tartja heti 1 órában a prédikáció kritikáját. E kritikát, mely a gyülekezet előtt vasárnap a templomban egy candidatus által tartott predikációra vonatkozik — írásban szövegezve felolvassa egy candidatus, mire azután megindul a vitaközös, melynek eredményét — természetesen kiegészített megjegyzésekkel — összefoglalja a homiletika tanára;

5. kényesebb elméleti kérdéseknek homiletikai szempontból való megbeszélését eszközli heti egy órában;

6. beszél az alkalmi beszédeknél követendő elvekről heti 1 órában;

7. gyakorlati czélzathból (bibla-órák) és az írásba való mélyebb bevezetése czéljából az Új-testamentomot cursoricus módon olvassa és magyarázza.

III. A *katechetikai* tanszéknek tantárgyai szintén egész évesek. A tanár heti óraszámja 9. Tantárgyak:

1. *Katechetikai megbeszélések*, melyeknek tárgyát főleg a Lutheri káté képezi. A Kristocentrikus szempont a határozó a tárgyalásnál, mely lényegileg elvi elméleti jelentőségű. Heti 1 óra.

2. *Katechetikai gyakorlatok*, a melyeket heti 2 órában az iskolában tartanak.

3. *Katechetikai kritika* heti 1 órában, mely a katechetikai gyakorlatokra vonatkozik. Az alakiakra, a külsőkre vonatkozó kritikát a candidatus magatartása, fegyelmetartása és eredménye tekintetében elvégzik közvetlen a próbalecke utáni 10 percznyi óráküzben; ellenben a tartalmi beható kritikát szintén írásban készíti el egy megbízott candidatus. A kritika felolvasását követi a tagok, illetőleg végre a vezetőnek szóbeli megítélése.

4. Liturgia és liturgiai megbeszélések heti 1 órában.

5. A kultusnak története heti 1 órában.
6. Hymnologia heti 1 órában.
7. Pastoralis heti 1 órában.
8. Referatumok alapján a pastoralisra vonatkozó eszmecsere heti 1 órában.

A candidatusok vasárnaponként d. u. 2 órakor a templomban a gyülekezet előtt prédikálnak. Tisztán a gyakorlás szempontja alá esik a semináriumi istentisztelet, melyet az orgonával is ellátott semináriumi díszteremben tartanak hetenként szerdán 8—9. Ez liturgiával kezdődik, azután 1—2 prédikál, néha-néha a szószékről egyházi, theologiai, illetőleg lelkipásztori kérdésekről is értekezik egy-egy candidatus gyakorlati czélzattal.

A *belmissió* ügyét külön órákban nem ismertetik ugyan (a mi különben mindenesetre baj), de azért az ügygyel gyakorlatilag foglalkoznak. Így nevezetesen ily belmissiói intézmények megismerése végett kirándulnak gyakrabban a közelfekvő Frankfurthba, a hol nevezetesen a fegyházat, a munkás kolóniát nézik meg. Otthon vasárnaponként el szoktak menni „az Otthon“-hoz címzett fogadóba, a hol nevezetesen mesterlegények, átutazók szoktak megfordulni, a kiknek itt a candidatusok épületes irányú előadást tartanak. Az iparosinasoknak is tartanak szabad esteiken erkölcsi irányú beszédeket. A kórházban is segítkeznek a lelkésznek.

A rendes tanárokon kívül még 2 *rendkívüli tanerő* is osztozkodik a lelkészképzés munkájában, és pedig a népiskolai ügy ismertetése és a zenei aesthetikai képzés czéljából.

A népiskolaiügyet a *tanítóképző igazgatója* ismerteti és pedig heti négy órában. Ezek közül heti 2 óra esik az elméleti előadásra, a melynek tárgya a népiskola isme; s ugyancsak heti 2 óra az oktatásban való gyakorlásra. E gyakorlatokat a tanítóképzővel kapcsolatos gyakorló iskolában végzik és pedig két elkülönült cursusban.

A zenével elméletileg és gyakorlatilag a tanítóképzőnek *zenetanára* vezetése alatt foglalkoznak. Orgona-isme (Orgelkunde), egyháziéneke-isme, zenetörténet szolgálja az elméleti képzést, a gyakorlati képzést pedig ének és orgonajáték, mely utóbbi azonban nem kötelező. Az erre vállalkozók naponta 1 órában gyakorolhatják magukat és heti 2 órában nyernek oktatást.

Az év végével a templomban tartott ünnepélyen boesátja el az igazgató a candidatusokat. A mindegyiknek kézbesített elboesátó-levél bizonyítja az illetők szorgalmát és valláserkölcsi magaviseletét. E bizonyítvány szolgál alapul az úgynevezett

„definitorial examen“ letevésére, a melynek megálltával a lelkészjelölt azonnal lelkészi állásba juthat. Évente 18—20 (a létszám 12—27 közt igadozik) ily lelkészjelöltet bocsát ki az intézet. Nagy ritkaság, hogy az igazgató ez elbocsátólevél kiadását megtagadná. Hanyagság és kétes erkölcsi magaviselet az igazgatót erre feljogosítja, a minek következtében a lelkészjelölt kénytelen semináriumi tartózkodását meghosszabbítani (l. az 1841-iki szabályrendelet 4. §-át).

Meleg kézszorítással búcsúztam a vasúton a lelkészképződerék igazgatójától, hálás köszönetet s szívélyes üdvözlötet küldve általa Kattenbusch barátomnak, ki Friedbergre figyelmeztetett, a hol tényleg megtaláltam azt, a mit eddig hiába kerestem.

Kolozsvár.

Schneller István.

A VALLÁSBÖLCSESZET FŐBB PROBLÉMÁI.*

I.

A vallás elemei.

A vallásbölcsezet két részre osztható, melyek közül az első, a morfológiai, a vallás fejlődésének törvényeit vizsgálja, a másik, az ontológiai, pedig a vallás lényegét határozza meg s eredetét igyekszik kimutatni. Mindkét rész módszere és eljárása ugyanaz, t. i. az embertan és történelem szilárd talajára állva hatolni be a vallás lényegébe s mutatni fel annak eredetét.

Az első kérdés, melyre felelni kell, a következő: Vannak-e oly tünetnyelvek, melyek minden vallásnál a fejlődés bármely fokán is, jelentkeznek, úgy hogy a vallás nélkülözhetetlen alkotó részeinek nevezhetők? A népszerű s általában helyes nézet az, hogy minden vallásban találunk bizonyos képzeteket emberfeletti hatalmakról, melyektől az ember függésben érzi magát, s bizonyos érzeteket, melyekkel az ember ezen

* Jelen közlemény fordítása azon közleményeknek, melyek a világhírű theológus *C. P. Tiele* Edinburgban tartott Gifford felolvasásairól a „Nieuwe Rotterdamsche Courant“ nov. 9., 12., 16., 19., 23., 26., 30. decz. 3., 7., 10. számaiban megjelentek. A Gifford felolvasások páratlanok az akadémia történetében, nemcsak, mivel ezek a legmagasabban díjazott felolvasások, melyeket a világ ismer, de azért is, mert többnyire világhírű tudósok és bölcsesek töltik be a felolvasó szerepét. *Tiele* felolvasásairól *Prof. R. Plinth* az említett lapnak a következőket írja: „A felolvasó ékesszólása. tárgyának teljes uralása, tiszteletteljes és vonzó vallásos szelleme s pompás előadása általános bámulat tárgyai voltak. Az egész sorozat annyira kitűnt kifejezéseinek világossága és egyszerűsége által, hogy lekötötte azokat is, a kik a vallásbölcsezetből nem csináltak határozott tanulmányt, de egyúttal oly gondolatgazdag volt, hogy a legnagyobb mértékben fölkeltheti figyelmét azoknak, kik e tárgy tanulmányozásának szentelték életüket.“ Ily nyilatkozat, a felolvasó világhírű nevén kívül, azt hisszük, felment annak indokolásától, hogy az itt tárgyalt problémák szabad feldolgozása helyett miért választottuk a pusztá fordító szerepét.

hatalmakkal szemben viseltetik. Ezen nézet a vallás több tudományos meghatározásában is fellelhető. Rhys Dávid szerint „a vallás a szellemi élet állapotai összetett rendszerének alkalmas kifejezése, mely rendszerben benne foglaltatnak: először hitképzetek belső és külső titkokról (lelkek és istenek), másodsor az érzület, melyet ezen hitképzetek keltenek, harmadsor a cselekmények, melyek e kettőtől függenek“. Pfeleiderer szerint (Vallásbölcseszete harmadik kiadásában) a vallás az akarat oly irányításában áll, mely megegyezik az istenségről alkotott képzetrel, míg az érzület valódi létezésének jele.

Nem tartunk egészen a körülírásokkal. Szó szerinti értelemben a vallás tüneményei egyedül a szavak és cselekmények, a hitvallás és a cultus, mindkettő a legtágabb értelemben. Egy vallás sincs teljesen ezen jelek nélkül. De a vallásnak alkotó részei mégsem ezek, hanem azon érzetek, képzetek és érzületek, a melyekből e szavak és cselekmények származnak. Megkülönböztetjük tehát a vallás megjelenési formáit annak alkotó részeitől.

A vallás tehát érzetektől, képzetektől és érzületből áll ilyen sorrendben. A vallásos tünemények pontos elemzése azon következtetésre visz, hogy egy érzettel (emotio) kezdődnek, de nem ez alkotja eredetüket. Az eredet mélyebben fekszik, s hogy ez mi, csak később vizsgálhatjuk meg. Viszont minden érzet három tényezőtől áll: 1. hangulattól, 2. egy kívülről reánk gyakorolt benyomástól, 3. magából az érzetből s ezen érzet tudomásul vételéből.

A vallásos embernél a tudomásvételre megérett érzet azonnal képzetté alakul át s ebből jó a meghatározott érzület, az akarat azon iránya, mely a kegyes embert arra kényszeríti, hogy érzetét szavakban s cselekményekben is kifejezésre juttassa. Ezen szavak és cselekmények alkotják a próbakövet, melyen az érzetet, képzetet s érzületet, mint vallásosat ismerhetjük meg eltérőleg az aesthetikaitól, az intellectuálistól és az etikaitól.

A vallás fentnevezett három alkotó része nélkülözhetetlen; ha nem mind a három van jelen, akkor lehet ugyan vallásosság, de nem tökéletes és egészséges a vallás. A vallás életének majdnem minden betegségi tünete eredetét azon egyoldalúságban veszi, mely szerint a három alkotó rész egyikének, vagy másikának kizárólagos érték tulajdoníttatik, vagy egyik a három közül elhanyagoltatik. Ha a vallást egyedül az érzetekben keressük, előáll a mystikus rajongás fenyegető veszélye. Ha a képzetek értékét becsüljük túl, könnyen összetéveszt-

hetjük a tant a hittet, a hitvallást a vallással, az alakot a lényeggel s a hitgyűlölség kizárólagossága, az eretneküldözés szomorú következményei nem maradhatnak el. Ha egyedül az érzületre tekintünk, akkor igazoltnak látunk minden tettet, a legkegyetlenebbet és legembertelenebbet is, a melyek a vallás nevében hajtottak végre, mivel ezek is a hit tettei (auto da fé) vagy a vallás elmerül a pusztá moralismusban.

A három elemnek nemcsak mindig együtt kell mennie, hogy a vallás beteges ne legyen, de egyensúlyban is kell maradnia. E tekintetben különbözik a vallás az emberi szellem más ténykedéseitől. A művészetben az érzet és a képzelő tehetség, a bölcsészetben az elvont gondolkodás vannak túlsúlyban. A tudomány a biztos tudást tekinti czélnak s a képzelő tehetség itt alárendelt szerepet játszik, az erkölcsen főleg az érzület és ennek gyümölcse után kérdezősködik. A vallásban mindezek együttesen munkálnak, s mihelyest az egyensúly megzavartatik, a vallás beteges lesz.

II.

A hitképzetek képződése és értéke.

A vallásos érzetből fejlődik ki a hitképzet. Felmerül azonban a kérdés: miként? Rauwenhoff vallásbölcsészetében védelmezte e tételt: „A hitképzetek a költői képzelő tehetség produktumai.“ Csodálkozni kell az ellenmondás felett, melyel ezen állítás találkozott. Mert hiszen ez oly egyszerű igazság, a melynek alig van szüksége védelemre. Rauwenhoff állításától való idegenkedés részben a képzelő tehetség téves méltánylásából ered, mert hiszen e tehetség egyike az emberi szellem legkiválóbb képességeinek, a melyet ugyan egy tiszta szellem és jól hangolt lelkiület korlátban kell, hogy tartson, de a mely nélkül Busken Huet szavai szerint az embernek nem volna mit tennie mást, minthogy a paradicsomi elbeszélés kigyója szerint a földön csúszszék és port egyék.

Micsoda része van a képzelő tehetségnek vallásos képzeteknél? Ez adja meg az alakot, de semmit mást; a tartalmat a valóságból, az észrevételből és emlékezésből merítjük. Ép úgy, mint a történetíró, a tudomány embere, a bölcsész nem nélkülözhetik a képzelő tehetséget, hogy vizsgálódásuknak alakot adjanak, úgy a vallásos embernek is ez kölcsönzi egy ideális jövő és egy emberfeletti világ képében a concret alakot a benne élő hit számára.

Többet azonban tenni a képzelő tehetség nem képes. Azon állításban, hogy a hitképzetek a költői képzelő tehetség

produktumai. a nyomaték a képzetekre esik. A képzelőtehetség testet ad a vallásos gondolatnak és vallásos érzésnek s ez a kettő az egyedül lényeges és maradandó. Mihelyt e gondolat és ezen érzés módosulnak és fejlődnek, előáll az új, helyesebb képzeteknek szüksége. Mi az örökkévalót mindig csak tükröben látjuk. Ezért változnak a képek, a melyek hosszú időn keresztül sok nemzedék hitének kifejezői valának.

Mindamellettt is, nem is abszolút, de viszonylagos értékűk van a hitképzeteknek. kétségkívül — a vallásos ember a fejlődés bármely fokán is nem elégedhetik meg általános érzetekkel és bölcészeti fogalmakkal — a jámbor akarja istenét látni, legalább lelki szemeivel.

A hitképzet kialakulásánál tehát a képzelő tehetségen kívül az észrevétel és a gondolkodás is közreműködnek. A gondolkodás munkája meg is előzi a képzelő tehetséget. Minden észrevételnél feltámad önkénytelenül a velünk születtet gondolatforma erejénél fogva a kérdés: miért? s e kérdés úgy a vallásban, mint a bölcészetben a legfőbb okra vonatkozik s a vallásos lélek válasza mindig ez: egy hatalom, nem mi magunk, de felettünk levő az, a melytől mi függünk s a melylyel mi rokonok vagyunk. És csak ezután alkotunk magunknak képet e hatalomról, többé vagy kevésbé összhangban az észrevétel módjával. A vallásos képzeteknek nincs értékük, ha nem azon meggyőződésre támaszkodnak, hogy bármily fogyatékosan is, de valamely valóságot tükröztetnek vissza, más szóval, ha nem a hitnek kifejezései.

Most azon kérdés áll elő, micsoda viszony van a hit képzetei és a tudomány tételei között. Apologetikát és dogmatikát mellőzve, legyen szabad csak annyit kimondanunk, hogy meggyőződésünk szerint mindkettő joga egyformán fenáll s ha egymással összeütköznek, úgy egyik a kettő közül átlépte azon határt, mely őket egymástól elválasztja. Ezen állítást bővebben is megvilágítani, itt nincs helyén.

Egy szót csak a tudomány és a hit közötti viszonyról. De először tegyük különbséget ismeret és tudomány között; eme két fogalmat igen gyakran összezavarják. A tudomány embere kell, hogy tanult legyen, és mennél alaposabb ismerete, annál jobb, de nem minden tanult ember egyúttal a tudomány embere is. Egy félszázaddal ezelőtt szerették e jelzavat hangoztatni: „Az ismeret hatalom“, de az ismeret haszontalan, sőt ártalmas is, ha nem tudnak rajta kellőleg uralkodni. Minden valódi ismeretet észrevétel és vizsgálódás útján nyerünk s közlünk mindenkivel, a kinek ép érzékei vannak; minden valódi ismeret bebizonyítható. Hitképzetek, melyek a

lelkület tapasztalatain nyugosznak, melyeket utángondolással nyerünk s melyeket a képzelőtehetség alakít ki, nem közölhetők ugyanazon módon s nem bizonyíthatók be. Ismeret és hit között tehát kvalitatív különbség van.

Ha csak azon ismeretnek tulajdonítunk bizonyosságot, melyet az érzéki észrevétel segítségével nyerünk, úgy e bizonyosságot tagadnunk kell a hitnél, de a tudománynál is ép úgy, mint sok másnál, a miben életünkben feltétlenül bízunk. Mert a tudomány bölcsészeti meggyőződés, arra alapítva, a mit tudunk. Ez áll az úgynevezett exact tudományokról is, a mennyiségtan kivételével, mely csak idealis méretekkel és viszonylatokkal dolgozik, s így tisztán formális. Minden más tudomány, különösen a történetiek, és anthropologiaiak, az úgynevezett szellemi tudományok egy feltevésből indulnak ki, a mely nélkül egyetlen lépést sem tehetnek előre: az okozati kapcsolatból, mely velünk született, de bebizonyíthatatlan. Tehát kiindulási pontjukat a hitben veszik.

A hit között, a mely a benső észrevétel alapján képet igyekszik magának alkotni arról, a mi az észrevétel felett van s a tudomány között, a mely, ha törvényes határai között tartja magát, egyedül az észrevehetőt teszi vizsgálódásának tárgyává, az ellentét nem oly feltétlen, mint azt közönségesen képzelik. Honnan volna különben a heves harc a különböző tudományos rendszerek s tételek követői között? Tudományos elméletek s hitfogalmak mindketten kísérletek annak megmagyarázására, a mit a természetben és az embervilágban észreveszünk. A jámbor nem kevésbé van meggyőződve hitének igazsága felől, mint a tudós vizsgálódásának eredménye felől.

Közölheti-e a jámbor meggyőződésének biztosságát másokkal is ép úgy, mint a tudós? Tudomány és hit saját külön területtel és saját külön jellemmel bírnak s így különböző módon terjesztetnek. A tudomány másnemű nehézségekre akad ugyan, mint a hit, ha másokkal közölni akarják, de e nehézségeket ép úgy le kell győznie, mint a hitnek.

A hit nem közölhető másképp másokkal, csak úgy, ha visszhangot kelt azok lelkületében. Mi a hitet a lelkület nyomása következtében fogadjuk el. Csak később jó az okoskodás, a bizonyítékok után való keresés. Nem argumentatio útján nyerünk meg másokat meggyőződésünk eszközeinek, hanem csak meggyőződésünk bensősége képes megnyerni őket. Csak tekintély, nem egy kívülről reánk bocsátott tekintély, hanem az ész, az igazság, a bennünk levő isteni szellem tekintélye segítségével nyerhetünk meg másokat.

III.

A bölcsészet és a hittan.

Bölcsészet és hittan szorosan rokon egymással; mindkettő keresi a sokaságban és különbözőségben az egységet. Egymáshoz való viszonyukra nézve három felfogás lehet. Lehet mondani, hogy a bölcsészet — legalább a vallásbölcsészet — a hittanból keletkezett; megfordítva, hogy a hittan keletkezett a vallásbölcsészetből és végre, hogy egymástól függetlenül állottak elő és fejlődtek ki. E három felfogás egyike sem magyarázza meg azonban az összes jelenségeket. Ha tehát vizsgálódásunkban új úton akarunk haladni, vegyük a vallásbölcsészetet és hittant a legtágabb értelemben; minden elmélkedés, a dolgok első oka felett a legkezdetlegesebb alakban is megfigyelésünk körébe esik. Bölcsészet és hittan megvoltak már, mielőtt tételekben megállapították s iskolai fogalmakban, vagy egyházi dogmákban összefoglaltattak volna.

Azzal, hogy ezt elismerjük, nem térünk vissza Creuzer elméletéhez, mintha mythologia és symbolika, vagyis a régi népek hittana tulajdonképen csak burkolt bölcsészet lett volna a tömeg számára, az exotericus tan, míg e tanok esoterikus jelentése egyedül a bölcsék és tudósok által lett volna ismeretes. E nézetnek nincs többé számbavehető követője. Ép ily elfogadhatatlan azon módosított alakjában is, hogy a dogmatika csak egy a tömeg számára képekben és symbolumokban érthetővé tett bölcsészet volna.

A keresztyén hittan például nemcsak képekből és hasonlatokból áll és ezeket csak azért használja, mivel az emberfeletti és a végtelen egyedül analogia segítségével fejezhető ki. Vajjon a bölcsészet, ha a legmélyebb problémákat megérinti, nem épen így jár-e el? S a mi az ó-kort illeti, a mythologia — előállása idejében ép úgy, mint rendszeresítése korában — ezen időknél bölcsészete és hittana volt egyúttal. Mythos és symbolum voltak kezdetben szükségképen formái, mert ezek voltak az egyedüli gondolati alakok, a melyek az akkori fejlődés képzelő tehetségének megfelelték. Később, kevésbé naiv időkben, az isteneket theogoniákba és egy rendezett mennyei állam hierarchiájába osztották. A dolgok levése kosmogoniákban magyaráztatott meg, néha, így az árja népeknél az egész világdráma egymásra következő időszakokban rajzoltatott és szemlélődésekkel a legtávolabb jövő felől koronázott be. Ezek sem képek, melyek a gondolatot elrejténék;

mert a mennyiben képek, csak a merész gondolatoknak azon időkben egyedül lehető kifejezései voltak.

Bölcsészet és hittan akkor még egymással szoros egységben voltak; nem is különböztethetők meg szigorúan egymástól. A gondolkodáshoz csak azért, hogy valamit megértsünk, a bölcsészethez, a mely célját magában leli meg, akkor még nem jutott el az emberiség. Még nem volt elmélet gyakorlat nélkül. De lassankint jó a válás. A laikusok a papoktól függetlenül kezdenek a dolgok lényege felől gondolkodni és így áll elő a bölcsészet, mely az uralkodó hittan mellett fejlődik. A hittan kezdetben küzd e törekvések ellen, de az új bölcsészet kinő gyámkodása alól s a kettő ettől fogva egymás mellett áll. De mindkettő, mivel ugyanazon tárgyval, habár különböző céllal, foglalkozik, kénytelen egymással érintkezésbe jönni.

Főleg a bölcsészet az, a mely folytonosan befolyást gyakorol a hittanra. A keresztyén dogmatika hittételeinek formáját és számos eszméjét a görög bölcsészettől kölcsönözte; Aristoteles, vagy a mit az ő bölcsészetének tartottak, uralta a scholastikusokat és a reformáció dogmatikusait s ezek követőit is. Kalvinban és Schleiermacherban egyesül a bölcsész és a theologus. A remonstrans theologia a XVIII. században sokat köszönhet Lockenak; Kant és Hegel a XIX. századbeli német theológiára hatalmas befolyással voltak.

Miben egyeznek meg a bölcsészet és hittan és miben különböznek egymástól? A bölcsészet feladata, hogy összes tapasztalatunkat, ismerő képességünket, egész tudásunkat megmagyarázza s ebből egy világnézletet alkosson.

E célra igénybe veszi az egyes tudományok eredményeit, osztályozza, megítéli s összekapcsolja azokat s mint ilyen a tudományok tudományának nevezhető. A vallásos hitet is, a mely a lelkiületnek meggyőződése, fel kell vennie vizsgálódásai körébe s Pfeiderer szavai szerint meg kell vizsgálni, „mennyiben egyezik meg a logikai gondolkodás törvényeivel és a tudományos világnézlet biztos eredményeivel“. Mióta a bölcsészet önálló, nem más, mint tiszta elmélet, tiszta tudomány.

A hittan ellenben nem tudomány, de egy praktikum elmélete, s mióta önállóan lép fel, kiválóan élettan. Kezdetben együtt megy ugyan a bölcsészettel, átveszi a bölcsészet metaphysical igazságát, mivel szüksége van biztos talajra, de ezen igazság bebizonyítására főleg a lelkiület tanubizonyosságát hívja fel, s azt kérdi, minő jelentősége van a kérdéses igazságnak az életre. Vizsgálja a viszonyt Isten és ember között

s vizsgálódásának eredményét egy törvényben, egy hittani rendszerben, vagy egyes elvekben foglalja össze. A hittan mindenek előtt üdvözt. A bölcselelzet betöltötte feladatát, ha a jelenségeket kielégítőleg megmagyarázta s az okos gondolkodásra nézve elfogadható világnézetet talált.

A hittan tovább megy, megmutatja a világgal való kibékülést s az Istenhez való valódi viszonyunk helyreállítása útján elérhető életet.

Bölcselelzet és hittan között gyakran heves vita foly és pedig nemcsak akkor, ha a hittan a bölcselelzettel szemben létjogosultságáért kénytelen küzdeni, ha tudniillik a vallás létezési jogát kétségbe vonják, de egyébkör is támadhat félreértésekből összeütközés. A bölcselelzek gyakran küzdenek a vallás ellen, mert nem tudják megkülönböztetni azt azon képzetektől, a melyekben a vallás előttük megjelenik. A hittudósok viszont a bölcselelzetet a vallás ellenségének tekintik, mert a vallás költői és bölcselelzeti alakjait, a mythosokat és dogmákat kritikának vetik alá, s nem gondolják meg, hogy a bölcselelzet ezzel a vallás tiszteletére és fejlesztésére jelentékeny szolgálatot tesz.

Az ellenségeskedés főoka azonban azon fejlődési különbségben fekszik, mely a kettő között igen sok esetben mutatkozik. A bölcselelzet szakadatlanul előre halad vizsgálódásaival. A hittan azonban — nem a bölcselelzi tehetségekkel felruházott theologusok és a vallásos gondolkodók, de a vallás-társulatok hittana — hosszú ideig visszamarad, mert csak későn jelentkezik az újraátnézés iránt a szükségérzet. A mit így a theologia a bölcselelzetből és a tudományból magáévá tett, a természet és az ember világismerete, az élettan és a lélektan, a melylyel képzetek összefüggenek, egy rég mult idő képzetvilágához tartozik. Így tehát e tekintetben a bölcselelzetel szemben hátrányban van. A hittan, a mi ruházatát illeti, elavult állásponton áll. S a helyett, hogy ez álláspontot nagy erőlködéssel és mindig kedvezőtlen kimenetellel védeni akarja, a mi által a vallásnak többet árt, mint használ, jobban tenné, ha képzetekét s következtetéseit összhangba hozná a nyert magasabb ismeretekkel és tisztább fogalmakkal, a mi mellett a hit lényegéből a legcsekélyebbet sem kellene feláldoznia.

Azonban nem szabad a vallást a hittannal azonos értelműnek venni. Vallás volt már régen, mielőtt egy tan felállításaáról szó lehetett volna. A hitképzetek felett való tudatos utángondolás, vizsgálata eredetüknek és hatásuknak az érzületre és cselekvésekre csak később jön s csak magasabb fejlettségnek alakul ki tudatosan a hittan. Ennek két alakja

van: egy gyakorlati és egy tudományos, melyek az alak és cél, de nem a tartalom szerint különbözök.

Mindkettő nélkülözhetetlen az oktatásnál, az egyik a gyülekezethöz, a másik azoknál, a kik hivattva vannak a gyülekezet előjáróivá lenni. Habár a hittan felhasználtatott arra is, hogy a lelkiismeretet megkötözze s az ember szellemét szárnyalásában megakadályozza, a hittan vizsgálata — a melyben valamely felekezet tapasztalatának és szemlélődésének eredménye, az előző kor vallásos hagyománya tartatik fenn — kötelező kíváncsalom minden vallás számára, mely több akar lenni, mint mysticismus, ritualismus, vagy formalismus, kötelező kíváncsalom minden vallás számára, mely az igazság alapján akar állani. E nélkül minden ethikai vallásnak el kell vadulnia. Ha követésre találna azon tanács, hogy a theologusok inkább államháztartástannal és társadalmi kérdésekkel foglalkozzanak, mint theologával és vallástannal, az egyház és a vallás nagyon rosszul járna, mert socialis harangöntők és oekonomikus dilettansok szolgálnának benne oly férfiak helyett, a kik a theológiát és vallástant komoly tanulmány tárgyává tették.

Ezenkívül a hittannak nagy becebe van a vallástudományra nézve. Az összehasonlító hittan egyik legfontosabb forrás a vallás ismeretére s lényeges keletkezése után való vizsgálódásra nézve. Azonban nem lehet a vallástudomány hivatása (a mint azt Pfeleiderer vallásbölcsezetének III kiadásában akarja), hogy a történelmileg adott vallás és a mostani tudományos ismeret között kiegyenlítést hozzon létre (Eine Verständigung zu vermittlein). Ez a bölcsezeti vallástannal feladata. Ép úgy kívül fekszik a vallástudomány területén az Isten és ember közötti viszonynak metaphysikai alapon való felderítése, mert ez az általános bölcsezet tárgyai közé tartozik.

Helyesen mondja azonban Pfeleiderer, hogy a vallástudománynak meg kell vizsgálnia azon gyakorlati indító okokat is, a melyeknek a mi hitképzeteink megfelelnek. Azon kísérlet által, hogy a történelmileg adottat positiv lélektanilag megérthessük, vallástudományunk sokkal alaposabb és türelmeesebb, mint az előző koroké. Az összehasonlító hittan lélektani vizsgálódás; a mythos és dogma különbözőségéből és ellentétességéből kell felkutatnia a hit állandó elemeit. Vizsgálatának tárgya, a vallás, metaphysikai tény, de vizsgálódásának módja nem metaphysikai.

Minden hittan, legyen bár bölcsezeti dogmákba, költői mythosokba, vagy gyermekies animistikus képzetekbe burkolva, három főrésznek kidomborítása, a melyek együtt minden vallásnak főalkotó elemeit képezik és a melyekből min-

den vallásos képzet származik. Ezen főrészek az Istenről való tan (theologia), az embernek az Istenhez való viszonyáról szóló tan (anthropologia), s a tan, hogy mily eszközökkel állítható helyre és tartható fenn az Istennel való közösség, az üdvtan (soteriologia). Ez által ad a hittan teljes képet a vallásról s így ezt mi legjobban az összehasonlító vallástanból tanuljuk megismerni.

Hogy a vallás lényegét ismerhessük, e három alapfogalmat minden vallásban egymásután vizsgálat tárgyává kell tennünk. E három alap gondolat, ha nem is teljesen, de mégis összefoglalható a hit, remény és szeretet ismert triasában, mely mint a vallás symboluma oly általánosan kedveltetik s épen így vonatkozásba állítható, ha nem is szabatosan, a vallás három alkotó elemével, a képzetekkel, az érzetekkel és a cselekményekkel.

Ez alkalmazható minden vallásra, a fejlődés bármely fokán álljon is. Minden vallás megváltó vallás, minden vallás üdvtan. Ez egyike tudományunk legmeglepőbb, de egyúttal legbiztosabb eredményeinek.

Dr. Antal Géza.

SCHLAUCH BESZÉDEI.

Nagyvárad bíboros püspöke egyházi beszédeinek harmadik és negyedik kötete most hagyta el a sajtót s ezzel a tudós és philosophikus szárnyalású egyházfő gondolkozásának, nézeteinek, a világ és társadalom nagy kérdései körüli reflexióinak tagadhatatlanul érdekes gyümölcse, mintegy összefogó képe tárul a közönség elé, mely megszokta Schlauch dr. szónoki műveiben a nagy tanultságú és mély elme nem közönséges erejét, a kor színvonalán álló tudományos készültség mellett az élet legkülönbözőbb jelenségei iránti emberi érdeklődést, a kor mozgalmainak élénk felfogását látni. Nem is a katholicismus hittételei, nem is szigorúan az egyházi dogmához alkalmazkodó, habár nemes erkölcsi felfogástól áthatott beszédei érdekelnek inkább e gyűjteményben minket, mint azok az általánosabb vonatkozásúak, melyekben szelleme, inspirációja szabadon öleli fel a modern kultúra egyes jelenségeit, a társadalom actualis irányzatait.

I.

A most megjelent negyedik kötet a tudós főpapnak tulajdonképen egyházpolitikai beszédeit tartalmazza, de ezen gyűjtő cím alatt a legkülönbözőbb tárgyakat foglalja össze, a melyek időnként elméjét megihlették. Ilyen Andrassy Gyula gróf halála, a kiről 1890. márczius 11-én a főrendiházban tartott emlékbeszéde nem annyira a rendszerek keretében mozgó diplomatát, hanem a nemzeti aspirációk büvkörében nagyrabecsült államférfiút csodálta, a ki nem a logikai következtetések fonalán, hanem lángeszének egy-egy fellobbanásánál látta maga előtt megvilágítva az utat, melyen haladnia kell, hogy a kettős monarchiát hatalmassá tegye, a nemzetet pedig ősi politikai ösvényére visszaterelje, hátvédet keresve a hatalmas nyugaton, hogy erejét kifejthesse a keleten. Tömör és jellemző megítélése ez a nagy államférfiú egyéniségének, mely minden

lényeges vonást összefoglal s pár szóban meríti ki politikája programját. Ezekben a velős, praegnans jellemzésekben az essay-író igazi stylja csendül meg Schlauchnál, mely szerencsés plasztikával adja vissza az igazság egy-egy gondolatát.

Mint socialphilosophus, Schlauch a társadalmi nyomor. a jótékonyosság, a keresztyéni szeretet, a tudományban elbizakodott emberi elme dolyfe, a vallásos hit és tudomány egyeztetése nagy kérdései körül eszmélkedik legszivesebben. Megannyi alkalmi beszédek ezek, a poliklinika, a Szent István társulat, a Magyar Diák-Szövetség megnyitási ünnepélyein elmondva; de a szónok szelleme előtt ez csak külső ürügyül szolgál, hogy az általános emberi problémák magasabb régióiba emelkedve, szabadon csatogtathassa szárnyait s tudásának, tapasztalatának dús kincseit ragyogtathassa. *A szellemi fejlődés túlsúlya erkölcsi tartalom nélkül*: ebben a thesisben stigmatizálja a kor betegségét, melyet, mint ő is meg van győződve, nem lehet batástalan törvényekkel vagy üres frázisokkal gyógyítani. A teoriák bármily szépek legyenek, itt semmitse tehetnek, hanem csak a tettek, melyeket a szeretet sugall.

Ámde a tettek közül is elítéli azokat, a melyek csak az érdekközösség szempontjából gyakorolják a jót. A humanismus ezen válfaja ellen, mely nem ritkán üzletszerű havattá válik s mely csak érdekből tesz jót, hogy azért vagy hasonló, tán kamatostól visszafizetendő jóval. vagy hírnévvél jutalmaztassék, Schlauch az igazi morál nevében kel ki, mint a mely nélkülözi azt a mozzanatot, mely egyedül adhatja meg a jótett valódi becsét. (Istenért a szenvedőknek. 155. l.)

Mi egyéb ez, mint a protestáns erkölcsi világnézet fényes igazolása a jó cselekedetek belső értékére nézve? Megadni a század humanistikus törekvéseinek azt a magasabb röptü idealismust, a mely nélkül az puszta alakoskodássá válik, visszavezetni egy felsőbb elvre, mely azt mint egy belső erő nemesítőleg hasza át, „hogy akkor, mikor szenvedő embertársainknak kezünket nyújtjuk, ne lássuk benne pusztán az élet harcza közben az erősebb vagy gazdagabb által kilökött pálya- vagy épen vetélytársat, a kinek a természet asztalánál már nem jutott hely, és a kinek csak könyörületből juttatunk néhány morzsát, hanem lássuk benne azon magasabb rendeltetésű, velünk egysorsú szellemi lényt, ki bármi okból, de szerencsétlenebb mint mi“ — ez az a vallás erkölcsi szellem, mely intézményeinket, tanításainkat, társadalmi reformtörekvéseinket átlengi s melynek forrása maga az evangélium. Ezen eszmék szolgálatában látni a római k. hierarchia oly tekintélyes tagját, mint Schlauch Lőrincz, bizonyára nagy elég-

tételére szolgál hitbéli meggyőződésünknek, az evangéliumi alapon álló protestáns eszmének.

Tisztán tapasztalati és természettudományi alapon állva is, a vallás nagy igazságai végkövetkeztetéseire jut el Schlauch a magyar orvosok és természettudósok 1890. aug. 16-diki huszonötödik nagy gyűlésén tartott hosszabb elnöki megnyitó beszédében, melynek tárgya „az evolutio és a létért való küzdelem“. Guyau is megjósolja, hogy a jövő század uralkodó jellege a sociologikus tudományok fejlődésében fogja találni kinyomatát. De akár mint legyen is, a biboros szerző azt a problémát kísérli meg megfejtetni inkább fent vázolt értekezésében, hogy vajjon az evolutio és az ezzel járó létért való küzdelem elmélete átvihető-e a társadalmi életre s annak legfenségesebb nyilvánulásaira: a szellemi és erkölcsi mozzanatokra!

Felelete e kérdésre a leghatározottabban igenlő, mert hiszen — ugymond — az evolutio elmélete semmi újat nem hozott napfényre, a mi jobb, szebb, nemesebb és magasztosabb volna azoknál a nagy igazságoknál, melyeket a keresztyénség hirdetett. Új neveket alkotott, de egyetlen egy új erkölcsi igazságot nem volt képes fölfedezni. Az öntudatos, személyes, teremtő legfőbb lény helyébe állította az öntudatlanul, vakon működő őserőt. A szerető isteni gondviselés helyébe tette a kényszer hatalmával működő természeti erőket; az erkölcsi törvényeket nem felülről származtatja, de alulról; a szeretet szót nem ismeri, hanem az embertársra átvitt önzést; a keresztyéni elvet: szeresd felebarátodat, mint tenmagadat, helyettesítette az egoismus és altruismus szólalomokkal. A haladás principiumául nem a nemes versenyt, hanem a nyers létért való küzdelmet állította; a keresztyénség tanát pedig, mely az emberi létnek kiindulási pontját és végcélját az igazságban és szentségben keresi, azaz, mely az értelem fejlődésének végcéljául az örök igazságot, az erkölcsi fejlődésnek pedig a lehető legnagyobb tökéletességet tűzi ki, helyettesítette a tudományos igazságok keresésével s az erkölcsi fejlődésnek utolsó stádiumával, a *hasznossági elmélettel*.

Ime tehát csak annyiban új az evolutio elmélete, hogy kizár minden magasabb szempontot s azért az emberi élet fejlődésében működő tényezőket értékökben nem emeli, hanem lealacsonyítja. De éppen ezért nem is képes megoldani a socialis kérdés problémáit, nem képes az emberiség évezredes fejlődéséből kinőtt társadalmi viszonyoknak irányt adni. A létért való küzdelem barátai ha hiszik is, hogy ezen elvből meg lehetne magyarázni a társadalmi egyenlőtlenség eredetét és

tüneményeit, de tanács nélkül állanak a küzdelem folytán kifejlődött társadalmi problema mikénti megoldása előtt.

Ellenben évezredek történelme bizonyítja, hogy az ember soha tompa megadással nem állott sem a természeti erővel, sem a társadalmi elvekkel szemben, hanem szellemi fönségében túlemelkedvén a nyers erőn, vagy az elvek végzetszerűségén, ezeket magasabb célok szolgálatába szegődtette. Épen abban fekszik — mondja Schlauch — az embernek nemesebb természete, hogy a nyers küzdelembe beleviszi azon erkölcsi szempontokat, melyek isteni eredetöknél fogva abszolút jelleggel bírnak, melyek kötelezők, nem azért, mert az emberek önkénye alkotta, hanem mert egy magasabb kéz ültette a lelkiismeretbe azokat, ott ápolta és fentartotta és ezeknek engedi át a mérséklő hivatást. Az igazságot helyezi az érdek fölé, a jogot állítja a jog ellenébe. Korlátozza a merev érdekeket, közvetíti a végleteket, hogy így az együttlét lehetőségét és a megilletést mindenkinek biztosítsa.

Idézi itt a bitoros főpásztor Henry George szép szavait is: „Azt hiszem, hogy a kötelesség gondolata nagyobb hatalom a társadalmi haladásban, mint az érdek gondolata, hogy a részvétben nagyobb erő fekszik, mint az önzésben. Azt hiszem, hogy minden nagy társadalmi haladásnak forrása és éltető ereje inkább abban van, ha másoknak életét jobbá, nemesebbé és boldogabbá tesszük, mint abban, ha csak magunknak akarjuk biztosítani az élvezetet, mert az igazságtalanul szerzett pénz az önzést mindig megvásárolhatja, mihelyt azt hiszi, hogy érdemes arra költeni, de az önzetlenséget nem képes megvásárolni“.

Slauch sokkal felvilágosultabb, semhogy tagadná, hogy a természeti törvények fatális kényszerűséggel működnek, hogy az ember is bizonyos tekintetben ezek alól ki nem vonhatja magát, lévén maga is a természet gyermeke. De ezt csak egyik oldalának tartja az ember életének és pedig anyagi oldalának. Ám az emberi lélek régen emancipálta magát a természet igája alól: szabadnak érzi magát, függetlennek és a természet urának. „Sem az élet — fejezi be fejtegetéseit a szerző — sem a halál nem teszik őt egyenlővé a növényzettel, vagy az állattal. Közte és köztük lényeges a különbség. A tudós virrasztása, az államférfi keserűségei, a tanító szorgalma, a szülők gondja, a szeretet áldozatkészsége, a lemondás, a meg nem érdemelt szenvedés, a szegénység türelme, a hazáért és emberiségért való önfeláldozás — mindezek jobb sorsra érdemesek, mintsem hogy az állatokkal együtt egy sír és egy feledékenység takarja.“

A „Divina vis movens a socialis kérdésben“ című tanulmányban ugyanezen fejtegetéseket fűzi tovább az illustris nevű szerző. Az európai társadalom mélyreható átalakulása aggodalmakra hangolja őt is a r. katholicismus jövője felől. A socialismus rémképe nyugtalanítja. Brunetiére híres jelszava: „a tudomány csődjé“ a magyar katholicismus ragyogó szónokát is a kulturális haladás megtagadására vezeti. Éles és sötétén szinezett kritikával tör pácztát a tudományos nihilismus fölé, mely „nem tud egy életrevaló eszmét adni — mint Huxley mondja — a mely a rettenetes katasztrófát elhárítsa“, csak zavarodottan tapogat és sem módot, sem eszközt nem nyújt a felijesztett értelemnek és érzelemnek, hogy nyugodtan nézzen a jövő elé. Készített romboló eszközöket, melyekkel a mai civilizációt légbe röpíthetik, de üresen hagyta a szíveket. Elhagyta azt a tért, mely hivatásánál fogva megilleti s melyen ha megmarad, törekvései és vívmányai előtt megbajol mindenki; a helyett társadalmi tudomány akart lenni, s magának követelte a vezérszerepet korlátlanul, függetlenül. kizárólagosan.

És a szerző sorra veszi itt Lombrosot, a ki az atavismus elmélete által, mely szerint a jó s rossz testi és lelki tulajdonságok a szülőktől átszármaztatnak a gyermekekre, büntetlenséget kíván biztosítani egész generációknak; — Ibsent, a kinek minden iratában az eredendő bűn, a megváltás, a bűnbánat oly nagy szerepet játszik; Balfourt, a vallás alapjáról, Kiddet a socialis evolutioról írott műveikkel, a kik mind azt mutatják, hogy a *divina vis movens* a kedélyeket mily mélyen foglalkoztatja.

Ebből látja Schlauch, hogy midőn maga a culturtudomány megdöbbenve, tanácstalanul áll azon a magaslaton, melyet oly nagy fáradsággal ért el, midőn maguk a kulturtörténészek elismerik, hogy a vallás már kezdettől fogva a civilizációnak tartós, változatlan tényezőjét képezte, — nem lehet tagadni, hogy a vallás ma is nagy hatalom, melylyel a tudománynak számolni kell. Ez az az isteni erő, mely teremtette, hatványozta és virágzásra emelte a kétezer éves európai civilizációt: ezen erő nem halt ki soha, működött nyugodtan a legrettenetesebb katasztrófák közepette; működik ma is, midőn a társadalom alapjában megrendültnek látszik.

Elismeri ő is, hogy a tudomány befolyását a művelődés menetére nem lehet kicsinyelni, sőt elismeri fontos szerepét a keresztyén művelődés evolutiojában is. De a társadalmi erkölcsök fejlesztésére az emberiségnek szüksége van egy mozduatlanul álló sziklára, melyen az emberi romboló szenvedélyek

megtörjenek; szüksége van a keresztyénségre, mely képviseli azon magasztos eszményt, mely után az emberiség tör, mely képezni fogja azon mentő deszkát, mely a hajótörés után ismét a boldogság révpartjára fogja vezetni a társadalmat.

A tudomány tehát — mondja Schlauch — ne érintse érdes kezekkel és illetéktelenül azt, a mi az emberi fölénynek és méltóságnak egyedüli megkülönböztető jellege, az eszménységet a haladásban, mely az Isten gondolatban csúcsozódik ki, s a lélek halhatatlanságát, mely nélkül az emberi életnek létoka esztelenség. Eszménység és halhatatlanság, ez azon két eszme, melyet a tudomány sohasem lesz képes az emberi szivekből kitörölni, és Schlauch ezek magasabb mértékével méri kulturtörekvéseink jogosultságát, ezeket ismeri fel fixpontoknak, melyek lelki tájékoztatásainkban a vezérlő gondolatot kell hogy képezzék. Mint közvetlen valóságot, mint az érzés tényét látja erkölcsi lényünk e két rendeltetését megadva világrendünkben; nem keresi a hit és tudás mesterséges ellentéteit, de azok összhangzatát veszi gondolkodása alap-postulatumául. Bármily nagy tehát a tudomány hatalma, ismétli Schlauch a magyar főiskolai ifjúsághoz tartott beszédében, a magyar diákszövetség 1897. április 22-én tartott nagyváradi gyűlésén, a tudomány nem ignorálhatja az életnek legfőbb éltető erejét, legbiztosabb alapját: az erkölcsöt, és ennek legfőbb sanctióját: a vallást.

Az évezredek óta tartó evolutióban, ha keressük a principium movenst, azt fogjuk találni, hogy az túlnyomóan az ethika terén található. Öntudatlanul, vagy öntudatosan, ez befolyásolta az egyeseket és a társaságban egyesített népeket; úgy találjuk, hogy ezen principium mindenkor ész- és természetfölötti volt. Ezt maguk a positivisták is elismerik és nem lehet az időpontot megjelölni — a mai napig sem, — a melyben az hatását vesztette volna.

Az ethikai principium mélyen gyökeredzik az embernek egész valójában; a ki ezt tagadja, az az emberi nem fejlődését nem figyelte meg teljes lényegében. A tudomány hatalmas tényező volt, de sohasem bírta odáig vinni, hogy az emberiségben ezen velé született tulajdonságot vagy előlhetete, vagy csak nélkülözhetővé is tehetette volna; sőt bizonyos, hogy a nemzetek csak akkor haladtak, a midőn a tudomány az ember lelki életének ezen leghatalmasabb ágensét, tudniillik a morált és vallást tiszteletben tartotta. A tudományos Róma morál nélkül megbukott.

És e felfogást igazolni fogja a socialis tudomány, mely a jövő század evolutióját vezetni fogja. Ez be fogja bizonyí-

tani, hogy a socialis kérdés a morál kérdése, de nem azon morálnak, mely conventionális és a melynek utolsó principiuma az emberi ész, hanem annak, mely a vallásban bírja a természetfölötti szentesítést.

A római k. főpap persze nem látja a protestantismusban azt a talajt, melyből a socialis kérdések tartalmasabb felfogása kiindul, s mely a vallásos eszmének az emberi kedély érzelemvilágába s gyakorlati cselekvésébe való átültetésével megtörni készül az utat a társadalom erkölcsi reformálására. Pedig maga is rámutat arra, hogy épen a protestáns Angliában a tudománynak legújabb termékei elhagyván az anyagelvű bölcsészetnek meddő vergődéseit, magasabb szempontból kezdik tárgyalni a socialis kérdéseket. A „mélyen erkölcstelen elméleteket“ — mint azokat a ma is élő Lecky nevezi — felváltják más oly tudományos munkák, melyek az erkölcsi érzelmet és ezzel együtt a vallást az emberi elme kiegészítő részének tekintik. Ezen tudósok szemében a vallás már nem phenomenon, mely az emberiség gyermekkori sajátsága, hanem feltétele, sőt jellemvonása az egész emberi nem evolúciójának. A mint hogy a civilisatio haladása, vagy pangása, avagy visszafejlődése szorosan összefüggött mindig a valláserkölcsi mozzanat emelkedésével, vagy hanyatlásával. A civilisatio felülete lehetett fényes, kápráztató, míg annak belseje már korhadásnak indult. Caesar idejében Hercules oszlopaitól az Euphratig, a régi vallásokból kihalt az éltető principium, de ezzel ugyanazon éltető principium is kihalt a római társadalomból, összeroskadt és az imperatorok minden erőlködése sem volt képes ezt megakadályozni.

Elég idéznünk Müller Miksát, a nagy philologot, a ki egy felolvasásában mondja: hogy azok közt, a kik hitelenséggel, vagy atheismussal kérkednek, alig van néhány, a ki saját szorgalma, fáradságos tanulmánya és vizsgálódása után lett azzá, a legnagyobb rész csak szajkózza azt, a mit másoktól hallott.

Azért ajánlja Schlauch is ezen újabb kulturbölcsészeti termékeit az angol literaturának, bárha azokban majdnem mindenütt az angol és anglikán szellem és felfogás uralkodik.

Ezekre utal ő is, mint a melyekből megtanulhatni, hogy bármily hatalmas is volt legyen a tudománynak befolyása az emberi nem fejlődésére, mégis sehol sem bírta nélkülözhetővé tenni a valláserkölcsi mozzanatot, sőt hogy ezek túlnyomó hatással voltak mindenütt;

hogy valamint a fejlődés kezdeményezése nem az ész-

nek tulajdonítható: úgy az ezredévek vagy egyes századoknak mozgalma nem volt pusztán intellectualis;

hogy végre az emberiségnek, mint élő organismusnak fejlesztésében az ész ugyan fontos tényező, de nem egyedüli; hogy nem úttörő, hanem csak fejlesztője annak, a mit a kivüle és nélküle működő socialis erők teremtettek.

Ezen erők pedig az ethikában gyökeredznek, legnyomatékosabb kifejezésüket pedig a keresztyénségben találják.

Mint az idők nagy tanulságát mutatja be Schlauch, hogy a legnagyobb tudományos elmék ma a valláserkölcsei érzetet a haladás általános normativumának tekintik, mert ezen érzet lényeges tulajdona azon lénynek, melyet embernek nevezünk; a tudomány csak accessorium. szerzett tulajdon, mely eszköz a haladásra, azt befolyásolja, hatványozza és dicsőségét hirdeti azon észnek, mely csodálatos műveket létesít, de mely egymaga rideg, száraz és sem az élet, sem a társadalom problémáit nem képes megoldani.

Hit és tudomány tehát végelemzésben egy forrásból csergedeznek. Isten a természetesnek és természetfölöttinek teremtője, e kettő tehát nem állhat ellentétben. Egyeztetéseket megtalálja a kitünő szerző a bibliában, a mely bár a természetfölötti revelatióknak könyve, de a tudomány által sem tagadható meg. A tér, melyen Istennek e két manifestatiója áll, nem ellentétes, csak különböző. Igaz, hogy a biblia a profán tudományoknak nem forrása, nem is célja a tudományosan vitatható tételek felállítása, de azért az adatok, melyeket tartalmaz, igazak, bár mindig az üdvösséggel viszonyítva adatnak elő. A revelatio az ész szabadságát nem nyomta el, mert viszont a természetes észnek és emberi szorgalomnak az ismeretek különféle ágaiban tett kutatásai, felfedezései sem czáfolták meg a bibliát, sőt naponta szaporodnak az adatok, melyek mellette bizonyítanak. (Előszó „A biblia és a tudomány“ című műhöz 1896.)

Váolja itt Schlauch is azon mind többek által felismert igazságot, hogy a tudomány már ma lépésről-lépésre igazolja Mózes logikáját, p. o. a teremtés leírásában, úgy hogy elmondhatni, mikép Mózes négyezer évvel előzte meg a tudományt. Vagy tagadhatni-e, kérdezi egy francia tudós, Pesnelle nyomán, hogy Mózes nem oldotta meg a világosság kérdését a modern természettudomány értelmében már több ezer évvel ezelőtt, mielőtt még a fényrengés elmélete fölmerült volna, mely megtanít bennünket, hogy a világosság nem a napnak kisugárzása, hanem az imponderabilis fluidumnak mozgása? S kétségbenvonható-e, hogy Mózes leírása összhangban van a

természettudománnyal, midőn leírja az általános teremtésben a fejlődésnek fázisait, a mint azok a természet törvényeinek hatása alatt feltűntek? Vagy állítható-e, hogy ellentétben volna a geológiával, midőn leírja azon sorrendet, melyben az élet mindenféle irányban nyilvánult? Vagy a teremtéstörténettel, midőn azt mondja, hogy Isten teremté a lényeket, mindegyiket a maga faja szerint, és a gyengébb fajokat és magát az embert a légkör és a földrétegek természete szerint? Tagadhatjuk-e, hogy azok az ásatások, melyek most Chaldeában és Assyriában történnek, csodálatos módon megerősítik Mózes elbeszéléseit?

Valóban, a mióta a hieroglyphok és az ékírás olvasása lehetővé tette a kiásott emlék- és sírkövek megértését, azóta a bibliának hitelessége és tekintélye napról-napra növekszik, úgy hogy nem egy tudós nem az aprioristikus philosophiákat, hanem a bibliai adatokat veszi további vizsgálódásai kiinduló pontjául.

Azután előadja a természet nagy kutatóinak véleményét az emberi ész végességéről. Maga Claude Bernard, kinek tanúsága bizonyára nagy fontossággal bír, kijelentette, hogy a végcok, melyek a dolgok eredetére vonatkoznak, előttünk teljességgel hozzáférhetetlenek. Dubois Reymond is hét pontot jelöl meg, melyeknek magyarázatában hiában fáradozik a tudomány: az erő és anyag lényegének megértése, a mozgásnak eredete, természetfölötti mozgató erő nélkül; az egész természetben észlelhető céltudatos berendezés; az érzés mikénti létrejötte; az észszerű gondolatnak, reflexiónak és a nyelvnek eredete; az akarat szabadsága, az élet kezdete. Ezekre nézve mondhatta azon emlékezetes szót: *ignorabimus*.

Természetesen nem tehetjük magunkévá azon következtetéseket is, melyeket Schlauch e fejtegetéseiből levon a biblia és tudomány párhuzamáról, a hit és tudás érintkező pontjairól. Utaink itt már szétválnak; a tudós főpap a r. katolikus egyház természetfölötti eredete és isteni volta bizonyítására használja argumentumait, mi ellenben ép ebben látjuk az evangélium hit- és lelkiismeretszabadságának igazolását, mert közeledést találunk a r. katolikus egyház egy oly tekintélye részéről is, a milyen Nagyvárad ékesszavú püspöke, a szabad vizsgálódás protestáns álláspontjához, az egyén lelkiismereti jogai elismeréséhez.

II.

A vaskos két kötet tartalma többi részét az egyházpolitikai kérdésben elmondott beszédek teszik, és pedig a vegyes házasságból született gyermekek vallásáról, a polgári házasságról, a vallás szabad gyakorlatáról, a felekezetenküliségről stb. tartott beszédek. Ismerjük e kérdésekben a katólikus főpapság magatartását, melynek valóban senki sem volt hivatva precízebb és az érvek erejében gazdagabb, a styl fordulataiban tetszetősebb formát adni, mint Schlauch, az egyházpolitikai viták ellenzékének legkiválóbb alakja. Ezekben a beszédekben sem az egyházi és dogmai oldal a túlnyomó; legtöbbször a politikai bölcseség és államtudomány, a jog és czélszerűség szempontjaiból szól e kérdésekhez, s azokból veszi czélba a javaslatok sokat vitatott gyöngéit. Szerencsés inspirációja a felekezeti elfogultság, a rideg kánoni álláspont helyett így találja meg épen a szabadelvűségben azt a bástyát, mely mögül p. o. a vegyes házasságból született gyermekek vallási hovatartozása kérdésében támadja a javaslat intézkedéseit. Nem a szabadelvűség követelményének, ellenkezőleg az állami mindenhatóság proklamálásának látja azt a törekvést, hogy az állam mint kényúr két vallást parancsoljon a családra, ketté szakítsa azt, a minek a természet rendje szerint egynek kell lennie, s a gyermekeknek oly vallást adjon, a melyet ő akar. Becsesek e fejtegetésekben a javaslatok legislatorius történetére vonatkozó részek, a kodifikáció műve egyes fázisainak ismertetése, a külföldi törvényhozással összefüggő adatok, az 1868: LXXX. t.-cz. létrejötté körülményeinek feltárása, a mire nézve mint érdekes leleplezés kelthet figyelmet a tudós egyházfő azon állítása, hogy br. Eötvös József a törvényt nem a mai formában terjesztette elő, ő a szülők szabad elhatározását kívánta biztosítani. A képviselőház ezt elvetette s helyébe az állam akaratát állította, de a főrendiházban, melynek bizottsága az eredeti szöveget helyreállította, Eötvös miniszter egyszer sem szólalt föl a képviselőház módosítása mellett. az összes jelenlevő püspökök pedig, számszerint 15-en, mind ellene szavaztak.

Egyes gondolatai az igazság ércztömörtségével bírnak, s lapidaris kifejezései a bennök foglalt eszmének. „En azt hiszem — így jelzi álláspontját a vegyes házasságból származó gyermekek kérdésében, — hogy erkölcsi tényezőkben az egyensúly nem a számarányban, hanem a jogelosztásban van. Ha a gyengébb oly arányban és oly terjedelemben gyakorol joga-

kat, mint az erős, és ha e joggyakorlatot a törvény védi: akkor az állam megette az, a mit a jogvédelem tekintetében megtenni köteles.“ Éles kritikával elemzi a liberalismus jelszava alatt lappangó benső ellenmondásokat és hypokrisist. Nem sajtáságos-e, hogy ha a liberalismus vonalán megtaláljuk a szélső elemek rajongóit, ugyanott megtaláljuk az állami mindehatóságnak híveit is? És helyesen, sok politikai érzékkel keresi ennek rejtett okát ott, hogy „a nemzetet akarjuk az ideális intézményekhez és nem az intézményeket a nemzet gerincéhez alkalmazni“. Pedig, teszi hozzá, ha sok építeni való van még Magyarországon, azt se kellene felednünk, hogy még több megőrizni való van, és hogy a multaknak fennmaradt emlékeiben és institutióiban sok olyan van, a mi közös kegyeletnek tárgyát képezi.

„A pártérdek nem mindig nemzeti érdek“, így kiált föl a főrendiháznak 1894. május 9-iki ülésén a polgári házasságról tartott beszédében, melynek tendenciája annak a gondolatnak kifejtése, hogy a házasság társadalmi és nem állami, sem pedig politikai intézmény, s azért a családból kisugárzó corruptió előbb a társadalmat rongja meg és általa az állami és politikai viszonyokat, holott a politikai corruptio, az állami életnek ingatag természete nem képes szilárdságot adni egy institutióinak, mely természeténél fogva az államon kívül esik.

Erre az axiómára alapítja azt a tételt, hogy a házasság az emberi rendelkezés elől elvont szentély, mely a társadalmi fejlődésben alakilag a művelődési foknak, lényegileg megközelíthetetlen titokszerűségnek jellegét hordja magán, egészen pedig mindenkor és minden tekintetben a társadalmi szellem és művelődés alapját képezi. Nem is volt nemzet, mely fejlődése tetőpontján, erkölcsi életének fénykorában a házasságot oly szentélynek ne tekintette volna, melynek erkölcsi oldalához nyulni az államhatalomnak tiltva volt.

De a jog- és állam-elméletek fonalán is érdekesen vezet le Schlauch a házasság intézményét, mint olyat, mely az államalakulásokat megelőzte, s mindig „institutum sui generis“ maradt. Épen azért, ha a jogállam theoriája állana is, szerinte abból az állam azon jogát, hogy a házasság felett kizárólag intézkedhessék, levezetni nem lehet. Mert ha általában a házasságjog az államfenség fogalmában befoglaltatnék, ha az államnak attribútuma, kizárólagos dominiuma volna, akkor annak kellett volna lennie mindenkor és mindenütt.

Súlyos és tartalmas az a polemia, mely Schlauch beszédeiben az egyházpolitika reformtörekvései ellen foglaltatott. De tartalmát és súlyát legjobban jellemzi, hogy ma is, midőn

már a közvélemény rég napirendre tért ez alkotások bírálata fölött s átengedi az életnek az utolsó szót, mely minden intézmény gyakorlati használhatósága fölött utolsó forumban van hivatva dönten, nem tűnik fel anachronismusnak e beszédek figyelmes tanulmányozása, mert bennök az objectív látkör örök szempontjai, az eszmék küzdelmeinek tiszta fegyverei kötik le érdeklődésünket.

A „munkás-kérdés“ cím alatt a szerző a nemzetgazdasági theoriák szövevényeibe világít be a keresztyén hit és az evangéliom fáklájával. A keresztyén socialismus nagy programjának körvonalai bontakoznak ki itt vizsgáló elméjében, midőn fejtegetései alapjául két pontot vesz föl: hogy a munkásnak nem szabad igazságtalannak s a tőkének nem szabad erkölcstelennek lenni. Békitő és kiengesztelő momentumokat keres abban az óriási harcban, mely a tőke és munkás közt világszerte megindult s e momentumokat meg is találja, midőn a tőkeszerzés jogát, mint az embernek Istentől alkotott természetjogát domborítja ki, de egyúttal a tőkét nyitja meg mint a munkának forrását mindazok számára, kik ilyennel nem bírnak.

A socialis jelszavak nagyhangú frázisait a tudomány és tapasztalat által megállapított értékökre szállítja alá, a nélkül, hogy szemet hunyna azért az emberi nyomor küzdelmes verejtéke, a sors és a társadalmi rend kiáltó igazságtalanságai előtt. A socialismus nagy kérdéseivel behatóan foglalkozó elme studiuma ez a tanulmány, mely Schlauch kiváló érdeklődését mutatja a socialis problémák gyakorlati megoldásának módzatai iránt is. Tudja és ismeri a munka mechanizmusának törvényeit, a termelés és értékesítés föltételeit s józan ítélete bele tud hatolni a kathedra-socialismus rendszerének minden gyöngéibe. Nem mindig új, de mindig helyes eszmékkel küzd a socialismus fenyegető veszélye ellen. A takarékoságban, mint tőkeképző erőben látja meg a munkásosztályok anyagi sorsa biztosításának egyik hathatós eszközét. Védi a magántulajdonnak Istentől rendelt intézményét s kimutatja azt a végzetes tévedést, mintha a munka csak egyetlen tényezője lenne a termelésnek.

Épen úgy vitatja a nyereségnek a kockázathból merített jogosultságát is, szemben azzal a követeléssel, hogy a munkás a nyereségben egyenletesen részesüljön, valamint a nyolcz órai munkaidő jogosulatlanságát. Szépen jegyzi meg Schlauch, hogy a munka szabadság; föltételezi, hogy a munkás annyi munkát vállalhat, a mennyit önmegrontás nélkül elbír s a mennyire szüksége van, hogy magát és családját tisztessége-

sen fentarthassa. Igaz, hogy erre a socialismus azt feleli, hogy a munka állami szabályozása esetén egyéni szükségletekről nem lehet szó — minden egyes és család szükségleteit a jogosság határáig ellátja maga az állam. Viszont a termelés azon tényezőit is, melyek nem függnék közvetlenül a munkától, annyival könnyebb lesz az összesség javára értékesíteni, mivel a termelés összes eszközei az állam kezében lesznek s mivel például az ingatlanok értékének véletlen esélyektől függő emelkedését ma is jogosan aknázza ki az állam és hatóság a maga előnyére.

Ezeknek az ellenvetéseknek czáfolatába Schlauch nem bocsátkozik, miután nem czélja a társadalmi gazdaság minden jelenségére kiterjeszkedni. De azok az elvek, melyeket a ferde communistikus világnézet s a collectivismus kinövései ellen szegez, a kérdések mélyebb búvárlatából merítvék. Meg van győződve e törekvéseknek a civilizáció egész jövőjét, az emberi nem haladását veszélyeztető jellegéről s jóakarattal, a keresztyéni szeretet buzgalmával igyekszik arról másokat is meggyőzni.

Hanem aztán viszont nem zárkózik el a capitalismus visszaéléseitől sem. A lelkiismeretlen tőke teremti meg — úgy mond — azon veszélyes helyzetet, mely két részre osztván az emberiséget, felkölti az osztályok egymás elleni gyűlölségét és az irigységet, a gazdagabb osztálynak telhetetlenségét, és a szegényeknek kétségbeesését, keveseknek jóllétét, millióknak nyomorát s így meggyengíti a társadalmi kapcsolatokat.

Ezért mondja ki nyíltan, hogy az egyház a socialis kérdés megoldásában magának részt követel, nem az anyagi érdekek mérlegelésével ugyan, de a valláserkölcsei szellem fölkelésével.

Nem is lehet tagadni, hogy Schlauch csak az egyházatyák nyomdokain halad, midőn a tőkét jogosultnak, becsületesnek kívánja elismertetni az egyház részéről is. Ez volt a római egyház nagy kánonistáinak az álláspontja is, mert minden anyagi jólétet az Istentől származtatottnak vettek föl. De a biboros író még tovább fűzi az erkölcsös és becsületes tőke melletti érvelését. Mert hiszen vagyont sem lehet szerezni takarékoság, mértékletesség és önmegtágadás nélkül.

Már pedig mindezek keresztyéni erények is, mindezek bizonyos erkölcsi tőkét tételeznek föl, melyek csakis a természetfölötti életre való tekintettel nyernek magasabb jelleget.

Igy értelmezi az egyház hivatását XIII. Leó encyclikája is, a socialismussal szemben. A r. katolikus egyház védi az

erkölcsi alapot, melyen a mai társadalom nyugszik, szentnek kívánja tartani a tulajdonjogot, legyen a vagyon nagy vagy kicsiny, a mások nyomorával nem törődő tőkét azonban kárhoztatja s védelmébe veszi a szegényt, legyen az iparos vagy munkás. Inti azokat, a kik földi javakkal megáldva vannak, s figyelmezteti, hogy a gazdagság nem szabadít meg a szenvedésektől, s hogy az örökéletre ez nem szükséges, sőt sokszor ártalmas. „Azonban a mivel bővelkedtek, abból adjatok alamizsnát és mindenetek tiszta lesz (Luk. XI. 41). Csakhogy ez a kötelesség — végzi az író — nem a jog követelménye, hanem a végső szükség kivételével a szereteté s ezért a törvény útján erőszakolni nem lehet. De szentesítést nyer e kötelesség, erősebbet, mint a földi törvényhozó vagy bíró szentesítése, t. i. az örök bíró szentesítését, ki a jótékony-ságot parancsolja.

Végigmelve nagyjában így a tartalmas művön, mely mintegy szellemi hagyatékát képezi a népszerű főpap élete munkásságának, gondolkodása leszűrt s megérlelt eredményeinek; nem tagadhatjuk meg tiszteletünket a genius komoly szárnyalása előtt, mely a magas történetfilozófiai látkörrel meggondolt szabadelvűséggel művelt és tisztult felfogást párosító elme mélyen járó szemlélődéseiben lüktet előttünk. Ritka adománya a léleknek, mely a szűk orthodoxia egyoldalúságait lerázva magáról, emberi lényé harmonikus világába tudja olvasztani a legactualisabb vonatkozású kérdéseket, melyek pártokat, felekezeteket, tudományos és gazdasági érdekcsoportokat tüzelnek egymás ellen szünetlen harcra, s melyeknek kibékítő megoldását, mint Schlauch is vallja, csak a humanismus szellemétől áthatott vallásos világfelfogás biztosíthatja.

Várnai Sándor.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A pápa a „világ békéje érdekében“ életben maradt s így beteljesedett az orosz czár kivánsága. És életben van, virágzik a szabadelvűség ellen rendszeresen megindított róm. kath. propaganda is.

Talán sehol a világon nincs oly erős a jezsuita irányzat, mint Franciaországban, hol a vakhít a hitelenséggel szemben felvette a keztyűt és diadalmasan halad előre. Urbain Gohier, francia író, az „Auror“-ban közzebocsátott „L'Armée noir“ cz. cikkében behatóan foglalkozik az egyháznak és a confessionalismusnak az interconfessionalista államban való előnyomulásával. A nyilvános tanintézetek 1899. évi budgetjének alapján kimutatja, hogy az egyházi oktatásügy, iskoláinak szaporítása és egyes ujonczozási eljárása által az egyetemek befolyását teljesen megbénítja. Harmincz év lefolyása alatt az egyetem csak kilencz intézetet állított fel, míg az egyházi congregatio 140-et. Franciaországban 418 középiskola áll papi és csak 337 világi vezetés alatt. És a congregatióknak nemcsak nép- és közép-, hanem fő- és szakiskolái is vannak. Sonnois, cambrai érsek, nemrégiben egy mű- és kézi ipariskolát nyitott meg Lilleben, mely egyházi intézet. Tréfásan jegyzi meg erre egy lap, hogy nemsokára saját katona-iskolát is fog már az egyház felállítani. Azonban ez nem tréfadolog, mert habár ilyet nem is állít, az állami katonai iskolákban oly nagy a befolyása, hogy már is szinte az övéinek mondhatók azok. Ugyanis a polytechnicum hallgatóinak egy negyedét, a saint-cyri katona-iskola növendékeinek egy harmadát, a tengerészeti iskola növendékeinek majdnem felét a congregatio középiskolái szolgáltatták 1897-ben, kik mindannyian kifogástalan ultramontán szellemű nevelésben részesültek s a kik többnyire tábornokok, törzs- és rendes tiszték, vagy rendszerint gazdag világiaknak a gyermekei s mintegy arra vannak már is kijelölve, hogy egykor a vezérség részesei legyenek.

nek. Magukhoz vonják a következő nemzedéket is és nemsokára csakugyan eljön az az idő, hogy nem lesz a francia hadseregben hadtest, vagy ezred, mely ne valamely jezsuitának a parancsnoksága alatt állana. Azok a tisztek is, kik nem a congregatio iskoláiból származnak, hasonszellemű egyesületek kötelékeibe vonatnak be, p. o. a „Ligue de la Patrie française“-be. Sőt a közkatonák sem kerülnek el a congregatio gondoskodását, mert részükre is külön, vallásos egyesületek vannak s működnek, mint p. o. a „Oeuvres militaires“, a „Cercles militaires“, az „Oeuvres de Notre Dame de l'armée“ stb. És vajjon ilyen körülmények között lehetséges-e csodálkozunk a Dreyfus-affaire botrányos jelenetein, a hadseregnek antiprotetáns és antisemita magatartásán?

A hol a romanismus ily diadalmasan halad előre s a híres francia liberalismus sírját nagy gyorsasággal ássa, egészen természetes, hogy a protestánsok ellen magában az országházban is fel-feltűnnek a nyílt vagy alattomos támadások. Az utóbbiakhoz tartozott p. o. Mirman képviselőnek azon indítványa, hogy a prot. theol. fakultások részére a közoktatásügyi budgetbe felvett 26,000 frc helyeztessék át a cultus-budgetbe. Még tetszetősnek is látszik az indítvány, mint a mely az inkább megfelelő csoportosítást célozza, de alatta az a hamisság lappang, hogy a mostan eszközölt változást a jövőre majd a másik, t. i. a segély teljes megszüntetése fogja követni. Csakugyan e tárgyban is adatott be már az idén is indítvány, de a kamara mindkettőt, amazt 359 szóval 57 ellen, ezt pedig 375 szóval 83 ellen elvetette. Ez a házhatározat valóban a protestantismusnak szinte megmentését foglalja magában, mert az a 26,000 frc segély oly tekintélyes összeg a protestánsokra nézve, hogy nélküle aligha tudnák a bel- és külmissió által erősen igénybe vett hivek a fakultások több mint 100 növendéke oktatásának s ellátásának terheit fedezni.

Érdekes ellentétet képez a francia képviselő-kamara ezen határozatával szemben a porosz képviselőház amaz eljárása, hogy az ó-katholikus theológusok képzése céljaira, a kormány által a budgetbe beállított 6000 márka előirányzatot a conservatív és centrupárti többség törölte. A nagy katolikus állam rongált szabadelyűsége még mindig magasabban áll, mint a „Paritäts Prügel-Stock“ hazájának taktikázó opportunismusa.

A kormány lapjai igazolni kívánták a képviselőház eljárását, felhóznán azt, hogy az ily segélyezésre sem a jelen korviszonyok, sem pedig az ó-katholicismusnak jelenlegi jelentősége nem szolgáltat kellő alapot. Azonban dr. Weber püspök

igen szépen utal arra, hogy az ó-katholicismusnak ez időszertint jelentőségét nem kiterjedésében, — mely mostan 100 kisebb-nagyobb községet ölel fel. — hanem abban kell keresni, hogy az ó-katholicismus egyházi szervezete az egyetlen protestatio, mely az ultramontanismus ellenében fellépett és áll. Vajha az ó-katholicismus protestáns ellenfelei belátnák annak a német népre való vallásos és állami nagy jelentőségét, mielőtt késő lenne. Mert tény, hogy ama négy szótöbbség, melylyel a ház plenuma a 6000 márka törlését elhatározta, egyes protestáns képviselőknek a katolikusokhoz való csatlakozása által éretett el. A Kreuzzeitung ugyan kézzel-lábbal igyekezett visszautasítani a National-Ztg. ama vádját, hogy protestáns részről pribéktisztet teljesítettek volna ez alkalommal a catholicismusnak, de dr. Majunke egy nyilvánosságra jött leveléből legalább is két képviselőnek neve tűnik ki: v. Buddenbrack és Dallwitz-é, kik a bonni ó-katolikus theologiai seminariumi tápintézet javára előirányozott 6000 márka törlésének kérdésében a centrummal tartottak. Majunke levelének következő részlete, melyben arról emlékezik, hogy nevezett képviselőknek ezen első ízbeni magatartása teljesen megegyezik amaz ígérattal, melyet választásuk előtt rövid idővel, a hozzájuk intézett felhívásra tettek: mutatja, hogy a politikai reversalisokat nemcsak a mi revisió hecc-káplánjaink és plébánusaink, hanem a poroszországiak is gyakorolják s hogy akad protestáns ember is, ki a mandatumért ilyennek a kiállítására kész.

Igazán sajátságos jelenség, hogy a kultur-harcztól való félelem miatt, — természetesen erejüknek gyöngesége tudatában, — az egyes kormányok miképen engedik magukra nőni az ultramontanismust, hogy aztán majd minden kultur-harcz nélkül tegyék le a fegyvert a diadalmas ellenség előtt.

Hogy mennyire benne van már az osztrák szabadelvűség az ultramontanismus hálójában, világosan mutatja az ausztriai németiség protestáns-, illetőleg pápista-ellenmozgal-mával szemben tanusított eljárása. Maga a kormány lép fel a fenyegetett catholicismus érdekeinek istápolására, habár felekezetek feletti állását hangoztatni soha nem szűnik meg. A „Los von Rom“ jelszó antidosisát nagy bölcsen feltalálván hg Liechtenstein és a bécsi híres polgármester, Lueger dr., a márcz. 6-án tartott protestáló gyűlésen. ma már még a kormány is arra az álláspontra helyezkedett, hogy a „Los von Rom“ tulajdonképen annyi, mint „Los von Oesterreich“, ezért kiadott a rendelet, hogy a protestantismus mellett izgató idegek utasíttassanak ki a hatóságok által.

A róm. kath. lapok teljesen átérzik a katholicismus helyzetének válságos voltát s épen ezért jellemöknek megfelelő tonusban igyekeznek a népre, a papságra, a pártokra és a kormányra hatni, hogy a mozgalomnak útjába álljanak. A püspöki kar is megmozdult a veszedelem láttára és Gruscha bécsi bíboros-érsek, a husvéti ünnepek utánra püspöki conferentiát hívott össze, hogy a „Los von Rom“ mozgalommal szemben követendő állásfoglalásról tanácskozzanak. Hogy minő lesz a megállapodásuk, azt persze még most nem tudjuk, de már is lehet sejteni organumaik hangjából, tanácsaiból, melyek igen jó módszereket ajánlgatnak, ha lehetne úgy eljárni, a mint akarnának. Természetesen a világi hatalom igénybevételé az eszmény és nincs kétség az iránt, hogy az osztrák kormány, a mennyire csak a törvényesség látszata alatt megengedhető, rendelkezésre is fogja azt bocsátani.

A Schönerer- és Wolf-féle agitáció folytonosan tart s egy újabb népgyűlés, mely az ő vezetésök alatt állott, a kormány és a németiség viszonyát még feszültebbé tette. Az aláírások folyamatban vannak s márczius elején már a 8300-at meghaladta azok száma, kik kilépési, Rómával szakítási szándékukat írásban kijelentették. Most április elején kell eldőlnie, hogy az előre megkivánt 10,000 aláírást össze tudják-e hozni és megtörténik-e a tömeges kilépés. Ma még semmi megbízható hírünk sincs, hogy Schönerer nagy actiója milyen eredménnyel jár, azonban az bizonyos, hogy áttérések mindenfelé történnek. A „Reichsbote“ egy klerikális lap után írja, hogy Egerben nemrégiben 1100 ember lépett ki a római egyházból; Dux mellett egy falu teljesen protestánsná lett; Csehország északi részén lavina módjára terjed a mozgalom s ha a kormány állami eszközökkel közbe nem fog lépni, néhány hét alatt egész északi Csehország, Egertől Reichenbergig, protestánsná lesz. Pirkenhammer, Karlsbad közelében, egészen protestánsná lett és a Mieg & Comp. cég egy protestáns imaházat szándékozik felállítani. Karlsbad közelében a falvak: Aich, Fischern s mások ugyanezen úton vannak. Karlsbadban, egy nemrég mult vasárnapon, egyszerre legalább ezer ember jelentette be a róm. egyházból való kilépését. És így megy mindenütt Csehország északi részének minden német helységében, városában. A katolikus író, ki e tárgyról czikkezett, az egyedüli orvosságnak valamelyes igazságos absolutismust tart, mely a kedélyeket lecsillapítaná, a nyelvkérdést rendezné, az áttéréseket megakadályozná stb. De mindez: cito, cito, citissime . . .

Természetes dolog, hogy a németországi protestantismus

is élénk érdeklődéssel kíséri figyelemmel a fajrokonok válaszos mozgalmát. Csakhogy abban a helyzetben van, mint általában az egész világ, hogy nem bír tiszta képpel az egész ügyről. A Frankf. Ztg. 72. száma 6000-re teszi az átlépettek számát, míg mások biztos értesülések nyomán csak 600-ról beszélnek. Azonban ezen ellenmondó hírek daczára is fennáll az érdeklődés. Az Ev. Bund Berlinben tartott gyűlése is foglalkozott e kérdéssel, a mit a németországi és osztrák ultramontánok arra használtak fel, hogy az Ev. Bundot az osztrák kormány elleni izgatással vádolják. Persze a bajban a „calumniare auctacter“ elvnek hasznát lehet venni s az ultramontán lelkiismeretnek nem okoz nagy fájdalmakat, ha erre a régen járt ösvényre tér.

A „Gusztáv-Adolf-egylet“ is tanácskozott a helyzet és a teendők felől, mert az áttérések legnagyobb akadálya mindenütt az egyházközség önálló szervezéséhez szükséges pénznek a hiánya, a miben pedig az egyesület hatalmas támaszt nyújthat. Azonban az áttérések mögött levő politikai háttér felettébb való óvakodásra int, nehogy a vallás és hitsorsosok támogatása helyett a politikai izgatás bűnének látszatát vegye magára. Épen azért az egyesület alapszabályaira hivatkozva kijelentette a központi választmány február 24-iki gyűlése, hogy a mozgalomba való minden tényleges beavatkozástól tartózkodni kíván, azonban, szintén az alapszabályok értelmében, készségesen fog támogatni ujonnan alakult, vagy régi gyülekezeteket, melyeknek nincs elegendő erejük a megszaporodott és kiterjedt tevékenység folytatására. Ezen szempontból Tep-litz és Radkersburg ujonnan berendezkedett gyülekezeteket már is 500—500 márka segélyben részesítette s egyúttal állás-pontjáról a fiók-egyleteket is értesítette.

Nem lehetetlen, hogy az osztrák-németek mozgalma magában a papságban is oly eredményeket fog létrehozni, a minőt a franciaországi kath. klérusnál már láthatunk. Legalább a kezdet e tekintetben is megvan már. Grácban egy franciskánus atya Ferk, kilépett a róm. egyházból és az ó-katholicismushoz csatlakozott. Az osztrák-németek a birodalom határain túl, p. o. németországi egyleteikben is mozgolódnak s számosan térnek át az evangélikus egyházba s ha tőlük a német katolikusokra is áterjed, valósággal egy újabb refermatio küszöbén állunk.

A római egyház azonban minden ezen veszedelmek daczára is szigoruan ragaszkodik a maga traditóihoz, a melyekben valóban ereje is rejlik. Az az eset, hogy a würtzburgi professor dr. Schell, meghajolt a műveit indexre juttató pápai

rendelet előtt, világosan mutatja a róm. egyház hatalmát hívei felett. Dr. Schellnek mosakodása, melylyel alázatosságát s az igazság megtagadását magában foglaló álláspontját védeni igyekszik, egyike az ultramontán okoskodás legjellemzőbb példáinak. El akarja hitetni a világgal, hogy az igazság iránt való szeretetből magától következik az Isten által adott egyházi felsőbbtség iránt való engedelmesség. Bár egy ideig az volt a hír, hogy nem fog engedelmeskedni, a würzburgi egyházmegyei lap csakhamar hozta a híresztelések czáfolatául dr. Schellnek dr. v. Schlör püspökhöz intézett s engedelmességét bejelentő levelét. Most hire jár, hogy Schell Rómába fog utazni vezekelni, a honnan azonban, az előzmények után ítélve, nem fog Luther módjára visszatérni.

Schell műveinek az indexre jutása folytán, kiadója a Schönningh czég, Padebornban, minden egyes megrendelésnél utána tudakozódik. vajjon a művet egy nem katolikus, vagy az olvasásra püspöki engedélyvel bíró katolikus rendel-e meg; különben a megrendelést nem szállítja. A würzburgi papi seminarium növendékeitől Schellnek kárhóztatott könyveit teljes szigorral szedik be.

Ezen indexre juttatás alkalmából egy, a látszat szerint magas állású róm. kath. pap a müncheni Allg. Ztg.-ban egyet és mást elmond azon ítélő forumról, mely előtt Schell dr. megalázkodott. Tudósítása szerint az index-congregatio többnyire olyan szerzetesekből áll, kik a nyelveket nem ismerik és tudományos képzettségük ma sem terjed a scholastikusokon túl. Nem csoda tehát, ha képtelennél képtelenebb ítéleteket hoznak. Így történt a multban, hogy a Kopernikus világrendszert Galilei személyében eretnekítették. Napjainkban megállapították, hogy a purgatorium tüze teljesen ugyanaz az anyagi tűz, mint a mely a kályhában ég. A szent officium a mult évben elhatározta, hogy egy katolikusnak nem szabad kételkedni a felett, hogy 1. Ján. 5, 7—8., az ú. n. komma Johanneum, hiteles. Ezen utóbbi döntésre még a szigorú ultramontán Vaughan bibornok, a westminsteri érsek is azt mondotta, hogy az „bestialitás“. Egyike a legérdekesebb dolgoknak azonban az, hogy a szent officiumtól jó pénzen meg lehet szerezni az elnézést, a mit a következő eset bizonyít. Lasser, a lourdi történetíró s a mai ultramontánok egyik legbuzgóbb tagja, egy francia bibliafordítást készített, mely hosszas tárgyalások után az indexre jutott. Erre Lasser kinyomatta a tárgyalások okmányait, a melyekből kitűnt, hogy a censura elkerüléséért egy bizonyos összeg követeltetett tőle, melyet ő és kiadója túlmagasan találván, nem voltak hajlandók megadni.

Egyike a legújabb pápai kárhoztatásoknak az, melylyel XIII. Leó az ú. n. amerikanizmus ellen fordult s a melyet Gibbon bibornokhoz intézett levelében fejt ki. Az amerikanizmus tulajdonképen egy új szerzetesrend belmissziószerű működési iránya. Alapítója Hecker atya, ki előbb episcopalista pap volt, s aztán áttérve, pápai engedélylyel egy szerzetesrendet, a paulinusokét alapította, kik Amerikában teljesen az amerikai protestáns egyházak módjára működnek. A protestánsokéhoz hasonló templomokat építenek, úgy is rendezik be, missziói czélokra használják s épen úgy élnek a reklámmal is, mint a protestánsok. Építő és ébresztő ajtatoskodások, vasárnapi iskolák tartatnak protestáns módra. Nagy súlyt fektetnek az igehirdetésre. Hatásuk roppant nagy, úgy hogy még a híres Moody evangélista is alig mérkőzhetik velők. Templomaik zsúfolva vannak, különösen az alkalmi istentiszteletek-kor, midőn p. o. egy-egy hétig az asszonyok, a hajadonok, a nős és nőtlen férfiak részére tartanak istentiszteletet, a melyen esetleg világiak is föllépnek szónokokul, beszélve a bűnről és a megtérésről.

Mínt hogy a paulinusokban bőségesen megvolt az amerikai dölyf is és e t a többi európai módra munkálkodó szerzetes testvérekkel felettébb éreztették, azért egy, Franciaországból kiinduló mozgalom már évek óta dolgozik azon, hogy az amerikanizmus elítélését keresztülvigyék. Most a múlt évben sikerült is, de nem lehet öröme benne az ellenfeleknek, mert a pápai kárhoztatás, tekintettel a paulinusok által elért nagy eredményekre és azoknak népszerűségére is, oly hangon, oly diplomatikus fogásokkal van szerkesztve, hogy a paulinusok magukat egész jól érezhetik, mert még meg is dicsértetnek s az amerikanizmus a pápai levélben, jóformán nem egyéb, mint rationalistikus-demokratikus irány.

Íme, a curia politikája meg tudja találni a módot, hogy a kecske is jóllakjék, a káposzta is megmaradjon.

—p.—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Szent János evangéliumának magyarázata. *Dr. Dods* Mark edinburgi theol. tanár után angolból átdolgozta *Lukácsy Imre* ev. ref. vallástanár. I. k. Budapest, 1899. Hornyánszky V. kiadása, 280 + VIII. lap, ára 2 frt.

János evangéliuma XI részének gyakorlati Magyarázatát veszi itt az olvasó. A mű szerzője fiatal, kezdő ember, ki Hegedűs Sándor urnak, a MPIT. áldozatkész társelnökének, a pesti ref. főkurátor-nak ajánlja művét és Szóts Farkas theol. tanárral mutattatja be magát az olvasó közönségnek. A bemutató tömör Előszót, mely a művet, az író és az átdolgozót is érdekesen jellemzi, érdemesnek tartjuk egész terjedelmében ide iktatni.

«János evangéliumának sajátos vonzerje van a keresztyén lelkekre. Egyszerű és mégis fenséges, átlátszóan világos és mégis mélységes, igénytelen és mégis hatalmas ez a legátszürtebb, leg-egyéniesültebb evangélium.

Ilyen ennek az evangéliumnak mind a lelke, mind a teste.

Lelke magasan szárnyal, az isteni régiókban mozog. Az Örök-kévaló lelkéből lelkezett. Erőnek hatalmát és szentségnek balzsamát leheli az olvasóra. Mennyei világosságban fényeskednek az eszméi és az igazságai. Örök élet erői duzzadoznak kinyilatkoztatásaiban. Megváltó szeretet melege lüktet ereiben; szeretet, mely nem e földön termett; szeretet, mely mennyből áradott szét.

És e magasztos lélek ép oly remek testben lakozik. A negyedik evangélium a Szentírás gyöngyei között is a legszebb gyöngy. Valóságos színarany a foglalatja is. Irodalmi műremek, mely páratlan a maga nemében. Minden szó, minden mondat, minden szakasz a maga helyére illesztve, művészi arányosságban az író ama céljának áll szolgálatában, hogy a Názárethi Jézus az Istennek fia.

János evangélista e gyönyörű művének magyarázatát veszi itt a t. olvasó. Dods Márkus angol bibliamagyarázó, edinburgi ref. theologiai tanár tolmácsolja a szeretet evangélistáját. És tolmácsolja

híven, vonzóan, erőteljesen. Nem tudós exegesis, nem tudományos kommentár, hanem hitépítő eszmemagyarázat alakjában. Éles elmével, de ép oly erős hittel, tudományos alapon, de népszerű modorban tárja elénk az evangélista termékeny gondolatait. Az a tanítvány, a ki az Úr kebelén nyugovék s Neki annyira kedves vala, hűséges tolmácsot, gondos értelmezőt nyert a derék angol professorban.

A szép munkát Lukácsy Imre fiatal szolgatársunk nekem kedves tanítványom ültette át nyelvünkbe. És jó dolgot végzett. Híven és értelmesen szólaltatja meg az angolt a magyarnak. Munkáját épüléssel és élvezettel olvastam, s hiszem, hogy hasonló lelki haszonnal forgatják majd a bibliamagyarázó lelkészek s a bibliaolvasó hitrokonok is. Ilyen bibliai kalauzt használva, tartalmasabbá válik a bibliamagyarázat és termékenyebb lesz a bibliaolvasás. Adja Isten, hogy úgy legyen!

A mű az Előszón és a Bevezető Magyarázaton kívül 24 fejezetre oszlik, melyek mindegyike egy-egy befejezett kerek egészet alkot. Megannyi gyakorlati bibliamagyarázat, melyek némely módosításokkal a szószéken is használhatók, de még inkább alkalmasak az eszme gyűjtő tanulmányozásra és a hit erősítésére. Mert a magyarázatok főcélja, ép úgy, mint magáé az evangéliumé is, a vallás-erkölcsi építés, a hiterősítés, s közelebről az arról való meggyőzés, hogy Jézus a Krisztus, az Istennek fia (XX. 31.). Ezt a célt pedig, miként János evangélista nem tudós érvelés, nem elvont okoskodás, hanem az által igyekszik elérni, hogy Jézus életének hittámasztó eseményeit és tetteit beszélteti: úgy a jeles írásmagyarázó, eltekintve a Bevezető Magyarázat tudományos tájékoztatásaitól, főleg az eszmék magyarázatára, az Isten-ige kifejtésére és gyakorlati megvilágosítására fekteti a fősúlyt. S e tekintetben oly ügyesen és gyakorlatiasan jár el a szerző, hogy még a legnehezebb kérdéseket, pl. a megtestesülés (I. fejezet) vagy az újjászületés (VII. fej. Nikodemus) kérdéseit is a legszerencsésebb világításba tudja helyezni. Dods Márkus valóságos mester az eszmék, a lelki helyzetek, az elvont gondolatvilág szemléltető, világos megmagyarázásában.

A világos magyarázat mellett a természetesség is nagy előnye a szerzőnek. Bele meredve Krisztus és az evangélista eszmevilágába, Dods fejtegetésében az evangéliumnak legnehezebb, legmélységesebb gondolatai is egész természetesek, magoktól érthetőleg egyszerűekké válnak. Igen, mert szerző következetesen viszi keresztül az evangélista alapeszméjét, hogy Jézusban az isteni élet öltött emberi testet. Ez az isteni élet mennyei Világosság, örök Igazság, szentséges Szeretet, életadó (tehát csudatevő) Erő, halált meggyőző Feltámadás és örök Élet. Jézus tanításai és cselekedetei ezeknek az isteni erőknél fokozatos és folytonos megnyilatkozásai, melyeket lépésről-lépésre

követ és valóságos virtuozitással értelmez és derít föl ez a szép munka.

Még csak az előadás erőteljességét, azt a szemléltető, szindús és előkelően népszerű nyelvezetet kívánom kiemelni, melyen a szerző ír. Nincs ebben semmi keresettség, sem erőtelenség, sem pongyola-ság, sem száraz tudóskodás, s azért mégis mindenütt a tudományos színvonalon marad a szerző. Azt mondhatnám: szerzőnek ritka talentuma van arra, hogyan kell a bibliai tudományokat építőleg népszerűsíteni. Hozzá kell tennem hogy az angol szerzőt Lukácsy Imre félegyházi reform. vallástanár nagyon szépen tolmácsolja magyarul. Könyvén teljességgel nem érzik meg a fordítás vagy az átdolgozás idegenszerűsége.

Magyarosan, folyékonyan, világosan ír, kitől, ha mindig ily gondosan dolgozik, sok értékes dolgot várhat egyházi irodalmunk. Első zsengeje dicséretére válik mind tehetségének, mind izlésének, mind szorgalmának, mert értékes termékkel gazdagította gyakorlati egyházi irodalmunkat.

A szép kiállítású könyv Hornyánszky Viktor nyomdájából került ki, az ő könyvkereskedésében kapható. Gyakorló lelkészek, vallástanárok, bibliaolvasók nagy lelki haszonnal forgathatják a derék művet.

F.

Györy Vilmos egyházi beszédei. Rendezte *Margócsy József* losonci lelkész. Második kötet. Budapest, 1899. Kiadja Kókai Lajos. Ára 1 frt 80 kr.

A testes kötetben harmincznégy egyházi beszéd van a husvét-pünkösti ünnepkörből, perikopális rendben, bőjt első vasárnapjától szentháromság utáni negyedik vasárnapig.

A bőjt beszédek — számszerint hatan — egynek kivételével, az Úrról szólnak, bemutatva őt pályaválasztása kezdetén, majd mint a szegény asszony könyörgésére hallgatót, a mint bennünket szentségre vezérel, a megpróbáltatások között példát mutat, majd a megtámadott Jézust vezet elénk a maga szelid megalázkodásában. Bezárja a bőjt beszédek sorát a Péterről szóló beszéd a maga mesteri jellemrajzával.

Van a kötetben egy virágvasárnapi, két húsvéti és két pünkösti beszéd. Ezek az ünnepi beszédek kivétel nélkül nagyon szépek. Husvét és pünkösd között az imádságról, az istentiszteletről, gonoszok öröméről, kegyesek bánatáról, szívünknek odaadásáról szóló beszédek következnek. Az ezek sorát bezáró áldozócsütörtöki beszéd a keresztyén egyház társadalmi munkásságáról, olyan friss, mintha csak tagnap írták volna, és olyan aktualis, hogy minden lelkipász-tornak el kellene mondani.

A pünkösdit még nyolcz beszéd követi, az újjászületésről, Nikodemusról, isteni és emberi szeretetről, elégedetlenségről, boldogságról, mások életének tisztelgésben tartásáról szólóak.

Gazdag tárháza ez a kötet a keresztyén élet számos alkalmára való jó beszédeknek.

Győrynek szelid, minden pózolás nélkül való poetikus egyénisége és lelkének békét ismerő, idvességet talált hite sugárik ki minden beszédjéből. Beszédei mind synthetika prédikációk s nemökben igazán sikerülteknek mondhatók. Az író sohasem követ el erőszakos magyarázást textusán a felosztás kedvéért. Mindig hű marad az Igéhez és sohasem törekszik abba a saját gondolatait belemagyarázni, vagy azoknak kedvéért logikai kunsztokat mivelní, mint az manapság divatos.

A textus kifejtése, alkalmazása, ez a Győry művészete. Csak felosztásai formáján s itt-ott való keresettségén érzik meg Gerock.

Győry műveiben a szónok bírja a nyelvet, ismeri a szívet, melyre hatni akar. Művészetében discret. Mondhatnám van valami leányos szemérmesség benne, mely csak a legtisztább eszközökkel élhet, különben szűzi öntudata lázadna fel ellene legelőbb. A szóképekkel, hasonlatokkal ritkán él, de akkor azután azok szépek, találóak, beszédek. Lehetne még sok dicséretet mondani a kötetéről. De minek dicsérni Győryt? Beszédeinek elég ajánló levél az ő neve.

Nem illeti már ennyi dicséret a szerkesztőt, ki bizony nem egy nyelvbéli helytelenséget hagyott benne a nyomdász hibás olvasása miatt. Sőt még a beszédek egymásutánja is egy helyen mintha azt mondaná, hogy a rendező talán el se olvasta őket. Pedig ezt Győry igazán nem érdemli meg.

A könyv Kókai kiadásában jelent meg csinos, ügyes formában. Ajánlhatjuk mindenkinek, a ki szereti a könnyű átlátszó s az evangéliom szelid fényétől átragyogott beszédeket

Grotius.

Egyházi beszédek. Irta *F. Varga* Lajos reform. lelkész. I. kötet. Szerző tulajdona. Ára 3 korona.

Első kötet, első zsenge. Igazán zsenge még. 23 egyházi beszéd és a függelékben (nem tudni ugyan miért függelék) egy lelkészi beköszöntő, egy temetési beszéd egy ugyanilyen ima, egy esketési és egy kereszteleési beszéd — ez a kötet tartalma.

Bizonyos gondolatok felett hangulatba jönni, bizonyos alkalmakkor lelkесedni, azután gondolathoz, alkalomhoz, hangulathoz költeni egy bibliai verset s hozzá fűzni négy-öt hasáb reflexiót, ez még nem. egyházi beszéd. Még az sem egyházi beszéd, hogy ha az ember talál egy bibliai verset, melyről úgy látszik, hogy magá-

ban megfelel egy bizonyos érzelem vagy eszmecsomónak, a mi a lelkünket eltölti, de azt nem nézzük meg, hogy összefüggésében azt teszi-e, annak a gondolat- vagy érzelemkörnek a kifejezője-e, hanem irunk róla több vagy kevesebb bibliai mondással megspékelt elmefuttatást. A rózsa mást jelent egy ifjú leány kezében s mást egy ifjú leány sírjára. Egyik helyen örömet, a másikon gyászt, pedig ugyanaz a rózsa talán.

Szerző pedig igen így van beszédeivel. Textusnak és beszédnek ritkán van egyéb köze egymáshoz, mint a hangulat, esetleg a szavak hasonlósága. Úgy hogy rendszeren maga a szerző is észreveszi ezt és egy-egy segéd-textust vesz fel minden résznél külön. Ott van mindjárt az első beszéd erre eleven példaképen. És melyik nem ilyen? Hát a második beszéd alapigéjének vajon-e valami köze a beszéd igazságához? A harmadik beszéd második részében meg textusának épen az ellenkezőjét bizonyítgatja. De még azt sem veszi észre, hogy más dolog ám az «én ösvényem» és mást jelent a «régii ösvény», a mit tudakozni kell a textus szerint, míg a beszéd szerint pedig el kell hagyni.

A hittani igazságokkal is sokszor furcsán bának a szerző. Ott van a negyedik beszéd III. része, a melyben az emberek «jutalomért küzdenek» és én «jó tetteim jutalmát elveendem». Én eddig úgy tudtam, hogy a Krisztus érdeme lesz a miénk és idvességet is azért nyerünk. Ugyan e részecskében van egy kis spiritizmus is, midőn azt mondja, hogy «*az örök istenség örök lényének lángsugarait, az emberi lelkeket kibocsátja*». A Mózes I. másként tanít erről.

Én csak azt nem értem, hogy ugyanaz az ember, a ki a XX. beszédet írta, hogy irhatta a többit. Ez a XX. beszéd a kötet leg-sikerültebb darabja. Ez jól is indul, a részei is sikerültek, mégis van benne valami, a mi nem engedi, hogy tökéletes beszéd legyen. Ez az egyszerűség hiánya. A többi ünnepi beszédei, mert a XX. is karácsonyi beszéd, épen nem sikerültek sem maguk, sem textusaik nem ünnepek. A függelékbeli beköszöntő beszéd pedig erősen remniscentiája egy nagyon híres, nagyon szép és nagyon ismert beköszöntő beszédnek. Az alkalmi beszédeit a pietas szépeknek tarthatta, de pl. a temetési nagyon is symbolikus s így közreadására nincs ok. Legszébb beszéd az itt közölt esketési beszéd. De ennek csak aethetikai szépségei vannak. Elmondhatta volna bárki is, ha nem pap is. Hiányzik belőle a keresztyénség.

Nyelve, az szép szerzőnek. Tiszta, romlatlan magyar nyelv. Gondolatvilága is elég tág. De ha egyházi beszédeket akar írni, még hozzá jó egyházi beszédeket, csak egyet tanácsolhatunk neki: «Tudakozza az írásokat», mert azokban «örök életnek beszéde» és «Istennek hatalma» van. Ha majd érti a Szentírást a maga teljességében és a maga összefüggésében, meg fogja látni, hogy annak a legkisebb

jöttjából szebb beszédet lehet írni, mint nem tudom én milyen nagyszerűnek érzett, gondolt emberi gondolatokból. Mert az egyházi beszéd nem egyéb, mint isteni igazságokról való tanubizonyoságtétel. Már pedig ha ez igazságot nem ismerjük, arról tanubizonyoságot nem tehetünk. A ki olyan szép elveknek tud hódolni, mint szerző a beköszöntő beszédjében — s én felteszem róla, hogy az nem frázis — az tudni fog lelkesülni hatalmasabbért is, t. i. az Istennek evangéliomáért, ama megelevenítő lélekért is.

A könyv Szatmáron a «Szabadsajtó» könyvnyomdájában nyomtatott sok sajtóhibával, s kapható szerzőnél Majtison és Sön Miksánál Szatmáron.

Grotius.

Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században.

I. Misztótfalusi Kis Miklós (1650—1702.). II. Pápai Páriz Ferencz (1649—1716.). Írta: *dr. Dézsi Lajos.* A M. Történeti Életrajzok XIV. évf. 4—5 füzete. 332 nagy 8-adrétű lap, számos illusztrációval, ára 4 frt. A M. Tört. Társulat kiadványa.

A magyar nemzeti kulturának két kimagasló apostolatát mutatja be csinos életrajzokban művészeti illusztrációkkal a fenti kiadvány. Két önzetlen jellemet, kiket nagy irodalmi eszmények lelkesítenek; egy tanárt, a ki fáradhatatlanul írja közhasznú műveit, s egy könyvnyomtatót, a ki nagy technikai ügyességét és vagyonát ily művek kiadására áldozza föl. Mindkettő egyszersmind a református egyháznak oszlopos tagja és kiváló ékessége.

Az író: Pápai Páriz Ferencz. A könyvnyomtató: Misztótfalusi Kis Miklós. *Pápai Páriz Ferencz*, a híres orvos és szótáríró, valószínű polyhistor volt. Több orvosi művet írt latin és magyar nyelven, mely utóbbi hét kiadást ért; szerzője egy eredeti vallási műnek és még többnek fordítója németből és francziából; ügyes verselő, még pedig nemcsak magyar, hanem latin, sőt görög nyelven is; úttörő az egyháztörténeti és a heraldikai irodalom terén s ünnepelet szótáríró. Hírneves gyakorló-orvos, az orvosi tudományok doktora, a kit tanulmányai befejeztével a baseli orvosi fakultás tagjává választott; a ki itthon Apafi Mihály erdélyi fejedelem házi orvosa volt, s a kihez orvosi tanácsért messze földről eljártak. E mellett kiváló tanár. a nagy-enyedi kollégium ékessége, éltető lelke és újjászervezője, a ki külföldi összeköttetései útján Angolországban gazdag alapítványokat szerzett a Rabutin által feldult enyedi kollégiumnak. Nemes jellemű férfiú, valódi apostoli lelkület, a ki élete alkonyán működésére visszapillantva, midőn annak semmi anyagi hasznát nem látta, azzal vigasztalta magát, hogy közhasznú munkát végzett, mert kezdettől fogva abban lelte gyönyörűségét, hogy a tudományt magáért s ne másért szeresse és művelje.

Ezt a valóban közhasznú és nemes életet rajzolja meg dr.

Décsi Lajos az ő egyszerű és közvetlen modorában a fenti kötet II-dik felében (211—312 lap). A biográfia első könyve a tanulóról, második az orvosnövendékről, harmadika a tudós professzorról szól.

Pápai Páriz Ferencz fia volt P. P. Imrének, a tudós dézsi lelkésznek, majd II. Rákóczy György udvari papjának, kinek nevét irodalmunkban a «Keskeny út» című vallásos könyv tartotta fenn. Középiskoláját N.-Enyeden, az orvosi pályát Baselben végezte, hol kor- és tisztársai között kimagaslott. Hosszabb tanulmányi utazás után hazatér, Földváron (Brassóm.) telepszik le, de nemsokára Apafi Mihály udvari orvosa lesz, azután pedig professor Nagy-Enyeden. Irodalmi működésének java része is erre a korszakra esik.

Írói tevékenysége három irányban kimagasló: az egyházi, a szótárirodalmi és az orvosirodalmi téren. Egyházi műveinek egyik része hitépítő természetű s ezek részint fordítások («Pax animae», «Pax aulae», «Pax sepulcri»), részint eredeti mű («Pax Crucis, Dávid zsoltárainak imádságokba foglalása»); másik része egyháztörténeti, melylyel valóságos úttörő munkát végzett. Pápai Páriz írta ugyanis «Rudus redivivum» (Felépített kőfal) cím alatt az első prot. egyháztörténetet, mely bár nem rendszeres egyháztörténet, de első vázlat- és okmány-gyűjtemény a magyar reformáció történetéhez; csak «kőfal» (rudus redivivum = felépített kőfal), melyre másnak kell a tetőt föltenni. De ez a latin nyelvű kis munka így is becses szolgálatot tett kivált a külföldi történetíróknak, mert a Lampe-Ember-féle egyháztörténet kiadásáig csakis ebből ismerkedhettek meg a magyar protestánsok multjával. E művét később átdolgozva magyarul is ki akarta adni P. Pápai, de a kedvezőtlen viszonyok nem engedték s a becses ereklje ma is kéziratban hever a marosvásárhelyi gróf Teleki-könyvtárban.

Orvosi művei közül a «Pax Corporis» című a legjelentékenyebb, melyet nem a tudósoknak, hanem a házi «cselédes» (= családos) gazdáknak s az «igye-fogyott» szegényeknek írt, kiknek nincs mindenkor kezek ügyében értelmes orvos, kiváltképen falun, a «hol hamarább talál segédet a beteg barom, mint a beteg ember». Ez a gyakorlati orvosi tanácsadó mintegy hét kiadást ért meg.

Legkiválóbb műve azonban a «Dictionarium latino-hungaricum» című Latin-magyar Szótár, mely lassanként háttérbe szorított minden más szótárt; kiadás kiadást ért belőle; egész a legújabb időkig ez volt a leghasználtabb iskolai szótárunk, sőt azon tulajdonságánál fogva, hogy részben a középkori latinság szókinszét is magában foglalja, ma sem nélkülözhető.

Ezt a munkáját P. Páriz 1608-ban, ama szomorú bujdosása (1707—1709) idejében fejezte be, a mikor Rabutin a nagy-enyedi kollégiumot és templomot fölégettette s a lakosságot és a kollégiumot bujdosásra kényszerítette. A bujdosás ideje alatt Rákóczy F. és hívei

tengették a tanítványai egy részével Szatmármegyébe menekült Párizt, kire a mint 1709-ben Enyedre visszatért, a kollégium anyagi újjászervezésének nagy munkája várt. És P. Párizs ennek is derekasan megfelelt. Angolországba küldött kérő leveleivel a nagy-enyedi kollégium számára több mint tizenegyezer font sterlinget gyűjtött, a melylyel aztán ismét zavartalanul folytatta működését az újból felépült és benépesült iskola.

Dr. Dézsi gondos biográfiájából P. Párizsnak különösen két fő jellemvonása domborul ki. Mély vallásos lelkülete és a nemzeti kultúra rajongó szeretete. Mind a két vonás a Szenczi Molnár Albert lángoló szellemére emlékeztet s annak az erős evangéliumi hitnek a kifolyása, mely a XVI—XVII. század protestantizmusát jellemzi.

Másik apostola a XVII. század magyar kulturának: *Misztófalusi Kis Miklós*, kit Dézsi következőleg jellemez:

M. Kis Miklós oly tudós könyvnyomtató, a ki a latin nyelv-tant előbb átdolgozza s úgy adja ki; a ki mielőtt a bibliát kinyomatná, előbb az eredeti szöveggel hasonlítja össze s a hibákat kijavítja és javításait ügyesen megvédi. Költő, a kinek verseit a nép széltére énekelte. Theologus, a ki egyházi beszédet is ír. Nyelvész, a kinek tiszta gondolkodásra és éles megfigyelésre valló orthographiai elvei vannak, melyeket kiadványaiban következetesen alkalmaz. Kritikus, a ki átvizsgálja a kiadás végett hozzá vitt műveket s a szerzőket tévedéseikre figyelmezteti. Jó hazafi, a ki ingyen nyomtatja ki a magyar ábéczt, mert azt akarja, hogy a paraszt is tanuljon meg olvasni; a ki élénken érzi nemzete minden téren való elmaradását s figyelmezteti rá honfitársait; a ki maga költségén maga által öntött betűkkel maga nyomtatja ki «aranyos» bibliáját, hogy azt oly olcsóvá tegye nálunk, mint a milyen volt az angolknál. Úgyes és szakképzett betűmetsző, betűöntő és könyvnyomtató, a ki Amsterdam világhírű könyvnyomtatói közt is föltűnt «szemnek kedves» betűivel, sőt egy hollandi egyetemi tanár szerint minden belgát fölülmult a betűk öntésében és metszésében; a kinek művészi munkájáért vetekedett Angol-, Svéd-, Lengyel- és Németország, Toscana nagyhercege és a római pápa; a ki örmény és georgiai betűivel a magyar nevet messze keleten is ismeretessé tette, úgy hogy a kiket Amsterdam könyvnyomtatói hírneve édesgetett magához Ázsiából, a magyar név dicsőségét vitték onnan vissza hazájukba. Sőt dicsőséget hozott Amsterdamra is. A georgiai király hálálkodó levélben köszönte meg a város polgármesterének, hogy a georgiai betűk metszésére alkalmas embert keresett és talált. M. Kis Miklós valósággal «Erdély phoenixe» volt: tűneményszerű jelenség a magyar nyomdászat történetében, ki a magyar nyomdászatot újjászülte s a ki jelmondatához híven: másoknak világítva tűzben, a folytonos munka tűzében emésztődött el.

Ezt a nagytevékenységű és közhasznú életet szintén *dr. Dézsi Lajos* rajzolja meg a mű első felében (1—208. l.) közölt életrajzban, melynek első könyve a deák éveket, másodikika az amsterdami tevékenységet, harmadika a kolozsvári működését ismerteti, hol M. Kis Miklós mint az erdélyi ref. egyház nyomdájának az igazgatója, mint úgynevezett kolozsvári «vasműves» aratta könyvnyomtató és könyvkiadó babérait. Az életrajznak nagyon tanulságos részei: a nagy enyedi kollégiumi élet leírása, a hol Kis tanult; a hollandiai s különösen az amsterdami nyomdai élet, melynek körében Kis növekedett; a magyar biblia kiadások ismertetése, melyek körül Kisnek hervadhatatlan érdemei vannak; a kolozsvári nyomdai és irodalmi viszonyok rajza, melyek újjászülése Kisnek örök dicsősége.

A két életrajz két szép darab a magyar közművelődés, különösen a református kultúra XVII. századbéli multjából. Egyfelől a nehéz, a nyomasztó politikai és társadalmi viszonyok, melyek csaknem lenyűgözik a kultúra apostolainak tevékenységét; másfelől ezeknek a lelkes apostoloknak akadályt nem ismerő lángoló lelkesedése: ez a kor kettős, ellentétes vonása. Pápai Páriz és M. Kis, mindketten a Szenci Molnár tudományszomjas és hazafias lelkének voltak örökösei. Helyesen mondja szerző, hogy ugyanaz a lelkes buzgóság irodalmunk hiányainak pótlására, ugyanaz a kitartás a nemesség felé törekvésben és ugyanaz az önfeláldozás a cél elérése végett kifejtett munkásságban. Olthatatlan tudományszomj és fáradhatatlan tevékenység tekintetében korukban aligha volt hozzájuk fogható, buzgóság és önzetlenség tekintetében még kevésbbé. Csak apostoli hit hajthatta őket e pihenés nélküli munkára, s ez tette őket a magyar protestáns irodalom önfeláldozó martirjaivá!

A díszes kiállítású könyvet minden művelt ember csak tanulással és épüléssel olvashatja. *Sz. F.*

b) Külföldi irodalom.

Baldensperger W. : Der Prolog des vierten Evangeliums. Sein polemisch-apologetischer Zweck. Freiburg 1. B. (Leipzig und Tübingen) Mohr (Paul Siebeck). 1898. 171. l. ára 4 M. 40 Pf.

A jánosi iratok gazdag irodalma újabb érdekes művel szaporodott, mely az először Grotius, később Storr, Hug, de Wette, Strauss és újabban Godet és Holtzmann H. által is érintett, de ki nem fejtett hypothesisit eleveníti fel, mely szerint a jánosi iratok mindenike nemcsak általában, mint ezt Weissäcker is mondja, polemikus jellemű, hanem egyenesen Keresztelő János tanítványai ellen iratott. E gondolatot eddigelé Ewald hangoztatta leghatározottabban, de az egész jánosi theológiát mégsem ebből a szempontból dolgozta fel. Legújabban Holtzmann H. és Wrede elevenítette fel ezt a feltevést, de sem egyik, sem másik nem ment annyira, mint Baldensperger, a ki ezt a gondolatot következetesen alapul tekinti a Prologus és ezzel együtt különösen a negyedik evangelium tartalmának vizsgálatánál és megítélésénél.

Műve négy részből s ezek mindenike számos §-ból áll. A négy rész címe ez: I. A prologus értelme és gondolatmenete. 1—57. II. A prologus és az evangélium. 58—92. III. A történeti háttér. 93—152. IV. Theologiai vizsgálódás és az evangélista célja. 153—171.

Szerzőnk szerint a János neve alatt kanonizált szentiratok mind egy kéznek munkái (147), mind azonos czéllal, a mit egy szóval így lehetne kifejezni: «Verherrlichungssystem» (91). Ugyanis a főérdek a Krisztus megtámadott s erősen ostromolt messiási tekintélyének a megvédelmezése, valamint annak a kimutatása volt, hogy a kit vele szemben az igazi Messiásnak és prófétának tartanak, hozzá semmi tekintetben nem mérhető. A jánosi iratok nem egyebek, mint irott okmányai annak az összeütközésnek, mely a Krisztus személyének értéke és jelentősége felett kitért és dűlt (108, 113).

E támadások azonban mind a Keresztelő tanítványainak mozgólódásával vannak összefüggésben. A Keresztelő tanítványai ugyanis nemcsak a prófétai hivatás, hanem az elsőbbség és a papi nemzetiségből való származás okán is a Keresztelőt Jézus fölé helyezték és őt tartották igazi istenküldött Messiásnak (133). Az volt tehát a kor legfontosabb kérdése: Jézus-e vagy János az igazi Messiás? (134). E kérdés várt eldöntésre s ez eldöntésre vállalkozott a negyedik evangelium szerzője.

Ez az oka, hogy a negyedik evangélium valóban christocentrikus, mert hiszen a Krisztus méltóságáért folyt a harc (141). Ez az oka, hogy az evangélistát csak a Krisztus személyisége foglalkoztatja, még pedig mindig csak az isteni természet és dicsőség szempontjából (167). Ez az oka, hogy a praeexistentiára különös súlyt helyez (14); hogy nem a Dávidfiúság, nem is a természetfeletti eredet — mert hisz ezzel a dicsóséggel más vallásalapítót is felruházhattak — hanem a monogenitás vitatása az írónak főcélja, kimutatandó, «hogy Jézus az egyetlen, igaz istenfiú, a teljesen elegendő üdvkövetítő és Istennek igaz kijelentője; oly meggyőződés, melyet az evangélista legnyomósabban az absolut logoschristologia formájában fejezhetett ki» (124).

Maga Baldensperger is sajnálattal bevallja, hogy a Keresztelő tanítványairól igen kevés adattal rendelkezünk. De azért találunk rájuk utalást a szentiratokban is. Így nevezetesen Ap. csel. 18 végén és 19 elején világosan róluk van szó (93). Megfestve az ephesusi vallásos viszonyok képét, kimondja a szerző, hogy ott mindenesetre létezett a Keresztelő tanítványainak egy gyülekezete (100), s bizonyítani iparkodik, hogy maga Apollos is e gyülekezet tagja és híve volt (95). De ez irányzat megalapítója nem a Keresztelő volt, hanem létezett az már a Makkabeusok óta, keletkezése oka a törvénytheologia kifejlesztése ellen való tiltakozás, jelleme az ethikus tisztaság hangsúlyozása, mystikus világtagadás, eschatologikus szemlélődés volt, abban a biztos reményben, hogy az üdvösség a küszöbön van. Ennek az irányznak híve, majd prófétája, halála után pedig Messiása volt a Keresztelő.

Mivelhogy ez irány hívei Ephesusban egyházat alkottak, a keresztyénség érdekében szükséges volt tanításaik megcáfolása. Az ephesusi egyház élén álló nagy tekintélyű presbytert kérték hát fel, hogy a János messianitásával szemben a Jézus elsőbbségét és fölényét mutassa ki. Az evangélista, a ki önmagát az 1, 14-ben és a 21. c-ben található «mi» álarcza alá rejt, jónak látta e fontos művet a különben is ismert és hallott szemtanú apostol neve alatt bocsátani útra (58, 91, 111, 114. stb.)

Már most érthető az egész jánosi irodalomnak sajátos jelleme, különösen pedig világos a prologusnak polemiko-apologetikus iránya. Szerzőnk nem azért foglalkozik csak a prologussal, mintha ő is annak az úgyszólván hivatalos exegetikai nézetnek volna a vallója, hogy az evangélium dogmatikai speculatiója, a Logos-Krisztus új keresztyénsége abban van megalapítva, hanem mert az evangélium fentebb kimutatott célja benne nyeri igazolását.

Maga az a tény, hogy az eddigelé csaknem kizárólag önkényes exegetikai értelmezések épen a Keresztelőről szóló, sajátosan beékelte kis szakaszok magyarázásán, megítélésén és értékesí-

tésén nem tudtak eligazodni, legjobban mutatja, hogy a prologus értelmezésénél nem a helyes alapon és a célravezető úton indultak és jártak. Hogy aztán mégis a Keresztelő problémájának valami valószínű és elfogadható megoldását adhassák, azt mondják, hogy a róla szóló megjegyzések, a rá való utalások a Logos-Krisztus történeti életfolyamatának az ügyes ütegyengetői.

Ebben aztán meg is nyugszik mindenki.

Ámde épen az a baj, hogy «a modern előítélet az újszövetségi iratokba a mi történeti szempontjainkat viszi bele, holott gyakran egészen más érdekek vezetik a kanonikus íróknak s ezek közt a negyedik evangélium szerzőjének is a tollát» (3). Nem történetet akar ő írni avagy kiegészíteni, nem is valamely ideát érvényesíteni avagy korképzetet felhasználni, nem is akar tanítani, hanem az adott viszonyok közt az ellenfél erősségeit lerombolva a keresztyénség vitális érdekét menteni (159).

E célzt szolgálja már a prologus is, a hol két fontos kérdés áll előtérben és pedig 1. mi a logos és az ő működése, aztán 2. mi a célja a Keresztelő-féle szakaszoknak, melyeknek elvégre is az egész művel kell valami összefüggésüknek lenniök (2).

Az első kérdésre azzal felel, hogy a logos felvétele korántsem holmi «a hellenista olvasót tájékoztató bevezetés» (165), hanem «megfordítva a prologusban a bizonyítás minden szála azt célozza, hogy az olvasó a Jézus Krisztus személyisége és a logos lényegbeli azonosságának és annak, hogy ez azonosság nélkül a Jézus személyisége egyáltalán érthetetlen, teljes tudatára jusson» (166). A logos-fogalom használásával és Krisztusra alkalmazásával az evangélista «ki akart zárni minden concurrentiát» (31), úgy hogy az ő célja nemcsak a prologusban, hanem az egész műben «épszerűséggel nem az, hogy Isten és Krisztus egymáshoz való direct viszonyát feszegetse, hanem hogy kimutassa, hogy nincs még egy második lény, a ki ennek a Jézusnak melléje vagy föléje volna helyezhető, és csakis ebből az okból, tehát indirecte emeli őt az Istenhez lehetőleg menél közelébb» (166).

A mi pedig a második kérdést illeti, világos, hogy a Keresztelőről szóló szakaszoknak nagyon is nagy közük van az evangéliumhoz, hiszen azok miatt van abban minden betű írva. Ezt mutatja mindjárt a prologus parallelismusa.

A logosról tett három kijelentésnek a Keresztelőről tett három kijelentés felel meg, a melyek a kettő közt lévő ellentét kiemelését tartalmazzák. Az első megjegyzés a lényegbeli különbözőség kijelentése 1. v. szemben 6. v.: θεός — ἀνθρώπος. Amaz tehát örök, emez csak lett: ἐν ἀρχῇ — ἐγένετο. A második az Istenhez való viszony különbözőségét fejezi ki: πρὸς τὸν θεόν — παρὰ θεοῦ. Amaz tehát Istennel össze van kötve örökre, emez csak általa kül-

detik. A harmadik a név és az ebben kifejezett hivatás különbségére vonatkozik: θεος λόγος — Ἰωάννης. Amaz tehát egyenesen Isten, emez csak ember, a kinek a neve csak utal az Isten kegyelmére, de vele való azonosíthatását mereven kizárja.

De tulajdonkép a 8. v. leplezi le az evangélistát, a ki ide helyezte az egész mű súlypontját (7).

Valóban e vers mutatja legvilágosabban az evangélista célját, a mely csakis annak a kimutatása lehet, hogy a Keresztelő nem a világ világossága, hanem csak hirdetője annak. Ha nem a Keresztelőt tették volna meg Jézus helyett Messiásnak, akkor ez a kijelentés egészen fölösleges és értelmetlen volna.

Ezért emeli ki az evangélista, hogy a logos által lett minden — nem a mindenség, hanem különösen a szellem világa — ő általa teremtett és nélküle semmi sem lett, tehát még a Keresztelőt is ő tette prófétává, Mózeset törvényadóvá, a mi bizonyága annak, hogy kegyelmet adott kegyelemre. Ezért mondhatja, hogy a logos már Ábrahám előtt volt, ezért adja épen a Keresztelő szájába azt a kijelentést, hogy a logos, bárha testileg utána jött is, valóság-gal már előtte volt. E szempontból tehát minden új jelentőséget nyer, miért is a jánosi részletek nem episodok, mint általánosan hiszik, hanem a műnek épen legfontosabb részei (11).

Épen ilyen tévedésnek mondja Baldensperger azt is, hogy a 14. versben a σάρξ ἐγένετο kifejezésnél a megtestesülésre fektetik a súlyt. «A megtestesülés az eredeti jánosi felfogásban csak annak eszköze, hogy a logos dicsősége érzékelhető jelenséggé váljék» (31). A testté levés Jánosnál is lealacsonyulás, de szükséges volt a végre, hogy az isteni dicsőség felfedődhessék.

A testté levés magában a Keresztelő hívei előtt szintén a Jézus tekintélyét rontotta, ezért emeli ki az evangélista, hogy épen földi élete volt a dicsőség szakadatlan láncolata, a mit az is mutat, hogy nem egész életének folyására, hanem csak a dicsőség óráira fektetik a fősúlyt. Viszont azonban a megtestesülésre azért volt szükség, hogy a logos-dicsőségű Jézus külsőleg ép oly hallható, látható, közvetlenül ható próféta, akárcsak maga János.

Már ez is mutatja, hogy az evangélista a polemianak nagy mestere. De nemcsak a θεός-t s ennek megfelelő πάντα-t, nemcsak a μονογενής-t s ennek megfelelő πληρώμα-t állítja szembe az ember prófétával, hanem később is mindenben mennyeisít (55), de sőt Jézus elsőbbségét, fenségét, igaz messiásítását épen magával az ellenféllel bizonyíttatja.

S itt kezdődik egyszersmind az apologia is, a melyben az evangélista kimutatja, hogy még a nagy Mózes törvényadása sem volt egyéb, mint az örök logos kegyelmi teljességének egyik jelensége, hogy az Isten látása, a keblén való nyugvás mind Jézus

praeexistens létét bizonyítja; hogy maga a Keresztelő vallotta, hogy nem Illés, nem a próféta, nem a Krisztus, az ő keresztsége nem az igazi (64), hanem csak annak útját egyengeti.

Mindebből azonban nemcsak az tűnik ki, hogy az evangélista ügyes polemikus és talán még ügyesebb apologeta, hanem az is, hogy az ő theológiájának nem az a célja, hogy a keresztyénségnek in abstracto, lényegbeli elsőbbségét kimutassa, hanem hogy «ellentétben egy pusztán csak vérkeresztségre és tisztálkodásra alapított közösséggel, a vér által visszaállított kiengesztelődés közösségéhez tartozás tudatát költse fel és tartsa ébren» (65).

E polemico-apologetikus cél az evangélium történeteinek válogatottságát, elrendezését és színezését, valamint a leveleknek különben sokszor érthetetlen szellemét, de sőt az apocalypsis gondolatvilágát is megérteti s minden titkát felfedi.

Az érdekes megfigyelésekben gazdag könyvben a jánosi theologia terén egy régi theoria új értékesítésének, vagy talán új iskola megnyílásának kezdetét tekinthetjük.

Raffay Sándor.

Friedrich: Die Weltanschauung eines modernen Christen. Leipzig, 1897. 255 lap. Ara 4 márka.

E mű «a keresztyén világnézetnek a modern tudományos világba való átültetésére» törekszik. Ép azért éles bírálati alapon támadja «a modern tudományt», melyet a keresztyénség ellenségének tart. «A vallásos keresztyénség s a józan tudományos kutatás összeegyeztetését» czélozza, vagyis keresi a hitnek és a tudásnak határait és érintkezési pontjait. Monistikus bölcséleti világnézetnek hódol, a melynek alapján evolutionistikus lélektheoriának a híve s Jézusban az emberiség legfőbb ideálját és tekintélyét látja. Csak az a valódi tudomány, a mely nem szakít Jézussal és a keresztyénséggel, s e tekintetben a 175. lapon egy modern credót is állít fel, a melyben azonban a keresztyén üdvtényeknek nagyon halvány rajzát adja, mely a keresztyén hívő világot épen nem elégti ki.

Keresztyén idealista állásponton támadja a modern tudomány művelőit és képviselőit, és úgy találja, hogy a keresztyénséggel szemben hiányzik bennök a részrehajlatlanság, s azt igazolja, hogy a keresztyénség érvénye tekintetében a döntés nem is az értelmet, hanem a lelkiismeretet illeti meg. A keresztyénségben vannak a bölcseségnek utolsó alapjai lerakva s maga a tudomány is a hiten alapul. A tudományos kutatás nagyon is megfér a vallásos keresztyénség alapkövetelményeivel. A tudománynak is meg kell találnia az Istent, mert különben «az anatomus, a kemikus vagy a mathematicus az ördögöt szolgálja».

Sajnos, hogy korunkban az egyház már nem erkölcsi tekin-

tély a társadalom érettebb és önállóbb tagjainál. Helyébe a modern tudomány lépett, a melynek jelszava: fiat scientia et pereat mundus! A realizmus háttérbe szorította az idealismust az egész vonalon. Mintha csak Bodnár Zsigmondot hallanók a maga erkölcsi törvényével! Ez így tovább nem mehet. Az utolsó szó még nincsen elmondva. Az államnak elvégre is meg kell rendszabályoznia ezt az «istentelen, materialista, realista, atheista tudományos áramlatot» (196. l.). Teremtsen az állam «einen Generalstab der Wissenschaft», mert csakis így tehet eleget a maga rendeltetésének. Mi azonban kötve hiszszük, hogy az ilyen rendszabályokkal a tudomány kétségtelenül észlelhető bajain segíthetnénk!

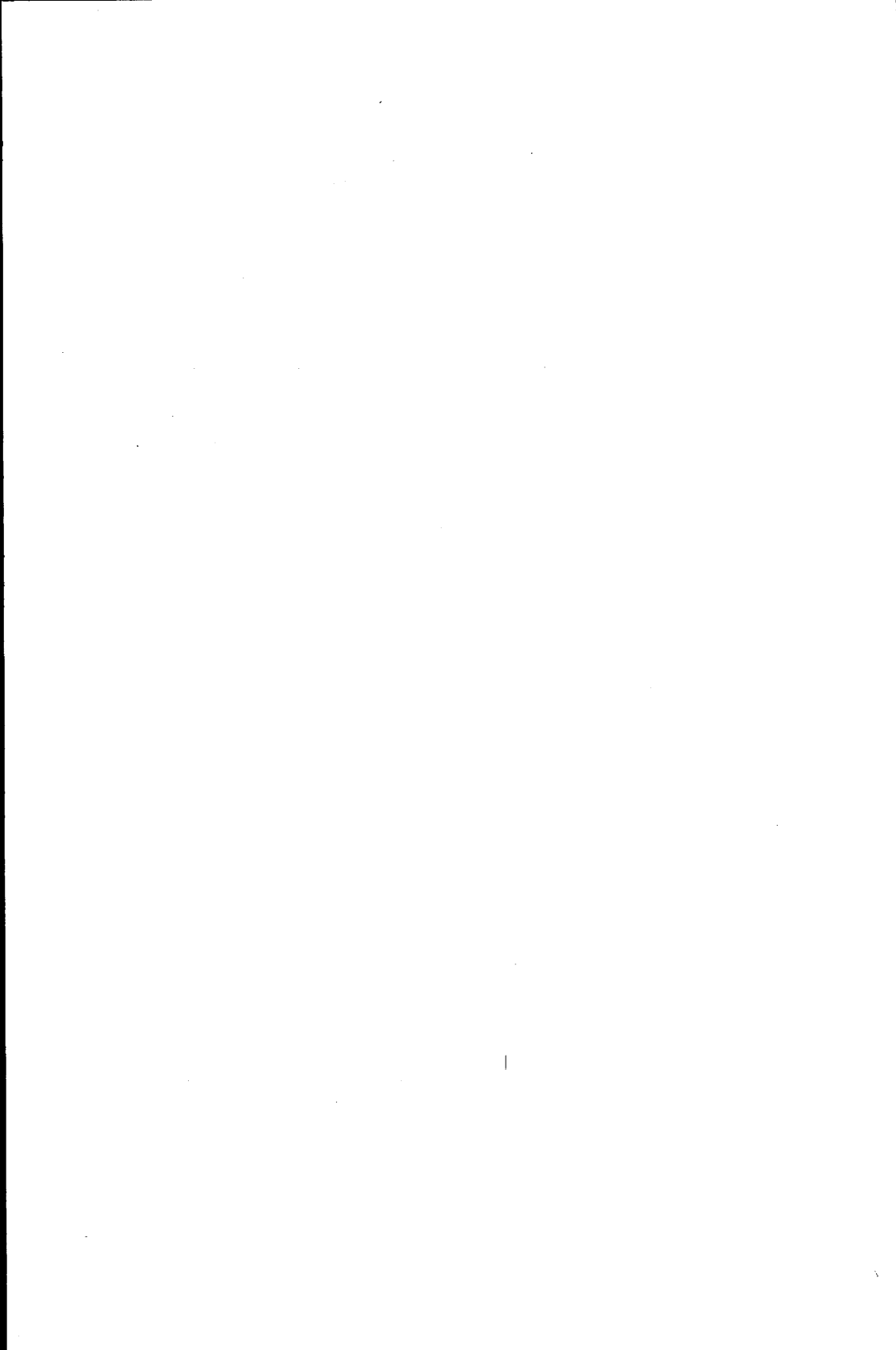
Majd arra tér át a szerző, s ez igazolja a keresztyén szellemű diákegyletek életbeléptetését, hogy a mai modern diák, tán a theologust kivéve, mitsem hall a főiskolákon az ember magasabb rendeltetéséről s egy egységes keresztyén vallásos-erkölcsi világnézetéről, mi nélkül pedig csakugyan a kinoknak és bűnöknek szakadatlan láncolata az emberi élet. A vallási indifferentismus, a realizmus, a radikalismus s a nihilismus uralkodik ma az előkelő tudományos világban mindenfelé. Hogy az állam szolgájának vallásos-erkölcsi tekintetben is szóval és tettel nevelnie kellene magát és a népet, arról sehol sem történik említés.

«Főiskoláink nem nevelnek oly férfiakat, a kik tudnák, hogy mit akarnak és mit kellene tenniök.» Innen a politikai és társadalmi élet általános lazulása az egész vonalon. Tudósokat és csakis tudósokat nevelünk, és sehol sem komoly vallásos-erkölcsi jellemeket. A mai tudomány többet foglalkozik a «majom» typussal, mint az Isten képére teremtett emberrel. Istentelen áramlat vett erőt a mai tudományon. Pedig «a mint neveljük a népet, olyan lesz az». S az az istentelen irányzat már is érleli a maga gyümölcseit. A főiskolák nevelésében van a hiba, ott kell gyökeresen gyógyítanunk.

Szerző e művében, mint látjuk, sok keserű igazságot mond a mai modern tudományról. S viszont ép a valódi tudomány és az igaz keresztyénség nevében bátor szót emel a mai romlott korszellem ellen s komolyan sürgeti a népeletnek valóban keresztyén szellemű átalakítását és megnemesítését. Ez oldalról a művet komoly tanulmányozásra és igazságainak megszivvelésére a legmelegebben ajánlhatjuk. Mert az erkölcsiség fontosabb a tudományosságnál és Krisztust szeretni többet ér minden tudásnál. A keresztyén szellemű tudomány komolylyá, alázatossá és szerénynyé teszi az embert, és végelemzésében az Istenhez vezet.

A tudomány megköveteli a keresztyénséget s a keresztyénség a tudományt. Ezeket a sarkalatos alap gondolatokat tanultuk meg szerző művéből.

Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1899. márczius 1-től 31-éig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok: 1899-re.
Budapesti ev. ref. Egyház.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1899-re:
Özv. Czékus Istvánné Rozsnyó, Budapesti ev. ref. theol. önképzőkör. Fogaras ev.
ref. Egyház. Beregi ev. ref. Egyházmegye, Kassai ev. ref. Egyház. 1898—99-re:
Nagy-Kálló ev. ref. Egyház, 1899—1900-ra: Móricz Pál, Ber.-Ujfalu.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1899-re:
Tóth Dániel theol. tanár Pápa, Kiss Gábor ev. ref. lelk. Pápa, B.-N.-Bajom ev. ref.
Egyház, Antal Gábor ev. ref. püspök Komárom, Boros Kálmán ev. ref. lelk. Kamoosán,
Radácsy György theol. tanár Sárospatak, Zayzon János ev. ref. lelkész Erzsébet-
város, Gonda Béla Budapest, Péterfy Sándor Budapest, Budapesti ev. ref. theol.
tanári kar, gr. Zichy Kázmérné Ujfalu, Andrássy Kálmán ev. ref. lelkész Buj,
Horváth Sámuel ev. lelk. Téth. 1898-ra: Csik Dániel püsp. titkár Miskolcz, Berey
József ev. ref. lelk. N.-Enyed, Palóczy Czinke István ev. ref. lelk. Rimaszombat.
Tompá Mihály ev. lelk. K.-Somlyó, Konecz József tanár M.-Vásárhely, Nagy István
Harasztos, 1896—1899-re: Kiss Áron ev. ref. püsp. Debreczen. 1896—1898-ra:
Kiss József theol. tanár Pápa. 1897—98-ra: Deési ev. ref. Egyházmegye. Mis-
kolezi ev. ref. főgymnasium, Szolnoky Gerzson ev. ref. lelkész H.-Böszörmény.
1898—1899-re: Marton Sándor gymn. tanár Kecskemét. Vörös Károly ev. ref.
lelk. Vác, Banesó Antal theol. tanár Sopron. 1894—1895-re: Biczó Pál ev. ref.
lelk. Pátka. 1894-re: Keresztési Sámuel Budapest. 1896—1897-re: Bihar-Dió-
szegi ev. ref. Egyház.

4. Pártoló tagoktól évi 3 frtjával befolyt 1899-re: Földváry
László ev. ref. lelk. Vác-Hartyán, ifj. dr. Inre Sándor H.-M.-Vásárhely, Kókai
Lajos Budapest, Kenessey Kálmán Budapest, ifj. Szabady Adolf Budapest, dr. Tegze
Gyula Kecskemét, Földes György Zabola, Mozzgay Mihály F.-Görzsöny, Szarka
Károlyné K.-Geresd. 1896—98-ra: Rigó Lajos ev. ref. lelk. Bihar, Vadas Gyula
ev. ref. lelk. Csermő. 1896—97-re: Seregély D. miss. lelk. N.-Kanizsa. 1892-re:
Tury Sándor ev. ref. lelk. B.-Geszt, 1898-ra: Nagy Sándor ev. ref. lelk. Mohi.
Nagy Kálmán ev. ref. lelk. K.-Tarján. 1898—1899-re: Kiss Ernő ref. főg.
igazg. Pápa.

5. ELőfizetés Szemlére: Reif Pál Lipese, 1899. I. felére 2 frt. Rev.
Alex Kallassay Bridgeport 1898—99-re 7 frt 50 kr.

Összesen befolyt 403 frt 50 kr.

Budapest. (IV., Deák-tér 4.) 1899. április 1.

Bendl Henrik,
társulati néztárnok.

A. M. Prot. Irodalmi Társaság hátralékos tagjaihoz nyilvános
figyelmeztetést és kérést intézek. A legutóbbi választmányi ülés elszomorodva vette
tudomásul azt a valóban megdöbbentő tényt, hogy a *tagdíjak hátraléka 7936 frt
75 kr-ra szaporodott*. Ez a tömérdek hátralék már is deficitbe sodorta, s ha győ-
keres változás nem áll be, kiadványai valamelyikének megszüntetésére kényszeríti
a társulatot. Így szenved a rossz fizető tagok miatt ez a nagyhivatású és áldásos
tevékenységű irodalmi intézményünk. Pedig a Társaságra nézve életkérdés, hogy
jogos követelése hiány nélkül befolyjon. Már az is érzékeny veszteség rá nézve,
hogy jogos pénzt csak évek múlva, költséges figyelmeztetés után és jelentékeny
kamatvesztéssel kapja meg. Ezért a Társaság legutóbbi választmányi ülése erélyes
rendszabályok alkalmazására szánta el magát. *Hatósági és törvényes hatalomhoz
fordul jogsegélyért*. Mielőtt azonban ezt a végső lépést megtenné, sürgősen és nagyon
szépen figyelmezteti és kéri az összes hátralékos tagokat, hogy az 1898. évi «Pro-
testáns Szemle» 6-ik füzetében részletesen kimutatott hátralékokat a Társaság pénz-
tárnokánál (*Bendl Henrik* pénztárnok, Budapest, Deák-tér 4. sz.) saját érdekében
minél előbb befizetni szíveskedjenek. A tagokra nézve becsületbeli dolog, mert
önként vállalt köteleesség kifolyása, a társulatra nézve életkérdés, mert szégyenes
anyagi viszonyai megkövetelik, hogy a hátralékok hiány nélkül befolyjanak.

Budapest, 1899. márczius 6-án.

Szóts Farkas. a M. P. I. T. titkára.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztény élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 íven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Czikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon tanulmányszerűleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a XI-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeli művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeli eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet. eddigelé 10 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében* a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeli rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 50 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr.

IV. Házi Kincstár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt, finom papíron díszkötésben 2 frt.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizományosánál. *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest. Akadémia bérháza).

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra száz forintot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezzen a Társaságnak.

Szöts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZÖTSFARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,

A' MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1899.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok :

	Lapszám
1. Az erdélyi református egyház területi beosztásáról. <i>Pokoly József</i>	301
2. A svájcei reformátusok új énekeskönyve. (II. k.) <i>Lic. Rácz Kálmán</i>	321
3. A vallásbölcsezet főbb problémái. (II. k.) <i>Dr. Antal Géza</i>	335

II. Egyházi Szemle :

Külföldi egyházi élet. <i>p-f.</i>	352
------------------------------------	-----

III. Irodalmi szemle :

a) Hazai irodalom :

1. Hallgató János: Temetési Beszédek. <i>Péter Mihály</i>	360
2. S. Szabó József: A tiszántúli ref. tanáregyesület Évkönyve. <i>Eugenius</i>	362
3. M. Nagy István: Czeglédi István polemikus író a XVII. században. <i>Sz.</i>	364
4. Tompa Mihály: Ünnepi egyházi beszédek. <i>Sz. F.</i>	366

b) Külföldi irodalom :

1. Schmidt: Die Geschichte Jesu. <i>Sz. M.</i>	367
2. Überweg, Fr.: Grundriss der Geschichte der Philosophie. <i>Sz. M.</i>	369

Tájékozás és kérelem.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szóts Farkas*, IX., Kálvintér 7. sz.), vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV., Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. *Pártfogó* tagok kapják a Társaság összes kiadványait; *alapító* tagok a Prot. Szemlélt, a Monografiákat és a Koszorú füzeteit; *rendes* tagoknak Prot. Szemle és Monografiák a tagilleményök; *pártoló* tagoké a Protestáns Szemle. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezzen a Társaságnak.

Szóts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS EGYHÁZ TERÜLETI BEOSZTÁSÁRÓL.

A magyarországi protestáns egyházak területi viszonyainak kifejlődése és alakulása méltán megérdemli, hogy különös tanulmány tárgyává tétessék. A feladat épen nem könnyű, habár első tekintetre annak látszik is. A protestáns irodalmi társaság által kiadott magyar prot. egyháztörténelmi monographiákban Zoványi Jenőtől olvasható tanulmány eléggé mutatja, hogy mily nagy nehézséggel lehet a superintendentiák kialakulását nyomon kísélni. Az egyes superintendentiák kebelében az egyes egyházmegyék fejlődését és megállapodását még több munkával tudjuk utánnyomozni.

A mennyire egyházi viszonyainknak történetét ismerem, úgy találtam, hogy a mai 11 protestáns egyházkerület belső területi viszonyai fejlődésének kimutatása az erdélyi ev. ref. és az unitárius egyháznál jár a legnagyobb akadálylyal. Különös dolog, hogy ez így van, mert hiszen Erdély szinte egy ütésre lett protestánssá s a protestáns Erdély teljesen a róm. kath. Erdély keretében épült fel. Azt gondolhatná az ember, hogy a régi róm. kath. főesperességi területek határai megmaradtak s a reformációval járó változás mindössze a hitvallást s az ezzel összefüggő egyházi hivatalokat alterálta. Pedig nem így áll a dolog. Azaz, hogy így állott a kezdet kezdetén, mikor még csak egy prot. hitvallás lépte át a Királyhágó bérceit, de a mint az elsőt nyomon követte a második, ezt a harmadik : a réGINEK teljesen fel kellett bomolnia. A területi egység csak hitegység mellett volt fentartható, ennek változtával megváltozott amaz is.

De még ez a körülmény magában nem tenné valami túlságosan kuszálttá a területi viszonyokat. Hanem azzá teszi az, hogy még mielőtt a református egyház kellőleg megszilárdulhatott volna, már is elborította az unitarismus; viszont mielőtt ez valamely szilárd alakulatot nyerhetett volna, dagálya egyszerre apálylyá változott. Az a tíz év, mely Dávid Ferencznek az unitarismus mellett való fellépte és unitárius superintendens gyanánt hivatalosan elismertetése között eltelt, oly zavaros időszak, melyből a valódi tényállást talán sohasem leszünk képesek kihüvelyezni. Különösen zavarólag hat még az a körülmény is, hogy a régi erdélyi püspökség és az esztergomi érseki fenhatóság alatt álló szebeni s brassói káptalan hamarosan két külön: német (szász) és magyar területre váltott szét, mely elkülönülés még a hitvallási határokat is figyelmen kívül hagyta és maradványaiban egészen a legújabb időkig fenállott. Végül igen nehézé teszi a kibontakozást az is, hogy a ref. egyház püspöki levéltára 1849-ben Nagyenyeden teljesen elpusztult, az unitárius egyházé pedig az idők folyamán, a sok zaklattatás s üldözés következtében annyira megapadt, hogy teljesen megbízható támpontokat a két egyház időszerinti határának megállapításához nem nyújt.

Azért mégis megkíséreljük a hézagos adatokat egybeállítani. Talán többször hozzávetéshez is kell nyulnunk s így a feltétlen hitelességre nem számíthatunk, de egy megkísérelt vázlat alapján már mégis könnyebb lesz a kijavítások megtétele után a tiszta kép megalkotása, mint ha egyszerűen minden megoldási kísérlet nélkül ott hagyjuk és úgy nézzük távolról a chaost.

Mindenek előtt a reformáció előtti egyház-területi viszonyokkal kell tisztában lennünk, a mi, a részlet-kérdésektől eltekintve, nem is nagy dolog. Ugyanis az erdélyi területen levő plebániák közvetlenül a reformáció előtt három püspöki fenhatóság alá tartoztak, ú. m. a szebeni és brassói káptalan területén levők az esztergomi érsek, a kalotai főesperesség a nagyváradi püspök, a többi összes területek pedig mindannyian az erdélyi püspök fenhatósága alá. Két káptalan és egy főesperesség kivételével tehát Erdély minden plebániája

illetőleg káptalana (decanatus) és főesperessége számára saját területén volt az egyházi főhatóság is. Ezen erdélyi püspökség azonban túlterjed Erdély határain, a mennyiben a tulajdonképeni Magyarországról még a krasznai, ugoicsai, szathmári és (közép) szolnoki főesperességet is magában foglalta. Ezek szerint az erdélyi püspöki megye 13 archidiaconatust és 14 káptalant (decanatus) foglalt magában és pedig: a gyulafehérvári, dobokai, hunyadi, kézdi, kolozsi, kükillői, ózdi, telegdi, krasznai, tordai, ugoicsai, szathmári és szolnoki archidiaconatusokat, továbbá a besztercezi, bolkáci, királyi, medgyesi, kozdi vagy kóhalmi, kyzdi vagy segesvári, lászlói, régeni, selyki, sebesi, springi, szászvárosi s teke-sajói decanatusokat. A mi különösebben az utóbbiakat illeti, a schematismus (1846), melyből ez adatokat vettük, nem elég megbízható, de mert a püspöki megye ezen része bennünket nem igen érdekel, nem foglalkozunk vele, hogy az 1322—7 pápai tized lajstrom és számos más, azóta elég nagy számmal fenmaradt adatok alapján kiigazítsuk. A mi pedig belőle reánk is tartozik, p. o. a sajói és tekei káptalan, hátrább még beszéd tárgya fog lenni.

A protestantizmus nagy gyorsasággal terjedt el Erdélyben a mohácsi vész után. Nem csak szász, de magyar és székely vidékeken is ismeretesekek s kedveltek voltak eszméi, még mielőtt az egyházi szervezkedés megindulásával ennek jelét adták volna a gyülekezetek. Statilovnak halála után Brassó külsőleg is a reformáció útjára lépven, példáját nyomban követték a többi szász városok és egyházak is. A reformálás a szász nemzeti universitás vezetése alatt 4—5 esztendő lefolyása alatt teljesen befejeztetett és csupán némi külsőségek, a szertartások egységesítése volt még hátra.

Az 1545-ik évben Medgyesen tartott első szász protestáns zsinat — habár nincs is biztos adatunk, hogy Hanerrel együtt az ágostai hitvallás ünnepélyes és egyöntetű elfogadását is tárgyai közé soroljuk — a régi egyházi szervezetet megbontotta. Ezen megbontás az által ment végbe, hogy az esztergomi érsek fenhatósága alatt álló szebeni és brassói káptalanok szorososan csatlakoztak az erdélyi dioecesis többi

szász káptalanjaihoz s megteremtették a szász nemzeti egységes evangélikus egyházat. Ezen, nemzetiségi alapon szervezett egyház, melynek háta megett a szász nemzeti politikai egyetem állott, Frater György halála után, Wiener Pálnak superintendenssé választásával, teljesen befejezte szervezkedését s holmi lényegtelenebb eltérésektől eltekintve, azt az alakot nyerte meg, a melyben fennáll mai napig is.

A magukra maradt magyar és székely gyülekezeteknek reformálása nem ment sem ily könnyen, sem ily egyszerűen. Egyes gyülekezetek tanban már protestánsok voltak, de a szervezet, a szertartások még a régiek. Kolozsvár és Marosvásárhely a magyar és székely területek ezen két főhelye járnak elől az új szervezkedésben, a mi amott erőszakos kitérésekben, a szerzetesek kiűzésében, zárdájuk feldulásában, itt pedig egy külön protestáns gyülekezet alakulásában és országos elismertetésében nyilvánul. Azonban már a fejedelmi interregnum alatt megkezdődött a nagyobb körű berendezkedés is.

Az 1555-iki széki zsinatnak, mint Schesäus mondja, egy Tamás nevű volt szerzetes ült az elnöki székén. Dávid Ferencz szerint pedig Stankar az ő superintendensöket s az egész zsinatot is tudatlannak gúnyolta. E két adat szerint Erdélyben a magyar területen is van superitendens, a ki nem más, mint Tamás volt szerzetes, zsinati praeses.

De ha ezen homályos ügyre kellő világosságot nem tudunk is deríteni, egyszerre meglátjuk mégis a szervezett egyházat 1557-ben a kolozsvári zsinaton, hol a kalvinizmus mint közös ellenség összehozza az erdélyi evangélikusokat. A zsinaton jelen levők, illetőleg subscribálók, kik nevök mellé jegyzik állásukat is, egy sajátos képet mutatnak nekünk az erdélyi protestánstizmus külső, területi szervezkedéséről. A régi erdélyi dioecesis kibővült a szebeni és brassói káptalannokkal és a kalotai főesperességgel, de egyúttal háromfelé oszlott, erdélyi u. m. magyar és szász és magyarországi vagy alsó pannoniai superintendentiára. Hebler Mátyás, Dávid Ferencz és Boldi Sebestyén állanak az egyes superintendentiák élén, a kik tehát részint nemzetiséget, részint területet képviselnek,

a mennyiben az Erdélyen kívüli magyar egyházközségek külön válnak az itteniektől. Az ugocsai főesperességnek nincs bíre sem ; a szathmárit maga Boldi Sebestyén, békési lelkész és superintendentens képviseli, a krasznai főesperesség helyén megváltozott névvel a szilágyi egyházmegye áll, míg a közép-szolnoki a belső szolnokival, mint „szolnoki“ egyházmegye képviseltetik.

Az erdélyi magyar superintendencia képezi a későbbi református és unitárius egyháznak az alapját. Első alapjában a következő hat esperességből áll : küküllői, székelységi, szolnoki, dobokai, tordai és kalotai. Jelen van ugyan a zsinaton Alesius Dénes fenesi lelkész és gyalui decan is, a mely körülmény nyomán gyalui esperességet is kereshetnénk a régi kolozsi archidiaconatus helyén, de a gyalui decanatról sem az előtt, sem az után nincs többé szó s a kolozsi főesperesség idővel mindig a kalotaival együtt, mint kolozskalotai említetik. Innen arra lehet következtetnünk, hogy Alesius csak azon néhány, a kolozsvármegyei, talán alsó-fehéri területen is fekvő szász gyülekezetnek volt a decanja, melyek idővel elmagyarosodtak s a mennyiben reformátusok, ma is kolozskalotai egyházmegyéhez tartoznak, p. o. : Szász-Lóna; vagy pedig mint recatholizáltak, a kolozs-dobokai főesperességbe be vannak kebelezve p. o. Szász-Fenes. Nem lehetetlen azonban, hogy a saji és tekei káptalanok már ekkor az Alesius felügyelete alatt állottak.

A magyar superintendenciánál feltűnő, hogy a gyulafehérvári egyházmegyéről nincsen szó. Nagy-Enyed a pápai tizedlajstrom szerint ehez a főesperességhez tartozott és mostan lelkésze, Macerius Ambrus, mint küküllői esperes ir alá. Jellemző továbbá, hogy a székelyföldi főesperességek, a telegdi, ózdi és kézdi helyett csak egy esperességről van szó, melyet „Johannes Hunyadinus, pastor Ecclesiae dei in Theremi, archidiaconus siculiensis“ képvisel. Itten nem lehet arra gondolnunk, hogy az összes székelység egy esperességbe tömörített, már csak azért sem ; mert egy tekintélyes részök sohasem lett protestáns, hanem csupán a protestáns széke-lyekre és pedig első sorban a marosszékiekre gondolhatunk,

mivel ezek már protestánsok voltak és mert Teremi ma ugyan Kis-Küküllő megyében fekszik, de szorosán Maros-Torda megye határán. — Hiányzik ugyan még a hunyadi főesperesség is, de két év múlva, 1559-ben, már ismerjük esperesét, Károli Sebestyén szászvárosi lelkész személyében, sőt ismerjük névszerint egy pár egyházközségének így p. o.: Vajdahunyadnak, Boldogfalvának lekipásztoraikat is.

Ezek szerint az első alakulásnál csak a gyulafehévári és a felső-székelységi főesperességek, hiányoznak, illetőleg az utóbbiak közül a kézdi főesperesség, a csiki alesperesi kerület és a gyulafehévári főesperesség alá tartozó sepsii esperesség. Ellenben képviselve vannak a dobokai, szolnoki, maros-udvarhelyszéki, tordai, küküllői, kolozs-kalotai illetőleg hunyadi főesperességek. Hogy a sepsii alesperesség és a kézdi főesperesség protestáns volt-e már akkor s a távolság miatt maradt-e el a zsinatról, vagy pedig még mindig róm. katolikus, az nem dönthető ugyan el teljes határozottsággal, azonban 1569-ben már a sepsii alesperesség, melynek élén László „archidicaonus“ áll, protestáns egyházmegyét képez. A kézdi főesperességről azonban úgy akkor mint a század végén is, nincs semmi pozitív adat, hogy protestáns volna, habár ezt teljes bizonyosságra vehetjük; nem úgy, hogy az egész főesperesség, hanem körülbelül a mai kézdi és orbai egyházmegyék voltak protestánsok.

Körülbelül a fenti képe volt az erdélyi magyar superintendenciának az alakulás kezdetén. És ezen a szerkezeten egyelőre mit sem változtatott a később jövő két hitvallás, habár vallásos meggyőződés tekintetében megosztotta is a híveket s velök az egyházközségeket és egyházmegyéket.

A kalvinizmus fellépése folytán 1557-től fogva bomladozni kezd a hitegység, s 1559-ben a válság teljesen élessé válik. Marosvásárhely és Kolozsvár, a két vezető gyülekezet az újabb confessió mellé csatlakozik s minthogy a magyarországi atyafiak támogatják őket s otthon is társakra találhatnak, a marosvásárhelyi hitvallással megvetik a református egyház képződésének alapját. Azonban Dávid Ferencz, az eddigi magyar superintendens, ki az egyház nagy többségé-

vel ellentétbe jutott, superintendensi hivatalát Alesius Dénesnek adja át, ki 1559-ben választatik meg.

A felekezeti szakadást nem kell, de nem is lehet itten egyházi szakadásnak tekintenünk. Az ostrom szakadatlanul folyik 1559-től 1564-ig az ágostai hitvallás ellen, azonban Alesius még mindig püspök és pedig a magyar egyházak püspöke. Ily minőségben nyeri 1563-ban a fejedelmi donatiót is. De mert a meg nem szűnő harcok eredménye, főleg a tarcsaltordai zsinat után, az lett, hogy az egyház többsége újból ellentétbe jutott superintendensével, az 1564-iki enyedi zsinaton, még mielőtt a disputa megkezdetnék, Alesius letétetik és helyére újból Dávid Ferencz választatik meg. Kérdésbe lehet tenni, hogy református superintendenssé választatott-e? A magunk részéről nem merjük állítani; hanem ahhoz a véleményhez csatlakozunk, hogy a magyar egyházak superintendensévé. Alesius letétele egyenesen erre uttal, mert különben ő megmaradhatott volna a magyar evangélikusok superintendenséül, a milyenek ma is vannak és 1564-ben bizonyára még többen voltak. De mert a magyar egyházban kisebbséget alkottak, ezért nem érvényesültek. A mint nincs nyoma annak, hogy a reformátusok 1564-ig az evangélikusokkal szemben, vagy 1567-től az unitáriusokkal szemben külön superintendentiává alakultak volna, épen úgy nics annak sem, hogy az evangélikusok ezt tették volna. Mindez természetesen a magyar egyházra értendő.

A magyar egyházaknak szervezeti egységét tehát nem bontotta fel a hitvallási különbség ez alkalommal. De nem bontotta fel a következő antitrinitárius mozgalom sem. Dávid Ferenczet a magyar egyházak superintendenséül kell tekintenünk még akkor is, midőn tekintélyes gyülekezetek szembe állottak az ő antitrinitárius felfogásával. Hogy vajjon ezen nagy harcok idején a disputáló zsinatokon kívül közigazgatást teljesítők tartották-e: az nem tudható még a mai napig sem. Az egyház ügyei megkivánták az elintéztést és valószínűleg el is intéztettek, de ezeknek emléke nem maradt fenn. A mi emlék ma is meg van, az hitvallási természetű és mutatja, hogy nem az egész egyház, hanem csak az „egyetértő“

esperesek és lelkészek nevében bocsáttatott ki mindenik. Ez is annak bizonyága, hogy a szervezeti elkülönítés nem következett be.

Így állott a viszony egészen 1571-ig. Az egyházmegyék, bár névszerint sem esperesek, sem megyék fel nem említetnek, a legtöbb valószínűség szerint ugyanazok, mint 1557-ben, sőt megszorodtak a sepsiivel, mely már ekkor kétségen kívül protestáns. Csakhogy a dolog természete hozza magával, hogy egyház külső szervezeti abronccsal, belső egységes központi elv nélkül fenn nem tartható. A hitvallási különbség szervezeti elkülönítésre is vezet. Valaminemű érdek hozhat ugyan létre tágabb kapcsolatot a különböző hitvallású egyházi organumok között is, p. o. ott van a Rikán belüli közösség a XVII. században, a közös quindenális törvényszékkel és a közös privilegiummal, mely református és unitárius egyházmegyéket fűzött egy egészszé, de ez is csak ideiglenes jellegű maradhatott. Így történt a dolog idővel az egységes magyar superintendentiával is. Már Dávid Ferenc superintendensége idejében kivehetők a majdan bekövetkező új alakulás egyes jegezesedési pontjai.

Ha e pontokat figyelemmel kísérjük, unitárius részről a következő helyeket találjuk: Kolozsvár volt az egész reformációnak vezetője a magyarság körében és 1567-től fogva határozottan unitárius. Unitárius a tanács, az egyház, az iskola. Vannak kebelében trinitáriusok is, de nem csak hátrányban állanak, nemcsak istentisztelet, lelkész és iskolától záratnak el, hanem még bántalmazásnak is ki vannak téve. Kolozsvár mellett főhely Gyulafehérvár, az unitáriussá lett fejedelem székhelye. Lelkészei, iskolája, nyomdája unitárius. Dézs, Torda, Székely-Keresztúr az unitarismusnak megannyi góczpontja. Ellenben reformátusok ezen időben, — a Szilágyságot, mint tulajdonképeni Erdélyen túl levő területet figyelmen kívül hagyva — Marosvásárhely, Nagy-Enyed, Szászváros, Déva, Székelyudvarhely. — Vitás jellegű még jelenleg Seps-Szent-György.

A református helyeket közelebbről is figyelembe kell vennünk, mivel közülök nem egygyet unitáriusnak tart a köz-

felfogás, a melyet mai napig is Uzoni-Fosztó egyháztörténete s az ezt utána író művek irányítanak.

Marosvásárhelynek lelkésze 1569-ben — D. Ember Pál egyháztörténete szerint — Décsi Máté, de a mely elnevezést tévesnek kell tekinteniünk s Götsi Mátéra kell kiigazítanunk, mint a kiről bizonyosan tudjuk, hogy marosvásárhelyi lelkész, majd esperes és püspök is volt. Iskolájában az igazgató 1569-ben Tordai Ádám. Mindketten reformátusok. Hogy mellettök vagy rajtok kívül lett volna unitárius lelkész vagy tanító Marosvásárhelyt, annak semmi nyoma, habár bizonyos, hogy a városban tekintélyes számú unitárius polgár élt. Körülbelől az a helyzet Marosvásárhelyen az unitáriusokra nézve, mint Kolozsvárt a trinitáriusokra: egyházi önállósághoz nem juthatnak, mert a szervezet egysége fentartatik s az a többség, a maior pars, után igazodik.

Nagy-Enyedről tudjuk, hogy 1568-ban iskolaigazgatója a későbbi püspök, Hunyadi Demeter, unitárius. Könnyen lehet arra a feltevésre jutni ezen körülményből, hogy Nagy-Enyeden unitárius iskola és unitárius egyház volt; de a következtetés nem helyes. Nem ismerünk egyetlen egy nagy-enyedi unitárius lelkészt sem, sem pedig Hunyadi Demeteren kívül, a ki pedig 1569-ben már megvált az iskolától, több unitárius tanítót. Ellenben tudjuk, hogy az antitrinitárius harezok idején Károlyi György unitárius lelkész volt Nagy-Enyeden, a mit maga a későbbi püspök Enyedi György említ fel, mint ifjúkori emlékét. Károlyi György utódja, Kopányi Orbán, majd ezután Toronyai Máté reformátusok. Ennélfogva Hunyadi Demeter iskolaigazgatóságával épen úgy vagyunk, mint a Károlyi Péterével 1567-ben Kolozsvárt, a miből Kolozsvár református voltára senki sem lenne elég bátor következtetést vonni. Sőt bővebb világosság okaért megemlíthetjük még azt is, hogy az unitárius Kolozsvár még 1596-ban is református egyént, a nagyhírű Decsi Jánost hívta meg iskolaigazgatóul Marosvásárhelyről.

Szászvároson nemcsak unitáriusok voltak, hanem volt unitárius káplán is, az öreg Szegedi Lajos, de azért e város még sem unitárius s nem az az egyház sem, melynek élén

ezen időben Károlyi Sebestyén, majd Kis Tamás, Szalai András, Vizaknai György, Piskolti Fabritius Máté, teljességgel nem unitárius plébánusok állanak. A dolog magyarázata az, hogy a szász egyházak lelkészeit a fejedelem erősítette meg. A kit neki a gyülekezet nevében felajánlottak, annak adományozta a megerősítési díj fejében, a lelkészi állást. Szászvároson egyes unitáriusok, felhasználva egy üresedést s a fejedelem unitárius érzületét, a királybíró által Szegedit praesentálták a fejedelemnek, ki őt meg is erősítette s ezen hivatalában a róm. kath. Báthoryak, a szász egyetem s a református papság daczára is holtáiglan megmaradt.

Déván Tordai Sándor András, a későbbi református püspök volt a plébánus. Sem itt, sem a környéken egész Hunyadmegyében nincs nyoma sem unitárius gyülekezetnek vagy lelkésznek.

Székely-Unvarhely, mely a XVI. század legvégétől fogva a reformátusok és róm. katolikusok kedves harctere, egy 1630-iki tanuvallatás szerint, szintén református volt. Gellért Máté, 70 éves öreg, azt vallja: hogy „tudja, mikor Luther Márton ide bójöve, kihordták a templom ékességit, s egy Kovács Jakab nevű ember gyűjtá meg, Drága Gáspár, 65 éves pedig azt vallja, hogy Mindszenti Benedek idejéig „régén kálvinista papok és diákok laktak itt s azok tanítottak engemet is, azután Mindszenti idejében lőnek pápisták, stb.

Unitárius kisebb gyülekezetek ez időből névszerint nem említettnek, ellenben az 1569-iki századi orthodox hitvallás aláírói között ott találjuk, — a szilágyságiakat ismét nem számítva — a vingárdi, ditrói? gernyeszegi, décei lelkészeket. Amazokról nem maradt emlék, ezekről pedig igen: Ellenben unitárius erperesekről általában, mint „egyetértő esperesek stb. történik emlékezés, ellenben református esperes sehol sem említettik. Nincs esperesnek nevezve Sándor András, sem pedig Götsi Máté vagy mások. A feljegyzések tehát mindkét részről igen-igen kevés számmal maradtak korunkra, de azért mégis nagyobb számmal, mint a magyar evangélikusokról.

János Zsigmond halálával az unitárius dagály megállá-

podott és rohamosan apályra fordult. Dávid Ferencz elvesztette minden befolyását az új fejedelem előtt, a ki ki nem állhatta azokat, kik a Jézus Krisztust istenségétől, a szentlelket pedig lényegétől fosztották meg, valamint azokat sem, kik azt hangoztatták, hogy „szabad a fazekas a sárral“. A változást az egyházi szervezet abban érezte meg, hogy a magyar egyházak superintendensévé Alesius Dénes lett, az evangélikus lelkész, kit a fejedelem udvari papjává is fogadott.

Sokan úgy fogják fel Alesius püspökségét, hogy az igen csekély számmal levő református lelkészek csatlakoztak a szintén magyar evangélikusokhoz s azokkal együtt választották meg az evangélikus Alesiust püspökké. Tényleg így is adja elő a szász emlék az 1571. szept. 9-iki medgyesi zsinat leírásában. De a dolog mégis aligha ilyen egyszerűen történt.

Hivatkozunk Báthory Istvánnak a protestantismus különböző irányzatai közül az ágostai hitvallásuakhoz való, lehetőleg szivélyes viszonyára, Alesius udvari papságára. Dávid Ferencznek unitárius superintendensül 1576-ban történt elismertetésére, és ezek alapján azt mondjuk, hogy itt még mindig az egységes magyar egyházzal állunk szemben. Igaz ugyan, hogy Dávid Ferencz superintendensnek tartja magát s így is nevezi 1573-ban, de az 1572-iki országgyűlés világosan különböztet Dávid Ferencz és a superintendens között, midőn az innovatorok felől elrendeli, hogy a fejedelem ezek tanítására nézve azokat hallgassa ki. Megemlíthetjük Dávid Ferencz válóperét, mely a két superintendens törvényszéke előtt folyt le. Azonban az 1576-iki törvényczikk maga is eleget beszél magáért.

Úgy vélekedünk, hogy államjogilag az erdélyi magyar superintendencia egy egészben állott fönn egészen 1576-ig s ennek úgy Dávid Ferencz, mint Alesius Dénes két-két ízben voltak superintendensei. Alesius utóbbi püspöksége idejében (valószínűbbnek tartjuk ezt, mintsem első püspökségében) a tekei és sajió káptalanok részére kánonokat írt össze, melyeket a fejedelmek több ízben megerősíthettek. Így ez a két káptalan a magyar superintendencia területét növelte. Rész-

ben szászok is laktak ugyan benne, de mert megyei területen, tehát a magyar vidéken laktak, azért csatoltathattak ezek is ide.

Egészen 1576-ig nem találtuk helyénvalónak református és unitárius külön egyházmegyékről beszélni, de most már megvan a területi elkülönzés. Minthogy pedig, ha korábban netalán léteztek volna tisztán unitárius egyházmegyék, — a mi nem valószínű — Báthory Istvántól fogva a reformátusok igyekeznek az elvesztett területeket visszahódítani, ezért a régi egyházmegyék hitvallás szerint szétszakadoznak, s a nagyság szerint tömörülve, a régi, még a római katolicizmus idejéből fenmaradt szervezetek helyett újak is keletkeznek.

Itt mindenek előtt azt kell előre bocsátanunk, hogy az unitáriusok legrégebb jegyzőkönyve a XVI. század utolsó másfél évtizedéről való, ellenben a reformátusoknak a XVI. századból nem maradt egyetlen egy protocollumuk sem. A superintendentiális archivum sorsáról már szólottunk. Az egyházmegyei jegyzőkönyvek az esperesekkel együtt költözve, elrongyolódtak, elkallódtak s csak egyes esetekben őrizték meg, a ma már elveszett legrégebb jegyzőkönyvekből vett s a XVI. századra vonatkozó feljegyzéseket. Tehát unitárius részről biztosabb talajon állunk, s ezt következtetésekkel felhasználhatjuk a reformátusok javára is.

Uzoni-Fosztó egyháztörténete 13 unitárius egyházmegyéről emlékezik meg. Adatait főleg a kerületi protocollumból vette s ennél fogva ellenőrzés alá vehető. Lehetőleg lelkiismeretesen utánnézve az ügynek, ki kell mondanunk, hogy az egyházát szerető lelkész diadalt ült benne a történetíró felett. A honnan csak egy házassági per előkerült, ő ott egyházközség létezését konstatálja; ha valami unitárius neve valamely községről véttetett, ott ő unitárius gyülekezetet lát; a hova unitárius diákok temetni mentek, ott unitárius ekléziának kellett létezni stb. A protocollumban levő és teljesen megbízható adatok alapján a következő egyházmegyéket találjuk: 1. Belső-szolnoki, 2. tordai, 3. kolozsi. 4. marosi, 5. küküllői, 6. udvarhelyi, 7. sepsii, 8. felső-fehéri esperességeket. Esperesnek mondatik még Uzoni-Fosztónál Kalotaszegről

Vajdakamári Lőrincz magyar-gyerő-monostori lelkész is, azonban — lehet, hogy elnézéséből — esperes voltát s ily külön egyházmegye létezését sehol nem láthattuk. Feltéve ez elnézést, a kalotaszegi egyházmegye a 9-ik volna. A Magyarország területén keresett egyházmegyék nem tartoznak reánk, de meg kell említenünk, hogy azok közül Uzoni-Fosztó csak egyet, a Kővárvidékit, számít a tizenhármas számba.

Ha már most emlékeink és a fentebbi adatok nyomán elindulva a mai erdélyi ref., egyházkerület egyházmegyéit keressük, jegyzőkönyveink hiányának daczára is némi eredményhez fogunk jutni.

Legelsőben a hunyadi egyházmegyét említhetjük fel, mely az egész korszak alatt reformátusnak maradt. Az 1592. tordai unitárius zsinatnak ama határozata, hogy Déva felé a központból küldenek látogatókat, kik „az ecclesiákat, patronusokat az igazi religióban tanításokkal confirmálják“, egyenesen arra mutat, hogy semmi rendszeres összeköttetés nem állott fenn a zsinat és a hunyadvidéki unitárius hívek között. Számottevő gyülekezetük nem volt itten s nem esperesük sem. A vidék kormányzatát a dévai plébános, az Alesius után püspökké lett református Sándor András vezette.

A Marosszéken levő egyházközségek az unitáriusok és a reformátusok közt megoszlottak. Így volt itt mind a két félnek esperessége. Református részről rendszeres egyházlátogatás emléke 1579-ből maradt fenn. A mai marosi és görgényi egyházmegye gyülekezetei 4—5 kivételével már ezen időben is megvannak s együtt alkotják a marosi esperességet. Az erdélyi reformátusság ezen szülőtte földén az unitáriusok nem voltak képesek nagyobb szabású hódítást kifejteni. Uzoni-Fosztó 18 egyházközséget nevez meg névszerint, melyet az unitáriusok elvesztettek volna, de ezek egy része ma sem református s így a mi egyházmegyénket nem növelte.

A gyulafehérvári egyházmegyénknek, mint külön református esperességnek, már 1576 tájban nyoma van, s dékánja Ilosvai Benedek gyulafehérvári plébános volt. Kiterjedéséről mit sem tudhatunk, de valószínűnek tartjuk, hogy a mai nagyenyedi egyházmegye területét is magában foglalta. Nagy-

Enyed, Magyar-Igen, Vingárd nevei maradtak fenn az egyházközségekből a szétszórt eredeti okiratokban.

A XVI. századból fenmaradt emlékek több egyházmegyénkről nem szólnak. Nincs sehol esperesünk említve. Azonban egyházmegyénknek kellett lenni Udvarhelyszékben, hol reformátusok kétségtelenül nagy számmal laktak. Sőt az 1592-iki tordai unitárius zsinat amaz intézkedése, hogy „Az udvarhelyi dioecesisből valamely ministerek mi hozzánk hallgatnak, azok mindenkor a zsinatban mindnyájan jelen legyenek“, egyenesen arra mutat, hogy az unitárius udvarhelyi esperesség nem lehetett túlnagy súlyú s aligha áll Uzoni-Fosztó ama véleménye, hogy a 128 anya- s leányegyházból legfeljebb, ha a szám $\frac{1}{3}$ -át bírták a reformátusok. Az udvarhelyi egyházmegyénkben számos gyülekezet van, mely egykor szombatoss, vagy egyenesen unitárius volt. De a mi a szombatosságot illeti, ez nem feltétlenül vezet vissza unitárius gyülekezetekre, mivel mint populáris confessió, úgyszólván, minden felekezettől hódított, miképen ma a baptismus vagy az adventisták. Hogy saját emlékeink e korból nincsenek, a felett sajnálkozhatunk, de nincs miért csudálkoznunk, ha látjuk, hogy az egyházmegyének 1644-ben kezdődött s ma legrégibb protocolluma, nem tudja az esperesek névsorát a XVII. század első tizedéig felvinni, holott külön okleveles bizonyíték szerint Baczoni András 1606-ban esperesül említették. Ha 30 év előtti adatok már ismeretlenek, hogy ne lennének azok az 50—60 év előttiek.

Azonban, ha a XVI. századból, nincs is elegendő emlékünknél, már a XVII-ik legelejétől fenmaradt adatok bizonyosságot nyújtanak arról, hogy kolozskalotai, dézsi vagyis belsőszolnoki és dobokai, sepsii egyházmegyénk a múlt században is megvoltak.

A mai kolozskalotai egyházmegyének 1606-ból származó elrongyolott összeírása, melyből csak néhány levél maradt fenn, valami 8—10 egyházközség akkori állapotának a képét tartá fenn az utókor számára.

Dézsi egyházmegyénk Belső-Szolnok, Doboka és Kolozsmegye egy részére terjedt ki. 1608-ból esperese Veres

Balázs dézsi lelkész volt. Az egyházmegye első fenmaradt összeírása 1622-ből 71 anyaegyházat mutat, a mely szám maga is kétségtelenné teszi, hogy az egyházmegyének már a XVI. század végén tekintélyes nagyságúnak kellett lenni, de azon korból még sem hozhatunk fel adatokat.

A sepsii egyházmegyéről szóló emlékek szerint, az egyházmegye esperese 1602-ben Torjai Székely Péter volt, ki még 1620-ban is élt. 1602-iki egyházlátogatásából fenmaradt annyi adat, a mennyi egyházmegyéjének erdővidéki részére esett s a melyet, midőn erdővidéke külön esperességgé alakult, valamelyik jegyző vagy esperes, az akkor még megvolt protocollumból leírt. Ezen sepsii egyházmegye egészen a 1560—1570 évekig visszavezethető. László sepsii főesperes, kinek 1569 s 1570-ből származó két levelét a bölöni unitárius egyház bírja, az egész sepsii székre kiterjedő kerülettel bírt. Pontos visitationális könyvet szerkesztett, mely regestrum néven a reformátusok sepsii esperességi levéltárában volt a XVII. század elején, a mi arra mutat, hogy egyenes leszármazói a református esperesek lettek volna. De ez is homályos dolog.

Itten azonban meg kell állanunk egy kis időre, hogy az unitáriusok között ma is kedvelt és kétségtelenül igaznak tartott egy legendát megtárgyaljunk. Ez ugyanis arról szól, hogy az unitáriusoknak Háromszéken 60—70 egyházuk volt, de keserüi Dajka János fegyveres erővel elszedte tőlük. A legenda 1618—1619. évekre vonatkozik s úgy szól, hogy Keserüi 300 puskással megindult Háromszékre és az esperességben mellőzött Sikó János unitárius lelkészszel, ennek áttérése után, a mi csak előtte volt tudva, összejátszva, azt kérdezte a gyülekezetektől, hogy egy valláson vannak-e Sikóval. Sikó apostásijáról mitsem tudván, a hívek igennel feleltek, mire Keserüi constatálta, hogy az illetők reformátusok s az unitárius egyháziakat kikergette, vagy pedig azt kérdezte a püspök: hiszitek-e az Atyát, Fiut és Szentlelket, és az igenlő feleletre hasonlóképen járt el. De meg is járta a püspök, mert Feltorján özv. Apor Andrásné, Lázár Borbála asszony cselédeivel együtt seprével stb. házi szerszámokkal megkergette. Így szól a legenda.

Azonban az bizonyos, hogy az 1592-iki tordai unitárius zsinat Háromszékről csak a sepsii esperest ismeri, a mint hogy ma is azon a tájon vannak egyházaik. Bizonyos az is, hogy maga Enyedi György unitárius superintendens is csak hallomás után mondja, hogy az ország ama félreeső helyén 60-nál több gyülekezet volna, a melyek az Istenről az unitáriusokkal egyetértenek. Teljesen bizonyos, hogy sepsii egyházmegyénk 1618 előtt létezett s az erdővidéki része valamivel nagyobb volt mint ma. Bizonyos, hogy a Rikán belüli közösség privilegiumát kérő három esperes közül csak egyet gondol Uzoni is unitáriusnak. Nemkülönben kétségtelen az egész tényállás az unitáriusoknak 1630. évi panaszából, hogy nem egyházaik vétettek el, hanem megszüntetett az a régi usus, hogy egység hívő lelkész- s tanítónak háromságos gyülekezetekbe és vice versa „transmigrálni“ szabad volt. A Keserüi eljárását teljesen a ténynek megfelelően írja le Bod Péter, a mire az unitáriusok panaszlevele a bizonyosság. Megemlíthetjük, hogy az egykoruaknál sehol semmi nyoma ezen foglaltságnak, melyről az unitáriusok a XVII. század óta regélnek. Az egykorú zsinati meghívók, acták, országgyűlési iratok talán megőrizték volna annak emlékét, ha Keserüi 300 puskásával brevi manu elfoglal 60 egyházközséget az unitáriusoktól. És ez éppen Bethlen Gábor idejében, ennek harcjai közepette történt volna. Ezen legendát bátran sorolhatjuk a Markó Mihályéhoz, a phantasia világába.

Egyházmegyénk közül a küküllői és kézdiről nincsenek még ebből a korból sem adataim. A kézdiről Gidófalvy Gergely dálnoki, Hodor Kálmán kézdivásárhelyi lelkész neve ismeretes 1612-ből, de az egyházmegyének magának az egész XVII. századról nincs semmi írása, valamint nincs arról sem, hogy az orbai egyházmegye miképen váltott ki és mikor belőle.

Hány egyházmegyénk volt a XVI. században, azt a fentebbiek szerint teljes bizonyossággal megmondani nem lehet. Bizonyosan voltak a következők: 1. hunyadi, 2. gyulafehérvári, 3. kolozskalotai, 4. széki, 5. marosi, 6. udvarhelyi, 7. sepsii. Nagy valószínűséggel meg voltak még a 8. küküllői

és 9. a kézdi egyházmegyék. Volt végre 10, 11. a sajoin és a tekei két káptalan. 1599-ben Ungvári János püspök elé, „mivelhogy ő kegyelme ifjuszerű ember“ feltételül írták az atyák egyebeken kívül azt is, hogy magától semmit ne cselekedjék, „hanem a seniorok közül hárommal vagy kettővel legalább, ha rövid az idő, közölje a dolgot“. Ezen marosvásárhelyi zsinatnak 7 pontú conditioja az erdélyi református egyháznak első egyházi törvényszerű emléke.

Az 1606. jan. 6-iki székely-udvarhelyi zsinaton öt esperes volt jelen, kik közül három székelyföldi, kettő ismeretlen egyházmegye esperese. Az 1606. juniusi marosvásárhelyi zsinatról nem tudjuk, hogy mely esperesek vettek benne részt.

Az 1620-ban tartott enyedi zsinatkor a háromszéki területen meg van már a sepsii, kézdi, s orbai egyházmegye. Az 1624-iki enyedi zsinat a dézsi egyházmegyét, mert igen nagy, két felé osztja a Szamos folyó két oldalterülete szerint. 1634-ben februárban tartott zsinaton Dury János angol lelkésznek a protestánsok egyesítésére irányuló felhívására adott feleletet a következő esperesek írták alá: a kolozs-kalotai, a nagy-enyedi, a dézsi, a széki, a marosi, a küküllői, az udvarhelyi, a sepsii, a kézdi, a hunyadi egyházmegyék esperesei. Vásárhelyi István tapolezi lelkész és dékán a szászvárosi káptalan dékánja s így nem az egyházkerület esperese. Hiányoznak a sajoin és tekei káptalan dékánjai s az orbai esperes. Tehát ekkor az egyházmegyék száma 13 volt, illetőleg 14, mivel a püspök, mint gyulafehérvári pap, ezen egyházmegyének is esperese volt a XVII., XVIII. századbéli szokásnak megfelelően.

A későbbi időkben újból keletkeztek egyházmegyék és pedig vagy kiválás, vagy csatlakozás, vagy exemptió útján. Az így keletkezett egyházmegyék száma 1897 ig még további hat volt, melyek időrendben a következők.

A görgényi egyházmegye eredetileg a marosihoz tartozott. Az első espereseiül emlegetett Batizi András, Kőrösi Pál, Tiszabecsi István, Borzási Péter marosi esperesek voltak, kiknek egyházmegyéje, a marosi legrégibb jegyzőkönyv szerint, Kolozs és Torda vármegyék s Marosszék területére

terjedt ki. Bár a marosi protocollum már Borzási Pétert nem nevezi ezen terület esperesének, de még is az volt, mit a görgényi területen végzett egyházlátogatásai igazolnak. Azonban utódjával Veresmarti Gáspárral egy időben, 1641-ben a görgényi egyházmegye élén egy külön esperest látunk, Herczegszőlősi István személyében. Így ezen egyházmegye külön életét 1641-től számíthatjuk, bár sem az 1640 iki gyulafehérvári, sem az 1641-iki kolozsvári zsinat fenmaradt végzései nem szólnak semmit sem ez ügyről.

Időrendben az erdővidéki egyházmegye következik, mely a természeti akadályokra, a nagy erdőségre hivatkozva 1654-ben szakítottatott külön a sepsii egyházmegyéből s első esperese Ajtay János lett.

A szilágyi egyházmegye az erdélyi ev. ref. egyházkerületnek 1821 óta képezi alkatrészét, midőn a generál konvent rendelkezése következtében a tiszántúli kerületből kiválasztatva az erdélyihez csatoltatott. A változás legfőbb oka ama privilegiumok voltak, melyekkel a szilágysági egyházközségek és egyháziak, mint a régi Erdély partiumának lakói, az erdélyi fejedelmek adományozása folytán bírtak, melyeknek fentartása és gyakorlása az egyházi tekintetben jobban megszorított tiszántúli kerületben nem történhetett elég sikeresen.

A szebeni egyházmegye administrationalis szempontokból alakítottatott a század elején a küküllői és enyedi egyházmegyéből kikebelezett 24 anya és 10 leányegyházközségből.

Az absolut korszak alatt a sajói és tekei káptalanok evangélikus gyülekezetei az evangélikus egyházhoz csatlakoztak, a minek következtében csakis a sajói káptalan maradt meg egyházmegyéink között, ellenben a tekei megszűnik. Ezen kiválás visszahatásául viszont az eddig evangélikus fenhatóság alatt állott gyülekezeteink kerületünkbe teljesen beolvastattak.

A kolozsvári egyházmegye tulajdonképen egy egyházközségből állott, t. i. Kolozsvárból, melyhez, mint filia csatoltatott Szamosfalva. Első lelkésze attól fogva, (1854), hogy a kolozskalotai egyházmegye nem kolozsvári lelkészt választott esperesévé, esperes címmel ruháztatott fel s maga az egy-

házközség az 1874. évi kerületi közgyűlésen egyházmegyei jogoknak birtokába helyeztetett. Minthogy azonban az egyházközség nem tudott egyházmódjára szervezkedni, a különben is indokolatlan, személyi okokon alapuló egyházmegye 1897-ben megszüntettetvén, Kolozsvár a püspöki vizsgálat alatt álló egyházközségek közé soroztatott.

Az egyházkerület legifjabb egyházmegyéje a romániai missiói egyházmegye, mely a Romániában élő hitsorsos magyarok egyházközségeiből, az egyetemes konvent támogatása mellett az 1887. évben alakított meg.

Az egyházmegyéknek új és czélszerűbb beosztása a hetvenes évektől fogva állandó törekvését képezte az egyházkerületeknek, azonban a történeti fejlődéssel még nem bírt maig sem megbirkózni a közszükséglet.

Az erdélyi egyházkerület területi beosztásával függ össze az ú. n. püspöki vizsgálat alatt álló egyházközségek ügye is. Bod Péter és Benkó ilyeneket nem ismertek, hanem az egyházmegyék községei között sorolják őket elő. De már Salamon József külön sorolja fel a 9 püspöki vizsgálat alatt álló egyházközséget. Nevüket onnan vették, hogy nem az esperes, hanem a püspök végzi bennök a canonica visitatiót s így egy időben az egyházmegyei hatóságok alól kivétettek, míg az újabb korban mind inkább oda visszajutnak. A kivételre nézve valamely általános elv nem volt s nincs másem. Történelmileg fejlődött így Egyszer vagy kétszer felforgott a püspöki vizsgálat s ebből idővel szokás lett.

Sokan úgy magyarázzák a püspöki vizsgálat alatt álló egyházközségek keletkezését, hogy azokban egykor püspök volt a lelkész s így idővel derogált, hogy esperes visitáljon. De ez tévedés, mert p. o. legalább fele nem volt soha püspöki székhely s viszont majdnem ugyanannyi más egyházközség van esperesi vizsgálat alatt, melyekben egykor püspök lakott. Azt mondhatnánk, hogy mindenikre nézve más-más ok forgott fenn, hogy a rendes vizsgálat alól kivétessenek. Ugyanis vagy nagyobb községek, vagy szabadalmas városok voltak, nagyobb egyházi vagyonnal s iskolával bírtak. Egy másik huzamosabb ideig esperesek lakóhelye volt s az esperesek

egyházközségeit a püspök vizsgálta meg. A régi püspöki egyházlátogatás egyes egyházmegyék papságát egyes központi fekvésű helyekre vonta össze, itt történt az egyházmegye megvizsgálása. Fogarasra nézve távol eső elszigetelt fekvése s a fejedelmi udvar stb. volt az ok. De rendszer az egészben nincs, s ilyet tehát fel sem mutathatunk.

Nem tartozik ide, hogy ezen püspöki vizsgálat alatti egyházközségek egyes történeti különlegességeit mutogassuk p. o., hogy Marosvásárhelytől azt kéri 1643-ban az esperes, hogy engedje magát megvizsgáltatni; vagy Kolozsvár egy teljesen félreértett fejedelmi meghívó alapján azt vitatja, hogy őt még a püspök sem vizsgálhatja, hanem csak a fejedelem; egyszerűen constatáljuk, hogy ilyenek is vannak.

A fentebbiekből látható, hogy az erdélyi ref. egyházkerület történetileg kifejlődött területi beosztását vajmi nehéz kellőleg megvilágítani a multban. Ezért vitathatják az unitáriusok, hogy egykor a Meszestől a Tömösíg minden az övék volt, s hogy a református egyházra nézve létezett idő, a melyben, Ariussal szólva, „volt, a mikor még nem volt“. Szándékunk volt kimutatni, hogy 1564 óta nem volt idő, a mikor nem lett volna. Eddigi kutatásaink még nem adtak teljesen megfelelő anyagot kezünkbe, de reméljük, hogy a mit az egyházi levéltárak megtagadtak, azt a családi, országos és más levéltárak ki fogják pótolni.

Pokoly József.

A SVÁJCZI REFORMÁTUSOK ÚJ ÉNEKESKÖNYVE.

— Ajánlva különösen az egyetemes énekügyi bizottság szíves figyelmébe. —

(Második közlemény.)

A harmadik csoport a különböző időkre és viszonyokra szóló énekeket tartalmazza. Hat alcsoportra oszlik, u. m. α) reggeli, β) estéli, γ) évszaki, δ) évfordulati, ϵ) családi és ζ) keresztyári napi énekek.

α) Reggeli ének nyolcz van a gyűjteményben, a mi használatban levő énekeskönyvünkben pedig tizenöt. De míg a mi énekeink (138—152 dicséret) nagyon alúl maradnak a költészet színvonalán, a svájci énekekben sehol döccenés, sehol kapkodás, sehol egy kirívó hang, mely megzavarná az Istenhez vágyó lélek gyors szárnyalásait. Míg a mi reggeli énekeink a tárgyon túlcsaponganak, a keresztyénségnek úgyszólván egész mezejét bekalandozzák: a svájciak szigorúan a tárgynál maradnak hangulatban és eszmékben egyaránt, csak oly érzelmeket fejeznek ki, melyek a reggellel önként keletkeznek a vallásos szívben. A hála és köszönet Isten iránt, ki az éj sötétségében veszélytől és kártól megőrzött, az alapérzelem; az álomból felszerkenés a halálból feltámadás képe, a nap kelte Isten kegyelmének napját jelképezi s ezért oly édes az álomból Isten nevével felkelni. A vallásos lélek Istennel kezdi munkáját, őt hívja segítségül, védelmül a nap folyamára; az éjszaka a bűnre, a reggel a bűnökből való ujjászületésre is figyelmezteti a vallásos kedélyt, a ki kéri Istent, hogy óvja meg a kísértetektől.

β) Az esteli énekek sorát (számszerint 8) Gerhardtnak egy hangulatteljes költeménye nyitja meg, mely gyarló fordításban úgy hangzik:

1. Mély csend borúl a földre,
Mezőre, helységekre;
Pihen egész világ,
De szívem még dobogj fel

- S mit áhitattal érzel,
Teremtődnek kitárd.
2. Szép nap, hová tűnél le?
A nappal ellensége,
Az éj úzött tova.
Csak menj, más nap ragyog rám,
Jézus, ki fényes lámpám
S nem alszik el soha.
3. Napom ha gyorsan elmúl,
Arany csillagvilág gyúl
Dicsón a kék egen;
Nekem is ott lesz házam,
Ha kín völgyét bejártam
S kiszólít Istenem.
4. Testem pihenni vágyik,
Lerakja mind ruháit:
Halálom léssen így.
De nem fed sír örökre,
Mert Jézusom örömré
S dicsób életre hív.
5. Fáradtan s kimerülve
Nyugszom, végét elérve
A nap munkáinak.
Épp így lesz vége egykor
— Ha porrá omlik e por —
Bűnnek s a nyomornak.
6. Fáradt tagok, reátok,
A hol nyugtot találtok,
Vár álommal az ágy.
Majd eltűntén napoknak
A föld örök nyugalmat
Síri álomban ad.
7. Bágyadt szemem világa
Bezárul nem sokára.
Ki vigyáz majd reám?
Óh végy fel gondjaidba,
Minden veszélytől óva,
Én Istenem, Atyám.
8. Se baj, se vész nem érhet,
Kik itt köröttem éltek,
Szívem áldottai.
Pihenjetek nyugodtan,
Hisz Istenünk velünk van,
S örködnék angyali.

Komoly önmagába szállás jellemzi a esteli énekeket. Egy futó pillantással végigmérve a megtett napi utat, bizonyára sok fogyatkozásra talál minden komoly ember önmagában, a tárgyilagos vizsgálódás sok hibát fedez fel napi tetteiben. Mi természetesebb tehát, mint az, hogy bűnös voltunk megismerése legáltalánosabb vonás! Ez szövi át énekeinket is. Nem vagyunk még általánosak a jóban, kevélyek, hiúk, cselszövők vagyunk; milyen jó, hogy a hit fonala még a mennyhez köt bennünket, különben csupa látszat és képzelgés volnánk, mint a reszkető falevél, mint egy homokszem a tengerparton, csak álmkép. Fogyatkozásaink elnézése végett esedezünk azért első sorban és azután Istennek oltalmáért. Neki emelünk oltárt szívünkben, gondviselésébe ajánljuk magunkat és szerelmeseinket annak, ki a sötét éjszakában is fennviraszt. Nem mulandó dolgokban bízunk, hanem az Örökkévaló kezébe tesszük le lelkünket. Ott vagyunk a legbiztosabb helyen.

Mindezen érzelmek még elevenebben meglepnek a hét utolsó estvéjén, azért a svájci énekes nagyon helyesen erre az alkalomra is közöl egy darabot, melyre az által szeretném ráirányozni énekköltőink figyelmét, hogy a XXX. Zsoltár szép dallamára készített szegényes átdolgozásomat ide iktatom. Az említett 54-ik ének ilyenforma:

1. Gyorsan repül, száll az idő,
Nap napra fut, hét hétre jó.
Alig kezdtük meg e hetet
S már utolsó estvéje lett.
Eltűnt, elszállt ez is örökre,
Emlékezet lesz csak felőle.
2. Fogadd szívünk mély háláját,
Vedd kedvesen, ha szánk imád
Mert bajunkban oltalmaztál,
Ha bánkódtunk, vigasztaltál.
Kegyelmednek jele, tanúja,
Ha hajlandók valánk a jóra.
3. Tudjuk, vétküink szaporodott,
Lábunk sokszor megtántorgott.
Ne nézd, Atyánk, gyarlóságunk,
De lásd benső mély bánatunk,
És Krisztusunk nagy érdeméből
Feledkezzél el bűneinkről.
4. Hamar lefoly rövid éltünk,
Nem tudjuk, mikor megyünk ;

De bár mikor szólíts, Atyánk,
 Mi itt hagyjuk e porházánk',
 Vezess ama boldog hajlékba
 S helyezz minket a te jobboldra.

γ) Évszaki ének összesen nyolcz van, melyek közül kettő tavaszi, egy nyári, kettő bő aratási, egy szűk aratási, egy szüreti és egy téli. A tavasziak leírják a kikelet ékes ruháját; bármerre tekintsen a szem, midenütt Isten ujjának nyomai, kinek gondjai a legkisebb fűszálra is kihatnak, őt hirdeti a mező tarka virágaival, arany kalászaival s ezeknek látása az embert is Isten dicsőítésére ragadja, ki érzi méltatlan voltát, de igyekszik az Örökkévalónak reményteljes vetése lenni s hiszi, hogy a mint az alvó természet felébredt, úgy a szendergő halottak is feltámadnak egykor. — A nyár költötte hangulatnak szép megnyilatkozása az egyetlen nyári ének, melynek szerzője a hírneves Gerhardt (57. ének).

1. Jöjj, a természet keble vár,
 Örömtelt serleggel kínál
 A nyár, Isten jóvolta.
 A kertek ékessége, nézd,
 Mi kéjjel int gyönyörre kész! —
 Van-é, ki ellenállna?
2. Dús lombba öltözött a fa.
 Szép ruhát varázsola
 A földre, ékes a por.
 Sokkal dicsőbben öltözik
 A rét virága, füve, mint
 A nagy király, Salamon.
3. Pacsirta száll az égre fel,
 Bűgő galambcsapat felel
 Dalára az erdőben,
 Mi szépen zeng a fül'mile!
 Dalával hegy s a völgy tele
 S visszhangra lel a szívben.
4. A fáradhatlan méhesapat
 Minden virágot átkutat,
 Mézet keresve bennök
 Borágák dombokon s hegyen
 Mint bővölködnek erőben,
 Készül gondúzó nedvök.

Ezeket látva, az ember is Isten dicsőségére buzdúl és elgondolja: milyen szép lesz a paradicsom, a Krisztus kert-

jében milyen illatos lesz a levegő, tündöklő a napfény, elragadó a szeráfok éneke. Oh! vajha odajutnánk! Segíts Istenem, hogy a te dicsőségedre virágozzam, teremjem meg a hitnek gyümölcseit s zöldeljek, mint jó fa az élet vizénél. — Az aratási énekek a bő aratásban a meg nem érdemelt isteni szeretet nyilatkozatát látják, a szükségben azt a gondolatot ápolják a szívben, hogy a mit Isten végez, jól van az végezve, nyugodjunk meg tehát keresztyéni módon Istenünk végzésén. — A szüreti bibliásan arra czéloz, hogy mi szállóveszszők vagyunk az Úr tőkéjén. — A téli ének Isten jóvoltáról zeng, ha száll a hópehely, hatalmáról, ha zúg a szélvihar; a természet enged Isten akaratának, bárcsak az ember is engedelmességet tanulna s ha minden megdermed, szívünk forró lenne a hála érzetében.

Itt az évszaki énekek bemutatásánál nem állhatom meg, hogy egy kis kitérőt ne tegyek a mi énekeskönyvünk hasonló darabjaihoz. Évszakinak nevezhető ének 39 van a mienkben. Rengeteg szám, vajjon mind szükségesek-e? Nem lenne-e elég tavaszra két szép ének a mostani nagyon alatt járó öt helyett, kell-e szűk aratás idejére 4 ének, szüretre 5 és télre 4? Hiszen egyhangúvá lesz és ellaposodik az Isten igéje, ha ugyanazon dologról egymásután két vasárnap beszél a szónok s ha a köztapasztalat szerint évenként a tavasz, nyár, ősz és tél csak egy-egy vasárnapi istentiszteletűnknek a tárgya, nagyon helyesen: miért akkor több, mint legfőlebb 2—2 darab, de igazán szép ének egy-egy évszakra? Hiszen ennyinél többet úgy sem használunk, a többi csak papírszaporító. Aztán itt vannak a szárazságkor mondandó énekek öten, két esőért való hálaadás, három hosszas és káros esőzésre, egy égháború utánra, kettő égi tűz miatt lett romlás utánra, négy árviz idejére és egy az árvizek visszahúzódása alkalmára készített ének. Bizony ez már aprópénzre váltása a vallásos érzésnek, s valóban kockáztatja a vallás fenségét. „Jól tudja a ti mennyei Atyátok, mire van szükségetek, mielőtt még kérnétek ő tőle!“ — ezt a figyelmeztetését hallom Jézusunknak, valahányszor ezekre a nagyon elköznapiasodott alkalmi énekekre gondolok. A fenségest a nevetségéstől csak egy hajszál választja el s úgy tetszik nekem, mintha mai énekesünk szerkesztői nagyon közel jutottak volna e hajszálhoz. Nem habozom kimondani azon szerény, de szilárd véleményemet, hogy az időjárás kedvező vagy kedvezőtlen eseteire készített énekek már tárgyuknál fogva nagyon kétes értékűek; hiszen az adoma szerint az egyszeri presbiterium sem tudta megállapítani, hogy kérjen-e esőt, vagy nem az Isten előtti nagy

kedvességéről híres lelkésziünk. — Tehát e nagyon is speciális alkalmakra szóló énekek rászolgáltak arra, hogy a mult emlékeihez eltéessenek.

δ) Évfordulati ének van hét, három ó-év utolsó napjára, négy újév első napjára. Ezek igazán keresztyén énekek, nem feledkeznek meg arról, hogy mi nemcsak halandó emberek, hanem a Krisztus tanítványai is vagyunk, azon Krisztuséi, a ki a lelki, erkölcsi javakat hasonlíthatlanul többre becsüli a földi javaknál. E magaslatról nézve a mi ó-évi három énkünk megfelel a kívánalmaknak, de a hat újévi, melyek úgyszólván a 4-ik kivételével a pogányok szájába is beillenének messze alatta áll a keresztyéni mértéknek, mert egészen belemerül a testiségbe, alig csillan át rajta az erkölcsi világ megújításának vágya. A svájcei ó-évi énekek nem annyira testi, mint inkább lelki áldásaiért adnak hálát az Örökkévalónak, ki vigaszunk volt a bánatban, menedékünk a sorsviharban; az ítéletre czéloznak, hol elkövetett hibáinkkal ismét találkozunk majd, eszméltetnek, hogy mi sorsa volna most lelkünknek, ha a lefolyt év folyamán meghaltunk volna, s a büntudattól háborgó szív a bűnök bocsánataért könyörög a legbuzgóbban. Új évben, a reménykedéseknek eme bő termésű idején, erkölcsi megújulás után eseng a kegyes szív; isteni erőt kér a kézbe, hogy jól tenni tudjon, erőt a léleknek, hogy a kisértések törbe ne ejtsék, örömet a szenvedés után, békességet annyi vizzály után, új szót a régi hűségről, mely megvidámítsa a szívet, a régi bűnök jármának széttörését és így Isten országának közelebb jövetelét kéri, emellett azonban a legszükségesebb testi javakról sem feledkezik meg. A helyes arányt a lelki és testi javak között igazi krisztusi szellemmel mérlegelik ezek az énekek.

ε) Nyolcz ének a házassági viszony érzelmeiről s a családi élet örömeiről zeng. Kettő kivételével családi istentiszteleti alkalmaknál használhatók, ezek a bensőségből fakadt énekek. Hálát adnak Istennek, hogy a családi életben biztos otthont adott, mert:

Hol férj és nő egyetértők,
 Hol egybefonja életök
 Igaz hűség kötele:
 Nőttön nő év után évről
 A boldogság és az égről
 Nagy üdv s öröm ragyog le.
 Vihar, zavar
 Föl nem dülja,

Épen hagyja,
Mit Isten mér
A párnak, hol szeretet él.

Boldog az ilyen család, ott minden mindenkiben a Krisztus, Isten akarata szerint folynak dolgaik, az ő segélyét kérik reggel, neki adnak hálát estve, hisznek Istenben, szeretik egymást, maguk szorgalmasak, nem futkosnak a hiú világ gyönyörei után, gyermekeiket örök boldogságra nevelik; mindenben rendet teremt Istennek lelke. Egy ének (73-ik) házasságkötés idejére szól, kéri ebben a gyülekezet Istennek minden gonosztól oltalmazó áldását az új párra. Egy énekben a szülei szív könyörög gyermekeiért Istenhez, hogy a veszély ellen legyen oltalmuk, szükségükben segedelmük, ha csábító vet tört eléjük, óvja lábaikat az eleséstől, segítse őket győzelemre a bűn felett; tartsd meg — úgymond — szent országodnak gyermekeinket, hogy majd az ítélet napján nyugodt szívvel mondhassuk: itt vannak, Atyám, a kiket én reám bízál, egy sem veszett el közülök. Egy ének ifjúsági istentiszteletre alkalmas, mely abból indulva ki, hogy a boldogságot elhagyni, a bűnre való hajlamot gyűlölni sohasem kezddhetjük túl korán, komolyságot, szelid és csöndes lelkületet kér, hogy a Jézus képére alakulhasson az ifjúság.

ζ) A „keresztjáró napokra“ felirattal álló hét ének hangulatra és színezetre nézve az ú. n. „grádicsok énekei“-re emlékeztet. A Jeruzsálembbe husvétra zarándokló zsidóság ez utóbb említett énekekben visszaemlékezett a Jehova csodálatos tetteire, melyek által győzelemre vitte ügyöket az ellenség ellen, megemlékezett a nemzetet ért sok csapásról, azokban Isten jóságának jeleiről és a maguk bűneiről is. Épp úgy ez a hét „keresztjáró napi“ ének, melyekben egybefoly a keresztényének Istenének fogalma a nemzet Istene fogalmával s összeölelkezik a vallásos és hazafiúi érzelem. Hálát adnak a nagy Istennek, ki tanácsban és tettben egyaránt nagy, ki egyedül képes megtartani vagy megsemmisíteni, hogy levevén róluk a hadviselés súlyos igáját, békés napokat hozott a hazára. Ő volt az ősöknek is szerető atyja, vezére, királya, legyen azért az övé a nemzetből minden dicsőség. Boldog nép az, a melynek Istene a mi Istenünk, mert áldása fentartja a népet, melyet sajátjául fogadott, mert új életre szüli az ő népét, visszainti a bűnnek útjáról s kegyelmébe fogadja. Istent így ismerve, kell, hogy a bűnösök ébredjenek bűnbánatra s rettegjenek igazságos ítéletétől, könyögrögjenek a nemzet testi és leki szabadságáért, kövessék Jézust, ki által a testvériség

összeolvasztó érzelme elpusztítja a meghasonlást, egyezséget szül, Isten kegyelemmel néz le az Alpok jégmezőiről a nemzetre, áldás koszorúzza a hon mezejét s a menny öröme fuvall át a termő rónákon. Így tartja fenn Isten az ő népével kötött szövetségét mindörökké. — Egy ének (83. szám) arra az alkalomra íratott, midőn ellenség tör a hazára. Harczban állunk — úgymond — éjjel-nappal; óh állj mellettünk Uram! te veled győzniünk kell, csak kitartás, és nem messze a győzelem órája. A mi oltalmunkra építetted a hegyeknek bástyáit, bátran küzdünk azért a te szárnyaid alatt az utolsó csepp vérig s hisszük, hogy mint a múltban annyiszor, úgy most is megvédelmezted a mi édes hazánkat. — Igazi svájcezi ízű termék, nem hiába hogy svájcezi pap (Oser) írta.

Ezek az énekek, mint a vallásos és hazafias érzelem szerencsés összeleltkezései, bizonyosságot tesznek a mellett, hogy a hon szerelme szent érzelem arra, hogy énekeskönyvekben megnyilatkozzék, tehát egynehány hazafias hymnus a mi énekeskönyvünkben is helyet érdemelne.

A második rész az *ünnepi énekeket* foglalja magában s ezek: az adventi, karácsonyi, nagyheti, husvéti, áldozó esőtörtői és pünkösdi énekek. Beosztásuk irányadója nagyon helyesen az egyházi évkör.

Az adventi énekek (9 drb.) Jézus személyével s az általa hozott áldások nagyságával foglalkoznak. Hadd áljon itt egy néhánynak eszmemenete: Tárjátok fel az ajtókat és kapukat, jön a dicsőség királya; legyen templommá szívetek, hogy bevonulhasson a Megváltó, kinek kegyesség és szelidség a kísérői, szentség a koronája, könyörület a királyi pálcája, ki véget vet minden nyomornak; boldog az ország, a város, a melynek ő a királya, boldog a szív, a melybe beszállásol! Jőjj Idvezítőm, kinyitva áll szívemnek ajtaja, vonulj belé kegyelmeddel s vigasztaló lelked vezéreljen az örökkévalóság felé (85). — Föl, keresztényének, zengjétek hozsannát az Idvezítőnek, mert ama hajnalsillag vigaszt hoz a szomorkodónak, gazdagságot a szegénynek, táplálékot a szűkölködőnek, erőssé teszi a csüggedőt minden aggodalom legyőzésére. Föl hát, üdvözöljétek Őt, ki nagy kincset ad, önmagát adja nekünk (87). — Készítetek utat a magas vendégnek, egyengessétek ki a görbét, hagyjátok el, a mit gyűlöl, hogy beszálljon hozzánk s lakozzék bennünk örökké (88). — Örvendjétek, kegyesek, jön a mi Idvezítőnk, bár nem kevély pompával, de mégis elég hatalmasan arra, hogy elpusztítsa amaz ellenség birodalmát. Nem földi koronát keres, a menny az Ő birodalma s hogy elvégezhesse a reá bizottakat, elrejté ha-

talmát s méltóságát. Fogadjátok be Őt, földi királyok, hogy a mennybe vezető útra segítsen benneteket; örömmel énekeljétek, szegények és nyomorultak, mindjárt itt lesz, a ki siralmatokat örömmel fordítja, készüljétek, Ő elindult már (89). — Némileg a virágvasárnapra emlékeztet a következő (93) eszmecsere: Jön királyod, Jeruzsálem! a dombokon, szamárcsikón, vigy elébe békepálmát, hintsd be útját virágokkal. Hatalmas Ő, bár serege sincs, erős harczos fegyver nélkül is, hatalma nagy s mégis a béke királya. Hasztalan küzdenek ellened a föld urai, te csata nélkül is győzedelmeskedel, mennyei országod előtt hódolva borul le minden földi birodalom, seregednek csak egy fegyvere van; ajkán viseli azt, a hitnek fegyverét s mégis sikerrel egyengeti utadat mindenfelé. A hol Te megjelenesz, lecsendesül a háborgó tenger, megszűnik a vihar, ha megfenyegeted, új szövetséget virágoztatsz az életnek letarolt mezején, bilincset raksz a bűnre és halálra. Jőjj, sovárgunk békét teremtő működésed után, űzd el a sötétséget, oltsd ki a vizsály tüzét, hadd legyünk igazi testvérek (93.). — Legszebb a Gerhardté (90.), melynek gondolatmenete ez: Hogy fogadjalak s hogy találkozzam veled Jézusom? magad segíts kitalálnom, a mivel megörvendeztetnélek. Pálmákat, zöld ágakat szór eléd Sionod, hadd virúljon szívemben is a hála érzelme, mert mikor legnagyobb nyomorban voltam, kitaszítva a békesség és az öröm hajlékából, te beszállottál és megvigasztaltál, mikor lekötözve voltam, te feloldoztál; ha gyaláztattam, megdicsőítettél. A szeretet birt rá Téged, hogy odahagyva mennyei hajlékodat, érettünk szenvedj; ez a szeretet ma is él, ne csüggedjétek a gondok között, Ő eljön; ne töprenkedjétek a vele való érintkezés felett, Ő itt van; a bűn átkától ne remegjétek, Ő szeretettel elfedezi a bűnt s meggyógyít. Majd eljön, ítéletre átkot vagy áldást hozva mindenkire, a mint érdemli. Oh jőjj is fel napunk és vigyél el az örök világosságra!

A karácsonyi énekek száma: 13. Változatosság a tartalomban, gazdagság a karácsonyi történet által szült eszmékben: ezek jellemzik ezen énekeket, a mi észlelhető abból is, ha a kiválóbbak eszmemenetét megismertetem. Örül az egész világ — úgymond a 97-ik — a Krisztus születésén, ime jön Isten harczoza, hogy kiragadja e világot a nyomorból, emberré lett. Isten az emberért, elküldi szent Fiát, hogy hivogasson általa: szenvedjétek nyugodtan, én mindent kipótolok. Jertek hát, kicsinyek és nagyok, kik szenvedtek, megnyitja előttetek Jézus az igazi öröm ajtaját és ott a bűntudattól mardosott lélek vígaszra lel, a szegény és nyomorult gazdaggá és erőssé

Iesz hit által. — Dicsőítünk Immánuel, várva várt vendé-
 dégiünk, ki után a teremtés óta annyi szív sóvárgott, kit az
 atyák és próféták annyi éven át vártak. Itt vagy tehát, mint
 csecsemő, kicsiny bár, de mindent nagyságra emelő.

Minden öröm forrása vagy,
 Tengerek bár a fájdalmaid;
 Ki volna hübb emberbarát?
 S óh, mily sok ellen támad rá!

De én, legkisebb szolgád, szeretlek, legalább megvan
 rá akaratom, ha gyöngé is az erőm, óh fogadd kegyesen
 fogyatékos tiszteletemet is és fogadásomat, hogy ezentúl teljes
 életemben tied lenni törekszem s dicsőségedről éneklek itt és
 az örökkévalóságban (98.). — Közeleg a legszentebb éj; ki
 az Atya kebelén volt túl a csillagokon, az száll alá az embe-
 rekhez, megszületett a Megváltó, hogy a mint egynek bűne
 miatt bukott el a világ, úgy egy közbenjáró hozza a váltsá-
 got is, ezért emberi alakban istenséget adott nekünk Jön
 és a bálványok oltárai lebomlanak, hogy mindenütt az Atyát
 imádják és nevére minden térd meghajoljon. Jön és a bűn
 átkától megmentett föld örömmel tanyája, békesség székhelye
 lőn, eltűnik az uralomvágy, gyűlölet, hanem szeretet és egyet-
 értés köti össze a szíveket, visszatér a rég elveszett ártat-
 lanság, erényes lett a föld népe és az Isten gyönyörködve
 tekint alá. Óh érzem én is, hogy a Megváltó kiválasztott
 magának, a porból kiragadva megdicsőít és menny felé vonz
 emberi méltóságom tudata; légy vezetőm oda, Jézusom és
 végy majd magadhoz az örök boldogságba (102.). — Szépen
 emelkedő a 104-iknek gondolatmenete: Betölt az idő, feljött
 az örökkévalóság napja s megindul dicső útjára. Mint gyenge
 teremtés pihen anyja kebelén, mintha alacsony sors, az isme-
 retlenség homályában eltűnés várna reá, de dicsőségben
 uralkodik majd mindenek felett, elsötétülnek mellette a fényes
 napok; sugárörömben megújul a szív is, felfrissíti az öröm-
 nek hervadó koszorúját, világító fényt lövell a halál sötét
 éjjelébe, örömmel tölti el a szegényt, könyörülettel karolja
 fel a erőtlent, de a kevélyekre gyötrelmet bocsát. Óh örök
 világosság, legyünk mi a te gyermekeid!

A karácsonyi énekekre 20 nagyheti következnek, melyek
 nem a Megváltó kinszenvedéseinek rikító és bántó színezeté-
 vel igyekeznek hatni, mint a mieink, de eszme gazdagok mély
 érzelemtől duzzadók és ez biztosítja nagy hatásukat. Mindnyá-
 jokat az alkalmoszerű szent fájdalom hatja át, a helyettes

elégtétel tana vonul rajtuk végig, a nélkül, hogy csak egyik is rideg száraz dogmatizmusba csapna át. Én követtem el a vétket és az Úr hordozta annak terhét, így nyertem életet! — ez az alapgondolat s ebből támadnak a tanítványi hűség vágyai és érdemei. — Egy virágvasárnapi ének kezd a sort, de ennek alaphangja is borongó. — Kiemelkedik a sorból a Nagypéntek történetének megható feldolgozásával a 109-ik, mely nagyon megérdemelné a magyarba átültetést. Esmemenete ez: Légy szent te Megváltónk szenvedésének ünnepe, hadd idézzük fel a kereszthalál nyújtotta üdvösségünket emlékezetünkben. A hamisság ontotta ki ártatlan véré, de az az emberi nem vigasztalására omlott ki; jól tudja a kép-mutatók tervét, de vidám szívvel halad végzete útján, bátran közelget végórájához.

Végestéjén kenyeret szeg :
 „Vegyétek, majd így töri meg
 A halál is testemet.
 Itt a pohár, igyátok ki.
 Az óra int, tudom kiki
 Megért, miről beszélek.
 Vérem legottan kiomol.
 De bűnbocsánat árja foly
 Reátok gazdagon.
 Közöttetek, ki elárul.
 Megyek, de majd a siron túl
 Találkozunk viszont.“

Getsemané sötét éje
 Borul a Mester szívére.
 Övéi mind alusznak.
 Halál félelmi gyötrik Őt.
 Szívét dúlják, a szenvedők.
 Gondok, mik fenn virrasztnak.
 Előtte csak kintelt pohár,
 Porba bukik s a bánatár
 Egészen elborítja.
 „Múlják el e pohár, Atyám!
 Legyen mégis, mit mértél rám!“
 — Esd s szívét megnyugosztja.

Felkél s íme itt a fegyveresek, kiknek önként átadja magát, megmentvén ez által az övéit. Már várják a papok, kiket mély hallgatása által zavarba hoz s bizonyágtéte-

lével elnémít. Majd gúnyzapor tör reá. Övéi közül a leg-hivebb. Péter is megtagadja. Halálra ítélik, Pilátushoz viszik, a ki hiába nyilvánítja ártatlannak, boldogtalan vakság ül Izráel szemére, csak vére szomjaznak s magukra vállalják a felelősséget. Elsötétül a föld, mikor keresztre feszítik s mikor meghal, a földrengés és a templom ketté hasadt kárpítja kiáltja: Isten fiát öltétek meg! Erre elhallgat a gúny, de beszélni kezd a vádló lelkiismeret. Teljesítve Isten akarata, megpecsételve az új szövetség, Isten fiává lettünk. Mi is elhagyjuk a bűnt, teid leszünk ezután. Uram! Drágán vetted meg szívünket, legyen az tied örökké! -- Egy vonást ölel fel Jézus szenvedéseiből a 110. ének, az ő megnyugvását Isten akarata s ezt alkalmazza, hogy szorongatásaink között nyugodjunk meg mi is sorsunkon. — Érdekes párhuzamot von Jézus és környezete közt a 115-ik: A gúny a szenvedés töviskoronáját tette fejedre, Uram! de halvány arczodon az istenség fénye ragyog. Sötét az éj, de nemes voltod szelíd sugára messze világít; a körülted tomboló nép véredre szomjazik, de a te kebledben a mennyország nyugalma s boldogsága lakik. Bárcsak ily nyugalommal hordozhatnám én is töviskoronámat, hogy annak minden tövise ragyogóvá válnék a mennyekben. — Egy régi latin hymnus átdolgozata a kereszt alatt vergődő édes anyára, Máriára mutatva költi fel a borongó érzelmeket. — A Nagypéntek áldásait dolgozza fel a 120-ik, melynek alapeszméje az, hogy Jézus sebei micsoda bántalom ellen megerősítenek: ha gonosz tör reám, kínaidra gondolok s ez elvon a bűntől: ha a test és vér kéjre csalogatnak, szenvedéseid felgondolása megőriz attól; ha amaz ellenség ront ellenem, a te kegyelmedet mutatom elébe s távoznia kell; ha bűnre esábit a világ, fájdalomaira tekintek s megmenekülök a bűntől; ha csüggedezem, új életerőt önt szívembe vigasztalásod. Így ád a te halálod a halálból feltámadást, világosságot és életet. — Egy ének (126.) Nagyszombaton énekelhető, Jézus sirjával foglalkozik s abban a feltámadás zálogát látja.

A Húsvét nagy igazsága: az igazság diádala, a halál legyőzése képezi a valóban magasan szárnyaló 13 húsvéti éneknek alapeszméjét, öröm, lelkesedés áradoz bennük, csak úgy duzzadnak a hála érzetétől. Hiszen a teremtés óta még nem virradt a földre oly szép reggel, mint húsvét reggele, leűzte Krisztus a bűnök éjszakáját, nem borong már felhő az égen, nem ül sötét árnyék a földön, mert a reménysugár behat a rejtve lévő mélységekbe is, fényt támaszt a halál szürke homályában, életet lövel a sírok közé, szíveket bátorít, lel-

keket vigasztal. Ezért győzelmi ének zeng még a kunyhókból is. Ha szenvedésnek éje tör reám, felderül majd felettem a kegyelem napja; ha saját erejével elhengerítette Jézus a sziklasír követ, szívemről is eltolja az aggodalom szikláját, mert Ő éltet, véd, vigasztal s a halálban is magához ölel. De ha eltemettük Krisztus sírjába bűneinket, keljünk fel a bűn sírjából, kezdjünk új életet, fölfelé, Krisztus után, ne törődjünk a földiekkel, mennyei örökség, a halhatatlanság gyönyöre vár reánk, oda törekedjünk; éljünk az Ő szellemében, adjuk át neki magunkat és mi is feltámadunk. Ne sirassuk meghalt kedveseinket, viszontlátjuk őket. De a feltámadt Jézus e földön is velünk van, kik itt sokszor szomorkodva bolyongunk, mint az Emmaus felé közelgető két tanítvány, minket is felkeres Ő, mint ezeket, karját nyújtja felénk, letörli könyeinket, lelkesít. betér békességet hozva hajlékainkba, nevünkön szólít, életnek kenyerét adja s megkérdez: szeretjük-e Őt igazán. Ezek töredékesen feltárva ezen énekek gondolatai. — Megkapóan hozza össze a Husvétal a természet tavaszra ébredését a 139-ik: Pacsirta száll fel az égre, a feltámadásról csicsereg s visszhangra lel mindenfelé. A természet kiáltja: a régi elmúlt, a világ megújult, ébredjétek! Ébredjétek kút-fők, harsogjátok az Úr dicsőségét völgyről-völgyre; ébredjétek fel, zöld pázsit és dús lomb, ibolya az erdő mélyén; fehér primulák, tarka virágok hirdessétek, hogy a szeretet erősebb, mint a halál. Ébredjétek fel a dermedtségből ti is, rest ember-szívek, kik érzéketlenek vagytok örömrre s fájdalomra, az Úr lelke fuvall a föld felett, tépjétek szét Sámsonként köteleiteket s repüljétek, mint a sas. Ébredjétek kesergők, könnyeitek miatt nem látjátok a tavasz virágait; töprenkedők, kik elhagyatva bolyongtok, ébredjétek, újjászületett a világ. A tavasz a benső újjászületés jelképe, a reátok áradó üdv záloga, örvendezzettek. Ifjúvá lesz a vén, kiszöndül a száraz, feltáruul a sírbolt: ébredjétek, itt a Husvét!

Az áldozó-csüörtöki hat ének közös jellemvonása a mennybe törekvő vágy, a Jézussal együtt megdicsőülésnek sóvárgása. Elkészítve im az út, elől megy az Idvezítő, hagyjuk el hát e föld csalfa kincseit, hitványságait, minden gazdagság, minden gyógyulás nála van, emelkedjünk hozzá, es öröm váltja fel a bánatot, mennyország üdve a pokol kárhozatát. Ő az olajfák hegyén szenvedett s onnan ment fel a mennybe is: így a mi szenvedésünk is örömrre fordulhat, csak Őt kövessük. — A mint tehát ezekből is kitűnik, rideg bölcselkedés helyett a szív szólal meg ezekben az énekekben, az újjászületés vágya lüktet ezeknek mindenikében.

Pünkösöd alkalmára 11 éneket ölel fel a svájci énekes. A Szentlélek, mint az istenség harmadik személye, élesen elkülönül ezekben úgy az Atyától, mint a Fiútól. Igazi Isten Ő, ki az Atyának és a Fiúnak lelke, velök egyenlő dicsőséggel bír, minden bölcsesség forrása, békességnek, örömmek és szeretetnek lelke, örök csendnek lehelete, folyam, melyet a Fiú nyitott meg és Isten s a Bárány trónjáról a csendes szívekbe folydogál. Szerepe az, hogy életet ad az igének s annak terjesztése által megismertet az Atyával és Fiúval. Ő tanít imádkozni, tolmácsolja kéréseinket, bátorságot, türelmet és megnyugvást ad a szenvedésekben, felfegyverez az ellenség ellen, szeretetre költ embertársaink iránt, reményt önt keblünkbe az örökélet felől. Ilyen áldásokat kérnek az énekek, a melyek az egész gyűjteménynek legdogmatikusabb, leginkább okoskodó részét képezik. Még lehangulatosabb a 153-ik, melynek ez az eszmemenete: egy kegyes csapat, a mint az Úr parancsolta, egy akarattal ünnepli a Pünkösöd ünnepét: vajha ma is egygyé olvasztaná a szeretet lelke a keresztyénséget. Hirtelen nagy szélroham tör a hajlékra: hadd érezzük mi is a te fuvallásodat, Istennek Lelege. Betelik az egész ház és kettős tüzes nyelv ül mindenikre: óh, töltsd be a mi templomunkat is és gyűjts lelkesedésre. Új nyelveken dicsőíték az Urat: buzdítsd fel most is a tanító és a hallgatók lelkét. A különböző nyelvű nép a maga nyelvén hallja beszélni az apostolokat: oszlasd el Jézus, most is a nyelvek zavarát, hadd értsük meg egymást; úzd el fényeddel a régi sötétséget, hogy elhagyva a sivár vágyakat, szeretetet s örömet élvezzünk a Jézusban.

Lic. Ráczi Kálmán.

A VALLÁSBÖLCSÉSZET FŐBB PROBLÉMÁI.

IV.

Az Isten fogalma.

A hitképzetek végtelen különbözőségében a maradandó, a szilárd, az egység után keresni nehéz feladatnak látszik. De nem lehetetlen. Mert e maradandó nem a képzetekben van, a melyek eltűnnek, midőn az emberiség kinő belőlük, s azután pusztán csak történelmi értékkel bírnak. Vegyük pl. a polytheismust. Századokon keresztül az volt az istenhit normális alakja. Csak későn váltotta fel a történelemben a monotheismus. S íme, ma a tiszta polytheismusnak nincs követője. Újra feléledt ugyan néhány monotheistikus vallásban, mivel ezeket a hatalom oly népekkel, vagy egyénnel fogadtatta el, a melyek s a kik erre még érettek nem voltak, de még itt is csak oly feltétel alatt, hogy a régi vallás sok istene, mint szolga csoportosult az egy Isten trónja körül. Egy tisztán polytheistikus vallás alapítása azonban ma és mindörökre, legalább ott, a hol az emberek nincsenek teljesen elzárva a művelődéstől. lehetetlenség. Ne keressük tehát a vallás lényegét valamely alakban, bármily állandónak, tartós-nak lássék is ez, hanem csupán a vallásos gondolatokban és vágyakban, melyeknek kifejezői a képzetek. Ha ilyen gondolatok újra meg újra új alakban felélednek, teljes joggal tehetjük fel, hogy ezek a vallás lényegéhez tartoznak.

Messze vezetne bennünket, ha az egész hittant ily módon akarnók vizsgálat tárgyává tenni. Tehát csak néhány főfogalomra szorítkozunk s első sorban azt kérdezzük, mi a maradandó, a lényeges az istenség körül alkotott tömérdek képzetben, melyekre az emberiség történetében akadunk. Mert theológiából, bármily kezdetleges alakban is, indul ki minden hittan. Mi rokonság van most már a keresztyének, zsidók és mohammedánok által egyformán, bár különböző módon tisztelt Isten és Hellas és Róma istenei között, vagy a kananeusok,

a moabiták, az akkádok, kelták és mexicóiak stb. istenei között?

A felelet az lehetne: annyi, a mennyi rokonság van köztünk és ezen istenek imádói között; ők is ép úgy emberek voltak, mint mi vagyunk. A különbség a tehetségekben, a körülményekben, főleg pedig a fejlődésben rejlik. E különbség nagyobbak is látszik, mint a milyen a valóságban. Ilyen elvont fogalmakhoz, mint örökkévalóság, mindenütt jelenvalóság, szentség, az ember csak lassan tud felemelkedni; de e fogalmak csirája már fellelhető az alacsonyabb isteni képzetekben is.

Mint pontos és sokoldalú összehasonlító vizsgálat eredményét mondhatunk annyit, hogy ezen istenképzetekben az a fogalom a feltétlen általános, a mag, a mely nélkül Isten nem lehetne Isten, hogy az Isten emberfeletti hatalom. Miként állott elő e fogalom, ezúttal nem kérdezzük. A mi feladatunk most felmutatni azt, hogy a legfenségesebb istenképzet is ezen egyszerű csirából fejlődött.

Az alapképzet minden istenfogalomban a hatalom. Bár hogyan tűnjék is az fel, mint physikai, vagy erkölcsi, jótékony, vagy ártalmas, mint bölcs, igazságos és szent, a világrendet fenntartó szeretet, a hatalom képzete a változatlanul maradándó s egy tchetetlen Isten nem Isten többé. Mihelyt az animistikus képzetektől uralt ember észrevenni véli, hogy fetise lehetetlen, hogy neki segítsen, hogy tehát ő csalódott benne, elhajtja azt: mert bebizonyult rá, hogy nem Isten. A mi a szigorú kalvinistákat a XVI. században az arminianusok tanában leginkább bántotta, az volt, hogy ezek a feltételes kegyelem tana által ellenfeleik nézete szerint az Isten mindenhatóságát csökkentették, a mit egyébként az arminianusok egyáltalán nem akartak tagadni. S midőn néhány századdal később az úgynevezett ethikai irány a theológiában, hogy pessimistikus világnézeténél az Isten igazságosságát, szentségét és jóságát megmenthesse, az istenséget úgy tüntette fel, mint a jónak hatalmát, a mely küzd a természeti és erkölcsi rosszal, melynek oka ő nem lehetett, ismét az isteni mindenhatóság ezen korlátozása volt az, a melyen az egész rendszer tönkre ment.

De e hatalmat mindig úgy gondolták, mint emberfölöttit; — mint emberfölöttit, — nem mint érzékfelettit. Fejlettebb állásponton lehet különbséget tenni az érzéki és az érzékfeletti között, animistikus állásponton az ember e különbséget nem ismeri. A műveletlen népek imádot szellemei nem anyag nélkül valók és tulajdonképen az ó-kor polytheistikus vallá-

sainak legfőbb istenei is ép oly kevéssé anyag nélkül valók. De emberfelettiük mindnyájan, legalább imádóik szemében, a kik az emberi méltóságról gyakran egészen más képzetel bírnak, mint mi. S e hatalom, melyet az istenek gyakorolnak, nemcsak nagyobb mint a halandóké, hanem más természetű is. Kezdetben úgy tekintik ezt, mint valami magikust, mint a varázshatalomnak egy faját, a melyből a csodatevő hatalom képzete fejlődik, egy hatalom, mely nincs ugyanazon feltételek alá vetve, mint az ember. Az istenség csak parancsol és minden meglesz; az isteni szó lesz a nagy teremtő erő. S a monotheistikus hit, hogy Istennél semmi sem lehetetlen, már csirájában megvan az isteni hatalomról alkotott azon képzetekben, melyeket az emberek az alacsonyabb természeti valóságokban képeztek.

Az isteni mindentudóság is ilyen megiratlan hittétel volt a jámborok szívében, sokkal előbb, mintsem magát a fogalmat megalkották volna. Odin hollói kirepülnek az egész világon át s midőn visszatérnek, vállaira szállnak, hogy fülebe susogják mindazt, a mit láttak. A védai varunák, és a perzsa mitrák rendelkeznek kémekkel (spasa), a kiknek figyelmét semmi sem kerüli el. Sátán, a kit Jób könyvének írója Elochim fiához számít, keresztül járja a földet és megjelenik Isten trónja előtt, hogy beszámoljon a látottakról, de Jahve az ő értesítése nélkül is tud mindeneket. Nem minden Isten tud mindent, — ez a polytheismussal összeegyeztethetlen volna, — de az istenek együttesen tudnak mindent, erről megvannak a polytheismus hívei győződve s a menny nagy, fényistene előtt nem maradhat semmi titokban.

A mindentudóság képzetével szorosan összefügg a mindenütt jelenvalósága. A polytheismus sok istene természetesen nincs mindenütt jelen. Mindenkinek megvan saját területe s rendszerint e terület határai, határai egyúttal hatalmuknak is. De egyik sincs egy helyhez kötve. Mielhetnek, a hová akarnak csodálatos gyorsasággal. Vidám meglepetéssel veszi néha a jámbor észre, hogy Isten közel van hozzá, jóllehet, őt messze vélte magától. „Bizonyára kiált fel Jákób Bethelben, midőn felébred álmából, bizonyára Jahve ezen helyen is jelen van“. Hogy e helyen ép úgy, mint mindenütt egy Isten lakott és lakik, abban sem ő, sem senki az ő korában nem kételkedett volna, de hogy az ő Istene itt, a hol egy más, helyi Isten imádtak, megjelent neki, az volt a mi őt örömmel eltöltötte. A mi a monotheismusban az egyetlen Isten mindenütt jelenvalósága, az a polytheismusban az isteneknek sok alakban és személyben mindenüttjelenvalósága. Bárhol legyünk, bármerre

járjunk, mindenütt munkálkodik és parancsol egy emberfeletti hatalom, ez a hit minden néppel, minden időben közös volt.

A szerint, a mint a szép érzéke kifejlődik, az isteneknek az ember mindinkább emberfeletti szépséget tulajdonít. Az istenek plasztikai kialakításában a görögök érték el a tetőpontot. Az isteneknek emberalakjuk van, de ideáljai a férfíúi és női szépségnek. Még magasabban áll az Isten fényességének képzete, mely a halandó szemét megvakítja, s melyet az ember nem láthat meg, vagy meg kell halnia. A próféta, a ki arra méltatott, hogy lássa ezt, betakarja arczát, nem mert feltekinteni, csak mikor már Jahve elhaladt s ő egyedül isteni köntösének szegélyét érzi. De ugyanezen szükségérzet nyilvánul a vad azon törekvésében, hogy szegényes eszményképeit mindenféle díszítésekkel lássa el, melyek reá nézve a legfőbb dicsőség jelei. s ugyanez mutatkozik a megaranyozott koronákban és csillogó köntösökben, melyekkel a naiv római nép Mária képeit feldiszi.

Egészen másképp van az erkölcsi érzékkel. Csak későn próbálja meg a vallásos ember, hogy Istennek emberfeletti voltát azon erkölcsi tulajdonságokban is kifejezésre juttassa, melyeket neki tulajdonít. Az Istenek a jog kezelői, az erénynek jutalmazói s a bűnnek büntetői; ők adták az erkölcsi törvényeket a halandók számára s megkívánják, hogy ezek azokat megtartsák; de kezdetben ők maguk felül állnak e törvényeken. De a mint megtanulta az ember, hogy az ember méltóságát erkölcsi állapota szerint mérlegelje, nem tekinthet többé egy lényt sem. bármilyen hatalmas legyen is ez. felette állónak, ha ez erkölcsi tekintetben alatta áll. Megérlelődik benne a meggyőződés, hogy az erkölcsi parancsolat nem önkényszerű, az emberi természettel harczban álló, hanem megjelenése saját benső lényének, s épen ezért tartozik az Istenség lényegéhez is, a mely alapja mindannak, a mi az emberben magasabb. Most már az emberfelettit nem keresi többé a külső fényben és pompában, nem is pusztán egy oly hatalomban, mely az ember felett áll, de Istenére ruházza teljes tökéletességben mindazon tulajdonságokat, melyeket az emberben most már sokkal inkább, mint minden más adományt méltányolni tanult. A megközelíthetetlen ekként lesz a szent, az igazságos, a kinek szemei tisztábbak, hogysen a gonoszságot láthatnák, a legfőbb hatalom ekként lesz a mindent átölelő szeretet. Az ember most Istenét a végtelen tökéletesség boldog birtokában állani gondolja, melyet ember nem érhet el, de a mely mégis végtelen törekvésének célja marad.

Itt azonban egy oly kérdés elé állítva találta magát az ember, melynek megoldása még mindig sokakat foglalkoztat. Miként lehet az, hogy egy tiszta, tökéletes világ, vagy személyesen szólva, egy tökéletes és egyúttal mindenható Isten legyen eredete egy oly világnak, a melyben a természeti és erkölcsi rossznak oly nagy hatalma van? A polytheismusra nézve a felelet ezen kérdésre nem volt nehéz. Az istenek világát két részre osztotta. jótékony, vagy természettől fogva jó és kártékony istenekre, a kik közül az elsők minden áldásnak adói, az utóbbiak minden rossznak, a halálnak, a romlásnak s az erkölcsi rossznak okozói voltak, mindketten hatalmasak s épen ezért imádandók. De az ethikai vallásokban ez a megoldás nem elégíthet ki többé. Gonosz lényeket itt nem tekinthet többé az ember imádásra méltóknak. A két csoport ellenséges harczossá lesz. Egyik oldalon áll a jó Isten kísérőivel, a másikon a sötétség és a romlás, a gonoszság és bűn hatalmainak világa, a mely ellen a jó szellemek segítségével az embernek is küzdenie kellett.

Másutt az emberi szabadság eszméjével próbáltak a kérdés megoldásához jutni, mely szabadságot az ember rosszul használja fel, a minek büntetéseként tekintendők a természeti szerencsétlenségek, a betegségek s egyéb bajok, a nélkül, hogy belemélyedtek volna azon kérdés eldöntésébe, hogy vajjon ezen szabadság nem korlátozza-e Isten mindenhatóságát. Vagy pedig tagadták a bűn abszolút jellegét (Pfleiderer) s a physikai rosszat úgy tüntették fel, mint szükségképeni nevelő eszközt, mint árnyékot, mely nélkül fény nem lehet. Nem feladatunk ezúttal ezt a kérdést közelebbről megvizsgálni, reánk nézve ezen alkalommal elég annak konstatalása, hogy a vallásos tudat előtt nem állhat meg egy rendszer sem, a mely az Isten mindenhatóságát korlátozza azért, hogy szentségét, igazságát és szeretét megmentse. Teljes megoldása e kérdésnek felülhaladja az emberi szellem hatalmát. De minden idők kegyes emberére nézve, ha beismeri, hogy itt egy megmagyarázhatatlan rejtély előtt áll, lényeges az a válasz, a mit már Izrael nyert: „Isten utai magasabbak, mint a mi utaink, Isten gondolatai magasabbak, mint a mi gondolataink; Isten nagy s mi nem érthetjük meg őt“, vagy hogy egy általunk többször használt kifejezést idézzünk: az Isten emberfeletti és így végére mehetetlen.

A végeredmény az, hogy az ember az Isten alatt minden időben egy mindenütt, minden jelenségben munkás, emberfeletti hatalmat gondolt, nem pusztán azon értelemben, hogy e hatalom nagyobb, mint az ember, de azon értelemben is,

hogy nincs kötve azon feltételekhez s nincs alávetve azon korlátozásoknak, melyek minden emberi hatalomra nézve fennállanak. A fejlődés különböző foka szerint úgy tünik föl e hatalom, mint varázshatalom, vagy mint csodatevő hatalom, („Das Wunder ist des Glaubens liebstes Kind“ — jegyezte meg Goethe), a gondolkodásban legelőbbre haladottak előtt pedig ez az a titokzatos hatalom, a melyben az ember a jelenségek világának legfőbb okát kereste, a mit idő és tér nem korlátozhat s a mely változhatatlan, habár minden változzék és elmuljon is. Csak a fejlettségtől s egyúttal a természeti képességektől függ az, hogy az ember e hatalmat több személy közt felosztva vagy egyetlenegyben összpontosítva gondolja-e. E hatalom a maga területén mindig a legnagyobb, a maga nemében mindig egyetlen s még ott is, a hol többek közt oszlik el, működik mindenben s mindenek, a mi fennáll, ő a tulajdonképeni alapja. Az isteninek világa, a mint az ember ezt képzeli, nemcsak magasabb, de más világ is, mint a jelenségek világa, mert amaz egy ideális világ. Azonban a világ a jelenségek világával csak annyiban áll ellentétben, a mennyiben az tökéletes és végtelen, míg ez tökéletlen és véges.

V.

Az ember rokonsága az Istennel.

Előző vizsgálódásaink eredménye az volt, hogy a vallás szükségképeni elemei közé tartozik a hit, egy emberfeletti hatalomban, a mely hatalom mindenütt és mindenben munkás. Ezen hit nélkül, egy felettünk álló Istenbe vetett hit nélkül, nem létezhetik vallás, minden vallás e hitből indul ki. Ha a felolvasások czélja az volna, hogy egy bölesészeti Istentant állítsunk össze, meg kellene most vizsgálnunk, mi minden foglaltatik ezen eszmében, mi folyik belőle szükségszerűleg s nyilvánult kezdetben mythosokban, később a teremtés, a gondviselés, a világteremtés stb. dogmaiban; e dogmákat meg kellene az eredeti eszme világítása mellett vizsgálnunk stb. Azonban itt nem mehetünk ennyire. Célunk bevezetést adni a vallástudományba és vizsgálódásunk jelen részében felkutatni a formák változása közben a maradandót.

Az Isten mellett, „ki felettünk áll“ minden vallásban megtalálható az Isten „ki bennünk van“, mely gondolat az eredeti keresztyénségben teljes kifejlésre jutott. Isten mindnyájunknak atyja s az emberek az ő gyermekei, — ez a legbensőbb

rokonság Isten és ember között. E tanból, mely az egész evangélium hirdetésének alapjául szolgált, származnak azután az Isten-emberről és a szentháromságról szóló tanok. De ezen eszme csiráit megtaláljuk már a legprimitívebb vallásokban is és ez nyilvánult mindenféle képzetben, mythosban, legendában, symbolumban és symbolikus cselekményben.

A vallások két nagy csoportra oszthatók: a theokratikus vallások és a theanthropikus vallások csoportjára; az előbbiben az Isten uralma a világ és az ember felett, az utóbbiban az ember rokonsága Istennel állítatik előtérbe s fejtetik ki egyoldalúan. Az utóbbiban természetesen a vallásos anthropológián van a legnagyobb súly, azonban az előbbi sincs ennek teljesen híjjával.

A héberek vallásában — a theokratikus vallásalakok legkarakterisztikusabb alakjában — az embert Isten képére teremtve látjuk. Ábrahám és Mózes a legfelsőbbel, mint barátal érintkeznek, Jákob küzdött vele s legyőzte őt. S ha kérdezi is a zsoltáriró: „Kiesoda az ember, hogy Te reá gondolsz s az embernek fia, hogy meglátogatod őt?” tüstént hozzá teszi: „Csak egy kevéssel alkottad őt kisebbé, mint az isteneket“. A prófétában, az ihletett költőkben az isteni szellem működött; Jeremiás egy jövődőt várt, melyben e szellemben mindenki részesülend.

Nyugat-Ázsia rokon theokratikus vallásaiban az Isten és embervilág még kevésbé élesen áll egymással szemben. például a babyloniak és egyiptomiak vallásában; e képzetek: „az Isten ember feletti hatalom“ és „az ember az Istenséggel rokon“ itt még minden feltűnés nélkül állanak egymás mellett.

A mi a theanthropikus vallásokat illeti, jellegük hozza magával, hogy ezekben az Istennek az emberrel való rokonsága lép előtérbe. Az Isten és az ember közti határok itt nincsenek szorosan megvonva.

Az általában elterjedt mythosok és legendáknak két csoportja van, melyek a vallásnak azon alapeszméjében, a melylyel most foglalkozunk, veszik eredetüket. Ezek minden népnél előfordulnak, majd mind gyermekies elbeszélés, majd mint valóságos költészet. Ezek a paradicsomi elbeszélések és egy pompás földi jövőnek rajzai. Ezek egymást egészítik ki s elmondhatjuk, hogy az utóbbiak az első által mintegy posztuláltatnak, habár gyakran, mint pl. az Ó-testamentomban csak a paradicsomról szóló legendák tartattak meg, míg az üdvteljes jövőnek képei magasabb ethikai várakozásokban nyernek kifejezést.

A jövőbeli üdv állapotának ezen földünkre vonatkozó képzetei mellett gyakran állanak ugyanazon vallásokban is más képzetek, melyek amazokat inkább kitöltik, kiegészítik, mintsem kizárják s a melyek az embernek halála utáni sorsára vonatkoznak. Így megvolt a görögöknek a maguk Elysiumja, a mely csak a hőszok számára volt rendelve, a skandinávoknak Valhölljük és Folkvangjuk, a hol a harezban elesett hősök Odinnal és Freijával ünnepelnek, a Zoroaster-követőknek a maguk Garodmana-juk, Ahura mazda és kísérei lakása, a honnan egy híd nyulik le a földre, a melyen a jók kényelmesen járhatnak, de a mely a gonoszokra nézve éles, mint egy borotva, úgy, hogy lezuhannak róla a pokolba. Azonban lehetetlen volna az ezernyi ezer alakot felsorolni, a melyben a halhatatlanság hite jelentkezik. Legyen elég annyit mondani, hogy mindenütt, minden népnél, minden fejlődési fokon találkozunk e hittal, a hol azokat bölcsészeti kételyek még nem ásták alá, vagy más okok nem szorították háttérbe s hogy e hit mindenütt vallással van kapcsolatban. Meglehet, hogy e hit teljesen önálló, nem vallásos motivumokból állott elő. — oly kérdés, melyet ezúttal nem vizsgálhatunk meg bővebben. — kétségtelen, hogy nem az ember Istennel való rokonságának érzetéből fakadt, de mind a kettő ugyanazon forrásból ered és a halhatatlansági hit a vallással összekötésbe hozva rendesen az Istennel való egyesülés alakját veszi fel, vagy legalább is azt a képzetet, hogy az ember az istenek világába jut be s részt nyer a társaságban.

Mihelyt az előrehaladottabb erkölcsi tudat érvényesülni kezd, s a jutalmazás gondolata a fenmaradás gondolatával egyesül, átváltozik az alvilág, mely előbb majdnem minden halott gyűlhelye volt, a büntetés és kínzás helyévé s a mennyei boldogság egyedül a jók osztályrészeül tekintetik. Mindazon képzeteknek, a melyekben e hit kifejezésre jutott, azon vallásos gondolat szolgál, bármily tökéletlenül is, alapul: „az ember istentől származva Isten nemzetségéből való, ezért istenné teremtett arra a célra, hogy ismét ő vele egyesüljön“.

De a képzelőtehetség nem nyugodott addig, míg a vallásos gondolatnak egy konkréttebb alakot nem talált. Legfőbb kifejezést nyert ez a közvetítőben való hitben, mely Pfleiderer szerencsés körülírása szerint: „az Isteninek és emberinek személyes egységgé s külső tárgyilagosságá egyesülése“. Bármennyire tudatára jut is a halandó az isteninek önmagában, Isten és ember mindig ellentét marad, mint végtelen és véges, tökéletes és tökéletlen. A szerint, a mint a tapasztalat, az

önismeretben való előrehaladás, az erkölcsi tudat fejlődése azon meggyőződést kelti s erősíti, hogy az ember magas származásának és rendeltetésének csak kevéssé felel meg, s a szerint, a mint másrészt a vallásos gondolkodás az istenségről fenségesebb képzetet alkot, az űr a kettő között mindig nagyobb lesz és mindig nehezebbnek látszik az egyik alap-gondolatot a maga teljességében fentartani a nélkül, hogy a másikat ne csorbitanók. Ez űrt az emberi hit különböző léi nyekkel tölti ki. Így vannak a földön kiválólag vallásotermészetek, próféták, papok, tanítók, reformátorok, a kik a képzelet megdicsőít és a kiknek gyakran természetfölött szentséget tulajdonítanak. Így vannak az égben, vagy az ég és a föld között az Isten szolgálói és hírnökei. De az űr még így sem lesz áthidalva. Ez egyedül csak egy lény képzetével történik meg, a ki mindkét természetnek részese, Isten és ember együtt, valódi Isten, Istennek valódi fia, de valódi fia az embernek is. A képzeletnek egy merész tétével jön létre itt az ellentét között a kibékülés, a különbözők között az egység.

A közvetítőkben való hit, kik Isten és az ember világa közt vannak, s egyformán tartoznak mindkettőhöz, általános és különböző alakokban nyilvánul. Majd Istenek ezek, a kik leszállanak a földre s emberré lesznek, vagy legalább is egy ideig mint emberek az emberek közt forgolódnak. (Apolló, Vishnu avatarái, Heimdall) majd ismét félistenek, emberek az istenek és emberek egyesüléséből születve (Herakles, Bellerophon, Perseus), a kik közül némelyek munkájukért jutalomra, vagy pusztán csak isteni származásuk miatt az istenek rangjára méltattatnak s mint ilyenek tiszteltetnek. Gyakran valódi történeti személyek ezek, kiket a hálás utókor először feldicsőít, majd azután istenít, (Királyok, mint a régi Sargon Babyloniában, bölcsek, mint Lao-tse és Kong tse Chinában) különösen pedig reformátorok, kiknek működése és prédikálása egy új vallást hívott életre (mint Mahavira de Jina, Gautama de Buddha, Zaratustra Spitama, a kik után a jainisták, Buddha- és Zoroaszterkövetők magukat nevezik.

Hogy Krisztusra is sok legendát vittek át, melyek egy része a Mithra-legendákból van kölcsönözve, azt tekintettel az apokrif evangéliumokra és az Arany-legendára azok sem fogják tagadni, a kik különben hajlandók mindazt, a mit a kanonikus evangéliumokról elmondanak, mint valóságos történetet tekinteni. Bizonyos, hogy az isten-füről volt hittétel, mely szerint Krisztus személyében a valódi Isten és valódi ember egyesült és a mely legmagasabb mystikus kifejezést a

szentháromság dogmájában talált századokon keresztül a keresztyénség nagy többségére nézve, hármii volt egyébként az eltérés vallásos nézeteikben, hitük egyik főoszlopa maradt. És ha a vallástudomány (melynek nem célja bármily dogmát, vagy képzetet védelmezni, vagy ellene harcolni), azt kérdezi, miért foglalt el az isten-emberről szóló tan a vallásban oly előkelő helyet, a felelet nem lehet más, mint, hogy azért, mert a vallásos kedély legbensőbb szükségérzetének kielégítésére szolgál.

Első sorban is ilyen szükségérzet az istenséggel való közösség. A vallásos ember közel akarja magát tudni Istenéhez és Istenét közel önmagához. E szükségérzetet elégíti ki az isten-emberről szóló képzet. Itt van egy lény, mint ő s mégis magasan felette, egy lény, melyet imádhat, de egyúttal szerethet is. Ő maga nem mer Istenére feltekinteni s itt van egy lény, ki így szól hozzá: „A ki engem lát, látja az atyát“.

Másodsorban ilyen szükségérzet az, hogy Istennel való rokonságunk érzetét erősítsük az által, hogy az isteninek és emberinek egységét, a legmagasabb emberinek valódi isteniségét egy konkrét képben tekinthessük. Nagyon helyesen jegyezte meg Prof. Edward Caird Gifford felolvasásában. (*The Evolution of Religion*), hogy az emberi szellemben a végtelennek eszméje megelőzte a véges eszméjét. E megjegyzés oly fontos, hogy valósággal lélektani felfedezésnek tekinthető. A végest egyedül tapasztalat útján ismerhetjük, a végtelent nem. Sőt a végtelen egész tapasztalatunkkal engesztelhetetlen harcban áll. De nem is eredménye az okoskodásnak, mert mint következményt semmiből sem vezethetjük azt le. A végtelen eszméje velünk született. Nem tehetünk mást, mint-hogy önkénytelenül is gondolnunk kell azt. Akaratlanul is úgy cselekszünk, mintha végtelenek volnánk. A végtelen eszméje az emberiség fejlődésének nagy rugója. Ez egyúttal azon egészséges pessimismus forrása, a mely a felületes optimismussal szemben áll s ez a titka minden előhaladásnak. Semmi sem elégít ki bennünket valóságban és huzamosabban, csak a végtelen után való törekvés, habár meg vagyunk is győződve, hogy ez legalább földi lételünkben, elérhetetlen. Ha azonban az életben kicsinyeknek és semmiseknek érezzük magunkat, akkor támaszt keresünk gyengeségünknek a tehetségesebb, a hatalmasabb lelkeknel, különösen pedig azon egyetlen képnek szemléleténél, a melyben a tiszta ember összeesik a mindent legyőző isteni szeretettel.

Végre gyengeségünknek és tehetetlenségünknek ezen tapasztalata erkölcsi téren, a bűnnek tudata az, a miből a

megváltás szükségérzete származik. A mint már mondtuk, a megváltás eszméje, a mit némelyek a legfejlettebb vallások egy némelyikére akartak csak korlátozni, teljesen általános, habár az alak, a melyben ezt az emberek képzelik, kezdetben nagyon együgyű és fogyatékos. A kép a fogság gondolatától van kölcsönözve. Megváltás annyi, mint megszabadítás nemcsak, a mint közönségesen felfogják, a bűn hatalmától s még kevésbbé csupán annak következményeitől és büntetésétől, de a végesség minden kötelekétől, mindentől, a mi az embert szellemi élete teljes kifejtésében akadályozza. A keresztyén képzetek a súlypontot az Istennel való kibékülésre helyezik. De úgy itt, mint más ethikai vallásokban, a megszabadítás és a kiengesztelés konkrétan összefoglaltatik a szabadító személyében, ki Istentől született és mégis ember volt, ép úgy, mint a természeti vallásokban a félistenek megszabadítók és mentők valának. És ezen megváltás, a megszabadítás iránt érzett szükségnek eredete, a mely az embert hajtja, hogy megváltójánál keressen szabadulást, ismét nem más, mint Istennel való rokonságának érzete, a mely összeütközésbe jutott erkölcsi életharczának szomorú tapasztalataival.

Törekedtünk azt a képzetet, a melyben vallásos hit kulminál, a konkrét képet, a melyben az Isten és ember egyesültnek tekintetik, a vallásos lelkület szükségérzetéből kimagyarázni. Két alapgondolatot ismertünk fel, mint olyat, a mely minden hitképzetben előfordul. Közlebbi vizsgálódásnál valószínűleg az fogna kitűnni, hogy e két alapgondolat tulajdonképen és lényegileg egy.

VI.

Istentisztelet, ima és áldozat.

Az emberfeletti hatalmakkal rokonság és a tőlük függés érzete arra indítja a vallásos embert, hogy ezen hatalmakkal való egyezségét keresse, s ha azt gondolja, hogy ezen egyezség önhibája miatt megszakadt, azt ismét helyreállítsa. Ezen szükségből állanak elő azon vallásos cselekmények, a melyeket közönségesen az istentisztelet neve alatt foglalnak össze.

Vannak, kik az isteni tiszteletet kevésre becsülik s elhanyagolják, mások ezt tartják a vallás tulajdonképeni főrészenek. Mindkét nézet egyoldalú túlhajtása egy igazságnak. A fődolog a vallásban nem az istentisztelet. Lehetnek olyanok, kik az istentiszteletben nem vesznek részt, s mégis mélyen vallásosak. De nem kevésbbé igaz, hogy oly érzület, a melylyel

a szív telve van, szükségképen kifejezésre törekszik a hódolat szavaiban és cselekményeiben. Az istentisztelet nem bizonyossága a vallásnak; meglehet, hogy csak utánozva van s képmutatásból hajtatik végre. De az istentisztelet teljes hiánya rendesen bizonyosság arra, hogy a vallásos szükséglet legalább is szunnyadóban van.

Megjegyezték s bizonyos mértékig helyesen, hogy minden istentisztelet kétoldalú. Az ember járul Istenéhez és az Isten az emberhez. Ha az istentisztelet több akar lenni, mint külső mutatvány, úgy a hívónél nemcsak a szükségérzetnek kell jelen lennie, hogy szívét kiöntse, de a meggyőződésnek is, hogy Istent nem hiába keresi, hogy imái meghallgattatnak, áldozatai elfogadtatnak és habár hallható hangot nem hall is, ha látható jeleket nem lát is, Isten megjelentí magát lelkületében. Azonban ezen kétoldalúság az Istentiszteletben nem szó szerinti mechanikus értelemben fogandó fel. Itt is nem az egyik Istentől, a másik az embertől van, hanem minden egyformán, együttesen Istentől és az embertől. A régi keresztyének az „Isten igéjéről és az imákról“ beszéltek, s minden közös keresztyén istentisztelet tényleg ezen kettő egyesüléséből áll. Azonban mindamellett is mély vallásos igazság rejlik azon válaszban, a melyet a perzsa mystikus Dsjalâl-ud-din Rûmi adott egy jámbornak, a ki azon panaszkodott, hogy Allah-hoz intézett kérése nem hallgattatott meg, s a kinek a sátán azt sugalta, hogy a könyörgés egyáltalán haszontalan: „Miért, kérdé őt a próféta, szüntél meg Istent segítségül hívni?“ .Azért, mert a válasz: „Itt vagyok!“ nem jött, s én azt hittem, hogy elutasítottam“, mondá a kétkedő. Mire a próféta így szólt: „Az Isten megparancsolta nekem: menj hozzá és mondd: „Óh sokat szenvedett ember, nem ösztönöztelek én arra, hogy nekem szolgálj? . . . A te Allah-kiáltásod volt az én „Itt vagyok“ válaszom és a te fájdalom, a te vágyad, a te buzgólkodásod volt az én követem“.

A legáltalánosabb, a legmaradandóbb és éppen ezért legelőbbkelő része az istentiszteletnek az ima. A hol az ima egészen elnémult, ott maga a vallás is megszűnt. Már a műveltség alacsony fokán álló népeknél megtalálható a tisztán szellemi érintkezés képze, azon képzet, hogy beszélünk egy oly lényhez és meghallgattatunk az által, a melyet nem lát-hatunk, a melyet messzelevőnek képzelünk.

Nincs e azonban ezzel az ima keletkezése nagyon is egyszerűnek feltüntetve? Egy ismert elmélet szerint az ima kezdetben nem magikus cselekmény-e, a mivel az ember az isteneket, vagy szellemeket felidézi s az emberi akaratnak

veti alá? Itt azon nehéz kérdés előtt állunk, hogy a magikus, a bűvölés és bájolás az istentiszteletben valami eredeti, vagy csak utólagosan hozzá jött elemet képeznek-e, hogy az emberfeletti hatalmakkal való érintkezés ezekkel kezdődött-e, vagy pedig, hogy ezek csak beteges tünetek, a melyek csak később mutatkoztak az istentiszteletben? Szünetlen kutatás és elmélkedés e kérdés felől mindinkább inkább meggyőztek bennünket az utóbbi nézet igazságáról. Épen azért aláírhatjuk Robertson Smith szavát, midőn mondja: „A legkorábbi időktől fogva a vallás a magikától és varázslástól megkülönböztetve, rokon és baráti lények felé irányul, a melyek egy ideig haragudhatnak ugyan népükre, de mindig kiengesztelhetők, kivéve tisztelői ellenségeit, vagy a közösség hűtlen tagjait. Nem a határtalan félelemmel az ismeretlen hatalmaktól, de a tiszteltteljes szeretettel az ismert istenek iránt, a kik a rokonság szoros kötelékeivel vannak tisztelőikhez csatolva, kezdődik a vallás a szó igazi értelmében”. A tövisről nem lehet fügét szedni, a habona nem lehet a vallás anyja.

A kultus történetében azonban a varázslás igen nagy szerepet játszik. Régi imáknak, melyeket már épen nem, vagy alig lehet megérteni, s a melyek pusztá hangokká lettek, egyhangú litániáknak, dicséreteknek s áldozati énekeknek oly bűverőt tulajdonítanak, hogy nemcsak a gonosz szellemeket lehet velük távol tartani, az ellenségeket elűzni, de magukat a magas isteneket is kényszeríteni.

Azonban tekinthetjük-e ezt az eredeti állapotnak s az észszerű képzeteket csak ebből fejlődötteknek? Bizonyára nem. Vegyük a védai dalokat. Sok van azok között tényleg minden ihletés nélkül papok által összeállítva a célból, hogy az áldozati cselekménynek erőt kölcsönözzenek. De a legtöbb s ezek közt a legrégebb egy korlátlan költői ihletés termékei, melyeket talán szerzőjük arra a célra szerkesztett, hogy az áldozati cselekménynél énekeltessenek s így ennek ünnepélyességét fokozzák, de bizonyára nem a célból, hogy varázslást üzzenek velük. A későbbi nemzedékek voltak azok, melyek ezen énekeknek ily erőt tulajdonítottak, azon nemzedékek, a melyek azt tanították, hogy ezen énekek természetfölötti módon állottak elő s tulajdonképen Brahmának vagy Isvaráfnak magának szavai

Nem mondjuk, hogy a varázslás késői származású. csak azt mondjuk, hogy korán volt ugyan már a vallással egybekötve, de eredetileg nem tartozott hozzá s egészen másnemű. A varázslás egy ismeretlen csodavilág felé fordul, melytől az ember iszonyodik és fél; a vallás vágygyal fordul

egy ismeretlen csodavilág felé, melyre az ember tisztelettel tekint ugyan, de a melybe az ember egyúttal bizalmát is helyezi.

Mi a vallásos és a magikus összeköttetésének oka oly sok vallásban? Nem mindig ugyanaz. Az összeköttetés lehet a vallásos élet és a vallásos ihletés elernyedésének következménye, melynek következtében a formalizmus (a formák tisztelete) foglalja el az élő vallás helyét. De gyakran következménye annak is, hogy a vallás oly népek, törzsek, vagy állások közt terjed el, a melyek tulajdonképen még nem érettek arra, hogy megérthessék. A tudatlan s épen ezért már babonás tömeg abban, a mit nem ért meg, valami titokzatosat lát, valamit, a minek isteni hatalma van, isteni hatalma, melyet a varázshatalomtól még nem tud megkülönböztetni. Ép oly tudatlan és babonás varázspapok felhasználják ezt jóhiszeműleg saját istenük tiszteletére, gonosz charlatanok önző czélokkal saját hasznukra és előnyükre. Így lesznek azután imák, mondások, énekek, rítusok, melyek valóságos vallásos érzületből keletkeztek s épen ezért alkalmasak, vagy arra rendelvek, hogy másoknál is hasonló érzelmeket keltse- nek, az ostoba csodálkozásának tárgyai, dolgok, melyek annál csodálatosabbak, minél kevésbbé megérthetők, annál szentebbek, minél régebbek s a melyeket, csak mint üres hangokat utá- noznak azon meggyőződésben, hogy általuk az ember a gonosztól megszabadul s az Istennel kibékül. Ez elkerülhe- tetlen. Add a szentet és magasztosat Omnes úr elé, a mint Luther a profán tömeget nevezte s ez a tiszteletre méltó egyén nem képes elfogadni azt a nélkül, hogy meg ne rontsa, le ne alacsonyítsa s teljesen banalissá ne tegye addig leg- alább, míg az úr, a parancsoló.

A magikussal való ezen összeköttetést úgy tekintsük-e, mint a vallásnak elkorcsosodását? Müller Miksa a mytholo- giát „disease of language“-nek nevezte; azt hiszem, hogy még nagyobb joggal lehet a varázslást „disease of religion“-nak, a vallás betegségének nevezni Némely vallás ki is mulik e betegségében, habár halála lassú és hosszantartó halál. Van- nak azonban vallások, melyek e betegségből ki tudnak gyó- gyulni.

Az imával együttesen fordul elő minden vallásban az áldozat. Minden vallásban, mert habár egyik-másikban, név- szerint a keresztyén vallásban úgy tűnik is fel, mintha az áldozatok megszűntek volna, mint symbolikus cselekmények, vagy ethikailag felfogva itt is fennállanak még ezek. A katho- licizmusban a mise egész határozottan áldozati cselekmény,

határozott áldozat, az istenember által hozott áldozat naponkénti megismétlése, kinek testét eszik és véréet iszszák; a mi mellett csak röviden emlékeztetünk még a tömjénre, virágokra, gyertyákra, exvotókra s annyi más adományra, a melyet a hívők bemutatnak. Minden úrvacsora, még ha a transsubstantiatio tanát elvetik és az úrvacsorát, mint symbolikus cselekményt tekintik is, tényleg áldozat. S még ott is, a hol azon meggyőződésből indulnak ki, hogy az Istent nem lehet ajándékkal tisztelni, „mintha szüksége volna valamire“, az észszerű istentiszteletet úgy írják le, mint testünknek az élő, szent Istennek tetsző megáldozását (Róma, 14, 1); ezen értelemben minden Istentisztelet, ha több akar lenni, mint külső testmozgás, tényleg áldozat, önmagának ismételt feláldozása az Isten előtt, a mely a legmagasabb állásponton a vallásos élettel összeesik, vagy azt legalább is fentartja és lelkesíti.

Mi az áldozat eredete? A közönséges magyarázat igen egyszerű; az áldozat adomány, mely az Istennek azon czélból mutattatik be, hogy kegyét megnyerjük, vagy haragját elfordítsuk, legyen bár ez azon nézettel párosulva, hogy az istenek az áldozatot saját fentartásukra szükségelik, vagy pedig azon nézettel, hogy az áldozat nem egyéb, mint az alázat és tisztelet jele. Azonban ezen elméletet ez idő szerint különösen az anthropologusok, mint felületeset mellőzik. Azok persze, a kik azt állítják, hogy az egész istenimádás a megholtaknak tiszteletéből keletkezett, azt is állítják, hogy az áldozati lakomák, melyeket az utóbb nevezettek tiszteletére készítettek, egyszerűen a magasabb szellemi lényekre is átruháztattak. Robertsohn Smith elmélete szerint, mely buzgó követőkre, de heves ellenzőkre is talált, az áldozati állat eredetileg a *totem*, a szent állat, a melyben a törzsistennek élete lakik s a mely így saját életét közli azokkal, a kik az áldozati lakomában részt vesznek. Némi módosítással ebből származott volna a törzs közös lakomája, a melyen a törzshöz tartozó Isten is részt vett. Az áldozatok minden más neme ebből fejlődött volna fokozatosan.

Az áldozat általános neve alatt sok mindenfélét szokás összefoglalni: az áldozati adományok minden neme. tárgyak, helyek, templomok, személyek, kiket az Istenségnek szentelnek; a legkülönbözőbb fajú állati áldozatok lakomákkal összeköttetésben, vagy a nélkül, sőt minden, a mit az ember az istenség tiszteletére, hogy annak tetszését kinyerje, vagy azt kiengesztelje, feláldoz vagyonából, vagy élvezetéből, minden bűjt és önmegtartóztatás, önkínzás és önmegtágadás vallásos indokokból. Ez utóbbi nemcsak képes értelemben számítandó

az áldozatokhoz. Ez az egyedüli áldozat, a mely nemcsak nem symbolum, de mint valóság is a lélekből és igazságból való imáadáshoz tartozik.

Az áldozatok mindezen különböző formájának mi az alapja az emberi lelkiületben, mi a lényeges, a maradandó? A jámbor szükségérzete, hogy azon emberfeletti hatalommal, melynek munkáiból való megismerése gondolkodásának postulatuma, melynek magasztosságáról képzelő tehetsége egy képet teremtett magának, melylyel magát bensőleg rokonnak érzi, közösségbe lépjen és abban maradjon. Az eszközök, melyeket e célra felhasznál, természetesen összhangban lesznek képzeletével. Ha az emberfeletti hatalmakat úgy tekinti, mint a melyek érzéki szükségleteknek vannak alávetve, ép úgy, mint ő, vagy legalább az emberi hatalmak, urak, fejedelmek analogiája szerint, a melyeknek ő itt a földön alá van vetve, úgy gondoskodni fog arról, hogy ne üres kézzel közeledjék hozzá, de a legjobb ajándékokkal szolgáljon neki, a melyekkel csak rendelkezni tud s gondoskodni arról, hogy ne mint méltatlan, mint tisztátalan jelenjék meg Istenének színe előtt, de bőjttel, önmegtartóztatás és tisztulási szertartásokkal készüljön el ahhoz stb. Hogy őket tisztelje, nemcsak, de főleg, hogy őket annál inkább magához fűzze, állandó helyet jelöl ki, a hol az áldozati cselekmények végeztetnek s a mely épen ez által szent lesz, s a szerint, a mint fejlődik a műveltség és szépérzék, nem elégszik meg e célra egy kijelölt térséggel a hegycsúcson, vagy egy nyílt helylyel az erdőben, de egy pompás, alkalmas épületet emel, a hol Isten maga lakik népének közepette. Ha még animisticus állásponton van, gondoskodni fog arról, hogy az isteni lélek itt testet találjon, a melyben lakhassék. egy élő, vagy kézzel csinált fetist, egy állati, vagy emberi alakra készített bálványt s valódi brutális felfogással e bálványt lánczokra veri, hogy az Isten el ne szökhessék. Ha a jámbor a gyermekies képzetvilágból kinőtt, ha meggyőződött arról, hogy Istene nem lakik emberi kézzel csinált templomokban, még mindig szükségét érzi annak, épen, mivel ember, hogy Istennek közelségét symbolikus cselekményekben kifejezésre juttassa; a helyek, a hol megszokta, hogy elkülönözve, vagy másokkal közösen Istennel való egyesülését keresi, még mindig szentek és drágák maradnak előtte; segítségül hívja a művészetet, semmi áldozatot nem talál nagynak, hogy e helyeknek oly külsőt adjon, mely szép rendeltetésükhöz méltó. Bethaniai Mária képe, a vallásos istentiszteletnek legmagasabb önkéntes megnyilatkozásában nyilvánul, melyet az imádó szeretet sugall.]

Ha a kultusz e szerint eredetileg és lényegileg az Isten-
nel való egységnek keresése, a vallástudomány egy alakot
sem tekinthet figyelmen kívül hagyhatónak s törekednie kell,
hogy mindegyikből kihámozza a vallásos magvat. Ne igye-
kezzék az előítéletből elfogultakat az istentisztelet iránt haj-
landóbbá hangolni az által, hogy ennek jellegét megtagadja
s például úgy tünteti fel, mint a mely hasznos a nagy tö-
megre nézve, melyet az érzékinek kell vonzani, vagy mint a
mely eszköz arra, hogy az embereket becsületességükben meg-
tartsa, vagy vallásos iskola a felnőttek számára. Az sem elég,
hogy némely istentiszteletnek szépségére, fenségességére utal-
junk, mint a mi által az aeszthetikai érzésre lehet hatni,
habár azon jó gyümölcsökhöz, melyeket az isteni tisztelet
teremt, tartozik az is, hogy képes vallásos érzeteket kelteni.
Itt lép a valódi, egészséges mysticismus jogaiba. Hit nélkül
a kultusz semmi. Ha az istentisztelet több akar lenni, mint
külső testmozgás, úgy a hitből kell kiindulnia, azon hitből,
hogy valóban fennáll a közösség az ember és Istene között, a
véges és a végtelen között.

Dr. Antal Géza.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Úgy protestáns, mint római katolikus részről, egyike a legfontosabb egyházi napi eseményeknek a Lajtán-túl folyó azon vallásos és politikai mozgalom, mely a «Los von Rom» jelszóval hatalmas arányokban, de nem épen ideális tisztaságban indult ugyan meg, a mely hovatovább nyer intenzivitásban, komolyságban és vesztett reklámszerű pártpolitikai jelleméből, hogy mint nemzetiségi mentő horgony álljon tanulság és követendő példa gyanánt azon népek előtt, melyeknek legdrágább kincsét, nyelvét, nemzetiségét akarja megsemmisíteni a hatalmi czélatok által vezetett római kath. universalismus.

Mi csak távoli és közvetve érdekelt szemlélői vagyunk az egész mozgalomnak. Azonban Németország, a német protestantismus, Róma és az ausztriai kormányzat, hovatovább kezdenek számot vetni a politikai jelszavak alatt megindult vallási szakadással. A német és osztrák világi és egyházi, protestáns és katolikus sajtónak állandó rovata van az ausztriai Róma-ellenes mozgalom eseményeinek számontartására, mert hiszen a szóban forgó kérdés egyházi is, vallási is, de másfelől nemzetiségi és politikai is. Hiba volna akár melyiket különösebb mértékben előtérbe tolván, az összes jellemvonások egyöntetű képét zavarni. Azonban, ha mégis egysegesen akarnók jellemezni a mozgalmat, nemzetiségi életkérdésnek kellene azt tekintenünk.

Igaz, hogy ez által talán ideális vonásaiból veszít a Rómával való szakítás, talán a mindennapiasság jelleméből többet ölt magára, mint ez p. o. protestáns szempontból kívánatos vagy örvendetes volna, de azért a tanulság egy és ugyanaz marad és szoros összefüggésbe hozható a reformatiókorabeli mozgalmakkal is.

Kétséget nem szenvedhet, hogy a wittenbergi vártemplom kapuira kiszögeezett tételek túlnyomólag negatív természetűek voltak: a visszaéléseket, Róma visszaéléseit támadták. Hogy inkább csak a vallási téren maradtak, azt aligha lehet annak tulajdonítani, mintha Luther lelkében a kérdés már teljesen átszűrődött s megtisztult volna és ebből a szempontból az egyházi és világi dolgok, a vallásos és nemzeti-eszmék között az éles határvonalat meghúzni kívánta volna. A német nemes nemzethez intézett felhívó szövege, a német mise stb. a legszorosabb összefüggésben állanak azon alap principiumával, hogy egyedül csak hit által üdvözülünk. Az idő meghozta a vallásos eszmék kifejlődését. meghozta a protestantismus karakterének teljes kialakulását s ezzel karöltve fejlődött ki az egyéni és nemzeti-eszmék individualitása, a mi viszont a protestantismusnak a sikerét biztosította a legkülönbözőbb népek és államok körében is.

Egyesekről, főleg művelt és tudós emberekről kimutathatjuk, hogy az üdvösség kérdése vonta őket a reformáció pártjára, de már tömegeknél bajos volna ezt állítani. Nagy igazságot rejtenek magukban a mi Sztárainkról felmaradt hagyomány szavai, hogy szép énekeivel, tegyük hozzá, hogy nemzeti nyelvű énekeivel reformált 120 gyülekezetet. A ki nem volt képes különbséget tenni az egyéni hit és az egyház hite között, az is megértette és megérezte, hogy az új hit, mely hozzá fordul, saját nyelvén szól hozzá. Ő érette van, a régi pedig, mely mit sem gondol az ő tanításával, meggyőződésével, csupán csak őt kívánja.

A nemzeti államok ébredésével egyidőben fellépő protestantismus fejlődése parallel folyású. Ha a későbbi államalakulatok feledésbe juttatták is a protestantismusnak nemzetiségét, azért csak fel-feléledt az, valahányszor a római universalismus a nemzetiség elfojtásának árán igyekezett előtérbe lépni. És a protestantismusnak individualistikus vallásos jellemvonása épen úgy hatott individualistikus nemzeti jellegére, mint viszont. A kettőnek prioritása a körülmények által adatott meg, de az összetalálkozás elkerülhetetlenül bekövetkezett.

Ebből a szempontból kell felfognunk az Ausztriában folyó „Los von Rom“ mozgalmat is. Bizonyára II. József császár korában nem indult volna meg ezen, nemzetiségi alapokon épülő vallási mozgalom, de mostanában, midőn az alkotmányos élet a legkülönbözőbb elemek érvényesülésének tág teret nyit, midőn az Ausztriában hatalmas erőt képező szláv fajok a maguk érvényesülése végett lehetőleg minden

eszközt kezökbe vesznek s az egységes állami szervezet helyére foederatív jellegű államot akarnak felépíteni, a melyben aztán praeponderáljanak, midőn ez a mozgalom egy oly jelenlőségteljes európai szövetség megbénítását is hivatva van előmozdítani, a mely a pápaság világi hatalma helyreállításának legfőbb akadály: vajjon lehet-e csodálkozunk, ha a római katholicismus és a szláv törekvések összetalálkoznak és viszont az elnyomatással fenyegetett német nemzetiség, önfentartásból, egyfelől a nemzetiségek legbiztosabb támaszát képező protestantismushoz, másfelől pedig a hatalmas fajrokokhoz közeledik.

Világos dolog, hogy az egyéni, nemzeti vagy állami élet legelső sorban a létfenntartás szüksége által irányoztatik, mert hiszen többi feltételei a létnek ehhez csak járulékok. Azért érthetetlen dolognak tünt fel előttünk, hogy az ausztriai vallásos mozgalmakat, politikai indokaikra reámutatva, egyszerűen csak elítélték Németországon és Ausztriában, sőt nálunk is egyaránt. Politika és pártpolitika nem egy dolog. De maga e pártpolitika is a viszonyokhoz képest életkérdést foglalhat magában, mint foglal is p. o. az ausztriai németsegnél a jelen esetben. Tehát protestáns szempontból azért ítélni el a mozgalmat, mert nem egyenesen vallási motívumokból indult ki, legalább is igazságtalan eljárás. Mert bár a „Los von Rom“ határozottan negatív természetű jelszó, de midőn helyébe, illetőleg utána az következik, hogy az ó-katholicismushoz, vagy a protestantismushoz lépnek át az illetők, kik Rómától elszakadtak, még ha netalán semmivel sem demonstrálnák az új hitvallásról való meggyőződésüket, pusztán szakítási tényökkel kifejezésre juttatják azt, hogy Róma uralmát a nemzeti ségre s így az egyénre nézve is veszedelmesnek tartják. Minden vallási áttérésnek épen az az első lépcsője, hogy addigi vallása ki nem elégítő, vagy káros voltáról meggyőződik az illető. Hogy ezen meggyőződésnek pusztán a lelki élet szükségleteire kelljen vonatkoznia, azt senki példával nem állíthatja, mert az ember teljesen egységes lény, ki vallásosságából hazafüni érzelmeiben és viszont táplálékot szerez.

Braunlich metzdorfi lelkésznek Nürnbergben, Augsburgban és Münchenben ezen ausztriai vallásos mozgalomról tartott előadásából nyilvánvaló, hogy a vallási motívum nem áll oly háttérben, mint a hogy róm. kath. és politikai körökben ezt feltüntetni szokták. Levelek halmazával igazolta, hogy erős vallási háttér fejlődött ki a mozgalomban, a minnek kellő bizonyossága az is, hogy róm. kath. lelkészek is foglalkoznak az áttérés gondolatával. Mindenfelé erős a vágy, hogy a pro-

testantismus igazságait minél előbb és minél alaposabban megismerhessék. Különben is az a buzgalom, melylyel az át-
tértek új egyházközségnek a szervezéséhez látnak, önmagá-
ban is elegendő bizonyíték volna a vallásos alap létezésére
nézve. Ime Turnban, hol száz és egynéhány ember lépett
még eddig át az evang. egyházban, tehát oly szám, melyre
nézve önálló egyházközség fentartása elég megterhelhetéssel
jár, azonnal neki állottak a templomépítésnek. Hat polgár
összeállott és megvett 12.000 forintért egy alkalmas telket,
egy másik egyháztag 10.000 téglát és elegendő követ ado-
mányozott, további 8 tag 500—500 korona alapítványt tett.
És mindez úgyszólván egyszerre, egy csapással. A hol az ál-
dozatkésztség ily virágokat terem, ottan vallásosság hiányáról,
pártpolitikai motívumokról nem igen beszélhetünk.

Bräunlich lelkésznek előadásából világos, hogy az ausz-
triai németek egy tekintélyes része nyitott szemekkel nézi a
külföldi államok életét s vizsgálja azt a hatást, a melyet a
népesség túlnyomó vallása reá gyakorol. A mit mi is meg-
szóktunk már hangoztatni, hogy a protestáns államok és népek
emelkedőben, a katolikusok hanyatlóban vannak, Ausztria
gondolkozói csak oly tisztán látják, mint mi és az összefüg-
gésnek fennállását vallják ők is. Ha tehát látják német nem-
zetiségök pusztulását, míg a szomszédban a németség virág-
zik a protestantismus hatása alatt, önkényt jutnak a vallásos
okokhoz és az ezekből vonható következtetésekhez. Hallani
lehet, — mondja Bräunlich — e féle szólamokat: „A katho-
likus népek hanyatlásnak indultak s elől jár e tekintetben
Spanyolország.“ Hát mi miért nem állunk meg. Miért várunk,
míg az északi népek eljönnek és bennünket leigáznak és el-
hozzák magukkal a reformatiót? Ha ők nagyok és erősek
lettek, mert protestánsok lettek, miért ne használhatnók fel
mi is ezt az eszközt, a mi szegény hazánkban? Pusztulásra
és halálra levén ítélve, ha katolikusok maradunk, talán el-
kerülhetjük ezen sorsunkat, ha protestánsokká leszünk?

Ezek és más efféle nyilatkozatok nem a protestantis-
mus vallásos igazsagai felől való meggyőződésből fakadnak,
az kétségtelen. de hogy a protestantismus világátalakító ha-
tásának a szemléletéből s tény gyanánt való elismeréséből
folynak, az is bizonyos. Belső szükségből, vagy külhatások
kezdemenyezéséből jő-e a protestantismus igazságainak el-
ismerése, az végeredményében egyre megy. Az Úrnak utai
végeremehetetlenek. Egyiket így, másikat úgy vezeti az
igazság megismerésére és a megismert igazság egyiránt sza-
badakká teszi őket.

Ott áll az osztrák németek előtt példa gyanánt az erdélyi szászság is, melyre szívesen is hivatkoznak, mondván, hogy az osztrák-magyar monarchiában csakis ott volt képes magát a német elem fentartani, hol vallásos élete adta meg nemzetiségének az alapot. Az analog esetek mind jobban jobban meggyőzik őket a felől, hogy a protestantismus vallás is, de egyúttal nemzetfentartó erő is, a protestantismus nemzeti keretben megnyilatkozó világelev.

Mostan megemlékeznek arról is az osztrákok, hogy egykor ők protestánsok voltak. hogy közöttök alig akadt katolikus. Visszaidézik a történelem ama borzalmas eseményeit. a melyeket Róma támasztott fel ellenük, hogy evangéliumi hitűktől őket eltérítse. az egyház egyedül üdvözítő aklába terelje be őket. Látniok lehet, hogy evangéliumi hitök elvesztésével miképen hanyatlott fokról-fokra nemzetiségök, erejük s jelentőségök, míg mostan a welf-traditio a szlávtság erejével teljesen meg akarja őket semmisíteni.

Bräunlich előadásából kitűnik, hogy az egész mozgalom nem a politikusok, hanem a polgárság és a nép csendes rétegeiben kezdődött minden ostentatív fellépés nélkül még az 1897. év decemberében. Az áttérések hovatovább szaporodtak ugyan, de még nagyobb feltűnést nem keltettek. Csak mikor a politikusok, Schönerer és Wolf parlamenti actiójokban siker nélkül küzdve, megismerkedtek a némettség kebelében már erőteljesen folyó protetestáns áramlatokkal s a mikor ezt f. év január havában, a Bécsben tartott ismeretes gyűlésen felhasználva kiadták a jelszót, hogy mihelyest 10,000-en lesznek. tömeges átlépést insceniroznak; csak akkor lett az egész mozgalom politikai színezetűvé s akkor hivatott reá fel az egész világ figyelme. Schönereréknek az volt a céljuk, hogy a tömeges kilépéssel az ingadozókat is magukkal ragadják, de csakhamar be kellett látniok, hogy rossz útra tévedtek. Az ügynök éppenséggel semmit sem értott az, hogy az április 1-re tervezett 10,000-es kilépés elmaradt, mert ha ez megtörténik, az egész mozgalom, már pusztán az exponált politikusok szereplésénél fogva is, teljesen politikai színezetű marad és elveszti tulajdonképeni jellemvonását.

Épen az április 1-re tervezett tömeges kilépésnek elmaradása egyik oka annak, hogy míg eleinte a németországi protestánsok tartózkodó álláspontot foglaltak el, nem tartván helyesnek egy idegen állam belpolitikai ügyeibe való beavatkozást, most, mikor a politikai máz mindjobban lefoszlik a mozgalomról és az visszanyerte eredeti jellemvonását, az érdeklődés és segélynyújtási készség is hovatovább fokozódik.

Már említést tettünk volt arról, hogy a Gusztáv Adolf-egylet megkezdte a maga segély-actióját. Most már hozzá csatlakozott a „Lutherische Gotteskasten“ is. Luthard egy lelkes felhívást bocsátott ki a német evangélikusokhoz, hogy az ausztriai hitsorsos fajtestvérek segítségére áldozatokat hozzanak. Bräunlich is említett előadásai alkalmával hathatósan buzdította hallgatóit, hogy az osztrák testvérek részére a szükséges anyagi erő megteremtését igyekezzenek előmozdítani. Az „Ev. Bund“ is megtesz mindent, hogy a „Los von Rom“ mozgalomnak protestáns pozitív irányban fejlődő ágát lehetőleg előmozdítsa, illetőleg támogassa.

Természetes dolog, hogy a róm. katolikus részről épen ellentétes törekvésekkel találkozunk. A németországi centrum-párti közlöny, a „Germánia“, politikai mozgalomnak minősíti az egész dolgot és szenvedélyes szavakban fordul az osztrák kormányhoz, hogy ezen politikai, forradalmi és hazaáruló irányzatot, melynek a valláshoz egyáltalában semmi köze sincsen, teljes erővel nyomja el. Az ausztriai klerikális lapok még fanatikusabb hangon szólnak és a régi róm. katolikus inquisitív szellemétől tüzelve bátorítják a kormányt a hazaárulás elfojtására. A róm. katolikus püspököknek értekezlete is első sorban abban állapodott meg, hogy az állam erejével kell az evangélium terjedésének elejét venni s azt visszaverni, a mi legsikeresebb eszköznek látszik.

Azonban más téren is próbát tesznek, mint egy-két példából látszik. Gruscha bécsi bibornok-érsek pásztorlevelében tiltakozik a róm. kath. egyház ellen felhozott szlávósító törekvések vádjával szemben. Azonban ez csak üres szó, a melynek magában nem igen lehet sok hatása. Jelentékenyebb és pozitív dolog az, a mit a boroszlói püspök Kopp tervez, t. i., hogy Osztrák-Szilézia számára egy német papképző seminariumot állítson fel. Ezen tervezetnek az a nagy jelentősége, hogy az osztrák róm. kath. papság képzése eddig az olmtüzi seminariumban történt, leginkább, mely papnevelő intézet, úgy a korábbi érsek Fürstenberg, mint a jelenlegi Kohn idejében is főleg cseh nemzetiségű elemeket vont kebelébe és ezen cseh szellemű papsággal árasztotta el egész Ausztriát. Kopp már meg is nyerte tervéhez a császár jóváhagyását, azonban még legyőzhetetlen akadály áll előtte az intézet megteremtéséhez szükséges anyagi erő összehordásában, mivel püspök társai támogatására nincs sok kilátása.

Gruscha bibornok kezdeményezésére egy ellenactio jött létre, mely felhívásában a r. katolikus hazafiakhoz fordulva pénzt gyűjt, hogy ezzel hathasson. A bécsi keresztyén nőegylet

hasonlóképen felhívással fordul a keresztyén nőkhöz s különösen az anyákhoz, hogy az iskolákban azon tanítók ellen munkáljanak, kik a gyermekeket „hamis tanokkal” rontják meg s hassanak oda, hogy a modern kék búzavirágos és piros nyakkendőös ifjú tanítók minél előbb eltűnjenek az iskolákból.

A linzi püspök az imához fordul s felhívja hivei figyelmét arra, hogy az anyaszentegyház ellen irányuló tömeges hithagyásra tekintettel, minden plébániai és zárda templomban imaórát rendelt el, mikor az oltári szentség imáadásra kitétetik, tehát a hívek minél tömegesebben látogassák ezen imaórákat, kérvén Istentől a szorongatott egyház megszabadítását.

Mindezeknél azonban hathatósabb eszköz áll az osztrák klérus rendelkezésére az állami hatalom támogatásában. Egyes érdekesebb mozgalmak az állam részéről a következők: A bécsi evangélikus hitsorsosok egyesülete feloszlattatott; a róm. kath. plébániák utasítást nyertek, hogy az oly személyeknek kilépését, kik az állammal szemben függési viszonyban vannak, haladéktalanul jelentsék be a helytartóságnál; a bécsi fővámház igazgatója, felsőbb parancs következtében, a bécsi összes pályaudvarok vámhivatalai számára azt a rendeletet adta ki, hogy a külföldről jövő mindennemű küldeményeket még nagyobb szigorúsággal tartoznak átvizsgálni és ha a Róma-ellenes mozgalomra vonatkozó nyomtatványokat találnak, azokat a rendőri hatóságnak szolgáltatassák át. — Nemkülönbön különböző állami rendeletek adattak ki az idegen prédikátorok ellen, kik, ha az elszakadási mozgalom érdekében izgatnak, egyszerűen kiutasítandók.

Kétségtelenül nagy része van az állam ezen megtartásában a róm. kath. egyház túlsúlyának s az állam r. kath. színezetének is, nemkülönbön a folyamatba tett pacificationális műveleteknek, azonban nem állíthatni, hogy minden állampolitikai okok hiányában, pusztán vallási szempontból járna így el a kormány. Hiszen rég ideje már annak, hogy meg-megzendül Bécsben, vagy más ausztriai városban a „Wacht am Rhein“, fel-feltűnedezik a búzavirág, mintegy jelezve, hogy a nagy német egység még nincsen keresztyülvive. Mostan tehát a „Los von Rom“ mozgalom, mely a németiség összeolvadásának egyik legfontosabb akadályát, a vallásbeli különbséget is rombolja lefelé, úgy tűnhetik fel a kormány előtt, mint az osztrák németek nagy-német ábrándjainak megvalósítása, előmozdítása érdekében indított agitatio, mely mint ilyen, kétségtelenül államellenessé minősíthető, mibelyt a vallási és nemzetiségfentartási korlátokon túllép. Még ez ideig ugyan nincsen semmi

komoly jel arra nézve, hogy csakugyan léteznének olyan törekvések, azonban az osztrák kormányférfiak mindig híresek voltak arról, hogy a fű növést is hallották, azért nincs mit csodálkoznunk protestáns-ellenes maguktartásán. Különben teljesen nyugodtan lehetünk a dolog felől, mert ha emberektől vagyunk, magától semmivé leszen. A jelek eddig azt mutatják, hogy magasabb kéz intézi a mozgalmat s ha szemeink és érzésünk nem csal. egygyel több bizonyosság fog előttünk állani arra nézve, hogy az evangélium Istennek ereje, minden hívőknek üdvösségére.

—p.—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Temetési beszédek. Irta *Hallgató János* felső-mérai ev. ref. lelkész. Ára 2 korona 50 fillér. A tiszta jövedelem a felső-mérai ev. ref. egyház orgona alapját illeti. Szerző tulajdona. Nyomatott Sárospatakon 1899.

A temetés nem ritkán előforduló alkalom. Egyházunkban pedig, hol a legtöbb halott beszéddel temettetik, a lelki pásztori hatásnak nem megvetendő eszköze. Általános tapasztalat, hogy a koporsónál, e legmegrázóbb és legsötétebb helyeken alkalmazható a legsi keresebben az Isten ígéje. Mindamellett egyházi beszédiródmunknak ez az ága aránylag kevesebb számú művekkel van képviselve, mint azt várni lehetne. Még legjelesebb íróink is, kiknek neve az irodalomban 3—4 kötet szószéki beszéddel szerepel, aránylag ritkán vállalkoznak egy-egy kötet temetési beszéd kiadására. Ennek a legfőbb okát én abban látom, hogy a temetési alkalom kevesebb előkészületet hagyván fel az ilyfajta beszédek készítéséhez, ha igazán jelesek akarnak lenni, a lélek specialis tehetségére van szükség, a mivel, valljuk meg, nem mindenki bír. Ebben látom legfőbb okát a temetési beszédek aránylag gyérebb termelésének.

A fenti kötetben e mezőn termelt kalászok vannak bemutatva. Már ebben is van legalább bizonyos külső érdem. Tartalna így oszlik fel: I. 30 beszéd a koporsónál. Csecsemők, gyermekek, középkorúak és idősek, különféle helyzetben élt egyének felett, II. 10 siri beszéd, III. 2 emlékbeszéd, egyik Kossuth Lajos, másik Erzsébet királyné gyászünnepélyén, IV. Imák, szintén változatos alkalmakkor.

Hallgató János, f.-mérai lelkész, aránylag még fiatal ember, s tudtunkkal ez az első kötete. És mégis egészen készen, a jeles temetési beszédirók összes fegyverzetével lépett a világ elé, mert beszédeiben oly megkapó, oly szokatlan erő rejlik, hogy e tulajdonságával egy csapással a legjobb temetési beszédirók között foglalt helyet.

Beszédeit a következő tulajdonságok teszik ily becsesekké. Először is szerző annak a szónoki iskolának a híve, mely úgy a

formában, mint a tartalomban szakított a régi hagyományos rendszerrel. Formája a legtartalmasabb halotti felett is az oratio, és e tekintetben csak Kossuth és Erzsébet királyné gyászünnepélye alkalomával tett kivételt, a hol a halotti prédikációk megszokott formáját használja. Tartalom tekintetében sem a régi philosopháló, és így a köznép előtt rendesen érthetetlen és hatás nélküli irány híve, melynek a többi közt Heiszler volt irodalmunkban egyik legpregnansabb kifejezője. E helytelen módszerrel szemben Hallgató a gyászesetet rövid ecsetelése után beszédei második részében egész erejét a megnyugtatóra, a hit, a bizalom felkeltésére fordítja hiven amaz alapelvéhez, melyet Tompától vett eme szavakkal fejez ki: «Csillaggyul s a felhőkben távol, fellobbanó fénye lelkünkig világol: remélni, remélni!» Beszédeit úgy szerkeszti, hogy olvasásuk közben mi magunk is önkénytelenül érezzük, hogy a legsötétebb helytől és gondolatoktól fokról-fokra száll lelkünk feljebb-feljebb egész addig, hogy a felhőkben fellobbanó csillag fénye mellett remélni tanulunk. Ez egyszerű és hittanilag is helyes módszer által Hallgató beszédeibe a vigasztalás és megnyugtatósnak sokkal több erejét tudja beleönteni, mint a mennyihez a sablonos beszédekben szokva vagyunk. S ezt annál nagyobb elismeréssel kell kiemelnünk, mert elvileg is többre kell becsülnünk az olyan temetési beszédeket, melyek megvigasztalnak, mint azokat a tuczat gyászbeszédeket, melyek a rikatásban versenyeznek.

E mellett a beszédek tartalma is elég változatos, mit a helyzet éles megfigyelése és a jellemző vonások gondos felhasználása szül. Jövevény érkezik a falujokba, az ott elhal; munkás ember aratás közepén hal meg; világtalan, azelőtt munkabíró ember költözik el stb., sokszor aprólékos s talán mellékesnek látszó körülmények ezek s sohasem kerülnek el szerző éles tekintetét és mindig érdekes eszmetársításra vezetik. Ez a közvetlenség, mely a szónoknak mindenesetre egyik legbecsesebb adománya, beszédét mindenkor vonzóvá és változatossá teszi.

Azt is kiemelendőnek tartjuk, hogy szerző beszédein mindenütt meglátszik, hogy stylusát jeles írók iskolájában művelte, csiszolta ki. Nyelve egyszerű, erőteljes, ment minden czikornyától, sehol egy felesleges szó, minden gondolat és mondat a megfelelő helyen; e mellett simulékony, és a helyzethez alkalmazkodó. És a bibliai kenet is oly helyesen, oly kellemesen van a stylusába beöntve, hogy az ember nemcsak épüléssel, hanem gyönyörűséggel is olvassa.

Különös dicsérettel kell kiemelnem a IV. részben közölt hét imádságot, melyekben a szép forma és a választékos nyelv mellett a keresztyén hit és megnyugvás bátorító, vigasztaló és fölemelő ereje oly szépen domborodik ki.

Általában véve a Hallgató János temetési beszédeit e nemű

irodalmunk legjobb termékei közé sorozzuk s a sokat ígérő szerzőnek ez értékes első zsengéjéhez gratulálunk.

A könyv nyomása csinos, kiállítása ízléses; de a hozzám került példányba (talán füzési gondatlanságból) néhány boszantó hiba csúszott be. Például a 32. lap után a 129-dik következik, a Kossuth és az Erzsébet királyné gyászbeszéde kétszer-kétszer van meg a könyvben s a tárgymutatóban jelzett hat más beszéd pedig sehol sem található a gyűjteményben.

K.-Azar.

Péter Mihály.

A tiszántúli ev. reform. középiskolai tanáregyesület évkönyve az 1898—99-dik évre. Szerkesztette *S. Szabó József* egyesületi jegyző. Tizenötödik évfolyam. Debreczen. 8-adrét 119 lap.

Azon organikus életösszeköttetésnél fogva, mely az egyházi életben egyház és iskola közt fennáll, sem hagyható figyelmen kívül az egyházi sajtó részéről ezen évkönyv, mint nyilvánvaló produktuma a tiszántúli ev. ref. középiskolai tanárok egyleti munkásságának. De e külső okon kívül még nyomatékosabban követeli az ismertetést az évkönyvben foglalt tartalom, a könyvet átható ref. egyházi közszellem. A tiszántúli tanáregyesület 15. évkönyvében, ép úgy mint eddigi hasonló tartalmú kiadványain vezérelvül vonul át iskolai intézményekben, tanügyi kívánalmakban a ref. egyházi érdekek hangsúlyozása, biztosítása. Jól eső érzés hatja át a ref. tanügy iránt érdeklődő lelkét, ha e könyvet olvassa; igen, mert az évkönyv minden sora arról tesz bizonyosságot, hogy a tiszántúli ref. tanáregyesület tisztában van egyházi és vallásos missziójával s híven munkál annak érdekében. A közös nevelési irányelvek megállapítása s az iskola közszellemének biztosítása körül a sajtón kívül alig van más, hathatósabb eszköz pedig nem is lehet, mint tanáraink közt az összetartás érzetének megteremtése, az egyleti élet.

Az évkönyvben a tanáregyesület tagjai névsorának közlése után következnek (11—30. lap.) a Kisújszálláson, 1898. decz. 29. és 30-án tartott kögyűlésről a jegyzőkönyvek. Ezekből s a jegyzői (36—41. lap.) és pénztárnoki jelentésekből (45—47. l.) az tűnik ki, hogy az egyesület 1897. év december havában Debreczenben újraalakúlva, szépen fejlődik, virágzik.

Közölve van (31—36. lap.) az egyesület elnökének, *Dóczi Imre* gymn. felügyelőnek gyűlésmegnyitó beszéde. A beszéd jelen egyházi, középiskolai tanügyi életünk kívánalmainak feltárása. Egyik egyházi érdek tanügyünkben a tanári egyesületi élet megteremtése, hogy «érintkezés által erősítsük a közöttünk levő összekötő kapcsolatokat s ápoljuk és fejlesszük a ref. tanári közszellemet.» Nem szabad csak egy kevés időre sem felhagynunk ref. egyházi tanügyünk

érdekeinek ápolásával, teremtsünk magunk közt egyházi közszellemet, «mert nem az iskolák egyformaságában, hanem a nevelési irányelvek s az iskola szellemének közösségében rejlik» az iskola felekezeti voltának biztosítása! Fontos tanügyi kérdéseink: a ref. tanárképezés ügye, a ref. gymnasiumi tanterv és ref. szellemű tankönyvek. Dóczi mindegyiket hathatósan hangsúlyozza, intézkedésekről számol be ez irányban, s tenni valókat javasol.

«A konventi tanterv revíziója» cz. felolvasásában *Sinka* Sándor (47—62 l.) szakszerűleg mutat rá azokra a kívánalmakra, melyek az állami tanterv revíziója után megújításra váró egyházi tantervünkbe felveendőek.

Molnár József miskolczi tanár «A hagyományok és jelentőségök a prot. középiskolában» czímen értekezik (47—93. lap.). A régi prot. iskolák egyháztársadalmi érdek szülte közös eredetök, fentertésükben mutatkozó társadalmi áldozatkészség: traditio a multból. Szembe állítja e tekintetben a prot. iskolákkal a róm. kath. tanintézeteket, melyeket egy-egy főpap alapít az egyházi érdekek gyámolítására. A kath. tanintézetek — szerinte — a multban távol állottak a társadalomtól (67. l.) Ebben téved; hiszen a XVII. század folyamán a jezsuita tanintézetek épen az által tudnak hathatós ellenállást kifejteni a hitjavítás terjedésével szemben, hogy kedvező színben mutatván be tanintézeteiket. megnyerik maguk számára a társadalom legfelső osztályát, a főúri életet, s be tudják vonni működésük körébe. A régi prot. iskolák beléletének illusztrálása szempontjából, fejtegeti a multban tanárok, tanulók egymáshoz való viszonyát. Ide vonatkozólag minden történeti adatot felhoz, olyanokat is, melyek a legújabb iskolaszervezettel nyom nélkül tűntek el, legfeljebb emlékek a multból. A dolgozat címét tekintve, a régi prot. iskolák életéből azon traditionális vonások bemutatását várná az olvasó, melyek karakterizáló hatásúak voltak a prot. iskolákban s melyeknek a mult nyomán ma is hódol a prot. tanügy, milyenekre az elnöki beszéd rá mutat: «szabadelvűség az eszmék és intézmények felfogásában, nemzeti irány az iskola közszellemében» (31. l.). A dolgozat jelen alakjában szétfolyó adattár a multból, a régi emlékek felsorolása, a régi prot. iskolák beléletének leírása.

Utolsó *Dobay* Sándor csevegése a «szülőkről a szülőknél». Czukros vízben sok keserű, de jótékonyan ható orvosságot nyújt ebben.

A ref. középiskolai tanügy iránt érdeklődők előtt kedves és hasznos olvasmányul szolgálhat az évkönyv, megérdemelné, hogy oda kerülne minden ref. gymn. tanár asztalára. Ugy ezen, mint régebbi hasonló 14 kiadvány megrendelhető füzetenként egy koronáért S. Szabó József egyll. jegyzőnél (Debreczen, Ajtó-utca 14.).

Eugenius.

Czeglédi István, polemikus író a XVII. században. Irodalomtörténeti tanulmány, doktori értekezésül írta *M. Nagy István*. Kolozsvár, 1899. Gombos Ferencz nyomdája, 111 nagy 8 adretű lap ára?

Dicséretes dolognak tartjuk kolozsvári tud. egyetemünk derék irodalomtörténeti tanárának azt a jó szokását, hogy ref. tanárjelölteknek református, más hitfelekezetűeknek szintén a maguk egyháza egy-egy kimagasló irodalomtörténeti alakját ajánlja és jelöli ki szakvizsgálati vagy esetleg doktori dolgozat tárgyául. Kétszeres haszonnal jár az ily munkálkodás. Egyházas lelkületét erősíti az ilyen munkával foglalkozó tanárjelölt s újabb és újabb biográfiákat és monográfiákat nyer az egyház- és az irodalomtörténet. Minap *íj. Imre* Sándornak ily aproposból készült «Alvinczi Péter»-ét mutatta be folyóiratunk, most *M. Nagy Istvántól Czeglédi István biográfiája* fekszik előttünk.

A biografia három részre oszlik. I. Czeglédi István életéről szól születésétől írói munkásságáig (1618—1659). II. Czeglédit mint polemikus írókat mutatja be 1659—1670. III. Czeglédi életének végét és halálát írja le (1671).

Czeglédi István Szatmár vármegye klasszikus földén tölti gyermekéveit, a hol abban a korban, «nem volt egyetlen plébánia, nem volt egyetlen plébános, s a római egyház egyes híveinek lelki szükségletét az ugoesamegyei szürkebarátok elégítették ki.» «Öreg diákság»-ra Nagy-Váradra, innen nem sokára Debreczenbe megy, míg a főiskolai tanulmányokat az akkor fénykorát élt Sárospatakon végzi. s Hollandiában a franekeri, utrechti és leydai egyetemeken egészíti ki. 1647-ben külföldről hazakerülve, először Kassán lesz iskola-rektor, majd 1648—52-ig Tályán, utóbb Lorántffy Zsuzsánna ajánlatára egy évig Beregszászon lelkipásztorkodik, és 1653 elején visszamegy Kassára lelkésznek. Itt fejti ki áldásos lelkipásztori és írói működését. Nagy szervező erejével egyházának sok küzdelemmel fényes templomot emel és virágzó közép- és főiskofát alapít s hitének és igehirdetésének bámulatos hatalmával magas színvonalú gyülekezetet szervez. Másfelől meg nagyarányú irodalmi működésével hitfelei előtt országos hirnevet vív ki; de egyszersmind bösz ellenfeleket szerez magának a klérusban s a vele szövetkezett osztrák kormányzatban. A Wesselényi-féle összeesküvés véres elnyomása után vérszemet kapott klerikális és osztrák reakció a prot. lelkészek közül 1670-ben Czeglédit szemeli ki első áldozatul. Vagyónát elharácsolatja, őt magát kínos rabságban gyötörteti s végre 1671 tavaszán politikai ürügy alatt, mint rebellist a delegatum judicium elé Pozsonyba idézteti. Súlyos betegen hurczolták Pozsony felé, de az elgyötört ember útközben Nagy-Szombat határában híneje karjai között június 5-én kilehelte nemes lelkét.

M. Nagy István a lángszavú lelkész és hatásos író életét híven és gondosan rajzolja meg a biográfia első és harmadik részében. S mivel főleg a polemikus írot akarja bemutatni Czeglédiben s értekezése főleg irodalomtörténeti tanulmány, elvileg nem igen lehet hibáztatni azt az eljárását, hogy a hatalmas igehirdetőnek, a nagyérdemű templomépíttetőnek s a hírneves iskolaalapítónak kimagasló lelkészi alakját és nagyságát nem eléggé domborítja ki. Ezek az egyháztörténeti vonások M. Nagy István dolgozatában Czeglédi írói és irodalomtörténeti ismertetésének és méltatásának főszempontja miatt kissé háttérbe szorulnak. Már pedig Czeglédi határozottan nagyobb papi, mint a mekkora írói és irodalomtörténeti alak. A lelkészkedésben, alkotásokban és hitűségben valóságos mester és apostoli jellem; az irodalomban másodrendű, de tiszta és átható fényű csillag.

Czeglédi írói működése a hitépítő, de főleg a hitvitázó irodalom mezejére esik. 14 darab kinyomatott munkája között egy latin nyelvű tudós értekezés, kettő áhíthatossági művecske, négy gyászbeszéd, a többiek polemikus iratok, legnagyobb és legértékesebb közöttük a «Sion vára» című, melyet Czeglédi halála után Köleséri Sámuel adott ki 1675-ben. M. Nagy István Czeglédit, mint polemikust ama harmadik nagy vitakör fejeként méltatja, melyet Pázmány és Alvinczi halála után két évtized mulva a 17-ik század második felében Czeglédi, Pósházi és Matkó alkottak. Modorát így jellemzi: Ellenfeleinek fegyvere a csufondárosság, a gyalázkodás és a pszichológus; Czeglédié az egyházi atyákból és a bibliából való nyugodt érvelés és a tiszta humor. Nem tudjuk, mit csudáljunk inkább a műveiben: az emberit csaknem felülmuló szorgalmat, kitartást, akaraterőt-e, vagy a dolgok mélyére ható erőt, boncsolótehetséget, avagy a mély logikai főt.

A dolgozatnak ez az irodalomtörténeti része sokkal részletesebb és behatóbb, mint a szorosan vett biográfiai és egyháztörténeti. Minden egyes munkáját részletesen ismerteti és méltatja Czeglédinek. S ha a jellemzésben itt-ott túlerősek a vonások és a méltatásban helyenként túllő is a czélon: azért a dolgozat mégis figyelemre méltó munkácska. Tehetséges, szorgalmas, előretörekvő kezdőnek értékes zsengeje, mely komoly tanulmányra és lelkiismeretes gondosságra vall. A stylusban, bár vannak simítást igénylő, darabosabb helyek, de egészben véve kellő gondosság, csinosagra való törekvés mutatkozik, sőt itt-ott szinesség és erő is föl-fölcsillan. Csak előre. Per aspera ad astra!

Sz.

Ünnepi egyházi beszédek. Irta *Tompa Mihály*, sajtó alá rendezte *S. Szabó József* debreczeni főiskolai tanár. I. kötet. Miskolcz, 1898. Ferenczi B. kiadása, 121 lap, ára ?

Az «Ünnepi egyházi beszédek» kiadásával első kötete lép világ elé Tompa Mihály «reliquiái»-nak. E reliquiáknak története van, melynek első mozzanatát a nagynevű szerző «Értesítése és figyelmeztetése» képezi, melyet S. Szabó most a kötet elején szóról-szóra lenyomatott. Ebben Tompa azt írja: «Mik ezek, miket itt összeraktam, jóformán magam sem tudom. Életem vége felé kór által gyötörtetve hánytam össze. Sok van ebben másé, kölcsönzött, átdolgozott, s meg sem jegyezhetném, melyik eredeti, melyik nem. Olyan is van, mely már valahol megjelent, vagy három füzet papi dolgozatomban bennfoglaltatik. Azért ha valaha valaki azt a bátorságot venné magának, hogy a dolgozatokat nevem alatt világ elé bocsássa, az jártas legyen a prédikációkban és ügyesen csináljon mindent, mert óvást teszek mindennemű tévedés és baklövés ellen, nehogy az nekem legyen tulajdonítva. Mi belbecsöket illeti is ezen beszédeknek, t. i. azoknak, melyek egészen az enyémeek, arra is keveset adok. Napi, házi szükségére készültek s nem is úgy mondtam el. Tehát még egyszer figyelmeztetem, óvom a tán valaha hozzányúlót!» Ez a Tompa-reliquiák történetének első mozzanata. A második az a két vagy három kéz, melyeken a kéziratok kiadás czéljából a mostani közrebozsátás előtt megfordultak. Ezek közül való az én kezem is, ki mikor figyelmesen átolvastam a reliquiákat, (a Tompa Értesítése és figyelmeztetéséről mit sem tudva) azt írtam a vélemény végett hozzám fordult kiadónak: Ne bántsuk a Tompa emléket. Ezek kiselejtezett dolgok lehetnek. A kegyeleti értékkel nem áll arányban a kéziratok irodalmi becsé. Úgy tudom, voltak még, a kik ily véleményben voltak a Tompa-reliquiákról.

Ám S. Szabó másként fogta fel a dolgot, miben talán a tulajdonos ama határozott akarata is befolyásolhatta, hogy a termékek nyilvánosságra hozassanak. Nem hibáztatom eljárásáért, habár most már magát Tompát is a magam véleménye mellé állíthatnám, a ki keveset tartott e beszédek belső becséről. Nos most már a közönség és a kelendőség s a szakkritika fog döntő ítéletet hozni.

Magában a közlésben S. Szabó a mily kegyeletos, ép oly lelkiismeretes munkát végzett. «Tisztem s lelkiismeretem, mondja az előszóban, tiltott azokból valamit elvenni, vagy valamit hozzájuk tenni. A beszédek minden izükben Tompáié; én, az irodalmi közszokást követve, csak *czímekkel láttam el* azokat, igyekezvén, hogy a czímek megfelelők s találók legyenek». Ezután kimutatja S. Szabó, hogy a Tompa által említett kölcsönzés, átdolgozás, nagyobb részt arra vonatkozik, hogy az ilyen beszédek alapeszméjét Siegel: «Homi-letischer Rathgeber» cz. munkájából merítette.

A hátrahagyott dolgozatok értékéről S. Szabó azt írja, hogy azok, mint a közkézen forgó Tompa-féle «Papi dolgozatok» nem kevésbé «duzzadnak a gondolatok bőségétől, de a forma, melyben azok megjelennek, könnyebb, a nélkül, hogy az a szín, íz és eredetiség, mely Tompa egyéniségének sajátja, belőlük hiányoznék. Tompa szól azokban hozzánk, a ki el van temetve. de mégis él; nem dohos, siri szag, de az örök életnek, a halhatatlanságnak üde szellője árad ki belőlük. Vajha olyan lélekkel olvassná mindenki, a milyennel én a megsárgult papirosokról lejegyeztem!» Sz. F.

b) Külföldi irodalom.

Schmidt: Die Geschichte Jesu. Freiburg i. Br. (I. C. B. Mohr) 1899. 2-ter Abdruck. Mit einer Geschichtstabelle 279 lap. Ara 3, kötve 4 márka.

Jézus történetében azt kell kimutatni, hogyan lett Jézus az adott történeti viszonyok között az Isten örök határozatából szellemének ereje és szabad elhatározása folytán az emberiség megváltójává. Jézus életét úgy kell fölfognunk, mint az egész bibliai történetnek fénypontját s az egész világtörténet központját, a melyben Isten kijelentéseinek összes fény-sugarai egyesülnek, hogy abból aztán ismét átnyúljanak az egyházi keresztyénség történetébe. *Keim* szavaival élve: Jézus története oly életrajz, mely egy hosszú és nagy néptörténetbe, sőt a világtörténetbe, nyúlik. Hisz a történeti Krisztus ismerete nélkül, ki vallásos hitünk alap- és szegleteköve, a keresztyénség megérthetetlen talány s a Krisztus egyháza csodás képtelenség volna. S mert *Neander* szerint a keresztyén ember vallásos tudata és élete legjobb életrajza Jézusnak, azért másként fogta fel azt a középkor, mint a mi korunk, s másként értelmezte annak a keresztyén vallásosságra való jelentőségét egy *Zinzendorff*, *Herder* és *Schleiermacher*.

Jézus élettörténete *Strauss* művének megjelenése óta (1835.) modern tudományággá vált a theológiában. Negatív irányban *Strauss* adta meg a lökést az istenember élete tanulmányozásához. Majd egy néhány évtizeden át pihent e studium, s *Renan* regénye és *Schenkel* jellemrajza sem volt maradandóbb hatású. Még legnagyobb értékkel bír *Keim* műve. Az újabb exgetikai és bibliai teológiai studium Jézus élete megírásának is kedvezett. E nemben a legkiválóbb művek *Weiss* és *Beyschlag* művei, kik kellő objektív bírálattal s a Krisztus örök személyisége iránt kellő pietással írták meg Jézus életét a közvetítő theológia szellemében.

Schmidt műve, mely *Schleiermacher*nek «a vallásról szóló beszédeinek» példájára «a műveltekhez» szól, a Jézus élettörténetére vonat-

kozó eddigi kutatásoknak összefoglalója akar lenni. Mint előszavában mondja: alig egy évnek történetéről van itt szó; egy alázatos, egy sokaknak szolgáló személyéről, nem pedig egy heros történetéről. Története ez a világ nyomorúsága ellen intézett hatalmas támadásnak, mely belejátszik a zsidóság történetébe s Izrael szent iratainak magasztos vallásos-szellemi talajába. S a mint Róma történetéből a jognak, Görögország történetéből pedig a szépségnek s a harmóniának eszméje normatív erővel tűnik elő a maga teljes fényében s gazdagságában, ép úgy ragyog ki Izrael történetéből a Jézus személyiségében megtestesült keresztyén vallásnak az eszméje. Némi önérzettel hanyasúlyozza, hogy Jézus élettörténetéről szóló rajzának az a célja, az a sava, hogy feltüntesse, miként teljesedett be az eszmének örök világossága Jézus személyében és messiási munkásságában. A pietismussal és a rationalismussal szemben az eddigi termékeny evangyéliumi kutatások alapján a komoly kritikát s a vallásos tudat érdekeit szem előtt tartva bizonyos «szent tartózkodással» lépett arra a talajra, a melyen állva a czélból írta meg Jézus élettörténetét, hogy mai hívei «szemlélni tudják azt, kit követniök kell».

Keim, Hase, Weiss és *Beyschlag* műveivel szemben, a melyek Jézus külső élettörténetét rajzolják, szerzőnk kiválóan a belső történetre, Jézus belső lelki világára fekteti a fősúlyt. E tekintetben műve *Didon* páter művére emlékeztet. Abból indul ki, hogy a négy evangélium történeti tudósításai mellett főleg Jézus belső istenemberi vallásos tudata az, mely legfőbb forrása az ő élettörténetéről szóló rajzának. Már a műnek a felosztása is igazolja ez eljárását. Kilencz fejezetben tárgyalja ugyanis Jézus korának anyagi és szellemi nyomorúságát (1—40. l.), az evangélium kezdetét (41—50), Jézus mozgató gondolatait (52—63), első vívmányait és küzdelmeit (64—79), mondásait az Isten országáról (82—96), az ellentmondások jeleit (96—112), a messiás bizonyosságait (114—124), Jeruzsálembe vezető útját (125—141), a Sion ellen intézett támadásokat (112—176. l.) stb. Egy *Marti* tanár által gondosan összeállított történeti tabella Palestina irodalmi és politikai mozgalmait tünteti föl chronologiai egymásutánban 621-től a keresztyén aera beállításáig, illetve Pilátus szerepléséig.

Az I. fejezet megrázó vonásokkal rajzolja Palestinában a Krisztus megjelenését megelőző általános «nyomorúságot». Így a föld terméketlensége, az adósarczok szigorú végrehajtása s a bigott érzület bizonyos szocialistikus hajlamokat is ébresztettek föl a zsidóság körében. Hozzájárul a keleti betegség, a melynek különböző phásisait, mint «az Istennek büntetéseit» az inaszakadt, a vak, a néma, a vérfolyásos, a vakon szülött. a siketnéma, az elszáradt kezű, a bélpoklos s a néma ördögös képében iszonyú valójukban tüntelik fel az evangéliumok. S végül e természeti bajokhoz járul a pbariseusoknak, sadduceusoknak és a zelótáknak daemoni ellentéte, mely belső romlásokat okozott a zsidóság körében.

E természeti és társadalmi bajok közepette nyilvánult «az evangélium kezdete» és lépett föl keresztelő János a maga útegyengető vallá-

szos erkölcsi reformjaival. Ez időszaknak főbb gondolatai az üdvösség reménye, a zsidó nép dicsőségére való kilátás és Róma világuralma. Ilyen állapotok és viszonyok között készült Jézus messiási vándorútjára, tanulta ismerni a keleti felfogás képeit, természeti érzékét, s az írás mélységes gondolatait, s hogy teljesen elkészülhessen, megkereszteltette magát, ellent kellett állania a kísértéseknek a pusztában, s mondotta el felséges vallásos erkölcsi programját a hegyi beszédben.

A IV. fejezet Krisztus egyéniségét és beszédmodorát jellemzi. A felséges istenember első sikereihez a betegek gyógyítása és hú tanítványainak megválasztása tartozik. Alapvonása a jóság és a szeretet, a mellyel annak gyógyító és üdvözítő hatására való tekintettel túltette magát a bójt s a szombat megünneplése kérdésén s általában a zsidó orthodoxiának törvényszerű jelleggel bíró kicsinyes aggodalmain.

Az V. fejezet Jézusnak az Isten országáról szóló fölfogását ismer-teti. Itt tárgyalja szerző Jézus remek példabeszédeit az ország történeti fejlődéséről és terjedéséről. Két főellensége a mammon és a túlságos gondoskodás, vagyis a gazdagság lelki veszedelme. Ez ország «nem e világból való», s mégis «bennünk és általunk valósul». Az abba való belépésnek «sok akadályja és feltétele van».

Az «ellentmondás», illetve ellenkezés «jeleiről» a VI. fejezet szól. Jézusnak legnagyobb ellenségei a vele minden tekintetben ellentétes írástudók és farizeusok, a kiket a zsidó nép lelki vakságával együtt meg is átkozott.

De a tulajdonképeni «krízis» csak jeruzsálemi útjával kezdődik. Az árusoknak a templomból való kiveretése s az írástudóknak megszegyenyítése annak főbb fejezetei. A zsidók hitetlensége s az írástudók tüntető viselkedése csak növeli köztük az ellentétet. Megjövendőli Jeruzsálem elpusztulását s előre látja a «Sionra intézett támadás» végét. Az utolsó vacsora, a Getsemáné, az úr elfogatása, kihallgatása, elítéltetése, halála és megdicsőülése jelzik e vég főbb státióit. E fejezetnek kétségtelenül egyik legmegrázóbb részlete a nagy harcz Jeruzsálemben.

Valóban sokat tanultunk és épültünk Schmidt összefoglaló jellegű művének olvasásából. Megtanultuk azt, hogy Jézus életének nagy drámája betölti az egész világtörténelmet, a melynek épen középpontja és legfontosabb eszménye most és mindenkoron. Jézusra vonatkozik minden és tőle származik minden jó. Személye és műve kétezer év után is él és szükséges, s jöhetnek gyakran támadják, maig is győzhetetlen marad. Erre az élő, hatalmas és mindent meggyőző Jézusra van korunknak is égető szüksége.

Sz. M

Friedrich Überwegs: Grundriss der Geschichte der Philosophie. Achte, mit einem Philosophen- und Litteraturen-Register versehene Auflage, bearbeitet und herausgegeben von Dr. Max Heinze, ordentl. Professor der Philosophie an der

Universität zu Leipzig. Berlin 1894—1898. A VIII-ik kiadás I. kötete (390. l.) 1894-ben, a II-ik (363 l.) 1898-ban, a III-ik (365. l.) 1896-ban, s a IV-ik (527 l.) 1897-ben jelent meg *Mittler* E. S. és fia könyvnyomtató intézetében Berlinben. Ára a 4 kötetnek 28 márka.

Monumentális és igen előkelő philosophiai mű nyert a maga egész teljességében befejezést Überweg ismert bölcselettörténete VIII-ik kiadásának megjelenésével. Az életrajzi és bibliografiai adatokban igen gazdag Überweg-féle bölcselettörténet nálunk magyaroknál is sokkal ismertebb, hogy sem annak behatóbb részletező ismertetésébe kellene belefognunk. Ép azért csak főbb vonásokban fogjuk az egyes köteteket bemutatni.

Az első kötet a *görög-római bölcsészet* történetével foglalkozik. A bölcsélet fogalmának, forrásainak és segédeszközeinek előzetes ismertetése után magának a hellén bölcsészetnek általános jellemzését adja, mi mellett kimerítő részletességgel közli az i. v. szakirodalmat. A görög bölcséletnek 3 korszakát különbözteti meg, a melynek elseje a kozmológiai korszak a sophistákig, másika az anthropológiai az eklekticismusig, s harmadika, a theosóphiái az újplatonikus athenei iskola erőszkos bezárásáig terjed. Az athenei scholarchák jegyzéke bölcselettörténeti szempontból tekintve igen becses függeléke az I. kötetnek, a melynek tömördek bölcséleti és irodalmi tananyaga szinte imponálólág hat az olvasóra. E kötet a VII. kiadás megjelenése óta főleg az «Archiv für Geschichte der Philosophie» beható részletes kutatásai nyomán Aristoteles és a stoa bölcséleténél lényegesen javult és bővült. E tekintetben Zeller nagy és klasszikus bölcselettörténete mellett is megállja helyét.

A második kötet tárgya, «a középkori vagyis patristikai és scholastikai korszak» bölcselettörténete. A VII. kiadás megjelenése óta (1886) e téren is sokat írtak az egyes kérdések tisztázására. Különösen sokat köszönhet a scholastikánál *Baumgartner* freiburgi és *Wehoffer* római tanár, s a mystikánál *Lasson* berlini tanár kutatásainak, kik is lényegesen javították az i. v. §§-okat. E ponton találkozik leginkább a bölcsélet-történet a theológiával, illetve az egyháztörténettel. A patristika, scholastika és mystika főbb irányairól és képviselőiről adott kimerítő rajza *Baur* és *Erdmann* beható fejtegetéseire emlékeztetik az olvasót. A kit a középkori tudományosság s általában az akkori egyházi kultúra érdekel, az nem mellőzheti Überweg-Heinze művének II-ik kötetét. Az egyházi atyák rengeteg gondolatvilága s a scholastikusok terjedelmes tradicionális tananyaga ma is hámulatot kelt az olvasóban. A középkori scholastikus filozófusok «Summái» a dómokhoz hasonlíthatók a művészet köréből. E kötet egyik legszebb fejezete az Aquinói Tamás bölcséletéről szóló rész, mely a mai thomismusnak rengeteg pápás irodalmát is teljesen felöleli. A középkori csudát: az arabs-spanyolzsíd scholastikát is behatóan ismerteti, mely tudvalevőleg keleti eredete daczára ismert forrásul szolgált a nyugati scholastikának.

A harmadik kötet a «*Kant előtti és Kant-fele bölcelet történetéről*» szól. Az előző kiadásokban e kötetbe szorította Heinze, az átdolgozó az egész újabb és legújabb bölceletet, míg a VIII-ikban két részre, a Kant előtti és utáni részre osztotta a széleskörű tananyagot. Úgy ez, mint a következő kötet és újabb és legújabb bölcelettörténetéről csaknem teljes egészében az átdolgozó műve, melyben a jelenkori bölceleti törekvések ismertetésére különösen nagy gondot és sok időt fordított. A Kant előtti rendszerek ismertetésénél különösen *Dilthey* kutatásainak köszönhet igen sokat a szerző. Az újabb bölcelet főbb korszakai: az átmeneti korszak az olasz humanizmussal és természetfilozófiával, a melyet közönségesen (mint p. o. *Carrière* és nálunk *Domanovszky*) a renaissance korszak bölceletének nevezhetünk, továbbá a Baconnal és Cartesiussal meginduló empirismus [és dogmatismus kora s végül Kant criticismusa s az abból folyó újabb philosophiai rendszerek. E korszak jellemző sajátága a középkori hagyományos tekintélyektől ment önálló és független gondolkodás, mely aztán Kant criticismusában «tiszta gondolkodással» bővült ki. A III-ik kötet legterjedelmesebb és irodalmi lekinetben is legbecselesebb része a Kant személyével és bölceletével foglalkozó rész, mely *Fischer Kunó* klasszikus fejtegetéseire emlékeztet Rajza teljesen méltó a nagy szellemi óriáshoz.

Végül az utolsó kötet «*a Kant utáni s a jelenkori philosophia történetét*» ismerteti. E kötet két fejezetben tárgyalja az újabb és legújabb philosophiát. Az első, «a Kant kritikájából eredő rendszereket», a második «korunk bölceletét» tárgyalja. S tényleg a két fejezet alá, mint *Windelband* és napjainkban *Falckenberg* műve is igazolja, minden nagyobb nehézség nélkül be is foglalható az újabb és legújabb kor bölceletanyaga. A ki különösen e részt összehasonlítja az előző 7. kiadás hasontárgyú fejtegetéseivel, azonnal meggyőződik arról, hogy a régi kipróbált *Überweg* helyére itt maga az átdolgozó *Heinze* lépett, kinek a részlet teljesen önálló műve. A jelenkori bölceletet következőleg jellemzi: «A jelenkori bölceletet épen nem jellemzi valamelyes új irány, mert a mechanistikus evolutionismus, a fejlődés theoriája sem új elvileg véve. A philos. gondolkodást Németországban Kant bölcelete befolyásolja. Még az önállóbb rendszerek is Kanton alapulnak, csakhogy felhasználják Spinoza, Leibniz és Schelling gondolatait. Kant kritikájával újabban frigyre lépett a Hume által egyengetett ú. n. positivistikus iskola, mely a metaphisikának hadat izenve a filozofiának szigorúan tudományos jellegét hangsúlyozza s a természettudományokkal keresi az érintkezést, a mint másrészt maga a természettudományi s újabban a filozófiához közeledik. E törekvéssel együtt jár az, hogy újabban az ismeretelmélet s az experimentális psychologia érdeke lépett előtérbe. Ez alapon bár az ismeretelméletet a további philosophiai gondolkodás alapjának tekintik. mégis az *ethika, a jogbölcelet, a sociológia s a vallásphilosophia felé hajlik napjainkban a német bölcelet érdeke.* Franciaországban s még inkább Angliában a positivis-

mus s az agnosticizmus, a római kath. egyházi semináriumokban pedig a középkori thomizmus vagy új scholastika kezd tért foglalni a katedráción és az irodalomban. A jelenkori német bölcselet jövő feladatát közelebbről Falkenberggel egyezőleg Heinze is abban látja, hogy a természeti és szellemi tudományok vívmányainak s a tapasztalati létnek sokoldalú felhasználásával módszeres alapon a Fichte-Hegel-féle idealizmus föllevenítésére törekedjék. Hozzátehetnők még Lotze ama követelményét is, a mely az absztrakt gondolkodásnak a kedély által való kiegészítése szükségképeniségét hangsúlyozza.

Az egyes rendszerek beható ismertetése után a *külföldi* philosophia részletes ismertetése teljesen új s igen értékes szakasza Heinze művének. Itt kapott helyet négy lapon a *magyar* philosophia is az előző kiadások két sovány sorával szemben, a mit itt is örömmel regisztrálni kötelességünknek tartjuk.

De nem folytatjuk tovább. Művünk értékét és használhatóságát rengeteg irodalma mellett csak emeli a bölcselet és philos. írók gondosan összeállított kimerítő jegyzéke mind a négy kötetben. A legmelegebben ajánljuk ez előkelő tankönyvet azoknak, a kik napjainkban a philosophia irodalma és tanulságos világnézetei iránt érdeklődnek. Erre legalkalmasabb útmutató az olyan kimerítő bibliografiai és életrajzi gyűjtemény, mint a milyen Überweg-Heinze négy kötetes bölcselettörténetének ez a legújabb kiadása.

Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1899. április 1-től 30-ig befolyt összegek
kimutatása:**

1. **Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1899-re:** Pozsonyi ág. hitv. ev. egyház, Dunamelléki ev. ref. egyházkerület.

2. **Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1899-re:** Abauji ev. ref. egyházmegye, dr. Tüdös István Sárospatak, Fehér-komáromi ág. h. ev. egyházmegye.

3. **Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1899-re:** Ritoók Zsigmond egyházmegyei gondnok Nagy-Várad, Sándor János ev. ref. esperes Miriszló. Tóth Béla ev. ref. s.-lelkész Miskolcz, Vass Ádám ev. ref. tanító Győrke. Petri Elek theol. tanár Budapest, Zelenka Lajos Budapest, Benedek László ev. ref. lelkész Pánd, Kiss Lajos ev. ref. lelkész G.-Bogdány. **1898-ra:** Fekete Gyula ev. ref. lelkész N.-Kikinda, Benke István főgymn. tanár Sepsí-Szent-György, Kabai ev. ref. egyház, Szalóczy Pál ev. lelk. T.-Valk. **1894—1898-ra:** Molnár Albert theol. tanár Kolozsvár. **1897—98-ra:** Deák Lajos kir. tanfelügyelő Maros-Vásárhely. **1898—99-re:** Racz Kálmán ev. ref. lelkész Balsa, Tatai Imre ev. ref. lelkész Székesfehérvár. **1894—1896-ra:** Nógrádi alsó ág. h. ev. Egyházmegye.

4. **Pártoló tagoktól évi 3 frtjával befolyt 1899-re:** Tóth Dániel ev. ref. esperes Miskolcz, Idrányi Barna ev. ref. lelk. N.-Szaláncz, Kovács Lajos Budapest, Szabady Béla Budapest, Steinfeld Jenő Sárospatak, Sáros-zempléni ág. hitv. ev. egyházmegye, Hajdu János ev. lelkész Zsegnye. **1898-ra:** Marikovszky Menyhárd Mármaros-Sziget, Bocsor Lajos ev. ref. lelkész Tengőd. **1897—98-ra:** Nagy Gida ev. ref. esperes Maros-Vásárhely. **1897-re:** Tóth Pál igazg. Miskolcz, Péter Mihály ev. ref. lelkész K.-Azar. **1899-re pótlás:** 1 frt, Reif Pál ev. theologus Lipese.

5. **Alapító tagok tőkebefizetése:** Szobonya István ev. ref. lelkész Győrke 10 frt.

Összesen befolyt 271 frt — kr.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1899. május 1.

Bendl Henrik,
társulati pénztárnok.

A M. Protestáns Irodalmi Társaság ez évi közgyűlése az ősz elején Debreczenben fog megtartatni. Társaságunkat a Tiszántúli egyházkerület, a Debreczeni ref. egyház és Debreczen sz. kir. város előljáróságai hívták meg s fogadják vendégül. A gyűlés napját és tárgysorozatát a jövő füzetben közöljük t. tagtársainkkal.

Társaságunk hátralékos tagjaihoz e hó folyamán küldte meg pénztárnokunk a hátralékokról való kimutatást és a fizetésre való fölszólítást. Sürgősen kérjük tagtársainkat, hogy hátralékukat minél előbb kifizetni sziveskedjenek.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a célokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 iven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkjei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon tanulmányszerűleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé*t a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja. Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a XI-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 10 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében* a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 50 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr.

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt. finom papíron díszkötésben 2 frt.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizományosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza).

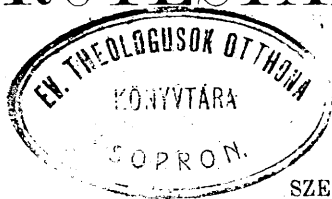
A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kölvényileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra száz forintot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkerjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezzen a Társaságnak.

Szöts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZÖTSFARKAS,

THEOL. AKADEMIAI IGAZGATÓ TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. ÚDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1899.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok :

	Lapszám
1. Szegedi Gergely és énekeskönyve (I. közl.) <i>Barla Jenő</i>	375
2. A lelkészképzésről, különösen Németországon. (Vége.) <i>Schneller István</i>	383
3. A svájcei reformátusok új énekeskönyve. (Vége.) <i>Lic. Rácz Kálmán</i>	396
4. A vallásbölesészet főbb problémái. (Vége.) <i>Dr. Antal Géza</i>	410

II. Egyházi Szemle :

Külföldi egyházi élet. <i>p-f.</i>	428
--	-----

III. Irodalmi szemle :

a) *Hazai irodalom :*

1. Szeberényi Lajos Zs.: Utazásom a külföldön. <i>Sz-s.</i>	435
2. Tolsztoi Leo—Hegedüs F.: Mi a művészet? <i>Sz. P.</i>	437

b) *Külföldi irodalom :*

Förster: Das Christenthum der Zeitgenossen. <i>Sz. M.</i>	442
---	-----

Tájékozás és kérelem.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX., Kálvintér 7. sz.), vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV., Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. *Pártfogó* tagok kapják a Társaság összes kiadványait; *alapító* tagok a Prot. Szemlét, a Monografiákat és a Koszorú füzeteit; *rendes* tagoknak Prot. Szemle és Monografiák a tagilleményök; *pártoló* tagoké a Protestáns Szemle. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezzen a Társaságnak.

Szöts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

SZEGEDI GERGELY ÉS ÉNEKESKÖNYVE 1569-BŐL.*

A magyar református egyházi életben a Szentírás után legelterjedtebb könyv énekeskönyvünk, mint egyetlen kultuszszerszám a hívők kezében. Van-e református család, melynél hiányzana az énekeskönyv? ... bizony aligha! Szenci Molnár Albert zsoltárai és az énekek általánosan ismertek és közhasználtak, némelyiket mint az örökszép XC. zsoltárt, a pünkösdi „Jövel Szentlélek Uristen“-t református közönségtől lakott vidékeken még a más vallásfelekezetiük is ismerik, közös alkalmak adtán a református hívekkel nem egyszer együtt énekelik.

A magyar nép jó ízlése és zenei érzéke következtében nagyon kedveli a szép énekeket, dallamokat. A magyar református közönség nyilván szeret énekelni, szívesen énekel ott-hon családi otthonában a zsoltárokat, énekeket, munkája közben el-eldudolgatja azoknak dallamát. Ismeretes népünk azon szokása, hogy istentisztelet alkalmával már az orgonajáték felhangzása előtt begyül a templomba, addig is, míg a kántor venné át az ének vezetését, kedvére kiénekel magát a gyülekezetben. Innen magyarázható meg az az idegenkedés, melylyel a múlt századokban az orgonák templomi alkalmazását fogadták a hazai református gyülekezetek, mely egyesek részéről mutatkozik ma is, bár ma már nyilván terjed, hódít az orgona, kísérete mellett kétségkívül szabályosabb és az esztétikai ízlésnek megfelelőbb a templomi éneklés. Az 1567. évi

* A tanulmány bevezető része és életrajz felolvastatott a kisújszállási főgymnasium tanári karának f. év április 16-án tartott felolvasó estélyén.

debreczeni zsinat XVII. articulusában szigorú végzést hoz az orgonák ellen. „Az Antikrisztus tánczoltató miséjéhez alkalmazott hangszereket pedig a képekkel együtt kihányjuk, mivel azoknak semmi hasznuk nincsen az egyházban. sőt jelei és alkalmi a bálványozásnak.“ Ez az idegenkedés és szigorú puritán felfogás adta Geleji Katona István ajakára a XVII. században (1636) ezen szavakat: „jobb volna azokat a nagy tömlőjű fuvókat (t. i. az orgonákat), a hol vagynak is a templomokból kihányni és kovácsok műhelyébe adni“.¹

Míg iskolai használatra olvasó és más kézikönyvek nem irattak, református iskoláinkban az énekeskönyv volt a nép abécéje, egyetlen olvasó könyve. Az iskolai használat el is sajátította a tanulósereggel az énekeskönyvet, az²öreges közt nem egy-kettő akad, ki azt kezdő sorától az utolsóig könyv nélkül tudja.

A könyvészet méltán tartja a legelterjedtebb magyar könyvnek énekeskönyvünket.

A református énekeskönyv történetében nem csekély szerep jut Szegedi Gergely 1569-ben megjelent énekeskönyvének. Egyes darabjait 1813-ig, a most használt énekeskönyv kiadásáig énekelték a magyar ref. gyülekezetek, hat énekdarabjának pedig hely jutott énekeskönyvünkben a dicsérettek között. Magának Szegedi Gergelynek zsoltárait, énekeit általános becsűeknek tartották s a századok folyamán megjelent énekeskönyvek közölték azokat. Énekeskönyvünk kiadása előtt Debreczenben a tiszántúli egyházkerület számára kiadott énekeskönyv és annak nyomán a dunántúli és felső dunamelléki gyülekezetek számára Pozsonyban és Komáromban nyomatott énekeskönyv, mely tehát ez időben a hazai ref. gyülekezetek legnagyobb részénél használt volt: egyetlen éneke kivételével közli Szegedi összes énekeit. Mint egyik érdemes XVI. századbéli énekköltő méltán megérdemli tehát tőlünk, hogy *életrajzával együtt énekirodalmi munkásságát s énekeskönyvét ismertessük és méltassuk.*

¹ Öreg Gradual. (Gyula Feier-Váratt 1636.) Ajánló szózat.

I.

A hazai reformáció a külföldi németországi, majd a svájci hitjavítás szárnyai alatt a XVI-ik században kelt életre, szilárdult meg hazánkban. A hitjavítás terjedése, az új szellemben való egyházi szervezkedés, gyülekezetté kialakulás hozta magával, hogy azon helyeken — községekben és városokban — hol protestáns egyházközségek alakultak, az új életre éledt gyülekezetek istentiszteleti dolgokban is a reformáció szellemének hódoltak. A protestantismus pedig az egész istentiszteletben az egyházi beszédet kivéve, activ részt biztosít a híveknek.

E körülmény mindjárt a reformáció legkeletén szükségessé tette énekek írását, énekeskönyvek kiadását s mivel az új hitirányzat mindenben alkalmazkodott a nemzeti szellemhez, ezen kiadványok természetesen magyar nyelvnek, tartalmi tekintetben a nemzeti géniusznak lettek szülöttei. Így a XVI. században oly számmal látnak napvilágot protestáns énekeskönyvek, hogy a későbbi századok közül alig termel egy is annyit, mint a XVI. század. Ezen századbéli énekek javarésze önálló, eredeti prot. termék, vannak azonban köztük jelentékeny számban kath. énekek átdolgozásai is. Azok a reformátorok nevezetesen, kik külföldön megfordulván, a külföldi prot. énekköltészet kiváló alkotásaival megismerkedtek, e példák nyomán itthon a hazában írtak eredeti prot. énekeket. Sok esetben azonban a protestantismus fungens kath. papokból nyerte lelkészeit, a pap az új szellemhez hajolván, a gyülekezet rendesen követi lelki vezérét; ezek a papok nem ismerve eredeti prot. mintákat, mely után indulhattak volna, sok közülök oly teremő erővel sem rendelkezvén, hogy új éneket írt volna, visszatért az előbbi állapotban használt énekekhez, kath. énekekből fordítanak vagy átdolgoznak, természetesen tartalom tekintetében mindig prot. felfogáshoz mérten.

Míg tartalmi szempontból ezt mondhatjuk a régi prot. énekeskönyvekről, alaki tekintetben nem mindegyik őrzi és fejezi ki — különösen a XVI. századból valók — a refor-

máczió sajátos követelményeit. A XVI. századbeli kiadások között nem egy — de különösen Huszár Gál énekeskönyve. Komjáti 1574. — nagy, számmal közöl róm. kath. liturgiához tartozó (antiphona, responsoria, litania, lamentatio, passio stb.) énekeket. Az úrvacsora kiosztása közben megvan még a papnak a róm. kath. istentiszteletből kölcsönzött szóló éneklése, gyülekezetnek, kántornak és a papnak felváltott éneklése, a responsoriák stb. Még az 1636. évben megjelent (Reg Gradual is, kath. istentiszteleti nyomon jár. Csak a XVII. század közepén és inkább a végén, midőn a Gradualok, e czeremoniális énekesek, kimennek a használatból, lett egyszerűbb az istentisztelet, éneklés, imádkozás, igehirdetés elemeiből álló.¹

Szegedi Gergely énekeskönyve 1569-ben Debreczenben, Komlós András nyomtatásában látott napvilágot. Hellebrant Árpád fedezte fel 1892-ben a horoszói könyvtárban s a magyar tudományos akadémia a következő évben hasonló kiadásban kiadta, ezzel hozzáférhetővé tette a tudományos vizsgálat előtt. Ezen kiadást megelőzte s alapjául szolgál az 1562. évi kiadás, melynek azonban egyetlen példánya sem maradt reánk; Szilvás Ujfalvi Imre debreczeni tanár az 1602-ben megjelent énekeskönyve előszavában tájékoztat e kiadásról, hogy az „csak röviden, ezelőtt negyven esztendővel nyomtatott a debreczeni typographiában.“ Szegedi Gergely ez évben (1562) már debreczeni pap volt, ez évben írja alá Meliuszszal a debreczeni hitvallás előszavát.

Szegedi énekeskönyve előtt s a körül (1569) megjelent énekeskönyvek tartalmi rokonságot mutatnak Szegedi énekeskönyvével, így az 1566-ban megjelent nagyváradi énekeskönyv kiadás,² melyet ha az 1569. évi énekeskönyvvel egybe hasonlítunk, láthatjuk, hogy a tartalom egy, mindössze az ének

¹ Lásd idevonatkozólag részletesebben Szathmáry J. tanulmányát. „A ref. templomi énekeskönyv története.“ Prot. Szemle 1892. évfolyam.

² Címe ez: A keresztyéni gyülekezetben való Isteni dicseretek egyben szedögettek össze, es mostan, nyomtatattak nyonnan eregibitetett és emendaltattattak L. F. által. Psalmo CXLIX. Dicseretet mondgyatok az Istennek az szenteknek Gyülekezetiben. Nyomatott Raphael Hoffhalter, Anno MDLXVI.

és zoltárdarabok elhelyezése más. Az akadémia csonka énekeskönyve (kiadási éve ismeretlen) tartalmilag egy a Szegedi énekeskönyvével, csak a darabok elhelyezése más. A nemzeti múzeum könyvtárában levő énekeskönyv töredék (1572—1579 közt jelent meg) több közös darabot őriz Szegediével,¹ a mi nyilván azt bizonyítja, hogy e két kiadványnak is közös alapjának kellett lenni emezzel, a mi alig volt más, mint a Szilvás Ujfalvi által említett 1562. évi kiadás, vagy tán Huszár Gál énekeskönyve 1560-ból?²

Nézzük azonban az 1569. évi debreczeni énekeskönyv kiadásának Szegedi Gergelynek életét!

Szegedi életének legtöbb részletét, így születése körülményeit is, homály fedi. Háromszázados mult választ el bennünket tőle. Így nem csoda ha közelebbről nem ismerjük életét. Mindössze azon adatok ismeretesek róla, melyek az egykorú írónál elvétve találhatók. Nevéről következtetve Szegeden ringott bölcsője; a XVI. században nem szokatlan, hogy családi névül egyesek születésük helyének nevét veszik fel.

Élete a reformációhoz csatlakozásig ismeretlen. Kálmáncsehi Sánta Márton, Debreczen reformátora fedezi fel, valószínűleg a beregszászi franciscanus zárdában s ő nyeri meg a reformáció ügyének. Kálmáncsehi összekötetése Petrovics Péterrel, szerzi meg számára Petrovics támogatását, kinek segédelmével külföldre, előbb Genfbe, majd a wittenbergi akadémiára megy, hova mint ezen tanintézet egykori anyakönyve bizonyítja, 1556 július 8-án iratkozik be; tehát egy időben tanul ott nagynevű munkatársával, tisztjársával a debreczeni papságban, Méliusz Péterrel.

Bod Péter, ki megemlékezik genfi tanulásáról — „volt tanulásnak okáért Genuában“³ évszámot nem közöl Szegedi genfi tartózkodására vonatkozólag. Állítása értékét nem mellőzhetjük, mert ugyancsak a nála Szegedire vonatkozólag talál-

¹ Szilády Áron tanulmánya Sz. Gergelyről és énekeskönyvéről a facsimil kiadás végén IX—XV. l.

² Czíme ismeretes csak. „Isteni dicséretes és psalmusok.“

³ Magyar Athenas 254. l.

ható másik adat, „azután Vitébergában 1556-dik eszt.“-ben tanult: valónak bizonyult Szegedinek 1557-ben Wittenbergben nyomtatásban megjelent levele alapján. Azok az énekek is, melyeket Szegediének mond, mind — G. Sz. betűkkel jelölve — meg vannak az énekeskönyvben, így azok minden kétséget kizárólag Szegedi énekei. De meg az a körülmény is, hogy mindjárt Wittenbergből hazajöttkor irodalmi konfliktusba kerül Polyánczai Mihály eperjesi lutheránus lelkészszel theologiai felfogása miatt: a genfi tartózkodás és a svájcei irányzat pártolása mellett bizonyít.

Wittenbergben úgy látszik Melancthon van rá nagyobb hatással, kinek theologiai álláspontja eltérést mutat több sarkalatos dogmára nézve Luthertől s közeledést a svájceiakhoz. Révész Imre általánosságban mondja: „magyar ajkú őseinkre Melancthon volt kiváló nagy hatással. A magyar haza reformációjának kezdetleges forrását kétségkívül Luther szellemének hatása indította meg, de a forrás a magyar ajkúaknál tüstént melancthoni irányzatot vett.“¹ Bod Péter oda nyilatkozik, hogy a külföldet nagy számmal látogató ifjak külföldi útjokban rendszeren felkeresik Wittenberget, mint második hazájokat. „Az holott abban az időben különös coetus hungaricus, magyar társaság volt, különös senior igazgatása alatt; a melyben oráltak, predikállottak s a tudományokban gyakorolták magokat, mindaddig, míg az akadémia állapotja megváltozék és a magyarokat is arra kezdék erőltetni, hogy hittel köteleznék magokat, a Krisztus testének az úrvacsorájában való jelenlétének, sőt mindenütt jelenvalóságának is vallására: a mely okon megháborodván 1592-ik esztendőben felkezdék hagyni Vitébergát s nem sokára tellyességgel el is hagyák, Marburghoz és Heidelbergához ragaszkodván szorosabban.“² Íme Bod Péter szerint a wittenbergi tartózkodás nem vonta maga után ifjainknál minden esetben a lutheri irányzat követését. Szegedit is „nem Wittenbergben töltött egy év tette azzá, a minek visszajövele után bizonyította magát“,³

¹ Dévay B. M. 58. l.

² Szent Polikárpus. 16. l.

³ Szilády Á. I. m. II. l.

hanem Kálmáncsehi hatása külföldi útja előtt s a genfi tartózkodás.

Az 1557. év nyarán Wittenbergből hazajöttekor Eperjesen, majd Kassán prédikál, amoda a gyülekezet hívta meg, emide a városi tanács. Polyánkai Mihály, eperjesi lutheránus lelkész ez év aug. 12-én ír ez ügyben Szentkirályi Antal kassai lelkésznek, „Szegedinek Kassára történt meghívását törvénytelennek mondja, a mennyiben az csak a városi tanácstól származott s inti paptársát, hogy őrizkedni kell az olyanoktól, a kik ilyen úton mennek az egyházba s ott veszedelmes szakadás előidézőivé válnak. Neki kifogásai vannak Szegedinek eperjesi beszédei ellen s meg is mondta azokat neki s az, ezekre az észrevételekre épen most levélben válaszolt. Különösen az úrvacsora felől kifejtett értelmét hibáztatta“.¹

Kassai prédikátorsága azonban csak rövid időre, négy-öt hónapra terjedt. 1557. aug. 12-én — a Polyánkai levelével egy napon — a kassai tanácsnak Kálmáncsehi Sánta Mártonhoz írott levelében az foglaltatik Szegediről, hogy Kassán a lakosság szívesen marasztja lelkipásztorául, a nép örömmel siet hallgatására, az égis magasztalják prédikációját, beszédét nem emberi, hanem isteni szózatnak mondják, azért kérvérik Kálmáncsehit, adná beleegyezését Kassán maradásához, mert Szegedi úgy nyilatkozik, hogy az ő beleegyezése nélkül, minthogy iránta örök hálára van kötelezve, nem foglalja el a papságot. Mi volt e levélre Kálmáncsehi válasza?... ismeretlen. Az események időközben más fordulatot vesznek. Kálmáncsehi 1557. decemberében elhal. Halála után, decz. 21-én, a debreczeniek tudatják a kassaiakkal, hogy Szegedit várva-várják, iskolájok vezetését reá bizzák s már előbb az elbetegesedett Márton doktor utódjának kiszemelték. Történeti tény, hogy a debreczeni papságban utóda lett Kálmáncsehinek.¹

Méliusz Péter a következő évben (1558) foglalja el a debreczeni papságot. Ime közös munkatéren találjuk a reformáció két kiváló bajnokát; együttesen egymást megértve,

¹ Szilády Á. I. m. III. I.

támogatva lelkes munkásságot fejtenek ki irodalmilag, társadalomban egyaránt: fáradságuk eredménye nem sikertelen. Debreczenben és környékén, a tiszai részeken megszilárdul a kalvinizmus. Azok az esztendőök (1558—1562), melyeket Szegedi Meliuszszal együtt tölt Debreczenben, a kálvinistáknak a lutheránusokkal folytatott tusáira esnek. Erdély földjén 1558 május 1-re hívnak zsinatot a magyar és székely egyházak, mely a Kálmáncsehi értelmén levők vereségével végződik. Ugyanez év aug. 18-kára egybehívott medgyesi zsinat nem tudott békéltetőleg közrehatni a két felekezet közt, a lutheriek kimondják, hogy az „egyházak” más tudományt az eddiginél he ne vegyenek, mert ők annak hirdetését száz egyházaikban meg nem engedik.¹

A gyűlések tárgyalásainak, vitatkozásainak azonban az a meglepő eredménye lesz, hogy Dávid Ferencz kolozsvári lutheránus pap, lutheri részről a vitatkozások legbuzgóbb bajnoka, irányt cserél, a kálvini értelműekhez csatlakozik; Meliuszszal még ez évben értekezletre jön Váradra, a hol együtt írásba foglalják a kálvini úrvacsorai tudományt. Volt-e a tanácskozásban Szegedinek is része?... adataink e tekintetben nincsenek. Különben is a további harez a medgyesi (1560) és kolozsvári zsinatokon (1561) az erdélyiek közt folyik, abban Meliuszéknak nem volt részök.

Az 1562. évben kiadott debreczeni hitvallás, mely a tiszántúli kálvinisták részéről confessionalis biztosítékul kívánt szolgálni Oláh Miklós és Verancsics Antal támadásai ellen, másrészt az orthodox kálvini tan kodifikálása volt a másként értő lutheránusok előtt: *Szegedi és Meliusz közös kiadása*. Az ajánló levelet, mely Németi Ferencz tokaji várkapitányhoz intézve 1562. augusztus 27-én kelt, együtt szövegezik s írják alá. Valószínű, hogy közösen dolgoznak az 1569-ben napvilágot átvett énekeskönyvön is, mindkettőjüknek vannak abban énekei. A Félégyházi Tamás új testamentomához Gönczi György debreczeni lelkész által írt (1568) előszó együtt őrzi neveiket: „itten az kegyelmetek városában peniglen legelő-

¹ Kiss Áron. A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok. 46. l.

ször Bálint papot, kit Török Bálint Pápáról aláhozott volt, annakutána Radán Balázst, ki Berekszászban martyromságot szenvedett, Sánta Mártont, Szegedi Gergelt, Gál papot, Mélius Pétert, Szikszai Bálintot, kik között nem utolsóbb sem haszontalamb volt az Félegyházi Tamás is, támasztotta az kegyelmes Isten.“

Különös, hogy ezen XVI. századi bizonyíték daczára későbbi egyháztörténetírók, mint Debreczeni Ember Pál és Bod Péter műveikben nem említik Szegedi Gergely debreczeni paposkodását. *Bod Péter 1557-ből Szegedi Lajost említi debreczeni papul.*¹ *Állítása téves*, Gönczi György idézett feljegyzése kizárja azt; az a Szegedi, ki 1557-ben Debreczenben lelkészi hivatalt visel, a mi Szegedi Gergelyünk! Szegedi Lajos nevével ez évről Ember Pálnál a kolozsvári zsinat leírásánál találkozunk. „Ezen évben (1557) — mint Pápai Ferencz előadja — tartatott a kozsvári zsinat Kálmáncsehi Márton, Szegedi Lajos, Petek Lőrincz, a kolozsvári származású Kriszpusz Bálint tordai pap és más orthodoxok ellen, kiket megvetésből sakramentáriusoknak neveztek, melyre vitatkozás végett Erdély főpapjai június 13-ára egybegyültek. *Márton* betegségtől akadályoztatva, *a vitán nem jelent meg*. Ellenségei azt gondolták, szinleli a betegséget. *Az ügyet tisztársára, Lajosra bízta.*

Ez, miután a vitatkozásban maga nem akart résztvenni, a lutheránus papoktól túlságos buzgalmukból kifolyólag cretnekséggel lón vádolva.“² Minthogy Bod P. feljegyzésén kívül más történeti adat nem szól Szegedi Lajos debreczeni papságáról, Ember P. ezen kitétele daczára: „Az ügyet *tisztársára, Lajosra bizza*“ („Totum negotium suo collegae Ludovico demendat“): nem fogadható el Bod P. állítása. A tisztárs szó reáillett Szegedi Lajosra, ha nem viselt is Kálmáncsehivel együtt egy időben Debreczenben papságot. Balogh Ferencz szerint Szegedi Lajos krasznai lelkész volt.³ Ugyanez a Sze-

¹ Hist. Hung. Eccleastica. Lugd-Batav. 261. 1.

² Historica Eccles. Reform. Utrecht. 1728. pag. 110., 111.

³ Keresztyén Egyháztörténet. IV. k. 259. 1.

gedi Lajos az, ki Ember P. előadása szerint részt vett az 1568. évi gyulafehérvári disputában, a fejedelem által a vita birái közé kineveztetett unitárius részről Tsázmai István, Starius Lőrincz, Kárádi Pál mellé.¹ Az is szokatlan, hogy 1557-ben Kálmáncsehi hatása nyomán már a kalvinismus székhelyén Debreczenben működő lelkész ez irányzattól elpártolva Blandrataékhoz hajlott volna.

¹ I. m. pag. 170.

Barla Jenő.

A LELKÉSZKÉPZÉSRŐL, KÜLÖNÖSEN NÉMET- ORSZÁGBAN.

(Befejező közlemény.)

Heidelbergi lelkészképző.

„Heidelberg“ és a „lelkészképző“ két nehezen egyeztethető képzet. Hisz Heidelberg oly szép fekvésű város, oly víg és kedves, élénk és kedélyes benyomást gyakorol a nézőre, hogy el sem képzelhetjük azt, hogy itt önmagukkal és a világgal meghasonlott lelkek is laknak, hogy a bűn érzete a lelkeket is meglepné a bűnsúly megsemmisítő fájdalomával s az üdvnek sovárgó vágyával. Idegenek a világ minden részéről keresik fel e szép várost; az angolnak és amerikaiának van itt egész városrésze, még a franczia is megfélekedzik itt a nemzeti ellentétéről. A harczias mult a festői várrombban mosolyogva tekint le a Neckar-szelte városra; s nem az ellenség vad pillantásaival, hanem a művészetért rajongónak bámuló szemével nézzük még a romokban is az építészet különböző stílyú remekeit. A komoly philosophus Kuno Fischer, a nemcsak excellens, hanem excellenciás tanár, barna könnyű rövid kabátban s divatos kivágott czipőben, tarka harisnyában fogadott; s majd előadásában Spinozával foglalkozva, s annak hatását Goethere feltüntetve a Faust és egyéb költeményeiben rejlő Spinozát a 74 éves agg oly ifjúi hévvel és oly művészi módon szavalta el, hogy a művészi tökély és élvezet mellett a hallgató egészen megfélekedezett arról, hogy a hallottak fölött gondolkodnia is kellene. Hisz a renaissance és a humanismus is itt élte németországi első diadalait, s elképzelhetetlen, hogy Melanchton, ha itt maradt volna, reformátorként ismernők. Sőt még a theologia is elveszti itt komor arczát. Bassermann, a gyakorlati theologia tanára, a lelkész-képzőnek igazgatója, műízléssel épült és berendezett villájában

sárga könnyű öltözetben modern művészre valló elegáns mozdulattal lépett elibém s a jelen heidelbergi viszonyokkal teljesen megelégedetten társalgott velem! Irigylendő egy theologus, ki a viszonyokkal annyira meg van elégedve. A vidék, a város, a lakás assimiláló hatással van az emberre. A természeti és művészi szép és ennek mindenben érvényesülő derült kultusza nem igen egyezik amaz életpályával, a mely ugyan felemel az Istenben kész boldogságra, de csak miután elmélyített a büntudat kétségbeejtő mélységébe s mely hivatás ép akkor bizonyul be igaz erejében, midőn e földi szép elhomályosuló szemünk előtt el-eltűnik.

S tényleg nagy is volt a küzdelem az ellen, hogy Heidelbergben létesüljön a lelkészi seminarium.

Az ily seminarium szükséges felállítását már 1831-ben sürgette a badeni országgyűlésen Hüffel, a ki a gyakorlati theologia körül érdemes irodalmi munkásságot fejtett ki. Voltak ugyanakkor, a kik a theologiai tudományt és az érzületet hangsúlyozva egyáltalában mindennemű közelebbi lelkész-képző intézmény létesítését ellenezték; voltak, kik a vicariatus rendezése által kívántak az elismert bajon segíteni, nevezetesen úgy, hogy a theologus két évi egyetemi tanulmányozás után ellátási díj és honorarium mellett egy derék pap mellé jusson gyakorlati kiképzés végett. A heidelbergi theologiai fakultás 1832-ben 2 $\frac{1}{2}$ évi cursus után *egy* semester alatt kötelező hallgatás és gyakorlás mellett ígérte meg a lelkészi pályára való átmenet eszközlését. Az egyházi hatóság, az egyetemes zsinat, erről mit sem akart tudni; hanem a theologiai tanárok tervével szemben a félre fekvő Brettenben Melanchton falusias szülővároskájában kívánta tanítóképzővel kapcsolatosan a lelkész-képzőnek felállítását; a mi ellen viszont a heidelbergi theologiai tanárok 1834-ben indignálódva protestáltak. Az ev. prot. egyháznak külső és belső megaláztatása volna az ily lelkész-képző ily városkában. Megrövidítené ez az egyetemi tanulmányozás idejét, lelkész-kikészítő intézetté válna a brettenti; a gyakorlat az elmélettől el nem választható. ha nem akarunk csakis külmázos papokat, avagy betűragókat; honnan venné különben is e kis városka a nemesak parancsszóval, hanem szellemökkel is imponálni képes tanerőket?! A tekintélyszerűség, az egyoldalú papos irány veszélye fenyegetné az egyházat! Ezen óvás-tételt az egyetem hozzájárulásával alapszabályok mellékletével felküldi a heidelbergi theologiai fakultás a kormányhoz. A theologiai fakultás és az egyház-hatóság közt létező ellentétet nagyon is jellemzi az alapszabálytervezetnek a felügyeletre vonatkozó azon kívánsága, a

mely szerint a gyakorlati pályára átvezető lelkész-képző az egyházi hatóságtól egészen független legyen, sőt még az állami hatóságtól való függése is a theologiai fakultás és az egyetemi senatus közvetítő közege útján is gyöngüljön. Az egyházi hatóság küzdött ugyan e felfogás ellen, s sikerült is neki némi engedmények kieszközlése, de Heidelberg győzött. 1838. május havában hosszas tárgyalások után végre is az egyetemen összefüggésben felállított lelkész-seminarium Heidelbergben megnyílt. Az egyházi hatóság nem nyugodott meg e tényben; még a lelkész-képző igazgatójának, Rothenak, személyisége sem békíté ki a bretteni pártot. 1840-ben bizottságot küldött ki az egyházi főhatóság, mely öt napon át hospitálva a lelkész-képzőben, panasszal fordult az állam kormányához, a melyben nevezetesen azt fájjalja, hogy a lelkész-képző nem áll egyházi hatósági felügyelet alatt, hogy túlsok az előadás, túlkevés a gyakorlat, hogy szükség van még egy lelkész-tanár-ra, hogy egy convictus felállítása ez intézmény életfeltétele, s hogy a theologiai államvizsga előzze meg a képzőbe való felvételt.

1844-ben bepanaszolja az egyházi hatóság e bajokat a miniszteriumnál, mely azonban az egyházi hatóságot vádjával és panaszával visszautasítja. 1853-ban már csak optatum alakjában tesz előterjesztést az egyházi hatóság. A képző élén álló Schenkel a kívánságok java-részéhez hozzájárul s egy vegyes bizottság, a melyben a ministeriumot és az egyházi tanácsot 2—2 tag, a képzőt annak igazgatója képviselte, Fröhlich titkos elnöklete alatt oly megállapodásokra jutott, a melyekben végre mind a két fél, a fakultás ép úgy, mint az egyházi hatóság, megnyugodott.

1855-ben a zsinat lelkészi tagja a zsinat nevében mond élénk köszönetet azon gazdag áldásért, a mely a heidelbergi seminariumból jelenlegi szervezete mellett és nevezetesen előbbi igazgatósága útján az ifjú theologusokra áramlott.¹ Schenkel pedig 1863-ban visszatekintve a lelkész-képző 25 éves multjára erős önérzettel állítja, hogy az intézmény a próbát jól megállotta.²

A lelkész-képző az ő megítélésében beállott kedvező fordulatot lényegileg Rothe áldásos tevékenységének, megható, vonzó személyiségének; Istenben megnyugvó kegyes vallásos lelkének és theologiaiilag szabad szellemének köszöni, a mint erre az említett zsinati köszönet is céloz.

¹ L. Schenkel: Die Bildung der evang. Theologen. 129. l.

² L. u. o. 128. l.

Kiegyenlítést igényelt az egyetemi tudomány szabadsága és az egyházas szellem követelménye Heidelbergben annál is inkább, mivel az egyetem theologiai tanárainak, a kik a lelkész-képzőnek is tanárai, szabadságát theologiai tanárságuk átvételkor semmiféle megszorító szabályzat sem korlátolta. Ezt tartotta szemé előtt Rothe kezdettől fogva. 1838-ban a lelkész-képző megnyitására kiadott emlékiratban fejté ki Rothe programmszerűleg a lelkész-képzőnek feladatát. „A keresztyén kegyesség, az alapos theologiai meggyőződés és az egyházi szellem iskolája a lelkész-képző.” „A ker. új életre való ébresztés folyamata e kegyes szövetkezet kebelében úgy irányítható, hogy Üdvözítőnk iránti egészséges és erkölcsileg hatásos hit meg is szülemlik. A hitéletnek ifjú plántája korán megtisztítható a kétszínűség hajtásaitól, melyek azt oly könnyen elrontják. A támasz nélküli és homályos érzelm hatalma alá jutott szív szerinti kegyesség itt vezethető be az önmehtagadásban és a szeretetben és megelégedésben hatásos megszentelés iskolájába s itt emelkedhetik fel határozott és hatásos érzületté.”

„Az egyháznak azonban nemesak ker. kegyes, hanem theologiai képzett és nevezetesen *megbízható és önálló theologiai meggyőződéssel* bíró lelkészekre is van szüksége; olyanokra, kik nemesak őszintén és odaadólag hisznek Krisztusban, hanem tudják azt is, hogy mily alapon mit hisznek róla s kik ép azért képesek is számot adni hitükről ép úgy azoknak, kik még csak keresik a hitet és hit dolgában felvilágosításra szorulnak, mint azoknak, kik kételkednek és a hittel ellenkeznek.” Szükség van erre különösen a skepsissel megtelt jelen korban. Végre kell, hogy az egyház leendő lelkészeit az *egyház szelleme* hassa át. Ez egyházi szellem nem azonos a hierarchiával, a mely külső hatalommal és a gyülekezet lelkiismerete fölött külsőleg megszentelt tekintélyvel kíván uralkodni.

Az evang. lelkészek együttes összhangzó, egyházépítő ténykedését nem biztosítja a symbolikus iratok uralkodása az egyéni meggyőződés fölött. „Az ily evangélium-ellenes, a lelkiismeret ellen irányult merényletnek még gondolatát is visszautasítjuk, a melynek következménye csakis a benső igazságnak megtörése lenne a lelkészek és így a községek lelke és élete mélyében, és ez által a ker. kegyesség és magának az egyháznak teljes veszte.” „Lehetetlen, hogy a ki a ker. elv által mozgatott szellemi élet jelen fejlődésének körmozgásában elfogulatlanul és el nem fásultan él, hogy teljes subjectiv igazsággal maradandóan elsajátítsa ismét ama dogmatikai rendszert, a melyben a XVI. és XVII. század evang.

hite az egyházi élet akkori álláspontjának teljesen megfelelő és mindenkorra nézve valóban bámulatos fogalmi kifejezést nyert. Ha maga az egyház ily követelménnyel fellépne s ha akadna is elég gyöngye lélek és színlelő szív, mely e követelménynek hódolna: úgy e törekvés mégis hajótörést szenvedne a tudományon, a mely e közben önállóan foglalt állást e követelménnyel szemben s mely a világban oly hatalommá vált, a melyet maga az egyház is kénytelen elismerni. Minden ilyenemű nagyszabású reactio történeti lehetetlenségévé vált.¹

Rothe később is, midőn az egyházi hatóság a lelkész-képzőt 1844-ben megtámadja a gyakorlatiatlan, egyoldalú tudományos irányzatért egész határozottan bevallja, hogy a lelkész-képzőnek tényleg a hit-meggyőződés tudományos megalapítása és így a theologiai személyiségnek alakítása a fő feladata. „E nélkül hivatásában „gyakorlatiatlan“ ember, bármennyire is begyakorolta hivatala „gyakorlati“ teendőit.“ „A prédikálás és katechizálás művészete megtanulható, ha t. i. az illető arravaló ember; de ilyenné soha senki az által nem válik, ha ezt a művészetet csak tanulja.“ Az egyetemmel, tehát egy szabad tudományos intézettel való szervi összefüggés megkívánja azt, hogy a lelkész-képző mindenek előtt arra fektessen súlyt, hogy a candidatus legbensőbb személyi meggyőződése alapján legyen lelkész.²

Ily szellemben indítá meg Rothe a heidelbergi lelkész-seminarium működését s e szellemmel megbarátkozott az egyházi közvélemény is annál is inkább, mivel maga Rothe sem gondolt arra, hogy ezzel a lelkészi képzés befejezett. Ő is és pedig már 1844-ben utalt a leghatározottabban a lelkész-képzést követő két évi vicariaturára, a mely időre esik a tulajdonképi gyakorlati képzés.³

Ideje azonban, hogy a heidelbergi lelkész-képző keletkezésével járó küzdelmek és keletkezésében érvényesülő szellemélet feltűntetése után rátérjek emez intézvény bemutatására.

A seminarium, mely 1838—1867. „Ev. prot. Predigerseminar“, 1867—1895. „Evang. prot. theol. Seminar“ néven volt ismeretes, 1895 óta „Praktisches ev. prot. theol. Seminar“ nevet nyert. Ugyancsak 1895-ben nyert Heidelbergben életet a „Wissenschaftliches ev. prot. theol. Seminar“ Ez utóbbinak feladata tagjainak önálló tudományos munkásság által az elő-

¹ L. Rothe: Denkschrift bei Eröffnung der ev. prot. Predigerseminars 36. l. és Schenkel i. m. 106. stb. l.

² L. Rothe e szavait Schenkel i. m. 115., 116. l.

³ L. Schenkl i. m. 115., 116. lapon.

adások kiegészítése. E tudományos seminarium öt szakban öt igazgató vezetése mellett munkálkodik. (1. Ó-Testam., 2. Új-Testam., 3. egyháztörténeti, 4. dogmatörténeti, 5. rendes theologiai seminarium.) Az igazgató jelöli meg a themákat, a melyeket a tagok részint írásban, részben szóbeli előterjesztésben megoldanak s mely megoldás fölött azután megindul az igazgató által végre eredményében is egybefoglalt discussio. A tagok felvétele fölött dönt az osztály igazgatója. Minden egyes tag szabadon használhatja az intézet könyvtárát. Semesterenként ketten részesülnek minden egyes osztályban 80 márkás ösztöndíjban, a melyet az igazgató oszt ki tekintettel a tagok szorgalmára és tudományos képzettségére.¹ Ezen seminariummal szemben áll — a mint azt neve is mutatja — a „*Practischer* ev. prot. theol. Seminar“, a melynek feladata a tagokat elméleti tanulmányaik befejezése után a szükséges gyakorlati oktatás útján lelkészi hivataloskodásra előkészíteni. Az eredeti statutumok az elméletre öt semestert szántak; a gyakorlatra csak egyet; a mostaniak pl. az elméletre legalább 6 semestert s a gyakorlatira kettőt. A gyakorlati seminarium két semestere azokra nézve, kik Badenben kívánnak alkalmaztatni — kötelező.² A kötelezettséggel helyesen jár e cursus ingyenessége.³

Az intézet, mely eredetileg egészen önállónak contemp-láltatott szemben az egyetemmel, ez önállóságot tulajdonképen nem bírja. Az alapszabályok ugyan azt mondják, hogy a lelkészi seminarium a heidelbergi egyetem *mellett* (Bei der Universität Heidelberg) állittatik fel (L. 1. p.) de ugyancsak az alapszabályok 13. p. a seminariumot egyenesen *egyetemi intézetnek* mondja, a mely mint ilyen a belügyministerium közvetlen felügyelete alatt áll. Ennek teljesen megfelel az is hogy a lelkészképző tanárai mind egyetemi jellegűek. Az igazgató ugyanis egyetemi tanár és első egyetemi pap. Közreműködik még néhány egyetemi theol. tanár és még egy város lelkész, a ki azonban szintén egyetemi pap. Még az anyagiakat is — bár elkülönítve az egyetemi számadásoktól — mégis az egyetemi számvető kezeli. Schenkel a lelkészképzőnek lényegéhez tartozónak mondja annak szervi összeköttetését az egyetemmel, el nem választhatóságát a theologiai facultástól.⁴

Ezért is érthető, hogy a lelkészképző nincs az egyházi hatóságnak, hanem közvetlenül az államinak, a belügyminis-

¹ L. Heidelberger Universitäts Kalender 1898. 35., 36. l.

² L. az alapszabályok 1., 3., 4., 5. p.

³ L. az alapszabály 8. p.

⁴ L. Schenkel i. m. 144. l.

teriumnak alárendelve. Mindamellett mégis sikerült az egyházi hatóságnak is és pedig igen természetesen, a lelkész-képzésre befolyást gyakorolni. A ministerium nevezetesen meghallgatja az egyházi hatóságot az igazgató és a tanárok kinevezésénél; az egyházi hatóság véleményét kikéri a tanterv megállapításánál és annak megváltoztatásánál; nyilatkozásra szólítja fel a seminaristák felvételére nézve tett igazgatói javaslat fölött; feljogosítja az egyházi főhatóságot arra, hogy a felvételi vizsgára biztost küldjön ki; közli vele az igazgató félévi jelentését a végett, hogy alkalma legyen erre vonatkozó nyilatkozásra, illetőleg javaslatételre; az egyházi főhatóság jogában áll végre biztos útján bármikor is tudomást szerezni az egész intézet állapotáról.¹

Az együttlákást már az alapszabályok tervezték, az egyházi hatóság gyakrabban sürgette; de Heidelberg talaja az ily élettel járó törvényszerűségnek nem kedvez. Schenkel még azt is határozottan ellenezte, hogy a lelkészképzőben közös épületes óra, közös úrvacsora tartassék.²

A mi a seminariumi munkásságot illeti: úgy a *gyakorlatok* prédikálásra, katechizálásra, szabad előadások, bibliamagyarázatok tartására vonatkoznak; a *megbeszélések* tárgyát fontos dogmatikai és ethikai kérdések; a *bevezető előadások* tárgyát pedig az egyházjog, nevezetesen a badeni prot. egyházjog, az Istentisztelet rendje, a pastoralis, a népiskolai tanügy, nevezetesen Badenben és végre az egyházi zene képezi. Megemlítem, hogy a homiletikai gyakorlatok sorában különösen a prédikáció történetével is foglalkoznak és pedig úgy, hogy a különböző korszakokat jellemző prédikációkat felolvassák és analysalva megítélik.

A két seminariumi félév végeztével a rendes tagok (a badeni születésűek) — ha kötelességeiknek megfeleltek — ösztöndíjban részesülnek; a második semester végén csakis a rendes tagok kapnak seminariumi bizonyítványt, a mely az államvizsga letételénél felmutatandó. Rendkívüli tagokul nem badeniek is beiratkozhatnak, akár csak egyes órákra: de ösztöndíjban nem részesülnek s nem is kapnak seminariumi bizonyítványt.

Bassermann, a lelkészképzőnek jelenlegi igazgatója, a lelkészképzés heidelbergi alakjával teljesen meg van elégedve; sokkal jobb az, mint a porosz, akár a berlini, a magdeburgi, akár a friedbergi, wittenbergi stb. és pedig azért, mivel az

¹ L. az alapszabály 13. p.

² L. Schenkel i. m. 121., 122. l.

ifjak mégis egyetemi levegőt szívnak! Irigylendő megelégedés, mely azonban nézetem szerint épenséggel nem igazolható.

A heidelbergi az egyetlen kísérlet Németországban, a mely a szorosabb értelemben vett lelkészképzést az egyetemre utalja. Már ebben a tényben, nevezetesen a theologiai tanár állásának heidelbergi felfogását tekintve, tárgyi ellenmondás rejlik. Az egyetem a tudományt szolgálja s minél inkább emelkedik az egyetem és ennek fentartója e hivatásnak tudatára, annál inkább emelkedik érvényre a theol. fakultásnak is inter-confessionalis jellege. A tudomány mint ilyen sohasem confessionalis jellegű; a theologia, mint tudomány, e jelleget szintén nélkülözi. A heidelbergi theologiai tanárok büszkék arra, hogy őket semmiféle közelebbi kötelezettség nem korlátozza egyetemi tanári tanítási szabadságukban: s íme ők maguk azok, kik az egyetemi tanulmányozást egy létező és confessionálisokhoz kötött concret egyházi intézmény közvetlen szolgálata szempontja alá kívánják helyezni!! De hisz ép ezt nem akarják: mondhatná valaki, hisz ép azért, hogy az egyháznak ne lehessen beleszólása: ép azért helyezték az egyetemre a lelkészképzést! E szavaknak nincs értelme. A szoros értelemben vett lelkészképzés mindig confessionalis jellegű és ép ez ügyet az egyház főhatósága alól kivenni akarni: annyit jelent, mint az egyházat létfenntartási természetes jogában megtámadni. Innen érthető az egyházi főhatóság érzékenykedése kezdettől fogva az egyetemi tanárok ténykedésével szemben s innen érthető és pedig igen természetesen a felügyelet dolgában az egyházi hatóságnak térfoglalási törekvése. A heidelbergi tanárok tehát akkor, midőn a szoros értelemben vett lelkészképzést az egyetemre forcírozták s az egyházi hatóság hatásköre alól emez ügyet egészen kivonni akarták, saját egyházuk természetes joga ellen vétettek. S e vétek következménye nem maradt el. Itt is bekövetkezett az, hogy a miben kiki vét, abban lakol is. Az egyházi hatóság felügyelete alól kívánták a lelkészképzés ügyét kivonni az által, hogy az egyetemen adtak ennek asylumot s íme most az egyházi hatóság betette a lelkészképző útján oda a lábát, a hová az egyetem természete szerint az egyházi hatóságnak lépnie nem szabadna. Egy egyetemi intézményt látogathat meg bármikor egy egyházi hatóság; s egyházi hatóság véleménye stb. kérendő ki egy egyetemi intézmény igazgatója, tanárai kinevezésénél, tanterve megállapításánál! Az egyetemi kizárólagos jellegükre büszke heidelbergi theologiai tanárok bizony büszkék lehetnek arra, hogy az ő kezdeményezésükre történt meg az állami egyetemen az egyházi invasio. E dolgoknak nemcsak localis, hanem

egyenesen elvi jelentősege van. Az uralkodási vágy, az önzés mindég a legrosszabb tanácsadó.¹

De eltekintve az ügy szervezeti és elvi jelentőségétől, azt tisztán tanügyi és gyakorlati szempont alá helyezve: ez intézmény az egyetemre, a komoly tudományos jellem alakulására s így a protestantismusra nézve egyenesen káros hatású.

A németországi egyetemeken a legtöbb theologus négy évet tölt; még csak ekkor készül el államvizsgájával s még csak ennek letévése után keresi fel a lelkész-képzőt.

A theologiai meggyőződés alakulása és ennek organikus kiépülése egy egységes világnézetbe s ez egyéni, jellemserűvé váló világnézetnek beépülése az egyházi köztudatba s ez olyan egy létező egyháznak hivatásszerű, szabad örömteljes szolgálási készsége: ez csakis nagy munka és lelki harc és beható tanulmányozás végső, késő eredménye. Az egyéni, a személyiséget teljesen átható hit-meggyőződéssel egyháza hitét szolgáló készség a protestáns leendő lelkészre nézve az interna vocatio, a külső vocatio elfogadásának alapfeltétele. Ezért is a tudományos képzésnek a protestáns lelkész jellem-szerű alakulásának érdekében szükséges hosszabb tanulmányozási időt, a hivatalra való komoly előkészülés idejét nem szabad megrövidíteni.

E fontos követelménnyel nem számol a heidelbergi gyakorlat, a midőn bárki számára lehetővé teszi azt, hogy négy év alatt ne csak az egyetemmel, hanem még a lelkész-képzővel is végezzen. Csak három év az egyetemi év; a hatodik semester után és egy alárendeltebb jelentőségű vizsgának, az úgynevezett elővizsgának (Vorprüfung — szemben a „Hauptprüfung“-gal) letévése után azonnal beléphet a candidatus a lelkész-képzőbe. Így megrövidül az egyetemi tanulmányozás, a concentrálás idejének tartama. De a lelkész-képzésre szánt időben s ennek munkájában sem lehet igaz köszönet. A gyakorlat egyoldalúan előtérbe lép s megakasztja már a negyedik évben a tudományos folyamatot; de még inkább előtérbe lép a negyedik év végén leteendő fővizsga, a mely, mint minden vizsga, a szabad kutatásnak, az önálló tanulmányozásnak ellensége. A vizsga réme, a gyakorlati élet ingere egyaránt küzdenek a szükséges concentrálás ellen s nincs mit csodálkozni a fölött, hogy e különféle érdekek küzdelme nem engedi meg azt sem, hogy a gyakorlati munkássághoz szükséges kedv és komolyság is kellőképp érvényesüljön. De előttem áll Bassermann elegans alakja megnyugtató szavával,

¹ L. Schenkel i. m. 10. lapon.

hogy eme hiányokat mind ellensúlyozza az egyetemi levegő, a melyet az ifjak a lelkészképzőben szívnak. Sovány vigasz, midőn a kenyér hiányát a jó levegő akarja pótolni. De különben is nagyon kétséges az, hogy ép ezen egyetemi jó levegő a lelkészképzőre nézve is jó levegő. Az ellenkezőről vagyok meggyőződve. Az egyetemi jó levegő oly életet tételez fel, a mely csak magának, a szabad tanulmányozásnak él, mely túlteszi magát külső viselkedésében, fesztelenségében a philisteri megítélésen. A lelkészi hivatás jó levegője pedig oly életet tételez fel, mely első sorban *másnak* él; mely tanulmányozás ugyan, de csak a mennyiben és mikor hivatalos teendői megengedik, mely külső viselkedése és életmódja által még a gyöngéket is kimélni, mindeneket mindenképen építeni kívánja. Az egyetemi levegő és az egyetemi élet nemcsak hogy előnyére nincs, hanem egyenesen kárára van a lelkészképzőnek.

De különben is a dolgok fejlődése maga mondott ítéletet a heidelbergi lelkészképzőről. Az egyházi főhatóság, a mely 1840-ben kiküldöttje útján megvizsgáltatta a lelkész-képzőt, elpanaszolja az államkormánynak, hogy emez intézmény csakis az egyetemnek, illetőleg a theol. fakultásnak gyakorlati irányban való tágulása s nem lelkészképző. Az államkormány akkoriban e vádat visszautasította: de ugyancsak az államkormány rendelete 1895-ben az egyházi hatóságnak adott igazat, midőn a lelkészképző nemcsak tényleg, hanem névleg is elvesztette eredetileg contemplált jellegét. Ma az nem *Predigerseminar*, hanem *theol.* Seminar és pedig szemben a többi, az elméleti szaktudományokat osztályokban és pedig külön öt igazgató vezetése alatt szolgáló „*wissenschaftliches*“ Seminarral — „*practisches*“ ev. prot. theol. Seminar. Nevezetes különben az is, hogy a lelkész-seminarium első szervező igazgatója, maga Rothe is világosan belátta, a negyvenes években, hogy az egyetemen szervezett lelkész-seminarium gyakorlati hivatásának magában nem felel meg, ha t. i. azt nem egészíti ki a szintén szervezett vicariatus. Ezen két évi vicariatusra utalt, midőn intézetét, a gyakorlati irányt sürgetők, megtámadták. A vicariatus intézménye, mint ily lelkész-képző intézmény ma is tényleg fennáll Badenben. A „Kirchenrath“, az egyház legfőbb kormányzó hatósága küldi a Heidelbergben végzett lelkész-jelölteket a nekik megfelelő parochiákba jelesebb lelkészek mellé, a kiknek kötelessége az, hogy a lelkész-jelölteket a hivataloskodásba bevezessék, s viselkedésük, működésük eredményéről beszámoljanak a legfőbb egyházi hatóságnál. Most csak két évi ily segédlelkész-kedés után választható meg a vicarius lelkésznek.

Ezzel bemutattam a lelkészképzés intézményét és pedig azon négy egymástól különböző typus szerint, a melylyel németországi útam közben találkoztam.

A tanulást pedig röviden a következőkben vonom le:

I. A bevezetésben mondottak alapján átmenet a gyakorlati életbe átvezető intézményre, úgy mint a többi szakpályákon (joggyakornok, kórházi praxis és újabb időben gymn. seminarium) a theologiai szakpályán is szükség van.

II. Az átmeneti intézmény nem kombinálendő az egyetemi, a főiskolai tanulmánnyal. A két intézmény egymástól határozottan elkülönítendő. A *főiskolai* a theol. tudományt szolgálja, a theologusnak jellemeszerű képzését czélozza; ezért is közelebbi feladata a theológiának történeti és elvi megalapítása és az ezen nyugvó, a többi tudományok haladásával lépést tartó és a fejlődő kulturával kölcsönható viszonyban álló elméletnek szabad kifejtése. Ezen elméletnek egyik részét a vallási funtiók elmélete, a szűkebb, de tágabb értelemben vett kultusz eszményi képének bemutatása képezi. A minden egyes szakkal egybekapcsolt seminariumi munkásság ezen feltüntetett eszménynek megfelelő gyakorlatok végzését is kívánja. Az *átmeneti* intézmény ellenben a gyakorlati egyházi életbe kíván bevezetni s a *lelkésznek* jellemeszerű képzését czélozza. Sem a gyakorlati élet természetes törvényszerű formáival s mégis egyéni alakulása nagy gazdagságával, sem pedig a tudományos munkásság módszeri szükségszerűségével s a tárgyi feldolgozásban érvényesülő egyéni szabadságával nem idegenszerű az ily átmeneti intézmény vezetője előtt. Az életet ép úgy mint a tudományt a Szentírásban foglalt ige, az Isten országát szeretettel építő szent szellem alapján méltányolni tudja, mindenben ugyancsak eme szeretet nyomait, esiráit keresi s mindent a maga sajátossága szerint Isten országa szempontjából értékesíteni kívánja. A tudós önmegtadó s tárgya természetébe az igazság érdekében elmélyedő munkájában az örök szeretet szelleme érvényesül, munkássága is Istentisztelet, a mint minden önmegtadó, kötelességét örömmel teljesítő, a közt sajátossággal szolgáló munkásság Istentisztelet számba megyen. Nem az életkór, a társadalmi fokozatok és ezzel adott munka különbözősége, valamint nem a theol. irányok különbözősége, hanem az itt és ott érvényesülő érzület, a szeretetnek a sajátos charismával szolgáló szelleme: ez az a mire kell, hogy a lelkészképzőnek figyelme irányuljon. Az élet, valamint a tudomány sub specie aeternitatis, az evangéliumnak szempontja alá jut s az élet és iskola rideg *ellentétei* elsimulnak úgy, hogy ezek az *egy* igazságnak a földi közeg által meg-

törött számtalan individualis kisugárzásait képezik, a melyek, a mennyiben azokban önmegtágadó, másért örömmel munkás szellem érvényesül, akaratlanul is Isten országát szolgálják. Az egész kulturmunkában rejlő szeretet kincsét tudatra és egyszersmind személyi erőre emelni, s magát a kulturmunkát az emberbaráti, egymást a közösségben építő szeretet szolgálatába helyezni s így értékesítve a kulturát, azt egyszersmind megszentelni; s másrészt a szeretet szellemét a megnyíló gyakorlati életben mindenképen érvényesíteni, a szeretet szellemével a bűn és baj ellen küzdeni s e küzdelemre, nevezetesen a népnevelés szent ügyével bensőleg szövetkezve előkészülni: ime ezen evangéliumszerű felfogás és ezen alapuló érzületnek meggyökeresedése és e szellemben folytatandó életmunka megkezdése: a lelkészképzőnek feladata.

Ez alapon:

1. tévesnek tartjuk a heidelbergi kísérletet, mint a mely eredményében és fejlődésében önmagát megczáfolja;
2. hazai viszonyainkra nézve *feleslegesnek* a wittenbergit, a mennyiben ezt lényegileg pótolja a külföldi év, a mely éppen jelesebb theologusaink quadrienniumát követi;
3. tévesnek és *egyoldalúnak* tartjuk a berlini munkásságot; tévesnek a mennyiben nem az evangéliumszerűség, hanem a theol. irány a törvényszerűségnek szellemével képezi a munkásság alapját; s *egyoldalúnak*, a mennyiben a gyakorlati munkásság olyannyira igénybe veszi a lelkész-jelöltek idejét, hogy sem theol. jellem érlelődésére, sem pedig a kulturának főnti értelemben vett értékesítésére nem marad idő;
4. *megfelelőnek* tartjuk ellenben hazai viszonyainkra nézve is a *friedbergi lelkészképzőt*.

Ily intézet létesítése nem is járna nagy nehézséggel. A létező theol. intézetek egyike, a melynek helyén tanítóképző van, nagyobb áldozatok hozatala nélkül átalakulhatna ily lelkészképzővé. Az ág. hitv. evangélikusok soproni theológiája a dunántúli hagyományos gyakorlati egyházi szellem alapján természetesen válhatna ily intézetté.¹ Budapesten pedig a vallásügyi intézmény egységes szervezése alapján, s ez erők felhasználásával kevés költséggel létesülhetne nev. a belmissióval behatóan foglalkozó lelkészképző.²

Ha pedig ily lelkészképző felállítását az egyházi főha-

¹ Igen tanulságos e tekintetben Payr Sándor nagyértékű dolgozata „Magyar pietisták a XVIII. században“. Magyar prot. egyháztörténeti monographiák I. kötet 97—174. l.

² Erre részletezve utaltam „A lelkészképzés“-ről szóló cikkemben. L. Beszédék stb. 170. l.

tóság nem találná létesíthetőnek: úgy a gyakorlati életbe való átmenet hiányával járó nagy és mélyreható bajok eltávolítása végett okvetlen szükséges a vicariatus, a segédlelkészi állás rendezése. Elaggott vagy munkaképtelen lelkészek nyugdíjazandók. A theológiát végzetek pedig ne álljanak úgy mint eddig Istennek közvetlen gondviselése alatt, mivel más velük nem törődik;¹ hanem az egyetemes egyháznak gondviselése alatt is. Az egyetemes egyház gondoskodjék nevezetesen arról, hogy ezek mint segédlelkészek elméletileg képzett és a gyakorlati egyházi téren kiváló lelkészekhez kerüljenek, a kik is személyiségük, élő példájuk által vezessék be a főiskoláról lekerülteket az egyházi teendőkhöz, a lelkésznek hivatásszerű munkájába. Az egyetemes egyház igen természetesen gondoskodna ez esetben arról is, hogy e kiváló lelkészeknek a közegyház érdekében kifejtett munkássága tiszteletdíjjal honoráltassék s hogy a segédlelkészek is, kik többnyire nagynehezen végezheték eddigi tanulmányaikat, évi fizetésben is részesüljenek.

Ha az egyház akár lelkészképző felállításával, akár a vicariatus szervezésével áthidalná ama természetes ürt, a mely a főiskola és a gyakorlati élet közt tátong: úgy bizonyára nemcsak a bevezetésben érintett baj szűnne meg, hanem elmúlna azon mindinkább felhangzó panasz is, hogy a theol. intézetek csakis a tudománnyal foglalkoznak s nem törődnek az étellel.

¹ Trsztyénszky kedves barátomnak Székács utáni kedvelt idézete.

Kolozsvár.

Schneller István.

A SVÁJCZI REFORMÁTUSOK ÚJ ÉNEKESKÖNYVE.

— Ajánlva különösen az egyetemes énekügyi bizottság szíves figyelmébe. —

(Befejező közlemény.)

Az ünnepi énekekre következő *harmadik* rész felirata : *keresztyén egyház*. Öt csoportot foglal magában s ezek : az egyház, vasárnapi énekek, Isten ígétéről szóló énekek, keresztség és konfirmáció, úrvacsorai énekek.

Az első csoport „az egyház” czím alá 14 darab olyanforma éneket vesz fel, mint a mi ú. n. katekhumusi énekeink, azzal a különbséggel, hogy sokkal több melegség, bensőség és mélyebb vallásos érzelm van ezekben mint a mieinkben. Megkezdí a sort Luther híres éneke, az „Eine feste Burg ist unser Gott”, mely az Istenbe vetett bizalomról zeng, valamint utána még két ének. Egyben a tökéletesség felé vágyó szív buzog és erősítgeti magát a világgal szemben folytatott küzdelemre. Egy szelídségre és egyezsége törekvő lelket kér ; kettő a szeretetben való egyesülést, annak jótékony hatását rajzolja. kiinduló pontul Jézusra, mint a mi fejünkre, Mesterünkre mutatva, a kinek mi mint tagjai, csak a segítő szeretet által lehetünk hí tanítványai. A keresztyénség ügyéért lelkesedésre buzdít szinten kettő, az egyik belmissiói és ifjusági istentiszteleti színezettel, a másik a külmissióért buzog. A templom Isten háza. hol jelen van ígétében és a sakramentomukban, — ezen alapgondolaton épül egy szép ének. Egy szent város becséről zeng, egyben a Jézus utáni vágy ad szárnyakat a léleknek, egy ének a keresztyén hitnek a szétváltakat egyesítő erejéről emlékezik. Egy szép hangulatos ének alapgondolata az igazi ügynek győzelme, melynél fogva a szenvedések csak ránk bocsátott próbák. hogy a sötétségre annál nagyobb világosság, a megaláztatásra annál dicsőbb felmagasztaltatás következék.

A második csoport vasárnapra s általában Isten nyilvános tiszteletére szóló 15 éneket ölel fel, melyek részint a

vasárnap megszenteléséről, a vasárnapi nyugalom épületes felhasználásáról szólanak, részint Isten megtartó kegyelmét dicsőítik, részben pedig az ige hallgatására készülődő lélek segélykérő fohászai. A előbbiek a vasárnapi nyugalom édes-ségét abban keresik, hogy a fárasztó munkától felszabadult ember Istennek igéjében gyönyörködhetik, megnyithatja előtte szívét, mint a virág szirmai szétnyílnak a napsugár előtt; a vasárnap megszentelése abban áll, hogy a lélek elhagyva e földet, mennyországot keres, tanulja Isten akaratát, gyakorolja a felebaráti szeretetet, jócselekedetben keresi az istentiszteletet. A segélykérő fohászok szárnyain Jézushoz repül a lélek, tőle vágyik tanulni szelidséget, zajtalan munkásságot, alázatosságot, a bűn kerülését, szellemi újjaszületést; Őt kéri, hogy szent igéje előtt nyissa meg az emberi szíveket, hogy oda találhassanak s ott meggyökerezve, bőven gyümölcsözzenek; Őt kéri a gyülekezet, hogy ihlesse meg az igehirdetőt s áldja meg a hallgatókat.

Vigasztald, kik keseredett
 Leiket hoztak elődbe.
 Minden előtted ejtetett
 Könyet, Uram, törölj le.
 Kit megváltottál véreddel,
 A szegény gondjait vedd el.

Mikor esdő kezeinket
 Emeljük szép hazánkért,
 Ha esedezünk előtted
 Hű polgártársainkért
 S híveidnek üdvöt kérünk:
 Halld meg, Uram, könyörgésünk.

Egy ének (179) lelkészi beiktatás alkalmára szól. hálát adva az Úrnak, hogy nem hagyja a nyáját pásztor nélkül és Isten áldását kérve a pásztorra és nyájára, hogy a szeretetben összeülekezve az ő országába juthassanak. Valóban emelkedett, megható hymnus a megható alkalomra. E csoport utolsó éneke a II. Kor. XIII. 13. versében olvasható megáldás, mely utóének valóban igen alkalomszerű.

Ebben a csoportban van a LXXXIV. zsoltár is átdolgozva.

A harmadik csoport hét éneket foglal magába Isten igéjéről, melyek Isten igéjének hatalmát, becsét és áldásait magasztalják. Ez az ige vezet Istenhez, örökké tartó örömek forrása ez, hitünknek alapja; ez teremtette, ez tartja fenn a

világot, s míg az ég és föld elmulnak, ez megmarad mind-örökké.

Nélküled mi volna a föld?
Gyásznak szomorú völgye.
Nélküled mi volna a menny?
Elzárva vón' öröme,
Nélküled mi ez az élet?
Megmegújuló halál.
Nélküled mi az enyészet?
Éj, mely hajnalt nem talál.

Ez gyógyítja meg a fájó szívet, bocsánatot hirdet a bűnösnek, erőt ad a gyengének, megmutatja a mennybe vezető utat. Ő a Megváltó követe, ő ismerteti meg Istent, ki szigorú bíránk, de egyszersmind szerető atyánk, ki Fia által a bűnöst is szeretettel fogadja. Jöjj azért, te drága ige. nyisd meg a menny kapuit, véd szívembe az örök igazságot, hogy hasonló legyek Jézusomhoz.

Keresztség és konfirmáció név alatt 11 ének van a negyedik csoportban. Mindannyian igaz gyöngyei a keresztyéni érzelmeknek, telve a Jézus iránti ragaszkodás meglepő bensőségével. Egy a keresztelés alkalmára való, melyben a megkeresztelendő gyermeket Isten országába, az Úr nyájának tagjai közé felvétetni kéri¹⁾ Konfirmáció végén használandó ének három van, melyekben kéri Isten áldását, hogy erősítse meg a konfirmáltakat a vele kötött szövetség megtartására, óvja meg őket a bűnre csábító világ kísértései ellen; intik őket, hogy hallotta az Úr fogadástételüket, ne hagyják el a jó pásztort; biztositják szeretetükről, a gyülekezettel kötött szövetségük szives fogadtatásáról. — Lehetetlen ezeket az énekeket örömkönyek nélkül még csak végig is olvasni, hát még milyen megható lehet, mikor a szülék, testvérek, rokonok ezek énekelése közben ajánlják Istennek a kedves gyermekeket.²⁾ A többi énekek reflexiók a keresztségre és konfirma-

¹⁾ A keresztelés következőleg foly le: Segély kérő rövid fohász után beszédet mond a lelkész a keresztszülékhez, mely a keresztyén hit tartalmának, az apostoli hitformának elmondásával végződik; erre ima, Mi Atyánk következik s két kérdés a keresztszülékhez, hogy, 1. az Úr félelmében akarják-e nevelni a gyermekeket. 2. meg akarják-e kereszttelteni. Az igen-nel adott feleletre történik a keresztelés és áldás.

²⁾ A konfirmáció menete bonyodalmas: Segélykérő fohász után gyülekezeti ima, Mi Atyánk jön, majd konfirmáció beszéd következik. Azután a 3 kérdést intéz a lelkész a konfirmandusokhoz (1. Istenben, 2. Jézusban, 3. Szentlélekben való hitre nézve), mely után úrvacsorát oszt nekik, fogadástételüket kézfogás által megerősíti és gyülekezeti imában Isten áldását kéri az ekképen konfirmáltakra.

cióra és fel-feljűjtása azon hűségnek melyet ama lélekre, ható szertartások alkalmával ígértek Istennek. Szép ének különösen Gerok Károlyé. mely a gyermekekhez van intézve a következő tartalommal: Emlékezzél, óh gyermekesereg! Ne feledd el azt az órát, mikor az oltárnál térdelve, viruló arccal fogadtad az áldást fejedre; hitvallomást tettetek, Isten is hallotta azt, el ne feledjétek; a jó Pásztór számba vett titeket, vajha senki se tévedne el. Ha elközeleg a kísértő, csábít a világ és a bűn és ingadozni kezdtek: jusson eszetekbe, a mit fogadtatok és álljátok ki a próbát; ha az élet gondja letörli a mosolyt arcotokról, el ne feledjétek, hogy van még egy hű barátotok a mennyben. Emlékezzetek meg, hogy vándorlásotok végezzélja ama mennyei haza, a hol korona és győzelmi pálma int felétek. Emlékezzél meg te is rólunk, hű Pásztorunk (203).

Az úrvacsora alkalmára tíz éneket vesz fel az ötödik csoport. Ezekben az alázatos szív hálát ad a lélek tápláltatásáért, az Istennel kötött szövetségnek az úrvacsora által is megerősítéseert és elkötelezi magát a kegyes életre. Mélységes bűnbánat, de egyszersmind az Isten kegyelmébe vetett törhetlen bizalom lengi át ez énekeket.¹

A *negyedik rész* hat csoportban *keresztyén élet* gyűjtőnév alatt foglalja össze az énekeskönyv hátralevő darabjait. A csoportok ezek: bűnbánat, hit és üdv, Isten- és Krisztus-szeretet, bizalom és vigasz, keresztyén érzület és magaviselet, bevégezés.

Az első csoportot a kilencz bűnbánati ének képezi. Az érzelem, mely ezeket megszülte, a felszínen mozgó s legtöbbször tettetett büntudat helyett igaz, mely gyötrődés, a bűnnek leverő érzete; de a büntudat lélekesüggesztő sötét fellegén a remény és a bocsánat iránti bizalom napsugara mindig átszűrődik. Az alapgondolat, melyből az énekköltő kiindul, a protestáns felfogást jellemző az a tudat, hogy mi magunktól a jóra, a megjavulásra képtelenek vagyunk, hogy az ember magában érezni sem képes a bűn nyomorúságát, Isten világsító erejére van szüksége, hogy felismerje magában a bűnt.

¹ Alkalmyszerűleg ide jegyzem az úrvacsorai szertartást külföldi naplómól, a mint láttam, habár ez eltér a svájci énekes végén levő liturgiától. Egyszerűen megterített asztalon áll az ostya és a fapoharakban meg a bor. A lelkész melé kiáll 12 presbiter, a lelkész rövid segélyhívó fohász után rövid beszédet és imát mond. Erre a szereztetési szavak kíséretében megtöri az ostyát s mindenik mellette tör és vesz belőle. Majd a szereztetési szavak elmondása után a pobár jár sorba a 12 közt. Ezután a gyülekezetnek adják, mely helyén marad. A Úrvacsoraosztást hálaima és a gyülekezet megáldása rekeszti be.

Isten előtt senki sem dicsekedhetik, bűnünk tudata menekülésre késztet, de hová? Hasztalan kéri az éjszakát, hogy takarja be, hasztalan a mély tengert, hogy rejtse el, hasztalan a hegyeket, hogy omoljanak le rá: Isten elől elrejtőzni nem tud, pedig az Ő kegyelmét semmiféle jócselekedettel megvásárolni nem lehet. A Jézus állal van egyedül a váltság, ebből merit erőt a vergődő lélek, hogy gyermeki odaadással bízzék Isten kegyelmében. Nem remeg többé, ha erre gondol, a bűnbánó szív, hanem Jézus keresztyére tekintve, bizalommal könyörög Isten bocsánataért.

A hitről és üdvözülésről szóló második csoport tizenhárom éneke erős kálvini alapon épült fel, feltűnően kidomborítva a keresztyén legszebb jellemvonását, az alázatosságot és ebben tartalmi rokonságban tűnnek fel a bűnbánati énekkel. Megnyitja a sort Luther a megváltás történetének, az üdv útjának előadásával, melynek központja a Megváltó, kitől semmi sem távolíthat el s ez a tudat egész életünket fényesen ragyogja be. Az Ő szerelmének nagyságáról zeng egy ének, mely elfedezi a bűn sötét foltjait. Háromban ódai emelkedettséggel szárnyal a mennybe vágyó lélek, mely nem talál e földön maradandót, menny felé tör az ige buzdítására, örömmel hagy fel a világ hiábavalóságaival. békével tűri a szenvedéseket, nem fél a halál éjszakájától, mert fény ragyog le a mennyből (227, 233, 234.). A keresztyén hit boldogító erejéről szent lelkesedés zeng a 232. énekben. A többinek tartalma is ez: megigazulunk ingyen az Isten kegyelmébe vetett hit által. Azért említém, hogy ezekben a protestáns hit különösen kidomborodik.

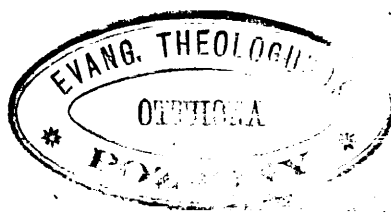
Magasra kiemelkednek érzelemmélységük által az egész énekeskönyvből azok, a melyek a harmadik csoportban Isten és Krisztus-szeretet név alá vannak gyűjtve, számszerint 23-an. Lendületes tartalommal lépést tartó forma érvényesül ezekben. Az Atyát és az Ő szent Fiát állítják a keresztyén élet központjába, a honnan sugárzik ki minden s a hova vissza kell törekednie mindennek. Nélküle semmi becse nincs az életnek, kívüle nincs kedvesebb e földön, Ő az első és utolsó, a kezdet és a végzet, az örök szeretet, ki az Őt szeretők számára elképzelhetetlen boldogságot készített. Érettünk lett emberré a Krisztus, érettünk szenvedett, Ő ad erőt, életet, világosságot, imádkozik a mennyei Atyja előtt érettünk, ott közbenjár s kiragad a mulandóság sirjából: hogyan feledhetné hát el a romlatlan lélek, a miket Ő cselekedett? Nem is feledi, sőt összes erejével szereti a legnagyobb jóltevőjét, legigazibb barátját; csak az fáj, hogy nem bírja úgy szeretni,

a miként kellene, s ezért gyötrődik a szív utána. De majd feltalálja Őt, ki egyesítette magában az embert az Istennel amaz igazi hazában, s bárha

Mind elpusztul, a mi földi,
Földbe tér az vissza mind ;
E világ hiába tölti
Szívünk' kéjjel, a vég int,
Földi tűz utolsót lobban,
Földi lény sorsa halál,
Föld virága hervadóban,
Földi kapcsolat végsors vár :

ámde az Ur mindezek felett áll s a ki Őt szereti, az a mulandóság viharai között is szilárdan megáll, sőt örömmel siet e földről égi hazájába. Az Istenbe és a Krisztusba teljes beleolvadás, az irántuk való lángoló és emésztő szeretet ellenállhatatlan varázst lehel ezekbe az énekekbe, ez a szerelmi ömlengéssel rokon fenséges szárnyalás ad oly vonzó erőt, a mely lebilincsel, megfog és ragad magával. Valóban ihletett énekek, minden szívhez szóló, az értelem különböző fokain álló lelket is átható dicséretetek ezek.

Az élet bajaival birkózó, azokban vergődő lélek keres biztos menedéket azon harmincznégy ének segítségével, a melyek a következő negyedik csoportban, „a bizalom és vigasz“ felirat alá vannak sorozva. E tekintélyes számot indokolja az, hogy maga az énekeskönyv magán istentiszteletre, házi olvasmányul is készült és ősi természetünknel fogva leginkább a bajokban szoktunk Istenhez fordulni. A számbeli bőséghez tartalmi gazdagság is járul. Különös viszonyokat kettő ölel fel, az egyik (a Zwinglié) betegségben esedezik segélyért s a meggyógyulás után halát ad, a másik a tehetetlen öregségben kéri meghatóan Isten támogató erejét. A többi általánosan, bárminő nehéz viszonyok között megnyugvást kereső ének. Hosszadalmas volna s koczára tenném az olvasó figyelmét, ha belebocsátkoznám ezeknek a hitteljes énekeknek részletezésébe, hiszen mindenik telve van bizalommal, hogy az éjlet nap váltja fel, a télre tavasz jön, odaadással, hogy a mit Isten tesz, jól van az téve, megnyugvással, hogy legyen meg mindenkiben Istennek akarata. (Köztük van a mi 93-ik dicséretünk is eredetiben Gellerttől 277. sz. alatt). Megelégszem azzal, hogy csupán háromnak tartalmát tárom fel csak úgy futólag. Ne hagyj el, Istenem! — kiált a 279-ik — a nyomorúságban küldd hozzám világosságodat e sötétségben. Előtted fetrengék

a porban, Uram! most ingadoz. majd győz gyöngé hitem, óh ne hagyj el, siess segítségiddel. Remeg szívem fáradt testemben, nyomorral köszönt minden reggel, sötét gondot hoz magával minden est: óh ne hagyj el! Ha elveszed legdrágább kincsemet, mutasd meg, hogy vigasz is van nálad és a keserű poharat is édessé változtathatod; óh ne hagyj el! — Legyen bár — mondja a 284-ik — csejtve előlem Isten útja, miért aggódnám? Nem panaszkodom, hitem ha késik is, de nem marad el a vigasztalás. Mennyi ezer napnak méri ki pályáját az Isten, mennyi ezer lélek tekint föl Ő reá, az Ő bölcsesége mindenkinek kimérte úgy a fájdalmat, mint az örömet; csak rólam feledkeznek meg! Bízom benned, mert a ki téged követ, nem eshetik az el! A 292-ikben így vigasztalja magát a bánatos szív: Ha bánatod óráiban nem találsz vigaszt, segílyt, menekülj csendes szobádba, öntsd ki gyermeki imában könyeidet s panaszodat: meghallgatja azt az Atya, vigasztalót küld hozzád, ki megerősít a tűrésben.

„Keresztyénérzület és magaviselet“ gyűjlőnév alatt 24 ének van az ötödik csoportban. Ezek részint általánosságban mozgó, a Krisztus szerinti életre buzdító énekek, a mennybe vágyó lélek fel-felsőhajtásai, részint az életnek egy-egy kiemelkedő mozzanatáról zengenek s egyes keresztyén kiváló éreynyeket dicsőítenek. A türelem érenyét magasztalja kettő, mint a mely mindent kárpótol s a hányatott emberiségnek égből jött biztató és gyógyító angyala. A felebaráti szeretetről zeng két ének, tiszta keresztyén alapon, az Úrban levő testvériségünk érzetének alapján mutatva ki, hogy úgy a megbocsátó, mint a segítő szeretet egyedül kedves Isten előtt. Szívreható tanácsokat ad egy a megelekedésről, mondván: Nem a társadalmi helyzet nyújt boldogságot, sem nem a vagyon, mert minden állásnak megvan öröme is, terhe is, a vagyont is legjobb bölcsesége szerint Isten osztogatja; azért ne emészd fel életerődet semmittevő elégedetlenkedésben, hanem teljesítsd híven kötelességedet s az által igazi lelki nyugalmat és megelekedést szerzesz magadnak. Egy ének szívtisztaságért óhajtozik, egy az emberi méltóságról zeng és a keresztyénnek dicsőségéről, kinek lábainál feküsznek a föld minden aldásai, sőt az egész világ az övé és arra van hivatva, hogy egykor az összes teremtettség felett uralkodni fog a Krisztussal. Lenni és nem látszani! ezt a kötelességet tűzi czélul a keresztyén elé egy puritán érzés sugallta szép ének; mindent Istennel kezdeni! erre buzdít egy másik. Igen szép és bensőségteljes ének buzdít az alamizsnálkodásra, a mindenkivel jótételre, azt vésven a szívbe, hogy a szűkölködő a Krisztus testvére,

ha jól teszünk vele, úgy nézi a Krisztus, mintha vele cselekednők azt. A földön mindenütt uralkodó béktelenséggel, hazugsággal, csalással, fondorkodásokkal szemben az őszinte békeszeretet áldásáért esedezik egy másik ének. Kettőnek alap gondolata sz, hogy a javulás útján megállapodni nem szabad, az Isten országaért küzdelemben és a földi hiábavalóságokkal szemben felvett harcban ki kell tartani híven mindig, mert csak azé lesz a győzelmi korona, a ki mindig kitart. Az alázatosság erényét magasztalja és arra buzdít egy, mert a ki Krisztus dicsőségében részesülni akar, annak az Ő példája szerint le kell szállani a szegény ember-testvérekhez, az alázatosság által dicsőül fel a lélek. Vigyázatok és imádkoztatok ! ezzel a krisztusi intéssel, mint alapeszmével serkent a kísértő elleni őrködésre s e végett az Isten segítő kegyelmének kérésére egy lendületes és rövid sorokban megírt szép himnus. E rövid rámutatás bizonyára elég arra, hogy meggyőződjünk a felől, hogy a svájcei énekes bő anyagot szolgáltat a predikátornak is.

Az utolsó csoport felirata: „a bevégzés“. Két alcsoportra oszlik, melyek közül az első halálról, és sírról beszélő 25, a második az ítéletről és örökkévalóságról szóló 12 éneket foglalja magában.

α) A halál és sír gondolatából fakadt énekek a mulandóság eszméjével foglalkoznak, az örökkévalóság hitében megbékélt keresztyén szívvel, bibliai képekbe és szólásformákba öltöztetvén gondolataikat. A haláltól nem fél a szív, sőt vágyik utána, mint a mely e csalárd és gonosz világból átvisz egy tökéletesebb hazába, a hol mennyei fény ragyog, szeráfók zengenek, pátriarchák, próféták, apostolok és kegyesek énekelnek örök halleluját az Úrnak. Hadd tüntessem fel egynek (Gerhardté) az eszmemenetét : Csak vendég vagyok e földön, nincs itt megállapodásom ; kora ifjúságomtól fogva nyomorúság és fáradság az életem, aggodalmak, gondok győrtetek éjjel-nappal; belefáradtam már, mert minél tovább élek, annál kevesebb öröme s annál több szívfájdalomra találok, azért hozzád vágyom Istenem, jöjj, vess boldog véget vándorlásomnak, hadd lakjam a megkoszorúzottak között s énekeljek a te nagyságos tetteidről (321). A 25 ének közül 9 egyenesen temetési alkalomra való, közülök négy gyermek felett, egy öreg felett és négy más alkalmakor énekelhető. Ezek a temetési énekek nem izléstelen búcsúzhatók, nem szívtépő veszteség rajzok, mint a minőkkel avatatlan kezekből kikerült gyászénekeink indítanak valóságos merényletet manapság a jó izlés ellen, a melyekben a búcsúzó halott nevében

éneklő kántor sokszor már a köznép megbotránkozását is felhívja maga ellen: a svájcei temetési énekek ünnepélyes köntösben, igazán keresztyén tartalommal jelennek meg, nem a szívérzelmek felkorbácsolására, hanem a mulandósággal való kibékítésre van szánva. A kedvesei felett kesergő szív vigaszt lel a tudatban, hogy a kit sirat, az már megérkezett igaz hazájába, ott boldog; a koporsót körülálló nép komoly tanulságokat zengedez, melyek az életet igazán használni tanítanak meg. Nem is lehet semmi más keresztyéni érzület a sirnál, mint a vigasztalódás és megbékülés.

β) Az iteletről és örökkévalóságról beszélő 12 ének apokaliptikus színezetű. A Krisztus eljövételéről s az itélettelről emlékeztet meg, szárnyakat óhajt magának a lélek, hogy minél hamarabb beröppenjen mennyei hazájába. Nem tudhatni az Úr eljövételének idejét, legyetek azért ébren, mert jaj annak, a kinek lámpájából még a vőlegény megérkezte előtt elfogy az olaj. Ne aludjatok el, hisz már zöldül a mező, virágzik a fa, új élet kezdődik, fel a Sionra! Már ott várnak a próféták, az apostolok, a vértanúk és a megkoszorúzott ártatlan szenvedők. Győzelmi pálma int, fehér ruha vár és nyugalom az Üdvözítő keblén. Ha kisírtuk könyeinket, megvigasztalódunk, viszontlátva megsiratott kedveseinket, meggyógyul itt a beteg, halhatatlanságra támad fel, kirohadásra vettetett; itt világossá lesz mindaz, a mi a földön homályos volt, itt megfejtetnek az élet talányai. Itt életre mennek a holtak, a jó Pásztor a gyönyörűség berkében legelteti juhait s Isten dicsősége tündöklik nap gyanánt az arany-utczák felett. Így rajzolják ezen énekek ama mennyei dicsőségét, mely az igazakra vár.

Íme, bemutattam az énekes önálló darabjait s ha talán nagyon belemerültem a részletekbe, mentse kie hibámat az a gyengeségem, hogy nem tudtam ellenállni a vonzó erőnek, mely ezekhez csalogatott s egyúttal igazolni akartam azon állításomat, hogy a svájcei énekes *gazdag forrásul* kínálkozik azoknak, a kik hivatásból is, kedvből is foglalkoznak énekesünk javításánál.

Még a *zsoltárátolgozások* bemutatásával vagyok ígéretem szerint adós, pedig ezek a figyelmet nagyon megérdemlik.

Tíz zsoltár talált helyet a svájcei énekesben, és pedig a hálaadó és dicsőítő énekék közt öt, úgymint: a XCVIII., LXXXIX., XCVII., XXXVI. és XXXIII. zsoltár; a kérő énekek közt a XXV., a vasárnapiak közt a LXXXIV., a bűnbánatiak közt a LI., az „bizalom és vigasz“ feliratú csoportban a XLII.

és XXIII. zsoltárok. Mindenik a maga helyén, a hová tartalma kijelöli.

Itt egy rövid kitéréssel rá kell mutatnom a mi egyetemes énekügyi bizottságunknak azon, szinte túlságosan conservatív megállapodására, a mely szerint 83 zsoltárt az új énekesbe felvehetőnek ítéltek s ezek közt bizony vannak olyanok, hogy vagy egészen ki kell forgatni alapeszméjükből, a mikor többé nem tekinthetők átdolgozásoknak, vagy ha megmarad jellegzetes zsidó alapeszméjük, nem illenek keresztyén gyülekezet ajkára. Így a III. zsoltár alapeszméje az ellenséges indulat-sugalta rossz kívánságok, a CXL-ik meg egyenesen átkot szór az ellenségre; ugyan miként egyeztethető ez össze a Jézus tanaival, ki az ellenséggel szemben is szeretetet parancsol? A XVII. és XXVI. zsoltárok vakmerő farizeusi képpel hívják fel Istent ítélettelre, dicsekesznek az ember jóságával, ugyan veheti-e ezeket ajkaira egy öntudatos keresztyén, a kinek éreznie kell, hogy Isten előtt nincs semmi érdemünk? A XXI. zsoltár egyedül theokratikus államban lehet helyén, a CV. és CVIII. a zsidó nemzet multjából, a zsidók földrajzi helyzetével úgy át vannak szöve, hogy azokat keresztyén s közelebb magyar szellemenben (mert egy jó énekeskönyvben erre is sülyt kellene fektetni) átdolgozni lehetetlen. Van ugyan a kiadott Előmunkálatokban oly átdolgozás is, mely használható és örömmel üdvözölhető, mint pl. a CXXVI. zsoltárnak márczius 15-re készült igazán sikerült átalakítása (az I. és III. füzetben), valamint a hazafiúi és családi érzelmeket szépen festő átírása a CXXXIII-nak; de ezek csak úgyszólván ihletet meritvén a jelzett zsoltárokból, annyira túlszárnyalnak azoknak gondolatkörén, hogy jogosan és helyesen csakis új énekeknek nevezhetők. Nincs már manapság szükségünk arra, hogy tiszteletet, érdemlő hazafiúi érzelmeinket zsoltárokba csempésszük be; a mi nem a héber költészet virága, az is lehet szép, sőt becsesebb is, mert a miénk. Hadd szabaduljunk fel, a hol kell, a héber szellem nyomása alól.

A svájczí énekes zsoltárátdolgozásai nemesak ihletet meritenek a zsoltárokból, de nem is szószerinti fordítások, hanem hívek a tartalomban is, de a feleslegesek elhagyásával, sőt itt-ott egy kis nosztrifikálással is. Álljon itt mutatványul a LXXXIX. zsoltár átdolgozásának fordítása.

1. Az Úrnak irgalmát örökké éneklek,
Végtelen hatalmát örömmel hirdetem.

Maradj alacsony föld, hadd emeljem fel hozzá

- Imádó lelkemet, Ahoz, ki létrehozá
 E föld kerektségét, a tágas tengereket,
 A napot, a holdat és a csillagsereget.
2. Tiéd e kerek föld, a napok ezrei
 Kezed munkája mind s hatalmad jelei.
 Legyen! szólj s a semmi lételre általmegyen,
 Napok világítanak, völgyeken és hegyeken
 Virulat áll elő s serege állatoknak.
 Mélységes tenger is tanuja hatalmadnak.
3. Te borítod ránk a sötét éjféli szárnyát,
 Te ragyogtatod fel a hajnal bíborát.
Alpok daczos feje, hókoszorúzta orma,
 Sötét felhők vize és cikázó villáma,
 S bős hullámai a vihardúlta tengernek :
 Örök Felség, rólad, csak te rólad beszélnek.
4. Dicsőséged csillog harmatán a fűnek.
 Szökdécselő zerge te benned örvendez.
 Napfény, bár szava sincs s a néma éj azt mondja:
 Mindent boldogítani szived legkedvesebb gondja.
 Gonoszság ha tombol, hamisság ha ránk támad,
 Jog s igazság nálad védelemre találnak.
5. Boldog nép, mely téged, világ Ura! imád
 És hűséggel őrzi szent törvényid útját ;
 Megoltalmazod azt, hogy igazságban járjon,
 Hogy szent tetszésedre mindenkor rátaláljon,
 Atyai hűséggel őrkdöl te felette
 S mindenütt csak áldás kíséri és szerencse.

Ha összevetjük most már az eredeti szöveggel, kitűnik, hogy az átdolgozó nem ejtett el egy lényeges és felhasználható gondolatot sem, de elhagyta a kiválóan zsidó vonatkozásokat, a Dáviddal való szövetségkötést, az ő magvának megerősítését tárgyazó ígéretet, az Úrnak az Istenek fiaival való összehasonlítását, az Egyiptomra, az ünnepi kültre való célzásokat, míg a Thábor és Hermon hegyeket az Alpokkal helyettesítette.

Keresztýén szellemben van átdolgozva a XXV. zsoltár, a mennyiben elhagyja az ellenség megszégyenítésének kérését; a XXXVI-ik, a mennyiben nem sorolja fel a gonosznak jellemvonásait; az III-ik, a mennyiben nem említi az izsóppal való megtisztítást. Jeruzsálem kőfalainak megépítését, a tulokkal való áldozást; a XCVII-ik, nem tevén említést a Jehova előtt járó tűzszlopról, a bálványimádók megszégyenüléséről, az Isteneknek Jehova előtt meghajlásáról, a Sionról, Juda

leányairól, Jehovának minden más Istenek felett felmagasztalásáról.

A Goudimel-féle dallamot megtartották a XXV., XXXIII., XXXVI., XLII., LXXXIV., LXXXIX. zsoltárok, a XCVIII. zsoltár LXVI-ik dallamára, a XCVII. a XCIX-ik dallamára van átírva, a XXIII-ik zsoltár elhagyja különben sem szép dallamát, valamint az LI. is. A nálunk ismeretes dallamokból alkalmazza a „Minden teremtett állatok,“ „Fent a mennyben“, az „Uram a töredelmes“ dallamát és a CXXXIV. zsoltárét.

A többi dallamot a zenében való járatlanságom miatt kellően méltányolni nem tudom. Bár venne fáradságot magának egy ahhoz értő társam, hogy ezeket is megismerné a hazai református közönség. Átvehető bizonyára vannak közöttük, már pedig szép dallamokkal cserélni fel az idők által túlszárnyalt dallamainkat: nagy előnyére válnék egyházunknak, főleg azon remény folytán, hogy egy-egy szép dallam becsalogathatná templomainkba a művelt és finomabb ízlésű egyháztagokat is. Faxit Deus!

A dallamról szólva, nem hagyhatom említés nélkül, hogy a svájci énekes minden dallamot négy szólamban kidolgozva közöl. Nagyon megkönnyíti ez által az énektanító munkáját, valamint anyagot ad az énekkaroknak is. Ennek s az ott különben is magas fokon álló népnevelésügynek köszönhető aztán az, hogy a gyülekezet maga is rendesen négy hangra énekel, a mi ellenálhatatlanul vonz és ragad magával. Menynyivel meghatóbb ez, mint a mi gyülekezeteinknek sokszor éktelen rikoltása, a sokszor tudógyakorlattá fajuló izléstelen éneklés!

És most befejezésül hadd mondjam el, a miket szívem örömeivel végzett tanulmányozásomból magam is tanultam s elmondani czélszerűnek látok.

I. Ha maradandó becsű énekeket akarunk látni új énekeskönyvünkben, ne idegenkedjünk a külföld vallásos termékeitől s vegyük át a svájci énekesnek is kiválóbb darabjait. A mi a svájciak buzgóságát emeli, bizonyára csak gyorsítaná a mi buzgóságunknak szárnyait is. Tudom, hogy ha erre a mezőre lépének, az ott nyíló virágokból édes mézet szívhatnánk s nem kellene többé panaszkodnunk a vallásos költészet meddősege felett.

II. A zsoltárokból csak a valóban szép termékeket vegyük át, gondosan kerülve minden zsidós vonatkozást, sőt azokat lehetőleg a magyar nemzet viszonyaira alkalmazva.

III. A zsoltárokat ne tekintsük az énekeskönyv külön-

álló részének, hanem oszszunk be minden alkalmas zsoltárt oda, a hol helye van.

IV. Ne feledjünk ki énekeskönyvünkől oly megható alkalmakat, mint a keresztelés, konfirmálás, házasságkötés. Legyen legalább egy énekvers a keresztelésre, egy-egy megáldó ének a konfirmálásra és házasságkötésre, a mikor alkalmi énekeivel az egész gyülekezet részt venne az istentiszteletben. Hiszen a mi istentiszteletünk tiszta protestáns alapokon az egész gyülekezeté. hadd lenne úgy a gyakorlatban is. Mennyivel szebb és meghatóbb volna a házasságkötés, ha azt gyülekezeti ének nyitná meg és zárná be! Erre pedig a polgári házasság behozatala óta kétszeresen kell törekednünk.

V. Legyünk tekintettel a házi istentiszteletre is. Milyen szép volna, mennyire megszentelné a családi viszonyt, ha volna-nak énekelni szerető köznépünk birtokában oly énekek, melyekben a házastársak kibuzognák hálájukat a családi viszony áldásaiért, vagy a szülék gyermekeikért, a gyermekek szüleikért esedeznének az ének szárnyain, áldást kérve szeretteikre. Legalább egy ének az élet estvéjéhez közelgető öregek részére is nagyon helyén való volna.

VI. Szaporítandó volna a nagyléti énekek száma legalább 6-ra a nagypéntekieken kívül s ezek közül egy nagyszombatra szólana. Adventi éneket is legalább 8-at kellene felvennünk, valamint legalább egy ének az általánosan elterjedt reformációi emlékünnepeyre is kellene és egy szombat estére, melyben egy egész hét áldásaiért hálát adnánk.

VII. A hazafias érzelemnek magyar énekeskönyvben nem szabad hallgatnia. Csak örömmel üdvözölhetjük, hogy az Elő-munkálatokban eddig is van két hazafias ének. A Kölcsény „Hymnus“-a is Istenhez fohászkodik, e nélkül csonka lenne új énekeskönyvünk.

VIII. Fel kellene ölelnünk és újakkal szaporítanunk a temetési énekeket is, a melyekkel szinte kezdünk nem törődni, mintha mostoha gyermekeink volnának. A használatban levő temetési énektárak rendszerint a keresztyénsséggel nem teljesen ismerős kántorok kezdő szárnypróbálgatásai, telve szív-facsaró sirámokkal, hatásvadászó fájdalmas borongással és nem ritkán költői izetlenségekkel. Ideje volna már kivenni a temetési szertartást sivárságából és felemelni a kegyelet valódi magaslatára. Erre pedig legalmasabb eszköz volna, ha népünk kezébe az énekesben 10 - 15 temetési éneket adnánk, melyek vigasztalással, változhatatlan megnyugvás érzetével és a halhatatlanság hitével volnának telve. Így elérnők azt a célt, hogy a „virrasztók“-ban temetési énekeket zengedeznének s

a körkéken forgó énekeskönyv nyomán, az abból ismeretes énekekkel részt vehetne az egész gyászoló gyülekezet az istentiszteletben. Mert a temetés is közistentisztelet s azzá csak úgy válhatnék valóban, ha a gyermekvisitással kísért kántori hang az egész gyülekezet éneklését vezethetné. Mennyivel meghatóbb volna akkor a mi temetésünk, mint a katolikusoké!

IX. Énekeskönyvünk külső formájára három dolog kívánatos: 1. Legyenek az énekek a vers mintájára tört sorokban, esetleg két-két oszlopban nyomatva, a mi által egyszer s mindenkorra vége szakadna annak a botránynak, melyet az okoz, hogy a diktáló gyermek többet vagy kevesebbet kiált ki a kelletténél. 2. A dallamoknak mind a négy szólama nyomassék ki, hogy a mind sűrűbben felállított egyházi énekarok a kész dallamtárból könnyebben megtanulhassák mind a négy szólamot s velük az egész gyülekezet szokná meg a karéneklést. 3. Minden ének végén jeleztessék annak a szerzője is, az elején pedig a dallam szerzője. Nem hiúsági dolog ez, hanem rendkívül fontos irodalomtörténeti érdek, a szerzők iránti hálás kegyelet és buzdítás a jövő nemzedékre nézve, hogy költői tehetségükkel a vallás oltárán is áldozzanak. Így lesz nevök az egyház egyetemének közkinésévé. A svájci énekes mindig feljegyzí a mondott alakban úgy a dallam, mint a szöveg szerzőjének nevét.

Ezekre kérném az egyetemes énekügyi bizottság figyelmének kiterjesztését, ha helyes nyomokon járok.

És most elhagyom a mezőt, a mely annyi gyönyörűséggel táplált s a hol oly édesen mulatoztam. Ha felköltöttem csak egy olvasómban is a svájci énekeskönyv közelebbi megismerésének vágyát s ha ezáltal használhattam volna valamit vajjúdó énekesügyünknek: elértem célomat.

Lic. Rácz Kálmán.

A VALLÁSBÖLCSÉSZET FŐBB PROBLÉMÁI.

VII.

A vallás, mint társadalmi jelenség; az egyház.

Egyház alatt értjük „azon többé, vagy kevésbé független szervezeteket, melyek a hasonló hitű gyülekezetek kisebb, vagy nagyobb számát foglalják magukban“, általában pedig „a vallásnak egész körét, a mennyiben az a társadalomban önállóan lép fel“.

Mi most már az egyház jelenségében a maradandó, mi az, a mi a vallásos életnek minden körülmények között sajátja, a mi arra, hogy ez normalis legyen szüksépen megkívántatik? S ebből folyólag a kérdés, a melyre felelnünk kell: van-e a vallásnak szüksége teljes kifejlődése céljából oly hatalmas szervezetre, oly sokat átölelő közösségre, mint a minő most az egyház, habár ennek formái s berendezése nagyon különböznek is mindattól, a mi eddig létezett? A válasz, melyet e kérdésre adunk, mégcsak hypothesis, tanulmánynak s elmékedésnek gyümölcse, a mely közelebbi vizsgálat után a tényekkel s a tudomány egyéb eredményeivel összehasonlítva emelkedhetik csak egy biztos elmélet rangjára.

A választ, melyet ezen kérdésre azok adnak, kik a vallást s ezzel kapcsolatban az egyházat muló jelenségnek tekintik, mint szintén azt, a melyet azok adnak, kik a maguk egyházát egyedül üdvözítőnek tekintik, figyelmen kívül hagyhatjuk.

A vallásbölcészlet több művelője azon nézetben van, hogy az egyház már csak a múlté, oly nézet, mely azoknál is, kik a vallást nagyra becsülik, tért hódít. Rauwenhoff például vallásbölcészletében azon nézetben van, hogy a kegyes ember szükségérzete a vallásos közösségben legjobban egy önálló gyülekezet által elégíthető ki, mely hasonló gyülekezetekkel összeköttetésben állhat ugyan, de saját berendezésére s életére teljes szabadságot őriz meg. Pfleiderer vallásbölcészletében ugyanezen nézetnek ad kifejezést; a helyi egyház-

közösségekben van a vallásos közösségnek természetes, vagy épen egyedül valódi léte. Ilyenek voltak az első keresztyénség megjelenési alakjai s a keresztyén egyház összeolvadása nagyobb szervezetekké, mint a minők a most fennálló egyházak, habár kezdetben elkerülhetetlen is, nem vezethető le, mint maradándó berendezés sem az egyház, sem a vallás lényegéből. A lutheri, calvini és római egyház-alakok az evangéliumi, vagy bibliai egyházfogalom szerint nem egyebek, mint schismák, szakadások s az egyház egyetlen lényegének elkorcsosulásai s nincs semmi ideális létjogosultságuk.

Ily felfogásokat, mint a minők Rauwenhoffe és Pfliegeré, nem ismerhetünk el helyeseknek. Ha az őskeresztyénség gyülekezetei a vallásos közösség valódi formái, úgy a majdnem kétezer éves vallásos fejlődés csak egy kolosszális tévedésnek volna tekinthető. Ez a történelem tanúságainak kétségbevonása. Mindazon egyházak, melyek a gyülekezetek egyesüléseiből állottak elő, komoly kísérletek voltak arra nézve, hogy az ideális egyházat, a mely csak fogalom, a különböző gondolkodású emberek s a különböző idők szüksége szerint megvalósítsák. Ezen egyházak nem az emberi önkény és uralomvágy alkotásai, de a vallásos kedély ellenállhatatlan nyomásból keletkeztek és így a vallás lényegéből származtak.

Tegyük fel, hogy ismét egyes egyező hitűek egymáshoz csatlakoznának s egy kört, egy gyülekezetet képeznének, — ez önkénytelenül is megtörténik mindenütt ott, a hol valóban él a vallás —: ismét csak megújulna az, a mi minden időkben történt. A helyi egyesületek támaszt keresnének másoknál, nem azért, mintha anyagi fennállásukhoz szükségük volna egy kormányzati szövetségre, de mert egy szellem gyermekei s érzik, hogy egymáshoz tartoznak. Önkénytelenül propagandát fognának csinálni. Talán a helyi gyülekezetek egyesülését nem akarnák egyháznak nevezni, hanem testvérségnek, vagy szövetségnek, vagy egyébnek, de mégis egyház lenne az, ha mindjárt igazgatásban, berendezésben és alapelvekben egészen eltérő is attól, a mi eddig ezen nevet hordta. Egyház lenne az, vagyis új, reméljük tökéletesebb megtestesülése azon eszménynek, a mely után a többiek is törekedtek a nélkül, hogy egészen megtudták volna valósítani. A történelem azt tanítja, hogy legalább is azon vallásokban, melyek a naturistikus állásponton fölülemelkedtek, ez mindig így volt. Egy ethikai vallás sem elégedett meg azzal, hogy itt és ott néhány össze függés nélkül való gyülekezetet alapítson, de mind arra törekedett s törekvését rendszeren siker is koronázta, hogy ezen gyülekezeteket egy közös egységbe hozza össze.

Ha mi azon várakozást tápláljuk, hogy ott, a hol hasonló gondolkodásúakból vallásos gyülekezetek alakultak, ezekből önkénytelenül is egyházak fognak keletkezni, úgy ezen nézetünk az emberi természet és a vallás lényegének vizsgálatára van építve. A mi az első pontot illeti, az ember társas lény, a gyengeség érzete, ha elkülönözve áll, indítja őt arra, hogy támaszt keressen másoknál; különösen, ha új meggyőződés támad benne, érzi szükségét annak, hogy másoknál erre visszahangot találjon. A magánok, kiket kortársaik közül senki sem értett meg, kik mindenek felett magasan kitűnnek, s rendületlenül állanak szent meggyőződésükben, biztosak lévén a felől, hogy a „bölcse ség igazoltatni fog gyermekei által“, csak ritka kivételek az embériség történetében. A közönséges embernek szüksége van helyeslésre s együttműködésre. Így alakulnak egyesületek, szövetségek, pártok, felekezetek minden téren.

Másrészről az élő, bensőségteljes meggyőződésnek szüksége van arra, hogy magát közölje. A hívók igyekeznek Istenük birodalmát terjeszteni. Már a természeti vallásokban, midőn nép és vallás még egy voltak, az volt a célja úgy a hódításoknak, mint a műveltség békés terjesztésének, hogy a nemzeti vallás, a nemzeti Isten területének határai kiterjesztessenek. S a magasabb ethikai vallások s különösen azok, melyek a partikularismust részben, vagy egészben legyőzték, nem ok nélkül nevezettek missió-vallásoknak.

Minden, még a pusztán észbeli meggyőződés is meg akar másokat is győzni. Legerősebb azonban e hajlam ott, a hol vallásos meggyőződésről van szó, mely a lelki élet dolga s összeesik az ember legbensőbb lényével. S ennek következménye nem lehet más, minthogy a vallás nem marad egymagában álló, vagy külső kötélekkel egyesített helyi gyülekezetekre korlátozva, hanem egy nagyobb gyülekezet áll elő, a mely nem tekintve a helyi különbözőségeket, a maga egységes voltánál tudatával bír. A vallás legalább fejlődésének jelen fokán nem élhet, nem fejlődhet ki szabadon egy kis elkülönült gyülekezet szoros határai között bezárva, mint a sas a kalitkájába. A vallást ismét ezen primitív alakhoz kötni, visszafejlődés volna éppen úgy, mintha az ember az államokat feloszlattatni s az egész művelődést a teljesen önálló polgári községek őrizetére bízni akarná. Ez ellentétben van a vallás lényegével. Ha, a mint láttuk, az ember Istenhez való rokonságának érzete a vallás egyik alapja, úgy ebből önkényt folyik az emberek egymásközötti rokonságának érzete, mint a kik ugyanazon Isten tisztelői, egy atya gyermekei. Azonban az élet és világnézet különbözősége s főleg a fejlődés különbö-

zósége mindig, vagy legalább is még hosszú időre megakadályozza azt, hogy minden keresztyén, vagy minden buddhista egy egyház közösségében egyesíttessék, megakadályozza azt, hogy még akkor is, ha megvannak győzve, hogy ugyanazon Isten tisztelői, arra legyenek kényszeríthetők, hogy ezt ugyanazon módon tegyék. A vallásnak sokasága marad tehát egyelőre az általános szabály.

Azon kérdés, hogy melyik a helyes viszony az egyház és állam között inkább az államtudományok, mint a vallástudomány körébe tartozik; nem is adható e kérdésre egy általános érvényes elmélet feleletül, mert inkább a történelmileg tett viszonyokkal való összefüggéstől függ ennek eldöntése, mikkel számolni kell. Bizonyára nem helyeselhetjük azt a kívánságot, hogy az egyház teljesen és tökéletesen felvéttessék az államba és ezzel mintegy összeforrjon, a mely ez esetben magára vállalná mindazon terheket és feladatokat, melyeket az egyház eddig végzett. Ez még messzebb megy, mint a mit nemrég hangoztattak, hogy t. i. az állam és az iskola együttesen vegyék át az egyháztól az erkölcsi élet fejlesztésének gondját. Egy közösség sem kevésbé illetékes s épen ezért kevésbé jogosult arra, hogy a vallásos életet felügyelet alá vegye, ápolja és rendezze, mint épen az állam. Sokkal inkább lehetne ezt az iskolára, a tudományra, a családra bízni, habár ezek is csak részben tehetnek ennek eleget. Egy ethikai vallásnak szüksége van saját szervre s joga is van ehhez. S az állam helyesen teszi, ha kezét nem nyújtja ki a vallás után s nem avatkozik az egyház belső ügyeibe. Ellenkező esetben legalább is a germán népeknél, oly ellentállásra találta, melyet nem volna képes megtörni.

Másrészről azonban ép úgy megvan a joga az államnak, a tudománynak, a művészetnek, az iskolának és minden szabad egyesülésnek az emberi társaságban, hogy az egyház egyenes beavatkozását az ő munkáikba és törekvéseikbe távol tartsák, habár a vallás befolyása alól nem is tudnak szabadulni.

Azokban az egyház maradjon saját területén s ez a kizárólag vallásos, oly igazság, mely a gyakorlatban, fájdalom, sokszor megtagadtatik. A legtöbb egyház s különösen a leg-hatalmasabbak mindenbe beavatkoztak s mindenütt uralkodni akartak, bizonyára nem előnyére annak, a mi fölött tekintélyt követeltek maguknak, s bizonyára hátrányára saját maguknak is. Ez a történet néhány korszakában talán elkerülhetetlen, szükségképeni rossz volt. Most azonban szükségtelen, sőt lehetetlen lett. Népek és fejedelmek, bölcsesek és kutatók, köl-

tők és művészek, a műveltek általában kinőttek az egyházi gyámkodás alól. Nem megyünk többé Canossába, vizsgálatunknak eredményét nem próbálgatjuk aggodalmasan az egyházi tanon, készen lévén arra, hogy feladjuk őket, ha az egyház tanaival ellentétben volnának. Ez szerencse a társadalomra, de az egyházra nézve is.

Most már az egyház is egészen az lehet, a minek lennie kell. Most már osztatlanul szentelheti magát szép hivatásának, melyet mellékes szempontból gyakran elhanyagolt: hogy a gyarló embernek a létért való küzdelem s a világosság keresése közben tudatára hozza valódi rendeltetését. Istennel való rokonságát, a végtelenségét, a mely benne is él, hogy a megszorodottakat vigasztalja, az elveszetteket felkeresse, az elesetteket felállítsa, a gyöngéket támogassa, a dölyföseket megszégyenítse s hogy prédikálása, symboluma, magasztos istentisztelete, szolgálainak példája által a szemeket és szíveket felemelje vágygyal telve az egyedüli üdv után, a mely soha el nem mulik s az egyedüli béke után, a melyet semmi meg nem ronthat. Magvető, a ki kimegy, hogy magot vessen, — ez legyen az egyház, ez és semmi más.

VIII.

A vallás lényege.

Közönségesen szembe szokják állítani a vallásnál a külsőt és a belsőt, mint héját és magvát, s azt szokják mondani, hogy a külső, a héj lényegtelen s egyedül a belső, a mag, a szellem a fontos. De e szembeállítás helytelen; mindkettőnek: a külsőnek ép úgy, mint a belsőnek megvan a maga értéke; az absztrakt és konkrét a vallásban elválhatlanul összeolvadtak. Inkább lehetne azt mondani, hogy a vallásban egy subjectiv és egy objectiv oldal van t. i. a vallásosság és a vallás.

Azon nézet, hogy a külső egyáltalán nem fontos, a felületes rationalismustól és idealismustól maradt örökség, melyek a történetet figyelmen kívül hagyták. A vallásos ember a maga érzeit és gondolatait minden időben képzetekbe és fogalmakba öltöztette és cselekményekben és szertartásokban fejezte ki. Az elsőből keletkezik a tan, a melyet később alapokmányokban és hitvallásokban fejeznek ki, az utóbbiak istentiszteletté szerveztetnek. Így volt ez mindenütt. E héj nélküli a mag elveszett volna.

Azonban nekünk mégis a maggal van dolgunk. Nem tekinthetők ugyan a vallás külső nyilvánulásai lényegtelen,

mellékes dolgoknak s különösen helytelen azt mondani, hogy egyáltalán nem fontos, mit hisz valaki, mit tanít és hogyan imádkozik; nem közönyösek ugyan a tartalom és a tan és az istentisztelet formái a vallásosság szempontjából, de a vallás lényegéhez mégsem tartoznak, ép úgy, mint a hogyan az ember teste nem tartozik lényéhez. A vallásban a bensőnek mindig vissza kell magát a külsőben tükröznie, a subjectivnek magát mindig objectíválnia s minél megfelelőbben teszi ezt, annál jobb, de épen azért, hogy a benső és a külső között az egyezést lehetőleg nagygyá tegye, kell a külsőnek mindig módosulnia, mivel a benső folyton fejlődik.

A vallásos élet ezen folyton változó tüneményei tehát nem tartozhatnak a vallás lényegéhez.

Mi tehát a vallás lényege? A kérdés nehezen fejthető meg. Beszélnek ugyan szellemről, vagy eszméről, de ezek nem szorosan határolt fogalmak. Kérdezzünk inkább a vallás lényege után a görög szóval: „ousiá“-val, a melyről vizsgálódásunk ontológiainak neveztetett, jöllehet talán a „physiologiai“ elnevezés helyesebb volna. Az alábbiakban megkíséreljük a vallás lényegét — pszichologiai s nem metaphysikai értelemben — kifejteni.

A kérdés nehézsége azonnal kitűnik a megfejtések sokaságából. Gyakorlatilag talán leginkább elterjedt azon felfogás, hogy a vallás lényege leginkább a hittanban van, s hogy így az igazhitűségtől függ minden. Mások azon nézetben vannak, hogy a dogmatikum csak arra szolgál, hogy a hívőket osszetartsa s a gyermekek oktatásban részesülhessenek, a fő az egyház; ennek berendezése és az istentisztelet. Azonban ezek külső dolgok és változó képzetek, tökéletlen formák s így nem tartozhatnak a vallás lényegéhez.

Nem a tan, sem az egyház, sem az istentisztelet, hanem egyedül az, a miből a három előállott, lehet csak a vallásban lényeges, a charakteristikus. És ez a hit, mondják sokan. Bizonyára hit nélkül élő valódi vallás nem lehet. Ez azonban nemcsak a vallásról áll. Mi az erkölcsi élet a jó valóságában és hatalmában levő hit nélkül? Az igazi szeretetről azt mondja az apostol, hogy az mindencket elhisz. Mit tehet a tudomány a természet egységében, törvényei felismerésének lehetőségében és az igazságban való hit nélkül? A hit tehát nem kizárólagos charakteristikuma a vallásnak.

A vallás lényegét meghatározták úgy is, hogy ez nem egyéb, mint az erkölcsi világrendszerbe vetett hit, a mi által egy legfőbb hatalom postuláltatik, mely ezen világrendet felállítja s diadalra vezeti. Azonban ezen nézet összefüggésben

áll azon feltevéssel, hogy a vallás eredete az erkölcsiben van, összefüggésben áll az etnikai és a vallásos egyesítésével, mit helyesnek nem ismerhetünk el. Azt is mondják, hogy a vallás az Isten és az ember szellemi egységének hite, teljes elismerésével Isten felettünk állának, vagyis a hit a feletünk levő és bennünk levő végtelen egységében. Azonban ezen magyarázatnál hiányzik az elvnek annyira megkívánt egysége. Különben ez még nagyon is dogma, mely más kettőből lett össze-
tevé, tulajdonképen két képzet egy tanfoglalommá egyesítve.

A vallásmaradandó karakteristikumának nevezik továbbá a világfeletti istenségben, mint a jó alapján s megvalósításában való hitet. Itt ismét egy képzetrel állunk szemben, s egy képzet nem lehet a vallás magva, lényege; e képzet lehet egy bölcsészeti rendszer, vagy egy bölcsészeti vallástan alap-gondolata, de e tan, habár a vallás gyümölcse, nem maga a vallás.

A vallás lényegét nem találhatjuk meg *egy* jelenségben és így tehát sem a tanban, sem az istentiszteletben, sem az egyházban, sem a hitben, a mely csak egyik elemnek, a vallásos gondolkodásnak a forrásául tekinthető — hanem az érzületben, a vallásosságban. A vallás lényegileg lelki állapot, a melyben minden más eredetét veszti. A vallás *kegyesség*, mely szóban és tettben, képzetben és cselekményben, tanban és életben jut kifejezésre.

Hogy a vallás kegyesség, az tulajdonképen nem új felfedezés. Azonban közönségesen megmaradnak a mellett, mintha ezzel a kérdés meg volna oldva, pedig ez még csak az első lépés hozzá. Mert ha nem akarunk azzal megelégedni, hogy az egyik kifejezést a másik helyére tesszük, meg kell állapítani azt is, mi tulajdonképen a kegyesség.

A kegyesség lényege, és így a vallás lényege is, az *imádás*, adoratio. Imádásban egyesül a vallás két oldala, melyet a tudományban transcedensnek és immanensnek neveznek s melyek vallásos kifejezésekkel élve „Istenhez, mint magasan felettünk állóhoz feltekintésnek“ és „Istennel, mint atyával magunkat rokonoknak érzésnek“ nevezhetők.

Az imádásból, mint a vallás lényegéből, magyarázhatók meg a vallásnak nyilvánulásai. A ki imád, az el van telve az imádottal, s törekszik arról magának képzetet alkotni, nem tud hallgatni róla, de érzetét ki kell öntenie a lelkesültség szavaiban s meg kell mutatnia a szeretet és tisztelet cselekményeiben; szövetkezik másokkal, a kik ép úgy imádnak, mint ő; törekszik azokkal, a kik még ezt nem tennék, meg-

győződését közölni. A hit, az istentisztelet, az egyházi közösség, a vallásos élet, a magánosság keresése, hogy az Istennel együtt legyünk, vagy a világba menés, hogy róla tanuskodjunk, az önmegalázás, a felemelkedés, a panasz, az örömkialtás: „nincs semmi, a mi Istentől el tudna választani!” — Az imáadásban mindez benfoglaltatik.

Lehetne kérdezni: egyedül a vallásban lehet csak imáadásra akadni? Nem ismertető jele ez a bálványozásnak is? Az ember imád embereket is: az ifjú szerelme hölgye iránt, a gyermek csodálata atyja iránt, a házastárs tisztelete férje iránt, lehet imáadás. Így a genie tisztelete is (Strauss D. F.) vagy a hősöké (Carlyle) vagy az egyházi szentek tisztelete lényegileg nem különböztethetők meg az Isten imáadásától. Mint surrogatuma a vallásnak, a véges lények ezen tisztelete nem szolgálhat, ez nem vallásos. És tényleg nem a személyeket tisztelik az emberek, de a képzelet alkotását, egy eszményt, a mit objectiválnak.

S a bálványozás is vallás, de vallás az értelmi tévedés befolyása alatt. Részben legalább ez egészen subjectiv fogalom. A memphisi hapibika bálvány a mi szemünkben, de az egyiptomi mysticismus ebben a mindig újra feléledő Ptalnak, a természet soha sem szünő, növekedő ereje Istenének symbolumát és zálogát látja. A nagy svájcezi reformátor előtt a Mária-tisztelet kárhözatos teremtmény-imáadás volt, míg a hívő katolikusokra nézve Mária a tiszta szüziességnek és a szenvedő anyai szeretetnek csodálatos egyesülése. A mi kalvinista atyáinknak — intellectualisták egytől-egyig — a pápista mise kárhözatos bálványimáadás volt, a katolikusokra nézve ez nem egyéb, mint az Isten fia egyetlen áldozatának napokénti ismétlése. Itt is vallás van tehát, ha mindjárt a fejlődés alacsonyabb fokán is s bálványimádássá csak akkor lesz, ha az istenség képzele, a melyen nyugszik, nem elégíti ki okos gondolkodásunkat, s ezzel együtt vallásos szükségletünket s mihelyt belátjuk, hogy a fejlődésnek azon fokán, melyen mi állunk, az imádott tárgy imáadásunkra többé nem méltó.

Második kérdés, a mely előállhat, a következő: ha a vallás lényege imáadás, tekinthetjük-e akkor az alacsonyabb isteni tiszteleteket vallásos jelenségeknek? Igen, mert ott is jelen van az imáadás csirájában. A gyermek embernél az még inkább csak remegés, aggódó félelem a titokzatos hatalmak előtt, mintsem bizalomteljes remény, míg másrészt gyakran ismét, mint a gyermek, a másik végletbe, t. i. a nagyon is nagy közösség érzetébe esik. De ő reá nézve is Istene a legmagasabb, a mit gondolhat ez az ő tökéletességről alkotott eszménye,

az Úr, a kit ő a maga módján, ha mindjárt félelemmel párosulva is, mindenek felett szeret és ural.

A vallásnak hosszú utat kellett megtennie, hogy azzá legyen, a minek most ismerjük, de minden időben az volt, a mi most, t. i. imádás. Csoda-e, hogy a szívdobbanás halkabb lesz, hogy a vallásos melegség és törekvés meghül oly időben, midőn azok, a kik hangadók, valami magasabbról, mint a látható és érzékelhető, nem akarnak tudni, s a tömeg semmi mást nem kíván, mint „panem et circenses“, kenyeret és élvezetet; csoda-e, ha befolyásából veszt oly időben, melyeknek ismertető jele, a tisztelet hiánya mindaz iránt, a mit az atyák nagyra tartottak s melyben mindazt lerántják és sárba tapossák, a mi a középszerűsége fölül emelkedik, oly időben, midőn a positivizmus, az egyenlősítés, a valóság szenvedélye és az ochlokratia uralkodnak? Vigasztalódjunk azon gondolattal, hogy az ily idők elmúlnak, a mint korábbi századokban is többször, mint egyszer elmúltak. Jönni fog egy pillanat, melyben az eltévedett emberiség magához tér, melyben szégyenkezve érzi, hogy egyedül kenyérből nem élhet; a melyben az emberi lélek az élő Isten után szomjazik, mint az úzótt szarvas a friss forrásvíz után; melyben a szegény ember szeretettel fordul az Egyetlenhez, a kit valójában egyedül imádhathat.

IX.

A vallás eredete.

Némelyek szerint hiú kísérlet a vallás eredetének kutatása s annyi kétségtelen, hogy ez igen nehéz feladat, de a vallástudomány nem vonhatja ki alóla magát. Elsőben is ki kell kerülnünk egy tévedést, a mely a vallás eredete után való kutatást gyakran megnehezítette. Az eredet kérdése nem azonos a vallás kezdetének kérdésével, mert nem az a kérdés, mint jelentkezett a vallás az emberiség történetében, hanem miből származik nem egyszer, hanem mindig újra. Az első történelmi kérdés, az utóbbi lélektani, a mely vizsgálódásunk ontologiai részénél egyedül jöhet tekintetbe.

Minthogy azonban e két kérdés közel fekszik egymáshoz, néhány szóval emlékezzünk meg egy pár kísérletről, melyek célja az volt, hogy a vallás kezdetét meghatározzák. Ily kísérletül tekinthető egy vallásos bölcsészeti és egy vallásellenes bölcsészeti feltevés. Az első szerint, a melyet a német bölcsész, Fechner állított fel, az Istenben való hit Isten kije-

lentésén alapszik, azonban belső kijelentésen, és csak annyiban külsőn, a mennyiben a természet jelképes beszéde által adatott, hasonló módon, mint a hogyan a szülők első gyermekeikhez intézett kijelentése a mozdulatok beszéde útján történt. Az Istenben való hit előállása tehát eredetileg az isteni kijelentés munkája volt a természet és az emberi lélek útján. Azonban ezen magyarázat bármennyire ajánlatosnak mutatkozik is, megfektetlenül hagyja a kérdést, miként jött az ember arra, hogy e hatalmakkal, melyeket mint kívülről és felette állókat tanult ismerni, összeköttetésbe lépjen. Mi az az emberi lélekben, a mi ezt az isteni kijelentésre fogékonytá teszi?

A vallásellenes elmélet szerint a vallás az ember tudatlanságának következménye. Miután az ember még nem képes különbséget tenni a subjectiv és objectiv között, megszemélyesíti a számtalan természeti erőket, s érzelmeket és akaratot tulajdonít nekik saját öntudatának analogiája szerint. Félelemből és reményből lép azután ezen hatalmakkal összeköttetésbe. Így állott elő a vallás és szállt tovább nemzedékről-nemzedékre. Később más szükségérzeteknek engedelmessé, az ember a vallást esztétikai, látszólag bölcsészettudományi, vagy éppen ethikai köntösbe öltöztette. Ez a magyarázat sem visz bennünket tovább. Tegyük fel, hogy a vallás így állott volna elő, ez elmélet még ez esetben is pusztán csak a hitképzetekre érvényes. Azonban a hiányos, a fogyatékos képzetekkel az ember felhagyott, de a vallást megtartotta és ezen vallást nem lehet tudatlanságból kimagyarázni. Valami másnak kell tehát alapul szolgálni s nem a subjectum és objectum összesezavarásának.

Bármint képzelje is az ember a vallás kezdetét, eredetének kérdése ezzel még nincs megoldva. Midőn mi e kísérleteket, melyek az eredet kérdésének felderítésére vonatkoznak, vizsgálat tárgyává teszszük, két típusra szorítkozhatunk csupán, a mely alá a legfontosabbak csoportosíthatók.

Az első típus az, a mely egy vagy másirányú okoskodást tekint a vallás eredetének. Ehhez tartozik azon elmélet, hogy a vallás az okozatiság törvényének hatása alatt született, t. i. az emberrel vele született azon gondolkodási törvénynek hatása alatt, mely az embert arra készíti, hogy mindennek, a mit észrevesz, okát keresse. Így az ember egyről másra emelkedve végre a legmagasabb s egyúttal a végső ok után kutat s ebből áll elő az Istenben való hit s ezen hittel együtt a vallás. Ezen feltevés ellen azon nehézség merül fel, hogy az emberi szellemnek ezen sajátosága részben ugyan okozta a hitképzeteket és hogy tudományra s bölcsészeti rendszerre vezet-

het vagy világnézletre is, de a vallás, a mely több, mint elismerése a természet feletti okoknak, vagy egy legfőbb oknak, nem születhetett abból, mert felelet nélkül maradna az a kérdés, mi indítja az embert arra, hogy e hatalommal viszonyba lépjen s hogy a vele való rokonságában higgyen.

E nehézséget belátva azzal igyekeztek az okozati magyarázatot kitölteni, hogy a vallás akkor áll elő, ha az okozati-ság nemcsak a természeti tüneményekre, de az erkölcsi jelenségekre, az erkölcsi tudatra is alkalmaztatik. A belső hang, a melyet a lelkiismeret névvel jelölünk, lesz ekkor egy az emberen kívül álló hatalomnak tanúja. Ezen elméletben bizonyára annyi igaz, hogy a lelkiismeret gyakran objectiváltatik, mint egy magasabb világból való intő és büntető hang és hogy a lelkiismeret a vallás levésére és fejlődésére s a hitképzetek alakítására jelentékenyen hozzájárult. A vallás eredetét azonban ez sem magyarázza meg.

Ezenkívül e fogalom: „lelkiismeret“ rendkívüli tág s általában a fogalmak, melyekkel ezen elmélet operál, nagyon kevésbé szilárdak. Egyik a lelkiismeretből egy teljes dogmatikát vezet le, a másik megtagad tőle minden tartalmat s pusztán csak valami tisztán formainak veszi azt, valaminek, a mely parancsol, a nélkül, hogy biztos volna az, a mit parancsol. Ez esetben azonban a föltétlen kötelességtudatnak (más név ugyanazon fogalom megjelölésére) nincs erkölcsi jelentősége, mert ez ép úgy vezethet bennünket helyes, mint téves úton. Helyes erkölcsi ösztönnel szól a nép félrevezetett vagy elhomályosított lelkiismeretről s ugyancsak pontosan kell figyelniünk arra, hogy vajjon sok, a mi meggyőződésnek, vagy lelkiismereti kényszernek látszik, tényleg nem egy megzavarodott agyának, vagy egy alacsonyabb szenvedélyek által hajtott lelkiületnek nyilvánulása-e? De továbbá: lelkiismeret és kötelességtudat nincsenek az erkölcsiség körére korlátozva; a tudományban és művészetben is érvényesek. Egyszóval a lelkiismeret és a kötelességtudat tana újra átvizsgálást igényel s mielőtt következtetéseket vonnánk le belőle a vallás előállítására nézve, nemcsak azt kell tudniunk, hogy a lelkiület, mely érzeteit czélozzák vele, de azt is, hogy ez érzetek tényleg micsodák. Ezen elmélet nagy hibája azonban az, hogy a vallást okoskodásból előállottnak állítja — a vallásos ember okoskodásából s a kérdés éppen az, mi teszi az embert vallásossá?

Keresték a vallás eredetét az érzésben is, — egy különös vallásos érzésben, — ez azonban nem egyéb, mint szót állítani oda, a hol fogalmat keresünk; vagy a feltétlen függőség érzésében (Schleiermacher) ez azonban a vallásnak csak

egy elemet képes megmagyarázni. Egy más elmélet, mely követői közé nagy gondolkodókat számít, a vallást az önérzet és a szükségérzet összeütközéséből magyarázza ki, vagy a mint szintén mondották, az ember öntudatának és világtudatának feszültségéből. Rauwenhoff, ki ezen elmélet téves voltát vitatta, világosan tüntette fel az elmélet lényegét. Nagy vonásokban ez a következő: az ember oly világba helyezve, melyben magát körülövezve látja sokféle hatalomtól, melyek jólétét és létezését fenyegetik, azonban létezésének jogáról e világgal szemben meggyőződve, segílyt és támaszt keres egy hatalomban, a mely alá e világ is alá van vetve. E hatalmat a jótékony természeti erőkhöz találja, melyeknek köszönheti élete fentartását és megmentését s a melyeket épen azért megszemélyesít és imád. Feuerbach ezt így tünteti fel: korlátozva tehetségében, de korlátlan óhajtságában az ember nem Isten a tehetésben, nem ember a kívánásban; Isten tehát az a második fél, mely az embert egészsze teszi s mely az emberben hiányzik.

Ezen elmélet ellen különböző nehézségek hozhatók fel, de teljesen elégséges az az ellenvetés, hogy ez elmélet inkább a hitképzetek előállításának magyarázata, mintsem a vallásé, melynek lényege az imáadásban van. Még egy magyarázatot, a legújabbat említsük meg, t. i. Siebeckét, mely szerint a vallás úgy áll elő, hogy az ember elégületlen a világgal és a világgal s ezen elégületlenségből származik a vallásnak világmegvető jellege, s röviden jelezve, hogy e magyarázat szorosan rokon a legutóbb fejtegetettekkel. próbáljunk saját ösvényünkre lépni.

Az említett elméletekben szó van az ember óhajairól, vágyairól, melyeket, mint tárgyakat magával szembe állít s mint magasabb lényeket imád, azon vágyáról, hogy az legyen a mi nem és a mi nem lehet, hogy a jelenségek világa felett, melyek őt kielégítetlenül hagyják, felemelkedjék a világ felettihez. Honnan van ezen kielégítetlenség? Onnan, hogy az embernek, mint embernek van valami bensejében, a mi őt arra kényszeríti, hogy a végesség határait átlépje s a végtelen tökéletesség felé törekedjék, habár tudja, hogy ez rá nézve elérhetetlen. A végtelen, az abszolút, a valódi lét ellentétben a folytonos levéssel és elmulással — vagy bármi más névvel illesse ezt az ember — nem hagyja őt nyugodni, mert benne is lakik.

Müller Miksa, kivel vizsgálódásunk itt találkozik, a végtelen észrevételéből vezeti le a vallást. Ez azonban a jelenségek világára alkalmazva nem egyéb, mint ellenmondás

magukban a szavakban. A véges határán az ember postulálja a végtelent, de észre nem veheti. Csak ott, a hol Müller Miksa a bennünk levő végtelennek észrevételéről szól, állunk vele ugyanazon alapon. De ezen benső észrevételből sem magyarázható ki a vallás, tekintve, hogy ez észrevételhez önismeret és utángondolás kívántatik, melyeket az ember csak akkor nyert, midőn a vallás már régen fennállott.

Nem, a vallás eredete abban van, hogy az emberben benne van a végtelen az előtt is, mielőtt ez tudatára jönne s a nélkül, hogy ezt meg is ismerné. Bárhogyan is akarjuk nevezni — ösztön, velünk született és kezdetben öntudatlan gondolkodási forma, vagy inkább képzetforma, vagy bármely más névvel is — ez az embernek, mint embernek tulajdonképeni lényege, az eszme, mely őt uralja. Ez megelőzi benne a végeset, mert ez utóbbit egyedül az érzéki észrevétel útján tanulja ismerni s csak később, következtetés útján alakítja át általános fogalommá. A végtelenség eszméje azonban sem észrevétel, sem utángondolás útján nem nyerhető, habár a lelki észrevételekben támaszt talál is és az utángondolásnak tárgya lesz is. A gyermeki embernek a véges, mihelyt azt észreveszi, csodálatkeltőnek s természetellenesnek tűnik fel. Épen úgy, mint a paradicsomi történet szerzője a „Genesis“-ben mindnyájan azon meggyőződésből indulnak ki, hogy az ember természettől fogva halhatatlan, s hogy nem a halhatatlanságot kell bebizonyítani, de a halált kell megmagyarázni.

Kívül áll a vallásbölcészlet határain a bennünk levő végtelenben való ezen hitnek s ezzel a vallás jogosultságának alapos voltát bebizonyítani. De ép így nincs meg a joga, hogy a vallást illúsióknak nevezze. Ez jogosulatlan méltánylási ítélet, a mely ezenkívül még az emberi létet megfejtethetetlen rejtélynek, az emberiséget örült álmódók társaságának, s azt, a miből minden, a mi nagyot munkált, származott, esztelenségnek bélyegezné. A vallásbölcészletnek feladata megvizsgálni, hogy az érzéki észrevétel eredményeit nem kell-e inkább a benső észrevétel eredményeivel kitölteni, mintsem, hogy a kettő egymással engesztelhetetlen harcban álljon. Mert az előítélet nélküli tudomány nem lehet vak azon igazság előtt, hogy az ember nem pusztán okoskodó lény, nem csupa értelem, de hogy az okosság mellett a lelkületnek is megvannak elidegeníthetetlen jogai és a vallás joga a lelkület joga.

X.

A vallás helye a szellemi életben.

Az előző fejtegetések eredménye az volt, hogy a vallás eredete az embernek a benne levő végtelenről való, kezdetben még öntudatlan érzetében rejlik, vagyis azon érzetben, hogy az ember a végtelennek részese. Hogy mily módon állott ebből elő a vallás, azt kell röviden még megvizsgáljunk. Itt lép elő az, a miben a különböző irányú gondolkodók a vallás eredetét keresték, helytelenül, a mint láttuk, de a mi mégis bizonyára részt vett a vallás születésében, t. i. az okozatiság, az elégtelenség a világgal s a mulandóval, az erkölcsi tudat, vagy más szavakkal az igazság iránti érzék, a szépérzék és a kötelességtudat. És pedig nem egyike, vagy másika ezeknek külön-külön, hanem mind a három együtt kölcsönös munkásságban a nélkül, hogy az ember mondhatná, hogy a három közül mindig az egyik érzeteti először hatását.

S most végre, végzetül marad ezen kérdés, talán a legnehezebb valamennyi közül: minő helyet foglal el a vallás a szellemi életben?

Gyakran úgy képzelték a vallást, mint egy különös fajta tudományt, vagy bölcsezetet, vagy különös fajta költészetet, vagy heteronom erkölcsiséget (erkölcsiség, mely törvényeit kívül állóktól veszi), vagy legalább is e három közül kettőhöz sorozták. E szerint a vallás majd az intellectualis, majd az aethetikai, majd az ethikai térre tartozik, vagy kettő közötti átmenetnek tekintendő. Ezen nézetek közül egyiket sem fogadhatjuk el. Vannak az emberi szellem különböző működései között bizonyos érintkezési pontok, mert hisz az ember szelleme egy, habár különböző módon nyilvánul is, sőt több, mint érintkezés, rokonság van a vallásos és a bölcsezi, a költői és az erkölcsi között bennünk, de egymással összezavarni őket nem szabad.

A különbség ugyanis lényeges. Nem annyira a czélban, habár úgy látszik is, a mely felé törekeshetnek. Mondhatjuk, hogy ép úgy a jámbor, mint az ethikus, ép úgy a tudós, mint a művész a lelkület nyugalma után törekeshetnek. A különbség valami másban rejlik. Elsőben is abban, hogy mindegyik a három közül, tudomány, művészet és erkölcsiség, bizonyos elégteliséget, bizonyos, sőt nagy boldogságot tudnak nyújtani, de sohasem azt a teljes lelki nyugalmat, azt az önmagával, a saját életrssal és a világgal való teljes kibékülést, a mely

minden idők kegyes embereinek tanúsága szerint a vallás gyümölcse. Ezen kívül, habár a tudományban, művészetben és az erkölcsiségben az ember belső életének nem kizárólag egyik ténykedése van működésben, egyik, vagy másik vagy kettő együtt mégis túlnyomó abban, itt az akaraterő, ott az értelem és ítélőtehetség, amott a képzelet és érzés. A vallásban azonban ezek egyike sem szerepelhet túlnyomóan, mert különben a vallás intellectualismusba, mysticismusba és moralismusba és egy csomó egyéb tévedésbe esik. A vallásban az ember szellemi tehetségeinek harmonikusan kell összeműködniök s egyik sem igényelhet magának elsőséget a másik felett.

Különbözők és mégis rokonok tehát az emberi szellem különböző ténykedései. Külön, külön, egymással s együttesen a vallással rokonok. Mennyiben? Talán tudomány, művészet és erkölcsiség a vallásból keletkeztek? E nézetet nem régen is nyomatékosan védelmezték. (Morris, Jastrou Fr., *The Modern Attitude towards Religion*.) A vallás, modják ezen tan védői, anyja minden művelődésnek, mert ez adta ehhez az első lökést. A vallás volt az, mely az embert erkölcsi lénynek nevelte, mert ez keltette fel benne az erkölcsi érzéket. Hiszen egyedül ez által, mely az embert engedelmeskedni tanította azzal szemben, a ki felette áll, gyakorolta az ember magát az önuralomban, s annak feláldozásában, a mi kedves előtte, hogy ez által valami értékesebbet nyerhessen. A vallás egyedül adott az embernek létért folytatott küzdelmében egy eszményt, egy végtelen célt. A művészet és a tudomány is a vallás öléből származtak. A legrégebb művészi dolgok, kísérletek, hogy a vallásos képzetek alkotásainak méltó alakot, azon lényeknek, kiket az emberek imádtak, maradandó és pompás lakást adjanak. A legrégebb irodalom kizárólag vallásos és nemcsak a legrégebb. S vajjon a tudomány nem épen így a vallás leánya-e? Papok voltak az emberiség első tanító is a legelső birák egy Isten nevében. A legrégebb fejedelmeknek papi jellegük volt s a mint most is mondják még a monarchiákban, Isten kegyelméből uralkodtak. Maguk az istenek adták az Ó-kor egyező hite szerint az első törvényeket. A csillagjósaslásból keletkezett a csillagászat, a magikus varázslásokból az orvosi tudomány és a természettudomány, a vallásos szemlélődésből az egész bölcsészet. A hinduk legrégebb bölcsészete, mely az upanishadokban található fel, a szent Védában gyökeredzik s magának is Védanta, a Veda vége, a neve. S mi a görögök bölcsészete első kezdetében, a mint azt az ión-iskola képviseli, egyéb mint elvont fogalmakká átalakított mythologia?

Részünkről nem osztjuk ezen nézetet. A mythologia például kezdetben és tulajdonképen nem istentan, épen úgy, mint az animismus nem az, a melylyel oly szorosan összefügg, hanem régibb alakja a bölcészetnek, kimagyarázása a jelenségeknek, melyek az emberre, mikor gondolkodása felébredt, hatást gyakoroltak. A vallástan ebből kölcsönözte tárgyának jelentékeny részét és igyekezett ezt saját, tisztán vallásos szemlélődéseivel egyesíteni, de forrásául nem tekinthető. Igaz, hogy a papság minden írástudóságot és tudományt, minden ismeretet és műveltséget, sőt a jogszolgáltatást is monopolizálta s magának túlnyomó tekintélyt igényel nemcsak az államban, de az állam felett is. Ez azonban csak hosszú küzdelem után történt meg s ily papságok, vagy papi rendek nem a vallás kezdetén állanak, hanem a történet világánál látjuk levésüket és fejlődésüket.

Közelebbi vizsgálódás valószínűleg igazolná, hogy nem magukban álló templomok, vagy várak, melyekben egyébként egy helyiség az istenségnek volt szentelve, voltak az építőművészet legrégibb alkotásai. Az legalább is bizonyos, hogy Indiában, Hellasban és Itáliában a tulajdonképeni templomok igen késő eredetűek s csak sokkal azután keletkeztek, hogy más, hatalmas építmények felállítottak. Dávidnak meg volt saját vára és czedruspalotája, míg Jahve még a függönyök mögött lakott. A királyok és országnagyok sírjai Egyiptomban régiebbek voltak, mint a templomok, melyeket ismerünk, hacsak az ember hivatkozni nem akar azon kevésse megbízható hagyományokra, melyek szerint némely szent helyek története a legkorábbi időkig visszavihető. Különösen megjegyzésre méltó, hogy Egyiptom legrégibb szoborművei s talán Babyloniáé is úgy a művészi tehetséget, mint a felfogás szabadságát és igazságát illetőleg messze felülmulnak mindent, a mit a későbbi századok ezen országokban előhoztak, midőn a papi hagyomány a művészeket szigorú formákhoz kötötte, melyektől az emberi alak visszaadásánál nem térhettek el.

S a mi az irodalmat illeti, nem áll az, hogy a legrégibb irodalom kizárólag vallásos volna azon értelemben, hogy az Istenek magasztalására, s isteni tiszteletnél használatra lett volna szánva. Ha például Hellasra gondolunk, a hol a legrégibb epikai költői művet csak később követték a homerosi hymnusok és Hesiodos theogoniája, vagy Izraelre, a hol Deborah diadaléneke és Dávid panaszdala a héber költészet legrégibb emlékeihez tartoznak s a laikus történetírás, a papi, prófétai történeti könyvek idézései szerint ezen utóbbiakat megelőzte, ha erre gondolunk, világos lesz előttünk, hogy a

legrégib időtől fogva egy tisztán prófán irodalom egy tisztán vallásossal párhuzamosan haladt, s hogy az utóbbinak magasabb kora egyáltalán nem bizonyítható be.

És ép oly kevéssé van bebizonyítva azon állítás, hogy a vallás az anyja minden műveltségnek, bármily vonzó is e nézet különben. Tudomány és bölcsészet, költészet és művészet, erkölcsiség és jog, mindeniknek megvan a maga eredete az ember lelki életében. Azonban mégis nagy igazság rejlik ez állításban, melyet általánosságban feltétlen helyesnek nem ismerhettünk el, és ez az, hogy a vallás megfelel az emberi lelkület legáltalánosabban elterjedt és mindent uraló szükség érzetének s habár nem anyja is a műveltségnek, arra mégis a legmélyebb legmaradandóbb hatást gyakorolja, míg azt viszont saját fejlődésénél is felhasználja az által, hogy assimilálja azt, a mi ezen fejlődését elősegítheti. A vallás tényleg minden magasabb fejlődésnek és haladásnak nagy rugója. Ez állítja a végezt a végtelen világításába. Az emberiség történetében minden nagy időszak vallásos újraéledésben veszi kezdetét.

Ezen nézettel szokják szembeállítani ama másikat, hogy a vallás oly nagyon visszatartotta a művelődést, akadályozta a tudományt, gátolta az erkölcsiség tiszta fejlődését, azonban itt ismét a közönséges és pedig kettős nyelvzavar uralkodik. Sem a vallás, sem a műveltség alatt nem érti a két küzdő párt ugyanazt. Az egyik beszél a vallásról, a mely egy lélekállapot s egyúttal a magasabb szellem lelkesítő lehellete, a másik egy vallásról, a vallásos élet idői formáinak egyikéről, a melyek, ha idejüket kiszolgálták s hanyatlásnak indulnak, a szellemi téren való előhaladás jelenségeit az új élet felébredésének jeleit nem tudják elviselni. Egyik a valódi tudományról beszél, a mely saját területére szorítkozik, a másik a fenhéjázó, követelődző és mégis felületes tudományról, mely néhány észrevétel alapján az emberi létnek egy egész és pedig legfontosabb részét akarja tagadni; az egyik beszél a művészetről, mely egyedül a szépet és nemest keresi, a másik arról, a mely lealacsonyítja magát annak szolgájává, a mi aljas, közönséges és rosszabb, mint állati.

A tudomány sohasem árthat a vallásnak. A szellemi élet ténykedései s itt közelebbről a műveltség és a vallás közötti összeütközés nem vezet sem ahhoz, hogy az értelmet és tehetséget, a vizsgálódást és gondolkodást egy papság, vagy theologiai iskola kijelentésének vessük alá, sem ahhoz, hogy minden vallást teljesen feladjunk, sokkal előbb vezet ahhoz, hogy a vallásos szellemet teljes tökéletességben fejtsük ki. Az istentisztelet nem foglalhatja el a szépet, a tudomány,

vagy az erkölcsiség a vallásnak helyét. A művésszel csak néhány előjogos egyént elégíthet ki, a tudomány nem adhat lelkületünknek meleget s ép oly kevésbé terheli ezt egy szigorúan erkölcsös élet, habár az általános erkölcsiségben előhaladtunk is s vallás többé nem létezhetik, hacsak a legtisztább etikával nincs összeköttetésben. De másrészt a vallás lélekadó lehellete nélkül minden ethika elsorvad s lassankint leszáll a mindennapi társadalmi morál színvonalára. A vallás a szellemi életben a vezető erő, mivel a vallás szükségérzete a leghatalmasabb, legmélyebb és legáthatóbb. Semmi félelem egyházi uralomvágy- és hierarchikus zsarnokságtól nem tarthat vissza bennünket attól, hogy ezt be ne ismerjük.

A mi fénylő XIX. századunk nagy munkát végzett, de csalódva is látta magát az eredmények megtekintésénél, melyeket e munkából várt. Most fáradtnak, félig kétségbeesettnek látszik. Beszél a tudomány csődjéről s a bölcsészet csalódásáról. Vannak olyanok is, kik hajlandók kétségbeesésükben azon lánczokba verni magukat, melyektől annyi bátorsággal és kitartással, annyi megfeszítő munka és küzdelem árán szabadultak meg. De vannak olyanok is, kik nem hajlandók a század drága vívmányai közül egyet sem s drágán megvásárolt szabadságukból a legkisebbet sem feláldozni, a kik tehát nem hajlandók magukat azok karjaiba vetni, a kik őket azonnal mind a kettőtől megfosztanák. Vannak olyanok, kik a vallásos élet s azon törvények tanulmányozása folytán, melyek ez életet uralják, meggyőződtek arról, hogy a vívmányok megtartása és a szabadság csak akkor biztosítvák, ha a vallásos élet új nyilvánulásához vezetnek. A mi tudományunk ezt nem hívhatja életre. De előkészítheti az által, hogy felmutatja, mint fejlődik a vallás s mi a vallás még mindig az emberi lelkületben. S ez esetben minden prédikálás vagy védbeszéd, vagy apologetikus czélzat nélkül pusztán a valóság által, melyet felmutat, közreműködik abban, hogy ezen idő gyermekeinek nyugtalan szívével éreztesse, hogy nem találhatnak másképp maguknak nyugalmat, hacsak fel nem kelnek és el nem mennek ahhoz, a ki a megfáradtak és megterhelteket megnyugosztja.

Dr. Antal Géza.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Két sajtósági és részben ellentétes esemény vonta újabban nálunk magára a felekezeti közfigyelmet, t. i. az u. n. kanzelparagrafus és az u. n. „erdélyi püspök“ czím statuálása. Mindkettő egy és ugyanazon forrásból eredt, t. i. a magyar kormánytól. Amazt az országgyűlés mindkét háza elfogadván, törvényerőre emelkedéséhez csupán a felség sanctiója szükséges. Emezt a kultuszminiszter rendeletileg állapította meg.

A két eseménynek politikai oldala nem tartozik reánk, azonban egyházi szempontból megérdemli a figyelmét. A kanzelparagrafusban a legszentebb dolgokat is a politikai pártküzdelmek sarába hurezőlő s taposó ultramontanizmus elé emeltetett gát. Hogy mily erős lesz ez a gát, azt majd az élet mutatja meg. Hiszen: az 1868. LIII. t. cz. 12. §-ának megváltoztatása is sikerült, mikor 20 év után rájöttek Rómában, hogy az a kath. lekiismeretet sérti. Bármint alakuljon is azonban a jövő: ma még is gát az ultramontanizmus ellen. Ellenben az „erdélyi püspök“ czím az ultramontanizmus vívmánya, egy felekezet nélküli államtól s annak ugyanazon kormányától, mely az előbbi gátat emelte. Historia játszhatik is, nem is bele a dologba, mert hiszen az erdélyi püspök, erdélyi róm. kath. püspök, gyulafehérvári püspök czím felváltva használtatott a magyar királyság közel 900 éves életében. Az adatok többsége nem lehet argumentum akkor, midőn az erdélyi reformátusoknak is Ó Felségétől megerősített „püspökük“ van, nemkülönben az unitáriusoknak is. Az ultramontan kor szülötte az a felfogás, hogy a róm. katolikusok püspöke egyedül van jogosítva az „erdélyi püspök“ czím viselésére. Az ultramontan szellem diadala, ennek a modern magyar állam által való elismertetése. Az erdélyi „orthodoxus püspök“ vagy az „erdélyi magyar püspök“ ugyan csattanós felelet volna amaz exclusiv czímre, de most nem erről van szó. Csupán

azért hoztam fel a példát, hogy egyfelől a modern állam felekezeten felül állásának minő voltát és másoldalról az ultimantizmussal való küzdelem sikereinek igaz képét feltüntessem. Nyerünk a réven, veszünk a vámon. És ez így van mindenütt, a hol a modern állam harcban áll azzal a félig rejtett ellenféllel, a mely a középkori eszményeit szeretné a jövő század társadalmára reá erőszakolni. A modern állam pedig mindenütt maga előtt találja ezt az ellenséget. mert a modern állam alapeszméi, még Spanyolországban is, a protestantismus principiumaiból vannak politikai és sociologiai commentár útján levonva.

Poroszországban, mint jeleztük is már, törvényjavaslatot nyújtott be a kormány az országgyűlés elé, melynek czélja a nagypénteknek államilag biztosított ünnepnappá való decretálása volt. A tervezet szerint az egész törvény egyetlen §-ból állott, mely egyszerűen ennyit foglalt magában: „A nagypéntek az egész állam területén általános ünnep jellegével bír“. Felesleges volna indokolni keresztyén szempontból ezen javaslatnak helyességét. A történelemből tudjuk, hogy eleinte az első keresztyéneknek alig is volt más tulajdonképeni ünnepük, mint a Megváltó halálának napja. Századokon át elvitázhatlanul birt a legnagyobb ünnep jellegével. Utóbb a Mária-ünnepnek egész sorozata fölibe kerekedett a nagypénteknek és ma is p o. a magyar állam hivatalos kalendáriumában azok vörösbetűsek, emez pedig nem. A róm. kath. világ csak annyit tud a nagypéntekről, hogy „ekkor a harangok Rómába mennek“, a hova még némely kálvinista harangok is elkisérik pápista kollegáikat.

Azonban ha a javaslat önmagában nem szorúl is indokolásra, de felemlítendő az, hogy a porosz törvényjavaslat szerkesztésére az impulsus a protestánsoktól indult ki és ez által megteremtett egy specificus protestáns ünnep. Hogy ez csakugyan így van: azt már a „Germaniá“-nak a javaslatra azonnal megtett replikája is bizonyítja, mert nevezett német centumpárti ultramontán lap a paritással hozakodván elő, az u. n. úrnappa (festum corporis Christi) általános ünnepé dekretálását kívánta viszonzásul. Tehát a nagypéntek ünnepnap volta kérdésében a protentantismus és az ultramontán róm. catholicismus, mint ellenfelek ütköztek meg. A porosz kormány a modern állam kormánya lévén, a protestáns principiumokhoz állott közelebb. De csak állott és pedig ugyan csak kevés ideig.

Az ultramontánok heves harezot indítottak a törvényjavaslat ellen s kivitték, hogy új szövegezés végett — a jó

béke kedvéért — egy bizottsághoz útasíttassék az ügy. A bizottsági szövegezés kevés változtatással el is fogadtatott a felsőház máj 8-iki ülésén. A metamorfozis a felsőházban történt, mithogy a képviselőház az eredeti javaslatot változatlanul fogadta el. A változtatás főszközlője Kopp boroszlói bibornok érsek volt, a ki nemcsak hogy positive vitatta a nagypéntek ünnep protestáns voltát, hanem egyszersmind meg is tagadta azt, hogy egyáltalán róm. kath. ünnep volna.

Érdekes dolog s méltó felemlíteni, hogy a nemes bibornok épen nem talál a róm. kath. egyház minden részében kellő visszhangra. Spanyolországban, mely a világ legkatholikusabb állama, nagy ámulattal olvasták el és csodálták meg Kopp úr kijelentését, mert hiszen egész Spanyolországban nemcsak hogy nagy ünnep, hanem valósággal legnagyobb s legfényesebb ünnep a nagypéntek. Hogy mennyire nagy: annak bizonyosságára legyen elég annyit felhozni, hogy míg úrnapiján a kocsiközlekedés korlátozva nincs, addig nagypénteken Madridban reggeli 10 órától esti hétig sem kocsis, sem ló-, sem villamos vasuti közlekedés nincs — szigorúan el van tiltva. Minden üzlet s hivatal zárva van egész napon át s az utcákat pompás processiók járják be. Sevillában oly pazar fénynyel és pompával rendeztetnek a körmenetek, hogy megnevezésére és csodálására ezrével jönnek az idegenek Európa különböző államaiból . . . Azonban ez is mellékes. Fődolog az, hogy Kopp bibornok szerint a nagypéntek a róm. katholikusoknak épenséggel nem ünnepnapjok.

A bibornok támadására a kultuszminiszter is meghökent s örömmel ment bele a bizottsághoz utalás mentősajkjába. Az eredmény a bizottsági tárgyalások után az lett, hogy az egy § még egyet szült; azaz a javaslatnak két szakasza keletkezett, melyek közül az egyik a protestánsoknak, a másik a róm. katolikusoknak akar kedveskedni s a vége . . . nem kell egyiknek sem a transformált alakban. Az első § a nagypénteket — úgyszólván — általános ünneppé teszi, megállapítván a hivatalok a munkaszünetelését. A második a rendőrségre bízta, hogy a tartományok, illetőleg a közigazgatási körök lakosságának felekezeti viszonyaira tekintettel a nagypénteki istentisztelet, toplomi ünnepségek s általában a nap külső megünneplését zavaró munkákat betilthassa. Azonban a túlnyomóan róm. kath. vallású lakossággal bíró községekben a nagypénteken is szokásos munkákat, kivéve ha zajjal járók és feltűnők, megtiltani nem lehet.

Kopp bibornok ezen szövegezést sem fogadta el. De nem fogadta el protestáns részről Beyschlag professzor sem, ki a

leghatározottabban kikelt a bizottsági szövegezés ellen, melyet sokkal rosszabbnak és károsabbnak nyilvánított, mintha maga az eredeti javaslat egyszerűen elvettetnék.

Most következik a tárgyalás során a morál. A kultusminister, ki saját eredeti javaslatát elejtette a bizottsági javaslatért, dicsérettel emelte ki a bizottság szerencsés inventioját, melynek segélyével mindenféle lelkiismereti kényszer elkerülhető és óva intett attól, — és ez Beyschlagnek szólott, — hogy a nagypéntek ünnepét a felekezeti kulturkampf kiindulási pontjává tegyék. Tehát a pápista részre szükségesegek az engedmények, hogy a lekiismereti kényszer elkerültessek, a protestánsoknak pedig jobb lesz hallgatni, mert a felkelhető harc ódiuma az ő nyakukba fog varródni.

Íme, itt van a nagy porosz államban is az ultramontanismus diadala. Törvényt hoznak ellenébe, de megenyhítik a kedvezést a protestánsok rovására adott kedvezménynyel. Szinte bocsánatot kér az állam, ha tudomást bátorodik venni protestáns polgárainak létezéséről.

A mindhárom olvasáson átment javaslat most igen élénken foglalkoztatja a sajtót, mivel nincs kizárva a lehetősége annak, hogy a képviselőház az eredeti javaslat mellett újlag meg fog maradni. Mindkét fél hadi mozdulatai mostan, épen a fenti okból, az alsóház felé vannak irányítva. A Beyschlaghoz küldött üdvözlő iratok és táviratok az alsóház animálását célozzák, míg a „Germania“ kirohanásai ugyancsak azt akarják rémíteni. Ez utóbbiakból mutatoul egy keveset elolvashatunk, mert hát pusztá véletlen az, hogy az alábbiakat a „Germaniá“-ban, német viszonyokra tekintettel írva találjuk.

A „Germania“ szerint a kulturharc küszöbön áll, talán már benne is vannak a közepében. A porosz felsőház az Evang. Bund jelszavának meghódolt és a nagypéntek-kérdést oly módon oldotta meg, a mely a katolikusok által egyáltalán el nem fogadható. A szerencsétlen javaslat, a mely csöndben dobatott a nyilvánosság elé, épen annyira vált most a vizály almájává. De az Evang. Bund. uszályhordozói meg fogják még érní az ő különös örömeiket ebben a harcban s velök együtt a kormány is. A kormány, bár nem akarta mégis felidézte a harcot. Megfizetheti majd a hadiköltséget is. Csak mondják ki nyíltan, ha háború kell; a katolikusok azt kifogják birni, de hogy a porosz állam másodsor is kibírja-e, az már kétséges stb.

Ultramontán részről különösen élesen támadják Pfeil-Hausdorf grófot, kinek a bizottsági szöveg 2. §-ában sikerült

annyi változtatást keresztülvinni, hogy a zajjal járó és feltűnő munkák egyáltalán tiltatnak, míg az eredeti szövegben a tilalom csupán az istentiszteletra rendelt helyiségek közelére terjedt ki. Ezen nehány szónak az elhagyása a tilalmat általánossá tette, a miért a „Germania“ nem győzi gróf Pfeilt eléggé mosdatni. A „Reichsbote“ védelmébe vévén gr. Pfeilt, a következőleg replikázik a „Germania“-nak: „Teljesen értjük a „Germania“ felindulását. Az ultramontanok épen annak a nagypéntekhez illő szombati nyugalomnak helyreállítását nem akarják, a mit a Pfeil-féle javaslat czéloz? Nekik épen „a nyilván észrevehető zajos munka kell, habár illő távolban is az evang. templomoktól, mert a nagypéntek szombati nyugalma nekik — protestáns ünneplés. A Pfeil-féle javaslat, kerülő úton, ismét behozta azt, a mit szerencsésen kitudtak belőle, a mi a katolikusoknak u. n. lelkiismereti kényszerében áll. A katolikus lelkiismeretnek csak akkor van nyugta, ha nagypénteken a terheskocsik dübörögve járnak az utcákon, ha a malomkerekek zúgnak s a gyárak zakatolnak“.

Hogy hova fognak a dolgok fejlődni, azt még most nem igen lehet tudni. De nem hihető, hogy megjedne Poroszország 20 millió protestáns lakosa a „Germania“ fenyegetésétől, melyben kijelentette, hogy a püspöki kar nem fog többé ez ügyben békítő módon közreműködni, hanem maga a katolikus nép fogja az ügyet a kezébe venni és képviselői más hangon fognak a „jóakarató“ kormánnyal beszélni.

Hiába! Elvászthatatlan úr, nagy közbevetetés vagyon közöttünk és róm. kath. testvéreink között. Fájdalom, hogy a modern állam nem méltányolja ezen közbevetetésnek teljesen azonos voltát azzal, mely közötté és az ultramontanizmus között áll. Pedig nap-nap után ott vannak a látó szemek előtt a kétségtelen jelek. Meg is kell egyikkel s másikkal küzdenie, de a pacificatio munkája igazán csak részletfizetésre megy.

A jövő évben a XIX. század utolsó esztendejébe lépünk. Az 1900-as szám százszal is, meg huszonöttel is osztható. Ez azt teszi, hogy a római egyház feje, XIII. Leo pápa, — hála VIII. Bonifac 107 éves öreg embere kitűnő emlékező tehetőségének — minden hívők üdvösségére, jubileumi búcsút rendelt el Rómába. 1899. karácsony vigiliájától 1900. karácsony vigiliájáig Isten dicsőségére a lelkek üdvére s az „egyház“ javára különös alkalom nyitott. Ezen jubileumi év alatt a pápa kegyesen teljes búcsút engedélyezett a bűnök megbocsátására a mindkétnemű krisztushívőknek, a kik igaz bűnbánat után gyónnak, úrvacsorát vesznek és 20 napon keresztül legalább egyszer a Péter és Pál bazilikáit, szent

János lateranumi székesegyházát, a szent Mária Maggiore templomot Rómában áhitatosan felkeresik. Ha nem római lakosok lennének az illetők, legalább tízszer kell az említett templomot a jelzett módon felkeresniök. Ezenkívül még megkivántatik, hogy „mindnyájan teljes szívből imádkozzanak Istenhez az egyház felmagasztalásáért, az eretnekek kiirtásáért, a katolikus fejedelmek békességéért s a keresztyén nép javáért“.

Mi tudjuk, hogy a „jó“ katolikusok szemében, egyházuk tanai szerint, eretnekek vagyunk. A keresztyén népek javáért az Úrhoz szálló ima nem érettünk, de nem is a pogányokért hangzik. De az eretnekek kiirtásáért égre küldött fobászok a mi kipusztításunkra kérik az irgalmas Istent, míg a pogányok kiirtására nem kérik a kegyelem urát. Itt van a nagy közbevetés. Ha ellenségek volnánk csupán, imádkoznának érettünk is kath. testvéreink, de mi több vagyunk, mint ellenség, mi eretnekek vagyunk.

Békesség! Ez a jelszó hatja át az epedő társadalmat, melynek mindene van, csak békessége nincs. De azért a hiányzó békességért csak annyiban kell imádkozni, hogy a kath. fejedelmek között legyen meg. Ugyan miért? Talán van e között és az „egyház“ felmagasztaltatása között valamelyes viszony? Aligha van! És most már tudjuk, hogy mi ez a felmagasztaltatás.

Ime egyik példáját ott olvassuk a Chinából érkezett hírek között. „A chinai császár és anya-császárné, szabad elhatározásukból a pápát „kiszohoany“-nak (a vallás császáranak) elismerték és egyszersmind a katholicismust az egész Chinában törvényileg védett vallásnak jelentették ki. A püspökök a hatóságokkal való érintkezésben a tartományi helytartókhöz hasonló jogokat fognak élvezni és a francia nagy követ felhatalmaztatott, hogy a püspökök és a chinai hatóságok között létesült megegyezések felett őrködjék.“ Így szól egy rövid beszédű telegramm a chinai viszonyokról. Franciaországban a keleti katolikus keresztyének felett igényelt és a pápától is erőszakolt patronátusa, a mely a német császár palesztinai útjával erős csorbát szenvedett, újabb fényben tűnik elő. A patronátus alatt ott van a romanizmus nagy vívmánya is. A chinai császár nem a keresztyén vallást, hanem csak a róm. katholicismust nyilvánította törvény által védett vallásnak... Do, ut des... A katolikus fejedelmek között szükséges az egyetértő békesség, mert hát vannak nem katolikus fejedelmek is, a kik vallásos pactumaikban nemcsak kizárólag a katholicizmus érdekeit, hanem a keresztyénséget általában, úgy is mint vallást, úgy is mint civilisatiót, tartják

szemük előtt. Csak hogy így az eretnokség is terjed, pedig annak kiirtására kell törekedni. Szegény két protestáns francia misszionárius, kiknek meggyilkolt holttestét idegenben, Madagascar szigetén borítja a föld. A kötelességteljesítés áldozatai voltak. És nem pogányok gyilkolták meg őket, hanem a katolikus térítő testvérek, közöttük két jezsuita tanító. . . . Ily eljárás mellett lenne sikeres az eretnekek kiirtásáért a római szenthelyeken elrebegett fohász.

Az ultramontanizmus csak kíván és vesz. Ha adnak, többet kíván, ha többet adnak, mindent követel. Követelése tette hatalommá, nagyhatalommá. A ki egyik kezével ellene fegyvert használ, a másikkal jutalmakat osztogat neki, igazán sohasem tudhatja, hogy mivel árt többet önmagának : a fegyverrel-e, vagy a kedveskedéssel.

Mi, magyarországi szegény protestánsok, kik úrnapi processziókor süveglevéve kerülhetjük ki az insultusokat, nem merjük még csak kívánni sem, hogy a mi Urunk halálának napja ünnepnek tekintessék, sőt nemsokara kalendáriumainkat felesszámú vörös betűvel fogjuk kikorrigálni.

—p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Utazásom a külföldön. Írta: *Szeberényi Lajos Zs.* ág. h. evang. lelkész, Békés-Csaba. 1899., az evang. egyházi könyvkereskedés kiadása, kis 8-adrétben 212 lap, ára fűzve 1 forint.

Szeberényi Lajos, az «Evang. Egyházi Szemle» szerkesztője, tavaly egyházi tanulmányutat tett Németországban és Dániában s e közben szerzett egyházi tapasztalatait és reflexióit leírta a saját lapjában. Most ezeket az uti élményeket könyv alakjában is közrebocsátotta.

A könyv 15 fejezetben a következő czímek alatt közli szerző uti élményeit: 1. Drezda. 2. Meissen. 3. A vendek között. 4. Lipcse. 5. Hannover. 6. Hermannsburg. 7. Hamburg-Altona. 8. Rickling. 9. Kropp. 10. Flensburg. 11. Kolding. 12. Koppenhága. 13. Malmö-Lund. 14. Angermunde-Berlin. 15. Teschen.

Szeberényi e külföldi útjában csaknem kizárólag az egyházi, a vallási és a társadalmi életre irányozta gondját. Különösen a belmissiói intézményekre terjesztette ki gondját s a hol csak megfordult és belmissiói intézményt talált, könyvében mindenünne bemutat egyet-egyet. A bemutatás lelkiismeretesen gondos és különös érdeket kölcsönöznek leírásának a közbeszótt tanulságos reflexiók. Szerző szigorú confessionális theologus, jellegzetes lutheránus lelkész és komoly keresztyén ember, a ki ezt a szellemet az uti reflexióiban is következetesen és öntudatosan érvényesíti.

Szászországban, mint egész Németországban a belmissió az utolsó évtizedben nagy lendületet vett. Jellemző vonása az ottani belmissiónak szerző szerint az, hogy az egyházzal szerves összeköttetésben áll. Áldásosan működik Drezdában a városi belmissió, melynek külön egyleti háza, jól fizetett missiónáriusa van; ez vezeti az ifjúsági egyesületeket és ennek helyiségében van elhelyezve a szászországi biblia-társulat is. Különös elismeréssel emeli ki szerző a drezdai diakonissa-intézetet, melynek 459 diakonissája működik az ország különböző részeiben. Valóságos keresztyén oázis az ily

diakonissa-intézet a nagy város zajában. A diakonissák nemcsak a kórházban ápolják a betegeket, hanem ellátogatnak a magánházakban levő betegekhez is; nemes munkát végeznek a «Luisenstift» című leánynevelő intézetben, továbbá a kisededovókban, a cselédlányok szállójában (Marthaheim) s az elesett nők menházában (Magdalenen-Asyl) is. Szászországban a legtöbb gyülekezet külön diakonissa-állomást tart fenn, melyekben a diakonissák rendkívül áldásos keresztyén munkát végeznek. Meissen időzéséből az úgynev. bibliai órák áldásos voltát emeli ki szerző, azt hangsúlyozva, hogy a szekták romboló munkáját csak azon az úton lehet megakadályozni, ha velők szemben a Bibliában jártas és a kegyelemben erős harcosokat állítunk síkra. Szászországi útjából nagy dicsérettel említi föl szerző az «Evang. Hospitz» vagy szállásházak intézményét, melyek valóságos családi szállodák, a hol az embert szívesen fogadják és nem tekintik az idegent olyan tárgynak, a melyet minél jobban és minél körmönfontabb módon ki kell fosztani. Szászországból még a lipcsei misszió-intézetet írja le megérdemlett rokonszenvvel; de a lipcsei ifjúsági egyesületekről úgy nyilatkozik, hogy azok az elvilágiasodás lejtőjére jutottak.

Hannoverben is sok és áldásos belmissziói egyesületet talált a szerző. Dicsérettel emeli ki az Uhlhorn vezetése alatt álló «Ev. Verein»-t, melynek alapját szerző jellemzése szerint, nem az élvhajhászat képezi, hanem a közös hit; melyben eloszlik a társadalmi osztálykülönbség és keresztyén testvérekként érintkeznek a tagok. Az ilyen egyesület valóban üdvös kovásza az egyházi életnek. Az «Evang. Verein»-nak legszebb alkotása a «Stephanstift» nevű diakonusképző-intézet, melylyel az elzüllött gyermekeket nevelő «Rettungshaus», az elhagyottak menháza, az úgynev. «Siechenheim» és a nyomorék gyermekek menháza (a Kruppelheim) van összekötetében. Nagy elismeréssel szól szerző a hermannsburgi missziói intézeteiről is.

Annál kevesebb jó szót ejt Hamburg egyházi életéről. «Talán sehol a széles világon, a hol keresztyének laknak, nem oly kietlen a vasárnap délelőttje, mint Hamburgban». Még a másutt buzgó és kegyes baptisták között is kevés Hamburgban a hitbuzgóság. Legtöbb életet és erőt a kikötői misszióban lát. A hivatalos egyházi élet száraz, rideg, élettelen. Pedig az egyház jól van szervezve s a lelkészek anyagilag fényesen dotáltak. De a theologia és prédikálás modern irányt követ. Szerző ehhez a tapasztalásához következő tanulságot fűzi: «Külső szervezet, fényes anyagi állás tehát még nem képezi az egyház boldogulásának útját. A hol hiányzik a fő dolog, a hit, ott a külső fényes helyzet nem hozza életre azt, a mi már koporsóban fekszik».

De nem részletezzük tovább az érdekes egyházirajzokat,

mert terünk nem engedi. Csak röviden jelezzük, hogy Ricklingben a «Salem» nevű iszákosokat gyógyító intézetet, Kropóban a hírneves Paulsen lelkész belmissiói intézetét, Flensburgban a német uralom alatt élő dánok luth. belmissiói intézeteit, Koldingban (mely már Dániában van) a szekták által dúlt egyházi életet figyelte meg s nyújt róluk érdekes képet. Az ujság ingerével és érdekével hatnak különösen a dán egyházi életéről közölt feljegyzései, melyeknek az a veleje, hogy Dániában most az úgynv. belmissiói irány az uralkodó, melynek az a célja, hogy öntudatos élő keresztyénséget támasszon az egész dán egyház (értsd lutheránus) területén. A belmissiói irány fő képviselője Beck örslevi lelkész, kinek bár sok és heves ellenfele van a hitfelei között, de annál több a lelkes követője. Mert a dán belmissiónáriusok már is nagy dolgokat műveltek. Ime néhány adat: 1897-ben 148 belmissionárius 17,750 általános vallásos összejöttelt, 2586 gyermekisteniztetést, 2608 ifjúsági összejöttelt 2428 úgynv. bibliai órát tartott és 35,462 látogatást végzett. A belmissiónáriusok és kolportőrök a «Siloam» nevű koppenhágai vallásos könyvraktárból 100,000 korona árú vallásos könyvet adtak el.

Ilyen és ehhez hasonló adatok és tények vannak okos reflexiókkal átszőve Szeberényi könyvében. Tanulságosak magok az adatok is, mert számszerűleg bizonyítják, hogy a hol a protestáns egyházat az evangélium ereje mozgatja, ott léleknesemítő élet és világot meggyőző erő van a protestantizmusban s még a helytelen irányok által meddősegre juttatott egyházi életet is megtermékenyíti. Tanulságos és melegen ajánlható mindenkinek, a ki teheti, hogy a Szeberényi példáját követve, tegyen ilyenféle egyházi tanulmányutat. A fejlettebb egyházi élet vezetőivel és intézményeivel való személyes érintkezés és közvetlen megismerkedés nagy lelki áldással jár minden gondolkozó emberre és lelkipásztorra nézve.

Az érdekes könyvre felhívjuk a belső egyházi élet kérdései iránt érdeklődők figyelmét. Sz—s.

Mi a művészet? Irta gróf *Tolsztoi Leó*, fordította *Hege-düs Pál* szegedi főreáliskolai tanár. Szeged, 1899. Gönszi I. József kiadása, kis 8-adrétben 216 lap, ára fűzve 3 korona.

Napjainkban nagy érdeklődés kezd mutatkozni a művészet iránt. Wlassics Gyula kultuszminiszter, kinek a fordító ezt a munkát ajánlja, maga is újabb meg újabb intézkedésekkel gyámolítja a művészetet. Ez a művészeti érdeklődés szükségessé teszi, hogy szegényes széptani irodalmunkban mentől több oly mű jelenjék meg, mely a művészet lényegével behatólag foglalkozik. Fordító szerint az esztétikai irodalomban alig van mű, mely a művészet lényegét, szerepét és fontosságát egyszerűbben, érthetőbben és világosabban fej-

tegetné, mint Tolsztoi jelen műve. Az író maga is nagy művész, világhírű regényíró, ki e munkájában tizenöt évi tanulmányának és gondolkodásának eredményét foglalta össze.

Tolsztoi miként a regényírás, úgy a széptan terén is a saját lábán jár. Nem tagja semmiféle irodalmi vagy művészeti iskolának. Eredeti és sajátos, sőt azt mondhatni, hogy az esztetikában is olyan jellegzetes és egyéni, mint ízlésében, életmódjában és a keresztyénségről való tanításában. Elvszerű és következetes ellensége korunk elfajult művészetének, mely magát az emberiséget is az erkölcsi elfajulás lejtőjére vitte. Könyve egy hatalmas riadó, melyben azt kiáltja a művészek és esztetikuskok fülébe: hamis úton jártok, térjetek vissza elhagyott igaz eszményetekhez: a keresztyén vallásos eszmékhez!

A művészet bölcséletének vallásos alaphangja s magának a művészetnek a vallási eszmékhez való visszatérítése: ez a Tolsztoi műbölcséletének centralis gondolatja. Minden művészeti kérdést ebből az alapgondolatból ítél meg. A művészet problémája (14. l.), a szépség (24. l.) a művészet és a szépség közötti különbség (37. l.), a művészet valódi hivatása (45. l.), a valódi művészet (53. l.) a hamis művészet (61. l.), az előkelők művészete (67. l.), a művészet elfajulásának következményei (73. l.), a művészi anyag megfoghatósága, a homályosság hajszolása, a művészi utáncat (104. l.), a művészet mint mesterség (117. l.), a valódi művészet és a művészi utáncat megkülönböztetésének nehéz volta (148. l.), a valódi művészet ismertető jele (153. l.), a jó és a rossz művészet (157. l.), a rossz művészet következményei (177. l.), a művészi megújulás lehetősége (190.), milyen legyen a jövő művészete: ezek azok a művészet filozófiai kérdések, melyekkel szerző az ő világos és szellemes modorában és azzal a határozott etikai intencióval foglalkozik, hogy korunk elfajult művészetét a művészet igaz forrásához, a vallásos hithez visszaterelje.

A könyvnek az intenciója leginkább a VIII., XVII. és XVIII. fejezetekben domborul ki hol a művészet elfajulásának következményeiről s a jövő művészet megújulásáról beszél a mélyelméjű szerző. Ezeknek a rendkívül érdekes fejezeteknek ide iktatom eszmemenetét. Korunkban kivált a magasabb osztályok hitelensége általános. Ennek az lett a következménye, hogy a helyett, hogy az emberiség legnemesebb érzelmeit kifejezni törekvő, vagyis az élet vallásos felfogásából eredő művészetünk volna, oly művészethez jutottunk, melynek nincs egyéb célja, mint hogy a társadalom bizonyos osztályának minél nagyobb élvezetet szerezzen. A művészet, céljának emez elfajulása magát a művészetet is elernyesztette és úgy szólván tönkre tette. Annak, hogy a művészet az élvezetet tette a maga egyedüli céljává, első következménye az lett, hogy megfosztotta magát ama változatos és mélységes forrástól, melyet az élet

vallásos felfogása nyújt. Második következménye az lett, hogy csupán szűk körnek szánva e művészet elvesztette alakjának szépségét, affektálttá és homályossá vált. A harmadik és legfőbb következménye pedig az, hogy a művészet megszűnt önkéntes sőt őszinte lenni és e helyett minden ízében csinált és mesterkéltné lett. A káros következmények elseje, az ihlet forrásainak megapadása, tüstént végzet-szerűen jelentkezett, mihelyt a művészet elfordult a vallásos fogalmaktól. Mert az emberiség igazi haladása a vallásos öntudat új fejlődéséből áll. Ezért tehát csupán ebből a forrásból fakadhatnak friss, addig soha sem tapasztalt, életnemesítő érzelmek. A vallásos fogalmakból folyó érzelmek változatossága végtelen s ezek az érzelmek mindig újak, mivel a vallásos fogalmak sejtetik legelőször és fejezik ki leghatározottabban az ember viszonyát az őt környező világhoz. A régi görögöknek a vallásos tudatából folytak azok az új, fontos és végtelenül változatos érzelmei, melyeket Homeros és a nagy tragikusok fejeznek ki. A régi zsidóknál az egyistenhivésből származtak azok az új és magasztos érzelmek, melyek írásaikban pezsegnek. És ugyanez történt a középkori művészekkel és ma is ugyanez történnék azzal az emberrel, a ki a valódi keresztyénség vallásos felfogásához visszatért. Ellenben a ma divatos élvezet hajszolásából eredő érzelmek nemcsak korlátoltak és alantjárók, hanem régen érzett és sokszor kifejezett érzelmek, melyek nem bírnak az ujság becsével. A műveltek azt képzelik, hogy azok azok az érzelmek, melyeket koruk és osztályuk emberei éreznek, nagyon fontosak és nagyon változatosak; a valóságban pedig ennek ép az ellenkezője az igaz, sőt azt mondhatjuk, hogy a századvég embereinek érzelmei erre az igen egyszerű és nagyon közepszerű három érzelme szorítóznak: 1. a hiúság érzelmére, melylyel a nagyravágyás és mások lenézése jár; 2. a nemi vágy érzelmére, mely sokféle alakban nyilvánul a költők által istenített udvarlástól a legdurvább és legnemtelenebb érzékiségig; és végre 3. az életuntság érzelmére. Ez a három érzelem és ennek származékai képezik ma az úgynevezett művészet silány és unalmas anyagát.

Mikor ez az élvezetnek szentelt modern művészet a nép művészetétől elszakadott, eleinte a hiúság, a nagyravágyás és a mások lenezésének érzelve uralkodott benne. A renaissance korában és utána sokáig a művészet főtárgya a hatalmasok, pápák, királyok és hercegek dicsőítése; magasztalásukra ódákat és madrigálokat írnak, kantatákat és himnusokat zengenek; arcképeket megfestik, szobraikat kifaragják. Ez a durva hízelgés ma is jellemző vonása a vallás-erkölcsi életerőtől megfosztott művészetnek.

Később a nemi vágy eleme kezdett egyre jobban behatolni a művészetbe. Boccacciótól Prevost Marcelig minden regény, elbeszélés és költemény az érzéki szerelem érzelmeit fejezi ki. A szindarabok

elengedhetetlen feltétele a házasságtörés, az operettekben nélkülözhetetlenek a meztelen karú és mellű nők és a pikáns, sőt frivol társalgások és nóták. A francia festők képeinek nagy része a női meztelenséget ábrázolja. Ezek a modern «művészek» arról vannak meggyőződve, hogy valamint az ő egész életük a különféle nemű kicsapongások kigondolásában telik el, az egész világnak is azzal kell eltelnie, hogy elképzelje azokat.

A harmadik divatos érzelem, melyet a vallásból kivetkőzött művészet kifejez, az általános elégedetlenség, az életúntság, mely később jelent meg, mint a másik kettő. Ez az érzelem csak századunk elején jutott igazi fontosságához. Legizmosabb képviselőire Byronban, Leopardiban és Heineban talált. Ma általános lett és állandóan kifejezve találjuk a különféle műalkotásokban, de leginkább a költeményekben. Életúntság, a valódi eszmények megvetése, az ellentétek kedvelése, a különcködés szükségessége, finnyás törekvés az egyszerűsége, a csudásnak gyermekes imádása, beteges ábrándozás és az érzékiség kétségbeesett kiáltása: ime ezek a jelenkori francia művészet jellemző vonásai.

Az a hazug állapot, melybe korunk művészete süllyedt, s mely korunk embervilágát az elfajulásig demoralizálta, Tolsztoi szerint abból származik, hogy magasabb osztályaink vallás nélkül kezdtek élni, a mennyiben némelyek a vallást képmutatással, mások ravasz kételkedéssel, vagy vakmerő hitelenséggel cserélték föl, sőt olyanok is vannak, a kik a szép kedvéért a régi görögség imádatához tértek vissza, vagy életundorukban a nirvána tisztelétéhez tévedtek. Ámde mindezek már is kénytelenek elismerni, hogy az igazság, a keresztyénség, testvériesség igazsága körülöttünk minden felé utat tör magának. Ezért bármennyire erőlködjenek némelyek, hogy az igaz vallásos eszményt, melyből az emberiség él, elhomályosítsák, ez az eszmény egyre tisztább kezd lenni az emberek előtt és még romlott társadalmunkban is egyre több alkalmat talál a megnyilatkozásra, a tudományban és művészetben egyaránt. Korunk vallásos öntudata a Jézus evangéliumából már észrevehetően kezd megtisztulni. És ez a vallásos megtisztulás fogja megújítani korunk elfajult művészetét is. Az a hamis művészeti elmélet, mely a művészet céljául a szépséget és az élvezetet vallja, teljesen és egyetemesen meg fog bukni s a művészet ismét az lesz, a mi kezdetben volt és a minnek lennie kellene: az emberiség tökéletesedésének egyik eszköze a vallási eszmék kalauzolása mellett.

Ezért a jövő művészete nem a mai fonák művészet folytatása lesz, hanem az a valódi művészet, mely a visszaállított keresztyén vallásos öntudatból merít ihletet, tárgyat és érzelmeket.

A különbség tehát mind alakra, mind tartalomra nézve teljes lesz a jövő és jelen művészete között. A művész nem arra fog

törekedni, a mire ma, hogy homályos, bonyolult és dagályos, hanem hogy rövid, világos és egyszerű legyen. Nem fog pusztán a tételnek osztályának szórakoztatására szolgálni, mint ma, hanem megint a valódi hivatásának megvalósításához fog látni, vagyis vallásos eszméket fog az érzelem világába átvinni és ily módon az embereket a felé a boldogság és tökéletesség felé fogja kalauzolni, melyet vallásos öntudatuk ajánl neki. A jövő művészete előtt tehát roppant feladat áll. A tudomány segítségével és a vallás kalauzolása mellett úgy kell működnie, hogy az embereket jobbakká és nemesebbekké tegye, hogy ez az emberi tökéletesedés az emberek szabad és jókedvű beleegyezéséből menjen végbe. Korunkban a művészetnek az a rendeltetése, hogy az emberek testvéri egyesülésének magaslatos eszméjét a vallás eszmei igazságából az érzelembe vigye át. Az erőszak és kényszer mai uralmának romjain csak a művészet építheti föl az Istenországát, mely mindnyájunk előtt az emberi élet legmagasabb céljaként lebeg.

Íme, ezek a Tolsztoi hatalmas művének alapgondolatai. Munkája a művészet-elmélet reformációjának tekinthető, melyben az a legérdekesebb mozzanat, hogy a jövő művészetének vallásosnak, még pedig keresztyén vallásosnak kell lennie. Jól tudjuk, hogy a Tolsztoi követelte és jósolta művészi reform nem egyhamar fog bekövetkezni. Korunk mélyen megromlott művészeti ízlését és filozófiáját nem oly könnyű egyszerre reformálni. Ám de ez a mű is egyik alapköve annak a reformmozgalomnak, melyet a századvég yallási, erkölcsi, tudományos és művészeti regenerációjához azok a nagy gondolkodók egymásután hordogatnak, a kik a XIX. század tudományos életnézletének és társadalmának erkölcsi fonákságait nap-nap után több sikerrel ostorozzák. Ránk, az emberek valláserkölcsei tanítóira nézve kétszeresen érdekes és tanulságos Tolsztoi hatalmas vállalkozása; mert újabb bizonyítékot szolgáltat arra a régi, de újabban mind erélyesebben sürgetett igazságra, hogy az emberiségnek nemcsak valláserkölcsei, de Tolsztoi bizonyítása szerint az emberiségnek művészi élete is egyedül csak a keresztyén eszmék, a Jézus evangéliumának befogadása és követése által fejleszthető és nemesíthető helyes irányban. Jézus Krisztus nélkül a művészet is elernyed és elfajul, vele az is megnesesül és megtermékenyül.

Tolsztoi művében az alaposság szellemmel, az éles megfigyelés mély erkölcsi felfogással párosul. Minden sorából tiszta igazság utáni törekvés vágya szól, még pedig német unalmasság és francia felületesség nélkül. Könyve nem nehézkes irályú, nem tudálékos, hanem szellemes, könnyed és mégis mélyen járó elme szüleménye. Fordítása elég gondos, síma és magyaros. A könyvből egyházi ember is sok értékes dolgot tanulhat.

Sz. F.

b) Külföldi irodalom.

Förster: Das Christenthum der Zeitgenossen. Freiburg i. Br. (J. C. B. Mohr.) 1899. 196. lap. ára 2·50 márka.

E beható tanulmány a keresztyénség megnyilatkozását kutatja azoknál a kortársaknál, a kik nincsenek theologiailag kiképezve vagy megrontva s nem állanak valamely egyházi vagy egyházellenes irányzatnak döntő befolyása alatt. Bátran lehetne a felőlelt kérdést «a tudósoknál és írónál található keresztyénségnek» is nevezni, a mi bizonyára a keresztyénség óriási szociális és kulturális hatalma és jelentősége mellett tesz bizonyosságot. Ez irat a tanunk, hogy «a tudomány épen nem végzett még a keresztyénséggel».

Kezdi a «rossz keresztyéneknek» nevezett *jogászokon*. A keresztyénség legszellemesebb és legeredetibb történeti előadását legújabbban egy jogásznak, a római jog lipcsei professorának, *Sohm* Rezsőnek köszönhetjük, kinek egyháztörténeti és egyházjogi műve a valódi «jó könyvek» közé tartozik. Méltán csatlakozik hozzá *Kahl* és *Ricker* a keresztyénségről adott helyes felfogásával.

A jogászokhoz társulnak a *nemzetgazdászok*. A történelmi iskola nesterórának, a lipcsei *Roscher* Vilmosnak hagyatékából egy valóban szellemes mű maradt reánk, a melynek címe: *Geistliche Gedanken eines Nationalökonomen*. Az evangélium elsajátítására irányuló törekvései mellett bő kivonatokat ad abban a maga nagyterjedelmű tudományos munkáiból, a melyek fényesen igazolják, hogy szerzőjük keresztyén alapelvek és gondolatok befolyása alatt állott. *Knies* és *Goltz* volnának ebben legméltóbb társai. Hozzájuk csatlakozik *Wagner* és *Schmöller*, kik nagyobb műveikben a leghatározottabban hangsúlyozzák a keresztyénség erkölcsi motivumainak döntő és maradandó hatását a mai gazdasági életre. A *Brentano* müncheni tanárhoz csatlakozó legifjabb iskola követői, ú. m.: *Lotz*, *Weber*, *Schulze*, *Gawernitz* és mások, egyenesen a keresztyén egyháznak tulajdonítják a döntő szót a jelenkor socialis küzdelmeiben, abban az értelemben, a milyenben oly nagy sikerrel ápolták a nemzetgazdaságtant *Kingsley*, *Maurice*, *Ludlow*, *Robertson* és más nagyhírű angol ker. szociális tudósok.

A német történettudósok jelenkori generációját a nagy *Ranke* befolyása alatt áll. Világtörténeti felfogásának sarkpontja az államról a lutheri keresztyénség álláspontján alkotott képe, vagyis a reformáció története által nyújtott problema kulcsát képezi az újabb történet helyes felfogásának általában. Tanítványai és követői mindannyian a vallásos mozgalmakra fordították figyelmüket. Így *Lenz* Lutherről és *Marck* a calvinismusról adott remek jellemképeiben.

De a *kulturtörténet*szek érdeke is a keresztyén vallás helyes megértése felé fordult. Egy *Carrière* p. o. írt ily című munkát: Krisztus és

a jelenkori tudomány. Többi műveiben is a keresztyénség s a haladó tudomány összeegyeztetésére törekedett. *Richl* néhány évvel azelőtt a német népjellem méltányló rajzául közrebocsátotta «Religiöse Studien eines Weltkindes» c. művét. S tudjuk, hogy *Curtius* Ernő az ó-korról s a jelenről tartott beszédeiben s több mélyérzésű költeményeiben lelkesen vallja a keresztyén életideált, a melylyel különben a politikusoknál is találkozhatunk. Így *Treitschke* hátrahagyott felolvasásai a politikáról a keresztyén államelmélet alapjait foglalják magukban. A mi politikai íróink közül egy *Eötvös*, *Kautz*, *Kunz* és *Concha* volna ide sorozható.

A legcsekélyebb méltánylásával a ker. vallásnak a *modern természettudósoknál* találkozunk. Egy *Dennert* p. o. egyik socialdemokratiai iratában úgy nyilatkozik, hogy «a természettudósok és csillagászok csaknem kivétel nélkül hitetlenek». S mégis köztük is sokan vannak, a kik keresztyén, vagy legalább is theistikus világnézetnek hódolnak. Így *Mayer*, az erő megtartása törvényének fölfedezője, továbbá *Braun*, a botanikus, *Heer*, a geológus, *Baer*, a fejlődés történetének a megalapítója, *Stölze*, *Rütimeyer* és mások. Az angol természettudósok között sok a pozitív keresztyén hívő, legkiválóbb képviselője ez iskolának a világhírű *Drummond*. A mi *Nendvichünket* *Dennert* iskolájához kellene számítanunk, de már egy *Hazsinszky*, az igazgató-tanár, és *Kalchbrenner*, a lelkes komoly pozitív keresztyének voltak.

De különösen meglepő a keresztyénség befolyása az újabb német *philosophiára*. Az erlangeni *Class* csaknem a theologusokhoz számítható. Az evangélium örök tartalmának igen komoly felfogásaival találkozunk *Wundt*, *Volkelt* és *Paulsen* műveiben. De mindezek fölött kitűnik a jenai *Encken* két remekműve: «Die Lebensanschauungen der grossen Denker» és «Der Kampf um den geistigen Lebensinhalt», melyeket egy komoly, vallásos-erkölcsi világnézetre törekvő embernek nem lehet eléggé ajánlanunk.

Mint látjuk tehát, a tudomány összes ágaiban találkozunk a keresztyénségről szóló komoly fejtegetésekkel, a mi eléggé igazolja azt, hogy a keresztyénség érdeke élénken él a tudósokban is. A továbbiakban aztán műveikből vett idézetekkel bővebben kifejti a szerző, hogy tudós kortársaink mit tartanak legfontosabbnak és legértékesebbnek a keresztyénségben, miben látják annak lényegét s micsoda viszonyban van az a szellemvilág többi érdekeivel.

Egy *Carrière* szerint p. o. a keresztyénség és a philosophia, a hit és a tudomány, az evangélium és a modern világnézet szellemi egységben vannak egymással. Vagy egy *Richl* azt tanítja, hogy «christliche Religion ist Weltfreudigkeit», s a halhatatlansági hitnek tartalmát képező legfőbb jó «a legteljesebb kultúra». Krisztus az isteni humanitás megtestesítése s az evangéliumok Krisztusképe az emberi természet eszményképe. Még erősebben hangsúlyozza a görög és a keresztyén életideál egységét *Curtius*, kinek világnézete Platon eszmevilágának tudatos egybeolvadása

az evangélium alap gondolataival. A görög és a ker. világnézet között csak az a különbség, hogy előbbinek sejtelve utóbbinál az igazság teljes fényében jelenik meg. Az egyházi keresztyénségnél Carriérel együtt formailag a bibliahitet, tárgyilag a Krisztushitet hangsúlyozza.

Roscher a bibliai tartalomra fekteti a fősúlyt. Az Istennek testesülése a vallásos élet szükségképi feltétele. A ker vallás üdvjáva minden ízében ethikai jó. A vallásos-erkölcsi élettapasztalás a fődolog.

Schopenhauer, Nordau és Hartmann pessimistikus világnézetéhez hasonlóan, de megtisztult alakban *Paulsen* is tanítja a keresztyéniséget, mint a világ legyőzését, a minnek alapja abban van, hogy e földi élet nem a valódi élet. Ép azért «a valódi keresztyén habitus ellensége a kultúra fejlődésének». A szenvedés a ker. élet normális alakja, s a transcendens utáni törekvésben áll a keresztyén ember valódi életcélja. Ehhez hasonlóan *Sohm* egyházjogtana is a legerősebben a keresztyénség világleletti jellegét hangsúlyozza.

De vessünk még egy pillantást a politikára és az irodalomra.

Bismarck az észszerű vallásosság körében nőtt fel és *Zoscke* «áhitat órái» volt az ő lelki tápláléka. Azt vallotta, hogy a keresztyénség a trón és a társadalmi rend támasza, s élte végéig ragaszkodott a keresztyén állam eszméjéhez. A vallás erőt ad a hivatásnak, forrását képezi a kötelességérzetnek s komoly felelősséget kölcsönöz az életnek. De a mint különbséget tett vallás és politika között, épúgy meg tudta vonni a határt a keresztyénség és az egyház között. Ez magyarázza meg a protestantismushoz való viszonyát, s a pápaság és az ultramontanizmus ellen folytatott küzdelmét. Ezzel szemben *Roon* a gondviselés hitében látta a keresztyénség magvát s ellene volt minden liberalizmusnak. *Moltke* szerint a morál minden vallás magva, s csak ez oldalról van ennek döntő befolyása az államra és a társadalomra egyaránt, a mi racionalizmusnál egyébként aligha vehető, míg ezzel szemben *Virchow* csak tisztán individuális értéket tulajdonít a vallásnak.

Miután szerző a sajtónak meglehetősen keresztyénellenes magatartását ismertette, az irodalom jellemzésére tér át. s itt egyenként méltatja a modern regénynek, éposznak és drámának a keresztyénséghez való nagyon is változó viszonyát. *Freitag, Ebers, Heyse, Spielhagen, Dahn, Eschenbach, Lindau, Jordan* és mások kerülnek itt elő. Egy megtisztultabb romantikában látja a modern szépirodalom egészségesebb átalakulásának szükségképi feltételét. Az egyes művekből adott szemelvényei rendkívül érdekesek és tanulságosak.

Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1899. május 1-től 31-ig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1898-ra:
Erdélyi ev. ref. egyházkerület 50 ft.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1899-re:
Hat sz. k. városi ág. h. ev. egyházmegye, Budapesti ev. ref. főgymn. tanári kar, Érmelléki ev. ref. egyházmegye, Paikoss Endre ev. ref. lelkész Besztered. **1898-ra:** Sárospataki ev. ref. főiskola, Kiss Ferencz ev. ref. lelkész Földes, Händel Vilmos ev. főesperes Selmezbánya, Mayer Endre theol. tanár Eperjes, Rupprecht Tassziló V.-Hodász, Szentiványi József L.-Szt-Iván, Drégelpalánkai ev. ref. egyházmegye, Nagykárolyi ev. ref. egyházmegye, Soproni ág. h. ev. lyceum, Selmezbányai ev. lyc. tanári kar, Békéscsabai ág. h. ev. egyház, Keéki ev. ref. egyház, Felsőzempléni ev. ref. egyházmegye, Gróf Khuen-Héderváry Károlyné Zágráb, Nagyvárad ev. ref. egyház, Bihari ev. ref. egyházmegye, Meezner Béla S.-A.-Újhely. **1896—99-re:** Szigethy Zoltán ev. ref. lelkész Huszt. **1896-ra:** L. Nagy Árpád ev. ref. lelkész Acsád. **1898—99-re:** Ihász Lajos Hathalom, Alsóbaranyai ev. ref. egyházmegye, Hódmezővásárhelyi ev. ref. főgymn. tanári kar, Pápai ev. ref. egyház. **1896—98-ra:** Karanasy Dániel ev. ref. lelkész H.-M.-Vásárhely. **1897—98-ra:** Ferenczy Gyula tanár Debreczen (8 ft).

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1899-re:
Lévay József Miskolcz, Dr. Franschenfels Jenő Bécs, Bachát Dániel ev. főesperes Budapest, Brocskó Lajos Budapest, Fábian János Budapest, Fabiny Gyula Budapest, Darányi Ignáz Budapest **1898-ra:** Szabó Imre ev. ref. lelkész B.-Udvari, Medgyaszay B. Vincez ev. ref. lelkész Balatonfő-Kajár, Jakucs Sándor ev. ref. lelkész Szová, Dókus László S.-A.-Újhely, Lészai Ferencz főgondnok M.-Gorbó, Veres József ev. főesperes Orosháza, Szászvárosi ev. ref. egyház, Kónya András ev. ref. lelkész H.-Németi, Csire István ev. ref. lelkész S.-N.-Bajom, Tóth Kálmán ev. ref. lelkész Gárdony, Gróf Dégenfeld Sándor Erdőszáda, Domokos Antal Kolozsvár, Nádudvari ev. ref. egyház, Zsigó Endre Szalacs. **1898—99-re:** Hajdúhadházi ev. ref. egyház, English Frigyes ág. ev. lelkész Szeghegy, id. Rákossy Lajos ev. ref. esperes Lukafalva. **1896—1898-ra:** Turgonyi Lajos ev. ref. lelkész Mezőtúr (16 ft.). **1897—1898-ra:** Segesváry József ev. ref. lelkész K.-Jánosi, Nagykőrösi ev. ref. tanítóképző könyvtára. **1896—97-re:** Kovács Lajos Budapest.

4. Pártoló tagoktól évi 3 frtjával befolyt 1899-re: Barla Jenő főgymn. tanár Kisújszállás, Szontagh Sándor ág. ev. lelkész Szepesváralja, Kenessey Dezső Budapest, Szacsray Sándor Ó.-Keresztúr. **1898-ra:** Kódi Benő Ladháza, Czibur Imre Jolsva, Szabolcska Mihály ev. ref. lelkész Temesvár, Imre Sándor H.-M.-Vásárhely, Dr. Gidófalvi István Kolozsvár, Péter Mihály ev. ref. lelkész K.-Azar, Szele György ev. ref. lelkész Bakonszeg, Raksányi Károly ev. ref. lelkész B.-Henyé, Lénárt József ev. ref. lelkész Magyaró, Szabó Géza ev. ref. lelkész Ócsa, Kálmán Gyula ev. ref. lelkész Ságvár, Somogyi Kálmán ev. ref. lelkész Adánd. **1897—99-re:** Sörös János ev. ref. lelkész B.-Szt-Mihály. **1898—1900-ra:** Menyhárd Elek ev. ref. lelkész Szt-Bréte. **1896—97-re:** Terray Gyula ev. főesperes Rozsnyó. **1898—99-re:** Benkő Lajos ev. ref. lelkész Hajdú-Nánás, Rupprecht Olivér S.-Kál. **1897—98-ra:** Antos István Rákossy-Csaba. **1897-re:** Sass Béla Budapest.

5. Előfizetés Szemlére: dr. Bernstein Béla Szombathely 2 frt.

6. Könyvekért: Payr Sándor ev. lelkész Pápa 2 frt 80 kr.

Összesen befolyt 554 frt 80 kr.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1899. június 1.

Bendl Henrik,
társulati pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a célokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 iven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon tanulmányszerűleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a XI-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 10 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében* a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiterősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 50 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr.

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt, finom papíron díszkötésben 2 frt.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománjosánál, *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza).

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy költvényileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra száz forintot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkerjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezzen a Társaságnak.

Szöts Farkás,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZŐTSFARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1899.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok :

	Lapszám
1. Szegei Gergely és énekeskönyve 1569-ből. (Bef. közl.) <i>Barla Jenő</i>	445
2. Protestáns jogakadémiánk és az új tanulmányi terv. <i>Várnai S.</i>	468

II. Tárcza :

- Háromszázéves egyháztörténeti és nyelvemlék. *Révész Kálmán* 481

III. Egyházi szemle :

- Külföldi egyházi élet. *p-f.* 494

IV. Irodalmi szemle :

a) *Hazai irodalom :*

1. Rác Károly : A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben *Marosi F.* 502
2. Réz László : A Drugethek és Homonna reformációja. *Várad F.* 504
3. Hegedüs István : Apáczai Cseri János paedagogiai munkái. *Sz. F.* 507

b) *Külföldi irodalom :*

1. Hauck : Realencyclopaedie für prot. Theol. und Kirche. *Sz. M.* 509
2. Hilty : Glück. III. Theil. *Sz. M.* 511
3. Kurtz : Lehrbuch der Kirchengeschichte. *Sz. M.* 514

Tájékoztatás és kérelem.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szőts Farkas*, IX., Kálvintér 7. sz.), vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV., Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. *Pártfogó* tagok kapják a Társaság összes kiadványait; *alapító* tagok a Prot. Szemlé, a Monografiákat és a Koszorú füzeteit; *rendes* tagoknak Prot. Szemle és Monografiák a tagillemények; *pártoló* tagoké a Protestáns Szemle. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezzen a Társaságnak.

Szőts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

SZEGEDI GERGELY ÉS ÉNEKESKÖNYVE 1569-BŐL.

(Befejező közlemény.)

Az 1562. év Szegedi Gergely debreczeni működésének utolsó esztendeje. 1563-ban Németi Ferencz tokaji várkapitány pártfogását élvezi. Németi Ferenczről ezt jegyzi meg Kiss Áron: „János Zsigmond hive, tokaji várkapitány, buzgó kálvinista és tudománykedvelő“. Ő írta „Nagy hálaadással magasztallak téged én Istenem“ kezdetű 126. dicséretünket. Ő fordította le Werbőczyi törvénykönyvét és segítette annak kinyomatását költségével, Meliusz 1562-ben kijött Kátéját is neki ajánlotta. Elesett Tokaj védelmében 1565. febr. 10.“ Az ő tiszteletére írja a LXXI. zsoltárt, melynek versszakaiból ez betűzhető ki: „*Uramnak Németinek Éneköm.*“ Fájdalommal kesereg ebben az akkori hazai pártos állapotok felett:

Az mi felnevelt fiaink,
Kebünkben nevelt édes magzatink,
Vénségünkre szolgálatunkat,
Ime lásd mivel fizetik.

Kémélést nem tesznek rajtunk,
Mind tüzzel, fegyverrel vannak rajtunk.
Elveszteni igyekeznének,
Hogy nevetessenek rajtunk.

Nagy erős fejedelmeket,
Ránk támasztottanak nagy utakat,
Hogy mi rajtunk minden ok nélkül,
Kitöltsék boszuságokat.

Elvégezték egy tanácsból,
Hogy kikergessenek országunkból,
De azt hisszük, hogy nem értették,
Felséged tanácsából.

Végre a zsoltár alján, az utolsó strópha után megmondja a zsoltár szerzetési idejét: „Szent Dávid az zsoltár könyvben Absolon fia előtt futtában, így könyörge mint irván vagyon, hetvennegyedik részében, ezerötszázhatvanháromban.“

Meddig élvezte Németi Ferencz oltalmát, pártfogását? hány évig volt Tokaj várában? . . . nem tudjuk. Hosszas esztendőkön át bizonyára nem, mert pártfogója 1565. febr. 10-én a vár hősi védelmezése közben elesik. De Németi haláláig sem terjedt tokaji tartózkodása, bizonyítja a XXXIII. zsoltár, melyet 1564-ben Mágocsi Gáspár egri várkapitány nevére szerzett. Mágocsi buzgalma a reformáció pártolása körül ismeretes, egyike azoknak, kik ez időből legtöbbet tesznek annak terjedése érdekében. Nagyon valószínű, hogy 1564-től kezdve pártfogása alatt működik Egerben. Mágocsi ellen ugyanezen év okt. 10-én kelt levelében panaszkodik Verancsics Antal egri püspök,¹ hogy az ő akarata ellenére Egerben, az ő városában „házat adott a maga concionatorának s az egri várat az eretnekek otthonává tette“. Egerben különben már előbb, 1560-tól különösen Fügedy János révén terjedt, hódított az evangélium. Élénk világot vetnek az ottani állapotokra Verancsics fenmaradt iratai. 1560. febr. 27-én már arról kénytelen panaszkodni Ferdinand király előtt: hogy „e helyen (Egerben) és a szomszédságokban a köznép, nemesség és a katonai rendek többsége lutheranus. Maklár, Nagy- és Kis-Tállya, Egerhez egy mértföldre fekvő és a püspökséghez tartozó helységek három prédikátort és egy tanítót tartanak“, kik már előbb, mint ő e püspökségbe jött (1557), oda költöztek, kiket tévelygésök elhagyására s a római egyházba visszatérésre hiába intett.² Majd miután a fenyegetések hiábavalóknak bizonyultak, arra figyelmezteti a protestánsokat, hogy vagy térjenek vissza a kath. hitre, vagy menjenek ki a püspökségből, mert ellenkező esetben tömlőczre vettetnek. Eger lakossága azonban — a nép, nemesek és a katonák — szilárdan megállta hite mellett, hiába küldetnek ki a királytól

¹ Verancsics. Összes munk. V. 99. 101. l.

² Verancsics. Összes munkák VIII. 144. s köv. l.

a püspök ismételt panaszára 1561. decz. 24-én Thurzó Ferencz és Dersfy István királyi biztosokul a panaszlott vallásügy intézésére, mindössze annyit tudnak kivinni, hogy a protestánsok az Egerhez „két olasz mértföldre eső“ Tihamérba viszik ki lelkészöket, ezután oda járnak istentiszteletre.¹ A bántalmak ellenébe végre 1562. febr. 6-án a királyhoz, I. Ferdinandhoz fordulnak kérelmökkel, melléklík hitők igazolására a debreczeniek által megküldött hitvallást. A kérvényben így panaszkodnak:

„Szentséges királyi Felségtek és biztosaik leveléből s parancsaiból, mint szinte saját követeink jelentéséből úgy értesültünk, hogy szentséges Felségtek haragra és boszúságra gerjedtek irántunk a rosz embereknek azon méltatlan és igazságtalan vádja miatt, mely szerint mi azt a szövetséget, melynél fogva magunkat egymásnak hittel és esküvéssel leköteltük, a királyi szent Felségtek elleni összeesküvésből s árulásból kötöttük s mely szerint mi az isteni törvény és tartozott hűségünk ellenére királyi szent Felségtek ellen pártütést és lázadást tervezünk és egyenesen arra törekszünk, hogy e várórségül s védelmül rendelt helyet Egert, a szentséges királyi Felségtek ellenségeinek kezébe átadjuk. Mint a hogy a hitetlen pogányok feladták volt Artakszerkszesnek vagy Dáriusnak és Jeruzsálem és Salamon templomának felépítésére szövetkezett zsidókat. stb. Úgy mi mindnyájan, hivatkozva Isten és az ő angyalai előtt lelkiismeretünk bizonyosságára, esküszünk és vallást teszünk Szentséges és királyi Felségtek előtt, igaz hittel és esküvel lekötelve Istennek lelkünk ismeretét, hogy mi szentséges királyi Felségtek és e hely ellen összeesküvést nem tervezünk, sem ezután tervezni nem fogunk.“
Végre így zárják be kérelmököt: „Beigazoljuk, miszerint a mi hitvallásunk, hitünk, tudományunk igaz, szent, régi és az Isten igéjén van alapítva s megegyez a prófétai és apostoli iratokkal. És hogy magunkat rosz akaróink azon méltatlan vádja alól, miszerint eretnekek vagyunk, kitisztázzuk: mint isteni sugallat úgy tetszett nekünk mindnyájunknak, hogy a mi hitvallá-

¹ Kiss Áron. I. m. 65—68. l.

sunknak és tudományunknak foglalatját szentséges királyi felségteknek ajánljuk és beadjuk, hogy Szentséges Kir. Felségtek a mi ártatlanságunkat és hűségünket nyilván lássák. Kérjük azért és esedezünk Sz. királyi Felségtek előtt, hogy minket kegyesen hallgassanak meg, legyenek hozzánk kedvező indulattal s hitvallásunk, tudományunk e foglalatát fogadják el; és e Sz. Kir. Felségteknek ajánlott könyvecskét, melyet kir. Felségtek pártfogása alatt és akaratával bocsátottunk ki, védelmezzék s megértve ügyünk tisztaságát, ártatlanságunkat, hitünknek és tudományunknak a kánonszerű szentiratokon alapított igazságát: vegyenek minket sz. kir. felségtek hű és kegyelmes pártfogásukba és engedjék meg, hogy az igaz és katolikus hitben s tudományban megmaradhassunk s az Isten legtisztább igéjével tápláló lelkipásztorokat tarthassunk, bírassunk.“¹

Alá van írva kérelmöknek „az egész lovas és gyalog sereg s Eger városának nemes és nem nemes lakossága“.

Mig Verancsics volt az egri püspök (1569. nov.) a bántalmak nem csillapultak, sőt egyre szaporodtak Egerben. A bántalmakból Szegedinek is kijut osztályrésze. Daczára azonban a háborgatásnak, Mágocsi várkapitánysága alatt biztos munkakört találhatott. Mágocsit azonban 1567-ben Forgách Simon váltja fel, ki teljes ellentéte elődjének, a kath. érdekek pártfogója. Verancsics buzdításai a reformáció ellensúlyozása érdekében nem találnak többé süket fülekre. Szikszai H. Bálint egri prot. pap, midőn hét esztendei működés után (1565—1572) elhagyja Egert, hogy állását a Méliusz halálával megüresedett debreczeni papsággal cserélje fel, méltán aggódik az egri állapotok felett. „Talán ilyen szükséges sem volna ez én mostani intésem, ha nem félnék rajta, hogy amaz régi kigyó, ki Évát megcsalá az ő álnokságával, az ti elméteket el ne hitesse az együgyüségétől, mely vagyon a Jézus Krisztusban. Mert nem első dolga az a Sátánnak, hogy Istentől kikövesse a szenteket, kiket az Krisztus mondása szerint szinte úgy rostáljon, az mint szokták az buzát rostálni. Nem

¹ Kiss Á. közlése szerint. I. m. 78., 79., 80.

is tagadhatjuk, hogy öt esztendőtil fogva ez, ez ördögnek rostája közöttetek kéméletlen nem volt volna, ki ellen veletek egyetemben mindenkor vigyáztam és tusakodtam, hogy Isten segítségével ucsuvá ne váljátok, hanem mint az jó buza, tisztuljátok inkább. De az én kijövelem után igen féltelek benneteket“.¹

Hogy a távozó papnak elhagyott nyája felől táplált aggodalma nem volt alapnélkülvaló, mutatták a következmények, A reformáció hívei állandó üldöztetésnek, bántalmaknak lettek kitéve. Szegedit is még Szikszai H. Bálint egri tartózkodása alatt bántalommal illetik, sőt valószínűleg 1569. évben — midőn énekeskönyve Debreczenben napvilágot lát — elfogják, mert ez évben kegyelemért kénytelen esedezni a püspökhöz. Verancsics iratai közt fennmaradt] az a levél, melyet 1569. júl. 26-án Szegedi ügyében Pankotai Ferenczhez, az egri vikáriushoz, intézett, melyben így ír: „Szegedi Gergely mester dolgában, a ki hozzánk kegyelemért folyamodott, tudjátok akaratomat, mely szerint ügyét nyilvánosság nélkül kell megvizsgálnotok és hogy testvéreink közül még a gyarlóbbaktól sem kell megtagadni elsőbben a lelki gondviselést s végül a kegyelmet s legkivált azoktól, a kik atyai feddés és intés után az addig követett rosz útról visszatérnek s jóban foglalják magokat Így kell banni Szegedivel is.“²

Szegedi Gergely bizonyára nem tett eleget azoknak a kívánalmaknak, melyeket a püspök elébe szabott, melyek árán szabadulást nyerhetett volna, ha t. i. „eltávolítja magától“ nejét, „akivel hitét együtt elhagyta“, fogadást sem tett, „hogy ezután a maga hajlékában olyanokkal együtt nem lakik, a kik gyanuba vehetők.“ Kétséget nem szenved, hogy el is vette „szigorú ítélet szerint bűnének büntetését“.

Mi volt a büntetés, kiállotta-e ezt Szegedi? vagy tán épen a hitéért szenvedett raboskodás ideje alatt csukódtak le a halotti álomra szemei? . . . nem tudjuk. Verancsics idézett levelének az adata utolsó [életéről. Azt sem tudjuk, hol

¹ Szilády A. közlése. I. m. VII. l.

² Ugyanott VIII. l.

húnyt el, hol fogadta porait méhébe az anyaföld. Tán épen Egerben, hova életéről az utolsó tudósítások vezetnek. Sárvári predikátorsága, danántúli superintendensi tiszte történeti adattal nem igazolható! ¹

Bár ismeretlen helyen, jeltelen sírban porladoznak tetemei s énekeskönyvének felfedeztéig alig őrzött róla pár életrajzi adatot az emlékezet, énekeskönyve méltó emléke nem közönséges költői tehetségének, apostoli lángoló buzgalmának, de kedves emléke a XVI. században hatalmas életerővel lüktető reformációnak is, tanujele az ezen századbeli prot. gyülekezetek vallásos lelkesedésének, buzgalmának.

Vajha a történeti kutatás segítségével a régi letűnt századok minél több énekemlékének juthatnánk birtokába, hogy fenhargon beszélhetnék e néma ereklyék az utódok előtt az apák lüthűségét, lángoló buzgalmát!

¹ Bod Péter. Hist. Hung. Eccl. Lugd.-Batav. 1888. pag. 270.

II.

Az énekeskönyv ezímirata a következő:

Enekes könyv mely=

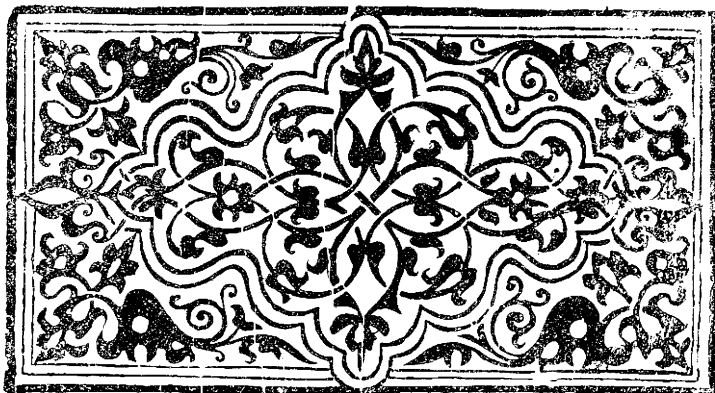
BŐL SSOKTANAC AS VRNAC

Diczeretet mondani, az anya bent egy házban, es keresz

tyeneknek minden gyűlékőzetiben, mostan vvobban

egben bedegertetőtt, es meg őregbittetőtt, Sz

Gergel általa meg emendárratott.

PSALMO CXLIX

Diczeretet mondgyarok az Istennek az bent-

teknek Gyűlkezetiben.

DEBRECSEMBE

Nyomtatta Komlos Andras. AN. M.D. LXIX.

Az énekeskönyv, mint a címlap mutatja, Szegedi Gergelynek nem eredeti műve, ő csak az 1569. évben már ismert, közhasználatban levő zsolttárolkat, énekeket a 1562. évi rövidebb kiadás nyomán egybegyűjtötte s az énekgyűjteményt a maga és más egykorú szerzők darabjaival gazdagítva kiadta.

Szegedi énekeskönyve kiadása előtt megjelent XVI. századbeli énekeskönyvek a következők.

Gálszécsi Énekes Könyvecskéje. Krakko 1536. Ebből négy nyomtatott kottás levél ismeretes. E töredéket 1886-ban Révai Leo a szerencsés véletlen közrejátszásával fedezte fel, áztatta ki egy régi bekötésű könyv táblájából. E töredék tartalmazza az ajánló levelet Perényi Péterhez, egy éneket egész terjedelmében és egy másiktól az első versszakot.

Székely István Istenes Énekei. Krakko 1538. E kiadásnak egyetlen példánya sem maradt fenn. Ajánlva volt Prini Péternek.

Kálmáncsehi Sánta Márton énekeskönyve szintén ismeretlen.

Huszár Gál első kiadásu énekeskönyve: *Isten Dicséreték és Psalmusok. Debreczen 1560.* Példányai ismeretlenek.

A nagyváradai énekeskönyv 1566. Kiadta, L. F. Erről már említettük, hogy tartalma azonos az ismertetés alatt levő énekeskönyvvel, csak a darabok elhelyezése más, az 1562-évi Szegedi Gergely-féle első kiadás nyomán készülhetett.

Ezen énekeskönyv-kiadásokat a gyűjtemény egybeállításakor ismerte Szegedi, hiszen 1602-ben — tehát 33 év múlva — Szilvás Ujfalvi Imre debreczeni tanár is elő tudja sorolni azokat egyenkint énekeskönyvi tanulmányában. Szegedi felhasználja bizonyára a felsorolt énekeskönyveket, több zsolttár- és énekdarabokat vesz át azokból. Egykoru írók, mint lelkész társa Méliusz, pártfogója Németi Ferencz tokaji várkapitány, segítségére vannak munkájában, saját szerzeményű zsolttárokkal, énekekkel gazdagítják a gyűjteményt.

Az énekeskönyv első felében tartalmaz *40 zsolttárt, melyek több vagy kevesebb szabadsággal a zsolttárolk bibliai alakja nyomán készültek.* A zsolttárgyűjteménynek ezt adja címül: *A palmusokból való Isteni dicséreték.* Ezek közül némelyik (XII. zsoltt.) két, sőt három (LI. zsoltt.) alakban van közölve

Az énekek száma 91. Ezek különböző alkalmakra való énekek. *Tartalmukat* tekintve, következőleg csoportosíthatók. (Könnyebb jelzés végett sorrendi egymásutánban megszámozva az énekeket, a tartalmi ismertetésben sorrendi szám szerint hivatkozom rájuk.) Karácsonyiak 1—11. számúak, husvétiak 12—19, áldozó-csütörtökiek 21., 22. számúak, pünkösdiak 23., 26., úrvacsoraiak 24—33., bűnbánó énekek 37., 88—99., közönséges énekek 50—66. és 77—79., 84—87. számúak, vasárnap délutániak 34., 35., hazafias tárgynak 45—40., 67., 91. — „Bálványimádók ellen való könyörgések“ : 38—44., 75. — Hálaadók : 20., 76., 80., 81. (A 76. számú specialis alkalmi jellegű. Szegedi Kis István éneke, a tömlőczből kiszabadulás emlékére szerzette.) Halotti énekek 68—73. Betegségből gyógyuláskor hálaadás a 74. ének. Panaszos ének a 82. számú. (Szintén alkalmi, Battyányi Orbán szerzette betegségében Gyulafehérvárban 1547-ben.) Vigasztaló ének a 83. számú.

Jó részben ismert, a katolikusoknál közhasználatban levő *dallamokra* énekelték a zsoltárokat, énekeket. Többnek feliratában utalás történik a latin szöveg dallamára. A VI. zsoltárt „Domine in furore tuo,“ a XXX. zsoltárt a „Juste index,“ a 7. éneket a „Dies laetitiae,“ a 9. éneket a „Jam contemnus“ kath. egyházi énekek melódiájára énekelték. Többet azonban eredeti prot. dallamokra! Így a II. zsoltárt „Az jámbor házások meghallgassátok“ Batizi András énekének, a VII. zsoltárt „Nagy bánatban Dávid mikoron vala,“ a 85. éneket a „Magasztallak én Istenem“ kezdetű énekek dallamára. Az egyházi zenetörténeti irodalom terén nem értéknélküli a törekvés, mely kutatja ezen régi XVI. századbeli énekek dallamát, keresi azokban a magyar vonásokat, zenei sajátságokat. Ev. ref. felekezeti szempontból is fontos a nyomozódás ily irányban.¹

Érdekes közelebbről szemügyre vennünk az énekgyűjtemény *úrvacsorai énekeit* (24—33. sz.)! Az énekekből látható,

¹ L. Kálmán F. és Bogisich M. polemiáját e tárgyban a Prot. Egyh. és Isk. Lap 1881. és 1883. évfolyamaiban.

hogy az úrvacsora kiszolgáltatásakor a gyülekezet mint vett részt az éneklésben. *Predikáció előtt* már az úrvacsorához készítő énekeket zengett. Öt ily éneket (24., 25., 26., 27., 28.) közül Szegedi, a három elsőnek ezt adja közös címül: „Az úrvacsora osztogatásának idején éneklendő isteni dicséret“ Az énekek tartalma is e célra szolgál, az emberi bűnösség, az isteni kegyelem, a Megváltó elküldése, a *sakramentumokból a kalvini értelem* nyer bennök kifejezést.

Az keresztségben ezt hirdeti nekünk,¹
 Hogy *bűneinkből kitisztult mi lelkünk,*
 Haláltól, pokoltól, ördögtől életünk,
Megszabadult lelkünk.

Az vacsorában ezt jelenti nekünk,
 Hogy elég váltság lenne mi érettünk,
 Testét halálra, vérét miérettünk,
 Ontá, hogy élhessünk.

Két részből szerzé ő szent vacsoráját,
 Testből lélekből szerzé ez szent jegyeit,
 Mert az embernek látá testét lelkét,
 Kettőből lételét.

Testének nevét az kenyérre adá,
Vérének nevét a borra is adá,
 Uj testamentomnak az pohárt is mondá
 Ezzel azt példázta.

Mint az jegyekre nevét jegyzendőknek
 És mint pecsétit adja mi testünknek,
Ekképen testét, vérét mi lelkünknek,
Adja hiveinek.

Nem teste állatját, sem vére állatját
 Az mi testünknek *nem adta* rágását.
 Hogy fogainkkal rontsuk ő szent testét.
 Szájunkkal ő vérét.

Hát ez az ige hoc est corpus meum,
Szerzi Krisztusnak testét te lelkedben,
Krisztus testét egygyé teszi te lelkeddel
És nem a kenyérrel.

¹ A 26. ének versszakai.

Közvetlen a predikáció előtt, mint némely vidéken ma is szokásos, énekelt a gyülekezet. Úrvacsoraosztáskor erre szolgált Sztárai Mihály éneke. a gyűjteményben a 29. ének. Az ének felirata is ezt bizonyítja: „*Praedicatio korra isteni dicséret.*“ A Régi Magyar Költők Tárában (VII. k. 107. l.) közlött felirat szintén e czélról tesz bizonyosságot: „Az Uristennek való hálaadás és könyörgés, ki az evangéliomnak világos tudománya által épít bennünket az örök életre, mely dicséretet akkor szoktuk énekelni, *mikor a község a predikációra összegyülekezik.*“ Az ének tartalma is ily irányú, hangja, gondolatai azonosak az invocatiókéval.

Tanuságra erőt csak te tőled kérünk,
Kire mi most gyülünk, mindnyájan készültünk,
Hogy te istenséged dicsértessék tőlünk,
Engedd szent fiadért ezeket minékünk.

Az egyházi beszéd után következett a közvetlen lelki előkészület a szent jegyek vételéhez, az a lithurgiai rész, melyet Révész Bálint agendája nyomán az úrvacsorai istentiszteletben a lelkészek Debreczen vidékén ma is a szószékben mondanak az egyházi beszédek végeztével, mely rész a bevezető szavak, a bűnvalló imádság s a három kérdésből áll.¹ A különbség a mai és a XVI. századbéli eljárás közt csak az, hogy akkor a bűnvalló imádságot a gyülekezet éne-

¹ Révész Bálint agendája őrizi a tiszántúli egyházkerületben a XVI. századtól kezdve szokásban levő régi úrvacsoraosztási formát. Révész B. maga mondja: „Ez állandó formaként állapítatván meg, nem éreztem magamat feljogosítottnak e helyett magamtól újat készíteni, míg felsőbb s közhatározatból nem történik ennek változtatása“ stb. (Egyházzert. beszédek. Második bőv. kiadás. 91. l.). Révész B. ezen úrvacsorai agendát Melotai Nyilas Istvántól kölesönözte, Melotai pedig — mint Kolozsvárt 1621-ben megjelent agendája előszavában kifejti — már mint megszokott debreczeni formát használta fel. „Ime én, az én Krisztus Jézusomnak alázas szegény szolgálója, azt a szolgálatnak formáját, melyet Debretzennek Keresztyén Városában negyed-fél esztendeig tanuló Deák Koromban láttam és hallottam, egy esztendeig s néhány hónapig Skóla Mester Koromban láttam s hallottam, és ama b. e. nagy Apostoli Emberektől *Hódászi Lukácstól* és *Sárközi Jánostól* tanultam, a könyvecskébe beirtam. (Hódászi L., kire Melotai hivatkozik, 1602-ben már lelkésze volt Debreczennek. Lampe-Ember. I. m. 628 l.)

kelte, míg ma a lelkész után imádkozza. Az a bűnvalló imádság, melyet Révész B. Melotai Nyilas István után közöl egyházszerztastási beszédeiben, énekalakban majdnem szóról-szóra felfalálható Szegedi énekeskönyve 134., 135. lapján. Felirata: Bűneinkről való közönséges vallástétel, az Uristennek előtte.“ Gondolatmenete teljesen egyezik a Révész-féle imádsággal, így ez éneket az imádság eredeti forrása gyanánt tekinthetjük.

*Mindenható Uristen mi bűnös emberek,
Gyónást és vallást tészünk, mint töredelmesek.*

*Mert mi vétkeztünk istenséged ellen,
Mint teremtő megváltó és szent atyánk ellen.*

*Életünknek rendiben igen megbántottunk,
Mi sok nagy bűneinkkel téged ingerlettünk.*

*Gonosz szóval, szándékkal, látással, hallással,
Irigységgel, mordsággal, rágalmazásokkal.*

*Szitkos átkos voltunkkal, haragtartásunkkal,
Hamisan mi hitünket gyakran mondásunkkal.*

*Isteni káromlással és hitetlenséggel,
Mi nyomoruságinkban békételenséggel.*

*Istennek szent igéjét noha gyakran halljuk,
De mi bennünk gyümölcsét semmit nem érezzük stb.*

Hazafias tárgyú énekeiben (38–49., 67., 75., 91. sz.) a haza nyomoruságos állapota felett érzett keserv, az átviharzott nemzeti csapások felett érzett bánkódás, a nemzet siralmas helyzete miatt táplált csüggedés nyer kifejezést. Általános e században az az irodalmi felfogás, hogy bűneiért sújtja Isten a magyar népet, elfordult a nép az evangélium igazságától, kath. bálványozásnak, gonosz erkölcsöknek hódol, méltán éri tehát a büntetés. Ezért írja Ember Pál: „Ama gyászos emlékü mohácsi ütközetben Lajos király, a klérus, a magyar nemesség java *Isten rendelkezéséből semmisült meg* azért a lelketlen megégetési rendeletért, melylyel az evangéliom híveit sújtották, azért a bálványozásért, melyet

jól ismert a pápistaságtól elfordult, török seregzolás daczára fenmaradt egyház.“¹ Méltán énekeltek tehát ekép a prot. gyülekezetek :

Tekénts reánk immár nagy Uristen a mennyegből,²
A te dicsőséges templomodból,
Emlékezzél meg immár a te árváidról.

Mért hagyál minket ilylyen igen megromlanunk,
Mi nemzetségünkben elpusztulnunk,
Miért távozáál Uristen ily messze mi tőlünk ?

Elvövéd mi tőlünk országunkat, királyunkat
Földhöz veréd az mi koronánkat,
Szined elől elvetéd mi áldozatunkat.

Megszünék sok helyeken szent nevednek dicséreti,
Szép fiakuak ékes éneklési,
Mert az bálványimádás tőled ezt érdemli stb.

Az énekeskönyv egyes darabjait a magyar tudományos akadémia kiadásában megjelent Régi Magyar Költők Tárában közlött egykorú költői termékekkel egybehasonlítva, *eredet tekintetében* azokról a következőkben számolhatunk.

Egyik legrégebb énekdarabja az énekeskönyvnek a 172. oldalon található „A keresztyén igaz hitnek vallásáról“ feliratú ének, a mely ugyanezen szövegben van közölve az 1536. évi Gálszécsi István-féle énekeskönyv töredékben. Valószínű, hogy nem éneklésre, hanem hitbéli erősítésre olvasmányul szolgált. Erre vall az előadás prózai egyszerűsége, majdnem pongyolasága. Lehet, hogy szerzője maga a kiadó. Gálszécsi István volt. Valószínű, hogy több éneket is közölt ezen énekeskönyvből Szegedi; az eredeti Gálszécsi-féle 1536-iki kiadásnak többi része elveszvéen, nem eszközölhető az összehasonlítás. Az ének tárgya a Szentháromság dogmája; 3 stróphás, szól Atyáról, Fiúról Szentlélekről. Ime az első versszak:
„Mi hiszünk az egy Istenben, mennynek, földnek és a

¹ Lampe-Ember I. m. 67. l.

² 46. ének versszakai.

benne valóknak teremőjébe, ki fiává minket választott, ő testünkről és lelkünkről mindenkoron gondot visel, mint édes atya fiáról, semmi azért nekünk nem árthat akaratja nélkül, mert mindenek vannak a mi Istenünknek nagy hatalmában“¹

Az énekeskönyvben 7 éneke van *Batizi Andrásnak* (1530—1546).² A 43. pünkösdi énekünk „Jövel Szentlélek Úr Isten, lelkünknek vigassága, szivünknek bátorsága“ kezdetű és a 172. ének „Jer dicsérjük az Istennek Fiát“ Batizi énekei. Az ő darabjai még az „Áldott legyen mindörökké az Atya Isten“ (Szegedinél a 178. lapon), „Krisztus feltámadta, nekünk örömet ada“ (103. l.), „Jer mi kérjük Szentlelköt“ (175. l.) kezdetű énekek, továbbá a 189. lapon közölt halotti ének és a házasoknak szóló intés. („Jámbor házasok meghallgassátok, ti rendeteket megtanuljátok“).

Batizi énekköltészetét könnyed verselés, népies nyelv, stylusában átlátszó tisztaság jellemzi. Ime egyik éneke:

Krisztus feltámadta!
Nekünk örömet ada,
Vére reánk árada,
Haszna rajtunk marada.
Nyerj irgalmat
Közbenjáró Jézus Krisztus
Szent atyád előtt.

Krisztus meghalt bűnünkért,
Feltámadott éltünkért,
Mi vigasztalásunkért
És igazolásunkért.
Nyerj irgalmat stb.

Krisztus kinja érdemünk,
Szent halála váltságunk,
Vére ártatlanságunk,
És felkölte vigságunk.
Nyerj irgalmat stb.

¹ Az énekeket, nem lévén czél a nyelvészeti fejtegetés, a mai orthographia és kiejtés szerint közlöm.

² A nevek után az évszám Szilády Áron közlése után véve (R. M. K. T.) az énekirodalmi munkásság idejét jelöli.

Ez az isten báránya,
Váltságunknak aranya,
Halálunknak halála,
Az kigyónak rontója
Nyerj irgalmat stb.

Az ő feltámadása
Lőn pokolnak romlása,
Az ő örömondása.
Lelkünknek vidulása,
Nyerj irgalmat stb.

Ez lőn az örömondás
És az megvigasztalás,
Hogy az egy feltámadás
Lőn az megbódogulás.
Nyerj irgalmat stb.

Ő megmente bűnünktől,
Az törvénynek átkától,
Istennek haragjától,
Az ördögtől, pokoltól.
Nyerj irgalmat stb.

Azért mi ez bűnünkből
Feltámadunk, vétünkéből,
Ez világi kinünkből.
És mi nagy halálünkből.
Nyerj irgalmat stb.

Közbenjáró Krisztusunk,
Atya isten szent fia!
Kérjed te szent atyádat,
Hogy idvezítsen minket.
Nyerj irgalmat
Közbenjáró Jézus Krisztus
Szent atyád előtt.

A XVI. század több reformátorától van ének az énekeskönyvben. *Dévai Biró Mátyás* (1531—1546.) egyetlen fennmaradt éneke „Minden embernek illik ezt megtudni“ közölve van a 167. lapon.

Szkárosi Horváth András (1542—1549.) éneke a 205. lapon „Semmit ne bánkódjál Krisztus szent serege“.

Az az ének, melyet Szilády Áron a R. M. K. T. II. k. 243. lapján „*Tordai névtelen*“ költeménye gyanánt közöl, megtalálható az énekeskönyv 209. lapján.

Thordai Benedeké a XXX. zsoltár.

Battyáni Orbán panaszos éneke 1547-ből a „Bátor érted Uram Isten kárt vállalnék.“ (203. l.).

A CIII. zsoltár („A ki az Istent megesmérheti“) *ismeretlen szerzőé*. Szilády Á. a R. M. K. T. IV. kötetben az ismeretlen poétát az 1540—1575. évek költői közé sorozza.

Radán Balázs éneke (155. l.) a „Buzgó szívből te fiad kegyes Atyánk könyörgünk“.

Dézi András (154?—1550.) éneke a 185. lapon közölt halotti ének. „Adj idvösséges kimulást, Uristen és elnyugovást“.

Sztárai Mihálytól (1544—1560) a XVI. század leghivatottabb és legtermékenyebb énekesétől csupán egyetlen ének van közölve, a „Hálaadásunkban rólad emlékezünk, kegyelmes Atyánk tégedet tisztelünk“ kezdetű ének (133 l.). Sztárai reformátori működésének színtere inkább Dunántúl volt. Talán a nagy távolság volt oka, hogy énekei ez időben még nem voltak ismertek Debreczen környékén, mert azon esetben bizonyára felvette volna azokat Szegedi gyűjteményébe.

Szegedi Kis Istvánnak (1545—1572.) három éneke van közölve. A 149. lapon „Óh mindenható Isten, ki a te kegyelmességedből“, a 192. oldalon „Óh mint keseregnek most a keresztyének“, a 193. oldalon „Hálát adok néked Uristen“ kezdetűek. A „Szánja az Uristen híveinek romlását“ kezdetű éneket (Szegedi Gergelynél a legutolsó, 216. l.) Szilády Áron a R. M. K. T. VI. kötetében Szegedi Kis István énekei közt közli. Az ének címirata Bornemisza Péter énekeskönyvében (1582. Dektrekő): „A Magyaroknak Siralmas Éneke a Tatár Rablásáról“.

Ez ének versfőiből ez betűzhető ki: *Szegedi Fecit Egren*. Az *Egren* szó nyilván *Szegedi Gergely szerzősége mellett bizonyított*, ki ekkor — mint láttuk — Egerben tartózkodik. Az ének *szövege* is igazolja, hogy ezen éneket Szegedi Kis István nem írhatta, hanem Szegedi Gergely. A szerző nevezetesen

az 1566. évi tatárdulást írja le, még pedig azzal a közvetlenséggel, melylyel csak a szemlélő, a helyi viszonyokkal ismerős irhatott a catastropháról.

Szánja az Uristen híveinek romlását,
Az ő fiainak, leányinak rablását.
Noha most eltüri, de el nem szenved
Nagy szidalom vallását.

Ezeket szemünkkel látván, elkeseredtünk,
Ily éktelenségen magunkban elrémültünk,
Isten beszédében mi is választottak
Csaknem kétségben estünk.

Gyenge szép szüzeket rontanak és vesztenek,
Nagy sok ezer szüzet ők megszeplősítnek,
Ki miatt szegények nagy szegyenletekben,
Nagy hirtelen meghalnak.

Ruhájokat rólok éktelenül levonják,
Az szegény rabokat mezítelenül hagyják,
Mint egy sereg csordát, az tatár ostorral
Előttök hajdogálják.

Nehézkes asszonyok kik köztök szülnék vala,
Gyermek lábát fogván az *Tiszába* vetik vala,
Kőszivnek mondhatjuk, kinek szive rajta
Nem keseredik vala.

A dulás színtere a Tisza környéke, melyet a szerző közvetlenül átél. Szegedi Kis István 1563-tól kezdve Ráczevén tartózkodik, az átszenvedett török rabság után ott háborítatlan nyugalommal talál, mint ráczkevei pap hal meg 1572-ben.¹ Nyilvánvaló, hogy a Ráczevén tartózkodó *Szegedi Kis István*, kit a tatár dulás a Duna partján nem ért, ki a felső Tisza mentén soha nem működött: *az éneket nem írhatta.*

Biztos adatot nyújt végre az ének iratási helye, szerzője tekintetében az 1566. év története. Schwendi Lázár, Miksa felvidéki katonai parancsnoka 1565. február havában egymásután foglalja el a János Zsigmond birtokában levő felső

¹ Földváry L. Szegedi Kis István élete. Bpest. 1894. 205. l. köv.

tiszamenti várakat: Tokajt, Szerencset, Szatmárt, Nagybánnyát, Erdődöt. A török pártfogoltjának, János Zsigmondnak háborgatása és a német hatalom terjeszkedése miatt haragra lobban, Schwendi foglalását megboszulandó 1566-ban maga a szultán, Szulejmán hatalmas haddal jön Magyarországra. — Zimonymál jún. 29-én találkozik János Zsigmonddal. A szultán serege zömével a somogyi Szigetvár vivására megy, gyámfiát pedig János Zsigmondot a kezére adott tatár csapatral a felső-tiszavidéki várak visszafoglalására küldi. Szigetvár 1566. aug. 29-én török kézre kerül. Az ostromlás közben azonban a szultán meghal. Szokoli Mohamed nagyvezér, nehogy a szultán halála még inkább elcsüggeszse a vár hosszas vivásában különben is elfáradt sereget, eltitkolja katonái elől a szultán halálát, csak a vár bevétele után hozza emberei tudomására s aztán kivonul az országból. János Zsigmondot azonban, ki Tokajt vívja, a szultán halálakor tüstént értesíti, ajánlván előtte a visszavonulást, mert a várat, melyet Kalvásy Mátyás és Raminger Jakab magyar és német őrseregökkel vitézül védelmeztek, János Zsigmond bevenni nem tudta. A fejedelem hadával vissza is vonul Tokaj alól. „A hazatérő tatárok azonban Szulejmán halálának tudta nélkül is oly kegyetlenül dúltak s raboltak, hogy őket a fejedelem végre is haderővel kénytelenítettett kiverni az országból. Egy csapatból Homonnay Istvánnak is sikerült Kapus mellett elszedni rablánczra fűzött számos foglyait, de a vad nép még is 40 ezer lakosnál többet vitt el magával rabságra.”¹

E történeti előzmény után nyilvánvaló, hogy *az ének szerzőjét oly egyénben kell keresnünk*, ki ismerős Tokajjal, aki 1566-ban vagy itt, vagy legalább is Tokaj vidékén, a Tisza mentén tartózkodik és aki Szegedi nevet visel. Ez más lehetett, mint az énekköltő Szegedi Gergely. Ő működik Tokajban 1562-től, vagy 1563-tól 1564-ig, ő tarthatta fenn az összeköttetést Egerből is Tokajjal s nincs kizárva, hogy

¹ Horváth M. Magyarország történelme. II. kiad. IV. 329 l. V. ö. A Magyar Nemzet Története. Szilágyi S. 1897. V. 380. l.

itt ezután is megfordul s állandó figyelemmel kíséri a tokaji állapotokat.

Méliusz Péter éneke a „Mindnyájan örüljünk“ kezdetű karácsonyi ének. Verseiből ez betűzhető ki: „*Melius Fecit.*“ Ugyancsak az ő énekének szokták tartani Ember P. feljegyzése nyomán ¹ a 98. lapon található éneket: „Csudálatos nagy bölcsesség“ stb. Ennek felirata: „Cantio De Passione et Resurrectione Christi, ad notam Surrexit Christus.“ Ember P. ugyan a régi énekköltőkről szóló feljegyzésében többször közöl hibás adatot; így p. o. a Szegedi énekeskönyve 128. lapján található úrvacsorai éneket, mely minden kétséget kizárólag Szegedi Gergelyé („Gyakran nekünk kellene Istennek hálákat adnunk“), Méliuszénak mondja, viszont az utóbb írt „Gyakorta való buzgó könyörgést kíván“ kezdetű éneket (versőji Gabriel Bethlen nevet adnak) hibásan Szegedi Gergelyének mondja.

*Németi Ferencz*é a XLIII., LXXVII. zsoltárok. Amannak kezdő soraiból ez betűzhető ki: „Németi Ferencz,“ emeből „Németi Ferencz Éneke.“ Továbbá a CXLIII. zsoltár, versőji ezt adják: „Opus Francisci Németi.“

Ezen kívül az énekeskönyv öt éneke azonos azokkal az énekekkel, melyeket Szilády Á. a R. M. K. T. VI. kötetében, mint ismeretlen szerzők költeményeit sorol fel. „Hálát adunk tenéked örök Isten“ (147. l.), „Keserves szívvél Magyarországbán“ (151. l.), „Mindenek meghallják és jól megtanulják“ (65. l.), „Magasztallak én Istenem“ (189. l.), „Tekints reánk immár nagy Uristen“ (149. l.).

Nézzük azonban magának *Szegedinek* énekeit! A gyűjteményben 9 zsoltár található tőle: a VI., VII., X., XXIX., XXXI., XXXIII., XXXVII., LXXI., CXII. zsoltárok. Ezen kívül van öt éneke: egy karácsonyi (81. l.), egy püNKöSDI (148. l.), egy, úrvacsorai (128. l.), és egy hazafias tárgyú ének (181. l.), továbbá az eddig általánosan Szegedi Kis Istvánnak tulajdonított „Szánja az Uristen hiveinek romlását“.

¹ Lampe-Ember. I. m. 736 l. — Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1865. évfoly. 854 l.

Szegedi Gergely az énekeskönyv egyik legkiválóbb énekes. Zsoltárai és énekei különböző ütemű és szótagszámú sorokban mind könnyen folyó, szép költemények. A különböző méretű sorokban könnyen kezeli a XVI. század népies nyelvét; gondolatai világosak, képei üdék, a különböző költői alakzatok, melyeket használ, kedvessé teszik költészetét. Nem ok nélkül szól róla elismerőleg Szenczi Molnár Albert zsoltárfordításához írt előljáró beszédében: „A zsoltárok nagy része meg van fordítva főemberek által, kik közül az én tetszésem szerint legszebbek a Szegedi Gergelyé és Sztárai Mihályé.“ Költeményeinek értékét bizonyítja a százados használat, azok legtöbb része a XVI. századbéli és az azután megjelenő énekeskönyvekbe belekerült. Így Huszár Gál 1574-ben megjelent énekeskönyvébe, az 1579. debreczeni énekeskönyvekbe, Bornemisza Péter (1582.) és Gönczi György-féle énekeskönyvekbe (1592., 1602., 1616., 1620.). A század elejéig, az új énekeskönyv kiadásáig (1813.) énekelte azokat a hazai ref. közönség. A megújított énekeskönyvbe nem vétettek be zsoltárai és énekei, csak egyetlen neki tulajdonított zsoltáratirat (CXXII.) van a 75. dicséret gyanánt közölve („Örül mi szívünk, mikor ezt halljuk“). Azonban Szilády Á. sem mondja biztossággal e zsoltárt Szegediének. Íme egyik zsoltárja (XXXI.) egész terjedelmében!

Bódog az ilyen ember ez világon,
Az kinek bűne bocsánatban vagon,
Igazulása Isten előtt vagon,
Annak rutsága békfödözve vagon.

Mert az embernek semmi nagy ereje,
Az Isten előtt nincs semmi érdeme.
Leszen mindennek elég segedelme,
Kit csak egyedül segél ő felsége.

Azért vádoljuk ennek bűneinket,
Mert csak ő látja az mi sebeinket,
Ű bocsátja meg az mi bűneinket,
Ha benne vetjük mi reménységünket.

Ezért Istenhez minden szent könyörgött,
És senki tüle híjában el nem ment,
Lelkének talált csak ő csendességet,
Mert néki adta az örök életet.

Ne vess el azért tőled én Istenem,
Mert te előtted nincsen hová futnom,
Földön és mennyen hatalmadat vallom
Te hozzád uram azért én folyamom.

Mindez világnak én vagyok csúfsága,
Noha jól tudom, hogy bűnömnek zsoldja,
De emlékezzél régi fogadásodra,
Hogy én ne jussak ördög fogságába.

Kegyességéből hallgass meg engemet,
Te szent lelkeddel vigasztald szívemet,
Hogy követhessük te szent felségedet,
Mutasd meg nékem az te ösvénidet.

Noha ostorod vagy on bal kezében,
Hiszem kegyelem vagy on jobb kezében,
Azért ostorozsz engemet testemben,
Hogy én ne jussak örök sötétségben.

Örvendezetek mindnyájan az Úrban,
És örüljétek örök vigasságban,
Kész üdvösségnek az ő szent fiában,
Kit megigére az paradicsomban.

Szent Dávid írta ezt az Zsoltárokban,
Dicséretének harminczegy részében,
Kivel biztatá lelkét félelmében,
Mikor az Isten próbálta lelkében.

Az énekeskönyv azon darabjaira kívánok még reámutatni, melyek átvétettek énekeskönyvünkbe s ma is mint háromszázados emlékek közhasználtak. Ilyen hat van az énekeskönyvben! Ilyenek a már említett Batizi énekek (43. és 172. dicséret), továbbá a 157. dicséret („Adjunk hálát az Úrnak mert érdemli“). Ez ének Szegedinél a 202. lapon van közölve, felirata: „Étel után való dicséret.“ Révész Imre

szerint Weis Mihály német énekköltő műve, fordítója ismeretlen.¹

„Vasárnapi prédikáció után hálaadás“ a 141. lapon az „Adjunk hálát mindnyájan az Atya Uristennek“ kezdetű ének. Dávid Ferencz előbb lutheránus, aztán ref. prédikátor, végre unitárius superintendens éneke a reformáció korából. Az erdélyi unitáriusok is éneklék.²

Közölve van a 114., 115. oldalakon a 36. áldozócsüörtői és a 72. dicséret. Amazt Benedek Mihály tiszántúli superintendens korrigálta a század elején az énekeskönyv megújítása alkalmával, az eredetije így kezdődik: „Krisztus mennybe felméne, nekünk helyet szerezni“. Emaz Huszár Gál éneke.³

Eredet tekintetében csak a felsorolt zsoltárok és énekek szerzőivel tudunk beszámolni, a többi darabok névtelen szerzőktől valók. Ismeretlen nagyságok előttünk e szerzők a multból! Tán idővel a nyomozódás és kutatás segítségével több és több világosságot árasztó adatnak juthatunk rólok birtokába!

Íme a XIX. század magyar református közönsége éneklé ma is ezen általánosan ismert énekeket. A haladó idő több mint háromszáz éven át nem küszöbölte ki a használatból e régi költészeti gyöngyöket, azok ma is teljesítik a reájok váró feladatot, vallásos buzgóságot és áhítatot öntenek a hívők szívébe. Bizonyára az énekeskönyv megújítását célzó legujabb törekvés sem fog utána nyulni ezen régi költészeti virágoknak, nem fogja megsemmisíteni azok költői szingazdag szirmai!

Én pedig abban a megnyugtató tudatban zárom ismeretésemet, hogy munkámban, a mennyire tőlem telt, felgyújtottam Szegedi Gergely énekeskönyve, a XVI. század ezen szép énekemléke felett az emlékezetnek világító szövétnekét, annak világosságot árasztó fénye mellett reámutattam pár régi igaz költői gyöngyre. Ezzel míg egyfelől szolgáltam a

¹ A magyarorsz. ref. egyh. köz. énekeskönyvéről. Debr. 1866. 29. l.

² Ugyanott 30 l.

³ Ugyanott 30., 35. l.

napjainkban mind jobban-jobban lohadni kezdő vallásosság ügyének, másfelől némi tájékozást nyujthattam a ref. egyházi énekköltészet történetének még mindig igen kultiválatlan mezején.

Vajha gyulladna fel és lobogna bennünk is a lelki buzgóság tüze, lánggal égne szivünkben énekeink éneklése közben a vallásos áhítat!

Barla Jenő.

PROTESTÁNS JOGAKADÉMIÁINK ÉS AZ ÚJ TANULMÁNYI TERV.

Az a nagyfontosságú törvénytervezet, melylyel az egyetememes konvent is csak nemrég foglalkozott, s mely az egyetem elméleti jog- és államtudományi vizsgálata újjászervezése czimén protestáns akadémiáink sorsára is döntő hatást van hivatva gyakorolni, mind élenkebb vitatás tárgyát képezi a felekezeti és szakkörökben. Ha van, a mi e controversiák anyagát meglehetősen kiszélesíti, úgy az a tény az, hogy a közzétett ministeri javaslat, a mit csak sajnálnunk lehet, közoktatási állapotaink összes, orvoslásra váró bajai szemléletének nem egységes felfogású gyümölcse, hanem inkább csak egyes symptomák után igazodó palliativuma s épen azért nem bír lehatni a jelenségek igazi gyökereiig, csak azok felszínén mozog.

A ministeri javaslat az eddig érvényben álló rendszerrel szemben hét irányban tartalmaz lényeges reformot:

1. A tanidő szabályszerű tartama 7 félev lesz.

2. A kétrendbeli ú. n. alapvizsgálat megszűnik és helyükbe egy ú. n. alapvető vizsgálat lép.

3. Egyes tárgyakból gyakorlatok szerveztetnek és az azokban való részvétel kötelezővé tétetik.

4. Megállapítatnak azon követelmények, a melyeknek igazolása előfeltétel arra, hogy az egyes jogakademiák az államvizsgálatra való bocsájtásra jogosító végbizonyítványt állíthassanak ki.

5. Az államvizsgálat újjá szerveztetik. Csak egy államvizsgálat lesz, de az úgy a jog-, mint az államtudományi képzettségnek igazolására fog szolgálni. Az államvizsgálati bizottság az egyes jog- és államtudományi karoktól, sőt azok székhelyeitől is független szervezetet nyer.

6. Az új államvizsgálat számára mindazon minősítő hatás biztosittatik, a mely eddig a jog- és államtudományi államvizsgálattal, továbbá a mely a jog- és államtudományi tudori fokkal járt.

7. Mindkét tudori fok tudományos jellegű fokká fog átszerveztetni s az államtudományi foknak minősítő ereje már ezen elismerés előtt megszűnnék.

Látnivaló, hogy a tervezet alapeszméje közvetlenül a tanulmányi rend egységesítése volna, minek következtében általában a theoretikus képzés háttérbe szorításával a gyakorlati jellegű s inkább akadémiai oktatás érvényesülne. Csak-hogy nem szabad feledni, hogy bármennyire közelebb hozták is az 1874. és 1883. évi reformok a jogakadémiákat az egyetemek jog- és államtudományi karaihoz, a különbség közöttük még mindig jelentős. És ez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy csupán ezek a karok osztják a jog- és államtudományi doctori címet és az egyetemi magántanári képesítést. Magára a tanulmányi rendre nézve is nagy közöttük a különbség, mit nemcsak az mutat, hogy a tanítás és a tanulás az egyetemeken nincsen úgy megkötve, mint az akadémiákon, de az is, hogy több oly tárgy, miket a jogadémiákon csak félfélig adnak elő, az egyetemi karokon egész éves, mi azt jelenti, hogy e tárgyakkal az egyetemeken mégis csak intenzívebben kell foglalkozni. Az egyetemekre, mint ilyenekre nincs szükség, ha közöttük és az akadémiák között qualitativ különbség nem volna, mi jóformán egész működésüket kell hogy illesse. Csak ebből a szempontból van az egyetemeknek jogosultságuk. Nem helyeselhető tehát, hogy az egyetemi jog- és államtudományi tanulmányi rendszer, mi az egyetem lényegével függ össze, megszünjék s ezen az alapon egységes jog- és államtudományi tanulmányi rendszer álljon elő.

Nálunk a jog- és az államtudományi oktatásnak tulajdonképpen csak három állami jellegű intézete van: a két egyetem, és a kassai kir. jogakadémia. A többi jogakadémia — számszerint kilencz — mind felekezeti, melyek közül csak két katholikus (a nagyváradai és a pozsonyi) áll állami közvetlen igazgatás alatt. A többi hét jogakadémia közül kettő katholikus (egri, pécsi), a többi protestáns (debreczeni, eperjesi, kecskeméti, máramaros-szigeti, sárospataki). És e hét felekezeti jogakadémia annak az egységes tanulmányi rendszernek a keresztülvitele érdekében szükség esetén állami dotációt nyerne. Ha már most tekintetbe vesszük, hogy az ügyvédi vizsga előfeltételként a kötelező jogtudományi doctorátus is elesnék, kétségtelen, hogy a felekezeti jellegű jog- és államtudományi oktatás túlsúlya állna elő.

A ministeri tervezet másik célbavett intézkedése azonkívül a tanidő rövidítése. A tanidő tartamát egyetemünk fönállása óta hol hosszabbították, hol rövidítették. II. József az

1784/85. tanévben négy esztendőre emelte. A Ferencz alatti reactio, mely a lendülésnek indult egyetemi szellem elnyomására tört, az új ratio educationisban (1806) ismét három évre korlátolta a jogi tanfolyamot. És e rendezés érvényben maradt 1848-ig. A Thun-féle rendezés 1848. után helyreállította ismét a quadrienniumot. Azóta a tanszékek és a hirdetett collegiumok száma tetemesen gyarapodott. Míg 1867/68-ban 8 rendes és 5 magántanár 30 collegiumot hirdetett heti 100 órával, az 1898/99. tanév első felében 17 rendes, 8 rendkívüli és 12 magántanár, összesen tehát 37 tanár 57 collegiumot tartott heti 197 órában.

A tantárgyak és az előadások ily rendkívüli növekedése minden gondolkozó előtt a quadriennium behozatalát tenné szükségessé, ha már fenn nem állana, a minthogy hasonló okból Poroszországban is mindig erősebben követelik a tanidőnek négy évre kiterjesztését. Ausztriában a quadriennium leszállítására még csak nem is gondolnak, hazánkban pedig még a jogakadémiák kurzusát is négy évre hosszabbították.

Nem csoda, ha a ministeri tervezetnek ez a két pontja találkozik legnagyobb aggodalommal a szakkörökben is. Előtünk áll az a tömören kidolgozott jelentés, melyet a budapesti tudományegyetem jogi facultása a vallás- és közoktatásügyi ministerhez fölterjeszteni határozott. Lesz még alkalmunk alább rámutatni, mikben nem érthetünk egyet a vélemény conclusióival, mely minden reformot már eleve kereken visszautasít az egyetemi oktatás fennálló rendszerével szemben. Abban azonban kénytelenek vagyunk igazat adni a memorandumnak, hogy hiába keresünk megállható okot arra, hogy midőn a tudomány köre mindjobban terjed és a törvénytervezet az államvizsgát is az összes jog- és államtudományokra akarja kiterjeszteni; midőn a kormány még kevés évvel ezelőtt a quadrienniumot annyira szükségesnek látta, hogy még a jogakadémiákon is behozta; miért álljon most a reform az ötven év előtti állapot restaurálásában? Mikor az orvos öt évet, a theologus, a bölcész, a technikus négy évet tölt a főiskolán, akkor épen a jogász az, ki beérheti hét félévvel?

A joghallgatók száma a nélkül is rohamosan emelkedik. Budapesten 1880/81-ben 1455, 1894/95-ben 2498, 1897/98-ban 3465 joghallgató iratkozott be az első félévre; számuk tehát tizenhat év alatt több mint megkétszereződött (100:238). Végzetes lenne, ha csak az eddigi arányban is tódulna a fiatalság a jogi karba; pedig a gymnasiumok folytonos szaporodása mellett a létszámemelkedés évről-évre elmaradhatatlan. Háttha még a tanfolyam megrövidítésével is könnyítjük e pályát a

hivatlanok előtt. Özönével fog nőni a száma nem a tudományt, hanem a mielőbbi átiskolázást keresőknek és romlani ez esetben a hallgatóság.

Érthető kifogásokat támaszt a jogi facultás részéről a törvénytervezet azon további intézkedése is, melynél fogva a tanfolyam hét félévre való reductiója következtében az alapvizsgát is a harmadik félévre helyezi át s az eddigi két alapvizsga helyett csak egyet ír elő. Vajjon elegendő-e e három félév, hogy a tanuló a tervbe vett vizsgálat tárgyait megtanulhassa, ideszámítva a jogtörténeten kívül az egész római jogot a pandectákkal s az egyházjogot. Igaz, hogy a mostani rendszer sem sokkal jobb, mert ez a két alapvizsga közül az elsőnek letételét plane az első év végén vagy a második kezdetén írja elő; de a tervezet ezt az időt csak félévvel nyújtja meg s azzal szemben mindkét alapvizsga tárgyait egyesíti.

Ha már most a kötelező gyakorlatok és colloquiumok elrendelését vesszük szemügyre, melyeket a javaslat olyképp contemplál, hogy azok sikeres kiállása nélkül senki vizsgára se legyen bocsátható, önként fölmerül a kérdés, miként valószínűsíthető ez meg a jogi kar jelenlegi tömeges elárasztása mellett? Ezt a bökkentőt a javaslat készítői is érezték s azért ily kötelező colloquiumok és gyakorlatok tartására adjunctusok alkalmazását vették kilátásba. Nem alaptalan azonban az az aggodalom, hogy ily rendszer mellett az ifjúságnak a tanárokkal szemben való szellemi kapcsolata lazul meg s a hallgatók inkább a vizsgázó functióval megbizott adjunctusok felfogására lesznek kénytelenek támaszkodni.

Ne higyük azt se, hogy a tananyag megrövidítése folytán a vizsgálat tárgyaiból való kiszorítása némely speculativ jellegű tárgyaknak, nem fog csökkentő hatással lenni azok tanulmányozására. A tapasztalat ellenkezőt bizonyít. Wagner, a berlini egyetem jeles nemzetgazdaságtani tanára maga is kénytelen volt konstatálni, hogy a jogászoknak mily csekély száma látogatta előadásait és minden oly előadást, mely nem föltétlenül vizsgatárgy volt. Zeller pszichologiai óráinak ugyanott, és ugyanazon okokból a berlini egyetem háromezeren felüli beiratkozott, és majd két ezer be nem iratkozott tanulója közül alig akadt hallgatója. Halleban pedig egy téli semesteren a hirdetett pszichologiai előadásokat meg sem lehetett tartani, mert nem akadt kettő, a ki vállalkozott volna hallgatásukra az egyetem 900 hallgatója közül.

Ugyanerről panaszkodott évekkal ezelőtt maga Wundt is, a „Mind“-ban. A kényszer bizonyos neme, vagy az érdeklődés különös fölkeltése nélkül teljes lehetetlen orvosokat, jogá-

szokat, nyelvészeket philosophiai tárgyakkal való foglalkozásra bírni, még Németországban is. Már pedig a magyar egyetemi ifjú abban az egyben tökéletesen egyezik a némettel, hogy nem az általános tudományos képzettség elnyerése végett keresi fel az egyetemet, mint a hogy az angol, hanem első sorban és mindennekfölött kenyérkeresetre akar szert tenni. Valami hivatást választott magának, mely biztosítsa jövőbeli megélhetését, mint orvosnak, ügyvédnek, papnak, tanárnak. a mely célból egyetemi pályája végén vizsgát kell kiállnia. De mindezen professiókban mennyire megsaporodtak újabb időben az oktatás tárgyai! Lehet-e csodálkozni azon, hogy csak a közvetlen célja eléréséhez legszükségesebbekre szorítkozik? Ugyde a gyakorlati irány egyoldalúsága elég-e vajjon arra, hogy valakiből, ha nem is kiváló tudóst, de az élet ideálisabb felfogására is hivatott köztisztviselőt, bírót, jogászt neveljen? Vajjon az egyetem csak egyeseket nevel és oktat-e s nem az egész nemzeti társadalmat? Célja csak az egyesek anyagi érdekeinek előmozdítása-e, s nem egyszersmind a népek magasabb kulturális érdekeinek ápolása?

Az egyetemi oktatás állami természete felől egyrészt igaz sehol a művelt világon nem létezik controversia. Az állam oly szolgálatot tesz polgárainak, melyet ők magok meg nem tehetnek magokért, midőn kényszeríti a közérdekben teljesítendő munkával összefüggő hivatáskörök jelöltjeit, hogy illetékes testületek előtt képességöket vizsgálat alá bocsássák, a melyek döntenek abban, hogy alkalmasak-e egy bizonyos társadalmi feladat teljesítésére vagy nem? Ámde a mi szükséges, az az, hogy az állam törvényhozása útján megszabja, sőt lehetőleg emelje az ezen pályákra való bocsátás föltételei iránti igényeinek színvonalát s azzal támogassa az egyetemeiket és felsőbb intézeteket abban a törekvésükben, hogy jól készült, elegendőleg képesített egyéneket bocsássonak a világba. Ezt tette csak legutóbb is Anglia, mikor szigorította az orvosi rigorosum feltételeit, és helyesen, mert az addig divatozott szabad verseny tág kaput nyitott a visszaéléseknek s ép a jogi és orvosi pályákon nem vezet a kívánt célhoz. Ha egy kuruzsló megöli az ember gyermekét, mit használ az a vigasztalás, hogy hiszen majd máskor más orvoshoz folyamodunk. Ép oly keveset ér a késő bánat akkor, ha egy tudatlan jogász kezében eluszni látjuk vagyónunkat, sőt koczkáztatva életünket és szabadságunkat. Ki tudhatta ezekről, hogy ügyetlen szélhámósok csak? A diplomájukba senki se lát be s orvosokra és ügyvédekre ép azoknak van legtöbb szükségük, a kik semmit sem értenek sem az orvosi, sem a jogtudomány-

hoz. De igen sok kis helyen választás sincs az orvosok és ügyvédek között. Világos, hogy az állam itt mintegy hallgatólag szavatosságot vállal az iránt, hogy polgárai életét, vagyoni érdekeit nem bizza avatatlanok kezére.

Itt rejlik épen az amerikai felsőbb oktatási rendszer nagy hátránya is, mely miatt évről-évre több-több amerikai szülő küldi gyermekét európai egyetemekre, s mely alkalmul szolgált Barnardnak azon véleménye kifejezésére, hogy az Egyesült-Államokban ép az teszi lehetetlenné tulajdonképeni egyetemi rendszer kifejlődését, hogy minden kis collégiumot egyetemi ranggal ruháznak föl. Már pedig mi más az egyetem megkülönböztető jellege, európai értelemben, mint a képesítés és fokozatok adásának joga, s mi teszi egyéb az iskolát egyetemmé, mint az e joggal való felruháztatás?

Az egyetemek túlszűfoaltsága is, ne feledjük, nemcsak localis baj, de legalább a jogi szakon egy egészségtelen iránynak is symptomája s a szellemi és bürokratikus proletariátus növekvő terjeszkedésének legfőbb oka. És ha így van, akkor lehet-e a bajon segíteni azzal, ha még jobban megkönnyítjük a jogi facultások elárasztását a tanuló megkönnyítése, a tanulmányok és a vizsgák színvonalának szándékos alásüllyesztése és decentralisatiója által? Nyílt felbátorítása ez egy szerencsétlen társadalmi politikának, mely a nemzet szellemi erőit egyoldalúan értékesíti, azok egyenletes megosztásának nem bír elegendő tért teremteni. Igaz, hogy e jelenségek sok részben a középiskolai kérdésre vezethetők vissza s annak keretében követelnek megoldást, mert a gymnasiumok azon túlságba menő dédelgetéséből származnak más középiskoláink fölött, melyek folytán azok nem képesek tanítványaiknak egy holt ballastjából megszabadulni, a kiket nem a tehetség és hivatottság, hanem ez intézetek privilegizált nimbusa tart meg azok kötelékében. De megvagyunk győződve, hogy ha az egységes államvizsga helyett a jog- és államtudományi képesítés bifurcatióját olykép kisérelnök meg véghezvinni, a mint azt az 1883 : I. t.-cz. már rég kontemplálta a külön közigazgatási kursus felállításával s ebből a felső oktatás külön állami szervét teremtenők meg, teljes politikai facultássá való kibővítéssel, rövidebb kursussal : azonnal helyreállna a helyes arány az egyetemi és akadémiai oktatás frequentiaja közt s másfelől ez új intézettel szervesebb kapcsolatba lehetne hozni a meglevő középiskolák közül azokat is, melyek az egyetemre való bocsátás szempontjából a gymnasiumokkal szemben hátrányban vannak ma még.

Mert mi nem mernénk oly messze menni, mint Böckh és

Grimm, kik az egyetemre lépés teljes szabadságát hangoztatták Németországban, úgy, a mint a jelen század elejéig tényleg fennállott, sőt itt-ott még ma is fennáll. Elvileg védelmezhető ugyan a szabad egyetem intézménye is, sőt lehet, hogy az volna igazi kifejezője az egyetem szorosán vett tudományos hivatásának a nemzeti műveltség öntudatos terjesztésében, nemzedékekről nemzedékekre halmozott szellemi kincsei megőrzésében és gyarapításában. De mégsem kívánható, hogy a míg az állam az egyetemet saját közegei célirányos kiképzésére is egyedüli eszköznének tekinti, addig lemondjon érdekei ez irányban való érvényesítéséről is.

Nem szabad ugyan feledni, hogy a mai rendszer mégis csak egy compromissum eredménye a tudomány abszolút és az állam realis szempontjai közt, melyekből ugyanazon egy dolgot tekintik. Azért az egyetem lényegében és rendeltetésében mindenekelőtt tudományos intézmény marad, az államvizsga pedig tulajdonképeni természete szerint csak külső államvizsga és nem akadémiai institutió, tehát az egyetemre bocsátás feltételei sem viszonyíthatók jogosan ezen államvizsga színvonalához.

A magasabb tanfolyamokra lépés föltételei kiterjesztésének igazolását azonban főleg abban az igazságban látjuk, hogy mindenkinek joga van az elméje kiművelésére szolgáló eszközöket megszerezni és senkit sem zárhatunk el a tanulmányi rendszer hierarchikus kiépítésével azoktól az ismeretektől, melyekre lelkenek szüksége van. Saját veszélyére teszi, a ki elégséges készület nélkül lép a tudomány szentelt csarnokaiba, de maga a tudomány nincs hivatva elébe korlátokat emelni. Mihelyt elég tudományosan, elég szakszerűen kezeli tárgyát, ez maga elég, hogy visszariaszsa a hivatlan elemeket az előadások látogatásától.

E tétel elismerése mellett bizonyít az is, hogy tényleg ma már sok helyütt számol az egyetemi élet is a műveltség általánosításának ilyenmő igényeivel s mindinkább kilép eddigi zárközöttségéből. A sokféle divatos nyilvános felolvasásoknál egyes tudomány-szakok illetékes képviselői, nem törődve a hallgatóság előképzettsége egyöntetűségével, az általános művelődés terjesztésének hoznak áldozatot. Különösen a német egyetemek professorait nem érheti vád, hogy a nagy közönség önképzési ösztöneit is kitelhetőleg ne törekednének bizonyos korlátok közt kielégíteni s hogy megvetőleg hátat fordítának a kor ez iránti egyre növekvő igényeinek.

Fájdalom, nálunk ez nem így van. A mi egyetemi professoraink az „odi profanum vulgus“ előkelő tozájába burkolózva,

minél nagyobb elszigeteltséget szenvednek a körülöttük lük-
tető s a társadalom nagy rétegeit át- meg átjáró culturalis
törekvésektől, nem igyekeznek a közönség szélesebb köreire
kiható actualis kérdések felől tájékoztatni, álláspontjukat s a
tudomány újabb eredményeit megvilágító fejtegetésekkel hozzá-
férhetővé tenni az érdeklődők laikus tömege előtt is s ily
módon a tudomány szellemi tőkét a közművelődés tágabb
mezején is hasznosan kamatoztatni. Felfogásuk az egyetemi
tanítás feladatairól nagyjából kasztszerű, érintkezésük a
tudományos igazságok terjesztésének a kathedrán kívüli esz-
közeivel épen semmi s azért hatásuk is csak közvetlen hall-
gatóságukra szorítkozik.

Máskép áll azonban a gyakorlati élet szempontjából
nézve a kérdés. Az egyetemi tanulmányok minden korlátjai
lerombolásával csaknem bizonyos, hogy oly tömeg lepné el
az egyetemeket, melyet nem annyira az ismeretek szerzésé-
nek nemes becsvágya, mint inkább az akadémiai élet szabad-
sága és kiváltsága csábítanak oda. Ez tökéletesen fölbontaná
a fegyelem minden kötelekeit, erősen leszállítaná a hallgatók
átlagos műveltségének színvonalát s így kockáztatná az egye-
temi oktatás eredményességét s végre semmivé tenné az állam
minden befolyását a felsőbb oktatás irányítására, a magasabb
tudományos képzésre.

Azonkívül kérdés, vajjon az egyetemi tanulmányok teljes
szabaddá tétele a mai viszonyok közt járhatna-e különben is a
kivánt eredménnyel? Középiskoláink mai állapota mellett alig,
sőt teljes bizonyossággal mondhatnók, hogy nem. A meddig
gymnasiumainkban a tananyag és az oktatás szelleme a con-
centratió jelszava mellett hova-tovább mind kizárólagosabban
philologiai jellegű lesz s mind kevesebb érzéket mutat a
mathematikai és természettudományi szakok intensivebb fel-
karolására, a meddig az ókori nyelvek formaképző ereje túl-
becsülésével az oktatás súlypontja mindjobban ezekre esik,
egyéb tanulmányok háttérbe szorításával, addig igazi huma-
nistikus, igazán egységes műveltség nem képzelhető; addig a
felsőbb oktatásnak mindig kétféle emberanyaggal kellend
megbirkóznia. Egygyel, a mely a nyugati cultura iránti kifej-
lett történeti érzéssel felruházva, e cultura páratlan forrásaira
visszamenőleg, ideális, magasabb rendű örömeket képes magá-
nak szerezni ugyan, de hiányozni fog benne a környező élet,
a való természet iránti fogékonyság, s másikkal, a melynek
megvan a maga friss és modern ösztöne s képes is az ismer-
eteknek ezzel kapcsolatos világát felfogni magába és élvezni,
de viszont hiányozni fog benne az emberi nem történeti ki-

fejlődése, ezeréves solidaritása iránti érzék, melyet csak az ókor classikai világából sajátíthat el.

Bármiként okoskodjunk hát, a problema mindig csak megint vissza van vetve eredeti megoldatlanságába. Azt kell hinnünk végre is, hogy az egyetemek, a multból ránk származott intézményeikkel, többé nem mindenben illenek bele a könnyű és alkalmazkodó jelenkorba. A facultásokra való felosztást az egyetemi tanulmányokra való előképesítést mind túlélteknek kell fölismernünk; sőt még magában a tanítás módszerében is mély szakadást vagyunk kénytelenek látni a tulajdonképeni előadások és az inkább gyakorlati igényekkel számoló seminariumi képzés közt. Ugyannyira, hogy ma már nálunk sem új a nizus, mely Franciaországban az összes közoktatásiügyet jóformán közigazgatási organumá tette, annak a napoleoni eszmének megfelelőleg, mely az egész nyilvános oktatást egy kézben egyesítette s a „Grand maître de l'université”-nek (a közoktatásügyi minister ma is érvényes czíme) csaknem despotikus hatalmat adott kezébe, holott a tulajdonképeni tanárt a tanulmányok vezetésére való minden befolyástól megfosztva, egyszerű „donneur de leçons” hatáskörére szorította.

Ép ezért ha nem lehetnénk is barátai a gyökeres reformnak, ez nem teszi azt, hogy az egyetemi rendszer reorganisatióját ne tartanók szükségesnek, egyfelől új típusú főiskolák fölállításával, másfelől a meglevő középiskolák legtöbbje számára ez új intézetekben a politikai államszolgálatra való előkészítésre képesítés megadásával végbizonyítványaik alapján, a mi természetesen csak azoknak bizonyos összhangzatba hozatala mellett volna elérhető. A porosz cultusminister által összehívott enquête már 1849-ben kimondta a reáliskolát végzeteknek az egyetem philosophiai facultására való bocsátása szükségességét minden pótvizsga nélkül, de nehéz volna átlátni, hogy bizonyos állami hivatalokra is miért ne szolgálhatna előkészítő gyanánt a reáliskola? Nincsenek-e oly állami functiók, melyek túlnyomólag gyakorlati foglalkozással járnak? Mi több, a legtöbb állásban a gyakorlati és a tudományos elem ma már olyannyira össze van fonódva, hogy alig volna a kettő között szigorú határ vonható. Tiszta babonáság, hogy igazi tudományosság csak gymnasiumon és egyetemen szerezhető. A tudományt is lehet iparszerűleg űzni s ki tagadhatná, hogy nem egy katonatiszt vagy építész működése tudományosság tekintetében is ép oly magasan áll, mint akármelyik egyetemi tanaré?

Ily körülmények közt érthető az a törekvés, mely az állam

gondoskodását abban az irányban foglalkoztatja, hogy az egyetemi rendszer némely hátrányait orvosolja. A kérdés csak az: helyes előfeltételekből indul-e ki, és mily conclusiókra jut?

A nemzeti kultúra jövőjét biztosító nagy és mélyreható intézmények életrevalóságát csak hosszú idők próbája mutathatja ki. Ez parancsolja annak eszközei fejlesztésében a legóvatosabb conservatismus szem előtt tartását. Kockázatos kísérleteknek sehol sincs kevésbbé helyök, mint a közoktatási politika mezején. mert azok mélyen megrendíthetik a társadalmi művelődés létező alapjait a nélkül, hogy helyükbe jót és czélszerűt állítanak. A megfontolt haladás érdeke ép azért kizárja itt a rohamos és felforgató reformok erőszakos forcirozását, főképp kizárja pedig ott, a hol a szellemi élet emeltyűi mozgásba hozását szolgáló erők magasabb rendű forrásainak eredete tisztázandó, a hol az oktatás közjogi jellege követel precíz megállapítást és beleillesztést az állami jogrendbe. Itt a teljes és korlátlan egyéni szabadság álláspontja s az állam statutorius joga közt mint egy századok által szentesített autonom intézmény, melynek traditiói gondolkodásunkkal egybeforrtak — áll a tudományos oktatás egyetemi szervezete s ebben a szervezetben a tudomány eszméinek nemcsak belső tartalma, de egyúttal külső ereje, hogy úgy mondjuk, a *tudomány joga* nyer kifejezést. Ez a jog nem az állam politikai construálásából vezeti le létét; legfeljebb elismertetését követelhetette attól; magában azonban önálló s a közhatalom szervének minden más materiális factorával egyenértékű szellemi factor. A középkor — tudjuk — nem fejtette ki még az állam azon fogalmát, mely mint a polgári élet összes viszonyai organikus egységének spontán megnyilatkozása jelentkezik mai felfogásunk előtt. Az egyház és állam akkori harczában épen azért az egyház közművelődési hivatása az individualismus szabadságát jelentette a pusztán csak nyers erőn épült uralmi szervezetekkel szemben, a vallásos hit közösségére alapított szabad társulás önként választott formájában.

Az állam és egyház között megvívott eme százados culturharez historiai betetőzése az egyetem, melyben nagy történeti irányzatok kibékülése nyerte megpecsételését. Chartája volt ez a hosszú századok küzdő eszmeáramlatainak, mely biztosította a szellemi haladás szabadságát s annak hivatalos órává avatta fel a facultásokat. így alakult ki mai culturánk egész typusa és erkölcsi fundamentuma. Milyen anachronismus lenne most megint darabokra tagolni a tudás módszerének annyi küzdelemmel kivívott egységét, egy testté forrott medreit, a mikor az állam többé nem kizáró fogalma az egyesek

tökéletesedési ösztöneinek, hanem hatványra emelt összefoglalata és végrehajtó szerve s a mikor az egyházak kulturális hivatása önként, természetes fejlődés útján hárult át reá. Mi volt az egyház történeti missiója, mikor a középkor társadalmi felbomlásában a művelődés kapcsaival fogta körül az igazság eszménye után sovárgó lelkeket? Az emberi civilizatio szellemi egységének fentartása és átszármaztatása az egymást követő nemzedékekre. És mi az állam történeti hivatása ma, a sectarianismus széthúzó törekvései közt? Nem ugyanaz a szerep-e, mely a középkorban az egyházat illette — megtalálni a népek életének összefutó szálait a tudomány egyetemlegességében, a felvilágosodás eszméi solidaritásában? Ez az egyetemlegesség, ez az *universalitás* az, a mit az egyetemnek már a neve is kifejez. Csak a polgárosulásban nyilvánuló szellemi erők vezetésének súlypontja helyeződött át idők folyamán az egyháztól az államra, ugyanakkor, mikor az előbbinek létköre megszükkült s a vallás erkölcsi élet intenzívebb ápolására korlátozódott. A katholicismus egyháza a nemzetközi jogrend, az emberi nem közössége tudatának azon hiányzó szerveit pótolta, melyeket a középkori állam még nem bírt kifejteni magából. Ez magyarázta meg akkor az egyház vezérszerepét az elmék megtermékenyítése munkájában, az értelmi képzés eszközei terjesztésében. Ma az állami élet hatalmas berendezkedése nem zárkózik el többé a népek solidaritása eszméitől; külön organumai vannak az intellectualis élet mozgalmi megfigyeléséhez, a társadalom legmélyén működő rugók fölisméréséhez. Senki a társadalmi cultura nagy munkáját nálánál jobban nem teljesítheti, a minden előítéletektől ment szellemi függetlenség teljesebb garanciáival nem rendelkezhetik. Igaz, hogy ennek a missiójának az állam csak úgy felelhet meg, ha egy magasabb önczél eszméje inspirálja s kibontakozik az utilitarius theoriák szűk sablonjaiból. De minél több anyagi jogot ragad magához más autonóm szervektől s minél több erkölcsi terhet ró azokra kulturális téren, annál jobban bebizonyítja, hogy feladatai igazi megoldására képtelen s bebizonyítja, hogy az egyházpolitika jelszava alatt vívott harcokban az egyház és állam spiritualis létkörének dogmatikus elhatárolása, csak az első lépés volt, mely logikailag vonja maga után előbb a culturalis, majd utóbb a faji és nemzetiségi demarcatiót is.

Őszintén szólva, ép ezért, ha a között kellene választani, hogy a felső oktatás egész terejében egyenlő jogon osztozzanak a protestáns felekezetek egyfelől az állammal, másfelől a katholicus egyház nagy hatalmi súlyával, anyagi eszközei gaz-

dagságával, vagy pedig egyformán mondjanak le minden aspiratiójukról, mely felsőbb tanintézeteik részére az oktatás állami jellegével való parificatiót követeli s egyformán ismerjék el az állam eminens jogát, hogy túlsúlyát a felsőbb oktatás terén biztosítsa — pillanatnyi okot sem látnánk a habozásra, hogy ne ez utóbbi módozatnak adjunk előnyt még a protestantismus jól felfogott érdekéből is. Ismerünk kiváló protestáns tanügyi férfiakat, kik alapjában meg vannak győződve, hogy a felekezeti jogakadémiák rendszere önmagát túlélte s azok teljes államosítása eszméjétől sem idegenkednek, ha a protestáns tanügy a középoktatás intézményeiben nyerne megfelelő kompensatiót s theologiai facultást az egyetemen. Mert itt, és csakis itt, az oktatás alsó- és közép-tagozataiban nyílik a protestáns szellemi képzés igazi tere; itt fejtheti ki áldásos működését minden irányban azzal a közvetlen hatással, mely az értelem-, szív- és jellemfejlesztés munkáját a család és társadalom mindennapi érintkezésében teszi gyümölcsözővé s mintegy eleven emeltyűjévé azok erkölcsi megnemesülésének. Soha semmi felső oktatás nem pótolhatja a növendék lelki- és gondolatvilágának azt a megtermékenyítést, melyet a protestáns közép-oktatás intézményei nyújthatnak. A protestantismus őszereje itt buzog föl igazi tartalmasságában, itt veti meg legszilárdabb alapjait nemzeti közéletünk újjáépítése művének, történeti és állami hivatása betetőzésének. Nem a felekezetek hatalmi és kulturalis állásának rideg és merev elkülönzése, de részletésük az egységes kultúra megteremtése feladatában, az elveikben rejlő igazságok arányában, ez az a jelszó, mely a magyar culturpolitika törekvései előtt kell, hogy lebegjen.

Már pedig a felsőbb oktatás köre, mint propagatorius eszköz, ép oly idegen fog maradni mindig a protestáns felfogástól, mint a milyen alkalmas a katolikus tudományosság tradícióiban rejlő elemek fölszivására, ennek theoretikus és általánosító niususánál fogva. Viszont az egyéni képzés, az élet gyakorlati szelleme s az önálló cselekvőség rugói felköltése szempontjából a protestáns középiskolai neveléssel nem versenyezhet sem az állami, sem a felekezeti képzés más expediense. Ezzel meg van adva mindkét egyház kulturhatásának természetes határa, eszméi előbbrevitelének rendelkezésére álló eszköze. De míg a katolikus tudományosság holt tudományosság ma, melynek szórványos fölszivárgásait nyom nélkül nyeli magába a jelenkori civilisatió egységes és hatalmas árama, addig életre galvanizálásának bizonyára legeredményesebb módja volna hivatalosan elismert factorrá emelni a tudományos képzés terén.

Mert ne hunyjunk szemet egy másik fontos jelenség előtt se. A protestáns közoktatás tartalmilag indifferensül viszonylik a tudomány és cultura nagy kérdéseivel szemben. Tanügyi törekvései csak egy törvényesen megpecsételt és kétoldalúlag elismert államjogi viszony folyományát képezik, melynek vérel irt forrása a lelkiismeret függetlensége és a gondolat szabadsága, célja pedig az ember erkölcsi és autonom személyisége védelme a tekintélyi elv előítéletei és balhite ellen. Protestáns tanügyünk alapprincipiuma tehát az oktatás szabadsága, tisztán csak garantialis és közjogi viszonyulataiban az államhatalommal szemben. Vajjon ezt jelentik-e a katholicismus kultúr-törekvései is és nem többet? Vajjon ott is csak az oktatás *közegei* s nem egyszersmind annak *mikéntje* alkotják a kontroverzia tárgyát? Bizonyára nem. A katholicismus rendszere organikusan van hozzánőve a tudományos haladás sorsához, s attól el nem választható. Érdeke nemcsak az emberi művelődés általános kiinduló pontjait öleli fel erkölcsi lényünkre való vonatkozásában, hanem annak konkrét lényeges céljait is eszmei tartalmuk szerint.

Várnai Sándor.

HÁROMSZÁZÉVES EGYHÁZTÖRTÉNETI- ÉS NYELVEMLEK.

Negyedfél évvel ezelőtt, épen e folyóiratban,¹ ösmertetem röviden *Beythe István Apológiá-ját*. A birtokomban levő eredeti példány egy pontja alapján kétségtelenül bebizonyítottam, hogy a rendkívül érdekes munka szerzője maga az öreg Beythe István, ámbár folyvást harmadik személyben szól magáról, mintha nem ő, de más valaki lenne a szerző. Ösmertetésem végén nemcsak történeti és dogmatikai, de nyelvészeti szempontból is rendkívül becsesnek mondtam a Beythe munkáját, mely *olyan erőteljes, zamatos és tiszta magyarsággal van írva, melynek aligha akad párja a XVI. század alkonyáról*. Mindezeknél fogva kívánatosnak mondtam ez Apológiának, valamint az ezt megelőző vitairatnak együttes kiadását s épen Irodalmi Társaságunkba vettem erre nézve reményemet.

Azóta az idő szépen előhaladt, tervem kivitele pedig — elmaradt. Semmiképen nem tudtam annyi időt szakítani, hogy az egész Apológiát, megfelelő történeti bevezetéssel sajtó alá készíthessem s akár Irodalmi Társaságunknak, akár más társulatnak, kiadás végett felajánljam. Pedig épen a jelen esztendő, mint az Apologia létrejöttének 300-ados fordulója, különösen alkalmas lett volna az egész munka kiadására.

De ha erről le is kell, és pedig valószínűleg végképen, mondanom, a nevezetes évfordulót legalább annyiban méltatni és felhasználni kívánom, hogy az Apológiának, temérdek sok egyháztörténeti adattal és vonatkozással átszőtt *előbeszédet* mégis közre adom s ezáltal nemcsak történeti, de nyelvészeti érdeket is szolgálni vélek, midőn a 300 éves magyar szöveget, nem betűhiven ugyan, de a kiejtésnek teljesen megfelelőleg, e folyóiratban közrebocsátom.

¹ Protestáns Szemle, 1895. évfolyam, 589—595. lapok.

Ez előbeszéd *egyház-történeti* értékét legjobban bizonyítja az, hogy Fabó András¹ és Mokos Gyula² idevonatkozó munkáiban egymást érik az Apológiából vett idézetek, melyek azonban az abban levő történeti anyagot egyáltalában ki nem meritik s arról egységes képet nem nyújthatnak. Egész egyházi korrajz ez az előbeszéd, mely, ha nem teljes elfogulatlansággal van is megírva, mégis nagyon érdekes képet nyújt az akkori dunántúli egyházi viszonyokról és a szereplő személyekről.

De mint *nyelvmélték* is sokszorosan figyelemre méltó ez előbeszéd. Megösmernjük belőle az öreg Beythe erőteljes, zamatos és fordultatos, sokszor egészen sajátos stylusát; a dunántúli nyelvjárás akkori sajátosságait; a XVI. század végének magyar prózáját. Szerintem ez az egyetlenegy irodalmi emlék is teljesen elégséges annak, a régebben általánosan hangoztatott, ma már azonban ritkábban hirdetett irodalom-történeti tételnek megczáfolására, hogy *Pázmány Péter a magyar próza, a magyar könyvnyelv megletemtője*. A magyar könyvnyelv annyira ki volt már alakulva és fejlődve a XVI. század végén, hogy azt akár Szenczi Molnár Albert, akár Pázmány Péter, már meg nem teremthették vagy alapíthatták, legfeljebb csak fejleszthették és tökélyesbíthették.

Szükségesnek tartok még annyit megjegyezni, hogy a közlendő előbeszéd egyes vonatkozásainak teljes megértéséhez, az Apológiának fentebb idézett ösmertetése s a Reczéspártiak támadó művének Thury Etele által, a „Protestáns Egyh. és Isk. Lap“ 1897. évfolyamában (474., 492., 508. lapokon) közölt előbeszéde, adják meg a szükséges felvilágosításokat.

* * *

Beythe István Apológiájának előbeszéde.

Mindőn kegyös olvasóknak Istenben való kegyelmet, örök békeségöt kíván az Christus Jébus által, és hívségös szolgálattját ajánlja.

Juta hozzám egy könyvecske, kit az Böythe István felől irtanak némely embörök, és hogy olvasám, látám, hogy méltatlan háborgatták, és mind Isten s mind ez velág előtt ellene vétötte nek. Mert immár azon Böythe István negyvenöt esztendőttől fogva szolgál az köröszttyénségben; senki ollyat felőle

¹ Beythe István életrajza. Pest, 1860.

² A dunántúli ág. hitv. evang. egyház 1598-iki törvénykönyve. Budapest. 1892.

nem hallott, a kivel vagy kárhoztatták volna tudományában az jámborok, sem hogy életiben megfedhették volna; hanem mastanában néminemő meghasonlott hamis atyafiak támadtak, kik jámbor életit titkon gyanóságnak koromjával akarják bémueskolnia, érdemlötlenül, holott tudományának ellene való állásra elegek nem volnának; avagy hogy csak ugyis árthatnának néki. Azért, hogy az igazat el ne titkoljam, és az ő jámbor életinek ártatlansága felől bizonságot tegyek, minden békeségyszerető jóakarók előtt, az kik az Istennek szent igéje tisztaságának, és tanítóinak fegyhetetlenségének örvendnek, im megfelelők képiiben nekiök. Ő magától senki választ ne várjon, azért, hogy az igaz lelkiismeret az hamis hírökkel nem gondol; más az, hogy ő immár, az ő jámborul élt életinek vétségére nem sokat is lát. Ért ideje sem engedi, hogy bolondokkal kötődgyék.

Ezön kérlek bennetök, hogy lássátok meg és ez kicsin munkát itéllyétök igaz lelkiismerettel. Ha kedig nem fog akaratotok rejá lenni, mert az hamisságot inkább szereti ez velág, mintsem az igasságot, Isten légyön ítélő, és az ő maga igassága széki lássa meg az ő dolgának igasságát, és ki is szolgáltassa. Az ő gonosz káromkodásokkal nem annyit gondolunk, mint hogy az Istennek anyaszentegyházában való hitnek igasságát mindönöknek, az Isten lelkének bennünk való hatalmas ereje által kinyilatkoztatassok. Isten legyen veletök. Febr. 6. 1599.

*

Igy kezdetik el az könyv, kit ki eresztöttek: Mindön tisztösségös és Istenfélő rendőknek, egész Magyar országban s kiváltképpen Sopron, Vasvár és Zala vármegyékben valóknak, az kegyelmes Istentől sok ideig való jó egészségöt etc.

Ez levél elein azt írják, hogy okát adgyák annak, kik miatt támadott visszavonyások az körösztvénségben, az lelkipásztoroknak; és magokat mentik, hogy nem ő miattok eredött légyön.

Azért az urakra fordittyák szavokat és azok segítségét kérik, hogy oltalmazták őket az ő vallásokban, és ártatlan tudományokban, mindönök ellen.

Eggyesség könyvét mondgyák, hogy abból írják ki az ő vallásokat, és az pápistákat mondgyák, hogy ők azoktul idegönök, és tudományoknak része vélök nincsen. Azokról az jámborokrul neköm mast szóm nincsen. Isten fizesse nekik; ez ideig, az Úr Istennek esoda tanácsából, békeségösen engedtetött miattok hirdettetni az evangeliom. Isten adgyon malsasztot nékiök az ő ismeretire, szent fia által.

De az ti egyességtök könyve nélkül nem szikölködik az körösztvényiség, mert vagyon néki igaz egyességös tudománya, az Úr Istennek beszéde, és ahoz köteles. Az az igaz ítélő, mind ti közöttötök, és mind ez velág között.

Ne oltalmazák bátor ez jó nagyságos urak az Úr Istent. Elég oltalma magának. Csak azon kéröm őket, hogy ne háborgassák és az igasságot ne ildözzék, hogy ők is az magasságban lakozó Istentől meg ne csufoltassanak és meg ne háborítottassanak. Ám kedvesködgyetök, valakiknek akarjátok, ha inkább embörök kedvét osszátok, hogynem Istenét (Hierem. 17. Psalm. 146.) Bolond, az ki embörben bízik és veti az testöt karul magának, és az ő Urátul Istenétől eltávozik az ő szíve.

Titöket senki nem kárhoztat, sem nem vádol, hanem az magatok irégysége, telhetetlensége, és jámborok ellen való sok morgástok és nyughatatlan boszankodástok kárhoztat.

Luther Márton felöl az mit irtok, én az jámbort nem kárhoztatom ; a mit cseleködött, ha jó lélökkel mivelte, Istentől jutalmát vötte. De hogy ő támasztotta volna föl az Úr Istennek igasságát, itéllyék az több jámbor istenfélök. Soha nem volt az körösztvényiség Istennek igéje nekil. Mellyre magának Istennek volt nagyobb gondgya.

Kini (*könyü*) okot keresni akarquinek is az ő dolgában, de megítéli Isten és az ő körösztvényi gyöleközeti.

Zvinglius és Oecolampadius nem támadtak soha Lutherre, hanem mindenkor azon könyörgöttek néki, hogy az egyességnek kötele alatt, mint körösztvény tanító atyafiak, megtartattak volna. De nem akarta őket sem atyafiainak ismerni, sem az egyességben bé nem vötte. Melly dologgal megmutatta, minemő lelke volt, talám veletök öszve nem értötte az szeretet parancsolattyát. Irjátok, valamit akartok, de azzal az körösztvényi gyöleközet nem építették, hanem magatokat ismer-tetítök.

Az augustana confessio, avagy vallás eredetiröl az mit irtok, és az herzegöktöl való bevételeiröl : annak íröja nem Luther Márton volt ; mert bé sem mert Augustában menni, hanem Melancton Philöp, az több tudós atyafiakkal, azután megirták Luthernek, ő is jóvallotta. De mindazáltal tudgya az egész imperium, hogy mind ez mái napig bíró alatt vagyon. Azután egy interimot is szörzöttek vala, mellyet nagyobb részre ez mái napig az imperialis várasok tartnak szörte szerént.

Ti kedig sem augustana confessióban, sem interimban nem vadtok, hanem csak az Isten tudgya, ez két velág között mint szégyönködtök. Az ti hivataltok nem egyéb, hanem, a

mint teczik, és más embörök csufolása és örök hizlöködés. Itéllýék meg az jámborok.

Zegedy Matthé a ki volt, magatok is tudgyátok. Te Rheczés, menyi baknyakat vontál véle a míg éle; hány pörötök volt? A mint magát tartotta és mint szolgált az körösztýénségnek, hiszem, meg is ajándékozták érte. De Isten senkinek ne adgyon olly háznépet és holta után való szerencsát, mint annak az jámbornak, amint ti mondgyátok. Ne szólyatok hamis tanubizonságot, megvér Isten érte. E felől többet szólhatnánk, de meg vagyon hagyván: halottnak gonoszt ne mondgy. Lelkiismeretötök ellen irtátok, a mit irtatok. Itt penig igaz tanubizonság — tenni ígértétök mindnyájan magatokat Tölcsétök be mértékötöket. Minékünk arra vagyon gondunk, mint illethessök tisztósséggel az mi Christusunkat.

A mit az Bóythe István választása felől irtok az superintendenségre, jól emléközik még rejá. De kár ilyen nómós praedikátoroknak oly igen hamis beszédőjékké lenni. Nem tudgyátok é azt, hogy soha ő ti néktök meg sem eskött, hanem ti, az ti héjában való lelkiismerettökre esköttetök meg néki, az hegyfalui szentegyházban, Szent Jakab napján, 1585. esztendőben, hogy hozzá hallgattok és oktatását bévesítök. De az mint fogadtátok, úgy állottátok meg. Mert eszötökben kellene jutni. Ne keresnétek hazugságra való szépitést az igaz kivól magatoknak.

Miben háborított meg titöket Beythe István? abban é, hogy minden gonoszságtoknak engödelmes tirője volt? Kivánta-je valaha az tisztöt tóletök? Minemő vonyatta kü (*ki*) az hordó bort, az attyafiai kedve keresetiért? Rheczés az. Tudgyátok magatok. Tíz esztendeig szolgálá egy végben. Áldott legyön az Úr Istennek dicsősögös neve, ki hozzá segítötte az ő segítö malasztyának általa, hogy dicseködik véle az ő igaz körösztýénsége. Jámbor szolgálattyájért mit térítötök néki? Ezt, hogy immár hurogattyátok és kiátkozzátok. Éljetök csak, megajándékoz Isten érte.

Az augustana confessio felől kértétök vala, hogy ne háborgatna benne. Nem háborított egygyet is meg bennetök.

Az hol az gondviseletre emlékeztetötök: meg volt, valamíg az irégy ördög ellene nem állott. Am kieresztötte vala egyezer Rhéczés János visitálástokra. Amíg köztetök jára, csak borral háromszáz forint árrával tódtátok visitálását meg; kit közzöletek kurvaffiának szidott, kit egyéb ondoksággal. Ez végre kellött volna-je gyakran valakit közitekben ereszteti, hogy megevött ivott volna mindönötökből. Annak kivöle is. tudgyátok, kinek méhét, kinek könyvecskéit, és kinek

egyéb marhácskáját eltolvajlotta és szégyenített, nyomorított bennetök.

De az Ur Isten vissza való értelmének bocsátott titóket. Ugy lött, az mint akartátok. Nem uszollott (*unszolt*) volna titóket Böythe István az nehéz tisztnek letételével, mert félte Istenét. De az mely egyben eskövésben vadtok; és egymás ellen való irégységben. nem jámbornak kell nektök szolgálni, de olyannak, mint Rhéczés János. Nem jámborok azok, kik valahai mestöröket így böcsöllik méltatlan. Emléköztessetök háládatlanságotokról. (Ingratus cuculus.)

Ahol azt irjátok, hogy 1591. eszt. tisztötök szerint emléköztettétök Böythe Istvánt az elébbi egygességre; aminthogy ő az egygességben soha ellentartó nem volt, azonképpen nem is emléközik rejá, hogy igyentlenségötökre okot adott volna. De az ti tudatlan kevélségtök és akaratotok szerint való felfuakodástok volt köztetök mindön bolongságnak oka. Viszszavonyástok irégységtökből támadott, és magatok elhivéséből. Tudgya maga köztetök, kiesoda az, a ki az tisztöségöt kívánta, hogy látná, hogy érdöme szerint kilömben meg nem tisztölnék. Mast az visszavonyásnak fő kalandosává tettétök, hogy véllé egyöött vakollyatok (*vakuljátok*.) Várjátok el csak, még ennél is inkább visszat vonszotok, mert bolondságotok arra vezet bennetök. Varga Mihály nömös bölesesége meg nem ment abból bennetök, ha Isten rajtatok nem könyörörend, az ő ergalmassága szerint. Térj meg éhhozzám Israelnek számkövetése, hogy ne haragudgyam rejátok mindvégig, azt mondgya Isten Hieremiasnál. (Cap. 24.)

Nem halogatta Böythe István soha az ti javatokra való dolgot, mondgyatok igazat. De uratoknál árulkodástokkal meggyilöltetétök. Jámbor szolgálattyát eretnökségnek magyarázatok hamis gondolatokkal (mert itéletöt felöle tenni, nem hogy akkor, de mast sem tudtok) és hiv munkájáért az körösztyenségben megpölongérozétök. Hogysem mint ő miatta uratok az körösztyéni gyöleközetöt háborgassa, inkább mind tiszt nélkül és szolgálatotok nélkül akart lenni. Ez bizony igaz. De ti mindazáltal sem hiszitök, sem vallyátok, mert megkörnyéközött az ördög bennetök. Nincsen Böythe Istvánnak sem tíz, sem husz jobbágya az plebánosságban, mint ti nektök; hanem nyomorult munkájával kell élni, annak áldomását várja Istentől. Mígyön (*mit tegyen*) nyavalyás, ha nem tud az hizölködeshöz és az szégyönködeshöz?

Nem vontátok le arról az superattendenségöt, a ki jó kedvvel ő maga letötte. De emléközötök rejá, ne csalárdkodgyatok. Az ti gyöléstökben, minekelötte néki semmit nem

jelöntöttetők volna, tudgyátok, az vépi közönségös gyölésben, minemő káromló levelet irtatok néki. És az ti postáitok által, mind közönséggel, oda köldétők néki. Mely dolog ti hozzátok nem illött volna. Tudgyátok, egynehánszor mint esköttetek néki. Eleiben vetötte az egész gyölésnek, ugy szabadította rejá, hogy nektök irjon. És ugyan nem voltatok egyebek nagyobb részre, hanem Rhéczés uram kalandossága alatt valók Isten tudgya kedig, hogy egynehánszor uszollotta (*uszolta*) tisztivel, az gyölésben is töreködött, hogy ötet tisztelnék meg véle, csak az egygyesség megmaradhatott volna.

Azután irt, nem választ istentelenségökre, hanem binötöket számlálta előve, és hamis hitötökre emléköztetött, mert tartozott tisztí szerént azzal. Comoediátokat nem ő irta, sem ő hirével nem költ; hanem csak az, ki igaz, azt irta. Nem kellött néki gyermöki játék.

Tégödet Rhéczés, ez mái napig sem választott az Isten körösztényi gyüleközeti praedikátorrá, hanem amint Hieremiásnál panaszködik Isten: Non mittebam eos et currebant. Nem kildöm vala őket, mégis futnak vala magoktul. De ugyan olyan szégyöntelennek kell annak lenni, az ki vakmerőségre vetötte magát, mint ugyan az prophetánál vagyon: Az szót, mellyet hozzánk szöllöttál, ugymond, Isten nevében, tőled nem hallyók, mert mind azt cseleködgyök, az mellyek szájunkból származnak. (Cap. 44.)

Te Varga Mihály, nem tudod-e, mijért kildettél vala az köröszturi mestörségre, és Sárvárat el nem szenvedtek vala. Ezzel az hirrel, az praedicátorságra választást nem érdömlötted volna. Az többitök ki sodomita volt, ki nömös asszonyok subácskája csináltatója, etc. Ezért feddött bennetök, ezt vöttétök gonosz névön. Ennek nem kellött volna csak hallatni is az körösztvényességben, haragudtatok érötte, hamissan árulkodtatok. Igérte szegény, levele által, egynehánszor uratoknak, hogy törvént áll és mindönitökre csak egy ige szaváru is megfelel. Mindez ideig nem akartátok az igazat bévönni, hanem káromlástokkal akartatok megfelelni. Lássátok, ha egymást rágjátok, hogy egymástul meg ne emésztessetök. Mert az irégyök az magok fegyverével sértik magokat. Ameniben ártnak, az kire törnek, aniban vesztik önne magokat.

Nem hamissan vesztetök, igazán vesztök, mert meg nem tértök. Nem ellenzi jó Rheczés Uram tőled a zábraghi (*zágrábi*) pispökségöt, csak Isten szeressön véle. Nem igazán szolgálsz te Istennek, hanem az koncért; hasad Istenöd, dicseködésöd szégyönvallásodban. Tőtözzél véle, nem vészi el Beythe István előled.

Tudgyok, hogy megtiltották tőletök az rágalmozó írást, de az ördög nem nyughatott ; tilalom ellen és az körösztvényesség egyyessége ellen latorkodtok ; bátor haragudgyatok, csak hadjatók el bínötöket, térjetök meg.

Christus Urunk példájában magatokat ne keverjétek, mert az igaz, ti hamissak vadtok ; ti förtelmesek, az penig bín nékil való Azt mondgyátok-e, hogy bálvány imádók nem vadtok ; nemcsak az tiszta tudomány, de az tiszta élet is kívántatik Isten szolgálitul. Szitkozódás tinéktök az igazmondás. Mondgyatok igazat ti is Böythe Istvánra, meg nem haragszik érte, hanem megköszöni, és azbéli vétké, Isten segédcségéből megakarja jó étellel építeni.

Az jó urak itéleti appellálása után kérdik Böythe Istvánt, hol hallotta, avagy látta-je az rejájok kiáltott vétkeket, és versöcskéit is szidalmazták, ha meg nem érthetök. Mit gondolnak vélök ? Ugyan sem illött Virgilius avagy Homerus verseivel aféle szégyönöségöt írnia. Igaz, elég, ha megértöttétek. Ugyan nem illött azoknak módgyát tőletök kérdezni. Mert akkor írta azokat, amikor tempus fuerat dicere, quae sentiret. Ideje volt előbeszélien, az mellyeket értene.

Ezöket kedig az vétkeket, emléközöttök rejá, az vépi közönségös győléstökben ő ki mondotta, szömtől szömben. De csak fillegtetök és haragudtatok rejá ; és még akkor elvégezéttök az ti álnok szivetökben, hogy efféle vétkeket kikiáltóját el ne szenvedgyétek. Vallyon mellitöket nyomorította Böythe István egész tisztiben meg ; de ti még az tiszt kivöl is hóhérokká, emböröklökké löttétek. Nem veszi ezt az hazugságot az vén Beythe magára, hanem ugyan rajtatok hadgya. Lám eléggel uszollotta (*unszolta*) magát, hogy kész igaz birök előtt törvént állani, birjátok immár valaha rejá magatokat.

Az kit egynehánszor előtökben vetött és semmit nem gondoltatok véle, nem illött-e közönségösen kikiáltani ? Én azt mondom, hogy nem ugy jár az isteni szolgálat, mint ez velági tisztviselet ; ha kedig szintén ugy magyaráznád is, az lopó az birót örömet megvetné, de még appellálását sem vészik bé.

Ha nem ti vadtok azok, akiknek mondott, nem ti, hanem ő szégyönödött, mert hazugnak találatott. Adgya Isten, hogy úgy légyön. De morgotok érte. Binösöknek ismériük magatokat. Mit irtatok vala egyezer Böythe István ellen, jusson jól eszötökben, kit meg is tiltottak volt, hogy ki ne ereszténétek. Bátor ugy cseleködgyétek, de amig az jámborokban egyyig él ez világon, az ti hamisságtoknak megtorkollója meg nem szönik lenni.

Ha közembörök volnátok, másképen kellött volna veletök cselekedni; de holott Isten szolgáinak tartassatok és förtelmesködgyetök, soha azt ne reményétök, hogy Istentől elti-rettesetök.

Azhol orczul az Cálmán deják halálát, nagy vétkeöl szömében hányjátok : él még mind fia s felesége annak, kérd-gyétök meg azoktul halálát. Akkor holt meg, mikor Isten kivötte. Továbbá, ez ország még birák és törvénytevők nékil meg nem fogyatkozott, törvént tősznek Bőythe István között és az Cálmán deják maradékja között. Ha tudátok, hogy emberöldöklő volt, miért választottátok volt superinten-densötökké? Latrok azok, az kik afféle latrot választanak előljárójokká.

Lám, tíz egész esztendég szolgált ; hiszöm hallottátok, ha ki ellene panaszkodott, avagy valami gonosz hirt ellene szóllott. De hamis ítéletőjek vadtok és nem építők az Úr egyházát, hanem rontjátok.

Tiétök az képmutatás és annak az szerelme. Beythe sem ifjúságában, sem mast vénségében, sem belső, sem kilső képőt nem mutatott, hanem az Szent Pál beszéde szerént, az igazat azt mondotta, hogy ugy vagyon ; az hamissat kedig : nem. Ti mindön tudomány szelétől viseltetők és ez világi hizölködés és szerencse után jártok.

Szent Jób könyvéből átkot kiáltatok rejá ; de az Úr Isten ítéleti, ilyen hamiss hitőjeket terhelt azzal, aminemőjek ti vadtok. Az igaz lelkiismöretőjeket Isten megáldgya. Ám ti átkozzátok, csak az kegyelmes Úr Isten az ő szent szömeit róla el ne végye.

Meg az urakra fordittyátok szavatokat és okát akarjatók nékik adni, miért gyilöllyenek bennetök. És az Szent Pál beszédét, mellyet Timotheusnak irt, magatokra akarjátok érteni. De nem azért vadtok ti gonosz hirben, hogy az Christus hitiért és Istenbéli bizodalmotokért háborgatnának ; hanem hogy hamis hiti-szegöttek, és egynehányotok lator és parázna cselekedetőjek vadtok.

Az Cain példája sem illik ide, mert ti öltétök meg Bőythe Istvánt, mind tisztosságében méltatlan, és mind Isteni félelmének gyalázattyában. Nem szabad-e jámbornak magát menteni és ártatlanságát oltalmazni? Nem jár az hamisság szerént Isten országa.

Nem vallástokért pirongatott meg mast valaki, nem tudományotokat hozták elő, hanem hogy megércsetök irégységötöket, fene uralkodástokat és lator vétkeitöket, mellyek bántnak bennetök.

Könyörgötök, hogy oltalmazzanak az urak bennetök, mind addig bátor, míg az kegyelmes Isten rejánk ereszti. De először tegyétek igazakká magatokat és fesöllyetök ki az binökből. Nem az te itelettökön áll az Isten beszéde igassága, hanem Istennek lelke velágosításán. ki tinalatok nincs, hanem ördög lelke, mert emböröldöklök vadtok ; ez kívánsága csak az ördögnek. (Joh. 8.)

Azt írjátok az levél vége felé. hogy ti szenvedtök az igasságért. Sőt azt mondgya Szent Pétör: hogy mi kedve vagyon, ha binötök szerént orczul verettettök? De ha az igasságért, érdömötök kivől, valaki háborgat, az dicséretös az Urnál. Nemi Beythe háborított meg titöket, ti gyaláztátok meg ötet; hiszöm, értitök. Még az tudományra nem jutottunk; amikor osztán annak oltalmára mejéndönk, akkor mondgyátok ezöket. Legyetök jó fák először, úgy terömcsetök jó gyümölcsöket.

Ti magatok hittétök el magatokat, hogy ti bölcsek vadtok. Böles az, ki Istenfélő; tanított az, a kit Isten tanít. De nálatok Isteni félelöm sincs, mert ördög apátok cseleködedit követitök. (Joh. 8.) Az eleitől fogván emböröldöklő volt és az igasságban nem állott, mert fiait is hazugságra tanította.

Sokat építetök az körösztvénysejben ilyen lator irástokkal. Várjátok el jutalmát munkátoknak. Megfizet az Isten mindönitöknek egyől egyig, az ő maga igassága szerént, mellyet el nem késlel, noha láttatik ideig elhalasztani. Eljövén, eljő és nem késik.

Mind könyvnyomtatótokkal öszve jedzettek vadtok; az, a mint él az áruló, tudgya az maga nyughatatlan lelkiismereti. Beythe István mentötte azt meg az haláltul, mind feleségével öszve; és az jótéteményért ez az jó háladás. Tudgyátok-e, mint jártatok az Matthe mestör maradékával? Könyörgétök, hogy el ne veszesse az igaz ítélet, mert néktök tisztösségötökben és életötökben forgana. Megmentétök az hamissat és latrot, mind Benkóczitok jó hire nevével öszve. Ez az jótétel megtérítése.

Méltán szenvedöd ezöket szegény Böythe István, mert nem kellett volna ezöknék semmiben egy horaig is kedveznöd. Am hadd szegyonödtek volna. De ezután is az veszél megtalállya öket. Igaz ítélő az nagy Úr Isten

Urak és jámbor nömös uraim, ne botránkoztatok meg ez nyomorult igyenetlenségben. Jannes és Mambres Mojses ellen támadának, de nem hatalmazhatának el. Ezök az hit mellett való esze-veszött embörök is, noha ellene állnak az igasságnak, de tovább immár elő nem mehetnek. Mert az ő bolondságok immár tudva lészön mindönöknél, az mint azoké is. II. ad

Timothy. 3. Exodi 7. Így csufoltatnak meg Istentől Chore, Dathan és Abiram, röttenetössen megbintettetének. (Num. 16.) Ők támadtak Beythe Istvánra és vissza akarják háritani. Nála levelök, amivel gyalázták, nem tagadhattyák. Méltó volt innét az feddés, ő tőlök nem.

Ezzel az Ur Isten igéjét el nem vesztik. Megtarttya Isten azokat mindvégig, az kik övéi. Mert ő néki kedves akarattya, hogy az gonosz napon megszabadicsa az ő hiveit. Ugy legyön, Ur Isten!

Kegyelmes Isten. Im ezelőtt való időkben Crajczer Györgyöt hozták vala az egyességök megháborítására az Ur Isten szolgáinak. A mit Beythe István cselekedheték az mi jó Istenünk segédcségéből, az egyességöt oltalmazá. Te vagy Ur Isten abban bizonyság. Az fölkerelkedék, elméne mind Gabelmanussával öszve.

Önnét meni (*mennyi*) hazug irást ellene nyomtatának, tudgyatok sokan; kiben Böythe Istvánnak soha hire sem volt, tudgya Isten. Mert néki mind az Ur Istennek szent beszéde igassága, és mind lelkiismereti tanubizonságot tészön, hogy az igasságban töreködött, és mindönkor onnejt bontották föl az isteni és atyafiui egyességöt. Hánszor vesztögettették meg az körösztvényég convocatorjait az idegön nemzetséggel; magok elegek az mire nem voltanak, az alattomban való árulkodás mind arra vitte őket, hogy idegönökkel kezdenék háborgattatni az eggységét az sok jámbor tanító attyafiaknak.

Mustan is mindön irásokat, amint az Rövid regulát is, miért hogy inkább mind csak az igasságnak káromlása, csak az sötétben, titkon, magok között himtögetik. Az napfére sem ők, sem irások, az világosság eleiben, nem kelnek. Jámbor bizott uraink, barátink szánván, köservesen emléközetnek latorságitokról. Ti adtok ám okot effélére.

Ha azt bánták, hogy Böythe István fáradott érettök, miért nem mondták meg? Munkát nyavalyán nem vött volna, sem keserőségön fájdalomat. Mustan ugyan nem bannya, mert jó emléközetben vagyon Istennél neve, él az körösztvényégben. Ám ti nyughatatlanokgyatok.

De nem Böythe Istvánon cselekedték azt, hanem az Ur Istenön, és az ő körösztvényi gyölekezetin. Szép egyességök az Ur Isten szolgáinak és az egész Isten népének egyiránt való vallása, és az ördög ellen való gyözödelme ti miattatok fordítottatott vissza. Majd kettő száll reátok. Egyik az lelki vakság, másik házatok pusztulása; effélén kezdi el Isten az idegön fiak bintetésit, mig elveszesse őket. (Matth. 23.)

Magatok kedig ezt meghidgyétök, hogy az hazugságnak engedtetök és az igazat nyomorgattátok, mind egyyig el vesztök és ez földnek színéröl kitöröltetötk. Ne higgyétök szómat, mert talám azt véltötk, hogy magamtul szöllok, hanem kegyötlenküdgyetök és Istennek bosszuálló haragját nyakatokra két kézzel vonnyátok. Elég példátok előttetök. Hol crajczár, hol guba.

Meg azután ezzel az kegyötleniséggel nem elégödétök. Az Ur Isten próbájért Isten szolgálaira az jó Horwát Gergölyt kihozá, először Sibolti-tokkal öszve, azután Severinus-tokkal. Csepregre gyölést tétetötök, Beythe Istvánt baráságos szóra odahivátok (nála leveletötök.) Nem akart menni, de egynehány fő embörök által addig uszollátok (*unszollátok*) hogy elméne. Nem az okaért tartóztatta magát, hogy az igasságot szégyönlötte volna, de látta, micsoda szerencsája az ti nyájasságtoknak. Nem kellett néki az tiszt. Ti érottetök nem kellett, mert idegönségötöket látta hozzá s visszavonyástokat szégyönlötte. Magatok akartatok mind prophéták, praedicátorok és mind vezörök lennötök. Láttya Isten, akarmint tagadgyátok embörök előtt. Az igaz biró ítélő legyön benne. Ha hamis ebben Böythe István, az igaz biró ítéleti lészön rajta. Ha kedig ti hamissak vadtok, Isten ergalmazzon és ismertesse meg magát veletök.

Elméne az napra Böythe István, Horwát Gergölt, tuggyátok, mind Severinus-sával és az ő pártyaival ott találá. Valamennyen voltanak, kedvezéséjért-e, mijért-e, egy sem álla mellé, hanem ő maga szegény, másfél egész nap felele nékik. Ha az bolondság kellett kedvöknek, miért nem kidték (*küldték*) ki közzölök? Jó kedvvel ott hadta volna őket. Ott is tuggyátok, hogy ő magok az veteködő jámborok meghasonlának. Egyyik azt mondá, hogy az kenyér az Christus Urunk teste; másik kedig, hogy alatta vagyon. De tinéktök nem fér az Isten igassága fejetökben, mert megvakított az Isten ítéleti bennetök. Hogyha nem akartatok hinni az igasságnak, hidgyetök az hamisságnak. Mert az Isten rejátok haragudott, még csak vakságotokat sem engedi megtudnotok. Noha tudományotok ellyen (ellen) igen hánkódik bennetök. Az magatok kivánságinak hagyattatok.

Ezök után két notáriust választátok, egyyiket az Beythe fiát, másikat egy iffjat. A mit mind két felöl szöllottak, megírták; ugy teczik, egyyik fele ez mái napig jelön vagyon. De hogy látá Böythe István, hogy háborura, nem az isteni szeretetre igyeköztök, megmondá előttetök, hogy soha csak egy gyölésnek sem volt jó vége; bucsut vevén töletök, kiméne.

Azt költők utánna, hogy haragjában és azon való szégyönletiben mönt el, hogy meggyózték. Hiszöm bizonyoságot tészön az irás, senki kedvéjért nem hazud. Még akkor nömös praedicátor uraim, mindnyájan magatoknak maradtatok és placentinusokká löttetek. Jobballottátok az egy cipót és az pohár bort, az Ur Istennek tiszta és förtelöm nélkil való beszédénél. Itt az ti atyafiu szeretetből való beszélléstök méröggé változék. Fölkelétök azután, tuggyátok, hogy mindnyájatoknak szabad volt, valamint jártatok és szégyönködtetek. Az ti jámbor Rheczéstöknél kurvaffi néktök nevetök; az kit meg akar bennetök fogatni, ottan fogva lészön, és az rabok között bestye kurvaffi pap nevök. Megítéli Isten, mert azt mondgya: Valaki titöket megbánt, az én szömöm fén(y)ét bántya.

Még nagyobb lén (*lön*.) Fölméne Horwáth Gergöl Severinus-sával, ott azt szörzék Böythe István ellen, valamint akarának, Bártffán-é, vagy hol, kinyomtaták és az magok szégyönére kiadák. Kit tud az Isten, hogy hamis, mert magatok vadtok bizonságok, még éltök sokan, hogy az igasságot meg nem gyózték, hanem ök gyóztettek meg az igasságtul.

Talám azt vélitök, hogy nincs Isten, ki az igazat nézze. Térjetök meg immár valaha és minekelötte elvesznétök, keressétök Isten ergalmasságát. Hol Horwáth Gergöl? hol Severinus? az álnok férfiak félig nem élik az ő napjokat. Ezt bizonnyal tudgyátok, hogy az Böythe Istvánnak az nagy Ur Isten oltalmazója, és nyilván megtarttya az ő kedves jóakarattya szerént, ha nem tudom meny(i) álnokságot kiáltotok is ellene; mert bizik őbenne. Az Isten ellenségi kedig mi helyön tisztösségre vétetendnek, nagy hertelenséggel, mint az föst, elvesznek és semmié lesznek.

Megengedi az igaz Isten érni, hogy az ő ellenségi vesződelmét, sőt az Ur Istenre támadókét, megnézhesse szömeivel.

* * *

A birtokában levő eredeti példányról közli

Révész Kálmán.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Julius hó 29-én véget ért a hágai békeconferentia, a mely felé annyi reménységgel és kétkedéssel tekintettek Európának a fegyveres béke által agyon sajtolt népei. Valóban sajátságos jelenség volt ennek a conferentiának megszületése, lefolyása és eredménye egyaránt. Egy monarcha, kinek a világon legtöbb katonája van, kinek hadi segélyforrásai szinte kiapadhatlanok, megpendíti a lefegyverzés alakjában a világbéke eszméjét. Utána ez s amaz a hatalmasság is, ki őszintén, ki vonogatva, beleegyezését adja a közös tárgyalásokba. Az eszme, mely felett tanácskozni akarnak, az emberiségnek egyik legfontosabb életkérdése körül forog, de a kezelési mód, melylyel vele bánnak, teljesen köznapias. A nagy hű-hóval felidézett eszme megpillantásakor a hány résztvevő van, annyi felé szalad. Még csak azt sem sikerült elérni, hogy a civilisált ember ne tekintse embertársát vadállatnak, hanem legalább is hozzá méltó ellenfélnek.

Békesség, békesség! És még sem lőn békesség! És mind ez ugyan miért történhetett így?

A béke-pápa és tábora azt hirdeti, hogy a békesség földi fejedelmének, a vaticanumi incarnationak, a congressusból kizárása a fiasco oka. IX. Leo, Vilma hollandi királynőhöz intézett levelében, szép hegedűszóban ezt el is mondja. Tudtul adatik a világnak, hogy a békének e földön legfőbb, sőt egyedüli képviselője a pápa, a mint hogy szent Péter utódai mindig is a békesség hordozói voltak. Hogyne-hogyne! Hiszen ismerjük az investitura háborút, a welfek és ghibelinek harczát; emlékezünk a Bertalan-éjre, ennek előzményeire és következményeire; tudunk a Bocskayak, Bethlenek, Rákóczyak harcainról, a gyász-évtizedről, a harmincz éves háborúról . . . mindeniknek a végén ott a béke. Si vis pacem, para bellum!

És ugyan miért kesereg annyira ő szentsége a congres-

susból kizáratása miatt? Vajjon nem tudná több mint 220 millió emberre kiterjedő hatalmát másképen, csakis congressuson érvényesíteni? Vajjon, ha papjai, szerzetesei és apáczáinak legiói annak az eszmének a szolgálatában állanak, a melynek megtestesüléseül magát hirdeti, azzal az egy főtől függő, egy parancsszóra mozduló óriás nagyságú, vak engedelmességű és semmitől vissza nem riadó sereggel nem tudná-e oda kényszeríteni a művelt világot, hogy végre legyen békeség? De hát ki tehet róla, ha az első gondolat a pápa világi uralma, területi souverainitása, a *compelle intrare* és nem a békesség és ennek alapja, a szeretet, az evangéliumi szeretet. Nem a békességet kereste a római egyház feje a hágai congressus alkalmával sem, hanem az egyházi államot, a melynek visszaadása persze a világbékének leghatalmasabb záloga volna — az ő szemében.

Nem itt, óh nem itt van a hiba; nem a pápa elmaradása, hanem az evangéliumi szeretet hiánya okozta a fiascot. És e tekintetben nincs mit egymás szemére hányni sem róm. katolikus, sem protestáns államoknak. A nagy missonárius épen úgy nem zárta arsenálba dum-dum lövegeit, mint a hogy a gloire népe nem irtá ki szivéből a revanche eszméjét.

De hát nyereség nélkül még sem végződött a congressus. Az eredménytelenség egy óriási tanulság. Az építők hiába építik a házat, ha az Úr nem építi azt. A kölcsönös féltékenység és bizalmatlanság, a mely a diplomatiái morál alapja volt mindenha, ma is oly erős, hogy ennek gyökeres megváltozása nélkül még tárgyalni sem lehet a béke kérdésében. Vajjon megváltozik-e valaha? . . . Mi hiszünk Ézsaiás profécziájában . . . De hogy mikor következik ez be, az túl van minden emberi hozzávetésen.

A hágai békekonferenciának azonban egy más, benünket, protestánsokat közelebről érdeklő eredménye is indult meg. Hogy nagyobb sikere lesz-e, mint azoknak a tárgyalásoknak, a melyekhez fűződik, azt sem állítani, sem tagadni nem tudjuk, de szeretnénk remélni. Ez ugyanis nem egyéb, mint a világ összes protestánsainak némi-nemű uniója, közös képvisellete.

A belgiumi hivatalos protestáns egyház zsinatán, mely június hó utolsó hetében Brüsszelben tartatott, felmerült az az eszme, hogy a protestantismusnak, illetőleg a protestáns egyházaknak nincs hivatalos képvisellete. Közvetlen indokul az eszme felvetésére az szolgált, hogy a zsinaton szokásos értekezletek egyike alkalmával, mely Beyerhaus lelkész által tartatott, a lelkész élete és viselkedése körül forgó előadás

kapcsában indult meg, megemlékeztek a felszólalók arról is, hogy a hágai békekonferencia összehívása alkalmával megnyit irtak és beszéltek a felől, hogy azon a római egyház és a pápa is képviselve legyen és egyesek ugyanezen alkalommal kifejezést adtak a feletti sajnálkozásuknak, a mit különben az egész evangéliumi keresztyénség is mindig érzett, hogy a protestáns egyházra egyáltalában senki nem gondolt s a konferencián való részvétele szóba sem jött sehoh. A discussio folyamán kifejezést adtak annak is, hogy mindez azért történhetett, mert a protestáns egyháznak nincsen hivatalos képviselője. Kérdésbe tették azután, hogy vajjon nem lehetne egy ily képviselőt létesíteni? Indítványt is tettek, hogy egy bizottság küldessék ki, mely a világ összes, nem római katolikus egyházait és vallásos közösségeit szólítsa fel képviselőiknek Brüsszelbe, egy konferenciára elküldésére, hol aztán megbeszélhetnék egy ily hivatalos képviselő felállításának lehetősége, czélszerűsége s az a mód, melyen az egyes egyházak önállóságának, függetlenségének és sajátosságainak sérelme nélkül teljesíthető volna az a képviselő.

A tárgyalás folyamán megemlékeztek arról is, hogy a belga protestáns egyház ugyan csaknem a legkisebb a hivatalos egyházak között, de ez a körülmény csak előnyére szolgálna az ügynek, ha a kezdeményezés mégis tőle indulna ki. Mert ha hasonló felhívást az anglikán egyház, vagy a porosz egyházi főtanács tenne közzé, talán lehetséges volna azt a gyanusítást felvetni, hogy a többi egyházakat saját fenhatóságuk alá kívánják vonni; de a kicsinyke belga zsinat ellen ilyen ellenvetés nem tehető. — Reá mutattak ugyan némelyek az evangéliumi szövetségre is, hogy ez is kiterjedhet az összes protestánsokra, de ez a szövetség minden áldásos működése mellett sem alkalmas a jelzett célra, mert nélkülöz, sőt kerül mindenféle hivatalos jelleget. A presbyteri szövetség, mely csupán a presbyteriális egyházi szervezettel bíró egyházakra terjed ki, hasonlóképen alkalmatlan a jelzett célra, mert annak a hivatalos képviselőnek az egész protestáns keresztyénséget magában kellene foglalni.

A zsinati tárgyalások ezen témára nézve végmegállapodáshoz nem jutottak, de nem is végződtek a napi rendről levétellel. A határozat az lett, hogy a tárgyat egy évig megfontolják s a jövő évi zsinaton tárgyalásra fogják kitézni.

Minden esetre érdekes jelenség a belga protestánsok ezen törekvése, mert tagadhatatlan, hogy mi protestánsok folyton kénytelenek vagyunk érezni egymástól elszigeteltségünket, azt, hogy a protestantismus csakis két alaprincipiu-

mában bir közös, tehát csakis szellemi kapcsolattal. A jelenség nem egyedül álló, mert hiszen az evangéliumi szövetség, a presbyteri szövetség, a skót ref. egyházak egyesülése, az angliai dissenter egyházak szabad egyházi szövetsége ott, mind hasonló, de kisebb körü tünemények. Ezen szövetségi törekvések sikerei eléggé bizonyítják, hogy ma már nem ütköznék a protestánsok egyesítése olyan sok nehézségbe, mint a XVI. és XVII. században. Ma már tul tettük magunkat az uniformisálás szükségességének gondolatán és tudunk szövetséget csinálni reál-unió nélkül is. A marburgi colloquium, vagy Duraeus tervei nem az egyedüli ut, melyen a protestánsok egyesíthetők. Sőt épen a protestantismus sarkalatos alapelve, az individualismus sértetlen fentartása egyenesen meg is kívánja, hogy mindennemű egyesülési szervezet a szövetség útjára tereltessek.

Míg egyik felől a protestánsok egyesítését tervezik és készítik elő lelkes egyének, addig másfelől bomlás is tapasztalható a protestantismus kebelében. Ez a jelenség azonban csaknem kizárólag az anglikán egyházra vonatkozik, melyben a ritualismus újból erősen mozgolódik. De azért nem szabad az anglikán egyházbeli ritualis mozgalmakat az egész angliai protestantismusra nézve fennálló veszedelemnek feltüntetni. Hiszen nem régiben számszerűleg mutattuk ki, hogy Angliában a dissenterek erőben és számban felülhaladják az állam-egyházat s ők a legerősebb protestánsok. Magában az állam-egyházban is a ritualismus nem tulnyomó erejű tünemény, mert hiszen különben már régen tul tette volna magát a válaszfalakon.

Némelyek, az evangelisatio s szilárd bibliai hit ellen való ellenszenvök által vezetettve, úgy szeretik feltüntetni a ritualismus mozgolódásait, mint az angol protestantismus veszedelmét, a mely ellen amaz eszközök mit sem használnak. De talán nem volna szabad sohasem felejtenünk, hogy az anglikán egyház a protestantismusnak oly sajátágos formája, melyben a maga zserőit soha sem fejthette ki, mivel a királyi hatalom abban megakadályozta. Az I. Jakabnak tulajdonított mondás: No bishop no king, eléggé megmagyarázza nekünk az uralkodók gondolkozásmódját, valamint, a XVI—XVIII. századbeli általános egyházpolitikai felfogás az uralkodó egyháznak változtatlan fentartását. Tényleg két összeférhetetlen elem olvadt egybe az anglikán egyházban és van-e esodálkozni való rajta, ha a külső nyomás sulyának csökkenésével egymástól elkülönülni igyekeznek?

A ritualismus feletti harcban főleg három kérdés nyomul

előtérbe, t. i. a pap, a sakramentum (főleg a mise sakramentuma) és a gyónás, tehát nem pusztán szertartásról, rítusokról van szó, hanem sarkalatos dogmatikai kérdésekről, melyeket a szertartások csak kívülről fednek. Általában véve a ritualismus nem egyéb, mint az anglikán egyházban fenmaradt katholicismus érvényesülési törekvése. Tehát a ritualismus mozgalmaiban mindenha az a kérdés van felvetve, hogy az anglikán egyház továbbra is protestáns maradjon-e, vagy pedig visszatérjen a középkori tanokhoz és ceremóniákhoz, azaz tényleg ismét katholicussá legyen. Ezen kérdések tekintetében az államegyház két részre oszlik, a ritualisták és antiritualisták pártjára. Az utóbbiak mellett állanak az államegyház határain kívül a nonconformisták.

A ritualistikus kérdést Kensit londoni könyvkereskedőnek, a ritualismus ellen, nyilvános istentisztelet alkalmával tett óvástételei, melyeket a magas egyház részéről botrányoknak minősítettek, indította meg. Az érdeklődést fokozta egy, a mult évben megjelent könyv, melynek czíme az oxfordi mozgalom titkos története, melyben kétségtelenül be van igazolva, hogy a ritualisták már évek óta fáradhatatlanul kísérleteznek az angol egyházzal össze nem egyeztethető római szertartásos gyakorlatoknak a becsempészésén. Ezen leleplezések az antiritualisták körében hatalmas mozgalmat indítottak.

Az antiritualisticus mozgalomban legjelentőségtelesebb szerepet Sir William Harcourt játszott, ki maga egy korábbi yorki érsek fia s a parlament alsó házában az utóbbi időkig a liberális párt vezérszónoka volt. A Times-ban közzétett cikksorozatában élesen támadja a ritualismust és főleg a törvényesség szempontjából foglalkozik vele. Első levelében, melynek czíme: „A püspökök álláspontja“, azt hangoztatja, hogy bár az anglikán egyház ellentétes nézetek compromissuma, azonban maga ez a compromissum a parlament egyedülinek elismert tekintélyén nyugszik. Tehát a papoknak, de a püspököknek sincs joguk, sem hatalmuk, hogy egyházi törvényeket megszüntessenek, megváltoztassanak vagy hogy a formulákban előírt tanok és szertartásoktól eltérést engedjenek meg. Épen ezért a ritualismus álláspontja szerinte a törvénytelenység álláspontja az egyházban. Példákkal igazolja állítását, hivatkozva a canterburyi és yorki érsekek s a püspökök nyilatkozataira, cselekményeire. A püspököknek az lenne a kötelességök, hogy a törvény érvényét fentartsák s a világiak épen ezt kívánják tőlük, valamint papjaiktól is. Sir William Harcourt második levele a püspökök eljárásával foglalkozik,

s elítélőleg szól a miatt, hogy a püspökök milyen későn vették észre a veszélyt, mely az egyházat fenyegeti. Hogy veszedelem van, ezt az English Church Union elnökének, lord Halifaxnak nyilatkozataiból mutatja meg, ki a ritualismus-ellenes püspököket ócsárolta. Harmadik levelében az érsekek és püspökök nyilatkozatait tárgyalja, melyekben sok megnyugtatóra alkalmas dolgot talál, de viszont helytelenségeket is. p. o. hogy a canterbury érsek kijelentése szerint nem törvényellenes dolog az angol egyházban a consubstantiát tanítani. Negyedik s ötödik levelében a papság engedelmességével foglalkozik s bebizonyítja, hogy a püspökök rendelkezéseinek alig engedelmeskednek a papok, sőt engedetlen és e miatt megbüntetett papot más püspöki megyében készségesen alkalmaznak. Hatodik levelében a papok és a papi párt ellen fordul. Utolsó levelében örömeinek ad kifejezést a felett, hogy Balfour, az alsóház vezére is elismerte már valahára az egyházat fenyegető veszély létezését, habár annak nagyságát épenséggel nem hajlandó is elismerni. — A püspököknek a Lambethben tartott gyűlése által elítélt ceremóniák jegyzékét is közzé teszi s azzal zárja be előadását, hogy ha az elítélt szertartások teljesen ki is küszöböltetnek, akkor megtörtént az első lépés arra, hogy az államegyház az újból becsuszott visszaélésektől megtisztíttassék.

Czikksorozatának végén két javaslatot tesz Sir William, t. i. hogy 1. csak olyanok neveztessenek ki püspökké, kik megyéjüket a törvények értelmében kívánják kormányozni s hogy 2. azok a lelkészek, kik törvényellenes szertartásokat makacson végeznek, ne fogsággal büntettesenek, mi nekik martyr színezetet ad, hanem hivatalukból tétessenek le.

Az antiritualistákkal szemben a ritualisták az English Church Unionnak febr. 28-án tartott gyűléseknél adták ki ultimátumukat, hol lord Halifax elnöklete alatt mintegy 700 képviselőjük jelent meg.

Nyilatkozatukból, mint fontosabb részt, közöljük a következőket: Anglia XVI. századbeli törvényhozói, ha akarták volna, a külföldi reformátorokkal tarthattak volna és egy új vallásos testületet állíthattak volna a régi angol egyház helyére. De ezeket nem tették, sőt tagadnak minden, a katolikus egyházzal való szakítási szándékot. Véleményük szerint nem szabad semmit tanítani, a mit a katolikus atyák és a régi püspökök írásaiból bizonyítani nem lehet. A korona számára csak annyit követeltek, a mennyivel az angol királyok mindig birtak, t. i. hogy a törvényes igazságszolgáltatást külföldi beavatkozás nélkül gyakorolják. A tan és egyházi szer-

tartások tekintetében mindent elvetettek, a mely az egész katolikus egyház valamely dicső szokását sérti. Megállapításuk szerint a papság utódlása megszakítás nélküli kell, hogy legyen. A karok, mint korábban megmaradtak, hasonlóképen a papi öltözetek is stb.

Ezen ultimátummal szemben a winchesteri püspök kijelenti, hogy a benne lefektetett történeti felfogás a legnagyobb mértékben vitás, és felteszi a kérdést, hogy az egyház alapelvei akkor vannak-e nagyobb veszélynek kitéve, ha egy pár egyházközségben szokásos visszaélés megszüntetetik, vagy pedig ha makacson fentartanak olyan szertartásokat, a melyeket a püspökök, nem valami előítéletből, hanem egyedül az igazság által vezetettve, egyhangulag elvetettek.

Természetesen ezen pro és contra nyilatkozatokkal a ritualistikus kérdés még nem ért véget. A vitás szertartások kérdését, hogy az nem tisztán egyházi hatóságok beavatkozását lehetőleg elkerüljék, a két érseknek döntése alá terjesztették. Az eldöntendő kérdések a következők voltak: a tömjén használásának szabadságáról, a körmeneti gyertyákról s az úrvacsorai elemeknek a betegek számára való megőrzéséről. Az érseknek döntése jul. 31-én lett ismeretes. E szerint a tömjénnek és gyertyáknak használata az érvényes egyházi törvényekkel s különösen a Common Prayer Book-kal összeegyeztethetetlen. A döntés a szigorú jogi álláspontra helyezkedik s nagy óvatossággal így szól: „Távol van tőlünk azt állítani, hogy a tömjén önmagában illetlen, vagy nem kívánatos alkatrésze volna az istentiszteletnek. De nem ez volt a kérdés. Nem a felől kellett döntenünk, hogy a jövőben mi lehet alkalmas vagy megengedett dolog, hanem hogy a jelenleg érvényben levő C. P. B. határozmányai szerint a tömjénnek a szertartásoknál való használata törvényesen meg van engedve vagy nincs.” Miután az érsek arra a meggyőződésre jutottak, hogy úgy a tömjén, mint a körmeneti gyertyák törvényellenes szertartások, felszólítatnak a papok, hogy azoktól jövőre tartózkodjanak.

Az angol magas egyház lapja, a Church Times, úgy vélekedik, hogy a fenti döntés elhatározó jelentőségű az anglikán egyház életében s vele új korszak kezdődik. Mindenfelé kíváncsian várják, hogy a ritualistikus lelkészek minő álláspontra helyezkednek a döntéssel szemben. Egyértelmű megállapodásra még nem volt elég idő. Némelyek óvás mellett hajlandók engedelmeskedni, mások jezsuita kibuvóhoz folyamodnak, t. i., hogy a döntés csak a három bepanaszolt lelkészre vonatkozik, ismét mások arra az álláspontra helyezked-

nek. hogy az érsekek csak véleményt mondhatnak, de jogilag kötelező rendeletet nem adhatnak ki.

A ritualisták a tömjén és gyertya használatát, mint az anglikán egyháznak az egész katolikus egyházzal való egysége külső jelét tekintik és ezért ragaszkodnak oly makacsan azokhoz. Hogy mennyire mennek annak a tételnek hangoztatásában, hogy az anglikán egyház a katolikus egyház egy része, eléggé mutatja a Church Times egy levelezője, ki a miatt panaszkodik, hogy tisztán katolikus államokban az ott megforduló angolok kedvéért anglikán templomok építetnek. Ha már — úgymond az illető — nem akarnak a turisták a római kath. templomokba menni, tartsanak magánházaiknál istentiszteletet, vagy az illetők mentessenek fel azon időre egyházi kötelmeik alól, mert hát anglikán templom katolikus államban: ez schismaticus dolog.

Németországban meglehetősen mozgalmat okozott az utóbbi időben a de fide ac moribus bibornoki konsistoriumnak az Analecta Ecclesiastica márcziusi, harmadik füzetében közzétett ama döntése, hogy a betegápolással foglalkozó szerzetesrendeknek tilos egy akatholikus haldoklóhoz ennek lelkészét oda hívni illetőleg megparancsoltatik, hogy ilyen esetben passive viselkedjenek. A döntés szavai a passiv viselkedés előtt az illető apáczáknak a térítési kísérletet kötik a szivökre. Igen jellemző ez a döntés azért, mert eddig urbi et orbi hirdették, hogy a betegápoló szerzetrendek nem bírnak térítési kötelezettséggel. Jó lenne nekünk is ebből tanulnunk. Íme a július 15-én Karlsruhéban taltott bádeni egyetemes zsinat, a kardinális bizottság döntésének hírére egyenesen felszólítja az egyházi főtanácsot annak megfigyelésére, hogy csakugyan ellenállanak-e passive az ápolónői szerzetek az evangélikus lelki gondozásnak. Kíváncsian várjuk, hogy mi az egyházi hatóságainktól mikor fogunk hasonló intézkedést olvasni.

Az utóbbi zsinatnál maradvá két oly dolgot kell felemlítenünk, a melyek bennünket is érdekelhetnek. Egyik határozat szerint, mihelyt valamely egyházközség a 6000 lélekszámot meghaladja, kebelében második lelkészi rendes állomás szervezendő. Másik határozatában köteletségévé teszi a theologusoknak, hogy a templomi ének és zene érdekében zenei ismeretekre és legalább némi zenei készségre is szert tegyenek. Administrationalis dolgok ezek is, de jó dolgok.

p.—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. Irta *Rácz Károly* szapáryfalvai ref. lelkész. II-dik bővített kiadás, II-ik füzet. Lugos, 1899. nagy 8-ad rétbén 236 lap, ára az I. füzettel együtt 1 frt 60 kr. Kapható szerzőnél Szapáryfalván.

Rácz Károly szapáryfalvai lelkész szorgalmas kutatója egyházunk multjának s e mellett buzgó református lelkipásztor. Félreeső helyen, szegényes eszközökkel és nagy áldozattal bocsátgatja ki irodalmi műveit. Dolgozatai, szerkesztései nem nagy irodalmi értékkel bírnak; de elismerésre és méltánylásra méltó a szorgalom és buzgóság, melylyel dolgozik. Egyháztörténeti műveiben pedig dicséretet érdemel a szorgalmas és gondos adatgyűjtés, a mivel e nemű dolgozatai ékeskednek.

Kézalatti munkájának mindkét füzetét első ízben 1874-ben, a gályarabság kétszázados évfordulóján adta ki Sárospatakon. Második kiadás alá az I-ső füzet 1889-ben, a II-dik füzet most, 1899-ben Lugoson került, még pedig az előfizetők csekély számából itélve, a buzgó szerzőnek nem csekély áldozatával.

Maga ez a másodszer kibocsátott II-dik füzet a pozsonyi vértörvényszéknek nem politikai és egyházi méltatásával s a vérlázító eseménynek nem is a leírásával avagy a kor történetébe való beillesztésével foglalkozik; hanem czimének megfelelőleg a vértörvényszék áldozatainak biográfiai ismertetését és irodalmi műveik bibliográfiáját nyújtja. A korszakos esemény rövid egyházi és politikai történeti méltatásával a két előbeszédben találkozunk, melyeknek elsejét *Heiszler* József dombrádi lelkész, másodikát *Balogh* Ferencz debreczeni theologiai tanár írta.

Heiszler előszava szerzőnek jól ismert bölcséleti modorában, röviden, de kellő nyomatékkal azt mutatja ki, hogy «a pozsonyi delegatum iudicium elítéltjei a vallásgyűlölet áldozatai és nem politikai bűnösök». S ezt a fontos és igaz nézőpontot főleg azzal indokolja, hogy a vértörvényszék a pápás papok vezetése alatt állott s inkább egyházi mint világi jelleggel bírt; hogy az incriminált bűnt

csakis az egyházi személyekben kereste és vélte megtalálni, s hogy a szerepelt vádpontok legnagyobb része dogmatikai és egyháztársadalmi jelleggel bírt. Leginkább bizonyítja ezt maga az ítélet és az ítélezők amaz eljárása, hogy azok a bírúk, a kik a protestáns lelkészeket és tanítókat halálra ítélik, az ítélet meghozatala után az úgynevezett felségsértőkkel térítői alkudozásba bocsátkoznak és a halált mindazoknak elengedik, a kik reversalis mellett vagy önkéntes száműzetésbe menni, vagy az egyházi állásukról lemondani vagy pedig a római kath. hitre térni ígéreknek.

A másik előbeszéd a Balogh Ferencz tollából való. A hanglejtő közlemény voltakép az az ünnepi beszéd, melyet a hírneves tanár 1895. szept. 25-én a gályarabok emlékoszlopának leleplezésekor Debreczenben elmondott. Ebben is az a helyes vezéreszme domborul ki, hogy a vértörvényszék elíteltjei nem politikai bűnösök, hanem vallási mátyrok és tiszteletreméltó hitbajnokok. A beszéd többi része a gályarabok meghurczoltatásának, szenvedéseinek és kiszabadulásának szindús rajza, abban a tömör és rhapsodicus formában, mely a Balogh Ferencz műveit jellemzi. Maga az emlékoszlop, melynek csinos rajza a füzetben látható, a kollégium és a nagy-templom közötti téren Debreczenben van elhelyezve és tudvalevőleg özv. Hegyi Mihályné úrnő áldozatkészségéből készült.

A füzet maga a vértörvényszék áldozatainak és nem csupán csak a gályaraboknak részletes biographiája és bibliographiája. A két protestáns egyház 735 megidézett lelkészének és tanítójának életrajzi adatait és irodalmi művei jegyzékét közli itt a szorgalmas szerző. Előbb azonban azokkal a kútfőkkel számol be, a melyekből dolgozott. Elmondja, hogy nem a pozsonyi vértörvényszék eredeti jegyzőkönyvéből, hanem annak a debreczeni főiskolai könyvtár birtokában levő Nagy Mihály-féle másolatából dolgozott, a mely a «Sárospataki Füzetek» 1863-dik évfolyamában nyomtatásban is megjelent, de sok hiányossággal és számos név elferdítésével. — Főlemlíti, hogy a vértörvényszék által száműzöttnek s az Erdélybe menekülteknek további sorsát Burius János korponai ágostai hitv. evangélikus lelkész írta meg «Morzsalékok» czimű kéziratos könyvében, melyet Lichner Pál pozsonyi luther. tanár adott ki 1864-ben. Az elítéltek neveit a Lampe-Ember Pál-féle latinnyelvű egyháztörténet és van Poot Abraham holland monographiája (1684, Amsterdam) is közli, ez utóbbi lenyomatja Bruininx Hamel holland nagykövet emlékiratát is, mely nem egyéb, mint Otrokocsi Főris Ferencz gályarab egykorú latin munkájának holland fordítása. A gályákra hurczolt lelkészek és tanítók nevei Lányi György korponai iskolarektor «Történelmi elbeszélés»-ben is olvashatók; a gályarabok rövid biographiáját az egykorú Kocsi Csergő Bálint is megírta, a reformátusokét külön Heidegger János zürichi tanár.

Rácz Károly emez egykorú és közelkorú kútfőkből állította össze a munkáját. Az összeállítást lelkiismeretes gonddal végezte. Könyvének meg van az az irodalmi értéke, hogy a pozsonyi vér törvényszék elé idézett lelkészek, tanárok és tanítók számát 735-ben hitelesen megállapította, hogy közülök 336-nak a tényleges megjelenését adatszerűleg megállapította, valamint azt is, hogy a Sárvár, Kapuvár, Eberhard, Lipótvár, Berencs és Komárom várbörtöneiben kintzottak közül tényleg 41-en ítéltek el a nápolyi gályákon végzendő kényszermunkára. Ennek a 41 hitvallónak a neve olvasható az özv. Hegyi Mihályné csináltatta debreczeni emlékoszlopon.

A feldolgozást Rácz a következő módon végzi. Betürendes sorban közli mind a 735 megidézett személy nevét, rövidebb vagy hosszabb életrajzát s kéziratban vagy nyomtatásban megjelent irodalmi műveinek a jegyzékét. A kik tényleg elítéltek és gályarabságot szenvedtek, azoknak a nevét kövérebb betűkkel föltünőbbben nyomatja. Mindenik megidézett egyénnél az életrajzi adatok föl sorolása mellett elbeszéli a vádolás, vallatás, kintzás stb. módjait és eszközeit s a hitvalló magatartását e sanyargatás közben; külön elmondja, hogy kik mentek kényszerszáműzetésbe, kik mondtak le egyházi hivatalukról és kik estek az irtóztató kintzások hatása alatt hittagadásba. Az irodalmilag is ismertebb gályarabok: Harsányi M. István rimaszombati ref. lelkész, Kocsi Csergő Bálint pápai ref. tanár, Lányi György korponai ev. rektor, Masznyik Tóbiás illavai ev. lelkész, Otrokocsi Fóris Ferencz rimaszécsi ref. lelkész, Séllyei M. István pápai ref. lelkész és superintendens stb.

A munka sok érdekes részletet és adatot tartalmaz, nagy ügyeszeretettel van írva és csinos a kiállítása. Hitre és egyházszere tetre buzdító adatai vallásos építésre nagyon alkalmasak. Felhívjuk rá a t. közönség pártoló figyelmét. Megrendelhető a szerzőnél Szar yfalván (Krassó-Szörény m)

Marosi F.

A Drugethek és Homonna reformatioja. Írta *Réz László*, homonnai ev. ref. lelkész. S.-A.-Ujhely, 1899. nagy 8-ad r é t b e n 158. lap, ára 1 frt 20 kr. Kapható a szerzőnél.

Ez a kis monográfia is bizonyítéka annak az örvendetes len d ü l e t n e k, mely egyházunk multja iránt való érdeklődés tekintetében egyházunk némely köreiből tapasztalható. Évről évre számosabbak és minőség tekintetben is haladást mutatnak az egyes egyházkerü leteink, megyeink és gyülekezeteink viszontagságos multját derítgető egyediratok. Nem említve M. P. I. Társaságunk monografikus kiad ványait, Dunamellék csak imént adta ki nagybecsű Adalékjait Föld váry László szorgalmas összeállításában. Budapest ref. egyháza nem

rég bocsátotta ki a maga százéves történetét Farkas József theol. gondos szerkesztésében. Tiszántulnak egyes gyülekezeteiről tanulságos adatokat közöl úgyszólván számról-számra a Debreczeni Protestáns Lap. Erdélyben minap bizták meg Pokoly József kolozsvári theologiai tanárt az erdélyi egyházkerület történetének a megírásával. Tiszáninnen Radácsi György a Sárospataki Lapokban dicséretes buzgósággal szütyongatja az érdeklődőket és hozzáértőket az egyházkerület történetére vonatkozó adatok gyűjtögetésére és feldolgozására.

A történeti érzék fejlődésének bizonyítéka a fenti kis egyed-irat is, a melyben *Réz László* a hamvaiból feléledt homonnai prot. egyház történetét írta meg, az egyház multjával szorosán összeforrt Drugeth-család történetével kapcsolatban. Homonnán is, mint sok újraéledt prot. egyházunkban, két izbeli története van a protestantismusnak. Az első homonnai egyház a reformatio századában a Drugethek támogatásával alakul s a római reactionnak megnyert későbbi Drugethek által pusztítottatik el a XVII. században. Homonna második reformatioja és egyházi szervezkedése az utolsó husz év alatt úgyszólván szemeink előtt megy végbe. Réz könyve Homonnának mind régi, mind jelenkori reformatioját történetileg ismerteti és e mellett czímének megfelelőleg részletesen kiterjeszkedik a homonnai Drugeth-család történetére is, mely család a XVI. és XVII. században nagy szerepet játszott hazánk történetében.

A kilencz fejezetre osztott mű I. fejezete Homonna multjának vázlatos rajzát; a II. a Drugeth-család eredetét és hazánkba jövetelét; a III. a Drugethek megerősödését, közszereplését, majd ennek hanyatlását; a IV. a Drugethek XVI. századbéli politikai és vallási szereplését ismerteti. Az V. fejezet Homonna reformatioját és Kecskeméti C. János nevű lelkészének kiváló működését; a VI. a Drugethek fénykorát és fiáguk kihalását; a VII. Homonna reformatiojának megsemmisítését tárgyalja. A VIII. fejezetből Homonnának a XIX. században való állapotával ismerkedünk meg, a IX-ik pedig a homonnai második protestáns egyház megalakulását és jelen állapotát ismerteti.

A Zemplénmegye északi szélén fekvő Homonna már a XIV. században ismert hely. Róbert Károlytól kapta jutalmul Drugeth Fülöp. Lakosai szlávok voltak, kik a reformatio századában megmagyarosodtak, az ellenreformatio időszakában visszaszlávosodtak, a legújabb időben ismét örvendetesen magyarosodnak. Közel négy századig volt a helység a Drugethek jobbágyi birtoka, s míg a család a reformatio híve volt, a lakosság is gyarapodott úgy jólétben, mint műveltségben és nemzeti szellemben; ellenben a pápista Drugethek idejében szellemi visszaesés, anyagi elszegényedés és elnemzetietlenülés jellemzi Homonnát is. Csak a XIX. században tért magához és jutott erőteljesebb szerves fejlődésre a most már 4000 lelket számláló mezővároska, melynek korábbi élete, emelkedése és

hanyatlása a kizárólagos földesurak, a Drugethek, sorsával volt összeforrvá.

A Drugethek Róbert Károly idejében költöztek hazánkba. Homonnát Dr. Fülöp 1423-ban kapta hadi szolgálatai jutalmául a királytól. Dr. Miklós nevelője volt a Róbert Károly fiainak, később országbíró, Dr. János pedig nádorispánságot viselt szintén a XV. században. A reformáció századában már valóságos magyar olygarchákká lettek a Drugethek s házasság útján rokonságba léptek a Perényi, Drágffi, Zápolya, Thurzó és Báthory családokkal, a melyek akkor a legelső magyar családok voltak hazánkban. Homonna reformatioja is a Drugetheknek tulajdonítható, kik között Dr. Antal, Dr. István és Dr. Bálint tett legtöbbet a reformationak nemcsak Homonnán, hanem az egész országban való megszilárdítására. Homonnai Dr. Bálint oly hatalmas és népszerű főúr volt s a protestantizmusnak annyira szilárd híve, hogy Bocskay halála után a felvidék és a hajdúk őt akarták Erdély fejedelmévé választani, Mátyás pedig országbíróvá tette. Nevéről fény, működéséből áldás áradt Homonnának és egész Zemplénmegyének protestantizmusára.

Am Homonna nemcsak egyházi föllendülését, hanem pusztulását is a Drugeth-családnak köszönheti. A római kath. reactio a Drugeth-család egyik hiú és nagyravágyó tagját, Homonnai Györgyöt hálójába kerítette s hittagadásra csábította 1609-ben. Ettől kezdve egész vagyoni és társadalmi erejével a római érdekeket szolgálta. 1613-ban elveszi a templomot a reformátusoktól, jezsuitákat telepít Homonnára, Terebesen, egy másik birtokán pedig előbb a ref. parochia földjét veszi el, azután földesuri jogánál fogva a jobbágyságot kényszeríti a római hitre. Csak a Bethlen-féle fölkelés vetett gátat egy időre Homonnai György vallási fanatizmusának. Dr. György halála (1620.) után fiágon még 64 esztendőig él a Drugeth család s azután leányágra száll s mind e mai napig pápista kézen marad az óriási Drugeth-vagyon, s a homonnai ref. egyházat is csak a jelen század 80-as éveiben támaszthatja föl hamvaiból néhány beköltözött hű követője az evangéliumnak.

A két utolsó fejezetben a homonnai második protestáns egyháznak megalakulását és lassú, de fokozatos fejlődését ismerteti a buzgó szerző, ki az ujonnan alakult homonnai gyülekezetnek tevékeny lelkipásztora

A könyv szépen, lelkesen van írva és buzdító irányzatánál fogva, hitépítésre is alkalmas olvasmány. A Drugethek közül a hadvezető István, a hithős Bálint, a hittagadó György jellemzetesen, erőteljesen kidomborított alakok, a kikiről hatásos népies jellemrajzot is lehet írni.

Váradi F.

Apáczai Cseri János Paedagógiai Munkái. Összegyűjtötte, a latin beszédeket fordította, jegyzetekkel ellátta *Hegedüs István*. Budapest 1899. Franklin-társulat nyomása, nagy 8-ad rétbén 161 lap, ára füzve 1 frt.

Apáczai Cseri Jánosnak, a lelkes paedagogiai reformátornak jelentősége az idők folyamán abban az arányban nő, a mily mértékben fejlődik és tökéletesedik az elméleti és gyakorlati paedagogia. A paedagogia elhanyagolása idejében a feledés fátyla borult e paedagogiai lángszellem működésére; a lendülésben, virágzásban levő neveléstudomány nem győzi eléggé dicsérni és magasztalni a 17. század e korszakos iskolareformátorát. Ime csak a folyó évtizedben is Beöthy Zsolt az 1891/92-ik évet megnyitó dékáni beszédében lelkes hangon méltatja Apáczai paedagogiai jelentőségét; Neményi Imre külön biográfiában (A. Cs. J. mint paedagogus, Budapest 1893.) egész elragadtatással jellemzi Apáczai paedagogiai munkásságát. Gyalui Farkas Bécses újabb adalékokkal járul (Erdélyi Múzeum 1892. évf.) Apáczai életének történetéhez. Stromp László alapos tanulmányban (Apáczai Cs. J. mint paedagogus, Budapest 1898.) tüzetesen ismerteti és történetileg méltatja Apáczai jelentőségét hazánk nevelés- és iskolatörténetében.

Apáczai méltatásából a Magyar Paedagogiai Társulat is kivette a maga osztályrészét, midőn elhatározta, hogy adjuk ki Apáczainak összes paedagogiai munkáit és szedjük össze egyéb munkáiból is a paedagogiai gondolatait. Ezt a határozatot foganatosítja most Hegedüs István egyetemi tanár és a M. Paed. Társulat alelnöke a fenti művében, mely nem csupán az Apáczai paedagógiai méltatásához szolgál közvetlen és nélkülözhetlen forrásmű gyanánt, hanem egyszersmind első fecskéje nevelés- és iskolaügyünk alapvető munkái kiadásának.

Hegedüs mindenekelőtt a *Magyar Encyclopaedia előszavát* közli a győri kiadás szerint, de a szöveget a mai helyesírás szerint javítva. Azután a Magyar Logikácskához csatolt *Tanács* következik, melyet Joachim Fortius ad Apáczai János által egy tanulásába elcsüggedt ifjúnak. Majd az *Encyclopaedia* paedagogiai részletei (a 12 rész XXIX—XXXII. fejezetei) vannak közölve az eredeti helyesírás szerint. Negyedik helyen a *De Studio sapientiae* című beszéd magyar fordítása van lenyomatva, melyet Apáczai 1653 novemberében Gyulafehérvárt tartott. Ötödik helyen *Az iskolák igen nagy szükségéről* Kolozsvárt tartott beszéde; végül az *Akadémia felállításának módja és formája* iránt Barcsay Ákos fejedelemhez beadott terve, szintén magyar fordításban. Ezek Apáczainak amaz alapvető nevelés- és iskolaügyi munkái, melyek egy kötetbe foglalva és magyar nyelvre fordítva most először jelennek meg Hegedüs István gondos fordításában és jegyzeteivel ellátva.

Apáczai paedagogiai műveinek eme gyűjteményes kiadásával

Hegedüs István jelentékeny szolgálatot tett a magyar nevelésügynek. Ezzel megindult a magyar művelődéstörténelem legbecsesebb anyagának az összegyűjtése. Mert Apáczai működése korszakalkotó a magyar nevelés és oktatás, különösen a felsőbb oktatás mezején. Hiszen ha Apáczainak csak a reformot sürgető két iskolai beszédét és a Barcsay Ákoshoz intézett memorandumát elolvassuk, lehetetlen nem látnunk azokból egyfelől a hazáján forró szeretettel csüngő, de azért a külföld eszmeáramlatainak színvonalán álló nemes lélek magas aspiratióit, másfelől nem lehet fölismernünk azt az öntudatos nevelés- és iskola-reformátort, a ki a tartalmatlan philologiai és eszmétlen exact irányok ellentétes áramlatai között amaz egységes szellemű nevelési rendszer megalkotására törekszik, mely a renaissance korában annyira bálványozott philologiai és dialektikai formális oktatást a realiákból merített tárgyi tudás elemeivel igyekszik megeleveníteni. Ez már magában véve is jelentékeny és termékeny reform-eszme, mely mai napig sincs minden ízében megvalósítva. Nem csekélyebb fontosságú továbbá ama másik vezérgondolatja, hogy az *anyanyelvi oktatásra* kell fölépíteni a felsőbb iskolát, mely reformjával Apáczai a *nemzeti iskola* eszmei megteremtője hazánkban. Kiváló erő és hév nyilatkozik meg „Az iskolák igen nagy szükségéről” szóló nagyszabású beszédében, melyet 1656 november 20-án Kolozsvártt tartott. Bámulatos egységbe olvad itt hazája iránt érzett lángoló szeretete és elkeseredett támadása a tudatlanság, a közöny ellen, mely a tudomány becsülésére és szeretetére még nem érett meg s a mi miatt oly szegény, oly elmaradott, oly nyomorult ez a mi édes hazánk.

Az összegyűjtésről, a latin beszédek fordításáról s a mű elé írott bevezetéséről, melyek Hegedüst dicsérik, csak elismeréssel szólhatunk. Apáczaiéval rokon hév és a nevelés iránti hő szeretet sugárzik ki ezekből is. Hegedüsben lelkes és értelmes commentatort nyert Apáczai. Vajha teljesülne Apáczai kiadójának ama reménye, hogy longus post nos sequitur ordo. Nevelés- és iskolaügyünk alapvető munkáit (pl. a Ratio educationis-t, a régi prot. iskolák nevelés-oktatás rendjét, stb.) összegyűjtve újabb adattal fogjuk bebizonyítani, hogy nemzetünk benne volt az európai műveltség nagy áramlatában, hogy bírt lélekkel annak felfogására s jó szándékán semmi sem mult, hogy a vezérnemzetek színvonalára küzdje föl magát.

A nagyon csinos kiállítású kötetet, mely a Franklin-társulat jó ízlését dicséri, melegen ajánljuk olvasóink pártoló figyelmébe, annyival inkább, mert az Apáczai paedagogiai dicsősége a protestáns tanügy dicsősége s a sok közül ez is egyik bizonyítéka annak, hogy a protestantismus hazánkban is a legnemesebb és legdaldásosabb kulturális missiót teljesített.

Sz. F.

b) Külföldi irodalom.

Hauck: **Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche.** Begründet von J. J. Herzog. Unter Mitwirkung vieler Theologen und Gelehrten in dritter verbesserter und vermehrter Auflage herausgegeben von *Dr. Albert Hauck* Professor in Leipzig. Leipzig (Hinrichs 1897.) I—VI. Bd. Ára kötetenkint 10 márka.

Herzog reálencyklopédiája előző kiadásaiban Magyarországon is ismeretes. Egy általános prot. theologiai könyvtár az, a melylyel a német prot. theol. tudományosság századunkban méltó emléket emelt magának. A prot. theol. szakstudium óriási haladása, az utolsó két évtized részletkutatásai s a theol. irodalom nagy dimenziói tették szükségessé e reálencyklopédiának harmadik «javított és bővített kiadásban» való megindítását. Főleg a Ritschl-féle theologiai iskola történeti módszerének terjedése és hódítása az újabb theol. tudományosság összes ágaiban annyira megváltoztatta a német prot. theologia képét, hogy annak encyklopédiai rendezése és feldolgozása elsősorú egyházi és irodalmi szükségletnek bizonyult.

A Reálencyklopädia harmadik kiadásának sajtó alá való rendezését a legelőkelőbb német és külföldi szakerők bevonásával *Hauck* lipcsei theol. tanár vállalta magára, s az eddig megjelent hat kötet és két füzet után ítélve, derekasan megfelelt a maga feladatának. Még a pápas irodalom is elismeri róla, hogy e művel méltó emléket emelt magának a prot. theol. tudományos irodalom. Álláspontjában nem változott az előbbi kiadásoktól. A prot. keresztyénség egyházát és teológiáját akarja szolgálni, nem pedig az egyes prot. felekezetekét. Mert hát minden theol. és felekezeti ellentétek dacára nyilvánvaló a reformáció egyházainak bizonyos magasabb egysége történelmi és dogmatikai tekintetben egyaránt; de ennek föltüntetése csak azáltal lehetséges, ha minden nivellálás mellőzésével a különböző irányok és prot. egyházfelekezetek tudós szakférjait szólaltatjuk meg e Reálencyklopädiában.

Theologiai tekintetben sincs eksklusiv álláspontja ez encyklopädiának. Bármely theol. iskolának tudományos meggyőződésen és komoly kutatáson alapuló vívmányai helyet kapnak az encyklopädiában. Nem az ellentétes részletkérdések, hanem azok kutatásának eredményei vannak itt lefektetve. S ez így jól van. Mert hát a valódi tudományosság nem romboló, hanem építő természetű a theol. tudomány összes ágaiban. A theol. studiumok mindegyike képviselve van s minden czikk elején gazdag

szakirodalom található. Méltán mondották róla, hogy minden prot. theol. könyvtár főművének tekinthető.

Az anyag beosztását és feldolgozását tekintve, az első kötetnek 308 cikke közül 174 újonnan van megírva, 112 átdolgozva s csakis 22 cikk vétetett át az encyklopädia második kiadásából. E tekintetben a szerkesztő körültekintő figyelme mind a hat kötetben általában véve a legjobbat nyújtotta, a mit a mai prot. theol. tudományos irodalom csak nyújthatott. Főleg az egyházhistóriai anyag rendkívül gazdag terjedelemben van feldolgozva. A symbolika, dogmatörténet, patristika, vallástörténet tananyagának roppant gazdag tárháza sincs schol megrövidítve. A szerkesztőnek objektív álláspontját az is igazolja, hogy az egyházi élet újabb és legújabb jelenségeit azok megindítóival és szószólóival iratta meg, mivel azok legjobb és legalaposabb ismerői ügyöknek. Így írta meg *Beyschlag* az «Evang. Bund»-ról és a hannoverai *Funk* a «Lutherischer Gotteskasten»-ről szóló cikket. Nem a kritika, hanem a tény itt a fődolog, s a figyelmes olvasó hamar megtalálja az arany középutat valamely mozgalom és vezetői megítélésében. A dogmatikai és bibliai tananyag írói is jól vannak megválasztva. S bár e téren sokszor a modern korszellem érvényesül, a theol. műveltséggel bíró olvasó könnyen meg tudja különböztetni itt is a buzát a konkolytól. Van az egyházi theol. tananyagnak oly állandó substrátuma, mely független az egyes theol. felfogásoktól. Így p. o. a marburgi *Herrmann*, a göttingai iskola egyik legjelesebb képviselője, «Ima» című cikkében az ima meghallgatása mellett foglal állást, s e tekintetben Schleiermacher és Robertson fejtegetéseit czáfolja. Kár, hogy az egyháznak kiváló imaférfiait jobban nem ölelte föl a maga dolgozatában.

Az is örvendetes dolog, hogy a Reálencyklopädia igazán általános encyklopädiája akar lenni a prot. theológiának és egyháznak. Ép azért folytonos figyelemmel van Németország mellett a többi országok protestáns egyházi és irodalmi mozgalmaira. Így a «Dévay»-ról szóló cikket *Révész Kálmán*, a magyar prot. bibliafordításokról szólót pedig *Balogh Ferencz* avatott tollából veszi az olvasó. Azon kellene lennünk, hogy újabb és legújabb magyar prot. egyházunk és irodalmunk is szakembereink tollából helyet kaphatna az encyklopädiában, vagy ha ez külön cikk alakjában talán nem volna lehetséges, úgy az «Ungarn» cikke alá kellene foglalni prot. egyházunk és theol. irodalmunk multját és jeleit. Egyházunk érdekei mellett magyar nemzeti ügyet is szolgálunk azzal, ha tért hódítunk e monumentális encyklopädiái organumban. Gondolkozzanak e kérdésről illetékes szakférfiaink!

A német szaktudósok díszes sora szerepel az encyklopädia egyes köteteiben, úgy hogy alig van oly szakkérdés, a melyet ne annak legilletékesebb és legalaposabb ismerője írt volna. Természetes, hogy az átdolgozóknak finom theol. érzéke föl nem vehette művébe a hypothesisiek végéremehetetlen sorozatát. Ép azért csak cum grano salis szerepel p. o.

a reálencyklopédiában Ritschl dogmatikája, a protestáns-egylet liberális-musa vagy Baur és Willhausen hyperkritikája. Általában az ó- és új-szövevségi bevezetéstani kérdések kritikailag megtisztított alakban, inkább pozitív eredményeiben olvashatók az encyklopédiában. De, hogy e ponton is mily valódi szabadelvűséggel járt el Hauck tanár, mint szerkesztő, igazolják Goitschick, Guthe, Harnack, Herrmann, Kattenbusch, Krüger, Loofs és más illustis német tudósoknak több rendbeli czikkei, úgy hogy e ponton a szerkesztőt egyoldalú kritikával vagy tudományellenes kritikátlansággal vádolni épen nem lehet.

Örömmel várjuk a többi kötetek megjelenését. Eddigélé a mű a «Gergely»-ek füzeteig jelent meg. Sz. M.

Hilty: Glück. III. Teihl. Leipzig (Hinrichs) 1899. 238 lap.
Ára 5 márka.

E rendkívül mélyen járó és magasztos ethikai eszméket és életigazságokat fejtegető műnek, egy jogtanár ethikai testamentumának első két kötetét a «Prot. Szemle» VIII. évfolyamában mutattuk be olvasó közönségünknek.

Méltó befejezése e valóban klasszikus műnek a harmadik kötet, mely nyolcz nagyobb elmélkedést foglal magában. Igazi kalauzok ezek az élet nehéz útján. Czimők: Duplex est beatitudo, mi a hit? az idő művészte, a betegség üdve, modern szentség, mit tegyünk? üdv az unokáknak és excelsior. Lássuk csak ezeket egyenként.

Boldogságra törekszik minden ember. Ezzel kezdődik mindjárt az elmélkedés. A következőes pessimismus «der Beginn des Irrsinns», mely állásponton nincs többé észszerű célja az emberi életnek. De azért — mondja a ker. középkor egyik klasszikus írójával — «duplex est beatitudo, una imperfecta, quae habetur in hac vita, et alia, perfecta, quae in visione Dei consistit». — Sorra tárgyalja itt aztán a vagyonnak, a munkának, a művészetnek és tudománynak, az erőnek, egészségnek és hatalomnak, a nemes származásnak és a szerelemnek a boldogsághoz való viszonyát, a melyekről már Aristoteles megmondotta, hogy azok a boldogság külső feltételei. Az életnek valódi «segédkonstrukciói» az Isten közelsége és a munka, a melylyel szemben a boldogság minden más feltétele hiányos jellegű. Az Istenben való szilárd hit mellett bármely külső «isten-szolgálat» emberi mű, mely hitnek azonban már az apostol által is érintett igen sok akadályja van az életben. Ez akadályok rajza s a valódi benső hit boldogságának leírása oly szép, hogy bármely predikációnak is díszére szolgálhatna.

Az elmélkedés a hit lényege kérdésében folytatódik. A hit a tapasztalás, a meggyőződés dolga, s mint ilyen életerő és megtartó hatalom. A hithősök, p. o. Mózes, Pál, Assisi Ferencz, Luther, Wesley örökéletűek, a kikkel szemben egy Shaftesbury, Voltaire, Holbach vagy Nietzsche

legfeljebb az irodalomtörténet fog megemlékezni. Az életnek főbb stációi a fatalismus, stoicismus, egoismus és a hit. Az első érzéketlenné, a második keménynyé, a harmadik rosszszá, a negyedik jóvá és boldoggá teszi az embert. A hit tárgya a jó, a magasztos, az Isten s végül a Krisztus. *A keresztyén hit magva a Krisztus feltámadásában vetett hit.* Ennek apológiája Pál apostol fejtegetéseire emlékezteti az olvasót. A hit «nem mindenkinek dolga.» Akadályai az észszerűtlen nevelésből származnak, míg a valódi keresztyénség legtermészetesebb dispositiója a jó erkölcsi nevelés által fejlesztett józan emberi értelem. Gyakorlatilag a hit «bátorság az ideális életre és engedelmesség az Isten iránt», mely hitnek kevés köze van a theológiához és annak formuláihoz.

«A betegség üdve» című elmélkedés egyik legszebb részlete könyvünknek. Sok a baj és szenvedés a világon. Siralomvölgynek mondotta már azt Jób, Salamon prédikátora, Lessing s a pessimisták egész legiója. Ám a szenvedés az élet iskolája. Így tanítja ezt Pál, Luther, Gerhard és az egész askétikus irodalom. Gyakorlati tapasztalatai az isteni akarathoz való önmegtágadásban kulminálnak. Az Istennel és az Istenért sokat kell szenvedniök a jóknak is. A keresztyén azonban «Istennek ereje». A betegség nem az egyetlen s nemis a legnehezebb szenvedés. A lélek betegsége legtöbbször forrása a legtöbb betegségnek, s «a vétkek megbocsátása» alapja a meggyógyulásnak. Sympathikus környezet és jó ápolás sokat segít a betegeken. Minden észszerű medicinának a célja az ellenállás erejének fokozása, az álom, a vasárnap, és a munka. Praktikus észlelései és figyelmeztetései e tekintetben igen alaposak és meggyőzők. Legtöbbször foglalkozik az idegrendszerrel és annak modern bajával, a neurastheniával. Az idő változásai, az emésztés, a bőr ápolása s a szabad mozgás kiválóan figyelembe veendő. Fájdalmat enyhítő eszközök az öröm, a mértékletes életmód, a kedélyi nyugalom s a magasabb érdeklődés. Szerző a theológiában valóságos pastorálmedicinát lát.

A mű egyik rendkívül érdekes és tanulságos fejezete továbbá «a modern szentségről» szól. Lehet-e erről szó a keresztyénség álláspontján napjainkban? Igen. Azoknak a láthatatlan közössége az, a kik szívből szeretik az Istent és szabad akaratelhatározásból teljesítik a jót. Élő és éltető kovászai ezek az egyházi és állami közösségeknek. Hogy ehhez különös «vocatió» szükséges, magától értetődő dolog. A szentség modern értelemben véve nem más, mint fokozott szeretet az Isten és az ő országa iránt, mely minden sociális reformoknak a titka. A modern szenteknek jellemző tulajdonságai: az alázat, a melyet Krisztus és a keresztyénség tanít; továbbá a barátságos érzület, a bátorság (a legtöbbször fordul elő a bibliában: ne féljetek!) s a munka. A valódi keresztyénség — mondja egészen helyesen — mystika nélkül nem lehet. A szentség bizonyos értelemben az a heroismus, a melyről Jezsaiás az 58-ik fejezetben szól.

«Mit tegyünk?» a címe a további elmélkedésnek. A methodismus rögtön kész a felelettel, de az evangélium jobban ismeri az embereket

mint azok önmagukat. Szabad elhatározás a jóra, aztán állandó jóakarát és végül Istenbe vetett hit szükséges a jó élethez. Élet, hit és cselekvés a valódi kereszténység ereje és titka. Drummond mondja egy helyütt, hogy legfőbb az emberi életben örömmel teljesíteni az Isten akaratját. A jó cselekvés akadályai a hiúság, a fősévénység s a modern életmódnak egyéb «bálványai». Az Isten akarata szerinti cselekvésnek látható resultatuma a benső öröm. Egy valódi keresztény embernek helyes életmódja így fejezhető ki: ne félj, csak higgy, mindig jó légy és dolgozzál! A jónak jutalma a földön áldás, a rosszé áldatlanság. Minden munka nehéz Isten nélkül, és bármely munka könnyű az Istenben és az Istennel. Ép azért imádkozzál, mintha holnap kellene meghalnod, és dolgozzál, mintha örökké kellene élned!

Az «Üdv az unokáknak!» cz. fejezethen közelebbről a keresztény reményekről elmélkedik. Minden jelentékenyebb dolog a reményen alapul. Azon alapul a jövő 20-ik század valóban művelt embereinek humánus vallása is. «Várjuk az Urat!» — ez a kérdés fontosabb minden theol. vagy egyházi tételnél. Várhatja és várja őt mindenki: tudós és tanulatlan, öreg és ifjú, férfiak és nők egyaránt. Hit, alázat és figyelem szükséges hozzá. A jövő nevelést a generáció ideálja határozza meg. A mult században szabadság és egyenlőség vagyis humanitás, a reformáció korszakában igazság, ma erő a jelszó. A biblia ne legyen csupán egyházi és iskolai könyv, hanem életkönyve a civilizált emberiségnek. A kereszténység jövő feladatát helyesen apostrofálja szerző e szavaival: «Die Verbindung von unabänderlicher Vergangenheit, befriedigender aktueller Gegenwart und unendlichen Fortschritt jeder neuen Generation von Menschen durch ihren freien sittlichen Entschluss zum Guten und Wahren, das ist allein und auf alle Zeiten hinaus das Christenthum».

Végül az utolsó elmélkedés «*Excelsior*»-címet visel. A kereszténység, mint az istenország vallása a «feljebb» vallását hirdeti, a melynek ellensége az önkínzás, a pessimismus, s az askesis minden neme. E tekintetben Kempisi Tamás és Wesley minden időknek útmutatói. Nagyobb hűség, önadaadás és szeretet annak főbb alapjai, s itt szerző polemizál az időt vesztegető s a bensőt eltakaró ú. n. erkölcsi naplók ellen. Különösen Burkhardt és Louvigni műveit ajánlja olvasásra. Emberi akarat-elhatározás s a boldogságra való törekvés útja az excelsiornak föl a késő vénség bölcseségéig.

Valóban kimeríthetetlen kincses bányája Hilly «Glück» cz. műve a magasztos eszméknek és gondolatoknak. A laikusok etikája a szónak legnemesebb és legkeresztényebb értelmében véve. Bibliás jellegű minden ízében, s különösen az ó-szöveget szereti idézni. Ismétlem, a mit a két első kötet ismertetésénél mondtam, hogy óhajtható volna annak édes magyar nyelvünkre való átültetése. Művelt laikusaink sokat tanulhatnának és épülhetnek belőlök.

Sz. M.

Lehrbuch der Kirchengeschichte für Studierende, von *J. H. Kurtz*. 13. Auflage besorgt von *N. Bonwetsch* und *P. Tschackert*, Professoren der Theologie in Göttingen. I. *Bis zur Reformation*, bearbeitet von *N. Bonwetsch*. II. *Seit der Reformation*, bearbeitet von *P. Tschackert*. Leipzig, 1899. (A. Neumann, Fr. Lucas). 717 + 736 lap. Ára a 2 kötetnek 16·80 márka.

A protestáns egyházi történetírásnak igen gazdag és tekintélyes irodalma van napjainkban, a melylyel a vatikáni dogma által megbénított pápás ultramontán történetírás nem vetekedhetik. Az alapvető, *Baur*, *Neander* és *Gieseler*-féle nagyobb munkákat újabban egy *Hase*, *Hagenbach* és *Nippold* követte, a kiknek művei az újabb theol. irodalomnak maradandó kincseit képezik. Részben már azok által is egyengetve az egyház *belső* történetét is nagyobb figyelemre kezdik méltatni. E tekintetben *Herzog*, *Möller*, *Müller* és a jogtudós *Sohm* művei első helyet foglalnak el az egyháztörténet irodalmában.

Az előttünk fekvő *Kurtz*-féle mű nálunk a magyar theol. irodalomban is régóta ismeretes. 13-ik kiadásában is ama igazi «Studentenbuch»-nak bizonyul, mely olyszéles elterjedésnek örvend «bővített és javított» kiadásában is az akad. theológiai világban. Újabb kiadásában két vastag kötetre növekedett, de így is, úgy tárgyi, mint irodalomtörténeti tekintetben a legapróbb részletekig tájékoztatja az olvasót. Egy egész kis egyháztörténeti könyvtár, a melynek méltó helye van bármely theologus tanulóknak és akármelyik gyakorlati lelkésznek az íróasztalán.

Az átdolgozók bizonyos pietással nyúltak *Kurtz* egyháztörténetéhez. Meghagyták annak régebbi szerkezetét, gondosan ápolták annak erős luth. ízű felfogását és csak az egyes részletkérdéseknél bővítették az anyagát és az irodalmát. Kár, hogy a műben előforduló sok rövidítés nagyon zavarja a mai német theol. irodalomban kevésbé jártas olvasót.

Helyes történeti érzékre vall, hogy *Kurtz* műve két nagy főrészsre, ú. m. a *reformáció előtti és utáni* részre osztja fel az egész egyháztörténeti tananyagot. Egyedül a reformáció vehető fel ama határkönek, a mely a régebbi és újabb egyházhistóriát megkülönbözteti egymástól. Az egyháztörténetnek ó-, közép- és újkorra való felosztása teljesen elavultnak tekintendő, a mint hogy komoly német prot. egyháztörténetíró nem is követi, és nálunk *Warga Lajos* sem követte. Az I. kötet viszont két nagy szakaszra oszlik, ú. m. az egyház fejlődése a görög, római vagy antik klasszikus (28—336. l.) és annak kifejlődése a középkori-byzanci és germán-román kulturállapotok (1—331. l.) között. E két nagy szakaszt az egyháztörténet fogalmáról, feladatáról, forrásairól és irodalmáról szóló bevezetés, s a zsidóságról, pogányságról és Jézus Krisztus életéről szóló ú. n. «Vorgeschichte» (1—27. l.) előzi meg, mely a biblia által is érintett idők teljességére való utalással a keresztyénségnek az antik világhoz való vonatkozásait fejtegeti.

Kurtz egyháztörténetének II. kötete a reformációval kezdődik és két nagyobb szakaszban a XVI—XVIII. (1—366. l.) és a XIX. századnak (1—304. l.) egyháztörténetét tárgyalja. A művet egy az egyháztörténet tanulmányozását rendkívül megkönnyítő «Zeittafeln» (307—325. l.) és egy felette gazdag tartalmú és gondosan összeállított «Név- és tárgymutató» (326—371. l.) zárja be. Ilyet egyetlenegy egyháztörténeti műben sem találhatunk, úgy hogy Kurtz műve különösen és gyorsan tájékoztatja az olvasót az egyháztörténeti korszakalkotó egyének és események tanulmányozásánál. A legapróbb részletekig terjedő irodalom közlése tekintetében pedig csaknem páratlanul áll gazdagság s megbízhatóság tekintetében.

Bennünket közelebről Kurtz műve II. kötetének legújabb része, a *Tschackert* tanár által átdolgozott XIX. század egyháztörténete érdekeli. E szakasz egészen napjainkig van feldolgozva, s ily részletességgel egyetlenegy tankönyvben sem található. Tudjuk, hogy újabban önálló feldolgozója akadt *Nippold* jénai tanárban. *Tschackert* abban a nézetben van, hogy az I. és a XVI. század mellett épen a XIX. századnak végtelenül gazdag egyháztörténeti tananyaga az, a mely nagyon is megérdemli, hogy nagyobb terjedelemben önállóan is feldolgoztassék. Vannak Németország egyetemlein olyan theol. fakultások, p. o. a halle-wittenbergi, a melyeken külön kollégiumban önállóan tárgyalják a XIX. század egyháztörténetét. E szakaszban rengeteg egyháztörténeti és irodalmi anyag van összehordva. Négy nagyobb részben tárgyalja közelebről a protestantismus s a katholicismus legújabb egyháztörténetét, az állami és tartományi egyháziasságot s az egyháziatlanságot és antikeresztyénséget napjainkban. Remekül van itt tárgyalva a protestantismus és a katholicismus külső és belső története egyaránt. Így a vallásos újjáébredés, a prot. unió, az ev. conföderációk, a protestáns-egylet, a prot. theologiai irányok, a bel- és külmisszió, az ev. szociális mozgalom, a wittenbergi vártemplomnak s a jeruzsálemi Krisztustemplomnak fölvatása. A ki az újabb és legújabb prot. sajtót figyelemmel nem kísérte, Kurtz művében megtalálhatja a tájékozást, mely úgy tárgyi, mint alaki szempontból dicséri *Tschackert* tanár avatott tollát.

A protestantismusra a XIX. század katholicismusa következik. Itt mesteri rajzát találjuk közelebről a pápaságnak, a pápás rendeknek és egyleteknek, a szabadzlvú kath. irányoknak, az ultrámontanismushoz, a vatikáni zsinatnak, az ókatholicismushoz s a német kath. theologianak. Hisz szerzőnek a részleteknél való alapos tájékozottságát az ő éles polemikai műve is fényesen igazolja.

A «Staats- und Landeskirchentum» fejezetében a német és a többi államoknak a protestantismushoz és katholicismushoz való viszonyát tárgyalja. Itt találjuk a «Kulturkampf» ismertetését, a melynek a német prot. birodalmi állam maig is nagy betege. Kár, hogy szerző itt a magyar egyháztörténet rövid tárgyalásánál jobban nem informáltatta magát legújabb egyházi és irodalmi viszonyaink megítélése tekintetében. Ennek

rövid rajzát megtalálhatta volna a Luthardt-féle «Theol. Litteraturblatt» egyik újabb folyamában.

Végül az «Antikirchentum» és «Antichristenthum» cz. fejezetben ismerteti a tudós átdolgozó a római kath., orosz orthodox és prot. szektákat és rajongókat s a keresztyénellenes socialismust és communismust. Itt nézetem szerint egyoldalúan ítéli meg Tolstoit, de nagyon alaposan méltányolja *Nauman*, *Mathusius* és *Stöcker* keresztyén socialismusát.

A legmelegebben ajánljuk Kurtz egyháztörténete e legújabb kiadását művelt egyházi és világi köreink szíves figyelmébe, de különösen e műnek szíves figyelembevételét azok részéről, kik a mi Wargánk egyháztörténetét befejezni lesznek hivatva.

Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1899. június 1-től augusztus 31-éig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1899-re: Dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület, Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület, Pesti ág. hitv. ev. magyar egyház.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1899-re: Kecskeméti ev. ref. egyház, Kármán József ev. ref. lelkész Ujverbász, Büd-Szentmihályi ev. ref. egyház, Túrkevei ev. ref. egyház, Bács-szerémi ág. h. ev. egyházmegye, Pápai ev. ref. főiskola, Losonci ev. ref. egyház. **1898-ra:** Gürbedi ev. ref. egyház, Bodola László tanár Csurgó, Debreczeni ev. ref. egyház, Felső-szabolcsi ev. ref. papjegylet. **1898—99-re:** Jászberényi ev. ref. egyház, dr. Szlávik Mátvás theol. tanár Eperjes, Erdővidéki ev. ref. egyházmegye.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1899-re: Iglói ev. főgymn. tanári kar, Margocsy István ev. lelkész Vizesrét, Gönczvidéki ev. ref. lelkészi kör, Kelemen Mór Budapest, Laky Dániel Budapest, Pulszky Budapest, Simonidesz János ev. lelkész Szécsény, Matus György Pápa, Szánthó János ev. ref. esperes Kosd, Láposy János ev. ref. lelkész Tisza-Eszlár, Murányi János ev. ref. h.-lelkész Pécel (félévre). **1898-ra:** Jeszenszky Károly ev. lelkész Mezőberény, Felsőbányai ev. ref. egyház, Pozsonyi ev. theol. önképző kör, ifj. Kovács Antal ev. ref. lelkész Kilye, báró Mannsberg Sándor Kolozsvár, Tabajli Lajos ev. ref. lelkész Szatmár, Nagyhonti ev. egyházmegye, Végvári ev. ref. egyház, Balogh István ev. lelkész Puszta-Szt-Király, Novák Lajos tanár Sárospaták, Nagy Imre ev. ref. lelkész Ugra, Kutas Bálint ev. ref. lelkész Török-Szent-Miklós. **1894 re:** Lator Sándor Máramaros-Sziget. **1898—99-re:** dr. Horváth Ödön Eperjes. **1897—1898-ra:** Garzó Gyula ev. ref. lelkész Gyoma, Szatmáry Sándor ev. ref. lelkész Érmihályfalva, Varga Gyula ev. lelkész Vönöczk, Varga Zsigmond ev. ref. lelkész Mohács. **1897-re:** Daray Vilmos Kis-Kőrös, Benedek Dénes ev. ref. lelkész Makfalva. **1894—95-re:** Benedek Károly ev. ref. lelkész Alvincz.

4. Pártoló tagoktól évi 3 frtjával befolyt 1899-re: Tomory Endre ev. ref. lelkész Putnok, Jávorv Nándor ev. ref. lelkész S.-Vizsló, Harsányi Sándor ev. ref. lelkész Túrkeve, László János ev. ref. lelkész Lábatlan, Ramocsaházi ev. ref. egyház, dr. Dirner Gusztáv Budapest, Rupp Kornél Budapest, Gárdonyi ev. ref. egyház, Lányi Gusztáv főgymn. tanár Mezőtúr, Tóth István ügyvéd Pozsony, Gulyás Lajos ev. ref. lelkész Kisújszállás. **1898-ra:** Linczenyi Lajos ev. lelkész K.-Lehota, Eperjesi theol. önképzőkör, Szabó Sándor ev. lelkész Túrkeve, Somkerek Miklós ev. ref. lelkész Szék, Cseresnyés Ödön ref. lelkész Balázsfalva, Szabó Sámuel Kolozsvár. **1897—98-ra:** Dr. Mezey Ödön Székelyudvarhely. **1896—97-re:** Györteleki ev. ref. egyház. **1894—98-ra:** Dósa Dénes tanár Szászváros.

5. Alapító tagok tőkebefizetése: Varga József ev. ref. lelkész Szikszó, 100 frt.

6. Népies kiadványokért: Túrkevei ev. ref. egyház 5 frt, Hornyánszky Viktor czégtől 1898-ról Csendes Órákért 156 frt 67 kr., Koszordéért 771 frt 59 kr.

Összesen befolyt 1496 frt 26 kr.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1899. június 1.

Bendl Henrik,
társulati pénztárnok.

MEGHÍVÓ

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság folyó évi szeptember 20-án Debreczenben tartja nagygyűlését és közgyűlését.

Tárgysorozat:

I. Isteni szöveg d. e. nyolcz óraker az ev. ref. nagytemplomban. Imádkozik: Gyurátz Ferencz püspök. Prédikál: Petri Elek, budapesti theol. tanár. Adakozás a Társaság „Károli” alapjára, vallásos népiratkák kiadására.

II. Nagygyűlés d. e. féltiz óraker a kollégium dísztermében. — 1. Elnöki megnyitó. Gyurátz Ferencz püspök, társasági elnök. — 2. A társaság üdvözlése a felkért díszelnökök által és pedig a tiszántúli ev. ref. egyházkerület részéről Kiss Áron püspök által; Debreczen sz. kir. város, a debreczeni ev. ref. egyház és kollégium részéről Simonffy Imre kir. tanácsos, polgármester és főgondnok által. Válaszol Hegedüs Sándor, kereskedelemügyi m. kir. minister, a társaság másodelnöke. — 3. Titkári jelentés. Szóts Farkas, theol. akadémiái igazgató, a társaság titkára. — 4. Felolvasás: „A reformatio és a magyar nemzeti szellem egymásra való hatása”. Balogh Ferencz theologiai tanár. — 5. Költemények. Szabolcska Mihály temesvári lelkész. — 6. Elnöki zárszó. Hegedüs Sándor kereskedelemügyi m. kir. minister, a Társaság másodelnöke.

III. Tagok közgyűlése, a kollégium dísztermében d. e. tizenkét óraker. — 1. Számvizsgálat. Költségvetés. — 2. Jelentés az 1899. évi kiadványokról. — 3. Elszámolás a „Koszorú” és „Házi kincstár” 1898. évi forgalmáról. — 4. Az elhunyt választmányi tagok (1 fővárosi és 3 vidéki) helyének betöltése. — 5. Folyó ügyek, jelentések. — 6. Esetleges indítványok.

E gyűlésekre a Társaság tagjait és az érdeklődő közönséget tisztelettel meghívja

Budapest, 1899. augusztus havában

A M. P. Irodalmi Társaság Elnöksége.

T Á J É K O Z Á S U L.

1. A Magyar Prot. Irodalmi Társaság a Tiszántúli Egyházkerület, Debreczen sz. kir. város, a debreczeni egyház és főiskola szíves meghívására ez évi gyűléseit Debreczenben tartja. A Társaság tagjainak elszállásolásáról a debreczeni rendező bizottság gondoskodik. Felkértnek a Társaság tisztelt tagjai, hogy érkezésöket szeptember hó 10-ig a szállásoló bizottság elnökénél, Oláh Károly városi tanácsnoknál (városháza) bejelenteni s arról is nyilatkozni sziveskedjenek, hogy kívánják-e az elszállásolásukról való gondoskodást.

2. A gyűlésre utazó társulati tagok részére az Elnökség közbenjárására a M. Kir. Kereskedelmi Ministerium a M. Á. V. vonalain kedvezményes jegyet engedélyezett. A jegyek gyorsvonatra is érvényesek. Igazolványért Debreczenbe a püspöki irodához kell fordulni.

3. Szeptember 19-én a vendégek érkezése. Fogadás a debreczeni rendező bizottság részéről. A Társaság Elnökségét tanadja Simonffy Imre kir. tanácsos, Debreczen sz. kir. város polgármestere.

4. Szeptember 19-én este $\frac{1}{2}$ 8 óraker az „Angol Királynő” helyiségeiben ismerkedő társas vacsora. Etkezés à la carte, saját költségen.

5. Szeptember 20-án a közgyűlés után $\frac{1}{2}$ 2 óraker a vendéglátó házigazdák által adott „társasébed” az „Arany Bika” szálloda dísztermében. Az ebédjegyek Vecsey Imre tanácsnok, tb. főjegyzőnél, a debreczeni rendező bizottság jegyzőjénél vehetők át (városháza).

6. Ebéd után Debreczen nevezetességeinek templomok, kollégium, könyvtár, szobrok stb.) megtekintése a rendező bizottsági tagok kalauzolása mellett.

7. Este 6 órától $\frac{1}{2}$ 8-ig katonai tüzene a 39. cs. és kir. gyalogezred zenekara által a nagyerdei parkban. 8 óraker a debreczeni összes dalegyletek hangversenye a nagyerdei vígadó termében később közzeéteendő műsor mellett. Ezután táncz. Belépő-díj 1 korona. A tiszta jövedelem a „Károli”-alap javára fordítatik.

Debreczen, 1899. augusztus havában.

A debreczeni rendező bizottság.

17
A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTSFARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A DEBRECZENI GYŰLÉS EMLÉKKÖNYVE.

ÁRA 50 KR.

BUDAPEST, .

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1899.

Az Emlékkönyv tartalma.

	Lapszám
1. Imádság az istentiszteleten. <i>Gyurácz Ferencz</i>	1
2. Egyházi beszéd az istentiszteleten. <i>Petri Elek</i>	6
3. Elnöki megnyitó a nagygyűlésen. <i>Gyurácz Ferencz</i>	16
4. Üdvözllet a Magyar Protestáns Irodalmi Társasághoz. <i>Kiss Áron</i>	23
5. Elnöki beszéd a nagygyűlésen. <i>Hegedüs Sándor</i>	24
6. Titkári jelentés a Társaság működéséről. <i>Szöts Farkas</i>	31
7. A reformáció és a magyar nemzeti szellem. <i>Balogh Ferencz</i>	38
8. Költemények. <i>Szabolcska Mihály</i>	52
9. Választmányi jegyzőkönyv	57
10. Közgyűlési jegyzőkönyv	61
11. Számadás, vagyonkimutatás, költségvetés	70
12. A kiadvány-készletek leltára	72
13. A Társaság alapszabályai	74
14. A Társaság tisztkara és választmánya	82
15. A Társaság tagjainak a névsora	83

Tájékozás és kérelem.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szöts Farkas*, IX., Kálvintér 7. sz.), vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV., Deák-tér 4. sz.) bejelenti. *Pártfogó* taggá lehet az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* taggá az, a ki egyszer-mindenkorra száz frtot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. *Pártfogó* tagok kapják a Társaság összes kiadványait; *alapító* tagok a Prot. Szemlélt, a Monografiákat és a Koszorú füzeteit; *rendes* tagoknak Prot. Szemle és Monografiák a tagilleményök; *pártoló* tagoké a Protestáns Szemle. T. tagtársainkat bizalommal fölkérjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezzen a Társaságnak.

A hátralékok törlesztését sürgősen kérjük.

EMLÉKKÖNYV

A

MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁGNAK

1899. SZEPTEMBER 20-ÁN DEBRECZENBEN TARTOTT

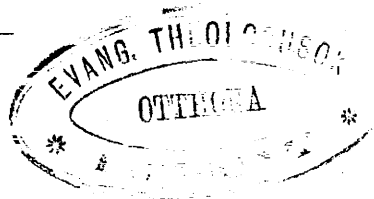
HARMADIK NAGYGYÜLÉSÉRŐL.

✱

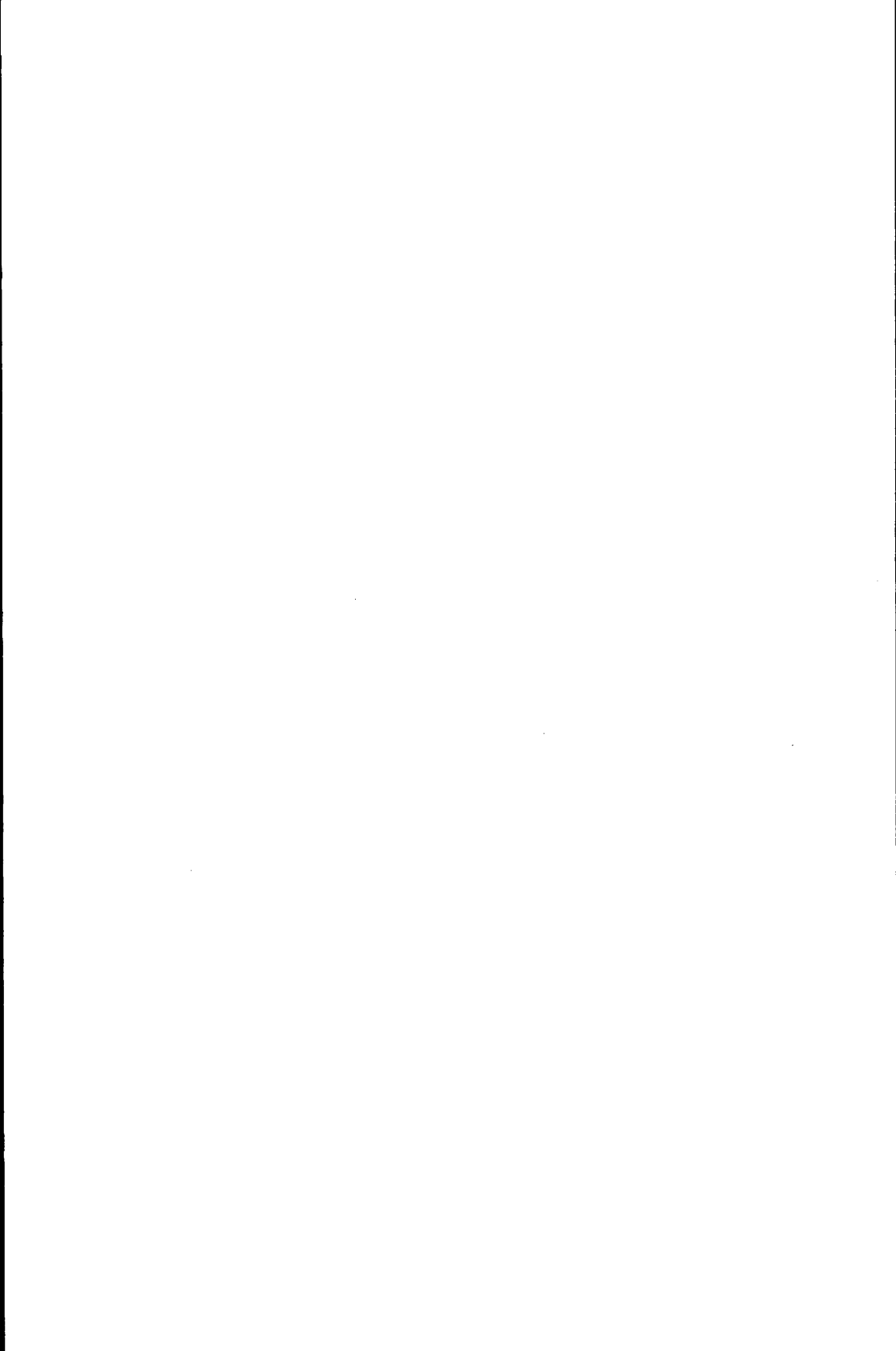
A NAGYGYÜLÉS HATÁROZATÁBÓL SZERKESZTETTE

SZŐTS FARKAS,

THEOL. IGAZGATÓ-TANÁR, A TÁRSASÁG TITKÁRA.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA.
1899.

I.

Imádság.

Elmondattott a M. Prot. Irod. Társaság nagygyűlését megelőzőtt istentiszteleten, a nagytemplomban, Debreczenben, 1899. szept. 20.

Világalkotó és gondviselő Isten, mindeneknek Ura! Trónod a végetlen hatalom, nálad a bölcsesség s az igazság örök kútfeje. Gyöngeségünk érzete megaláz, de míg törelemmel teszünk vallomást, hogy mindnyájan irgalmadat szomjúhozzuk: a hit atyai jóságodra emlékeztet és felemel. Hová is mennénk a Te lelked elől? Te benned bíztak a mi atyáink; Te vagy a mi szívünknek is kősziklája és a mi reménységünk óh Isten mindörökké! Te benned imádjuk Teremtőnket, ki a halhatatlan lélekkel saját képedet lehelte az emberre, és úgy szeretted e világot, hogy Szent Fiadat adtad megváltóul neki. Tőled: a világosság atyjától száll alá minden jó adomány és tökéletes ajándék. Mindazért, a mi előttünk kedves, a mi boldogít, Téged illet Uram a hála adója.

Áldott legyen neved, e drága kincsért: a vallásért, mely mint szövétnek mutatja az utat végezelünkhoz: a Te országodhoz, mint hű útítárs kísér vándorútunkon, neked élni s Téged az öröm verőfényes napjain s a bánat csillagtalan éjszakáin lélekben és igazságban dicsőíteni tanít. Hála néked a gondviselésért, melylyel egyházunk felett örködel s a multnak zivataros tengeréről a békés idők révpártjaira elhozád. Téged magasztalunk az áldásért, melyet általa az életre árasztasz.

Kérünk, fedezzen tovább is kegyelmed szent palástja. Add, hogy éleszthesse népedben ama láthatatlan erőt: a hitet,

mely hegyeket mozgat, a szenvedések sivatagján át is bíz-
tatva vezérel s a fájdalom kemény szirtjéből is vigaszforrást
fakaszt. Szabadítsd ki erkölcsi rendeltetésünk tudata által
lelkünket a mulandókhöz tapadó indulatok bilincseiből, hogy
keressük mindenekelőtt a Te országotat és annak igazságát.
Kelts világoosságot szivünkben, hogy mindig teljesebben meg-
ismerjünk Téged és a kit elbocsátottál, a Jézus Krisztust.
Erősítsd a ragaszkodást a boldogító örökséghez: a szent igé-
hez. Add, hogy ez, mint jó mag, termőföldre találjon keb-
lünkben és hozzon gyümölcsöt az istenfélelemben, emberszere-
tetben.

Tartsd meg közöttünk az egyetértés kötelékét, ápolj a
testvériségnek érzetét. Segélj, hogy a közös alapon nyugvó
egyházak tagjai, hitük fejedelmének: a Krisztusnak lelkétől
ihletve egyesült erővel munkálkodhassanak a világoosság s az
igazság uralmának terjesztésén és a szeretet nagy parancsának
betöltésével az emberiség sebeinek orvoslásán.

Jó Istenünk, Atyánk! Ismered a czélt, melyre mostan
összegyűltünk. Add áldásodat törekvésünkre. Add, hogy mint
üditő harmat a vetést: nevelhesse társulatunk zajtalan mun-
kássága az erkölcsi élet mezején a hit, szeretet, remény virá-
gait. Gyujtsad új lángra lelkünkben a buzgoosságot, mely a
szent ügynek szolgálatában csüggedni nem enged s melyet
azon tudat kísér, hogy áldozatával Tehozzád egyengeti a nép
előtt az utat.

Áldd meg koronás királyunkat. Övezd a nagyszívű, hön
szeretett fejedelem trónját dicsőséggel, támogasd őt népei bol-
dogságát czélozó törekvéseiben. Gondviselésed őrködjék felette,
hogy nemzetünk még sokáig üdvözölhesse uralkodói erényeivel
a királyi széken.

Áldásodat kérjük hazánkra. Te óvtad meg a mult viha-
raiban, Te hozz reá boldog jövendőt. Órizd meg s neveld
lakosaiban az összetartozás érzetét, ez ingatlan hűséget a haza
törvényeihez. Add, hogy a honszeretet legyen oltár, melyen a
a különböző nyelvű és vallású polgárok mint testvérek köz-
buzgalommal áldoznak. Tartsd távol tőle a vész fergetegét,
oltalmazd határai között a békességet s a megelégedést.

Áldd meg a közügyek vezetőit a bölcseségnek, igazság-szeretetnek erejével. Éleszd a népben a törvénytiszteletet s a kötelesség tudatát.

Legyen áldásod minden embertársainkon. Add, hogy terjedjen, mint a mennyboltozatán járó nap sugara a természet ölében: szent Fiad evangéliumának, áldó, megszentelő hatása az erkölcsi világban.

Add, hogy lakozzék a Krisztus a [hit által a mi sziveinkben s jőjön el hozzánk a Te országod, a mi Urunk Jézus által. Amen.

Gyurátz Ferencz,
dunántuli evang. püspök.

II.

Egyházi beszéd.

Luk. ev. 12. 132. v. „Ne félj kicsiny sereg, mert tetszett a ti Atyátoknak, hogy adjon nektek országot.“

Keresztyén Hallgatóim! A megilletődés érzésével eltelve jöttünk fel e szentegyházba, hogy mielőtt Prot. Irod. Társaságunk tanácskozásait megkezdené, a vigasztalásnak, lelkesedésnek és megszentelődésnek lelkét kérjük Istentől. Oh mert a mai korban, ha anyaszentegyházunk érdekében akarunk dolgozni, igen nagy szükségünk van a vigaszra és lelkesedésre. A lelkeket talán sohasem fogta el a reménytelenség és bátortalanság érzete annyira, mint napjainkban. És nem is ok nélkül. Látjuk egyik oldalon a nagy tömeg közönyösségét, az isteni dolgok iránti érzéketlenségét, mely sokszor az egyháztól való elszakadásig fajul. Sajnálattal tapasztaljuk, hogy vallásosságunk élettelen, hideg; nem olyan, mint a folyam, mely parti közt halad tovább, felüdítve a természetet, hanem olyan, mint a tó, mely egy helyben áll. A másik oldalon pedig legió azoknak száma, a kik nem tudnak, vagy jobban mondva nem akarnak oda felemelkedni, a hova az igazságnak lelke elvezette az értelmesekeket; a kik aggodalommal őrzik a világ által rég túlszárnyalt rendszeröket, s háromszoros jajt kiáltanak, valahányszor az isteni gondviselés a szellemi fejlődés egy-egy magasabb fokára emeli nemünket; a kik vakmerő kezekkel nyúlnak bele a világtörténet kerekébe s vissza kívánnák forgatni azt egy évezreddel.

De vajjon a hitetlenségnek és türelmetlenségnek lelke győzedelmeskedhetik-e anyaszentegyházunk felett? Vajjon az evangéliumnak sava és világossága elveszett-e és többé

nem Istennek ereje, hogy mind azokat boldogítsa, a kik benne hisznek? . . .

Nem K. H.! ily reménytelenül, ily bátortalanul nekünk nem szabad a jövőbe tekintenünk. Nekünk hinnünk kell a keresztyénség állandó előhaladásában, Isten országának folytonos növekedésében a földön. Nekünk nem szabad lemondani az evangélium isteni erejébe vetett hitről, mintha Isten lelkének nem állana többé hatalmában a bűnös emberiséget áthatni és megnemesíteni. Nekünk nem szabad lemondani az emberiség jóra valóságába vetett hitről, mintha az többé nem volna képes az evangélium isteni erejét magába befogadni. Bárminő lényeges átalakulások történjenek is, nekünk arra kell törekednünk, hogy a keresztyénség lényege, az Isten országa ne legyen kérdéssé téve.

És óh, midőn ily szent elhatározással eltelve akarunk mi prot. egyházunk javára dolgozni, mily megnyugtatólag, mily lelkesítőleg hat Urunk eme nyilatkozata: „ne félj kicsiny sereg, mert tetszett a ti Atyátoknak, hogy adjon nektek országot!”

* * *

1. Jól megértjük K. H.! e szavakat. Midőn Jézus azzal vigasztalta kétségesskedő tanítványait, hogy a mennyei Atya nekik adta az országot, nem arra az Isten országára gondolt, melyet a zsidók vártak, s melynek eljövételétől reménylették minden bajaiknak orvoslását. Erről az Isten országáról korlátolt, szűk látkörű felfogás uralkodott a Krisztus idejében. Azt képzették, hogy annak helye Jeruzsálem leend, s midőn megvalósul, össze fog omlani a jelen világ és a zsidók élni fognak örök dicsőségben az ég kárpitjain belül. A Megváltó isteni lelke magasan állott az ily gyarlóságok felett. Beszédeiben sokszor kifejezte, hogy Isten országa nem szemmel láthatólag fog eljöni, hanem az emberi lélek mélységében. „Az én országom nem e világból való“, mondá Jézus Pilátus előtt.

Félre ne értsük azonban e nyilatkozatot. Idvezítőnk ezzel nem azt akarta mondani, hogy ez az ország csak a

földön túl, az égben van, mert hiszen ő épen azért jött, hogy a mennyet a földre hozza, hogy itt az emberek között a kegyelemnek és békességnek oly szövetségét létesítse, melyben a léleknek igaz üdvössége és boldogsága feltalálható legyen. A Krisztus által hirdetett Isten országa egyfelől új vallásos életben áll, a mennyiben Isten és emberek között egészen új viszonyt létesít; másfelől pedig új erkölcsi életben, a mennyiben országának tagjait a testvéri szeretet kötelékeivel fűzi egymáshoz.

A zsidó vallás tökéletlensége abban állott, hogy Istent haragvó és bosszúálló Jehovának tekintették, ki megbünteti az atyáknak álnokságait a fiakban harmad és negyediziglen. Jézus pedig e felfogással szemben azt hirdette, hogy Isten az embereknek Atyja, ki szerette őket a világ kezdetétől fogva, s ennek bizonyosságául utal a mezők liliomaira és az égnek madaraira. Hogy egy öröktől fogva való szeretet öröködi az emberek sorsa felett, ezt először az ő szíve érezte meg, abban az Istennel való titokteljes összeköttetésben, mely azt mondatta vele: „Senki nem ismeri az Atyát, hanem csak a fiú“.

Ebből az új Isten-tudatból egy egészen új vallásos világ állott elő. Ha Isten haragvó és bosszúálló Jehova, úgy a vallásnak csak az a feladata, hogy azt a haragot kiengesztelje a különböző áldozatok s a mindennapi élet aprólékos viszonyaira vonatkozó rendszabályok pontos megtartása által. Ha ellenben Isten az emberiség atyja, akkor az emberre nézve az egyedüli vallásos kötelesség a szeretet kötelessége, s a kik ezt betöltik, azok mindnyájan Isten fiai. Az Isten országa e szerint a gyermeki szeretetnek, az Isten utáni vágyakozásnak új lelki világa, mely az alázatosoké, szelídeké és irgalmasoké; azoké, a kik éheznek és szomjúhozák az igazságot; a tiszta szívűeké és békességre igyekezőké, mert ők mindnyájan Isten fiainak neveztetnek. Valóban K. H.! Isten országa nem egyéb, mint az embernek Istennel való kibékülése, a fiúság érzete, az embernek Istennel való benső közössége, s az ebből származó lelki nyugalom és megelégedés. Ennek eljövetelét nem látja senki, de magunk megérezzük. Mindenütt feltalálható, a hol az ember egyesül Istennel és a Krisztussal hitben és sze-

retetben. A hol az embert Isten lelke a Krisztus evangéliumának isteni ereje hatja át, ott jelen van az Isten országa s megszenteli és átalakítja az emberi életet. A hol az emberi szív küzd, harcol az igaz boldogságért; a hol az ember a testi és lelki fájdalmak között, a szükségben és a halálban tántoríthatlanul megáll az Isten mellett; ott van az Isten országa a maga békeességével és boldogságával. Gyakran csak egy hang, mely a szívben megcsendül: ébredj fel te, ki alszol! és az ember ébredezni kezd. Gyakran csak egy sugára a szeretetnek, mely a Megváltó szeméből a lélekre esik, melyből a világ nem lát semmit, de a jégkéreg a bűnbe merült szív körül olvadozni kezd, s a megelevenítő erő átalakítja az emberi szívet. Mintha a menny szállana szívünkbe, úgy érezzük magunkat, midőn lelkünk nyugalma bűneink tudata nem háborítja meg. Vagy ha megtántorodunk, s a gyarló emberi szenvedélyek által már-már a kárhozat szélére sodortatunk: ime egyszerre csak mint fénylő villámlás, szívünkbe száll egy nemesebb érzés és mi újra felemelkedünk, újra vágyunk az elvesztett boldogság után.

Ez a törekvés, ez az érzület, ez a hit teszi az embert Isten országának tagjává, a szentek polgártársává. Ez által leszünk az apostol szavai szerint a Krisztus testének tagjaivá, tápláltatván annak lelke által, a ki az Isten dicsőségének jobbján ül. És ez az érzület, ez a hit K. H.! erősebb és ellenállhatatlanabb, mint az erőszak; mert nem az az igazi világhódító, ki fegyverrel kezében népeket igaz le, hanem az alázatos és szerető lélek. Az emberiség története példákkal igazolja, hogy az a diadal, melynek alapja a nyers erő, csak látszólagos, és állandó hódításokat csak az Istenben hívő lélek tehet, maradandó hatalommal csak a tűrő és megbocsátó szeretet bírhat. Hiszen ti tudjátok, hogy a római világbirodalom hatalmas épülete mily gyorsan megsemmisült! És vajjon ki semmisítette meg? Az, a ki egy talpalattnyi földet sem mondhatott magáénak, a kinek egyedüli fegyvere a szeretet és egyedüli paizsa az alázatosság volt.

Látnivaló ezekből K. H.! hogy az az Isten országa, melylyel az Idvezítő kishitű tanítványait bízatta, nem *külső*

hatalom, hanem belső lelki erő. Az a belső világosság, melyben Jézus élt és mozgott; az az isteni erő, mely őt az emberi bűnös szenvedélyek elleni küzdelemben diadalra segítette; az az isteni béke, mely egész lényét áthatotta, s a leghevesebb küzdelmek óráiban is lelkének harmoniáját megzavartatni nem engedte; az Isten közellétének gondolata, mely minden érzését és egész valóját betöltötte, mely azt mondatta vele: „én az Atyától jöttem ki és úgy jöttem a világra“; ez az Isten lelkétől áthatott szellemi élet, ez az Isten országa. És a mennyiben részt veszünk ezen szellemi életben, annyiban részt veszünk az Isten országában is. Mikor keressük az igazságot, akkor az Isten országát keressük, mert a hol az igazság van, ott van az Isten országa. Ha teljes szivünkben szeretjük a jót és Istenhez törekedünk, akkor az ég felé törekedünk, mert a hol az erkölcsi jó van, ott van az Isten országa. Ha a világi hiúságtól, az emberi önzéstől elfordulva, felemelkedünk az emberi élet ideáljaihoz, akkor az égbe emelkedünk fel, mert a hol az erkölcsi ideálok vannak, ott van az Isten országa. Ha a bajban, testi és lelki megpróbáltatások között kinyújtjuk kezeinket az isteni szeretet és hűség horgonya után és az életnek minden ellenmondásai dacára szilárdul ragaszkodunk azon gondolathoz, hogy a mit az Isten tesz, az jól van téve, úgy az Isten országa a mi szivünkbe költözik, mert a hol a tiszta szeretet és hűség van, ott van az Isten országa.

* * *

2. De vigyázzunk K. H.! ne hogy tévedésbe essünk. Ha az Isten országa, melyet a mennyei Atya adott nekünk, s a melylyel Idvezítőnk bízta hitben és kitartásban ingadozó tanítványait, nem más, mint az Istennel való belső szellemi közösség: úgy ebből világosan következik, hogy az egyáltalában nem függ a külső dolgoktól, nem függ az egyház külső hatalmi állásától sem. Meg lehet, hogy Isten országa egyik vagy másik egyházi szervezetben határozottabb alakot nyer, jobban érvényesül, s ez valóban úgy is van, de azért a különböző egyházi szervezetek csak pusztán formák, külső alakok

és Isten országa nincs kizárólag egyikhez sem kötve. Bárminő átalakulások történjenek is, azok nem fogják Isten országát megsemmisíteni; ez mindig érvényesülni fog úgy az államban, mint a társadalomban, úgy a családban, mint az egyesek életében. Hogy eljön-e valamikor az az idő, midőn az egyház, mely eddig Isten országának ápolója volt a földön, megszűnik és beolvad az államba vagy egy más instituczióba, azt én nem tudom. De azt tudom, hogy ha az egyház átalakul is, azért Isten országa még sem fog kiveszni az emberi szívből. Az bizonyos, hogy Isten országa mindig megtalálja a helyes utat az emberi szívhez, hogy azt áthassa és megnemesítse. Épen azért K. H.! főtörekvésünk soha se legyen az, hogy az előforduló változások szerint az egyház a politika irányzója vagy szolgálója legyen, hanem arra törekedjünk, hogy Isten országa gyökeret verjen az emberi szívben. Volt idő, midőn a ker. egyház a legnagyobb külső hatalommal rendelkezett a földön, az állami és társadalmi viszonyokra a legnagyobb befolyást gyakorolta; de vajjon ezen hatalommal kapcsolatban Isten országa a virágzás legmagasabb fokán állott-e? Vajjon akkor képes volt-e az egyház minden hatalma mellett is felépíteni az emberek szívében a kegyelemnek és békességnek országát?

Az egyháziatlanság és vallástalanság, mi miatt mi annyit panaszkodunk, nem új dolog, nem kizárólag az újkori civilizáció következménye, nem a most uralkodó korszellem gyümölcse. Tekintetek vissza magyar protestáns egyházunknak és az egyetemes egyháznak történetére, s meg fogtok győződni, hogy az indifferentismus, az erkölcsiségnek és a vallássságnak ezen megülő ellensége mindig megvolt, csak hogy ma nyiltan és tartózkodás nélkül lép fel, ezelőtt pedig az egyház világi hatalmától való félelem miatt csak titokban működött. Sőt a jövőre nézve se ámítsuk magunkat hiú ábrándokkal. Ne hitessük el magunkkal, hogy nemsokára eljön az az idő, mikor az egész föld meghódol az evangéliumnak és Isten országa büntől és romlottságtól menten fog uralkodni a földön. Míg emberek élnek a földön, addig mindig fogunk találni az emberi szívben irtani és gyomlálni valót. A jó és

rossz, a világosság és sötétség közötti harc sohasem fog megszűnni, s az emberiség erkölcsi átalakulásának processusa mindaddig tartani fog, míg az emberiség fennáll.

Igaz, hogy nekünk is szólanak az ígéretek a szeretet és békesség országa felől, melyben a koronás dalnok szavai szerint: *„az irgulmasság és igazság elől találják egymást; az igazság és a békesség egymást csókolják, s az igazmondás a földből csemetézik, . . . hogy lakozzék az Úrnak dicsősége a mi földünkön.“* De ez az ország még nem jött el; az épület, melynek szegletköve a Krisztus, még nincs befejezve. Nekünk tehát K. H.! a kik Isten országáért lelkesülünk, nem szabad ellankadnunk abban az istenes munkában, hogy az evangélium isteni ereje áthassa az embereket és Isten országa gyökeret verjen az emberi szívben. Hiszen e munka közben nekünk is szól az Idvezítő biztató szava: *„ne félj kicsiny sereg, mert tetszett a ti Atyátoknak, hogy adjon nektek országot !*

De ez a biztató szózat reánk nézve egyszersmind kötelezettség is, hogy kettőzött erővel dolgozzunk. Szükséges most inkább mint valamikor, hogy egyházunk tagjai élő hittel bírnak, mely kifejezést nyerjen életökben és cselekedeteikben is. Szükséges most inkább, mint valamikor, hogy magyar protestáns egyházunknak minden igaz fia a királyi papság elvéből kifolyólag valódi missziói munkát végezzen és egyengetse az utat mindazok szívéhez, a kik Isten országa után vágyakoznak. Mert tudnotok kell, K. H.! hogy a váltság szükségérzete nem veszett ki, az Istennel való kiengesztelődés utáni vágy most is meg van az emberi szívben és meg is marad mindörökké. A kérdés: *„mit tegyék, hogy az örök életet elnyerjem ?!“* felmerül még némely szorongó szívben, némely bűnbánó kebelben, s gyakran épen ott, hol legkevésbé gyánítanak. Tanulmányozzuk tehát az emberi szívet, hogy kipuhathassuk, hol ébred fel a váltság és kiengesztelődés utáni vágy, s igyekezzünk összegyűjteni, Jézushoz kapcsolni mindazokat, a kik Isten országa után vágyakoznak. Egyesíteni mindazokat, a kik még Istenről és az isteni dolgokról hallani akarnak, a kik evangéliumi keresztyéneknek vallják .

magokat és Isten országában hisznek; a magyar protestáns egyház minden egyes tagjának ez a hivatása, ez a feladata, ez a kötelessége. Ne gondoljátok, K. H.! hogy ez a munka csak a papok feladata volna. Avagy sohasem hallottatok az egyetemes papságról? Nem tudjátok-e, hogy a királyi papság gondolata már az új-testamentomban kifejezést nyer, s hogy ezt a gondolatot éppen a protestáns egyház hozta ismét napvilágra a feledés mélységéből, hova a középkori papság eltemette azt! Igen, mi mindnyájan királyi papság és szent nép vagyunk! Mindnyájunknak részt kell vennünk az apostoli munkában, mert mindenkire vonatkozik az apostoli intés: „*az Istennek lelkét meg ne oltsátok*“... „*mindeneket megpróbáltatok, s a mi jó, azt megtartsátok*.“ Hogy e munkában Prot. Irod. Társaságunk milyen módon és milyen mértékben vegyen részt? azt nem szükség fejtegetnem, hiszen ti mindnyájan tudjátok, hogy az igazság lelkének, a józan felvilágosodásnak hiánya mit tehet: itt fanatikus vakbuzgóság, babona, tudatlanság; ott pedig gunyos kétkedés és vakmerő tagadás a bizonyos eredmény.

E munka kétségenkívül nagy és nehéz, de jutalmazó is. Azért „*ne félj kicsiny sereg, mert tetszett a ti Atyátoknak, hogy adjon nektek országot!*“ Ragadjuk kezünkbe tehát K. H.! az evangélium világosító fáklyáját, s világosítsuk meg azzal az emberi életet. Legyünk azon, hogy az egyház ismét a hit védbástyája, a vallás-erkölcsi élet ápolója és fejlesztője legyen. Oltzuk be az evangéliumi hitet az emberi szívbe, hogy az ezen földi életnek minden szenvedése és ellenmondása között szilárdul megálljon egy erkölcsi világrendbe, egy mindenható Istenbe vetett hitben, ki mindent javunkra fordít, s a jónak és igaznak győzelmet ad. Ki kell ragadni az embert az önzésből, a bűnös tétlenségéből, szent tűzzé kell éleszteni keblében az isteni szellem szikráját, hogy megtanulja az ő erkölcsi életfeladatát betölteni, s minden földi dolog felett az örökkévalót keresni. Az egyháznak hit és bűnbánat által létre kell hozni minden emberi szívben a lélek üdvét, hogy az ember a világ zajában el ne vesszen, hanem mint Isten országának polgára, boldog legyen a Jézus Krisztusban. Be kell hatolni

a nép életébe, fel kell használni minden eszközt, mit a társadalmi viszonyok nyújtanak, hogy a kitűzött célt elérhessük. Gondoljuk meg, hogy az istenitisztelet látogatásával még nem tettünk eleget vallásos kötelességünknek, hanem ki kell menni az életbe, élére kell állani minden közhasznú törekvésnek, az evangélium isteni erejét be kell oltani a társadalomba, hogy az átalakuljon és vallásos irányt vegyen. Így lassanként a közös munka megtermi közös gyümölcsét. Így a keresztyén hitnek és szeretetnek hatalma által a világ erkölcsi fogyatkozásai lassanként elenyésznek, az erkölcsiségnek és vallásos érzületnek új folyamai támadnak, s meg fogják termékenyíteni az egész életet.

De K. H.! ha az evangéliumi munkában részt akarunk venni, szükséges, hogy a hitbuzgóság lelke éljen mi bennünk; szükséges, hogy Isten szóljon hozzánk és hívjon el a munkára. Hallottátok-e Istennek ily szavát, mely küldött, mely hívott volna titeket? Hallottátok-e azt a magányban, midőn távol a világ zajától, a vallásos lélek egészen áthatva érzi magát az Isten fenséges jelenlététől? Hallottátok-e az imában, midőn a szív Istenhez kiált, tőle kér segílyt és kegyelmet, lelki békét és vigasztalást? Hallottátok-e a lelkiismeretben, mely vádol és büntet, felment és jutalmaz? Hallottátok-e főkép a Jézus Krisztusban, ki egész teljességében kijelentette a mennyei Atya akaratát? Óh, ha Istennek ily szava sohasem csendült meg füleinkben, ha sohasem éreztünk nemesebb felárgolást, elragadtatást: akkor a Krisztus egyházának nem vagyunk igaz tagjai. Nekünk K. H.! ha e munkában részt akarunk venni, hinnünk kell Isten országában; hinnünk kell az igaznak, jónak erejében és győzelmében. E hit nélkül a siker biztos reményével nem működhetünk. E hit nélkül karunk ellankad, lelkünk szárnyai megbénulnak és mi visszaesünk a köznapiság porába. E tekintetben is az Úr Jézus legyen a mi példányképünk. Ő hitt az Isten országában és e hitét a legmostohább körülmények között is megtartotta. S vajjon csatlakozott-e hitében? Nem K. H.! A keresztyén egyháznak kétezer éves multja kiáltó bizonyosságot tesz e hit igazsága és létjogosultsága mellett. Szilárdul ragaszkodjunk tehát Isten

országának előhaladásába, az emberiség erkölcsi tökéletesedésébe vetett hithez. Legyünk állhatatosak abban a hitben, hogy a váltság szükségérzete az embereket mindig ösztönözni fogja arra, hogy az Istent keressék. És ebben a hitben örömmel és fáradhatlanul dolgozzunk Isten országának felépítésén, megnyugvást és lelkesedést meritve Idvezítőnk eme nyilatkozatából: „*Ne félj kicsiny sereg, mert tetszett a ti Atyátoknak, hogy adjon nektek országot!*“ Amen.

Petri Elek,
budapesti ref. theol. tanár.

III.

Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt Nagygyűlés! Mielőtt társulatunk ügyeinek gyűlési tárgyalását megkezdendők: hivatta vagyunk a kegyelet adójának meghozatalára a mult évben gyászos halállal kimult feleséges királynénk emlékének, kit felejteni nem tudó hűséggel sirat a magyar. Hogy mily áldás volt Erzsébet királyné élete nemzetünknek, arról a történet a későbbi korban is lelkesedve fog beszélni. — Fél század előtt a nemzeti újjászületésre csakhamar a honfűi öröm s reménynek temetése következett. A szabadságért fegyverbe öltözött magyar a sorskerék által letiporva magába zárt fájdalommal gyászolt. Fásult lemondással gondolt a jövőre, mint vesztett csatán a nehéz sebével roskadó bajnok, ki többé semmit nem vár, nem fél.

A bánat e zordon éjszakáján egy csillag tűnt fel hazánk egén. E csillag az ifjú királyné szive volt, mely oszlatni kezdé a lélekölő homályt. Erzsébet királyné megérté milliók fájdalmát s ennek orvoslására szentelé életét. Ő, a léleknemesség, női méltóság megszemélyesítője, megosztotta hazánk bánatát, örömét, s új életre hívta haldokló reményét. Nemzetünk óhaját, céljait mindig hiven pártolta s a leghathatósban közremunkált azon idő előkészítésén, melyben a király esküt tett az alkotmányra s a magyar koronát tett a király fejére, kiben most alkotmánya legfőbb óráját, a legjobb, legbőlcsebb fejedelmet tiszteli. Irodalmi társulatunk tagjainak, mint hű honpolgároknak keblén is átrezgett a hazát ért csapás hatása. Közgyűlésünknek is feladata lesz ezt oly értelmű határozattal tanusítani, melyben kifejezést nyerjen a fájdalom a nemzeti nagy veszteség felett s egyszersmind a fogyhatlan hálás tisztelet a megdicsőült királyné emléke iránt.

Tisztelt Nagygyűlés! A Magyar Prot. Irodalmi Társaság elfogadván a vendégszeretet szíves meghívását ez évre Debreczen szab. kir. városát jelölte ki tagjainak találkozási helyéül.

Itt jöttünk össze harmadik vándorgyűlésünkre. Ide kísért bennünket a tartozás tudata irodalmi társulatunk céljai iránt

s egyszersmind a meggyőződés, hogy itt is oly kör fogad, mely lelkesül azért, a mi protestáns és magyar.

Debreczennek története — mint része az egésznek — híven emlékeztet hazánknak dicsőséges és siralmas eseményekben gazdag multjára. Itt is sokszor kibontotta ostorát a vész angyala, de csapásai, mint tűzlángja az arany fényének — csak az itt lakott nép életrealóságának rombolhatlanságát tanusíthaták. Világosan tünteti fel a lezajlott kor itt fajunk nemes jellemvonásait: az ingatlan ragaszkodást a joghoz, a kiirthatlan szabadságszeretetet, a hűséget a földhöz, melyet az elődök verejtéke, vére áztatott, átérzését azon igazságnak, hogy az életnek értéket ad, az átvett örökséget megőrzi és gyarapítja a munka.

Ily erényekkel vívott harc diadala az eredmény, mire e város a művelődés s közjólét terén ma mutathat. De a magyar protestantismus multját is szívemelő képekben idézik elénk e város évkönyvei.

A reformatió által életre keltett elveknek Debreczen volt eleitől fogva egyik sziklavára. A vallásüldözésnek két századon át dúlt vihara a prot. egyházi élet mezején sok szép virágot letarolt, sok alkotást romba döntött: a debreczeni prot. Sion falain ostromló ereje kifáradt. E város ref. gyülekezetének élő hite, mint zivatarban a cser — a szakadatlan támadások alatt is mind mélyebbre bocsátá gyökereit, mind tovább terjeszté ágait. Elnémíthatlanul zengett itt a zsoltár, hangzott a szent ige, fakadt a szívekből a hő ima, mely az örök szeretet s igazság ajtaján zörgetett. A nehéz időkben messze tájokról ide törekedtek a templomaiktól, iskoláiktól elvert, az igazságot éhező és szomjuhozó hívek, hogy csüggedő bizalmuknak támaszt keressenek. Buzgó áldozatkészséggel emelt e város tanintézeteket, melyekből a nevelés, az ige apostolait bocsátá távol vidékekre, hogy a pásztoraitól megfosztott, széledő nyáját összegyűjtsék s újra keltsék szívében a szebb jövő reményét.

Kétségbe nem vonható tény, hogy Debreczen prot. népe erős hitével, áldó hatásukat messze kiárasztó tanintézetek fentartásával kiváló részt vett, nagy érdemeket szerzett ama nemes harcban, melyen a magyar protestantismus megfogya bár, de törve nem, végül is lefegyverzé az üldözők táborát s kiállította életjogáról a czáfolhatlan bizonyítványt.

Tisztelettel emlékezünk a hithősökről, a prot. elveknek s a tudománynak vezérbajnokairól, kik Meliusz óta itt forgatták a szellem fegyverét, itt ápolták a Krisztus szent tanából fakadt hitnek virágait.

Ily emlékek hatása csak még inkább éleszti bennünk a tudatot, hogy a jó ügy szolgálatában csüggedni nem szabad, hogy a buzgó munkásság magvetés a jövő számára és hol van egyetértés, hittől ihletett lelkesedés: ott nincs legyőzhetlen akadály, ott nem marad el a pályabér: a siker.

Irodalmi társulatunk nemes czélokért fárad, és áldoz. Működésének szükséges voltát igazolja ma is a tartozás népünk szellemi élete iránt.

A serdülő nemzedék ma már az iskolán át lép a nyilvános élet terére s viszi oda magával a vágyat a lelki táplálék után is. Az egyház, e hű dajka, a templomba hívja lelki épülésre hozzátartozóit, de a gondoskodás a hivek erkölcsi életéről nem maradhat vissza a templom küszöbén. Hivatva van otthonában is felkeresni a családot s eljuttatni hozzá oly műveket, melyek nemesbítik az érzelmet, a jóra, igazra irányozzák a figyelmet.

A prot. egyházak hűtlenek lennének multjuk hagyományaihoz, félreismernék kötelezettségüket a haladás s a nép valláserkölcsi élete iránt, ha elhanyagolnák azt a fontos tényezőt, mely a nép gondolkodásának, figyelmének irányításánál a sajtóban kínálkozik eszközül. Itt a tétlenség annyi volna, mint a reánk bizottaknak lelki szükségleteik kielégítéséért idegenekhez utasítása, mint térnyitás ellenséges irányú, vagy a sajtó előnyeivel önző számításból visszaélő, a szenvedélyeknek hizelgő s így csak káros hatású törekvések előtt.

Társulatunk azon munkálkodik, hogy oly irodalmi termékeket nyujthasson népünknek szellemi táplálékul, melyek a mellett, hogy a legszegényebb által is könnyen megszerezhetők; egyszersmind az olvasók erkölcsi fogalmaira nem zavarólag, hanem építőleg hatnak, erősítik bennük a törvény tiszteletét, a köteles hűséget, az egyházas és hazafias érületet.

Az egyházak utalva vannak saját multjoknak minél teljesb megismerésére. A Magy. Prot. Irod. Társaság ide vonatkozólag is feladatául tekinti az ügybuzgó munkásságot. Serkenti a kutatás vágyát, törekszik mindjobban bevilágítani az ismeret szövétnekével a reformatió fellépte óta lefolyt kort, s gyűjtögetni a köveket ama megalkotásra váró épülethez: a magyarloni protestantismus történetéhez.

A mult tengeréből felhordott gyöngy: a tiszta igazság tiszteletet parancsol s üdvös tanuságot nyujt a későbbi korak is. Prot. egyházaink multja nagy eszmékért vívott küzdelmeknek lánczolata. Minél jobban feltárul a kutatás nyomán a mult, minél világosabban látják az utódok a lefolyt száza-

dok ködéből előtűnni azon elveket, melyek a társadalom rétegeit mozgásban tarták, azt a lelkesedést, mely az egyházért kész volt áldozatul vinni nyugalmat, jólétet, életet: annál inkább érzik, hogy az embernek más hivatása is van, mint az érzékiség szolgálatában pusztán anyagiak után törni. A mult küzdelmeinek hű rajza emeli az unokák előtt is ama drága örökségnek: az egyháznak értékét, lángolni tanít szent célokért, habár azok földi javakat nem ígérnek, sőt folyton új áldozatokat követelnek.

Társulatunk tovább működését az alapszabályai által kijelölt téren indokolja továbbá a vallásos érzés gondozása. Az embernek rendeltetése az értelmi és erkölcsi tökéletesbülés, ütegyengetés a legfőbb jóhoz: Isten országához. E tisztének betöltéséhez nem elégséges neki a természet adománya, nem az erő, a tudás: mindezek mellett szüksége van még ama titokzatos égi ajándéokra: a hitre is, mely őt a föld porából egy felsőbb eszményi világhoz emeli, a mely neki Istentől, mint alkotó örök hatalomról, megváltó szeretetről, megszentelő kegyelemről beszél s az életnek és igazságnak végdiadalát hirdeti. A hit a lelkiismeretnek öre, az erkölcsiség nélkülözhetlen támasza. E nélkül az ember elveszti az erőt az eszmék szolgálatára. A vallás elhanyagolását a történet tanúsága szerint is elmaradhatlanul követi a társadalomban az önérzet tompulása, a jellem törpülése, az erkölcsi kötelek lazulása.

A hit vigasztaló erő is; megnyugtat a mult fájó emlékei felett, kibékít a jelen bajaival és a hűség megdicsőülésének reményével a szenvedések tüzeiből is tisztítva, nemesítve emeli égfelé a szívet. Így a hit a lélekre nézve az antéusi talaj, melylyel valahányszor érintkezik, terhét könnyebbülni, erejét visszatérni érzi s újra éledt bizalommal folytatja a reá váró harcztot. Sem az egyénre, sem a családra nem lehet meghaladott álláspont, mert mély igazság rejlik azon állításban, hogy a fájdalomnak ikertestvére a vallás, és erre mint biztató utitársra reá szorul a halandó, míg a fájdalomnak is lakhelye lesz a föld.

A vallásnak legtisztább, legszentebb alapja a kinyilatkoztatott ige, ebben Krisztus élete és evangéliuma, melyből ezen intés is hangzik: „Bizzál, a te hited megtart tégedet“.

Az evangélium tünteti fel a legmagasztosb alakjában a viszonyt Isten és az emberek között, midőn azt hirdeti, hogy a Krisztusban mindnyájan a mennyei Atyának gyermekei vagyunk.

Jézusban áll előttünk az erkölcsi tökéletesség, az igazság, a szeretet eszményképe, mely örökké vonz, emel.

A prot. egyházak hittanaik egyedüli forrásául a Szent-irást fogadták el. Főtisztüknek ismerik a Krisztus szent tanában levő elveknek az életbe átültetésén munkálkodni, az értünk meghalt s feltámadott üdvözítőt hirdetni s ő hozzá, mint lelkeik főpásztorához vezetni el a hiveket. Az ő érdemében mutatják a megigazulás, az üdvösség zálogát, az ő életében az eszményt ezen intéssel: „Ugyanazon indulat legyen bennetek, a minő volt a Krisztus Jézusban“. Az ő példájával tanítanak megnyugvásra Isten akaratján, a hűségre az igazsághoz mind haláláig. Az ő életével hirdetik az igaz szeretetet, mely nem zár ki másokat a mennyországból, de mindenkiben — bármely nyelven beszéljen, bármelyik templomban imádkozzék — elismeri és tiszteli a felebarátot.

A valláserkölcsi élet ily irányban vezetésénél segédkezik irodalmi társulatunk. Az általa kiadott munkák nevelik a keresztyén hitbuzgóságot, ébresztik a kebelben a hűséget, mint édes anyához: az egyházhoz. E törekvése annál figyelemreméltóbb, minthogy más részről több és több helyen kísért a hitközöny, fel-felüti fejét az önző anyagelvűség, mely a föld javait bálványokul állítja fel és ezek elé áldozatul veti mind azt, a mi eddig szent és igaz volt. Veszélyes ellenség, kinek előtérbe nyomulása rombolólag hat a családi életre, megdöntéssel fenyegeti a társadalom s a nemzeti lét fentartó oszlopait.

A földhöz tapadt materialismus ellenében a Magy. Prot. Irod. Társulat a maga munkásságával az idealismust, e magas közérdeket is szolgálja.

Ezzel egyszersmind közremunkál a felvilágosodásnak, a szabadságnak védelmezésén is.

Világosságra, szabadságra az emberiségnek, hogy a haladás útján megmaradhasson, mindig szüksége lesz.

A felvilágosodás szélesbíti az ember látkörét, vezetni rendeltetésének s az igazságnak megismerésére. Üdvözítőnk mondja: „Megismeritek az igazságot és az igazság szabadokká teszzen titeket“. Minél jobban megismeri az ember az igazságot, annál erősebb lesz benne a felelősség tudata, annál jobban mentve lesz a babonától, félelemtől, az elfogultságnak, az alacsony szenvedélyeknek béklyóitól. Annál inkább képes megőrizni magán a sors minden változásai között is az emberi méltóságot.

A szabadság nyit tért a tehetségek kifejtéséhez s biztosítja a tökéletesbülést.

Igaz ugyan, hogy a szabadság mellett is helyet követel

a társadalomban a baj, gond: azonban, mint a történet tanúsítja, a szabadság hasonlóan Herakles nyilához — az általa ejtett sebet meg is gyógyítja. Másrészről a szabadság bukása után is megmaradnak, sőt szaporodnak a sebek s ezek orvoslására a zsarnokság balzsamot nem talál.

A szabadságnak voltak és lesznek ellenségei, míg lesz elfogultság, önzés. A figyelmes szemlélőnek van alkalma tapasztalni, hogy jelenleg is gyarapodik azoknak száma, kik minden bajért a szabadságot teszik felelőssé s nemesak titokban ássák alája a vermet, hanem nyiltan is ellene izgatnak.

A ki elismeri, hogy a szabadságszeretetnek az egyéneken s a közönségben meggyökeredzése biztosítóka a polgári s a nemzeti szabadságnak; a ki tudja, hogy e drága kincset úgy a prot. egyházak jövője, mint nemzetünk emelkedése szorosan összefügg: az csak tisztelettel gondolhat azon társulat működésére, mely a vallásos érzés, a prot. öntudat élesztésével a felvilágosodás a szabadság érdekében is önzés nélkül, híven fáradozik.

Végül figyelmet érdemel ezen irodalmi társulat azért is, hogy közös munkatért tárt fel a két prot. egyház közönsége előtt.

Mind a helvét hitvallásnak, mind az ágost. hitvallásnak egy az alapja: az Isten igéje. Mind az evang. szerint reformált, mind az ág. hitv. ev. egyháznak egy és ugyanaz egyedüli lelki fejedelme: Jézus. Mind a két egyháznak éltető eleme a Krisztus által hozott lelki szabadság, mindkettőnek célja a világosság, s az igazság uralmának terjesztése. Mindez arra inti őket, hogy egymásban mindig a testvért tekintsék s becsüljék. Nem dogmai egyesítésről van itt szó; az ily irányú kísérletezés szükségtelen s eredménytelen is volna. De igen is a közös alap, a közös cél arra kötelez, hogy ne keressünk új és új elválasztó pontokat, hanem keressük azokat, a melyeknél testvérekkép találkozva kezét foghatunk s közös feladatért egyesült erővel vívhatjuk a harcot. Erre hív fel a viharos multból hangzó tanulság is. Hithőseink, vértanúink együtt szenvedtek, egymást vigasztalva együtt zörgeték a bilincset a komáromi, sárvári, kapuvári börtönökben s a nápolyi gályákon. Együtt küzdöttek az elődök a hitszabadságért. — Ma is vannak, nemesak közös céljaink, hanem közös ellenségeink is. A viszonyok alakulása a megpróbáltatások egész sorát indította a prot. egyházak életerejére. Nagyon is szükséges a két prot. egyház között a testvéri egyetértés, a mi fokozza a védelem erejét.

Jézus lelke: a szeretet tartsa fenn a kölcsönös bizalmat közöttünk. Erősítse az összetartó kapcsolatokat. Ő, a mi hitünk fejedelme, adja áldását a szent nevének dicsőségeért folytatott közös munkánkra.

Ezek után, melegen üdvözölve a megjelent tagokat s kedves vendégeinket: a Magyar Prot. Irodalmi Társaság ez évi nagygyűlését megnyitottnak nyilvánítom.

Gyurátz Ferencz,
a társaság lelkész-elnöke.

IV.

Üdvözet a M. P. Irodalmi Társasághoz.

Nagyméltóságú Miniszter úr!

Főtiszt. és mélt. püspök, igen tisztelt Elnök urak!

A tiszántúli ev. ref. egyházkerület, a debreczeni egyház és város nevében üdvözlöm a nagyméltóságok bölcs vezetése alatti magyar prot. irodalmi társulatot

Üdvözlöm keresztyén szeretettel, kálvinista egyenességgel és magyar emberséggel. Legyenek itthon s találják magukat így fogadtatva nálunk s általunk.

Üdvözlöm a magyar prot. irodalmi társaságot ez egyházban, e városban, melyet nem várerődítvényei, nem a természeti fekvés erőssége, hanem hitbéli és politikai vezetőinek bölcsesége, lakóinak és híveinek erős hite, szívós kitartása s a tudományok bőkezű ápolása és az *Isten ama bárányához való ragaszkodása*, (kit nemcsak városunk czimerében viselünk, hanem) a ki az irás tanusága szerint az Atya személyének kimetszett bélyege s szent lelkével megvilágosítván, lesz mindenha a mi szentségünk, igazságunk és váltságunk.

Üdvözlöm e föld. e nagy egyházkerület nevében, hol hitbéli őseink közösen megkezdték az 1545-iki első erdői zsinattal egyházi hitvalló, törvényalkotó és egyházvédő működésüket.

E városban, ez egyházban, ez egyházkerületben (miként egy képen láttam), a Krisztus keresztje alatt a magyar Luther és Kálvin összetalálkoznak, hogy Nagyméltóságok bölcs és szelíd vezetése alatt a magyar nemzetnek, a magyar keresztyénségnek, a magyar protestáns s irodalmi társulat által, *közjavára munkáljanak*.

Legyenek üdvözölve! Isten hozta önöket.

Kiss Áron,
tiszántúli püspök.

Elnöki beszéd.

Tisztelt Nagygyűlés! Mindenek előtt fogadják hálás köszönetét Társaságunknak azért a lelkes fogadtatásért, melyben bennünket részesíteni szivesek voltak és azért a meleg üdvözlétért, melyet a debreczeni egyház és város s a tiszántúli egyházkerület nevében főt. püspök úr hozzánk intézni kegyeskedett.

Társulatunkat azon nagy célokkal szemben, melyeket maga elé tűzött és a melyekért küzd, nem hasonlíthatjuk egyébhez, mint egy kis mécseshez, melyet, hogy észrevegyenek, hogy világítson, hogy melegéből minél többen részesüljenek, kénytelenek vagyunk helyről-helyre, városról-városra hordozni, és így sem vagyunk képesek csak megközelíteni is azon nagy célokat, a melyeket elérni kívánunk. A tudománynak, a vallásnak és az erkölcsnek harmonikus magyar prot. alapon való fejlesztése: ez ennek az irodalmi társulatnak a feladata. Be kell vinni ezt a törekvést nemcsak a felsőbb körökbe, nemcsak a papnak katedrájába, nemcsak a tanár tanszékebe, de a nép közé is. Minél szélesebb körben, minél határozottabban s minél melegebben kifejtsük törekvéseinket ezekben a körökben, annál közelebb jutunk célunkhoz; mert a mai korban már csak a népért és a néppel lehet dolgozni. A tudomány világát, a vallásnak melegét, az erkölcsnek balzsamát és veszélyektől, megkísértésektől megóvó olaját akarjuk széthordani csekély kis mécsünkkel a protestáns világba Magyarországon helyről-helyre, és reméljük, erős hitünk van, hogy minél tisztább levegőbe viszszük, annál jobban fog táplálódni annak lángja, fénye. Ezért jöttünk Debreczenbe most.

A tudományt, a vallást, az erkölcsöt harmóniában és minden felfogásnak, minden izlésnek, minden érdeknek megfelelő alakban, de hamisítatlan valóságában széthordani a nép között és a nemzet minden rétegében: óriási nagy feladat, nagy nehézség akkor is, — a mi, fájdalom, gyakran kor-

szakonként elő szokott fordulni, — a midőn azok, kik hivatva lennének a tudományt, vallást és erkölcsöt ápolni, fejleszteni, az ellentétek kifejtésére fordítják erejüket és figyelmüket és ez ellentétek kifejlesztésében látják önállóságukat, tudományukat, felvilágosodottságukat. Azok a túlhajtások, a melyekben a vallási fanatizmus meg akarta akadályozni a tudomány fejlődését, ellenkező túlhajtásokkal találkoztak. Találkoztak a tudomány és a szocialistikus mozgalmak atheisztikus törekvéseiben, a melyek szeretnék megsemmisíteni a vallásokat és erkölcsöket, abban az öntelt hitben, hogy mind ezt pótolni tudják eszüknek okoskodása által; pedig jól tudjuk, hogy ennek következménye az volt, hogy a mint egyfelől a vallási fanatizmus a legvégtetesebb eredményeket idézte elő, úgy a tudomány elbizakodottsága felkeltette azt a hitet, hogy a tudomány csődött mondott.

A világi tudomány csődöt fog mondani ott, hol ninesen talaj a világi tudomány számára. De nem fog csődöt mondani, hanem termékenyítőleg hat ott, hol biztos talajon fejlesztői hivatását és nem akarja ostromolni a hit oszlopait. Mihelyt a tudomány arra vetemedik, hogy az égnek kapuit dőngeti vagy a hit oszlopait ostromolja, csődöt fog mondani. És igen örvendetes jelensége korunknak az, hogy már kezd a határ világosodni, körvonalozódni; hogy a józan tudomány kezd lemondani azokról az aspirációkról, a melyek körébe nem tartoznak és kezd visszatérni, — hogy sok fejtegetésbe ne bocsátkozzam — a maga illetékességi körébe. A józan tudomány úgy tesz, a mint a tudomány egyik legnagyobb bajnoka, Linné természettudós cselekedett. Mikor ő, a botanika atyja, kiment a nyílt mezőre, első dolga mindig az volt, hogy letérdelt és hálát adott az Istennek és azután vizsgálgatta a növényeket, gyökereiktől sporájokig és minél többet vizsgálódott, annál többször hajtott térdet a mindenség Ura előtt.

Szükségünk van, hogy a tudomány, vallás és erkölcs, főleg a mai korban, kezét fogjanak és erejüknek nem ellentétes, hanem harmóniában való működésére a tereket megtalálják, s feladataiknak világos elkülönítése mellett a párhuzamos haladásra képesek legyenek; mert a nép közé a legtöbb tudományt és a legtisztább erkölcsöket nem vagyunk képesek a mai világban sem másképp bevinni, mint a vallás segítségével. A vallás a jelenlegi és a jövő élet szankciójával ellátott szent ital; ha abba csepegtetjük az erkölcs keserű cseppjeit, akkor ezek édes méznek italává válnak. Magunkba szállva, a mikor nem őriz sem az állambatalom, sem a rendőrség, emberi hivatásunknak megfelelni képesek

csak úgy vagyunk — főleg a népnél, de azt hiszem mindenkinél, — ha hiszünk a vallásban, hiszünk a jövő életben. Megpróbálták mindezt helyettesíteni a tudósok. Buvárkodtak, irodalom fejlődött ki, és ennek a küzdelemnek némely részben a tudomány és felvilágosodottságra nézve jó hatása volt; de mihelyt bizonyos határokon túlment, okvetlenül csődöt mondott minden kísérlet.

A népoktatást, felső nevelést hatalmasabb, szélesebb rétegekben elterjeszteni, minél mélyebbre hatni azzal a népben, korunk kiváló feladata. És érdeműl kell elismernünk, hogy e tekintetben bámulatos eredményeket ért el. De kérдем, minél jobban felnyitjuk a nép szemét és engedjük, hogy a tudomány útján felvilágosodjék lelke, vajjon, akár az elemi, akár a magasabb tudományokban vannak-e biztosítékaink, hogy a mint felvilágosítottuk és megismertettük e világ jó és rossz oldalaival. — mert a felvilágosultság ezt is feltárja, ismeretlen csábításokat és ismeretlen vágyakat és aspirációkat kelt a betű, — van-e biztosítékunk arra, hogy az a felvilágosítás egyúttal nemcsak arra képesíti őt, hogy észre vegye a jót, hanem arra is, hogy észrevegye a rosszat? Van-e biztosítékunk arra, hogy a kettő közül a jót válaszsza és ne a rosszat? A tudománynak mely szankciója, mely biztosítéka van ezekre nézve? Én ezekre nézve, — csekély tudományom van ugyan, de másoktól sem hallottam, hogy a tudomány szankciót nyujtana. A vallásnak megvan a szankciója. A vallás Isten égise alatt, a jövő élet boldogságának szankciójával viszi be az evangélium tanait a néplélekbe. És ezekben megvan a szankció mind az önállóságra, mind a tiszta erkölcs megértésére. A ki ezektől el akar térni, az lehet tudós, de a népeket vezetni nem képes, vagy ha a népeket, vagy ezeknek némely rétegeit talán képes is vezetni, az romlásra fog vezetni. Hiszen látjuk — és ezt nem megvetésképen mondom, — hogy az újabb tudomány a szocialistikus törekvésekben maga elárulja azt, hogy szüksége van az erkölestanra és az erkölestannak szankciójára. Azok a törekvések, melyek régebben csak a tudományos irodalomban fejlesztettek, s a melyek újabban a szocializmusban, sőt tisztán a társadalmi tudományok egy részében fejtegettetnek, új erkölcsi formákat keresnek és azon törnek a fejöket, hogy azon törekvéseket, a melyekben a társadalmi viszonyok javításával a szocialistikus viszonyok egészségesebbé, könnyebbé tételével akarnak célt érni, milyen erkölcsi tényezők segítségével biztosítsák? Minek tulajdoníthatjuk az altruizmusnak kitüzését? Nem azon törekvés-e az, a melyet az evangélium ezelőtt 2000 évvel

sokkal sikeresebben megoldott? Általában mondhatjuk, ha jól értem az altruizmust, hogy az azt kívánja, hogy magáról megfélelmezve, embertársa érdekét vegye az ember kiindulási pontjául. Van-e szankciója vagy csak eszköze is eme tudománynak? Nincs sehol a tudósok könyveiben, fejtegetéseiben; ennek segélyével népeket vezetni nem lehet. Az altruizmus szép, de vakmerő dolog. Csődöt fog mondani, mert nincs szankciója, s nincs eszköze a tudománynak annak keresztülvitelére. Az altruizmus azt kívánja, hogy feledkezzünk meg magunkról és embertársaink érdekeit vegyük kiindulási pontul. Az evangélium sokkal természetesebb, sokkal nemesebb; azt mondja: szeresd felebarátodat, mint te magadat. Nem mondja, hogy megöljem magam, csak azt kívánja, hogy úgy cselekedjem és úgy gondolkozzam embertársamról, a mint én kívánom, hogy velem cselekedjenek. És ezt a sokkal kisebb mértékű követelményt is ellátta a jövő élet és az evangélium minden biztosítékaival és minden erkölcsi következményeivel. És mit tapasztalunk? Kétezer éves küzdelem után nem mondhatjuk, hogy ez a tan teljes mértékben uralkodik az emberek szívében, lelkében, s hogy kizárólagos úttörője, indoka lenne cselekedeteiknek. Mit kíván és remél tehát a tudomány, hogy sokkal többet, az emberi természettel nem annyira megegyezőt szankció nélkül valósítson meg? Ez csak vergődés, és minél jobban erőlködik, annál nagyobb lesz a csőd.

Mi ide nem megyünk, mi megmaradunk az evangélium alapján, ennek erkölcsi tanait akarjuk bevinni a népbe; ezzel beérjük teljesen, és annál nagyobb lesz győzelmünk, minél nagyobb eredményeket érünk el. Mi protestánsok a népet az isteni tisztelet minden mozzanatában segítségül hívjuk. A cura pastoralisnak feladata, hogy a nép minden rétegében és felfogásában összehozzuk, kibékítsük, elfogadtassuk az evangélium tanait. Meg vagyok győződve, hogy irodalmi társulatunk eme működése, a mikor egyfelől a tudományt ismerteti külföldi mozgalmában úgy, mint belföldi kutatásaiban, s másfelől népies kiadványaival visszatér, hol a történelmi, hol az erkölcsi példákban azokhoz a felfogásokhoz, a melyekkel a nép rokonszenvez s a melyek a nép képzeletét, szívét megragadják: társaságunk működése a leghelyesebb nyomon jár. Azt hiszem, nem túlzok, ha azt állítom, hogy ezen a téren működhetünk legsikeresebben. És ha a tudomány legújabb vívmányait és a szocialisztikus mozgalmaknak minden — kétségtelenül humanus — szempontjait is érvényesíteni akarjuk, akkor is oda jutunk, hogy vissza kell térnünk az evangéliumhoz.

Nem tagadom, én, ki annyi anyagi kérdéssel foglal-

koztam az életben. a kinek hivatásomnál fogva a materialis dolgokkal kell foglalkoznom, érzem azt és az a rengeteg sok közügy, a melynek előrehaladása ez idő szerint gyöngye kezeimre van bízva, annak minden nyomora, minden küzdelme, minden baja még inkább meggyőz a felől, hogy anyagi gondok között az élet nemesebb feladatainak megfelelni igen nehéz, és ezért én egyházunkban is mindig arra törekedtem, hogy a kikre a mi tudományunk és annak terjesztése első sorban bízva van: papjainknak, tanárainknak, tanítóinknak anyagi ellátásáról minél jobban gondoskodjunk. Mert, igen tisztelt nagygyűlés, azt a tépelődést, melyet az élet gondjai előidéznek, azt a kísértést, a melyet az élet a szívbe becsepegtet, főleg a vezetők szívében állandóvá tenni rendkívül veszélyes, s kátói jellem és krisztusi lemondás kell ahhoz, hogy bajokkal küzdve, egész odaadással, teljes ruganyossággal, egész lelki frissességgel és lelkesedéssel dolgozzék valaki. Pedig csak akkor lehet a néphe átönteni valamit, ha a pap és tanító teljesen oda adja magát szent hivatásának. Prédikáltak, ma is hallottam, azt a gyönyörű hasonlatot, a hol az evangéliumok beszélnek a liliomok ruházkodásáról és a madarak táplálkozásáról. A mindenható Istennek nagy hatalmát akarja kifejezni ez a kép, de nekünk ennek elismerése mellett is, a megnyugvásnak azon nagy mértéke mellett, melyet ebből meritünk, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy e hasonlatot gyakran tévesen magyarázzák. Mind ez nem zárja ki, hogy a liliom kedvező talaj nélkül el ne száradjon és a madár enyhébb égalj alá ne költözzék, a hol élelmet talál. Ne feledkezzünk meg tehát papjainkról és tanárainkról; mert isteni hivatás van ugyan náluk és ők azon megnyugvást, a melyet e hasonlat kifejez, teljes mértékben osztják, — de ne menjünk túl a hasonlat következményein. A talajt kell alkalmassá tenni és az éghajlatot, hogy a működés egészen lelkes, sikeres és odaadó legyen.

Ép így kell törekednünk vezetőink szellemi színvonalának emelésén is. Ezért volt törekvésünk, az irodalmi társulat csekély forrásai mellett is, nemcsak monographiát, folyóiratot, de más tudományos theologiai műveket, pl. magyar Bibliai Lexikont is kiadni. Én ezt rendkívül fontosnak tartom; mert a biblia, midőn újabb tudományos kutatásait a pap és tanár rendelkezésére bocsátja, oly lelkierőt, felvilágosodottságot ad annak, melylyel nem vetélkedik semmiféle tudomány e földön. De annak a magyarázatnak sem a históriába, sem a geológiába, sem az archeológiába, sem a többi tudományos kutatásokba, sem a fejlődés történetébe ütközni nem szabad.

Ha az ember elmegy a templomba és hall olyan historiai, geográfiai, archeologiai botlásokat, a melyek a tudomány mai állása szerint meg nem állanak. akkor elvész a hatása a szent beszédnek és a pap is sablonszerűleg morzsolja le beszédét. De ha ott van a bibliai lexikon alapos, feldolgozott, magyar-
rázó felvilágosításával, és ha az igehirdető abban a helyzetben van. hogy a tudomány színvonalán hirdetheti a vallást, ez nagy dolog; mert ott jó első sorban összeütközésbe a vallás a tudománnyal, a hol nem akar vagy fél tudomást venni a tudományos kutatások eredményeiről. Nem kell félni az evangéliumot a tudományos kutatásoktól! Kiállta az már 2000 esztendő kutatását, s minél többet kutatjuk eredetét, keletkezését, annál felvilágosodottabb, annál becsesebb, annál üdvösebb.

Nem tagadom, nem zárkozhatom el azon aggodalmak, kételyek elől, a melyek főleg az utóbbi időben a protestantismus terén nálunk felmerültek Törvényeinkben lényeges változások történtek és ezek, — nem tagadom. — a helyzetben lényeges változásokat idéztek elő. Ezt öntudatosan és büszkén mondom, mert ezektől én nem félek, hiszen régebben a protestantismus küzdött azért. hogy a compelle intrare a törvényekből töröltessék. Ma minden talpalattnyi földet meg kell védelmezni, — minden lelket veszélyeztetve láthatunk és ennek következtében éjet és napot egybe kell tenni azok megvédésére. Ez óriási nehéz feladat. De akárhogy erőltettük volna a törvényhozási intézkedéseket, ez elől ki nem térhettünk volna; és én jobb szeretem, ha a föld fölött folyik a harc, mint ha a föld alatt üzik az aknamunkát. Azt mondják. csekély eszközeink vannak s az ellenség erős. Tagadhatlanul igaz. De kérdem: csak a lelkiekben, csak a protestantismus terén vagyunk-e így? Hiszen kérem, földművelésünk minden nap, minden órában küzd; védelmeznünk kell szőlőinket, burgonyánkat, érdeinket, gabonánkat, s ezek miatt a legerősebb küzdelemben vagyunk. Nem tudjuk, hogy holnap reggel nem új fegyver-, ágyútalálmányra ébredünk-e, a mely semmivé teszi mindazt, a mit eddig alkottunk. A társadalomban új rétegek emelkednek fel. a melyekről eddig azt gondoltuk, hogy mozdulatlanok. Új vágyak, új szenvedélyek keletkeznek. — Ott van az ipar és kereskedelem nagy tere; — egy újabb találmány felforgatja mindazt, a mi eddig fennállott, s holnap talán újból kell kezdeni a küzdelmet Anyagi dolgokban azért feladjuk-e a küzdelmet? Nem!

Ha tehát anyagiakban a küzdelmet fentartjuk, akkor az evangélium melletti küzdelmet is folytassuk. Ha van kitar-

tásunk, ha van lelkesedésünk és bátorságunk anyagi érdekeink védelmére — és hogy van. azt a nemzet jelenlegi helyzete is bizonyítja, — akkor kell lenni kitartásunknak, erőnknek és lemondásunknak arra, hogy a lelki küzdelmet felvegyük reggeltől-estéig, estétől-reggelig. És ott, a hol nem az erőszak és kényszer, hanem a persvázio, hanem a teljes felvilágosultság, példa, ész és szív útján hódíthatunk: — hódítunk is! Én, mélyen t. nagygyűlés, olyan helyen állok, a mely nékem ezt az önértetet biztosítja. Önértettel, büszkén mondom el, hiszen hét püspök vesz körül; Debreczen levegőjét szívom, s a magyar protestantismus fókuszában vagyok. Én a békés küzdelmet felveszem, bátran, határozottan és biztos reménnyel a győzelemben — üdvözlöm a nagygyűlést!

Hegedüs Sándor,
a Társaság v. elnöke.

VI.

Jelentés

a M. P. I. T. 1898. évi működéséről.

Tisztelt Közönség!

Nagy örömemre szolgál, hogy a M. P. I. T. e nemes város, e híres egyház és e legnépesebb egyházkerület szíves meghívásából a magyar protestantizmusnak e nagy metropolisában ily nagyszámú és díszes közönség jelenlétében tarthatja III-dik vándorgyűlését. Már maga a meghívás és az itt tapasztalt szívélyes és fényes fogadtatás is örvendetes változás bizonyítéka, mert azt mutatja, hogy Debreczen intéző köreiben a Társaság alakulásakor keletkezett tartózkodás és bizalmatlanság megszűnt s helyét egy jobb jövő zálogául tekinthető bizalom és békés egyetértés foglalja el; mely remélni engedi, hogy azokat a nagy szellemi és anyagi erőket, a melyek Debreczennek és nagy környezetének protestantizmusában a Társaságra nézve kiaknázatlanul lappanganak, a Társaság iránt kifejlődő rokonszenves bizalom az általa képviselt szent ügy és nemes hivatás termékeny eleven-erőivé változtatja át.

Mert a M. P. I. T.-nak oly nemes hivatása van, a mely minden protestáns ember munkás szeretetére érdemes. Társaságunk nagy eszmét képvisel és kiváló missziót teljesít. Irodalmi tevékenység útján termékenyíteni, gazdagítani és virágzásra emelni a magyar protestáns egyházat és a nemzeti kulturát: ez a mi társulatunk célja; a sajtó és egyesülés útján Jézus Krisztus isteni evangéliumából újjászülő és nemesítő erőket vinni be a magyar egyházi és valláserkölcsi életbe: ez a mi magasztos hivatásunk; a sok oldalról szorongatott és sok tekintetben háttérbe szorult magyar protestantizmusnak sajnosan meglankadt életét erőteljes egyházi irodalom által régi jó hírnevére fölemelni: ez a mi állandó törekvésünk. Ilyen életnemesítő munkásságra minden időben szükség van, mert a földön élő intézmények, még az isteni eredetű keresztyn vallási és egyházi intézmények is, az emberi és társa-

dalmi véges tényezők ráhatása folytán az idők folyamán elbágyadnak, sőt néha tespedésbe jutnak, vagy épen degenerálódnak; mint a legnemesebb állatfaj vagy növényi élet is elkorcsosul vagy elfajzik, ha időnként nem nemesíti meg vagy nem oltja be az emberi szorgalom és szakértelem. A jelen korban pedig, a mikor általános a panasz, hogy a keresztyén kegyesség meglankadt s a jó erkölcsök meglazultak, kétszeres a szükség, hogy az emberek elsatnyult vallása és degenerált erkölcsisége a Jézus Krisztus isteni erőiből lelki beoltás által megnemesíttessék.

E nagy és nehéz munka irodalmi ágában tíz év óta fáradozik a M. P. I. T. Szegényes eszközökkel, csendben és zajtalanul dolgozgatunk, de immár számottevő eredményekkel. Az ily idealis munkát rendesen kicsinylő közöny, kétkedés és féltékenység jegét sikerült immár a két protestáns egyház legnemesebb köreiből felolvasztanunk.

Nagy küzdelmekkel és erőfeszítésekkel teljes tíz éves pályafutása alatt megszilárdított és tekintélyre emelt ez a Társaság egy tudományos havi folyóiratot, a *Protestáns Szemlét*, melynek eddig megjelent tíz kötete a fejlettebb külföldi irodalmak hasonló szemléivel is kiállja a versenyt. Létesített egy *könyvkiadó vállalatot*, melynek egyháztörténeti és tudományos egyházi kiadványai az eddig megjelent tíz kötetben sok becses művet tartalmaznak. Hatvan füzet „*Koszorú*“ cz. népiratkáival a nép és az ifjúság számára immár egy kis könyvtárra menő vallásos iratot adott ki, melyek százhetven ezer példányban forognak közkezen. „*Házi Kincstár*“ czimű kiadvány-sorozatával az elegendőháziatlant, a vallásosságban meggyengült művelteket akarja megnyerni Krisztus urunknak és az ő evangéliumának. E négy ágú munkásságában igaz, hogy sok előítélettel, sok kicsinyléssel és még több közönyösséggel kellett e társulatnak megküzdeni; de az Úr, a minden áldások ura mutatott áldást, adott sikert is a hű munkásoknak. Megadta érnünk azt, hogy lelkes és hivatásos írói gárda kezd kiképződni sorainkban; eljutottunk odáig, hogy az egyházi irodalmi munkásság is kaphat immár jutalmul nemcsak köszönő szót és erkölcsi elismerést, hanem írói tiszteletdíjat is; megértük azt hogy buzgó lelkészeink és tanítóink soraiban immár nemcsak szórványosan tizen-huszan, hanem tömegesen, százan és százan fáradoznak irodalmi termékeink terjesztése körül. Már most remélhető, hogy áldozatkész világi elnökünk mellett az egyházi irodalomnak más meczenásai is támadnak.

Múlt évi *kiadói tevékenységünk* a négy kiadvány-sorozat

három első ágára szorítkozott. Havi folyóiratunk, a „Protesztáns Szemle“ 44 ivnyi terjedelemben a titkár szerkesztésében 1200 példányban nyomatva, X-dik évfolyamát fejezte be és az egyházi tudományok népszerűsítésén fáradozott. Könyvkiadó vállalatunk X-dik kötetül egy kötet Magyar prot. egyháztörténeti monografiát adtunk ki, melybe Zoványi Jenő, Révész Kálmán, Payr Sándor és Földváry László tagtársak írtak valóban becses egyháztörténeti tanulmányokat. Az alapító és rendes tagok számához mérten csak 800 példányban nyomattuk. „Koszorú“ című vallásos füzeteinkből a 41–50. számok jelentek meg a múlt évben 5–5 ezer példányban. „Hazi Kincstár“ című könyvsorozatunkban szünetelt az újabb kibocsátás, mert az e célra is szolgáló Károli-alap pénztárát nem akartuk teljesen kimeríteni.

Társulatunk *pénzügyei* még mindig nagyon szerények s a legutóbbi években deficizzel is kell küzdenünk. Van ugyan a Társaságnak közel 50 ezer frt tőketermészetű vagyona és külön rendeltetéssel még mintegy háromezer forintnyi forgó tőkéje. Amde mily csekély eszköz ez azokhoz a nagy célokhoz képest, melyeket Társaságunknak meg kellene valósítani. Sürgetik a Bibliai Lexikon kiadását, de nincs rá pénzünk; egy kis alapítványt kaptunk Kálvin Intitutiója lefordítatására, a munka sajtókészen is volna, de a még legalább két annyi befektetést igénylő kiadáshoz nincs meg a szükséges alapunk. Aztán annak az ötvenezer frt tőkének is az a bibéje, hogy belőle csak 20 ezer frt van a Társaság pénztárában, a többi harmincezeret még nem fizették be az alapító tagok, a mi még nem volna épen baj, de sajnos, hogy a kamatok sem folynak be pontosan. Évdíjas tagjainknál pedig közel hétezer frt a hátralék, pedig szorgalmas pénztárnokunk évenként kétszer is, külön-külön is megkeresi a tagokat tagdíjaik befizetésére. Ez a nagy hátralék nagy égető sebe a pénztárunknak és nagy akadálya társulatunk szellemi tevékenységének.

Ámde legújabbban s talán épen a múlt év óta mintha némi javulás mutatkoznék e tekintetben is. Néhai Szász Domokos erdélyi püspök még életében ezer forint alapítványt fizetett be társulatunk pénztárába, hogy annak fele részével először is Kálvin Intitutiójának magyarrá fordítását mozdítsuk elő, azután pedig ha visszatérül a befektetés, más klasszikus theologiai munka kiadását segíezzük. Néhai Busbak Adám, a losonczyi takarékpénztár volt igazgatója, végrendeletileg 400 frtot hagyományozott Társaságunknak, mely összeg azonban csak a hagyományozó özvegyének a halála

után lesz befizetendő. Hegedüs Sándor másodelnök úr, Társaságunk régi Meczenása a „Koszorú“ füzetekre és a tervezett Bibliai Lexikon előmunkálataira 517 frtot adományozott s ő lesz kegyes fedezni az idei tíz új „Koszorú“ írói honoráriumait is. Említsük áldásban s foglaljuk hálánkba e nemes pártfogóink neveit, de egyszersmind igyekezzünk követni szép példájokat. Ne feledjük, hogy ez a nagyrahivatott Társaság csak akkor lesz képes nagyobb szabású munkásságra, ha mostani szegényes eszközei a reá váró nagy célokkal arányban megszaporodnak.

Tagjaink más irányú munkásságában is észlelhető némi haladás a lefolyt évben. Az új tagok gyűjtésében ugyan mindig kevesen serénykednek; de az elnökség által kibocsátott megkeresésre egyesek mégis hozzáláttak ehhez a fontos munkához is, a minek eddig is van annyi sikere, hogy a múlt év közepétől mostanáig 132 új tag lépett be Társaságunkba; oly szám, a minőt az alakulás ideje óta egy évből sem tud felmutatni a M. P. I. T. A taggyűjtésben legsikeresebben munkált a sárospataki theol. akadémia, melynek köréből 22 új tagot nyertünk és az abauji egyházmegye, melynek egyik lékése esperese támogatásával 32 új tagot jelentett be. Főlemlítem e buzgó tagtárs nevét, mert megérdemli elismerésünket: Benke István hernád-szentandrás reform. lelkész. A múlt évben kimutatott 1017 taghoz azóta 132 új tag járult, kik között 4 alapító, 57 rendes, 71 pártoló tag; meghalt és kilépett 19 tag s így a tagok létszáma most 1130. S azt hiszem, hogy ügyünk népszerűsítésére azok a rokonszenves nyilatkozatok és buzdítások is tettek valamit, melyek a sárospataki, pápai, orsházi és budapesti egyházi lapokban megjelentek. Átalában, ha társulatunkat nagyobb virágzásra akarjuk emelni, a taggyűjtésben is nagyobb, egyetemesebb akcióba kell lépniünk, és nem szabad addig pihenniünk, a míg a két protestáns egyháznak minden jobbmódú híve és gyülekezete tagja nem lesz a Társaságnak.

Tagjaink társulati munkásságában is mutatkozik előmenetel. Annak a termékeny eszmének, melyet Társaságunk proklamált és valószínű meg először Budapesten, hogy a téli időszakban népszerű vallásos felolvasásokat tartsunk, a prot. egyházi életet ez úton is fejlesztjük, termékenyítsük, eszméltessük: örömmel jelenthetem, hogy immár sok híve és nem egy apostola támadt hazánk különböző városaiban és falvaiban. Hogy csak egynéhányat említsek: Budapesten a Belmissziói havi értekezleteken, a Református ifjak egyesületében, a Lorántffy Zsuzsanna-egyletben vert gyökeret a vallásos fel-

olvasások eszméje; Kolozsvárott a vallásos estéken, Pozsonyban a „Protestáns Esték“-en, Pápán az evang. egyesületekben és a református egyházban, Komáromban, Békésen, Eperjesen az ifjúsági egyesületekben, Baranyában, Vértesalján, Somogyban, Felső-Szabolcsban, Szatmárban, Borsodban, Gömörben stb. az egyházmegyei értekezleteken s ezenkívül nagyon sok helyen foly ily természetű irodalmi eszméltetés. Ennek a munkásságnak a prot. öntudatot termékenyítő s a valláserkölcsei életet nemesítő hatásán kívül az a közvetlen irodalmi hatása is van, hogy egyházunk tagjai megismerik, megkedvelik és itt-ott már kezdik meg is rendelni a protestáns kiadványokat s ezek között a mi Társaságunk kiadványait is. Üdvös és Társaságunkra nézve is hasznos dolog volna, ha a vallásos felolvasások minél szélesebb körben meghonosulnának; mert statisztikailag is bebizonyítható tény, hogy hazánkban is, épen mint külföldön, azokban a gyülekezetekben vásárolnak és olvasnak a legtöbb vallásos könyvet, a melyekben a vallásos felolvasások és összejövetelek állandóan meghonosultak.

Legnagyobb haladást a *kiadványok terjesztése* terén tett társulatunk. Kiadványaink s különösen Koszorú-füzeteink iránt az érdeklődés a mult évben jelentékenyen fokozódott, a terjesztők és elárusítók száma növekedett s a kelendőség is szép emelkedést mutat. Ugyanis, míg öt évvel ezelőtt, mikor a Koszorú-füzeteket megindítottuk, csak nagy nehezen tudott a bizományosunk kétszáz elárusítót összetoborzani, addig most közel nyolczszáz lelkész és tanító foglalkozik e kiadványunk terjesztésével. A kelendőség emelkedését mutatja az, hogy míg 1897-ben 21,557 Koszorú-füzetet s illetve 26,456 számot adtunk el, addig 1898-ban 27,888 füzet, illetve 32,834 szám kelt el. Ennek a vállalatunknak a pénzügyi oldala is javult, mert míg 1897-ben a Koszorúra a Károli Gáspár nevét viselő alapunktól 1008 frt 15 kr. külön befektetés volt szükséges, addig 1898-ban csak 38 frt 16 kr. kezelési deficiztje volt a Koszoru-kiadványoknak. Ez a szép siker főleg azoknak a buzgó lelkész és tanító tagtársaknak köszönhető, a kik felfogván a népies vallásos iratok hivatását, minden alkalmat felhasználnak arra, hogy olvasni szerető népünknel Koszorú-füzeteinkkel is éleszszék a vallásos buzgóságot, kiszorítsák az erkölcsrontó ponyvairódmalmat s ellensúlyozzák a nagyban üzött szektás és pápás térítő propagandát. Udv és elismerés e jó munkáért a hivatása magaslatára emelkedett lelkészi és tanítói karnak. Csak előre, ne lankadjunk, t. tagtársak, e jelben győzelem ígérkezik számunkra!

De mint minden esztendő, úgy az elmúlt is, az örömrök

mellett hozott veszteséget, pusztulást is társaságunkra. A halál nagyon sokat kivágott sorainkból az utolsó nagygyűlés óta. Választmányunkból kidőlt Szász Domokos erdélyi püspök, e mi társaságunknak is oszlopos, választmányunknak tevékeny tagja, ki a múlt évben Kolozsvártt vendéglátó házigazdája és egy szép célú alapítvánnyal megörvendeztető vezéralakja volt társaságunknak; elhunyt Szilágyi Sándor, a nagynevű történetíró; kidőlt Szöllösi Antal makói lelkész, a ki egy szép pályadíjjal segítette meg társulatunkat, és Tóth Sámuel debreczeni theologiai tanár, e nagyszorgalmú egyházkerületi és konventi főjegyző. Pártfogó tagjaink közül szentmártoni Radó Kálmán dunántúli főfelügyelőt, alapítóink sorából báró Radvánszky János ker. gyámintézeti elnököt, Giczey Sámuel és Arany László budapesti egyháztanácsosokat, Szabó Mihály hődmezővásárhelyi főgondnokot, Busbak Adám losonci egyházi felügyelőt, László József kocsai lelkészt, Nagy Ferencz kecskeméti tanárt szólította el az Úr; rendes tagjaink között Kis Gábor pápai, Tabajdi Lajos szatmári és Gergely Károly nagybányai református lelkészek a nevezetesebb halottjaink. Legyen áldott az elhunytak emlékezte! Az élet Urát pedig kérjük, hogy újabb tagokban pótolja ki veszteségeinket, hogy a kidőlték helyére újabb aratókat bocsásson ki egyházunk és társulatunk munkamezejére!

T. Közönség! Végig tekintve Társaságunk tíz évi pályafutásán, a kik a munkában részt vettünk, e jubiláris esztendő bezárultán hálás szívvel elmondhatjuk az ótestamentomi patriarchával: idáig megsegített bennünket az Úr, mert Társaságunk mégis meggyökerezett a magyar protestáns köztudatban. S ez az első tíz esztendő, úgy hiszem elég hosszú próbaidő volt azoknak is, a kik eddig várakozó állást foglaltak el és meggyőzhette őket arról, hogy a M. P. I. T.-ban van „hit, jog és erő“ az életre. A meggyökerezés után most már hadd következék a gyors növekedés időszaka. Azért én nagy bizalommal arra kérem a kívülállókat: elég volt a várakozásból, lépjetek be és fogjatok velünk kezet a szent munkában! A nagy apostol szavaival kérlek benneteket: áron is megvegyétek a jó alkalmatosságot, mert az idők gonoszak. Nem látjátok, nem olvassátok hónapról-hónapra, hogyan pusztulunk, veszünk a gyermekek eligérése, a folytonos kitérések által és a lelkekre nehezült álmodás miatt. Soha sem volt nagyobb szükség a vállvetett, az egyetértő, az erősítő és mentő munkára, mint napjainkban. Fel a munkára, ne késlekedjünk, nehogy kifogyjunk az erőnkéből. Különösen hozzatok fordulok kérő szóval, debreczeni egyházunk hithű tagjai,

kiknek hires egyházatokat annyi dicső történeti emlék övezi körül, vegyétek eszetekbe az idők intelmeit s ne késsetek a multakhoz méltó munkába fogni. Rólatok azt tartja a historia: Debreczen nehezen indul meg, de ha egyszer megindul, nagyot lép. Tegyétek meg ezt a nagy lépést! Mutassátok meg, hogy nem fajult el ereitekben az ősi kálvinista vér! Szerezzétek meg magatoknak és Társaságunknak azt a dicsőséget, hogy ha az első tíz esztendőben életképes gyermekké nőtt, a második évtizedben a ti hathatós közreműködéstecckel hadd izmosuljon erőteljes férfívá a M. P. I. T. Segítsen erre titeket, segítsen erre mindnyájunkat a kegyelem nagy Istene.

Szóts Farkas,

budapesti theol. tanár, a társulat titkára.

VIII.

A reformatió és a magyar nemzeti szellem egymásra hatása.

A keresztyén egyházat hasonlították hullámokon hánnyalt hajóhoz, mely nem süllyed el. E hajó útja az egyháztörténelem. E hajó magába felvette a számos erős, művelt és műveletlen nemzeteket, így 900 év előtt eleinket, a magyarokat is. A mint haladt hódító útján e hajó, mindinkább terhelődött, mert az apostoli tartalomhoz rakódtak, vegyültek, az evangélium lényegéhez nem tartozó részletek, kölesönzetek, keresztyén színnel, zománczczal felékesítve. Főleg a görög és római szellem, — melynek uralma alatt idomult a keresztyénség nyugoton — idézte elő a nagy változást a keresztyénség belsőjén és külsején, a latin nyelv ma is nyomakodik világszerte a róm. kath. egyház istentiszteletére, mint „eltörölhetetlen bélyeg“; teljes ellentétben az első korú görög, syr, armén, kopt stb. nemzeti nyelvű egyházakkal. A nemzeti nyelv és szellem nálunk is félreszorult és 500 évnél kellett elhúzódnia, míg újra eljött az idő teljessége, hogy a magyar magyarul imádhatta Istenét a protestáns területeken.

A hajó az első ezer év alatt már nagyon elnehezedett az új és idegen terhektől, de még I. István király korában, őseink keresztyénsége sokkal tisztább volt, mint a középkor alatti. Még a görög testvér-egyház hivatalosan eltaszítva nem volt Rómától, az csak Cerularius korában (1054) hajtatott erőszakkal végre; még az úrvacsora két szín alatt adatott, hiszen II. Paschál pápa († 1118) nem helyeselte a kehely elvonását a néptől; még a hét szentség tana nem szilárdult meg, azt Lombárd Péter (1164) rögzítette meg; halottak napja sem volt, hiszen azt 1024-ben kezdeményezték egy zárdában. Mária külön officiuma az olvasóval együtt később keletű; a papnőtlenség is, e drákói törvény, csak VII. Gergely pápa alatt hozatott; a bűvészies átlényegülés vastag tanát II. Sylvester pápa nem helyeslé sem Berengár francia apát, sőt

kezdetben maga Hildebrand is ingadozott; az is később csontosult meg (1215); nem volt bucsúév, ez 1300-ban hozatott be; nem volt úrnapi ünnep és körmenet 1264 előtt, mely földi találmányért oly sok száz protestáns öletett meg; nem volt hitnyomozó törvényszék, mely ádáz intézmény irtotta ki a reformációt annyi igazságszomjas nemzetnél; nem volt állami hatalom fölé emelt pápaság Canossa előtt; Ottó és Henrik császárok, így Istvánnak kora ilyen nem ismert; nem volt a tisztas benezés és elugni barátokon kívül más szerzetesrend. Valóban az István király korabeli és Oláh Miklós esztergomi érsek idejebeli keresztyénség közt nagy eltérés fedezhető fel, őseink tisztább keresztyénségével rokonabb volt a reformáció egyháza, mint a Pázmány-féle katholicismus. Már Bod Péter kifejtette ezt.¹⁾

Már sülyedni kezdett az egyház hajója, volt idő, a pisai és constanci reformáló zsinatok idején, mikor az egész művelt Európa, élén az egyetemekkel és felvilágosult uralkodókkal, egyhangulag sóhajtozott a szabadulás után! — de az alapot, a bibliát, nem találták meg, lánczon volt az is őrizve.

A XVI. századi reformáció a felesleges terhektől szabadította meg a keresztyénség hajóját, de meghagyta mind az apostoli elemeket s így az ősi keresztyénséget egész tisztaságában élesztette föl.²⁾

A mi édes magyar népünkre is oly vonzó hatást tett a vallástisztítás, hogy az tömegestől csatlakozott a megszabadított egyházhoz, ez pedig, mint mindenütt, úgy nálunk is a nemzeti szellemet nem nyomta el, hanem táplálta. Igazolni ezt feladata tételeknek.

I. A reformáció a magyar kebel vállalosságát egyszerű

¹⁾ «Seculo decimo non hodiernam romano catholicam fidem Hungari sunt amplexi» P. Bod.: Hist. Hung. Ecclesiastica. Tom. I. 93 p.

²⁾ A történelmi érzék teljes hiányzásának róható fel az a vastag tévedés, mit a trienti zsinat elkövetett, midőn a reformáció által visszaállított bibliai igazságokat és tant eretnekileg elkárhoztatta és a keresztyén protestáns hívőket testvérekül nem tekintette. A történelem távesőve ma már tisztán igazolja, hogy a biblia tan-összlete (summa) és az Aquinói Tamás tan-összlete (summa) közt mily mé:hetetlen különbözőzés és távolság van. Trientben ez utóbbit erősítették meg. Maga Fleury Kolozs, a legnagyobb róm. kath. egyháztörténetíró Franciaországban, elismeri, hogy a róm. kath. egyház eltért mintaképétől az ősi egyháztól. A történet bevilágító hatása alatt álló művelt róm. katolikusok nem tagadhatják meg a keresztyén testvér nevezetet a protestáns hitfelektől. «Excedat illa dies aevio!» melyben trienti anathémák kovácsoltattak és Loyola sötét nézetei vakíták el a lélek szemeit Művelt katolikus lélek a jesuitismust és christianismust egynek nem veheti.

és természetes alakjára vitte vissza. A természet áldásai, a föld, a mező, a halom, a vidék, az égbolt valának népünk mindennapi látományai, akár várlakokban, akár csendes falvakban élt volt; a görög és római képzelem segélyével alakult mesterséges külszerek¹⁾ feszületek, képek, tömjén, csilárok, tarka-barka papi díszletek félretették; a homályos szertartások mélyéről az öntudatos, tiszta hit hajnala kelt ki és népünk a mennyei atyához és szent fiához tért vissza, mert a bibliában található tartalomból tárták fel reformátoraink a keresztyénség lényegét, és a nép legegyszerűbb fia is érezni kezdte, hogy magyar és mégis keresztyén a nélkül, hogy hellén vagy római leplekbe burkolná öntudatát.

A reformatió, mint felszabadító hatalom azonnal szárnyra keltette a nemzeti szellemet és a vallásosság hazai nyelven nyilatkozik meg. Áldozatok helyett prédikátorok, fényes mise helyett Isten igéjének hirdetése lőn a központ, ének és imádság kíséretében érthető nyelven. A vallásos eszme és érzelmek terjesztése és bensősítése végett a sajtót nemzeti nyelven szólaltatta meg, csakugyan a reformatió hatására jönnek létre a magyar nyomdák Nádasdi, Heltai, Huszár Gál, Juhász Péter működésére,²⁾ vallásos olvasmányok, templomi és iskolai könyvek nemzeti nyelven mozgatják a nép ezreit. Hazánkban a XVI. század folyamán mintegy 30 nyomda működött, melyek a nagy-szombatin kívül, mind protestánsok birtokai, vagyis a reformatió szülöttei valának. (Révész: Figyelmező, 1873. 21. l.) Magát az ellenfelet is az kényszerítette a nemzeti szellem fegyverének megragadására, ha élni akar. Erdősit és Dévait majdnem egy század mulva követte Pázmány. Dicsőség a reformatiónak, a műveltség új tényezőjének megindításáért.

II. A reformatió a vallást és egyházat közkinccsétette, a kiváltságolt osztály (clerus) kezéből a hívők egyetemének adta át, így történt, hogy az egyház kormányzatába, irányzásába a *világi elemet* felvette, ekkép felkelté a közrészvét és érdeklődés termő szellemét, kiki munkálhat, mert a vallás

1) <Gyöngy olvasóját elveti a leány,
Képekre festett szenteket eltaszít,
Egy közbejáróját elégli
Tőle könyörgi a tiszta szívet>.

(Révész: Figyelmező. 1872. 528. l.)

2) A két magyar nyomda (kolozsvári és debreczeni) volt a magyar irodalom fenntartó oszlopa a XVI. században, melynek folyamán 372 munka jelent meg, ebből Kolozsvárra 95, Debreczenre 91 munka esik, nem számítva a latin nyelvűeket («Debr. Ellenőr» 1895. 271. sz.)

mindenkire tartozik, az egyház mindenkié, a hívők gyülekezete többé nem pusztán engedelmeskedő, avagy vakon vezetett hajlongó tömeg, hanem minden egyháztagnak szabad és döntő tényező. Micsoda új világ nyílik fel a reformátorok nyomain! Világi nagyjaink, birtokosaink, városi hatóságaink, polgáraink versenyezve tűzik ki a reformatió szent lobogóját és védelmezik. Fényes sorozat kél fel a magyar nemzetből az Isten háza ügyében: a Perényi, Nádasdi, Enyingi, Petrovics, Drágfi, Mágócsi, Dobó, Nadányi, Thurzó, Révai családokban; műveltségi központjaink a városok: Tolna, Debreczen, Patak, Kolozsvár, Szeben, Brassó, Lőcse, Bártfa, Sopron, Eperjes, Pozsony, Czegléd, Kecskemét, a bányavárosok stb. versenyeznek, alkotórészt vesznek a reformatió szellemi munkájában.

A világi elem előtérbe lépése az *egyház kormányzásában* fokozatos volt, s hogy egyházi képviselőházzá a két protestáns egyház országos zsinata korább nem fejlődhetett ki, annak az ország politikai daraboltsága volt oka. Hordta magában a jegezőülő magvat eleitől fogva. A kolozsvári első nemzeti zsinaton (1557) és a szatmár-németin (1646) 3 ref. egyházkerület tömörült egymáshoz; a zsolnai zsinaton (1610) az ágostai hitvallásnak 3 kerülete nyilatkozik, mint kormányzó hatóság; a budai és pesti zsinatokon (1791) már négy-négy kerület alakul zsinattá; 1881-ben Debreczenben a politikailag egygyé lett államot a református országos zsinat is visszautkröztette.

Az ágostai hittestvérek e magas pontot még el nem érték, az csak még a remény tárgya, mert az erdélyi szász egyházkerület még mindig különálló tag (*Separatum membrum*). A történelmi mult pedig nem lehet akadály, hiszen a ref. egyházkerületek is századokig elkülönültek valának; a nyelv sem lehet akadály, hiszen a magyar állam nyelvét minden művelt honfi érteni tartozik s épen a lelkészek a legműveltebb réteghez tartoznak, kell, hogy tartozzanak. Hitvallása is egy, az ágostai; indító alakjai ugyanazok: Luther, Melancton, Hontér, Stöckel, Serpilius, Dévai, Lovesányi stb.

A bizantinismus, azaz az államfő mindenhatósága az egyház felett és a hildebrandinismus, azaz az egyházfő a pápa és a papuralom mindenhatósága az állam és egyház felett: jogtalan lényekké törpítette a világi elemet a legfőbb fórumokon; a reformatió, különösen Kálvin a presbyterianismus megteremtésével biztosította a hívek törvényes nyilatkozását a hit, erkölcs birodalmában. Bevezette az önkormányzás, az autonomia hatalmas elvét a nemzet testébe, mely elv a borús időkben mint angyal jelent meg, valahányszor Péter börtön-

ben sínlett és ott világosságot támasztott (Csel. 12, 3—10.). Példa rá a patensi korszak is az újabb időben! Minél szabadabb hajlamú és művelt volt valamely nemzet, annál mohóbban fogadta az újítást. Dicsőség a reformációnak, hogy hazánk is mindjárt az elsők közt lépett ki a Luther szerinti „babilóni fogságból“ s minden absolutismusnak ellenszegült. A mely népnek nem volt Luthere saját véréből... még most sem szemléli a lelki szabadság hajnalát, p. o. a nagy orosz nép! A német nemzetnél a ghibellin húr, nálunk a pápai rendelkezést ellenző Trencsényi Csák Máté-i húr rezdült meg, s a nemzeti szellem a külnyomás ellen felvértezte az egyetemes papsággá emelkedett nemzet szabad fiait. Dicsőség a magyar reformációnak, hogy a presbyteri elem által ma is hat, az ősi családok erényét ébren tartja, ime ma is a presbyteri elem gyöngye van jelen köztünk, mint az irod. társaság világi előülője.

III. A magyar nemzeti szellemet *nyűgöző bilincseket a reformatio tépte le* hogy az az idegen befolyástól szabadon leplezze le benső nemes voltát és szépségét. Martinuzzi és Castaldó uralma után felszabadult Erdély a német igától, benne a protestantismus szelleme megnyilatkozék s ime vallásháború nélkül, egy csepp vér omlása nélkül, az 1557-iki tordai országgyűlés törvénybe iktatja az ágostai hitvallás egyenlő szabadságát; az 1564-iki másik tordai országgyűlés a reformátusok teljes vallásszabadságát is becikkelyezi. Nagy esemény ez Uraim! Németország csak 9 esztendei u. n. schmalkaldeni háború s tömérdek vérontás árán jutott oda 1555-ben az ágostai békében; és ismét a rettenetes pusztító 30 éves háború után a westfáli békében, hogy a helvét hitvallásuak is egyenlő jogot élvezzenek keresztyén testvéreikkel. Ha Európa történetirői a kisdéd Erdély tordai gyűléseire komolyan rátekintenének s mérlegelnék az elvek diadalát s módját: be kellene ismerniök, hogy a magyar nemzet előljárt, megelőzte a külföldet,¹⁾ mert alkalma volt a reformáció hatása alatt felszabadult magyar szellemnek saját sugallata szerint megnyilatkozni idegen nyomás nélkül.

Midőn a bécsi és prágai idegen szellem nyomása ellen

¹⁾ Gindely A. cseh-német történetirő (1884) magasztalja a brandenburgi nagy választó fejedelem atyját Vilmos Györgyöt (a ki 1640-ben halt meg), hogy ő volt Európa fejedelmei közt az egyedüli, a ki Németország számára a vallásszabadságot sürgette. Izabella, János Zsigmond, Boesckay fejedelmek nagy tényeiről tudomást nem vett. pedig ezek Vilmos Györgynél előbb vitték ki a vallásszabadságot. (Good: History of the Reformed Church of Germany. Reading. 1894. II. 121. l.)

felkél Bocskai lobogója alatt a magyar, hogy kettős szabadságát megvédje, az első szabad nyilatkozat a szerencsi országgyűlésen (1605. ápr. 18.) megtörtént, mind a róm. kath., mind a két hitvallású protestáns felekezet egyenjogú szabadsága kimondatik. Hagyd magára a magyar szellemet, az igazi szabadelvű marad, de mihelyt belevegyül megvesztegető elemül az idegen, a jezsuitai fuvallat, megmérgezi, mint tette a bécsi békekötéssel, ezért a nemes Bocskai halálos ágyán is felszólalt a szabadságot fojtogató jezsuita záradékok ellen, a gondolat ivét kiszélesíti, a falvak lakóit, a jobbágyokat is bevétetni kívánja a lelki szabadság birodalmába, utat törőleg nekik a polgári szabadság jövőbeli élvezésére.

A református erdélyi fejedelmek hármasa (trias) Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György és gróf Thürzó György nádor, az ág. hitv. egyház önállóságának, függetlenségének államjogi megteremtője, ezek a nemzeti szellem példaképei (typusai), kikre alkalmazható Kálvin intelme, mit Bourbon Antal navarrai királyhoz intézett: „égő lámpások, nagyokat és kiesiket megvilágosítók“¹⁾ ők, és nem az egykorú Pázmány, képviselik a világszellemet... a gondolat és függetlenség fenségét, mert ők a reformáció által edzett lelkületből indultak ki, míg Pázmány Róma hatása alatt áll! Ó Rómától és idegen nagy hatalomtól tette függővé nemzetét, a vallást is annak eszközzévé törpítette. Mert fájdalom! az akkori szomorú politikai viszonyoknál fogva a magyar király is a pápasághoz és a római-német császársághoz volt köttetve, a türelmet nem ismerte, sőt kész volt saját birodalmában a német nemzetnél a 30 éves háború viharával perzselni szét a birodalom $\frac{2}{3}$ részét²⁾ s 200 évig meghátráltatni a nagy nemzet szabad és független megalakulását. A messzelátást is elvakította a tömjénfüst-politika. Azt a Berlint, mely a 30 éves háború alatt 6000 lakossal bírt s ma Európa harmadik városa, az első protestáns német császár tette központtá s adta vissza a német nemzetet magamagának. Ő nem Róma, hanem a reformáció talaján állt, alkotása nem Loyola, hanem Luther és nagy társai nyomdokán épült.

Dicsőség a reformációnak, mely a nemzet erejét nemzeti szellemével egyezőleg fejtette ki!

IV. Megérezte a reformáció hatását a magyar irodalom

¹⁾ Lettres de J. Calvin, par J. Bonnet II. 163. l.

²⁾ A 30 éves háború pusztítása miatt Németország lakossága 17 millióról 4 millióra fogyott le.

és költészet is, a hitújítás lényegét alkotó bibliai és puritán eszmekör a nemzeti szellemet megtisztította fokozatosan Róma és Hellász mythológiai alakjaitól, képzeleti világától, mely soha se mehetett át népünk természetes érzületébe, gondolatába. A dolog úgy állt, hogy a teljesen idegen pogány hitregetan fogalmai, képei, valamint a romanizmussal behonosított szentek serege,¹⁾ élőkön álló Égkirálynéjával, továbbá a képek és feszületek csodái, zavarólag hatottak a nemzeti érzületre, sőt elnyomták a honalkotó tényeket, multunk befolyását a „Regnum Marianum“ fogalmával. Nem csoda, ha a nép képzelme, túl tömve a külföld szülte idegen elemekkel (Mária-Czell, Lorettó, Nepomuk, Rókus, Hubert, Vitus, Krisztof stb.), ellankadt s valódi élvezetet, táplálékot nem talált az ilyes irodalmi művekben.

Mily döntő befolyása van a valláskörnek az egyén jellemére, nézletére. elég rámutatni az egykorban élt két nagy költőre! — mindenik lángoló igaz hazafi volt, de ihletét, irányzatát más-más forrásból vette. Zrinyi, a költő, Máriához fohászodik, a vele egykorú Milton meg a Szentlélekhez, attól esdi, hogy világosítsa meg benne, a mi sötét. (Paradise lost. I.)

A protestáns iskolákban, a kijelentés mezején tápláltatván az ifjúság, a biblia egyetemesen értett eszmeköre egyszerűbbé, tisztábbá tette a nép felfogását és értelmét; így következhetett be, hogy a pogány és katolikus Róma kettős nyomásától menekülve, lépcsőzetesen ölelhetette fel a bibliai mellett a nemzeti szellemet. A klasszikus, idegen világ is Berzsenyi és Kazinczyval halványulni kezd, a félistenek, nymphák tűnedeznek s Csokonaitól kezdve a nemzeti szellem dicsőséges emelkedést vesz s csuespontjára emelkedik Aranyval és Petőfivel.²⁾

V. A reformáció páratlan lendületet és emelkedést idézett elő az *iskolák* által népünk felvilágosítása, a miveltség kiterjesztése ügyében. A XVI. században a reformátor rendszeren tanító is volt, p. o. Szegedi Kis István, Dévai, Erdősi; a templom mellől elmaradhatatlan az iskola, a lelkész mellől a tanító; a hitújítás hatalma a XVI. században 134 prot. iskolát alkotott, vele szemben a róm. catholicismusnak csak 34 iskolája állt (Beöthy: Magyar Irodalom Történet, 1896. I. 295. l.). A török vész után sötét területét hazánkknak a „földi

¹⁾ Guizot a szentek számát 30,000-re teszi; névsorát Bollandisták 66 kötetes munkája máig sem fejezte be.

²⁾ «Petőfi vallásos világnézlete». (Debr. Prot. Lap 1889. 31. sz. és Debreczeni Ellenőr 1883. 232. sz. B. F.-től.)

csillagok, az iskolák "világították be."¹⁾ A népoktatás kezdetét vette, előkelőink, városi, falusi hatóságaink egymásután állítják mindenütt a „veteményes kerteket“. Debreczen büszkén nevezi tanintézetét schola nostra, schola oppidi névvel. Patak, Pápa, Bártfa, Eperjes, Brassó, Kolozsvár és a többi dicső társak a reformáció tavaszi lehelletére a tudomány „semper virens“ élőfáit gyökereztetik meg. A reformáció nélkül a középkor még tovább is életben maradt volna, de az ifjú bajnok — a protestantismus — sikra szállásával az ellenfél is versenyre edzette magát s a fénylő nyomokon Oláh Miklós érsek szervezi (1558) a nagyszombati első jelentékeny róm. katolikus iskolát. Az a nagyszámú — félezeret haladó — értelmi erő, mely a külföldi egyetemekről visszaözönlött a hazába (1522-től kezdve) Magyarországot a műveltség számára hódította meg; s Európa elsőrangú tanítói — minők Melanchton és társai — képezik új erővel vértelve a magyarság tanítóit is. Világiaink érdeke a tanügy iránt ekkor támadott fel s azóta e buzgalom folytonos, új erőforrást nyit meg a vassziklából.

A reformáció nálunk kopárságot talált a felső oktatás terén! a középkori magyar főiskolákat, *egyetemeket* — Veszprém, Pécs, Buda — pusztulni, megszűnni engedték királyaink s a gazdag papirend, mert nem ment át vérébe a nemzetnek a tudomány iránti olthatatlan szeretet, ezt a bitűjítés mindent mozgató ereje oltá be a magyar nemzetbe is. A harcziás vitéz nemzet, mihelyt érintve lett a hit derengő hajnalától és önrendelkezővé vált, nemzeti szelleme azonnal megnyilatkozik a tudomány hatalma előtt. Erdély első szabad lélegzet vételekor, az 1556. okt. 25-re Kolozsvárra gyűlt országos rendek kimondják Erdély függetlenségét a római királytól, visszahívják Izabellát s ugyanakkor két iskola felállítását rendelék el, t. i. Kolozsvárt, Vásárhelyen, egy év múlva pedig Váradon. Nem csak a hon nyers erővel való védelme, hanem erkölcsi és értelmi védelme, t. i. az iskola-ügy is, felvételék az ország gondjaiba!

A Bocskai-féle nagy szabadságharc csattogásai alatt a felszabadult nemzeti szellem főiskola felállítását hangoztatja kiváncsolom (postulatum) alakjában a fejedelem előtt (n.-károlyi zsinat 1605. jun. 5.) s maga Bocskai a váradi és debreczeni iskolának, végrendeletében nem csekély összeget hagyományoz.

¹⁾ Lásd «Az irodalom és könyvnyomtatás kezdete Debreczenben» B. F.-tól. (Debr. Ellenőr 1895. 270. és 271. sz.) «Minden iskola egy-egy csillagként ragyogott, ily földi csillagokkal behintett térképé vált hazánk is»

A 2-ik nagy szabadságharc idején Bethlen Gábortól (1619) akadémia állítását sürgetik országgyűlésileg s a mely pillanatban a nikolsburgi béke megkötötték, a magyar szellem hatalmas nyilatkozmányaként Bethlen Gábor megkezdé az első magyar egyetemnek Gyulafehérváron felállítását 1622-ben (Figyelmező: 1871: 221—224. ll.). Ezt ellensúlyozandó több mint egy évtized múlva buzdul fel Pázmány a nagy-szombati kath. egyetem megalapítására a római császár és pápa szentesítésével. Megelőzte a protestáns szellem az ő alkotását. Nem a protestantismus hibája és mulasztása, hogy a Bethlen-féle magyar egyetem az ellenfél gyászos erőszaka folytán nem fejlődhetett ki állandó egyetemmé; nem a reformáció felelős, hogy a Perényiek, Dobók, Rákócziak főiskolája Sárospatak; a Bethlen, Apafi főiskolája Debreczen nem egészülhetek ki egyetemekké, mert a protestáns szellem leszorításával felülkerekedett és Rómától sugalt hatalom I. Lipót és utódai alatt, támaszkodva a nyers erő cultusára, megkezdette a már szépen viruló főiskolákat, megannyi csonka egyetemet elüldözni vagy elnémitani. Európaszerte folyt az irtó háború, hol a jezsuita ármány felülkerekedett. Éppen 1659—1685-ig pusztítják el a hugonották európai hírű négy egyetemét (Montauban, Saumur, Sedan stb.), éppen ez időben úzik el Pápáról, Patakról, Gyulafehérvárról a nemzeti szellem, tudomány képviselőit. A XVIII. század nagyobb fele a prot. iskolák letörpítése, elnémitása, lehetetlenné tevésére irányult s maga a debreczeni főiskola is 1753. óta a megsemmisülés felé nyomtatott, elvonatván tőle az Apafi sóalap és a városi segély. Megbecsülhetetlen az az erkölcsi s értelmi tőke és anyagi áldozat, a mit a két testvér prot. felekezet nagy iskolái 3¹/₂ század alatt a hon oltárára hoztak; e hűségért, érdemekért törvényezikkekben «országos köszönet» sem szavaztatott részökre, míg Foglár egri kanonok és báró Szepessy Ignác pécisi püspöknek az országtól nyert javadalmakból, inkább csak visszaadott alapítványaik emlékéért az 1741. és 1836-iki törvényezikkek örökítik.¹⁾

Németalföld (Hollandia) négy egyetemet teremtett, a majdnem négyszer akkora Magyarországon megférhetett volna a róm. katolikusoké mellett valamennyi prot. főiskola, ha az ellentábor irtó hadjárata nem fordult volna ellenök. Ha a mai korban a tisztább légkörbe jutott állam látszik tenni valamit

¹⁾ Liszka Nándor jogtanár székfoglalója: «Értesítvény a reformátusok debreczeni főiskolájában levő akadémiai tanfolyamokról» 1876. 35. l.)

a prot. alsó és közép tanügyért, ez nem a Pázmány-Szelepcsényi szellem folyománya. Hódolat a tudomány iránt! Ez a reformáció jelszava. Dicsőség a reformációnak, hogy a tudomány művelésére buzdította a lakosságot minden rétegét!

A nemzeti nyelvnek — a szellem esatornájának — útját a reformáció nyitotta fel. Luther első szövegát a nemes keresztény némethez nemzete nyelvén bocsátotta ki; a néphez szólt, a nép megmozdult.

Kálvin híres Institutióját francia nyelven 14 kiadásban bocsátja ki. Dévai magyar hittani kézikönyve, mely egykorú az Institutióval, tiszta magyar nyelven szól, alig találhatunk benne 3—4 idegen szót. A vitairódalom — ez a theologiai esatátér — kifejti a szenvedély és lángolás tüzeiben a nyelv eredeti erejét, maga az ellenfél biboros vezére, Pázmány is ezt a fegyvert ragadja meg s két oldalról szikráztatják ki a nemzeti csillámot a nyelv százados drága kövéből. Geleivel tetőpontra jut a magyar hittani tudományos nyelv. Ekkor a tudományt is megölő gályarabság sötét kora után következő szörnyű idő leszeli szárnyait a sajtónak, az írói tollakat bilincs váltja fel a sötét visszahatás korában, a nemzeti nyelv lehasználatik. Toldy mondá Bessenyei felett: voltak mégis, kik a vígasztalatlan korban fentartották a nyelvet irmagul jobb napokra: a Kálvin hívei s a magyar nép . . . a nemes Bod Péter Magyar Áthenásában a sirba hanyatlott magyar irodalmunknak emléket állított.

A puritán Tolnai Dali János sürgette legelőbb, hogy az iskolákban nemzeti nyelven kell tanítani. De a nemzeti szellemet rövid fenhatalma után idegen vezérelt, irányzat másfelé terelte s hosszas tél után támad fel a nemzeti szellem tavasza. Az 1791. évi XVI. t.-cikk rendelte el a budapesti egyetemen a magyar nyelv tanítását. A tudományok azonban latinul és csak részben adattak magyarul; a jogi karnál 1848 óta kellett a leczkéket kizárólag magyarul tanítani. A tiszántúli ref. egyházkerület fenkölt végzése Domokos Lajosnak indítványára kimondta, hogy 1798 május 1-től minden tudományok magyar nyelven taníttassanak. Hasonlót tett Sárospatak. Bár egyszerre nem lehetett itt sem végrehajtani mindent, de a kezdemény megvolt. Ma már az ország kincsévé lett, amit a prot. felekezetek korább sürgettek és kezdeményeztek. Dicsőség a reformációnak, hogy világra hozni segítte a nemzeti szellem diadalát e téren is!

VI. Szólunk még *szent könyvünkről*. A nemzet kezébe: fejedelmi, főúri asztalokra, árus népek, iparosok és földműveseknek egyaránt a reformáció szolgáltatta magyarul az Isten

írott igéjét. A lánczon őrzött bibliát Luther felszabadította s nagy nemzete nyelvére fordította és népkönyvvé tette (1522—1534). Olivetan és Kálvin a francia bibliát bocsatották ki (1534—36). Utánok mentek sorban a mivel nemzetek; a szép koszoruba lép a magyar is, és Erdősivel (1541.) megindul a biblia magyar irodalma, a Károli Gáspár bibliája 1589-ben világot lát. E magyar biblia Vizsoly, Debreczen, a németországi, svájci, hollandi, pozsonyi, kőszegi és budapesti nyomda-műhelyekben újra meg újra nyomtatva, 300 éves diadalutat tett meg. Fejedelmek, hadvezérek, államférfiak, előkelő hölgyek,¹⁾ tudósok, városi hatóságok buzogtak, áldoztak, küzdöttek, véreztek dajkálásában . . . egy könyv iránt sem keletkezett oly nagy érdeklődés, egyetemes pártolás minden rétegben, mint a magyar biblia iránt.

Mikor az ellenfél útját állta a „szent foglalkozásnak“, a szorongatás s „az üldöztetés esztendeiben“ külföldre menekül a bibliai nyomtatás; Európa sajtói dolgoztak javunkra! Ez sem tetszett az ellenfélnek, a bibliát hazánk határán letartóztatták, fogolylyá tették, mint egykor Pál apostolt; ismeretes Debreczen hősi küzdelme és páratlan áldozata a Komáromi bibliája ügyében (1711—1723). Szégyenére a XIX. századnak, 1817. és 1853-ban újra megakasztotta a bulla és concordátum hatása alatt álló bécsi kormány a biblia szabad terjesztését.²⁾ Csak mikor visszanyerte a nemzeti akarat örendelkezési jogát (1864—1867.) a felelős ministerium által, azóta röpi szabadon újra Isten igéje közöttünk, mert már nem Bécsben, hanem Budapesten felelős magyar kormánytól kelhet a szabad útlevél.

Mint lón népkönyvvé a nemzeti nyelvű biblia, mint hatolt az be a nemzet minden rétegébe, sőt vérebe, törhetlen bizonyosság a magyar biblia 100 kiadása, melyet 300 év alatt ért, szemben a róm. kath. biblia hét kiadásával. A reformáció nélkül nincs 100 kiadása bibliánknak, s hiányzik tartalmának

¹⁾ Mint p. o. Majláth Istvánné Nádasdi Anna (1561), Bebek Györgyné, Patócsi Zsófia és Mágócsi Gáspárné Massai Eulália (1565), Boeszkai Erzsébet (1580), Ecsedi Báthori Istvánné Homonnai Eufrozina (1608), Lorántfi Zsuzsanna (1657), Osztrócs Mátýásné Révai Szidónia (1682), gróf Bánfi Kata (1717), báró Zayné (1812).

²⁾ A fekete szellemű visszahatás pusztító eljárását igazolja, hogy 1853-ban osztrák esendörök fedezete alatt kivitték a hazából a 330 ládába pakolt 58.000 bibliát; az angol Biblia-Társaság helyiségét bezárták, ügynökeit kitiltották. Ilyen is megtörténhetett a XIX. század közepén nálunk, mikor a nemzeti s az azt tápláló protestáns szellem leigázva volt. (VII. Pius 1814. visszaállítja a jezsuita-rendet, azután pedig kiátkozza a biblia-terjesztő társulatokat. Report of the Br. a. F. Bible Society. 1852—1853.)

és nyelvének megszentelő hatása népünkre, erkölcsére, jellemére, üdvére; sőt a protestáns hatás nélkül Káldi bibliája (1625) se jön létre; maga mondja Káldi előszavában: „tovább is ellehetett volna a magyar biblia nélkül“, így ha tőle függött volna, a nép között egyetlen róm. kath. nyomtatott magyar biblia sem jelent volna meg, hisz ugyancsak a jezsuita Káldi hirdette: „nem szükség, hogy mindenki olvassa a szentírást“.

Minő más a vezérlő szellem is, a forrás és cél is, mely alatt az első protestáns és első róm. kath. biblia megjelent: Káldi bibliája Mária képével, ki „Magyarország védnöke“ és az osztrák jezsuita főnök engedélyével jelen meg — Pál apostol nem helyezkedett levelei írásakor Mária védnöksége alá —; míg a protestáns magyar bibliát magyar főnemesek, Rákóczi Zsigmond és Báthori István, más főurak, nők, polgárok, városok közreműködésével, szabadon a Megváltó parancsa szerint: hogy tanítani kell minden népeket, a nemzeti akarat nyilvánulásaként bocsátják ki. Méltán és szépen üdvözölte Türi György költő (Pálnak fia) a vizsolyi bibliát, hogy népünk e könyv nélkül sötétségbe sülyedve, világosságot nélkülöző vak tömeg marad.¹⁾

Ez a szent könyv — mint a világtörténelem igazolja — nagy tényező volt szabad és művelt nemzeté emelkedésünkre. Segítő és kiegészítő társával, a magyar *Zsoltárokkal*, oszlopává vált a magyar nyelv és szellem erőfentartásának. Lehetett valamely korban valamely könyv (p. o. a Kalauz) híres és bizonyos érdekre hatásos, magasztalhatja azt ma is az irodalomtörténet, de nem versenyezhet hatásra nézve Károli és Szenczi száz-száz kiadásos művei folytonosságával; mely két könyv 300 éven át folytonos mannája volt nemcsak a kegyességnek, erényeknek, hanem a magyar nyelvnek is. Ezek nyelve zeng a szószékeken, templomokban százezrek ajkain ma is . . . könyv nélkül tudja ezt kicsi és nagy a Duna és Tisza partjain; némely zsoltárok nemzeti felemelő himnuszokká váltak, úgy az újkori babylóniai vizeknél, Nápoly tengerén szenvedő gályarabok ajkain, mint a vallásos felbúzdulások megrázó pillanataiban, p. o. a lelki tárogatóhoz hasonló 90. zsoltár, mely megráz, vigasztal és felemel.

Dicsőség a magyar reformációnak, hogy népünknek

1) „Pontificum tenebris alte plebs mersa jacebat
Et sine caeca libris et sine luce cohors,
Indoluit Gaspar Karolinus et auspice Christo
Praeside Rakoczio. Biblia versa dedit“.

(Bod: Magyar Athenás. 131. l.)

kezébe adta a magyar bibliát és zsolnárt s ez által a nemzeti szellemet nyelv- és érületben szakadatlanul erősítette!

Immár közeleg Szenczi Zsolnárainak 300 éves fordulója: az 1907-ik év!

VII. *Összegezés.* A reformáció és a nemzeti szellem egymásra hatását senki e hazában igazabban, hívebben, kimerítőbben nem jellemezte, mint a magyar reformáció XIX. századi egyik nagy megtestesítője, kit magyar Kálvin és második Mélius jelzővel is szoktak illetni: *Révész Imre*, a ki bányász mécsesével a történelem necropolisát bejárván, jövők múzeuma számára sok eltemetett igazságot mentett meg. Ő a kölcsönös hatást így tömörítette:

„A reformáció szült nyomdát, iskolákat; ezek szültek tudományt, népműveltséget és pedig nemzeti jelleműt és szelleműt, melynek az előtt híre sem vala; szültek közértelmiséget s ez által fokozott munkaképességet; a tómerdek ünnepek eltörlése folytán vagyonosodást; a hierarchia megtörése, az egyetemes papság nagy horderejű kimondása, és a szabad választás és népképviselés elvén nyugvó zsinat-presbyteri egyház alkotmány által szült a reformáció több állam számára *demokráciát és szabad alkotmányt*; a templomi és iskolai folytonos tanítás és vallásos nevelés folytán szült valódi *isteni félelmet*, boldog családi életet, nemesen egyszerű *puritán erkölcsöt* és lelkiéletet, a mely minden haszontalan költségeket, fényűzést, czifraságot, képmutatást és hazugságot megvet s őszinte mély alázatossággal borul porba a Teremtő előtt, de emberi tekintet és földi vész előtt nem hajlik és nem retten meg soha.“¹⁾

* * *

Végül még pár szót. Hogy a reformációnak érdemtornyozata az egyiptomi pyramishoz hasonló ne legyen, mely csak a multnak emléke, szükséges, hogy a reformáció egyháza a jelen és a jövőben is *életérőként* hasson nemzetünk szellemére, különösen népünk lelkiületére, földi és mennyei jólétére. Erre nézve a haladás eszközeinek folytonos kézbevétele elengedhetetlen. Az újkor egyik követelménye, miszerint az *egyházi gondozás kiterjesztessék minden egyes lélekre*, ne csak a templom szent boltjai alatt és az iskolák körében láttassék a munka, hanem új mezők nyitassanak a hit ébrentartására, a szeretet művek ápolására, hogy minden tag érezze, miszerint ő az egyház gondozott és szeretett gyermeke. Terjedjen ki

¹⁾ Emlébeszéd Méliusz felett. (Figyelmező: 1873. év. 22. 1.)

az egyházi gondozás a fiatal nemzedékre, művelt köreink felsőbb és népünk egyszerű rétegeire; a bibliaolvasás behonosítására a családokba, vallásos olvasmányok előállítására s a tudományos irodalom egyesült erővel való ápolására.

Mint új tényező a M. P. I. T. ime megjelent ma az Enyingiek és Méliusok városában a tudományos protestantizmus képviselőjeként. A szabad csatlakozás korát éljük; ha a vészes időben európai színvonalra képes volt emelkedni nemzetünk előkelősége és polgárai: a béke ölen mutassa meg a jelen nemzedék is erejét és hűségét, és a jövőre is erősítő, dicső munkára tömörült irodalmi Társaságot fogadja örömmel és tettekben nyilatkozó áldozatokkal. A nemes Zwingli szózatát ismétli hozzánk e Társaság „lampada porrigimus“, nyujtsa hát olaját e lámpához kiki hivatása és tehetsége szerint, szellemi vagy anyagi módon! A szent célra nyujtott olaj legyen elfogyhatatlan!

Balogh Ferencz,
debreczeni hittanár.

VIII.

K ö l t e m é n y e k.

Lelki árvák.

Ne vigasztald az olyan szenvedőt,
Ki tisztán áll saját szíve előtt,
Kit ártatlanul dobálnak halálra,
— Az még nem árva!

Ne szánd a bűnöst, ki felébredett,
És sir, zokogván bűnei felett.
Hadd mossa csak szívét a könnyek árja . . .
— Még az sem árva!

Hanem ha látsz mosolygó arcokat,
Kikről tudod, hogy szívben gonoszak:
Azok az árvák, mert nem érzenek,
— Azokat szánd szegényeket! *Szabolcska Mihály.*

Dal a betűről.

A kis funk immár könyvekre vágyik,
S legörömostebb játszik iskolásdit.
Ujjong az édes anyja szíve rajta,
Hogy lám-e, már a betűt rajzolgatja.

Ezúttal én egy árva szót se mondok;
Magamban mélyen, hosszan elborongok.
Rágondolok az egész életemre . . .
S szomorún nézek a játszó gyerekekre!

— A hajótörött nézhet így fiára,
Mikor az, játszván, a hajót csinálja,
Abból a roncsból, melyen bizakodva
Szállt ő is egykor az álnok habokra!!

Szabolcska Mihály.

A magyar pap.

— Legenda. —

Fönt, a mennyország kapujában,
 Útött-kopott magyar ruhában,
 Megáll egy ember, büszkén, daczosan,
 Mint a ki tudja, hogy itt helye van.
 — Péter is, szemben vele, látja:
 Hogy abból a sorból való a bátya,
 Kikből ide szinte naponta
 Megérkezik egy;
 S kiket neki:
 Már szótlannul kell beereszteni,
 Mert homlokukon az isteni jegy . . .
 Szabadjegy, a mennyei csarnokokba!

Ám Péter, mintha kételkedne most,
 Oda szól kurtán, hamarost:
 „Ki fia kend? Mit akar itten?”
 „Az apámé,
 — Felel nyugodtan az én emberem, —
 S ha nem tudná kegyed,
 Hogy én itten mit keresek,
 Majd tudja azt az én jó Istenem!
 Oda fölebbezek.
 Úgy is tudom, van ott nekem már,
 Külön könyvem az apellációkra;
 Szegény földönlakó koromban,
 Annyit fölebbeztem oda!”

A felelet Péternek tetszetős,
 De mivel a dolog nem sietős,
 Mert látja már, jóra oldódik:
 Színlelt mogorván tovább faggatódzik:
 „És mi vajon az érdemed ide?”
 De még vagy kétszer megismételi,
 Míg kint amaz szelíden feleli:

„Nincs semmise,
 Legalább itten nincs, tudom,
 Csak az én Uram drága vére,
 Mely odahullt a Golgotha kövére.
 Nincs érdemem, — csak az én Krisztusom !
 Azontúl a mit tettem odale,
 Kötelességem tettem csak vele!“

„S a kötelességed mi volt ugyan?
 Még kíváncsivá teszesz csakugyan.“

E gúnyolódó biztatásra,
 Csak vonogatja vállait a bátya.
 Míg végre egyet sóhajt:

„Ám legyen.“

S számítja lassan, újjhegyen:
 „Tanítani a katedrában,
 Lenni az iskolába' pap,
 — Kiáltó szó a pusztaságban,
 Nehéz, ködös időbe': nap!
 Virrasztani a szenvedőkkel,
 Testvérül venni minden idegent,
 Békében élni a perlekedőkkel . . .
 Ez volt az első tisztem odalent.

Aztán: hogy a földi kenyérben,
 Szűköt ne lásson soha népem,
 — A mi *nekem* lett volna bűnömül, —
 Forgódnom kellett *e* kenyér körül.

A munkában példát mutatni,
 Mástól sohse kérni, csak adni.
 A henyélőre *tettel* rábeszélni,
 Hogy ide *nézzen*: így kell élni!
 Ez is kötelességem volt nekem.

De már azt magam is belátom,
 Hogy ez könnyen ment:
 Mivelhogy másként odalent,
 — Sok szép gyerekből állván a családom —
 Magamnak se lett volna kenyérem!“

„Megállj!” — szólt közbe Péter meghatottan,
 Talán nem jól hallottam?
 Ha már ennyit bizott rád a hazád:
 Sorold el azt is, hogy mit ád
 Az ilyeneknek, mint te vagy?
 A rangodat . . . a jövedelmedet! . . .
 A mit te itten mondasz, nem lehet,
 A nagy munkáknak a jutalma is nagy!
 „A rangomat? a jövedelmemet?”
 (S arczán egy pillanatra,
 Az a mosoly futott át hirtelen,
 A melylyel nem rég odalenn.
 A kongruáról szóló hírt fogadta.)
 „Ha az a rangom, a mit érzek:
 Ugy bárki foghatott velem kezét.
 S fölemelve hordhatom a fejem!
 De odalenn biz énnekem
 Mivel a fizetésem
 Kétszáz forintokra sem ment egészen.
 Sokszor lenézték a kopott ruhámat!
 De a hazámat, — azt ne bánts!..
 Ó tenne szegény, értem eleget;
 De csak nem adhat nekem kenyeret!..
 — Ezt tán szégyenlenénk is,
 Ő is, meg én is!..
 Meg a mije van, kell az neki másra,
 Ő tudja mire!
 Aztán szegénynek úgy sincs senkije;
 Olyan kevés a hű fia,
 Az önzetlen barátja...
 ... Oh nekem nincs panaszom a hazámra!
 Sőt kintmaradnék szívesen,
 Azon az áron:
 Ha megtehetnéd vele a hazámon
 Hogy az boldog, nagy, és szabad legyen!...”

Am Péter repeső lélekkel,
 Hirtelen felkel:
 — S a hogy ott fent már meg volt írva,
 A kapu *mindakét* szárnyát kinyitja!
Szabolcska Mihály.

Ének a szeretetről.¹⁾

Nem vagy a Krisztus követője,
 Hiába tudsz mindent felőle,
 Ha nincsen benned szeretet.
 Ha a bölcsek kövét birnád is,
 S szentkönyvünk könyvnélkül tudnád is,
 — Nem vagy a Krisztus követője,
 Ha nincsen benned szeretet!

Sőt nem vagy egész embernek sem,
 Hiába állsz köztiszteletben,
 Ha nincsen benned szeretet.
 Lehet, hogy szolgálád millió van,
 S jársz fényes üveges hintóban,
 — Mégse vagy egész embernek sem,
 Ha nincsen benned szeretet.

Külömb ember a koldus nálad
 S Isten előtt előbbre áll majd,
 Ha szíve, lelke szeretet,
 S látván magánál koldusabbat,
 Félfalatját oda adja annak,
 Külömb ember e koldús nálad,
 Mert szíve, lelke *szeretet!*

Szabolcska Mihály.

¹⁾ Egy szomorú alkalmi vers ez, mikor Majláth püspök valami csipp-
 csup dogmatikai nézeteltérés miatt egy szegény családos tanárembernek
 elvette a kenyerét. *Sz. M.*

IX.

Választmányi jegyzőkönyv.

Felvétellett a Magyar Prot. Irodalmi Társaság igazgató-választmányának 1899. február 25-iki üléséről. Jelen voltak *Hegedüs Sándor* elnöklete alatt *Bachát Dániel*, *György Endre*, *Hegedüs István*, *Kiss Áron* püspök, *dr. Kiss Aron*, *dr. Masznyik Endre*, *Perlaky Elek*, *Petri Elek*, *dr. Szabó Aladár*, *Stromp László*, *Szilassy Aladár*, *Zsilinszky Mihály* választmányi tagok és *Szóts Farkas* titkár és jegyző.

1. Napirend előtt *Szóts Farkas* titkár a választmányi tagok nevében melegen üdvözli *Hegedüs Sándor* elnököt kereskedelmi miniszterre történt kineveztetése alkalmából, s kéri, hogy a társulat iránt eddig tanusított példás buzgóságát jövőre is megtartani sziveskedjék.

Hegedüs Sándor köszönettel veszi a szívélyes üdvözlötlet és igéri, hogy jövőre is a Társaságé kíván maradni.

Választmány nagy örömmel és hálás köszönettel veszi szeretett elnökének ezt a becses kijelentését.

2. Tárgysorozat rendjén olvastatott a pénzügyi bizottság következő jelentése:

A Társaság 1898. évi számadását és 1899. évi költségvetését *Hegedüs Sándor* elnöklete alatt a pénzügyi bizottság vizsgálta meg, melynek munkájában résztvettek *György Endre*, *Perlaky Elek*, *Petri Elek*, *Szilassy Aladár* és *Szóts Farkas* bizottsági tagok. A vizsgálat a pénztárt rendben találta. A pénztári kezelés pontos, a bevételi és kiadási tételek okmányokkal igazoltak, a számadás minden tekintetben kifogástalan. Helyesen találta a bizottság az 1899. évi költségvetést is és elfogadásra ajánlja a bizottságnak a fölmentés megadására vonatkozó indítványát, valamint a pénztári hiány megszüntetését célzó következő javaslatait is:

a) A hátralékok erélyesen behajtandók. A tagok nemcsak a sajtó útján általában, hanem tavasszal és ősszel egyenkint is fölszólítandók a fizetésre; továbbá azok a rendes tagok, a kik öt, és azok a pártoló tagok, a kik három év óta nem fizettek tagdíjat, az ügyész által is fizetésre szorítandók.

b) A társulat anyagi erősítése végett az új tagok gyűjtése egyesek és testületek körében minél erélyesebben folytatandó. E végből a tagtársakon kívül a püspök és esperes urak támogatása, valamint az egyházi sajtó közreműködése is kikérendő.

c) A társulati nyomtatványok jutányosabb előállítására érdekében a titkár tegyen lépéseket a társulat nyomdájánál.

Választmány a számadás, költségvetés és vagyongkimutatás főbb tételeinek kinyomatását elrendeli. A pénzügyi bizottságnak a számadás megvizsgálására, valamint a felmentvény megadására és a pénztári hiány megszüntetésére vonatkozó jelentését a közgyűlésnek elfogadás végett tisztelettel ajánlja.

3. Titkár jelentést tesz az 1898-ik évi kiadványokról. Nevezetesen :

a) a „*Protestáns Szemle*“ a titkár szerkesztésében 44 év terjedelemben, 1200 példányban nyomva, a X-ik évfolyamát befejezte és a társulat alapító, rendes és pártoló tagjainak tagilletmény fejében megküldetett.

b) Könyvilletmény fejében 1898-ra egy kötet „*Magyar Prot. Egyháztörténeti Monographiák*“ I. kötete adatott ki 16 év terjedelemben, melyet Zoványi Jenő, Révész Kálmán, Payr Sándor és Földváry László irtak. Nyomatott 800 példányban és megküldetett a pártfogó, alapító és rendes tagoknak tagilletmény fejében.

c) A „*Koszorú*“-sorozatban kiadatott a 41—50-ik füzet, melyeket Bérei Gyuláné („Az öreg pap hagyatéka“), Vargha László („Hágár“), Bányai Géza („Angyal és ördög“), Borsos István („Tóth Pál János csutorája“), Vajda Ferencz („Baresay Ágnes“), Szentkúti Károly („Bálint ur“), Mészöly Győző („A jezsuita-rend feloszlata“), Csekme Ferencz („A nagyasszony“), Forgács Endre („A szoczialista“) és Jámborné Székely Lilla („Az igaz hit“) irtak. A füzetek 5—5 ezer példányban nyomattak a Károli-alap költségén, az írói díjakat 457 forintban Hegedüs Sándor elnök fedezte. A pártfogó és alapító tagok tagilletmény fejében kapják, a többi példányok a társulat könyvbizományosának adattak át a szokásos elszámolásra.

d) „*Házi Kincstár*“ című kiadvány-sorozatunkból a múlt évben nem adtunk ki újabb kötetet, mert Károli-alapunk nem bírt meg újabb befektetést.

Választmány a titkár jelentését tudomásul veszi. Hegedüs Sándor elnöknek a „*Koszorúk*“ írói honoráriumaiért köszönetét nyilvánítja.

4. Titkár bemutatja néhai Szász Domokos erdélyi püspök 1000 forintos alapítványát s az alapítvány célját körvonalozó alapító-levelet, mely 1898. december 4-ikéről keltezte a „prot. theologiai tudományok körébe tartozó általános becsű jeles művek megjelenését kívánja előmozdítani“, még pedig oly módon, hogy az alapítvány forgó tőkeként külön kezeltessék s a kiadott művek árából restituálandó. Először a Kálvin „Institutio“-ja adandó ki magyar nyelven.

Ezzel kapcsolatban titkár jelenti, hogy néhai Szász Domokos püspök a Kálvin „Institutio“-jának lefordíttatását tényleg meg is indította; a fordítást Nagy Károly kolozsvári theologiai tanárra, a revíziót Eröss Lajos püspökladányi lelkészre, a szuperrevíziót dr. Bartók György szászvárosi lelkészre bízta, kik a munkával felerészben készen is vannak.

Az alapító-levelet irattárba helyeztetni a választmány. A Kálvin „Institutio“-jára vonatkozó jelentést pedig tudomásul veszi. A munka kiadására vonatkozólag megbízza a titkárt, járjon utána, nem volnának-e hajlandók a fordító és a revizorok a kiadást magukra vállalni, még pedig oly módon, hogy a társulat az alapítvány erejéig támogatná a vállalatot, de kikötne magának annyi példányt, a mennyinek idővel befolyandó árából a tőkét restituálhatná.

5. Dr. Szabó Aladár választmányi tag jelentést tesz a „Bibliai Lexikon“ clichéi érdekében a „Calwer Verlags-Verein“-nál végzett tudakozódásáról. Jelenti, hogy a Verlags-Verein a lehető legnagyobb előzékenységet tanúsította. A kijelölt 64 minimál cliché használatáért 50% elengedésével 77 frtot, a kiszemelt 168 nagyobb cliché használatáért hasonló kedvezmény-nyel 437 frtot, összesen 514 frtot kíván, de ennek az 514 frtnak a felét vissza is fizeti, ha a clichéket teljesen ép állapotban neki visszaszolgáltatja a társulat.

A jelentés örvendetes tudomásul szolgál; valamint Hegedüs Sándor elnöknek azt az ajánlatát is elismeréssel fogadja a választmány, hogy az előfizetésekből remélhető összegben kívül szükséges 5—6 ezer forintnak társadalmi úton való összegyűjtését magára vállalni sziveskedik.

6. Az 1899. évi kiadványokra vonatkozólag titkár javasolja, hogy :

a) a „*Protestáns Szemle*“ a szokott alakban és terjedelemben tovább is kiadassék ;

b) az 1899. évi könyvilletmény ügye a „Bibliai Lexikon“-

nal való esetleges kombináció kedvéért pár hónapra függőben hagyassék ; hogy

c) a „Koszorú“-sorozatból tíz újabb füzetnek nyomdai költségét a Károli-alap még megbírnja, de írói díjairól ismét más forrásból kellene gondoskodni ; hogy

d) a „Házi Kincstár“ sorozatából újabb kötet kibocsátására még mindig nincs kellő fedezet a Károli-alap pénztárában.

Választmány a javaslat a) pontját helyeslő tudomásul veszi ; a könyvilletmény (monographia) ügyét a b) javaslat értelmében függőben hagyja ; a „Koszorú“-sorozatból tíz új füzetnek kibocsátását elrendeli, mivel Hegedüs Sándor elnök úr az írói és szerkesztői díjak fedezését az ülés tetszésnyilvánítása kíséretében újlag magára vállalta ; a „Házi Kincstár“-ra vonatkozó javaslatot szintén magává tette a választmány.

7. A Herczegszőlősi Kánonok ügyében titkár bemutatja a facsimiles szöveg kefelevonatát és bejelenti Mokos Gyula tanárnak azt az ígérését, hogy miután a hónapokig tartott szembaja elmúlt, most már a szöveghez szánt jegyzetek elkészítésével is annyira van, hogy a régóta húzódó kiadás a folyó évi közgyűlés idejére meglesz.

Szolgál tudomásul. Választmány el is várja Mokos Gyula tanártól, hogy az ígért időre a munkát teljesen elkészíti.

8. A folyó évi közgyűlés helyére és idejére nézve választmány fölhatalmazza az elnökséget, hogy belátása szerint intézkedjék, elsőséget adván a vándor-gyűlésnek, ha t. i. társulatunk valahová meghivatnék. A tárgysorozat kimerítettén :

elnök az ülést bezárja.

Kelt mint fent.

Hegedüs Sándor,
a társulat másodelnöke.

Szöts Farkas,
társulati titkár, mint jegyző.

Közgyűlési jegyzőkönyv.

Felvétetett a Magyar Prot. Irodalmi Társaságnak 1899. szeptember 20-án Debreczenben tartott nagy- és közgyűléséről, melyeken *Gyurátz Ferencz* püspök és *Hegedüs Sándor* keresk. miniszter, társulati elnökök kettős elnöklete alatt jelen voltak: Kiss Áron püspök, gr. Degenfeld József egyházker. főgondnok és Simonffy Imre kir. tanácsos, főgondnok, mint a jelen gyűlésre fölkért díszelnökök; Szász Károly, Kun Bertalan, Antal Gábor, Zelenka Pál és dr. Bartók György püspökök; György Endre, dr. Kiss Áron, Petri Elek, Balogh Ferencz, Bartha Béla, Csengey Gusztáv, Csiky Lajos, Fejes István, Géresi Kálmán, Masznyik Endre, Mitrovics Gyula, Radácsi György, Révész Kálmán, Stromp László, Szabó János, Szilávik Mátyás, Zsigmond Sándor választmányi tagok; Bernáth Elemér, Ferenczy Gyula, Hornyánszky Viktor, Ihász Lajos, Kiss Albert, Mayer Endre, Nagy Zsigmond, Szél Kálmán, Szemes László, Tüdős István, Varga József stb., alapító tagok; Andrassy Kálmán, Benke István, Benkő István, Bodor Géza, Csík Dániel, Dókus László, Erdős József, Fekete Gyula, Hamar István, Horváth Ferencz, Horváth Ödön, Kátai Endre, H. Kiss Kálmán, Kutas Bálint, Lévay Lajos, Rácz Kálmán, S. Szabó József, Szabó Károly, Szánthó János, Tóth Lajos, Ujfalussy Béla, Szaboleska Mihály, Vargha László, Szuhay Benedek, Vén Mihály, Zajzon János, Zoványi Jenő, Zsigó Endre stb., rendes tagok; Bendl Henrik, Bocsor Lajos, Csák Máthé, Földvály László, Gulyás Lajos, Kálmán Gyula, Kókai Lajos, Nagy Károly, Zele György, F. Varga Lajos, Székely József stb., pártoló tagok; ezeken kívül nagyszámú férfi és női bizottság. Jegyző: Szóts Farkas társulati titkár.

A nagygyűlést isteni tisztelet előzte meg a nagytemplomban, a hol *Gyurátz Ferencz* dunántúli evang. püspök tartotta az alkalmi imádságot és *Petri Elek* budapesti ref. theologiai tanár mondott hatásos alkalmi beszédet.

Isteni tisztelet után a kollégium dísztermébe *nagygyűlésre* vonult föl a közönség, mely előtt *Gyurátz Ferencz* püspök, társulati elnök mondott nagy tetszéssel fogadott megnyitó beszédet, s utána *Kiss Aron* tiszántúli püspök üdvözölte a társulatot a tiszántúli egyházkerület, a debreczeni egyház és kollégium, valamint Debreczen város nevében, mire *Hegedüs Sándor* m. kir. kereskedelmi miniszter, a társulat másodelnöke mondott szívélyes köszönetet s egyszersmind viharos tetszéssel fogadott buzdító beszédet tartott a társulat feladatairól. Majd *Szöts Farkas* budapesti theologiai tanár, társulati titkár olvasta föl jelentését a társulat múlt évi működéséről; *Balogh Ferencz* debreczeni theologiai tanár a protestantizmusnak a nemzeti életre gyakorolt befolyásáról értekezett, *Szabolcska Mihály* temesvári lelkész pedig vallásos költeményeket olvasott föl. A közel két óráig tartott nagygyűlést *Hegedüs Sándor* másodelnök rekesztette be néhány hatásos szóval.

A nagygyűlés végeztével a *tagok közgyűlésévé* alakult át az ülés, melyet *Hegedüs Sándor* másodelnök néhány szóval megnyitván :

1. *Gyurátz Ferencz* elnök indítványára

közgyűlés Erzsébet királyné gyászos elhunytá fölött mély részvétét nyilvánítja és a nagyszívű királyasszony emlékéét jegyzőkönyvében hálás tisztelettel megörökíti.

2. Ugyancsak *Gyurátz Ferencz* elnök indítványára

közgyűlés Hegedüs Sándor másodelnöknek m. kir. kereskedelmi miniszterré történt kineveztetése fölött őszinte örömét nyilvánítja s nagy köszönettel és elismeréssel veszi, hogy mélyen tisztelt másodelnöke a miniszteri sok és nagy gondok és teendők mellett irodalmi társulatunk ügyeit ily példás buzgósággal és áldozatkészséggel szolgálja.

3. Elnökség indítványára

közgyűlés a tiszántúli egyházkerület, Debreczen egyháza, városa és kollégiuma előljáróságának a társulat iránt tanúsított kiváló szívélyességéért és magyaros vendégszeretetért jegyzőkönyvi köszönetet szavaz; egyben köszönetét nyilvánítja a templomi és nagygyűlési szónokoknak, felolvasóknak és előadóknak szíves fáradozásukért.

4. Titkár jelenti, hogy a múlt évi *számadást* és a folyó *költségvetést* a vagyonskimutatással egyben a társaság pénzügyi bizottsága Hegedüs Sándor elnöklete alatt 1899. február 25-én

vizsgálta meg, a mely munkában résztvettek György Endre, Perlaki Elek, Petri Elek, Szilassy Aladár és Szóts Farkas bizottsági tagok. Beterjesztett jelentések szerint a pénztári kezelés pontos, a bevételi és kiadási tételek okmányokkal igazoltak, a számadás helyesen van vezetve. A *költségvetés* fedezeti és szükségleti tételei a helyzetnek megfelelőleg vannak beállítva. A *vagyonkimutatás* a valóságnak megfelelő. A társulat értékei a Pesti Hazai Első Takarékpénztárban vannak elhelyezve.

E jelentés alapján, melynek részletes tételei a tábláskimutatásban olvashatók, a közgyűlés a pénzügyi bizottság javaslatai alapján elhatározza, hogy

a) Bendl Henrik társulati pénztárnoknak, a társaság köszönetének nyilvánítása mellett, a felmentvényt a szokásos fentartással az 1898. évre megadja;

b) a beterjesztett költségvetést és vagyonkimutatást helybenhagyja;

c) a sajnosan tapasztalt pénztári hiány megszüntetése végett elhatározza:

1. a nagy mértékben fölszaporodott hátralékok erélyes behajtását, mi végből a hátralékokat a tagok névsorával egyben az idén is kinyomatja; azután utasítja a pénztárnokot, hogy a hátralékosokat ősszel és tavasszal egyenkint fizetésre intse, az ügyészt pedig fölkéri, hogy az öt és három év, tehát egy teljes cyklus alatt nem fizető tagokat törvényes úton is fizetésre szorítsa; végül a társulat elnökségét fölkéri, hogy kérje meg az esperes urakat, sziveskedjenek becses támogatással társulatunknak segítségére lenni a hátralékok behajtásában;

2. a taggyűjtés kitartó folytatását, még pedig mind a választmányi és a többi tagok közreműködésével, mind pedig az esperes és püspök uraknak ebben az irányban való elnöki megkeresésével.

E határozatokkal kapcsolatban közgyűlés méltánnyal veszi tudomásul azt, hogy Hornyánszky Viktor, cs. és kir. udvari nyomdász, a választmány kezdeményezésére (a „Koszorú“ kivételével) az eddigi nyomdai egységárakból 10 %-ot a folyó 1899. évtől kezdve leengedett, s hogy a „Koszorú“ 45 % os bizományosi díját az első ezer forint után 40 %-ra, azon fölül pedig 35 %-ra leengedi. 5. A költségvetés tárgyalásával kapcsolatban

közgyűlés *Kun Bertalan* püspök, választmányi tag kérdésére, a titkár felvilágosítása alapján, a közönség megnyugtatására felújítja a Társaságnak ama régebbi

határozatát, mely szerint a Károli Gáspár nevét viselő „Károli-alap“ forgó-tókének tekintendő.

Zoványi Jenő társulati tag indítványára pedig, a Herczegszöllősi Kánonok kiadására vonatkozólag. határozatként kimondja, hogy ez a régóta húzódó kiadás ügye végre valahára lebonyolítandó, szükség esetén akár akként is, hogy az ügy a kiadást végző társulati tagtól elvételessék és más hozzáértő tagnak adassék által.

6. Titkár előterjeszti, hogy a „Koszorú“ és „Házi Kincstár“ 1898. évi nyomdai és forgalmi számadását, elnöki megbízás folytán Szóts Farkas titkár és Bendl Henrik pénztárnok vizsgálták fölül. A folyó évi május 22-én a Hornyánszky-nyomdában megejtett vizsgálat szerint :

a) A „Koszorú“ 1898. évi nyomdai számlája tett összesen 916 frt 42 krt, mely összeg a 41—50. füzeteknek 5—5000 példányban való nyomására, fűzésére, borítékozására és lemezelésére fordított. Régebbi füzetek utánnyomása a múlt évben nem eszközöltetett.

b) A „Koszorú“-füzetek forgalmi kimutatása a forgalom emelkedését mutatja. 1897-ben 21,537 füzet (26,456. sz.) kelt el, 1898-ban pedig 27,888 füzet (32,834. sz.), az emelkedés tehát 6351 füzet (6378. sz.). Az eddigi összes forgalom 169 ezer füzet.

c) A „Koszorú“-füzetek pénztári forgalma volt: összes bevétel 1328 frt 08 kr., ebből levonva a 45% bizományosi díjat, 595 frt 38 krt, marad a Társaság javára 727 frt 70 kr.

d) A „Házi Kincstár“-ból elkelt közönséges kiadás 221, finom példány 7; a miért befolyt $221 + 14 = 235$ frt, miből a $33\frac{1}{3}\%$ bizományosi díj levonásával marad a Társaság javára 156 frt 67 kr.

e) A két kiadvány-sorozat közös pénzügyi eredménye a múlt évről ez: Jövedelem a „Koszorú“-füzetekből 727 frt 70 kr., a kötésekből 17 frt 28 kr, a „Házi Kincstár“-ból 156 frt 67 kr., összesen 901 frt 65 kr.; de ezzel szemben kiadás nyomdára 916 frt 42 kr., az ingyenes és köteles-példányok postadíjára 23 frt 39 kr., összesen 939 frt 81 kr. Fizetendő tehát a bizományos Hornyánszky-czégnek 38 frt 16 kr., mely összegnek kiutalványozását most a czég nem kéri, hanem az összeget a jövő év terhére fogja átvinni.

A jelentés tudomásul vétetik. A „Koszorú“-k kelen-dőségének emelkedése megnyugvára szolgál. A 38 frt 16 kr. deficit a jövő év számlájára viendő át.

Ezzel kapcsolatban a Társaság köszönetét és elismerését nyilváníja a kiadványok terjesztésében buzgólkodó

lelkész és tanító uraknak s fölkéri őket, hogy jó munkájokban ne lankadjanak. Egyszersmind fölkéri a közgyűlés a Társaság minden tagját, hogy kiadványaink terjesztésében résztvenni sziveskedjenek. Esperes urakat pedig elnöksége útján külön is fölkéri, hogy társulatunk kiadványait a canonica visitatio alkalmával a gyülekezeteknek, a lelkészeknek és tanítóknak terjesztésre ajánlani sziveskedjenek.

A bizományos Hornyánszky-czégnek fáradságos munkájáért köszönetet szavaz. Egyszersmind utasítja a bizományos czéget, hogy az elszámolás végösszegeit a Társaság Emlékkönyve számára elkészíteni s azzal egyidejűleg a Társaság összes kiadvány-készletéről a Leltárt az Emlékkönyvben közrebocsátani sziveskedjék.

7. Titkár előadja, hogy 1899. évi kiadványokul a folyó évi február 25-iki választmányi ülés kijelölte:

a) havi folyóiratul a „*Protestáns Szemlé*“-t, az eddigi terjedelemben és módon szerkesztve;

b) könyvkiadványul: vagy *monographiát*, vagy a *Bibliai Lexikont*. Később látván, hogy a Lexikon kiadására nem gyűjthettünk kellő segítő-alapot, az elnökség intézkedésére, utólagos jóváhagyás mellett, Sámuel Aladárnak „Bod Péter élete és művei“ című monographiáját adtuk sajtó alá; előbb azonban a munkát Szalay Károly budapesti tanárnak, Bod Péter egyik legalaposabb ismerőjének, továbbá Széchy Károly kolozsvári egyetemi tanárnak bírálata alá bocsátottuk. A bírálat kedvező, a munka kinyomatása folyamatban van.

b) „*Koszorú*“-füzeteink kiadását tovább folytatjuk, a mit ismét csak az tett lehetővé, hogy áldozatkész másodelnökünk a folyó évi tíz új füzet szerkesztői és írói honoráriumát kegyes volt magára vállalni. A „*Koszorú*“ 51—61. füzetei íme készen vannak, bemutatom őket. Megjegyzem, hogy takarékoságból az eddigi külön borítékok helyett közös borítékot adtunk a a füzeteknek és mindeniket 3—3000 példányban nyomattuk.

d) A „*Házi Kincstár*“-sorozatban az 1899-ik évre nem adhatunk új kiadványt, mert a fedezetül szolgáló Károli-alap nem bírja meg egy új könyv kiadási költségeit.

Közgyűlés a választmány intézkedéseit és javaslatát mind a négy kiadványra vonatkozólag helyeslő tudomásul veszi, egyszersmind Hegedűs Sándor másodelnöknek amaz áldozatkészségét, hogy az 51—60. számú tíz új „*Koszorú*“-füzet írói tiszteletdíjait 460 frt költséggel az idén is fedezni volt szives, hálás köszönettel és elismeréssel fogadja.

8. Titkár jelenti, hogy elhalálozás és más ok miatt a választmányban egy fővárosi és négy vidéki tagnak a helye betöltendő; és javaslatot tesz a választásra nézve.

Közgyűlés közfelkiáltással a fővárosi választmányba *Farkas József* budapesti theol. tanárt, a vidéki választmányba *dr. Bartók György* erdélyi ref. püspököt, *Simonffy Imre* debreczeni polgármestert és főgondnokot, *Zoványi Jenő* tiszaföldvári lelkészt és *Payr Sándor* soproni theol. tanárt egyhangúlag beválasztja.

9. A jelentések során titkár előterjeszti, hogy könyvbizományosunk a „*Koszorú*“-füzeteknek *könyv alakjában* való értékesítésére nézve a múlt évi elszámolás kapcsán azt az ajánlatot tette, hogy az általa kiválasztandó tíz füzetből egyenként ezer-ezer, összesen tehát tízezer füzetet hajlandó 40%-kal megvenni s ezekből a füzetekből ötöt-ötöt csinos kötésben „*Protestáns Családi Könyvtár*“ gyűjtő czímen a Társaság neve alatt példányonként 30 krért forgalomba hozni. Ez idén két ilyen kötetet bocsátana ki. Az elnökség a bizományos emez ajánlatát utólagos jóváhagyás reményében elfogadta s a „*Prot. Családi Könyvtár*“ két próba-kötetének kibocsátását engedélyezte. A két csinos kötetet titkár a közgyűlésnek be is mutatja.

Jóváhagyó tudomásul szolgál.

10. A „*Bibliai Lexikon*“ ügyében jelenti a titkár, hogy dr. Szabó Aladár tagtársunk Hegedüs Sándor másodelnök költségén Stuttgartban járt és a „*Calwer Verlags-Anstalt*“-tal személyesen érintkezett s ott kieszközölte, hogy a „*Bibliai Lexikon*“ számára kiszemelt 232 clichét, a szokásos használati díj jelentékeny mérséklésével, nevezetesen 514 frt helyett 257 frtért, Társulatunknak használatra átengedni hajlandók.

A munka kiadása ügyében még semmi sikert nem jelenthetünk, pedig sokat gondolkoztunk róla és próbálkoztunk vele. Legczélszerűbbnek az a módzat mutatkozik, hogy embereljük meg magunkat és gyűjtsünk rá annyi pénzt, a mennyivel a kiadáshoz hozzá lehet fogni.

A „*Bibliai Lexikon*“-hoz szükséges clichék jutányos beszerezhetéséről szóló jelentés tudomásul szolgál

Magának a Lexikonnak kiadását a közgyűlés több lelkes és buzditó felszólalás alapján is ismételten szükségesnek nyilvánítja, s e végből fölkeri az igazgató-választmányt, hogy a kiadás módzatait megállapítani és a szükséges alap összegyűjtéséhez hozzáfogni sziveskedjék.

11. Néhai Busbak Ádám, losonczyi takarékpénztári igazgató, végrendeletileg 400 frtot hagyományozott a Társaságnak alapítványképen olyan föltétellel, hogy ennek fejében a losonczyi evang. egyház vétessék föl tagul. az alapítvány pedig az özvegy halálakor fizetessék ki. Az özvegy 300 forintban kiegyezést ajánlott föl; elnökségünk és ügyészünk az egyezséget elfogadhatónak véleményezték, de választ még nem kaptunk erre a nyilatkozatra.

Tudomásul szolgál.

12. Kálvin „Institutio“-jának magyarra fordítása ügyében jelenti a titkár, hogy miután néhai Szász Domokos erdélyi püspök által erre a célra forgó tőke gyanánt befizetett ezer forintos alapítvány a fordítási és nyomtatási költségek fedezésére nem elegendő, s mivel a fordító és a revizor a társulati választmány amaz ajánlatába, hogy a munkát az alapítvány segítségével ők adják ki, nem hajlandók belemenni: szükségesnek mutatkozik, hogy a kiadást maga a társulat vegye a kezébe.

Közgyűlés többek, de különösen Ferenczy Gyula társulati tag felszólalására, határozatilag kimondja, hogy a Kálvin „Institutio“-jának a Szász Domokos-féle alapítvány segítségével eszközendő kiadását megkísérli. Reményli a közgyűlés, hogy ily nagybecsű munka kiadásába a magyar protestáns közönség részéről kellő anyagi támogatásban részesül.

A kiadás módozatának megállapítására és a kiadás eszközöltetésére az igazgató-választmányt kéri föl.

13. A társulat anyagi erősítésével, valamint a „Bibliai Lexikon“ és Kálvin „Institutio“-jának magyar kiadásával kapcsolatban előbb *Radácsi György*, majd *Fejes István* választmányi tagok fölvetették a *lelkészi könyvtárak* gyülekezetenkint való szervezésének eszméjét, melynek megvalósítása most van tervben a tiszáninneri egyházkerületben. Felszólalók meggyőzőleg kimutatták, hogy ha a lelkészi könyvtárak felállítását minden egyházkerület minden gyülekezetre nézve elhatározná, mily nagy anyagi erőt lehetne ebből gyűjteni az egyházi s különösen a tudományos theologiai irodalom támogatására.

Közgyűlés élénk rokonszenvvel fogadja a termékenynek ígérkező eszmét. Társulatunk tagjait s különösen az egyházkerületek püspökeit és más vezérférfait bizalommal fölkeri, hogy a lelkészi vagy parokhiális könyvtárak szervezését saját hatáskörükben az egyházkerületeken elmozdítani s ezáltal az Irodalmi Társulat anyagi erősítését elősegíteni sziveskedjenek.

14. Az indítványok során *György Endre* választmányi tag előterjesztésére egyhangúlag magáévá teszi a közgyűlés a következő határozati javaslatot:

Közgyűlésünk nagy lelki örömmel vesz tudomást arról a mozgalomról, a mely boldogemlékű Révész Imre műveinek gyűjteményes kiadása tárgyában indult meg; kijelenti, hogy anyagi eszközök hiányában képtelen ugyan ebben az ügyben eselekvőleg befolyjni: mindazáltal magunk iránti legégetőbb szükségű feladatnak tekintvén Révész Imre örökbecsű műveinek minél hamarább való összegyűjtését és kiadását, az ez irányú mozgalmat teljes erkölcsi erejével pártolja és támogatja.

15. *Szász Károly* dunamelléki püspök, választmányi tag indítványára

közgyűlésünk, mint a magyarországi mindkét hitvallású evangélikus egyház íróiból és irodalompártoló közönségéből alakult társaság. örömmel ragadja meg az alkalmat arra, hogy a Károli Gáspár-féle ó-szövetség reviziójának befejezése és az új-szövetségnek éppen most munkába vett reviziója alkalmából a nagy munkát végzető Brit és külföldi biblia-társulat Londonban székelő központi bizottságának hálás köszönetét és ellismerését nyilvánítsa a magyar biblia ügye iránt tanúsított példás áldozatkészségeért; kijelenti továbbá, hogy társulatunk eme köszönetét dr. Duka Tivadar, Londonban lakó jeles hazánkfi és buzgó hitfeliünk által, mint a Biblia-társulat és a M. Prot. Irod. Társ. választmányi tagja által kívánja tolmácsoltatni, kit abból az alkalomból, hogy a budapesti tudományegyetem orvosi fakultása orvosi diplomájának ötvenedik évfordulóján tiszteleti tudornak nyilvánított, közgyűlésünk a legmelegebb rokonszenvenvel üdvözl, életére és munkájára Isten bőséges áldását egy szívvel-lélekkel kívánja.

Egyben *Révész Kálmán* választmányi tag indítványára közgyűlésünk az ó-szövetség revizióját végzett bibliai tudósoknak s különösen a revideáló-bizottság elnökének, *Szász Károly* dunamelléki püspöknek hálás elismerését nyilvánítja.

16. *Gyurácz Ferencz* elnök indítványozza, hogy Társulatunkban az egyházi testületek analogiájára társelnökség szerveztessék, hogy az eddigi „elnök és alelnök“ elnevezés helyett „egyházi és világi elnök“ kifejezése használtassék.

Közgyűlés a javaslatot egyhangúlag magáévá teszi, az „egyházi és világi elnök“ elnevezés használatát elrendeli.

17. Titkár indítványára közgyűlés elhatározza :

hogy az isteni tiszteleten és a nagygyűlésen tartott beszédek, felolvasások és előadások a közgyűlési jegyzőkönyvvel, a tagok névsorával stb. egyben a szokásos módon külön Emlékkönyvben kinyomattassanak.

18. *Gyurátz Ferencz* e. elnök bemutatja a pozsonyi ág. hitv. evangélikus egyházközség közgyűlésének levelét, melyben Társulatunkat arra kéri, hogy a jövő 1900-ik évi közgyűlését Pozsonyban tartsa s magát az egyház szívesen látott vendégének tekintse

Közgyűlésünk a szíves meghívást köszönettel fogadja s ennek alapján a jövő évi közgyűlés helyéül határozatilag Pozsony városát jelöli ki.

A tárgysorozat kimerítettvén :

elnökség a közgyűlési tagoknak, közgyűlés Zelenka Pál püspök indítványára az elnökségnek a tanácskozás tapintatos vezetéseért köszönetet mondva, a tanácskozás befejeztetett.

Jegyzette

Gyurátz Ferencz,
a társulat e. elnöke.

Hegedűs Sándor,
a társulat v. elnöke.

Szöts Farkas,
a társul. titkára.

XI.

A M. P. Irodalmi Társaság 1898. évi számadása.

A) Bevétel.

1. Tagsági díjakból:

a) Pártfogó tagoktól	550	frt	—	kr.	}	3693	frt	97	kr.
b) Alapító tagoktól	676	"	75	"						
c) Rendes tagoktól	1805	"	—	"						
d) Pártoló tagoktól	662	"	22	"						
2. Értékpapírok kamataiból							838	"	—	"
3. Takarékpénztári kamatból							35	"	83	"
4. Adományokból							8	"	89	"
5. Könyvekért							56	"	50	"
Összesen							4633	frt	19	kr.

B) Kiadás.

1. Protestáns Szemle nyomása és írói tiszt.-díja	2158	frt	38	kr.
2. Monografia nyomása és írói tiszt.-díja	863	"	37	"
3. Tiszti díjak (titkár, pénztárnok, ellenőr)	1150	"	—	"
4. Vegyesek (beszedő $\frac{1}{6}$ -a, postadíjak stb.)	143	"	95	"
5. Károli-alapnak kamat	57	"	66	"
6. Herczegszöllősi kánonok alapjának kamat	15	"	16	"
Összesen	4388	frt	52	kr.

Maradvány 244 frt 67 kr.

C) Károli-alap számadása.

Állása 1897. december 31-én	3232	frt	96	kr.
Bevétele 1898. folyamán	1510	"	65	"
Kiadása 1898. folyamán	3302	"	07	"
Állása 1898. december 31-én	1499	frt	20	kr.

D) Herczegszöllősi kánonok alapja.

Állása 1897. december 31-én	379	frt	08	kr.
Bevétele 1898. folyamán	15	"	16	"
Állása 1898. december 31-én	394	frt	24	kr.

E) Bibliai Lexicon.

1898. évi bevétel	110	frt	—	kr.
" " kiadás	60	"	—	"
Állása 1898. decz. 31-én	50	frt	—	kr.

F. Szász Domokos alapítványa 1000 frt — kr.

A M. P. Irodalmi Társaság vagyonkimutatása.

(1898. decz. 31-iki állapot.)

1. A társaság általános tőkéje (új alapítványokból 200 frt) . . .	49812 frt 69 kr.
2. Károli alap tőkéje	1499 " 20 "
3. Herczegszöllösi kánonok tőkéje	394 " 24 "
4. Bibliai Lexicon	50 " — "
5. Szász Domokos alapítványa	1000 " — "
6. 1898. évi kezelési maradvány	244 " 67 "
	<hr/>
	53000 frt 80 kr.

Ez a vagyon el van helyezve:

a) Értékpapirokban	20300 frt — kr.
b) Takarékpénztárban	1573 " — "
c) Tagok kötvényeiben	30350 " — "
d) Készpénzben	777 " 80 "
	<hr/>
	53000 frt 80 kr.

E szerint az általános alapnál a szaporodás 200 frt, a Károli-alapnál 1733 frt 76 kr. a fogyás, a Herczegszöllösi kánonoknál 15 frt 16 kr. a szaporodás — az 1897. évi állapothoz képest.

A M. P. Irodalmi Társaság költségvetése 1899-re.

A) Szükséglet.

1. Protestáns Szemle nyomása és írói tiszt.-díjai . . .	3892 frt
2. Monografia	900 "
3. Tiszti díjak (titkár, pénztárnok, ellenőr) . . .	1150 "
4. Vegyes kiadások	150 "
5. Kamatokra (Károli-alap, Herczegszöllösi kán) . . .	76 "
	<hr/>
Összesen	6168 frt — kr.

B) Fedezet.

1. Tagdíjakból:	
a) Pártfogó tagoktól 12500 frt után 5 ^o / _o . . .	625 frt — kr.
b) Alapító tagoktól 17850 frt után 5 ^o / _o . . .	892 " 50 "
c) Rendes tagoktól (372 tag á 6 frt) . . .	2232 " — "
d) Pártoló tagoktól (343 tag á 3 frt) . . .	1029 " — "
2. Értékpapírok kamataiból	838 " — "
3. Takarékpénztári kamatokból	50 " — "
4. Tagdíjhátralékokból, adományokból és könyvekért.	— " — "
	<hr/>
Összesen	5666 frt 50 kr.
Mutatkozik hiány	501 frt 50 kr.

Hátralékok kimutatása.

(1898. december 31-iki állapot.)

Pártfogó tagok kamataiban	175 frt — kr.
Alapító " " "	973 " 75 "
Rendes tagok tagsági díjaiban	4093 " — "
Pártoló " " "	2695 " — "
	<hr/>
Összesen	7936 frt 75 kr.

XII.

A Prot. Irodalmi Társaság kiadványainak raktárjegyzéke.

	Nyomdai raktárban	Könyv- ereskedé- sünkben	Összes készlet
A) Könyvkiadványok.			
Zsilinszky, Linczi béke	312	12	324
» Vallásügyi tárgyalások II.	234	16	250
» » » III.	175	21	196
» » » IV.	36	80	116
Szeremlei, Szőnyi Benjamin	80	—	80
Károli emlékkönyv	841	2	843
Révész, Százéves küzdelem	166	18	184
Valláserkölesi felolvasások	366	—	366
Csiky, Hit és babona	139	—	139
Szász, A prot. egyház viszonya	700	62	762
» A Prot. Irod. Társ. teendői	91	—	91
Fejes, A prot. egyház feladata	578	—	578
Petri, A vallás szerepe	61	—	61
Luthardt, Felolvasások a ker. erkölestanról	—	201	201
Kenessey, Női jellemképek	59	—	59
Pulszky, A felekezetek szerepe	59	—	59
Drummond, Természeti törvény a szellemi világban	—	92	92
Egyháztörténeti monographiák I.	179	45	224
Miller, Csendes órák közöns kiadás	1500	720	2220
» » » finom kiadás	400	66	466
Évkönyv 1891.	849	—	849
» 1892.	270	—	270
» 1893.	128	—	128
Koszorú 1. füzet	171	1930	2101
» 2. »	151	1206	1357
» 3. »	180	1897	2077
» 4. »	4397	1098	5495
» 5. »	4313	465	4778
» 6. »	3427	800	4227
» 7. »	186	1593	1779
» 8. »	159	2670	2829
» 9. »	190	2718	2908
» 10. »	180	1020	1200
» 11. »	4024	145	4169
» 12. »	3994	150	4144
» 13. »	4270	159	4429
» 14. »	4417	174	4591
» 15. »	4152	174	4326
» 16. »	4028	131	4159
» 17. »	4399	173	4572
» 18. »	4122	244	4366
» 19. »	4614	224	4838
» 20. »	4614	224	4838

	Nyomdai raktárban	Könyv- kereskedé- sünkben	Összes készlet
Koszorú 21. füzet	1301	212	1513
» 22. »	1303	190	1493
» 23. »	1216	264	1480
» 24. »	1407	178	1585
» 25. »	1386	90	1476
» 26. »	1291	103	1394
» 27. »	1481	150	1631
» 28. »	1408	234	1642
» 29. »	1339	213	1552
» 30. »	1154	155	1309
» 31 32. »	2551	147	2698
» 33. »	1909	247	2156
» 34. »	2384	211	2595
» 35 37. »	2437	351	2808
» 38 40. »	2378	442	2820
» 41. »	3175	53	3228
» 42. »	2460	211	2671
» 43. »	3159	45	3204
» 44. »	3076	117	3193
» 45. »	3069	186	3255
» 46. »	3058	189	3247
» 47. »	3020	113	3133
» 48. »	3208	113	3321
» 49. »	2966	101	3067
» 50. »	3154	94	3248
B) Prot. Szemle.			
1889. év I. 167., II. 167.			
1890. » I. 33., II. 27., III. 109., IV. 60.			
1891. » I. —, II. 34., III. 45., IV. 60.			
1892. » I. 87., II. 90., III. 96., IV. 104.			
1893. » I. 180., II. 201., III. 221., IV. 212.			
1894. » I. 250., II. 260., III. 277., IV. 290., V. 284., VI. 295., VII. 293., VIII. 306., IX. 311., X. 313.			
1895. » I. 326., II. 316., III. 325., IV. 317., V. 320., VI. 325., VII. 303., VIII. 344., IX. 324., X. 312.			
1896. » I. 146., II. 134., III. 155., IV. 148., V. 166., VI. 158., VII. 170., VIII. 180., IX. 181., X. 182.			
1897. » I. 193., II. 209., III. 214., IV. 205., V. 209., VI. 217., VII. 213., VIII. 233., IX. 200., X. 209.			
1898. » I. 211., II. 211., III. 223., IV. 221., V. 228., VI. 226., VII. 219., VIII. 232., IX. 212., X. 209.			
1899. » I. 123., II. 125., III. 133., IV. 153., V. 151., VI. 160.			

Budapest, 1899. június 30.

Hornyánszky Viktor.

XIII.

A M. P. Irod. Társaság alapszabályai.

I.

A társaság czíme és székhelye ; célja és munkaköre.

1. §.

A társaság czíme: „Magyar Protestáns Irodalmi Társaság“. Székhelye: Budapest.

2. §.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja: úgy a hazai protestáns tudományos irodalomnak, és pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése, valamint a nép között az erkölcsi s vallásos irányú közhasznú olvasmányok terjesztése és egyházközségi könyvtárak létrejöttének előmozdítása.

3. §.

E cél elérésére a társaság a hazai protestáns írók és és irodalom-pártolók egyesítésével, egyes egyházkerületek, egyházmegyék és egyházközségek közreműködésének bevonásával, a levél- és könyvtárak tanulmányoztatása és ismertetése, egyházmegyei dolgozatok iratása és kiadása, valamint erkölcsi és vallásos irányú népies dolgozatok közrebocsátása és egyházközségi könyvtárak szellemi támogatása s lehető anyagi segítése által törekszik.

II.

A társaság tagjai.

4. §.

A társaság tagjai ötfélék:

a) pártfogó, b) alapító, c) rendes, d) pártoló és e) segélyző tagok.

5. §.

Pártfogók azok, kik legalább 500 frtot vagy lefizetnek, vagy oly szabályszerű kötelezvény kiállításával biztosítanak a társaság számára, melynek erejénél fogva, úgy magukat, mint jogutódaikat kötelezik arra, hogy az összeg 5% kamatait évenként a társulati pénztárba pontosan befizetik.

Ilyenek lehetnek egyesek és testületek egyaránt.

6. §.

Alapítók azon egyesek, a kik a társaság céljainak előmozdításához a fennebbi feltételek mellett legalább 100 frtnyi készpénzzel vagy alapítvánnyal járulnak; továbbá azon erkölcsi testületek (egyházkerületek, egyházmegyék, gyülekezetek és iskolák), melyek ez összeg 5%-os kamatának megfelelő összeg állandó évenkénti fizetésére kötelezik magukat.

A kamatok nem pontos fizetése esetén a megfelelő tőke esedékessé válik.

7. §.

Rendes tagok azok, a kik kötelezik magukat, hogy legalább 5 éven át 6 frt évi díjat fizetnek a társaság pénztárába.

8. §.

Pártoló tagok azok, a kik három évi kötelezettség mellett, legalább három frtot fizetnek évenként a társaság céljainak előmozdítására.

9 §.

Segélyező tagok azok, kik egyszer mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

III.

A társaság tisztviselői.

10. §.

A társaság tisztviselői: a) elnök, b) alelnök, c) titkár, d) pénztárnok, e) ügyész.

11. §.

Az elnök, vagy akadályoztatása esetén az alelnök a társaság képviselője a hatóságok és mások irányában; ő hívja össze a közgyűlést és a választmányi üléseket; mindezekben elnököl és csak szavazatok egyenlősége esetén szavaz, — mely esetben szavazata dönt. — Tiszti állásánál fogva a választmányal együtt vezeti és igazgatja a társaság ügyeit. Felfogadja a titkár meghallgatásával a szolgáló-személyzetet. Joga van a társulati pénztárt megvizsgálni; sürgősebb fizetéseket 200 forint erejéig utalványoz, de azt utólagos jóváhagyás végett a legközelebbi választmányi ülésen bejelenti.

Az elnökök a munkakört közös megállapodással egymás között megosztják.

12. §.

A titkár, ki a társaság pénzerejéhez képest évi tiszteletdíjban és irodai átalányban részesül, úgy a közgyűléseken, mint a választmányi üléseken előadói tisztet végez, vezeti a jegyzőkönyvet és a határozatok végrehajtásáról gondoskodik. Jelentést tesz a társaság tudományos működéséről; szerkeszti a társaság kiadványait, folytatja a levelezéseket; felügyel az irattárra; a társaság tagjainak névsorát nyilvántartja.

13. §.

A pénztárnok kezeli a kézi pénztárt, felügyel a társulat biztosított jövedelmeinek befolyására, a bevételekről és kiadásokról pontos számadást vezet, a pénztár állásáról és a pénztári kezelésekről a választmányi üléseken jelentést tesz; elkészíti a költségelőirányzat tervezetét és a közgyűlésnek beterjesztendő részletes számadást; kifizeti az elnök által a kézi pénztárra utalványozott összegeket.

A pénztárnoki teendőket egyelőre a titkár fogja végezni.

14. §.

Az ügyész a társaság jogügyi képviselője.

15. §.

Az elősorolt tisztviselők úgy a köz- mint a választmányi üléseken szavazattal bírnak.

16. §.

A tisztviselők a közgyűlés által, általános szavazattöbbséggel, 6 évi tartamra választatnak.

IV.

Az igazgató választmány.

17. §.

Az igazgató választmány, mely a tisztviselőkön kívül 60 és pedig 20 fővárosi és 40 vidéki tagból áll, az elnökök egyikének vezérlete alatt a szükséghez képest üléseket tart; igazgatja a társaság ügyeit; meghatározza a tisztviselők díját, a kiadványokat s az azokra fordítandó összeget; megállapítja a közgyűlés tárgyait és napját. Gondoskodik a társaság vagyonának lelkiismeretes kezeléséről, a számadások megvizsgálásáról, a beérkezett művek megbíráltatásáról és ki nyomtatásáról. A választmány nevezi ki szükség esetén a helyettes vagy segéd tisztviselőket.

18. §.

A választmányi tagoknak jogukban áll egyháztörténelmi okmányokról és műtárgyokról akár írásban, akár előszóval jelentést tenni, egyházirodalmi nevezetességeket bemutatni és és indítványokat tenni.

19. §.

Határozathozatalra az elnökön kívül legalább tíz tag jelenléte szükséges.

20. §.

A választmány tagjait a közgyűlés viszonylagos szótöbbséggel 6 évi tartamra választja.

Minden harmadik évben fele a választmányi tagoknak kilép. Hogy az első három év leteltével mely tagok lépjenek ki, az sorshuzás útján döntenek el, azontúl mindig azon választmányi tagok fognak kilépni, kik már a 6 évet a választmányban kitöltötték. A kilépők újra megválaszthatók.

Választmányi tag lehet a társaság bármely tagja, tekintetl a társaság körül szerzett érdemeire vagy irodalmi tevékenységére.

K ö z g y ű l é s e k.

21. §.

A közgyűlést alkotják:

A pártfogó, alapító, rendes tagok; továbbá a pártfogó, alapító és rendes tagul jelentkezett testületek képviselői és a társaság tisztviselői.

22. §.

A közgyűlés, tekintettel az esetleges meghívásokra, évenként egyszer a választmány által meghatározandó helyen és időben tartatik.

23. §.

Határozatok a jelenlevők többsége által rendesen nyílt szavazás útján hozatnak.

Titkos szavazásnak csak választásoknál avagy tisztán személyes kérdések eldöntésénél van helye.

24. §.

A közgyűlés tárgyai:

- a) titkári jelentés a társaság évi működéséről;
 - b) az évi számadások megvizsgálása, a jövő költségvetés megállapítása;
 - c) minden 6 évben a tisztviselők megválasztása és minden 3 évben az igazgató választmányból kilépett tagok helyének, s évenként az időközben netalán megürült tisztviselői vagy választmányi tagsági helyeknek betöltése;
 - d) netáni indítványok tárgyalása;
 - e) az alapszabályok módosítása. Ez azonban csak tiz tagnak a megelőző választmányi üléshez írásban beadott indítványára, s ha ott elfogadtatott, ennek véleménye kíséretében való heterjesztése mellett tárgyalható, mi a meghívókon mindenkor mint tanácskozási tárgy megjelölendő.
-

VI.

A társaság kiadványai.

25. §.

A társaság kiadványai egyelőre:

a) Időszaki folyóirat, melyben háromféle közlemények foglaltatnak, u. m.:

1. A prot. egyházi és iskolai élettel összefüggő tárgyakról szóló értekezések; bel- és külföldi szakmunkák ismertetései és bírálatai.

2. Egyháztörténelmi Emlékek (Monumenta Eccles. Protestantum in Hungaria).

3. Kidolgozott egyháztörténelmi eredeti monográfiák, vagy hasonlóknak a külföldi tudományos irodalomból való átültetése.

b) Vallásos és erkölcsi irányú népies tartalmú olvasmányok.

26. §.

Ingyen kapják:

A társaság pártfogói az összes kiadványokat.

Az alapítók és rendes tagok a folyóiratot.

A pártoló és segélyező tagok tagilletményének meghatározása — a pártolás és segélyezés arányának, s a méltányosságunk tekintetbe vételével — az igazgató választmányra bízatik.

Gondoskodva lesz, hogy a társaság összes kiadványai könyvárusi úton is megszerezhetők legyenek. A népies olvasmányok terjesztésére különös tekintet lesz.

VII.

A társaság jövedelmi forrásai, vagyona.

27. §.

A társaság bevételeit képezik: a fennebb meghatározott alapítványok, hat és három forintos tagdíjak s egyéb adományok. Az egyházkerületek, egyházmegyék és egyházközségek, főiskolák és egyesek alapítványai, melyeket akár egyszerre, akár örökös tagsági évdíjak gyanánt szolgáltatnak be a pénztárba.

28. §.

Az alapítványok kamatai és a tagdíjak a társaság költségeinek fedezésére fordíttatnak; de az alapítványi összegek alaptőke gyanánt biztosan elhelyeztetvén, gyümölcsösztetnek, s el nem költhetők, sőt kamatjainak legfőlebb tíz százaléka visszatartatván, tőkésítendők.

29. §.

Felülfizetések és egyéb bevételek amennyiben alapítványi természettel nem birnak, bármikor folyóvá tehetők.

30. §.

A társaság tőke vagyonának kezelése iránt valamely első rendű hazai pénzüszettel fog egyességre lépni.

31. §.

A társaság vagyonát képezendik továbbá a tagok által e czélra gyűjtött és ajándékozott egyháztörténelmi okmányok, naplók, jegyzőkönyvek, műtárgyak és könyvek, melyeknek elhelyezéséről, valamint hasznosításáról az igazgató választmány gondoskodik.

VIII.

A társaság pecsétje és feloslása.

32. §.

A pecsét, mely a titkár őrizete alatt áll, a társaság czímének köriratával ellátva, két egymásba fogó kezet, mint a testvér felekezetek barátságos szövetekezésének jelképét tünteti fel.

33. §.

A társaság föloslását csak oly közgyűlés határozhatja el, mely egyhavi előleges kihirdetés folytán egyenesen e czélból hivatott össze, és melyen a jelenlevők kétharmada a feloslás mellett van.

34. §.

Feloslás esetében a társaság vagyona a tagok között semmi szín alatt fel nem osztható, hanem úgy alaptőkéje, mint minden egyéb vagyona a Baldácsy-alapítványi bizottság

kezelésére bízatik, mely azt letéteményképen mindaddig gyümölcsöszteti, míg hasonló célú protestáns irodalmi társaság fog keletkezni, mely esetben a jövedelem annak szükségleteire lesz fordítandó.

35. §.

A társaság feloszlását vagy alapszabály módosítását célzó határozatok, foganatosítás előtt — megerősítés végett — a m. kir. belügyminiszter elé terjesztendők.

36. §.

Ha a társulat a jelen alapszabályokban kitűzött céljától és működési körétől eltérne, annyira, hogy működésének folytatása az állam, vagy a társulat tagjainak anyagi érdekét veszélyeztetné: működése a kormány által felfüggesztetik, s az erre elrendelendő vizsgálat eredményéhez képest a társulat az alapszabályok pontos megtartására feloszlítás terhe alatt utasíttatik, esetleg végleg fel is oszlattatik.

XIV.

A Társaság tisztikara és igazg.-választmánya.

- E. elnök: *Gyurácz Ferencz*, dunántúli ág. h. ev. püspök.
 V. elnök: *Hegedüs Sándor*, kereskedelmi miniszter.
 Titkár: *Szöts Farkas*, theologiai akadémiai tanár.
 Pénztárnok: *Bendl Henrik*, a pesti ág. h. ev. egyház pénztárnoka.
 Ügyész: *Dr. Fromm Lajos*, ügyvéd.

Választmányi tagok a fővárosban.

1. Bachát Dániel	11. Perlaky Elek
2. Beöthy Zsolt	12. Petri Elek
3. Csiky Kálmán	13. Prónay Dezső báró
4. Farkas József	14. Szabó Aladár
5. Győry Elek	15. Szász Károly
6. György Endre	16. Szilágyi Dezső
7. Hegedüs István	17. Szilassy Aladár
8. Horváth Sándor	18. Sztelho Kornél
9. Kiss Áron	19. Tisza István gróf
10. Papp Károly	20. Zsilinszky Mihály.

Választmányi tagok a vidéken.

1. Antal Gábor, R.-Komárom	21. Mitrovics Gyula, Debreczen
2. Arday J. Dániel, Zsarnó	22. Német István, Pápa
3. Baksay Sándor, Kun-Szt-Miklós	23. Poszvék Sándor, Sopron
4. Ballagi Géza, Sárospatak	24. Payr Sándor, Sopron
5. Balogh Ferencz, Debreczen	25. Radácsi György, Sárospatak
6. Bartók György, Kolozsvár	26. Révész Kálmán, Kassa
7. Bartha Béla, Debreczen	27. Sárkány Sámuel, Pilis
8. Csengey Gusztáv, Eperjes	28. Sehneller István, Kolozsvár
9. Csiky Lajos, Debreczen	29. Simonffy Imre, Debreczen
10. Duka Tivadar, London	30. Stromp László, Pozsony
11. Fejes István, Sátoralja-Ujhely	31. Szabó János, H.-M.-Vásárhely
12. Gércsi Kálmán, Debreczen	32. Szeremlei S., H.-M.-Vásárhely
13. Karsay Sándor, Győr	33. Szilády Áron, Halas
14. Kenessey Béla, Kolozsvár	34. Szlávik Mátyás, Eperjes
15. Kecskeméthy István, Kolozsvár	35. Trsztyénszky Ferencz, Pozsony
16. Kiss Áron, Debreczen	36. Warga Lajos, Sárospatak
17. Konez József, Marosvásárhely	37. Wéber Samu, Szepes-Béla
18. Kun Bertalan, Miskolcz	38. Zelenka Pál, Miskolcz
19. Kuun Géza gróf, M.-Németi	39. Zoványi Jenő, Tisza-Földvár
20. Masznyik Endre, Pozsony	40. Zsigmond Sándor, H.-Szoboszló.

A Magyar Prot. Irodalmi Társaság tagjai.*)

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898 év végével
A) Pártfogó tagok.		frt
(500 frt alapítvánnyal vagy ennek 5% kamatja biztosításával.)		
	Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület, Budapest	
	Békési ág. hitv. ev. egyházmegye, T. b.	
	Budapesti ág. hitv. ev. magyar egyházközség, Budapest	
	Budapesti ev. ref. egyházközség, Budapest	
5	Debreczeni ev. ref. egyházközség, Debreczen	25.—
	Debreczeni ev. ref. egyházmegye, Kaba	
	Dunamelléki ev. ref. egyházkerület, Budapest	
	Dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület, Pápa	
	Dunántúli ev. ref. egyházkerület, Komárom	
10	Erdélyi ev. ref. egyházkerület (1000 frttal), Kolozsvár	50.—
	Felső-szabolcsi ev. ref. egyházmegye, N.-Kálló	25.—
	Heves-n.-kunsági ev. ref. egyházm., Kisujszállás. T. b.	
	Halasi ev. ref. egyházközség, Halas	25.—
	Hódmező-vásárhelyi ev. ref. egyházközség. T. b.	
15	† Káldy Gyula, volt dunántúli ev. felügyelő. T. b.	
	Magyarhoni ág. hitv. ev. egyetemes egyház, Bpest. T. b.	
	Pesti ev. ref. egyházmegye, Kosd	25.—
	Pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség, Pozsony	
20	Br. Prónay Dezső, egyetemes felügyelő, Budapesten. T. b.	
	† br. Radák Ádám, Mikeszázson. T. b.	
	† Szentmártoni Radó Kálmán, Répezelak	
	Solti ev. ref. egyházmegye, K.-Szt-Miklós T. b.	
	† Szász Domokos ev. ref. püspök, Kolozsvár	50.—
	Gróf Teleki József e. m. gondnok, Tétetlen (u. p. Solt)	25.—
25	Tisza Kálmán, főgondnok, Budapest	
	† Gr. Tisza Lajos, főgondnok, Budapest. T. b.	
	Tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület, Miskolcz	25.—
	Tiszáninneni ev. ref. egyházkerület, Miskolcz	25.—
	Tiszántúli ev. ref. egyházkerület (2000 frttal), Debreczen	100.—
30	Tolnai ev. ref. egyházmegye, Ócsény	25.—
	† br. Vay Miklós, volt konv. einök. T. b.	
	Br. Vay Béla és neje gr. Teleki Zsófia, Miskolczon. T. b.	
	† Vályi János, tiszántúli ev. ref. főgondnok. T. b.	
	Veszprémi ev. ref. egyházmegye, Vámos	25.—

*) E névsort, a hátralékok kimutatásával egyben, a közgyűlés határozatából teszszük közzé. A T. b. = Tőkét befizette. A nevek után kitüntetett összegek az 1899. év végéig való hátralékokat jelentik. Reklamációk a pénztárnokhoz (Bendl Henrik, Budapest, IV. Deák-tér 4. sz.) intézendők. A hátralékok törlesztését sürgősen kérjük.

Szerk.
6*

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899. év végéig 1
	B) Alapító tagok.	frt
	(100 frt alapítvánnyal vagy ennek 5%-kamatja biztosításával.)	
	Abauji ev. ref. egyházmegye Kassa	
	Ácsi ev. ref. egyházközség, Ács	5.—
	Ádám Gerzson, főgymn. igazgató, Nagy-Kőrös. T. b.	
5	Ajkay Béla, magánzó, Kis-Falud	
	Özv. Ajkay Imréné sz. Pálffy Kamilla, Pápa. T. b.	
	Alsó-baranya-bácsi ev. ref. egyházmegye, Uj-Soóve	5.—
	Alsó-borsodi ev. ref. egyházmegye, Miskolcz	
	Alsó-némedi-i ev. ref. egyházközség (népies kiadványokra)	
	Alsó-szaboles-hajdúvidéki ev. ref. egyházmegye. Hajdú-Böszörmény	10.—
10	Alsó-zempléni ev. ref. egyházmegye, Semjén	10.—
	Antal Géza, ev. ref. főgymn. tanár, Pápa. T. b.	
	† Arany László, földhitelint. volt igazgató, Budapest	
	† Armós Bálint, egyhk. tanácsbíró, Debreczen. T. b.	
15	Bács-szerémi ág. hitv. ev. egyházmegye, Újvidék	
	Baksay Sándor, ev. ref. esperes, Kun-Szt-Miklós. T. b.	
	† Ballagi Mór, volt theol. tanár. T. b.	
	Balmaz-újvárosi magyar ev. ref. egyházközség Balmaz-Újváros. T. b.	
	Dr. Baltik Frigyes, ág. hitv. ev. püspök, Balassa Gyarmat. Tökére 80 frtot befizetett, 20 frt után 1899-re	1.—
20	Gr. Bánffy György, egyhk. főgondnok, Bonezhida. T. b.	
	Bánó József, esp. felügyelő, Osztropatak	5.—
	Barsi ág hitv. ev. egyházmegye	5.—
	Bartalus János, ev. ref. lelkész, Bukarest	
	Bedő Albert, orsz. főerdőmester, Budapest. T. b.	
	Békés-csabai ág hitv. ev. egyházközség, B.-Csaba	5.—
25	Beöthy Zsolt, egyet. tanár, Budapest	5.—
	Beregi ev. ref. egyházmegye, Munkács	
	Bernáth Elemér, kir. táblai elnök, Debreczen	5.—
	† Bernáth István, ev. ref. lelkész, Dráva-Szaboles	10.—
30	Dr. Berzsenyi Janó, ker. felügyelő, Kemény-Sömjén. T. b.	
	Bierbrunner Gusztáv, ev. lelkész, Ókér	
	Bihari ev. ref. egyházmegye, Nagyvárad	5.—
	Bodola László, gymn. tanár, Csurgó	5.—
	Bóné Géza, egyházmegyei gondnok, Budapest	
	† Breznyik Janos, volt igazg.-tanár, Selmeczbánya. T. b.	
35	Budai ev. ref. helyi bizottság, Budapest. T. b.	
	Budapesti ev. ref. főgymn. tanári kar, Budapest	
	Budapesti ev. ref. theol. önképző-kör, Budapest	
	† Busbak Ádám, volt bankigazgató, Losoncz. T. b.	
	Büd-szt-mihályi ev. ref. egyházközség, B.-Szt-Mihály	
40	Csengey Gusztáv, theol. tanár, Eperjes	5.—
	Özv. Csikay Imréné ev. ref. lelkész özv., Keckemét	
	Csurgói ev. ref. főgymn. könyvtár, Csurgó	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Czeglégi ev. ref. egyházközség (200 frttal) Czegléd . . .	10.—
45	† Czékus István püspök özvegye, Rozsnyó Czucz Lajos, ev. ref. lelkész, Nagy-Tótfalu T. b. Dániel Gábor, főgondnok, Budapest. T. b. Dávid Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Harsány, Tökére 80 frtot fizetett	
	Debreczeni hittanszaki önképző társulat, Debreczen . . .	15.—
	Debreczeni ev. ref. egyházmegyei lelkészi kör, Kaba . . .	5.—
50	Debreczeni ev. ref. főiskola tanárai, Debreczen, T. b. . . . Gr. Degenfeld József, főispán, Debreczen	10.—
	Derecskei ev. ref. egyházközség, Derecske	5.—
	Dévai ev. ref. egyházközség, Déva	
55	Dévaványai ev. ref. egyházközség, Dévaványa Dobosy Lajos, földbirtokos, H.-M.-Vásárhely. T. b. Dókus Ernő, földbirtokos, orsz. képviselő, Budapest Drégelpalánkai ev. ref. egyházmegye, Diós-Jenő Dr. Duka Tivadar, orvos, London, 55. Nevern Square S. W. T. b.	5.—
60	Eperjesi ág. hitv. ev. kerületi collégium, Eperjes. T. b. Eperjeskei ev. ref. egyházközség, u. p. Kis-Várda Erdővidéki ev. ref. egyházmegyei papi testület, Baróth Érmelléki ev. ref. egyházmegye, Asszonyvásár Fabiny Teofil, bányaker. felügyelő, Budapest. T. b. Fehér komáromi ág. hitv. ev. egyházmegye, Veleg	20.—
65	Fehérvár-esurgói ev. ref. egyházközség, F.-Csurgói Felső-alsó-józsai ev. ref. egyházközség, Józsa Felső-baranyai ev. ref. egyházmegye, Kis-Csány Felső-borsodi ev. rej. egyházmegye, Vadna	5.— 5.— 5.—
70	Felső-nógrádi ev. ref. papi értekezlet, Szinóbánya. T. b. Felső-szabolcsi ev. ref. papi egylet, Nyiregyháza Felső-zempléni ev. ref. egyházmegye, Ladmóc Ferencz József, unit. püspök, Kolozsvár. T. b. Ferenczy Gyula, ev. ref. tanár, Debreczen. Tökéből 20 frtot fizetett 80 frt után 5% 1899-re	5.— 5.— 4.—
75	Ferenczy Imre, ev. ref. lelkész, Krassó Fodor Gyula, ev. ref. lelkész, B.-M.-Szt-Király Fogarasi ev. ref. egyházközség, Fogaras Füzes-gyarmati ev. ref. egyházközség F.-Gyarmat. T. b. Gáborjáni ev. ref. egyházközség, Gáborján	5.— 5.—
80	Gálamb Gyula, tanácsbíró. Pécs. T. b. Geduly Elek Ferencz, ev. lelkész, Miskolcz. T. b. † Geduly Lajos, volt ev. püspök, T. b. Gégényi ev. ref. egyházközség, Gégény Géressy Kálmán, tanker. főigazgató, Debreczen. T. b. † Gizzey Sámuel, ügyvéd, Budapest, T. b.	5.—
85	Gózon Gyula, ev. ref. lelkész, Szt-Gál Gömöri ev. ref. egyházmegyei könyvtár, Tornallya Görbedi ev. ref. leányegyházközség, Aranyos-Medgyes Görgényi ev. ref. egyház, Péterlaka. Tökéből 70 frtot fizetett, 30 frt után 5% = 5 évre	35.— 5.— 5.— 6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
90	Gyomai ev. ref. egyházközség, Gyoma	5.—
	György Endre, akadémiai tag, Budapest, T. b.	
	Győri ág. hitv. ev. egyházközség, Győr, T. b.	
	Győry Elek dr., ügyvéd, Budapest, T. b.	
	Gyulai ev. ref. egyházközség, Gyula	
95	Gyurátz Ferencz, ev. püspök, Pápa	5.—
	† Haán Lajos volt ev. lelkész, Békés-Csaba	
	Hajdú-böszörményi ev. ref. egyházközség, H.-Böszörmény	5.—
	Hajdú-nánási ev. ref. egyházközség, H.-Nánás, T. b.	
	Hajdú-szoboszlói ev. ref. egyházközség, H.-Szoboszló	
100	Hász Sándor, kir. tanácsos, Arad, T. b.	
	Hat szab. kir. városi evang. egyházmegye, Eperjesen	
	Haendel Vilmos, ág. hitv. ev. főesperes, Selmeczbánya	5.—
	Hegedüs Sándor, keresk. miniszter, Budapest, T. b.	
	Özv. Hegyi Mihályné, sz. Józsa Eufrozina, Debreczen, T. b.	
	Hódmezővásárhelyi ev. ref. főgymn. tanári kar, Hód- mező-Vásárhely	
105	Hornvánszky V., cs. és k. udv. könyvnyomdász, Bpest, T. b.	
	Horváth István, pálóci, nagybirtokos, Órkény, T. b.	
	Horváth Sándor, ev. lelkész, Budapest, T. b.	
	Hörk József, ev. theol. tanár, Pozsony	20.—
	Iház Lajos, földbirtokos, Hathalom	
110	Irinyi ev. ref. egyházközség, Iriny	5.—
	† Ivánka Imre, volt főrendiházi tag, T. b.	
	Jászberényi ev. ref. egyházközség, Jászberény	
	Jósa Károly ev. ref. lelkész, Ágya	10.—
	† Józsa Zsigmond, n-enyedi volt theol. tanár, T. a.	
115	Br. Kaas Ivor, lapszerkesztő, Budapest	
	† Kalmár Lajos, volt ev. egyh. felügyelő, Ipoly-Nyék	25.—
	Karancsy Dániel, ev. ref. lelkész, H.-M.-Vásárhely	5.—
	Karczagi ev. ref. gymn., Karczag, T. b.	
120	Kármán József, ev. ref. lelkész, Új-Verbász	
	Gróf Károlyi Tiborné, Budapest, T. b.	
	Karsay Sándor, ev. püspök, Győr, T. b.	
	Kassai ev. ref. egyházközség, Kassa	
	Kecskeméti ev. ref. egyházközség, Kecskemét	
	Kecskeméti ev. ref. egyházmegye, T.-Vezseny	
125	Keéki ev. ref. egyházközség, Kék	5.—
	Kemenesaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Vönöczk, T. b.	
	Kenessey Béla, theol. igazg.-tanár, Kolozsvár, T. b.	
	Kézdí ev. ref. egyházmegyei papi értekezlet, Léczfalva, T. b.	
130	Gr. Khuen Héderváry Károlyné, Zágráb	5.—
	Kiss Albert, ev. ref. lelkész, Debreczen, T. b.	
	Dr. Kiss Áron, tan. kép. igazgató, Budapest	
	Kiss Ferencz, ev. ref. lelkész, Püspök-Ladány	5.—
	Kisújszállási ev. ref. egyházközség, Kisújszállás, T. b.	
	Kolozsvári ev. ref. collegium, Kolozsvár, T. b.	
135	Kolozsvári ev. ref. theologiai fakultás, Kolozsvár	
	Kolozsvári theologiai fakultás ifjúsági egylete, T. b.	
	Kolozskalotai ev. ref. egyházmegye, Gyalu	5.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Komáromi ev. ref. egyházmegye, Perbete	5.—
140	† Kovács Ferencz volt kir. tanácsos, H.-M.-Vásárhely. T. b. Kun Bertalan, ev. ref. püspök, Miskolcz	5.—
	Kunhegyesi ev. ref. egyházközség, Kunhegyes	5.—
	Gr. Kuun Géza, kolleg. főgondnok, M-Németi. T. b.	20.—
	Küküllői ev. ref. egyházmegye, Dicső-Szent-Márton	20.—
	Külső-somogyi ev. ref. egyházmegye, Tengőd	5.—
145	† Láng Adolf, volt ev. esperes. T. b.	20.—
	Laszkáry Gyula, ev. egyházker. felügyelő, Romhány	20.—
	† László József, volt ev. ref. ny. esperes, Kocs. T. b.	20.—
	† Lónyay János, volt főispán, Máramarossziget	20.—
150	Losonczi ev. ref. egyházközség, Losonc	30.—
	† Lukács Ödön, volt f.-szabolcsi esperes	30.—
	Madarasi ev. ref. egyházközség, N.-Kun-Madaras. T. b.	
	Madas Károly, földbirtokos, Budapest. T. b.	
	Magyarósy István, ev. ref. lelkész, Zilah. T. b.	
155	Máramaros-ugocsai ev. ref. egyházmegye, Tamásvár-alja. Marosi ev. ref. egyházmegye, Mező-Bánd	5.— 40.—
	Marosközi unit. belső emberek, Maros-Szt-Király	
	Marosvásárhelyi ev. ref. collegium, Maros-Vásárhely.	
	Maros-vásárhelyi ev. ref. egyházközség. T. b.	
160	Mayer Endre, ev. theol. tanár, Eperjesen	5.—
	Meczner Béla, zempléni egyh. gondnoka, S.-A.-Újhely	5.—
	Meczner József, aba-egyházmegyei gondnok, Vizsoly	
	Mészáros János, ev. ref. lelkész, Keckemét	
	Mezőföldi ev. ref. egyházmegye, Székesfehérvár	
165	Mezőtúri ev. ref. egyházközség, Mezőtúr. T. b.	
	Mezőtúri ev. ref. gymnasium, Mezőtúr. T. b.	
	Miskolczi ág. hitv. ev. egyházközség, Miskolcz. T. b.	
	Mocsáry Lajos, földbirtokos, Andornak	5.—
	Módra Imre, ev. ref. lelkész, Köröshegy	50.—
	Mokos Gyula, tanár, Budapest. T. b.	
170	Móricz Pál, volt orsz. képviselő, Berettyó-Ujfalú	
	Nagy Árpád, ev. ref. lelkész, Acsád, u. p. Pápa	15.—
	† Nagy Ferencz, ref. főgymn. tanár, Keckemét	20.—
	Nagy Ignác, ev. ref. lelkész, Kölked	30.—
	Nagy István, ev. ref. lelkész, Bisse, T. b.	
175	† Nagy László, szilágysági volt esperes	45.—
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Tisza-Nagyrev. T. b.	
	Nagy Zsigmond, ev. ref. s.-lelkész, Dömsöd	40.—
	Nagy Zsigmond, ev. ref. tanár, Debreczen. T. b.	
180	Nagybányai ev. ref. egyházmegye, N.-Paládon	15.—
	Nagybányai ev. ref. egyházmegyei tanító-egyesület Krassó	25.—
	Nagyenyedi Bethlen-főiskola N.-Enyed	5.—
	Nagyenyedi Bethlen-főiskola ifj. olvasó-egylet, N.-Enyed	5.—
	Nagyenyedi ev. ref. egyházközség, N.-Enyed	10.—
	Nagykállói ev. ref. egyházközség, N.-Kálló	
185	Nagy-károlyi ev. ref. egyházmegye, Kántor-Jánosi	5.—
	Nagy-kőrösi ev. ref. főgymn. tanári kar, N.-Körös. T. b.	
	Nagy-szalontai ev. ref. egyházmegye, N.-Szalonta. T. b.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Nagyvárad ev. ref. egyházközség, Nagyvárad	5.—
	Nógrádi ág. hitv. ev. egyházm. Losonc	
190	Nyírmadai ev. ref. egyházközség, Nyírmada	5.—
	Ó-budai ev. ref. egyházközség, Ó-Buda. T. b.	
	Okányi ev. ref. egyház, Okány. Tökéből 70 frtot fiz. 30 frt után 5% 99-re	1.50
	Orbai ev. ref. egyházmegye	20.—
	Orosházai ev. ref. egyházközség, Orosháza, T. b.	
195	Ósödi ev. ref. egyházközség, Ósöd. T. b.	
	Órvényi Ottó, gyógyszerész, Debreczen	5.—
	Paikoss Endre, ev. ref. lelkész, Felső-Olaszvár	
	Pápai ev. ref. egyházközség, Pápa	
	Pápai ev. ref. egyházmegye, Takácsi	5.—
200	Pápai ev. ref. főiskola, Pápa	
	Pápai ev. ref. hittanhallgatók önképző köre, Pápa	5.—
	Pápai ev. ref. főiskolai ifj. képzőtársulat, Pápán	10.—
	† Papp Gábor, dunántúli volt ev. ref. püspök. T. b.	
	Pappszász Lajos, földbirtokos, Pusztá-Tenk. T. b.	
205	Perlaky Elek, magánzó, Budapest. T. b.	
	Pestmegyei ág. hitv. ev. egyházmegye. Czegléd T. b.	
	Pokoly József, ev. ref. theol. tanár, Budapest	
	† Polgár József, volt magánzó. T. b.	
	Pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum tanári testület, Pozsony.	5.—
210	Pozsonyi ág. hitv. ev. theol. akad. könyvtára, Pozsony.	
	Pozsonyi evang. theologusok otthona	5.—
	† Purgly Sándor, volt egyházmegyei felügyelő, Kőkút	5.—
	Br. Radvánszky Béla főispán, Sajó-Kaza. T. b.	
	† Br. Radvánszky János, volt e. felügyelő, Hatvan. T. b.	
215	† Ragályi György, volt egyházmegyei gondnok. T. b.	
	† Révész Bálint, volt ev. ref. püspök. T. b.	
	Révész Kálmán ev. ref. lelk. Kassa. Tökéből 40 frtot befiz.	
	Rév-Komáromi ev. ref. egyházközség, Rév-Komárom	10.—
	Rimaszombati főgym. tanári kar. Rimaszombat. T. b.	
220	Rohodi ev. ref. egyházközség, Rohod	5.—
	Rupprecht Taszilo, egyházm. felügyelő, Város-Hodász	5.—
	Sárospataki akad. ifj. könyvtár, Sárospatak	10.—
	Sárospataki ev. ref. főiskola, Sárospatak	5.—
	Schneller István, egyetemi tanár, Kolozsvár.	
225	Schreiner Károly, egyházm. felügyelő, Sopron. T. b.	
	Selmezbányai ág. hitv. ev. főgym. t. k. Selmezbánya.	5.—
	Sepsi-i ev. ref. egyházmegye könyvtára, Bikfalva. T. b.	
	Soltész Farkas, ev. ref. lelkész, Tetétlen. T. b.	
	Soltész László, ev. ref. lelkész, Hajdú-Szoboszló. T. b.	
230	Soproni alsó ev. egyházmegye, Vadosfa. T. b.	
	Soproni ág. hitv. ev. egyházközség, Sopron. T. b.	
	Soproni ág. hitv. ev. lyceum, Sopron	5.—
	† Stettner Ignác, nyárádi volt ref. lelkész. T. b.	
	Szabó János, ev. ref. esperes, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
235	† Szabó Mihály volt ügyvéd, H.-M.-Vásárhely. T. b.	
	† Szalay József, ev. ref. lelkész, Martos. T. b.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		ft
	Szalay Károly. ev. ref. főgym. tanár, Budapest	5.—
	Szatmári ev. ref. egyházmegye. Porcsalma	20.—
	Szász Gerő, ev. ref. lelkész, Kolozsvár	20.—
240	Szász Károly, ev. ref. püspök, Budapest. T. b.	
	Szászvárosi Kún-tanoda, Szászváros	5.—
	† Dr. Szeberényi Gusztáv, volt ev. p. B.-Csaba. T. b.	
	Szeghalmi ev. ref. egyházközség, Szeghalom. T. b.	
	† Székeley Károly, volt ev. ref. esperes, (Özv. Barcsay Janka, Debreczen	45 —
245	Sz.-Udvarhelyi ev. ref. collegium, Sz.-Udvarhely. T. b.	
	Széki ev. ref. egyházmegyei papság. Szek. T. b.	
	Széky Péter földbirtokos, Tisza-Igar. T. b.	
	Szél Kálmán ev. ref. esperes, Nagy-Szalonta T. b.	
	Szell Ákos kir. közjegyző, Szeged	
250	Szemes László ev. ref. lelkész, Bors, Szent-János	5.—
	Szentesi ev. ref. egyházközség, Szentes. T. b.	
	Szent-Iványi Árpád ker. felügyelő. Gömör-Felfalu	10.—
	Szent-Iványi József ev. egyh. felügyelő, Liptó-Szt-Iván.	5.—
	Szeremley Sámuel ev. ref. lelkész, H.-M.-Vásárhely	
255	Szigethy Zoltán ev. ref. lelkész, Huszt	
	Szilády Áron ev. ref. lelkész, Halas	5.—
	Szilágyi Dezső egyházker. főgondnok, Budapest. T. b.	
	† Szilágyi József volt ev. ref. tanár özvegye, Pápa	5.—
	Szilágy-szolnoki ev. ref. egyházmegye	20.—
260	Szilassy Aladár közigaz. bíró, Budapest. T. b.	
	dr. Szlávik Mátyás ev. collegiumi igazgató, Eperjesen	
	Szobonya István ev. ref. lelkész, Györkén. Tókére 10 frtot fizetett	
	Szolnoki ev. ref. egyházközség, Szolnok	10.—
	Szontagh Miklós esperességi felügyelő, Új-Tátrafüred	5.—
265	Szontagh Pál v. b. t. f. Horpács	5.—
	Szováti ev. ref. egyházközség, Szováta	
	Szöts Farkas ev. ref. theol. igazgató, Budapest T. b.	
	Tatai ev. ref. egyházmegye, Tata	
	† Tatar János, volt ev. ref. lelkész, Szeghalom. T. b.	
270	Tátraaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Nagy-Szalók	5.—
	Özv. gr. Teleki Sándorné, Gyömrő. T. b.	
	Thury Etele ev. ref. lelkész, Vámos	5.—
	Tiszafüredi ev. ref. egyház, Tiszafüred	
	Gr. Tisza István orsz. képviselő, Budapest. T. b.	
275	Tizenhárom szepesvárosi ág. hitv. egyházm. Lőcse	10.—
	Tornai ev. ref. egyházmegye, Zsarnó. T. b.	
	Török-Szt.-Miklósi ev. ref. egyház	5.—
	Trsziyénszky Ferencz ev. főesperes, Pozsony	
	Turkevei ev. ref. egyházközség, Turkeve	
280	Tüddős István ev. ref. theol; tanár, Sárospatak	
	Unghi ev. ref. egyházmegye, Ungvár	20.—
	Vajai ev. ref. egyházközség, Vaja	5.—
	Vajdahunyadzarándi ev. ref. egyházmegye, Tordos	5.—
	† Várady Károly volt főrendiházi tag, Budapest. T. b.	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
285	Váradi Gábor volt orsz. képviselő, Máramaros-Sziget	55.—
	Varga József ev. ref. lelkész, Szikszó. T. b.	
	Vasvári Sándor ev. ref. lelkész, Csepely	5.—
	Vecsey Oláh Miklós földbirtokos, Tokaj	5.—
	Vértessaljai ev. ref. egyházmegye, Seregélyes. T. b.	
290	Vértessaljai ev. ref. egyházm. lelk. kar, Seregélyes. T. b.	
	Vetési ev. ref. egyhk. Vetés. Tökére 70 frtot befizetett.	
	Vizsolyi Ákos földbirtokos, Alsó-Pél. T. b.	
	Warga Lajos ev. ref. theol. tanár, Sárospatak. T. b.	
	Gr Wass Béla földbirtokos, Szent-Gotthárd. T. b.	
295	Gr. Zay Miklós, esp. felügyelő, Zay-Ugróc	15.—
	Zelenka Pál ev. püspök, Miskolcz	5.—
	Id. Zeyk József földbirtokos, Gombás	30.—
	Zólyomi ág, hitv. egyházmegye Besztercebánya. T. b.	
299	Zsilinszky Mihály államtitkár, Budapest. T. b.	

C) Rendes tagok.

(6 frt tagsági díjjal minden évben.)

	Ádám Imre ev. ref. s.-lelkész, Makád	6.—
	Adorján Miklós népiskolai tanító, Csurgó	40.—
	Albert József ev. lyc. tanár, Pozsony	6.—
	Alsó-nógrádi ev. papi értekezlet, Szirák	18.—
5	Ambrus Péter ev. ref. főgymn. tanár, Mezőtúr	6.—
	Andrássy Kálmán ev. ref. lelkész, Buj	
	Antal Gábor ev. ref. püspök, Rév-Komárom	
	Antal Károly ev. ref. lelkész, Felső-Görzsöny	6.—
	Antalfy László ev. ref. lelkész, Alsó-Vadász	6.—
10	Antalfy László ev. ref. tanár, Sárospatak	6.—
	Anti ev. ref. egyházközség, Ant	6.—
	Bachát Dániel ág. hitv. ev. esperes Budapest	
	Bácsy Gyula ev. ref. lelkész, Méra	
	Baczó Mózes ev. ref. papjelölt, Budapest	24.—
15	Bajji ev. ref. egyházközség, Bajj	36.—
	Bakóczy János ev. ref. lelkész, Haidu-Böszörmény	6.—
	Balázs József ev. ref. lelkész, Beszterce	24.—
	Bálint Dezső ev. ref. lelkész, Sárospatak	18.—
	Balkányi ev. ref. egyházközség, Balkány	6.—
20	Balla Dezső ev. ref. h. lelkész, Pápa-Kovácsi	12.—
	Balla Endre ev. ref. lelkész, Csetény	6.—
	Balla Lajos ev. ref. lelkész. Monor	32.—
	Dr. Ballagi Géza ev. ref. tanár, Sárospatak	
	Balogh Ferencz ev. ref. theol. tanár, Debreczen	
25	Balogh György ev. ref. lelkész, Bicske	
	Balogh István lelkész, Porrog-Szt-Király	6.—
	Banósó Antal theol. tanár, Sopron	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Barabás Sámuel ev. ref. körlelkész, Magyar-Lápos	66.—
	Baráth Ferencz ev. ref. főgymn. tanár, Budapest	6.—
30	Barcza Adolf bányaiigazgató, D.-Almás	24.—
	Bárczay Elemér földbirtokos, Tisza-Roff	36.—
	Dr. Bartha Béla jogakad. tanár, Debreczen	36.—
	Dr. Bartók György ev. ref. püspök. Kolozsvár	6.—
	Begedi Lajos ev. ref. lelkész, Gyöngyös-Mellék	36.—
35	Begedi István ev. ref. esperes, Istvándi	36.—
	Belényesi ev. ref. lelkészi kör. Belényes	6.—
	Beliczay Béla magyar egyh. gondnok, Budapest	
	Dr. Belohorszky János ügyvéd, Újvidék	
	Berezeli ev. ref. egyházközség, Berczel	6.—
40	Berey József ev. ref. lelkész, Nagy-Ecsed	6.—
	Berghoffer Károly tanár, Gyömrő	
	Dr. Bernát István szerkesztő, Budapest	6.—
	Gróf Bethlen Sándor, Maros-Gezse	36.—
	Benedek Dénes, ev. ref. lelkész, Makfalva	12.—
45	Benedek Károly ev. ref. lelkész, Alvincz	24.—
	Benedek László ev. ref. lelkész. Pánd	
	Benke István kolleg. tanár. Sepsi-Szt-György	6.—
	Benkő István ev. ref. lelkész, Rákos-Palota	
	Bertók Béla ev. ref. lelkész, Fehér-Gyarmat	6.—
50	Biberauer Richárd ref. lelkész, Budapest	
	Bihar-diószegi ev. ref. egyházközség, B.-Diószeg	12.—
	Bihar-nagy-bajomi ev. ref. egyház., Bihar-N.-Bajom	
	Bihar-udvari ev. ref. egyházközség, Bihar-Udvari	6.—
	Biki Károly, ev. ref. esperes, Győrtelek	
55	Bodolay Miklós, ev. ref. lelkész, Beret	6.—
	Bodon Barna, ev. ref. lelkész, Gagy-Bátor	6.—
	Bodor Domokos, ev. ref. tanár, Sepsi-Szt-György	12.—
	Bodor Géza, ev. ref. lelkész, Al-Csernáton	
	Borbély József, ev. ref. lelkész, Szászfa	6.—
60	Borbély Géza, földbirt., egyh. főgondnok, Tisza-Roff	26.—
	Boros György, theol. tanár. Kolozsvár	42.—
	Boross Kálmán, ev. ref. lelkész, Kamocsa	
	Borsos István, gymn. tanár, Pápa	60.—
	Borsos Károly, ev. ref. főgymn. tanár, Mezőtúr	
65	Boytár Sámuel, ev. ref. lelkész, Péder	6.—
	Bőödi ev. ref. egyházközség, Bőöd	
	Broeskö Lajos, árvaházi igazgató, Budapest	
	Budapesti ág. hitv. ev. egyházmegye, Budapest	
	Budapesti ág. hitv. ev. főgymn., Budapest	
70	Budapesti ág. hitv. ev. hitoktatói testület, Budapest	
	Budapesti ev. ref. theol. akad. tanári kar, Budapest	
	Buzás Lajos, tanítókáplán, Duna-Vecse	36.—
	Buri Ferencz, egyháztanácsos, Szalaes	24.—
	Cseresnyés János, rendőrkapitány, Makó	36.—
75	Csertán Márton, ev. ref. lelkész, Kaposvár	66.—
	Csia Kálmán, ev. ref. lelkész, Étéd	6.—
	Csik Dániel, ev. ref. püspöki titkár, Miskolcz	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Csiky Kálmán, műegyetemi tanár, Budapest	6.—
	Csiky Lajos, ev. ref. theol. tanár, Debreczen	6.—
80	Csilléry Lajos, ev. ref. lelkész, Szada	54.—
	Csire István, ev. ref. lelkész. Somogy-N.-Bajom	6.—
	Csiskó János, ev. lelkész. Kassa	
	Csűrös József, ev. ref. lelkész. Nagy-Almás	60.—
	Czell Ignác, ev. ref. lelkész, Kézdi-Mártonfalva	36.—
85	Cziáky Endre, ev. ref. lelkész, Felső-Dobsza	6.—
	Czike Lajos, ev. ref. lelkész. Ó-Szóny	12.—
	Palóczy Czinke István, ev. ref. lelkész, Rimaszombat	6.—
	Darányi Ignác, földmiv. miniszter, Budapest	
	Daray Vilmos, földbirtokos, Kis-Körös	12.—
90	Deák Lajos, kir. tanfelügyelő, Maros-Vásárhely	6.—
	Debreczeni Bertalan, főisk. jog-igazgató, Sárospatak	36.—
	Deesi Gyula, ev. ref. esperes. Gyalu	6.—
	Deesi ev. ref. egyházmegye, Doboka	6.—
	Gr. Degenfeld Sándor, földbirtokos, Erdő Száda	6.—
95	Demjén Márton, ref. lelkész, Veszprém	
	Dézi Mihály, ev. ref. lelkész, Bia	24.—
	Dicsőfi József, ev. ref. lelkész, Debreczen	6.—
	Dóczy Imre, gymn. felügyelő, Debreczen	6.—
	Dókus Gyula, kir. kamarás, megyei főjegyző, S.-Ujhely	12.—
100	Dókus László, megyei aljegyző, Sátoralja-Ujhely	6.—
	Dombrádi ev. ref. egyházközség, Dombrád	6.—
	Domján István, főgymn. tanár, Sepsí-Szt-György	60.—
	Domokos Antal, m. főpénztáros, Kolozsvár	6.—
	Dömötör Lajos, ev. ref. lelkész, Böleske	
105	Elek Lajos, gymn. tanár, Debreczen	6.—
	Engisch Frigyes, ev. lelkész, Szeghegy	
	Eötvös Károly Lajos, kir. tanfelügyelő, Szolnok	54.—
	Eöszé Zsigmond, ág. hitv. ev. lelkész. Némedi	6.—
110	Eperjesi ág. hitv. ev. magyar és német egyhk., Eperjes	6.—
	Dr. Erdős József, theol. akad. tanár, Debreczen	
	Fábián Dénes, ev. ref. lelkész, Kispest	
	Fábián János, ev. ref. vallástanár, Budapest	12.—
	Fabiny Gyula, min. tanácsos, Budapest	
	Faragó János, kolleg. tanár, Pápa	6.—
115	Farkas József, theol. tanár, Budapest	12.—
	Farkas Kálmán, ev. ref. vallástanár, Keekemét	12.—
	Fay József, földbirtokos, Ecsed	36.—
	Fazekas Sándor, reálisk. tanár, Debreczen	6.—
	Báró Feilitseh Arthur, cs. és kir. kamarás, orsz. képvis., Kolozsvár	12.—
120	Fejes István, ev. ref. lelkész, Sátoralja-Ujhely	
	Fekete Gyula, ev. ref. lelkész, Nagy-Kikinda	6.—
	Dr. Fekete Sámuel, megyei főorvos, Szatmár	6.—
	Feleki József, ev. ref. lelkész, Foktó	60.—
	Felső-bányai ev. ref. egyházközség, F.-Bánya	6.—
125	Felső-fügdői ev. ref. egyházközség, Felső-Fügdő	6.—
	Földváry László, főszolgabíró, Budapest	24.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Frater Barnabás, főszolgabíró, Derecske	6.—
	Fülöp József, ev. ref. lelkész, Körmend	12.—
	Gáthy Zoltán, zenetanár, Pápa	18.—
130	Garzó Gyula, ev. ref. lelkész, Gyoma	6.—
	Gávai ev. ref. egyházközség, Gáva	6.—
	Gergely Antal, ev. ref. lelkész, Budapest	6.—
	Gérecz Károly, tanító, Sárospatak	54.—
135	Gonda Béla, m. o. tanácsos, Budapest	
	Gömöri Péter, ev. ref. lelkész, Selyeb	6.—
	Gönczvidéki ev. ref. lelkészi fiók-kör, Abaúj-Komlós	
	Grátz Mór, ág. hitv. ev. lelkész, Kolozsvár	
	Gyalokay László, ev. ref. lelkész, Nemes-Orosz	36.—
	Gyarmathy Zsigmond, földbirtokos, Bánffy-Hunyad	6.—
140	Győrffy József, ev. ref. lelkész, Réde	24.—
	Gyulay Pál, főrendiházi tag, Budapest	
	Günther M. Vilmos, kir. tanácsos, egyh. felügy., Pozsony	6.—
	Hajdu András, ev. ref. fegyintézeti lelkész, Lipótvár	12.—
	Hajas Endre, ág. hitv. ev. lelkész, Szent-András	12.—
145	Hajdú-bagosi ev. ref. egyházközség, H.-Bagos	6.—
	Hajdú-hadházi ev. ref. egyházközség, H.-Hadház	
	Halászi ev. ref. egyház, Halász	6.—
	Hamar István, theol. tanár, Budapest	
	Hamvas József, ev. lyc. tanár, Pozsony	6.—
150	Havadtői Mihály, ev. ref. lelkész, Angyalos	24.—
	Haypál Benő, ev. ref. lelkész, Buda	
	Hegedűs Károly, m. techn. iparm. főigazgató, Budapest	6.—
	Hegyaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Nyíregyháza	12.—
	Hermann Mihály, polgármester, Szatmár	6.—
155	Hernád-szt-andrási ev. ref. egyházközség, u. p. Forró	6.—
	Hetvényi Lajos, ev. lyc. vallástanár, Sopron	6.—
	Hollerung Károly, ev. ref. gymn. tanár, Karczag	6.—
	Hornyánszky Aladár, ág. hitv. ev. s.-lelkész, Ó-Buda	
160	Dr. Horváth József, ev. ref. theol. tanár, Pápa	18.—
	Dr. Horváth Ödön, jogakad. dékán, Eperjes	
	Horváth Sámuel, ág. hitv. ev. lelkész, Téth	
	Hosszú-pályi-i ev. ref. egyházközség, H.-Pályi	6.—
	Hörsik Lajos, ev. ref. lelkész, Vilmány	6.—
165	Ibrányi ev. ref. egyházközség, Ibrány	12.—
	Ibrányi Ferencz, ev. ref. lelkész, Hernád-Büd.	6.—
	Iglói ág. hitv. ev. főgymn. tanári kar, Igló	
	Ilosvay Aladár, földb., egyh. gondnok, Nyír-Megyes	36.—
	Illyefalvy V. Kálmán, ev. ref. segédlelkész, Budapest	6.—
	Incze Lajos, ev. ref. lelkész, Erzsébetváros	48.—
170	Jakucs Sándor, ev. ref. lelkész, Szováth	6.—
	Janka Károly, ev. ref. lelkész, Kovács-Vágás	6.—
	Jánó Albert, ev. ref. lelkész, Hátszeg	24.—
	Jausz Vilmos, ev. theol. tanár, Sopron	12.—
	Ifj. Jeszenszky Károly, ev. lelkész, Mező-Berény	6.—
175	Jóba József, ev. ref. lelkész, Magyar-Atád	12.—
	Jónás János, keresk. akad. igazgató, Pozsony	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Józsa Antal, kir. tanfelügyelő, Rimaszombat	6.—
	Juhász György, ev. ref. lelkész, Ipp	6.—
	Juhász Sándor, esküdt felügyelő, Debreczen	
180	Kabai ev. ref. egyházközség, Kaba	6.—
	Kálmán Sándor, ev. ref. lelkész, Hirip	24.—
	Kalos Péter, ref. lelkész, Tisza-Becs	48.—
	Kanyaró Ferencz, főgymn. tanár, Kolozsvár	6.—
	Kapi Gyula, ev. tanképző-int. igazg., Sopron	6.—
185	Kápolnas-Nyéki ev. ref. egyházközség, K.-Nyék	36.—
	Kármán Pál, ev. ref. lelkész, Torzsa	6.—
	Karsay Imre, ev. lelkész, Szil-Sárkány	6.—
	Kassai ág. hitv. ev. egyházközség, Kassa	
	Káta Endre, ev. ref. lelkész, Duna-Szt-György	12.—
190	Dr. Kecskeméthy István, theol. tanár, Kolozsvár	
	Dr. Kelemen Mór, curiai bíró, Budapest	
	Dr. Kéler Zoltán, ügyvéd, Budapest	6.—
	Kemecsei ev. ref. egyházközség, Kemecse	6.—
	Kenessey Pongrácz, ügyvéd, kir. tanácsos, Rostói Pusztá	12.—
195	Keresztesi Sámuel, ev. ref. vallástanárn., Budapest	30.—
	Kérészy Barna, ev. ref. lelkész, Tisza-Nána	6.—
	Késmárki ág. hitv. ev. egyházközség, Késmárk	6.—
	Késmárki ág. hitv. ev. ker. Lyceum, Késmárk	
	Kis Gábor, ev. ref. lelkész, Pápa	
200	Kis-marjai ev. ref. egyházközség, Kis-Marja	6.—
	Id. Kiss Áron, ev. ref. püspök, Debreczen	
	Kiss István, ág. hitv. ev. lelkész, Sámsonháza	36.—
	Kiss József, ev. ref. theol. tanár, Pápa	6.—
	H.-Kiss Kálmán, tan. képző-int. igazg., Nagy-Körös	
205	Kiss Lajos, ev. ref. lelkész, Garbócz-Bogdány	
	Dr. Kiss Károly, ügyvéd, Budapest	
	Kisújszállási ev. ref. főgymnasium, Kisújszállás	6.—
	Kolozsvári Antal, ev. ref. lelkész, Fejérd	24.—
	Komáromi ág. hitv. ev. egyházközség, Komárom	6.—
210	Konez József, tanár, Maros-Vásárhely	6.—
	Konkoly Thege Imre, földbirtokos, Tagyos	6.—
	Konrád Géza, ev. ref. lelkész, Less	6.—
	Kónya András, ev. ref. lelkész, Hernád-Németi	
	Korda Lajos, földbirtokos, Pazon	54.—
215	Ifj. Kovács Antal, ev. ref. lelkész, Kilyén	6.—
	Kovács Béla, ev. ref. lelkész, Abauj-Szepesi	6.—
	Kovács Gábor, ev. ref. lelkész, Mocsolád	6.—
	Kovács Gábor, ev. ref. missziói lelkész, Szinye	48.—
	Kovács István, ev. ref. lelkész, Bakta	6.—
220	Kovács Lajos, ev. ref. hitoktató, Budapest	12.—
	Dr. Kovács Pál, jogakadémiai igazgató, Kecskemét	6.—
	Kovács Sándor, ev. theol. tanár, Pozsony	6.—
	Dr. Kovácsy Sándor, min. tanácsos, Budapest	
	Könyves Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Debreczen	6.—
225	Körmendy Béla, szolgabíró, Pápa	18.—
	Krupecz István, ev. lelkész, Udvarnok	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Kubinyi Aladár, kir. törvényszéki elnök, Rimaszombat.	40.—
	Kurdi Béla, ev. ref. lelkész, Kopács (1900. évtől kilép)	
	Kutas Bálint, ev. ref. lelkész, Török-Szt-Miklós	6.—
230	Lajos János, ev. ref. lelkész, Bögöz	24.—
	Laky Dániel, ref. főgymn. tanár, Budapest	
	Láposy János, ev. ref. lelkész, Tisza-Eszlár	
	Lator Sándor, árvaszéki ülnök, Máramaros-Sziget	30.—
	Lengyel Imre, járásbíró, Hajdú-Szoboszló	6.—
235	Lévay József, nyug. alispán, Miskolcz	
	Lévay Lajos, ev. ref. lelkész, Sár-Keresztúr	6.—
	Lipták Bertalan, ev. ref. lelkész, F.-Regmez	6.—
	Lukács Dániel, ev. ref. lelkész, Mező-Túr	24.—
	Lukácsi Imre, ev. ref. lelkész, Félégyháza	6.—
240	Magyar egyesület, Halle a/S.	30.—
	Dr. Malatinszky József, ügyvéd, Hajdú-Szoboszló	6.—
	Báró Mannsberg Sándor, Kolozsvár	6.—
	Margócsy István, ev. lelkész, Vizesrét	
	Máramaros-Szigeti ev. ref. egyházközség, M.-Sziget	12.—
245	Mártha József, ev. ref. lelkész, Csenger-Bagos	42.—
	Marton Lajos, ev. ref. tanár, Budapest	6.—
	Marton Sándor, ev. ref. tanár, Keckskemét	
	Maszyk Endre, theol. igazgató tanár, Pozsony	6.—
	Máté József, ev. ref. lelkész, Mohács	6.—
250	Mátészalkai ev. ref. egyházközség, Mátészalka	12.—
	Matus György, Pápa	
	Meczner András, földbirtokos, A.-Bereczk	36.—
	Medgyaszay Gyula Vincze, ev. ref. lelkész, Balatonfő-Kajár	6.—
	Mészöly Győző, ev. ref. lelkész, Acsúth	
255	Mező-sasi ev. ref. egyházközség, Mező-Sas	6.—
	Mihálydi ev. ref. egyházközség, Mihálydi	12.—
	Miklós Géza, ev. ref. vallástanárr, Sepsi-Szt-György	6.—
	Miskolczi ev. ref. főgymnasium, Miskolcz	6.—
	Mitrovics Gyula, ref. lelkész, Debreczen	24.—
260	Molnár Albert, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár	6.—
	Molnár Gergely, ev. ref. s-lelkész, Fülöpszállás	36.—
	Molnár Lajos, ev. ref. lelkész, Harasztkerék	42.—
	Molnár Hugó, ev. ref. lelkész, Ujvidék	12.—
	Molnár Albert, ev. ref. lelkész, Fóth	6.—
265	Molnár János, ev. ref. s-lelkész, Edinburg	6.—
	Dr. Möricz Károly, jogakad. tanár, Keckskemét	
	Mozsonyi Sándor, ev. ref. lelkész, Kadarkút	36.—
	Murányi János, ev. ref. s-lelkész, Péczel	
	Müllner Mátyás, ny. theol. tanár, Sopron	6.—
270	Nádudvari ev. ref. egyházközség, Nádudvar	6.—
	Nagy Béla, ref. theologus, Sárospatak	24.—
	Nagy Dániel, ev. ref. lelkész, Vámos-Pércs	12.—
	Dr. Nagy Dezső, ügyvéd, Budapest	
	Nagy Gusztáv, theol. tanár, Sárospatak	36.—
275	Nagyhonti ág. hitv. ev. egyházmegye, Selmeczbánya	6.—
	Nagy Imre, ev. ref. lelkész, Ugra	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Nagy István, ev. ref. lelkész, Harasztos	6.—
	Nagy József, ev. ref. lelkész, Nagy-Szeben	
280	Nagy Kálmán, ág. hitv. ev. lelkész, Gecse	18.—
	Nagy Lajos, ev. ref. lelkész, Konyár	
	Nagy-károlyi ev. ref. egyházközség, Nagy-Károly	6.—
	Nagy-kőrösi ev. ref. tan. képzőint. könyvtára, N.-Körös	6.—
	Német István, ev. ref. theol. tanár, Pápa	6.—
	Neupor Béla, ev. ref. lelkész, Dereske	18.—
285	Novák Lajos, theol. tanár, Sárospatak	6.—
	Nyakas Balázs, ev. ref. lelkész, Büd-Szent-Mihály	12.—
	Bárá Nyáry Béláné, földbirtokos, Pozsony	6.—
	Nyirbátori ev. ref. egyházmegye, Nyirbátor	6.—
	Nyiregyházai ev. ref. egyházközség, Nyiregyháza	6.—
290	Óbhey János, ev. ref. lelkész, Nagy-Rozvágy	36.—
	Pancsovai ev. ref. egyházközség, Pancsova	42.—
	Pap István, ev. ref. lelkész, Mórág	6.—
	Papp József, ev. ref. lelkész, Tomor	6.—
	Papp Károly, ev. ref. lelkész, Budapest	
295	Páriczy József, ev. ref. lelkész, Czigánd	30.—
	Parragh Béla, ügyvéd, Tamási	48.—
	Patonay Dezső, ev. ref. lelkész, Szent-Márton-Káta	12.—
	Pátróhai ev. ref. egyházközség, Pátróha	12.—
	Pazonyi ev. ref. egyházközség, Pazon	6.—
300	Péterfy Sándor, kir. tanácsos, Budapest	
	Petri Elek, ev. ref. theol. tanár, Budapest	
	Bárá Podmaniczky Géziné, földbirtokos, Kis-Kartal	6.—
	Poszvek Sándor, ev. theol. tanár, Sopron	
	Pozsonyi ev. theol. akadémiai olvasókör, Pozsony	6.—
305	Pozsony megyei esperesség, Bazin	6.—
	Dr. Pulszky Ágost, egyetemi tanár, Budapest	
	Pukánszky Béla, ev. theol. tanár, Pozsony	6.—
	Rácz János, ev. ref. lelkész, Kecskemét	
	Rácz Kálmán, ev. ref. lelkész, Balsa	
310	Ráczkevy Károly, ev. ref. lelkész, Aszaló	6.—
	Radácsy György, theol. tanár, Sárospatak	
	Raffai Sándor, theol. tanár, Pozsony	6.—
	Rákossy Lajos, ev. ref. lelkész, Lukafalva	
315	Rádai Károly, ág. hitv. ev. lelkész, Pusztaföldvár	
	Rimaszombati ev. ref. egyházközség	6.—
	Ritoók Zsigmond, kir. táblai elnök, Nagy-Várad	
	Róka Lajos, ev. ref. s-lelkész, Kis-Kovácsi	
	Rosta Ferencz, lyceumi tanár, Sopron	18.—
	Ruszkay Gyula, ev. ref. lelkész, Jánosi	6.—
320	Sándor János, ev. ref. lelkész, Miriszló	
	Sántha Károly, ág. hitv. ev. lelkész, Sár-Szt-Lőrincz	
	Sárkány Sámuel, evang. püspök, Pilis	
	Sárospataki főiskola «Erdélyi kör», Sárospatak	12.—
	Sárospataki ev. ref. hittanhallgató egylete, Sárospatak	6.—
325	Schmidt Gyula, Pozsony	6.—
	Schulpe Alfonz, földbirtokos, Lontó	6.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Sebestyén Pál, ev. ref. lelkész, Korogy	60 —
	Segesváry József, ev. ref. esperes, Kántor-János	6. —
	Séra Ferencz, ev. ref. lelkész, Siter	6. —
330	Dr. Serédy P. Lajos, ev. főgymn. tanár, Budapest	48. —
	Simonffy Imre, kir. tanácsos, polgármester, Debreczen	
	Simonidesz János, ev. lelkész, Szécsény	
	Sinka Sándor, ev. ref. gymn. igazgató, Debreczen	6. —
	Somlyóvidéki ág. ev. lelkészi kör Veszp., Nagy-Szöllős	
335	Soproni alsó ev. egyházmegyei lelkészi egyesület, Vadosfa	6. —
	Soproni ev. lyceumi ifjúsági magyar társaság, Sopron	6. —
	Soproni ev. tanító-képzőintézet tanári kara, Sopron	
	Soproni ev. theol. önképző kör, Sopron	6. —
	Soproni felső ág. hitv. ev. egyházmegye	
340	Stromp László, theol. tanár, Pozsony	
	Sütő Kálmán ev. ref. lelkész, Ab-Nádasd	6. —
	Dr. Szabó Aladár, theol. tanár, Budapest	
	S. Szabó József, ev. ref. főgymn. tanár, Debreczen	6. —
	Szabó Károly, ev. ref. esperes, Nagy-Kereki	
345	Szabó Károly, ref. lelkész, Paks	6. —
	Szabó Lajos, ev. ref. lelkész, H.-Hadház	6. —
	Szalacsi ev. ref. egyházközség, Szalacs	24. —
	Szalai Ferencz, ev. ref. lelkész, Szaporecza	6. —
	Szalóczy Pál, ev. ref. lelkész, Tisza-Valk	6. —
350	Szánthó János, ev. ref. esperes, Kosd	
	Szarvasi ág. hitv. ev. főgymn. tanári kar, Szarvas	6. —
	Szatmári ev. ref. főgymnasium, Szatmár	6. —
	Szathmári Sándor, ev. ref. lelkész, Ermihályfalva	6. —
	Szászvárosi ev. ref. egyházközség, Szászváros	6. —
355	Szatmár-Németi ev. ref. egyházközség, Szatmár-Németi ifj. Székely József, ev. ref. s. lelkész, Budapest	6. —
	Ifj. Szekeres Mihály, ref. lelkész, Noszlop	12. —
	Szentkirályi Sándor, ev. ref. lelkész, M.-Madaras	48. —
	Szentpétery Sámuel, ev. ref. lelkész, Pelsőcz	6. —
360	Szerépi ev. ref. egyházközség, Szerépi	6. —
	Szikszóvidéki ev. ref. papi kör, Szikszó	
	Szilágyi Farkas, ev. ref. lelkész, Nagy-Enyed	12. —
	Szilágyi Sándor, egyes. könyvtárnok, Budapest	6. —
	Szilágyi Márton, ev. ref. lelkész, Füzes-Gyarmat	
365	Szolnoki Gerzson, ev. ref. lelkész, Hajdu-Böszörmény	6. —
	Szöllősy Antal, ev. ref. lelkész, Ny.-Szt.-Erzsébet	6. —
	Szöts Sándor, ev. ref. lelkész, Déva	6. —
	Sztehlo Kornél, ügyvéd, Budapest	
	Szücs János, ev. ref. esperes, Enyég	
370	Tahajdi Lajos, ev. ref. lelkész, Szatmár	6. —
	Takaró Imre, ev. ref. s. lelkész, Révbér	6. —
	Tamó Fyula, ev. ref. lelkész, Torda-Szent-László	54. —
	Tankóczy Gyula, városi tanácsjegyző, Szatmár	6. —
	Tatay Imre, ev. ref. lelkész, Szekes-Fehérvár	
375	Tatay Lajos, ev. ref. lelkész, B.-Tamási	36. —
	Tavaszi József, ev. ref. esperes, M.-Péterlaka	24. —

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Tisza, derzsi ev. ref. egyházközség, Tisza-Derzs	6.—
	Tisza-füredi ev. ref. lelkészi kör, Tisza-Füred	30.—
	Tisza-kürti ev. ref. egyházközség, Tisza-Kürt	12.—
380	Tiszaioffi ev. ref. egyházközség, Tiszaroff	24.—
	Tóháti ev. ref. lelkészi kör, Tisza-Szalka	6.—
	Tokay Lajos, nyomda részv.-társ. igazgató, B.-Gyarmat	6.—
	Tompá Mihály, ev. ref. lelkész, Kis-Somló, u. p. Jánosháza	6.—
	Tordai unit. középiskola, Torda	
385	Tóth Béla, ev. ref. s.-lelkész, Miskolcz	
	Tóth Dániel, főisk. tanár, Pápa	
	Tóth Gábor, ev. ref. lelkész, Szabadszállás	6.—
	Tóth János, ev. ref. lelkész, Karancs	6.—
	Tóth Kálmán, ev. ref. lelkész, Gárdony	6.—
390	Tóth Lajos, ev. ref. lelkész, Tisza-Dob	6.—
	Tóth Sándor, ev. ref. lelkész, Feketehegy	
	Török József, ág. hitv. ev. főesperes, Czegléd	
	Dr. Trauschenfels Jenő, Bécs	
	Turgonyi Lajos, ev. ref. lelkész, Mező-Túr	6.—
395	Udvarhelyszéki ev. ref. egyházm. könyvt. Sz.-Udvarhely	30.—
	Ujágó Károly, ev. lelkész, Szepes-Merény	42.—
	Ujfalussy Béla, felső szab. egyházm. tan-bíró, Mihálydi	6.—
	Ujfalussy Endre, földbirtokos, Mártonfalva	36.—
	Ujj József, ev. ref. lelkész, Felső-Kázmárk	6.—
400	Vágner Samu, ág. ev. lelkész, Varsád	12.—
	Vajda Ferencz, ev. ref. lelkész, Szász-Lóna	6.—
	Varga Gyula, ev. lelkész, Vönöczk	6.—
	Vargha Károly, ref. lelkész, Szap	12.—
	Varga Zsigmond, ref. lelkész, Mohács	6.—
405	Varga László, ev. ref. lelkész, A.-Némedi	
	Vasi felső ág. hitv. ev. egyházmegye, Felső-Lövő	
	Vas Ádám, ev. ref. tanító, Györke	
	Végyvári ev. ref. egyházközség, Végyvár	6.—
	Vékony József, földműves, Hódmező-Vásárhely	
410	Vékony Sándor, ev. ref. gymn. tanár, Mezőtúr	
	Vén Mihály, ev. ref. esperes, Bikfalva	
	Véres József, ev. főesperes, Orosháza	
	Véres Károly, ev. ref. lelkész, Papolez	36.—
	Veress Ede, ev. ref. lelkész, Bucs	6.—
415	Veres Tamás, ev. ref. lelkész, Onga	6.—
	Özv. Vetsey Sándorné, háztulajdonos, Budapest	
	Virág István, ev. ref. s.-lelkész, B.-Ujfalu	12.—
	Vojtkó Pál, ev. lyceumi tanár, Sopron	18.—
	Vörös Károly, ev. ref. lelkész, Vác	6.—
420	Weber Samu, ev. lelkész, Szepes-Béla	6.—
	Zágoni ev. ref. egyházközség, Zágon	
	Zajzon János, ev. ref. lelkész, Erzsébetváros	
	Dr. Zelenka Lajos, törvzs. bíró, Budapest	
	Gr. Zichy Kázmérné, Ujfalu	
425	Zih Sándor, ev. ref. lelkész, Berettyó-Ujfalu	6.—
	Zilahi ev. ref. kollégium, Zilah	12.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Zitás Bertalan, ev. ref. lelkész, Pthrügy	6.—
	Zoltáni Elek, ev. ref. esperes, Léczfalva	30.—
	Zoványi Jenő, ev. ref. lelkész, Tiszaföldvár	6.—
430	Zsigmond Ferencz, ev. ref. lelkész, Artánd	12.—
	Zsigmond Sándor, ev. ref. esperes, H. Szoboszló	6.—
	Zsigó Endre, mérnök, Szalacs	6.—
	Zsoldos Benő, joghallgató, Sárospatak	24.—
D) Pártoló tagok.		
(3 frt tagsági díjjal minden évben.)		
	Abauji ev. ref. tanító egyesület, Nagy-Szaláncz	3.—
	Achim Ádám, ev. ref. lelkész, Szarvas	
	Antal Dénes, ev. tanító, Bana	30.—
	Antal Lajos, ev. ref. lelkész, Ászár	
5	Antos István, földbirtokos, Abony	3.—
	Arday Janka Dániel, ev. ref. lelkész, Zsarnó	3.—
	Atyai ev. ref. egyházközség, Atya	6.—
	Bajcsy Lajos, ev. ref. lelkész, Duna-Mocs	3.—
	Bajkó György, ev. ref. lelkész, Kis-Borosnyó	21.—
10	Békai ev. ref. egyházközség, Baka	3.—
	Bakay István, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Balassa Lajos, ev. ref. lelkész, Pápa-Acsád	30.—
	Balázs István, ev. ref. lelkész, Türe	33.—
	Baltazár Antal, ev. ref. lelkész, Jolsva	
15	Barcsi József, ev. ref. tanár, Pápa	6.—
	Barla Jenő, főgymn. tanár, Kisujszállás	
	Barna Antal, ev. ref. lelkész, Körtvélyes	18.—
	Bartalos Dezső, ev. ref. lelkész, Tót-Vázsony	18.—
	Bartha József, ev. ref. lelkész, Vis	18.—
20	Barthalos Kálmán, ev. ref. lelkész, Dudar	18.—
	Dr. Bartóky József, megyei főjegyző, B.-Gyula	9.—
	Békés-bánfalvi ev. ref. egyházközség, B. Bánfalva	3.—
	Bélaváry István, ev. ref. lelkész, Csoknya	
	Bencze Zsigmond, ev. ref. tanár, Pápa	9.—
25	Bendi, Henrik, ev. egyet. pénztárnok, Budapest	
	Benke István, ev. ref. theologus- Sárospatak	3.—
	Benkó Imre, főgymn. tanár, Nagykőrös	
	Benkó Lajos, ev. ref. lelkész, Hajdu-Nánás	
	Beregszászi György, ev. ref. theol. Sárospatak	3.—
30	Bezdédi ev. ref. egyházközség, Bezdéd	3.—
	Biber József, ev. ref. lelkész, Észlár	3.—
	Bieskei ev. ref. egyházközség, Bieske	3.—
	Biró András, ev. ref. lelkész, Daróc	27.—
	Biró János, ev. ref. lelkész, Szeszta	3.—
35	Bitay Béla, ev. ref. lelkész, Csikszereeda	
	Bitay Mihály, ev. ref. lelkész, Udvarfalva	18.—
	Bocsor Lajos, ev. ref. lelkész, Tengőd	3.—
	Bodolay István, ev. ref. lelkész, Mező-Csáth	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Bodolay József, ev. ref. lelkész, Kesznyéten	3.—
40	Dr. Borosnyai L. Béla, orsz. tébolydai igazg., N.-Kálló	3.—
	Borsos Sándor ev. ref. lelkész, Kolozs	
	Bosznai István, kollég. tanár, Debreczen	
	Botor József, ev. ref. lelkész, Parasznya	
	Bögös Lajosné, ev. ref. lelkész neje, Csükmő	
45	Bölny György, főszolgabíró, Cséffa	21.—
	Buji ev. ref. egyházközség, Buj	3.—
	Burján András, m. á. v. raktárnok, Monor	6.—
	Butyka Boldizsár, gimn. tanár, II-Böszörmény	3.—
	Buza János, ev. ref. főgymn. tanár, Sárospatak	6.—
50	Csabay Pál, ev. ref. lelkész, Alsó-Balog	6.—
	Csák Máté, ev. ref. lelkész, Nagyvárad-Olaszi	6.—
	Csákány Miklós, ev. ref. lelkész, Szilágy-Cseh	24.—
	Cseresnyés Ödön, ev. ref. körlelkész, Balázsfalva	3.—
	Csernák Béla, ev. ref. s.-lelkész, Szirák	3.—
55	Csiky József, ev. ref. lelkész, Mező-Záh	18.—
	Csiszár Gábor, ev. ref. esperes, Egerpatak	18.—
	Csizmadia Lajos, ev. ref. lelkész, Lepsény	3.—
	Csomár Béla, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Csulak Zsiamond, ev. ref. lelkész, Kóbor	3.—
60	Csürös Ferencz, kollég. tanár, Debreczen	3.—
	Czece András, ev. ref. lelkész, Mány	
	Czibor József, ev. ref. lelkész, Neszmély	18.—
	Czibur Imre, ügyvéd, Jolsva	3.—
	Danyi József, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
65	Dávid József, ev. ref. lelkész, Hangács	3.—
	Debreczeni Gábor, ny. ev. ref. lelkész Sárospatak	3.—
	Demecseri ev. ref. egyházközség, Demecser	3.—
	Demeter Mihály, ev. ref. lelkész, Szotyor	27.—
	Derzsi Dénes, ev. ref. lelkész, Mező-Kölpény	33.—
70	Dezső Dániel, ev. ref. lelkész, Barabásszeg	18.—
	Dr. Dirner Gusztáv, orvos, Budapest	
	Dobronyovszky Gyula, ev. ref. lelkész, Alberti-Irsa	27.—
	Özv. Domokos Mihályné, Tisza-Roff	12.—
	Dorogi Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Új Szállás	3.—
75	Dózsa Dénes, tanár, Szászváros	3.—
	Dózsa József, ev. ref. lelkész, Tata	
	Döghei ev. ref. egyházközség, Döghe	3.—
	Egerházy Lajos, ev. ref. lelkész, Torda	18.—
	Elek János, ev. ref. lelkész, Babony	3.—
80	Eperjesi ág. hitv. ev. theot. önképző kör, Eperjes	3.—
	Érmihályfalvai ev. ref. egyházközség, Érmihályfalva	9.—
	Eröss Lajos, ev. ref. lelkész, Abauj-Szemere	3.—
	Farkas György, ev. ref. lelkész, Abauj-Szemere	3.—
	Farkas Károly, ev. ref. lelkész, P.-Keresztúr	9.—
85	Fehér Pál, ev. ref. lelkész, Sárospatak	3.—
	Fekete Sándor, ügyvéd, Hajdú-Szoboszló	3.—
	Fényes Endre, kir. járásbíró, Székelyhid	3.—
	Félegyházy Antal, koll. tanár, Székely-Udvarhely	3.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
90	Felvinczy Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Igmánd	3.—
	Fényeslitkei ev. ref. egyházközség, F.-Litke	
	Földes György, ev. ref. lelkész, Zabola	3.—
	Földesi ev. ref. egyházközség, Földes	
	Földvári László, ev. ref. lelkész, Vác-Hartyán	3.—
95	Frenyó Lajos ev. vallástanár, Eperjes	3.—
	Gaál Ferencz, ev. ref. h. lelkész, Poroszló	3.—
	Gajdács Pál, ág. h. ev. lelkész, Tót-Komlós	3.—
	Gárdonyi ev. ref. egyházközség, Gárdony	
	Gáspár Albert, ev. ref. lelkész, Aldoboly	3.—
	Gecsey Péter, ev. ref. lelkész, Tarezal	
100	Geréb Márton, gymn. tanár, Kolozsvár	3.—
	Dr. Gidófalvi István, kir. közjegyző, Kolozsvár	3.—
	Gombai ev. ref. egyház, Gomba	3.—
	Gózon Gyula, ref. lelkész, Somogy-Kiliti	18.—
	Gönczi Lajos, ev. ref. tanár, Székely-Udvarhely	3.—
105	Görgey János, Nagy-Ida	
	Dr. Gulyás István, tanár, Debreczen	3.—
	Gulyás Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Új-Szállás	
	Gyalokay Béla, ev. ref. s.-lelkész, Bokod	27.—
	Gyarmathy József, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
110	Györgyteleki ev. ref. egyházközség, Györgytelek	6.—
	Gyulaházai ev. ref. egyházközség, Gyulaháza	3.—
	Gyulaj-i ev. ref. egyházközség, Gyulaj	3.—
	Gyüre-i ev. ref. egyházközség, Gyüre	15.—
	Hajdu János, ág. h. ev. lelkész, Zsegye	
115	Hajsó Gusztáv, ág. h. ev. lelkész, Plavmiza	3.—
	Halász Árpád, polg. iskolai tanár, Makó	
	Halász Zsigmond, földbirtokos, tanácsbíró, A.-Dabas	3.—
	Harsányi István, ev. ref. s.-lelkész, Abauj-Szántó	
	Harsányi Sándor, ev. ref. lelkész, Túrkeve	
120	Hegedüs István, egyet. tanár, Budapest	3.—
	Hegedüs Sándor, körállatorvos, Budafok	6.—
	Henter Pál, ev. ref. lelkész, M.-Jára	27.—
	Herepey Gergely, ev. ref. lelkész, Kolozsvár	21.—
	Hetesv Vincze, ev. ref. tanító, Mihályháza	21.—
125	Horváth István, ev. ref. lelkész, Bürkös	9.—
	Horváth Sándor, ág. h. ev. lelkész, Veleg	3.—
	Hoznek Lajos, ág. hitv. ev. lelkész, Girált	24.—
	Hubay Bertalan, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Idrányi Barna, ev. ref. lelkész, Nagy-Szalarus	
130	Ignác Károly, ev. ref. lelkész, Bánffy-Hunyad	18.—
	Illyés János, ev. ref. lelkész, Borsod-Harsány	6.—
	Illyés Mihály, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Imre Sándor, nyug. egyet. tanár, H.-M.-Vásárhely	3.—
	Imre Sándor, tanárjelölt, H.-M.-Vásárhely	
135	Jakab Áron, ev. ref. s.-lelkész, N.-Acsád	24.—
	Jakab János, ev. ref. lelkész, Szala	3.—
	Janó Mihály, jegyző, Kis-Új-Szállás	24.—
	Dr. Jászi Viktor, jogakad. tanár, Kecskemét	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 898. év végével
		frt
140	Jávory Nándor, ev. ref. lelkész, Viszló (Somogyin)	3.—
	Jósvai Dénes, ev. ref. theologus, Sátospatak	21.—
	Jeremiás Béla, ev. ref. lelkész, Pázmánd	
	Jókay Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Ölved	3.—
	Juhász László, koll. tanár, Debreczen	3.—
	Kálmán Gyula, ev. ref. lelkész, Ságvár	3.—
145	Ózv. Kandó Sándorné, Ivánesa	3.—
	Kanyári ev. ref. egyházközség, Kanyár	3.—
	Karácson Béla, fogymn. tanár, Kis-Új-Szállás	3.—
	Karai Sándor, kolleg. tanár, Debreczen	3.—
	Karika László, közpirtokos, Csep	9.—
150	Kármán István, ev. lelkész, Feketepatak	11.—
	Kárpáti Vilmos, vasgyári tisztviselő, Krompach	
	Kecskeméty Jenő, ev. ref. lelkész, Duna-Almás	3.—
	Kelemen János, ev. ref. lelkész, Ács	3.—
	id. Kemény János, ev. lelkész, Kis-Körös	3.—
155	Kenessy Dezső, gymn. h. tanár, Budapest	
	Kenessy Kálmán, hajózási főfelügyelő, Budapest	3.—
	Keresztury Sándor, ev. ref. theologus, Sárospatak	33.—
	Kertész Mózes, ev. ref. lelkész, Csejéd	3.—
	Keviczky László, ág. h. ev. lelkész, Kondoros	21.—
160	Kiss Béla, ev. ref. lelkész, Vaál	
	Kiss Ernő, ev. ref. tanár, Pápa	
	Kiss József, ev. ref. lelkész, Kákies	27.—
	Dr. Kiss Károly, ügyvéd, Nagy-Kikinda	18.—
	Kiskereki ev. ref. egyházközség, Kiskereki	3.—
165	Kiss Gyula, ev. ref. lelkész, Telkibánya	18.—
	Kiss Lajos, ev. ref. lelkész, Étfalva	3.—
	Kiss Mór, községi jegyző, Kocs	3.—
	Kisvarsányi ev. ref. egyházközség, Kisvarsány	21.—
170	Kocsordi ev. ref. egyházközség, Kocsord	3.—
	Kodi Benő, ev. ref. lelkész, Ládháza	
	Kókai Lajos, könyvkereskedő, Budapest	33.—
	Kolbenhayer Soma, ev. lelkész, Nagy-Kürtös	27.—
	Kolumbán Ferencz, ev. ref. lelkész, Szepsi-Szt-Király	18.—
	Komjáthy János, ev. ref. lelkész, Adorjánháza	18.—
175	Kovács Elek, ev. ref. lelkész, V.-Gálfalva	
	Dr. Kováts Gyula, egyet. tanár, Budapest	21.—
	Kovács János, ev. ref. lelkész, Takta-Kenész	3.—
	Kontra Sándor, ev. ref. lelkész, A.-Dabas	3.—
	Kovács Gyula, polgármester, Hajdú-Szoboszló	3.—
180	Kulesár Endre, kolleg. tanár, Debreczen	3.—
	Kovács Károly, ev. ref. lelkész, Tisza-Palkonya	21.—
	Kovács Lajos, ev. ref. lelkész, Lozsád	3.—
	Kozma Zsigmond, ev. ref. lelkész, M.-Sass	18.—
	Kőszeghy József, ev. ref. lelkész, Kéttornyulak	27.—
185	Kusztos Gyula, ev. ref. lelkész, Györgyfalva	3.—
	Id. Kutasi Ferencz, ev. ref. lelkész, Mező-Komárom	21.—
	Kübeicher Albert, ev. lelkész, Duránd	2.—
	Lamperth Gyula, ev. ref. lelkész, Juth	

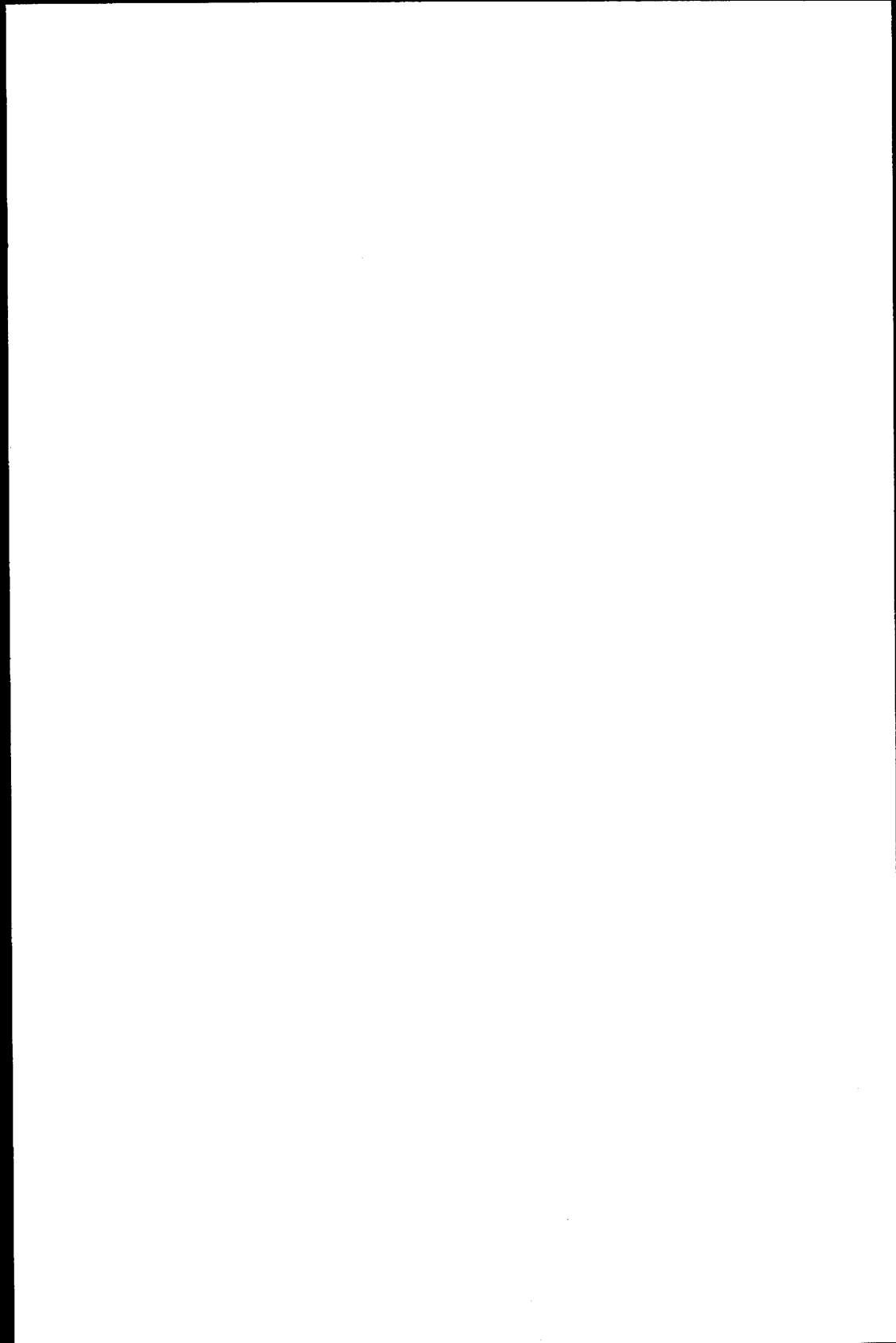
Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
190	Lányi Lajos, ev. ref. lelkész, Kocsord	21.—
	Lányi Lajos, főgymn. tanár, Mezőtúr	
	László János, ev. ref. lelkész, Lábatlan	
	Laucsek Jónás, ev. esperes, Vadosfa	3.—
	Lénárth József, ev. ref. lelkész, Magyaró	3.—
	Lénárth Lajos, ev. ref. lelkész, Kis-Újfalu	12.—
195	Lengyel József, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Limberger István, ev. lelkész, Késmárk	3.—
	Linczényi Lajos, ev. lelkész, Király-Lehota	3.—
	Lőrincz Gyula, ev. ref. lelkész, Kis-Bacson	14.—
	Lükő István, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
200	Maár Károly, ev. ref. lelkész, Zseliz-Kisfalud	18.—
	Madaras János, ev. ref. lelkész, Szövérd	21.—
	Magyary Dániel, ev. ref. lelkész, Kakasd	27.—
	Magyarósy Ferencz, gondnok, Hosszúfalu	30.—
	Magyary Kossa Lajos, földbirtokos, Tápió-Szt-Márton	18.—
205	Majtis ev. ref. egyház, Majtis	
	Mándi ev. ref. egyházközség, Mánd	6.—
	Mándoki ev. ref. egyházközség	3.—
	Marikovszky Menyhért, igazgató, Máramaros-Sziget	3.—
	Máté Balázs, ev. ref. lelkész, Kis-Tótfalu	18.—
210	Máthé Samu, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Melezer Gyula, ev. lelkész, Acsa	
	Melkó István, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Mentovich Elek, kv. vezető, Maros-Vásárhely	27.—
	Menyhárd Elek, ev. ref. lelkész, Szász-Bréte	
215	Mezey János, ev. ref. lelkész, Őri-Szt-Péter	
	Mészáros Ilyés, ügyvéd, Kis-Új-Szállás	18.—
	Mészáros Károly, ev. ref. lelkész, Mócsa	21.—
	Mihajlovics Soma, ev. lelkész, Bér	3.—
	Dr. Mikler Károly, jogtanár, Eperjes	3.—
220	Mocsy Lajos, ügyvéd, Garam-Vezekény	18.—
	Mód Lénárt, ev. lelkész, Vas-Simonyi	
	Molnár Dénes, ev. ref. lelkész, Kéty	3.—
	Molnár József, ev. ref. főg. tanár, Miskolcz	3.—
	Molnár Lőrincz, ev. ref. lelkész, Kaposvár	27.—
225	Molnár Sámuel, ev. ref. lelkész, Vámos-Ladány	6.—
	Dr. Moravesik Gyuláné, Budapest	
	Moravesik Mihály, ev. ref. lelkész, Aszód	
	Morocz Mihály, ev. ref. lelkész, Ó-Gyalla	3.—
	Mozgay Mihály, ev. ref. tanító, Felső-Görzsöny	
230	Nagy Albert, ev. ref. lelkész, Baczka-Madaras	27.—
	Nagy Elek, tanár, Debreczen	3.—
	Nagy Gida, ev. ref. lelkész, Diós-Jenő	3.—
	Nagy Kálmán, ev. ref. lelkész, Tarján	
	Nagy Károly, ev. ref. theol. tanár, Kolozsvár	27.—
235	Nagy Lajos, ev. rev. lelkész, Nagyfalva	
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Gyermely	21.—
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Hídvég	6.—
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Mohi	3.—

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Nagy Sándor, ev. ref. lelkész, Szomod	3.—
240	Nagy-varsányi ev. ref. egyházközség	6.—
	Német Ferencz, ev. rev. lelkész, Alsó-Ilosva	3.—
	Német Péter, ev. ref. lelkész, Csomonya	3.—
	Dr. Neumann Mór, Galánta	3.—
	Nyilkos József, földbirtokos, Neszmély	21.—
245	Nyirbogáti ev. ref. egyházközség, Nyirbogát	3.—
	Nyirbogdányi ev. ref. egyházközség, Ny. Bogdány	6.—
	Dr. Nyitray Pál, orvos, Kis-Ujszállás	18.—
	Olajos Pál, ev. ref. lelkész, Gesztely	3.—
	Orbán Ferencz, áll. isk. igazgató, Szász-Máté	33.—
250	Óri ev. ref. egyházközség, Óri	6.—
	Óváry József, Abaúj-Szántó	3.—
	Padrah Sándor, kir. közjegyző, H.-Szoboszló	3.—
	Palcsó Károly, ev. ref. lelkész, Damak	3.—
	Pallagi Gyula, főg. igazgató, Kisújszállás	3.—
255	Papp István, ev. ref. lelkész, B.-M.-Berkesz	12.—
	Papi ev. ref. egyházközség, Pap	3.—
	Papolezi Károly, ev. ref. lelkész, Szatmárhegy	27.—
	Parádi Kálmán, gymn. tanár, Kolozsvár	3.—
	Parragh Lajos, ev. ref. lelkész, Ajka	12.—
260	Páskaháza ev. ref. egyház, Páskaháza	
	Paszabi ev. ref. egyházközség, Paszab	3.—
	Pataky János ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Payr Sándor, ev. theol. tanár, Sopron	3.—
	Dr. Peczkó Ernő, tanár, Debreczen	3.—
265	Pecsenye András, ev. ref. theol., Sárospatak	3.—
	Pelsőczy ev. ref. egyházközség, Pelsőcz	3.—
	Pénztáros István, főjegyző, H.-Szoboszló	3.—
	Petrovics Soma, ág. hitv. ev. főesperes, Szentes	
	Péter Mihály, ev. ref. lelkész, K.-Azar	3.—
270	Péterfy Dénes, kir. ítélő törv.-bíró, Budapest	33.—
	Placsó István, ág. h. ev. lelkész, Szarvas	3.—
	Polgár János, ág. hitv. ev. lelkész, Meszlen	3.—
	Pongrácz János, ev. ref. lelkész, Héreg	15.—
	Pónus Lajos, ev. ref. theol., Sárospatak	
275	Poor Endre, gyógyszerész, Makó	12.—
	Püspök-ladányi ev. ref. egyházközség, Püspök-Ladány	3.—
	Rácz Géza, ev. ref. lelkész, Moór	18.—
	Rácz Gyula, tanárjelölt, H.-M.-Vásárhely	
	Rácz József, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
280	Rácz Kálmán, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Rácz Károly, ev. ref. lelkész, Ete	3.—
	Rácz Lajos, gymn. tanár, Sárospatak	
	Rákossy György, ev. ref. lelkész, Nyárad-Szent-Anna	6.—
	Ifj. Rákossy Lajos, ev. ref. lelkész, Sámsond	24.—
285	Raksányi Károly, ev. ref. lelkész, Balaton-Henye	3.—
	Ramocsaháza ev. ref. egyház, Ramocsaháza	
	Régeni Ferencz, ev. ref. lelkész, M.-Bikal	33.—
	Reif Pál, ág. hitv. ev. theologus, Lipese	

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
	Révay Pál, ev. ref. lelkész, S.-Szt.-György	27.—
290	Révész Lajos, ev. ref. koll. tanár, Debreczen	3.—
	Révész Mihály, ev. ref. lelkész, Nagy-Bajom	
	Réz László, ev. ref. lelkész, Homonna	15.—
	Rigó Lajos, ev. ref. lelkész, Bihar	3.—
	Rózsay József, közjegyző, Vác-Hartyán	24.—
295	Rupp Kornél, ev. ref. tanár, Budapest	
	Rupprecht Olivér, földbirtokos, Mesterháza	
	Sályi ev. ref. egyházközség, Sályi	6.—
	Sámuel Aladár, ev. ref. lelkész, Selye	3.—
	Sándor András, ev. ref. lelkész, Patakfalva	21.—
300	Sáros-zempléni ág. hitv. ev. egyházmegye, Budamér	
	Sass Béla, ág. hitv. ev. hitoktató, Budapest	6.—
	Scherffel Nándor, ág. hitv. ev. lelkész, Krompach	
	Schilling Ottó, kir. közjegyző, Szamos-Ujvár	24.—
	Sebestyén Dávid, ev. ref. lelkész, Bana	3.—
305	Seregély Dezső, ev. ref. lelkész, Nagy-Kanizsa	6.—
	Simon Elek, ev. ref. lelkész, Vadasd	27.—
	Somkerei Miklós, ev. ref. esperes, Szék	3.—
	Somogyi Kálmán, ev. ref. lelkész, Adánd	3.—
	Sörös János, ev. ref. lelkész, B.-Szt.-Mihály	
310	Steinfeld Jenő, nyomdász, Sárospatak	
	Sylvester Domokos, ev. ref. lelkész, Szászváros	9.—
	Ifj. Szabadi Adolf, Budapest	
	Szabadi Béla, magánhivatalnok, Budapest	
	Szabó Dienes, ev. ref. tanító, Tápó-Szent-Miklós	21.—
315	Szabó Géza, ev. ref. lelkész, Ócsa	3.—
	Szabó Imre, ev. ref. lelkész, B.-Udvari	3.—
	Szabó József, ev. ref. lelkész, Ungvár	30.—
	Szabó Sámuel, ev. ref. tanár, Kolozsvár	3.—
	Szabó Sándor, ev. ref. lelkész, Turkeve	3.—
320	Szabó Zsigmond, ev. ref. lelkész, Győr	3.—
	Szabolcska Mihály, ev. ref. lelkész, Temesvár	3.—
	Szacsvay Sándor, Ördög-Keresztúr	3.—
	Szarka Károlyné, Kis-Geresd	
	Szarvas, ág. hitv. ev. egyházközség	3.—
325	Szász Márton, ev. ref. lelkész, Páva	21.—
	Száz Kálmán, ev. ref. s.-lelkész, Kádárta	18.—
	Szécsi Ferencz, ev. ref. lelkész, Felvincz	3.—
	Szécsi Miklós, polg. isk. igazgató, H.-Szoboszló	3.—
	Szekeres Mihály, ev. ref. esperes, Takácsi	3.—
330	Szele György, ev. ref. lelkész, Bakonyszeg	3.—
	Szendrey Gerzson, orsz. képviselő, Székes-Fehérvár	27.—
	Szendy Lajos, ev. ref. lelkész, Pacsér	12.—
	Szeremley Lajos, ev. ref. tanító, Taád	27.—
	Id. Szilágyi Lajos, ügyvéd, Rácz-Keve	33.—
335	Ifj. Szilágyi Lajos, tanuló, Rácz-Keve	33.—
	Szilágyi László, ev. ref. lelkész, Kalota-Szent-Király	15.—
	Sziráczy János, ev. tanító, Szarvas	
	Ifj. Szitha József, ref. theologus, Sárospatak	3.—
		8

Sorsz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1898. év végével
		frt
340	Szombath György, pénzügyi titkár, Rimaszombat	
	Szontágh Sándor, ev. lelkész, Szepes-Váralja	6.—
	Szöke Károly, földbirtokos, Közép-Pusztá-Bogárd	
	Sztehló János, nyug. ev. főesperes, Rozsnyó	
	Szuhay Benedek, ev. ref. lelkész, Kápolna	3.—
	Szutorisz Frigyes, ev. kol. tanár, Eperjes	
345	Szücs József, ev. ref. h.-lelkész, Szt-K.-Szabadja	
	Szücs László, ev. ref. lelkész, Senyeháza	18 —
	Szücs László, ev. ref. lelkész, Vértes	3.—
	Tarszka Dezső, ev. ref. lelkész, Sárospatak	3.—
	Tárkányi György, ev. ref. vallástanár, Kolozsvár	33.—
350	Téglási ev. ref. egyházközség, Téglás	3.—
	Dr. Tegze Gyula, jogakad. tanár, Kecskemét	
	Teleki József, ev. ref. lelkész, Póka	21.—
	Terray Gyula, ág. hitv. ev. főesperes, Rozsnyó	6.—
	Thern László, ág. hitv. ev. vallástanár, Szepes-Igló	
355	Tirscher István, gyógyszerész, Bártfa	3.—
	Tisza-csegei ev. ref. egyházközség, T.-Csege	9.—
	Tóbiás Gyula, ev. ref. lelkész, Felső-Lánéz	3.—
	Tokaji Aladár, főgymn. tanár, Szászváros	27.—
	Tomory Endre, ev. ref. lelkész, Héth	
360	Tornynos-pálczai ev. ref. egyházközség, T.-Pálcza	3.—
	Tóth Benő, ev. ref. lelkész, Iváncsa	
	Tóth Dániel, ev. ref. esperes, Miskolcz	
	Tóth István, ev. ref. theologus, Sárospatak	3.—
	Tóth István, ügyvéd, Pozsony	
365	Tóth József, ev. ref. tanító, Pázmánd	24.—
	Tóth Pál, leányneveldei igazgató, Miskolcz	6.—
	Tóthfalusi József, ev. ref. lelkész, M.-Vásárhely	33.—
	Träger Arvéd, Pinkafő	3.—
	Terényi János, ág. hitv. ev. lelkész, Tápió-Szent-Márton	
370	Trozner Lajos, ev. ref. lelkész, Somosd	18.—
	Turai ev. ref. egyházközség, Tura	3.—
	Turkevei Casinó, Turkeve	6.—
	Túry Sándor, ev. ref. lelkész, Hubó	21.—
	Tuzséri ev. ref. egyházközség, Tuzsér	3.—
375	Újfejtői ev. ref. egyházközség, Újfejtő	3.—
	Uzoni ev. ref. egyházközség, Uzon	
	Vadas Gyula, ev. ref. lelkész-tanító, Csermő	3.—
	Vajda Mihály, ev. ref. s.-lelkész, Böösháza	12.—
	Dr. Váradi Zsigmond, egyhm. főjegyző, N.-Várad	3.—
380	Varanay Lajos, ev. ref. lelkész, Új-Bars	30.—
	Varga Ferencz, ev. ref. lelkész, Csitt-Szentiván	33.—
	Varga Lajos, ev. ref. lelkész, Majtis	
	Varga Lajos, ev. ref. lelkész, Tót-Szent-György	3.—
	Varga Sándor, ev. ref. lelkész, Győr	3.—
385	Varságh Béla, gyógyszerész, B.-Csaba	3.—
	Vas-megyeri ev. ref. egyházközség, Vas-Megyer	1.50
	Vass József, ev. ref. s.-lelkész, N.-Bánya	6.—
	Vaszkó Endre, ev. ref. tanító, Padrag	12.—

Sorisz.	Név, foglalkozás, lakóhely	Hátralék 1899 év végével
		frt
	Vencsellői ev. ref. egyházközség, Vencsellő	3.—
390	Veresmarti ev. ref. egyházközség, Veresmart	6.—
	Veress Bálint, ev. ref. lelkész, Henczida	
	Vértesi Sándor, ev. ref. főgymn. tanár, Miskolcz	27.—
	Vörösmarthy István, egyh. gondnok, A.-Dabas	3.—
	Vitus Lajos, tanár, Szászváros	3.—
395	Vörösmárty Károly, ev. ref. s.-lelkész, Ó-Szőny	33.—
	Wass Lajos, ev. ref. lelkész, Bodok	15.—
	Záboji Gusztáv, tanító, Kis-Kőrös	33.—
	Zachár Samu, ev. lelkész, Ratkó	18.—
	Zalai ev. egyházmegeye, Nagy-Vázsony	3.—
400	Zathureczky, Gyula, gondnok, Baróth	3.—
	Zeyk Gábor, földbirtokos, Diód	18.—
	Zeyk Károly, földbirtokos, Ajt	12.—
	Zoltáni Imre, ev. ref. lelkész, Sárumberke	27.—
	Zombory Andor, gymn. tanár, Sárospatak	3.—
405	Zombory Gedő, ev. ref. lelkész, Megyaszó	18.—
	Zsigmond Károly, ev. ref. lelkész, Hosszúfalú	6.—
	Zsoldos Sándor, ev. ref. lelkész, Mező-Eőrs	18.—
	Zsurki ev. ref. egyházközség, Zsurk	3.—

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1899. szeptember 1-től 30-áig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1899-re:
Mészáros János ev. ref. lelkész Kecskemét, özv. Csikay Imréné Kecskemét, Kecskeméti ev. ref. egyházmegye, Alsó-Némedi ev. ref. egyház. **1898-ra:** dr. Szontagh Miklós Új-Tátrafüred. **1892—1899-re:** Bierbrumer Gusztáv ág. h. ev. lelkész Ókér. **1896—1899-re:** Szabó János ev. ref. esperes H.-M.-Vásárhely, Révész Kálmán ev. ref. esperes Kassa (9 frt).

2. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1899-re:
Nagy Lajos ev. ref. lelkész Konyár, Kónya András ev. ref. lelkész H.-Németi, Veres József ev. lelkész Orosháza, Biki Károly ev. ref. esperes Győrtelek, Simonffy Imre kir. tanácsos, polgármester Debreczen, Bácsy Gyula ev. ref. lelkész Méra, dr. Belohorszky János ügyvéd Ujvidék, Sántha Károly ág. h. ev. lelkész Sár-Szt-Lőrincz, Gratz Mór ág. h. ev. lelkész Kolozsvár, Juhász Sándor esk. felügyelő Debreczen, Keeskeméty István theol. tanár Kolozsvár, Varga László ev. ref. lelkész Némedi, Kassai ág. h. ev. m.-n. egyház. **1898-ra:** Antalffy László theol. s. tanár Sárospatak, S. Szabó József ev. ref. főisk. tanár Debreczen, Osia Kálmán ev. ref. lelkész Etéd. **1897—1898-ra:** Deési Gyula ev. ref. esperes Gyalu. **1897—1899-re:** H. Kiss Kálmán tan. képezdei igazgató N.-Körös. **1895—1899-re:** Kurdi Béla ev. ref. lelkész Kopács. **1898—1899-re:** Demjén Márton ev. ref. lelkész Veszprém.

3. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1899-re:
Nagy Kálmán ev. ref. lelkész K.-Tarján, Vass József ev. ref. lelkész Nagybánya (félévre 1 frt 50 kr.), Nagy Lajos ev. ref. lelkész Nagyfalu, Szücs József, ev. ref. h. lelkész Szentkirályszabadja, Borsos Sándor ev. ref. lelkész Kolozs, Veress Bálint ev. ref. lelkész Henczida, Révész Mihály ev. ref. lelkész N.-Bajom, Rác Lajos tanár Sárospatak, Bögös Lajosné, Kún Anna Csökmő, Moravesik Gyulané Budapest, Botos József ev. ref. lelkész Parasznya, Kiss József ev. ref. lelkész Kákics, Felvinczi Lajos ev. ref. lelkész K.-Igmánd, Görgy János ev. ref. lelkész N.-Ida, Varga Lajos ev. ref. lelkész Majtis, Majtis ev. ref. egyház. **1898-ra:** Harsányi István ev. ref. s. lelkész A.-Szántó. **1898—1899-re:** Szuhay Benedek ev. ref. lelkész Kápolna., Mód Lénárt ág. h. ev. lelkész V.-Simonyi. **1898—1900-ra:** Antal Lajos ev. ref. lelkész Aszár. **1896—1899-re:** Bitay Béla ev. ref. lelkész Csikszereda.

4. Alapító tagok tőkebefizetése: Révész Kálmán ev. ref. esperes Kassa 10 frt.

5. Károli alapra: Népies kiadványokért: Hegedüs Sándor elnök, írói honoráriumok fedezésére adott *460 frtot*. Tóth Ferencz ny. tanár Debreczen adom. 2 frt, Kiss Kálmán képezdei igazgató N.-Körös 50 kr.

6. Könyvekért: előfizetés Szemlére Materny Imre ág. h. ev. lelkész N.-Várad 1899. II-ik félévre 2 frt.

Összesen befolyt 813 frt.

Budapest, 1899. október 1-én.

(IV. Deák-tér 4. sz.)

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a czélokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én, évenként 10 füzetben 40—45 íven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Cikkjei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon tanulmányyszerűleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a XI-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 10 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító* és *rendes tagjai tagdíj fejében*, a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hitelesítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 60 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr., 5 füzetből álló kötetenként 30 kr.

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt, finom papíron díszkötésben 2 frt.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománysánál. *Hornyánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza).

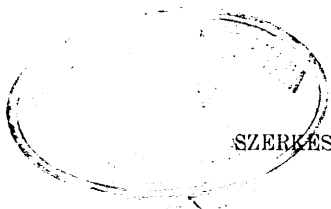
A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szóts Farkas*, IX. Kálvintér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Benál Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra száz forintot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkerjük, hogy mindenik bár egy uj tagot szerezzen a Társaságnak.

Szóts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADEMIAI IGAZGATÓ TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1899.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok:		Lapszám
1. Alvinczi és a kassai vértanúk. <i>Révész Kálmán</i>		517
2. I. Rákóczy György és a pápás renaissance. <i>Kovács Sándor</i>		536
3. Jézus és Buddha, kereszténység és buddhizmus. <i>Rácz Lajos</i>		547
II. Egyházi szemle:		
Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>		557
III. Irodalmi szemle:		
a) <i>Hazai irodalom:</i>		
1. Fináczy Ernő: A magyar közoktatás története Mária Terézia korában. <i>Sz. F.</i>		570
2. Többektől: Protestáns Esték. Felolvasás-gyűjtemény. <i>Váradi F.</i>		576
3. Tirtsch Gergely: A socialismus erkölcsi alapja. <i>Sz.</i>		580
b) <i>Külföldi irodalom:</i>		
1. Stein: Die sociale Frage im Lichte der Philosophie. <i>Sz. M.</i>		581
2. Kunze: Glaubensregel, Heilige Schrift und Taufbekenntniss. <i>Sz. M.</i>		584
3. Schoeller R.: Der Katholicismus als Principle des Rückschrittes. <i>Z—S.</i>		586

Tájékoztató és kérelem.

A debreczeni nagygyűlés **Emlékkönyvében** (f. évi 8. füzet), a tagok névsorában **a hátralékok kimutatása a folyó 1899. évre értendő és nem az 1898. évre.** Az 1898. év sajtóhibából maradt a rovatban.

Hátralékos tagjainkat sürgősen kérjük, sziveskedjenek tartozásukat minél előbb befizetni **Bendl Henrik** társulati pénztárnoknál (**Budapest, Deák-tér 4. sz.**).

ALVINCZI ÉS A KASSAI VÉRTANUK.

Mikor Rákóczy György, Bethlen Gábor fejedelem fővezére, 1619. szeptember 5-én Kassára bevonult, a seregében volt féktelen hajdúság egy csapata, Bay Zsigmond hadnagy vezetése alatt, a már elfogott Dóczy generális lakásába, az úgynevezett királyi házba rontván, az ebben levő kis r. kath. kápolna berendezését szerte rombolta s az ott talált három r. kath. papot kegyetlenül felkoncezolta.

A ki csak felületesen is ösmeri a történelmet, nagyon jól tudja, hogy ilyen öldöklések, a féktelen katonaság részéről, háború idején, igen gyakran előfordultak; a neki vadult, vagdalkozáshoz szokott katonaság nemcsak a fegyveres ellenféllel, de fegyvertelen egyénekkel, közelebbről papokkal szemben is, öldöklésre vetemedett.

A XVII. század elején történt pap-öldökléshez teljesen hasonló, de sokkal több áldozatot felmutató eseményt ösmerünk a XVIII. század elejéről. A császári tábornokok vezetése alatt állt úgynevezett rácz ellenforradalom (1703—1711) folyamán, Pécsnek rettenetes feldulása alkalmával, (1704. márcz. 26.) a felizgatott vad rácz sereg a r. kath. templomokat és zárdákat felgyújtotta, két kanonokot, négy jezsuitát, három franciskánust Pécssett, a közeli vidéken pedig ismét három barátot és három plébánost felkoncezolt; később Veszprémben, a kisrépostot, a kifosztott székestemplomban verte agyon.¹

A két eset, alapjában, teljesen analog; Kassán a hajduk, Pécssett és Veszprémben a ráczok öldökölték a r. kath. papokat; mindkét helyen az elvadult, féktelen katonaság

¹ Századok, 1868. évf. 612—614. lap.

kegyetlenkedésének áldozatai a felkoncizolt r. kath. papok és szerzetesek. A különbség pedig a két esetnél az, hogy Kassán a református Bethlen, illetőleg Rákóczy hajdui, Pécssett és Veszprémben a császári lobogó, császári tábornokok vezeteése alatt, II. Rákóczy Ferencz ellen felkelt ráczok követték el a vérengzést.

Ezt a különbséget igen hamar észrevette, kiélezte és felhasználta a r. kath. egyházi felfogás és történetírás, mely a Kassán meggyilkolt három papot egyenesen mint Rákóczy György és Alvinczi Péter, „a kassai magyar pap“ hitgyűlöletének áldozatait, mint hitökért meghalt dicsőséges vértanúkat tünteti fel s a boldogokká, illetve szentekké avatásuk iránt Pázmány Péter által, a szent széknél már 1628-ban megindított eljárás időközben elejtett fonálát, e század folyamán ismételen, legközelebb 1896-ban újra felvette; nemcsak, de sűrű egymástutánban kiadott képes és képtelen munkákban ösmertetvén a három kassai vértanu életét, szenvedéseit és dicsőséges halálát, e munkák által következetesen igyekszik I. Rákóczy György és Alvinczi Péter nagy alakjait és dicsőséges emlékét, a gyilkosságig menő vallásgyűlölség rettenetes vádjával bemocskolni.

A Pécssett és Veszprémben meggyilkolt r. kath. papokról ellenben, meglehetősen hallgat az egyházi krónika; még tekintélyes és nagyterjedelmű egyháztörténeti művekben is egyetlen szó említést sem találunk rólok.

Mi az indoka és célja e különböző eljárásnak, bár sejttem, de fejtegetni nem akarom; különben is a r. kath. egyház legsajátosabb belügye szerintem az, hogy kiket óhajt vagy akar a szentek sorába igtatni és mint ilyeneket tisztelni. Ehez a történetírásnak semmi köze; viszont egyenes joga, sőt kötelessége a történeti bírálatnak, hogy *a történeti valóság és igazság érdekében* vizsgálat alá vegye a r. kath. egyházi írók műveiben foglalt történeti adatokat és állításokat, így közelebről azokat, melyek által *a Kassán meggyilkolt három r. kath. pap halálával egyenesen Alvinczi Pétert és I. Rákóczy Györgyöt vádolják.*

Az idevonatkozó gazdag irodalom nagyszámú termékei

közül, ezuttal csakis két, legközelebb megjelent munkával kívánok foglalkozni, melyek elseje

Hennig Alajos S. J.-tól „A három kassai vértanu“ cím alatt, 1898-ban, Budapesten jelent meg; —

másodika pedig *Némethy Lajos* esztergomi plebánosnak, a „Magyar Sion“ cz évi IV—VI. füzeteiben „Adatok a kassai vértanuk történetéhez“ cím alatt, épen *Hennig* munkájának alkalmából s azt kiegészítőleg megjelent nagyszabású tanulmánya, mely a kérdésnek, úgy szólván, egész irodalmát felöleli.

Hennig Alajos jezsuita szerzetes munkája „az esztergomi főegyházmegyei hatóság jóváhagyásával“ jelent meg s maga a szerző is, műve előszavában, egyenesen kijelenti, hogy „*mindent, mit e könyvecskében felemlít, csak oly értelemben vesz és vétenni kíván, miként érteni szokás, a mik merő emberi tekintélyen alapszanak és hogy mindent teljesen az apostoli szentszék ítéletének vet alá*“; nyilván láthatjuk tehát, hogy e munka nem a tulajdonképeni történeti művek, de a „*Vita sanctorum*“, a „*Liber legendarius*“-féle munkák közé tartozik, mert hiszen szerző kriteriuma nem a *történeti igazság*, hanem az apostoli szentszék ítélete.¹ A baj csak az, hogy a munka külalakjában és szerkezetében, mégis, mint történeti mű lép fel, mint ilyen terjed s hat olvasóinak körében.

Tárgyunkra közelebről a 6. fejezet (45—50 lap) tartozik, melynek már címe is jellemző: „*Alvinczinek és Rajnernek agyarkodásai*“. Lássuk tehát!

„*Rákóczy György* 1619. évi szeptember hó 3-ának estéjén jelent meg hadseregével Kassa kapuja előtt, a városnak meghódolását és *Dóczy András* királyi főparancsnoknak foglyul való kiadását követelvén“ . . .

„*Rákóczynak* megérkeztével nagyon természetes, hogy a kálvinisták vérszemet kaptak és csakhamar megkezdődött

¹ Mily máskép gondolkozott még, századunk első tizedében, egy nagynevű r. kath. egyháztörténetíró: *Vass László*, pesti egyetemi tanár és kanonok, ki a könyv- és levéltárakat 30 éven át buvárolta s kinek vezérelve az igazság volt. „*Summa mihi lex fuit, veritatem sollicitè quaerere, quando latet, et constanter asserere, quando patet*“. Egyháztörténeti műveit igen dicsérik a r. kath. írók, de nem nyomatták ki.

a kassai katolikusok, főleg hithőseink ellen, a valóban barbár eljárás, melynek a dühös gyűlölségtől égő és hirhedt Alvinczy Péter s a vele egyérmű Rajner János gazdag polgár és a városi tanácsnak nagybefolyású tagja volt a főintézője“.

Közönségesen tudva van, hogy ez időben Kassa előjáróságának túlnyomó nagy többsége, az ágostai hitvallású vagy lutheránus egyház híve volt; *ez időben tehát kassai kálvinistákról beszélni nem lehet*; hiszen a kálvinista vagy református egyház csak ezután 25 évvel, 1644-ben alakulhatott meg Kassán. Rajnernek is nem János, hanem *Menyhért* volt a keresztnéve. De menjünk tovább.

„Alvinczi, ki akarván használni a Rákóczy bevonulása által teremtett és az ő terveinek kedvező új helyzetet, azonnal serkenté Rajnert, hogy befolyásának egész súlyával odahasson, hogy a város tanácsa eszközölje ki Rákóczynál az összes katolikusok felkoncizoltatását és tisztítsa meg Kassát ezen piszoktól; így czímezte ez az ember a katolikusokat.“

Az egész állítás alap nélküli költemény, melyet a jezsuita írók találtak ki. Egykorú hiteles okmányainkban semmi nyoma, sőt azokból épen az ellenkező állapítható meg. Az sem bizonyítható okmánynyal, hogy Alvinczi a kassai katolikusokat piszoknak czímezte; de ha tette volna is, semmivel sem tett többet, mint p. o. *Trestánszky József* kassai jezsuita, ki több mint 100 évvel később, 1732-ben névtelenül megjelent „Cassovia vetus ac nova“ cz. munkájának 94. lapján a protestánsokat „eretnek mosléknak“ (haereticorum sentina) nevezi.

„Rajner mire sem vállalkozott örömeztőbb, mint a borzasztó határozatnak kieszközlésére. Miért is késedelem nélkül a városi tanács gyűlésén azt indítványozta, hogy a tanács Rákóczynak az összes katolikusok legyilkolását ajánlja, s a maga részéről mindent elkövetett, hogy indítványa határozattá legyen. A dolgot a katolikusok iránt ellenséges gyűlésen élénken meghányták, de a többség mégis túlságosan kegyetlennek találta a tervezett vérengzést s így Rajnernek indítványát határozattá tenni nem merte; hogy azonban a hatalmas indít-

ványozónak is részben megfeleljen, reá állt, hogy Rákóczytól a kath. papok kivégeztetését kell követelni“.

Kassa város magistrátusának (tanács és választott község) jegyzőkönyvei, ez időből, hiánytalanul megvannak s bárki által megtekinthetők nevezett város levéltárában. A jegyzőkönyveknek egyenesen tárgyunkra vonatkozó részét különben már közöltem a Történelmi Tár 1896. évfolyamának 113—120 lapjain. Akár az eredetiből, akár annak kinyomatott másolatából már, bárki is meggyőződhetik arról, hogy a Hennig művében foglalt, most idézett állítások, minden alap nélküli, légből kapott koholmányok. A városi hiteles jegyzőkönyvekből ugyanis bizonyos, hogy a r. katolikusok tömeges meggyilkolására, vagy csak bántalmazására is vonatkozó indítvány a kassai magistrátus előtt egyáltalában nem tétetett, így nem is tárgyalatott; hanem épen ellenkezőleg, a város alatt táborozó sereg vezéreinek azon kivánságát, hogy a város Dóczy generálist s a pápista áldozárokat nekik kiszolgáltassa, a tanács megtagadta, sőt a város átadásának feltételei közt egyenesen kikötötte, hogy „a polgárok egyikén is, ha mindjárt pápista is, sőt egyetlen lakoson se történjék erőszakoskodás, sem testében, sem vagyónában; hanem ha vannak olyanok, kik bármely dologban hibáztak, adassanak át a városnak megtorlásra és büntetésre“.

Némethy Lajos ösmeri, sőt idézi a szóbanforgó jegyzőkönyvi pontokat.¹ Kénytelen beösmerni, hogy a városi jegyzőkönyvben az Alvinczi-Rajner-féle állítólagos indítvány nincs bejegyezve. „De van egy határozat benne — úgymond — a melyből igen lehet arra következtetni, hogy ily indítvány előzte meg azt. . . . Eme végzés csak úgy keletkezhetett, hogy valaki erőszakoskodást vagy károsítást indítványozott az ellenszegülők, vagy első sorban a pápisták ellen. Ez lehetett pedig ép amaz indítvány, melyet Alvinczy és Rajner tettek és melyet Révész nem történtnek akar deklarálni“.

Jegyezzük meg jól, arról van szó, mi történt 1619. szeptember 3—7. napjain a kassai tanács és választott község gyűléseiben. A hiteles jegyzőkönyvek előttünk vannak; ha

¹ Magyar Sion, 1899. évf. 357. l.

valaki, azok ellen, a mik abban megírják, azokkal érvel, a mik abban megírva nincsenek ; ha nem akarja olvasni, a mi ott van, de azt akarja olvasni, a mi ott nincs ; ha „keletkezett“ és „lehetett“ féle feltételes következtetésekkel akar a megtörtént és hitelesen megírt tényekkel szemben érvelni, ezt az eljárást, minden tisztelettel az illető személye iránt, a történeti bírálat lényegével és komolyságával összeférőnek egyáltalában nem tarthatom.

Ugyanezt a véleményt vagyok kénytelen kimondani Némethy Lajos következő érvelésére is : „Az idézett jegyzőkönyv, részrehajlatlanul bonczkés alá véve, nem hagy arra következtetést levonni, hogy Alvinczi Péter és Rajner Menyhért, a rémtettnek részesei nem lettek volna ; mert abból, hogy a jegyzőkönyv őket nem említi, nem következik, hogy tiszták mindattól, a mit a vértanuság aktái róluk mondanak.“ (Ezekről az aktákról alább szólni fogunk.)

Mindezen érvelések méltó koronájául kimondja Némethy Lajos, hogy „a Révész Kálmán adatai“, vagyis *Kassa város hiteles jegyzőkönyvei — „mitsem bizonyítanak.“* Ugyan mi bir hát bizonyító erővel a tuloldal mélyen tisztelt történészei előtt, ha az egykorú hiteles okmányok, szerintök semmi bizonyító erővel nem bírnak ? !

De ideje, hogy visszatérjünk Hennig előadására.

„Rákóczy, mint buzgó pártolója a protestánsoknak és bőszt üldözője a katolikusoknak, nagy érdeklődéssel fogadta a városi tanács indítványát s igen hajlandónak mutatkozott a szörnyű tett elrendelésére, hogy a katolikusokat megfélemlítse ; mégis tanácsosabbnak tartotta, előbb kísérletet tenni, vajjon nem sikerülne-e, azon papokat rábeszélés, ígéretek, fenyegetések és végre kinzások által arra bírni, hogy elhagyván hitöket, Kálvin tanait fogadják el.“ Itt aztán terjedelmesen le van írva, hogy „a bithősök ellen elfogult zsarnok“ (Rákóczy), a 3 papot lakásukon letartóztatta, *három*¹ napon

¹ Ez is lehetetlen állítás, mert Rákóczy szept. 5-én reggel vonult be Kassára s 7-én reggel 3 órakor már megölték a papokat; tehát három napon át semmikép nem éhezhettek, még ha rögtön elfogatta és éhezettette volna is őket Rákóczy.

át éhezette, de pénteki napon egyik őrük hussal kínálta meg őket, a mit azonban a foglyok érintetlenül hagytak. Majd egyik főemberét küldé hozzájuk Rákóczy, oly czélből, hogy ígéretekkel Kálvin hitére csábítsa őket s midőn a térítési kísérlet sikertelen maradt, egy csapat vad indulatu hajdút küldött rájuk, kik az újra megpróbált, de ismét sikertelen térítési kísérlet után, Kőrösyt és Grodeczkyt a legbarbárabb, kikeresett kínzások után megölték; a szintén holtra kínzott Pongráczot pedig, még élve, másik két társa holtestével együtt, az emésztőgödörbe vetették.“

Minden jóérezsű, tisztességes ember megborxad s lelke mélyében felháborodik, e három szerencsétlen pap rettenetes megkínztatásán, amint azt a jezsuita írók részletes leírásában olvashatja; gyűlöletet és megvetést kell éreznie azon emberi érzésökből kivetkezett hóhérokkal szemben, kik azt a három védtelen embert, az Úr oltárának szolgálait, ily vadállati, módon megkínzták. Ha a leírás a történetnek mindenben megfelelő, *ha a tény az, hogy mindezen kegyetlenkedések Rákóczy Györgynek nemcsak tudtával vagy elnézésével, de épen az ő egyenes parancsára és rendeletére történtek*: akkor az ő emlékét egy rettenetes folt teszi sötétté, melyet le nem mos a dicsőségnek minden ragyogása; akkor ő nem egy nemes és nagy fejlődmi alak, nem egy vitéz szabadsághős, hanem a vérengző Karaffáknak és a gyászos emlékű inquisitoroknak méltó társa.

A tényállás azonban az, hogy a jezsuita íróknak a kassai három vértanú elfogatásáról és kínztatásáról szóló egész leírása, az első betűtől az utolsóig, a levegőben függ, történeti alappal nem bír, hiteles adatokkal egyetlen pontjában sincs. — mert a dolog természete szerint, nem is lehet bizonyítva. Az egész történetről csak a kínzók és kínzottak tehetek volna hiteles tanubizonyságot. Amazok, a hajdúk, bizonyára sem szóval, sem írásban nem tettek minderről vallomást; a megkínzott áldozatok ajakát pedig lezárta a halál. Tanukat pedig az ilyen esetekhez nem szoktak hívni; még a ki véletlenül a hely színén van is, ha teheti, elmenekül, hogy a sor valahogy rá ne kerüljön. Az egész gyászos történet egyetlen tanúja, a jezsuita írók szerint, Eperjessi István, a

királyi kápolna gondnoka, vagy talán sekrestyése ; de erről is kénytelenek bevallani, hogy ő, a három pap kinoztatásának *nem szem, — csak fültanuja volt, mert magát a hóhérló kínzást a bezárt ajtón át nem láthatta, csak a kínzottak jajsza-vait hallotta közelből.*¹ Teljesen jogos és természetes tehát a kérdés : mily alapon, micsoda bizonyítékok nyomán írták meg a jezsuita írók, oly kimerítő részletességgel, a három pap kinoztatásának nemeit, egymásutánját, egész történetét ?

Azt sem szabad még elhallgatnom, hogy az egyes részletekben erős eltérések vannak a különböző leírások között ; ami ismét bizonyosság arra, hogy mindezen leírások alapja nem a megtörtént tény, de a fantázia. A sok közül csak egyet említek fel. A „Cassovia vetus ac nova“ szerint² a hóhérló hajdúkat Rajner küldte a papokra, Rákóczy pedig csakis a térítő nemeseket küldé hozzájuk ; Hennig szerint a kínzó hajdúkat is Rákóczy küldé, a térítéssel pedig nem több, csak egy nemes tett a papoknál próbát !

Eltekintve ezektől, még csak azt kérdem mindazoktól, kik Rákóczy György jellemét, élettörténetét s az akkori állapotokat ösmerik s elfogulatlanul tudják méltatni, — lehetőnek tartják-e azt, hogy egy előnyomuló hadsereg fővezére, ezer baja és száz fontos teendője közepette, ráérjen, sőt csak gondoljon is arra, hogy beváltott halálos fenyegetések mellett, térítgessen ?

Mindezek alapján kimondjuk, hogy az egykoru hiteles történeti adatok szerint, Rákóczy keze és lelke a Kassán legyilkolt három papnak véréből egészen tiszta ; ha őt valaki mégis felelőssé teszi a három pap gyászos haláláért, ugyanazon jogon és alapon felelőssé lehet, sőt kell tenni Heister tábornagyot, a ráczok által Pécssett és Veszprémben kiszenvedett papok legyilkolásáért.

A három kassai r. kath. pap semmi másnak, mint a rabló hajdúk féktelen vadságának lett áldozata ; amint azt legelső sorban Kassa város jegyzőkönyve a leghitelesebben meg-

¹ Cassovia vetus ac nova, 101. lap : „Nam ipsam carnificinae tra-goediam spectare ob clausas januae valvas non potuit, quamvis gementium voces in propinquo audiverit“.

² A 99. lapon.

irja. Senkinek sincs szándékában ezt a szomorú tényt letagadni, s így nem értjük, kikre vonatkozik Némethy Lajos következő állítása: „Ellenfeleink (!) ha még úgy törekednének is a megtörtént kassai martyriumot tagadni, azt többé meg nem törtéنتté tenni nem bírják, legfeljebb tehát valamit simítani törekedtek a dolgon.“ Nincs szükség semmiféle simításra, teljesen elég nekünk a való tény, a történeti igazság!

A tulsó oldalról azonban (én nem mondom, hogy „ellenfeleink“) épen a jelen kérdésnél is, gyakran folyamodnak a „simításhoz.“ Így például Némethy Lajos, sokszor idézett tanulmányának ¹ egy pontján a következőket mondja:

¹ E nagy apparátussal írott tanulmány pár pontjára szükségesnek tartom még a következő helyreigazító megjegyzéseket tenni:

1. A „Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria“ szerzője nem Lampe Frigyes Adolf, hanem Debreczeni Ember Pál. (428. l.)

2. A »Querelarium . . . defensio« (Pozsony, 1620.) mű nemcsak egy példányban maradt fen, mint N. L. írja. Szabó Károly (Régi Magyar könyvtár II. 409. sz.) hat példányt sorol fel. (432. l.)

3. A „Veritas . . . vindicata“ (1681) azon részében, melyet N. L. idéz, a kassai jegyzőkönyvekre van hivatkozás. Ehez N. L. a következő megjegyzést fűzi: „Lám, ez esetben hivatkozik szerző a kassai protocollumokra, annak beigazolására, hogy a mi ott történt, a katonaság részéről felsőbb parancsra történt. Azok, kik manap hivatkoznak a kassai protocollumokra, ép az ellenkezőt óhajtanák azokból bizonyítani.“ A dolog magyarázata az, hogy a „Veritas . . . vindicata“ szerzője a kassai részleges *országgyűlések* (comitiorum . . . Cassoviensium protocolla) jegyzőkönyveire hivatkozik, mi pedig a kassai *városi előljáróság* jegyzőkönyveire! (434. l.)

4. Teljesen téves Angelini azon értesülése, hogy a kassai királyi ház (ma prémontrei rendház) falára 1898-ban alkalmazott márványtáblán be van vésvé, hogy Alvinczi okozta a vértanuk halálát (439. l.) A kassai prémontrei rend nagy műveltségű, tudós tagjai távol vannak attól, hogy egy történeti emléktáblára mendemondákat vésesenek. E diszes emléktáblán, mely Kazinczy Ferencz, Bacsányi és Baróti Szabó emlékét is örökíti, tárgyunkra vonatkozólag ennyi van: „Ebben a házban . . . hitvallók szenvedtek vértanúságot.“ Ez a korrekt álláspont, mely egyfelől a róm. kath. vallásos meggyőződést teljesen kielégíti, másfelől, a történeti igazságnak megfelelőleg, nem folyamodik mendemondák megörökítéséhez, Alvinczi és Rákóczy emlékének alaptalan beszennyezéséhez. Mint már fentebb is megjegyeztem, semmi közünk és beleszólásunk abba, hogy a r. katolikusok vallásos hite kiket tart és tisztel hitvallókként és vértanúkként; de igenis nem hagytuk s ezentúl sem fogjuk czáfolat és visszautasítás nélkül hagyni, ha a történetírás terén mendemondákat szerepeltetnek tények gyanánt s nagy embereinket alaptalanul kisebbitik!

„Az elmondottakból világos, hogy Bethlen hadjárata a katholicizmus ellen viselt irtó háború volt. Ebből pedig elvitázhatatlanul az következik, hogy a kassai vértanúk, kik e hadjárat áldozataivá lettek, katolikus hitökért haltak meg, tehát a hit bajnokainak, valódi martiroknak tekintendők és tisztelendők.“

A praemissát, Bethlen fellépése czéljának illetén egyoldalú meghatározását, tagadom; azonban „posito, sed non concessa“, a belőle kivont következtetést szívesen elfogadom; azzal a hozzáadással azonban, hogy Bethlen hadjáratának — róm. kath. részről — nemcsak a három kassai vértanu volt az áldozata!

Imé, egy igen tekintélyes róm. kath. történetíró is, nem annyira a pozitív tények és adatok, hanem a most idézett, szerintünk nem szerencsés, következtetés által tartja bebizonyíthatónak a három kassai pap martiriumát!

De foglalkozunk még, egy kissé részletesebben is, a három kassai pap halálának történetével; vizsgáljuk meg az idevonatkozó összes *hiteles* forrásokat; végre lássuk meg, hogy miként és miért került a Rákóczy és Alvinczi neve a kassai vértanuk szomorú történetébe?

A legelső idevonatkozó tudósítást Kassa város jegyzőkönyve adja, a következőkben:

„Szombaton, (szept. 7.) éjjeli 3 órakor, mely megelőzte a szombatot, a város tudta és beleegyezése nélkül, a pápisták papjait: két jezsuitát és a széplaki apátság prefectusát, — mint hirlik — a Rákóczy-gyalogok hadnagya, Bay Zsigmond felkonczolta s az árnyékszékbe dobatta, honnan azonban a tanács parancsára kivették s éjjel eltemették őket“.¹

Szepsi Laczkó Máté, egykorú református pap, a maga Krónikájában² egész röviden csak ennyit ír: „Három pápista papot levágnak Kassán“.

Kassáról, 1619. szept. 12-ről jelenti valaki: „Szeptember 7-én Dóczy házában négy papot fogtak el, kettejük jezsuita

¹ Latin eredetijét lásd: Történelmi Tár, 1896. 119.

² Erdélyi történelmi adatok (gróf Mikó) III. kötet 222. 1.

volt. Ezeket a hajdúk levágták és az árnyékszékbe dobták. A parancsnok kápolnájából mindent elraboltak és összevagdaltak.“

Ugyancsak Kassáról kél, szeptember 19-én egy másik jelentés: „Azon napon éjjel, Rákóczy úr hajdúi, Dóczynak királyi házában két jezsuitát a pappal együtt levágtak és testeiket a rejtett helyre dobták. Ugyanazon házban van egy templomocska vagy kápolna, a melybe Dóczy járt, abban összesen mindent, oltárt, prédikáló- és gyóntatószéket, padokat, egy kis orgonát szétvagdaltak, szétzúztak, és az ablakon az utcára kidobáltak sok római könyvvel együtt“.

Mindkét — német nyelven írott s itt a Némethy Lajos fordításában adott — jelentés,¹ a városi jegyzőkönyvvel megegyezőleg a rabló és pusztító hajdúkat mondja a három pap gyilkosainak.

Maga Alvinczi legnagyobb és legtekintélyesebb ellentele, *Pázmány Péter* biboros-érsek is, midőn megemlékezik a három kassai pap haláláról, *egyetlen szóval vagy czélzással nem vádolja Alvinczit*, hanem igenis a Rákóczy György és Szécsi György vezérlete alatt állott katonák dühösségét (furor militaris). Olvassa el bárki Pázmány „Falsae originis monuum Hungaricarum succiteta refutatio“ (1619. és 1620.) című munkájának, akár latin, akár magyar kiadását, azonnal meggyőződik állításom valóságáról. Az a rész, mely a három kassai pap halálát tárgyalja, e szavakkal kezdődik:

„Itaque furor militaris, antesignanis Szecey et Rakoczy, utroque Georgio, primum omnium in sacratas Deo personas, templaque ac supellectilem Ecclesiae effundi caepit.“

„Azokáért a vitélő dühösség Szecei és Rákóczy Györgöknek kalauzságuk alatt, legelsőbe is, az Istennek szenteltetett személyekre és szentegyházokra és egyházi marhákra öntődött ki.“

Ezzel a bevezetéssel mondja el Pázmány, először is általánosságban, a róm. kath. püspökök, papok és szerzetesek szi-

¹ Közli Gindely a szász állami levéltárból. Okmánytár Bethlen G. uralkodása történetéhez. 20. l.

dalmaztatását és üldöztetését, azután „ama kassai fene dühöséget“, majd Dóczy elfogatását, végezetre, ismét általánosságban, a Bethlen híveinek kóborlását, prédálását, esküszegését, fegyvervonását.

Különösen megjegyzendő, hogy az egészben, (latinban 33 nyomtatott sor) a „furor militaris“-on kívül egyetlen egy alany elő nem fordul; az igék magokban állanak, elébb egyes, majd többes számban; más alanyuk tehát, mint a „furor militaris“, illetőleg később (az odagondolt) „milites Bethleniani“, nem lehet. Ezt bizonyítja főképen az utolsó pont: „juramentum pro futuro Rege, vi et armis extorserunt, ac tandem Bohemorum, Moravorumque copiis conjunctis, . . . Imperatoriae Majestati, vi injusta, arma intulerunt.“ Nyilván van tehát, hogy Pázmány az egész részben a furor militaris-ról, a vitézek dühösségéről, vagy a dühös vitézekről (szerinte: pártosokról, felkelőkről) beszél. Alvincziről szó sincs, Rákóczyról is csak mint vezérről, nem pedig, mint a Kassán megölt papok halála okozójáról van szó; azonban már itt nyilvánul a három pap halálának martyriumként való feltüntetése.¹

Ugyancsak Pázmány biboros-érese, VIII. Orbán pápához a magyar püspöki kar nevében, épen a kassai vértanúk ügyében, 1628. szeptember 23-án Pozsonyból intézett folyamodványa végén² ezt mondja:

„Többet (t. i. a vértanúk halálára és csodáira vonatkozó több adatot) azért nem lehetett gyűjteni, mivel a martyrok meggyilkolásának szerzői és bűnrészesei kálvinisták és Erdély fejedelménél tartózkodnak“.

Alvinczi Péter ez időben még élt; Kassán, az erdélyi fejedelemség területén ugyan, de nem Erdély fejedelménél. De hagyjuk rá, hogy ekkor mégsem lehetett őt felelősségre vonni. Azonban, Bethlen Gábor halála után, Kassa város s ebben Alvinczi Péter, ismét a magyar király, II. Ferdinánd

¹ Latinul . . . „cum nullis verborum minis aut blanditiis adigere potuissent, ut fidem catholicam ejurarent.“ Magyarul: „midőn semmi fenyegető vagy hitegető beszédekkel reá nem vihették volna, hogy a közönséges keresztyén hitet megtagadnák.“

² Hennig i. m. 119. lap.

jogara és hatalma alá jutott, 1629 december hó 28-án. Ez időtől fogva Alvinczi még öt éven át élt, köztiszteletben, — Pázmány is, nagy hatalomban és dicsőségben.

Vajjon, ha csak egy mustármagnyi oka és alapja van Pázmánynak Alvinczit a kassai három pap halála miatt vádolni: ugyan nem vonatja-e felelősségre azonnal, a mint Kassa s vele Alvinczi II. Ferdinánd hatalmába került?!

Veresmarti Mihály, a reformátusból lett pozsonyi kánok „Intő és tanító levél“ czímmel 1639. megjelent munkájában megemlékezik ugyan a három pap haláláról, de ezért a „luthereket és kálvinistákat“ általánosságban vádolja; Alvincziről és Rákóczyról szót sem tesz; pedig, tekintve a konvertitáknak, elhagyott hitfeleik iránti gyűlöletét, bizonyára meghurczolta volna Rákóczy és Alvinczi nevét, ha kellő alapot lát arra.

Ezzel, azt hiszem, be is fejezhetjük a bizonyítás sorát arra nézve, hogy a Bay rabló hajdui által Kassán meggyilkolt három róm. kath. pap halálának „szerzői és bűnrészesei“ közé sem Alvinczi, sem Rákóczy György, *történeti alapon*, be nem vonszolhatók.

De mégis, miként és miért történt, hogy a szomorú eset után már egy évvel, Alvinczi és Rákóczy, mint a gyilkosság részesei sőt szerzői említetnek? Erre is próbáljunk megfelelni.

Nagy, véres harczig fejlődött ellentétek idejében, a két párt hívei, különösen pedig a vezérek, izzó gyűlölettel viselkedtek egymás iránt s egyáltalában nem válogatnak az eszközökben, melyek által bosszujokat kitölthetik. Alvinczi Pétert, kora legelső prot. polemikusát, Bocskai és Bethlen fejedelmek nagy tekintélyű tanácsosát, a másik párt emberei, de főkép a vezérek: Pázmány, Balásfi és a jezsuiták, nagyon sok okból gyűlölték; épenúgy, mint magát Bethlen fejedelmet s ennek fővezérét, a később szintén fejedelemségre emelkedett Rákóczy Györgyöt. Ahogy mondani szokták, kigyót-békát kiáltott rájuk a másik fél. Nem voltak különbe a protestánsok sem, a kik viszont az ellenpárt vezéreit, Eszterházy nádort, Pázmány érseket, Balásfi püspököt, a hol és a mivel csak lehetett, kisebbitették, leszólták és gyalázták. Úgy egyik, mint a

másik párt vezérembereiről temérdek sok valótlan szóbeszéd, mende-monda forgott az országban, melyet versben és prózában, pasquilokban és emlékiratokban feljegyeztek, megörökítették.

A három meggyilkolt pap szomorú sorsa igen jó alkalom volt a jezsuitáknak, egyfelől arra, hogy saját dicsőségeket két társuk martyriuma által neveljék, másfelől arra, hogy két legjobban gyűlölt ellenfelük, Alvinczi és Rákóczy nevét és emlékét befeketítsék, meggyalázzák. A gyilkosságot Rákóczy hajdúi követték el; Alvinczi Péter, a főeretnek, ugyanakkor szintén Kassán volt; milyen alkalmas dolog őket a gyilkosság ügyébe belekeverní s ezáltal a meggyilkoltak nimbusát is emelni. Egyszer csak szárnyra kél és száll a hír, hogy a három vértanú Alvinczi és Rákóczy hitgyűlöletének áldozata. Majd átmegy és hangzik az irodalomban is; először ugyan még nem teljesen kiforrálódva, csak nagy általánosságban. Pázmány maga, mint láttuk, sem Refutációjában, sem a pápához intézett folyamodványában, sem bármiféle más művében, Rákóczyt és Alvinczit a vértanúk miatt, személyökben nem vádolja, nem is említi. Balásfi püspök, a másik róm. kath. vezérpolemikus azonban, „Apologia pro clero“ művében, (1620) melyet egyenesen Alvinczi műve, a híres „Querela Hungariae“ ellen írt, már Alvinczit teszi felelőssé, úgy a Dóczi generalis elfogatásáért, mint a három pap haláláért. Némethy Lajos közli az idevonatkozó részletet, igen nagy fontosságot tulajdonítván annak arra nézve, hogy csakugyan Alvinczi izgatására történt a három pap halála. Pedig az a körülmény, hogy Balásfi úgy Dóczi elfogatásáért, mint a papok haláláért Alvinczit okolja, nyilván arra mutat, hogy maga Balásfi őt csak *közvetve* tartja mindkét dologban bűnösnek, abban t. i. hogy — szerinte — Alvinczi izgatta legfőképp Bethlent a felkelésre, s úgy Dóczi, mint a papok, ennek a felkelésnek áldozatai. Arra azonban, hogy mindkét esetben *közvetlenül* bűnös Alvinczi, hogy t. i. *egyenesen* ő izgatta Rákóczyt, úgy a Dóczi elfogatására, mint a papok meggyilkolására, Balásfi egyáltalában nem gondolt, nem is gondolhatott, mert hiszen jól tudta, a mint a hiteles adatokból jól tudjuk mi is, hogy Dóczi elfogatása egyáltalá-

ban nem vallási, de politikai okokból, főképp pedig azért történt, mert ő már állásánál fogva is, sokszorosan exponálta magát úgy Bethlennel, mint Rákóczyval szemben, a kiknek nagyon sok okot szolgáltatott arra, hogy iránta személyes gyűlölséggel viseltessenek. Hogy pedig Balásfi gondolatmenetének és czélzatának egyedül ez a helyes felfogása, maga jön erre nézve bizonyságul a következő szavakban: „*Praedicans Alvincius, multorum malorum, veteri jam suo modo, ubi auctor, ubi fautor, ubi approbator.*“

Határozottabban, de mégsem teljesen kialakulva lép már fel a vád Alvinczi és Rákóczy ellen, *Körmendi Lukács* jezsuitának 1621-ben írott, izzó gyűlölséggel és mosdatlan kifejezésekkel telt pasquilljában.¹

33. Rákóczy ott alatt Kassa városában,
Bátor meggyohonyék együtt Alvinczival,
Lucipernek ördeg lekipásztorával,
Igen kereskedik martírok tagjával,
Kiket megevének Kassán Rákóczyval.

34. Az égen felfelé házat csináljanak,
Luciper ördegnek kik régen hódulnak.
Eb eszik vériben talán Rákóczyinak,
Ha keziben akad valaha Bukoinak,
Meggízet hópénzzel, mint olyan gyilkosnak

35. Bűzhezt sok gonoszság szorult Alvincziban,
Kinek felesége fők . . . a Kassában.
Tolvajh praedicator nines is országunkban,
Kinek annyi préda gyült volna házában,
Kassáról praedáért feljűtt volt Szombatban.

36. Alvinczi Péternek sok nagy latorságit
Mégírta Balásfi tekéletlenségit,
Alsó Magyarország egyenetlenségit,
Kit az Isten tovább (bizony) majd nem segít,
Mert az sok tévelygés veszteté mind eszit.

¹ Az 53. versszakra terjedő gúnyiratot, magyarázattal s korának meghatározásával közölte Szilágyi Sándor, *Századok*, 1875. évf. 382—396. lap. A szerzőt, az elrejtett versfökből meghatározta Révész Kálmán, *Századok* 1897. évf. 374. lap.

Ez a négy versszak a legjobban mutatja, mily határtalan gyűlöléssel viseltettek a jezsuiták úgy Alvinczi, mint Rákóczy iránt; de mutatja azt is, hogy egész helyesen kerestük a gyilkosság vádjának eredetét a jezsuitáknál. A gúnyvers, mint a katolikus-párt akkori felfogását híven festő darab, megbecsülhetetlen; a benne foglalt adatok történeti értékére és hitelességére pedig csak azt mondjuk, a mit Némethy Lajos mond a Manifestum Bethlenianumra: *„lehetetlen elhinni, hogy az ily preokkupált, tendentiosus író a tényállást egész valójában elmondja.“* Hogy Alvinczi rabló, Rákóczyval együtt gyilkos, ez állításoknak történeti értéke épen annyi, mint ugyancsak e gúnyirat 7. versszakában foglalt azon állításnak, hogy Bethlen Gábor körülméltette magát, azaz törökké lett!

A szóbeszéd, a mende-monda tehát már átment a pascuilusba, innen pedig mind jobban bővítve, majd teljesen kialakulva, megtalálta útját a „hiteles okmányokba és legtekintélyesebb történetírók feljegyzéseibe“.¹ Hennig Alajos, műve 98—102. lapjain „Történetíróink tanuskodása hithőseink vértanúságáról“ cím alatt, négy okmányt és 16 történeti művet sorol fel.

A négy „okmány“ 1619—1656 közt szerkesztett négy emlékirat, egytől-egyig jezsuita-mű.

A felsorolt 16 történetíró között 14 jezsuita van; a másik kettő szintén róm. kath papi író: Smith Miklós és Knauz Nándor.

Igen óhajtanám, ha azok, kiknek ez módjukban van, együttesen kinyomatnák s közrebocsátának a fentebb említett négy „okmányt“, hogy minden érdeklődőnek alkalma lenne azokat tanulmányozni és egybehasonlítani.

¹ Hasonló alapnélküli, de máig sok történeti műben szereplő koholmány Alvinczi ellen az is, hogy ő, a párthívei által Besztercebányán, 1620. aug. 25-én királyllyá választott Bethlent, ott mindjárt megakartta koronázni s midőn Bethlen azt veté ellen, hogy koronázni csak az esztergomi érseknek van joga, Alvinczi kérte Bethlent, hogy nevezze ki őt esztergomi érsekké, mire Bethlen viszont azt mondá, hogy esztergomi érseket csak koronás király tehet. Ez egészen adomaszerű, Alvinczit nevetségessé tenni akaró koholmány alól teljesen kirántja a történeti alapot az a hiteles adat, hogy Alvinczi már két nappal a besztercebányai királyválasztás előtt — Kassán volt!

Az első a bécsi jezsuita ház annaleseiben van 1619-ből; a másodikat Pestvármegyei András 1620. május 20. Krakóból küldte Rómába, a jezsuita generálisnak;

a harmadikat Vásárhelyi Dániel 1632. és 1634-ben Kassáról a bécsi provincialisnak;

a negyediket Keresztes István 1656-ban, szintén Kassáról, a generálisnak.

Ismétlem, nem láttam és nem ösmerem őket; de látatlanból is határozottan merem állítani, hogy minden újabb jelentés bővebb és részletesebb előzőinél; mindenik újabb jelentésben számos oly részlet és adat van, melyek az előbbiből teljesen hiányoznak.

Mindezek, azt hiszem, elégséges bizonyítékul szolgálnak arra nézve, hogy Alvinczinak és Rákóczy Györgynek, a három kassai pap szomorú halálával történt egybekötése és vádolása, tisztán és egyedül jezsuita találmány, melynek egész a mi korunkig lejjövő állandó propagálásában és hirdetésében, mindig a jezsuita írók járnak elől.

Még tisztább lesz előttünk a dolog képe, ha tudjuk, hogy *az elfogulatlan* s legtekintélyesebb történetírók, *tekintet nélkül vallásukra*, vagy egyáltalán tudomást sem vesznek a kassai három pap felkonczolásáról, mint egészen lényegtelen epizódról; vagy, ha megemlítik is azt, Alvinczit és Rákóczyt egyáltalán nem keverik ebbe a dologba; sőt, ha belebocsátkoznak e kérdés fejtegetésébe, kimondják, hogy történeti adatok alapján őket vádolni nem lehet.

1. *Szalay László*¹ felemlíti a három pap meggyilkolását s a jegyzetben a *Theatrum Europaeum* indokolását fogadja el, a mely szerint azért ölettek meg, mert „a kibocsátott magyar rendelet ellen Kassára mentek“.

2. *Horváth Mihály*² csak annyit mond, hogy „a felkelők több helyt kegyetlenül megkínozták a pápistákat, kivált a papokat, kik hatalmokban estek“.

3. *Fraknoi Vilmos*, „Pázmány Péter és kora“ című 3

¹ Magyarország története. Második kiadás. Pest, 1865. IV. kötet, 558. l.

² Magyarország történelme. Második kiadás. Pest, 1872. V. kötet, 198.

kötetes nagy művében¹ terjedelmesebben tárgyalja a három pap meggyilkolását, a mit „kihágásnak“ nevez; Alvinczit és Rákóczyt felelőssé teszi azok haláláért. Ellenben, ugyancsak Pázmány Péterről a „Magyar Történeti Életrajzok“ közt megjelent munkájában,² tárgyalja ugyan a vértanuk halálát, de már Alvinczit egyáltalában nem említi, Rákóczyt is csak anynyiban, hogy ő helyeztette őrizet alá a papokat.

4. *Szilágyi Sándor*, I. Rákóczy György életrajzában³ ennyit mond: „Szept. 7-én Dóczy lakásának felkutatása közben történt egy kanonoknak s két jezsuitának felkonzolása“.

5. *Angyal Dávid*, az Athenaeum kiadásában, Szilágyi Sándor által szerkesztett millenniumi nagy történelmi műben⁴ így nyilatkozik: „Rákóczy hajdúinak valamelyik kapitánya, szept. 6-án éjjel kegyetlenül felkonzolta Pongrácz István, a sziléziai Grodeczi Menyhért jezsuitákat s Kőrösi Márk esztergomi kanonokot. A városi tanácsnak nem volt része a vérengzésben. Felteszszük, hogy Rákóczy nem érezte haragját féktelen katonáival, de nem bizonyos, hogy a hajduk az ő parancsából gyilkoltak“. A jegyzetben pedig határozottan kimondja Angyal, hogy „a Gindelytől s Révészről közölt három kassai jelentés érdemel hitelt, melyek közül egyik sem szól Rákóczy parancsáról vagy a térítés kísérletéről; az utóbbi határozottan kiemeli a város ártatlanságát. Cordara mindenestre téved abban, hogy Reiner ölette meg a papokat. S mivel ily lényeges dologban téved, kételkedve kell fogadnunk azt, a mit az egykorú hiteles jelentések fel nem említenek“.

Imé, a legújabb, legterjedelmesebb s egyúttal a legtekintélyesebb magyar történeti munka, belebocsátkozván a kérdés fejtegetésébe, ugyanazon eredményre jut, a melyre ez igénytelen tanulmány és bírálat alapján, én is eljutottam. Nem tekintélyi bizonyítékot szándékozom ennek felemlítésével a magam álláspontja mellett felállítani, csak egyszerűen konstatálni ki-

¹ Frankl Vilmos: Pázmány Péter és kora. Pest, 1868. I-ső kötet. 506—507. l.

² Pázmány Péter. Írta Fraknói Vilmos. Budapest, 1886. 114—116. l.

³ Szilágyi S.: I. Rákóczy György. Budapest, 1893. 65. l.

⁴ A magyar nemzet története. Budapest, 1898. VI kötet. 233. lap.

vánom e megegyezést, fő tekintettel a jezsuita történetírók homlokegyenest ellenkező irányára és eredményére, mely — legalább e kérdésnél — *a közel háromszáz éves mendemondát, még ma is történeti ténynek állítja és hirdeti*. Mi lenne abból, ha viszont a protestáns történetírók is elővették s esztendőről-esztendőre újabb és újabb munkákban, történeti tényekként hirdetnék mindazokat a mendemondákat, a melyek, épen azon korból, Pázmányról és Balásfőről is, szép számmal maradtak reánk! Ezt bizonyára nem vennék jó szívvel róm. kath. honfitársaink, különösen pedig az ő szereplő íróik és vezérférfiaik. Ugyan, nem gondolják, hogy ők sem cselekszenek helyesen akkor, midőn a magyar protestántizmus és a magyar haza nagy alakjait, *a történeti igazság ellenére*, még mindig s mindenáron befeketíteni igyekeznek?! Vajjon mikor jó el az az idő, midőn már ők is a nélkül fogják saját embereiket dicsőíteni, hogy a másik fél embereit kisebbitenék és gyaláznák?!

Vajjon mikor fogják a haza atyjának, dicsőségesen uralkodó apostoli királyunknak magasztos példáját követni, ki nemcsak Pázmánynak és Pálffy Miklósnak, de Bocskay Istvánnak és Bethlen Gábornak is szobrot emeltet?!

Révész Kálmán.

I. RÁKÓCZY GYÖRGY ÉS A PÁPÁS RENAISSANCE.

Emlékezés a linczi béke szerzőjéről halálának 250 éves fordulóján.¹

Az a hatalmas történelmi áramlat, melyet róm. kath. renaissance néven ismerünk s a minek ereje a pápaságot, vele együtt a középkor keresztyenségét a protestantismus hódító szelleme ellen megvédte, újjá szülte, megifjította, az élet-halál küzdelemre megedzette, magyar földön csak a XVII. század első felében vált az egyházi fejlődés tényezőjévé. Ekkor azonban félelmes, szinte legyőzhetetlen erő lakott benne s egyre hatalmasodó és erőszakosabb támadásaival szemben úgy szólva pillanatról-pillanatra gyengült a belső meghasonlás tüzetől emésztett protestantismus ellenállása. Az irodalomban Pázmány s a csapásán indult jezsuita írók sora, Káldi, Hajnal Mátyás, Sámbar, a prédikátorból apáturrá lett Veresmarti állandóan elfoglalva tartotta a csatateret s ellenfeleik, Magyarai, Alvinczi, Lányi, Zvonarits egységes terv nélkül, inkább védekezve, mint támadva állták a harczot, a minek hevét fokozta a megbántások emléken fölnevelődött szenvedély s a megtorlás mohó, kielégíthetetlen vágya. A politikában is mind jobban a reformatió ellen fordult a kor szelleme s az európai államok érdekkapcsolódásai és összeütközései a pápas áramlat sodrát erősítették. A megelőző században még a protestantismus volt az erősebb fél s hódításaitól féltében a pápaság huzódott a hagyomány és közjogi garantiák omladékony bástyái mögé. 1600 táján fordult a sor. A romanismus lett támadó féllé s a protestantismus folyamodott a fegyveres fölkelések, békekötések, szerződések, törvényczikkek védelméhez. Azonban csakhamar kitént, hogy minden szerződés holt betű csupán, ha vagy a köztudat kérélhetetlen ellenőrzése vagy a fegyveres erő nem szerez érvényt akaratának. Az a körülmény, hogy nemzeti fölkeléseink periodusonként ismétlődtek, bizonyítja, hogy a

¹ I. Rákóczy György, 1648. decz. 11-én halt meg és a következő év jan. 9-én temettetett el. Ez esemény 250 éves fordulóját alkalmul használta a pozsonyi egyetemes evang. theol. akadémia arra, hogy évváró ünnepén a nagy békeszerző emlékét felújítsa.

békekötések, bármilyen szép s hatalmas elveket mondhattak is ki, kiesikart szerződések voltak, a miknek megszégése a viszonyok kedvezőbbre változtával múlhatatlanul bekövetkezett. Ez az élet-halálharcz már természeténél fogva nem végződhetett máskép, mint föltétlen bukással vagy föltétlen győzelemmel. A megalkuvás és kibékülés lehetősége teljesen ki volt zárva. Bécs, Nikolsburg és Lincz nem a fejlődés irányának új fordulóit jelölik, hanem a kor belső válságának, forrongásának egyes phasisait. E békekötések után egy pillanatra szabad lélekzetvételhez jutott az ostromtól vergődő protestantismus, de arra nem volt elég ideje, hogy sebeit begyógyítsa s a fenyegető támadások ellen fölfegyverkezék.

A romanismus támadását nem szabad pusztán természet-szerű reakciónak tekinteni a reformatio előnyomulása ellen, bár kétségtelenül ez az érzés volt egyik főerőforrása. A XVI. század végén a vizsgálat és kritika szabadsága ellen harczra készülő egyházban egészen más lélek élt, mint abban, mely Luther és Kálvin ellen, belső kétségektől marczangolva, a siker minden reménye nélkül, a politikai hatalom pártfogásával védekezett. Új vér pezsgett az elsilányult erekből, új szellem költözött a felbomló félben levő szervezetbe. Ennek az újjászületésnek kezdete a renaissance korának épen derekára esik, a mikor már rég megdőlt a régi intézményekbe, a középkori keresztyénség ideáljába vetett hit s a nemzedék a bizonyosság után sóvárgó lélek lázas türelmetlenségével kereste az új eszményt, mely fölemelje és magával ragadja. X. Leo udvarában, a mely a pogány írók szelleméből táplálkozik, belőle meríti ihletét, rajta műveli izlését, a melyet egyetlen szál nem köt az ó-Róma martirvér szentelte köveihez és hagyományához, a mely a lelkiismeretet gonosz állatnak tartja, mely az embert önmaga ellen fegyverezi föl, Krisztus életét egy szépen megálmodott epikus költeménynek, a mely erkölcsében hasonló a halottaiból feltámasztott hellen és római irodalomtükrözte világhoz, bár visszavonultan, gúnyt és szidalmat szenvedve, már megjelennek az új idők fecskéi, az isteni szeretet oratoriumának papjai, a theatinusok, a kik nem hirdetik ugyan megvalósítandó programmképen az egyház reformatióját, de reformálják, nehéz elkeseredett tusa után újjáalkotják saját belső életüket, azt remélve, hogy példájuk nyomán az egész egyház megújhódik. Irányadó szerephez nem juthatnak, mert a történelem logikája nem engedi, hogy romlott társadalom élén tiszta jellemek, idealisták álljanak vezéreként. De vaskövetkezetességük, komolyságuk, lelkiismeretök nyugodt bátorsága végre táborukba vonja a romlatlanabbakat

s időjártával a conclaveban is hatalomra vergődnek. Cajetano, a ki ép úgy megvívja belső harcát a testi emberrel, mint Luther az erfurti kolostorban, életesményévé vált a román faj keresztyénségének. Életírója¹ azzal jellemzi életét, hogy „a világot akarta reformálni, de úgy, hogy ne vegyék észre, hogy ő a világon van“ s a hagyomány szerint „az emberek szemében angyal volt, saját szemében nyomorult giliszta“. Ekkora önmeztagadás még a XVI. század mámorában fuldokló Rómáját is meghatotta s a bűnei martalékaul esett emberöltő visszautasíthatatlanul követelte a földi életében szentté lett Cajetano canonizációját. Már a huszas években megkezdődött épen Cajetano példájára, a szerzetesrendek reformja; szigorították a fogadalmakat s komolyan megtartották. A kapucinusok, camalduliak, minoriták reformját nyomon követte új rendek alakulása: a theatinus, barnabita és jezsuita rendé. A XII. század óta, a mikor a keresztes háborúk, eretneküldözések, a pápaság világuralmi tendenciái beteges rajongásig fokozták a tömegek vallásos érzését, egész a jelenkorig, soha sem volt a romanismus oly termékeny, soha sem volt oly gazdag és hatalmas a teremtő ereje, mint a tridenti zsinat korában. Tulajdonképen három igazi nagy korszaka van a pápaságnak; az első Nagy Gergely ideje, mely a hierarchiát az egyházzal azonosítja; a második a középkori mysticismusé, mely a szerzetesség legkiválóbb fajtáját, a kolduló rendeket s az inquisitiót tudta teremteni; a harmadik Loyola és IV. Pál pápa kora, a római renaissance, a minek két világtörténelmi alkotása a jezsuitarend és az index librorum prohibitorum. A szerzetes élet reformatiója volt első életjele a csapás után föleszmélő romanismusnak. A szerzeteseket a kor úgy tekinti a keresztyénség életében, mint az ereket a testi szervezetben.² Romlottságukkal szükségképen együtt jár az egyház pusztulása, megjavulásukkal fölébredése. Eletök nagy hazugsága, fogadalmaik s viselkedésök nyílt ellenmondása idegenítette el Rómától a vallásos lelkeket, az elhagyott ösvényre visszatérésök s fogadalmaikhoz való hűségük ismét vonzotta az elhidegülteket és ingadozókat.

A román faj lelki sajátságaiából érthető, hogy Italia, Spanyolország meglegedett a részleges reformmal s teljes elszakadásra nem törekedett. A délvidék népének forró vére, izzó temperamentuma, lázban égő képzelete, mely minden téren a

¹ Caracciolus: Vita S. Cajetani Thienaei. Idézi Ranke: A római pápák az utolsó négy században cz. művében. I. k.

² Ranke: A római pápák. I. k.

szertelenséget, túlzást keresi, az önuralom és mérséklet erényét nem ösmeri, a mely a vallást is nagyrészt művészetnek, gyönyörködtető, lélekingerlő játéknak, az esztetikai élvezés forrásának tartja, mintegy reá szorul a nagy tekintélyvel bíró egyház vezető kezére s örömet megvonul árnyékában, a hol zavartalanul élhet időtöltéseinek. Bár a wittenbergi evangelium áthatolt az Alpes és Pyrenék keskeny szorosain, egyik félszigeten sem tudott gyökeret verni. Mihelyt megjelent az első kegyes életű barát, a kinek testén nem volt hazugság a daróc ruha, mihelyt a nép meggyőződött, hogy az elvilágiasodott papság még visszatérhet a letűnt hajdankor csodálatra méltó erkölcsihez s még érdemessé válhatik tiszteletére. nagy változásokat kerülő lelke nyomban elfordult az új ideáltól, mely különben is idegen volt neki s megmaradt a nyugalomát biztosító egyház szárnyai alatt. A francziaság már nem tiszta román faj; a népvándorlás fergetegeiben germán elem vegyült bele, jellemének alakulásában rész jutott a frank törzsnek is. Területén csak elszánt harc után s áldozatok árán tudott győzni a pápaság s a harc eredménye a független franczia egyház, mely lelkében róm. kath. de a pápasággal szemben autonómiáját biztosítja. Az angolságban, mely szintén kevert nép, már a germán sajátságok fejlődtek ki inkább. Természetének legmegfelelőbb egyházforma a püspöki egyház, a minek dogmatikája szigorú protestáns, de az egyházkormányzatban ragaszkodott a százados hagyomány szentesítette formákhoz. A francziaság és angolság közvetítő irányán át jutunk csak el a german faj centrumába, a szászok közé, a reformatió szülőföldjére. A germánokat jellemző erős és biztos ítélő tehetőség, a valóság iránt való fejlett érzék, a mély, szenvedélytelen érzelembullánczás megmagyarazza, miért lett a reformatio a Rajna és Elbe közének, a németség szívének keresztyénségévé. Taine a román világot a pogány renaissance, s a germánoságot a keresztyén renaissance bölcsőjének nevezi. Az ellenreformatio egyes jelenetei bizonyítják, hogy a pápas és protestáns tábor összecsapását nemcsak vallási indítékok idézték elő, hanem faji érdekek is. A harc eredményét Gusztáv Adolf megjelenése döntötte el, a kit a germán és a protestáns érdek indított fegyverfogásra s a hosszú küzdelem legfontosabb történelmi következménye épen az volt, hogy mind a román, mind a germán világ megtalálta, megszerette, kifejlesztette a faji egyéniségét kielégítő, nagy tulajdonságait érvényre juttató keresztyénséget. A két áramlatot Ranke „A pápák történeté”-ben két patakhoz hasonlítja. Forrásaik a közös vízváltató gerinczén, egymás tőszomszédságában fakad-

nak. Nagy természeti forradalom, a talaj tagoltságának rendkívüli változása, az emberi munka erőszakos beavatkozása együtt véve talán közös mederbe kényszerítheti a két forrás vizét, de egymagában egyik sem elég erős erre a feladatra; a patakok ellenkező irányban iramlanak le a tetőről, a lejtőn és völgyekben teljesen különböző tartalmú vizek ömlenek beléjük s az alföldre kiérve, folyamokká növe egészen más jellemök van s a szemlélő nem sejtí, hogy forrásuk ugyanazon hegy ereiből buzogott föl.

A magyar fajban meglehetősen összevegyültek a román és germán faj sajátosságai. Epen ezért a reformatió is, a pápás renaissance is hamar utat tört lelkébe. Hosszas, századokon át tartó tusa fejlődött köztök, de épen, mert mindegyik iránynak gyökerei leérték a nemzeti jellem gazdagon tápláló talajába, kizárólagos uralomra egyik sem emelkedhetett. A protestantismus, főkép azóta, hogy a nemzet politikai érdeke a pápistaság hatalmas szövetségesévé vált, elgyengült; a XVII. század végén már létének törvénybiztosította garanciáit sem tudta megtartani, de végkép eltiporni nem lehetett. A XVI. század alkonyatán megjelent a magyarság új politikai ideálja. Protestáns államférfi, később a vallásszabadságnak egyik hőse mondja ki először s az eszmény a pápás tábor erejét gyarapítja. A nemzeti királyság eszméje, — mivel megvalósulását a közel jövőben nem remélhetik, — egyre jobban halványodik, végre egészen letűnik a nemzet politikai szemhatáráról. Bocskay a magyar föld fölszabadítását tűzi ki a magyar politika elé legfőbb célul s bár az első kísérlet kudarczczal végződik, bár magának Bocskaynak meg kell tagadnia eszményét s mindent lerombolnia, a mit diadaláért épített, ezen túl e cél körül alakulnak és csoportosulnak a pártok. A következő nemzedékben egy Bocskainál is nagyobb államférfi, Eszterházy Miklós lesz igazi apostolává, a kinek politikai iskolája felneveli Zrínyi Miklóst, az irány próféta lelkű classicus íróját és agitátorát. Mivel a magyarság a török hódítás óta kis nemzetté vált, nem követhet önálló, nemzeti politikát; alkalmazkodnia kell az európai politika irányához, bele kell helyezkednie vagy a Habsburg-ház vagy a Valois-Bourbon-ház érdekhálózatába. Az időnként a portával szövetséző francziától, protestans koalíciótól nem várhatja a felhold uralmának megtérését, tehát a spanyol-osztrák-lengyel érdekesoporthoz kell csatlakoznia, mely a portával majdnem állandóan háborút visel, a curiát tekinti fejének, ennélfogva egyszersmind a pápás renaissance győzelmét szolgálja. Az udvarban élő s a kormányzásban résztvevő főnemesség tehát nem kizárólag vallási

érdekből lett pápistává, hanem a politikai kényszerűség hatalmának engedett. Míg az Erdély körül csoportosuló nemesség a nemzeti királyság és ősi alkotmány épségét védve protestáns maradt, a nyugati résznek diasztikus érzelmű családjai a Nádasdyak, Esterházyak, Apponyiak, Illésházyak, Thurzók lassanként pápásokká lettek, hogy a politikai közösséget a vallási közösséggel is erősítsék.

A XVII. század legnagyobb magyar államférfia, Bethlen, megpróbálta a két irány ellentétének megszüntetését, az egymást ellensúlyozó és gyengítő erőknek közös nagy célra egyesítését, a midőn II. Ferdinánd rokonságát és szövetségét kereste, de a pártok a sok keserű harc, vereség és bosszúság emléke miatt már annyira elidegenedtek egymástól, hogy a nagy cél sem tudta kioltani mély gyűlöletöket. Kibékülések és szövetkezések erkölcsi lehetetlenség volt; reformatio és pápás renaissance, Kálvin és Loyola szelleme nem foghattott kezét az eredetileg közömbös politikai téren sem.

A pápás párt szemében a magyarság legnagyobb veszedelme Erdély különállása, mert meggátolja a földarabolt nemzet erőinek koncentrációját. Esterházy érezte, hogy a magyarság jövője a területi egység helyreállításától függ, ez pedig a nemzet vallási és politikai egységétől. Bár nagy pápista s az ellenreformatio társadalmi téren hatalmas szószólója, a protestánsok erőszakos térítését, elnyomását helyteleníti. Erdélyt egyesíteni akarja a magyar koronával, vagy ha ez nem sikerülne, legalább megbízható törökellenes fejedelmet állítana élére, a ki a magyar politikai törekvéseket szolgálja. Egészen másképp gondolkodik Pázmány, a kinek szemében a protestánsok elnyomása nagyobb cél a török iga lerázásánál. A kiművelt jezsuita lélek ösztönszerűségével megérzi, hogy a magyar királyi Magyarországon előbb legyőzheti a reformatiót, mintha az ozmán kiűzése után Erdély és a hódított terület tiszta protestáns vidékeivel is küzdenie kell. I. Rákóczy Györgynél nem találhat kedvesebb és céljainak megfelelőbb fejedelmet. Nem nagyratörő szellem, mint Bethlen, a ki éber ellenőrzésével, hatalmas politikai és hadvezéri talentumával minduntalan gátat vetett az ellenreformatio árja elé. Inkább óvatos, családi politikát követő államférfi, a ki sem családja hatalmát, sem az elődeitől kivívott sikereket nem kockáztatja; Pázmány elhalmozza kedveskedéseivel, csakhogy a német háborúba avatkozástól visszatartsa, a svéd és francia követek csábító ígéreteit ellensúlyozza.

Azon van, hogy a nyugoti megyék protestánsait elszigetelje Erdélytől, megfoszsa legtermészetesebb támaszuktól és

erőforrásuktól, hogy a harezban ellankadva, védelmet nem remélve, kimerülten meghódoljanak a pápás áramlatnak. Legegyeztetni hiúságát, hivatkozik hazafi érzésére, mely nem engedheti meg a testvérharcot. Pázmány a király tanácsában is Rákóczy mellett fog Esterházy ellen, a kinek nincs hatalma a sima, ügyes, előrelátó, jezsuitából vált primással szemben.

Esterházy Bethlen tanítványának tartotta Rákóczyt, de elfogult idealisták szokása szerint erejét, tehetségét többre becsülte a valónál. Óriási csapatnak tartotta a magyar politikára, hogy a római egyházhoz hajló Brandenburgi Katalin után az intransigens kálvinista Rákóczy jutott a fejedelmi székre. Azonnal megbuktatására gondolt s 1631-ben átkelt seregével a Tiszán, hogy a hajdukat megnyerje s velök lemondásra kényszerítse. „Nem hagyom megtollasodni repülésig, hanem míglen pihes, addig előzöm meg“ — írja Sennyey kancellárnak.¹ A vállalat azonban balul ütött ki, seregét visszaűzték a Tiszán s Bethlen István meg Zólyomi diadaluktól megittasodva azt hirdették, hogy „az új buzakenyeret Pozsonynál akarják megizelíteni“.² Magára hagyatva kénytelen volt békét kötni a gyűlölt ellenféllel, de továbbra is éber ellenőrzője maradt. Az udvar idegenkedését, bizalmatlanságát folyton ébresztette Rákóczy háza iránt, kiváltképen Pázmány halála óta. Nem hitt békés szándékában, gúnyolta érzékenységét, visszautasította, ha sérelmekről panaszkodott. Mikor 1643-ban a svédek és francziák biztatására Rákóczy fegyverhez nyúlt, azzal vádolta, hogy a haza és vallás nevét önző családi czélok palástolására használja. „Minden indulatiban maga czélja kegyelmed magának, — írta a haragos nádor Rákóczynak. — Magát és külső világi javát nézi mindezekben s azért kívánja fogyatni ezt a nyomorult hazát és nemzetét; fundamentumul vetvén, hogy a mit kegyelmed maga álláspontjában vagy annak növelésében jónak vél, mind Isten akaratja az“.³ Figyelmezteti, hogy hasztalan igyekszik, mert a „római birodalom, ha hajol is, de nehezen dől el“.⁴ Mikor Rákóczy erősítette békés szándékait, azzal vágott vissza, hogy „a sebbe olajat, nem epét szokás tölteni“.⁵ Megtorló hadjáratra készült Erdély ellen, fejedelmét ki akarta vetni székéből,

¹ Esterházy Miklós munkái. Kiadta Toldi F. Levelek Sennyey J. kancellárnak.

² Ugyanott.

³ Intő levelek Rákóczy György erdélyi fejedelemhez. Esterházy M. munkái 215—216. l.

⁴ Erdélyi Országgyűlési Emlékek X. 301. l.

⁵ Intő levelek Rákóczy Györgyhez 216. l.

büntetésül, hogy megzavarta politikai álmódzásait. A svéd fegyverek diadala azonban meggátolta szándékát. Elaggott, kortól, csalódástól megtört ember volt már, a mikor megérkezett hozzá a linzi békekötés híre. A csalódás és keserűség három nap múlva megölte.

Rákóczy hadviselése, a mi két éven át változó szerencsével folyt, a bécsi és nikolsburgi szerződéseknél jóval értéke-
sebb linzi békével végződött, bár e sikert inkább a svéd fegyver
vívta ki, mint a magyar vitézség. Ez azonban nem csökkenti
a fejedelem érdemeit. Azzal a szándékkal indult el hazulról,
hogy megvédi az üldözött egyházat s e célért sem marháját,
sem életét nem sajnálja; kockáztatta fejedelemségét, családja
jövőjét e nagy gondolatért. 12 évhosszat gyűjtötte a pataki
tárházba Erdély aranyát és ezüstjét¹ s így megrősödve követ-
hette dicső elődje Bethlen nyomdokát. Az ő tanítványa volt,
őt választotta mintául. Maga megvallotta több ízben, hogy
„sokat tanult a szegény megholt fejedelem idejebeli példák-
ból“.² Igazán meglegeghetett az eredménnyel: országát meg-
nagyobbította, fejedelmi rangját elismerte a szerződés s az
evangeliumi egyház szabadságát új, hathatósabb garantiákkal
biztosította. Tartalma nagyjában ugyanaz, mint a megelőző
békekötéseké. De van benne két új elv, a minél fogva a linzi
béke s a belőle alkotott törvényezikk a vallásszabadság alap-
törvényévé lett, a mire az üldözöttek szünet nélkül hivatkoz-
tak. Kimondja a jobbágyak vallásszabadságát, a mi a régebbi
törvényekben nincs meg s egyszersmind büntetéssel sújtja a
vallásháborítót. Ez a két nagy vívmány a jobbágyok vallási
meggyőződésének törvényes védelme s a lelkiismeret szabad-
ságának büntető sanctiója ekkor kerül először a magyar tör-
vénykönyvbe. Bár a következő korszak nemzedéke elfeledke-
zett róla s végrehajtását elmulasztotta, sokat jelentett az, hogy
az elv maga törvénynyé lett. Nemcsak a vallásgyakorlatnak
szolgált e törvény palladium gyanánt, hanem az iskolának, a
tudományos kutatásnak is s két század múlva ennek a tör-
zseből hajtott ki, mint hatalmas ág, a sajtószabadság. Joggal
dicsekedhetett a fejedelem, hogy „az Úr Isten dicsőségére
nézve s talán külső szabadságára nézve is hazánknak egy
magyar fejedelem is azt végben nem vitte, a mit mi mostan“.
A bécsi béke idealista kor terméke; örök érvényű elveket
mond ki s igtat törvénybe, a miknek igazságában feltétlenül

¹ „Szamos. Maros annyit nem hozhat, a mennyit Patak emészt“.
Erdélyi Országgyűlési Emlékek IX. 545. l.

² Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IX. 179. l.

hisz, s a miknek megsértését álmodni sem meri. Mintha csak az 1848-iki törvényeket olvasnók. A linezi béke bizalmatlanabb, realisabban gondolkodó, élesebb gyakorlati érzékkel bíró nemzedék műve, — épen mint a 67-iki kiegyezés. Nem annyira deducál általánosan elismert elvekből, mint orvosságot keres a mindennapi életben előforduló sérelmekre. A bécsi békét egy diadalmas tábor diktálta azzal a hittel, hogy mindig lesz elég ereje érvényesítésére; a linezi békét egy hanyatló erejű párt erőszakolta ki, mely érzi, hogy hatalma fogyton fogy s immár a szentesített törvény oltalmára szorul. Azért annyira aprólékos és részletekbe vésző.

Rákóczy politikai szereplése és jelleme közt meglepő ellentmondást találunk. Hatalmas akadály a ellenreformátiónak, haddal állja útját a római világalmai törekvéseknek, de nem bír reagálni a pápás renaissance hatása ellen. Az új szellem annyira áthatotta a század nemzedékét, hogy a protestáns egyház is elsajátította erkölceit. Türelmetlen volt a radicalisabb irányokkal szemben, eltiporta a szombatos szektát, s politikai, hatalmi érdekből üldözte a presbyteri rendszer híveit és az independens mozgalmat. Rákóczyban is, korában is, gyökeret vert az episcopalis rendszer egyedül üdvözítő hatalmába vetett hit. Az az állam, mely a vallásszabadság classicus hazájává tudott lenni, a mikor még Európaszerte viharzott a vallási ellentétek harcza, mely a gondolatszabadságot üldöző papismust annyiszor megállította diadal útjában, sem a lelkiismeret, sem a vélemény szabadságát nem szenvedhette ekkor. A szombatosoknak valamely bevett hitvallást kellett elfogadniok, az independensektől pedig reversalist követelt. Lorántffy Zsuzsánát a kegyes fejedelemszönyt, mert a nagytudományú Tolnainak pártját fogta, a dühöngő episcopalisták eltiltották az Úr-asztaltól. A szatmárnémeti zsinat, mely 1646-ban ült össze, semmivel sem volt szabadabb elvű és protestánsabb a tiszta pápista tridenti zsinatnál. Ép oly erősen hangsúlyozta a papi hivatal méltóságát és kiváltságos voltát, mint a curia felfogásának szószólói. Váltak az idők s velök együtt az emberek gondolkodása. Még a művészet is új ösvényre tért. Hűtelemné lett régi dajkájához, a szabadságot lehelő, az egyéni nagyságot érvényre juttató renaissancehoz, mely a művelődéstörténet álláspontjáról ítélve a reformatio ikerhajtásakép tűnik föl. A lelki tehetségeinek gazdagsága s munkája által érdeket keltő belső ember helyett, a ki közöttünk él, velünk érez és gondolkodik, ember módra viaskodik, s bukik vagy győz, a passiv természetű, szemlélődésbe merülő, exaltált, égi hatalmakkal szövetkező,

isteni küldöttképen jelentkező szent lett ideáljává. Ennek a kornak izlését és hangulatát találóan jellemzi Calderon Don Fernandója, az állhatatos fejedelem, a ki Marokkóban martir halált hal a római hitért s valóságos testi megdicsőülés a jutalma. Nem is az emberi szenvedélyek harcára épített dráma ez, hanem a dramatizált éposz, a melyben az isteni küldetés hite ütközik össze a hitetlen, testi életet élő ember bűnös vágyaival. Ugyanezt a szellemet lehelí Torquato Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*e, a mely a leghősebb keresztveszért, Bouillon Gottfriedet magasztalja, a ki nem tehet fejére királyi koronát azon a helyen, a hol a megváltó tövis koronát hordozott; Corneille Cidje, a ki a kereszt védelmében nevelődik igazi nemes lovaggá. A Caracciak bolognai festőiskolája követi a költészet példáját. Ez iskola két legjellemzőbb alkotása az a Krisztus-kép, a melyen az Üdvözítő tanítólag terjeszti kezeit Mózes felé, s az agg Szent Jeromos, a ki halálos ágyán erejehagyottan, sóvárgó szemmel, lankadó lehelettel néz a feléje nyujtott ostya után, mintha attól rettegne, hogy már el nem érheti. Ugyane szellem vezeti V. Sixtus pápát, a midőn az őskorból fenmaradt remek Minerva szobor kezéből kivéteti a dárdát és keresztet tétet helyébe. A kereszt s vele együtt az ereklyék kultusza ismét úrrá lett a lelkeken. Hozzánk Zrinyi plántálta át ezt a szellemet *Szigeti Veszedelemében*. Igazi renaissance erkölcsű ősből, ki még hozzá protestáns volt, pápista szentet formál a Tassótól tanult poetikai törvények szerint. Benne is él az isteni küldetés tudata, önként vállalkozik martirságra, hogy nemzetéről a vést, Isten haragját elhárítsa. Jellemző már maga az Úr felindulásának motiválása is. Jehova el akarja törölni a föld színéről egykor kedves választott népét, a magyarokat, mert

„Jóságos cselekedetnek nincs keleti . . .
Szép keresztény hit lábuk alá nyomták
S gyönyörködnek különb-különb vallásoknak.“¹

Egész ellenkezőjét hirdeti, mint a XVI. század derekán Farkas András, a ki a bálvány imáadásban, a hit nélkül való jó cselekedetben keresi az Úr fölgerjedésének okát.² Ez a körülmény is bizonyítja, hogy a mint a reformációt nem udvari eselszövények és kicsinyes torzsalkodások okozták, hanem az általános reformvágy s a népek ösztönei, a

¹ Szigeti veszedelem I. ének. 9. és 12. v.

² Farkas András: Ének a zsidó és magyar nemzetről. Régi Magyar Költők tára. II.

pápás renaissance mozgalmát sem külső viszonyok, mester-séges helyzetek és érdekkapcsolatok hozták létre, hanem pszichológiai és faj-életi szükségyszerűség. A XVI. században a reformatió szelleme elhatott a Vatikánig, a XVII-ben a jezsuita felfogás hódítani tudott a Balti tengerig. Láthatatlanul munkáló erejének még a Rákóczy-féle alakok sem tudnak ellent állni, ösztönszerűleg, tudtok, szándékuk nélkül hódolnak szellemének, mert rákényszeríti őket a kor szelleme. Az igazi elveket hirdető, szabadságot tisztelő protestantismus azonban, bármennyire megfogyatkoztak védői, fenn maradt minden üldözés daczára. Fenntartotta papjainak és híveinek kegyessége és krisztusi moralitása, mely mint az őskeresztényeket a katakombákban, úgy a XVI. század bibliás keresztényeit is a magok fatemplomaiban hitszilárd jellemké edzette. Fenntartotta a humanistáknak hol apadó, hol szaporodó csoportja, mely fölismerte a protestantismusban a tudományos vizsgálat kritikai szabadságának s ennél fogva a művelődésnek, az emberiség előrehaladásának legfőbb biztosítékát. Szüksége volt reá a világnak. Fennmaradt épen azon iskolák által, a miket alapított, azon tudósok által, a kiket fölnevelt, fennmaradt a sárospataki s debreczeni schola által is, mely Rákóczy idejében érte meg első aranykorát.

Pozsony.

Kovács Sándor.

JÉZUS ÉS BUDDHA, KERESZTYÉNSÉG ÉS BUDDHISMUS.

Mióta *Schopenhauer*, az ismert pessimista bölcész, a buddhista philosophia alapgondolatait rendszerével egybekapcsolta, mióta *Seydel Rudolf*, a nem rég elhunyt lipcei vallásbölcész egy tudós munkában (*Das Evangelium von Jesu in seinem Verhältnis zur Buddha-Sage*. Leipzig, 1882.) ama számos hasonlatosságra utalt, a melyek Jézus és Buddha élete és tana közt találhatók, s a prioritást Buddha javára bizonyította; és mióta a hirhedt *Notovits Sándor* „*La vie inconnue de Jesus*“ cz. művében sokaktól könnyen elfogadott hazugságát. Jézusnak egy himalayai buddhista kolostorban talált gyermekkori történetéről a világba kikürtölte (mely szerint Jézus életének 12—30. évét Indiában, buddhista szerzetesek oktatását élvezve töltötte.) — a művelt keresztyén világ figyelme egyre erősebb mértékben fordult Kelet eme régi vallása felé, a mely ma csaknem annyi hívőt számlál, mint a keresztyenség, s a mely korunkban ker. országokba is kiküldi már apostolait. Kisebb-nagyobb műveknek egész sorozata foglalkozott az utóbbi években az indusok vallásával és irodalmával; nem tekintve azt a két katechismust, a melyek Buddha tanait, — az első főként a nyugati, névszerint német keresztyenség, az utóbbi pedig a buddhista tanítványok előtt — akarják elfogadhatóvá tenni, t. i. *Subhadra Bhiksu* (Fr. Zimmermann) és *Henry S. Olcott* katechismusát, melyek közül az előbbi eddig 8, az utóbbi 33 kiadást ért. — legismertebbek e téren két angol műve (*Scott*: *Buddhismus és keresztyenség és Kellogg*: *Ázsia világossága és a világ világossága*) és két német műve (*Schröd r*: *Buddhismus és keresztyenség és R. Falke*: *Buddha, Mohammed, Krisztus*).

A buddhismus apostolai közül többen nem elégedtek meg azzal, hogy a buddhismust a keresztyenség rovására magasztalták, hanem utóbbi egyenesen az előbbiből keletkezették. és pedig vagy közvetlenül Jézus, vagy az evangélisták irodalmi hamisítása útján. Már *Schopenhauer* azt állította, hogy a keresztyenség belső magva és szelleme a brah-

manissal és buddhissal azonos, s reményét fejezte ki az iránt, hogy a keresztyénség tanai valamiképen az indus vallásokból levezethetők lesznek (Die Welt als Wille und Vorstellung, II. 693, 728), — s tényleg a chicagói vallásparlamentben a buddhismus képviselői azt állították, hogy a ker. vallás nem egyéb, mint a zsidó köntösbe bújtatott buddhismus, és hogy család Jézus kijelentését, eredetinek tartani. Ez állítást azóta nyugati eredetű tudósok közül is többen hangoztatták, s az utóbbi időben egyre-másra képződnek ker. országokban a buddhista gyülekezetek s papjaik fenhangu hirdetik: hogy Európáan a buddhismus lesz a jövő vallása. A buddhismus tényleg valóságos hatalommá lett Európában és Amerikában, s ma valóságos indus renaissance korát éljük. Ily körülmények közt, bár hazánkba a buddhista szellem még nem jutott el, vagy legalább irodalmilag kevésbé jelentkezett, nem lesz fölösleges a két vallásalapító élete s a két vallás tanításai közt fennálló hasonlatosságokat és különbségeket feltüntetnünk, s ezek alapján a föntebbi váddal végeznünk, s végül a buddhismus jövőbeli kilátásait megvilágítanunk. Vezetőnk lesz e kérdésekben Falke Róbert erfurti lelkésznek az evang. szövetség berlini fiók-egyesületében e tárgyról nem rég tartott felolvasása.

I.

Már a két vallásalapító *életfolyásának* összehasonlításánál sok hasonlóságra találunk.

Keleten, India és Palaestina félreeső zugjaiban, Kapi-lavastuban és Bethlehembben születnek, mindketten királyi nemzetségből, Siddharta királyfi mint Suddhódama fejedelemnek és Máyanak fia, a Sâkya ősi nemzetségből, miért későbbben a Sâkyamuni -nak (a Sâkya törzsből való böles) nevezték. Csodálatos események és jelenségek előzik meg s jelentik be születésüket; mindkettőt szűz hozza szeplőtlen módon világra, s nyomban erre égi karok éneklik a mennyekben, Jézusnál: „Dicőség a magasságban Istennek!” — Buddhánál: „Egy csodálatos, páratlan hős született, a világ üdvössége, ki könyörülettel teljes; ma kiterjeszted jóakaródat a világűr minden széle fölé!” A Himalayáról leszáll Asita bráhmán, az evangelium Simeonja, s megjósolja a gyermek buddha-voltát, hogy megváltó lesz minden bajoktól. A mint jött, a levegőn át tér vissza remeteségébe, könnyeket ontva, mivel ő már nem fogja az üdv idejét megérni. Büntelenül nőnek föl a gyermekek. Egy napon a királyfi néhány társá-

val kísértelt és eltévedt egyedül az erdőben. Aggodalom fogja el a királyi palotát; atyja, szolgálival keresésére indul; egy fa alatt ülve találja őt, mély elmélkedésekbe merülve; körülötte égi szellemek vannak, kik őt ünnepeleik. Ki ne gondolna itt a 12 éves Jézusra a templomban? — Innen kezdve hézag mutatkozik életökben nyilvános fellépésökig. Hatalmas benyomások csaknem ugyanazon korban — Buddha 29, Jézus 30 éves volt — magányba űzik őket, hol a kísértővel kemény harczot vívnak. Míg Jézus a pusztában utakat és módokat keres, hogyan alapítsa meg Isten országát, Buddhának előbb a gonosz Mâra-isten és leányainak testi csábításával kell megküzdenie, s aztán, miután a bodhi-fa alatt ülve, a megváltást megtalálta, azzal a gondolattal, hogy most egymagában menjen a nirvánába, mielőtt e tant hirdette volna: „Ha a tant hirdetem s engem nem értenek, ez csak kimerülést, ez csak fáradságot okozna nekem“. De midőn mindketten győzedelmeskedtek, föllépnek s hatalmasan zendül minden osztályhoz és rendhez első prédikáció gyanánt az ige: „Az örökkévalóság kapuja mindenki előtt nyitva áll! A kinek fülei vannak: hallja meg az igét és higgye el!“ — hasonlóan Jézus felhívásához: „Térjetelek meg, mert a menyeknek országa elközelgett!“ A nagy munkához segítségül *tanítványokat* keresnek, Buddha előbb ötöt, utóbb 60-at, kiket külön utasítással küld ki a missziói munkára, mint Jézus egykor a 70-et (Buddha azt parancsolta nekik: *Ne* menjetelek kettejével ugyanazon az úton! Jézus az ellenkezőt.) A tanítványok közül hárman vannak ki különösen: *Sariputra*, e buddhista Péter, *Ananda*, Buddha kedvenc tanítványa, ki a mester halálánál jelen volt, vele utóljára beszélt s végrendeletét átvette, és *Devadatta*, ki unokatestvérjére, B-ra irigykedett, tanaival szakadást idézett elő s a mester élete ellen tört. Ő a buddhista Judás. E tanítványokkal vonult a két vallásalapító egyik helyről a másikra, prédikálva, gyógyítva, csodát téve, szegényen, hazátlanul, nőtlenül, igénytelenül, soha erőszakot nem alkalmazva. Míg a mi üdvözítőnk tanítványaitól vagy jóindulatú pártfogóktól kapja az egyszerű étket, Buddha-Gotama minden reggel sárga öltönyben, lenyírt fejjel, az alamizsnás fazékkal kezében házról házra járt, hogy lesütött szemmel, hallgatva és alázatosan várja az ételt, mit neki nyújtottak. Délben csendes szobában, vagy hűvös erdei homályban ült, evett, aztán elmélkedésekbe merült, míg a nap heve el nem mult s az este el nem jött, mely őt barát és ellenség zajos körébe visszavezette. Mindkét vallásalapító a nép minden rétegével, magassal és alacsonnyal egyaránt érintkezett; étkeztek az előkelők asztalánál,

hogy aztán ismét a pusztai magányba, a hegyek tetejére vagy csöndes berkekbe vonuljanak vissza, s ott prédikáljanak vagy gondolatokba mélyedjenek. Míg Jézusnak a Gethsemáne-kertje volt kedvencz tartózkodási helye, Buddha a Jetavana-parkban szeretett időzni. Nehéz küzdelmet kellett vívniok ellenségeikkel, az anyavallások képviselőivel, melyből ők magok is származtak; Buddha a brahmánokkal vitázott, de ő könnyebben győzedelmeskedett a kevésbbé szervezett. a néptől megvetett, és nyilvánvaló erkölcsi gyarlóságokkal felruházott kaszt fölött, mint Jézus a farizeusok fanatikus, erővel és tekintélyvel felruházott zárt társasága fölött. De nemcsak ezek, hanem a legnagyobb bűnösök is legyőzetnek az erős beszédű személyiségek hatalmas szavaitól. Egy romlott nő, Ambapáli szívért megragadják Buddha szavai, meghívja őt asztalához és bár ellenségei csodálkoznak (Lukács 7. fej.) és a meghívást igyekeznek megakadályozni, Buddha megjelen nála. A bűnbánó egy zsámolyra a mester lábaihoz ül, áhitattal hallgatja szavait s aztán házát a szerzetesek rendjének adományozza. Ismeretesebb a következő történet: Ananda, miután sokáig járt-kelt az országban, találkozik egy fiatal leánynyal a csandalák megvetett rendjéből. midőn épen vizet merített, s kért attól egy ital vizet. Ez elmondja neki, hogy ő a csandalák rendjéből való s épen azért nem illik neki egy szenthez közelednie. Emez azt feleli: nővérem, én se kasztod, se családod után nem kérdezősködöm. én csak egy ital vizet kérek tőled. A további folytatás a leány megtérését mondja el az odaérkező Buddha által.

Miután halálukat mindketten előre megjósolták. Buddha mint 80 éves aggastyán hal meg (560—480 Kr. e.) 45 évi működés után, vaddisznó-hús élvezése folytán, mennydörgés és villámlás s más csodálatos jelenségek közben; ellenben Jézus kereszten, 3 évi hivatali munkásság után. 33 éves korában. Követőik mindkettőt isteni rangra emelték s imával fordúlnak hozzájuk. Reliquiáik, mint Buddha foga és Jézus köpenye, pólyái, keresztje, forgácsai csodatevő szentségek gyanánt tiszteltetnek.

II.

De a két vallásalapítónak nemcsak élete, hanem *tana* is hasonlít egymáshoz. Mindketten régi papi és áldozati vallásokból, a brahmanismusból és judaismusból indultak ki, ebből merítették vallásos és erkölcsi erejük egyrészét, s annak legbecsesebb részét átvitték az új tanba is. Buddha *ragaszkodott*

a pantheista brahmanizmusból kifejlődő nihilista bölcsészet eredményeihez, az atheismushoz, a védák, az áldozatok s a hierarchia elvetéséhez, a kasztrendszerrel együtt, továbbá a szerzetesség berendezéséhez, a lélekvándorlás tanához, s a vallás lényegének a cselekvésből az ismeretbe való áthelyezéséhez és ezeken az alaposzlopokon építette föl rendszerét. Jézus a zsidó vallásból az *egy* Istenbe, az Istenországának és a messiásnak eljövetelére, a szentírás tekintélyére, a túlvilág valódiságába való hitet, s aztán a vallásnak, mint tiszta és megszentelő szívkegyességnek prófétai felfogását átvitte az új-szövetségbe és ezekből egy egészen új evangéliumot alkotott. De bármily különbözőnek látszik is a két vallásrendszer, *a megváltásról szóló tanban feltűnően megegyezik* egymással az alaphangjok. A kiáltó ellentétnek mély érzése, mely az eszmény és a valóság közt, a közt, a mi az ember valóban s a minnek lennie kellene, található, az összes lenyűgöző bilincsektől való szabadulás s a legfőbb jó gyanánt feltüntetett cél elérése utáni sóvárgás a megváltás gondolatát emelte a két világvallás magvává. „Miként a nagy tengert, mondá Buddha, csak egy íz hatja át. a só ize, úgy ezt a tant s ezt a rendszert is csak egy íz, *a megváltás ize hatja át*“. Megrendítő komolysággal hívja fel követőit a bűn elleni harcra, melynek gyökere saját önzésünk. Itt nem áldozatok, nem cselekedetek segítenek, hanem csak az érzület megváltoztatása. Szinte új-szövetségileg hangzik, midőn olvassuk: „Nem a ki 100,000 harczost a csatában levert, hanem csupán a ki önmagát legyőzi, az igazán a legnagyobb hős. Lépésről-lépésre, darabról-darabra, óráról-órára tisztítsa meg az, a ki bölcs, énjét minden tisztátalantól, miként az ötvös ez ezüstöt megtisztítja“. Senkise fügessze szívét a világra s annak csábjaira, ingerire. A mi János I. levelében áll: „Ne keressétek e világot, se azokat, melyek e világban vannak! A világ elmúlik minden örömeivel (2., 15., 17.)“, — az a buddhista prédikáció alaphangja is. Buddha utolsó szavai ezek voltak: „Mulanó minden, a mi lett. Küzdjetek szüntelenül!“

S eme harcra hívó komoly felszólítások közé kedves hangok csendülnek *az irgalmasság és ellenségszeretet kötelességéről*. A dhám-mapadám mondásai közt olvassuk: „Szelidséggel győzzük le a haragot, jótettel a rossz tettet, bőkezűséggel a fősvényt, igaz beszéddel a hazugot“. A buddhizmust a szelidség és jótékonyság szelleme hatja át, a mely menhelyek és kórházak, zárdák, sőt állatkórházak alapítására indította őket, s a legkisebb állat megölését is tilalmazza; a türelem szelleme, mely a vallás terjesztésénél mellőzött

minden véres eretnek-üldözést, sőt nagylelkű elnézéssel mindenkit saját hite szerint engedett élni ; — s önmegettartatásra, mérsékletre és szerénységre, mindenekelőtt pedig a szenvedésben való állhatatosságra és jószívű áldozatkésziségre nevelő erő tölti el. Buddha szelíd tana kegyetlen és nyers népekre nemesítőleg hatott, azokat mérsékletre és önuralomra szoktatta s Közép-Ázsia nomád népei közt s Ceylon és Sziam népei közt bámulatos eredményekre vezetett. S ha aztán még szemügyre vesszük a *mai, persze elfajult buddhizmus* és a *római egyház közt levő meglepő hasonlatosságokat*, a képek, a reliquiák közös tisztetét, a szertartások s gyakran ismétlődő imák érdemszerző voltát, a közös rózsafüzért, a mely talán Indiából a mohammedánok közvetítésével a keresztes hadak óta terjedt el a nyugati egyházban, a kultusz hasonlatosságát a maga processióival, énekeivel és miséivel, mindenekelőtt a dalailáma pápaságát az északi buddhizmus kebelében, s a szerzetesség berendezését a tonsurával, továbbá azt a sajátosságos jelenséget, hogy miként a buddhizmust egy északi, inkább a hagyományos fejlődést követő és egy déli, inkább Buddha régi szellemén csüngő ágra szakadt, — épenúgy a ker. egyház is római és evangélikus részre oszlott, hogy kezdettől fogva szentháromság vonul át a buddhizmuson, a mely ezen átlépési vallomásban tetőződik: „Én Buddhához, a tanhoz és a gyülekezethez veszem utamat“, épenúgy mint a keresztyénységben az atya, fiú és szentlélekbe való hit: akkor könnyen megértjük sok keresztyén rokonszenvét e vallás iránt, s szükségképen arra a kérdésre jutunk: nem valami sarjadéka-e, ez erős hasonlatosságok szerint, a keresztyénység a buddhizmusnak, vagy legalább nem befolyásolta-e az? Hogyan magyarázzuk meg magunknak ezeket az *összhangzásokat*?

III.

Ma napság szélesen elterjedt nézet — Notovits S. óriási feltűnést keltő művében is ezzel találkozunk, — hogy *Jézus 12 éves korától fogva buddhista szerzetesek tanítványa volt Indiában* s azután Palaestinában hirdette a megváltó tant. De Jézus e tanát később megcsontították és a zsidók törvénykönyvéből való tévedésekkel keverték össze, azért nem tűnik az ki többé oly átlátszóan az evangéliumokból. De minden esetre a keresztyénység alaptanai, valamint alapítójának egész föllépése, buddhista eredetűek. Notovits azonban, ki ezt állítólag egy tibeti kolostorban olvasta, csakhamar nyilvánosan szélhámosnak és hamisítónak bizonyult, és ha visszaemléke-

zünk arra, hogy az összes új-szövetségi, apokryph, sőt a keresztyénség ellenségeitől eredő iratokban is a leggyöngébb czélzás se található Jézus indiai tartózkodására, sőt inkább Jézus első föllépésénél Názárethben honfitársai csodálkozva néznek „az ácsra, Mária fiára“ s azt kérdik: „Hol veszi ő ezt?“ ő, a ki minden szombaton „szokása szerint“ (Luk. 4. 16.) csöndesen ült a zsinagógában; ha továbbá a két vallás roppant különbségeire gondolunk, magának Jézusnak őseredetiségére és egyszerűségére, az apostolok józanságára s igaz voltára, továbbá arra, hogy *legelsőbbén Krisztus után 220 évvel alexandriai Kelemen egyházi atya említi Buddha nevét*, mint egy vallásalapítóét, a kit hívei „kiváló tiszteletreméltósága miatt“ Isten gyanánt tisztelnek (Stromata, I. 15., § 71.), s e közlésekből joggal következtethetjük, hogy *ők ezzel az indiai vallással teljesen ismeretlenek voltak*, — akkor szükségtelen e phantasticus nézetek alaptalanságát tüzetesebben bizonyítgatni.

Másként áll a dolog azzal a *nézettel*, mely az *evangéliumoknak buddhista legendáktól való függését*, tehát Jézus életének Buddha élete alapján való átformálását vitatja. Seydel Rudolf, ki e nézetet fölvetette, azt állítja, hogy a Máté legrégibb mondás-gyűjteménye és az ős-Márk legrégebb történeti előadása mellett még egy harmadik, legrégebb forrás is alapúl szolgált, t. i. egy *költői-apokalypticus evangélium* a Jézus halála utáni legkorábbi időből, melyet egy ismeretlen szerző írt, ki Buddha történeteit és beszédeit Jézusra ruházta, különösen a gyermek-történeteket, a tanítványoknak adott utasításokat, a búcsúbeszédeket, a jövőbeli phantasiákat. Jézust itt egyszerűen, mintán természetesen a meglevő anyagot mintegy újjászületés útján a ker. szellemből átalakították, Buddha helyére tették. Ezt a ker. költeményt az összes evangélisták, még János is, „mindenik a maga módja szerint“ kiválogatva, feldolgozták. Sajnos, ez a forrás elveszett. „Ez a forrás annál könnyebben elveszhetett, minthogy leghasználhatóbb tartalma ilymódon az evangéliumokba fölvetetett, a melyek viszont nagy történelmi színezetök, s az igazi őskeresztyén tan fölvétele által a korai, önkényes költői művet elfeledtették. Így oldható meg az a talány, melyet eddig a „mythikus felfogás inkább homályba borított, mint földérintett“.

De a bibliai kritika hívei külső és belső okokból e nézetet is *teljesen elhibázottnak* tartják. A ker. írók részéről való *kölcsönvétel lehetősége ugyan fenforgott*, mert a buddhista könyvek többnyire Jézus születése előtt befejeződtek. A buddhisták bibliája, a *tripitaka* (összekötetlen pálmalevelek hármaskosara), a mely nálok a mi szent könyveink helyét foglalja

el, az ő három részével (*Vinaya-Pitakam*), a legrégebb huddh. rendszabályok; *Sutta-Pitakam*, a Buddha halála utáni legelső időkig felnyúló tanítások és mondások; s az *Abidharma-Pitakam*, a későbbi korból való metaphysika) a Kr. e. IV.—V-ik században keletkezett; a Bhabra melletti ismert sziklafeliratban *Asoka király* Kr. e. III. században úgy utalt ezekre a kanonikus könyvekre, mint az igazi és egyedüli tekintélyekre és *80 évvel Kr. e.* ezt a régi Páli-kanont, Ceylonban szentesítették. Buddha életrajzi legendái is nagy számmal forogtak fenn, s ha a *Lalita-Vistara*, a mely állítólag a ker. írók legfőbb forrásműve volt, talán a Kr. u. 20 évvel is. elbeszéléseinek magva jóval a megelőző századokba felnyúlik, úgyhogy a *chronológia szempontjából a buddhista irodalomnak a ker. írók részéről való felhasználása ellen mi sem hozható fel.* Ellenben megfordítva a buddh. irodalomnak a ker. evangéliumok által való befolyása, tekintettel a buddh. kánon nagyobb korára és bálványszerű imáadására, teljesen ki van zárva. Még Seydelnek arra az eleven kereskedelmi és közlökedési érintkezésekre vonatkozó utalását is elfogadjuk, a mely Jézus születése táján India és Róma, Antiochia s Athén közt fennállott. Mióta N. Sándor keletet megnyitotta, a népek összesereglettek, s azt is tudjuk, hogy a buddhista missionáriusok hitöknek propagandát csináltak. Tehát emez eleven összeköttetés révén nagyon könnyen hathattak idegen befolyások más népek vallásos eszméinek kialakulására, mint a hogy Platon és Pythagoras lélekvándorlási tanára indus befolyások hatottak is. De mi mindamellert *lehetetlennek* tartjuk, hogy az *evangéliumok a buddhista legendáktól bármi tekintetben is függenének.* Ha állottak is fenn kereskedői összeköttetések India és Itália közt, mégis mily *keveset tudnak a római írók az indus philosophiáról és irodalomról!* úgy, hogy az indus szellemnek ily gazdag, részletes reproductiója az egyszerű palaestiniai írók részéről egészen szokatlan lenne, s minden közvetítés nélkül állana előttünk. S ha létezett egy költői apokalypticus evangélium, — *hol maradt ez a legrégebb forrás,* miért nem említik sehol? Az ős-Márkról, ős-Mátéről van tudomásunk, ez a legrégebb. s Jézus gyermekkori történetére legfontosabb okmány pedig nyomtalanul elveszett volna? Tudjuk, hogy a gyermektörténetek a legrégebb ker. gyülekezetek kebelében keletkeztek, Jézus rokonainak életében s szájról-szájra terjedtek tova, míg föl nem jegyeztettek. Vajjon lehető lett volna ezek közé buddh. anyagot becsempészni, holott Jakab, Jézus testvére, még élt (69-ig), — és senki se tiltakozott volna ellene? Továbbá utalnunk kell a föntebb fölvetett párhuzamok közt levő *nagy*

eltérésekre. Látjuk, hogy azok a történetek csak *egy-egy mellékes pontban* egyeznek meg a bibliai történettel, a *fontosabbakban* azonban *teljesen elütnek* azoktól. Vegyük péld. a Buddha-fiú és a 12 éves Jézus eltűnését. Az egész történetben csak az elveszés s aztán a szülőktől való megtalálás közös; ellenben a 12 éves Jézusnak a templomban, passah alkalmával az írás tudók közt való forgolódása s az ő gyermekileg naiv s mégis oly nagy és őseredeti szavai: „Nem azokban kell-e nekem foglalatosnak lennem, a melyek az én Atyámnak dolgai?” teljesen párja nélkül állanak. A buddhizmus és a keresztyénség oly végképen ellenkező vallások, oly nagy eltérésekkel, hogy a kevés hasonlóság a fennálló különbségek közt nem sokkal több, mint egy csöpp a tengerben. S a mi valóban hasonlóság, az e törvény szerint magyarázható meg: *hasonló okok hasonló hatásokat szülnek.* Ha vallástörténeti téren mindig még egymástól egészen távoleső népeknél is, a legfeltűnőbb hasonlatosságok fordulnak elő, mennyivel inkább kellett ennek ama hasonló helyzeténél s hasonló körülményeknél fogva, melyek közt Buddha és Jézus éltek, fenforognia! Mindketten papi vallásból származtak, mindketten magok vették kezökbe az új tan alapítását, mindketten mélyíteni akarták a vallást, az érületbe áthelyezni; mindkettő lángolt a megváltás szükségérzetétől. Nem a dolog természetében fekszik-e, hogy mindkettőjüket az elhaló vallás képviselői mindjárt kezdetben mint üdvözítőket köszöntötték, továbbá hogy a nagy munka előtt mindketten belső harcot vívnak, a melyből egy nagy feladat átvétele előtt egy halandó sincs mégkimélve; hogy bőjtölve időznek a magányban, hogy tanítványokat választanak, hasonló csodákat tesznek, s rövid, könnyen felfogható szavakkal és hasonlatokkal juttatják gondolataikat a nép közé! A legkülönbözőbb vallásokból merített nagyszámú példával igazolható, hogy *hasonló helyzetből hasonló események fejlődnek ki*, s vajjon a buddhizmus és a keresztyénség közt található minimális párhuzamokra nem állana-e ez?

Persze, ha az evangéliumokban elbeszélte összes tények történeti hitelességét föltétlenül bebizonyíthatnók, azok buddh. forrásoktól való függésének kérdését nem volna szükség fejtegetnünk. Falke szilárdan meg van győződve az evang. elbeszélések történeti igazságáról, de azokat, a kik nem osztoznak az ő álláspontjában, a következő *döntő érvekre* utalja: Az összehasonlító vallástörténetben van egy törvény a mely így szól: *csak akkor szabad kölcsönvételre következtetnünk, ha valamely részlet kimagyarázására ama képzetkör, a melyben a szerző él, nem elégséges.* Vajjon olyan volt-e a Jézus tanítvá-

nyainak képzetköre, hogy — ha életét költőileg akarnák kialakítani, — nem találhattak ki minden egyes eseményt önmagokból? Bizonyára kitalálhattak minden történetet önállóan önmagokból, a nélkül, hogy idegen anyagot használnának. Ha péld. a szűztől való születést és Jézus büntelenségét, továbbá az angyalok megjelenését s azok éneklését akarták előteremteni, ehhez nem volt szükségök buddh. előpéldára, hanem a valódi inditek ehhez az ő szövetség jóslataiban, továbbá az eredendő bűnről való felfogásukban rejlett, a melyből Isten fiát ki kellett venni, s mindenek előtt abban a gondolatban, hogy egy büntelen istenfiú csak Istennek közvetlen közbelépése folytán állhat elő a földön. S ha még utalunk az evangélisták *egyszerű, józan írásmódjára*, a mely mértföldnyire elűt a Lalita-Vistara *rejtélyes, csavart előadásától* s általában *valamennyi buddhista szövegtől*, továbbá arra, hogy a tanítványok, föltéve, hogy Jézust Buddha versenytársának akarták feltüntetni, őt a Buddhától tett csodáknál még nagyobb csodák ráköltésével emelték volna az indus fölé, és hogy Jézus életének a buddhista keretbe való ezen erőszakos beszövését, a máskülönben oly kerek és egységes evangéliumokban valahol csak észre kellene vennünk, — ezt a kérdést elintézettnek tekintjük. A mi üdvözítőnk oly *eredeti, élethű, s mégis emberi mértékkel oly kevéssé mérhető s kitalálható alak*, hogy úgy tudományosan, mint vallásilag *méltatlan dolog* őt *Buddhával bármiképen összeköttetésbe hozni.*

(Vége köv.)

RÁCZ LAJOS.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A század végének, sok minden egyéb mellett, egyik jellemző vonása a vakhit és a hitetlenség, illetőleg a babona sajátságos összetalálkozása. Mellőzve az utóbbit, elmondhatjuk, hogy a jövő kor historikusai nagyon meg lesznek akadva, mikor a gőz és villamosság csodái mellett fejlődött műveltség exotikus virágaihoz, a lourdesi csodaforrás, a mikolai könnyező kegykép és annyi száz meg száz hasonló tüneményekhez jutnak s ezeket megmagyarázni óhajtják.

Az a „tüntetés“, melyet az „erdélyi“ püspök rendezett egy obscurus festő gyöngé mázolványában megjelenő magasabb kegyelem csodatételeinek a tiszteletére, tulajdonképen nem egyéb, mint a hitetlenség következményeitől megrémült emberiség babonaságra inclináló hajlamának kizsákmányolása, s egy tartalmában teljesen megfogyatkozott, de formáiban még mindig erős systemának csalétke az üres formalismushoz hajló lelkek számára.

Nem áll egyedül e jelenség, — mint fentebb is említettük: sőt ellenkezőleg teljes rendszerré nőtte ki magát a század második felében. Sajátságos dolog, hogy rendszeresége a szerint fejlődik, a mint a környezetben az élőhit ereje gyöngül. Legerősebb Franciaországban, hol a lourdesi szűz megjelenésével indult volt meg világhódító körutjára, hogy immár hozzánk is eljusson és nagyban erősödjék. Németországban a trieri szent kabát cultusa a mint élénken megindult volt a század elején, oly annyira el is hanyatlott későbbben. Ott ma más irányban működik a fanatizáló propaganda, mely iránynak jellemzésére álljon itt egy kis apróság.

Münchenben a mult évben történt, hogy egy róm. kath. családnál szolgáló protestáns szolgáló pénztárczáját elveszítette. A gazda, ki úgy látszik, hogy szenvedélyes proselyta szerző is lehet, páduai szent Antalnak egy responsoromát adta át a

cselédnek, melyet szent Bonaventura írt volt s a melyet 1868-ban IX. Pius is approbált, 100 napi bucsút ajándékozván a responsorium minden egyszeri elimádkozásáért. Ezen responsoriumnak az lett volna a feladata, hogy az azt elimádkozó leányt pénzéhez juttassa. A leány azonban lelkészének kezébe adta e csodabogarát, a mi által mi is tudomására jutottunk szent Antal rendkívüli erejének. Versben mondja el az előbeszéd, hogy mi mindenben használ a nevezett szent. Bátorságot veszünk magunknak, hogy olvasóink épülésére, bár — sajnos — rossz klapancziákban reprodukáljuk az eredetit, mely ily formán szól: „Antal csodái száma temérdek; — A mit csak kívánsz, megadja néked. — Szükség, betegség, tévely sötétje — Még a pokol is meghátrál tőle. — A beteg felkél, ha ő akarja; — Halált ágyadtól elűz a karja. — A tenger zajgó árját legyőzi; — Elveszett kincsed visszaserzi; — Kemény bilincset ketté roppant; — Egészséget tölt beteg tagodba; — Agg és az ifjú, ha őt imádja, — Enyhületet nyer s vigasz száll rája“ stb. — És mindez pápai approbációval történik, IX. Pius áll jól róla, hogy a dicső szent, csak hozzá imádkozzanak, az említett csodákat készségesen végrehajtja.

De vajjon van-e mégis számbavehető eredménye ennek a túlságig csigázott csodakórságnak? Vajjon jól számítanak-e a hét halom környékén, mikor ilyen kiskorúságba kívánják visszavezetni az emberiséget? Az a sok díszmagyar, mely a mikolai könnyező szűz processiójának fényét emelte, azt mutatja, hogy igen. Azaz, hogy talán mégsem azt, hanem egyebet mutat. Hiszen Franciaországban is könnyeznek a kegyképek; hiszen Németországban is csodákat művelt a szent kabát és művel manapság is páduai szent Antal: de a díszruha nem igen gyakori a processiókon. Nem, a díszmagyar egy darab hypokrizist kell, hogy takarjon. Lehetetlen, hogy a mit Franciaországban tapasztalhatni ezen exoticus csodákkal szemben, hazánkban ne volna tapasztalható, ha a díszmagyar nem volna olyan — vastag takaró.

Miksa szász herczeg, ki pappá lett s egyike az ultramontanismus legfanatikusabb híveinek, nem régiben Párisban járt és a Montmartre-on. Jézus szent szívének templomában francia prédikációt tartott. A milyen büszke a bajor klérus és ultramontanismus ezen nagyrahitott, magas születésű heccáplánjára, azért nem kevésbé botránkozott meg a patriotismus a francia prédikáczió. Miksa herczeg hazatérvén, Nürnbergben, egyik pápista kaszinóban előadást tartott, hogy a kedvezőtlen hangulatot eloszlassa s ez alkalommal vigasztalóul beszélt azon tapasztalatairól, melyeket a francziák vallá-

sosságának alacsony fokára nézve szerzett. „Ha vannak is — úgy mond — sokan hitbuzgó katolikusok, de azért Franciaország vallási tekintetben igen szomorú helyzetben van. A nép nagy tömege az egyháztól idegen, a templomok látogatottsága rémitően csekély, a sakramentumokkal való élet igen gyöngén áll és a mi a legszomorúbb, a vidéken még nagyobb a vallási tönk, mint a városokban. Párisban még több vallásosságot láthatni, mint a vidéken, a tartományokban“.

Bár nem minden czélzat nélküli volt a herczeg beszéde, de azért nincs okunk kétségbe vonni megfigyelése helyességét s a feltárt eredmények való voltát. A csodakórság hathat a babonás lélekre, mely Istenben való hitétől megfosztva, az emberi találmányokhoz fordul, a conventionalismus köthet egyes egyéneket az üres formákhoz külsőképen, de lelket így teremteni nem lehet.

Mióta a Dreyfus affaire Franciaországban lejátszódott, mióta kitünt, hogy minő klerikális, illetőleg jezsuita machinatiók játszottak benne közre, a francia nép még jobban elhidegült uralkodó egyházától, melyet a kormány is csupán politikai okokból támogat. A kormány a közvélemény nyomása alól sem térhet azért ki s ennek lehet tulajdonítani, hogy nemrégiben betiltotta a Fontgomboultban épített trappista apátsági templom ünnepélyes felavatását. A socialista minster Millerand Limogeban ismétlé Gambetta szavait: „le cléricalisme c'est l'ennemi“, a klerikalismus az ellenség. Szintén jellemző dolog, hogy a budget bizottságban 18 szóval 7 ellen törölték a vatikáni francia követség tételét, a mi azonban nem zárja ki, hogy a kamarák vissza ne állítsák azt. A „Siècle“ három számában, az egykori dominikánus Hyacinth Loyson a román népek hanyatlásáról írván, reá mutatott arra, hogy ennek egyedüli oka a papismus s a következő számban Ives Guyot azt hangoztatta, hogy Franciaországnak, ha élni akar, protestánsná kell lennie.

Hogy ilyen hangok emelkednek, annak a protestáns népek szemmel látható emelkedésén s a pápások hanyatlásán kívül a fel-felmerülő botrányok is okul szolgálnak, a minőkben a római egyház sohasem szűkölködött. Mostanában nagy port vert fel a nancy-i árvaház ügye, mely a jó pásztorról nevezett apácák gondozása alatt áll. A püspök megvizsgálván az intézetet úgy találta, hogy az épen nem áll hivatásának a magaslatán. A 20 éves leányok minden nélkül bocsáttatnak el az intézetből, kitéve a nyomorok és minden veszélynek. A püspök szemökre veti a nővéreknek, hogy minden gondjuk csak a pénzszerzésre irányul s e végből a leá-

nyok még a félvilági hölgyek szolgálatába is bocsáttatnak. Az egész intézet teljesen távol áll azoktól a követelményektől, a melyeket a róm egyház s az újabbkori gyermekvédelem a hasonlóktól megkíván. Azonban a püspök megjárta apáczáival, illetőleg buzgalmával, mert Rómából a policediális pápa hallgatást parancsolt neki. Természetesen ezzel nem a püspök buzgalmának a kárhoztatása van kimondva, hanem egyszerűen a római egyházban gyakorolt azon politika érvényesül, hogy a szégyenletes állapotot a világ elől eltakarják, a mint p. o. a concubinatusban botrányos módon élő papokat áthelyeztetni más vidékre, hol korábbi életét ugyancsak úgy folytatja, de a hivek még nincsenek elkeseredve a kellőleg nem ismert új parochus ellen.

Természetesen hasonló állapotok mellett, a melyek különben a pápás egyházban napirenden vannak, nem sokat használ a vallásos buzgóság emelésére, ha a sajtót is mindenképen mozgásba hozzák. Ime Franciaországban 1888-ban alapították a „La Croix“ czimű ultramontán ujságot, mely 17,000 előfizetővel indult meg s 1892-ben már 250,000 előfizetőt számolt. Szervezve van elárúsítása az ország minden departementjában s azért Miksa herczeg mégis csak szomorú eredményeket tapasztalhatott. A „La Croix“ bárhány példányban jelenik is meg, nem képes a hanyatló francia népet regenerálni, nem képes ijesztő mértékben feltűnedező bajait orvosolni. A romanismus egyedüli urrá lett Franciaország felett a nantesi edictum visszavétele után, s erkölcsileg oda süllyesztette a népet, hogy a dicső nemzet napról-napra fogy és apad. Politikusok is aggódva keresik az orvosszereket az erkölcsi hanyatlás akadályozására és rémülten jegyzik fel, hogy a mult évben míg Németországban 1.800,000 volt az újszülöttek száma, addig Franciaországban csak feleannyi. Szomorú jele az időeknek, az erkölcsi állapotoknak és élénk bizonyosága a romanismus erkölcsi csődjének. Azért kellene a kegyképek, a csodatételek, a processiók, hogy ezek mellett s által feledtessék az egyház által felidézett erkölcsi nyomort.

És mégis unos untalan úgy akarja magát az az egyház, illetőleg annak pápája feltüntetni, mint „a világ egyetlen erkölcsi hatalmasságát“. Az „Osservatore Romano“, a vatikán szócsöve, abból az alkalomból, hogy Anglia és Transzval között kitört a háború, kifejezést adott a feletti örömének, hogy két protestáns nép áll szemben egymással fegyverben. egymást marczangolván. Persze, ha a pápától függenének, most szent lenne közöttük a béke. Hogy tehát erkölcsi nagy hatalmát megmutassa a római curia, neki áll a protestánsok

ócsárlásának s a háborut is a protestantismus szellemében rejltó forradalmi s czivódó irányzatnak rója fel.

Nem szokatlan e hang XIII. Leónak, a békepápanak ajkairól sem. Emlékezőnk még a Canisius encyklikára, a mely szerint Luther bontá ki a forradalom zászlóját. Nem régiben, hogy neve napján a főegyházi méltóság viselőket fogadta ő szentsége, az „Osservatore Romano“ szerint, újból szabad folyást engedett nemes felháborodásának amaz üzelmek miatt, melyeket a protestánsok Olaszországban folytatnak. Felemlíté, hogy a protestáns biblia terjesztő társaságok eleinte azon igyekeztek, hogy a felnőttekhez hozzá férközzenek, nekik olvasmányokat szolgáltatassanak, s vallásos gyülekezeteikbe őket meghívják. De mikor látták, hogy így nem sokra mennek, összeesküvést szőttek az üdvözítő egyház ellen, konseruatoriumokat, nevelőintézeteket s ipartanműhelyeket alapítottak ifjak és lányok számára és sokakat, kik a zárt helyiségekben nem fértek el, házi munkával ruhával s élelmiszerekkel láttak el. A szülőknek tudatlansága s az alsó néposztálynak szerfelett nyomoruságos gazdasági helyzete sokféleképen előmozdítá a pokoli munkát, a különböző protestáns szektáknak azon lelkek megrontására irányuló törekvéseit, kik a forradalom szele által hozzájuk vezetettek stb. A beszédet XIII. Leó azzal végzé, hogy Olaszország katolikus állam és az is akar maradni.

Azonban ez alkalommal, úgy látszik, a hivatalos szócső kissé többet talált ő szentsége szájába adni, mint a mennyi mondatott. Minthogy az „Osservatore Romano“ cikkének hitelességében kételkedni nem igen lehetett, a Gusztáv Adolf egyesületnek Brauschweighban tartott 52. gyűlése, valamint a nürnbergi protestáns kerületi zsinat erős hangon szólalt fel a protestánsoknak ezen ismételt gyalázása ellen. A felszólalásnak következménye gyanánt, a Vatikánnak bajorországi ügyvivője okt. 18-án egy jegyzéket adott át a királyi ház miniszterének és a külügyminiszternek, a melyben kijelenti, hogy a pápa soha sem mondotta azokat, a miket a Gusztáv Adolf egylet gyűlése s a zsinat a szájába adott és hogy ő, az ügyvivő, fel van hatalmazva, hogy e czáfolatot a királyi kormánynak tudomására juttassa. Megjegyzendő azonban, hogy a csalatkozhatatlanságnak némi sugára az „Osservatore Romano“-ra is vetődhetett, mert ezen dementi daczára sem volt hajlandó megemlékezni arról, hogy tévedett. Különben akár tévedett, akár nem, tény az, hogy a Vatikán visszavonja, vagy dementálja a neki tulajdonított gyalázó kifejezéseket. De kérdésbe lehetne tenni: hogy miért teszi ezt most és miért nem

tette meg már a kevésbé sérelmes Canisius encyklika után is. Persze azt demantálni nem lehetett, revocálni bajos lett volna. Most pedig bajos megállapítani, hogy revocatio, vagy dementi forog-e fenn.

Ha a protestánsoknak Olaszországban folytatott üzelmei az erkölcsöknek megrontására irányulnak és „az Isten s emberektől megáldott városokban oly benyomást keltenek a protestánsok pompás épületei, melyekben a lelkek kifosztatnak és a tanműhelyek, melyben az egyház ellen brutalis türelmetlenséggel a harc szerveztetik. mint az utczán a tisztességes és művelt hölgyek közt szintén alá s feljáró. s szemtelen kaczerással mozgó asszonyszemélyek“ stb, — mondjuk ha a protestáns művelődésnek ilyenek az eredményei, akkor méltán kérdehetjük, hogy hát a romanismus milyen irányú művelődést javasol?

Meg is mondja ő szentsége a brazíliai püspökökhöz intézett köriratában, hogy a pápista népek boldogításának mi a helyes útja. Legelsőbben is örömét fejezi ki a felett, hogy Braziliában úgy a régi, mint már, az 1894-iki körirat óta beköltözött szerzetes rendek s ezen kívül a seminariumok is szaporodtak. De, hogy az ezek által elérhető eredmény még jobban biztosíttassék, különösebb gondokat kell fordítani a semináriumokra, különösen a fiú seminariumokra. A tapasztalat azt mutatja, hogy a vegyes seminariumok (!) nem felelnek meg az egyház célzatainak. A növendékek elkülönített csoportokban nevelendők a szerint, a mint polgári élethivatás betöltésére, vagy pedig papi kandidátusok gyanánt kiválasztatva, a szent hivatalra kívánják magukat szentelni. Az utóbbiaknak eleitől fogva a szentségek szolgálatának megfelelő életben kell gyakoroltatniok, a miben akadályozva volnának, ha a laikusokkal együtt neveltetnének. Ennélfogva őket minden profán dológtól szoros elkülönítés által kell megóvni s az európai seminariumok példája alapján a szent Boromäus-féle szabályok szerint kell képezni. Arra is kell ügyelni, hogy a szünidők alatt ne bocsáttassanak haza családjaik körébe, hol, főleg a gyarmatosoknál, sok mindenféle, a jó erkölcsöket veszélyeztető munkásnéppel találkozhatnának. Ezenfelül figyelmebe ajánlatik a püspöki karnak, hogy foglalkozzanak a sajtóval s gondoskodjanak jó érzelmű s ügyes zsurnálistáknak a képzéséről. Legyen gondjuk arra is, hogy a parlamentbe lehetőleg jó katolikusok, — papok is, — választassanak be, de ügyeljenek arra, hogy vak szenvedély, nagyravágyás, lázító és czivódó papok még se kerüljenek a kamarákba, mert az által csak a nép megbotránkozásának szolgáltattatnék táplá-

lék. Végül kifejezést ad a pápa annak a reményének, hogy miután Braziliában épen mostanában szünt meg a papságnak állami dotálása, a nép igyekezni fog az egyházat saját erején fentartani s rendes adózás, végrendeleti hagyományok, az eddig haszontalanságokra, mint színház és más szórakozásokra fordított jövedelmeiből adandó segélyek által a püspököknek rendelkezésére fogja bocsátani azon összegeket, a melyek seminariumok és templomok építésére és fentartására szükségesek. A püspököknek pedig feküdjék szíviükön a péterfillérek (!) gyűjtésének az ügye s igyekezzenek azt az önkéntes áldozatkészséget, mely az első keresztyéneket annyira ékesíté, új életre kelteni.

Ime tehát a művelődési program! Szerzetes rendek szaporítása, zárdái papnevelés, az így nevelt papok társadalmi és politikai vezető szerepe. A nép kiszípolyozása és a péterfillérek. Ez utóbbi természetesen az igazi, a valódi papismusnak a barometruma.

De hagyjuk már el a római vidékeket s lássunk egyet-mást a protestáns egyház mezejéről is.

A nyáron kezdődtek s főleg most az őszi tartattak meg Németországban a szokásos különböző egyházi és vallásos gyűlések, kongresszusok, melyek oly sok felemelő mozzanatot tárnak fel a német hitben és cselekedetekben egyaránt nosz protestantismus életéből. Nincs terünk arra, hogy csak nagyjában is sorra beszámoljunk róluk, azért pusztán egy pár jellemzőbb és főbb eseményt említünk fel.

Egyik legfontosabb gyűlés volt az evangéliumi szövetségnek Nürnbergben október 9—12 napjain tartott XII-ik nagy gyűlése. Az evangéliumi szövetség, mely a romanismus s főleg a jesuitismus tulkapásaival szemben a protestáns érdekeknek a megvédésére alakult, egy ideig nem volt általános rokonszeny tárgya a német protestantismus kebelében. Hogy szövetség a hitvallást nem hangsúlyozta eléggé, hogy a különböző theologiai nézetekre való tekintet nélkül kebelébe fogadott mindenkit, ez sehogy sem tetszett az orthodox evangélikusoknak s ezért fáztak is tőle s így a teret a moderneknek engedték át. Viszont harcziassága a kormányi és hivatalos körökben keltett kedvezőtlen hatást, minthogy ezen körök politikai okokból, sokszor voltak kénytelenek paktálni a politikailag erősen szervezkedett klerikális párttal s így a szövetség nem egyszer zavarta meg cirkulusait. Azonban most úgy látszik, hogy mindkét irányban meg van törve a jég s a szövetség még nagyobb mértékben lesz képes erejét kifejteni, mint eddig tette volt.

Már maga a nagy gyűlés idei helye, Nürnberg, igen jellemző jelenség. A németországi klerikalizmus legerősebb fészkeiben, Bajorországban tartja az evangéliumi szövetség összejövetelét, hogy tiltakozzék a pápás egyház alattomos térítő eszközei ellen s felhívást intézzen a német néphez a romanizmus igájából kifelé törekvő ausztriai hitsorsosok érdekében. De nem kevésbé jellemző e hely azért is, mert a bajor protestánsok orthodox lutheránusok, kik mint a többi hasonló gondolkozásuak, jó ideig távol tartották magukat a szövetségtől. Nem is volt minden aggodalomtól ment a hitvallás mellett szilárdan álló párt a gyűlés eredményeit illetőleg, azonban utólag a legnagyobb meglepődéssel konstatálják, hogy az evangéliumi szövetségnek bajorországi főegylete, midőn a veszélyeztetett protestáns érdekek védelme szempontjából a Bundba belépett, ezzel hithűségét fel nem adta, sőt a hitvalláshoz való törhetlen ragaszkodásának ez alkalommal is impozáns kifejezést adott. Tehát a szövetség nem bántja a hitvallást, mindenkit egyesíteni kíván, a ki a protestantizmus igazait a közös ellenség ellen védeni kívánja.

Mély benyomást tett úgy protestáns, mint pápista részen az a körülmény is, hogy a bajor regens herczeg a Bund által hozzá intézett hódoló táviratra azonnal és igen melegen válaszolt. Ez természetesen igen jól esett a protestánsoknak, de annál inkább elkeserítette a rómaiakat. A bajor ultramontanizmusra a regens herczeg köszönő távirata, mint hideg zuhany hatott s „megütközést szülő birnek“ minősíti egyik organumuk. Más lapok a ministeriumot akarják felelőssé tenni a parlamentben a választáviratért s erős harcokkal fenyegetőznek. Különben az egész dolog arról tesz tanubizonyosságot, hogy a Bundnak nürnbergi nagy gyűlése nagy nyereség a protestantizmusra nézve, s hogy igen szükséges volt a klerikalizmus főhelyén kifejezést adni a protestáns öntudat önérzetes megnyilatkozásainak.

Mellőzve a gyűlés részletes leírását, a határozatokra térünk át. Az egyikben az ausztriai vallásos mozgalmakkal foglalkozik a szövetség s a német protestantizmus becsületbeli és szeretet szabta kötelességének nyilvánítja az evangéliumi mozgalom támogatását s a testvéreknek az evangéliumi igazságokhoz segítségét. Egy állandó bizottságot küldött ki, melynek feladata, hogy a németországi protestánsoknak az osztrák németiség vallásos mozgalmait iránt tanúsított érdeklődését fokozza. Felhívja a német protestánsokat, hogy a bizottságot az ausztriai reformációnak előmozdításában anyagilag is támogassa.

A másik határozat az apácák térítői missiója ellen irá-

nyul. Hivatkozással a hit és valláserkölcsei életre felügyelő római bibornoki kollegiumnak a minorita női szerzetesek tartományi főnökjéhez intézett s általunk is már ismertetett utasítására, kimondja, hogy „az evangéliumi szövetségnek 12-ik nagygyűlése elítéli ezen türelmetlenséget s kifejezi az iránti reményét, hogy Németország evangélikusai a betegek ápolása végett evangélikus nővéreknek és evangélikus kórházaknak a felállításán fog igyekezni s reméli továbbá, hogy az állami és községi hatóságok a vezetősök és felügyeletők alatt álló kórházaknál gondoskodni fognak arról, hogy a róm. kath. nővérek által ápolott betegetől ne tagadtassék meg az evangélikus lelki gondozás vigasztalása.

Mint minden évben, úgy ez alkalommal is kapva kapott az ultramontán sajtó az evangéliumi szövetség gyűléséről szóló referádokon, hogy a protestánsokat kisebbitesse. Különösen nagy hévvel támadták meg D. Buchwald lipcsei lelkészt, a ki azt mondotta volna, hogy „a pápa Rómában minden tolvajok feje és védnöke“. Felségsértés, az egyház feje ellen elkövetett büntény foglaltatik szerintök ezen szavakban, mely miatt panaszt fognak emelni s a mely miatt D. Buchwaldnak fegyházba kellene kerülnie stb. És végre is kisült, hogy a sértő szakasz Luthertől vett idézet s nem is a pápára vonatkozik. hanem a római curiának ama történelmileg teljesen bizonyos kiszípolozó politikájára, melynek következtében az egyházi címek, méltóságok bucsú stb. mind-mind pénzért áruba bocsátott vásári cikkek voltak.

A „Germánia“ Dr. Gerbert lelkész szájába ezen szavakat adta: „Nézzétek a mi császárunkat s állítsátok melléje a többi fejedelmeket s ime ezek csak üres tojás héjak, mert evangélium nélkül szűkölködnek“. De a szidalmazásban itt is felült a jó ultramontán lap, mert dr. Gerbert azonnal megczáfolta és kijelentette, hogy a neki tulajdonított kifejezések gyűlölködő vad fantasia szülöttei, a melyeket ő sohasem használt, csak a Germánia álmodta azokat.

Egy másik nevezetes nagy gyűlés volt a Gusztáv Adolf együletnek Braunschweigban, szept. 19 – 22 napjain tartott 52-ik gyűlése. Érdekes felemlíteni, hogy 1854-ben, a 12-ik nagygyűlését is Braunschweigban tartá a Gusztáv Adolf egyület, de akkor, tehát 45 évvel ez előtt csupán 275 gyülekezetet segélyezett 210,000 márka erejéig, míg most 1756 gyülekezet számára több mint 2 millió márka segélyt képes juttatni évenként.

Az egyület évi jelentése szerint a fiók együletek száma az utolsó évben is gyarapodott, ellenben a nőegyletek száma 8-czal apadt. Az egyület mult évi bevétele 2,466,920 márka

volt, míg az összes fő- és főkegyletek vagyona 5.252,567 márkát és 446,828 márkányi hagyományt tett ki. A múlt év folyamán 35 templomot, 13 papi lakot, 8 iskolát épített, 29 templom, 8 papi lak és 2 iskola építését megkezdette. Az egylet által gyámoltott gyülekezetek közül 58 annyira megerősödött, hogy további támogatásra nincs szüksége, ellenben 8 mostan került az egylet védő szárnyai alá. Nem lesz érdektelen felemlíteni, hogy a Gusztáv Adolf egylet, mely mindjárt az evangéliumi szövetség után vette volt pártfogásába az ausztriai protestáns mozgalmat, mely mértékben terjeszti ki áldásait az Ausztriában élő hitfelekre. A kimutatás szerint Csehországban 113, Morvában 56, osztrák Sziléziában 32, felső Ausztriában 15, alsó Ausztriában 13, Steierben és Karinthiában 21, Tirol és Vorarlbergben 8, Galicziában és Bukovinában 124, tehát összesen 382 gyülekezet részesül az egylet segélyezésében.

Az idei nagygyűlésre beadott szeretet adományok közül meg kell említenünk a braunschweigi főegyletét, mely 39,000 márkát tett ki és az antwerpeni gyülekezet 30,000 frankos adományát. A legnagyobb segélyt az idén az olműtzi gyülekezet kapta 20,791 márka összegben.

A gyűlésnek egyik legfontosabb tárgya éppen az ausztriai evangélikus mozgalom volt, a melyről D. Dibellius drezdai egyházi főtanácsos tartott előadást a helyszínen szerzett alapos tapasztalatai nyomán. Előadása szerint nem lehet ugyan tagadni, hogy a vallásos mozgalomnak támogatásában a nemzetiségi érzület jelentékeny tényező volt, de azért maga a mozgalom mély vallásos pozitív tartalommal bír és nem szorítkozik csupán a németekre, hanem a csehek között is akadnak, kik érdeklődnek az evangélium iránt, habár áttérések még nem igen fordulnak elő közöttük. Az áttérések folytán számos új gyülekezet keletkezett és keletkezik folyton, mert a mozgalom még éppen nem szűnt meg, mert p. o. Komotauban is az egyleti gyűlést megelőző vasárnapon 142-en tértek át. Az áttérések száma egyes helyenkint változó itt 160, ott 113 vagy 180, 260 stb. Újabban 21 új lelkesítő állomás létesült és pedig 11 egyenesen az áttérések következtében. A vallásos mozgalomnak hármaz jó eredményét tapasztalta Dibellius; nevezetesen, hogy a régibb evangélikus hitbuzgóság fokozódott, hogy a katolikusok helyes fogalmat nyernek az evangélikus hitről, hogy a vegyes házasságok száma az áttérések folytán apad p. o. az utolsó félv év alatt is 123 házasság lett egy vallásuak házasságává az által, hogy a katolikus fél áttért.

A Gusztáv Adolf egyletről szólva meg kell emlékeznünk

arról is, hogy a központi választmánynak agg elnöke, D. Fricke professor és titkos tanácsos, elnökségének 25 évfordulója ugyanezen nagy gyűlés alkalmával volt és azon meleg hangú üdvözlések, melyekkel a gyűlés tagjai őt ünnepelték, még nagyobb mértékben növelték a gyűlésnek fényét s érdekességét.

A mi az ausztriai vallásos mozgalmakat illeti, ma már hiteles és hivatalos adatok állanak előttünk az áttérésekről és nem vagyunk a politikai újságok felületes közlésére utalva. Most már világos, hogy a hirdetett 10000 áttérés nem történt még meg, mert az év első felében. Június végén, az evang. és a ref. egyházba áttértek összes száma 3449-et tesz ki. Azóta e szám a 4000-et fölül haladta, ha a sporadikus közlések hitelre számot tarthatnak. És az áttérés még folyton tart, daczára annak, hogy a katolikus részről minden lehető elkövetnek a protestánsok zaklatására.

Ez utóbbiak közül legyen elég egy pár esetet fölemlítenünk, mint jellemzőt. Egy Lambert Károly nevű prot. úr megengedte, hogy az ő magán tulajdonán levő és azt képező góthikus kápolnában a róm. katolikusok istentiszteletet tartanak. Most a prot. mozgalom idejében a protestánsoknak is megengedte ugyanezt. És e miatt a kath. plébános birtokháborítás miatt perbe fogta Lambertet, de pórul járt, mert pert vesztett. — Egy Jakobi Adolf nevű mérnököt Oberdrauburgban azért pereltek be, mert a községi temetőben, az öngyilkosok számára fentartott helyen eltemetett gyermeke sírja fölé a római egyházi hatóság megkérdezése nélkül síremléket emelt. Az első bíróság el is marasztalta a mérnököt, de a két felsőbb bíróság felmentette s a perköltségek viselésére ítélte a plébánost. — Lumnitzer prot. lelkészt a bíróság a római egyház és sakramentumának ócsárlása miatt a büntető törvény 303. §-a alapján 45 frt pénzbírságra ítélte, holott az illető nem tett egyebet, mint Luthernek 1520-ban megjelent néhány reformátori iratát osztotta szét a templomi gyülekezés után.

Álljon itt, mintegy sajátságos curiosum gyanánt, mely élénk fényt képes vetni az osztrák pápások vallásosságára az a toaszt, melyet Bécs hirhedt polgármestere, dr. Lueger a Canisius templom alapköve letételét követő banketten mondott, a melyben azt bizonyította be, hogy a bécsiek, illetőleg az osztrákoknak mért legmegfelelőbb vallás a róm. katolikus. „Hozzánk bécsiekhez — úgymond — egyedül a katolikus vallás illik s katolikus egyházunk egész népünk jellemének is megfelelő. Mi egykor-máskor vidámak vagyunk s a mi kath. vallásunk megengedi nekünk, hogy egyszer-másszor vi-

dámak is legyünk. Sőt különösen a jezsuitáknál itt és ott a színház és a vígjáték nagyban gyakoroltatik. Így van ez nálunk is. Mi bécsiek szeretjük a bőjtös ételeket s mi vagyunk a leghíresebb bőjtös ételek feltalálói; vajjon van-e külön béles, mint a miénk, s van-e valahol olyan fánk, mint nálunk? És ha önök kiflit esznek, gondoljanak önök az előzőtt félholdra“. Természetesen a bankettes publikum óriás tetszés mellett hallgatta ezen jellemző szavakat. Ime ilyen emberek állják útját az evangéliumnak!!

Nem hagyhatjuk említés nélkül ama két örvendetes tény, mely a reformáció nagy alakjainak megörökítésével az egész protestantizmusra nézve jelentőségteljes s buzdító hatással kell hogy legyen. Az egyik hesseni Fülöp fejedelem, tartományi gróf elfogatása Kassalben, mely szobornak leleplezése szept. 12-én volt. A szobrot, melyet Everding készített, pompás remekműnek állítják. A tartományi gróf ifjú korában van rajta ábrázolva. Egyik reliefjén a marburgi kolloquium, a másikon Fülöp elfogatása Alba herczeg által van megörökítve. A másik emléket Braunschweig emelte reformátorának, Bugenhagennek, ki 1528-ban szervezte itt az evangélikus egyházat. Ezen szobor leleplezése a Gusztáv Adolf egyesület braunschweigi nagy gyűlése alkalmával szeptember 21-én történt.

Bizonyára érdekel bennünket az a tárgy is, a melyről a schweizi lelkészek egyesületének aug. 28—30. napjain Genfben tartott 56-ik gyűlése tárgyalt. Arról volt szó, hogy istentiszteleteinket miképen tehetnők mi reformátusok változatosabbá s így vonzóbbá is. Morel professor tárgyalta ezt a kérdést és pedig a Spotta-féle ú. n. liturgiai iskola szempontjából. Ajánlotta, hogy a templomépítési stylt meg kell változtatni, a liturgiát gazdagabbá kell tenni és az ifjúságot ájtatosságban kell nevelni. Azonban a gyűlés, habár már Genfben alig emlékeztet valami Kálvinra, Kálvini szellemben határozott s az elfogadott megállapodás az lett, hogy a belső ájtatos érület külső eszközökkel nem emelhető. Azonban szükséges, hogy az énekgyűre több gondot fordítsanak, az imádság kevésbé sablonos és inkább meleg és szabad legyen, de a fődolog a prédikáció marad mindig és ennek tartalmától függ a valódi hatás.

Megjegyezzük itten, hogy az amerikai presbiteriánus egyház kebelében szintén liturgiai kérdésekkel foglalkoznak s egy e végből alakult egyesület azon munkál, hogy egy építőbb s teljesen zárt egészet képező istentiszteleti formát hozzon létre.

Hogy Angliában ez a liturgiai kérdés a ritualismus kapcsán mily nagy jelentőségű, arról már több ízben megemlé-

keztünk. Legutóbb említettük a canterbury érseknek a gyertya és tömjén használatára vonatkozó döntését. Most megemlíthetjük, hogy a yorki érsek, habár kinyilatkoztatta, hogy a gyertya és a tömjén használata a köz imakönyvbe ütközik, azért más úton kifejezést adott azon nézetének is, hogy a tömjén „ha a szentírás szerint használtatik, ezt ő egyénileg igen szép és jellemző symbolumnak tekinti“. Így aztán nem csoda, ha egyes lelkészek azon tanakodnak, hogy a hivatalos döntéssel szemben állást foglalnak s nyíltan fellépnek. Csak az a baj, hogy az angol államegyház a parlament rendelkezése és befolyása alatt áll és a jelenlegi politikai viszonyok olyanok, a melyek valószínűvé teszik, hogy a mostani tory kormány után wigh kormány következik, a mely erősen protestáns színezetű lesz. Ezért a diplomatikus ritualisták csillapítani igyekeznek az ellenszegülni készülő lelkészeket, mert ha a parlament fog a kérdésben dönten, akkor a yorki és canterbury-i érsek „egyéni“ meggyőződése mit sem használ a ritualismusnak.

De azért az evangelium nagyobb erő, mint Róma és a világ minden taktikája.

p.— f.—

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Irta: *Dr. Fináczy Ernő*. Első kötet: 1740—1773. Budapest, 1899. Kiadja a magyar tudományos Akadémia. Nagy 8-ad rétbén 449 lap, ára 4 frt.

Fináczy Ernőt már «A francia középiskolák multja és jelene» című munkája után is jeles tanügyi monografusnak ismerte az irodalom; most megjelent műve a legkiválóbb magyar tanügytörténészek között biztosít helyet a szorgalmas és tanult szerzőnek.

Hatalmas tanügyi monografiája három részből áll. Az első rész «a régi rendszer uralma» czímen a kísérleteket vázolja, melyek a tanügy rendezésére irányultak. Az oktatást a vallásügy szerves részének tekintették. Az 1715 évi LXXIV. t.-cz. előtt a királyok csak a protestáns iskolák fölött gyakorolták a legfőbb felügyeleti jogot és csak ez a törvény terjesztette ki ezt a jogot a római kath. iskolákra is. Tovább terjeszti a felügyeleti jogot az 1723. évi LXX. t.-cz., mely az alapítványokat is kir. ellenőrzés alá vonja, de a kormányiszékek tényleg ezt a rendelkezést is csak a protestáns iskolákkal szemben érvényesítik. A jezsuiták vezetése alatt állott római kath. iskolák fölött Mária Terézia egész uralkodása alatt nagyon lanya volt a királyi felügyelet. Általános elv volt, hogy az iskola a vallásgyakorlatnak lényeges része. Ezért az iskolák minden vonalon az egyházak kezén vannak. Az állam a római egyház mandatariusának tekinti magát és egyházpolitikai czélokot valósít meg az iskolával. Ezért a római egyháznak kedvez, a protestáns egyházakat elnyomja; a római kath. iskolákat lanyhán és hiányosan ellenőrzi s a klerikális érdekeknek megfelelőleg fejleszti, a protestáns iskolákat tudatosan és következetesen korlátozza a rendelkezésére álló összes hatalmi eszközökkel. Kulturpolitika voltaképp még nincsen. A külföldi áramlatok és ösztönzések ereje megtörik a dolgok hagyományos rendjén.

Közműveltségi állapotaink ez elmaradottsága miatt a rendek többször fölajdulnak az országgyűlésen, de azért minden marad a

régi állapotban. Pusztában kiáltó szó maradt *Kaptik Ottó* dömölki benzés apátnak egy magyar nemesi akadémia felállítására vonatkozó terve is. De ez a kulturpolitika nem vágott be a germanizáló összbirodalom tervébe. A bécsi politika czélzatának az felelt meg, hogy Bécsbe állítsanak magyar nemesi akadémiát (1747-ben), hogy a magyar nemesség fiai az összbirodalom német levegőjét szívják. Ezért itthon csak annyi történt, hogy a bécsi egyetem theologiai és jogi tanulmányi rendjét a magyar (akkor nagyszombati) egyetemre is kiterjesztették; de hogy mennyire nem volt őszinte és komoly a magyar tanügy emelése, mutatja az, hogy míg a bécsi egyetemen magas (udvari tanácsos) rangban levő és nagy fizetésű (4000 frt) kitűnő tudósok tanították a jogot, addig Nagy-Szombatban 500—800 frton tengődő másod-, harmadrendű fiskálisok voltak a jog profeszorai.

Ám a római katolikus magyar főiskoláknak e mostoha sorsa még hagyján, legalább békességben működhettek. De a protestáns iskoláknak még az élete is szálla volt a bécsi kormányzó körök szemében. Fináczy minden szépitgetés nélkül, híven és tárgyilagosan festi azokat a zaklatásokat, melyeket a protestáns iskoláknak a Béccsel szövetkezett klérus részéről folytonosan szenvedniök kellett. Elég volt egy besűgás, egy jezsuita titkos följelentése, hogy a klérus tagjaiból álló vizsgáló commissio megrendszabályozza akármelyik prot. iskolánkat. Az 1740-től 1772-ig terjedő időszakban az ág. hitv. evangélikusoknak 5, a helv. hitvallásúaknak pedig 3 magasabb iskoláját fokozta le a kormány a grammatikáig; névszerint a lutheránus iskolák közül selmeczbányait és körmöczbányait 1748-ban, a kassait 1753-ban, a beszterczebányait 1756-ban, az osgyánit szintén 1756-ban; a reformátusok iskolái közül a czeglédit 1753-ban, a szatmárit 1754-ben és a nagybányait 1755-ben. Négy protestáns nagyiskolát pedig, úgymint a győri lutheránust és kálvinistát 1749-ben, a pápai református főiskolát 1752-ben és a rimaszombatit 1771-ben egészen beszűntette. A legatiók beszűntetését, az iskolákra való gyűjtések eltiltását és a községi segélyek beszűntetését szintén a prot. iskolák legyőntetésére találta ki a kormány. Különösen Barkóczy primás tünt ki e téren a felekezeti türelmetlenség következetes szigorával. E kedvezőtlen viszonyok miatt a tanulni vágyó protestáns ifjúság a külföldi egyetemekre tódult, különösen Németországba, Svájcba, Hollandiába és Angliába, mely országok főiskoláin gazdag alapítványok támogatták a magyar fiúkat, sőt erre a czélra a hazai nagyobb főiskoláknál (Debreczen, S.-Patak stb.) is voltak ösztöndíj-pénztárak. De a felekezeti türelmetlenséggel szövetkezett kormányzat a protestáns ifjúság külföldi tanulmányútja elé is folyton újabb és újabb akadályokat gördített, mert érezte, hogy a külföldről hozott magasabb műveltség nagy kulturális erőt kölcsönöz a politikai és felekezeti szempontból

egyaránt gyűlölt magyar protestantismusnak. Fináczy könyve a protestánsok elnyomásának ezt a módját is híven és sok új adattal bővítve írja le.

A protestánsok kulturális erejének megbénítására hozta be a kormány a könyvrevíziót és a sajtó-censurát is, melyet szerzőnk az I-ső rész negyedik fejezetében szintén érdekesen ismertet. *Censurán* érti a mult század a még ki nem nyomtatott könyvek előzetes hatósági megvizsgálását, míg a *revisio* a külföldön megjelent s a monarchiába behozott könyveknek, valamint a hazában már kinyomatott sajtótermékeknek utólagos fölülvizsgálását jelenti. Az egyházi és erkölcsi vonatkozású könyveknek a jezsuiták voltak a revisorai s mint a szerző számos új adattal bizonyítja, a jezsuiták minden elképzelhető felfangot kieszeltek a prot. sajtótermékek behozatala ellen. Ily módon tiltják el Luther M. biblia-fordításának a hallei árvaházban (1755) kinyomatott kiadását, a Károli biblia utrechti (1730) és baseli (1764) kiadását, számos egyházbizottsági és egyháztörténelmi művet, kátét, prédikációs könyvet, Hübner geográfiáját, számtalan iskolai tankönyvet stb. Ha pedig a könyv tartalma ellen elfogadható kifogást emelni nem tudtak, akkor éveken-keresztül addig húzták-halasztották a revíziót, míg a tulajdonos a reklamációt megunva, inkább veszni hagyta a könyveit. Gönczy András gencsi református pap 1737-től 1543-ig nem kapja vissza könyveit; Megyaszay György, Lévay Sámuel és Szoboszlai István református diákok könyvei 12 álló esztendeig vannak revízió alatt. A Mária Teréziához intézett felségfolyamodványok mindenikében van egy-egy pont, melyben a protestánsok felpanaszolja, hogy legjobb dogmatikus tartalmú könyveiket tömegesen elkobozzák a pozsonyi jezsuita revisorok. Hasonló szelvényekben végeztek a jezsuiták a censurát is. Valóságos író háborút indítanak a protestánsok könyvei ellen. Sokszor egész nevetséges csekélység miatt tiltják el a kézirat kinyomását. Egyik censor pl. Klein Efraim kassai lutheránus rektor magyar grammatikájában ezt a közmondást kifogásolja: „Tsupa bizony káptalan a kend feje“. „Ez a közmondás, jegyzi meg a censor, a káptalanok felfangját és csalfaságát jelöli meg s ezért nézetem szerint törlendő“. Tanulságos példa a Molnár Gergely grammatikájának az esete is 1752-ből. Valami Pallitsch Ignác nevű censor a grammatika ama helyén, a hol a chriára példákat említ, ezt a példát fedezi fel: „Rákóczy György sokat harczolt Magyarországért (théma). A protasisban: Miként az oroszlán a vadászokkal harczol a kölykeiért. Az apodosiban: Úgy harczolt Rákóczy is Magyarországért“. Az obscurus censor följelentésére Mária Terézia a könyvnek időközben kinyomatott 3432 példányát azonnal elkoboztatja, pedig nem is Rákóczy Ferenczről, a nagy rebellisről, hanem Rákóczy Györgyről volt szó a megsemmisített könyvben.

Ilyen és ezekhez hasonló intézkedésekben nyilatkozik meg

Mária Terézia egyházi és iskolai politikájának ismeretes egységesítő vezérelve: tetszetős és behizelgő eszközökkel római katolikussá és németté tenni a magyart, a mely rendszert Fináczy könyve sok új és érdekes adattal, de tárgyilagosan és jellemzetesen ismertet.

A könyv második részében tizenkét fejezetben a közoktatás állapotával ismerkedünk meg. Alapul az 1766. évet veszi fel s forrásul a mondott évben országsszerte végrehajtott iskola-investigatio hivatalos adatait használja.

Leggazdagabb és legtekintélyesebb iskolafentartó a *jezsuita-rend*, melynek 31 közép- és felsőiskolája volt s ezek között legnépesebb és leggazdagabb a nagyszombati főiskola, melynek ebben az időben a joghallgatók nélkül 968 tanulója volt. Fináczy a jezsuita tanulási és nevelési rendszert behatóan ismerteti és tárgyilagosan ítéli meg, melynek ez a veleje: a jezsuiták minden alkotásában nagy erények váltakoznak nagy hibákkal. — Tekintélyes tanítórend volt már 1766-ban is a *kegyesrendieké*, kiknek akkor 22 intézetök volt, még pedig 7 kis gymnasiumuk, 14 teljes gymnasiumuk és Szempczen egy közigazgatási iskolájuk volt. Ezen kívül még 12 róm. kath. jellegű iskola volt az országban, melyek közül a dömések, a premonstreiek és a benczések egyet-egyet, a pálosok kettőt, a minoriták és ferenczrendiek hármat-hármat, a gör. katolikusok pedig egyet tartottak fenn és láttak el. A róm. kath. nagyobb iskolák száma 1766-ban összesen 65 volt.

A protestáns nagyobb iskolák számát bajos ebben a korban pontosan megállapítani, mert elemi iskoláik szerves összefüggésben voltak nagyobbfokú iskoláikkal s az iskolák elnevezése sem volt azonos. Fináczy közvetlen levéltári kútfők alapján azt állítja, hogy a *lutheránusoknak* 13 kis gymnasiumuk, 9 nagyiskolájuk és 4 főiskolájuk, összesen tehát 26 közép- és felsőiskolájuk volt. A négy főiskola Eperjesen, Lőcsén, Pozsonyban és Sopronban székel. A *kálvinistáknak* a mondott időben összesen 40 közép- és felsőiskolájuk volt, melyek között kettő az igazi főiskola, névszerint a debreczeni és sárospataki collegium, melyek az oktatás elemi fokától a theologiaig felkarolták az összes tudományokat; valóságos református egyetemek, az egyetemek nemzetközi kiváltságai és jogai nélkül; anyaiskolák, Alma Materek, melyeknek méhéből az ősi szellemtől ihletett nemzedékek megszámlálhatatlan tagjai rajzottak szét az országba. Ez a két anya-iskola szolgált típusul minden többi református iskolának, melyeket mint az anyatest részeit (pars) nagyon találólag partikulának nevezett a nyelvhasználat. Am azért a partikulák fokozatilag nagyon különbözők voltak. Az elsőrendű partikulákban kisebb terjedelemben és kevesebb tanerővel mindent tanítottak, a mit felkarolt az anya-iskola; ilyenek voltak a máramarosszigeti, miskolczi és hódmezővásárhelyi kisebb főiskolák. A másodrendű partikulákban

már nem tanítottak theológiát, de logikát igen; ezek a n.-kőrösi, kecskeméti, losonczyi, mezőtúri, rimaszombati és n.-szalontai scholák. A harmadik csoportot a rethorikai iskolák (Szikszó, Szentes, Diószeg, Püspöki, Nagykálló) alkotják; a negyediket azok, a hol a latin alaktant és syntaxist egészen elvégezték (Kun-Szent-Miklós, Laczháza, Szabadszállás, Halas, Felső-Eőr, Kaba, Derecske, Técső, Huszt, Szováth, P.-Ladány); végül az ötödik csoportba azok a kis iskolák sorolhatók, melyek csak a Major Parva anyagára terjesztették ki a tanítást, tehát félig még elemi iskolák.

E rész további fejezeteiben a népiskolák és a szakiskolák állapotát ismerteti szerzőnk. A *népoktatás állapotát* az 1770. évi conscriptio alapján tünteti föl. Bizony elég szomorú kép ez. Magyarország e korbeli népiskoláinak számát Fináczy mindössze 4000-re, a tanítóként jóval kevesebbre teszi, a kik közül 2000-re tehető azoknak az iskolamestereknek a száma, a kik egyúttal nótáriusi tisztet is viseltek. Legtűrhetőbb helyzetben a református népiskolák voltak, melyekben kellő sikerrel a debreczeni és sárospataki collegiumokból kikerült rektorok és precceptorok végezték a tanítói tisztet; még jobbacskák a kir. városok elemi iskolái, melyeknek tanítói számosságabbak és képzetebbek, viszonyaik rendezettebbek, épületeik jobb karban voltak. A népiskolák ebben az időben kivétel nélkül mind felekezetiek s a tanulók szintén a fentartó felekezethez tartoztak. A lutheránusoknak 179, a kálvinistáknak közel 600 elemi iskolájuk volt ebben az időben.

E második rész utolsó fejezete a felsőbb szakoktatás ügyét ismerteti. Nagyon kezdetleges volt ez is. A pozsonymegyei Szemp-czen «*Collegium Oeconomicum*»-ot alapít a királynő s annak vezetését a mindinkább népszerűvé lett piaristák vezetésére bizza. A Selmeczbányára helyezett *bányász-iskola* szintén Mária Terézia alkotása.

A könyv harmadik részében az új szellem ébredését s a tanügynek nehány reformkísérletét ismerteti szerzőnk. Kimutatja, hogy a tanügy miként lesz politikai ügygyé. Külön fejezetben méltatja a Barkóczy primás kezdette tanügyi mozgalmaknak, az úgynevezett Barkóczy-féle provisoriumnak hatását. Szól a Pálffy Miklós gróf országbíró elnöklete alatt létesített tanulmányi bizottságról, melynek az volt a feladata, hogy az egész hazai oktatást reformálja. Tüzetesen ismerteti a nagyszombati egyetem reformálását, az addigi három (theol., philos. és jogi) karon új tanszékek szervezését és az orvosi fakultás megalkotását és Kováchichcsal szemben kimutatja, hogy ennek az eszméje nem Bécsből, hanem a pozsonyi tanulmányi bizottságtól eredt. Tanulságosan fejt ki, hogyan foglalt mind nagyobb és nagyobb tért a közös birodalom eszméje az oktatás irányításában. Számos adattal bizonyítja, hogyan németesítette el Mária Terézia a

magyar nemes ifjúságot, részint a bécsi intézeteknél szervezett magyar alapítványokkal, részint a magyar nemesi ifjak hazai konviktusaiban megindított rendszeres germanizálással. Igaz, hogy mind a tanügyi administratio központosítását, mind a közoktatásügy germanizálását minden erőszakosság nélkül, lassan, simán és édesgető módon kezdi meg; de elvitathatlan tény, hogy a rendelkezések következtetések és lépésről-lépésre jobban kifejezik azt a főzélt, hogy Magyarországot az egy hit és egy nyelv, a romanismus és a germanismus révén az egészséges összbirodalomba beolvaszzák. Mária Terézia uralkodásának első felében az egyhitűség erőszakolása volt a politika vezéreszméje, második felében már a német államnelyvnek gondolata domborodik ki politikai vezérlő gondolatul, a mely az új tanulmányi rendszerben is kifejezésre jut, József császár alatt pedig erőszakos intézkedésekben próbál érvényesülni.

1773. évig, a jezsuita-rend feloszlatásáig terjed Fináczy könyve, melynek tartalmát és irányát a fentebbiekben bemutatattuk.

Becses, kiválóan becses a könyv először a tartalmánál fogva. Mária Terézia idejében megy végbe a nevelés feladatáról táplált felfogások nagy átalakulása; ekkor fogamzik meg csirája a modern iskolának; ekkor emelkedik a tanügy vezetése országos és politikai elvek színvonalára. Nagyon becses ez a munka a tárgyalásánál fogva is. Nem részletekbe eltévedő rajza ez a XVIII. századbeli magyar iskolázatásnak, hanem nagy és jellemző vonásokban való összefoglalása a közoktatás fejlődésének és akkori állapotának; a kormányzati elveknek, a közoktatási politika vezéreszméinek, a paedagogiai felfogások különböző nyilvánulásainak, szóval a tanügy eszmei tartalmának. S végül becses és érdekes a munka a rendkívül sok (mintegy 15 ezer) és új adat, a roppant szorgalomra valló levéltári kutatás miatt, de különösen azért, hogy ezekből az új és érdekes adatokból Mária Terézia uralkodásának 33 évéről oly teljes és tárgyilagos, tehát valóban hű képet fest, a minővel történetünknek egyetlen korszakából sem birunk. Ez a tárgyilagosság és korhűség annyival dicséretesebb, mert a magyar történetnek alig van része, melynek megítélésébe annyira belejátszanék az író hitfelekezeti és nemzeti subjectivismusa, mint a Mária Terézia koráéba. Vannak történetíróink, a kik a rajongásig bálványozzák s az imádásig istenítik a kegyes és bájos királynét; és olyanok is találkoznak, a kik e kiváló királynékn minden intézkedésében csak gáncsolni valót találnak. Fináczy nem csap ezekbe a szélsőségekbe: a képen, melyet fest, Mária Terézia politikájában, épen mint a jezsuiták nevelési rendszerében, a nagy erények mellett meglátja a nagy hibákat is.

Melegen ajánljuk a nagybecsű könyvet minden művelt magyar embernek s nemcsak az iskola és az egyház munkásainak

pártoló figyelmébe. Mi protestánsok és magyarok pedig kétszeres tanulsággal olvashatjuk Fináczy derék munkáját; adatszzerűleg be van itt bizonyítva, hogy a XVIII-ik században is a magyar protestantismus volt az a szírt, melyen az osztrák beolvasztási politika hajótörést szenvedett.

Sz. F.

Protestáns Esték. Felolvasások a vallás, nevelés, történelem és társadalom köréből. II. füzet. Pozsony 1899., az evang. theologusok otthonának kiadása, 318 lap, ára 2 korona.

A pozsonyi theologiai tanárok a folyó évben is követték jó szokásukat: művelt közönség számára vallásos felolvasásokat tartottak az adventi és böjti időszak alatt. Ezeket a felolvasó estéket «*Protestáns Esték*» cím alatt rendezték s hasonló cím alatt belőlök immár a II-dik kötetet bocsátották közre.

A «*Protestáns Esték*» első sorban a belső misszió, a hitébrésztés és hitszilárdítás szolgálatában állanak, de nem kizárólag; mert e mellett az ismeretek bővítését és a tudományok népszerűsítését, tehát az oktatást is céljokul tekintik. Látható ez a felolvasások tárgyából és céljából. Első sorban a vallásból merítik tárgyukat, de e mellett a «nevelés, történelem és a társadalom» is szolgálat tárgyát. Céljok is első sorban a vallásos építés, eszméltetés és termékenyítés; de nem kizárólag, mert a vallásos építés mellett a vallási, nevelési, történeti és társadalmi ismeretek terjesztésén is fáradoznak. És örömmel halljuk, hogy az ily modorú «*Protestáns Esték*» Pozsonyban egészen meggyökereztek, jó hirben, sőt népszerűségben állnak s nemcsak a protestáns, de a más vallású közönség is szívesen várja, tömegesen látogatja. E szerint a könyvalakban is megjelent «*Protestáns Esték*»-re is rá illenek a Phaedrus szavai: duplex libelli dos est (kettős hasznót hajtanak); az élő szó erejével és közvetlenségével eszméltetik és irányozzák az estéken megjelent közönséget, kinyomatva pedig széles körben, az egész protestáns táborban építenek, termékenyítenek és oktatnak.

A «*Protestáns Esték*» II. füzetében 10 szerzőtől 12 tárgyról olvasunk közleményeket, melyeknek ketteje vers, a többi próza. A verseket *Hegedüs István* és *Szabolcska Mihály* írták s a protestáns esték fűszerül szánták. Valóban fűszerek is. Hangulatos, lendületes, az esték keretébe beillő értékes költemények, melyekben hit és erkölcs is van a poezis mellett.

A prózában írt többi tiz dolgozat értékes gyűjteménye az estéken tartott felolvasásoknak.

Az elsőnek címe: «A monotheismus a görögöknél és az izraelitáknál», szerzője a most már néhai *Pukánszky Béla* theologiai professzor. A felolvasás tenorja ez: A görög költészet hatalmasan előkészítette az elméket és szíveket a szellemi és erkölcsi

egy Istenben való hit befogadására. Ám azért ez a hit a maga éltető erejével nem belőle és nem általa lett az emberiség közös birtoka. A világosság, a melynek fényében Hellas ege alatt csak egyes nagy szellemek szemei gyönyörködtek, kelet felől Izraelben a próféták ihletett lelkében tündöklött fel, hogy legyen «népeknek világosságává». A görög műveltség ismerete, a görög művészet élvezése csak a tudósok kicsiny osztályának lett sajátja; ellenben a vallás, az Izraelben kigyult vallás «népek világossága», minden osztály szellemi életének napja lőn. — Eszméltető, jó tárgyú, gondosan kidolgozott felolvasás, mely mind tárgyánál, mind kidolgozásánál fogva teljesen bele illik a protestáns esték keretébe.

Érdekes a tárgya, szép a kidolgozása «A fejedelemasszony udvara» című dolgozatnak is, melyet *Kovács Sándor* szintén pozsonyi theologiai professzor készített. Lorántffy Zsuzsánnáról, I. Rákóczy Gy. fenkölt lelkű feleségéről szól, a ki «fejedelmi nő volt, az volt bizonyonyal, világ szerint». S ezt a valódi nagyasszonyt helyes milieu-ben plastikus jellemzésben állítja olvasója elé a jeles szerző. Lorántffy Zsuzsánna a reformatio női eszményének megtestesülése. A kegyes és jószágos nő, a minta gazdasszony és családanya, az egyház és iskola gondos dajkája, a kifogyhatatlan szeretet és önfeláldozás bámulatos példája, kinek életében talán egyetlenegy pillanat sincs, a melyben kizárólag magára gondolt volna. Fejedelem neje, nagyhírű ember felesége, de azért mégis a leánykori nevét tartotta fenn a néphagyomány. Erősen kifejlett egyénisége kitűrülhetlenül bevesődött a nemzet lelkébe s bár a kik őt látták, rég porladoznak mohult sirjokban, alakját és nevét a kegyelet és hála megővta a romlandóság hatalmától. Találón mondja róla szerzőnk: «A nagy nők hatása hasonlít a sivatag folyójához; időnként el-eltemeti a sivár korszellem homokja, de újra meg újra előtör a mélyből, hogy öntözze és termékenyítse az egymásra következő nemzedékek gondolkozását, lelki életét.» — Pompás felolvasás, talán egyik legszebb darabja a gyűjteménynek.

Egy újabb felolvasás «Szokratész»-ről szól *Stromp László* theologiai tanár tollából. Ez is nagyon jól szerkesztett és szépen megírt dolgozat, s bár tárgyánál fogva első pillanatra távol esőnek látszik a protesáns esték keretétől, de a helyes irányzat és szép felfogás egészen bele tudja illeszteni az esték hitvédelmi és oktatói célzatába. Felfogását megláthatni a szerző eme záró szavaiból: «Most e bőjti időszakban, midőn a keresztyén világ tekintete imádatos áhitattal irányul a Golgota keresztyé felé, úgy tűnik föl nekem Szokratész, ez a hitből, bölcseségből és lélekerőből gyúrt csudálatos ember, mint annak a golgotai nagy szenvedőnek prototypusa a pogányok között, a ki a Jézus keszthalála előtt már 400 évvel megmutatta, hogy merre vezet a népek megváltóinak útja. Ez az

ember soha egy betűt sem írt, akár csak a názáreti Jézus, csak a lélek az, a melyet örökül hagyott, s melynek halhatatlanságában oly erős hittel bizott. Sőt mondhatjuk, hogy Szokratész életéből a jobb rész a halála után kezdődik.»

«A provençei troubadourok» címet viseli a következő felolvasás, melyet *Albert József* írt. Tárnya is, czélzata is kissé eltér a protestáns esték feladatától. De annál inkább megfelel a czélnek úgy tárgy, mint kidolgozás tekintetében *Pröhle Vilmosnak* «Az evangelium Japánban» című felolvasása, mely gyarapítja úgy a keresztyén ismeretet, mint a keresztyén hitbuzgóságot. A japáni keresztyén misszió számbavehetőbb sikerrel csak a hetvenes évek óta működik, a mikor a Mikádó levétette a keresztyénség elleni tilalomtáblákat, a mikor 1872-ben angol munkásság gyümölcseként megalakul az első japán prot. gyülekezet, a mikor az angol és európai érintkezés hatására a keresztyénség elleni tilalmat 1876-ban törvényileg hatályon kívül helyezték és behozták az állami tisztviselők és a katonaság ünneplő és pihenő napjául a vasárnapot; a mikor az újonnan alapított iskolákban keresztyén tudósokat s főleg misszionáriusokat kezdettek alkalmazni. E mozgalom, melynek a kormány részéről főleg politika volt a főindítéka, még nagyobb sikerű lön, mikor már benszülött japánok léptek a hittérítők sorába, mikor ők lettek az egymásután keletkezett gyülekezetek lelkipásztoraivá s különösen mikor 1888-ban dr. Hepburn angol misszionárius a teljes biblia japán fordításával ajándékozta meg a japáni keresztyéneket, a kik ekkor már 93 gyülekezetben és 4397 felnőtt taggal bírtak a Mikádó országában. A keresztyének szaporodása most már évről-évre rohamosabb. 1897-ben immár 40.578 evang. protestáns, 52,796 római kath. és 23,856 gör. keleti keresztyén volt Japánban.

A következő felolvasás nevelési tárggyal foglalkozik. Dr. *Maszyik Endre*, a pozsonyi theol. akadémia hírneves igazgatója írta. Címe: «Jean Paul eszméi a leánynevelésről». Az értekezés ismeretes: a Prot. Lap 1898. évfolyama közölte. Jean Paulnak Levana cz. neveléstani kézikönyve szolgál a felolvasás alapjául. Már pedig a Levana kimeríthetetlen a leánynevelésre vonatkozó eszmékben. És ezek az eszmék jó részt örök igazságok. Főként azt tanuljuk meg belőlök, hogy a leánynevelés el nem lehet eszmény nélkül. S ezt az eszményt csakis a női természet és hivatás ismerete szabja meg. A leányok semmi másra nem nevelendők, mint az anyaságra, azaz nevelőnőknek; mert a nő egyedüli hivatása, hogy kialakítsa a gyermekben a tiszta emberit.

A «Protestáns Esték» a szociális problémának is juttatnak helyet. *Schulpe Györgynek* a munkáskérdésről és a szociális reformokról szól. Bismarck ismeretes mondásának a csapásán halad. «A szociális bajok orvoslását ne keressük kizárólag a szociáldemokrata ki-

hágások repressióiban, hanem inkább a munkások jóllétének pozitív fejlesztésében és előmozdításában». A kérdésnek főleg amaz oldalával foglalkozik, mely a munkások helyzetének javítására irányul. Gondosan van írva. A munkásvédelem külföldi és hazai törvényeit, intézkedéseit és intézményeit alaposan ismerteti. De a szociális kérdések gyökeréig nem hatol le. Nem látja meg, hogy a *socialismus kútfeje az egyén eldurvulása, nyers önzése és telhetetlensége fent és alant*; s viszont, hogy a *socialismus igazi és egyetlen gyógyszere az egyénnek és társadalomnak keresztyénné tétele a Jézus Krisztus szeretet evangéliuma által*. A szeretet erejének diadalra juttatása nélkül sem a szegények, sem a gazdagok, sem a munkások, sem a tőkepénzesek önzése soha kellőleg nem korlátozható. A szociális kérdésnek ezt az ethikai oldalát sajnosan nélkülözőm a különben értékes és nagyon előfelhasználásban.

A következő dolgozat ismét *Stromp László* tollából «Költözés más világba» cz. a. a vallások és népek halhatatlansági hitét ismerteti jellemzetes tömör és mégis élénk és érdekes előadásban. A felolvasás meggyőzőleg mutatja ki, hogy a halhatatlanság hite ott él kitéphetlenül az ember lelkében; bölcséletében ezen tépelődik, vallásában ez a megnyugovása. A feltámadás hite minden vallásban, minden népnél minden időben az „én“-nek, a személyes létnek, a léleknek a halhatatlanságára irányul. A test miként való eltemetése, megóvása vagy megsemmisítése a lélek személyes továbbélésének kérdésére egyáltalán nincs befolyással. S lépjen fel bár tagadásával, kételkedéseivel ezerszer is az értelem: meg kell végül mindig hajolnia a szív előtt, a melybe ezt a sejtelmes vágyat csak maga az Örökkévaló olthatta be s a mely ép azért meg nem csalhat soha!

Szép kis jellemzést írt *dr. Jónás János* keresk. akadémiai igazgató Carlyle Tamásról, a zsenialis angol íróról, kit többek közt ekként méltat: Alig van író, a ki Carlyle-lel a felfogás és hitvallás következetességére nézve mérkőzhetnék. Alig van író a nagy vallásos írók körén kívül, kiről oly méltán el lehetne mondani, mint ő róla, hogy a mit mondott, azt nagy szelleme egész lángoló meggyőződésével igazán mondta; a mit írt, azt mélyen érző és a kor bajai miatt, az emberiség lelke és testi nyomorusága miatt fájó lelke vérével írta.

A kötetet *dr. Masznyik Endrének* a halotthamvasztásról tartott érdekes felolvasása rekeszti be. A halotthamvasztó kemenczék Olaszországban, Angolországban, Franciaországban, Svédországban, Svájcban, Németországban és Amerikában immár erősen működnek. Masznyik gondosan mérlegelvén a kérdést, a következő következtetésekre jut. A hamvasztás egészségügyi és gazdasági szempontból sokkal előnyösebb, mint a temetés. Keresztyén álláspontból pedig a halotthamvasztás ellen megállható kifogást emelni nem lehet. A halottak

eltakarítása nem vallási és theologiai, hanem természettudományi és társadalmi kérdés. Nekünk csak arra legyen gondunk, hogy a nép a feltámadás kérdésében világosan lásson.

Ime ily tárgyakról és ilyen modorban olvastak föl a pozsonyi „Protestáns Estéken“. Szép szokás, üdvös szokás, mely vajha meghonosulna hazánk minden gyülekezetében. Vallási termékenyülés, egyházi lendület, erkölcsi tisztulás és nemesedés lépne nyomdokába. Tapasztalás és tények bizonyítják ezt, mi ellen semmit ér a kényelem és nem akarás üres kifogása. A pozsonyiak pedig csak folytassák tovább áldásos munkájukat és a jó munkában el ne lankadjanak. Mi tanulsággal olvastuk összegyűjtött felolvasásaikat s bátran ajánljuk bármely gondolkozó és tanulni vágyó keresztyén társunknak.

Váradí F.

A socialismus erkölcsi alapja. Irta: *dr. Firtsch Gergely*. B.-Gyarmat, 1899. a b.-gyarmati könyvnyomda-társaság kiadása, 77 lap, ára 1 korona.

Nagyon időszerű tárgyról, evang. keresztyén alapon írt derék kis füzet. Az első három részben a francia, angol és német szocialista írók rendszereit ismerteti, Fourriertől Lassalleig. A negyedikben a socialismus erkölcsi tarthatatlanságát mutatja ki. Az ötödikben a római egyház, a hatodikban a protestáns egyház úgynevezett keresztyén socialismusát méltatja. Végül a hetedik részben a helyes keresztyén állásfoglalást jelöli ki a socialismussal szemben.

A mű irányát és szellemét meg lehet ismerni a végső következtetéseiből. Nagyon helytelenül fogja föl a szociális kérdést, a ki csak a gyomor kérdését látja benne. Nem a gyomor, de a szív kérdése az, a bűnös, az elégtelen szívé. A szociális bajok főforrása, az emberek romlottsága, neki vadult önzése. És mi a szociális bajok orvossága? Az egyének erkölcsi megjavítása; az, hogy legyünk jobb keresztyének; az, hogy vegyük be lelkünkbe a Krisztusi szeretet nemesítő erőit. Az egyházaknak nem feladata közvetlenül befolylni a szociális reformok megvalósításába; de közvetve, a belső ember megnemesítése által a keresztyén egyházra vár az a magasztos hivatás, hogy az evangélium isteni erőivel megjavítsa az egyeseket s ez úton a társadalmat. Nem a társadalmi rendet kell felforgatni, hanem az embereket, a szegényeket és a gazdagokat kell reformálni az isteni szeretet erejével. S miként a Krisztus utáni első századokban a keresztyénség a legnagyobb társadalmi ellentéteket ki tudta egyenlíteni, úgy ma is egyedül az evangélium közvetett befolyása, erkölcsi kiengesztelő ereje gyógyíthatja meg a szociális bajokat. Sz.

b) Külföldi irodalom.

Stein: Die sociale Frage im Lichte der Philosophie. Vorlesungen über Socialphilosophie und ihre Geschichte. Stuttgart (F. Enke) 1898. 791 lap. Ára 16 márka.

Stein Lajos, a bölselet tanára a berni egyetemen, napjaink egyik igen előkelő philosophusa. Több év óta szerkeszti a berlini Zeller, a lipcsei Wundt s a strassburgi Windelband segítségével az «Archiv für Geschichte der Philosophie» cz. folyóiratot; terjedelmes munkát írt a stoikus bölseletről, s igen alapos ismerője a bölseleti irodalomnak.

Most megjelent műve a «sociális kérdésről» értekezik «bölcészeti megvilágításban». Korunk e legfontosabb kultúrproblémáját az összehasonlító történeti módszer szerint tárgyalva, úgy találja, hogy itt «egy új élet tartalomért és új világnézetért» való küzdelemről van szó.

A sociális kérdés végelemzésében új meghatározása az emberi együttélés és együttműködés formáinak, abból a célból, hogy a társadalom különböző tagjai lehető békés egyensúlyba jussanak. A socialis kérdés vizsgálásánál hármasszempontból indul ki: nevezetesen vizsgálja minden emberi közösségnek eredetét s így szól az I. szakaszban a közösségi és társas életnek ősi formáiról; azután ismerteti a sociális szervezetek kifejlődésének történetét, vagyis adja a II. szakaszban a társadalmi bölcsészet történetének vázlatát; végül rajzolja a sociális problémák mostani állapotát, vagyis a társadalmi bölcsészet rendszerének alapvonalait. Műve három szakaszában tehát keresi a sociális kérdés eredetét, ismerteti annak történeti fejlődését és fölepíti annak mostani rendszerét.

A bevezető részben elmondja szerző, hogy a socialismusnak ma már mély gyökerei vannak, s hogy sociális vonásai vannak ma a társadalmi szövetkezeteknek, a politikának, a vallásnak, a tudománynak, a művészetnek és a költészetnek. Ezért a jelenkor bölseletének is foglalkoznia kell a socializmussal, hogy elveit általános ethikai állaspontra emelje. A bölcsészet feladata, hogy a sociális eszmék tisztázásához hozzájáruljon, a mint hogy a sociologia is, mint önálló tudomány, kiválóan bölcészeti tudomány.

Műve első szakaszában Stein «a közösségi és társadalmi életnek stabilis, (állandó) és labilis (változó) ősi formáit» vizsgálja, a mint azok természetes fejlődés útján a családban, a tulajdonban, különösen a földtulajdonban, a társadalom külön fokozataiban, majd az államban, a nyelven, a jogban, a morálban, a művészetben, a bölcsészetben és a vallás-

ban, kifejezésre jutottak. A társas formák kifejlődésének ismertetésénél a psychogenetikus módszert követve, úgy találja, hogy a propagálási ösztön a nemi communismus levetkezése útján kifejtette a sociális kiválasztást egészen a tiszta monogamiáig; az éhség érzete és táplálékszerzés ősi módját levette a tulajdon, különösen a földtulajdon fogalmát érlelte meg; az életfentartás ösztöne s a békés együttlét szükségérzete a védelem szempontjából a legfelsőbb fokon az állam intézményében jutott kifejezésre, s végül a felsőbb hatalom vagy hatalmak érzete szülte a vallást.

Könyve második szakaszában «a sociálphilosophia vázlatát» adja. Ez a legterjedelmesebb szakasz, mely nem egészen szervesen függ össze az elsővel és a harmadikkal. Ebben a sociális eszmék kifejlődését és irodalmát ismerteti a legrégebb sociálbölcseleti mozgolódásoktól egészen a legújabb időkig. Túl nagy részletességgel tárgyalja közelebbről Platon eszményi államát, Aristoteles reális politikáját, s a stoikusok, epikureusok és neoplatonikusok elméleteit. Majd kimerítően foglalkozik az őskeresztyénységnek a sociális kérdéshez való viszonyával, sok pietással rajzolja Krisztusnak képét és művét istenországa megalapításában; majd a transcendens irányú középkorra következő s az egyéniséget hangsúlyozó renaissancenak legfőbb socialis tettét egészen helyesen abban találja, hogy szétrombolta mind a római királyságnak, mind a római egyháznak nivelláló egyeduralmát. E korszakot követik az államregények Mórus Tamástól kezdve az amerikai Bellamy-ig, utópistikus, de a kor elégtelenségét jelző álmaikkal. Azután foglalkozik a fejlődő nemzetgazdasággal és a föltünetező socialismussal. Itt tárgyalja Smith Ádám rendszerét, a francia forradalmat s a tudományos socialismus kezdeteit; és pedig: Saint Simonnak és iskolájának tevékenységét, a Fourierismust, Blanc-nak a munka szervezésén alapuló rendszerét, Proudhon sociális skepsisét, s a német tudományos socialismus kezdeteit Fichte, Marlo és mások rendszerében. De különösen terjedelmesen foglalkozik Marx-al, ezzel a «porosz állami socialistával» s a sociális philosophia legnagyobb képviselőjével és Lassalle irodalmi és socialistikus tevékenységével. Fejtegetései e részekben rendkívül vonzóak, érdekesek és tanulságosak, a melyek az e kérdésekben kevésbé járatos olvasót is lebilincselik.

A műnek III-ik szakasza «a társadalmi bölcsészet rendszerének alapvonalait» ismerteti. Itt közelebbről az egyénnel, a társadalommal és az állammal foglalkozik behatóbban, a socialisták táborából való szállóigékkel teltt és hőséges socialistikus olajjal öntözött felolvasásaiban. A tulajdonra vonatkozólag a jelszava ez: nem sociális forradalom, hanem sociális reform. vagyis egyeztetni, békéltetni törekszik a collectivismus és az individualismus ősrégi ellentéteit. Az állami socialismus híve, de azért az individualismus jogos érdekeit akarja feláldozni.

Majd «a jog, a vallás, a morál, a művészet és a nevelés socializálására» tér át a szerző. A jog socializálásának formája ez legyen: lehető legnagyobb egyéni szabadság lehető nagy gazdasági arányossággal és

jogi egyenlőséggel. Az individualizmus túlkapásait a socializálás van hivatva kiegyenlíteni. S mivel minden jogi socialismusnak alapja a létjognak törvényes elismerése, azért az egyénnek a munkához való jogával együtt kell járnia minőség és mennyiség tekintetében egyaránt a munkára való kötelezettségnek. Az embernek joga van élni, de kötelessége dolgozni, s itt a normális munkanap megállapításáról is érdekes dolgokat mond el.

A tulajdon és a jog socializálását a vallás, a morál, a tudomány és a nevelés socializálása követi. Az emberi nem solidaritása ma már «ténye» a tudománynak, s csakis új «imperativumokra» van szükség, — imperativumokra a vallásos érzésnek, az erkölcsi akaratnak, a művészi alkotásnak s ästhetikai élvezetnek, a tudományos kutatásnak s az emberiség nevelésének. Socializálnunk kell a haladó kulturemberiséget az egész vonalon. Ép ezért a vallásnál «egy világi klerus»-ra van szükség, s tűzbe mindazzal, a mi a zsidóságban és kereszténységben a buddhizmus rab-szolgai moráljára emlékeztet. Sociális módon fölvilágosodott, nem pedig dogmatikus papsága legyen az egyházaknak, a melyeknek alap- és létfeltétele a vallási türelem. A vallásra nézve elismeri ugyan Stein, hogy a theizmus világnézete még századokig hatalom fog maradni, s ép azért szükségünk van a felekezetek közreműködésére a socializálás processusában; — de azért a történeti vallásfelekezetekről mégis azt tartja, hogy sociálisok lesznek vagy nem lesznek. Kötve hisszük azonban, hogy az egyházi hitvallások valaha eláltalanosúljanak, vagy hogy a hit- vagy társadalombölcseleti szempontok a vallásos érzület bensőségét és közvetlenségét pótolhatnák.

A sociális ethikánál az általános jólétet, az összeség lehető legnagyobb boldogságát hangsúlyozza, és Wundt és Paulsen ethikájára való hivatkozással, formuláját Kanttal így fejezi ki: Úgy cselekedjél, hogy cselekedeted nem pusztán saját egyéni életedet, hanem felebarátaid életét is emelje s különösen a jövő nemzedékét emelje és biztosítsa. A solidaritás mélyebb tudata hassa át erkölcsi cselekedeteinket ép úgy, mint művészi alkotásainkat.

A socializált tudományról azt tartja Haeckellel, hogy egyedül az és a fejlődéstan a leghatásosabb fegyver a szociáldemokracia tévtanai ellen, mely meghatározásból kitűnik, hogy szerzőnek sejtelve sincsen az evangéliumnak világot átalakító és megszentelő erejéről. A társadalmi reformok terén az értelmi felvilágosultság soha sem ér annyit, mint a kedélyi érzet tényezőinek, a vallásos érzelmeknek hatása. Eléggé socializálta Krisztus és Pál a vallást, annak további socializálása attól függ, hogy az evangelium mily mértékben hatja át az embereket, s a népeket és nemzeteket. — A tudományok socializálására nézve a mai egyoldalú szakrendszerrel szemben szerző egy általános akadémiának, egy tudományos parlamentnek az intézményét kívánja, mely abból állana, hogy az összes ismeretágakat fedőlelő testület az emberi tudást általánosítaná és egyesítené. Volna tehát világvallás, világmorál, világirodalom és világtudomány.

Majd a nevelés socializálásáról szól a szerző, s itt azt a tételt állítja fel: legyen a nevelés módszerénél fogva kísérletes, céljainál fogva sociális. E rész könyvünk legmaradandóbb része, s gyakorlott paedagógusra vall. Kritikája a mai nevelés tudomány spekulatív és dogmatikus módszeréről találó, s meggyőzően mondja, hogy a paedagógika, mint tudomány Herbart óta nem tett lényeges haladást. A mai túlterheltestről is jó dolgokat mond. Ellenszere: «mit möglichst geringer Arbeitzeit die bestmöglichen Resultate zu erzielen», — és többször is hangúlyozza, «wir sind heute keine Muskel — sondern Nervenmenschen». E tekintetben Fechner, Wundt, Ribot, Esner és Mosso beható vizsgálódásainak eredményére hivatkozik.

Végül az örök béke és a socialis optimismus eszméje sem kerüli ki figyelmét a socialis kérdés kapcsán. A hullámzó néptömegek érintkezése végett szükség volt eddig a háborúra, de «ma az egyensúly Európában túrhetően megvan». Úgy látszik a német egységgel látja elérve az emberiség állami átalakulásának utolsó szakaszát, s ugyancsak osztogatja a tanácsokat a revanche-os Franciaországnak s a hódító éjszakai kolosszusnak. Azt tartja továbbá, hogy a háború hivatását a közművelődés szolgálatában már teljesítette, s hogy a küzdelem a háború alakjában már leélte magát és «merev agoniába esett». Európai államszövetség útján véli a sociális békét a népek és nemzetek közt is helyreállíthatni. — A sociális optimismusról szóló utolsó fejezetében helyesen tárgyalja azt a gondolatot, hogy a sociális eszmék képezik a társadalmi élet egészséges fejlődésének elesztőjét, csak minden azok helyes alkalmazásától függ. Világnézete visszautasítja Leibniz transcendentális optimismusát ép úgy, mint Schopenhauer beteges pesszimizmusát, de hódol oly socialis optimismusnak, mely az ember-typusnak magasabb *physikai, sociologiai, értelmi és vallásos-erkölcsi képését* célozza. És ebben igaza van. De azon már nagyon lehet csudálkozni, hogy az a szerző, kinek rengeteg tudásánál és óriási olvasottságánál fogva oly éles szeme van a mai socialis bajok fölismerésére, e bajoknak fő-fő forrását, a *bűnt* nem látja. Még csak meg sem említi testes kötetében. Pedig e nélkül a világnak és jelenségeinek, az eseményeknek, s a népeknek és nemzeteknek úgy megértése, mint helyes méltatása szerintünk lehetetlen.

Sz. M.

Kunze: Glaubensregel, Heilige Schrift und Taufbekenntniss. Untersuchungen über die dogmatische Autorität, ihr Werden und ihre Geschichte vornehmlich in der alten Kirche. Leipzig (Dörffling & Franke) 1899. 560 lap. Ára 15 márka.

Kunze lipcsei tanár e testes kötetben az őskeresztyénségnek egyik legvitatottabb kérdését veszi vizsgálat alá, a melylyel már korábban Hahn és Caspari, legújabban pedig Zahn és főleg Harnack tanár foglalkozott

behatóbban. Még mielőtt ugyanis zsinati határozatok formulázták volna az egyházi tant, rövidebb kifejezésre jutott az ú. n. hitszabályokban (regula fidei et veritatis Tertulliánál, Irenaeusnál és Origenesnél), a melyekben az apostolok által reánk hagyott evangyéliomi üdvtanokat találjuk összefoglalva. E hitszabályok tehát az őskeresztyén egyház dogmatikus nézetei, s a keresztyén hitnek zsinórmértékei az eretnekek tévelygéseivel szemben, a melyeknek normája azonban az Írásban van, úgy hogy az Írást magyarázó exegetikai tekintélyre soha sem emelkedtek az egyházban. E hitszabályok valószínűleg a Máté 28—19. versében található keresztségi symbolumnak rendszeresebb kibővítései és fogalommeghatározásai. A hitszabály, az Írás s a keresztségi symbolum keletkezésének és egymáshoz való viszonyainak sokat vitatott kérdését akarja tisztázni Kunze tanárnak előttünk fekvő terjedelmes monographiája, mely nagy érdekléssel bír az egyház- és dogmatörténetre s a symbolikára és dogmatörténetre nézve egyaránt.

A bevezetésen (1—4. l.) kívül 10 fejezetben öleli föl terjedelmes anyagát, és pedig behatóan tárgyalja a hitszabály nevét és általános fogalmát (5—16. l.), a keresztségi symbolumot a Nicea-előtti őskeresztyén egyházban (17—71. l.), a hitszabály s a keresztségi symbolum egymáshoz való viszonyát és egymásra való hatását (72—91. l.), a hitszabály s a Szentírás egymáshoz való viszonyát (92—184. l.), az őskeresztyén egyházi hitszabály összefoglalását (185—215. l.), a hitszabály további történeti kifejlődését a keleti és nyugati egyházban (218—312. l.), a hitszabály kifejlődését a gnosticizmussal és marcionitizmussal szemben folytatott küzdelmében (312—442. l.), az egyház-fegyelmi regulákat (443—464. l.) s a hitszabály kifejlődésének áttekintését és annak a reformációban való nyilvánulását (465—560. l.). Végül egy függelékben összefoglalja szerző a keresztségi symbolumra vonatkozó keleti egyházi irodalomtörténeti anyagot.

A ki az őskeresztyén egyház- és dogmatörténetet ismeri, annak be kell vallania, hogy óriási szorgalom és alapos készültség szükséges e rengeteg anyagnak a legapróbb részletekig való feldolgozásához. Milyen ritka philologiai érzékkel keresi és állapítja meg közelebről a tudós szerző a II. fejezetben a *κωνών*-nak valódi egyházi és főleg apostoli jellegét és értelmét, vagy annak Tertulliánál való sajátos használatát. Vagy mennyi szorgalmat és kritikai éles értelműséget fordított a szerző a keresztségi symbolum felkutatására és e symbolum és a hitszabály egymáshoz való viszonyának az egyházi atyák tudósításai alapján való földerítéséhez! S ha szerző kimutatja, hogy a hitszabály az Íráson alapul s annak mintegy őskeresztyén dogmatikai quintessentiája az eretnenségekkel szemben, úgy e tekintetben, az V. fejezet kimerítő fejtegetéseiben bátran hivatkozhatott egy Irenaus, Hyppolitus, alexandriai Kelemen, Origenes, Tertullian és Novatian bizonyosságaira. Majd a hitszabály további kifejlődését kutatja a keleti és a nyugati keresztyén egyházban, s e fejtegetéseivel igen érdekes anyagot nyújt a Harnack által megindított Apostolicum vitájához is. Hisz az őskeresztyén hitvallások (apostoli-, niceno-konstantinápolyi és atha-

nasiusi hitvallás) kritikája maig sincs kimerítve. Különösen a gnosticizmus és a marcionitizmus eretnekségével (VIII. fejezet) szemben volt a hitszabálynak nagy szerepe.

A kit e kérdés közelebbről érdekel, Müller egyháztörténete mellett Harnack dogmatörténetében találja meg a reá vonatkozó részletes irodalmat.

Rendkívül érdekes a IX. fejezet, mely az ú. n. regula disciplinae-ról szól, melyeknek letétele azt bizonyítja, hogy az egyház és a gnostikusok között az ellentét nemcsak dogmatikai volt, hanem egyúttal ethikai természetű is. A fides és a disciplina karöltve haladt egymással az őskorban és csak Tertullian választotta el a kettőt egymástól, főleg a montanismusra való áttérése után. E fegyelmi szabályok is a gnostikusok ellen keletkeztek és az őskeresztyén pozitív egyháziasság erősítésére szolgáltak.

Végül az utolsó fejezeten a regula fidei kifejlődésének áttekintését és annak a reformációban való nyilvánulását adja a szerző. Minden változása és átalakulása daczára közjára maradt a hitszabály a ker. egyháznak és így a reformációnak is. Tanteikintélyét és bibliai hitvallásszerű jellegét reformátoraink is elismerték, s itt különös részletességgel fejtegeti szerzőnk Luthernek és az ev. egyháznak az őskeresztyén hitszabályhoz s az Apostolicumhoz való viszonyát. Így Luther az apostoli hitvallásban az őskeresztyén felfogáshoz hasonlóan az íráshitnek pozitív summáját látta, hagyományos formuláján azonban az írás kánonához hasonlóan bírálatot gyakorolt, mely kritikája Erasms és Cajetán kritikájával is találkozott.

Melegen ajánljuk e művet az őskeresztyén egyház- és dogmatörténetet kedvelők szives figyelmébe. Fejtegetései a részletkérdéseknél is gazdagítják történeti és dogmatikai tudatunkat. Egyik legtanulságosabb fejezete ez őskeresztyén anyaszentegyházunk belső küzdelmeinek és evangy. életrealitásának a bel- és külellenségekkel szemben. Sz. M.

Schoeller R : Der Katholizismus als Prinzip des Rück-schrittes für das Christentum und den Staat, sowie als Hemmnis für die Vernunft und das Wahrheitsgefühl. Zürich, 1899.

E kisded füzet eredetileg a «Theologische Zeitschrift aus der Schweiz» hasábjain jelent meg, de utóbb mint külön lenyomatot is közrebocsátották (39 lap ára 50 kr.). Írására Schell würzburgi tanárnak 1897-ben megjelent «Der Katholizismus als Prinzip des Fortschrittes» című röpirata ösztönözte a szerzőt. Schell röpirata nagy hatást keltett, erős elterjedésnek örvendett, de egyszer csak utolérte a fatum, — a pápa az *indexbe* iktatta! E tény magában is elegendő czáfolat volt a Schell állításaira vonatkozólag,

de még mielőtt ez megtörtént, szerzőnk is óhajtotta megvizsgálni Schell tételeit, — e vizsgálódás eredményét nyújtja fentcímzett füzetében.

Megengedhető ugyan, úgymond, hogy föltételesen a r. katholicizmus is vezethet előhaladásra, akkor t. i., ha oly törzsekről vagy népekről van szó, melyek a kath. főnhatóság által való leigáztatásuk előtt, nyers barbárság állapotában éltek; de ez még nem elegendő ok arra, hogy a katholicismust a *haladás elvéként* tüntessük fel. Schell szerint a katholicismus a híven megőrzött és helyesen felfogott, *teljes ker. igazság birtokában* van, s ezért természetes, ha a folytonos tökéletesedés elevenítő szelleme árad ki belőle. Úgyde ő első állítását nem bizonyítja s így a belőle vont következtetés se állhat meg. A *meggyőződés és szabadság* Schell szerint kiváló fontosságú a vallásra nézve; de nem a szavakkal való játszás-e az, ha ez alatt nem a *vallásos meggyőződés szabadságát* értjük? s lehet-e az utóbbiról ott szó, hol a ker. (értsd: kath.) kijelentési elv s az egyházi döntések előtt való meghódolás kívántatik? Schell a *türelemről* is beszél, de ugyanakkor az egész keresztyénségnek a kath. vallás által való egyesítését is hangoztatja, s megint csak azon bebizonyítatlan állítás alapján, hogy a katholicismus egyedül van a teljes ker. igazság birtokában. A történelem s a zsinatok határozatai mutatják, hogy mit ér a kath. türelem! a kath. egységi elvvel a türelmetlenség szükségkép egybe van kötve, míg a Krisztusi keresztyénséggel együtt jár a türelem és előhaladás.

Schoeller fejtegetéseit — öt fejezetben — teljesen Jézus tanaira alapítja s azokból mutatja ki, hogy a katholicismus tanrendszere a haladás elvével ellentétben áll. Jézus a szeretet parancsolataival teljesen háttérbe szorította a zsidó hagyományt, mert a zsidó hagyomány az egyéni lelkiismeretnek a vallásos hagyomány előtti föltétlen meghódolását jelenti, ellenben Jézus tana azt az előhaladást jelenti, a mely a lelkiismeretnek és az észnek az öröklött tételek nyomása alól való felszabadításában áll. A kik Jézus igazi követői, az ő életét és tanait tartoznak példaképül tekinteni; úgyde Jézus élete egy vallásos önállóságban folytatott és végére mehetetlen szeretetben az emberiség javának szentelt életet mutat. Példájából látjuk, hogy igazi béke és őszinte szeretet csak ott lehetséges, hol megvan a mások vallásos gondolkodása iránt a szükséges tisztelet és távol áll mindenkitől a vallásos uralomra való törekvés. A kath. egyházban azonban újra életbe lépett az uralom, az elnyomás, mert az eltérő gondolkodásokat (a menyiben ott is voltak mindig, úgy a dogmák megalkotása előtt, mint azok kihirdetése után véleménykülönbségek) csak a kényszer, nem pedig a szabad meggyőződés egyesíti a dogmák elismerésében; s hogy az ily kénytelen meghódolás mennyit árt az igazlelkűségnek, mennyit a vizsgálódási, kutatási vágynak, szóval a szellemi haladásnak, nem szükséges bizonyítgatni. A kath. egyház elvágja dogmaival, s a kételkedés, kutatás megtiltásával az egyén előtt az igazságra vezető utat s aláássa a személyes meggyőződést. A kath. egyház, igen lényeges

pontokban, épp az ellenkezőjét valósította meg annak, a mit Jézus akart, a miért ő küzdött és szenvedett s ez által áldás helyett sokszor mérhetetlen kárt okozott. Míg Jézus tanítása szerint a vallás lényegileg a hívőknek Istennel való személyes viszonyában áll, a kath. dogma szerint a vallás lényege az egyház és a papság iránti vak engedelmességben áll; ettől függ az üdvösség és a kárhozat. Jézus az egyéni és az általános ész egymásra hatását, teljesen szabadon hagyta s ez által követőinek lehetővé tette, hogy a haladás elveihez hívek maradjanak s az emberi ismeretet az objectiv igazsághoz egyre közelebb vigyék; — ellenben a kath. egyház, midőn azt a hitet oltotta az emberek keblébe, hogy ő az objectiv igazság egyedüli birtokosa és hirdetője, erősen megzavarta az embereknek az igazságról való fogalmát, száműzte a haladás elvét, mert a csalódhatatlansági elvvel együttjár az ész föltétlen alárendelése s minden ellentétes meggyőződés meglagadása.

—e —s.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1899. október 1-től október 31-éig befolyt összegek
kimutatása:

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1899-re: Tiszáninneni ev. ref. egyházkerület.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1899-re: Külső-somogyi ev. ref. egyházmegye, Kún Bertalan ev. ref. püspök Miskolcz, Mayer Endre theol. tanár Eperjes, Soproni ág. h. ev. lyceum, Pozsonyi ev. theologusok Otthona, Borsodi ev. ref. egyházmegye, Händel Vilmos ág. hitv. ev. főesperes Selmezbánya, Fodor Gyula ev. ref. lelkész B.-M.-Szt-Király, Török-szent-miklósi ev. ref. egyház.

3. Alapító tagok tőkebefizetése: Ev. ref. theologiai fakultás ifjúsági egylete Kolozsvár 100 frt, dr. Baltik Frigyes ág. h. ev. püspök B.-Gyarmat 10 frt, Soproni ág. h. ev. lyceum 100 frt, Okányi ev. ref. egyház 10 frt.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1899-re: Zoványi Jenő ev. ref. lelkész T.-Földvár, Elek Lajos gymn. tanár Debreczen, Pataky János theol. Sárospatak, Szöllősy Antal ev. ref. lelkész Szt-Erzsébet, Hamár István theol. tanár Budapest, Haypál Benő ev. ref. lelkész Budapest, Biberauer Rikárd ev. ref. lelkész Budapest, Dr. Bernáth István Budapest, Dr. Kéler Zoltán Budapest, Dr. Masznyik Endre theol. igazgató Pozsony, Pukánszky Béla theol. tanár Pozsony, Tóth Lajos ev. ref. lelkész T.-Dob, Hosszúpályi ev. ref. egyház, Ruszkay Gyula ev. ref. lelkész Jánosi, Müllner Mátyás ny. igazgató Sopron. 1898—99-re: Balla Dezső ev. ref. lelkész Kup. Bodor Domokos tanár S.-Szt-György. 1900—1901-re: Simonides János ev. lelkész Szécsény. 1900-ra: Soproni felső ág. h. ev. egyházmegye.

5. Pártoló tagoktól évi 3 frtjával befolyt 1899-re: Szekeres Mihály ev. ref. esperes Takácsi, Danyi József ev. ref. lelkész Deregnő, Karácsony Béla főgymn. tanár Kisújszállás, Félégyházi Antal tanár Székely-Udvarhely, Frenyó Lajos ev. vallástanár Eperjes, Biber József ev. ref. lelkész Eszlár, Gönczy Lajos főgymnasiumi tanár Sz.-Udvarhely, Vas Mihály ev. ref. lelkész Gégény, Nemes Ferencz ev. ref. lelkész A.-Ilosva, Kovács Károly ev. ref. lelkész T.-Palkonya, Dávid József ev. ref. lelkész Hangács, Rácz Károly ev. ref. lelkész Ete, Nánásy Lajos ev. ref. theol. Debreczen, Horváth Sándor ev. lelkész Veleg, Dr. Neumann Mór Galántha, Raksányi Károly ev. ref. lelkész B.-Henyé, Imre Sándor ny. tanár H.-M.-Vásárhely. 1898-ra: Túrkevei kaszinó egyesület, Sass Béla ev. hitoktató Budapest, Vass József ev. ref. lelkész Nagybánya (félévre 1 frt 50 kr.) 1899—1901-re: Vörösmarty István A.-Dabas.

6. Károli-alapra: A debreczeni hangverseny tiszta jövedelme 175 frt 15 kr.

Összesen befolyt 664 frt 65 kr.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1899. november 1.

Bendl Henrik,
társulati pénztárnok.

Tájékozás

a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság felől.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság célja egyfelől «a protestáns tudományos irodalomnak, még pedig első sorban a protestáns egyháztörténelemnek művelése» és irodalmi s társadalmi úton való népszerűsítése; másfelől a «közhasznú vallás-erkölcsi olvasmányok terjesztése» s az evangéliumi keresztyén élet erősítése és nemesítése.

Ezekre a célokra jelenleg a következő kiadványai szolgálnak:

I. Protestáns Szemle.

Tudományos havi folyóirat. Megjelenik (július és augusztus kivételével) minden hónap 15-én. évenként 10 füzetben 40—45 íven. Tartalmát értekezések, tanulmányok, kisebb monografiák, hazai és külföldi egyházi és irodalmi szemlék képezik. Czikkei a tudomány színvonalán állnak, de a nagyközönség által is élvezhető módon tanulmányyszerűleg vannak kidolgozva. *A Protestáns Szemlé a Magyar Prot. Irod. Társaság minden tagja tagdíj fejében kapja.* Előfizetési ára nem tagoknak egész évre 4 frt. Most a XI-dik évfolyam járja.

II. Monografiák.

Tudományos egyházi, főleg egyháztörténeti művek sorozata, melyben kidolgozott egyháztörténeti eredeti monografiák jelennek meg. Évenként egy kötet, eddigelé 10 kötet. A Társaság *pártfogó, alapító és rendes tagjai tagdíj fejében*, a pártoló tagok kedvezményes áron kapják.

III. Koszorú.

Vallás-erkölcsi népies kiadványok sorozata. Elbeszélések, életrajzok, történeti rajzok, hiterősítő traktátusok. Évenként 10 füzet, eddig 60 füzet. *A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják.* Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetből álló kötetenként 80 kr, 5 füzetből álló kötetenként 30 kr.

IV. Házi Kinestár.

Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első kötet: *Csendes órák*, angolból fordította *Szász Károly*, dunamelléki püspök. A tagok is megrendelés útján szerezhetik meg. Ára csinos vászonkötésben 1 frt, finom papíron díszkötésben 2 frt.

Mindeme kiadványok megrendelhetők a Társaság főbizománosánál. *Hornvánszky Viktor könyvkiadónál* (Budapest, Akadémia bérháza). *A reklamációk is hozzáintézendők.*

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak tagja lehet bármely művelt honfi és honleány, ki a Társaság célját előmozdítani hajlandó s ez iránti szándékát vagy a titkárnál (*Szóts Farkas*, IX. Kálvin-tér 7. sz.) vagy a pénztárnoknál (*Bendl Henrik*, IV. ker. Deák-tér 4. szám a.) bejelenti. *Pártfogó* tag az, a ki egyszer-mindenkorra ötszáz frtot befizet vagy kötvényileg biztosít, *alapító* tag az, a ki egyszer-mindenkorra száz forintot fizet vagy biztosít a Társaság javára. *Rendes* tagok évenként *hat* frt tagdíjat, *pártoló* tagok évenként *három* frtot fizetnek. T. tagtársainkat bizalommal fölkerjük, hogy mindenik bár egy új tagot szerezen a Társaságnak.

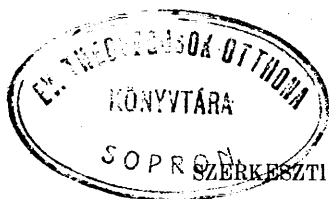
Budapest, (IX. Kálvin-tér 7. sz.)

Szóts Farkas,

a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZÖTSFARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI IGAZGATÓ-TANÁR,
A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

BUDAPEST,

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ES KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1899.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok:		Lapszám
1. A brit és külföldi bibliatársulat működése hazánkban. <i>Balogh Ferencz</i>		589
2. Jézus és Buddha, keresztyénség és buddhizmus. <i>Rácz Lajos</i>		599
3. Adatok Bruncezvik Tóbiás életéhez. <i>Havrán Dániel</i>		606
II. Tárca		
Tolnai J. Bucsuztatója Boeskey István fölött. <i>Sámuel Aladár</i>		614
III. Egyházi szemle:		
Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>		624
IV. Irodalmi szemle:		
a) <i>Hazai irodalom:</i>		
1. Derzsi Károly: A ker. hittudomány összege. <i>Sz. F.</i>		632
2. S. Szabó József: A tiszántúli tanáregyesület Évkönyve. <i>Marosi F.</i>		634
3. Nagy Károly: Keresztyén vallástan. Első rész. <i>s—s.</i>		636
4. Piszter Imre: Szent Bernát élete és művei. <i>Váradi F.</i>		638
5. Baksay Dániel: Mennyei szövétnek. <i>S—s.</i>		640
6. B. Barkóczyiné: Az én imáim. Női imádságos könyv. <i>Sz.</i>		641
b) <i>Külföldi irodalom:</i>		
1. Report of the British and Foreign Bible Society. <i>Sz. F.</i>		643
2. Öttingen: Lutherische Dogmatik. <i>Sz. M.</i>		647
3. Müller: Der Reformkatholicismus. <i>Sz. M.</i>		649

Tájékozás és kérelem.

A debreczeni nagygyűlés **Emlékkönyvében** (f. évi 8. füzet), a tagok névsorában **a hátralékok kimutatása a folyó 1899. évre értendő és nem az 1898. évre.** Az 1898. év sajtóhibából maradt a rovatban.

Hátralékos tagjainkat sürgősen kérjük, sziveskedjenek tartozásukat minél előbb befizetni **Bendl Henrik** társulati pénztárnoknál (**Buda-pest, Deák-tér 4. sz.**).

A BRIT ÉS KÜLFÖLDI BIBLIA-TÁRSULAT MŰKÖDÉSE HAZÁNKBAN 1811--1898.

Adalékul a magyar biblia XIX-ik századi történetéhez.

Ez áldásos társulat hazánkban közönségesen angol biblia terjesztő társulat név alatt ismeretes. E társulat titkárához 1811. február 15-én intézett egy magyar hittanár levelet a bibliák nyomtatásának sürgősségéről, mert egyházaink szegénységök miatt nem vállalkozhatnak biblia kiadásra; igéri, hogy nálunk is fognak alakítani biblia terjesztő társulatot. Meg is jelent még ez év alatt egy ügynök Pozsonyban, nagy örömmel fogadták, a nála volt bibliákat mind elkapták és személyesen győződött meg a magyarok óhajtásáról egy alakítandó társulat iránt. Az angol társulat csakugyan 5000 frtot kiutalványozott segélyül, hogy a bibliák folytonosan terjesztessenek és nyomassanak. E segélylyel megalakult Pozsonyban „Biblia-intézet“ czímen az első társulat Zay báróné védelme alatt, s buzgón hozzá fogtak aláírások útján a gyűjtéshez. Ot pozsonyi tanár (Staniszlaides Dániel, Fábri István, Bilnicza Pál, Grósz János, Zsigmondi Sámuel) 1812-ben köszönő iratot intézett az 5000 frt segedelem megnyeréséért, igéri, hogy nyomtatni fogják a szentírást magyar és szláv nyelven és olcsón árusítják el és saját nevök alatt megalakítják a „biblia-intézetet“. Meg is nyerték már a királyi kiváltságot, hogy állíthatnak saját nyomdát. Az 1816-iki jelentés szerint a magyar intézet 3000 új-szövetséget nyomtatott tótul, az angol társulat pedig a Pethe-féle magyar bibliából¹ több száz példányt küldött rendelkezésök alá, hogy olcsón terjeszszék a magyarok közt. A magyar biblia-intézet elnökségét báró Jeszenák János vállalta el felkérés folytán s kibocsátották országszerte a felhívót; lesz egy magyar biblia ára 2 frt, a tót új-szövetségé 10 garas. Staniszlaides Dániel hittanár köszönetet mond az

¹ P. F. a debreczeni collegium növeltje 1794. adta ki Utrechtben 11,000 példányban K. G. bibliáját; az angol regens (Később VI. György) arany éremmel tüntette ki.

újlag kapott 3000 frt segedelemért, igérvén, hogy tisztársával, báró Jeszenákkal felfognak ügyelni, miszerint az adományt a legjobban felhasználják. Szándékuk ugyanis a hazai minden nyelven terjeszteni a bibliákat, elküldeni a gyülekezetekbe hitfelekhez a hitújítás közeledő 300 éves fordulója alkalmából, melyet ünnepélyesen fognak megtartani; ez a legszebb módon úgy lehet, ha hitfelek kezébe a Lutherfordítását adják, egyúttal akarnak vásárolni néhány száz Károli bibliát is Rotterdamból, honnan a kiadó meg is jelent közöttük, s legalább 1450 példány szükségeltetik. — Rendeltek Berlinből cseh és wend új-szövetséget 2—3 ezer példányig. Ha képesítjük a népet a biblia olvasásra, remélhetjük támogatását intézetünk részére.

Jeszenák és az angol biblia-társaság elnöke közt levélváltás kezdődött. Minden a legszebb remények közt indult, külön biblia-társulat megszilárdulása látszott jelzeni maradandó nyomul a reformatio lelkesen megült háromszázados ünnepét. Ha állandósul a hazai nemzetiségekre kiterülő nagyszabású magyar biblia-társulat, hol lennének ma?

De csakhamar akadályba ütköztek, a vallási felvilágosodást és polgári szabadságot erőszakkal feltartóztató Metternich-féle kormány részéről.

Megjelent a királyi rendelet, mely betiltotta Ausztriában a biblia-társaságokat, a pozsonyi biblia-intézetet feloszlatta, sőt a bibliáknak külföldről behozatala és árusítása is felfüggesztetett. Rólunk és biblia ügyünkről 1830-ig néma hallgatás van, az angol biblia-társulat irattárában. A szomorú fordulatot VII. Pius pápa bullája (1816.) idézte elő, melynek vakon engedelmeskedtek Ausztria és Bajorország uralkodói. Nádori rendelet voná számadásra a pozsonyi tanárokat, micsoda összeköttetésben vannak a külföldi angol társaságokkal? A két protestáns egyház főembere (Balogh Péter és gróf Teleki László) országos küldöttség képében járult Bécsbe a király elé (1817. ápr. 17.) a bibliák elkobozása felől panaszaitak előadni. Hiába volt a felszólalás, az 1822-iki újabb királyi rendelet a bibliák behozatalát határozottan eltiltotta.¹

Londonban 1831. óta csendesesen előkészületeket tettek, hogy a Károli-bibliák a *házában*, lehetőleg különböző helyeken nyomattassanak, s örömmel mutatja be a kiadó osztály felügyelője (Greenfield) a magyar új-szövetség egy példányát

¹ 1805-től 1832-ig egyetlen magyar biblia sem nyomtatott hazánkban, egy új-szövetségi kiadáson kívül, melyet iskolai használatra a debreczeni ref. egyház nyomtatott u. o. 1821-ben.

Magyarországban nyomatás végett, csakugyan Sárospatakon (1832.) megjelent az újszövetség Somossy János és Kálniczki Benedek hittanárok ellenőrzése mellett; 3 évre az egész biblia az angol biblia-társulat megbízásából és költségén. A szebb idők kezdetét jelz é.

V. Ferdinánd trónra lépte után a hazában szabadabb szellem lengedezett. Egy buzgó ev. lelkipásztor (Wimmer Ágoston) összeköttetésbe jött az angol biblia-társulat lelkes ügynökével, *dr. Pinkertonnal*. Wimmer a bizottság bizalmát kiérdemelte s azon örvendetes jelentés tétetett róla Londonban, hogy parányi fokon kezdette bár működését, mégis Wimmer Ágoston gondjai alatt 1836-ban a raktárból 3551 egész biblia, és 8313 új-szövetség példány bocsátatott szét.

Wimmer levele szerint 1837 óta Magyarország és Erdély megnyílt az angol biblia-társulat előtt, s Isten segélyével nagy sikerrel, mert magában az országban képes lett a kiadásokat eszközölni. Reichard Károly kőszegi nyomdászt bízták meg a bibliák nyomtatásával, Wimmer felső-lövői (vas-m.) paplaka lett a terjesztés középpontja. Mily mérvű volt a munka, bizonyítja a jelentés: magyar biblia 8000, új-szövetség zsolttárral 2500, zoltár nélkül 13,000; cseh biblia 10,000, újszövetség 10,000; német biblia 3000, új-szövetség 10,000, összesen 54,000 példány jött forgalomba; az eladott példányokból bevétel 11,937 frt 5 kr. Az eladást megkönnyítette mintegy 200 lelkészszel való érülközés, 1841-ben tömör kiadásra készültek az érclapok s 5000 magyar új szövevény nyomattatott. A magasabb osztály is nagyobb tisztelettel kezdett beszélni a bibliáról. — A *kőszegi bibliák* egy új tavasz ékes hirnökei. 1838—1851 közt eddig nem tapasztalt mennyiségben és olesó áron juttatták szét a szentírást, a legszegényebb is hozzájok férhetett nemzetünk minden rétegében.

Wimmer a buzdító és tájékozó felhívásokat 1843. óta lapokban is szétbocsátotta.

Az 1843-ik év volt a hat év közt a legfáradságosabb, de egyúttal a legdicsőbb.

A katonaság részére is zsebkiadás készült, magyar, német, cseh újtestamentum, mindenik 5000 példányban; a zsidók is érdeklődtek, és a zsidó biblia kiadására hívja fel Wimmer a figyelmet; 3000 példányt osztatott ki ingyen a szegények közt foglyoknak és kórházakban. Egy nemes hölgy jobbágyai számára több példányt vásárolt, az iskolákban is kézikönyvül forog.—A lövői és kőszegi közös munka 6 éve alatt 76,000 példány ment ki 70,684 frt költségén (1843. évi jelentés); az 1846-ik évi jelentés az eddig kiadott példányok összegét 101.583-ban

tüntette fel. Szentesre 900 példány, H.-M.-Vásárhelyre 100 példány küldetett, példánya 36 kr. A tudósításokban hang emelkedik a rationalismus és jezsuitismus által emelt akadályokról. Az 1848-iki jelentésben kiemeltetik, hogy egy jeles protestáns lelkész (neve kipontozva) egy maga 3263 példány bibliát terjesztett szét, be is adott 920 frt 40 krt; „elég bizonyosság — jegyzi meg a jelentés — mit tehet *egy ember*, a ki buzog a jó ügyért, s mily üresek a vonogatózók mentségei“! Magyarországon 1837 óta 120.000 példány biblia, új-testamentum és zsoltár terjesztetett el, átlag egy évre 10,000 példány esik; a nyomda Kőszegen működik.

10 év alatt a biblia 13 kiadást, az új-testamentum pedig 25 kiadást ért.

1849-ben jelenti dr. Pinkerton¹, hogy a magyar háború miatt félbe szakadt a munkájuk, a béke helyreállása után azonnal hozzáfoghatnak művek folytatásához. Wimmer működése itt szakadt meg.

Emlékezzünk meg e ponton a magyar bibliaügy hősről, Wimmer Ágostonról. A bécsi születésű ifjú — kit mint árvát Osgyánban tanulása alatt egy isten-félő református úr (nagy-révi Vajda István) segélyezett — Eperjesen, Sopronban és Jénában szerzett képesítése után 1818-ban kezdte pályáját mint felső-lövői lelkész, s harmincz évig folytathatta. Az 1848-ik év őszén, mint magyar szellemű protestáns lelkész, lázítással vádoltatván, a horvát seregek elől menekült, s a védelmi harc elnyomása után száműzetésben élt Angliában, Amerikában, végre Pinkerton és barátjai útján Brémában nyert hitszónoki állomást. Kegyelemnyerés után visszatért Bécsbe itt élő leánya családjához, itt érte utól a halál 70 éves korában; 1863 máj. 12-én elhunyo szemében felcsillanhatott a bibliaterjesztés derengni kezdő szebb kora. A hazai nagy papok közt helyet érdemel a felső-lövői lelképásztor apostolias buzgalmaért, a ki a politikai, egyházi és vallási szabadság lánglelkű képviselője volt. (Életrajzát lásd: „Paedagogiai Plutarch“ Pozsony, 1886. év. 81. l. és „A mi otthonunk“ Pozsony, 1893. év. 122. l.).

Az angol biblia-társulat 1850 októberében Millárd Ede ügynököt bízta meg, hogy vegye föl a megszakadt fonalat. Ausztriában és Magyarországon, a bécsi kormánytól engedélyt nyert könyvüzlet cím alatt, saját személyére szólót, a szentírást árusíttatni német, cseh és magyar nyelven; az első 6 hó alatt

¹ A derék úttörő dr. Pinkerton 1859. április 7. halt meg 54 éves korában.

6955 példányt bocsátott szét. „Felülmulta várakozásunkat a szentírás keresése“ — írta Millard jelentésében.

Az absolut kormány (Bach miniszter alatt) figyelme azonban felkelt ellene, beavatkozott Kőszegen, Bécsben, Pesten, a raktárakat rendőrileg bezáratta. A belügyminiszter 1851 febr. 20-án 857. sz. kiadványában tiltotta be a protestáns bibliák terjesztését. Millard az angol követhez (Westmoreland) fordult, hogy legalább a társaság vagyonát biztosítsa. Az angol biblia-társaság küldöttséget indított az angol külügyminiszterhez (Lord Molmesbury), ő támogatást ígért, hogy a Társulat könyvei (birtoka) nem fognak elveszni. Az osztrák kormány, a raktári állományokat visszaadatta, ha a könyvek azonnal kivitetnek a birodalomból. A bibliák kivitetése haladéktalanul esz-közlendő. A XIX. század közepén a bibliák számüzetek! (1852).

Az angol biblia-társulat 204 málna csomóba és 125 ládába tett könyveit (58,087 bibliát) osztrák rendőrök kísérték ki a határig. A szent örökség felügyelője, Millard a megdöbbentő hatás alatt is hálásan tekintett vissza az elhagyott mezőre, mivel az 1850 októbertől 1852 októberig 41,659 bibliát és újszövetséget volt képes elhelyezni. Protestáns földön Borosz-lóban állítá fel a számüzött raktárt, Poroszország adott men-helyet a szent ügynek. Az angol biblia-társulat működésének megszűntére nálunk a 36 kros bibliák ára 2 frtra szökkent fel, a nép lelkiülete leverődött.

A politikai és lelkiismereti szabadságtól elpártolt osztrák császárságra jöttek az egyiptomi csapások új alakban, (a nép-szeretetének megrendülése, olasz-francia szövetség, solferinói ütközet stb.) a veszteségek kényszerítették az uralkodót és tanácsosait az igazság útjára visszatérni. Majdnem 10 évi kínos csend után addig zörgetett az angol biblia-társulat, hogy végre az elzárt kapuk megnyitattak. Az osztrák rendőr-miniszter 1861. január 7-én (8590. sz. a.) kelt rendeletben, kivéve Velenczét, megengedte, hogy a bibliák külföldről aka-dály nélkül behozassanak. A rendelet a két protestáns egyház hatóságához megérkezett.

Millard Berlinből küldözgette be 1861 márcziustól 1862 februárig a bibliákat, ebből 6750 példány magyar nyelvű volt. Ez év alatt a magyar biblia 10,000 példányban nyomatott újra. Azonban Ausztriában raktárt állítani még nem lehetett, emlékirat, tanácskozás, folyamodás alakban folyt a zörgetés, mert feltétlen szabadságot sürgettek részökre.

Csak 1864-ben kezdődék az új-kor. Millard Bécsbe tehet-te át lakását, működési helyét, a bécsi egyházi főtanács hathatós

támogatása folytán, Bécsben 1864 nov. 14 nyílt ki először a biblia bolt, ujságok, falragaszok jelzék, a nép bámulva olvasta.

Egy év mulva (1865) 3 főraktárt állított fel, ú. m. Bécsben, Pesten, Prágában, maguk a formalítások lassan tünedezvén. Ez alatt hazánkban 14,135 biblia jött forgalomba, csak azt a kívánni valót jelzi Millárd: vajha a protestáns egyházban még mindig uralkodó érzéketlen (apathetic) szellem eltűnnék, s részünkről több támogatást nyernének!

Pesten 1865-ben 10.000 új-testamentom és zsoltár 32-ed rétet; 16,000 biblia 8-ad rétet nyomtatott, 1870-ben pedig 16,000 magyar biblia.

A koronázás után (1867) a magyar kormány dicsőségesen védte az Isten ígéje szabad terjedhetését egyezőleg a nemzeti szellemmel — mely ha idegen nyomástól ment, szabadságot lehel.¹

Millárd Ede a magyar alkotmány védpaizsa alatt hazánk nevezetesebb protestáns központjait több ízben meglátogatta, így Debreczent is, és 1874 óta mozgatta a Károli-biblia javító átnézését (Ev. Prot. Lap. 1875. 5. szám). Az előkészület és csendes munka után csakugyan a társaság áldozatkészsége folytán 1878-ban megjelent az első javított újszövetség Budapesten; az evangéliumokat Győri Vilmos budapesti ág. evang. lelkész (m. h. 1885), az apostoli leveleket Menyhárt János debreczeni hittanár, a felülvizsgálást Filó Lajos nagykőrösi ref. lelkész teljesítették, kísérletül kinyomatott az itészet részére. Az érthetőség és világosság szempontjából erős és alapos kifogások hozattak fel ellene; a két pártra oszlott akkori hazai protestantizmus ellentétes iránya is befolyt az élesebb szemüveg használására (Ev. Prot. Lap. 1878. 52. sz.). A felszólalások lehető figyelembe vételével a Társulat újlag javította az első átdolgozást és 1885-ben megint kinyomatta 5000 példányban, ennek fele csakhamar elkelt. A kettő közt az eltéréseket a szöveg összehasonlítása mutatja fel. De az itészek tekintélyes része újra hallatta kifogásait.

Menyhárt az általa újlag és inkább betűhíven fordított részt saját költségén kiadta 1886. Közmegnyugvásra egyik sem talált.

Millárd ezután az ó-szövetség átdolgozását kezdette mozgatni. Újra sorba vette a közvélemény kipuhatólására a látogatásokat (Debreczenben, 1886 május 25-én volt), a terv mál-

¹ Lásd Ev. Prot. Lap. Debreczen. 1877. 32. sz. Ez adatokat az angol biblia-társaság londoni palotájában a Társulat irattárában jegyeztem ki 1877. júliusban. B. F.

tatásra talált. Ekkor jött mintegy égi ajándéku közbe Duka Tivadar hazánkfia, ki mint a kelet-indiai angol hadsereg orvosa ezredesi ranggal nyugalmazva Londonba települt le, s a biblia-társulat tanácsának tagjává választott; ő szive egész melegevel felkarolta a vizsolyi biblia háromszázados multja után ennek nyelvtekintetében javított kiadását. A kettős tényező, — Millard Bécsben, Duka Londonban, — oly gyorsan munkált, hogy Szász Károly püspökhöz 1886 július 12-én már megérkezett Millard értesítése, hogy a biblia-társulat elfogadta az ó-szövetség átnézésére hozzá beküldött javaslatot. (Ev. Prot. Lap. 1886. 30., 31., 32. sz.)

A nagy érdemű Millard főigazgató 37 évi buzgó működése után nyugalomba vonult; weisbadeni magányából megkezdte emlékjegyzeteinek közlését a brit társulat havi közlönyében (1889 április). Vajha személyes gazdag tapasztalatait kiadhatná; bibliatörténetünkre nézve még sok nem ismert részletekkel ismertethetne meg bennünket. Utódául 1887. febr. 22. óta fia Millard Henrik lépett, mint az osztrák- és magyar-birodalomban levő angol biblia-intézetek igazgatója.

A 40-es évek óta hangzott közóhajtást „meg kell újítani bibliánk régi fordítását“ Ballagi Mór (1841), Horváth János, Kiss János, Dobos János, Török Pál, dr. Székács József (1844); Hetényi János (1848), Kámori Sámuel (1860) és egy magyar prot. egyháztörténelmi mű szerzője (1872) tolmácsolták. A közóhaj a vizsolyi biblia háromszázados évfordulójára kezdett valóra válni. A nagy lelkű és világra ható angol biblia-társulat megszavazta rá a 300 font első segélyt. A szépremény fokozta azon magasztos ünnepélyt, melyet a hálás utókor Gönczön rendezett 1890 szept. 14-én, Károli Gáspár bibliája 300-ados évfordulója emlékére, Károli Gáspárnak közadakozásból előállított, eszményített bronzszobra akkor lepleztetett le Gönczön. Megjelent a két testvéregyház e magasztos ünnepélyén az angol biblia-társulat képviselőjeként ifjú Millard Henrik és Londonból a központi választmány küldötte, dr. Duka Tivadar, a ki tanulságos és a biblia szeretetének csodás erejét feltűntető beszédet tartott.

A magyar biblia-ügy lángoló képviselője a gönczi ünnepélyről szép ismertetést tett közé a biblia-társulat angol közlönyében (Monthly Reporter 1890 November). Homlokon adván a gönczi templom képét. Altalában Duka e 10,000 példányban megjelenő s a föld minden részében ismeretes közlönyben állandóan ismerteti egyházunk, főleg biblia-irodalmi mozgalmát, a miért szinte kiérdemli a magyar művelődéstörténet barátjainak tiszteletét.

A göncei ünnepélyt előzőleg tartatott a s.-pataki döntőhatású értekezlet (1890 szept. 12.) Duka Tivadar részvételével. E főiskola kebelében, mely a reformatióval egykorú, alakult meg az ó-szövetséget fordítók köre, az elvek végleg megállapították, a munka kiosztatott 10 református és 5 ág. hitv. evangélikus tanár és lelkész, mint szakértők közt. (Prot. E. I. L. 1896 15. sz.). Csendben haladt a munkálkodás, a nagy közönség nem látta a tudósok műhelyökben mennyire haladtak, nem szemlélte a bánya belsejében forgolódást, csak várt türelemmel és bizodalommal. Végre 1898 okt. 31-én, térképekkel nagy 8-ad rét, 882 lapon megjelent Budapesten a „Szent Bibliái Ó-Szövetség, magyar nyelvre fordította Károli Gáspár, az eredeti szöveggel egybevetett és átdolgozott kiadás“ czímmel. Kiadta a brit- és külföldi Biblia-Társulat. A brit-társulat havi közlönye is megünnepelte a magyar ó-szövetség megjelenését, s a külföld figyelme felkeltetett, mert öröm sorok kíséretében rajzoltatott a nagy lépés, sőt Szász Károly és dr. Duka Tivadar arcképei is kiadattak a szöveg között, hogy a brit közönség lássa földi vonásait a két főfáradozónak (M. R. 1899. febr.).

A hazai munkások mellett az érdem az angol biblia-társulatot illeti; az áldás Istentől jövend, övé legyen a hála!

A magyar „Prot. Irodalmi Társaság“ debreczeni közgyűlése alkalmával 1899 szept. 21-kén a debreczeni collegium falai közt — mely iskola szinte egykorú a reformatióval — tartatott a másik döntő értekezlet Szász Károly püspök elnökelete alatt. Dr. Duka Tivadarnak és az angol társulat titkárnak, J. G. Wattnak levelei szerint a brit és külföldi Biblia-Társulat helybe hagyta az új-szövetségnek revideálását s megadja rá a költséget. Lelkesen mondott az Értekezlet is köszönetet az újolagos áldozatkészségért; a munkát 9 szakértő között kiosztotta és kimondta, hogy a revisió 1900-ik évben legyen kész. Oda értünk, hogy Isten segélyével a teljes átdolgozott magyar biblia (Hungarian Revised edition) a jövő század elején világot látand, tündöklő bizonyosságául, hogy a reformatio teremtő ereje munkál ma is, s a mit a XVI. század alkonyán nemzetünk akarata „legyen világosság“ gyanánt a lelki ország számára létesített: a XX-ik század hajnalán a szent ügy iránti buzgóságából csatlakozott 27 tudosunk, kik a biblia nyelvét értik, kedvelik és művelik, a Károli Gáspár szent törekvésért újra életbe hozták. Mind ez előbizonyosság arra is, hogy a bibliai tudomány mezeje nálunk nem ékesség nélküli és pusztá ma, a látnokok, apostolok szelleme hat és fuval a lelkekben. Így rajzolódik újra és újra Jooll Henrik angol

lelkész szava a biblia-társulat évi gyűlésén: „e társulat sokszorosító lelki erővel rendelkezik működésbe hozván sok másként szunnyadó erélyt“ (M. R. 1896. 113. l.). Nincsenek ugyan most nekünk, mint voltak multunkban, fejedelmi férfaink, kik bőkezűleg nyújtották az anyagi szükségletet; sem állami erő és vagyon nem támogat: de az isteni gondviselés a fejedelmek helyébe adta nekünk az angol biblia-társulatot, az pótolja a mire szükségünk van, hogy Károli Gáspár új alakban feltámadjon. Magyar prot. egyházunk válogatott tudós körével kiérdemeli a művelt külföld, s épen brit hitrokonaink becsülését és a koszorút; a külföldi hitrokonok világát átölelő társulata pedig bibliánk és irodalmunk történetében ércnél maradandóbb oszlopot állít magának, mert a biblia-olvasó hívek ezreinek szívében nemzedékről-nemzedékre zöldelni fog a nyert áldásért és mennyei kenyerért a hálaérzet hervadatlan füzére.

Az angol biblia-társulat fennállásától 1804-től máig (1898.) kiadott és elterjesztett hazánkban magyarul: a) egész bibliát 261,437; b) új-szövetséget 707,373 példányt; c) Rész bibliát, egyes könyvek, 412,733 példány, összesen 1.381,543 példányt.

A magyar biblia 1541-től 1898-ig a nálam levő adatok szerint 100 kiadást ért, ebből róm. kath. 8 kiadás.¹

Ha a római katolikus egyház túrné hívei kezében a bibliát, bibliás nép volna, — a szentek és Mária képeit százezerrel árasztják el közöttök — Duka számítása szerint a Káldi-fordításnak legalább 142 kiadást kellett volna érni, sőt az újabb adatok szerint még többet.

A brit-társulat londoni könyvtárában Duka adata szerint 25 példány magyar biblia van, a Károli-bibliának 17 különböző kiadása (Mon. Rep. 1892 decz.).

A brit-társulat megemlékezett a magyar nemzetnek e hazában ezeréves fennállása nagy ünnepélyéről. 1896 június 11-én dr. Duka Tivadar és Millárd Henrik Bécsből jelentek meg Ő Felsege budai palotájában Szász Károly püspök vezetése alatt, s a társulat nevében átnyújtották királyunknak a brit-társulat kormányzó választmányának feliratát, kifejezvéen ebben a hálát, a miért Ő Felsege védszárnyai alatt Magyarországon a társulat szabadon működhetik, átnyújtottak bejegy-

¹ Első kísérletem a magyar biblia kiadványainak számbavételére «A magyar biblia kiadásai korrend szerint» megjelent Révész I. «M. P. E. I. Figyelmező» 1870. 428—434. l. A történelmi igazság szempontjából fel kell említenem, hogy a biblia kiadásait jelző később kiadott művek, mint p. o. Károli Gy. Hugó is (1876) ez első kísérletből és az 1872-ben megjelent bővebb munkámból vették át a közleményeket. Maig már 100 kiadásról van jegyzetem.

zéssel egy díszkötésű magyar bibliát, melyet a Felség saját kezével helyezett asztalára. Első eset a világtörténelemben, hogy Habsburg uralkodó fogadta a biblia-társulat küldöttségét. Minő változás — jegyzi meg a tudósító Duka — 1849-hez és 1852-höz mérve, a mikor kitiltattak ügynökeik az országból!

Az ezredévi kiállításról sem maradt el a társulat, felállítá az ipar termékei közt saját *biblia-kioszkját*, a skót nemzeti társulat pedig *biblia-kocsiját*, mutató jel ez, hogy hazánkban a biblia nem tiltott könyv többé. Magára ez ezerévi ünnepélyre külön nyomattak ki a szép magyar bibliák, ezek egyik példánya jutott Ó Felsége kezébe; a kiállítás területén biblia részletek ajándékba is adattak, új-szövetségi példányok vásároltattak, vásároltak példányokat erdélyi szászok, izraeliták, 3000 példány kelt el összesen, a részletekből 112.800 példány osztatott szét, ebből magyar a legtöbb 84,000, német nyelvű 16,000 (M. R. 1897 május).

A skót nemzeti biblia-társulat (National Bible Society of Scotland) 1861 óta szintén foglalkozik bibliák terjesztésével közöttünk, magyarországi képviselője s igazgatója jelenleg dr. Moody András skót lelkész Budapesten. Külön raktára van és 17 körárussal (colporteur) működik. E társulat az angol biblia-társulattól vásárolja a bibliákat önköltségi áron, de jóval olcsóbban árusítja, a hiányt a társulat bőkezűsége fedezi, p. o. a 3 frt 70 kr.-on vett példányt 2 frt 50 kr.-on adja el.

Dr. Moody úr hivatalos jelentése szerint 1898-an (nov. 31. végződő év) eladatott magyar egész biblia 1769, új-szövetség 7970 példány, amazokért befolyt 2473 frt 49 kr., emezekért 1073 frt 05 kr. Az évi jelentésben mondá Moody „mily ellentét a jelenidő és 1848-at követő elnyomatás kora közt! akkor bibliáink száműzettek az országból, most az Isten igéjének mindenütt szabad folyása van. Magyarország jövője attól függ, ha az Igazság zászlaját magasan lengeti.“

Hálával és köszönettel tartozunk mindkét társulat iránt, a nyújtott testvéri jobbot testvérileg szorítsuk! Isten igéjét pedig szeressük, olvassuk és terjeszszük, mivel az — a brit-társulat munkás elnökének Harrowby lordnak találó tétele szerint: „az emberi lélek egyik nagy szükségletének felel meg“ — s mi reánk is illik az ő zárszava: „ragaszkodjunk bibliánkhoz, mint a reformatio óta kétségtelen örökségünkhöz“ (M. R. 1897 június).

Balogh Ferencz,
hittanár.

JÉZUS ÉS BUDDHA, KERESZTYÉNSÉG ES BUDDHISMUS.

(Befejező közlemény.)

IV.

Végezetre vessünk még egy pillantást a két vallásalapító közt és világ vallásaik közt levő *sarkalatos különbségekre*, hogy vallásunk isteni volta és igazsága teljesen kitűnjék.

Buddha egészen korának gyermeke volt. Keleti jólétben felnöve, az élet örömeit gazdagon élvezte, feleségei s tánczosnői voltak, s aztán egyszerre az élet iránti undorból reformátorrá lett. Midőn egyszer kirándulása alkalmával az élet szenvedését és nyomorát az aggastyánnal, a bélpoklossal, a halottal és az asketával való találkozásokban megismerte s ez utóbbi az élet fölött kétségbeesőnek a világból való félrevonulást javasla, ekkor a királyfi hűtlenül elszökött feleségétől és fiától s kolduló szerzetessé lett. hogy az élet szenvedéseitől való megváltást tapasztalja. Végül kora bölcsészetének eredményeiből összeállította új tanait s Buddha (azaz „felvilágosult“) gyanánt hirdette magát. *Jézus ilyen lelki megrázkódtatásokat nem élt át; neki nem volt szüksége a multtal szakítani, hanem élete egyenletes növekedésben fejlődött ki mint a bimbó virággá. Semmi érzéki gyönyör nem zavarta soha az ő lelkét, hanem az ő égi atyjának hívása vezette őt a ker. szeretet és megváltás vallása alapítójának tövises pályájára.*

Buddha valóban egyenes, egyszerű, a maga nemében boldog ember volt. „Boldogan él-e, óh uram, a fenkölt lelkű?“ kérdé tőle egykor egy falusi ember. „Ugy van, óh ifjú, viszonzá ő, én boldogan élek. Én is egyike vagyok azoknak, kik a világban boldogan élnek“. De a meleg, tetterős *emberszeretet* hiányzott nála. Bizonyos apathia jellemzi őt minden élő és érző lény iránt. Az emberiség szenvedéseivel szemben semmi más vigasztalása nem volt, mint ez: Légy szerzetessé, halj meg önmagadra és az életre nézve. Szeretete *passiv*; ezért semmi érdeklődéssel nem viseltetik az állami, családi és népelet szociális megújulása iránt. Maradhattak az állapotok, a

mint valának, a szerzetesnek semmi része a világ dolgaiban és gondjaiban. S ugyanaz az ember, ki mint koldus szertejárt, kezében az alamizsnás fazékkal, mégis *aristokrata* maradt, a magasabb rangúak közül választotta tanítványait, s *szerzetesi* vallása áldásaiból épen azokat rekesztette ki, kik a legfogyatékosabbak voltak, a beteget, a 15 éven aluli gyermekeket, a rabszolgákat, a jobbágyokat, hivatalnokokat és katonákat, az utóbbiakat azért, mivel az államélet tönkre menne, ha mindnyájan a zárdába vonulnának. A *Buddha szívében nem vert érző szív* és semmi emberi iránt nem volt érzéke. — *Mily egészen másféle Krisztus!* Itt teljes meleg szeretet honol, a mely minden ember felé, mindenek előtt az elfáradtak és megterheltek felé fordul, a mely minden életviszonyt új szellemmel akar áthatni és megjavítani, a mely még ellenségeit is fölkeresi és megbocsát nekik, s a mely őt a keresztre viszi, engesztelő halálra a bűnös világért. Buddha mérges hús élvezete miatt halt meg agg-korában, Krisztus önként hagyta el az életet a világ vétkeiért. Halála engedelmességének befejezése, szeretet-életének záradéka volt, s számunkra vigaszul szolgál, hogy bűnös voltunk ellenére hívőleg merjünk fölérni az égi atyához. Buddha egy *világelhagyó, világmegvető, érzéketlen szerzetes* volt; Jézus a világ *üdvözítője* volt. Midőn Buddha a nirvánába bement, szomorkodó híveinek csak tanát hagyta hátra: „Még lehet Ánanda, mondá a haldokló, hogy ti így gondolkoztok: A mű elvesztette mesterét, nekünk nincs többé mesterünk. Így nem szabad vélekednetek Ánanda. A *tan* és a *rend*, a melyeket nektek tanítottam és hirdettem, az *a ti mesteretek*, ha én elköltöttem“. Midőn Jézus meghalt, övéinek nemcsak az Isten szeretetéről szóló evangéliumot, nemcsak az úrvacsorát hagyta hátra, hanem szellemét s eleven erőben való visszatértét is megígérte nekik. Jézus *feltámadása* megpecsételése volt Isten részéről az ő hitelességének, s ránk nézve is bizonyosság arra, hogy nem Buddha, hanem egyedül ő az út, az igazság és az élet, s hogy ő mindennap velünk van mind a világ végezetéig. Ezért áll Jézus *vallásának középpontjában*, s ha el akarók őt onnan távolítani, a keresztyénség elveszítene szívét és erejét. De a buddhizmus az alapítójára való vonatkozás nélkül is fennállhat. Itt mindenki önmagában áll s miután Buddha a megváltáshoz vezető utat megjelölte, mi sem marad fel az egyesek számára, mint hogy e hideg borzalmas ösvényen a nirvánába zárandokoljanak, minden remény nélkül valami égi segélyre, s a mester élő közellétére.

Bár a buddhizmus rendszeres fölépítésében következetlen és logikátlan, a *legradikálisabb materializmus* és a *legmerészebb*

metaphysicai speculatiók vegyüléke, s hézagos tanrendszer, melyről maga Buddha mondá: „Az, tanítványaim, a mit én megismertem és nektek nem hirdettem, jóval több annál, a mit nektek hirdettem“, — de a legfontosabb alapelvek mégis némi világossággal lépnek e közből elő. *Nincsen személyes isten*, — így kezdődik ez a nihilista bölcsészet. E helyett a *causalitas törvénye* uralkodik a világon, az ok és okozat kapcsolatának kérlelhetlen törvénye. E gépezet abszolút szabadsággal működik erkölcsi téren is, mint *karma*. Ez a buddhista isteni végzés, a mely jó és rossz okokból a megfelelő jutalmazó és büntető visszahatásokat származtatja az elkövetőre; a vak számvető, a ki az összes előző életpályák összegét megvonja, s ebből alakítja a földre ismét visszatérő lélek lényét és viszonyait. A mik vagyunk az lefolyt életutaink hibájának és érdemének productumai. — Ellenben mi keresztyének Jézus kijelentése óta hiszünk egy személyes Istenben, az égi atyában, az ő kegyelmében és szeretetében, s ezért bizalommal imádkozhatunk hozzá, bajban és inségben hozzá emelkedhetünk, s szeretve és őrizve érezzük magunkat a tőle vezérelt erkölcsi világrendben. A buddhistától mindezek az életfolyamok meg vannak tagadva, s minden imádkozás nélkül, minden remény nélkül isten segítő kegyelmére egy oly világrendbe van lelánczolva, a mely iránt csak irtózatot és undort érezhet.

Ez az iszonyat és undor csak növekszik még, ha a buddhista széttekint a világban. Honnan való ez a világ? Ki teremtette azt? Nem Isten, hanem — maga az ember. Midőn a lelkeknek az élethez kedvök támadt, ekkor a *causalitas törvénye* szerint, egy Buddhától megjelölt formula szerint előállottak, s velők együtt a világ. Az nem mondatik, honnan jött a lélek és az anyag a világra, csak az, hogy e világ kezdet és vég nélkül való; a kezdet megismerhetetlen a nem-tudástól körülvevett lelkek előtt, kiket a lét iránti öröm mindegyre újabb születésekre indít. A világ létezése az emberek hibája, de a valóságban ez a világ mégse létezik. Az csak *látszat*; a semmiből eredve, a dolgok csak a semmit ábrázolják, és ismét semmivé válnak. S az emberek, kik a látszat-világban járnak kelnek? *Ők is semmik!* Mióta nem tudva azt, hogy az élet szenvedés, Tanhá csábítására, az élet utáni vágyból, előállottak, a legkínosabb mulandóságnak vannak alávetve. A test folytonos haldoklást mutat, attól tehát el kell fordulni; az semmis. A szellem szintén *nem létezik*; az csak a megismerő substantia időnkénti fellobbanása, s mindenik pillanatban más-más, egy lobogó lánghoz hasonlóan folytonosan változik.

A lélek, a belső személyiség, szinte nem létezik. *Az egész ember csak változó anyagok és erők halmaza*, de nem valósággal létező, itt kifejlődő személy. A legszentebb a mit magunkban érezünk, az Istentől teremtett lélek az ő lelkiismereti gerjedelmeivel, s tökéletességre és örök isteni közösségre való törekvésével, a szellemi hajlandóságok és képességek, mind tagadtnak s megvettnek. De a legnyomorúságosabb ennél az emberi állapotnál az, hogy az ember még a halálban sem enyészik el egészen. Háromféle felmaéad belőle: az *élethez való akarat*, az *ismerő-substantia* és a *hiba és érdem összefoglalása*. E három elemből teremt a vak karma egy új embert. Ez a *lélek-átváltozás* tana, a melynél tehát a lelkek azonossága különböző létezéseikben megszűnik s csak az erkölcsi feladatok megoldásában való folytonosság marad meg. Így czipeli mindenik lélek mint az összes korábbiak örököse, a korábbi létmódok egész terhét és előnyét magával tova, s átadja a tisztítás művét utódjának, szenvedve a múltért, de egyúttal felelős lévén a jövőért. Ker. értelemben vett halhatatlanságról nem lehet szó, hanem csak belsőleg összefüggő élő lények lánczolatáról, mely egykoron talán meg fog szakadni. Mily *balga* ez a lélek-átváltozási tan, holott a korábbi létezésekre nem emlékszünk, holott az minden empiriai és pszichikai tapasztalatnak ellentmond, mily *czéltalan az erkölcsileg*, holott az új életben nem tudjuk, miért kell vezekelnünk, s még állati testben sem érezzük magunkat felelősnek a korábbi bűnért! Mily *veszélyes* ez az elmélet, a mely az *öngyilkosság* gondolatára vezet, hogy elviselhetetlen életviszonyokból kiválsuk magunkat s azokat újakkal cseréljük föl. Buddh. tan szerint az *öngyilkosság* nem véték, hanem csak bolondság, miután az élet terhét úgy se vethetjük le egészen. Persze, a tökéletes szent (arahat), a nirvana előtt állva, nyugodtan emelhet maga ellen kezét.

Csoda-e, ha ily világ- és életfölfogás mellett a buddhista minden létezőt megvet, s legyőzhetetlen, pessimista undorral viseltetik az élet iránt. Csak most lépünk be a buddh. gondolkodás magvába. „*Minden szenvedés*,“ így hangzik a magától Buddhától származó hitvallás, a 4 igazságról szóló tan, „a születés, aggkor, betegség s halál szenvedés, a kedveseinktől való elszakadás, a sóvárgott dolog el nem nyérése szenvedés, szóval az egész létezés szenvedéssel teljes. A szenvedés oka pedig: az élethez való akarat, a létezésre és élvezésre való törekvés, a mi ujjászületésről-ujjászületésre visz, s most ebben, majd abban az alakban keresi kielégítését; a szenvedélyek kielégítése után való törekvés, az egyéni boldogság

után való törekvés a mostani vagy túlvilági életben. Az élet megszüntetése pedig nem egyéb, mint az élethez való akarat, a lét és élvezet után való törekvés teljes megsemmisítése. Le kell ezt győzni, eltávolítani, semmi helyet nem engedni neki. Ennek az útnak 8 ösvénye van: a helyes megismerés, helyes akarás, helyes szó, helyes tett, helyes élet, helyes törekvés helyes emlékezés, helyes elmélyedés.

Egyre mélyebbé válik a szakadék a keresztyénség és buddhismus közt. A mit mi keresztyének Isten ajándékának tartunk, az élet, a mit mi üdvös megpróbáltatásnak tekintünk, a mi által istenfűságra neveltetünk, a *szenvedés*, az a buddhisták előtt elviselhetetlen gyötrelmeknek tűnik fel, s ezért csak egy óhajtás vonul át ezen az egész világmegvető rendszeren: el kell szakadnunk az élettől és mindentől, a mi bennünket ahhoz köt. A buddhista *megváltása* csak egy gyökeresen *megsemmisítő* tett lehet. A mit mi *bűn* alatt értünk, az emberi akaratnak az isteni akarat iránt való engedetlensége, az egész vétkes, romlott akaratirányzat, a melytől csak a szentlélek kegyelmi ajándéka révén szabadulhatunk meg, azt természetesen az asketa Gotama követője nem érti. Neki csak az *életosztón vétek*, a mely lélek-átváltozásra vezet, s ennek gyökere a 4 igazság nem tudása. Jó az, a ki az élethez való kedvet magából egészen kiölte s érzéketlenné lett minden külső befolyás iránt; rossz az, kinek szive szeretetben és erőben. tett- és alkotásvágyban még melegen dobog. Ezért indul a buddhista a legirtózatosabb harezra, a melyre csak ember indulhat, a *személyiség*, az *egész lét elleni harcra*. A megváltás a személyiség teljes megfojtogatását követeli, minden hibával és erényeivel együtt. A szeretet is egyik *bilincs az élethez*, s ezért kell ennek is idegen érzésnek lennie a szerzetes és koldus előtt. S ha aztán ebben a lassú öngyilkosságban az embernek az élethez, Istenhez, a családhoz, hazához, szeretet-höz és boldogsághoz, szabadsághoz és fejlődéshez, kötelességhez és munkához való minden vonatkozása kibalt, ha a tompa indifferentismus síri nyugalommal töltötte el a bágyadt lelket, akkor a szerzetes bevégezte az önmegváltást, egyedül, Isten és az ő segítsége nélkül. Ambár ez nem könnyű feladat volt, s az önmegszabeditás ösvényei nagyon tövisesek valának. Az élet szenvedésének helyes felismerése volt az első lépés, a világból való elvonulás és szerzetesség a második, aztán önmagabamélyedés, önlegyőzés, önmegölés azon hosszú, naponkint megújuló láncolata a kötelességeknek és áldozatoknak, a melyeket az asketa Gotama-Buddha követelt. S ha a lélek ezt a gyötrelmes utat végigjárta, mi jön akkor? Akkor a so-

várgott *nirvana* előtt állott. Mi a nirvana? Buddha nem adott ugyan erre világos feleletet, s ezért a régi szerzetesség körében eretnekségnek tekintetett akár azt állítani, hogy a nirvana semmi, akár azt, hogy az a lélek további létezése, de azért a mester valódi nézete egész rendszerében elég tisztán áll előttünk. A ki Istent és a lelket tagadja, ki a létezést szenvedésnek tekinti, ki a bűn alatt az életöszönt s megváltás alatt annak megsemmisítését értette, annak a nirvana csak az abszolút *semmi* lehetett, a lélek „*kialvása*.” A semmivel kezdette a buddhizmus, a semmivel végződik ez a bölcsesség.

S e nihilista bölcsészetnek, e radikális atheizmusnak az ő csodált etikája, irgalmasságra és ellenség-szeretetre irányuló fenkölt és szelíd parancsaival, csak *egoista eszköz* lehetett a célhoz, csak öntrainirozás azzal a célzattal, hogy az élettelen személyiséget önzetlen türéssel és szolgálással a nirvana számára elkészítse. Ha ily mondásokat olvasunk: „Ne keressük azt fel, a mi kedves, se azt, a mi nem kedves, minden fájdalom és panasz, minden szenvedés a világon annak révén támad, a mit kedvelünk. A hol nincs valami kedves, ezek nem is állanak elő. Azért a ki oda törekszik, a hol se fájdalom, se tisztatlanság nincs, semmit se kedveljen a világon” (Udana 8., 8.), az ilyen etikát negatív, passiv s veszélyes etikának nevezhetjük. Az ellenségszeretnek, irgalmasságnak, türelemnek nálok csak az önmagok iránti *közönyösség, az érzélem tompultsága* vagy a hasznos következményekre gondoló *hideg kiszámítás* szolgál alapjául. Az ilyen etikánál mindig az apostol szavaira kell gondolnunk: „ha minden vagyonomat a szegényeknek adnám is, de szeretet nincsen bennem, az mit sem használ nekem.” Valóban a buddhizmusnak *semmi érzéke* nincs a pozitív tevékeny, önzetlen *szeretet* iránt, a mint azt Pál apostol tanította. Buddha sohasem parancsolta, hogy az ellenséget szeretni kell, hanem csak azt, hogy az ellenséget nem kell gyűlölni.

Az ilyen passiv, tompatürelmü-morál nem hasonlít egy olyan valláshoz s még kevésbé pótolhatja azt, a mely minden embert Krisztus keresztje alá vezet, a bűnbánóknak a bűnök megbocsátását s az Isten-közösséget közvetíti, a mely a személyiséget megtartja és megújítja a helyett, hogy megsemmisítene, a mely a léleknek örökös létezést nemcsak ígér, hanem biztosít is a Mester feltámadása útján s főként azon vallásos bizonyosság révén, hogy minket semmi sem választhat el Istentől. A buddhizmus semmiképen *nem lehet tartósabban a keresztyénség ártalmára*. Az lehetséges, hogy Buddha tana, etikái pessimizmusánál fogva, korunk vallásos zűrzavara és

közönyössége következtében még több területet is meg fog hódítani, de mihelyt az Isten előtt magát felelősnek érző ember *lelkiismerete* rezgésbe kezd jönni, vagy mihelyt a szív legmélyebb sóvárgásának kielégítésére vágyakozik: akkor elhagyják e nihilista, világfáradt bölcsészetest, a mely a magános embert egy sivár, istennélküli világ összetipró kerekei alá vetette s ismét azon vallás felé fordulnak, a mely égből szállott alá, hogy minket az égbe vigyen. Az Istentől és Istenhez teremtett szív reális, elpusztíthatatlan szükségletei mindenkor erősebbek lesznek, mint a tévedő phantastica összes speculatiói, s ha a názárethi Jézus azt kérdezné tőlünk, tekintettel Buddhára: Kinek mondatok ti engem? akkor mindazoknak, kik az ő szeretetéből a legkevesebbet is éreztek, Péterrel ezt kell felelniök: „*Te Krisztus vagy, az élő Isten fia!*“

Sárospatak.

Rácz Lajos.

ADATOK BRUNCZVIK TÓBIÁS ÉLETÉHEZ.

Brunczvik, forrásaink egyhangú tanúsága szerint, Galgócson született. Születési évét azonban nem ismerjük. Nemes származásának mondja magát.¹ Lehotzky és Nagy István tőle származtatják a gr. Brunsvik családot. Szüleiről csak az maradt följegyezve, hogy egyformán beszéltek a magyar és a tót nyelvet.

Iskoláztatását valószínűleg szülővárosában kezdette meg. Zarka és Wietoris szerint megfordult külföldön is s oly kiváló képzettséggel tért vissza, hogy mind a katedrának, mind a szószéknek díszére vált.² Ezt igazolni látszik az a tény, hogy Nádasdi Pál jószágán, a csepregi híres iskolában három teljes évig (1613—1616.) mint rektor működött; tehát Czivittinger állítása, hogy 1605—1620-ig vezette volna az iskolát, téves.

A dunántúli superintendentiától nyert bucsulevele³ (1616) szerint a felsőbbség iránt engedelmességgel, a világiak iránt tisztelettel viseltetett, feddhetlen élete zálogul szolgál arra, hogy úgy az egyháznak, mint hazájának hasznára leend. Az iskolában nagy szorgalmat fejtett ki az ifjúság kiképzése körül, különös súlyt helyezett a vitatkozásra, úgyhogy nem megveendő műveltségű ifjak kerültek ki keze alól a Sopron-, Vas-, Zalamegyékben fekvő iskolák igazgatására. Ez érdemeiért megtették praesesnek s e tiszteben a közel mult csepregi zsinaton, hol arról vitatkoztak, hogy egyedüli közbenjárónk a Jézus Krisztus, az ellenvéleményeket alaposan megczáfolta. S azért most, mikor eltávozik tőlük, hogy szülőföldjének szolgáljon, nem szivesen vesznek tőle búcsút

Oda hagyván a csepregi iskolát, Galgócra megy az Isten igéjének hirdetésére. Az 1617 nov. 17-iki szeredi zsinaton felszenteltetik s aláírja a contubernium rendtartását. 1620-ban meghívja Thurzó Szaniszló udvari papnak Semptére.

Itt komoly feladatok várákoznak rá. 1619 februárban

¹ Fabó-Codex. 105. l.

² Fol. lat. 2078. M. N. Múz. kéziratár.

³ Fol. lat. 2077. 33. l. u. o.

meghal Pálházi Göncz Miklós, a dunamelléki magyar ág. hitv. evangélikusok superintendense. Ez a kerület Kürthy Istvánnak, a Pozsony-, Nyitra-, Barsmegyékben lévő magyar egyházak inspektorának halála után (1613) alakul meg. Magában foglalja: Pozsony, Nyitra, Bars, Nógrád, Kis- és Nagy-Hont, Gömör, Mosony, Győr, Komárom, Esztergom vármegyéket.

Thurzó Szaniszló — „a Deo ad custodiendam utramque legis tabulam constitutus“ — nehogy az egyházak Göncz superintendens halála után veszélybe kerüljenek. Isten és egyháza iránt vele született kegyességénél fogva gondoskodni akar a superintendens választásról. Megbizza a seniorokat, hogy május 12-re Szeredre zsinatot hívjanak egybe. Azonban a zsinat országos ügyek és háború miatt ez évben nem volt megtartható.

1620 márczius 25-én új meghívó levelet bocsát ki: mivel, úgymond, Göncz püspök halála után az eklézsiákban s a lelki pásztorok között némi nemű inconventiák történtenek, hogy még nagyobbak ne következzenek be, conferálván erről a főurakkal, úgy találták, hogy május 3-ra alkalmas nap volna a superintendens választásra.

E napon fényes gyülekezetet találunk a szeredi templomban, a világiak közül ott van: Thurzó Szaniszló, Révai Péter, Jakusith András, Apponyi Pál, Wizkelethy Mihály, Szerdahelyi Mihály, Ocskay Gáspár, Mérey Gáspár, Berényi Ferencz, Vitéz Imre stb.; az egyháziak közül Abrahamides Izsák, Hodi-kius János superintendensek stb. A választás röviden folyt le, superintendensnek egyhangúlag Brunczvik Tóbiás, galgóczi magyar pap választatik. Zarka és Wietoris szerint nem is annyira választatott, mint inkább felkérített a tiszt elvállalására. A választás után a jelen volt két superintendens ünnepelesen beiktatta hivatalába.

Thurzó nehéz feladatot tűzött a superintendens elé, t. i. hogy a magyar egyházakkal a szláv-német ritust fogadtassa el. Az a törekvés vezette ebben, hogy a sacramentumok kiszolgáltatása, az istentisztelet lefolyása s egyéb lelkészi teendők körül az ág. hitv. ev. egyházakban teljes egyformaság uralkodjék. A különbséget, mely e téren a magyar s egyéb nyelvű ág. hitv. ev. között létezett, így írja le Samaraeus:¹ „pokolra taszítottok-e minket, . . . hogy a kámsat reánc nem veszűc? hogy az Papi kőröszts, feszületős öltözetöt hátunkra nem rántyuc? hog' az stolat nyakunkban nem vettyűc? hogy az oltárokat föl nem tarkázzuk? hogy nappal az oltárookra gyertyát nem gyuitunc? hogy az Templomokban képeket nem

¹ Magyar Harmonia 55. lev.

tartunc? hogy discantra es Orgona hegedü szo után nem ének-lünc? hogy köröszttöt az halottak előtt nem hordoztatunk? . . . Semmiképpen bizony nem kárhoztathatoc minket Magyar Lutheranussoc, mert cselekedettöckel meg mutattyátoc és bizonyittyátoc, hogy magatoc sem javallyátoc, holot velünc egyetemben el hattátoc (az egy ostiat, hogy még meg tartyátoc) és ecképpen velünc egyetömben külömböztöc az Német és Tot nemzetből valo Lutheranussoktul.“

Az eltérés, mint látjuk, sokkal nagyobb volt, semhogy kiegyenlíteni lehetett volna. Kiséreljük meg e tényt megmagyarázni. A symbolikus könyvek tanítása szerint a szertartások az üdvösség elnyerésére nincsenek befolyással. E tétel alapján a magyar egyházak a szertartásoknak mint emberi találmányoknak legnagyobb részét elhagyták. E gyökeres reformnak okát a magyar reformátorok felfogásában, tanításában, magának a népnek természetében kell keresnünk, de e mellett a református egyházakkal való szomszédságnak is lehetett alakító hatása. S azért most, midőn az évek hosszú során át tartott megszokás folytán a nép a katholicismusra emlékeztető szertartásoktól végkép elidegenedett, Thurzó és Bruncevik törekvése egyéb eredményt nem idézhetett elő, minthogy a magyar ág. hitv. evangélikusok a rájuk nézve új szertartások behozatalának ellenszegültek.

Máskép állt a dolog a tót és német evang. egyházakban. Itt a hagyomány nagyobb tiszteletben részesült, az ősök szokásaihoz sokkal jobban ragaszkodtak. Az egyformaság behozatala tehát nagyobb akadályokba nem ütközött, sőt czélszerűnek látszott azt keresztül vinni. Tudjuk, hogy a tót, német egyházakban cseh, morva, németországi papok is nyertek alkalmazást, kik saját országuk szokásait is terjesztették egyúttal; de a prágai és wittenbergi agendák vegyes használata is zavarólag hatott. Ismeretes a confessio heptapolitana (1559) nyilatkozata a szertartások felől: „tametsi absque peccato omitti possunt, . . . quia ornant ministerium, eas studiose retinemus.“

Thurzó a birtokain lévő magyar egyházakba nagy fáradsággal és költséggel behozza a tót-német ritust s másokat is bár csekély számban rá tudott venni, hogy amazok példáját kövessék.¹ E czélből hív össze Bruncevik is Felső-Szelibe 1622 ápr. 26-ára generalis synodust.² A gyűlés lefolyását nem ismerjük, csak a tárgyakat melyekről tanácskoztak. 1. Megálapították az úrvacsora kiszolgáltatásának módját; 2. a kereszt

¹ Fol. lat. 2078. M. N. Múz.

² Fabó-Codex. 224. l.

használatát a temetéseknel behozták a magyar egyházakba is; 3. az „alba“ befogadásáról is tanácskoztak, de ez az ügy a magyar lelkészek ellenállása miatt, miként a zsolnai zsinaton, úgy most is más alkalomra halasztatott.

Úgy látszik, hogy a magyar lelkészek a felső-szeli-i zsinaton hozott határozatokat nem tartották meg. Az 1625 okt. 8-iki szeredi part. synoduson Tóth István kürti lelkészt, mivel Galgócson megváltoztatta a szertartásokat, 12 frtra büntették. 1627 júl. 2-án a semplhei part. synodus Balog Ferencz galgóczi magyar papot „mivel a superintendentens és Thurzó Szaniszló által nagy fáradsággal behozott szertartásokat elvetette“ s helyettök saját felelősségére másokat hozott be — az invocatiót mint „tót szokást“ elhagyta — hasonlókép 12 forintra büntették.

Brunczvik e törekvéseiért gyűlöletes lett a magyarok előtt, úgy látszik szerepet játszott ebben a nemzetiségi gyűlölet is. „Hungari sclavorum imperium ferre detrectabant.“ Laskai a győri őrség papja és senior nem akarja a tót superintendentent elismerni, vonakodik az általa összehívott zsinatokra elmenni. Nem tűri, hogy idegen nemzetiség neki törvényt diktáljon. A harag Brunczvik ellen annyira emelkedik, hogy megmérgezni is akarták.¹ (1624 ápr. 25. szeredi part. zsinat.) Lehet, hogy ez csak mendemonda, de így is eléggé illusztrálja az elkeseredéssel folyó harcot. Különben a mérgezés gyanúja nagyon gyakori e korban.

Brunczviknak nagy érdemei vannak püspöki kerületének szervezése körül. A superintendentia megalakulásánál az egyházak nem tudtak megegyezésre jutni, hogy milyen törvényekkel éljenek; a magyarok dunántúli rendtartásaikhoz ragaszkodtak, a szláv-német egyházak a zsolnai zsinat végzéseit fogadták el. Most egyöntetűség jön létre a semptei consistorium rendtartásainak elfogadása által, melyeket Thurzó Szaniszló megerősítésével (1622 szept. 1.) törvényerőre emelt. Mikor tartatott meg a gyűlés, kik vettek részt benne, nem tudjuk; Borbis³ májusra teszi, de ő se hivatkozik eredeti forrásra. A rendtartás szövegét a Historia diplomatica etc. közli 35—37. lapokon és pedig az eredeti oklevél alapján, mely aztán úgy látszik Haynóczy² kezébe került.

A consistorium rendelkezéseire különösen az 1598-iki dunántúli kánonok voltak hatással; mind a kettő egyformán

¹ Fol. lat. 2077.

² Epistola gratulatoria. 1742.

³ Die ev. luth. Kirche. Nord. 1861. 56. l.

fogja fel a superintendensi hivatalt, t. i. hogy a superintendens Istentől választott egyházi fejedelem, s azért minden egyházi személy engedelmeskedni tartozik neki. A zsolnai zsinat határozataiban erről a föltétlen engedelmességről még nincs szó; az inspektorok ugyan „függnek“ a superintendensektől, de a szab. kir. és a bányavárosok már ez ellen is felszólaltak, úgy hogy Thurzó György nádor nyilatkozatot kénytelen közzé tenni, hogy a „depententia“ szó nem jelent semmiféle szolgálai függést, hanem csak a közös egyetértő eljárást akarja kifejezni.¹ A dunántúli 1598-iki kánonok szerint is a superintendens „semmit az önön fejétől ne cselekedjék, hanem ha valamit akar cselekedni, a senioroknak tudásokra adja“ (XIV.); de a semptei consistorium ezen megszorítását a superintendensi hatalomnak nem ismeri.

Összefoglalva a superintendens tisztét: ő örökdik a tan tisztasága felett, nem tűri meg az evvel ellenkezőt tanítókat, felvigyáz a gondjára bízott lelkészek életére, a vétkeket ha az intés nem használ megbünteti, fogságra veti, végső esetben tisztóktól fosztja meg; évenként meglátogatja az egyházakat s felügyel az egyházi vagyonra; minden évben zsinatot hív össze a lelkészek felszentelése, a házassági s egyéb, az egyházi fórum elé tartozó ügyek elintézése végett, — e gyűléseken minden lelkész büntetés terhe alatt megjelenni tartozik. Fáradtsága jutalmául s költsége fedezésére szolgál a census cathedralicus s az egyházfiak adója.

A seniorok arra ügyelnek, hogy esperességük keretén belől egyenlenségek ne keletkezzenek s ha mégis előjönnek azokat a superintendenssel együttesen, vagy akadályoztatása esetén, ennek meghagyására büntetés terhe alatt maguk intézik el; de a végzést megerősítés végett a superintendenshez kötelesek felterjeszteni. A dunántúli kánonok szerint a seniorok munkálkodó társai a superintendensnek, de nem részesei azon méltóságnak, mert ennek hire nélkül mit sem cselekedhetnek (XVIII.)

A dékánok (diaconi) figyelemmel kísérik a lelkészek és tanítók tetteit, magukviséletét. Mindazt, a mit róluk a megyékben megtudnak, bejelentik a seniornak és a superintendensnek. A vétkeket a superintendenstől nyert idézőlevéllel törvény elé idézik s ott a felperes tisztét töltik be.

Mindezek hivataluk pontos betöltésére esküvel köteleztetnek.

A mi a lelkészek teendőire vonatkozik, az a régi espe-

¹ Qu. lat. 1196. M. Nemz. Múz. kéziratár.

rességi rendtartásokból van átvéve. Itt újat semmit sem találunk. Elrendeltetik, hogy a prédikátorok lelkészi teendők végzésére másnak a parochiájába ne tolakodjanak, beteg vagy távollévő kollegájukat helyettesítsék, halála esetén illően temessék el, évét pedig kitöltsék; senkinek helyét addig el ne foglalják, míg az elmenő kielégítve nincs, évének letelte előtt senki ne távozzék el, s ha valaki fontos okból megteszi, idején jelentse be a földes urnak s a seniornak.

A tanítók csak a lelkész jóváhagyásával hívhatók meg, ő vigyáz fel az iskolára s a tanítók életére, a javithatlanokat elmozdítja. A tanítók, ha a lelkésztől sérelmet szenvednek, panaszukkal ne a világiakhoz, hanem a superintendentenshez vagy a consistoriumhoz forduljanak.

Thurzó Szaniszló nádor a rendtartás czéljául a jó rend és fegyelem megszilárdítását mondja. Összesen husz pontból áll; a superintendentenstől lefelé mindenkinek kötelességei szabatosan meg vannak határozva. Sok részben kiegészítik a consistoriumok rendtartásai, a melyek pontjai — ha ezen rendtartásba nem ütköznek — továbbra is érvényben maradtak.

Hogy a fegyelmet mikép gyakorolta a consistorium Brunczvik superintendentens idejében, annak jellemzésére néhány példát akarok felhozni; mindezen eseteket particularis gyűléseken intézték el.

Rastochenus György, mivel a házasulandókat esketés előtt szokott módon ki nem hirdette, büntetésül 10 magyar forintot fizetett s a consistoriumtól bocsánatot kért. Ugyanezen büntetést szenvedte Pápay Péter, felső-szeli lelkész, a ki advent második vasárnapján református lelkész előtt tartotta esküvőjét. Udvardy Miklós a consistorium jegyzője tetteles bántalmazásért jelentetvén fel, büntetése ez egyszer elengedtetik, ismétlés esetén azonban minden törvényes eljárás mellőzésével 100 frtot fizet a superintendentens kezébe. A következő évben (1623) egy betegnek úrvacsorát szolgáltatván ki, lerészegedett „et convitia Haydonica, verba obscoena evomuit, saltationes Italicas exercuit“: azért büntetésül megkövette az egyházat. Laskay István a győri őrség papja részegeskedése, káromkodása, a superintendentens gyalázása miatt Sempte várába záratott s a fogságból csak miután reversalist adott magáról bocsáttatott ki. Ludany Miklós a lévai ref. szeniornak eskü alatt megígérte, hogy áttér a ref hitre, ezért a consistorium az emöki egyháznál lévő 8 köből buzáját lefoglalta s ő maga térden állva kért bocsánatot. Fabricius galgóczy rector a zsinat bezárása előtt távozván, 6 frtot fizetett. Balog Ferencz, galgóczy magyar pap, mivel a tanítót nem a superintendentens-

nek, hanem az egyháznak jelentette fel: a superintendens tekintélyének megsértése miatt templomba záratott, hol térden állva bűnbánó zsoltárokat olvasott.¹

A gyűléseken úgylátszik tisztán egyházi személyek szerepeltek, mint bírák. A vádlók tisztét a dékánok vitték. A hozott ítélet ellen felebbezésnek nem volt helye.

Brunczvik további sorsára döntő befolyással volt azon tette, hogy egy r. kath. vallásra áttérni akaró ág. h. ev. lelkészt elfogat és vasra veret. E lelkész nem lehetett más, mint Thamasonyk Mihály, légi predikátor. Legalább a Szilágyi által közzétett tanuvallatás² eredményei (1628. október 14.) egészen ráillenek a fenti esetre. Thamasonyk predikátor mellékesen kuruzslással foglalkozik. Magán élete épen nem kifogástalan, felesége nem tisztességes személy. Maga is bevallja, hogy Pozsonyban léte alkalmával meggyónt a barátok között, de állítólag félelemből tette. A tanuk vallomásai szerint Brunczvik superintendens nem a hitehagyásáért, hanem más dologért verette vasra. Azonban a következmények mutatják, hogy mégis ez volt a főök.

Ez erőszakos tetteért bevádoltatott, mint közbékeháborító. A fenyegető veszély elől rövid időre Felső-Magyarországba menekül. Azonban ott nem találva helyét, menlevelet kér Pázmány érsektől, hogy ügyét személyesen tisztázhassa. De nemhogy tisztázta volna, hanem ráadásul rút árulást követett el egyházával szemben. Pázmány s a jezsuiták rábeszélésére elhagyta vallását s r. kath. hitre tért. A nyáját őrző pásztorból farkas lett. Feledte esküjét, hogy csak azon tant ismeri el igaznak, mely az ág. h. ev. egyház symbolicus könyveiben foglaltatik.

1630 január 22-én a szeredi templomban disputációt tart a szomszéd lelkészekkel s nemsokára ismét újat hirdet.³ Ezekben valószínűleg igazolni akarta, hogy áttérése benső meggyőződésének eredménye, vagy talán másokat is a maga példájára akart vonni. Ezt Stumff pozsonyi lelkész leveléből tudjuk, ki maga is hajlandó a vitatkozásban részt venni, ha feljebbvalótól engedélyt kap rá; különben iszonyú megvetést érez az erkölcsileg bukott ember iránt, nem tartja méltónak arra, hogy miatta napi teendőit elmulasztja. Tartott-e Brunczvik több hitvitát is, nem tudjuk, de már az elsőt is azt a

¹ Fol. lat. 2077. sz. 187. l. — M. N. Muz.

² Magy. Prot. Figyelő 1882. évf. 22. l.

³ Tétélei: a) de Lutheri disputatione cum Sathana. b) de Lutheri vocatione, c) de sacrificio missae.

tanácsot kapta a jelenvolt lelkészeztől, hogy hallgasson el, ne botránkoztassa továbbra is az egyházat.

Klein említi, Rezik nyomán, hogy Brunczvik visszatérése végett Galgóczon zsinat tartatott. Rezik Gymnasiológiájában erről nem találtam említést.

Már most kérdezhetjük, milyen büntetés érte az ország-háborító Brunczvikot? Büntetés helyett jutalom, börtön helyett hivatal! Ezt az elvet az ellenreformatio hozta divatba és a XVII. századon keresztül elég sűrűn találjuk alkalmazva. Brunczvik jutalmul a galgóczi harminczadosságot nyerte (meddig viselte nem tudjuk); az általa kitérített Gergely (?) prédikátor a kontraságot. Nemsokára (1630 januárban) követte példáját patronusa Thurzó Ádám is, egy könnyelmű dinomdánomnak élő ifjú, kit öcscsével együtt, az érsek s nádor vett rá az áttérésre.

Ez áttérésekkel kezdődik egyházunk történelmének leg-szomorúbb korszaka, ép akkor hagyják cserben patronusai, lelkivezérei, midőn legjobban rászorult volna védőkarjaikra s bátorító szavukra.

Havrán Dániel.

T Á R C Z A.

BÚCSUZTATÓ BOCSKAY ISTVÁN FÖLÖTT.

(Irta Tolnai S. István.)

Kötelességet vélek teljesíteni, midőn Tolnai F. Istvánnak, a kolozsvári református főiskola hirneves tanárának s a XVII. század egyik számottevő hitvitázójának ezt az ismeretlen művét közrebocsátom.¹

De mielőtt ismertetésébe bocsátkoznám, nem lesz érdektelen, ha rövid vonásokban felmutatom Tolnai életét is.

Tolnai 1630-ban született Tolnán, hol atyja, Séllyei János, városbíró volt. Anyját Gergely Ilonának hívták. Tanulmányait az eszedi iskolában kezdette, a szalontaiban és váradiban folytatta s a sárospataki főiskolában végezte be. Innen tanítónak vitetett Tarczalra, honnan egy-két év múlva tudományának öregbítése végett belgiumi akadémiákra ment, hol orvostudori oklevelet szerzett magának.²

Külföldről visszatérvén, 1662-ben kézdi-vásárhelyi papnak hivatott Enyedi János helyébe, ki „*Mennyei szó*“ című munkájával (Várad, 1658.) hagyta fenn nevét az irodalomban.³ Tolnai három esztendei paposkodásáról nem tudunk semmit, mert az egyházközség levéltárát, mely életének erre a szakaszára világot vethetne, az 1833-iki rettenetes tűzvész teljesen elhamvasztá.⁴ Annyi bizonyos, hogy irodalmi munkásságát itt

¹ Szabó Károly Tolnainak két munkájáról emlékezik meg. Az egyik „Haza Békesége, Avagy Egyenes Ösvény“, a másik „Igaz Keresztyéni és Apostoli Tudomány s vallás Utára vezető és az el-tévelyedésről jó Utban hozó Kalauz.“ L. Régi magyar könyvtár. Budapest, 1879. I. k. 1017. és 1236. sz. a.

Bod ide sorozza „Dialectica secundum Principia Petri Rami“ című munkát is. L. Magyar Athénás. 297 l.

² Bod Péter, Literata Panno-Dacia. II. k. 247—249. l. L. A maros-vásárhelyi Teleki-könyvtárban. 1510. A/2. sz. a.

³ Bod Péter Magyar bibliotheca. L. Teleki-könyvtárban 12. sz. a.

⁴ Tiszt. Székely János kézdi-szerdahelyi ref. lelkész közlése. 1893. aug. 5-ről.

kezdette meg. Ugyanis 1664-ben nyomtattatta ki Szebenben „*Haza Békessége, Aragy Egyenes Ösvény*“ című egyházi beszédét, melyet 1663. június 6-án tartott Radnóthon az „udvarnál.“ Ezt a munkáját Uzoni Béldi Pálnak, Osdolai Kún Istvánnak, Csepregi Turkovits Mihálynak, Zabolai Basa Tamásnak, Szentiványi Gilányi Gergelynek és Belényesi Ferencznek ajánlja.

1665-ben Feleki Mihály pártfogásával a kolozsvári református főiskola tanárává választott. Mindamellett, hogy tanárságának már első évében az ifjúság rokonszenvét teljesen megnyerte s egyházi téren azokban a mozgalmas időkben az unitárius és r. katolikus törekvések ellen nagy munkásságot fejtett ki: mégis Apaffi fejedelem 1666-ban a székelyudvarhelyi papságra akarta áthelyezni. A fejedelem elhatározása a főiskola ifjúsága közt „nagy zendülést“ támasztott s 1667 január 14-én azzal a kéréssel fordultak a befolyásos Feleki Mihályhoz, „mint bizodalmas, Istentől rendeltetett patronus urokhoz“, hogy a fejedelemnél járjon közbe Tolnainak Kolozsvárt maradhatása végett. „Hiszen uram — így írnak — ha valahol Erdélyben kívántatnék a scholának erigáltatása együtt, itt kellenék; mert itt nemcsak az unitáriusság, hanem még a pápistaság is immár valóban fészket vert annyira, hogy ilyen szorongattatása között az igazságnak, Tolnai uram ő klmé, ha szintén Udvarhelyt laknék is, onnét is ide kellenék ő klmét hozatni, mert a mint kegyelmetek jól tudják, ilyen scholában való alkalmatos embert s jó tanítót nem kaphatni. Az bizonyos, hogyha ő klmének közülünk való kiesése történik ezúttal, azon az ellenkező feleknek, mind unitáriusoknak s mind pápistáknak nem kicsiny örömeik érkezik.“¹ Ez a kérelem nem is hangzott el eredménytelenül. A fejedelem meghagyta Tolnait kolozsvári tanárságában, melyet aztán 1685-ig viselt, mikor az ottani református egyház papjává választott meg. 1689-ben Kolozs és Kalota esperesévé tétetett, de már a következő 1690. évben elhalt 60 éves korában.

Tolnainak húsz évi tanárkodása a kolozsvári főiskola életében korszakalkotó volt. Ugyanis „a porból s eldőlt állapotjából,“ a Bánffi Dénes s neje Bornemisza Kata „esztendőnként való patrocíniumával“ kiemelte és szellemileg s anyagilag felvirágoztatta. Ő léptette életbe a ma is fennálló s a szegény diákok gyámolítására szolgáló legáció-intézményt.² „Terhes belső hivatala s bokros foglalatosságai között“ írta legkivá-

¹ Prot. Közlöny. Kolozsvár, 1891. 2. szám.

² I. m. 1886. 52. sz.

lőbb művét: „*Igaz Keresztyéni és Apostoli Tudomány 's vallás Utára vezető és az el-tévelyedésről jó Útban hozó Kalauz*“-át, mely 1679-ben jelent meg Kolozsvárt. Művét Bornemisza Kátának, néhai Bánffy Dénes özvegyének ajánlja s ajánló beszédében magát a Nagyságos asszony „méltatlan Alumnussá“-nak nevezi.

Mig Tolnait e „nem kicsiny elmélkedéssel és bő olvasást kívánó scholai munkája“ mint félelmetes, alapos érvekkel dolgozó hitvitázót tünteti fel, addig alább közlendő verses műve: „*Búcsuztató Bocskay István zempléni főispán felett*“, irodalmi munkásságának egy eddigelé ismeretlen oldaláról mutatja be. Tolnai ezt a búcsuztatót 1672. május 29-én tartotta Bocskay István zempléni főispán felett, ki 1671. tavaszán a Nádasdy és Vesselényi-féle összeesküvés kiderülésével, melynek maga is részese volt, „az ausztriai kegyetlenkedő sas“ bosszúja elől Erdélybe, Kolozsvárra, menekült I. Apaffi Mihály fejedelem oltalma alá. Itt halt meg 1672 május 27-én, mindvégig élvezve a fejedelem és fejedelemasszony megbecsülhetetlen kegyét. Temegetésén Pósházi János latin órációt mondott. Csécsi János, Görgei Pál és Porcsalmi András prédikáltak. Diószegi Sámuel „*Rövid Beszélgetés*“-t tartott s Tolnai búcsuztatott. Pósházi, Csécsi, Görgei, Porcsalmi s Diószegi munkái megjelentek nyomtatásban is „*Szomorú Halotti Pompa*“ cz. alatt 1674-ben Kolozsvárt; ellenben a Tolnai búcsuztatója kiadatlan maradt. Mi volt a mellőzés oka, ma már eldönteni nem lehet. Annyi bizonyos, hogy a mellőztetésre vonatkozólag jegyezte fel búcsuztatója végére ezeket a szavakat „*Finis adest operis, sed nulla merces laboris.*“ (A műnek vége van. de a munkának semmi jutalma.)

Maga a búcsuztató 1—57. versszakból áll s két főrésze oszlik. Az első részben (1—28. vers) a fejedelemtől, fejedelemasszonytól s az ország főrendjeitől; a második részben (29—57. vers) Zemplén vármegyétől, özvegyétől, Sós Györgytől, férfi és nő rokonaitól, mostoha fiaitól, szolgáitól, a kolozsvári református egyháztól s a tisztességtevő halotti gyülekezettől búcsuztatja el a nagynevű halottat, felölelve életének nevezetesebb mozzanatait.

Verselése lendületes, könnyen folyó.

E búcsuztatót érdekes ereklyévé teszi az a körülmény, hogy a XVII. századbeli búcsuztató irodalmunk megírásához egy figyelemre méltó adalékot nyújt. Ugyanis abban az időben kiváló személyek temetésén külön szónoka volt az órációnak, a prédikációnak és a búcsuztatónak. Tolnai búcsuztatója nem áll egyedül e téren. Ilyen Ölvesi Balázs verses

búcsuztatója is, melyet 1671. július 8-án tartott Zámon Nagyhalmágyi Kasza Sándor felett.

Ezek után tartozom egy megjegyzéssel. Tolnai búcsuztatóját egy birtokomban levő egykorú codexből betűhiven. vonásról-vonásra közlöm.

Primus

R Y T H M J S T A

mellyben Elsőben az Méltóságos Fejedelem s Fejedelem Aszszónyitól ő Nagyságoktól búcsúztattya Bocskai István Uramat ő Nagyságát, az ő Nagyságok kegyelmességeket köszönnén. &c.

Miért játcozódtacocz így szemfényvesztő Világ?
 Marad te miattad meg vagy egy Uraság?
 Vaj s kire nem szállott tőled nyomorúság?
 S végre gyászos Halál! hol csak egy Királyság?
 Kire Tekintetes és Nagyságos példát
 Ma is mutattad te ez setét boltocskát,
 Kiben rekesztetted jaj! Bocskai Istvánt
 Ki így kezdi most el utolsó s vég szavát.
 Hatvan Három Tavasz múlt el folyásával
 Sárgállott annyi Nyár megért kalászával
 Annyi Ősz fordult el ködös homályával
 Annyi Tél fedte bé Udvarom havával.
 Miólta lelkemet ez róshatt Sátorban
 Helyheztette volt bé Isten Sajátomban
 Kit most sok tekintet ez kis setét Boltban
 Szemlél és majd kísér gyászba borult Házban.
 Oh melly sok javával látott volt azólta
 Istenem engemet ; mert jóm jóval toldta
 De nem lón! azoknak minden édes volta
 Elmülék ; éltemnek lón véletlen holta.
 Mert az Austriai kegyetlenkedő Sas
 Kettős szabadságom emésztő kemén Vas
 Istentül vett jómbúl ki praédáló Farkas
 Sőt éltem bényelni igyekező méhkas
 Indíta útára száinkivetségemnek
 Pillantásnyi nyugtot sem ada fejemnek
 Ellenem nyilai seregenként jöttek
 Kik kimélletlenül engem tárgynak vöttek
 Oh Siralmas gyászszal emlegethetendő
 Ezer Hat Száz Hetven Egygyedik Esztendő
 Minden vigasságos jótúl fosztott s meddő
 Tisztes Vénségemet könyvel mosó ferdő!

Nagy sebes szelekkel Tavaszod el hozád
 Fájós nótát szolló Trombitád fujtatád
 Reménten postád hozzám el bocsátád
 Kivel nem várt utát lábaimnak nyitád.
 Nem engedél tovább otthon nyugvó szállást
 Szép Hazám mezején bátorkodó állást
 Hattyúi fejéres tisztetnek nyugovást
 Róshatt tagjaimnak tovább ott maradást.
 Megyek óh Istenem merre fordul szemem
 Bujdosásra eregy én megőszült fejem.
 Indúly jó Erdélyre valami kegyelem
 Talám járul hozzád s árnyékában véssen.
 Feltett szándékomat s igyem elkövettem
 Kegyelmes Uramnak udvarában léptem
 Az Apafi háznak árnyékába jöttem
 Életem pontyáig kegyelmét is vöttem.
 Megbecsülhetetlen nem várt kegyelmesség
 Fejedelmi sorsot fel múltó kegyesség
 Engem környül vett volt mint napot fényesség
 Minden szükségimre lett tellyes elégség.
 Óh ha változhatnék Isteni végezés
 Fekete halálom még lehetne élés
 És olly erőt adna Isteni rendelés
 Kivel kegyelméért lenne megfizetés.
 Bátor csak néhai nyelvem nyersesége
 Fordulhatna vissza szolló tehetsége
 Hogy az Apafi ház nagy kegyelmessége
 Tőlem köszönetet bár csak így vehetne.
 Méltóságos személy Erdély Fejedelme
 Isten kegyelméből Országod védelme
 Kire Istenétül szállott olly kegyelme
 Kivel meg határit csendesen legelte.
 Mert pogány Nemzetnek sokszori haragját
 Megeskütt ellenség vérszopó zászlóját
 Bölcs eszességével elszánt akarattyát
 Vissza fordította s úgy viselte utát.
 Te az szabadságért Proscriptus rendeknek
 Az szent igasságért szaladt Illyéseknek
 Hű Patronussa löttél a szegényeknek
 S Fiaivá tetted kegyelmességednek.
 Én is azok közül az Nemes Országban
 Nagyságod kegyelmes szárnya árnyékában
 Nyugtattam fejemet Nemes udvarában
 Kinek érdem felett vettem részt javában.

Kiért a kék Égből bí Isteni áldást
 Nagyságod házára boldog sok virradást
 Fejedelmi székből Országán regnálást
 Kérek sok időkre életének folyást.
 Isten nagy Salamon Király okosságát
 Ruházza fel reád az Dávid jobbkarját
 Hogy Országod lássa hoszszú boldogságát
 Ellenségeden végy győződelem pálczát.

Az Második rendbeli Rythmusok az Méltóságos Fejedelem Asszonytól hasonló kegyelmességet köszönnén bucsúztattya az Urat ő Nagyságát &c.

Kegyelmes Asszonyom Bornemisza Anna
 Kegyelmes Uramnak kedves hütös Társa
 Utolsó szóm rád is hogy le ne fordulna
 Nem tűröm meg. Voltál vénségem Dajkája.
 Kegyelmességedet Asszonyi tisztedhez
 Illendő mértékben bujdosó fejemhez
 Mindenben mutattad : kiért Istenemhez
 Nyujtom szómat kérvén sok jót életedhez.
 Áldgyon Susánnának tiszta életével
 Kegyes Máriának szép kegyességével
 Az Sára Asszonynak nemes erkölcsével
 Asszonyi virtusnak fénylyél tükörével.

Az Harmadik Rendbeliek az országnak fő fő rendeitől bucsúztattják az Urat ő Nagyságát &c.

Fejedelmi székeknek fenn álló Oszlopi
 Ez Nemes Orzágnak nagy és fő Rendei
 Bölcs okosságtokkal Uratok segédi
 Hazátoknak vele őrálló fiai.
 Kik Uratok nyomán affectiotokat
 Mutattátok ebben kegyes voltotokat
 Illyen reménten sorsra jutottakat
 Mert be fogattátok s tartjátok azokat.
 De nevezet szerint az kik személyemben
 Jóval illetetek illy szenyvedésemben
 Az Urnak áldása legyen fejeteken
 Érette plántállyon az élők köziben.
 Igaz Magyarságtok fénylyék ez Világon
 Essék meg szivetek ez nyomorúságon
 Virtussal vegyetek erőt a halálon
 Mert világnak java mint madár az ágon.
 Dixi.

*Secundus***R Y T H M J S T A**

az Magyar Országtól in Specie Zemplyny Vármegyétül, kinek fő Jspánya volt, abban való jó akaróitúl és az Ecclesiátul bucsuztattya az Urat &c.

Oh te Hattyu zengés után setét gyászra
 Változott rongyolott s czondorlott jó Haza
 Szegény Magyar Ország! számkivettek Háza
 Az ki Siralomnak löttél tornyos Halma!
 Kinek az igazság szült nyughatatlan jajt
 Mert mint Anya méhet sereglő sűrű rajt
 Rá az Austria torlatott annyi zajt
 Kik kiméltlenül veled tartnak nagy bajt :
 Hogy hogy fordícsam rád utolsó szavamat
 Jaj csak említni is irtózom dolgodat
 Mert nem indíthatom vigságra orczádat
 Setét ködből ki nem hozhatom napodat.
 A' míg Határidon engemet jártattál
 Hú szolgálatomban tudod részt tanáltál
 De már szemeimet befogta az Halál
 Ezennel setétlő Sirban be is kapál.
 A' miben kezdette Bocskai Familia
 Az Magyar Nemzetben szabadság Istápjja
 Én azon végeztem, így utolsó napja
 A' Bocskai Nemnek mind egyez folyása.
 Név szerint peniglen te Zemplén Vármegyje.
 A' tizen háromnak ki valál czimere
 Fő Ispánságomat ki sokszor köszönte
 Fordícsom még Isten valaha jó rendre !
 Benne lakó Nemes Hazának fiai
 Assistentiával Tisztemnek segédi
 A' kik is jöttetek bujdosásim társi
 Jőjjenek meg rátok örömmek napjai.
 Te is Isten Magyar Anyaszentegyháza
 Kit most jaj mint csapdos üldözésed árja
 Kinek mint jól tudod voltam egy Dajkaja
 Legyen Isten veled reformata Haza.
 Téged nevezettel jó Pataki Schola
 Sok jó reménségű Ifjuságnak Anyja
 A' kit jobbik kezem hiven ápolgata
 Térícsen meg Isten egyszer még Patakra.

Másodszor bucsuzik az ő Nagysága maga özvegyen maradt keserves Házas tarsátul.

Oh özvegyen maradt édes Török Katám
 Kivel esztendőig tizenötig lakám
 Nehéz tagaimban jó Orvosló Dajkám
 Felesegítésre már nem nyulhacsz hozzám!
 Már az kéttős gondot egészszen rád teszem
 Kivel mindazáltal frigyem meg nem szegem
 Hanem az melly hitet teneked kötöttem
 Christus jegyesemnek eleiben vittem.
 Már én a romlandó köntöst levetkeztem.
 Mennyei ruhámat reám felöltöttem
 Ha mikor te is így követed jövősem
 Az Ur ruházzon fel tégedet is kérem.
 Az igaz özvegyek s árvák éltetője
 Isten özvegyeséged hű gondviselője
 Szomorú szivednek meg csendesítője
 Legyen mindenekben élted fedezője
 A' te hűségédért mellyel hozzám voltál
 Sok nyomoruságim között vigasztaltál
 Számkivetségemben hogy velem bujdosástál
 Adgyon meg az Isten engem nem utáltál.
 Adgya az Ur Jésho hogy még az egekben
 Velede örvendezzen lelkem dicsőségben
 Sok ezer szenteknek dicsó Seregében
 Dicserhessük Istent vigan az mennyegben.

Harmadszor Tekintetes és Nemzetes Sós György Uramtul így bucsuzik.

Amaz Nevezetes hét Nemzeteségeknék
 Groff Miczban törsoékbül kik régen jöttenek
 Jó hírek s nevekben ugyan tündöklöttek
 De már nagyobb részent enyészetre mentek.
 Két Fiuí ágat az Isten azokban
 Engedt vala lenni meg Magyar Országban
 Edgyik el enyészett Boeskaí Istvánban
 A' ki jó kezdetit jól viszi az sirban.
 Második még fenn áll a ki már utolsó
 A' Fiu ág közzül csak egyedül álló
 Nemzetes Sóvári Sós György ki bujdosó
 Számkivetségemben szomoruan járó.
 Ki Sós Familiád virágos kertében
 Ma csak magad állasz a Christus hitiben

Te maracz ez földön igaz vérségemben
 Maragy fenn sokáig régi Nemzetemben.
 Oh adgyon valaha Isten szabadulást
 Ez szomorú kettős gyászbul fel virradást
 Sós Fiui ágad hogy hoszszú fennállást
 Szép Magyar Hazádban lehessen még szállást.

Negyedszer minden egyéb Férfi s Asszony atyafaitul.

Ti is vérségteket kik hozzám tartjátok
 Nemes Uri rendek Férfiak -s- Asszonyok
 Vég bucsumat veszem tületek halljátok
 Az Urnak kegyelme maradgyon rajtatok.

Ötödszer az ő Nagysága négy Mostoha fíaitul.

Már tinektek szollok oh szep négy Fiaim
 Klubusoczki Pál és János multságim
 Ferencz s Ifju András udvaromban rajim
 Engemet sohajtó s ohajtó kedvesim.
 Méltán mondhattjátok napotok aranya
 Hogy bennem elmulék örömetek tornya
 De legyen rajtatok az nagy Ur orczája
 Minden dolgotokon legyen fényes fáklya.
 Ti mindenek felett az Istent félljétek
 Szent parancsolatit kérlek szeressétek
 Igaz vallásomban engem kövessetek
 Hogy áthatatossak holtig lehessetek.
 Arvaságra maradt szerelmes Társomat
 Bú s bánatos szívű édes Anyátokat
 Tisztelvén félljétek mint hű Tutortokat
 Mert Isten ő reá bízta gondotokat.
 Mindenekben neki szavát fogadgyátok
 Engedetlenséggel ne szomoricsátok
 Hogy Isten áldását rátok várhassátok
 És ez élet után boldogíttassatok.

Hatodszor vele bujdosó Szolgáitúl.

Hát bujdosasomnak ti is hű Szolgai
 Most homályban borult Udvarom Társai
 Bádgyatt tagaimnak jó gond viselői
 Rátok vigyázzanak az Urnak szemei.

Hetedszer az Kolosvari Ecclesiától.

Te is Colosvari reformált Corona
 Hideg csontaimat ki vőtted szállásra
 Végem rendelte volt Isten határodra
 Fényeskedgyék rajtad az Urnak orczája.

Utolszor az jelen való tisztességevtől.

Ti is kik utolsó illy tisztességemre
 Reménségem felett jöttetek ez helyre
 Roshatt tagaimat kíséretetek sirbe
 Sok Isteni áldás szállyon rátok érte.

Amen.

*

Finis adest operis, sed merces nulla laboris.

Scriptis Stephanus Tholnai.

Közrebocsátja

Sámuel Aladár,

ev. ref. lelkész.

EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Az alkotmányos modern államok egyházpolitikája a különböző vallásfelekezetek egyenjoguságát, paritását egyik alapdogmául állítja fel. Hogy a gyakorlati életben senki sem érzi a paritást, az nem az állam hibája. A római egyház panaszkodik, hogy a szerzet költségén kitanított, de aztán kivetkőzött néhai szerzetes-tanárt, mint világi egyént az állam és más felekezetek alkalmazzák. A protestáns egyház panaszkodik, hogy a paritás örve alatt ő, a gyengébb, ki van szolgáltatva a római propaganda reversalisos lélekhalászatának. Ki tudna itt igazságot tenni? Az állam a paritás alapján áll, még ha a tanítók házát Szent-Erzsébetnek az oltalmába ajánlja is a cultus-minister. Nyugodtak lehetünk, mert minálunk a paritás jövőre is meg fog maradni, habár a magyar királyság fennállásának s a keresztyénség megszilárdulásának 900 éves állami emlékűnnepélye — merőben pápista lesz is. Óh a paritás csodálatos valami. Ha egyszer azt mondja az állam, hogy van, hát van. A ki nem hiszi: magára vessen.

Azok a szomorú statisztikai adatok, a melyek a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapnak a hasábjain, a szorgalmas és nagytürelmű Homola István kollegánknak nevét előttünk anynyira félelmissé tették, hogy már ab invisis elfordítjuk a lapot, a hol az ő nevét látjuk és lelkünk egy szomorú sohájával keressük a következő cikket: mondom ezek az adatok nem a paritás ellen bizonyítanak. Az összeállító neve a hibás. Ha nem Homolának, hanem Pipernek hívnák az illetőt, akkor ilyen dolgokat olvasnánk: Az 1890. év december elsején, a vegyes házasságból született gyermekek 55 % -a a protestáns részre esett, azonban ez a szám 1895-ben már teljes 1 % -al növekedett is, mert most már a gyermekek 56 % -a van a prot. egyháznak biztosítva stb. Bizony nem a paritásban, nem

abban van a hiba, hogy ez a kimutatás Magyarország helyett Németországról szól, hanem a nevek, csak a nevek az okai mindennek... Lehet, hogy tévedünk, de akkor is csak a szóban tévedtünk, azaz a paritás nem annyi, mint a paritás.

A vegyes házasságok Németországban, a mint Piper statisztikája mutatja, éppen nem oly veszedelmesek a protestantismusra nézve, mint nálunk, de más oldalról az is igaz, hogy ottan nincs is reá alkalom, hogy megbeszélés, t. i. egyházi megbeszélés tárgyává tegyék ezt a kérdést: „Mit kell tenni, ha az állami anyakönyvvezető infestálja az evangélikus hitfeleket, a kik vegyes házasságra akarnak lépni, hogy gyermekeik vallására vonatkozólag a róm. kath. egyház javára egyezkedjenek?“ (Evang. Egyház és Iskola 45. sz.) A hol magas állami állásban levő hitsorsosunk, mint egyházi férfiú ily kérdést vehet fel, ott nemsokára bekövetkezhetik az az eset, hogy míg ellenünk a mikolai könnyező szent szűz proceszsiójával „tüntetnek“ s érettünk, mint eltévelyedett szakadárókért ima-napokat és órákat rendelnek el a pápás részről: addig bennünket megszájkosaraznak s rendőrileg foglalják le lapjainkat, melyekben igazainkat védjük a pápás egyház ferdítései s gyalázkodása ellen, akár csak a szomszédos paritásos államban, Ausztriában.

Tirolban, hol most a pápások szlavizáló törekvése miatt a római egyház eddig megingathatatlan uralma ellen szintén megindult a „Los von Rom“ jelszó alatt működő anticatholikus irányzat, hol egy „Hutten Ulrich-szövetséget“ alakítanak manapság, az ú. n. ifjú-tirolok harcziás lapja, melynek czime: „Scherer“, antiklerikális irányzatáért a brixeni püspök átkát vonta magára. A lap kiadója egy nyilvános menetben végig vivén az átokteljes pásztorlevelet Innsbruck utczáin, az orsolyaszüzek kolostora előtt nagy közönség jelenlétében elégette azt. A kiadót erre a római egyház gyalázása miatt perbe fogták, azonban az ügy nem közigazgatási útra, hanem a független bíróság elé tartozván, a vádlott felmentetett. De a közigazgatási hatóságok, az állam közegei másképen bánnak el azokkal, kik „a kath. egyházat gyalázzák“. A „Scherer“ is megismerekedett a tréfát nem ismerő polizei-jal. Ugyanis az „Epistolae obscurorum virorum“ analogiájára írt újabb leveleket adott ki, melyekben 27 volt r. kath. pap a pápás gondolkodás és egyházi életnek emelt emléket, a melyekben a plébániák és kolostorok vallási s erkölcsi életéből delikát adatok foglaltattak. A felelet a hatóság részéről a lapnak két ízben való lefoglalása lett.

Azonban az állam paritásos eljárása, a mely megengedi.

hogy egy pápista pap Luther Márton öngyilkosságáról, az ördöggel való viszonyáról épületesen írt elbeszélésekkel táplálja a pápás híveket, — nem képes megakadályozni az evangéliumi mozgalmat. Hiába tüntették ki Lueger és a bécsiek a fentiszelt papot, Deckert, a salvator-éremmel, azért a mozgalom folyton halad. A folyó év első felében 1346 volt, hivatalos kimutatás szerint, a protestantismushoz megtért pápista hívek száma. Ezen számhoz az év harmadik negyedében 612 járult, úgy hogy szept. 30-ig 1958-an tértek meg. Ezenkívül volna még azon állítólagos 7800 egyén, a ki Schönerer képviselőnél jelentette be átlépési szándékát, a kik Schönerer reménysége szerint a jövő év jan. 15-ig, a mikor évfordulója lesz ama híres „Los von Rom“ gyűlésnek, 10,000-re fognak szaporodni. Az „Ostdeutsche Rundschau“ Schönerer telegramja alapján közli ezen adatot, a melynek a hitelességét még eddig senkinek sincs módjában ellenőrizni. A pápás lapok a „hulljon a férgese“ jeligéhez fordulnak és halleluját zengenek, hogy annyi millió között csak 10,000 megtévelyedett akad, de azért máskor mégis csak elárulják nyughatatlanságukat, mivel érzik, hogy még rosszabbtól is tarthatnak.

Mint már említettük, Tirolban a Hutten Ulrich-szövetség jelzi a protestantismus hódítását. A Cilli-völgyben, honnan a protestánsok még 1837-ben is ki kellett költözni, mostan sikeres népgyűlés tartott, melyet erős protestáns rokonszenv hatott át. Salzburgban és Linzben, mely két hely egyaránt erős pápista fészek, október 15-én voltak gyűlések, a melyek igen éles hangon nyilatkoztak a klerikalizmus ellen s nagy rokonszenvvel kísérték a Los von Rom mozgalomra vonatkozó adatokat. A mi ujságjainkban is olvashattuk, hogy a bécsi egyetemi hallgatóság minő hangulattal fogadta Hirn professor székfoglalóját, kit az egyetemi tanári kar ellenzése daczára, erős sőt túlzó ultramontán szellemeért ültetett a kormány az osztrák történelmi tanszékre. Steierben a pettaui polgármester nyíltan szemére hányta a róm. kath. papságnak a szlovénség érdekében folytatott actióját s figyelmeztette arra, hogy az egyházzal szemben tapasztalható elhidegülésnek itten keressék az okait. A thurni evang. német templomépítési egyesület erélyesen foglalt álláspontot Luegernek ama beszéde ellen, melylyel a „Los von Rom“ mozgalmat egyházellenesnek igyekezett bélyegezni. A gráci tanulóik között a Gusztáv Adolf-egyletnek 80 tagból álló fiókja keletkezett, melynek példájára Leobenben hamarosan 40-en léptek be az egyesületbe.

Ilyen jelenségek tapasztalhatók abban az Ausztriában, a melyből az újabb időben, a mióta a kath. néppárt erőhöz

jutott, havonként 50,000 frt szokott „péterfillér“ néven Rómába vándorolni.

Olaszországban is terjed lassacskán az evangéliumi világság. Nem sok az egész, a mi ottan számban található, mivel a valdensek száma összesen 33,000, az evangélikus szabad egyház 10,000 lelket számlál, de az az 55,000 idegen evangélikus, kik még Olaszthonban tartózkodnak, igen erős támaszt nyújt a két kis egyháznak. Jezsuita lapok szerint a protestantismus úgy hódít Rómában, hogy ha ez jövőre is így fog tartani, tíz év lefolyása alatt Rómának a fele protestáns lesz. Azt mondják, hogy a protestantismus olyan, mint a ruhában esett olajfolt, mely folyton terjed. Ha terjed, tehát útját kell állani. A curia, a mely harcra van berendezkedve, megpróbál védelmi intézkedéseket is. A congregatio de propaganda fide hasonlóságára megalkotta a congregatio de preservanda fide nevű collegiumot. Míg a protestánsoknak legújabb alkotásuk a Rómában létesített intézet: a megtért pápás papok otthona, mely működését már megkezdette, de egyúttal meghozta azt a tapasztalatot is, hogy a kiöltözött plébánusokkal szemben elővigyázónak kell lenni, mert kevés komoly és számbavehető ember van közöttük.

Rómában Luzzati professor, az Academia dei Lincei tanára a hit és a tudomány viszonyáról tartott egy előadást, a melyben megemlékezett Voltair híres jóslatáról s melylyel szemben felmutatta, hogy a keresztyénség nemcsak, hogy meg nem szűnt, hanem a szentírást 364 nyelven terjeszti. Minthogy az a dicsőítése a keresztyénségnek épen nem a pápás keresztyénség dicsőítése volt, az Osservatore Romano neki megy Luzzatinak, felhányja zsidó származását és aztán szépen megmagyarazza a protestáns népeknek és államoknak a pápásokkal szemben fennálló superioritását. Azoknak szerencséjük csak mulandó — úgymond — és későbbi sorsuk annál borzasztóbb lesz, minthogy „a halhatatlan istenek azoknak, a kiken jövőben bosszút akarnak állani, előbb sikert és szerencsét szoktak adni, hogy a viszonyok változta által annál érzékenyebben sujtattassanak — a mint ezt már Julius Caesar is megmondotta“. Erre egy igen elterjedt politikai lap a „Don Chisciotte“ adta meg a feleletet, mondván: Vajjon elhibeti-e a keresztyén és katolikus ember, hogy Isten, ki fiát a földre elbocsátotta, hogy az emberiségért meghaljon, a Caesar halhatatlan isteneit szándékozik utánozni. El lehet-e hinni, hogy a szeretetnek és könyörületnek Istene, csak azért áldja meg a protestáns népeket vagyonnal és gazdagsággal, hogy aztán annál inkább szenvedni hagyja őket. Óh ti theologusok, vizs-

gáljátok meg saját lelkiismereteket, mert nemcsak felebarátaidok iránt rosszak, hanem szemérmetlenek is vagytok Isten-nel szemben, midőn oly indulatot tulajdonítottok neki, a mely a legraffináltabb kannibálhoz méltó“.

Franciaországban a folyton erősödő szociális irányzat, mely már a kormányban is helyet tudott magának szorítani, megindította a harcot a jezsuitismus s általában a r. katholicismus ellen. Erős hangok emelkednek, a melyek azt bizonyítgatják, hogy a Dreyfus-affaire háta megett erős jezsuita machinatiók rejlettek, hogy a köztársaságot válságba sodorják. Említést tettünk már arról, hogy a francia képviselőház budgetbizottsága a római szentszéknél való állami képviseltetés költségeit törölte. Ez a körülmény jeladás a socialista pártokra nézve a további actiót illetőleg. Erejük nagyságánál fogva a kormányt válságos helyzetbe juttatták. úgy hogy ez — mert sem a romanismussal kikezdeni, sem a szocialistákat nélkülözni nem képes — kénytelen holmi látszólagos kulturharcba belemenni. Azonban ha a hatalmas protestáns porosz állam nem bírta ki vereség nélkül a kulturharcot, annyival kevésbé vívhatja azt sikeresen Franciaország, hol a lakosságnak összessége csaknem katholicus, legalább külsőleg, de a hol a konkordátum hatása következtében az egész közoktatásügy teljesen alá van aknázva a jezsuiták által.

De azért minden művelt francia érzi, hogy a nemzet hanyatlásában a jezsuita papismusnak van a legnagyobb szerepe. Ettől kellene szabadulni; de miképen? Egyik legelterjedtebb francia világlap, a „Siècle“ hasábjain, a volt kath. pap, Loyson karmelita szerzetes a katholicus nemzetek hanyatlásáról nagyhatású cikksorozatban értekezett. A feleletet, illetőleg folytatást a „Siècle“ főszerkesztője adta meg, ki kijelentette, hogy ő, bár tulajdonképen szabadelvű, azaz felekezetenélküli, de névleg r. katholicus, mégis megvan arról győződve, hogy a francia állam hanyatlásának csak a vallások üdvös concurrentiája állhatná útját. E végből az első teendő a konkordátum megszüntetése s a római egyház előnyeinek elvonása volna. Nem felejtkeznek meg arról sem, hogy Franciaországban már volt eset, a mikor az állam Róma ellen foglalt állást és hogy ez a népet az ellenkező végletbe, t. i. az atheismusba sodorta, de egyúttal felmutatja, hogy a két véglet között ott áll a protestantismus, a maga józan és életerős s regeneráló vallásosságával, a mely, ha részére a romanismus oktalan becézgetésének megszüntetésével a kellő versenyképesség biztosíthatnék, biztos kikötője volna a hanyatott lelkeknek s újjászülője a hanyatló társadalomnak s államnak.

Tehát politikusok sem hunyhatnak már szemet a protestantismus társadalmi s állami jelentősége előtt, pedig igazában csak külsőleg, felületesen ismerik a benne rejlő erőt. A maroknyi francia protestantismusnak hegyeket mozgató hitére nézve egy jellemző példát hozhatunk fel a külmisszió történetéből, mely szinte páratlan a maga nemében. A misszió jövedelme, mely 780,000 frankot tett ki, nem fedezte a szükségleteket: 550,000 frank hiányzott még jan. 20-án, a melyet elő kellett volna teremteni márcz. 31-ig. A misszió-bizottság a gyülekezeteket felhívásban kereste meg a kellő támogatás végett. Alig 60 nap mulva nemcsak hogy összejött a kívánt összeg, hanem még 60,000 frank pénztári felesleggel is rendelkezett a misszió. Igen érdekes az a levél, melynek kíséretében egy falusi lelkész hívei adományát beküldi, a melyben hallgatói nevében köszönetet mond a bizottságnak a támogatásra való felhívásért, mert — úgymond — a paraszt, mely eddig csak a szerzéshez értett, most ért az adakozáshoz is. Mennyi élet szépült és bővült ez áldozat által. Egy kis sociális forradalmat idéztek önök elő felhívásukkal a mi körünkben, ennek építésére. — Ha a francia politikusok ismernék ezt az erőt, ezt a hatalmat, talán kevésbbé lennének tartózkodók a protestantismussal szemben és jobban megbecsülnék ennek nemzetépítő erejét.

Az angol szász protestantismus köréből két eseményt említünk fel röviden, a melyek elég nagy jelentőséggel bírnak. Az egyik az egyetemes presbyterianus gyűlés, mely október első napjaiban Bostonban tartatott, a másik az internationalista congregationalis gyűlés, ugyanazon időtájt Washingtonban. Theologiai szempontból amazt az erős orthodoxia, emezt a liberalis felfogás jellemezte, de mindkettőben sokkal fontosabb volt az a gyakorlati eredmény, mely a szervezet megszilárdításában áll.

A presbyterianusok nagygyűlésén dr. Mathews főtitkár a presbyteriális szövetség terjedéséről referált, a melynek végeredménye az, hogy a szövetség csak az angol-szász fajok között bír sikerésen hódítani. Az európai continens egyházai részéről hiányzik a kellő csatlakozási készség, a mi főleg az egyházi hatóságokon múlik. Akadályt gördítenek a nyelv és a pénzkérdés is, a mely az angolul kevésbbé beszélő és szegény egyházaknál elég nagy nehézséget okoz, de jellemző eltérés van a kontinens egyházai s az angol-szász presbyterián egyházak között abban is, hogy amazokat inkább elméleti s theologiai, ezeket pedig gyakorlati kérdések érdeklik. Azaz tehát a presbyterián szövetség elé nagy és szinte áthághatlan

nehézségek gördülnek feladata megoldásában. t. i. hogy a föld összes presbyteri szervezetű egyházait egyesítse.

A congregationalistáknál épen ellenkezőleg áll a dolog, t. i. az egyes független gyülekezeteknek internacionális világegyházzá való tömörülése örvendetesen halad előre. A Brown és Robinson-féle merev különállás eszméje 1864 óta folytonosan halványul és már 1891-ben, az Angliában tartott első congregationalista nemzetközi kongresszus jelentékeny közeledést hozott össze, a minek fényes bizonyosága a mostani Washingtonban tartott második kongresszus. Tehát még megérjük, hogy az independensek egy egyetemes egyházá szervezkednek, a mivel csak az összes protestánsok tömörülésének útja készítették elő. A congregationalisták kongresszusának legfontosabb eredménye, hogy további kongresszusok tartása elhatározottat és megállapítottak a lelkészképzés általános alapelvei.

A protestánsok tömörüléséről szólva, megemlíthetjük, hogy Németországon a Beyschlag által felvetett eszme, t. i., hogy a német protestánsok alkossanak egy közös egyházi szervezet, mely valamennyi tartományi egyházat magában foglal, folyton napirenden van. Taglalják jobbra, balra; beszélnek a módózat lehetőségéről: szóval a legnagyobb érdeklődéssel viselkednek iránta minden felől. Vajha siker koronázná a kezdeményezést.

A németországi protestantismus beléletében most két sensatiós esemény tartja izgatottságban a kedélyeket. Az egyik az, hogy Blumhardt badbolli lelkész a göppingeni iparegyesület igazgatósági gyűlésén sociáldemokrata szellemű beszédet tartott s magát nyíltan sociáldemokratának vallotta. Ezért a württembergi főconsistorium által fölszólítottatott, hogy lelkészi állásáról, illetőleg lelkészi jellegéről — minthogy már egy idő óta úgysem volt fungens lelkész — mondjon le. Tehát a sociáldemokrata érzület és a lekipásztori palástnak összeférhetlensége hivatalosan kijelentetett.

A másik esemény, különösen a modern theologusok és hívek körében keltett nagy megröszérvényt, t. i., hogy Weingart osnabrücki lelkészt hitvallás-ellenes egyházi beszédeieért az első és másodfokú egyházi hatóság hivatalából, nyugdíjának fentartásával, kitette. Osnabrückben és mindenfelé nagy izgatottsággal tárgyalják ezen „inquisitói törvényszék“-hez méltónak mondott ítéletet. Az osnabrücki hívek kedvelt lelkésziük mellett nagy tüntetéseket rendeztek és egy 2000 aláírással ellátandó kérvényt szándékoznak Weingart érdekében a császárhoz benyújtani. Modern körök azzal fenyegetőznek,

hogy egy alapot fognak létesíteni a lelkiismereti meggyőződésükről bátran hitvallást tevő s ezért az egyházi hatóságtól hitvallás-ellenes magatartás miatt állásuktól megfosztott modern gondolkozású lelkipásztorok segélyezésére. Különben Weingart bűne az, hogy Krisztus feltámadását az ú. n. objectiv-visió elmélet alakjában hirdette híveinek s ennél fogva Krisztus mennybemenetelét is jelképes jelentőségű tan gyanánt fejtegette.

Ez az esemény tárja elénk a protestantizmusnak egyik legnagyobb és általános baját, hogy t. i. az úgynevezett tudomány a hitnek általa megrongált fundamentumai helyébe a minden positiv alapokat nélkülöző philosophiai deductiókat helyezi s az egyéni nézet érvényesítésére, még az egyház szilárd alapjainak bontogatásával is, minden áron törekvő lelkész saját subjectiv theologiai álláspontját, mint a protestáns egyház igaz és sarkalatos alapelveit hirdeti hallgatóinak. A hit által való megigazulás alapprincipiumával megépített protestáns subjectivismus túltengve az objectiv egyházi létfeltételekkel számolni sok helyt nem képes vagy nem akar.

A hol a megfeszített, de feltámadott Krisztusról szóló evangélium talaján rendületlenül megáll, a hol a váltságot történelmi ténynek és nem a tanítványok speculációjának tekintik: ott a legszilárdabb a protestantizmus és a pápás egyház minden mesterfogásaival diadalmasan meg tud harcolni. Az atyák ereje az atyák hitében birja kulcsát.

p.—f.—

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint. Latin nyelvből fordította *Derzsi Károly* unitárius gymnasiumi tanár. Kiadta az unitárius egyház képviselő tanácsa. Kolozsvár, nyomtatott Gámán J. örökösénél, nagy 8-ad rétbén 412 l. ára 3 korona.

Másfél száz évvel ezelőtt latin nyelven írt rendszeres theologiai munkát bocsátott itt közre az unitárius egyházi főhatóság. Szent-ábrahámi L. Mihály püspök írta e munkát, 1737-től 1758-ig, mikor Kolozsvárott theologiai tanár és püspök volt; de az unitáriusok ez időbeli heves üldöztetése miatt a könyvet nem lehetett kinyomtatni. Később Agh István, a ki 1758-tól 1786-ig volt th. tanár és püspök, szintén ezt a tankönyvet használta s valószínűleg javított is rajta, a munka kinyomatására megkapta ugyan a kinyomatási királyi engedélyt, de az 1787-ben megjelent munka kinyomatását meg nem érte. Ez az eredeti latin kiadás „Summa Universae Theologiae Christianae secundum unitarios“ czímet viselt és 1787-ben Kolozsvárt jelent meg.

Az unitáriusok körében sokszor nyilvánult az az óhajtás, hogy a munka magyar nyelven is kiadassék. Kozma Mihály esperes már a múlt század végén, Székely Mózes püspökhelyettes a jelen közepén szintén lefordította az unitarius theolog. irodalom e nagyrabecsült (quasi Symbolicus könyvének tartott) termékét: de a kiadás a vele járó költségek miatt ismét elmaradt. Most a múlt évben dr. Bedő Albert, nyug. államtitkár és buzgó egyháztanácsos 500 frtot ajánlott föl a mű kiadására s ennek köszönhető a munka kiadása.

A fordítást *Derzsi Károly* tordai gymnasiumi tanár, a korábbi budapesti lelkész végezte és *Albert János* nyugalm. tordai lelkész revideálta, a ki különben a III. és IV. rész fordításában is részt vett. Hűségéről és szabatosságáról, minthogy a latin eredeti nincs a kezeim között, nem szólhatok; de Ferencz József unitárius püspök, ki egészen illetékes bíráló, az Előszóban azt mondja a fordításról, hogy az „nemcsak szabatosságánál, hanem magyarságánál fogva is

egyaránt méltó a jeles műhöz; mintha nem is fordítást, hanem eredeti művet olvassánk“. Derzsi, a kit az Unitárius Kis Könyvtárból jeles fordítónak ismerünk, a Szentábrahám Summa Theologiae-ját is szépen szólaltatja meg magyar nyelvünkön.

A munka az elébe tett Bevezetésen kívül négy részből áll, melyek közül az I-ső a szövetség szerzőjéről, vagyis az Istenről, II-dik az új-szövetség közbenjárójáról, a Jézus Krisztusról, III-dik a keresztyén erkölcstanról vagyis a keresztyén vallás feltételeiről, IV-dik a ker. vallás tagjairól, vagyis az Ur Jézus Krisztus egyházáról tanít. A munka tehát nemcsak a hittant foglalja magában, hanem felöleli az erkölcstant is, úgy a mint azt a középkori „Summa“-k szokták. A theol. irány és szellem, melyben a mű írva van, nem egészen, de lényegében ugyanaz, mint a melyet a mai unitarismus vall. E tekintetben ismét a legilletékesebb bíróra, a mostani unitárius püspökre hivatkozhatom, a ki erre vonatkozólag a következőleg nyilatkozik az Előszóban:

„Nem szükség mondanunk, hogy e mű megbírlásánál arra az álláspontra kell helyezkednünk, a melyen másfél száz év előtt az összes theologiai tudományok állottak és a melyre az unitáriusok hittani rendszere is fektethető volt. Hogy a Szentírásnak, mint minden más irodalmi műnek, az újabb időben bírlat alá vételével a Biblia ihletéséről, Krisztus születéséről, istenségéről, imádásáról, csodatételeiről, angyalokról és ördögökről s más ezekhez hasonló hitbéli kérdésekről e műben is fentartott hittani tételek részben már túlélték (?) magokat s ehhez képest azok többé nem tekinthetők az unitáriusok mai hittudományi rendszerével azonosaknak: az e mű becsét egyáltalán nem csökkenti. Ellenkezőleg, tiszteletet érdemel és bámulásra méltó az a bölcselmi felfogás, melylyel a mű írója ezeket a legkényesebb természetű hittételeket is úgy magyarázza és világítja meg s annyira körülírja, hogy azokon már átcsíllámlik a mai unitárius felfogás is. Mert valóban csak olvasni kell tudni e művet s csak el kell mélyedni annak fejtegetéseibe s lényegében ugyanazt az unitárius vallást találjuk meg benne, a melyet hiszünk és vallunk ma is“.

E bírlatos jellemzéssel be is zárom rövid ismertetésemet, melynek csak az a célja, hogy ezt a történeti beccsel bíró unitárius hittani és erkölcstani rendszert röviden bemutassa. Bírlatába nem bocsátkozom, mert az unitarismus hitvilága nem a mi hitvilágunk; egészen más a Krisztusok, más az ő „keresztyén“ hitök, mint a mi evangéliumi keresztyén hitünk. Hiábavaló volna e fölött vitába bocsátkozni. De azt eme könyv közrebocsátása alkalmából is elmondhatjuk, hogy a hazai unitáriusokban van egyházi buzgóság, van áldozatkészség és van az irodalmat becsülő közszellem, mely a maroknyi unitarismusnak becsületére válik. Ha bennünk evangéliumi

keresztyénekből, akár kálvinistákban akár lutheránusokban, annyi irodalmi érzék volna, mint van az unitáriusokban: akkor már régen volna magyar Kálvinunk (Institutio), magyar Melancthonunk (Loci theologici) és sok más classicus theol. írónak magyar fordítása.

Sz. F.

A tiszántúli evang. reform. tanáregyesület Évkönyve az 1899/1900-ik tanévre. szerkesztette *S. Szabó József* egyesületi jegyző. XVI-ik évfolyam, Debreczen, 1899. Csokonai-nyomda. 129 lap.

Református egyházunkban két egyházkerületben van tanáregyesület, az erdélyiben és a tiszántúliban. Az előbbi inkább értekezletszerű és kiadványokat nem bocsát közre, bár ülést minden esztendőben tart. Az utóbbinak alapszabály szerint szervezett egyesülete van, mely a maga gyűléseiről Évkönyvet ad ki s ebben évről-évre kinyomatja a gyűlésen tartott beszédeket, felolvasásokat és tárgyalásokat, melyek keretében sok érdekes és tanulságos tanügyi törekvések, eszme és mozzalom nyilatkozik meg.

A legújabb Évkönyv *S. Szabó József* szerkesztésében az egyesületi tagok névsorán, a közgyűlés jegyzőkönyvében és naplójában kívül a gyűlést megnyitó imádságot (*Bányai Sándor*-tól), az elnöki beszédet (*Dóczi Imrétől*), a jegyző jelentését (*S. Szabó József*-től) és a gyűlésen tartott felolvasásokat közli.

Az első felolvasást „a modern nyelvek tanításáról“ *dr. Nagy Zsigmond* debreczeni tanár tartotta. Jól átgondolt, meggyőzőleg érvelő és a tárgyat szabatosan kifejtő értekezés. Először a német nyelv tanításának a célját határozza meg a régi állami, a ref. egyházi és az új állami tanterv alapján; azután az úgynevezett indirekt és a szemléltető módszert veszi bírálat alá s végül arra a következtetésre jut, hogy „a középiskolai oktatás a tanulót annyira nem képesítheti, hogy az érettségi vizsgálat letétele után a németül beszélő környezetben szellemileg teljesen otthon találja magát. De hogy ennek az előfeltételeit megadja neki és ezen az úton egy jó darabig elvezesse, ez az, a mire az iskola képes és a mit megtenni kötelessége“. Ennek elérése végett a legelső feladat az, hogy növendékeinket az idegen nyelv helyes kiejtésére tanítsuk, szoktassuk sőt szorítsuk. Második a beszélgetésre rávezetés a nyelvtan elsajátításával egyenes arányban, úgy hogy a felsőbb osztályokban már a tanítás nyelve lehetőleg a német legyen. Azután az inductiv eljárással a deductívot összekapcsolni, a mi feltétlenül megköveteli, hogy a nyelvtan összefüggőleg, de röviden és világosan előadassék. Végül a beszédgyakorlatok mellett az írásbeli feladatokra is gond fordítandó.

A második felolvasás *dr. Ernyei István* hódmezővásárhelyi

tanár tollából „az iskola és az élet“ cím alatt, melyben az iskolai tanítás gyakorlatiasabbá tételét hangoztatja. Fejtegetéseit abba foglalja össze, hogy „az iskola működése ne pusztán a jól-rosszul összeválogatott ismeretek közlésére szoritkozzék, hanem arra a sokkal magasabb álláspontra törekedjék minden erővel, hogy növendékei valóban hozzá szokjanak a valódi műveltség követeléseéhez és az életben majd rájuk háruló felelősség tudatához, a kötelességek lelkiismeretes teljesítéséhez és a munka őszinte szeretetéhez, a józan ítélethez és önuralomhoz, az Istenfélelemhez és embertársaik szeretetéhez“.

Nagyon korszerű eszméket penget *Kiss József* pápai theologiai tanár a harmadik felolvasásban, mely „vallásos nevelés közép- és felsőiskoláinkban“ címet visel. Felolvasó a mostani vallásos neveléssel nincs megelégedve. A helyzet javítása érdekében intenzívebb vallásos nevelést követel. Sürgeti, hogy rátermett vallásánárokat alkalmazzunk a középiskoláinkban, hogy a többi tanár is vegyen részt a maga vallásos életpéldájával, templomba járásával a vallásos nevelésben. Sürgeti az ifjúsági istentiszteletek kötelező megtartását, a biblia olvasására való szoktatást, a vallásos olvasmányoknak az ifjúság közötti terjesztését, az egyháztörténeti szemléltető képek alkalmazását stb.

Az utolsó felolvasásban *Bodnár Bertalan* hódmezővásárhelyi tanár „a természetrajzi tantárgyak szerepe a középiskolákban“ cím alatt a természetrajz tanításának fejlesztése érdekében emeli fel jól megokolt szavát. Fejtegetéseit ekként foglalja össze: „Óhajtandónak tartom a természetrajzi tárgyak tanításának fejlesztését úgy extensív, mint intenzív irányban. Szélességben az által, hogy az egységessé teendő középiskola felső tagozatában is szív- és észképző erejének megfelelő helyet nyerjen a természetrajz; mélységben pedig úgy az alsó, mint a felső osztályok tananyagának rendszeresítése s az anthropologia és az egészségtan hozzácsatolása által.“

Ez az Évkönyv tartalma, dióhéjban bemutatva. Engemet a vallásitanítás intenzívebbé tételéről szóló értekezés, az e fölötti folyt tartalmas eszmecsere s a tanáregyesület egészséges szellemére valló határozatok érdekelnek leginkább. A közgyűlés elhatározta, hivatásokat föl a tanárok, hogy a felolvasásban kifejezett elveket és óhajtatásokat lehetőleg megvalósítani igyekezzenek; hogy az ifjúsági istentiszteletek tartása és az énekek tartalmi feldolgoztatása ügyében fölterjesztésére intéz az egyetemes tanügyi bizottság útján a konventhez; s hogy szintén a konventtől egyháztörténeti szemléltető képek készíttetését s azoknak a vallásitanításban való alkalmaztatását kérielmezi.

A tartalmas Évkönyvre felhívom az érdeklődők figyelmét.

Marosi F.

Keresztyén vallástan. Középiskolák felső osztályai, tanító- és tanítónő-képezdek s hasonrangú iskolák használatára írta *Nagy Károly*, ev. ref. theologiai tanár. Első rész. A keresztyénség előkészítése, fellépése és első alakulása a bibliai iratok alapján. Kolozsvár, 1899. Gombos Ferencz nyomása, nagy 8-ad rétbén 100 lap, ára 1 frt.

Érdekes tankönyv-kísérlet ez a munka, mely mindjárt az Előszóban kimondott bírálatával és reform-indítványával megragadja a gondolkozó olvasó figyelmét.

Bírálata a mostani vallástanítási tervre vonatkozik, melyet élesen elítél. Azt kérdi: „Avvagy rendszerességet és céltudatosságot árul-e el a vallásoktatásnak az a menete, a mely — az elemi népiskolákról nem szólva — szent vallásunk fundamentumának, a szentírásnak ismertetését a 10—12, a keresztyén hit- és erkölcsstanát a 13—14 éves gyermekekkel elvégzi, úgy, hogy arra soha vissza nem tér? Középiskoláink felsőbb osztályaiban felületes egyháztörténelemmel, symbolicával, a vallásos eszmék történetével, ezzel a fogalmilag is képtelen valamivel traktálgatjuk növendékeinket. Ifjaink ebben a fejlettebb korban valamelyes építő hatást és tartalmat egyedül hazai protestáns egyházunk történetéből nyernek, a mit eléggé igazol az, hogy egyházuk és vallásuk védelmére és igazolására unos-untig ismételt *egyetlen* argumentumuk a *nemzeti* szempont. Mélyebben járó felfogást nem igen hallunk művelt hitsorsosaink szájából. Okát könnyű kitalálni. Nem ismerik magát a vallást, nem a keresztyénséget, nem az evangéliumi protestantismust. . . *Ezen segíteni a legsürgeőbb egyházvédelmi feladat*, a mely azt követeli, hogy vallásoktatásuknak a belső, öntudatos protestáns hittudatot fejlesztő és képző elemei ott alkalmaztassanak, a hol azoknak mélységeit a növendékek felfogni képesek: a középiskolák felső osztályaiban.“

A fentebbiekben foglalt bírálatban kétség kívül sok igazság van. Igaz az, hogy az úgynevezett „vallástörténelem“ vagy a „vallásos eszmék története“ teljességgel nem a középiskolába való; mert nincs benne semmi építő erő, nem fejleszti és nem termékenyíti sem a keresztyén hitet, sem a keresztyén erkölcsöt, sem a keresztyén ismeretet. Az is igaz, hogy a bibliával igen röviden és olyan korban végez, a mikor a 10—12 éves gyermek a bibliának sem megértésére sem megkedvelésére még nem eléggé fejlett. Szerintünk a bibliával a vallástanítás egész folyamán szüntelenül kell foglalkozni s a vallástanítást úgy kellene berendezni, hogy a biblia legyen annak a központja. Végül abban a tekintetben is igaz a Nagy Károly kritikája, hogy a keresztyén hit- és erkölcsstan sincs kellő helyre beosztva, mert ezzel is csak az alsóbb osztályokban, tehát egészen zsenge elmével foglalkozik a középiskolai tanuló.

Elvileg tehát jogosult, sőt szükséges e helytelen rendszer meg-

változtatására törekedni s a középiskolák felsőbb osztályai számára megfelelőbb tanterv és alkalmasabb kézikönyvek előállításáról gondoskodni. Ezért méltánylást és elismerést érdemel Nagy Károlynak eme nyilatkozatában foglalt terve: „Ezen a hiányon akarok csekély erőm szerint segíteni, midőn arra vállalkozom, hogy megírom a keresztyén vallás rendszeres kézikönyvét, kezdve a bibliai tudományi részen, folytatva a keresztyénség és a keresztyén egyház történeti fejlődésével s befejezve a keresztyén hit- és erkölcsstan rendszerével.“

Ebből a programból most még csak a bibliai résznek ó-szövetségi fele jelent meg, de ezt nemsokára követni fogja az új-szövetségi rész, hogy így a kik használatba veszik, fennakadás nélkül ezen a fonalon folytathassák a tanítást. Az I. rész a keresztyénség előkészítéséről, föllépéséről és első alakulásáról tanít a bibliai iratok alapján; de ennek tárgyalását mintegy másfél ivnyi „Bevezetés a keresztyén vallástudományba“ előzi meg.

Ez a „Bevezetés“ 1—9 §-ban a vallástudomány fogalmát és feladatát, a vallás eredetét és lényegét, a kijelentést és hitet, a vallás fejlődését és fokozatait, a polydaemonisticus természetvallásokat, a polytheisticus kulturvallásokat, a henotheisticus nemzeti törvényvallásokat, a monotheisticus világvallásokat, (izlam, buddhismus és keresztyénség) ismerteti és a keresztyén vallástan feladatát és részeit jelöli ki.

Ez a „Bevezetés“ külső kerete, melybe szerző rövid kivonatban, dióhéjban beleszűrte úgyszólván az egész modern vallásbölcseletet, a miért a munkának ez a része túltömött, elvont és nehézkes. Nem tudom, a középiskolának melyik felsőbb osztályába szánta szerző a „Keresztyén vallástan“ emez első részét s csak sejtem, hogy valószínűleg az V-dik vagy a VI-dik osztályba; de azt biztosan merem állítani, hogy a „Bevezetés“-ben foglalt nehéz bölcseleti definitiókkal az V—VI. osztály legjobb tanulója is nehezen fog megbirkózni.

Maga a tulajdonképi tárgyalás (34—98 lap) „a keresztyénség előkészítése“ czímen a zsidó vallás ó-szövetségi történetét ismerteti, még pedig a következő hat korszak szerint: I. Mózes előtti korszak (patriarkák kora). II. Mózes és Jozsué kora. III. A bírák kora. IV. A királyok kora. V. A babiloni fogság kora. VI. A fogság utáni kor. A függelékben az ó-szövetségi kánon keletkezéséről és az ó-szövetségi apokrifus könyvekről tanít.

A tárgyalás szellemére jellemzésül álljon itt a 10. §. következő részlete: „Izrael, a vallás népe“, e tekintetben valósággal „Isten választott népe“, „a kijelentés hordozója“. Az ő lelkéből nőtt a *monotheismus* s az ő kebelén született a keresztyénség.“ (Csak sajnálni lehet, hogy e szóp és igaz nyilatkozatokra ráczáfol az előző

8. §., melyben a zsidó vallás nincs a monotheisticus vallások közé sorozva; és nagyon meggyengíti e mondásokat a mindjárt utánok következő eme tanítás): „Vallása ugyan teljes fenségében nem egyszerűen állt elő, hanem a legalacsonyabb kezdetből, a polydaemonisticus természetvallásból fejlődött az isteni kijelentés folytonos vezetése alatt a henotheismuson keresztül arra a valláserkölcsei monotheismusra, melyen a prófétáknál látjuk, sőt tovább arra az istenfűságra, melyet, mint Istenországa kezdetét, Jézus Krisztus plántált be az emberiségbe.“ Általában a zsidó vallás fejlődését abban a szellemben adja elő ez a kis kézikönyv, a mely az ó-testamentomi modern theologusok, főleg pedig Wellhausen műveiből ismeretes s mely a hagyományos tanítástól lényegesen és sok pontban eltér.

A könyv értékéről a tudomány szempontjából bajos még most itélnünk, mert még az első része sincs befejezve. Paedagogiai szempontból a Bevezetést túl nehéznek és igen elvontnak tartjuk. Irálya egészben véve folyékony, magyaros és elég szabatos, de a bevezetésben s itt-ott a történeti részekben is kissé nehézkes.

Érdeklődéssel várjuk a következő részek megjelenését.

s—s.

Szent Bernát élete és művei. A cisztercezi-rend alapításának nyolczszázados évfordulója alkalmából írta *dr. Piszter Imre* theol. igazgató, kiadja *Vajda Ödön* zirczi apát. I. és II. kötet. Budapest, 1899. Pfeifer Ferdinánd bizománya, 599+708 lap, ára a két kötetnek fűzve 6 frt, kötve 8 frt.

Eredetileg a cisztercezi-rend alapításának 1898-ban lefolyt nyolczszázados jubileumára volt szánva ez a két testes kötetből álló biografia; de nagy terjedelme miatt csak a folyó évben jelenhetett meg. Szent Bernát ugyan nem volt a cisztercezi-rend alapítója, de rendjének mindjárt az első időkből annyira kimagasló alakja, hogy a világ Szent Bernát rendjének szokta tekinteni a cisztercezi-rendet. A kiadásnál, miként a közrebocsátó apát jelzi, az volt a rendfő óhajtása, hogy az életrajz Szent Bernát szerepét és jellemét egészen a tényeknek megfelelő hűséggel, minden színezés, minden szépítgetés, minden nagyítás nélkül mutassa be; azután azt kívánta, hogy a mű teljesen a mai Szent Bernát irodalom színvonalán álljon s ha újat nem mond is, de az eddigi adatokat teljesen felhasználja; végre óhajtotta, hogy a tudományos kritikával írt munka bírjon a népszerűség sajátosságaival, hogy azt ne csak a szakszerű történetíró, hanem a művelt nagy közönség is élvezettel olvashassa.

A felkért bírálók, a rendnek történetírással foglalkozó tagjai, azt véleményezték, hogy a mű megfelel az imént kifejtett kellékeknek.

A nagy munka tudós szerzője köteles őszinteséggel bevallja,

hogy műve kronológiájában és adataiban Vacandard francia biográfusnak 1895-ben megjelent kiváló munkáját követte; de Vacandardtól főleg két lényeges dologban tér el. Szerkezetileg abban, hogy az események előadásában a kronologiai sorrend helyett inkább a belső pragmatismust tartja szem előtt. Tartalmilag pedig abban, hogy pl. Szent Bernátnak Abelarddal való összeütközését jóval rövidebbre fogja, ellenben Szent Bernát belső életét, lelki világát, az ő művei és levelei alapján gondosabban és részletesebben föltárja. Egy szóval: Vacandard inkább korrajzot, Piszter inkább életrajzot írt.

A biográfia vázolata a következő. A tíz fejezetre osztott mű I-ső fejezete Szent Bernát születését, családi körülményeit, ifjúságát, hivatását és Cîteauxban töltött első éveit ismerteti. A II-dik fejezet Clairvauxba vezet és Szent Bernátnak mint clairvauxi apátnak messze kiható szerepét vázolja. Ez a legfontosabb részlete a munkának, ez a középpontja, ez a szerves magja az egész műnek; mert az itt ismertetett tényezők szolgálják a kulcsot Szent Bernát hatalmas működéséhez. A III-dik fejezet Szent Bernátnak a szerzetesi intézményre, a IV-dik a papságra, V-dik a világiakra, VI-dik a pápaságra gyakorolt hatását tünteti fel a megfelelő korrajzi hátterekkel. A VII-dik fejezetben a tévtanokhoz (itt különösen az Abelard elleni küzdelmét ismerteti), a VIII-dik fejezetben a zsidókhöz és a pogányokhoz való viszonyát mutatja be. A IX. fejezetben Szent Bernátot mint mysticust jellemzi. A X. fejezet életének utolsó éveit, halálát, kultuszát vázolja. A hatalmas szerzetes irodalmi művei mindenütt a megfelelő helyen, az eseményekkel való összefüggésük szerint, vannak beiktatva és méltatva a különböző fejezetekben.

Szent Bernát életrajzi adatai ismeretesek. Már a citeauxi kolostorba való belépése több előkelő francia ifjút vonzott a nem rég (1098) alapított ciszterci szerzetbe. Ezek közül 12 társával Bernát alapítja a clairvauxi világhírű kolostort, melyben olykor 700 szerzetes is lakott s melynek élete végeig Szent Bernát volt az apátja. Szent Bernát a római egyháznak nem csupán a szerzetesi, de a valódi erkölcsi nagyságai közé tartozik. Különösen áldásos munkát végzett a szerzetesi élet újjáalkotása körül. Nagy lelkéből fakadt irataival és szónoklataival korának erkölcsi reformátora, vas erélyével és mély bölcsességével a római egyháznak előbb Franciaországban, később a pápai széknél is szellemi vezetője lön. Nagyban befolyt az 1130-ban kitört egyházi szakadás elintézésébe, midőn II. Incze törvényes pápát megvédi II. Anaklet ellen-pápa ellen, s III. Jenőt, a ciszterci szerzetet az ő befolyása emelte a pápai székbe. A tévtanítók ellen (bruisi Péter, bresciai Arnold, Abelard stb.) a római kath. hitelvek érdekében hatalmasan és sikeresen küzdött. Szent Bernát létesítette a II. keresztes hadjáratot, mert hatalmas szónoklataival ő tüzelte föl először a francziákat és ő bírta rá a sokáig vonakodó német

császárt, III. Konrádot, hogy hadat vezessenek a Szentföld visszafoglalására. Irodalmi műveiben és beszédeiben az az életnemesítő és termékeny mysticismus nyilatkozik meg, a mely a Szentirásból táplálkozva a tiszta kegyesség és keresztyén szeretet amaz élővizeit nyitotta meg, melyek a «Krisztus követése» (De imitatione Christi) című építő iratban buzognak. Sőt több francia író nyomán Piszter arra az eredményre jut, hogy «a középkori mysticanak ez a gyöngye (Krisztus követése) lépten-nyomon Szent Bernát szellemét ihletét, stylusát tükrözi vissza. A szószerint átvett szövegek száma nem nagy; de nem nehéz a fejezetek sorozatán követni az aranyszálat, melyet ügyesen sző be a szerző a Szent Bernát irataiból merített eszmék alakjában. Alapeszméje is ugyanaz, a melylyel Szent Bernát műveinek minden lapján találkozunk: «ama nesciri» (Tanulj annak örülni, hogy hírből-fényből semmi részed).

Szent Bernátnak kimagasló egyéniségét és egyháztörténeti jelentőségét nagyon érdekesen, tanulságosan és tárgyilagos hűséggel tünteti föl a fentebbiekben röviden bemutatott életrajz, melynek tiszteletreméltó hőse meggyőző bizonyítékkal szolgálhat arra, hogy mily hatalmas dolgokra képesíti az embert a szeretetben munkás hit.

Váradi F.

Mennyei szövétnek. Vallásos elmélkedések és imák. Irta: *Baksay Dániel*. Második javított kiadás. Budapest, 1900. Kókai Lajos kiadása, nagy 8-ad rétbén 653 lap, ára vászonkötésben 1 frt 50 kr.

Egyik régebbi magán-imakönyvünknek újabb kiadása a «Mennyei szövétnek», mely, mint minden jóra való imádságos könyv, a keresztyén hit és erkölcs táplálását és erősítését tűzi ki céljául. Létrejöttét helyesen indokolja az Előszó következő szavaiban:

«A vallásos hit s az ebből kifejlő szent erkölcs főtényezői nemesak az egyesek, hanem az emberi társadalom békéjének és boldogságának is. A vallásos hit azonban könnyen elalvó tűz, mely a szívekből hamar kihamvad, ha tápanyagokkal folytonosan nem élesztik; a szent erkölcs gyenge virág, mely korán elhervad, ha dajkáló kezek által gondosan nem ápoltatik. Ámde templomaink, hol Istennek szent ígéje szól tanulságos oktatást a lelkeknek, sokszor üresek. Fel kell hát keresni a mai keresztyéneket családi tűzhelyeik körül. Ott kell kezeikbe átnyújtani a hitnek világító szövétnekét, hol az élet útutain reájok setétedvén az éj, éppen vezető kalauz után néznek, a ki ösvényt mutasson. Ott kell kezeikbe adni a vizsgálatás kelyhét a vallás élővizeiből, hol a változó élet viszonyosság eseményei, nehéz terhei, kemény harcrai között kimerülvén az erő, megsérülvén a szív: enyhítő italért epednek az égő ajkak; hogy el ne téveszsze a halandó vezércsillagát a hitet, mely égi

fénynyel vándor utaira ledereng; hogy másutt ne keressen töredelmes pályáján enyhületet, mint a vallás üdforrásainál, mely elott minden lelki szomjat, begyógyít minden szívsebet».

Ily czélből készült e könyv, mely a következő módon van szerkesztve. A tárgyak rokonsága szerint négy részben négy csoport elmélkedést és imádságot tartalmaz, melyeket rendszeren rövidebb vagy hosszabb vers előz meg. A tárgyak sokoldalúak, változatosak. Az első részben pl. ezek az imák és elmélkedések tárgyai: Isten, világ, ember, test, lélek, jog, kötelesség, erény, bűn, munkásság, imádság, gazdagság, szegénység, boldogság, szenvedés, betegség (15 imádsággal), kárvallás (2 ima), természeti csapások (11 ima), megelégedés, hirnév, hit, remény, emlékezet, szeretet. A második részben meg a tavasz, nyár, aratás, ős, szüret, tél, farsang, születésnap, köznap (6 reggeli és 6 esti ima), vasárnap (2 ima), szentségek, advent (4 ima), karácsony, óév, újév, virágvasárnap, nagypéntek, husvét, áldozó-csütörtök, pünkösöd képezik az elmélkedés és imádság tárgyát. Az elmélkedések hosszabb vallásos tanítások, rendszeren valamely bibliai helyhez fűzve, de nem bibliamagyarázatszerűleg (a mi talán előnyére vált volna). Ezek az elmélkedések képezik a «Mennynei szövétnek» törzsét, ezekben nyilatkozik meg a szerző vallási világa, melyben van némi református íz, szín és erő; de azért e vallásos elmélkedések még sem oly bensők, nem oly kegyesek, nem oly erőteljesek, mint pl. a Szikszay keresztény tanításai, melyek a nép előtt ma is a legkeresettebbek és legkedveltebbek az összes hitbuzgalmi irataink között. Baksay elmélkedései eszmekör és stylus tekintetében több iskolázottságot kívánnak az olvasótól, mint a Szikszay tanításai; de azért ezek is inkább a népszerű emelkedések sorába tartoznak.

Az imádságokban van érzés, melegség, bensőség és természetesség, tehát meg van bennök az imádság néhány lényeges kelléke; de a kellőnél kevesebb bennök az evangéliumi kenet és erő, habár a református íz és szín nem tagadható meg tőlük.

Szerző irálya az elmélkedésekben egyszerű és szabatos, folyékony és tiszta értekező irály; az imádságokban színes, lendületes, szónokias, olyan, mint a kathedrai magyar imádságok stylusa, mely a magán-imakönyvben talán igen is declamatorius.

A könyv kiállítása egyszerű, de csinos; nyomása, betűi tiszták, szépek; ára aránylag rendkívül csekély. S—s.

Az én imáim. Imák és elmélkedések protestáns lányok és fiatal hölgyek számára. Irta: *B. Barkóczyné Dömök Antónia*. Második javított kiadás, Budapest, 1899. 16-od rétbén 200 lap, ára vászonkötésben 1 frt, fekete bőrkötésben 1 frt 60 kr. Kókai Lajos kiadása.

Imakönyv nők számára, női szívből fakadva, nőies bensőséggel és kedvességgel szerkesztve: ez a Barkóczyné munkája, mely immár a 2-dik kiadásban került a könypiacszra.

Egy sokat élt, sok örömet és sok szenvedést látott női kebel vallásos megnyilatkozása ez a könyv. Közvetlenség és melegség ömlik át rajta. Írója az élet alkonyán áll. Végig gondolva a mult idők szomorú napjain: mély fájdalom remegteti meg lelkét. És mégis valami benső megnyugvást érez; mert habár sok szenvedést mért rá az Úr, de erőt is adott azok elviselésére. S mi óvta meg a gyöngé nő szívét a kétségbeeséstől? A hit. Mi öntött lelkébe oly földöntúli erőt? A hit. Ennek szárnyain a szenvedő nő öntudatosan emelte föl borús homlokát, mert lelkében erőt érezett. És a vallásos nőt a Mindenható kegyelme nem hagyta el soha. Jeligióje lett: Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk.

A Bevezetésül írott eme sorok alaphangulata vonul át az egész munkán. „Mert szegénynek drága kincs a hit: tűrni és remélni megtanít. Ártatlan szíved tavaszkerkjében a vallást azért öntözgetem.“ „Az én imáim“-ban ez a vallás alapvonása: vigasztaló, fölemelő erő az életbajok között.

Az elmékedések és imák többnyire egybefolynak. Elmékedéssel kezdi és imával végzi a fölvetett témát. Az imákhoz és elmékedésekhez sokszor egy-egy szép vallásos költeményt csatol, legtöbbször Tompától és Szász Károlytól, máskor meg egy-egy odaillő költemény-részletet vesz föl mintegy jeligióül.

A vallásos légkör, melyben az imák mozognak, a női lélek természetéből fakadt természeti vallás légköre. S ez lélektanilag előnye, mondhatnám erős oldala „Az én imáim“-nak; innen származik bensősége, közvetlensége és melegsége. Az élet viharaiiban edzett, a szenvedések által megszürt lélek természetes vallásos érzéseinek közvetlen és meleg megnyilatkozása. De másrészt ez a szabadon nőtt, ez az úgyszólván „natur-wüchsig“ vallásosság nincs eléggé átnemesítve és megtermékenyítve az evangélium Isten-adta vallásának szentséges erőivel; s ebből támadnak a különben szép könyvnek organikus hibái. Nem annyira a Lélek által felülről ujjászült szív érzelmvilága ömledez ez imákban, mint inkább a velünk született vallásos érzelmvilág nyilatkozik meg bennök nemesebb, emelkedettebb formában. Röviden: ez imák és elmékedések keresztyénsége nem elég intensiv, nem elég erőteljes, nem eléggé evangéliumi.

Érzelem- és írás-módja a művelt nő finom és tapintatos lelkületére és jó izlésére vall. Nem terhel elvont és nehézkes okoskodásokkal, nem szónokol pathoszos nagy hangon: a női szív természetes hangján szól, elmékedik és fohászkodik.

Kiállítás, nyomása, alakja is a női izlésnek megfelelő csinos, kedves.

Sz.

b) Külföldi irodalom.

Report of the British and Foreign Bible Society.
1899. London, 421+232 lap, kapható a Biblia Házban, ára 1 shilling.

A világra szóló brit- és külföldi Bibliatársulat 95-ik évi *jelentése* fekszik előttünk abban a vaskos kötetben, melynek minden lapja arról a diadalról beszél, melylyel az Istenigéje egymásután hódítja meg a világot.

Az érdekes könyv a londoni központi bizottság évi jelentésével kezdődik, azután a különböző külföldi országokban végzett munkák részletes ismertetésével folytatja, majd a társulat biblia-kiadói munkásságát ismerteti, végül az angolországi tevékenységről számol be s a 232 lapra terjedő függelékben a sok ágazatú működés fontosabb okmányait közli. Mindezek a közlemények vonatkoznak a társulat 1898/99-diki munkaévére, mely alatt az 1898 évi márczius végétől az 1899 évi márczius végéig terjedő 12 hónap értendő.

A társulat főczélja, hogy a bibliát az egész föld kerektségén minél olcsóbban és minél nagyobb mennyiségben terjessze. Ez a terjesztés a múlt évben oly nagy mértékben történt, mint soha még az előtt. A társulat a központi raktárából, ügynökségei útján és kolportörjei által eladott a múlt évben 803,236 egész bibliát, 1,218,348 új-szövetséget és 2,457,439 bibliarészt, összesen 4.479,439 példányt, mely szám 92,287-tel mulja fölül az előző év forgalmát. S ezzel a múlt évi forgalommal a társulat a maga 95 éves fennállása óta immár 160.009,393 biblia példányt terjesztett el a föld kerekségén. E rengeteg terjesztésre kiadott a társulat a múlt évben 224,736 font sterlinget, a mi körülbelül 2.500,000 frtnak felel meg, a miből circa egy millió forint a biblia nyomtatására, fordítására, revideálására és kötésére fordított, a többi másfél millió forint pedig a belföldi és külföldi ügynökségekre, a raktárakra, a colportagera és az elajándékozásra kelt el. A terjesztés céljaira bevett a társulat a bibliák eladásából nem egészen egy millió forintot (88,211 font sterling), hagyományokból, önkényes adományokból pedig közel másfél millió forintot (131,755 font sterling); kezelési deficitje 4,769 font sterling.

A társulat az egész földre kiterjedő szervezetével behálózza mind az öt világrészt. A múlt évben 7600 bibliaterjesztő tisztviselőt foglalkoztatott, a kik közül 5,700 magában Angliában és Walesben van alkalmazva. Az angolországi tevékenység 14 kerületre oszlik, melyeknek mindenikében egy-egy titkár áll az ügy élén, a kinek ügynökök, segéd-ügynökök, raktárosok és kolportörök vannak alárendelve. A külföldi terjesztés akként van szervezve, hogy az egész

föld kereksege fel van osztva 24 ügynökségre s a 24 főügynök mellé és alá vannak rendelve a szükséges alügynökök, raktárosok, kolportőrök. Megjegyzendő, hogy ezeken kívül az összes protestáns misszionáriusok a föld kerekségén mindenütt önkénytelen kooperálnak a bibliatársulat alkalmazottjaival, de ezek az önkényes munkatársak nincsenek beleszámítva az előbb említett 7600 bibliatársulati alkalmazott számába. A társulatnak a múlt évben 725 kolportőrje működött, a kik összesen több mint 1.500,000 példány bibliát adtak el. Ázsiának egyes országaiban, minthogy a férfi bibliárusoknak nem szabad a nőkkel érintkezniök, a társulat nő-bibliárusokat, ú. n. bibliásasszonyokat (bible women) is alkalmaz, a kik nemcsak árulják, hanem olvassák is a bibliát a keleti nőknek Indiában, Chinában, Japánban. A múlt évben 552 benszülött bibliás asszonyt foglalkoztatott a társulat, a kik több mint 20 ezer példány bibliát adtak el, közel 32 ezer nőnek olvastak fel az Istenigéjéből és közel két ezer nőt írni-olvasni is megtanítottak. Ime a biblia-társulat, mint a legeredményesebb közművelődésnek is a terjesztője.

De magasabb közművelődési szempontból még áldásosabb működést fejt ki a társulat a biblia-fordítás s a biblia-revizio mezején. E nemű munkája évről-évre nagyobb kiterjedésű lesz. A múlt évben már 133 különböző nyelven folyt a fordítás és a revizio munkája, a miből 25 az indiai, 30 az afrikai néptörzsekre esik; ezek között a nyelvek között 13 olyan, a melyen még eddig semmi nyomtatvány nem jelent meg, a mely nyelveknél tehát a biblia az irodalmi nyelv megteremtője. Különbözik oly sok reviziót és annyi új fordítást egy évben még soha sem végeztetett a társulat, mint a múlt esztendőben. Ezek között van a mi ó-testamentomunka reviziója is. Maga a brit- és külföldi biblia-társulat eddigelé összesen 299 nyelvre fordította le és 364 nyelven terjeszti a Szentírást a föld különböző részein. Ezzel a világraszóló tevékenységével az angol biblia-társulat erkölcsi áldásban és kulturális befolyásban régen felülmulta a világ összes philologiai társulatait és nyelvészeti akademiáit!

Az a tevékenység is bámulatos és megbecsülhetetlen, a mit a brit és külföldi biblia-társulat a belső és külső misszió terén kifejt. Angliában az ú. n. penny-bibliákkal és új-testamentomokkal végez hatalmas belső missziót a társulat, midőn kezét fogva a különböző keresztyén szeretet-egyesületekkel, az árvaházakkal, kórházakkal, menházakkal, katonai intézetekkel, theologiai iskolákkal, vasárnapi iskolákkal, ifjúsági egyesületekkel stb. stb., ezeknek a szegényeit mindenütt ingyen látja el a szükséges bibliákkal. S ugyanezt műveli a föld minden részében levő angol gyarmatokkal és angolul beszélő népekkel. Ezzel a munkájával a brit és külföldi biblia-társulat a föld legnagyobb jótékony egyesületévé emelkedett. A külső misszió terén meg abban áll páratlan munkássága, hogy ez a társasága

föld bármely nyelvű lakosságának nemcsak lefordíttatja és terjeszti a Szentírást, hanem a valódi szegényt, ha látja, hogy szivéből vágyakozik utána, mindenütt ellátja ingyen bibliával is.

A Jelentés a társulat működésének emez általános vázolósa után áttér a föld egyes országaiban kifejtett tevékenységének részletes ismertetésére, a mi a testes könyvnek a legnagyobb részét foglalja el. Ezekkel mi, a mondottak után, röviden végezhetünk.

Az európai országok közül Hollandiában, Svédországban, Norvégiában, Dániában, Skocziában, az amerikaiak közül az Egyesült-Államokban saját külön nemzeti biblia-társulatok végzik a Szentírás terjesztésének istenes munkáját. *Franciaországban* ez az angol társulat 42 köráros (kolportőr) és a raktárak útján 156,548 példány bibliát, *Belgiumban* 8 köráros és a raktár útján 24,088 példányt, a *Német Birodalomban* (a nemzeti bibliaterjesztő-társulatok mellett) az angol társaság 32 köráros útján és a raktárakból 269,989 bibliát, *Ausztria-Magyarországban* 50 köráros és hat raktár útján 229,611 szentírást (miből 86,262 Magyarországra esik), *Olaszországban* 31 kolportőr által 123,707 példányt, *Spanyolországban* 23 kolportőr által 36,452 példányt, *Portugalliában* 13 kolportőr által 9,815 példányt, *Oroszországban* 70 köráros útján 210,000 példányt hozott forgalomba.

Azsia országai közül *Szibériában* 9 kolportőr 49,050 példányt, *Törökországban* (a társulat ezt az országot az ázsiai ügynökségbe osztotta be) 31 kolportőr 42,724 példányt, *Görögországban* (ez is Ázsiához van beosztva) 14,183 példányt, *Perzsiában* 6 kolportőr által 7,758 példányt, *Indiában* 113 kolportőr útján 497,416 példányt, *Chinában* 200 kolportőr által 631,715 példányt, *Japánban* 8 kolportőr által 44,783 példányt, a *Malay-szigeteken* 30 kolportőr útján 84,596 példány bibliát árusított el az angol biblia-társulat. Ezekon kívül felsorolja a Jelentés a társaság terjesztő munkáját Afrikában, Ausztráliában és Amerikának mind amaz országokban, melyek az Egyesült-Államokon kívül esnek.

Íme, ez a néhány vonás és adat is meggyőzheti az olvasót arról, hogy a brit és külföldi biblia-társulat által nagy dolgokat művel az Úr a föld népeivel és népei között. De hálásak is ezért a népek a társulat iránt; mert az egy Magyarországon kívül nincs egyetlen kultur országa a földnek, mely az olcsó bibliákban élvezett nagy jóért jóval, anyagi jóval is, ne fizetne a brit és külföldi biblia-társulatnak. Önkényes adomány alakjában száz- meg száz ezrekekkel segíti a társulatot. Vajh, mikor jutunk mi is oda, hogy a társulat által ránk költött százezrekből valamit visszatérítsünk neki?!

Sz. F.

K. Lühr: Ist eine religionslose Moral möglich? Berlin, Schwetschke, 1899. Mk. 1.

Mióta az Amerikából származó s Németországban 1892-ben megalakult *Gesellschaft für ethische Kultur*, a mely a vallástól független morál kultiválását tűzte ki feladatául, megkezdette működését, a német irodalomban philosophusok és theologusok egyre gyakrabban kezdenek foglalkozni azzal a kérdéssel: lehetséges-e a vallástól független erkölcsiség? s ha igen, mennyiben számíthat tartós sikerre? E fejtegetések éle nagyon sokszor a vallás ellen irányult; ez indította, arra a *Schwarz Károly-alapítvány* kezelő-bizottságát, hogy e kérdés megvizsgálására pályázatot hirdessen. E pályázatra készült a fentcímzett tanulmány is, s egyike volt azon dolgozatoknak, melyeket a bíráló-bizottság a jutalomra érdemeseknek ítélte s melyeknek közrehoesátását kívánatosnak mondotta. Terjedelme 67 lap, előadása eleven, meggyőző; alapos philosophiai készültség, vallásos melegséggel párosul a szerzőben. Műve igen jó útbaigazítás azoknak, kik e fontos kérdés irányában tájékozódni óhajtanak, vagy a saját álláspontjuk tudományos megokolását szeretnék látni. Szerző természetesen *tagadó* állást foglal el a fölvetett kérdéssel szemben, de nem oly elfogult hogy az ellenkező felfogástól minden jogosultságot megtagadna. Kimutatja, hogy a vallás és morál a multban is mindig kapcsolatban állott egymással. A vallás a moráltól nem függetlenül, de nem is teljesen vallásos úton állott elő, hanem a két mező relative önálló. A vallás megvolt, mielőtt még tulajdonképeni erkölcsiségről szó lett volna; s az erkölcsiség nem csupán vallásos talajon sarjadzott elő, hanem dologi tartalma mindennek előtt ez embereknek egymáshoz való viszonyából keletkezett. Ha a kettő egymástól hosszabb vagy rövidebb ideig különvált, elszakadt, mindkettő törekedett újra egymás felé; mindkettő legmagasabb kifejlődésének korszakai egybe esnek: a *prófétaság*, a *kereszténység*, a *reformatio* egyidejűleg a vallásos és erkölcsi előhaladásnak időszakai. Mindezekből látszik, hogy vallás és erkölcsiség közt közeli *rokonság* áll fenn, együtt tenyésznek és virágoznak. A multban is voltak ugyan oly törekvések, melyek a morált a vallástól függetleníteni akarták, de e törekvésben soha sem vezethettek teljes sikerre s a morál a jövőben sem szakadhat el a vallástól, ha életerejét veszíteni nem akarja. Végkövetkezései a következők: 1. A morál fennállhat vallásos alap nélkül is, de kevesebb értékű a vallásos morálnál. 2. Alapelve, az autonomia, lassankint vagy egyéni önkénybe, vagy idegen parancs heteronomiájába, vagy alacsony indító okokba fog átmenni. 3. Céljai el fognak laposodni, értékítéletei el fognak halványulni. 4. A vallástalan morál elzárja maga előtt a legfőbb erők kutforrását az erkölcsiség megvalósításához.

Öttingen: **Lutherische Dogmatik**, I. Band: *Principienlehre*. München (Beck), 1898. 478 lap. Ára 8 márka.

E műben 50 évi tanulmányozásnak és 40 évi akadémiai tanműködésnek érett gyümölcseivel van dolgunk. «Bizonyos elfogódással» lépett vele a nagy nyilvánosság elé, mert «korunk realisticus gondolkodása nem alkalmas egy pozitív egyházi irányú hittani rendszernek a megértésére». Hozzájárul még annak szomorú tudata is, hogy korunkban kétségtelen «die Unzulänglichkeiten dogmatischer Denkarbeit».

Szerzője, a dorpatói theol. fakultás nestora, előkelő helyet vívott ki magának a tudományos világban. Morálstatistikája a legszélesebb körökben ismeretes s bizonyos tudományos tekintélyre emelkedett. Theol. álláspontját tekintve, a merev lutheri felekezeti dogmának a híve, a minnek a rendszere épen az ő dogmatikája. Utálja «a dogmaellenes keresztyénséget» s elsőrangú történelmi faktum nála a lutheri dogma. «A tények theológiájának» tántoríthatlan híve «a retorika theológiájával» szemben. Vilmar e követelménye mellett «fortiter in re» foglal állást, de azért a dogma rendszerezésére való törekvésében «suaviter in modo» járt el.

«A tudománynak és az egyháznak» akar használni művével. Úgy találja, hogy a mai rendszeres theologia «terméketlen», mert annak nincs pozitív alapja. Az életelevení módon felfogott dogmában vannak a bölcseségnek összes Krisztusban elrejtett kincsei egybefoglalva s csak abból érthető meg a keresztyén üdvigazság a maga egészében. De azért nála a keresztyénség nem összefüggéstelen tanlételeknek a konglomerátuma, sőt inkább a ker. tanrendszer üdvigazságai csudálatos harmonikus összefüggésben vannak egymással.

Íme, ilyen gondolatkörben mozognak szerző fejtegetései lutheri dogmatikája I. részében, az ú. n. «*elvek tanában*». *Kähler* hallei tanárral egyezik abban, hogy «a dogmatikus a laikusok képviselője», és hangsúlyozza, hogy «a hitvallásban maradandó érvényre és kifejezésre jutott egyházi közösségi hit nem más, mint az emberi üdvözülésgéretet kielégítő és a lelket megrontó tévelygésektől megóvó összefoglalása az evangyéliumi őskeresztyén, bibliai igazságnak».

Tiszteletreméltó dogmatikai szilárdsággal és határozottsággal hangsúlyozza a modern felfogással szemben «a lutheri dogma jogosultságát és szükségességét», és benne «a ker. egyházi üdvhitnek adekvát kifejezését» látja. S a dogmához való eme szilárd ragaszkodás nála nem dogmatikus megkötöttsége az evangéliumi szabadságnak, s korántsem akarja a lelkiismeretet megkötöni pusztán külső tekintélyekkel. A dogma nála belső hitszükséglet; nem külső, hanem belső tekintély, a melynek megállapítása és megvédése művének egyik legszebb, legmaradandóbb és legtanulmányosabb részlete.

Dogmatikai rendszerét Lutherrel egyezőleg «christocentrikus alapon» építi fel. Az üdvbizonyosság közvetlen tapasztalata nála a földolog. Ép

azért nem indul ki sem egy historiatilag adott egyházi vagy bibliai tantételből. sem pedig holmi személyes subjectiv érzetből vagy praktikus értékítéletből. Nem a megtérés vagy ujjászületés Frank-féle erkölcsi tapasztalata, hanem a kereszt igéje evangéliumának tapasztalatszerűleg nyert üdvbizonyossága nála az a cardinális álláspont, a melyen fölépíti dogmatikai rendszerét. A dogmatikai elvek tana tehát nála két részből áll, ú. m. 1. megállapítása a kereszténység lényeges tartalmának, mint a lutheri dogmatika objectumának oly módon, hogy annak alap gondolata a ker. üdvigazság egészének reálprincipiúmául szolgálhasson, és 2. ez alap gondolatnak megfelelő módszer segítségével meghatározni a dogmatikát, mint keresztén egyházi hittudományt, a mi az ideálprincipiumnak felel meg. A ker. dogmatikának, ha nevéhez méltó akar lenni, nem lehet más tárgya, mint a historiatilag adott dogma. Csakhogy a dogma közelebbi meghatározásában térnek el a hittudósok egymástól. Egy Harnack, Ritschl és Dreyer szerint a dogma «blose theol. Begriffsformulirung christlicher Glaubenswahrheit», míg Schweizer, Rothe és Kaftan szerint csupán «scholastisch zugespitzte kirchliche Lehrsatzung.» Az apostoli kereszténység és annak reformatori megújítása ugyan nem lépett föl mint dogma, hanem mint világot meggyőző evangélium és üdvöt hozó igazság a Krisztusban. De ez az igazság, mint keresztén közösségi hit kezdettől fogva kereste és megtalálta a judaizáló és ethnizáló tévtanokkal szemben a maga hitvallásszerű kifejezését, úgyhogy dogma nélkül, mint isten igéjét és evangéliumát kifejező közösségi hit nélkül a kereszténység soha sem létezett és nem is fog létezni. A dogmaellenes kereszténység «wäre ein verständigssloses Christentum», vagy «tiszán személyes, subjectiv hitnézet.»

De ha az egyházi dogma historiatilag adott objectuma a dogmatikának, úgy az korántsem «egyházi fődogma» értelmében veendő. Sőt inkább a dogma «will als ein gewordenes und selbst stetig werdendes auf genetischem Wege zum Verständniss gebracht werden.» Az egyházi dogma «ist das zielsetzliche Object, das Finalthema der Principienlehre», és korántsem «ihr fertiges Fundament.» Hitünk alap- és szegletköve itt is a megfeszített és feltámadott élő Krisztus.

Majd rátér «a keresztén vallás lényegének» meghatározására. Physiológiai úton keresi mindenekelőtt a vallás alap gondolatait, s úgy találja, hogy nem az erkölcsi törekvés tudata, hanem a tartozás érzete vezetett a vallás tapasztalatára. Egy ker. ember benső vallásos éltét jellemzi a legmélyebb tartozási tudat s az imában az atyához való hiterős közeledés. Alap gondolata tehát a vallásnak az istenfűség s a hit- és bizalomteljes imaszertű fölemelkedés az atyához. A vallásnak három constituáló faktora az isteni önkijelentés, a vallási közösség s a hívő személyiség. Itt tért nyer a szerző a hamis vallásalakoknak a jellemzésére (I. és II. fejj.).

Műve III. fejezetében «a kereszténységgel, mint üdvvallással» foglalkozik. Ennek alkotó részei az üdvképeség, az üdv szükség, s az üdvre való rendelés. Az egész dogmatikai rendszer reálprincipiuma a Krisztus-

ban való üdv vagy az emberiségnek az Istennel való üdvközössége. Ez az egésznek szilárd fundamentuma.

A Krisztusban való üdv reálprincipiuma után az ideálprincipium módszeres kifejtésére tér át a szerző. Itt valóban becses fejtegetésekkel találkozzunk a dogmatikai ismeretelmélet jelentőségéről, a hit és tudás egymáshoz való viszonyáról, a monizmus és dualizmus veszélyeiről, a philosophia és dogmatika viszonyáról s a dogmatikának a theologiai rendszerében való sajátos állásáról.

Szerző szerint «a dogmatika, mint zárt keresztyén tanrendszer az az egész theologia közép- és fénypontja.» A lutheri dogmatika methodológiai szempontja a lutheri reformatio anyagi alapelve, a kegyelemből hit által való megigazulás. Krisztus mi bennünk és mi értünk annak kettős oldala. A lutheri dogmatika christologiai fundamentuma az isteni üdvkegyelem theocentrikus reálprincipiuma, míg annak fölépítő ereje a tapasztalatszerű üdvhitnek anthropocentrikus ideálprincipiumában keresendő. A dogmatika I. része a megváltásra szoruló emberiséget ismerteti, míg annak II. része az üdv megvalósulását fogja tárgyalni. Előbbi résznek alrészei az üdvképeség, üdvzükség és üdvhatározat, utóbbinak az üdvközvetítés, üdvelsajáttítás és üdvteljesség.

Ím ez Öttingen művének az elvek tanának rövid fejlődési menete. Ura az anyagnak és mestere a formának egyaránt. A ker. igazság és élet gazdag tartalmával van dolgunk ebben a műben. Az is megkönnyíti a tanulmányozását, hogy mindegyik fejezetnek a végén összefoglalja alapos fejtegetéseinek a biztos eredményét. Az ősi lutheri hit erős tudományos bizonyoságtétele e mű, a melynek a tulajdonképi dogmatikát tárgyaló II-ik részét kíváncsian várjuk.

Sz. M.

Müller: Der Reformkatholicismus. Für die Gebildeten aller Bekenntnisse Dargestellt I. Theil: *Die wissenschaftliche Reform.* II. Theil: *Die praktischen Reformen.* Zürich (C. Schmidt) 1890. 280. l. Ára 3.50 márka.

Szerző, würzburgi róm. kath. pap, Schell híve. Keresi és védi a katholicizmushban «a haladás elvét». Egy liberális kath. reformtheológia az ő ideálja. A catholicismus jövője érdekli őt, ép azért annak reformálására törekszik egy Manning, Ireland, Schell és Spectator által megjelölt nyomokon. Reformkatholicismusával meg akarja menteni a pápás egyházat és tudományosságot. Positív vallásos érdekekkel írta művét s annak felkölését czélozza minden keresztyén vallásfelekezetről.

Nézzük hát közelebbről, miben áll az ő jövő kath. vallási programja s miben különösen az ő reformkatholicismusa?

Mindenekelőtt birálat tárgyává teszi a reformálás céljából a catholicismus *tudományos oldalát*. Itt tárgyal egy egész csomó apologétikai kérdést, nevezetesen: a vallást, Krisztust mint istenembert, az ó- és újszövetségi bibliai kritikát, az apostolicumot, s az egyházat s az egyházi

csalatközhatatlanságot. A katolicizmus reformálásának lehetőségét követelő gyógyeszközök atkalmazásától teszi függővé: 1. el kell fogadnunk és megis kell valószínűsítanunk — főleg a philosophiában és a theologiában — a modern haladás elvét minden téren s le kell szorítanunk a jezsuita ujscholasticát s a thomismus erőltetett kényszeruralmát az egyházban; 2. a tanuló ifjúságnak látogatnia kell a tudományegyetemeket, mint a tudományosság központi székhelyeit, a miért is kerülnie kell az ultramontán kath. irányú seminariumokat és egyetemeket; 3. vissza kell állítani a lelkészkar nagyobb egyházi érdeklődésének felköltése czéljából az egyházmegyei zsinatokat; 4. a lelkészeknek jobban kell közeledniök a laikusokhoz, tevékenyebben részt kell venniök a felekezeti karitatív mozgalmakban, s általában föl kell használniok minden alkalmat, a mi a papi karakter érintése nélkül, a lelkészkar tiszteletét és becsülését emeli; 5. nagyobb buzgalommal terjeszteni kell a szent írást a laikusoknál, mely téren a legnagyobb mulasztás terheli eddigé az egyházi közöket s végül 6. kerülnünk kell minden keresztyénellenes animozitást a kritikában és a polemikában úgy a saját hívekkel, mint az ellennézetűekkel szemben. Mert hát «a szeretet mindent eltűr és mindent elfedez.»

Íme ezek volnának azok a dezideriumok, a melyek a modern katolicizmus tudományos reformálására vezetnének az egész vonalon. Műve második részében tárgyalja azután «a *praktikus reformokat.*» Ezek a jelenkori kath. rendszernek nem egy sötét fájós pontját derítik föl könyörtelenül. Így a theol. studium ultramontán klerikalizálására irányuló gyámoltságos törekvéseket, a centrumpartí politikusok önző politikai mozgolódásait, sőt erőszakoskodásait s a tudományos theologiában való elmaradottságukat, a magasabb és az alsóbb klérus közötti áthidalhatatlan választófalakat, az alsóbb papság nyomorúságos anyagi javadalmozását, a «politikai» katolicizmus mai összes fészkelődéseit a pápás nagygyűléseken, a római indexcongregatióknak botránys és tudatlan censuráját, mely megöli az egészségesebb irodalmi produktiót, s a végül a pápás rendeknek hálózatát annak pápás túlbecsülésével és prot. kicsinylésével szemben. «Szomorú dolog volna, — úgymond — ha a kontemplatív életideálnak követői többé nem volnának, de az is nagy baj, ha a jobb elemeket a kolostorokba kergetik s így a világetélet legjobb részétől megfosztani akarják.» E ponton utal azokra a nemzetgazdászati nehézségekre, a melyek, mint p. o. Belgiumban, a rendeknek túlnagy számából önkénytelenül erednek. Hatalmas philippikát mond a szerző a jezsuiták ellen is (100—154. l.), az ultramontán rendszernek nem egy tudományos gyengeségét és baját deríti föl, habár másrészt elismeri a jezsuita rend érdemeit a dogmatikai, historiai és moráltheológiai téren.

Protestáns szempontból tekintve szívesen egyetértünk a szerzővel az ultramontán rendszerről adott kritikájával, mély sajnálattal értesülünk a kath. tudományosság sok régebbi és újabb bajáról, és méltányolni tudjuk azt a nemes törekvését, a melylyel e bajok enyhítésére sőt az álla-

potok megjavítására teszi meg komoly meggyőződésen alapuló javaslatait. Azt is szíves elismeréssel fogadjuk, ha itt-ott (p. o. a 10. és 72. l.) méltánylólag fogadja a reformáció történeti jogosultságát, sőt dicsérettel tud megemlékezni a prot. irodalom és kultúra nagyságos héroszairól is (p. o. Goethéről, Herderről, Schillerről, Bismarckról, Wagnerrel stb.). Annál nagyobb fájdalommal sőt megütközéssel kell azonban konstatálnunk, hogy a würzburgi reformkatholikus író a pápai csalatkozhatatlanságnak a szószólója, sőt «az egyház infallibilis tanító» hivatalában az egyház szükségképi fundamentális alapját» is látja (48. l.). Ezzel a *contradictio in adjecto*-ra emlékeztető tételével rendkívül meggyengül az ő posztója Rómával szemben, sőt ezzel összes kívánságainak és reformtörekvéseinek önmaga ássa maga sírját! E morális öngyilkosságnak álláspontján aztán a szerző, mint reformkath., infallibilista ismételten is ugyanolyan módon itéli meg a reformátorokat s általában az egész evangéliumi prot. egyháziasságot, mint azt a janssenista történetgyártásból tapálkozó többi infallibilista pápás írók teszik ultramontán álláspontjukon. Reformáló infallibilitási álláspontja ép olyan fanatikus, mint a következetes pápásoké. Ha Möhler valamikor azt tanította, hogy «a protestantismus csupa félszég és subjectivisticus következetlenség,» mely legfeljebb «a gnosticismus megújításának» volna definiálható, úgy ezzel egyetértőleg szerző is az evang. keresztyénségben «forradalmi úton keletkezett szektát» lát, a melynek «mint pusztán kritikái elvnek minden positiv vallásos tartalom hiányában csak a végleges feloszlás, vagy a catholicismusba való visszatérés lehet a vége.» A miért is óva int a «Los von Rom» mozgalmától, és azt tartja, hogy manapság «csak a negatív tartja össze a positiv nézetekben teljesen divergáló prot. köröket», úgy, hogy közel van már «der inneren Zusammenbruch, die offene Bankrotterklärung» állapota (158. l.). Hát csak várja nyugodtan és türelmesen a szerző annak a csődnek a beállását. Művét ugyanaz a jezsuita halálos ellenséges érzület jellemzi a protestantismus irányában, mint bármelyik más pápás írónak a művét. S mégis ő beszél «keresztyénellenes türelmetlenségről a kritika és a polemika terén», a ki műve 159. lapján még arra is vetemedik, hogy a protestantismust, mint egyházi közösséget nemcsak a catholicismus, hanem még az islam, a buddhismus és a néger vallás *után* következő fonákságnak» mondja. Ebhez igazán nem kell kommentár és rendkívül alacsony niveaura szállítja és csekély értékre redukálja az ő állítólagos reformkatholicismusát.

De ilyen fanatikus, egyoldalú és igazságtalan szerző álláspontja a részletekben is. Egyházfogalma mechanikus, egyoldalú és bibliaellenes képet mutat. Egyházi ideálja a javíthatatlan római pápás egyháziasság, a melynek az egyház lényegéről szóló krisztusi és apostoli felfogáshoz valóban semmi köze. S aztán milyen hiányos ismerete van a szerzőnek a história tanulságairól. Pápás szemüvegen nézi a világot és az embereket, és tömjénfüstös sőt szenteltvízes az ő egész okoskodása. Így p. o. Luthernek és Melanchtonnak a gyónáshoz való viszonyáról azt tartja, hogy «a

bűnök megbánása vallomásában kiállhatatlan lelkiismereti tortúrát» láttak, hogy «rendkívül alacsony felfogása volt a házasságról és a házasság életéről», s hogy «egy Comte mivel sem járult az ő positivismusával a humanitás ideáljának megvalósításához» s több eféle. S az újabb prot. egyházi mozgalmakról is csak a kicsinylés, sőt megvetés hangján tud szólni. Valóban arra emlékeztetnek az ő fejtégetései, a mit Luther az akkori pápás történetírássra czélozva így fejezett ki: «was an uns böse ist, das nutzen sie auf, des andern *guten* geschweigen sie.» A historiai tényeknek elferdítésében és elhallgatásában Janssen történetírásának a mestersége vezeti a szerzőt az egész vonalon.

Mindezek után mit tartunk az ő reformkatholicismusáról? Bizony nagyon keveset. A ki a keresztyén vallás megmentő reformátorául tolja fel magát, annak alaposan kell tanulmányoznia és ismernie a keresztyén tanellentéteket, mert különben — mint a szerzőnél is az eset — az egyik szertelenségből a másikba esik. Ilyen nagyhangú frázisokkal, mint az, hogy a protestantismusnak nincsen pozitív képző ereje, s tisztán a biztos enyészetnek szánt negatív principium az, nem igen fogjuk megmenteni vagy megreformálni a keresztyénséget. Ilyenek után ne várja a prot. körök rokonszenves érdeklődését reformtörekvései irányában. Az amerikai Ireland-féle reformkatholicismus sokkal tisztább, humánusabb és alaposabb. Hogy pedig mennyire túrik a «*haladás*» elvét a mai pápás catholicismusban, Schell barátjának esete szomorúan igazolja. Róma és reform egymást kizáró két fogalom és még megéljük, hogy barátjához hasonlóan ő is «*laudabiliter se subjecit*» az általa ócsárolt római indexkongregációnak. Róma nem tűr reformot, pápás köreiben nincsen helye a haladás elvének s vége csak egy lehet: a szellemi halál, vagy visszatérés az evangéliumhoz s a Krisztushoz. Mert csak a Krisztusban van üdv és haladás most és mindenkoron.

Sz. M.

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1899. november 1-től november 30-áig befolyt össze-
gek kimutatása:**

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1899-re:
Tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület. Halasi ev. ref. Egyházközség, Erdélyi ev. ref. egyházkerület (50 frt), Veszprémi ev. ref. egyházmegye, Felső-szabolcsi ev. ref. egyházmegye, Tolnai ev. ref. egyházmegye, Debreczeni ev. ref. egyházmegye, Pesti ev. ref. egyházmegye.

2. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1899-re:
Özv. Szilágyi Józsefné Pápan, Rohodi ev. ref. egyház, Pápai ev. ref. főiskolai képzőtársulat, Kéeki ev. ref. egyház, Dévaványai ev. ref. egyház, Vecsey Oláh Miklós Tokaj, Bácsi ág. h. ev. egyházmegye, Tátraaljai ág. hitv. ev. egyházmegye, Szemes László ev. ref. lelkész Szt-János, Sárospataki ev. ref. főiskola, Pozsonyi ág. h. ev. lyceum tanári testülete, Gömöri ev. ref. egyházmegye, Békés-csabai ág. h. ev. egyház, Künhegyesi ev. ref. egyház, Szontagh Pál v. b. t. t. Horpács, Selmecki ág. h. ev. lyceumi tanári kar, Gömöri Szent-Iványi József L.-Szt-Iván, Felsőbaranyai ev. ref. egyházmegye, Czeglédi ev. ref. egyház (10 frt), Rupprecht Tassziló V. Hadász, dr. Szontagh Miklós Tátrafüred, Komáromi ev. ref. egyházmegye, Debreczeni ev. ref. egyházmegye lelkészi köre, Kolozs-kalotai ev. ref. egyházmegye, Felső-zempléni ev. ref. egyházmegye, Kiss Ferencz ev. ref. lelkész P.-Ladány, Mocsáry Lajos Andornak, Hajdúszoboszlói ev. ref. egyház, Gaborjáni ev. ref. egyház, Zelenka Pál ág. h. ev. püspök Miskolc, Vajdahunyadi ev. ref. egyházmegye, Drégelpalánkai ev. ref. egyházmegye, Derecskei ev. ref. egyház, Beóthy Zsolt Budapest, Bánó József Budapest, Szilády Áron Budapest. Irinyi ev. ref. egyház. **1898—99-re:** Nagyenyedi ev. ref. egyház. Alsó-szabolcs-hajdúvidéki ev. ref. egyházmegye, Sárospataki ak. ifj. olvasó-egylet. **1899—1900-ra:** Gyurácz Ferencz ág. h. ev. püspök Pápa. **1891—1899-re:** Özv. Székely Károlyné Debreczen. **1897—1899-re:** Nagybányai ev. ref. egyházmegye.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1899-re:
Bertók Béla ev. ref. s.-lelkész F.-Gyarmat, Borbély József ev. ref. lelkész Szászfa, Lévay Lajos ev. ref. lelkész Sárkeresztúr, Zih Sándor ev. ref. lelkész B.-Ujfalú (félévre 3 frt), Tisza-derzsi ev. ref. egyház, Miklós Géza ev. ref. h.-lelkész Kün-Félegyháza, Hollerung Károly ág. h. ev. főesperes Modor, Soproni alsó ág. h. ev. egyházmegye, Juhász György ev. ref. lelkész Ipp, Kovács Sándor ev. theolog. tanár Pozsony, Szabó Károly ev. ref. lelkész Paks, Kármán Pál ev. ref. lelkész Torzsa, Günther M. V. kir. tanácsos Pozsony, Sinka Sándor főgymn. igazgató Debreczen. Lőcsei ág. h. ev. egyház, Kabai ev. ref. egyház, Dicsőfi József ev. ref. lelkész Debreczen, Zsigmond Sándor ev. ref. esperes Hajdú-Szoboszló, Dóczy Imre Debreczen, Könyves Tóth Kálmán ev. ref. lelkész Debreczen, Soproni ev. theol. önképző-kör. Kismarjai ev. ref. egyház, Nagykárolyi ev. ref. egyház, Gyarmathy Zsigmond B.-Hunyad, Báró Mannsberg Sándor Kolozsvár, Szarvasi ev. főgymn. tanári kar, Jakucs Sándor ev. ref. lelkész Szovát, Dr. Malatinszky János Hajdú-Szoboszló, Frater Barnabás Derecske. Dr. Kovács Pál jogakad. igazgató Kecskemét, Nagykörsői ref. tanítóképzői könyvtár, Zsigó Endre Szalacs, Szolnoky Gerzson ev. ref. lelkész Hajdu-Böszörmény, Szabó Lajos ev. ref. lelkész H.-Hadház, Karsay Imre ág. h. ev. lelkész Szil-Sárkány, Idrányi Ferencz ev. ref. lelkész Hernád-Büd, Konez József tanár Maros-Vásárhely, Schmidt Gyula Pozsony, Kerészy Barna T.-Nána, Lipták Bertalan ref. lelkész Regmecz, Szalay Ferencz ev. ref. lelkész Szaporeza, Szentpéteri Samu ev. ref. lelkész Pelsőcz, Albert József lye. tanár Pozsony, Tóth János ev. ref. lelkész Karancs, Szerepi ev. ref. egyház, Mezőssasi ev. ref. egyház, Zitás Bertalan ev. ref. lelkész Pthrügy, Gróf Degenfeld Sándor Erdőszáda, Molnár János ev. ref. lelkész Ócsény, Késmárki ág. h. ev. egyház, Belényesi ev. ref. lelkészi kör, Hegedüs Károly ügyvéd Budapest, Antalfy László ev. ref. lelkész A.-Vadász, Hajdúbagosi ev. ref. egyház. **1898-ra:** Molnár Hugó ev. ref. lelkész Ujvidék, Kátai Endre

ev. ref. lelkész D.-Szt-György, Nagy Dániel ev. ref. lelkész V.-Pécs. **1898—1899-re**: Hajas Endre ág. h. ev. lelkész Szt-András, Patonay Dezső ev. ref. lelkész Szt-Márton-Káta. **1896—1899-re**: Lukács Dániel ev. ref. lelkész Mezőtúr. **1894—1895-re**: Kápolnás nyéki ev. ref. egyház, Gyalokay László ev. ref. lelkész N.-Ócsa. **1894—1899-re**: Debreczeni Bertalan igazgató Sárospatak, Borbély Géza Tisza-Roff, Fáy József Eesed. **1896—1897-re**: Kálmán Sándor ev. ref. lelkész Hirip. **1891—1898-ra**: Csilléry Lajos ev. ref. lelkész Szadán. **1900-ra**: Vasi felső ág. h. ev. egyházmegye.

5. Pártoló tagoktól évi 3 frtjával befolyt 1899-re: Payr Sándor ev. theol. tanár Sopron, Lengyel József ref. theol. Sárospatak, Elek József ev. ref. lelkész Bábony, Szabó Zsigmond ev. ref. lelkész Győr, Limberger István ág. h. ev. lelkész Késmárk, Laucsek Jónás ág. hitv. ev. lelkész Vadosfa, Palesó Károly ev. ref. lelkész Damak, Zalai ág. h. ev. egyházmegye, Pelsőczy ev. ref. egyház, Kozma Zsigmond ev. ref. lelkész Mezősas, Dorogi Lajos ev. ref. lelkész Kisújszállás, Révész Lajos tanár Debreczen, Szabó Sándor ev. ref. lelkész Túrkeve, Tóth Pál Miskolcz, Varságh Béla B.-Csaba, Nagy Sándor ev. ref. lelkész Szomod, dr. Várady Zsigmond N.-Várad, Varga Sándor ev. ref. lelkész Győr-Szemere, Farkas György ev. ref. lelkész Ab.-Szina. B.-bánfalvai ev. ref. egyház, Kontra Sándor ev. ref. lelkész A.-Dabas, Arday Janka Dániel ev. ref. lelkész Zsarnó, Mihálovics Samu ág. h. ev. lelkész Bér, Kiss Mór jegyző Kócsón, Somkerek Miklós ev. ref. lelkész Széken, Jakab János ev. ref. lelkész Szalán, Molnár Dénes ev. ref. lelkész Kétyen, Lénárt József ev. ref. lelkész Magyaró, Gáspár Albert ev. ref. lelkész Doboly, Kemény János ág. h. ev. lelkész Kis-Kőrös. **1898—1899-re**: Atyai ev. ref. egyház.

4. Pártfogó és alapító tagok tőkebefizetései: Szentmártoni Radó Kálmán özvegye 500 frt, Pápai ev. ref. főisk. képzőtársulat 100 frt, Örvényi Ottó gyógyszerész Debreczen 100 frt, Dr. Baltik Frigyes ág. h. ev. püspök B.-Gyarmat 10 frt.

5. Könyvekért: Payr Sándor ág. h. ev. theol. tanár monografiáért 1 frt.

6. Népies kiadványokért: Keéki ev. ref. egyház 1 frt.

Összesen befolyt 1908 frt — kr.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1899. december 1.

Bendl Henrik,
társulati pénztárnok.

Társaságunk 1899. évi könyvkiadványai:

1. A MONOGRAFIÁK sorozatában megjelent: *Felsőcsernátóni Bod Péter élete és művei*. Irta Sámuel Aladár ev. ref. lelkész. Budapest, 1899. Hornyánszky V. bizománya. **Az alapító és rendes tagok könyvilletménye 1899-re.**

2. A KOSZORÚ sorozatában megjelent az 51—60-ik füzet, még pedig: 51. Romlásfalva. Irta *Sántha Károly*. 52. Az aranyásó. Irta *Bögösné Kún Anna*. 53. Klárika neveltjei. Irta *Béri Gyuláné*. 54. Zsugori Peti végrendelete. Irta *Grätz Mór*. 55. Az angyalok Mamréban. Irta *Bitay Béla*. 56. Cserey Ilona. Irta *Juhász Sándor*. 57. Szent hangok. Irta *Sántha Károly*. 58. Tar Gábor históriája. Irta *Barsy László*. 59. Az ezüst szív. Irta *Kecskeméthy István*. 60. A hatvágás. Irta *Kecskeméthy István*. — **Az alapító tagok Koszorú-illetménye 1899-re.**

Mindkét rendbeli kiadványt megküldöttük az illető tagoknak.

Budapesten, 1899. december hóban.

Szöts Farkas,
a Magyar Prot. Irod. Társaság titkára